

พระสุตตันตปิฎก

ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

เล่มที่ ๗ ภาคที่ ๑

ขอนอบน้อมแด่

พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์นั้น

มาติกา

ว่าด้วย ปัญญาญาณ ๗๓

๑. ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว เป็นสุตมย-
ญาณ,
๒. ปัญญาในการฟังธรรมแล้วสังวรไว้ เป็นสีลมยญาณ,
๓. ปัญญาในการสำรวมแล้วตั้งไว้ดี เป็นภาวนามยญาณ,
๔. ปัญญาในการกำหนดปัจจัย เป็นธรรมจิติญาณ,
๕. ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลาย ทั้งอดีต, อนาคต
และปัจจุบันแล้วกำหนดไว้ เป็นสัมมสนญาณ,

๖. ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรปรวนแห่งธรรม
ส่วนปัจจุบัน เป็นอุทยัพพญาณ,
๗. ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความ
แตกไป เป็นวิปัสสนาญาณ,
๘. ปัญญาในการปรากฏโดยความเป็นภัย เป็นอาทีนว-
ญาณ,
๙. ปัญญาในความปรารถนาจะพ้นไปทั้งพิจารณา และ
วางเฉยอยู่ เป็นสังขารุเปกขาญาณ,
๑๐. ปัญญาในการออกและหลีกไปจากสังขารนิมิตกาย
นอก เป็นโคตรภูญาณ,
๑๑. ปัญญาในการออกและหลีกไปจากกิเลส ชันธ์ และ
สังขารนิมิตกายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณ,
๑๒. ปัญญาในการระงับปโยคะ เป็นผลญาณ,
๑๓. ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสเหล่านั้น ๆ อันอริย-
มรรคเหล่านั้น ๆ ตัดเสียแล้ว เป็นวิมุตติญาณ,
๑๔. ปัญญาในการพิจารณาเห็นธรรมที่เข้ามาประชุมใน
ขณะนั้น เป็นปัจจุเวกขณญาณ,
๑๕. ปัญญาในการกำหนดธรรมภายใน เป็นวัตถุนานัตต-
ญาณ,

๑๖. ปัญญาในการกำหนดธรรมภายนอก เป็นโคจรนา-
นัตตญาณ,
๑๗. ปัญญาในการกำหนดจริยา เป็นจريانานัตตญาณ,
๑๘. ปัญญาในการกำหนดธรรม ๔ เป็นภูมินานัตตญาณ,
๑๙. ปัญญาในการกำหนดธรรม ๕ เป็นธรรมนานัตตญาณ,
๒๐. ปัญญาที่รู้ยิ่ง เป็นญาตัญญูญาณ,
๒๑. ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ เป็นตীরณัญญูญาณ,
๒๒. ปัญญาในการละ เป็นปริจจาคัญญูญาณ,
๒๓. ปัญญาเครื่องเจริญ เป็นเอกรสัญญูญาณ,
๒๔. ปัญญาเครื่องทำให้แจ้ง เป็นผัสสณัญญูญาณ,
๒๕. ปัญญาในความต่างแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิบัติสัมภิ-
ทาญาณ,
๒๖. ปัญญาในความต่างแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิบัติสัมภิ-
ทาญาณ,
๒๗. ปัญญาในความต่างแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิบัติ-
สัมภิทาญาณ,
๒๘. ปัญญาในความต่างแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิบัติ-
สัมภิทาญาณ,
๒๙. ปัญญาในความต่างแห่งวิหารธรรม เป็นวิหารรัฐ-
ญาณ,

๓๐. ปัญญาในความต่างแห่งสมาบัติ เป็นสมาบัติตัญญู-
ญาณ,
๓๑. ปัญญาในความต่างแห่งวิหารสมาบัติ เป็นวิหารสมา-
บัติตัญญูญาณ,
๓๒. ปัญญาในการตัดอาสวะขาดเพราะความบริสุทธิ์แห่ง
สมาธิอันเป็นเหตุให้ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นอนันตริกสมาธิ-
ญาณ,
๓๓. ทสณารูปไถย ทสณะมีความเป็นอธิบดี วิหาราธิคม
คุณเครื่องบรรลุคือวิหารธรรมอันสงบ และปัญญาใน
ความที่จิตเป็นธรรมชาติโน้มไปในสมาบัติอันประ-
ณีต เป็นอรณวิหารญาณ,
๓๔. ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญด้วยความเป็นผู้
ประกอบด้วยพละ ๒ ด้วยความระงับสังขาร ๓ ด้วย
ญาณจิริยา ๑๖ และด้วยสมาธิจิริยา ๕ เป็นนิโรธ
สมาปัตติญาณ,
๓๕. ปัญญาในความสิ้นไปแห่งความเป็นไปแห่งกิเลส
และขั้นของบุคคลผู้รู้สีกตัว เป็นปรินิพพานญาณ,
๓๖. ปัญญาในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง ในการ
ตัดขาดโดยชอบและในนิโรธ เป็นสมสัสตัญญูญาณ,

๓๗. ปัญญาในความสิ้นไปแห่งกิเลสอันหนาสาภาพต่าง ๆ
และเดช เป็นศีลเลขาญาณ,
๓๘. ปัญญาในความประคองไว้ซึ่งจิตอันไม่หวั่นและจิตที่
ส่งไป เป็นวิริยารัมภญาณ,
๓๙. ปัญญาในการประกาศธรรมต่าง ๆ เป็นอรรถสัน-
ทัสนญาณ,
๔๐. ปัญญาในการสงเคราะห์ธรรมทั้งปวงเป็นหมวดเดียว
กันในการแทงตลอดธรรมต่างกันและธรรมเป็นอัน
เดียวกัน เป็นทัสสนวิสสุตญาณ,
๔๑. ปัญญาในความที่ธรรมปรากฏโดยความเป็นของไม่
เที่ยงเป็นต้น เป็นขันติญาณ,
๔๒. ปัญญาในความถูกต้องธรรม เป็นปริโยคาหนญาณ,
๔๓. ปัญญาในการรวมธรรม เป็นปเทศวิหารญาณ,
๔๔. ปัญญาในความมีกุศลธรรมเป็นอธิบดี เป็นสัญญา-
วิวัฏฐานญาณ,
๔๕. ปัญญาในธรรมเป็นเหตุละความเป็นต่าง ๆ เป็นเจโต-
วิวัฏฐานญาณ,
๔๖. ปัญญาในการอธิษฐาน เป็นจิตตวิวัฏฐานญาณ,
๔๗. ปัญญาในธรรมอันว่างเปล่า เป็นญาณวิวัฏฐานญาณ,
๔๘. ปัญญาในความสลัดออก เป็นวิโมกขวิวัฏฐานญาณ,

๔๙. ปัญญาในความว่าธรรมจริง เป็นสัจจวิภูษณญาณ,
๕๐. ปัญญาในความสำเร็จด้วยการกำหนดกายและจิตเข้า
ด้วยกัน และด้วยสามารถแห่งความตั้งไว้ซึ่งสุข
สัณฺญาและลหุสัณฺญา เป็นอิทธิวิธญาณ,
๕๑. ปัญญาในการกำหนดเสียงเป็นนิมิตหลายอย่างหรือ
อย่างเดียวด้วยสามารถการแผ้วถางไป เป็นโศตธาตุ
วิสุทฺธิญาณ,
๕๒. ปัญญาในการกำหนดจரியาคือวิญญานหลายอย่างหรือ
อย่างเดียว ด้วยความแผ้วไปแห่งจิต ๓ ประเภท
อย่างเดียวสามารถแห่งความผ่องในแห่งอินทรีย์ทั้ง-
หลาย เป็นเจโตปริยญาณ,
๕๓. ปัญญาในการกำหนดธรรมทั้งหลายอันเป็นไปตาม
ปัจจัย ด้วยสามารถแห่งความแผ้วไปแห่งกรรมหลาย
อย่างหรืออย่างเดียว เป็นบุพเพนิวาสานุสสติญาณ,
๕๔. ปัญญาในความเห็นรูปนิมิตหลายอย่างหรืออย่าง
เดียว ด้วยสามารถแห่งแสงสว่าง เป็นทิพจักขุญาณ,
๕๕. ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญในอินทรีย์ ๓
ประการ โดยอาการ ๖๔ เป็นอัสวกขยญาณ,
๕๖. ปัญญาในอรรถว่าเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ เป็นทุกข-
ญาณ,

๕๗. ปัญญาในอรรถว่าเป็นสิ่งที่ควรละ เป็นสมุทยญาณ,
๕๘. ปัญญาในอรรถว่าเป็นสิ่งที่ควรกระทำให้แจ้ง เป็น
    นิโรธญาณ,
๕๙. ปัญญาในอรรถว่าเป็นสิ่งที่ควรเจริญ เป็นมรรคญาณ,
๖๐. ทุกขญาณ,
๖๑. ทุกขสมุทยญาณ,
๖๒. ทุกขนิโรธญาณ,
๖๓. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ,
๖๔. อรรถปฏิสัมภิทาญาณ,
๖๕. ธรรมปฏิสัมภิทาญาณ,
๖๖. นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ,
๖๗. ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ,
๖๘. อินทริยปโรปริยัตตญาณ,
๖๙. อาสยานุสยญาณ,
๗๐. ยมกปาฏิหาริยญาณ,
๗๑. มหากรุณาสมาปัตติญาณ,
๗๒. สัพพัญญุตญาณ,
๗๓. อนาวรณญาณ.

พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ ๘

ญาณเหล่านี้รวมเป็น ๗๓. ญาณ, ในญาณ ๗๓ นี้ ญาณ ๖๓
เบื้องต้น ทัวไปแก่พระสาวก, ญาณ ๖ เบื้องปลาย ไม่ทัวไปแก่พระ-
สาวก และเป็นญาณเฉพาะพระตถาคตเท่านั้น ฉะนั้นแล.

จบ มาติกา

อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค

ชื่อสังฆธรรมปกาสินี ในขุททกนิกาย

ภาคที่ ๑

คันถารัมภกถา

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ทรงพระ-
คุณครบถ้วนแล้วด้วยความงามทุกสิ่งล้วนเสีย
ซึ่งความงามของโลกทั้งปวง ทรงพ้นจากกิเลส
มลทินเป็นเครื่องประทุษร้ายพร้อมทั้งวาสนา ทรง
ประทานวิมุตติธรรมอันล้ำเลิศ.

พระองค์ทรงมีพระทัยเยือกเย็นดูความ
เย็นแห่งไม้จันทน์ กล่าวคือพระกรุณาอยู่เป็นนิมิต
ทรงพระปัญญาโชติช่วงดั่งดวงระวี มีธรรมเป็น
เครื่องแนะนำสัตว์ ข้าพเจ้า*ขอน้อมอภิวัตพระผู้-
มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ซึ่งเป็นผู้เลิศในหมู่สัตว์
ผู้เป็นที่พึงในประโยชน์แก่ปวงสัตว์ด้วยเศียรเกล้า

๑. พระมหานามเถระ.

บรรดาพระมหาเถระผู้พุทธชินรมีจำนวน
เป็นอนันต์, พระมหาเถระองค์ใดเป็นประดุจดั่ง
พระมุนีผู้เลิศในหมู่มสัตว์ทั้งปวง ได้เป็นผู้กระทำ
ตามลัทธิแห่งพระศาสดา ในการบำเพ็ญประโยชน์
เกื้อกูลแก่ชุมชนด้วยคุณกล่าวคือกรุณาและปัญญา
ญาณ.

ข้าพเจ้าขอนมัสการพระเถระองค์นั้น ผู้มี
นามว่า สารีบุตร ผู้มุนีราชบุตร ผู้ยินดียิ่งใน
เสถียรคุณเป็นอนันต์ ผู้รู้เรื่องด้วยแสงสว่างแห่ง
ปัญญามีเกียรติงามรุ่งโรจน์ไป และมีจริยาวิเศษ
งาม.

วิศิษฐปาฐะคือพระบาลีอันใดอันพระสาวก
ผู้สัทธรรมเสนาบดีผู้ประกาศพระสัทธรรมจักรผู้เข้า
ถึงความแจ่มแจ้ง ในอรรถตามความเป็นจริงใน
พระสูตรทั้งหลาย ที่พระศาสดาเจ้าได้ตรัสไว้แล้ว
ผู้นำในการยังธรรมประทีปให้โชติช่วง กล่าว
วิศิษฐปาฐะนั้นไว้ โดยนามอันพิเศษว่า ปุณณ-
สutta มคฺโค แปลว่า แห่งปุณณสuttaทั้ง-
หลาย.

ปฏิสัมภิทามรรคนั้น เป็นปรกณอัน

ละเมียดละมัยด้วยอรรถและนัยต่าง ๆ อย่างวิจิตร
อันบัณฑิตผู้มุ่งบำเพ็ญอรรถัตถะประโยชน์ตนและ
โลกัตถะประโยชน์แก่ชาวโลก มีปัญญาลึกซึ้งจะ
พึงหยั่งรู้ได้ในกาลทุกเมื่อ และสาธุชนทั้งหลายจะ
พึงชองเสพอยู่เป็นนิจ.

ข้าพเจ้าจะพรรณานี้เพื่อความที่ไม่ซ้ำกันไป
ตามลำดับ ไม่กล่าวล่วงสุดตะและยุติแห่งปฏิสัม-
ภิทามรรคปรกณนั้น อันนำมาซึ่งประเภทแห่งญาณ
อันพระโยคาวจรทั้งหลายเป็นอเนกชองเสพแล้ว
โดยไม่เหลือ.

อนึ่งนั้นเล่าก็จะไม่กล่าวล่วงลัทธิของตนและ
จะไม่กล่าวถ้อยลัทธิของผู้อื่น แต่จะรวบรวมเอา
อุปเทศและนัยแห่งอรรถกถาแต่ปางก่อนมาแสดง
ตามสมควร.

ข้าพเจ้าจะกล่าวอรรถกถาชื่อสังฆธรรมปกาสินี
นั้นโดยเคารพ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชุมชน
เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระสังฆธรรมตลอดกาลนาน
ขอสาธุชนสัตบุรุษจงตั้งใจสดับทรงจำไว้เถิด.

ความที่ปฏิสัมภิทามรรคเป็นมรรคแห่งปฏิสัมภิทา ข้าพเจ้าต้อง
กล่าวก่อน เพราะได้กล่าวไว้แล้วในคันถารัมภกถาว่า ปฏิสัมภิทานัน
มกุโคติ ตณฺหาวิเสสโต จ แปลว่า ซึ่งวิศิษฐาฐานะนั้น โดยนาม
อันพิเศษว่า ปฏิสัมภิทามรรค.

ก็ปฏิสัมภิทามี ๔ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ,
๒. ธรรมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม,
๓. นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ,
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ.

ทางคืออุบายเป็นเครื่องบรรลุปฏิสัมภิทาเหล่านั้น ฉะนั้นจึงชื่อ
ว่า ปฏิสัมภิทามรรค, มีคำอธิบายท่านกล่าวไว้ว่า เป็นเหตุแห่งการ
ได้เฉพาะซึ่งปฏิสัมภิทา.

หากจะมีปจฉาว่า ทางนี้เป็นทางแห่งปฏิสัมภิทาได้ เพราะ
เหตุไร ? ก็พึงมีวิสัชนาว่า เพราะเป็นเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงแสดงโดยประเภท เป็นเทศนาอันนำมาซึ่งปฏิสัมภิทาญาณ

จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายมีประเภทต่าง ๆ เทสนาก็มีประเภทต่าง ๆ
ย่อมให้เกิดประเภทแห่งปฏิสัมภิทาญาณ แก่พระอริยบุคคลทั้งหลายผู้
สดับฟัง และเป็นปัจจัยแก่การแตกฉานในปฏิสัมภิทาญาณแก่ปุถุชน
ต่อไปในอนาคต ก็ท่านกล่าวคำนี้ไว้ว่า เทศนาโดยประเภทย่อมนำมา

ซึ่งปฏิสัมภิทาญาณเป็นเครื่องทำลายมนัสสัญญาเสียได้ ดังนี้. ก็เทศนาประเภทต่างๆ นี้อยู่, เพราะเหตุนั้น เทศนานั้น จึงเป็นเทศนาให้สำเร็จความเป็นบรรดาแห่งปฏิสัมภิทาทั้งหลาย.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จตสุโต เป็นบทกำหนดจำนวน.

บทว่า ปฏิสัมภิทา ได้แก่ ปัญญาเป็นเครื่องแตกฉาน. เป็นปัญญาเครื่องแตกฉานของญาณเท่านั้น หาใช่เป็นความแตกฉานของใครๆ อื่นไม่ เพราะท่านได้กล่าวไว้ว่า ความรู้ในอรรถ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภิทา, ความรู้ในธรรมชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิทา, ความรู้ในโวหารแห่งภาษาอันกล่าวถึงอรรถและธรรมะ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา, ความรู้ในญาณทั้งหลาย^๑ ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทา. เพราะฉะนั้น คำว่า จตสุโต ปฏิสัมภิทา จึงมีความว่า ประเภทแห่งญาณ ๔ ประการ.

ญาณอันถึงความแตกฉานในอรรถ สามารถทำการกำหนด สัตลักษณ์และวิภาวณะของประเภทแห่งผล ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา.

ญาณอันถึงความแตกฉานในธรรม สามารถทำการกำหนด สัตลักษณ์และวิภาวณะของประเภทแห่งเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิทา.

ญาณอันถึงความแตกฉานในนิรุตติ สามารถทำการกำหนด สัตลักษณ์และวิภาวณะของประเภทแห่งนิรุตติ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา.

๑. ญาณทั้ง ๓ เปื้องต้น คือ อรรถะ, ธรรมะ และนิรุตติ.

ญาณอันถึงความแตกฉานในปฏิภาณ สามารถทำการกำหนด
สัณณลักษณะและวิภาวณะของประเภทแห่งปฏิภาณ ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิ-**
สัมภิตา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อตุโล** ว่าโดยสังเขป ได้แก่ผล
อันเกิดแต่เหตุ. จริงอยู่ ผลอันเกิดแต่เหตุ นั้น ย่อมเกิด คือบรรลุดัง
ตามครรลองแห่งเหตุ ฉะนั้นท่านจึงเรียกว่าอรรถะ. แต่เมื่อว่าโดย
ประเภทแล้ว ธรรม ๕ ประการเหล่านี้คือ ธรรมอันเกิดแต่ปัจจัย
(**ปัจจัยสมุปปन्न**) อย่างใดอย่างหนึ่ง ๑. นิพพาน ๑. อรรถกถา
แห่งพระบาลีอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ๑. วิปากจิต ๑. กิริยาจิต
๑. บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น **อรรถะ**. ญาณอันถึงความแตกฉานในอรรถะนั้น
ของพระอริยบุคคลผู้พิจารณาอรรถะนั้นอยู่ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิตา.**

บทว่า **ธมโม** ว่าโดยสังเขป ได้แก่ ปัจจัย. จริงอยู่ปัจจัยนั้น
ย่อมให้ คือย่อมให้เป็นไปและย่อมให้ถึงซึ่งผลนั้น ๆ ฉะนั้นท่านจึงเรียก
ว่า ธรรมะ. แต่เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว ธรรม ๕ ประการเหล่านี้คือ
เหตุให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ๑. อริยมรรค ๑. พระบาลีอันพระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสแล้ว ๑. กุศลจิต ๑. อกุศลจิต ๑. บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น
ธรรม. ญาณอันถึงความแตกฉานในธรรมนั้นของพระอริยบุคคลผู้
พิจารณาธรรมนั้นอยู่ ชื่อว่า **ธรรมปฏิสัมภิตา.**

จริงอยู่ เนื้อความดังต่อไปนี้มาในพระอภิธรรมปิฎกท่านแสดง
จำแนกไว้โดยนัยเป็นต้นว่า :-

ความรู้แตกฉานในทุกข์ ชื่อว่า อรรถปฏิ-
สัมภिता, ความรู้แตกฉานในทุกขสมุทัย ชื่อว่า
ธรรมปฏิสัมภिता, ความรู้แตกฉานในทุกขนิโรธ
ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภिता, ความรู้แตกฉานในทุกข-
นิโรธคามินีปฏิปทา ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภिता, ความ
รู้แตกฉานในเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภिता, ความรู้
แตกฉานในผลอันเกิดแต่เหตุ ชื่อว่า อรรถปฏิ-
สัมภिता.

ธรรมเหล่าใด เกิดแล้ว มาแล้ว เกิดพร้อม
แล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว,
ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อรรถปฏิ-
สัมภिता, ธรรมเหล่านั้น เกิดแล้ว มีแล้ว เกิด
พร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏ
แล้ว จากธรรมเหล่าใด ความรู้แตกฉานในธรรม
เหล่านั้น ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภिता.

ความรู้แตกฉานในขรามณะ ชื่อ **อรรถ-
ปฏิสัมภิทา**, ความรู้แตกฉานในเหตุเกิดแห่งขรา-
มณะ ชื่อว่า **ธรรมปฏิสัมภิทา**, ความรู้แตกฉาน
ในความดับแห่งขรามณะ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิทา**,
ความรู้แตกฉานในปฏิบัติอันเป็นเหตุให้ถึงความ
ดับแห่งขรามณะ ชื่อว่า **ธรรมปฏิสัมภิทา**.

ความรู้แตกฉานในชาติ ฯลฯ ความรู้แตก
ฉานในภพ ฯลฯ ความรู้แตกฉานในอุปาทาน ฯลฯ
ความรู้แตกฉานในตัณหา ฯลฯ ความรู้แตกฉาน
ในเวทนา ฯลฯ ความรู้แตกฉานในผัสสะ ฯลฯ
ความรู้แตกฉานในสพายตนะ ฯลฯ ความรู้แตก
ฉานในนามรูป ฯลฯ ความรู้แตกฉานในวิญญาน
 ฯลฯ ความรู้แตกฉานในสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า
อรรถปฏิสัมภิทา. ความรู้แตกฉานในเหตุเกิดแห่ง
สังขาร ชื่อว่า **ธรรมปฏิสัมภิทา**, ความรู้แตกฉาน
ในความดับแห่งสังขาร ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิทา**,
ความรู้แตกฉานในปฏิบัติอันเป็นเหตุให้ถึงความ
ดับแห่งสังขาร ชื่อว่า **ธรรมปฏิสัมภิทา**.

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้แตกฉานซึ่ง

ธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวชยาकरणะ คาทา

อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัပ္ပุตตรมมะ เวทัลละ

นี้เรียกว่า **ธรรมปฏิสัมภิทา**, ภิกษุนั้นย่อมรู้แตก

ฉานในอรรถแห่งภายิตนั้น ๆ ว่า นี่เป็นอรรถแห่ง

ภายิตนี้, นี่เป็นอรรถแห่งภายิตนั้น นี้เรียกว่า

อรรถปฏิสัมภิทา.

สภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลเป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต เกิดพร้อมด้วยโสมนัส

ประกอบด้วยปัญญา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มี

ธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น

ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น

ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า สภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล.

ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมปฏิ-**

สัมภิทา, ความรู้แตกฉานในวิบากแห่งธรรมเหล่า

นั้น ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิทา**.

คำว่า ตตฺถ ธมฺมนิรุตฺตาทิลาเป ญาณํ ความว่า ความรู้

แตกฉานในคำพูด คำกล่าว คำที่แปลงถึงสภาวะนิรุตติอันเป็นโวหารที่ไม่

ผิดเพี้ยนทั้งในอรรถและในธรรมนั้น, ในคำพูดอันเป็นสภาวะนิรุตติ
ของพระอริยบุคคลผู้ทำสภาวะนิรุตติศัพท์ที่เขาพูดแล้ว กล่าวแล้ว แปลง
ออกแล้ว ให้เป็นอารมณ์แล้ว พิจารณาอยู่. ในมากธัมมภาษิตของสัตว์
ทั้งหลายอันเป็นสภาวะนิรุตติ เพราะสภาวะนิรุตตินั้นบัณฑิตรับรองว่า
เป็นธรรมนิรุตติอย่างนี้ว่า นี่เป็นสภาวะนิรุตติ, นี่มิใช่สภาวะนิรุตติ
ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา.

ด้วยประการฉะนี้ นิรุตติปฏิสัมภิตานี้ ชื่อว่า มีสัททะคือ เสียง
เป็นอารมณ์ มิได้มีบัญญัติเป็นอารมณ์. เพราะเหตุไร ? เพราะพระ-
อริยบุคคลได้ยินเสียงแล้วย่อมรู้ว่า นี่เป็นสภาวะนิรุตติ, นี่มิใช่สภาวะ-
นิรุตติ. จริงอยู่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิตา ครั้นเขาพูด
ว่า ผัสโส ก็ย่อมรู้ว่า นี่เป็นสภาวะนิรุตติ, ครั้นเขาพูดว่า
ผลสุตา หรือ ผลสุต ก็ย่อมรู้ว่า นี่มิใช่สภาวะนิรุตติ แม้ใน
สภาวะธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ถามว่า ก็พระอริยบุคคลผู้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิตานี้จะรู้หรือไม่
รู้คำอื่น คือเสียงแห่งพญูชนะอันกล่าวถึงนาม, อาชยาต, อุปัสก,
และนิบาต.

ตอบว่า พระอริยบุคคลผู้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิตานั้น ครั้นได้
ยินเสียงแล้วก็รู้ว่า นี่เป็นสภาวะนิรุตติ, นี่มิใช่สภาวะนิรุตติ ด้วย
เหตุสำคัญอันใด, ก็จักรู้คำนั้นด้วยเหตุสำคัญอันนั้น, แต่ข้อนี้มีผู้กล่าว

ปฏิเสธว่า นี่มิใช่กิจของปฏิสัมภิทา แล้วกล่าวว่า ธรรมดาภาษา
สัตว์ทั้งหลายย่อมเรียนเอาได้ แล้วขอุทาหรณ์นี้ขึ้นมาสาธกว่า

จริงอยู่ มารดาและบิดา เอากุมารน้อยในคราวยังเป็นทารกอยู่
ให้นอนบนเตียงหรือ แล้วพูดภาษานั้น ๆ ทำกิจนั้น ๆ อยู่. ทารกกำหนด
ภาษานั้น ๆ ของมารดาและบิดาเหล่านั้นว่า คำนี้ท่านผู้นี้พูด, คำนี้
ท่านผู้นี้พูด ครั้นวันผ่านมามากผ่านไป ก็ย่อมรู้ภาษาทั้งหมดได้.
มารดาเป็นชาวทมิฬ, บิดาเป็นชาวอังคะ ทารกของมารดาบิดาเหล่านี้
นั้น ถ้าได้ยินคำพูดของมารดาก่อน, ก็จักพูดภาษาทมิฬ ถ้าได้ยิน
คำพูดของบิดาก่อนก็จักพูดภาษาอังคะ. แต่ถ้าไม่ได้ยินคำพูดของมารดา
และบิดาทั้ง ๒ นั้น ก็จักพูดภาษามาคี^๑

แม้ทารกใดเกิดในป่าใหญ่ไม่มีบ้าน คนอื่นที่เชื่อว่าจะพูดด้วย
ก็ไม่มีในที่นั้น, ทารกนั้นเมื่อจะเริ่มพูดตามธรรมดาของตน ก็จักพูด
ภาษามาคีนั้นแล. ภาษามาคีมีมากในที่ทั้งปวง คือ ในนรก, ใน
กำเนิดดิรัจฉาน, ในเปตติวิสัย, ในมนุษยโลก ในเทวโลก. บรรดา
ภาษาของสัตว์ในภูมินั้น ๆ ภาษาที่เหลือ เช่น โอญญาภาษา, กิราตภาษา,
อังคะภาษา, โยนกภาษาและทมิฬภาษาเป็นต้น ย่อมดัดได้, มาคี-
ภาษานี้เพียงภาษาเดียวเท่านั้น นับว่าเป็นพรหมโวหารและอริยโวหาร
ตามเป็นจริง ย่อมไม่ดัด.

๑. มาคีภิกษุ = ภาษาของชนชาวมคธ.

แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อจะทรงยกพระพุทธรูปขึ้นคือพระ-
ไตรปิฎกขึ้นสู่แบบแผน ก็ทรงยกขึ้นไว้ในภาษามาคธีเท่านั้น. เพราะ
เหตุไร ? ก็เพราะเพื่อนำอรรถมาให้รู้ได้โดยง่าย. จริงอยู่ พระ-
พุทธรูปที่ยกขึ้นสู่แบบแผนด้วยภาษามาคธี ยังไม่บรรลุถึงคลองแห่ง
โศตประสาทของพระอริยบุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิตานั้น เป็นการเน้นซ้ำ.
แต่เมื่อโศตประสาทพอพระพุทธรูปกระทบแล้วเท่านั้น เนื้อความก็
ปรากฏตั้งร้อยนัย พันนัย. ก็พระพุทธรูปที่ยกขึ้นสู่แบบแผนด้วย
ภาษาอื่น ก็ย่อมต้องเรียนเอาแบบตีความแล้วตีความเล่า. อันธรรมดาว่า
การเรียนพระพุทธรูปแม้มากมายแล้วบรรลุปฏิสัมภิตา ย่อมไม่มีแก่
ปุถุชน, แต่พระอริยสาวกที่จะชื่อว่าไม่บรรลุปฏิสัมภิตานั้น ย่อมไม่มีเลย.

บทว่า ญาณesu ญาณ ความว่า ความรู้แตกฉานในญาณทั้ง ๓
เหล่านั้น ของพระอริยบุคคลผู้กระทำญาณอันมีในที่ทั้งปวงให้เป็น
อารมณ์แล้วพิจารณาอยู่, หรือว่า ญาณอันถึงความกว้างขวางในญาณ
ทั้ง ๓ เหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งอารมณ์และกิจเป็นต้น ชื่อว่าปฏิภาณ
ปฏิสัมภิตา.

ก็บัณฑิตพึงทราบ ปฏิสัมภิตา ๔ เหล่านี้ว่า ย่อมถึงซึ่งประเภท
ในฐานะ ๒. ย่อมพ้องไสด้วยเหตุ ๕. ย่อมถึงซึ่งประเภทในฐานะ ๒
เป็นไฉน ? คือ ในเสกขภูมิ ๑ อเสกขภูมิ ๑.

ใน ๒ ภูมินั้น ปฏิสัมภิทาของพระมหาเถระ ๘๐ องค์ มีพระเถระผู้มีนามอย่างนี้ คือ พระสารีบุตรเถระ, พระมหาโมคคัลลานเถระ, พระมหากัสสปเถระ, พระมหากัจจายนเถระ, พระมหาโกณฑัญญะเถระ เป็นต้น ถึงซึ่งประเภทใน อเสกขภูมิ, ปฏิสัมภิทาของพระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระอริยบุคคลผู้มีนามอย่างนี้ คือพระอนนทเถระ, ท่านจิตตคฤหบดี ท่านธรรมมิกอุบาสก, ท่านอุบาลีคฤหบดี, ขุชชุดตราชอุบาลิกา เป็นต้น ถึงซึ่งประเภทใน เสกขภูมิ, ปฏิสัมภิทาย่อมถึงซึ่งประเภทในภูมิ ๒ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ปฏิสัมภิทา ย่อมแผ้วถางด้วยเหตุ ๕ ประการ เป็นไฉน? ย่อมแผ้วถางด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ ด้วยอธิคม, ด้วยปริยัติ, ด้วยสวนะ, ด้วยปริปัจฉา, ด้วยอนุปปพยโยคะ.

ในเหตุ ๕ ประการเหล่านั้น การบรรลुพระอรหัต ชื่อว่า อธิคม. ก็ปฏิสัมภิทาของผู้บรรลุพระอรหัต ย่อมแผ้วถาง.

พระพุทฺธพจน์ ชื่อว่า ปริยัติ. ก็ปฏิสัมภิทาของผู้เรียนพระพุทฺธพจน์นั้น ย่อมแผ้วถาง.

การฟังพระสัทธรรม ชื่อว่า สวนะ. ก็ปฏิสัมภิทาของผู้สนใจเรียนธรรมโดยเคารพ ย่อมแผ้วถาง.

กถาเป็นเครื่องวินิจฉัย คัมภีรบทและอรรถบท ในพระบาลีและ
อรรถกถาเป็นต้น ชื่อว่า **ปริปุจฉา**. ก็ปฏิสัมภิทาของผู้ที่สอบสวน
อรรถในพระพุทธรพจน์ทั้งหลายมีพระบาลีเป็นต้นที่ตนเรียนแล้ว ย่อม
ผ่องใส.

การบำเพ็ญเพียรในวิปัสสนากรรมฐานอยู่เนื่อง ๆ จนกระทั่งถึง
สังขารเปกขาญาณอันเป็นที่ไกล่อนุโลมญาณและโคตรภูญาณ เพราะ
ความที่การบำเพ็ญวิปัสสนานั้น อันพระโยคาวจรเคยปฏิบัติแล้วปฏิบัติ
เล่ามาในศาสนาของพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ชื่อว่า **ปุพพโยคะ**. ก็
ปฏิสัมภิทาของผู้บำเพ็ญเพียรมาแล้วในปางก่อน ย่อมผ่องใส ปฏิสัมภิทา
ย่อมผ่องใสด้วยเหตุ ๕ ประการเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ก็ในบรรดาเหตุทั้ง ๕ เหล่านี้ เหตุ ๓ เหล่านี้ คือ ปริยัติ,
สวนะ, ปริปุจฉา เป็นเหตุมีกำลังเพื่อความแตกฉานแล. ปุพพโยคะ
เป็นปัจจัยมีกำลังเพื่อ. การบรรลุพระอรหัต.

ถามว่า หมวด ๑ แห่งเหตุมีปริยัติเป็นต้น ย่อมมีเพื่อความ
แตกฉาน ไม่มีเพื่อความบรรลุหรือ ?

ตอบว่า มี, แต่ไม่ใช่อย่างนั้น. เพราะปริยัติ, สวนะ และ
ปริปุจฉา จะมีในปางก่อนหรือไม่ก็ตาม แต่เว้นการพิจารณาสังขาร
ธรรมด้วยการบำเพ็ญเพียรในปางก่อน และการพิจารณาสังขารในปัจจุบัน
เสียแล้ว ชื่อว่า ปฏิสัมภิทา ก็มีไม่ได้. เหตุและปัจจัยทั้ง ๒ นี้

รวมกันช่วยอุปถัมภ์ปฏิสัมภิทากระทำให้อ่องใสได้ ด้วยประการฉะนี้.

ยังมีอาจารย์พวกอื่นอีก ได้กล่าวไว้ว่า

ปุปพโยคะ ๑, พาหุสัจจะ ๑, เทศภาษา ๑,
อาคม ๑, ปริပ္พจนา ๑, อธิคม ๑, ครูสันนิสสัย ๑,
และมิตตสมาบัติ ๑. รวม ๘ ประการนี้ ล้วนเป็น
ปัจจัยแก่ปฏิสัมภิทา ดังนี้.

บรรดาธรรมทั้ง ๘ ประการนั้น นัยดังที่กล่าวแล้วแล ชื่อว่า
ปุปพโยคะ.

ความฉลาดในศาสตร์นั้น ๆ และศิลปาถนะทั้งหลาย ชื่อว่า
พาหุสัจจะ.

ความฉลาดในภาษา ๑๐๑ ภาษา ความฉลาดในภาษามาคธีโดย
วิเศษ ชื่อว่า เทศภาษา.

การเรียนรู้พระพุทธพจน์โดยที่สุดแม้เพียงโอปัมมวรรค ชื่อว่า
อาคม.

การวินิจฉัยได้ส่วนอรรถะแม้ในกาลา ๑ ชื่อว่า ปริပ္พจนา.

การเป็นพระโสดาบันก็ดี การเป็นพระสกทาคามีก็ดี การเป็น
พระอนาคามีก็ดี การเป็นพระอรหันต์ก็ดี ชื่อว่า อธิคม.

การอยู่ในสำนักครูผู้มากด้วยสุตะและปฏิภาณ ชื่อว่า ครูสัน-
นิสสัย.

การได้มิตรเห็นปานนั้นนั่นแล ชื่อว่า **มิตตสมบัติ**

บรรดาธรรมทั้ง ๘ ประการนั้น พระพุทธเจ้าหลาย และ
พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย อาศัย ปุพพโยคะและอธิคม แล้วบรรลु
ปฏิสัมภิทา ส่วนพระสาวกทั้งหลายอาศัยเหตุเหล่านี้แม้ทั้งหมดแล้ว
จึงบรรลुปฏิสัมภิทา.

ก็ในการบรรลุปฏิสัมภิทา ไม่มีการบำเพ็ญเพียรในกรรมฐาน
ภาวนาโดยเฉพาะอีก, ส่วนพระเสกขบุคคลมีผลและวิโมกษะของ
พระเสกขะเป็นที่สุด การบรรลุปฏิสัมภิทา ก็ย่อมมีได้.

อธิบายว่า ปฏิสัมภิทาทั้งหลาย ย่อมสำเร็จแก่บรรดาพระอริยะ
บุคคลด้วยอริยผลทั้งหลายนั่นแล ดุจทสพลญาณสำเร็จแก่พระตถาคต
ทั้งหลายฉะนั้น. ทางแห่งปฏิสัมภิทา ๔ เหล่านี้ ฉะนั้นจึงชื่อว่า **ปฏิ-**
สัมภิทามรรค, **ปกรณ** คือปฏิสัมภิทามรรค ชื่อว่า **ปฏิสัมภิทามรรค.**
ปกรณ, ชื่อว่า **ปกรณ** เพราะอรรถว่า อรรถอันลึกซึ้ง แยกโดย
ประเภทต่าง ๆ ในปฏิสัมภิทานี้ ท่านกล่าวกระทำโดยประการต่าง ๆ.

ปฏิสัมภิทามรรคปกรณนี้นั้น สมบูรณ์ด้วยอรรถะ, พหุชนะ,
ลึกซึ้ง, มีอรรถลึกซึ้ง, ประกาศโลภูตระ, ประกอบด้วยสุญญตา, ให้
สำเร็จผลพิเศษในการปฏิบัติ, ห้ามอกุศลอันเป็นปฏิปักษ์, เป็นรตนากร
บ่อเกิดแห่งญาณอันประเสริฐของพระโยคาวจร, เป็นเหตุอันพิเศษใน
การเอื้อนกราชธรรมกถาของพระธรรมกถึกทั้งหลาย, เป็นเครื่องนำออก

จากทุกข์ของผู้ล้าภัยในสังสารวัฏ, มีประโยชน์ในการยังความชุ่มชื้น ให้เกิดเพราะเห็นอุปายในการออกจากทุกข์นั้น, และมีประโยชน์ในการทำลายอกุศลธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่ออนิสสรณธรรม^๑นั้น และมีประโยชน์ให้เกิดความยินดีในหทัยแก่กัลยาณชน โดยการเปิดเผยอรรถแห่งบท พระสูตรมีเนื้อความอันลึกซึ้งมีใช้น้อย อันท่านพระสารีบุตรผู้ธรรม เสนาบดี ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ธรรมราชาภาสิตแล้ว เมื่อประทับ ดวงใหญ่กล่าวคือพระสัทธรรม รุ่งเรืองแล้วด้วยแสงประทีปดวงใหญ่ คือพระสัพพัญญุตญาณที่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว โดยไม่ขัดข้อง ส่องสว่างกระจ่างไปทั่วทุกสถาน มีพระทัยสนิทเสนาหา ประกอบไปด้วยพระมหากรุณาแผ่กว้างไปในปวงชน เพื่อกำจัดความ มีฉมนอนธการ กล่าวคือกิเลส ด้วยพระมหากรุณาในเวไนยชน ด้วยการยกพระสัทธรรมนั้นขึ้นอธิบายให้กระจ่างแจ้งแก่ปวงชน ด้วยความ เสนหา ประารณาความรุ่งเรืองแห่งพระสัทธรรมไปตราบเท่า ๕,๐๐๐ พระพรรษา ผู้มีเจตจำนงคำจุนโลก ตามเยี่ยงอย่างพระศาสดา อัน ท่านพระอานันทเถระสดับภานันแล้วยกขึ้นรวบรวมไว้ในคราวทำ ปฐมมหาสังคีติ ตามที่ได้สดับมาแล้วนั่นเอง.

ในปิฎกทั้ง ๓ คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และ พระอภิธรรมปิฎก, ปฏิสัมภิทามรรคปกรณ์นี้นั้น นับเนื่องในพระ- สุตตันตปิฎก.

๑. ธรรมเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ (ทุกขนิสฺสรณํ)

ในนิกายใหญ่ทั้ง ๕ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย
อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย, ปฏิสัมภิทามรรคปกรณ์นั้น นับเนื่อง
ในขุททกนิกาย.

ในองค์แห่งสัตตสุตสันทั้ง ๘ คือ สุตตะ เคยยะ เวชยาภรณ์
กาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดกอะ อปัฏทธรรมะ เวทัลละ, ปฏิสัม-
ภิทามรรคปกรณ์นั้น นับสงเคราะห์เข้าใน ๒ องค์ คือ เคยยะ และ
เวชยาภรณ์ ตามที่เป็นได้.

ก็บรรดาพระธรรมชั้นทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น อันพระ-
อนันตเถระผู้ธรรมกัณฑ์คาริก อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นสู่
เอตทัคคะใน ๕ ตำแหน่ง ปฏิญาณไว้อย่างนี้ว่า

ธรรมเหล่าใดอันเป็นไปแก่ข้าพเจ้า ธรรม

เหล่านั้น ข้าพเจ้าเรียนจากพระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐

พระธรรมชั้น, จากภิกษุอื่น ๒,๐๐๐ พระธรรม

ชั้น จึงรวมเป็น ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น ดังนี้

ปฏิสัมภิทามรรคปกรณ์นั้นนับเข้าในพระธรรมชั้น มากกว่า
ร้อย ในธรรมชั้น ๒,๐๐๐ พระธรรมชั้นที่เรียนจากภิกษุ.

ปฏิสัมภิทามรรคปกรณ์ มี ๓ วรรค คือ มหาวรรค, มัชฌิม-
วรรค, และจุฬวรรค.

ในวรรคหนึ่งๆ มีวรรคละ ๑๐ กถา รวมเป็น ๓๐ กถา มี
ญาณกถาเป็นต้น มีมคติกถาเป็นปริโยสาน. ข้าพเจ้าจะพรรณนา
เนื้อความแห่งบทที่ไม่ซ้ำกันตามลำดับแห่งปุณณาสัมภิตตปิฎกปรกณนี้ที่
กำหนดโดยส่วนเดียว ด้วยประการฉะนี้.

ก็ปรกณนี้ อันกุลบุตรทั้งผู้สวดทั้งผู้แสดงโดยปาฐะโดยอรรถ
ก็พึงสวดพึงแสดงโดยเคารพเถิด, ถึงแม้จะเรียนก็พึงเรียนพึงทรงจำไว้
โดยเคารพเถิด. ชื่อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะปรกณนี้เป็นปรกณมี
อรรถลึกซึ้ง เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่โลก เพื่อความดำรงมั่นอยู่ในโลก.

หากจะมีคำถามว่า ในกถา ๓๐ กถาดังนั้น เพราะเหตุไรท่าน
จึงกล่าวญาณกถาไว้แต่ต้น? ก็ตอบว่า เพราะญาณเป็นเบื้องต้นแห่ง
การปฏิบัติ เพราะเป็นธรรมเครื่องชำระมลทินแห่งการปฏิบัติ.

สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุเพราะเหตุนี้แหละ เธอจง
ยังเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลายให้บริสุทธีก่อน,
เบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลายคืออะไร? คือศีล
อันบริสุทธิดี และความเห็นตรง ดังนี้.

ก็ญาณกล่าวคือสัมมาทิฐิ ท่านกล่าวแล้วด้วยบทว่า อชฺชกา ทิฏฺฐิ
แม้เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวญาณกถาไว้แต่ต้น. แม้คำอื่นพระผู้มี-
พระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้อีกว่า

๑. ตี .มहा. ๑๕/๖๘๗.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์ทั้ง ๘ นั้น

สัมมาทิฐิย่อมเป็นประธาน, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ก็สัมมาทิฐิ ย่อมเป็นประธานอย่างไร ? คือ ภิกษุ
รู้จักสัมมาทิฐิว่าเป็นสัมมาทิฐิ รู้จักมิจฉาทิฐิ
ว่าเป็นมิจฉาทิฐิ ความรู้ของเขานั้น เป็นสัมมา-
ทิฐิ.

ภิกษุรู้จักสัมมาสังกัปปะว่าเป็นสัมมาสัง-
กัปปะ, รู้จักมิจฉาสังกัปปะว่าเป็นมิจฉาสังกัปปะ.

ภิกษุรู้จักสัมมาวาจาว่าเป็นสัมมาวาจา,
รู้จักมิจฉาวาจาว่าเป็นมิจฉาวาจา.

ภิกษุรู้จักสัมมากัมมันตะว่าเป็นสัมมากัม-
มันตะ, รู้จักมิจจกัมมันตะว่าเป็นมิจจกัมมันตะ.

ภิกษุรู้จักสัมมาอาชีวะว่าเป็นสัมมาอาชีวะ,
ภิกษุรู้จักมิจฉาอาชีวะว่าเป็นมิจฉาอาชีวะ.

ภิกษุรู้จักสัมมาวายามะว่าเป็นสัมมาวายา-
มะ, ภิกษุรู้จักมิจฉาวายามะว่าเป็นมิจฉาวายามะ.

ภิกษุรู้จักสัมมาสติว่าเป็นสัมมาสติ, ภิกษุ
รู้จักมิจฉาสติว่าเป็นมิจฉาสติ.

ภิกษุรู้จักสัมมาสมาธิว่าเป็นสัมมาสมาธิ,
ภิกษุรู้จักมิจาสมาธิว่าเป็นมิจาสมาธิ. ความรู้
ของเขานั้นเป็นสัมมาทิฏฐิ.^๑

ท่านกล่าวญาณกถาไว้แต่ต้นก็เพื่อจะให้ญาณ กล่าวคือ ความเห็น
ชอบว่า เมื่อสัมมาทิฏฐิเป็นประธานสำเร็จ แล้วก็จักรู้ความที่มิจาทิฏฐิ
ทั้งหลายเป็นมิจาทิฏฐิดังนี้ ให้สำเร็จก่อน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ดูก่อนอุทายี เธอจงงดขันธส่วนอดีตและ
อนาคตไว้ก่อน เราจักแสดงธรรมแต่เธอว่า เมื่อ
เหตุนี้มี ผลนี้ก็ย่อม เพราะเหตุนี้เกิด ผลนี้จึงเกิด,
เมื่อเหตุนี้ไม่มี ผลนี้ก็ย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ดับ
ผลนี้ก็ย่อมดับ ดังนี้.^๒

และ เพราะเว้นอุปพัตตทิฏฐิและอปรรันตทิฏฐิแล้วกล่าวญาณเท่านั้น
ท่านจึงกล่าวญาณกถาไว้แต่ต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

อย่าเลย สุภททะ ข้อที่ถามว่า สมณ-
พราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมด ได้ตรัสรู้ตามปัญญา
ของตน ๆ หรือ หรือว่าทั้งหมดไม่ได้ตรัสรู้ หรือ

๑. ม.อ. ๑๔/๒๕๔. ๒. ม.ม. ๑๓/๓๓๑.

ว่าบางพวกไม่ได้ตรัสรู้ดังนี้ฉันจึงงัดไว้ก่อน. ดูก่อน
สุภัททะ เราจักแสดงธรรมแก่เธอ เธอจงตั้งใจ
ฟังธรรมนั้น จงমনสิการให้ดี, เราจักแสดง
ณ บัดนี้" ดังนี้.^๑

และ เพราะเห็นวาทะของพวกสมณพราหมณ์ปุณณาสกฝ่ายปรปวาท
ทั้งหลายเสีย แล้วแสดงอัฐังคิกมรรคอันประเสริฐ และ เพราะ
ญาณ กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิในอัฐังคิกมรรคเป็นประธาน ท่านจึง
กล่าวญาณกล่าวไว้แต่ต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย องค์แห่งการบรรลุ
โสดาบัน ๔ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. สปุริสส เสโว   การคบหากับสัตบุรุษ
๒. สทุมมุตตวณ   การฟังพระสัทธรรม
๓. โยนิโสมนสิกาโร   การทำไว้ในใจโดยแยบคาย
๔. ฆมมานุฆมมปฏิบัติ   การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม.^๒

และตรัสว่า

๑. ที.มหา. ๑๐/๑๓๘. ๒. ที.ปา. ๑๑/๒๔๐.

กุลบุตรเกิดสัทธิแล้ว ย่อมเข้าไปใกล้
เมื่อเข้าไปใกล้ ย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ ย่อม
เจียหูลง เมื่อเจียหูลงแล้ว ย่อมฟังธรรม ครั้น
ฟังธรรมแล้ว ย่อมทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณา
เนื้อความแห่งธรรมที่ทรงไว้แล้ว เมื่อพิจารณาเนื้อ
ความอยู่ ธรรมทั้งหลายย่อมทนซึ่งความพินิจ เมื่อ
ธรรมทนความพินิจได้อยู่ ฉันทะ ย่อมเกิด เมื่อ
เกิดฉันทะแล้ว ย่อมอุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้ว
ย่อมไตรตรอง ครั้นไตรตรองแล้ว ย่อมตั้งความ
เพียร เมื่อมีตนส่งไปแล้ว ย่อมกระทำให้แจ้งชัด
ซึ่งปรมัตถสัจจะนั้นด้วยกาย และเห็นแจ้งแทง
ตลอดซึ่งปรมัตถสัจจะนั้นด้วยปัญญา^๑ ดังนี้
และตรัสว่า

พระตถาคต อุบัติขึ้นในโลกนี้ ฯลฯ^๑
พระตถาคตนั้นทรงแสดงธรรมไพเราะในเบื้องต้น^๒
ดังนี้.

ท่านกล่าวญาณกถาไว้แต่ต้นทำ สุตมยญาณ ไว้เป็นญาณต้น
โดยอนุโลมสูตรต้นคบทมิฬน้อยตามที่ได้อธิบายมาแล้วนี้เป็นอาทิ.

๑. ม.ม. ๑๓/๒๓๘.   ๒. ที.มหา. ๕/๑๐๒.

ก็ญาณกณีนั่น แบ่งออกเป็น ๒ คือ อุทเทศ ๑ นิทเทศ ๑.

ในอุทเทศ ท่านแสดงญาณ ๗๓ ด้วยสามารถแห่งมัตถิกาโดยนัยเป็นต้นว่า โสดาวฐานะ ปญญา สุตมเย ญาณ ซึ่งแปลว่า ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว เป็นสุตมยญาณ ดังนี้.

ในนิทเทศ ท่านแสดงญาณ ๗๓ เหล่านี้นั่นแหละ อย่างพิสดารโดยนัยเป็นต้นว่า ถลั โสดาวฐานะ ปญญา สุตมเย ญาณ . อิมะ ธมฺมา อภิญญะยาตี โสดาวฐานัง , ตัม ปชานนา ปญญา สุตมเย ญาณ ซึ่งแปลว่า ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว เป็นสุตมยญาณอย่างไร ? ปัญญาอันเป็นเครื่องทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว คือเป็นเครื่องรู้ชัดซึ่งธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรรู้อย่างนี้ เป็นสุตมยญาณดังนี้.

จบ คัมภีร์มรรคภา

มหาวรรค

อรรถกถาญาณกถา

๑. อรรถกถาสุตตมยญาณเทศ

ว่าด้วย สุตตมยญาณ

ในอุทเทสนั้นเบื้องต้น พึงทราบ โสต ศัพท์ ในคำนี้ว่า
โสตาวชานะ ปญญา สุตตมย ญาณ มีประเภทแห่งอรรถเป็นอนก.
จริงอย่างนั้น โสต ศัพท์นั้นย่อมปรากฏ

ในอรรถว่า มังสโสตะ, โสตวิญญาน,
ญาณโสตะ, กระแสแห่งตัณหาเป็นต้น, สายธาร
แห่งกระแสน้ำ, อริยมรรค, และแม้ในความสืบ
ต่อแห่งจิต.

ก็ โสต ศัพท์ นี้ ย่อมปรากฏในอรรถว่า มังสโสตะ ได้ในคำ
เป็นต้นว่า โสตายตนะ, โสตธาตุ และโสตินทรีย์.^๑

ปรากฏในอรรถว่า โสตวิญญาน ได้ในคำเป็นต้นว่า ได้ยิน
เสียงด้วยโสตะ^๒.

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๑. ๒. ม.ม. ๑๒/๑๔.

ปรากฏในอรรถ ญาณโศตะ ได้ในคำเป็นต้นว่า ได้ยินเสียง
ด้วยโศตธาตุอันเป็นทิพย์^๑

ปรากฏในธรรมทั้ง ๕ มีคัมภีร์เป็นต้น ได้ในคำเป็นต้นว่า
คำว่า กระแสเหล่าใดในโลก ความว่า กระแสเหล่านี้ใด เรา
บอกแล้ว กล่าวแล้ว แสดงแล้ว บัญญัติแล้ว แต่งตั้งแล้ว
เปิดเผยแล้ว จำแนกแล้ว ทำให้ตื่นขึ้นแล้ว ประกาศแล้ว,
นี้อย่างไร? คือ กระแสตัณหา, กระแสทิฐิ, กระแสกิเลส,
กระแสทุจริต, กระแสวิชา^๒.

ปรากฏในอรรถว่า สาขารแห่งกระแสน้ำ ได้ในคำเป็นต้นว่า
พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทอดพระเนตรเห็นแล้วแล ซึ่งท่อนไม้
ท่อนใหญ่ถูกกระแสน้ำพัดไปในแม่น้ำคงคา^๓.

ปรากฏในอรรถว่า อริยมรรค ได้ในคำเป็นต้นว่า ดูก่อน
อาวุธ คำนี้ เป็นชื่อของอภิสัมมัตติการอันประเสริฐ คือ โศตะ.

ปรากฏในอรรถว่า ความสืบต่อแห่งจิต ได้ในคำเป็นต้นว่า และ
ย่อมรู้กระแสวิญญานของบุรุษ ซึ่งขาดแล้วโดยส่วน ๒ คือ
ทั้งที่ไม่ตั้งอยู่ในโลกนี้ ทั้งที่ไม่ตั้งอยู่ในปรโลก^๔.

๑. ที.ปา. ๑๑/๔๓๑. ๒. ขุ.จู.พ. ๓๐/๓๖. ๓. ถัง .ส.พ. ๑๘/๓๒๕.
๔. ที.ปา. ๑๑/๓๕.

ก็โสตศัพท์ในที่นี้ ฟังหมายเอา มังสโสตะ.

ชื่อว่า โสดาวธาน เพราะอรรถว่า ทรงไว้ กำหนดไว้ ตั้งไว้ ด้วยโสตะนั้น เป็นเหตุ หรือเป็นเหตุให้สำเร็จ. ชื่อว่า โสดาวธาน นั้นอย่างไร? คือ สุตะ. ก็ธรรมชาติที่รู้แจ้ง กำหนดได้โดยครรลอง แห่งโสตทวาร ชื่อว่า สุตะ จุจในคำเป็นต้นว่า เป็นผู้สดับมาก เป็นผู้ทรงสุตะ เป็นผู้สั่งสมสุตะ^๑, สุตะนั้น ในที่นี้ท่านกล่าวว่า โสดาวธาน. ปัญญาที่เป็นไปในสุตะกล่าวคือโสดาวธานนั้น ชื่อว่า โสดาวธาน ปญญา.

ก็ บทว่า ปญญา ได้แก่ปัญญาโดยอรรถว่าเป็นเครื่องทำให้ รู้ชัด กล่าวคือ เป็นเครื่องทำอรรถะนั้น ๆ ให้ปรากฏ. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมรู้ธรรมทั้งหลายโดยประการนั้น ๆ คือ โดยอนิจ-ลักษณะเป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ปัญญา.

ฟังทราบ สุต ศัพท์ ทั้งที่มีอุปสรรคและไม่มีอุปสรรคในคำนี้ว่า สุตมยเณ ฉาน์ ดังนี้ ก่อน

สุตศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถว่า ไป.

ปรากฏ, กำหนด, ประกอบเนื่องๆ, สั่งสม,
สัททารมณ, รู้ได้ ตามครรลองแห่งโสตทวาร.

จริงอย่างนั้น สุตศัพท มื่อรรถว่า ไป ได้ในคำเป็นต้นว่า
เสนาย ปสุโต เสนาเคลื่อนไป.

สุตศัพท มื่อรรถว่า มีธรรมอันปรากฏแล้ว ได้ในคำเป็นต้นว่า
สุตธมมุตส ปสุโต มีธรรมอันสดับแล้วเห็นอยู่.^๑

สุตศัพท มื่อรรถว่า กำหนดและไม่กำหนด ได้ในคำเป็นต้นว่า
อวสุตทา อวสุตตส ปุริสปุคฺคส^๒ ภิกษุณีกำหนดยินดีแล้วต่อ
บุรุษบุคคลผู้ไม่กำหนดยินดีแล้ว.

สุตศัพท มื่อรรถว่า ประกอบเนื่องๆ ได้ในคำเป็นต้นว่า เย
ฉานปสุตา ธีรา^๓ กุลบุตรเหล่าใดประกอบเนื่องๆ ในฉาน กุลบุตร
เหล่านั้น ชื่อว่า นักปราชญ์.

สุตศัพท มื่อรรถว่า สัมสมได้ในคำเป็นต้นว่า ตุมฺเหหิ ปุณฺณ
ปสุตํ อนุปฺปํ^๔ บุญมีใช้น้อยอันท่านทั้งหลายสัมไว้แล้ว.

สุตศัพท มื่อรรถว่า สัททารมณ ได้ในคำเป็นต้นว่า ทิฏฺฐํ สุต
มุตํ วิญญาตํ^๕ รูปอันเราเห็นแล้ว เสียงอันเราได้ยินแล้ว หมวด ๓ แห่ง
อารมณอันเราทราบแล้วอารมณที่รู้แจ้งแล้ว.

๑. ปุ.อุ. ๒๕/๕๑.   ๒. วิ.ภิกขุณี. ๓/๑.   ๓. ปุ.ธ. ๒๕/๒๔.

๔. ปุ.ปุ. ๒๕/๘.   ๕. ม.ม. ๑๒/๒๘๑.

สูตรศัพท์ มีอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งสัททามรณ์อันตนรู้แล้วโดยครรถอง
แห่งโศตทวาร ได้ในคำเป็นต้นว่า พหุสสุโต โหติ สุตธโร
สูตรนุจิโย^๑ เป็นผู้สดับมาก เป็นผู้ทรงสุตะ เป็นผู้สั่งสมสุตะ. แต่
ในที่นี้ สูตรศัพท์มีอรรถว่า อันตนรู้แล้ว. เข้าไปทรงไว้แล้วโดย
ครรถองแห่งโศตทวาร.

บทว่า สุตมเย ญาณ ความว่า ปัญญานี้ได้ ปรรภพระ-
สัทธรรม คือ สุตะนี้ ที่รู้แล้ว ทรงจำไว้ได้แล้ว กระทำให้เป็น
อามรณ์ เป็นไปแล้วในครั้งแรกและครั้งต่อๆ มา, ปัญญาญาณนั้น
ย่อมเป็นอันท่านกล่าวแล้วว่า สุตมเย ญาณ ญาณอันสำเร็จแล้วด้วย
การฟัง, อธิบายว่า สุตมย ญาณ นั้นเอง. ก็คำว่า สุตมเย นี้
เป็นปัจจุตตวัจนะ, ปัจจุตตวัจนะ ในคำเป็นต้นว่า น เหว วตตพเพ
ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น, วนปฺปคฺขมฺเพ ยถา สุตฺติตฺตเค พุมฺไมโนไพโร
มรชอดคือดอกบานสะพรั่ง, นตฺติ อตฺตการ การกระทำของตน ไม่มี,
นตฺติ ปฺรการ การกระทำของคนอื่น ไม่มี, นตฺติ ปฺริสการ การกระทำ
ของบุรุษ ไม่มี ดังนี้ จันใด แม้ในที่นี้ บทว่า สุตมเย ก็ฟังเข้าใจ
จันนั้น. เพราะเหตุฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า สุตมย ญาณนตฺติ อตฺโต
อธิบายว่า ญาณอันสำเร็จแล้วด้วยการฟัง ดังนี้.

๑. ม.ม. ๑๒/๓๓๖.

อีกอย่างหนึ่ง หมวดธรรมมีผัสสะเป็นต้น อันสำเร็จแล้วด้วยการฟัง จึงชื่อว่า สุตมยะ, ญาณเป็นไปในหมวดแห่งธรรมที่ชื่อว่า สุตมยะนั้น คือสัมปยุต กับด้วยสุตมยะนั้น ชื่อว่า สุตมเย ญาณ . ญาณนั้นนั่นแล ท่านกล่าวว่า ปัญญา เพราะไม่กำหนดก็เพื่อจะอธิบายโดยปริยาย ภายหลังจึงกล่าวกำหนดว่า ญาณ ท่านสาธุชนพึงทราบตามที่กล่าวมานี้.

ก็ชื่อว่า ญาณ มีการแทงตลอดสภาวะเป็นลักษณะ หรือมีการแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ เหมือนการยิงลูกศรอันนายขมังธนูผู้ชาญฉลาดยิงไปแล้วฉะนั้น.

มีการส่องซึ่งอารมณ์เป็นรส เหมือนดวงประทีปส่องสว่างฉะนั้น.

มีความไม่หลงเป็นปัจจุปัญฐาน เหมือนพรานป่าบอกทางแก่คนหลงทางฉะนั้น.

มีสมาธิเป็นปทัฏฐาน ตามพระบาลีว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมิใจตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ตามความเป็นจริง.**^๑

ก็ในลักษณะเป็นต้น พึงทราบว่า สภาวะก็ดี สามัญญะก็ดี ชื่อว่า ลักษณะ, กิจก็ดี สมบัติก็ดี ชื่อว่า รส, อาการที่ปรากฏก็ดี ผลก็ดี ชื่อว่า ปัจจุปัญฐาน, เหตุไฉน ชื่อว่า ปทัฏฐาน ดังนี้.

๒. อรรถกถาสีลมยญานุเทศ

ว่าด้วย สีลมยญาน

คำว่า สุตฺวาน ลํ วเร ปญฺญา ความว่า :-

ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ คือ ปาฏิโมกข์ ๑

สติ ๑ ญาณ ๑ จันติ ๑ และ วิริยะ ๑ ท่าน

แสดงว่าสังวร.

สังวรที่มาแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า

เป็นผู้เข้าถึง, เข้าถึงพร้อม, เข้ามา, เข้า
มาพร้อม, ถึงแล้ว, ถึงพร้อมแล้ว, ประกอบ
พร้อมแล้ว ด้วยปาฏิโมกข์สังวรนี้ ชื่อว่า ปาฏิ-
โมกข์สังวร.

สังวรที่มาแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า

ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ถือนิมิต
ไม่ถืออนุพยัญชนะ, เราย่อมปฏิบัติ เพื่อสำรวม
จักขุนทรีย์ เมื่อไม่สำรวมแล้ว จะเป็นเหตุให้
อกุศลธรรมอันลามก คืออภิชณาและโทมนัส

ครอบงำนั้น ชื่อว่า รักษาจักขุนทรีย์, ชื่อว่า
ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์^๑ ชื่อว่า สติสังวร.
สังวรที่มาแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า

กระแสทั้งหลายเหล่าใดในโลก มีอยู่,
สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น เรากล่าวสติว่า
เป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย, กระแสเหล่านั้น
อันบัณฑิตย่อมปิดได้ด้วยปัญญา^๒ ดังนี้

ชื่อว่า ญาณสังวร.

สังวรที่มาแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัย
นี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว เสพจิรว^๓ ดังนี้
ชื่อว่า ปัจจยปฏิเสวนาสังวร, ปัจจยปฏิเสวนาสังวรเมื่อนั้น ท่าน
สงเคราะห์ด้วยญาณสังวรนั้นแล.

สังวรที่มาแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า

เป็นผู้อดกลั้นต่อ หนาว ร้อน หิว
ระหาย สัมผัสแห่งเลื้อบ ยุง ลม แดด และ
สัตว์เลื้อยคลานเป็นผู้มีชาติแห่งผู้อดกลั้นต่อถ้อย
คำที่ผู้อื่นกล่าวชั่วร้ายแรง ต่อเวทนาที่มีอยู่ในตัว

๑. ที.ที. ๕/๑๒๒. ๒. ขุ.ส. ๒๕/๔๒๕. ๓. ม.ม. ๑๒/๑๔.

ซึ่งบังเกิดขึ้นเป็นทุกข์ กล้า แข็ง เผ็ดร้อน ไม่
เป็นที่ยินดี ไม่เป็นที่ชอบใจ อันจะคร่าชีวิตเสีย
ได้ ดังนี้

ชื่อว่า ขันติสังวร.

สังวรที่มาแล้วโดยนัยเป็นคั่นว่า

ภิกษุ ย่อมอดกลั้น ย่อมละ ย่อมบรรเทา
กามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว. ย่อมกระทำให้สิ้นสูญไป
ให้ถึงความไม่มี^๒ ดังนี้

ชื่อว่า วิริยสังวร.

สังวรที่มาแล้วโดยนัยเป็นคั่นว่า

พระอริยสาวกในพระศาสนานี้ ละ
มิจฉาอาชีวะเสียแล้ว สำเร็จชีวิตอยู่ด้วยสัมมา-
อาชีวะ^๓ ดังนี้

ชื่อว่า อาชีวนิพัตติสังวร, อาชีวนิพัตติสังวร แม้นั้น ท่าน
สงเคราะห์ด้วยวิริยสังวรนั้นแล.

ในสังวร ๗ เหล่านั้น สังวร ๔ คือ ปาณโมกขสังวร, อิน-
ทริยสังวร, อาชีวนิพัตติสังวร, และปัจจุปปิเสวนาสังวร ท่าน
ประสงค์เอาในที่นี้, และในสังวร ๔ เหล่านั้น ปาณโมกขสังวร ท่าน

๑. ม.ม. ๑๒/๓๕. ๒. ม.ม. ๑๒/๑๗. ๓. ตี .มหา ๑๕.

ประสงค์เอาเป็นพิเศษ. ก็สังวรนี้แม้ทั้งหมดท่านเรียกว่า สังวร เพราะ
กัณฺธุจิริตทั้งหลายมีกายจิริตเป็นต้น ที่จำต้องสังวรตามธรรมดาของ
คน.

ปัญญาของกุลบุตรผู้พึงธรรมตามที่กล่าวแล้วในสุตมยญาณแล้ว
สังวรอยู่ ทำการสังวร เป็นไปแล้วในการสังวรนั้น สัมปยุตกับสังวร
นั้น ท่านกล่าวแล้วว่า สุตฺวาน อํ วเร ปญฺญา. อีกอย่างหนึ่งมีความ
ว่า ปัญญาในการสังวรเพราะมีการฟังเป็นเหตุบ้าง เพราะมีคำว่า
เหตุอตุเถ สุตฺวา ฟังเหตุและผลปรากฏอยู่ด้วย.

บทว่า สิลฺล ในคำนี้ว่า สิลมเย ญาณ ความว่า ชื่อว่า
ศีลเพราะอรรถว่าสำรวม, ชื่อว่า การสำรวมนี้ อย่างไร? คือการ
ตั้งมั่น, อธิบายว่า ความเป็นกายกรรมเป็นต้นไม่เคลื่อนคลอนด้วย
สามารถแห่งความเป็นผู้สำรวมด้วยดี. หรือความเข้าไปตั้งมั่น, อธิบายว่า
ความที่แห่งกุศลธรรมทั้งหลายเป็นที่รองรับด้วยสามารถเป็นที่ตั้ง.

ก็ในศีลนี้ นักปราชญ์ผู้รู้ลักษณะศัพท์ รับรู้ตามๆ กันมาซึ่ง
อรรถะทั้ง ๒ นี้เท่านั้น. แต่อาจารย์พวกอื่นพรรณนาว่า ชื่อว่า ศีล
เพราะอรรถว่าเสพยิ่ง เพราะอรรถว่าเป็นที่รองรับ เพราะอรรถว่าเป็น
ปกติ เพราะอรรถว่าเป็นศิระะ เพราะอรรถว่าเย็น เพราะอรรถว่า
เกษม.

ศิลปิน แม้จะมีประเภทต่าง ๆ หลายอย่าง

ก็มีการสำรวจเป็นลักษณะ เหมือนรูปมีประเภท

ต่าง ๆ เป็นอันมาก ก็มีการเห็นได้ด้วยตาเป็น

ลักษณะ ฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า ความที่รูปายตนะแม้มีประเภทต่าง ๆ เป็นอันมาก โดยประเภทแห่งสีมีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น. ก็มีการเห็นได้ด้วยตาเป็นลักษณะ เพราะไม่กล่าวถึงความที่แห่งรูปายตนะมีประเภทต่าง ๆ โดยประเภทแห่งสีมีสีเขียวเป็นต้น ก็เป็นรูปายตนะที่เห็นได้ด้วยตาอันใด, ความสำรวจแห่งศิลปินมีประเภทต่าง ๆ หลายอย่าง โดยประเภทแห่งวิริยมีเจตนาวิริยเป็นต้น ท่านกล่าวแล้วว่าเป็นที่รองรับกายกรรมเป็นต้น และเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมนี้ได้, การสำรวจนั้นนั้นแหละเป็นลักษณะของศิลปินมีประเภทต่าง ๆ หลายอย่างโดยประเภทแห่งวิริยมีเจตนาวิริยเป็นต้น เพราะไม่กล่าวถึงความที่เป็นที่รองรับและเป็นที่ตั้ง.

ก็ การกำจัดความเป็นผู้ทุศีล และคุณ

คือความไม่มีโทษ ท่านเรียกว่า เป็นรศ เพราะ

ธรรมดาเป็นกิจและสมบัติ ของศิลปินมีลักษณะ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วอย่างนี้.

๑. หมายเอารูปารมณ

เพราะฉะนั้น ธรรมดาว่าศีลนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ามี การ
กำจัดความเป็นผู้ทุศีลเป็นรส เพราะรสมีอรรถว่ากิจ, มีความไม่มีโทษ
เป็นรส เพราะรสมีอรรถว่าสมบัติ.

ศีลนี้นั้น วิญญูชนทั้งหลายพรรณนาไว้ว่า

มีความสะอาดเป็นปัจจุปัญฐาน มีโอตตปปะและ

หิริเป็นปทัฏฐานของศีลนั้น.

ศีลนี้นั้น มีความสะอาดเป็นปัจจุปัญฐานตามที่พระผู้มีพระภาค-
เจ้าตรัสไว้ว่า

ความสะอาดกาย, ความสะอาดวาจา, ความสะอาดใจ
ย่อมถึงซึ่งความนับว่า ปราภุโดยความเป็นของสะอาด. ส่วน หิริ
และโอตตปปะ วิญญูชนทั้งหลายพรรณนาไว้ว่าเป็นปทัฏฐานของศีล
นั้น, อธิบายว่า เป็นเหตุใกล้. เพราะเมื่อหิริและโอตตปปะมีอยู่ ศีล
ก็ย่อมเกิดขึ้นและตั้งอยู่, เมื่อหิริและโอตตปปะไม่มี ศีลก็ย่อมไม่เกิดขึ้น
และไม่ตั้งอยู่นั้น ญาณที่สหระคด้วยศีล สัมปยุตด้วยศีลนั้น โดย
วิธีที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ ชื่อว่า สิลมเย ญาณ . อีกอย่างหนึ่ง ศีล
นั้นแหละสำเร็จแล้ว ชื่อว่า สิลมัย, ญาณในสิลมัยนั้น คือสัมปยุต
ด้วยศีลมัยนั้น.

๑. ที.ปา. ๑๑/๒๒๘.

การพิจารณาโทษในการไม่สำรวม ๑, การพิจารณาอานิสงส์ในการสำรวม ๑, การพิจารณาความบริสุทธิ์ในการสำรวม ๑, การพิจารณาความขาวสะอาดจากสังกิเลสในเพราะการสำรวม ๑ ท่านสงเคราะห์ด้วยสี่มยญาณนั้นแล.

๓. อรรถกถาสมาธิภาวนามยญาณเทศ

ว่าด้วย สมาธิภาวนามยญาณ

คำว่า สัมมัตถุ สมาทหน ปัญญา ความว่า ปัญญาของกุศลบุตรผู้สำรวมด้วยศีลสังวรตามที่กล่าวไว้ในสี่มยญาณ แล้วทำการสำรวมตั้งอยู่ในศีลมีจิตตั้งไว้ด้วยดี กระทำจิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ด้วยสามารถแห่งอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ เป็นไปแล้วในสมาธิจิตนั้นคือสัมปยุตกับด้วยสมาธิจิตนั้น. การวางไว้ ตั้งไว้ ด้วยดีโดยชอบนั้น จึงชื่อว่า สมาทหน - การตั้งไว้ด้วยดี, คำนี้ เป็นคำเรียกสมาธิโดยปริยาย.

กุศลจิตเอกัคคตา ชื่อว่า สมาธิ ในคำนี้ว่า สมาธิภาวนามย ญาณ ชื่อว่า สมาธิ เพราะอรรถว่าอะไร ? ชื่อว่า สมาธิ เพราะอรรถว่าตั้งมั่น (สมาทาน). ชื่อว่า สมาทาน นี้อย่างไร ?

มีคำอธิบายว่า การวาง การตั้ง ซึ่งจิตและเจตสิกไว้ในอารมณ์เดียว โดยชอบด้วยดี เพราะฉะนั้น จิตและเจตสิก ไม่ฟุ้งไป ไม่เคลื่อน กล่น ตั้งอยู่โดยชอบด้วยดีในอารมณ์เดียว ด้วยอำนาจแห่งธรรมใด, คำที่กล่าวมาแล้วนี้พึงทราบว่าเป็น สมาธาน.

ก็ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ การกำจัด

ความฟุ้งซ่านเป็นรส การไม่หวั่นไหวเป็น

ปัจจุบันฐาน และมีความสุขเป็นปทัฏฐานของ

สมาธินั้นแล.

ธรรมชาติใด อันพระโศกีนุคกลอปรมอยู่ เจริญอยู่ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ภาวนา, ภาวนาคือสมาธิ ชื่อว่า สมาธิภาวนา, อีกอย่างหนึ่ง การอบรมการเจริญซึ่งสมาธิ ชื่อว่า สมาธิภาวนา. ห้าม ภาวนาอื่นด้วยคำว่า สมาธิภาวนา. ญาณอันสำเร็จด้วยสมาธิภาวนา ด้วยสามารถแห่งอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิคุณในก่อน.

๔. อรรถกถาخمัมมปฏิติญาณุเทศ

ว่าด้วย ธรรมฐิติญาณ

ชื่อว่าปัจจัย ในคำนี้ว่า ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา มีฉนัตถะ ว่า ผลย่อมอาศัยธรรมนั้นเกิด ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า ปัจจัย.

คำว่า ปฏิจฺจ ได้แก่ ไม่เว้นจากธรรมที่เป็นปัจจัยนั้น อธิบายว่า ไม่บอกคั้น. บทว่า เอติ ความว่า ย่อมเกิดขึ้นด้วย ย่อมเป็นไปด้วย. อีกอย่างหนึ่ง มีความว่าอุปการะ มีอรรถว่าเป็นแดนเกิด, ปัญญาในการกำหนดคือกำหนดได้ซึ่งปัจจัยทั้งหลาย เพราะปัจจัยนั้นมีมากอย่าง ชื่อว่า ปญฺจยปริกฺขเห ปญฺญา แปลว่า ปัญญาเป็นเครื่องกำหนดปัจจัย.

ธมฺมสัพฺพ ในบทว่า ธมฺมภูจิตินฺทํ นี้ ย่อมปรากฏในอรรถว่า สภาวะ, ปัญญา, บุญ, บัณฑิต, อาบัติ, ปริยัติ, นิสัสตตทา, วิการ, คุณ, ปัจจัย, ปัจจุปปันเป็นต้น.

ก็ ธมฺมสัพฺพนี้ ย่อมปรากฏในอรรถว่าสภาวะ ได้ในติกะว่า กุสลา ธมฺมา สภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล, อกุสลา ธมฺมา สภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศล, อพฺยากตา ธมฺมา สภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นอพฺยากตะ.

ธมฺมสัพฺพ ย่อมปรากฏในอรรถว่า ปัญญา ได้ในคำเป็นต้นว่า

บุคคลใดผู้อยู่ครองเรือนประกอบด้วย

สัทธา มีธรรม ๔ ประการเหล่านี้ คือ สัจจะ,

ธรรมะ, ธิติ, และจาคะ บุคคลนั้นแล ละโลกนี้

ไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก^๑ ดังนี้.

ธมฺมสัพฺพํ ย่อมปรากฏในอรรถว่า บุญ ได้ในคำเป็นต้นว่า

ธรรมและอธรรมทั้ง ๒ นี้ มีผลเสมอกัน

หาмиได้เลย อธรรมย่อมนำไปนรก ธรรมย่อมให้ถึง

สุคติ^๒ ดังนี้.

ธมฺมสัพฺพํ ย่อมปรากฏในอรรถว่า บัญญัติ ได้ในคำเป็นต้นว่า

บัญญัติธรรม, นิรุตติธรรม, อธิวจนธรรม^๓ ดังนี้.

ธมฺมสัพฺพํ ย่อมปรากฏในอรรถว่า อาบัติ ได้ในคำเป็นต้นว่า

ธรรมคือปราชิก, ธรรมคือสังฆาภิเสก^๔ ดังนี้.

ธมฺมสัพฺพํ ย่อมปรากฏในอรรถว่า ปริยัติ ได้ในคำเป็นต้นว่า

ภิกษุในธรรมวินัย ย่อมเรียนธรรมคือสุตตะ, เกยยะ เวชยา-
करणะ^๕ ดังนี้.

ธมฺมสัพฺพํ ปรากฏในอรรถว่า นิสสัตตตา-ความไม่มีสัตว์ ได้ใน
คำเป็นต้นว่า

กัสมัยันั้นแล ธรรมทั้งหลาย ย่อมมี,^๖ และในคำเป็นต้นว่า

พระโศกีนุคคล ตามพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย อยู่^๗ ดังนี้.

๑. สํ .ส. ๑๕/๘๔๕. ๒. ขุ.เถร. ๒๖/๓๓๒. ๓. อภิ.สํ . ๓๔/๑๕.

๔. วิ.มหาวิภจ. ๑/๓๐๐. ๕. อัง.ปญจก. ๒๒/๗๓. ๖. อภิ.สํ . ๓๔/๑๕.

๗. ที.มหา. ๑๐/๒๗๓.

ธมฺมคัพฺปํ ปฺรากลฺในอรรถวํ วิการ - ธรรมชาติที่ผันแปร ได้ใน
คำเป็นต้นว่า

ชาติธรรม ชราธรรม มรณธรรม^๑ ดังนี้.

ธมฺมคัพฺปํ ปฺรากลฺในอรรถวํ คุณ ได้ในคำเป็นต้นว่า

พุทฺธธรรม ๖^๒ ... ดังนี้.

ธมฺมคัพฺปํ ปฺรากลฺในอรรถวํ ปัจจย ได้ในคำเป็นต้นว่า

ความรู้แตกฉานในเหตุ ชื่อว่า ธมฺมปฏิสัมภิตา^๓ ดังนี้.

ธมฺมคัพฺปํ ปฺรากลฺในอรรถวํ ปัจจยุปฺบัน ได้ในคำเป็นต้นว่า

ธาตุนั้น ตั้งอยู่แล ชื่อว่า ธรรมฐิติ ธรรมนิยาม^๔ ดังนี้.

ธมฺมคัพฺปํนี้ นั้น พึงเห็นว่าลงในอรรถวํ ปัจจยุปฺบัน แปลว่า ธรรม
ที่เกิดแต่ปัจจย. โดยอรรถท่านเรียกว่าธรรมะ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะ
ของตน, หรือ อันปัจจยทรงไว้, หรือ ย่อมทรงไว้ซึ่งผลของตน.

หรือ ผู้ใดบำเพ็ญธรรมให้บริบูรณ์ก็ทรงผู้นั้นไว้ ไม่ให้ตกไปในอบาย
ทั้งหลาย, หรือทรงไว้ในลักษณะของตน ๆ. หรือว่าย่อมตั้งลงไว้ได้
ด้วยจิต, ตามสมควร. แต่ในที่นี้ ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า อัน
ปัจจยทั้งหลายของตน ทรงไว้, ธรรมทั้งหลายอาศัยปัจจยเกิดขึ้น ย่อม
ตั้งขึ้น คือ ย่อมเกิดขึ้นด้วย ย่อมเป็นไปด้วยธรรมชาติใด ฉะนั้น

๑. อญ.ทสท. ๒๔/๑๐๗. ๒. ปุ.มहा. ๒๕/๒๓๑. ๓. อภิ.วิ. ๓๕๑๗๗๕.

๔. ส. นิ. ๑๖/๖๑.

ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ธรรมจิติ. คำนี้เป็นชื่อของปัจจัยธรรมทั้งหลาย, ญาณในธรรมจิตินั้น ชื่อว่า **ธัมมัญญิตินาณ**.

ก็ ธัมมัญญิตินาณนี้ มีปริยายแห่งการกำหนดปัจจัยแห่งนามรูปทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีบุคคลผู้ปรารถนาความเพียรเพื่อยถาภูตญาณทัสสนะ ด้วยจิตอันตั้งมั่นด้วยสมาธิตามที่กล่าวไว้ในสมาธิภาวนามชญาณแล้วกำหนดนามรูป.

หากจะมีปัญหาว่า ญาณนี้ ทำไมท่านไม่กล่าวว่า นามรูปวัตถานาณ อย่างเดียว แต่กลับกล่าวว่า ธัมมัญญิตินาณเล่า? ก็มีวิสัยเห็นว่า เพราะการกำหนดธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ล้วนสำเร็จด้วยการกำหนดปัจจัยอย่างเดียว. เพราะว่าธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น อันพระโยคีบุคคลไม่ได้กำหนดแล้ว ก็ไม่สามารถจะทำการกำหนดปัจจัยได้. เพราะฉะนั้น ฟังทราบว่า นามรูปวัตถานาณ อันเป็นเหตุแห่งปัจจัยปริกคหญาณนั้น สำเร็จแล้วในก่อน ก็ย่อมเป็นญาณอันท่านกล่าวแล้วด้วย ศัพท์ว่า **ธัมมัญญิตินาณ** นั้นแล.

หากจะมีคำถามว่า เพราะเหตุไร ท่านจะไม่กล่าว สมาทหิตวา ปจฺยปริกฺขเห ปณฺญา แปลว่า ปัญญาในการกำหนดปัจจัย เพราะมีจิตตั้งมั่น เหมือนญาณที่ ๑ และญาณที่ ๒ เล่า? ตอบว่า เพราะสมณะและวิปัสสนาเป็นธรรมคู่กัน.

สมจริงดังคาถาประพันธ์อันโบราณจารย์ได้กล่าวไว้ว่า

หากว่าพระโยคีนุคคลมีจิตตั้งมั่นย่อมเห็น

แจ้งได้โดยประการใดไซ้, และหากพระโยคิ

บุคคลเมื่อเห็นแจ้งอยู่ ย่อมมีจิตตั้งมั่นได้โดย

ประการนั้น, ในกาลนั้น วิปัสสนา และสมณะ

เป็นธรรมมีส่วนเสมอกัน เป็นธรรมคู่กันเป็นไป.

เพราะฉะนั้น พึงทราบว่ ท่านกล่าวว่า ปจฺจยปริคฺคเห

ปญฺญา ธมฺมฐิติญาณํ แปลว่า ปัญญาในการกำหนดปัจจัย

เป็นธัมมฐิติญาณดังนี้ไว้ ก็เพื่อให้รู้ว่า トラบใดที่อริยมรรคยังไม่

ละสมาธิทำสมาธิกับปัญญาให้เป็นธรรมคู่กัน, พระโยคีนุคคลก็จำต้อง

ชวนชวายอยู่ตราบนั้น.

๕. อรรคถาสัมมสนญาณุทเทส

ว่าด้วย สัมมสนญาณ

ชื่อว่า อติต เพราะอรรถว่า ถึงแล้ว ถึงยิ่งแล้ว ก้าวล่วงแล้ว

ซึ่งสภาวะของคนหรือ ขณะมีอุปาทกขณะเป็นต้น, ชื่อว่า อนาคต

เพราะอรรถว่า ไม่ถึงแล้ว ไม่ถึงพร้อมแล้ว แม้ซึ่งสภาวะของคนและ

ขณะมีอุปาทกขณะเป็นต้นทั้ง ๒ นั้น, ชื่อว่า ปัจจุบัน เพราะอรรถว่า

บรรลุแล้ว ถึงแล้ว เป็นไปแล้วเพราะอาศัยเหตุ นั้น ๆ จนล่วงขณะมี
อุปาทนขณะเป็นต้น ในคำนี้ว่า **อดีตอนาคตปัจจุปปนนานัน** **ธมมานัน**
สงฺขิปฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา. ในกาล ในขณะสืบต่อและในปัจจุบัน
ในที่นี้ประสงค์เอาปัจจุบันสันตติ คือปัจจุบันที่กำลังสืบต่อ. ปัญญา
ในการรวบรวมเอาธรรม คือชั้น ๕ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน
เหล่านั้นเข้าไว้ในชั้นหนึ่ง ๆ แล้วทำให้เป็นกองด้วยสามารถกลาปะ
คือหมวดหมู่แล้ว กำหนด วินิจจย ตัดสินได้.

ญาณคือปัญญาในการถูกต้อง เลือกเฟ้น เพ่งพินิจด้วยดี อธิบาย
ว่า ญาณในการพิจารณาในเบญจขันธ์โดยความเป็นหมวดหมู่ (กลาปะ)
ชื่อว่า **สมมุตฺเต นฺดาณ** แปลว่า ญาณในการพิจารณาเบญจขันธ์.

จริงอยู่ กลาปสัมมสนญาณนี้ ย่อมเกิดแก่พระโศกีนุคคลผู้ได้
ธัมมัญญุตญาณเป็นเครื่องกำหนดปัจจัยของนามรูป ในลำดับแห่งนาม-
รูปวิวัฒนาการ ญาณ ยกแต่ละขันธ์ ๆ ที่กำหนดไว้แล้วในก่อนขึ้นสู่พระ-
ไตรลักษณ์แล้วเห็นแจ้งอยู่ โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาตามที่กล่าวแล้ว โดยนัยแห่งพระบาลี
เป็นต้นว่า

พระโศกีนุคคลกำหนดรู้อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต
อนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม
ละเอียดก็ตาม เลวกี่ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้

ก็ตาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณประการหนึ่ง, กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้ เป็นสัมมสนญาณประการหนึ่ง, กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ก็สัมมสนญาณประการหนึ่ง.^๑

๖. อรรถกถาอุทฺทปฺพยานุปัสสนาญาณุทเทส

ว่าด้วย อุทฺทปฺพยานุปัสสนาญาณ

คำว่า ปจฺจุปฺปนฺนํ ธรรมํ วิปริณามานุปัสฺสเน ปญฺญา ความว่า ปัญญาในการเห็นความแปรไป คือความดับไปแห่งธรรมคือเบญจขันธ์ ในภายในที่เป็นปัจจุบันด้วยอำนาจสันตติ. จิตแม้กำหนดความเกิดขึ้นว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ครั้งเกิดขึ้นแล้วก็ย่อมดับไป ดังนี้ ก็ช้อย่างตั้งอยู่ในความแตกดับไปเหมือนกัน, เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าการเกิดขึ้นแม้ไม่ได้กล่าวไว้แล้วก็เป็นอันกล่าวไว้เหมือนกัน. อีกอย่างหนึ่ง การเกิดขึ้นแห่งปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นอันกล่าวแล้วด้วยทัสนะ เพราะสำเร็จการเห็นความเกิดขึ้น.

๑. พ.ป. ๓๑/๕๕.

จริงอยู่ เว้นอุทยะคือการเกิดขึ้นเสีย ความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย ก็ย่อมไม่สำเร็จ, เพราะฉะนั้น แม้เมื่อไม่กล่าวว่า ปัญญาในการตามเห็นความเกิดขึ้นและความแปรไปแห่งปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ก็พึงทราบว่าเป็นอันกล่าวแล้วเหมือนกัน.

อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ย่อมเกิดแก่พระโศกีนุคคลผู้บรรลुสัมมสนญาณ ตามที่กล่าวแล้วในลำดับว่า ก็การเห็นความเกิดขึ้นย่อมสำเร็จเพราะคํานั้นกำหนดตามพระบาลีว่า **อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ** แปลว่า ปัญญาในการตามเห็นการเกิดและความดับไป ดังนี้แล้ว ก็กำหนดการเกิดขึ้นและความดับไปในสังขารธรรมที่กำลังปรากฏในสัมมสนญาณนั่นเอง แล้วปรารภอุทยัพพยานุปัสสนาเพื่อทำการกำหนดสังขารธรรมทั้งหลาย. เพราะว่าญาณนั้น ท่านเรียกว่า อุทยัพพยานุปัสสนา เพราะตามเห็นความเกิดและความดับ.

๗. อรรถกถาวิปัสสนาญาณอุทเทศ

ว่าด้วย วิปัสสนาญาณ

คำว่า **อามมมณ** ปฏิสงฺขา ความว่า รู้ เห็น อามมมณมีรูปจันทร์เป็นต้น เพราะพิจารณาโดยความเป็นงังคะ คือแตกดับไป.

คำว่า ภังคานุปัสสเน ปญญา วิปัสสเน ญาณ ความว่า
ปัญญาใดรู้ในการตามเห็น ความดับ แห่งญาณที่เกิดขึ้นแล้วเพราะ
พิจารณาอารมณ์ของญาณนั้นโดยความเป็นภังคะ คือแตกดับไป, ญาณ
นั้น ท่านกล่าวว่า วิปัสสเน ญาณ แปลว่า ญาณในวิปัสสนา.

บทว่า วิปัสสนา ได้แก่ เห็น เห็นแจ้ง โดยประการต่าง ๆ.
ปาฐะว่า อารมมณปฏิสงขา ดังนี้ก็มี.

เนื้อความแห่งวิปัสสนาญาณนั้นดังต่อไปนี้

คำว่า ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความ
แตกดับไป เป็นวิปัสสนาญาณ ท่านกล่าวไว้แล้วเพราะพิจารณา
อารมณ์โดยนัยตามที่กล่าวแล้วว่า การพิจารณา การรู้ การเห็นซึ่ง
อารมณ์. ก็วิปัสสนาข้อมถึงขอดแห่งภังคานุปัสสนานั้นแหละ เพราะ
ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำนี้ไว้เป็นพิเศษว่า วิปัสสเน ญาณ แปลว่า
ญาณในวิปัสสนา.

มัคคามัคคญาณทัสนะ ข้อมเกิดแก่พระโยคีนุคคลผู้ได้อุทธย-
พยานุปัสสนาญาณ, เพราะฉะนั้น เมื่ออุทธยพยานุปัสสนาสำเร็จแล้ว
มัคคามัคคญาณทัสนะนั้น ก็ย่อมสำเร็จด้วย คำนั้นท่านมิได้กล่าวไว้เลย
พึงทราบว่ ญาณมีวิปัสสนาเป็นขอด ท่านกล่าวไว้แล้วด้วยภังคานุ-
ปัสสนาญาณ.

เมื่อสังขารทั้งหลายอันพระโยคินุคคลผู้กำหนดซึ่งอุทัยัพพะ
อันตนเห็นแจ้งแล้วด้วยอุทัยัพพานุปีสสนาแล้ว ก็ปรากฏขึ้นโดยพลัน
ทีเดียว เมื่อญาณแก่กล้าอยู่ สติก็ละอุทยะความเกิด แล้วตั้งอยู่ในภังคะ
ความดับอย่างเดียว, รั้งคานุปีสสนาญาณ ก็ย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะนี้
แก่พระโยคินุคคลนั้น ผู้เห็นอยู่ว่า ธรรมดาสังขารธรรมทั้งหลาย
เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ก็ย่อมดับไปอย่างนี้

๘. อรรถกถาอาทีนวญฺญาทส

ว่าด้วย อาทีนวญฺญาณ

คำว่า ภยตูปฏฺฐเน ปญฺญา มีความว่า ปัญญาในการปรากฏ
ขึ้นแห่งอุปาทะความเกิด ปวัตตะความเป็นไป นิमितเครื่องหมาย อาชฺ-
วนการประมวณมา และปฏิสนธิการเกิดในภพใหม่ โดยความเป็นภย
คือในการเข้าไปยึดถือว่ามีภยปรากฏอยู่เฉพาะหน้า โดยการประกอบ
ด้วยความเบียดเบียนอยู่เนื่องๆ. ย่อมปรากฏโดยความเป็นภย ฉะนั้น
จึงชื่อว่า ภยตูปฏฺฐาน คืออารมณ์. ปัญญา ในภยตูปฏฺฐานนั้น. อีก
อย่างหนึ่ง ชื่อว่า ภยตูปฏฺฐาน คือปัญญา เพราะอรรถว่า ปรากฏ
โดยความเป็นภย คำนั้นย่อมเป็นคำอธิบาย อันท่านกล่าวแล้วว่า ภยตูปฏ-
ฐาน.

คำว่า อาทินเว ญาณ เป็นภุมมวณะ คือสัตตมิวัคคิ.

เพราะพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า

ธรรมเหล่านั้น คือ ปัญญาในความปรากฏ

โดยความเป็นภย ๑, อาทินวญาณ ๑, นิพพิทา-

ญาณ ๑, มีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญ-

ชนะเท่านั้น^{*}.

แม้จะกล่าวเพียงคำเดียว (ญาณเดียว) ก็ย่อมเป็นอันกล่าว
ทั้ง ๓ โดยประเภทแห่งการกำหนด คุณสมบัติก็มยตาญาณเป็นต้น
ฉะนั้น แม้ไม่กล่าวว่า เมื่อภยตูปัญฐานและอาทินวานุปัตสนา สำเร็จ
แล้ว นิพพิทานุปัตสนา ก็ย่อมสำเร็จ ดังนี้ ก็พึงทราบว่าเป็น
อันกล่าวแล้วทีเดียว.

สังขารทั้งหลาย อันจำแนกไว้ในภพ ๓, กำเนิด ๔, คติ ๕,
วิญญานฐิติ ๗, และสัตตาวาส ๘ ย่อมปรากฏเป็นมหากัณฑ์แก่พระโยคี
บุคคลผู้เสพออยู่ เจริญอยู่ กระทำให้มากอยู่ซึ่งภังคานุปัตสนามีความ
ดับไปแห่งสังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์ เหมือนอย่างสีหะ, เสือโคร่ง,
เสือเหลือง, หมี, เสือดาว, ยักษ์, รากษส, โคตุ, สุนัขดุ, ช้าง
ช้างม้านุ, งู, ฟ้าผ่า, ป่าช้า, สมรภูมิ, หลุมถ่านเพลิงที่คุกรุ่นเป็นต้น
[๑. พ.ป. ๓๑/๕๐๗.](#)

ย่อมปรากฏเป็นภัยใหญ่แก่บุรุษผู้กลัวภัยใคร่มีชีวิตอยู่เป็นสุข, ภัยตู่-
ปฏิฐานญาณ ย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะนี้ แก่พระโยคีนุคคลผู้เห็นอยู่ว่า
สังขารทั้งหลายในอดีตก็ดับไปแล้ว, ในปัจจุบันก็กำลังดับ, ถึงแม้ใน
อนาคตก็จักดับไปอย่างนี้เหมือนกัน

ในภพ, กำเนิด, คติ, ฐิติ, และสัตตาวาสทั่วทุกแห่งหน ที่
ด้านทาน ที่ช้อนเร้น ที่ไป ที่พึง ย่อมไม่ปรากฏเลยแก่พระโยคีนุคคล
ผู้เสวยอยู่เจริญอยู่กระทำให้มากอยู่ ซึ่งภัยตู่ปฏิฐานญาณนั้น, ความ
ปรารถนาที่ดี ความถือนั่นก็ดี ย่อมไม่มีในสังขารทั้งหลายอันมีใน ภพ,
กำเนิด, คติ, ฐิติ, นิवासะ แม้สักสังขารเดียว, ภพทั้ง ๓ ปรากฏ
จุลหลุมถ่านเพลิงที่เต็มด้วยถ่านเพลิงไม่มีเปลว, มหาภูตรูป ๔ ปรากฏ
จุลอสรพิษที่มีพิษร้าย, ขันธ ๕ ปรากฏจุลเพชฌฆาตที่กำลังเงือดาบ,
อชฌัตติกายตนะ ๖ ปรากฏจุลเรือนว่างเปล่า, พาหิรายตนะ ๖ ปรากฏ
จุลโจรปล้นชาวบ้าน, วิญญานฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๘ ปรากฏจุลถูก
ไฟ ๑๑ กองลุกเผาอยู่โชติช่วง, สังขารทั้งหลายทั้งปวงปรากฏแก่ผู้นั้น
เหมือนเป็นผี, เป็นโรค, เป็นลูกศร, เป็นไข้, เป็นอาพาธ, ปราศจาก
ความแช่มชื่น, หมครส, เป็นกองแห่งโทษใหญ่ เป็นเหมือนป่าช้าที่มี
สัตว์ร้าย แม้จะตั้งขึ้นโดยอาการที่น่ารื่นรมย์แก่บุรุษผู้กลัวภัยใคร่จะมี
ชีวิตอยู่เป็นสุข เป็นเหมือนถ้ำที่มีภูเขไฟพ่นอยู่, เป็นเหมือนสระน้ำ
ที่มีรากษสสิงสถิตอยู่ เป็นเหมือนข้าศึกที่กำลังเงือดาบขึ้น. เป็น

เหมือนโกษนะที่เจือด้วยยาพิษ, เป็นเหมือนหนทางที่เต็มไปด้วยโจร, เป็นเหมือนเรือนที่ไฟติดทั่วแล้ว, เป็นเหมือนสนามรบที่เหล่าทหารกำลังต่อสู้กัน.

เหมือนอย่างว่า บุรุษนั้น อาศัภัยมีปาฐุที่เต็มไปด้วยสัตว์ร้ายเป็นต้นเหล่านี้ กลัวแล้ว ตกใจแล้ว ขนลุกชูชัน ย่อมเห็นโทษอย่างเดียวรอบด้าน ฉันท, พระโยคาวจรนั้นก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ครั้นเมื่อสังขารทั้งปวงปรากฏแล้วโดยความเป็นภัยด้วยอำนาจกังคานุ-ปัสสนา ก็ย่อมเห็นแต่โทษอย่างเดียวปราศจากรสหมคความเข้มข้นอยู่รอบด้าน. อาทิวานุปัสสนาญาณ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคิบุคคลนั้น ผู้เห็นอยู่อย่างนี้.

พระโยคิบุคคลนั้น เมื่อเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็นโทษอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่าย กระวนกระวาย ไม่ยินดี ในสังขารทั้งหลาย อันมีประเภทในภพ, กามนิค, กตติ, วิญญานฐิติ, และสัตตาวาสทั้งปวง. เหมือนอย่างว่าพญาหงส์ทองผู้ยินดีเฉพาะเชิงเขาจิตรกูฏ ย่อมไม่ยินดี บ่อน้ำแถบประตูบ้านคนจันทาลซึ่งไม่สะอาด, ย่อมยินดีเฉพาะสระใหญ่ทั้ง ๗ เท่านั้น ฉันท, พญาหงส์คือพระโยคินี้ ย่อมไม่ยินดีสังขารอันมีประเภทต่าง ๆ ล้วนแล้วด้วยโทษอันตนเห็นแจ่มแจ้งแล้ว, แต่ ย่อมยินดียิ่งในอนุปัสสนา ๗ เท่านั้น เพราะยินดีในภาวนา คือเพราะประกอบด้วยความยินดีในภาวนาก็ฉันทนั้นเหมือนกัน. แะเหมือนสีหะ

มิดรารา ถูกจับขังไว้ แม้ในกรงทองก็ไม่ยินดี, แต่ยอมยินดีใน
หิมวันตประเทศอันกว้างใหญ่ถึง ๓,๐๐๐ โยชน์ ฉนโค, สีหะคือพระ-
โยคีบุคคลแม่นี้ ย่อมไม่ยินดีแม้ในสุคติภพทั้ง ๓ แต่ยอมยินดีในอนุ-
ปัตสนา ๓ เท่านั้น

อนึ่ง เหมือนพญาช้างฉัททันต์ เมื่อผูกมัดทั้งตัวมีที่ตั้งดี ๗ สถาน
มีฤทธิ เหาะไปในเวหาส ย่อมไม่ยินดีในใจกลางพระนคร, แต่ยอม
ยินดีในสระใหญ่ชื่อฉัททันต์เท่านั้น ฉนโค, พระโยคีบุคคลเพียงดัง
ช้างตัวประเสริฐนี้ ย่อมไม่ยินดีในสังฆารธรรมแม้ทั้งปวง, แต่ยอมยินดี
ในสันติบทคือพระนิพพานเท่านั้น อันเท่าแสดงแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า
การไม่เกิดขึ้น เป็นการปลอดภัย, มีใจน้อยไปโน้มไปเง้อมไปใน
สันติบทคือพระนิพพานนั้น. นิพพิทานุปัตสนาญาณย่อมเป็นอันเกิดขึ้น
แล้วแก่พระโยคินนี้ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

๕. อรรถกถาสังขารเปกขาณูปาทก

ว่าด้วย สังขารเปกขาณูปาทก

คำว่า มุญจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขาร-
เปกฺขาสฺส ญาณ ความว่า พระโยคีบุคคลใด มีความประสงค์คือ
๑. พ.ป. ๓๑/๑๕.

ปรารธนาเพื่อจะพ้นเพื่อจะสละ ฉะนั้น พระโยคีนุคคลนั้น จึงชื่อว่า
มฺหฺจติฏฺกมฺย แปลว่า ผู้ใคร่จะพ้น, ความเป็นผู้ใคร่จะพ้น ชื่อว่า
มฺหฺจติฏฺกมฺยตา,

ปัญญาใด ย่อมพิจารณา ย่อมใคร่ครวญ ฉะนั้น ปัญญานั้น
จึงชื่อว่า ปฏิสงฺขา, อีกอย่างหนึ่ง การไตร่ตรอง ชื่อว่า ปฏิสงฺขา,

ปัญญาใด ย่อมตกลง ย่อมวางเฉยเสียได้ ฉะนั้น ปัญญานั้น
ชื่อว่า สนฺติฏฺฐนา แปลว่า วางเฉย, อีกอย่างหนึ่ง การวางเฉย
ชื่อว่า สนฺติฏฺฐนา,

ปัญญาชื่อว่า มฺหฺจติฏฺกมฺยตานันด้วย ปฏิสงฺขาคด้วย สนฺติฏฺฐ-
ณาคด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่า มฺหฺจติฏฺกมฺยตาปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา
แปลว่า ความใคร่จะพ้น, การพิจารณา, และการวางเฉย.

ความเป็นผู้ใคร่จะสละเสียซึ่งความเกิดเป็นต้น ของพระโยคิ-
นุคคลผู้เบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณ ในเบื้องต้น ชื่อมฺหฺจติฏฺกมฺยตา,

การใคร่ครวญสังขารทั้งหลายที่พิจารณาแล้ว เพื่อทำอุบายแห่ง
การละในท่ามกลาง ชื่อปฏิสงฺขา,

การปล่อยวาง แล้ววางเฉยได้ในที่สุด ชื่อสนฺติฏฺฐนา.

ปัญญา ๓ ประการโดยประเภทแห่งการกำหนดอย่างนี้ ชื่อว่า
ความรู้ในการพิจารณาสังขารทั้งหลาย. ก็พระโยคีนุคคลผู้ปรารธนา

ความเข้าไปวางเฉยในสังขาร ด้วยปัญญาแม้ทั้ง ๓ ต่างด้วยประเภท
การกำหนดกล่าวคือ

๑. มุญจิจตุกัมมตา   ปรารถนาจะพ้นการเกิดเป็นต้น
๒. ปฏิสังขา   พิจารณาสังขารทั้งหลาย
๓. สันติภูตนา   วางเฉยในสังขารทั้งหลาย

คำว่า ปญญา และคำว่า สงฺขารูปกะชาสุ ท่านทำเป็น
พหูวนะไว้, คำว่า ฌานํ พึงทราบว่าเป็นเอกวนะ
เพราะแม้จะต่างกันโดยประเภทแห่งการกำหนดก็เป็นอย่างเดียวกัน.

สมจริงดังคำที่พระธรรมเสนาบดีสารินุตรกล่าวไว้ว่า ธรรม
เหล่านี้ คือ มุญจิจตุกัมมตา, ปฏิสังขานุปัสสนา และปฏิสังขารูปกะชา
มีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น.^๑ แต่อาจารย์
บางพวกกล่าวว่า คำว่า สงฺขารูปกะชาสุ นี้ เป็นพหูวนะ เพราะ
สังขารูปกะชาเป็นของมากด้วยสามารถแห่งสมณะและวิปัสสนา ดังนี้
ก็มี. ก็คำว่า สงฺขารูปกะชาสุ ในการเพ่งสังขารทั้งหลาย พึงทราบ
ว่า เพ่งการกระทำ.

แต่จิตของพระโยคีบุคคลผู้เบือนหน้าอยู่ ระย่ออยู่ด้วยนิพพิทา-
ญาณนั้นด้วยประเภทแห่งการกำหนด ย่อมไม่ติด ย่อมไม่ข้อง ย่อม
๑. ขุ.ป. ๓๑/๕๐๘.

ไม่เกี่ยวอยู่ในสังขารทั้งหลายทุกประเภท อันอยู่ในภพ, กำเนิด, คติ, วิญญาณฐิติ, และสัตตาวาสทั้งปวง, จิตนั้นก็ใคร่ที่จะพ้น ใคร่ที่จะสลัดทิ้งสรรพสังขารทั้งหมด.

อีกอย่างหนึ่ง เสมือนปลาที่ติดอยู่ในข่าย, กบที่อยู่ในปากงู, ไก่ป่าที่ถูกขังอยู่ในกรง, มฤคที่ติดบ่วงแน่น, งูที่อยู่ในกำมือของหมอ, ช่างที่เล่นไปตกหล่มใหญ่. นาคราชอยู่ในปากของครุฑ, พระจันทร์ที่เข้าไปอยู่ในปากของราหู, บุรุษถูกศัตรูล้อมไว้ เหล่านี้เป็นต้น ล้วนเป็นผู้ใคร่เพื่อจะพ้นเพื่อจะหลุดรอดไปจากพันธนาการนั้น ๆ ด้วยกันทั้งสิ้น ฉะนั้น, จิตของพระโยคีบุคคลนั้น. ย่อมใคร่ที่จะพ้น ใคร่ที่จะหลุดรอดจากสังขารทั้งปวง ก็ฉะนั้น. ก็เมื่อกล่าวอยู่อย่างนี้ พระปาละว่า มุญฺหิจฺจุทกมฺมสุตฺต มุญฺหิจฺจุทกมฺมุตตา แปลว่า ความใคร่ที่จะพ้นของพระโยคีบุคคลผู้ใคร่จะพ้น ก็ย่อมถูกต้อง. เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็พึงกล่าวได้ว่า ในบทว่า อุปฺปาทํ มุญฺหิจฺจุทกมฺมุตตา เป็นต้น ก็ควรเป็น อุปฺปาทา มุญฺหิจฺจุทกมฺมุตตา เป็นต้น, เพราะฉะนั้นเนื้อความก่อนนั้นแหละดีกว่า.

ก็แล มุญฺหิจฺจุทกมฺมุตตา ย่อมเกิดแก่พระโยคีบุคคลนั้นผู้ทอดอาลัยในสังขารทั้งปวง ผู้ใคร่จะพ้นจากสังขารทั้งปวง. พระโยคีบุคคลเป็นผู้ใคร่จะพ้นสังขารทุกประเภทบรรดามี ในภพกำเนิดคติวิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง จึงยกสังขารเหล่านั้นขึ้นสู่พระไตรลักษณ์อีก

เพื่อจะทำอุปายแห่งการพ้นให้สำเร็จ แล้วจึงเห็นแจ้งด้วยปฏิสังขาน-
ปีสสนาญาณ.

ก็เมื่อพระโยคีบุคคลนั้นเห็นแจ้งอยู่อย่างนี้แล ปฏิสังขาญาณ
เป็นนิมิตด้วยอนิจลักษณะ ย่อมเกิดขึ้น, ปฏิสังขาญาณอันเป็นไป
ด้วยทุกขลักษณะ ย่อมเกิดขึ้น, และปฏิสังขาญาณเป็นนิมิตและเป็น
ไปแล้วด้วยอนัตตลักษณะ ก็ย่อมเกิด.

พระโยคีบุคคลนั้นเห็นว่า สัพเพ สงฺขารา สุนฺดรา แปลว่า
สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของว่าง ดังนี้แล้วจึงยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์
พิจารณาสังขารทั้งหลายอยู่ จึงละความกลัวและความยินดีเสียได้ก็ย่อม
วางเฉย มีตนเป็นกลางในสังขารทั้งหลาย อุจฺจบุรุษเห็นโทษของภริยา
แล้วทิ้งภริยาเสีย แล้ววางเฉย มีตนเป็นกลางในร่างกายของภริยานั้น,
พระโยคีบุคคลนั้น ย่อมไม่ถืออหังการว่า เรา หรือ มมังการว่า
ของเรา.

จิตของพระโยคีบุคคลนั้น เมื่อรู้อยู่ เห็นอยู่ อย่างนี้ ก็ย่อม
หลีกออก ถอยกลับ หมุนกลับ ไม่ยินดีในภพทั้ง ๓. เหมือนใบบัว
โอนไปหน่อยหนึ่ง หยาดน้ำทั้งหลายย่อมไหลไป ถอยกลับ หมุนกลับ
ไม่ไหลลื่นไป, หรือเหมือนชนไก่หรือเอนและหนั่ง ที่เขาใส่ในไฟ
ย่อมหลีกออก งอกกลับ ม้วนกลับ ไม่คล้อยออกแม้ฉันใด; จิตของพระ-
โยคีบุคคลนั้น ย่อมหลบหลีก ถอยกลับ หมุนกลับ ไม่ยินดีในภพ

ทั้ง ๓ ฉะนั้น, อุเบกขา ความวางเฉย ก็ย่อมตั้งขึ้น. สังขารเปกขา-
ญาณ ย่อมเป็นอันเกิดขึ้นแล้วแก่พระโยคีบุคคลนั้นด้วยประการฉะนี้.

อนุลอมนุญากับสังขารเปกขานุญานี้ เป็นเหตุให้สำเร็จโคตร-
ญาณในเบื้องบน แม้จะมีได้กล่าวไว้ด้วยญาณต้นและญาณหลัง ก็พึง
ทราบว่าย่อมเป็นอันกล่าวไว้แล้วทีเดียว. สมจริงดังพระดำรัสที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณา

เห็นสังขารไร ๆ โดยความเป็นของเที่ยง จักเป็นผู้
ประกอบด้วยขันติที่สมควร ข้อนั้นย่อมไม่เป็น
ฐานะที่จะมีได้, ไม่ประกอบด้วยขันติที่สมควร
จักก้าวลงสู่ความเป็นแห่งความเห็นชอบและความ
แน่นอน ข้อนั้นย่อมไม่เป็นฐานะที่จะมีได้, เมื่อ
ไม่ก้าวลงสู่ความเป็นแห่งความเห็นชอบและความ
แน่นอน จักกระทำให้แจ้งซึ่งโศดาปัตติผล, สก-
ทาคามิผล, อนาคามิผล หรือ อรหัตผล ข้อนั้น
ย่อมไม่เป็นฐานะที่จะมีได้^๑ ดังนี้ เป็นต้น.

และพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรได้กล่าวคำเป็นต้นว่า

ภิกษุย่อมได้อนุโลมขันติด้วยอาการเท่าไร, ย่อมก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการเท่าไร.

ภิกษุย่อมได้อนุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐, ย่อมก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการ ๔๐^๑ ดังนี้.

และในปัญฐานปรกณ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำเป็นต้นว่า

อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โคตรภู ด้วยอำนาจของอนันตรปัจจัย อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โวกทาน ด้วยอำนาจของอนันตรปัจจัย.^๒

จริงอยู่ เมื่อพระโยคีนุคคลนั้น เสพอยู่ เจริญอยู่ กระทำให้มากอยู่ ซึ่งสังขารเปกขญาณนั้น อธิโมกขสัทธาที่ย่อมมีกำลังยิ่ง, วิริยะที่ระครองไว้ได้ด้วยดี, สติที่ตั้งมั่น, จิตที่เป็นสมาธิ, สังขารเปกขญาณ ก็ย่อมเป็นไปอย่างแก่กล้า.

จิตนั้น พิจารณาสังขารทั้งหลายว่า อนิจจา ไม่เที่ยง, ทุกขา เป็นทุกข์, หรือ อนตตา ไม่ใช่ตัวตนด้วยสังขาร-
เปกขาโดยหวังว่า "มรรคจักเกิดขึ้นในบัดนี้ดังนี้" แล้วก็ลงสู่ภวังค์.

๑. ขุ.ป. ๓๑/๓๕. ๒. อภิ.ป. ๔๐/๕๐๕.

ต่อจากภวังค์ มโนทวาราวชชนะก็เกิดขึ้นทำสังขารทั้งหลาย
โดยนัยที่สังขารเปกขาทำแล้วนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ว่า อนิจจา
ไม่เที่ยง, ทุกขา เป็นทุกข์ หรือ อนัตตา ไม่ใช่ตัวตน.

ต่อจากมโนทวาราวชชนะนั้น ขวนจิตก็เกิดขึ้น ๒ ขณะ, ๓
ขณะ หรือ ๔ ขณะ รับเอาสังขารทั้งหลายทำให้เป็นอารมณ์ เหมือน
อย่างนั้นนั่นแล.

ญาณอันสัมปยุตกับขวนจิตนั้น ชื่อว่าอนุโลมญาณ.

จริงอยู่ อนุโลมญาณนั้น ย่อมอนุโลมตามวิปัสสนาญาณ ๘
ในเบื้องต้น เพราะเป็นกิจแห่งสังขญาณ, และอนุโลมตามโพธิปักขิย-
ธรรม ๓๗ อันเป็นธรรมที่จะพึงบรรลุในเบื้องต้น.

เหมือนอย่างว่า ธรรมิกราชา ประทับนั่งบนบัลลังก์เป็นที่วินิจฉัย
ทรงสดับการวินิจฉัยของอำมาตย์ผู้ฉลาดในโวหาร ๘ คน แล้วทรงละ
อคติวางพระองค์เป็นกลาง อนุโมทนาว่า เป็นอย่างนั้นเถิด ย่อม
อนุโลมตามข้อวินิจฉัยของอำมาตย์ทั้ง ๘ คนเหล่านั้น, และอนุโลมตาม
โบราณราชธรรม.

ในข้ออุปมานั้น อนุโลมญาณ เปรียบเหมือนพระราชา, วิปัสสนาญาณ ๘ เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ผู้ฉลาดในโวราร, โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เปรียบเหมือนโบราณราชธรรม, พระราชาทรงอนุโมทนาว่า เป็นอย่างนั้นเถิด ชื่อว่า ย่อมอนุโลมตามข้อวินิจฉัยของเหล่าอำมาตย์ผู้ฉลาดในโวรารด้วยตามราชธรรมด้วยฉันใด, อนุโลมญาณนี้ก็ฉันเป็น ย่อมอนุโลมตามวิปัสสนาญาณ ๘ ที่เกิดขึ้นปรารภสังขารทั้งหลายด้วยสามารถแห่งพระไตรลักษณ์ มีอนิจลักษณะเป็นต้น เพราะเป็นกิจแห่งสัจจะ และอนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ อันเป็นธรรมที่จะพึงบรรลุนิเืองหน้า. เพราะฉะนั้นญาณนี้ท่านจึงเรียกว่า อนุโลมญาณ ฉะนี้แล.

๑๐. อรรถกถาโคตรภูญาณเทศ

ว่าด้วย โคตรภูญาณ

ในคำว่า พหิทฺธา วุฏฺฐานวิวิฏฺฐเน ปญฺญา โคตรภูญาณํ แปลว่า ปัญญาในการออกและหลีกไปจากสังขารนิมิตภายนอกเป็นโคตรภูญาณ นี้มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้

บทว่า พหิทฺธา ได้แก่สังขารนิมิต. เพราะว่า สังขารนิมิตนั้นท่านกล่าวว่า พหิทฺธา - ภายนอก เพราะอาศัยอภิสลนธ์ในจิตสันดาน

ในภายใน. เพราะฉะนั้นโคตรภูญาณนั้นย่อมออก คือตั้งอยู่ในเบื้องต้น
ปราศจากสังขารนิมิตภายนอก ฉะนั้นโคตรภูญาณนั้นจึงชื่อว่าภูฐานะ,
โคตรภูญาณนั้นย่อมหลีกออก ย่อมหมุนกลับ คือหันหลังให้ ฉะนั้น
โคตรภูญาณนั้นจึงชื่อว่าวิวิฏฐณะ ภูฐานะนั้นด้วย วิวิฏฐณะนั้นด้วย
ฉะนั้นจึงชื่อว่าภูฐานวิวิฏฐณะ. เพราะเหตุนี้ท่านพุทธโฆสาจารย์
จึงกล่าวว่า

โคตรภูญาณ ยังไม่ออกจากปวัตตขันธ

เพราะตัดสมุทัยยังไม่ขาด แต่ออกจากนิมิตได้

เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ฉะนั้นจึงชื่อว่า

เอกโคตรภูฐานะ คือออกจากสังขารนิมิตโดยส่วน

เดียว* ดังนี้.

ชื่อว่า โคตรภู เพราะครอบงำเสียได้ซึ่งโคตรปฏุชน และ
เพราะก้าวขึ้นสู่โคตรอริยะ. เพราะโคตรภูญาณนี้กระทำพระนิพพาน
ชื่อว่า อนิมิตตะ ไม่มีนิมิตให้เป็นอารมณ์ในที่สุดแห่งอาเสวนะแห่งอนุ-
โลมญาณขจรจิตที่เหนือหน่ายจากสังขารทั้งปวงคุณน้ำตกจากใบบัว, ก้าว
ล่วงเสียซึ่งโคตรปฏุชน ซึ่งอันนับว่าปฏุชน, ซึ่งภูมิแห่งปฏุชน, หยั่ง
ลงสู่โคตรแห่งอริยะ อันนับว่าอริยะ เป็นภูมิแห่งอริยะ, ยังความ
๑. ปัญญาภิเทศ แห่งวิสุทธิมรรค.

เป็นปัจจัยให้สำเร็จแก่มรรคด้วยอำนาจปัจจัย ๖ คือ อนันตระ, สม-
นันตระ, อาเสวนะ, อุปนิสสยะ, นัตถิ, วิตตะ อันเป็นไปในครั้งแรก
ความเสพในครั้งแรก, อันประชุมพร้อมกันครั้งแรกในอารมณ์คือ
นิพพาน, ถึงยอดเป็นศีระวิปัสสนา ย่อมเกิดขึ้นกระทำให้เป็นภาพ
ที่ให้หมุนกลับอีกไม่ได้.

๑๑. อรรถกถามัคคญาณุเทศ

ว่าด้วย มรรคญาณ

ในคำว่า ทุกโต จุฏฐานวิวิฏฐเน ปญญา มกุเต ญาณ
แปลว่า ปัญญาในการออกและหลีกจากขันธและนิมิตทั้ง ๒ เป็น
มรรคญาณ นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้

คำว่า ทุกโต แปลว่าทั้ง ๒, อีกอย่างหนึ่งท่านกล่าวอธิบายว่า
ทั้งคู่. มรรคญาณย่อมออกคือย่อมหมุนกลับจากกิเลสทั้งหลาย และ
ขันธอันเป็นไปตามกิเลสเหล่านั้น กับทั้งจากสังขารนิมิตทั้งปวงในภาย
นอกจากการการทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ เพราะตัดกิเลสทั้งหลาย
ได้ขาดแล้ว ฉะนั้นจึงชื่อว่า ปัญญาในการออกและหลีกจากขันธและ
นิมิตทั้ง ๒.

เพราะเหตุนี้ พระพุทธโฆสะจารย์จึงกล่าวว่า

มรรคญาณแม้ทั้ง ๔ ออกจากนิमित เพราะ

มีพระนิพพานอันไม่มีนิमितเป็นอารมณ์, และย่อม

ออกจากปวัตตขันธ เพราะตัดสมุทัยได้ขาด ฉะนั้น

จึงชื่อว่า ทุกโฏฏฐานะ คือออกโดยส่วนทั้งสอง^๒

ดังนี้.

ธรรมชาติไดย่อมชวนชวาย ย่อมเพ่งเล็งพระนิพพาน, หรือ
พระโยคีบุคคลผู้ต้องการพระนิพพาน ย่อมชวนชวาย คือย่อมแสวงหา,
หรือว่าธรรมชาติไดยังกิเลสทั้งหลายให้ตายไป เป็นไปอยู่ ฉะนั้น
ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า มรรค, ญาณในมรรคนั้น ชื่อว่า มกุเล ญาณ -
มรรคญาณ.

มรรคญาณท่านทำเป็นเอกวณะโดยชาติศัพท์. ก็มรรคญาณนั้น
เกิดขึ้น ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ต่อจากโคตรญาณ, ตัดกิเลส
อันจะพึงมาได้เองโดยไม่มีส่วนเหลือ, เฝ้าผลาญห้วงสมุทรคือทุกข์ใน
สังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดอันบุคคลไปตามอยู่รู้ไม่ได้แล้วให้เหือด-
แห้งไป, ปิดประตูบายนทั้งปวงเสีย, การทำอริยทรัพย์ ๘ ให้ปรากฏอยู่
ต่อหน้า, ละมิจามรรคประกอบด้วยองค์ ๘, ทำเวรภัยทั้งปวงให้สงบ,
นำตนเข้าสู่ความเป็นบุตรผู้เกิดแต่พระอุระ แห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
และได้อานิสงส์อื่น ๆ อีกหลายร้อยเท่า เหมือนคำที่กล่าวว่า

๑. ปัญญาภิเทศ แห่งวิสุทธิมรรค.

บุรุษปรารถนาจะโคดข้ามแม่น้ำน้อยขึ้นไป

ยืนอยู่บนฝั่งโน้น จึงจับเชือกหรือท่อนไม้ ที่ติดอยู่กับต้นไม้นั้น แล้วโคดข้ามไปโดยเร็ว จนตัวไปตกอยู่บนฝั่งโน้น เมื่อตัวตกที่ฝั่งโน้นแล้วก็ละความหวาดหวั่นนั้น ขึ้นอยู่บนฝั่งได้ฉับใด, พระโยคีนุคคลผู้ปรารถนาจะข้ามพนักิเลสทั้งหลายเห็นภัยฝั่งนี้แล้วด้วยสักกายทิฏฐิ แล้วยืนอยู่ที่ฝั่งคือพระนิพพานอันไม่มีภัย จึงจับเชือกคือรูปจันทร์เป็นที่ยึดโคดมาโดยเร็วด้วยอุทฺทยัพพยานุปัสสนา เป็นเบื้องแรก หรือจับไม้กล่าวคือนามจันทร์นั้นไว้ด้วยดี กระโคดมาด้วยอาวัชชจิตโดยนัยตามที่กล่าวแล้วในก่อน โคดขึ้นด้วยอนุโลมญาณ แล้วโน้มไปในพระนิพพาน เข้าไปสู่ที่ใกล้แห่งพระนิพพานนั้น ก็ปล่อยอารมณ์คือสังขารธรรมนั้นเสียได้ด้วยโคตรญาณ แล้วตกลงที่ฝั่งอันคือพระนิพพานอันเป็นอสังขตธรรม แต่นั่นก็ตั้งอยู่ด้วยมรรคญาณ ฉะนั้น.

นระผู้ใคร่จะดูพระจันทร์ ในเวลาที่พระ-
จันทร์ถูกเมฆหมอกบดบังไว้ ครั้นเมื่อเมฆหมอก
ถูกพายุพัดไปตามลำดับ จากหนาที่บเป็นบางและ
บางเข้าก็เห็นพระจันทร์ได้ฉับใด, โคตรภูญาณที่
กำลังเฟื่องมตนิพพานอยู่ เมื่อโหมะที่ปกปิดสัจจะ
ไว้ถูกทำลายให้พินาศไปด้วยอนุโลมญาณตามลำดับ
ก็ฉับนั้นเหมือนกัน อนุโลมญาณก็มีให้เห็นอมต-
นิพพาน เหมือนลมเหล่านั้นก็มีให้เห็นพระจันทร์
โคตรภูญาณก็บรรเทาความมืดไปได้ เหมือนบุรุษ
ก็บรรเทาเมฆหมอกไม่ได้ฉะนั้น. แต่มรรคญาณนี้
เป็นไปในพระนิพพาน มิได้ละสัญญาอันโคตรภู-
ญาณให้แล้ว จึงทำลายกองกิเลสมีกองโลภะเป็น
ต้นได้ เหมือนจักรยนต์ที่ใช้เป็นเป้ากำลังหมุนอยู่
นายขมังธนูยืนจ้องจะยิงอยู่แล้ว พอสัญญาอันคน
อื่นให้แล้ว ก็ยิงลูกศรไปทะลุแผ่นเป้าได้ตั้ง ๑๐๐
ฉะนั้น. มรรคญาณนั้นนั้นแลทำทะเลหลวงคือสัง-
สารทุกข์ให้เหือดแห้งไป ปิดประตูทุกคติเสียได้
ทำคนที่มิหนี่คือกิเลสให้เป็นเสฏฐบุคคผลผู้สมบูรณ์

ด้วยอริยทรัพย์ ละมิจนามรรคเสียได้. ทำแวรและ
ภัยทั้งหลายให้สงบ, ทำตนให้เป็นลูกผู้เกิดแต่อก
แห่งพระพุทเจ้าผู้เป็นนาถะของโลก, ญาณนี้ย่อม
ให้ซึ่งอานิสงส์อื่น อีกหลายร้อยอย่าง.

๑๒. อรรถกถาผลญาณุทเทส

ว่าด้วย ผลญาณ

ในคำว่า ปโยคปฏิบัติปุตสัทธิปัญญา ผล ญาณ แปลว่า
ปัญญาในการระงับโยคะเป็นผลญาณ นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้
บทว่า ปโยโค แปลว่า การประกอบอย่างแรงกล้า, คือความ
พยายามที่ออกจากและขั้นทั้ง ๒ ได้ด้วยมรรคภาวนาโดยทำให้แจ้ง
ซึ่งผล. ความสงบโยคะคือความพยามนั้น คือการถึงที่สุดแห่งโยคะ
ชื่อว่า ปโยคปฏิบัติสัทธิ. ปโยคปฏิบัติสัทธินั้นอย่างไร? คือการสิ้นสุด
แห่งกิจในมรรคทั้ง ๔.

ปัญญาในผลเป็นไปแล้ว เพราะปโยคปฏิบัติสัทธินั้นเป็นเหตุ
ชื่อว่า ปโยคปฏิบัติสัทธิปัญญา. ปัญหานี้เป็นผลเพราะอรรถว่า ย่อม
ผลิตผล คือย่อมให้เกิดวิบาก, ในผลนั้น ญาณอันสัมปยุตกับด้วยผล-
จิตนั้น (ชื่อว่า ผล ญาณ) ก็ต่อจากมรรคญาณหนึ่ง ๆ ผลจิตอัน

เป็นวิบากแห่งมรรคจิตนั้น ๆ นั้นแหละมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ เกิด
ขึ้น ๓ ขณะก็มี ๒ ขณะก็มี ๑ ขณะก็มี. และเพราะผลจิตนั้นเป็น
วิบากเกิดขึ้นในลำดับแห่งโลกุตระกุศลทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ว่า สมามิ นนฺตริกัณฺณมาหุ บัณฑิตทั้งหลายกล่าวสมามิอันประกอบ
ด้วยผลญาณ ซึ่งเกิดต่อจากมรรคญาณว่าเป็นธรรมอันบัณฑิตพึงรู้ทั่วถึง,
และตรัสคำเป็นคັນว่า ทนฺธํ อานนฺตริกํ ปาปุณฺณาคิ อาสวานํ
ขยายิ-พระโยคีบุคคลบรรลุลหรรณวิเศษเพื่อความสิ้นอาสวะซ้ำ.

อนุโลมจิต ของพระโยคีบุคคลใด มี ๒ ขณะ, ที่ ๓ เป็น
โคตรภู ที่ ๔ เป็นมรรคจิต ผลจิตอีก ๑ ขณะ ย่อมมีแก่พระอริยบุคคล
นั้น. (รวมเป็น ๗ ตามชวณนิยาม)

อนุโลมจิต ของพระโยคีบุคคลใด มี ๓ ขณะ, ที่ ๔ เป็น
โคตรภู ที่ ๕ เป็นมรรคจิต ผลจิตอีก ๒ ขณะ ย่อมมีแก่พระอริยบุคคล
นั้น. (รวมเป็น ๗ ตามชวณนิยาม)

อนุโลมจิต ของพระโยคีบุคคลใด มี ๔ ขณะ, ที่ ๕ เป็น
โคตรภู ที่ ๖ เป็นมรรคจิต ผลจิตอีก ๑ ขณะ ย่อมมีแก่พระอริยบุคคล
นั้น. (รวมเป็น ๗ ตามชวณนิยาม)

๑. อญ. จตุกก. ๒๑/๑๖๒.

นี้ เป็นผลในมรรควิธี. ส่วนผลในระหว่างกาล เกิดขึ้นด้วย
อำนาจสมาบัติ และเกิดขึ้นแก่ผู้ออกจากนิโรธสมาบัติก็สงเคราะห์ด้วย
ผลญาณนี้เหมือนกัน.

๑๓. อรรถกถาวิมุตติญาณเทศ

ว่าด้วย วิมุตติญาณ

คำว่า จินนวุฏฺฐมานุสฺสเน ปญฺญา แปลว่า ปัญญาใน
การพิจารณาเห็นอุปกิเลสอันอริยมรรคตัดขาดแล้ว ความว่า ปัญญา
ในการเห็นภายหลังซึ่งอุปกิเลสนั้น ๆ อันอริยมรรคนั้น ๆ ตัดขาดแล้ว.

คำว่า วิมุตฺติญาณํ เป็นวิมุตติญาณ ความว่า ญาณในวิมุตติ.

คำว่า วิมุตฺติ ได้แก่อจิตบริสุทธิ์หลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลาย,
หรือความที่จิตนั้นหลุดพ้นแล้ว, ญาณคือความรู้ในวิมุตตินั้น ชื่อว่า
วิมุตติญาณ.

ท่านกล่าวอธิบายการพิจารณากิเลสที่ละแล้วด้วยญาณนี้ว่า พระ-
อริยบุคคลเมื่อพิจารณาความสืบท่อแห่งจิตที่หลุดพ้นจากกิเลสแล้วก็ดี ซึ่ง
ความหลุดพ้นจากกิเลสก็ดี เว้นกิเลสเสียก็พิจารณาไม่ได้ดังนี้. ก็คำว่า
วิมุตฺตสฺมี วิมุตฺตมิตฺติ ญาณํ โหติ แปลว่า เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว

ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้วดังนี้ ท่านกล่าวหมายเอาวิมุตติญาณนี้นั่นแล. ส่วน
การพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ แม้ไม่ได้กล่าวไว้แล้ว ก็พึงถือเอาว่า
เป็นอันกล่าวแล้วด้วยวิมุตติญาณนี้แล. และท่านกล่าวไว้ว่า

แม้กล่าวในเอกธรรม ก็เป็นอันกล่าวทั้ง-

หมด เพราะสภาวะธรรมนั้นมีลักษณะเป็นอันเดียว

กัน, นี่เป็นลักษณะ เป็นหาระ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่าเป็นอันกล่าวถึงการพิจารณากิเลสที่
ละแล้วซึ่งพระอริยบุคคล ๔ จะพึงได้ เพราะพระอรหันต์ไม่มีการ
พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่.

๑๔. อรรถกถาปัจจเวกขณญาณเทศ

ว่าด้วย ปัจจเวกขณญาณ

คำว่า ตทา สมุทาคเต ธมฺเม ปสฺสเน ปญฺญา แปลว่า
ปัญญาในการพิจารณาเห็นธรรมที่เข้ามาประชุมในขณะนั้น ความ
ว่า ปัญญาเป็นเครื่องเห็นเพ่งรู้ในธรรมคือมรรคและผลกับทั้งในธรรม
คือสัจจะ ๔ ที่เกิดขึ้นในมรรคขณะและผลขณะ คือมาพร้อมแล้ว ถึง
พร้อมแล้ว ประชุมกัน在那个นั้น ด้วยสามารถแห่งการได้เฉพาะและ
ด้วยสามารถแห่งการแทงตลอด.

คำว่า ปัจจเวกขณ ญาณ -ปัจจเวกขณญาณ ความว่า
ญาณเป็นเครื่องหมุนกลับมาเห็นรู้แจ่มแจ้ง. ก็ปัจจเวกขณญาณท่าน
กล่าวไว้ด้วยญาณทั้ง ๒ นี้.

ก็ในที่สุดแห่งโศดาปัตติผลในมรรควิถิ จิตของพระโศดาบันก็
ลงวังศ์. ต่อแต่นั้นก็ตัดวังศ์ขาด มโนทวาราวชชนะก็เกิดขึ้นเพื่อ
พิจารณาพรรค, ครั้นมโนทวาราวชชนะนั้นดับลงแล้ว ชวนจิตพิจารณา
พรรคก็เกิดขึ้น ๗ ขณะโดยลำดับจะนี้แล. ครั้นแล้วก็ถึงสู่วังศ์อีก
อวชชนะจิตเป็นต้น ก็เกิดขึ้นเพื่อพิจารณาธรรมทั้งหลายมีผลเป็นต้น
โดยนัยนั่นเอง. เพราะความเกิดแห่งธรรมเหล่าใดมีผลเป็นต้น พระ-
โศดาบันนั้น ก็พิจารณาพรรค, ผล, กิเลสที่ละแล้ว, กิเลสที่ยังเหลือ,
และพระนิพพาน.

ก็พระโศดาบันนั้นพิจารณาพรรคว่า เรามาแล้วด้วยพรรคนี้
หนอ, ต่อแต่นั้นก็พิจารณาผลว่า อานิสงส์นี้เราได้แล้ว, ต่อ
แต่นั้นก็พิจารณากิเลสที่ละแล้วว่า ขึ้นชื่อว่ากิเลสเหล่านี้ เราละ
ได้แล้ว, ต่อแต่นั้นก็พิจารณากิเลสที่มรรคเบื้องบนจะพึงประหาณว่า
กิเลสเหล่านี้เรายังเหลืออยู่, ในที่สุดก็พิจารณาอมตนิพพานว่า
ธรรมนี้เราได้แล้วโดยความเป็นอารมณ์

พระอริยสาวกชั้นโศดาบัน มีปัจจเวกขณะ ๕ อย่าง ด้วยประ-
การนี้. ปัจจเวกขณะของพระสทาคามีและพระอนาคามี ก็มีเหมือน

พระโศคนั้น. แต่ของพระอรหันต์ มีปัจเจกขณะ ๔ อย่างคือ ไม่มี
การพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่. รวมปัจเจกขณะญาณทั้งหมดมี ๑๘
ด้วยประการฉะนี้. นี่เป็นการกำหนดอย่างอุกฤษฎ์.

ถามว่า การพิจารณากิเลสที่ละได้แล้วและที่ยังเหลืออยู่ ยังมี
แก่พระเสกขะทั้งหลายหรือไม่ ?

ตอบว่า เพราะความที่การพิจารณาการละกิเลสนั้นไม่มี ท้าว
มหานามสากราชจึงกราบทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ชรรณชื้อ
อะไรเล่า ที่ข้าพระองค์ยังละไม่ได้เด็ดขาดในภายใน อันเป็นเหตุให้
โลกธรรมยังครอบงำจิตของข้าพระองค์ไว้ได้เป็นครั้งคราว ดังนี้
เป็นต้น.

ในที่นี้ เพื่อจะให้ญาณ ๑๑ มีธรรมวิดิญาณแจ่มแจ้ง พึงทราบ
อุปมาดังต่อไปนี้

เปรียบเหมือนบุรุษคิดว่า เราจะจับปลา จึงถือเอาส้อมไปส้อม
ลงในน้ำที่คิดว่าควรมีปลา แล้วจึงหย่อนมือลงไปทางปากส้อม แล้วก็
คิดว่าเอาคองแห่ที่อยู่ภายในน้ำด้วยสำคัญว่าเป็นปลาไว้นั่น ดีใจคิดว่า
เราได้ปลาใหญ่แล้ว ก็ยกขึ้นจึงเห็นก็รู้ว่า ฐ เพราะเห็นคองจัน
๓ แฉก เกิดกลัว เห็นโทษ เบื่อหน่ายในการจับ ใครที่จะพ้นจึงทำอุบาย
เพื่อจะหลุดพ้น จึงจับงูให้คลายมือตั้งแต่ปลายหางแล้วชูแขนขึ้นแกว่ง
ไปรอบศีรษะ ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ทำงูให้ทรพแล้วเหวี่ยงไปพร้อมกับพุด

ว่า เฮ้ย! ไปเจ้ารู้อย่าง แล้วโคดขึ้นไปยืนบนบกโดยเร็วทีเดียว เกิด
รำเรงใจว่า ท่านผู้เจริญ เราพ้นแล้วจากปากงูใหญ่ แล้วแลดูทาง
ที่ตนมา.

ในข้ออุปมา - การเปรียบเทียบนั้นมีดังต่อไปนี้

การขี้นซึ่งขันธ ๕ อันน่ากลัว ด้วยสามารถแห่งลักษณะมี
ความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น แล้วยินดีด้วยสำคัญว่าเที่ยงด้วยค้นหา
อันสัมปยุตด้วยทฤษฎี (คือโลกทฤษฎีคตสัมปยุต) ว่า เรา, ของเรา
ของพาลปุณชนตั้งต้นแต่พระโยคีบุคคลนี้ จักการจับงูเห่าไว้มันด้วย
สำคัญว่าเป็นปลา ของนุรุษนั้นจะนั้น,

การทำลายชนสัญญาด้วยการกำหนดนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย แล้ว
เห็นพระไตรลักษณ์มีอนิจจตาเป็นต้นของขันธ ๕ ด้วยญาณ มีการ
พิจารณาโดยความเป็นกลาปแล้วกำหนดขันธ ๕ นั้นว่า ไม่เที่ยง,
เป็นทุกข์, เป็นอนัตตา จักการนำงูออกจากปากงูแล้วเห็น
คอกจัน ๓ แฉก จึงรู้ว่างู ของนุรุษนั้นจะนั้น,

ภยตูปัญฐานญาณของพระโยคีบุคคลนี้ เหมือนกับความกลัวของ
นุรุษนั้นจะนั้น,

อาทีนวานุปัสสนาญาณ จักการเห็นโทษในงูจะนั้น,

นิพพิทานุปัสสนาญาณ จักการระอาในการจับงูจะนั้น.

มูญจิตุกัมมตาญาณ จักการใคร่ที่จะสลัดงูไปเสียให้พ้นจะนั้น,

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ จุติการทำความเพียรเพื่อจะสลัดใจไปเสียให้พ้นจะนั้น.

การพิจารณาอย่างรอบคอบซึ่งสังขารทั้งหลายด้วยสังขารูปกขาญาณ โดยการยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์แล้วกระทำให้หุรพจน์ไม่สามารถจะปรากฏโดยอาการว่าเที่ยง, เป็นสุข, และเป็นอิตตาได้อีก จุติการจับวุ่นหม่นไปรอบ ๆ ในเบื้องต้นแห่งศีระะ กระทำให้หุรพจน์ไม่สามารถจะหวนกลับมาคิดได้อีก.

โคตรภูญาณ จุติการสลัดทิ้งไปจะนั้น,

มรรคญาณผลญาณก้าวขึ้นยืนอยู่บนบก คือพระนิพพานจุติการที่บุรุษนั้นสลัดทิ้งไปแล้วขึ้นไปยืนอยู่บนบกจะนั้น,

ปัจจุเวกขณญาณในธรรมมีมรรคเป็นต้น จุติการแลดูทางที่มาแล้วของบุคคลผู้รู้แจ้งจะนั้น.

ในบรรดาปัจจุเวกขณญาณทั้งหลาย พึงทราบว่ามีกิเลสปัจจุเวกขณะ การพิจารณากิเลส เป็นครั้งแรก ต่อแต่นั้นจึงเป็นการพิจารณา มรรคผลและนิพพาน เพราะลำดับแห่งเทศนาอันพระโยคีบุคคลกระทำแล้วตามลำดับแห่งการเกิดขึ้นแห่งญาณ ๑๔ เหล่านี้มีสุตมยญาณเป็นต้น และตามลำดับแห่งการปฏิบัติ.

ความที่แห่งกิเลสปัจจุเวกขณะ การพิจารณากิเลสตามสมควรแก่การปฏิบัตินั้นแล เป็นเบื้องต้นย่อมควร เพราะท่านกล่าวการปฏิบัติ

มรรคไว้ เพราะทำการประหามกิเลสนั้นแหละ ให้เป็นข้อสำคัญว่า
พระโศคีนุคคลเจริญโลกุตระมาน อันเป็นนิยานิกรรมนำออกจากทุกข์
เป็นอภัยคามิเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน ก็เพื่อประหามมิฉณาทิฎฐิ,
เพื่อบรรเทาการมาระและพยายามทำให้เบาบางลง, เพื่อละการมาระและ
พยายามไม่ให้มีส่วนเหลือ เพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ
และอวิชชาไม่ให้มีส่วนเหลือ, แต่ลำดับแห่งการกล่าว^๑ ท่านแสดงไว้แล้ว
ในอรรถกถา.

ก็ลำดับนั้นมี ๕ อย่างคือ ลำดับแห่งการเกิดขึ้น ลำดับแห่งการ
ประหาม, ลำดับแห่งการปฏิบัติ, ลำดับแห่งภูมิ, ลำดับแห่งเทศนา.
คำมีอาทิอย่างนี้ว่า

ปรมํ กลลํ โหติ   กลลา โหติ อพฺพุทํ

อพฺพุทา ชายเต เปลฺลิ   เปลฺลิ นิพฺพุตฺตํ ฌโนติ.

ในสัปดาห์ที่ ๑ เกิดเป็น กลละ

ในสัปดาห์ที่ ๒ จากกลละก็เกิดเป็นอพพุทะ

ในสัปดาห์ที่ ๓ จากอพพุทะเกิดเป็นเปลลิ

ในสัปดาห์ที่ ๔ จากเปลลิเกิดเป็นฌนะ^๒ ดังนี้

๑. คือลำดับแห่งการแสดง ที่ปรากฏในวรรคแรกว่า เทสนกฺกมฺมสุตฺต กตฺตฺวา.

๒. ตั . ศ. ๑๕/๘๐๓.

ชื่อว่า ลำดับแห่งการเกิด.

ปหาตัพพตักมาตีกามีอาทิอย่างนี้ว่า

ทสฺสเนน^๑ ปหาตพฺพา ฐมฺมา สภาวธรรมทั้งหลายอันโสคา
ปัตติมรรคพึงประหาณ,

ภาวนาย^๒ ปหาตพฺพา ฐมฺมา สภาวธรรมทั้งหลายอันมรรค
ในเบื้องบน ๓ พึงประหาณ ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งการละ.

คำมีอาทิอย่างนี้ว่า

สีลวิสุตฺติ ความบริสุทธิ์แห่งศีล,

จิตฺตวิสุตฺติ ความบริสุทธิ์แห่งจิต (สมาธิ),

ทักฺขจวิสุตฺติ ความบริสุทธิ์แห่งทักฺขิ (ปัญญา),

กฺขขวิตรณวิสุตฺติ ความบริสุทธิ์แห่งกักขวิตรณะ (การข้าม
พ้นความสงสัย),

มคฺคคามคฺคญาณทสฺสนวิสุตฺติ ความบริสุทธิ์แห่งมคคคามคค-
ญาณทัสนะ (การเห็นด้วยปัญญาว่าใช่ทางและมีใช่ทาง),

ปฏฺธิปทาญาณทสฺสนวิสุตฺติ ความบริสุทธิ์แห่งญาณทัสนะ
ในปฏฺธิปทา (การเห็นด้วยปัญญาในข้อปฏิบัติ),

๑. ทสฺสเนน หมายถึงเอาโสคาปัตติมรรค. อภ. ตั . ๓๔/๕๓๐.

๒. ภาวนาย หมายถึงเอาสกทาคามิมรรค, อนาคามิมรรค, และอรหัตมรรค.

อภ. ตั . ๓๔/๕๓๑.

ฌานทสฺสนวิสุทฺธิ ความบริสุทธิ์แห่งฌานทัศนะ (เห็นแจ่ม-
แจ้งด้วยปัญญา), ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งการปฏิบัติ.

คำมีอาทิอย่างนี้ว่า

สภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นกามาวจร, สภาว-
ธรรมทั้งหลายที่เป็นรูปาวจร, สภาวธรรมทั้งหลาย
ที่เป็นอรูปาวจร^๑ ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งภูมิ.
คำมีอาทิอย่างนี้ว่า

สติปัฏฐาน ๔, สัมมัปธาน ๔, อิทธิบาท
๔, อินทรีย์ ๕, โพชฌงค์ ๗, โพชฌงค์ ๗, อริย-
มรรคมรรค ๘^๒.

หรือคำมีอาทิว่า

แสดงอนุปฺพุทฺธิกา คือ ทานกถา, สีลกถา,
สักกกถา, ประกาศโทษ ความต่ำทราม ความ
เศร้าหมองแห่งกามทั้งหลาย และอานิสงส์ในการ
ออกจากกาม^๓ ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งการเทศนา.

๑. อภิ. ตี . ๓๔/๑๔. ๒. ม.อุ. ๑๔/๕๔. ๓. วิมพา. ๔/๓๑.

แต่ในที่นี้ พึงทราบว่าหมายเอาลำดับ ๓ ประการ คือลำดับแห่ง
การเกิดขึ้นแห่งญาณ ๑๔, ลำดับแห่งการปฏิบัติ, และลำดับแห่งเทศนา
เพราะแสดงตามลำดับด้วยสามารถแห่งลำดับทั้ง ๒ นั้น.

๑๕. อรรถกถาวัตถุนานัตตญาณุทเทส

ว่าด้วย วัตถุนานัตตญาณ

นามรูปวัตถานญาณ ท่านยังมีได้กล่าวไว้ ฉะนั้นเพื่อที่จะแสดง
ประเภทแห่งนามรูป ๕ อย่างในบัดนี้ ท่านจึงยกเอาญาณ ๕ มีคำว่า
อชฺชตตวตฺถานเณ ปญฺญา วตฺถุนานตฺเต ญาณํ ปญฺญาในการ
กำหนดธรรมภายใน เป็นวัตถุนานัตตญาณ ขึ้นแสดง ณ บัดนี้.

จริงอยู่ในนามรูปทั้งสี่ที่ท่านกล่าวแล้ว นามรูปใดอาจที่จะ
กำหนดได้, และนามรูปใดควรกำหนด, ก็จักกำหนดนามรูปนั้น. ส่วน
นามที่เป็นโลกุตระ ไม่อาจที่จะกำหนดได้ เพราะยังไม่บรรลु และไม่
ควรกำหนด เพราะนามที่เป็นโลกุตระไม่ใช่อารมณ์ของวิปัสสนา.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อชฺชตตวตฺถาน-ในการกำหนด
ธรรมภายใน ความว่า ชื่อว่า อัชฌัตตะ เพราะอรรถว่า ทำตนให้
เป็นอธิการเป็นไปโดยประสงคฺนี้ว่า เราเมื่อเป็นไปอยู่อย่างนี้ ก็จักถึง
การยึดมั่นว่าเป็นอัตตาตัวตน.

ก็ศัพท์ว่า **อชฺมัตต** นี้ ปรากฏในอรรถ ๔ อย่างคือ โคจรธมัตตะ, นิยักขมัตตะ, อชฺมัตตชฺชมัตตะ, วิสัชชมัตตะ.

อันอรรถในโคจรธมัตตะนี้ ย่อมปรากฏในบาลีอาคตสถานว่า **ดูก่อนอานนท์ ภิกษุนี้ตั้งจิตภายในให้มั่นในสมาธิมีตขังคั่นนั้นแล...** และ เป็นผู้ยินดีแล้วในธรรมภายใน เป็นผู้มิจิตตั้งมั่นแล้ว^๑ ดังนี้ เป็นต้น.

อรรถในนิยักขมัตตะ ย่อมปรากฏในบาลีอาคตสถานว่า **มีความพ่องใสแห่งจิตในภายใน**, หรือ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในอยู่^๒ ดังนี้ เป็นต้น.

อรรถในอชฺมัตตชฺชมัตตะ ย่อมปรากฏในบาลีอาคตสถานว่า **อายตนะภายใน ๖^๓, และ สภาวธรรมทั้งหลายที่เป็นภายใน^๔ ดังนี้** เป็นต้น.

อรรถในวิสัชชมัตตะ ย่อมปรากฏในบาลีอาคตสถานว่า **ดูก่อนอานนท์ กิเลสกรรมอันตถาคตตรัสรู้แล้วนี้แล กิเลสตกเข้าสู่อุญฺญตะภายใน เพราะไม่ใส่ใจในมิตทั้งปวงอยู่^๕** ดังนี้ เป็นต้น. อธิบายว่า วิสัชชมัตตะนี้ ย่อมปรากฏในอรรถว่า อสิริยฐานะ. จริงอยู่ ผลสมาบัติ

๑. ม.อ. ๑๔/๓๕๗. ๒. พ.อ. ๒๕/๓๕. ๓. ที.ที. ๕/๑๒๘.

๔. ที. มหา. ๑๐/๒๕๐. ๕. ม.อ. ๑๔/๘๑๑. ๖. อภิ. สั ๓๔/๑.

๗. ม.อ. ๑๔/๓๔๖.

ชื่อว่าเป็นอิสริยฐานะของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย. แต่ในที่นี้ พึงเห็นว่า
หมายเอาในอรรถว่า อัชฌัตตัตถัตตะ. ในการกำหนดอัชฌัตตะเหล่านี้
นั้น ชื่อว่า อชฺฌตฺตวตฺตฺตฺตฺตฺต - ในการกำหนดอัชฌัตตะ.

คำว่า วตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ได้แก่ ในความเป็นต่างๆ แห่งวัตถุทั้งหลาย,
อธิบายว่า ในวัตถุต่างๆ.

ในที่นี้ ถึงแม้จะจำกัดอันเป็นปัจจัยแก่มนวิญญาน ก็อชฺชวณะ
ท่านก็เรียกว่า วัตถุ เพราะเป็นฐานที่เกิดขึ้นคุณหมวด ๕ แห่งปสาทะ
มีจักขุปสาทะเป็นต้นฉะนั้น. แม้อาวชชนจิต ก็พึงทำให้เป็นที่อาศัย
ของวัตถุนั้นได้เหมือนกัน.

๑๖. อรรถกถาโคจรนันทตตฺตฺตฺต

ว่าด้วย โคจรนันทตตฺตฺต

คำว่า พหิทฺธา - ภายนอก ความว่า ในอารมณ์แห่งญาณ
เหล่านั้นอันมีในภายนอก จากธรรมอันเป็นอัชฌัตตัตถัตตะ ๖

คำว่า โคจรนันทตฺต - ในความต่างๆ แห่งโคจร ได้แก่
ในความต่างๆ แห่งวิสยะคืออารมณ์.

๑๗. อรรถกถาจริยานานัตตญาณเทศ

ว่าด้วย จริยานานัตตญาณ

คำว่า จริยวตฺถุตาเน ในการกำหนดจริยา ความว่า ในการกำหนดจริยาทั้งหลาย คือวิญญาณจริยา อัญญาณจริยา และญาณจริยา. อาจารย์บางพวกทำรัสสะเสียบ้าง แล้วสวคว่า จริยวตฺถุตาเน.

๑๘. อรรถกถาภูมินานัตตญาณเทศ

ว่าด้วย ภูมินานัตตญาณ

คำว่า จตุสมมุทฺถุตาเน - ในการกำหนดธรรม ๔ ความว่า ในการกำหนดธรรมทั้งหลายอย่างละ ๔ ด้วยสามารถแห่งธรรมทั้งหลาย ๑๔ มีธรรมในกามาวจรภูมิเป็นต้นหมวดละ ๔.

ก็คำว่า ภูมิ - ภาคพื้น ย่อมเป็นไปในอรรถว่าปฐวีแผ่นดิน
คุณในประโยชน์ว่า เงินทองทั้งที่มีอยู่ในพื้นดิน ทั้งที่อยู่ในอากาศ^๑
เป็นต้น. เป็นไปในอรรถว่าวิสัย - สถานที่ คุณในประโยชน์ว่า ลูกเอี้ย
เจ้าอย่าช่องเสพภูมิสถานอันไม่สมควร^๒ เป็นต้น. เป็นไปในอรรถว่า
๑. ตี .ศ. ๑๔/๔๑๓. ๒. ปุ.ชา. ๒๓/๘๖๓.

อุปปัญชนัญฐาน - ที่เป็นที่เกิด ดุจในประโยคว่า กามาวจรจิต อันเป็นที่เกิดแห่งสุขเวทนา เป็นต้น. แต่ในที่นี้ย่อมเป็นไปในโกฐฐาสะคือ ส่วน. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปริจเฉทะ แปลว่ากำหนด ก็มี.

๑๕. อรรถถาธัมมานัตตญาณุทเทส

ว่าด้วย ธัมมานัตตญาณ

คำว่า นวธมฺมวตฺถุตาเน - ในการกำหนดธรรม ๘ ความว่า ในการกำหนดธรรมทั้งหลายอย่างละ ๘ ด้วยสามารถแห่งกามาวจรกุศลจิต, ด้วยสามารถแห่งจิตมีความปราโมทย์เป็นมูล, และด้วยสามารถแห่งจิตมีมนสิการเป็นมูล.

ก็บรรดาญาณทั้ง ๕ เหล่านี้ อัมมัตตธรรม เป็นธรรมอันพระโยคีบุคคลพึงกำหนดดูก่อน. ฉะนั้น ท่านจึงกล่าววตฺถุนานัตตญาณ ญาณในความต่าง ๆ แห่งวัตถุไว้เป็นที่ ๑, จากนั้นก็พึงกำหนดอารมณ์แห่งนัตตธรรมเหล่านั้น ฉะนั้นในลำดับ ต่อจากนั้นวตฺถุนานัตตญาณนั้น ท่านจึงกล่าวโคจรนัตตญาณ คือญาณในความต่างกันแห่งอารมณ์, ญาณอีก ๑ อันจากนั้น ท่านกล่าวโดยอนุโลมการนับด้วย สามารถแห่งธรรม ๓,๔ และ ๕.

๒๐. อรรถกถาญาตัญญูญานุเทศ

ว่าด้วย ญาตัญญูญาน

บัดนี้ ปริณญา ๓ คือ การกำหนดรู้นามรูปโดยประเภทรูปนั้นแล เป็นญาตปริณญา, ต่อจากนั้นก็เป็นที่ริณปริณญา, ในลำดับต่อไปก็เป็น ปหานปริณญา, และภาวนาการเจริญและสังขิการิกิริยาการทำให้แจ้ง ก็ย่อมมีเพราะเนื่องด้วยปริณญา ๓ นั้น, เพราะฉะนั้นท่านจึงยกเอาญาณ ทั้ง ๕ มีญาตัญญูญานเป็นต้น ขึ้นแสดงต่อจากธัมมมโนตตญาณ.

ก็ปริณญา ๓ คือ ญาตปริณญา, ธีรณปริณญาและปหานปริณญา. ในปริณญาทั้ง ๓ นั้น ดังนี้

ปัญญานันเป็นไปในการกำหนดลักษณะโดยเฉพาะ ๆ แห่งสภาวะธรรมเหล่านั้น ๆ อย่างนี้ว่า รูปมีการแตกดับไปเป็นลักษณะ, เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ ชื่อว่า ญาตปริณญา.

วิปัสสนาปัญญานันมีลักษณะเป็นอารมณ์ ยกสามัญญลักษณะ แห่งสภาวะธรรมเหล่านั้น ๆ ขึ้นเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า รูป อนิจจัง ทุกขัง อนตตา รูปไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, เวทนา อนิจจัง ทุกขัง อนตตา เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาดังนี้ ชื่อว่า ธีรณปริณญา.

ก็วิปัสสนาอันมีลักษณะเป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยสามารถแห่งการละวิปัสสนาทั้งหลาย มินิจสัญญาวิปัสสนาเป็นต้น ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเสียได้นั้นแล ชื่อว่า ปหานปริญญา.

บรรดาปริญญาทั้ง ๓ นั้น ตั้งตั้งแต่สังขารปริจเฉทญาณ ญาณในการกำหนดสังขารธรรม จนถึงปัจจุปริคคหญาณ ญาณในการกำหนดสังขารธรรมโดยความเป็นปัจจุ เป็นภูมิของญาณปริญญา. เพราะในระหว่างนี้ ความเป็นอธิบดีย่อมมีแก่พระโยคีนุคคลผู้แทงตลอดลักษณะโดยเฉพาะ ๆ ของสภาวะธรรมทั้งหลายได้.

ตั้งแต่กาลปัสสัมสนญาณ ญาณในการพิจารณาสังขารธรรมโดยกาลาป จนถึงอุทัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณในการเห็นอยู่เนื่อง ๆ ซึ่งการเกิดขึ้นและดับไปของสังขารธรรม เพราะในระหว่างนี้ ความเป็นอธิบดีย่อมมีแก่พระโยคีนุคคลผู้แทงตลอดสามัญลักษณะได้.

ตั้งตั้งแต่กังคานุปัสสนาญาณ ญาณในการเห็นอยู่เนื่อง ๆ ซึ่งความดับไปแห่งสังขารธรรมขึ้นไป เป็นภูมิแห่งปหานปริญญา. เพราะจำเดิมแต่นั้นไปความเป็นอธิบดีย่อมมีแก่อนุปัสสนา ๗ อันจะทำให้สำเร็จการละวิปัสสนามินิจสัญญาวิปัสสนาเป็นต้น ได้อย่างนี้คือ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ก็ย่อมละนิจสัญญาวิปัสสนาได้, เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ก็ละสุขสัญญาวิปัสสนาได้, เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ก็ละอัตตสัญญาวิปัสสนาได้, เมื่อเบื่อหน่าย

ก็ละความเพติดเพลินได้, เมื่อคลายกำหนด ก็ละราคะได้, เมื่อให้ดับ ก็ละสมุทัยได้, เมื่อสละคืนก็ละความถือมั่นเสียได้* ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อภิญญาปญญา ได้แก่ ปญญาเป็นเครื่องรู้ตามสภาวะมีรูปปนลักษณะ คือ รูปมีอันแตกดับไปเป็นลักษณะเป็นต้น แห่งสภาวะธรรมทั้งหลาย. จริงอยู่ ปญญานั้นท่านเรียกว่า อภิญญา เพราะอธิบายด้วยอภิสัพพที่มีอรรถว่างามดังนี้ คือ การรู้งามด้วยสามารถแห่งการรู้สภาวะของธรรมเหล่านั้น ๆ.

คำว่า ฌาตภูเจ ฌาณ - ญาณในอรรถว่ารู้ ได้แก่ญาณ อันมีความรู้เป็นสภาวะ.

๒๑. อรรถกถาตีรณัญญญาณุทเทศ

ว่าด้วย ตีรณัญญญาณ

คำว่า ปริญญาปญญา - ได้แก่ ปญญาเป็นเครื่องรู้. จริงอยู่ ปญญานั้น ท่านเรียกว่า ปริญญา เพราะอธิบายด้วย ปริ ศัพท์ มีอรรถว่า ชิมซาบไปรอบ ดังนี้คือ ความรู้ที่ชิมซาบไปด้วยสามารถแห่งสามัญลักษณะมีอนิจลักษณะเป็นต้น หรือด้วยสามารถแห่งการเข้าถึงกิจของตน.

๑. ขุ.ป. ๓๑/๑๑๒.

คำว่า **ทีรณภูเร ฌาณ** ฌาณในอรรถว่าใคร่ครวญ ได้แก่ ฌาณ
มีการเข้าไปใคร่ครวญเป็นสภาวะ หรือมีการพิจารณาเป็นสภาวะ.

๒๒. อรรถกถาปริจจาคัญ्ञญาณุเทศ

ว่าด้วย **ปริจจาคัญ्ञญาณ**

คำว่า **ปหาน ปล่อย - ปัญญาในการละ** ความว่า ปัญญา
เป็นเครื่องละวิปัสสทั้งหลายมีนิจัตถญาณวิปัสสเป็นต้น, หรือธรรม-
ชาติใดย่อมละนิจัตถญาณวิปัสสเป็นต้นได้ ฉะนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
ปชหนาปัญญา, อีกอย่างหนึ่ง พระโยคีบุคคลย่อมละนิจัตถญาณวิปัสส
ได้ด้วยฌาณนั้น ฉะนั้น ฌาณนั้นจึงชื่อว่า **ปหาน ฌาณ - ฌาณเป็น**
เครื่องละนิจัตถญาณวิปัสส,

คำว่า **ปริจจาคภูเร ฌาณ - ฌาณในอรรถว่าละ** ได้แก่
ฌาณมีการละนิจัตถญาณวิปัสสเป็นต้น เป็นสภาวะ.

๒๓. อรรถกถาเอกรัตถญาณุเทศ

ว่าด้วย **เอกรัตถญาณ**

คำว่า **ภาวนาปล่อย - ปัญญาเป็นเครื่องอบรม** ได้แก่ปัญญา
เป็นเครื่องเจริญ.

คำว่า เอกธมฺมเจ นาม - ญาณในอรรถว่ามีรสเดียว ได้แก่
ญาณมีกิจอันเดียวเป็นสภาวะ, หรือญาณมีรสอันเป็นสภาวะ คือวิมุตติ.

๒๔. อรรถกถาผัสสนัญญญาณุตเทศ

ว่าด้วย ผัสสนัญญญาณ

คำว่า สจฺจิกิริยาปญฺญา - ปัญญาเป็นเครื่องกระทำพระ-
นิพพานให้แจ้ง ได้แก่ ปัญญาเป็นเครื่องกระทำพระนิพพานให้ประจักษ์
ด้วยสามารถแห่งการแทงตลอด หรือด้วยสามารถแห่งการได้เฉพาะ.

คำว่า ผสฺสณญฺเจ นาม ได้แก่ ญาณมีการได้ซึ่งพระนิพพาน
เป็นสภาวะ ด้วยสามารถแห่งการแทงตลอดและการได้เฉพาะทั้ง ๒ นั้น
นั่นแล.

๒๕-๒๘. อรรถกถาอรรพปฏิสัมภิทาธรรมปฏิสัมภิทา

นิรุตติปฏิสัมภิทาปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณุตเทศ

ว่าด้วย ปฏิสัมภิทาญาณ ๔

บัดนี้ ญาณในการละ ในการเจริญ และในการกระทำพระ-
นิพพานให้แจ้งย่อมประกอบด้วยอริยมรรคอริยผล ฉะนั้น ท่านจึงยกเอา

ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ อันพระอริยบุคคลนั้นแหละ จะต้องได้ขึ้นแสดงต่อจากผัสสนญาณนั้น.

แม้ในปฏิสัมภิทา ๔ นั้น อรรถคือผลธรรมอันเกิดแต่ปัจจัยย่อมปรากฏทุกขสัจจะ และเป็นธรรมอันใคร ๆ จะพึงรู้ได้โดยง่าย เพราะฉะนั้นท่านจึงยก อรรถปฏิสัมภิทาญาณ ขึ้นแสดงก่อน, ต่อแต่นั้นก็ยก ธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ขึ้นแสดง เพราะอรรถนั้นเป็นวิสัยแห่งธรรมอันเป็นเหตุ, ต่อแต่นั้นจึงยกเอานิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ เพราะอรรถและธรรมทั้ง ๒ นั้นเป็นวิสัยแห่งนิรุตติ, และต่อจากนิรุตติ-ปฏิสัมภิทาญาณนั้น ท่านก็ยกเอา ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ ขึ้นแสดง เพราะเป็นไปในญาณแม้ทั้ง ๓ เหล่านั้น. แต่อาจารย์บางพวกทำที่มะป-อักกะแล้วสวดก็มี.

๒๕ - ๓๑. อรรถถาวีหรัญญสมาปัตตัญญูญาณุเทศ

ว่าด้วย วิหรัญญูญาณและสมาปัตตัญญูญาณ

ญาณทั้งหลายอื่นจากนี้ ๓ ญาณมีวิหรัญญูญาณเป็นต้น ท่านยกขึ้นแสดงต่อจากปฏิสัมภิทาญาณ เพราะเกิดแก่พระอริยบุคคลเท่านั้น และเพราะเป็นประเภทแห่งปฏิสัมภิทา.

จริงอยู่ วิหารภุชญาณ เป็นธรรมปฏิสัมภิทา, สมบัติภุชญาณ เป็นอรรถปฏิสัมภิทา. แท้จริง ญาณในสภาวะธรรม ท่านกล่าวไว้ใน ปฏิสัมภิทาทักขิว่า ธรรมปฏิสัมภิทา. ส่วนญาณในนิพพานเป็น อรรถปฏิสัมภิตานั่นแหละ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า วิหารนันทุตเต - ในความต่างแห่ง ธรรมเป็นเครื่องอยู่ ความว่า ในธรรมเป็นเครื่องอยู่ คือวิปัสสนา ต่าง ๆ ด้วยสามารถแห่งอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น.

คำว่า วิหารภูเจ - ในอรรถว่าธรรมเป็นเครื่องอยู่ ได้แก่ ในธรรมเป็นเครื่องอยู่คือมีวิปัสสนาเป็นสภาวะ.

คำว่า วิหาโร ได้แก่ วิปัสสนาพร้อมด้วยสัมปยุตธรรมนั่นเอง^๒.

คำว่า สมาปตุนันทุตเต - ในความต่างแห่งสมบัติ ความว่า ในผลสมบัติ ด้วยสามารถแห่งอนิมิตตนิพพานเป็นต้น.

คำว่า สมาปตติ - สมบัติ ได้แก่ จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย อันเป็นโลกุตรผล.

คำว่า วิหารสมาปตุนันทุตเต ในวิหารธรรมและความ ต่างแห่งสมบัติ ท่านกล่าวแล้วด้วยสามารถแห่งญาณทั้ง ๒.

๑. ขุ.ป. ๓๑/๖๐๓. ๒. สัมปยุตธรรม ได้แก่ มหากุสลญาณสัมปยุตจิต ๔ เจตสิก ๓๕ (เว้นอัปปมัญญา ๒ เพราะในขณะวิปัสสนาเกิดไม่มีสत्ตวัญญูติ เป็นอารมณ์, และปัญญาเจตสิกอีก ๑ เพราะปัญญาเป็นตัววิปัสสนา)

๓๒. อรรถกถาอานันตริกสมาธิญาณเทศ

ว่าด้วย อานันตริกสมาธิญาณ

ญาณทั้ง ๒^๑ นั้นแล อันพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรผู้ประสงคฺจะ
กล่าวโดยประการอื่นอีกให้พิเศษด้วยเหตุอันแสดงถึงความที่มรรคญาณ
แม้ที่กล่าวแล้วในก่อนว่า ทุภโต วุฏฺฐานวิภูฏฺเณ ปญฺญา - ปญฺญา
ในการออกและหลีกจากกิเลสชั้นและสังขารนิमितภายนอกทั้ง ๒
อันให้สำเร็จวิหารญาณและสมาปัตติญาณต่อจากญาณทั้ง ๒ นั้น เป็น
ญาณอันสามารถตัดอาสวะได้เด็ดขาด และเป็นญาณอันให้ผลในลำดับ
ที่ยกขึ้นแสดงว่า อานนฺตริกสมาธิมุหิ ญาณ - ญาณในสมาธิอันมี
ในลำดับ ต่อจากญาณทั้ง ๒ นั้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อวิกฺเขปปริสุทฺตตตะ - ความ
บริสุทธิ์แห่งสมาธิอันไม่ฟุ้งซ่าน ความว่า จิตย่อมฟุ้งซ่านไปด้วย
ธรรมชาตินั้น ฉะนั้นธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า วิกฺเขปะ - ความฟุ้งซ่าน,
คำนี้เป็นชื่อของอุทฺทจจะ, ธรรมชาตินี้มิใช่วิกฺเขปะ - ความฟุ้งซ่าน ชื่อว่า
อวิกฺเขปะ ไม่ฟุ้งซ่าน, คำนี้เป็นชื่อของสมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทฺทจจะ.

ความเป็นแห่งความบริสุทธิ์ ชื่อว่า ปริสุทฺตตตะ - ความบริสุทธิ์,
ความบริสุทธิ์แห่งสมาธิ ชื่อว่า อวิกฺเขปปริสุทฺตตตะ - ความบริสุทธิ์แห่ง

๑. สมาปัตตัญญูญาณ, วิหารสมาปัตตัญญูญาณ.

สมาธิอันไม่ฟุ้งซ่าน, ฉะนั้น อวิกเขปปริสสุทตฺตา จึงมีอธิบายว่า เพราะความเป็นแห่งความบริสุทธิ์ของสมาธิ. จริงอยู่คำนี้ เป็นคติยา-
วิกตติบอเหตุแห่งการตัดอาสวะได้ขาด และแห่งการให้ผลในลำดับ
แห่งตน. ในคำว่า อาสวสมุจฺเจเท - ในการตัดอาสวะได้ขาด มี
วินิจฉัยดังต่อไปนี้

ธรรมชาติใดย่อมไหลไป ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อาสวะ,
ท่านกล่าวคำอธิบายไว้ว่า อาสวะทั้งหลายย่อมไหลไป คือย่อมเป็นไปทาง
ตาบ้าง ฯลฯ ทางใจบ้าง. อาสวะทั้งหลาย เมื่อว่าโดยธรรมย่อมไหลไป
จนกระทั่งถึงโคตรภู, หรือเมื่อว่าโดยโอกาสคือฐานภูมิอันเป็นที่อยู่ของ
สัตว์ ย่อมไหลไปจนกระทั่งถึงภวคคภพ ฉะนั้นจึงชื่อว่า อาสวะ,
อธิบายว่า อาสวะทั้งหลายย่อมครอบงำทั้งธรรมนั้นด้วยทั้งโอกาสนั้น
ด้วยเป็นไป. จริงอยู่ อาอักษรนี้ มีอรรถว่ากระทำในภายใน.

เมรัยที่ชื่อว่า มทิสระเป็นต้น ชื่อว่า อาสวะ เพราะเป็นเหมือน
ของดอง เพราะอรรถว่าดองอยู่นาน. จริงอยู่ เมรัยที่ชื่อว่า มทิสระ
เป็นต้น เพราะดองอยู่นาน ในทางโลก ท่านย่อมเรียกว่า อาสวะ.
ก็ถ้าว่า ชื่อว่า อาสวะเพราะอรรถว่าดองอยู่นานไซ้ อาสวะเหล่านั้น
ก็ย่อมจะมีได้ สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เจือนต้นแห่งอวิชา
ย่อมไม่ปรากฏ, ในกาลก่อนแต่นี้ อวิชาไม่ได้มี

แล้ว แต่ภายหลังจึงมี^๑ ดังนี้ เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใดย่อมไปคือย่อมไหลไปสู่สังสารทุกข์ต่อไป แม้เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า อาสวะ, อาสวะทั้งหลายย่อมขาดสูญไปด้วยมรรคนั้น ฉะนั้น มรรคนั้นจึงชื่อว่า สมุจ-
เฉตะ - เป็นเครื่องตัดอาสวะขาด.

คำว่า ปญญา ได้แก่ ปัญญาในการตัดอาสวะ ๔ มีกามาสวะ เป็นต้นได้ขาด.

คำว่า อานนตริกสมาธิมุหิ ญาณ - ญาณในสมาธิอันให้ผล
ในลำดับ ความว่า สมาธิในมรรคได้ชื่อว่า อานนตริกะ เพราะ
ให้ผลโดยแน่นอนที่เดียวในลำดับแห่งความเป็นไปของตน. เพราะเมื่อ
มรรคสมาธิเกิดขึ้นแล้ว อันตรายอะไร ๆ ที่จะขัดขวางการเกิดขึ้นแห่ง
ผลของมรรคสมาธินั้น ย่อมไม่มี. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำมีอาทิ
ว่า

บุคคลนี้พึงเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่ง

โสดาปัตติผล และเวลาที่กัปใหม่จะพึงมี กัปก็

ไม่พึงไหม้ตราบเท่าที่บุคคลนี้ยังไม่ทำให้แจ้งซึ่ง

โสดาปัตติผล บุคคลนี้เรียกว่า จิตกัปปี. บุคคล

ผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรคแม่ทั้งหมด ชื่อว่า เป็นผู้
มีกบตั้งอยู่แล้ว^๑ ดังนี้.
นี่เป็นญาณอันสัมปยุตด้วยอานันตริกสมาธินั้น.

๓๓. อรรถกถาอรณวิหารญาณเทศ

ว่าด้วย อรณวิหารญาณ

ญาณทั้ง ๔ มี อรณวิหารญาณเป็นต้น ท่านยกขึ้นแสดงใน
ลำดับแห่งญาณนี้ เพราะเกิดแก่พระอริยะทั้งหลายผู้บรรลุอริยผลด้วย
มรรคญาณนี้เท่านั้น. ก็ในญาณทั้ง ๔ แม้นั้น ท่านยกอรณวิหารญาณ
ขึ้นแสดงก่อน เพราะเกิดติดต่อกันไปแก่พระอรหันต์นั้นแล, และต่อ
แต่นั้น ท่านก็ยกนิโรธสมาปัติญาณขึ้นแสดง เพราะนิโรธสมาบัติ
นั้นเป็นธรรมมีสัมภาระมาก แม้ในเมื่อเกิดแก่พระอนาคามีและพระ-
อรหันต์ และเพราะนิโรธสมาบัติเป็นธรรมอันท่านสมมุติว่าเป็นนิพพาน
โดยพิเศษ ต่อจากนั้น ท่านก็ยกปรินิพพานญาณขึ้นแสดงว่า ทิณ-
กาลิกะ - มีกาลนาน เพราะตั้งอยู่จดกาลเป็นที่ปรินิพพานในระหว่าง
กาลปรินิพพาน, ในลำดับต่อจากนั้นท่านก็ยกสมสีสุกญาณ ขึ้นแสดง
ว่า รัสสกาลิกะ - มีกาลสั้น เพราะตั้งอยู่จดกาลเป็นที่ปรินิพพาน
ในลำดับแห่งการสิ้นกิเลสทั้งปวงของพระอรหันต์ผู้สมสีสะ.

๑. อภ. ปุ. ๓๖/๓๓.

บรรดาคำเหล่านั้น จ อักษรในคำว่า สนฺโต จ ฟังแปล
ควบเข้ากับบทแม่ทั้ง ๓ ดังนี้คือ ทสฺสนาธิปเตยฺย จ, สนฺโต
วิหารคโม จ, ปณฺเฑธมฺมุตตะตา จ. (ฟังทราบอธิบายดังต่อไปนี้)

คำว่า ทสฺสนํ - การเห็น ได้แก่ วิปัสสนาญาณ, ความเป็น
ใหญ่แน่นหนาและ ชื่อว่า อาธิปเตยฺยความเป็นแห่งความเป็นใหญ่, อีก
อย่างหนึ่ง เพราะบรรลุถึงโดยอธิปติ จึงชื่อว่า อาธิปเตยฺย - ความ
เป็นแห่งความเป็นใหญ่, ทสฺสนํคือวิปัสสนาญาณนั้นด้วย เป็น
อาธิปเตยฺยด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่า ทสฺสนาธิปเตยฺย - วิปัสสนาญาณ
เป็นอธิปติ.°

ธรรมใดย่อมอยู่ ฉะนั้นธรรมนั้น ชื่อว่า วิหาระ, หรือว่า
พระโยคีบุคคลย่อมอยู่ด้วยธรรมนั้น ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่าวิหาระ เป็น
เครื่องอยู่ของพระโยคีบุคคล, ธรรมใดอันพระโยคีบุคคลย่อมถึงทับ คือ
ย่อมบรรลุ ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า อริคฺมะ - ธรรมอันพระโยคีบุคคล
บรรลุ, วิหารธรรมนั้นแหละเป็นองค์คุณที่บรรลุ ฉะนั้น จึงชื่อว่า
วิหาริทธิคฺมะ - วิหารธรรมที่บรรลุ.

ก็วิหาริทธิคฺมนั้น เป็นนิพพุตระดับสนิทเพราะเว้นจากการเบียด
เบียนของกิเลส ฉะนั้น จึงชื่อว่า สันตะ - สงบ. ก็สันตะนั้นคือ
อรหัตผลสมาบัติปัญญา.

๑. วิมฺงฺสาธิปติ.

เพราะอรรถว่าสูงสุดและเพราะอรรถว่าไม่ทำให้เร้าร้อน จึงชื่อว่า **ปณิตะ**, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปณิตะ - เพราะนำไปสู่ความเป็น
ประธาน, การมีใจน้อมไป ก็มีจิตส่งไปแล้วในปณิตะมีผลสมาบัตินั้น
เป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่า **ปณิตาธิมุตตะ** - น้อมใจไปในผลสมาบัติ, ความ
เป็นแห่งการน้อมใจไปในผลสมาบัตินั้น ชื่อว่า **ปณิตาธิมุตตตา** - ความ
น้อมใจไปในผลสมาบัติอันประณีต. ก็ปณิตาธิมุตตตานั่น เป็นบรรพภาค
ปัญญามีอันน้อมใจไปในผลสมาบัติแล.

คำว่า **อรรถวิหาร** - ในวิหารธรรมอันไม่มีกิเลสเป็นข้าศึก
ได้แก่ วิหารธรรมมีกิเลสไปปราศแล้ว. จริงอยู่กิเลสทั้งหลายมีรากะ
เป็นต้น ย่อมรุกราน บดขยี้ เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้น รากะที่-
กิเลสนั้น จึงชื่อว่า **รณะ** ผู้เบียดเบียน, อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ทั้งหลาย
ย่อมร้องไห้คร่ำครวญรำไรด้วยรากะที่กิเลสเหล่านั้น ฉะนั้น รากะที่-
กิเลสเหล่านั้น จึงชื่อว่า **รณะ** - กิเลสเป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้คร่ำครวญ,
วิหารธรรมแม้ทั้ง ๓ อย่าง ท่านได้กล่าวไว้แล้ว, รณะคือกิเลสเป็นเหตุให้
สัตว์ร้องไห้คร่ำครวญไม่มีแก่ธรรมนี้ ฉะนั้น ธรรมนี้ จึงชื่อว่า **อรรถะ**,
พระอริยบุคคลย่อมนำธรรมอันเป็นข้าศึกออกได้ด้วยธรรมนั้น ฉะนั้น
ธรรมนั้น จึงชื่อว่า **วิหาระ** นำธรรมที่เป็นข้าศึกออก. อรรถธรรม
นั้น ก็ชื่อว่าวิหารธรรม.

ในนิทเทสวาระ^๑ ปฐมฌานเป็นต้น ท่านสงเคราะห์ไว้ในปณิตา-
ริมุตตาเหมือนกัน. ก็เพราะประสงค์จะเข้าผลสมาบัติ จึงเข้าฌานมี
ปฐมฌานเป็นต้นออกแล้ว เห็นแจ้งธรรมที่สัมปยุตกับฌาน, ก็อรณ-
ปฏิบัติพาอันใดอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วในอรรถวิภังคสูตร,^๒
อรณปฏิบัติพานั้น ก็พึงทราบของท่านสงเคราะห์ด้วยข้อนี้แล.
จริงอย่างนั้น ในอรรถวิภังคสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจะแสดงธรรม
ชื่ออรรถวิภังค์แต่เธอทั้งหลายว่า...ไม่พึงประกอบ
เนื่องๆ ซึ่งสุขอาศัยกาม อันเลว เป็นของชาว
บ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่
ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่พึงประกอบเนื่องๆ
ซึ่งความเพียรเครื่องประกอบตนให้ลำบาก อันเป็น
ทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วย
ประโยชน์ ความปฏิบัติปานกลาง ไม่เข้าใกล้ที่
สุด ๒ อย่างนี้นั้น อันตถาคตรู้พร้อมด้วยปัญญา
ยิ่งแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้มีจักขุ ทำให้มีญาณ
เป็นไป เพื่อเข้าไปสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความ

๑. ขุ.ป. ๓๑/๒๑๖. ๒. ม.อ. ๑๔/๖๕๔.

ตรัสรู้ เพื่อนิพพานพึงรู้จักการยกย่องและการ
ตำหนิ ครั้นรู้แล้ว ไม่พึงยกย่อง ไม่พึงตำหนิ
พึงแสดงธรรมเท่านั้น, พึงรู้การตัดสินความสุข
ครั้นรู้แล้ว พึงประกอบเนื่องๆ ซึ่งความสุขภายใน,
ไม่กล่าววาทะที่ลับหลัง ไม่ฟังกล่าวคำล่วงเกินต่อ
หน้า พึงเป็นผู้ไม่ริบคว่นพูด อย่าพูดริบคว่น ไม่
พึงปรับปรำภาษาชนบท ไม่พึงล่วงเลยคำพูดสามัญ
เสีย นี่เป็นอุเทศแห่งอรรถวิภังค์...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นั้น
การไม่ตามประกอบความเพียรเนื่องๆ ซึ่ง
โสมนัสของผู้มีความสุขโดยสืบต่อกัน อันแล้ว
เป็นของชาวบ้าน เป็นของปูลุชน ไมใช่ของพระ-
อริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ นี่เป็นธรรมไม่มี
ทุกข์ ไม่มีความคับใจ ไม่มีความแค้นใจ ไม่มี
ความเร่าร้อน เป็นสัมมาปฏิบัติ. เพราะฉะนั้น
ธรรมนี้ชื่อว่า อรรถธรรม°.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นั้น
การไม่ตามประกอบความเพียรเครื่องประกอบตน

ให้ลำบาก อันเป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่
ประกอบด้วยประโยชน์ นี่เป็นธรรมไม่มีทุกข์ ฯลฯ
เพราะฉะนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า อรณธรรม^๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นั้น
มัชฌิมาปฏิปทานี้ อันพระตถาคตรู้พร้อมอยู่แล้ว
 ฯลฯ เพราะฉะนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า อรณธรรม^๒.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นี้ การ
ไม่ยกย่อง การไม่ตำหนิ การแสดงธรรมเท่านั้น,
นี่เป็นธรรมไม่มีทุกข์ ฯลฯ เพราะฉะนั้น ธรรมนี้
ชื่อว่า อรณธรรม^๓.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นั้น
สุขอาศัยเนกขัมมะ สุขเกิดแต่ความสงบ สุขเกิด
แต่ความสงบ สุขเกิดแต่ความรู้, นี่เป็นธรรม
ไม่มีทุกข์ ฯลฯ เพราะฉะนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า
อรณธรรม^๔.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นั้น
วาทะหลัปลหลัง ที่จริง ที่แท้ ประกอบด้วย

๑. ม.อ. ๑๔/๖๖๔. ๒. ม.อ. ๑๔/๖๖๔. ๓. ม.อ. ๑๔/๖๖๖.

๔. ม.อ. ๑๔/๖๖๗.

ประโยชน์, นี่เป็นธรรมไม่มีทุกข์ ฯลฯ เพราะ
ฉะนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า อรณธรรม^๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นั้น
กล่าวล่วงเกินต่อหน้า ที่จริง ที่แท้ ประกอบ
ด้วยประโยชน์, นี่เป็นธรรมไม่มีทุกข์ ฯลฯ
เพราะฉะนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า อรณธรรม^๒.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นั้น
คำที่ไม่รับผิดชอบ นี่เป็นธรรมไม่มีทุกข์ ฯลฯ
เพราะฉะนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า อรณธรรม^๓.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นั้น
การไม่ปรับปรำภาษาชนบท และการไม่ล่วงเลย
สามัญภาษา นี่เป็นธรรมไม่มีทุกข์ ฯลฯ เพราะ
ฉะนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า อรณธรรม^๔.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น พวก
เธอพึงศึกษาอย่างนี้แล้ว เราทั้งหลายจักรู้ธรรม

๑. ม.อ. ๑๔/๖๖๘. ๒. ม.อ. ๑๔/๖๖๙. ๓. ม.อ. ๑๔/๖๗๐.

๔. ม.อ. ๑๔/๖๗๒.

ชื่อว่าสรณะ^๑ และรู้ธรรมชื่อว่าอรณะ^๒ ครั้นรู้แล้ว

จักปฏิบัติ อรณปฏิปทา. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

ก็แล กุลบุตรชื่อ สุญติ เป็นผู้ปฏิบัติแล้ว ซึ่ง

อรณปฏิปทา^๓ ดังนี้.

ในอรณวิภังคสูตรนั้น มัชฌิมาปฏิปทาทำนองสงเคราะห์ด้วย
ทศนาริปเตยยะ พระนิพพาน และวิหารสิกขะ.

การไม่ประกอบกำสรวลโลกาธุโยคและอฏฏกโลกาธุโยค เป็น
มัชฌิมาปฏิปทาแท้เทียว. จริงอยู่ สำหรับพระอรหันต์ บุรพภาคแห่ง
วิปัสสนาเป็นมัชฌิมาปฏิปทา และอรหัตผลสมบัติก็เป็นมัชฌิมาปฏิปทา
ด้วยสามารถแห่งมรรคมงคล ๘. ส่วนปฏิปทาที่เหลือ ฟังทราบว่า
สงเคราะห์ด้วย ปณิธาริมุตตตานันแล.

พระอรหันต์ทั้งปวงเป็นผู้อยู่ด้วยอรรถธรรมก็จริง, ถึงอย่างนั้น
พระอรหันต์เหล่านี้เมื่อจะแสดงธรรม ก็ย่อมแสดงธรรมยกย่องและ
ชมด้วยสามารถแห่งบุคคลว่า กุลบุตรเหล่านี้ ปฏิบัติชอบในสัมมา
ปฏิบัติ และ กุลบุตรเหล่านี้ ปฏิบัติผิดในมิจฉาปฏิบัติ, แต่พระสุญติ-
เถระแสดงธรรมด้วยสามารถแห่งธรรมเท่านั้นว่า นี้ เป็นมิจฉาปฏิบัติ,
นี้เป็นสัมมาปฏิบัติ. เพราะเหตุนี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรง

๑. สรณะ ธรรมมีกิเลสเป็นเหตุยังสัตว์ให้ร้องไห้

๒. อรณะ ธรรมไม่มีกิเลสเป็นเหตุยังสัตว์ให้ร้องไห้. ๓. ม.อ. ๑๔/๖๗๒.

สรรเสริญว่า พระสุภูติเถระเป็นผู้ปฏิบัติอรรถปฏิปทานั้นนั่นแล, ทรง
ตั้งไว้ในฐานะอันเลิศแห่งภิกษุทั้งหลายผู้อรณวิหารีว่า **ดูก่อนภิกษุ**
ทั้งหลาย พระสุภูติ เลิศกว่าภิกษุสาวกของเราผู้มีปกตอยู่ด้วย
อรรถธรรม ฉะนั้นแล.

๓๔. อรรถถกานิโรธสมาปตติญาณุเทศ

ว่าด้วย นิโรธสมาปตติญาณ

คำว่า **ทวิหิ พลลหิ - ด้วยพละ ๒** ความว่า ด้วยสมถพละ
และวิปัสสนาพละ.

คำว่า **สมนฺนาคตตฺตา - เพราะประกอบแล้ว** ความว่า เพราะ
ประกอบแล้ว หรือเพราะบริบูรณ์แล้ว.

คำว่า **ตโย จ - สังขาร ๓** เป็นวิภัตติวิปลาส ท่านกล่าวแก้
ไว้ว่า ดิฉณญจ แปลว่า ๓.

คำว่า **สขฺขารานํ - สังขารทั้งหลาย** ได้แก่ วิจิสังขารกายสังขาร
และจิตสังขาร.

คำว่า **ปฐฺวิปฺปสุตฺตฺธิยา - เพื่อระงับ** ความว่า เพื่อความสงบ
คือ เพื่อดับ, อธิบายว่า เพื่อไม่เป็นไป.

คำว่า โสฬสสิ-ญาณจริยา ๑๖ ได้แก่ อนุปัสสนา ๘ มี
อนิจจานุปัสสนาเป็นต้น, โลกุตระ ๘ คือ มรรค ๔ ผล ๔ จึงรวม
เป็น ๑๖.

คำว่า ญาณจริยาหิ-ญาณจริยาทั้งหลาย ได้แก่ ความเป็น
ไปแห่งญาณ.

คำว่า นวหิ-ด้วยสมาธิจริยา ๙ ได้แก่ รูปาวจรสมาธิ ๔
อรูปาวจรสมาธิ ๔ กับทั้งอุปปจาระอีก ๑ จึงรวมเป็น ๙.

คำว่า วสีกาวตา ปญญา-ปัญญาในความเป็นผู้มีความ
ชำนาญ ความว่า อิสริยะความเป็นใหญ่เป็นไปตามสบายโดยพลัน
ชื่อว่า วสะ-อำนาจ, วสะคืออำนาจนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น ฉะนั้น
ผู้นั้นชื่อว่า วสี-ผู้มีอำนาจ, ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีวสี ชื่อว่า วสีกาวะ,
วสีกาวะนั้นแหละ ชื่อว่า วสีกาวตา ดุจ ปาฏิกุลลยเมว ความเป็น
ของปฏิกุลลนั้นแหละ ชื่อว่า ปาฏิกุลลยตา ฉะนั้น. ปัญญามีตัวอย่างดังนี้
มีอธิบายว่า ปัญญาในวสีกาวตา คือปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญ
แต่อาจารย์บางพวกทำทีมะ สอิ อักษรแล้วสวด.

จ ศัพท์ ต้องสัมพันธ์ควบกับ สมมุนาคตตุตา จ - เพราะ
ประกอบแล้วด้วย, ปฏิปุตฺตสุทฺธิยา จ - เพื่อระงับสังขารทั้ง ๓ ด้วย,
ญาณจริยาหิ จ - ด้วยจริยาทั้งหลายด้วย, สมาธิจริยาหิ จ - ด้วยสมาธิ
จริยาด้วย.

คำว่า นิโรธสมาปตติยา ญาณ - ญาณในนิโรธสมาบัติ

ความว่า ญาณอันเป็นนิमितแห่งนิโรธสมาบัติ อุปมาเหมือนเสือเหลือง จะถูกฆ่าก็เพราะลายเสือ.

คำว่า นิโรธสมาปตติ - นิโรธสมาบัติ ความว่า สักว่าไม่มี เนวสัจญานาสัจญญาคณะ, จะว่าเป็นธรรมใดธรรมหนึ่งมิใช่, เป็น เพียงบัญญัติ. และชื่อว่า นิโรธ เพราะเหตุสักว่าไม่มี, อนึ่ง อัน พระอริยบุคคลผู้เข้าอยู่ ชื่อว่า ย่อมเข้า ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า สมาบัติ.

๓๕. อรรถกถาปรินิพพานญาณุทเทส

ว่าด้วย ปรินิพพานญาณ

คำว่า สมุปขานสุต - ผู้มีสัมปชัญญะ ความว่า พระโยคี บุคคลใด ย่อมรู้โดยประการทั้งหลายด้วยดี ฉะนั้น พระโยคีนุคคลนั้น ชื่อว่า สัมปชาโน ผู้รู้ด้วยดี, แห่งพระโยคีนุคคลนั้นผู้รู้ด้วยดี.

คำว่า ปวตฺตปริยาทาน - ในการครอบงำปวัตตขันธ ความว่า ความเป็นไปแห่งขันธ ชื่อว่า ปวัตตะ, อธิบายว่า การเกิดขึ้น. ความเป็นไปแห่งกิเลสด้วย ความเป็นไปแห่งขันธด้วย. การครอบงำ ความ ลื่นไป ความไม่เป็นไปแห่งปวัตตขันธนั้น ชื่อว่า ปวตฺตปริยาทาน - การครอบงำปวัตตขันธ. ในการครอบงำปวัตตขันธนั้น.

คำว่า **ปรินิพพาน ญาณ - ญาณในปรินิพพาน** ความว่า
ญาณอันเป็นไปแล้ว ในกิเลสปรินิพพานและขันธปรินิพพานนั้น ของ
พระอรหันต์ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งความดับไป คือความไม่เป็นไปแห่งกิเลส
ทั้งหลายมีกามฉันทะเป็นต้น และอนุपाทิสสปรินิพพานดับกิเลสและ
ขันธโดยไม่เหลือ.

๓๖. อรรถกถาสมถีสัจจญาณุทเทส

ว่าด้วย สมถีสัจจญาณ

คำว่า **สพฺพสมฺมามํ - แห่งธรรมทั้งปวง** ความว่า แห่งธรรม
อันเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งปวง.

คำว่า **สมฺมาสมฺมจฺเจเต - ในการตัดขาดโดยชอบ** ความว่า
ในความดับด้วยดี ด้วยการตัดขาดสันตติด้วย.

คำว่า **นิโรธ จ อนุปฺปจฺจนาตา - ในความดับด้วยในความ
ไม่ปรากฏด้วย** ความว่า ดำเนินไปในนิโรธ ในความไม่ปรากฏอีก,
อธิบายว่า ไม่เกิดขึ้นอีก.

จ อักษรต้องสัมพันธ์ควบกับ **สมฺมาสมฺมจฺเจเต จ - ในการ
ตัดขาดด้วยด้วย, นิโรธ จ - ในความดับด้วย, อนุปฺปจฺจนาตา จ -
ในความไม่ปรากฏด้วย.**

คำว่า สมสัสฏฐะ ญาณ - ญาณในอรรถแห่งธรรมอันสงบ

และเป็นประธาน ความว่า ธรรม ๓๓ ประการมีเนกขัมมะเป็นต้น
ชื่อ สมะ - ธรรมอันสงบ, ธรรม ๑๓ ประการมีตัณหาเป็นต้น ชื่อ
ลีสะ - ธรรมอันเป็นประธาน. ชื่อว่า สมะ เพราะปัจฉินิกรรมทั้งหลาย
สงบ, ชื่อว่า ลีสะ เพราะเป็นประธานตามสมควรแก่การประกอบ
และเพราะเป็นยอด.

ธรรมอันสงบมีเนกขัมมะเป็นต้น และธรรมอันเป็นประธาน
มีสัทธาเป็นต้น ในอิริยาบถหนึ่งก็ดี ในโรคหนึ่งก็ดี ในชีวิตินทรีย์
หนึ่งด้วยการสืบทอดกันโดยเสมอภาคก็ดี มีอยู่แก่ผู้นั้น ฉะนั้น ผู้นั้น
จึงชื่อว่า สมสัสติ ผู้มีธรรมอันสงบและธรรมอันเป็นประธาน, อรรถะ
คือเนื้อความแห่งสมสัสติ ชื่อว่า สมสัสฏฐะ ในอรรถแห่งสมสัสตินั้น,
อธิบายว่า ในความเป็นสมสัสติ.

ความเป็นแห่งสมสัสติย่อมมีแก่พระอรหันต์เท่านั้นผู้ปรารภวิปัส-
สนาในอิริยาบถหนึ่ง หรือในโรคหนึ่ง หรือในชีวิต ด้วยการสืบทอด
กันโดยเสมอภาค แล้วบรรลุมรรค ๔ ผล ๔ ในอิริยาบถนั้นนั่นเอง
หรือในโรค ในชีวิต ด้วยการสืบทอดกันโดยเสมอภาค ปรีณิพพานอยู่
ในขณะนั้นนั่นเอง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า ญาณในความเป็นแห่ง
สมสัสติดังนี้. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ในบุคคลบัญญัติปภังค์และอรรถ-
กถาแห่งปภังค์ว่า

ก็บุคคลชื่อว่าสมสัสติ เป็นไฉน ? การสิ้น

ไปแห่งอาสวะและการสิ้นไปแห่งชีวิตของบุคคล

ใด มิไม่ก่อนไม่หลังกัน บุคคลนี้เรียกว่า สมสัสติ°.

ฟังทราบวินิจฉัยในสมสัสตินิทเทศดังต่อไปนี้

นี้ คำว่า อปุพพุ อจริมฺ - ไม่ก่อน ไม่หลัง ความว่า

ไม่ใช่ในภายหน้า ไม่ใช่ในภายหลัง คือ ในคราว

เดียวกันด้วยสามารถแห่งปัจจุบันสันตติ, อธิบาย

ว่า ในคราวเดียวกันนั่นเอง.

คำว่า ปริยาทานํ - การประหาณ ได้แก่

การสิ้นไปรอบ.

คำว่า อยํ - บุคคลนี้ ความว่า บุคคลนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกชื่อว่าสมสัสติ. ก็สมสัสติ

บุคคลนี้นั้นมีอยู่ ๓ จำพวก คืออิริยาปถสมสัสติ ๑,

โรคสมสัสติ ๑, ชีวิตสมสัสติ ๑.

บรรดาสมสัสติบุคคลทั้ง ๓ จำพวกนั้น บุคคลใด กำลังจงกรมอยู่
เริ่มตั้งวิปัสสนาแล้วบรรลุพระอรหัต ยังจงกรมอยู่นั่นเองก็ปรินิพพาน,
บุคคลใด กำลังยืนอยู่เริ่มตั้งวิปัสสนาแล้วบรรลุพระอรหัต ยังยืนอยู่

๑. อภิ.ป. ๓๖/๓๒.

นั่นเองก็ปรินิพพาน, บุคคลใด กำลังนั่งอยู่เริ่มตั้งวิปัสสนาแล้วบรรลุ พระอรหัต ยังนั่งอยู่นั่นเองก็ปรินิพพาน บุคคลนี้ชื่อว่า อริยาปต-
สมสึสี.

ส่วนบุคคลใด เกิดโรคอย่างหนึ่งแล้ว เริ่มตั้งวิปัสสนาในภายใน
โรคนั่นเองแล้วบรรลุพระอรหัต แล้วปรินิพพานไปด้วยโรคนั้นนั่น
แหละ, บุคคลนี้ชื่อว่า โรคสมสึสี.

บุคคล ชื่อว่า ชีวิตสมสึสี เป็นไฉน ? ศีรษะมี ๑๓^๐. บรรดา
ศีรษะเหล่านั้น อรหัตมรรคย่อมครอบงำวิชาอันเป็นกิเลสสี่สະ, จุติ
จิตย่อมครอบงำชีวิตินทรีย์อันเป็นปวัตตสี่สະ, จิตที่ครอบงำวิชา
ครอบงำชีวิตินทรีย์ไม่ได้. จิตที่ครอบงำชีวิตินทรีย์ก็ครอบงำวิชา
ไม่ได้. จิตที่ครอบงำวิชาเป็นอย่างหนึ่ง, และจิตที่ครอบงำชีวิตินทรีย์
ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง. ก็ทั้ง ๒ ศีรษะนี้ ของบุคคลใดย่อมถึงซึ่งการ
ครอบงำพร้อมกัน. บุคคลนั้นชื่อว่า ชีวิตสมสึสี.

ศีรษะทั้ง ๒ นี้ จะมีพร้อมกันได้อย่างไร ? มีได้เพราะพร้อมกัน
โดยวาระ. อธิบายว่า การออกจากมรรคมีในวาระใด พระอริยบุคคล
ตั้งอยู่ในปัจจุเวกขณญาณ ๑๕ คือ

๑. ตัณหา, มานะ, ทิฏฐิ, อุทธัจจะ, อวิชา, สัทธา, วิริยะ, สติ, สมาธิ,
ปัญญา, ชีวิตินทรีย์, วิโมกข์, นิโรธะ.

ในโศดาปัตติมรรค มีปัจจเวกขณญาณ ๕,
ในสกทาคามิมรรค มีปัจจเวกขณญาณ ๕,
ในอนาคามิมรรค มีปัจจเวกขณญาณ ๕,
ในอรหัตมรรค มีปัจจเวกขณญาณ ๔,
แล้วหยังลงสู่วัฏฏ์ จึงปรินิพพาน.

การครอบงำศีรษะทั้ง ๒ ชื่อว่าย่อมมีพร้อมกันได้ เพราะ
พร้อมกันโดยวาระนี้นั่นเอง เพราะเหตุนี้ บุคคลนี้ ท่านจึงเรียกว่า
ชีวิตสมสัสสี. ก็ชีวิตสมสัสสีบุคคลนี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์
เอาแล้วในที่นี้.

๓๗. อรรถกถาสลลขัญญญาณเทศ

ว่าด้วย สลลขัญญญาณ

สุตมขญาณ, สीलมขญาณ, และภวานามขญาณ ที่เป็นบาทแห่ง
วิภูสสาร ย่อมไม่ชื่อว่า สลลขะ - ธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา, ญาณ
เหล่านี้ก็ดี ญาณเหล่านี้ก็ดี เฉพาะที่เป็นบาทแห่งโลกุตระ ท่าน
เรียกว่า สลลขะ - ธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา ฉะนั้น เพื่อที่จะแสดง
ญาณทั้งหลายที่เป็นไปโดยอาการขัดเกลาปัจฉินกรรม พระธรรม

เสนาบดีสารีบุตรจึงยกเอาสัลเลขัญญาณขึ้นแสดงต่อจาก สมสีัญญาณ
ณ บัดนี้.

ในสัลเลขัญญาณนั้น คำว่า **ปัญฺหานตฺเตชปริยาทาเน**

ปลฺลว - ปัญญาในความสิ้นไปแห่งกิเลสอันหนา มีสภาพต่าง ๆ

และเดช ความว่า ปัญญาในความสิ้นไปหมดไปแห่งกิเลสหนาทั้งหลาย
มีรากะเป็นต้น และนानัตตกิเลสอันเป็นสภาวะต่าง ๆ มีกามฉันทะเป็นต้น
กับทั้งกิเลสมีความเป็นผู้ทุศีลเป็นต้นอันได้ชื่อว่า **เดช** เพราะอรรถว่า
เร่าร้อนเพราะอรรถว่าไม่เจือด้วยโลกุตระ, มีคำกล่าวอธิบายไว้ว่าปัญญา
ในธรรม ๓๗ ประเภทมีเนกขัมมะเป็นต้น.

หรือ อธิบายว่า ปัญญาอันหนา, ปัญญาอันมีสภาพ (ประเภท)
ต่าง ๆ, และปัญญาอันเป็นเดช เป็นปัญญาในการสิ้นไปแห่งกิเลสอันหนา
อันมีสภาพต่าง ๆ และเดช ๕ มีความเป็นผู้ทุศีลเป็นต้น เหล่านั้นดังนี้.
จะแสดงการสงเคราะห์ปุถุกรรม^๑ และนानัตตกรรมด้วยเดชทั้งหลาย
ในนิทเทสวาระ.

คำว่า **สฺลฺลขญฺเจ ญาณ - ญาณในอรรถว่าขัดเกลา** มี
วิเคราะห์ว่า ธรรมใด ย่อมขัดเกลา ย่อมตัดขาดปฏิกิริยากรรมทั้งหลาย
ฉะนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า สัลเลขะ - ขัดเกลา, ญาณในธรรม ๓๗
ประเภทมีเนกขัมมะนั้นมีการขัดเกลาเป็นสภาวะ.

๑. ปุถุกรรม และนานัตตกรรมมีทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล

ถึงแม้ตัวเลขธรรม ๔๔ ประเภทอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสัลเลขสุตตันตะโดยนัยเป็นต้นว่า ชนทั้งหลายเหล่าอื่นจักเป็นผู้เบียดเบียน, ในข้อนี้ เราจักไม่เป็นผู้เบียดเบียนดังนี้ ก็พึงทราบว่ายท่านสงเคราะห์ด้วยสัลเลขญานนี้เหมือนกัน.

๓๘. อรรถกถาวีริยารัมภญานุเทศ

ว่าด้วย วีริยารัมภญาน

บัดนี้ เพื่อจะแสดงวิริยะคือสัมมปธานอันพระโศกบุคคลผู้ตั้งอยู่ในสัลเลขญานพึงกระทำ พระธรรมเสนาบคิสารีบุตรจึงยกวีริยารัมภญานขึ้นแสดงต่อจากสัลเลขญานนั้น.

ในวีริยารัมภญานนั้น คำว่า อสลลีนตฺตปหิตตฺตปคฺคหฺมฺเจ- ในอรรถว่าประคองไว้ซึ่งจิตอันไม่หวั่นและทนอันส่งไปแล้ว ความว่า ชื่อว่า อสลลีนตตะ - มีจิตไม่หวั่น เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า จิตไม่หวั่น ไม่ย่อท้อด้วยสามารถแห่งความเกียจคร้าน ของบุคคลนั้นมีอยู่ดังนี้.

คำว่า อตฺตา ได้แก่จิต. คำคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเป็นอาทิไว้ว่า

ก็พวกคนไข่น้ำย่อมไข่น้ำไป, พวกช่างศร

ย่อมคัดศรให้ตรง, ช่างถากก็ถากไม้, บัณฑิต

ทั้งหลายก็ย่อมฝึกตน^๑ ดังนี้.

ชื่อว่า ปหิตัตตะ - มีตนส่งไปแล้ว เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
อรรถาพัตถังไว้แนแนส่งไปปล่อยไป โดยไม่คำนึงถึงร่างกายและชีวิต
ด้วยธรรมนั้นดังนี้. คำว่า อตฺตา ได้แก่ อรรถาพ. คำคำที่พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสเป็นอาทิไว้ว่า

อนึ่ง ภิกษุณีใด พราตฺติตนแล้วร้องให้ (เป็น
ปาจิตติย^๒).

อัสลีนัตตะนั้นด้วย ปหิตัตตะนั้นด้วย ชื่อ อัสลีนัตตปหิ-
ตัตตะ - มีจิตไม่หัดหุ้และมีตนส่งไปแล้ว. ธรรมใดย่อมประคองคือย่อม
อุปถัมภ์สหชาตธรรม ฉะนั้นจึงชื่อว่า ปักคหะ - ธรรมอันประคองสห
ชาตธรรม, ปักคหะ ธรรมอันประคองสหชาตธรรมนั้นแหละเป็นอรรถ
ชื่อว่า ปักคหัญญะ, อธิบายว่า มีการประกอบเป็นสภาวะ.

การประคองซึ่งจิตไม่หัดหุ้และมีตนอันส่งไปแล้ว ชื่อว่า อัสลีน-
ัตตปหิตัตตปักคหัญญะ. ในอรรถว่าประคองไว้ซึ่งจิตอันไม่หัดหุ้และ
มีตนอันส่งไปแล้วยนั้น.

๑. พุ. ๕. ๒๕/๑๖. ๒. วิ. ภิกฺขุณี. ๓/๒๑๗.

การไม่ย่อท้อ การไม่หม่นกลับในปธานความเพียร อันพระ-
ธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวแล้วด้วย คำว่า อสฺสสันตตะ ปหิตตตะ
เพราะเป็นคำอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

เพราะเหตุนั้นแล เธอทั้งหลาย พึงศึกษา
อย่างนี้ว่า จักเริ่มตั้งความเพียรอันไม่ย่อหย่อนว่า
จะเหลือแต่หนึ่ง เอ็น และกระดูกก็ตามที เนื้อ
และเลือดในสรีระจงเหือดแห้งไปเถิด, ยังไม่บรรลุ
ผลที่บุคคลพึงบรรลุได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วย
ความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษ
แล้วไซ้รั ก็จักไม่หยุดความเพียรเลยดังนี้เป็นต้น^๑.

ก็วิริยะ - ความเพียรอันเป็นไปแล้วด้วยดี พ้นแล้วจากโกสัชชะ
- ความเกียจคร้าน และอุทัจจะ - ความฟุ้งซ่าน พระธรรมเสนาบดี
สารีบุตรกล่าวแล้วด้วยคำว่าปัจจุทฺถุระ.

คำว่า วิริยารมฺเห ญาณ - ญาณในการปรารภความเพียร
ความว่า ความเป็นแห่งความแกล้วกล้า ชื่อว่า วิริยะ, หรือ วีรกรรม
ของผู้แกล้วกล้าทั้งหลาย ชื่อว่า วิริยะ, หรือ ชื่อว่า วิริยะ เพราะเป็น
๑. อจ. ทุก. ๒๐/๒๕๑.

กิจอันบุคคลพึงให้ดำเนินไปพึงให้เป็นไปได้ด้วยวิธี, ด้วยนัย, ด้วยอุบาย.

วิธีะนั้นนั้น มีความอุตสาหกรรมเป็นลักษณะ, มีการอุปถัมภ์ สห-
ชาตธรรมเป็นกิจ, มีการไม่ย่อท้อเป็นอาการปรากฏเฉพาะหน้า, มีความ
สังเวชเป็นเหตุไถ่ โดยพระบาลีว่า เป็นผู้สลัดแล้ว เริ่มตั้งความเพียร
ไว้โดยเขมบคาย ดังนี้เป็นต้น, หรือมีเหตุเป็นเครื่องเริ่มความเพียรเป็น
เหตุไถ่.

การปรารภความเพียรโดยชอบ พึงทราบว่าเป็นมูลแห่งสมบัติ
ทั้งปวง. ความริเริ่มกล่าวคือวิธีะ ชื่อว่า วิธีารัมภะ - เริ่มความเพียร.
ท่านห้ามความริเริ่มที่เลื้อยด้วยวิธีารัมภคัพพัตถ์. จริยังอยู่ อารัมภ คัพพัตถ์
นี้มาแล้วในอรรถเป็นอเนกมือรรถว่า กรรม, อาบัติ, กิริยา, วิธีะ,
หิงสา, วิโกปนะ.

ก็คำว่า อารมฺโห แปลว่า กรรม มาในคานีว่า

ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ ทุกข์ทั้งหมด

ย่อมเกิดเพราะ กรรม เป็นปัจจัย, ความเกิดขึ้นแห่ง

ทุกข์ย่อมไม่มีเพราะการดับแห่ง กรรม ทั้งหมด๑.

คำว่า อารมโห แปลว่า อาบัติ มาในคำนี้ว่า ปรารถจะล่วง
อาบัติ ด้วย ย่อมเดือดร้อนด้วย^๑.

อารมโห แปลว่า กิริยา เป็นเครื่องยกเสาะสำหรับผูกสัตว์มนุษย์
มาในคำนี้ว่า มหัชญทั้งหลาย ที่มีการจะต้อง ริเริ่ม มาก, มหัชญ
เหล่านั้น หามีผลมากไม่^๒.

อารมโห แปลว่า วิริยะ มาในคำนี้ว่า ท่านทั้งหลายจง ริเริ่ม,
จงก้าวไป, จงประกอบความเพียรในพระพุทธานุสา^๓.

อารมโห แปลว่า หิงสา-ฆ่า, เบียดเบียน มาในคำนี้ว่า
ชนทั้งหลาย ย่อมฆ่า สัตว์เจาะจงเฉพาะพระสมณโคตม^๔.

อารมโห แปลว่า วิโกปนะ - การพรากรมมีการตัดการหัก เป็นต้น
มาในคำนี้ว่า เป็นผู้เว้นขาด จากการพรากรม พิชคามและภุตคาม^๕.

แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์เอา วิริยะ เท่านั้น. เพราะฉะนั้น ท่าน
จึงกล่าวไว้ว่า ความริเริ่ม กล่าวคือวิริยะ - ความเพียร ชื่อว่า วิริยา-
รัมภาพรารถความเพียร วิริยะนี้แลท่านเรียกว่า อารัมภะ ด้วย

๑. อัง. ปญจก. ๒๒/๑๔๒. ๒. อัง. จตุก. ๒๑/๓๕. ๓. ส. ส. ๑๕/๖๑๗.

๔. ม. ม. ๑๓/๕๖. ๕. ม. ม. ๑๒/๓๓๓.

สามารถแห่งความพยายาม. ญาณในวิริยารัมภะนั้น. อาจารย์บางพวก
กล่าวว่า อสลลีนตฺตา ปหิตตฺตา ดังนี้บ้าง, ความว่าเพราะไม่หวั่น,
เพราะไม่คำนึงถึงร่างกายและชีวิต. ปาฐะแรกนั้นแล ถูก. แต่อาจารย์
บางพวก พรรณนาไว้ว่า ความพร้อมเพรียงแห่งสัมโพชฌงค์ คือ สติ,
ธรรมวิจยะ, วิริยะ, ปิตี ชื่อว่า อสลลีนตฺตา, ความพร้อมเพรียงแห่ง
โพชฌงค์ คือ สติ, สมาธิ, ปัสสัทธิ, อุเบกขา ชื่อว่า ปหิตตฺตา,
ความพร้อมเพรียงแห่งสัมโพชฌงค์ทั้ง ๗ ชื่อว่า ปัคคหัญญุระ ดังนี้.

๓๕. อรรถกถาอัตถสันตฺตสนญาณุเทศ

ว่าด้วย อัตถสันตฺตสนญาณ

บัดนี้ เพื่อแสดงว่า ธรรมเทศนาอันท่านผู้บรรลุมรรคผล อัน
สำเร็จด้วยสัมมายามะ พึงกระทำเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกดังนี้
พระธรรมเสนาบคีสารีบุตร จึงยกอัตถสันตฺตสนญาณขึ้นแสดงต่อจาก
วิริยารัมภญาณนั้น.

ในอัตถสันตฺตสนญาณนั้น คำว่า นานาธมฺมปฺปกาสนตา -
การประกาศธรรมต่างๆ ความว่า การแสดง การเทศนา โดยการ
ประกาศธรรมต่างๆ คือ สังฆคธรรมและอสังฆคธรรมทั้งปวง. ก็การ
ประกาศนั้นแหละ ชื่อว่า ปกาสนตา.

คำว่า อุตฺตสนฺทสฺสเน - ในการแสดงให้เห็นชัดซึ่งอรรถ-

ธรรม ความว่า ในการแสดงให้เห็นชัดซึ่งอรรถธรรมต่าง ๆ แก่ชนทั้งหลายเหล่านี้. ธรรมทั้งหลายและอรรถทั้งหลาย ชื่อว่า อรรถธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั่นเอง.

๔๐. อรรถกถา ทสฺนวิสฺสุทฺธิญาณุทฺเทส

ว่าด้วย ทสฺนวิสฺสุทฺธิญาณ

บัดนี้ เพื่อจะแสดงทสฺนวิสฺสุทฺธิอันเป็นเหตุแห่งการแสดงตามสภาวะธรรม ของพระอริยบุคคลนั้นผู้กำลังแสดงให้เห็นชัดอยู่แก่ชนทั้งหลายเหล่านี้ด้วยธรรมิกถา พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงยกเอาทสฺนวิสฺสุทฺธิญาณขึ้นแสดงต่อจากอรรถสํกัสนทสฺนญาณนั้น.

ในทสฺนวิสฺสุทฺธิญาณนั้น คำว่า สพฺพพมฺมมานํ เอกสํกฺคหตํ นานตฺตํเตกตฺตปฏฺฏิเวเช - ในการสงเคราะห์ธรรมทั้งปวงเป็นหมวดเดียวกันในการแทงตลอด ธรรมต่างกันและธรรมเป็นอันเดียวกัน ความว่า การแทงตลอดสังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งปวงสงเคราะห์โดยความเป็นอันเดียวกัน, และความต่างกันแห่งนิรณธรรมมีกามฉันทะเป็นต้น, กับทั้งความเป็นอันเดียวกันทั้งธรรมทั้งหลายมีเนกขัมมะเป็นต้น, อธิบายว่า อภิสมัย คือ ตรัสรู้.

ก็ปฏิเวธนั้น ได้แก่ มรรคปัญญา ๑ ผลปัญญา ๑. มรรคปัญญา เป็นปฏิเวธเพราะกำลังแห่งตลอดด้วยการตรัสรู้สัจจะในขณะที่ตรัสรู้สัจจะ, ผลปัญญา เป็นปฏิเวธ เพราะแห่งตลอดแล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยใน คำว่า เอกสङฺกหตา ดังต่อไปนี้ :-

สังคหะ- การสงเคราะห์ มี ๔ อย่างคือ ชาติสังคหะ - สงเคราะห์ โดยชาติ, สัญชาติสังคหะ - สงเคราะห์โดยสัญชาติ, กิริยาสังคหะ - สงเคราะห์โดยการกระทำ, คณสังคหะ - สงเคราะห์โดยการนับ.

บรรดาสังคหะ ๔ อย่างนั้น สังคหะนี้ว่า กษัตริย์ทั้งปวงจมา, พราหมณ์ทั้งปวงจมา, แพศย์ทั้งปวงจมา, ศูทรทั้งปวงจมา, หรือ คู่ก่อนวิสาขะผู้มีอายุ สัมมาวาจา, สัมมากรรมันตะ, และสัมมาอาชีวะ, ธรรมเหล่านี้ ท่านสงเคราะห์ในสี่ชั้นนี้ ดังนี้ ชื่อว่า ชาติสังคหะ. เพราะว่าในที่นี้ กษัตริย์เป็นต้น ดังที่กล่าวแล้วทั้งหมด ท่านสงเคราะห์ เป็นอันเดียวกันโดยชาติ อุจฺจฺฐานะแห่งคำที่กล่าวว่า คนชาติเดียวกัน จมา ดังนี้.

สังคหะนี้ว่า ขนชาวโกศลทั้งปวงจมา, ขนชาวมคธทั้งปวงจมา, ขนชาวภารุกัจฉกะจมา, หรือ คู่ก่อนวิสาขะผู้มีอายุ สัมมาวาายามะ, สัมมาสติ, และสัมมาสมาธิ, ธรรมเหล่านี้ ท่านสงเคราะห์ ลงในสมาธิชั้นนี้ ดังนี้ ชื่อว่า สัญชาติสังคหะ. เพราะว่าในที่นี้

๑. ม. ม. ๑๒/๕๐๘.

ชนชาวโกศลเป็นต้น ดังที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด ท่านสงเคราะห์เป็นอันเดียวกันโดยที่เป็นที่เกิด โดยที่เป็นที่อยู่อาศัย อุจฺจในฐานะแห่งคำที่กล่าวว่า คนสัมพันธ์กันโดยชาติ ในที่เดียวกันจงมา ดังนี้.

สังคหะนี้ว่า นายควาญช้างทั้งปวงจงมา, นายสารธิ์ฝักม้าทั้งปวงจงมา, หรือ คุณก่อนวิสาขะผู้มีอายุ สัมมาทิฏฐิ, และสัมมาสังกัปปะ, ธรรมเหล่านี้ท่านสงเคราะห์ลงในปัญญา^๑ ดังนี้ ชื่อว่า กิริยาสังคหะ. เพราะท่านายควาญช้างเป็นต้นเหล่านั้นทั้งหมด ท่านสงเคราะห์เป็นอันเดียวกันด้วยการกระทำคือกิริยาของตน.

สังคหะนี้ว่า จักขายตนะ ย่อมถึงการนับโดยขั้นเป็นไฉน ? จักขายตนะย่อมถึงการนับได้ด้วยรูปขั้น. หากว่า จักขายตนะย่อมถึงการนับได้ด้วยรูปขั้น, ด้วยเหตุนี้ท่านจึงต้องกล่าวว่า จักขายตนะ ท่านนับสงเคราะห์ด้วยรูปขั้น^๒ ดังนี้ ชื่อว่า คณนสังคหะ. ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาคณนสังคหะนี้.

การกำหนดนับสงเคราะห์ธรรมเป็นแผนก ๆ โดยความเป็นอันเดียวกัน ในอาการ ๑๒ มีตถัฎฐะ - สภาพตามความเป็นจริงเป็นต้น มีแก่สังคหะเหล่านั้น ฉะนั้น สังคหะเหล่านั้น จึงชื่อว่า เอกสังคหา, ความเป็นแห่งเอกสังคหะ ชื่อว่า เอกสังคหตา - การสงเคราะห์ธรรมต่าง ๆ โดยความเป็นอันเดียวกัน.

๑. ม. ม. ๑๒/๕๐๘. ๒. อภิ. ก. ๓๓/๑๑๒๘.

คำว่า ทสฺสนวิสฺสุทฺธิญาณํ - ญาณในความบริสุทธิ์แห่ง

มรรคญาณและผลญาณ ความว่า มรรคญาณและผลญาณ ชื่อว่า
ทสฺสนะ, ทสฺสนะนั้นแหละบริสุทธิ์ ชื่อว่า ทสฺสนวิสฺสุทฺธิ, ญาณคือทสฺสน-
วิสฺสุทฺธิ ชื่อว่า ทสฺสนวิสฺสุทฺธิญาณ. มรรคญาณย่อมบริสุทธิ์ ฉะนั้นจึง
ชื่อว่า ทสฺสนวิสฺสุทฺธิ, ผลญาณก็ชื่อว่า ทสฺสนวิสฺสุทฺธิ เพราะบริสุทธิ์แล้ว.

๔๑. อรรถกถา ขันติญาณุทเทส

ว่าด้วย ขันติญาณ

บัดนี้ เพื่อจะแสดงวิปัสสนาญาณ ๒ ประการอันให้สำเร็จทสฺสน-
วิสฺสุทฺธิ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงยกขันติญาณและปริโยคาหนญาณ
ขึ้นแสดงต่อจากทสฺสนวิสฺสุทฺธิญาณนั้น.

ในขันติญาณนั้น คำว่า วิทิตฺตตา ปญฺญา - ปัญญาในความ
ที่**ธรรมปรากฏ** ความว่า ปัญญาอันเป็นไปแล้ว เพราะรู้แจ้งซึ่งธรรม
มีรูปขั้นเป็นต้น โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น.

คำว่า ขนฺติ ญาณํ - ขันติญาณ ความว่า ธรรมชาติใด
ย่อมรู้ธรรมโดยความเป็นของไม่เที่ยงนั่นเอง ฉะนั้น จึงชื่อว่า ขันติ,
ญาณคือขันติ ชื่อว่า ขันติญาณ. ด้วยขันติญาณนี้ ย่อมห้ามอริวาสน-

ขันติ. ขันติญาณนี้เป็นตรณวิปัสสนาญาณอันเป็นไปแล้วด้วยสามารถ
แห่งสัมมสนญาณ มีการพิจารณาสังขารธรรมโดยความเป็นกลาปเป็นต้น.

๔๒. อรรถกถาปริโยคาหณญาณุเทศ

ว่าด้วย ปริโยคาหณญาณ

คำว่า **สุภุตตา** **ปลุณา** - ปัญญาอันถูกต้องซึ่งธรรม ความ
ว่า ปัญญาอันเป็นไปแล้วเพราะความที่แห่งธรรมทั้งหลายมีรูปจันท์เป็น
ต้น เป็นธรรมอันญาณผัสสะถูกต้องแล้วด้วยสามารถแห่งการพิจารณา
โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น.

คำว่า **ปริโยคาหณ** **ญาณ** - ญาณในการหยั่งลง ความว่า
ญาณใด ย่อมหยั่งลง ย่อมเข้าไปสู่ธรรมอันญาณผัสสะถูกต้องแล้วนั่นเอง
ฉะนั้น ญาณนั้นจึงชื่อว่า ปริโยคาหณญาณ. อาจารย์บางพวก ทำ
รัสสะ **คา** อักษรเสียบ้างแล้วสวด. ปริโยคาหณญาณนี้เป็นตักขวิปัสสนา-
ญาณเป็นไปแล้วด้วยสามารถแห่งภังคานุปัสนา. แต่อาจารย์บางพวก
กล่าวว่า วิปัสสนาญาณนั้นแหละ เป็นขันติญาณสำหรับผู้มีสัทธาเป็น
พาหะ, เป็นปริโยคาหณญาณสำหรับผู้มีปัญญาเป็นพาหะ. เมื่อเป็น
๑. ก็ยังทำลาขมนสัญญาไม่ได้.

เช่นนี้ ญาณทั้ง ๒ นี้ ย่อมไม่เกิดพร้อมกันแก่คนๆ หนึ่ง, ญาณที่
สาธารณะแก่พระสาวก ๖๗ ย่อมไม่เกิดขึ้นพร้อมกันแก่พระสาวกรูปหนึ่ง
ในการเกิดขึ้นพร้อมกันแห่งญาณนั้น, เพราะฉะนั้น คำของอาจารย์
บางพวกนั้น จึงไม่ถูก.

๔๓. อรรถกถาปเทศวิหารญาณเทศ

ว่าด้วย ปเทศวิหารญาณ

ประเทศวิหารญาณอันให้สำเร็จทัสนวิสุทธิญาณของพระอรหันต์
อันพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร กล่าวญาณอันเป็นเหตุให้สำเร็จทัสน-
วิสุทธิญาณว่า ปุถุชนและพระเสกขบุคคลทั้งหลายพิจารณาอยู่ซึ่งธรรม
ทั้งสิ้นมีขั้นเป็นต้น อันเข้าถึงวิปัสสนา, ไม่พิจารณาเอกเทศแห่งธรรม
เหล่านั้น, เพราะฉะนั้น ปเทศวิหารญาณย่อมไม่ได้แก่ปุถุชนและพระ-
เสกขบุคคลเหล่านั้น, แต่ย่อมได้ตามชอบใจแก่พระอรหันต์เท่านั้น ดังนี้
แล้วจึงยกขึ้นแสดงต่อจากปริโยคานิยาม.

ในปเทศวิหารญาณ คำว่า สโมทหนะ ปญญา - ปัญญาใน
การประมวลมา ความว่า ปัญญาในการประมวลมา คือปัญญาในการ
รวบรวมมา ได้แก่ ปัญญาในการกระทำซึ่งธรรมคือเวทนาอันเป็นธรรม
พวกเดียวกันให้เป็นกอง บรรดาธรรมมีขั้นเป็นต้น. ปาฐะว่า สโม-

ธาน ปญญา - ปัญญาในการประชุมดังนี้ก็มี, ใจความก็อันนั้นนั่นแหละ.

คำว่า ปเทสวิหาร ญาณ - ญาณในวิหารธรรมส่วนหนึ่ง
ความว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่ด้วยอังกาพหุส่วนหนึ่ง โดยส่วนแห่ง
ธรรมมีขั้นเป็นต้น ชื่อว่า ปเทสวิหาระ - ธรรมเป็นเครื่องอยู่ส่วน
หนึ่ง, ญาณในปเทสวิหารธรรมนั้น.

ในคำว่า ปเทสวิหาระนั้น ปเทสมีอย่างต่าง ๆ คือ ขันรปเทส,
อายตนปเทส, ธาตุปเทส, สัจจปเทส, อินทริยปเทส, ปัจจยา-
การปเทส, สติปัญฐานปเทส, ฌานปเทส, นามรูปปเทส, ัมม-
ปเทส ชื่อว่า ปเทส. ก็ปเทสมีอย่างต่าง ๆ อย่างนี้ ก็คือเวทนา
นั่นเอง. อย่างไร? เวทนานั่นเองเป็นปเทสแห่งธรรมมีขั้นเป็นต้น
อย่างนี้ คือ

ขั้น ๕ เอกเทศแห่งขั้น คือเวทนาขั้น,
อายตนะ ๑๒ เอกเทศแห่งธรรมายตนะ คือ
เวทนา, ธาตุ ๑๘ เอกเทศแห่งธรรมธาตุ คือ
เวทนา, สัจจะ ๔ เอกเทศแห่งทุกขสัจ คือ
เวทนา, อินทริย์ ๒๒ เอกเทศแห่งอินทริย์ คือ
เวทนินทริย์ ๕, ปฏิจจสมุปปาตังคะ ๑๒ เอก-
เทศแห่งปัจจยการ คือเวทนามีผัสสะเป็นปัจจัย,

สติปัฏฐาน ๔ เอา เทสแห่งสติปัฏฐาน คือเวทนา-

นุปัสสนา, ฌาน ๔ เอกเทสแห่งฌาน คือสุข-

เวทนาและอุเบกขาเวทนา, นามรูป เอกเทสแห่ง

นามรูป คือเวทนาเจตสิก.

ธรรมทั้งปวงมีกุศลธรรมเป็นต้น, เอกเทสแห่งธรรม คือเวทนา
ชื่อว่า ปเทสวิหาระ ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเวทนานั้นนั่นแล.

๔๔. อรรถกถาสัญญาวิวิญญาณุเทศ

ว่าด้วย สัญญาวิวิญญาณ

เพราะเหตุที่ปุถุชนและพระเสกขบุคคลทั้งหลาย เมื่อเจริญญาณ
อันสำเร็จแล้วด้วยสมาธิภาวนา กระทำภาวนาธรรมที่ควรเจริญนั้น ๆ
ให้เป็นอธิบดี ให้เป็นใหญ่ พิจารณาธรรมทั้งหลายที่ตรงกันข้ามกับ
ภาวนาธรรมนั้น มีสถานะต่าง ๆ มีโทษเป็นเอนก โดยความเป็นธรรม
มีโทษ แล้วตั้งจิตไว้ด้วยสามารถแห่งภาวนาธรรมนั้น ๆ ก็ย่อมละปัจ-
นิกรรมเหล่านั้น ๆ เสียได้, และเมื่อละก็เห็นสังขารธรรมทั้งปวงโดย
ความเป็นของว่างในกาลแห่งวิปัสสนาภายหลัง ย่อมละได้ด้วยสมุจเฉท-
ปหาน, ก็แลเมื่อละอยู่อย่างนั้น ย่อมแทงตลอดสัจจะทั้งหลายละได้
ด้วยการตรัสรู้ในขณะเดียว, พระอริยะทั้งหลายแม้ทั้งปวง ย่อมปฏิบัติ

ตามควรด้วยอาการทั้งหลายตามที่กล่าวแล้วนั้นแล, ฉะนั้นพระธรรม-
เสนาบคีสารีบุตรจึงยกญาณทั้ง ๖ มีสัญญาวิภูษณเป็นต้น ขึ้นแสดง
ต่อจากปเทสวิหารญาณตามลำดับ ณ บัดนี้.

ในสัญญาวิภูษณนั้น คำว่า อธิปัตตฺตา ปญฺญา - ปัญญา
มีกุศลเป็นอธิบดี ความว่า ปัญญาที่กระทำกุศลธรรมมีเนกขัมมะ
เป็นต้น ให้เป็นธรรมอันยิ่งโดยความเป็นแห่งอธิบดีแห่งกุศลธรรมทั้ง-
หลายมีเนกขัมมะเป็นต้น แล้วเป็นไปโดยความเป็นธรรมอันยิ่งในกุศล-
ธรรมมีเนกขัมมะเป็นต้นนั้น.

คำว่า สยฺยาวิภูษฺเณ ญาณ - ญาณในความหลีกออกจาก
นิเวรด้วยสัญญา ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า การหลีกออก การหมั่นออก
ความเป็นผู้หันหลังให้นิเวรมีกามฉันทะเป็นต้น ได้ด้วยสัญญา ฉะนั้น
จึงชื่อว่า สัญญาวิภูษะ, ญาณในการหลีกออกจากนิเวรมีกามฉันทะ
เป็นต้นนั้น ๆ ด้วยสัญญาที่กระทำภาวนาธรรมนั้น ๆ ให้เป็นอธิบดี เป็น
เหตุ เป็นกระณะ.

สัญญา แม้จะมีได้กล่าวไว้ว่า เอตฺโต วิภูษฺโณ - หมั่นกลับ
จากภาวนาธรรมนี้ แต่ก็เหตุให้สัญญาหมั่นกลับ เหมือนอย่าง
วิภูษณานุปัสสนา.

ก็สัญญานั้น มีความจำอารมณ์ เป็น ลักษณะ,

มีการจำอารมณ์ได้และทำนimitไว้ เป็น กิจ เหมือนช่างไม้ ทำ
เครื่องหมายไว้ที่ไม่เป็นต้น,

มีความจำได้ในสิ่งที่หมายไว้ เป็น ปัจจุปัฏฐาน เหมือนคนตา
บอดคลำช้าง, อีกอย่างหนึ่ง มีการตั้งอยู่ไม่นานเพราะหยังลงในอารมณ์
เป็น ปัจจุปัฏฐาน เหมือนสายฟ้าแลบ,

มีอารมณ์ที่กำหนดไว้ เป็น ปทัฏฐาน เหมือนสัญญาในหุ่นที่
ทำด้วยหญ้าเกิดแก่ลูกเนื้อว่า เป็นบุรุษ.

๔๕. อรรถกถาเจโตวิวิญญาณเทศ

ว่าด้วย จโตวิวิญญาณ

คำว่า นานตุเต ปญญา - ปัญญาในนันทตธรรม ความว่า
ปัญญาที่เป็นไปแล้วในสภาวะธรรมต่าง ๆ โดยความเป็นภาวะดีพพธรรม-
ธรรมที่ควรเจริญ และในสภาวะธรรมอื่น มีกามฉันทะเป็นต้น โดย
เห็นว่าเป็นธรรมมีโทษ.

และคำว่า นานตุเต เป็นสัตตมีวิกัตติลงในอรรถแห่งนิมิตต-
สัตตม, อีกอย่างหนึ่ง ละความเป็นต่าง ๆ ชื่อว่า นานัตตะ, อธิบายว่า
เหตุแห่งการละนันทตธรรม เป็นนิมิตแห่งการละนันทตธรรม เป็น
ปัญญาในกุศลธรรมมีเนกขัมมะเป็นต้น.

คำว่า เจโตวิวิญญู ญาณ - ญาณในการหลีกออกจากนิวรรณ์
ด้วยใจ ความว่า การออกจากนิวรรณ์ มีกามฉันทะเป็นต้น ได้ด้วยใจ
เป็นญาณในกุศลธรรมมีเนกขัมมะเป็นต้น.

ก็ในคำว่า เจโต นี้ ท่านประสงค์เอาเจตนา. เจตนา นั้น
มีการชักชวนเป็น ลักษณะ, อีกอย่างหนึ่ง
มีการไหลออกแห่งผล เป็น ลักษณะ,
มีการรวบรวมมา เป็น กิจ,
มีการจัดแจง เห็น ปัจจุปปิฎฐาน เหมือนนายช่างใหญ่ผู้
เป็นหัวหน้าศิษย์ ทำกิจของตนและกิจของคนอื่นให้สำเร็จฉะนั้น. ก็
และเจตนา นี้ ย่อมปรากฏโดยความขกสัมปยุตธรรมทั้งหลายในกิจมีการ
ระลึกถึงการทำงานอันเร่งรีบ.

๔๖. อรรถกถาจิตวิวิญญูญานุเทศ

ว่าด้วย จิตวิวิญญูญาณ

คำว่า อธิฏฐาน ปรนุณา - ปัญญาในการอธิฏฐาน ความว่า
ปัญญาในการตั้งมั่นแห่งจิตด้วยสามารถแห่งคุณมีเนกขัมมะเป็นต้น.

คำว่า จิตตวิวิญญู ญาณ - ญาณในการออกไปแห่งจิต
ความว่า ญาณในการหลีกออกแห่งจิตด้วยสามารถแห่งการละนิวรรณ์ มี

กามฉันทะเป็นต้น. ก็ในที่นี้ จิต

มีการรู้นิรณฺโณ เป็น ลักษณะ,

มีการเกิดก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวง เป็น กิจ,

มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย เป็น ปัจจุปปัจฐาน,

มีนามรูป เป็น ปทัฏฐาน.

๔๗. อรรถกถา ญาณวิวิญญูญทเทส

ว่าด้วย ญาณวิวิญญูญาณ

คำว่า สุลฺลเต ปญฺหา - ปัญญาในความว่าง ความว่า

ปัญญูเป็นเครื่องตามความเห็นโดยความเป็นอนัตตา อันเป็นไปแล้ว
ในอนัตตธรรมและธรรมอันเนื่องด้วยอนัตตะ เพราะอัตตะและธรรมะ
อันเนื่องด้วยอัตตะเป็นของว่าง.

บทว่า ญาณวิวิญฺเญ ญาณํ - ญาณในความหลีกออกด้วย

ญาณ ความว่า ญาณนั้นแหละย่อมหลีกออกจากความยึดมั่นถือมั่น

ฉะนั้นจึงชื่อว่า วิวิญฺเญ - ญาณอันเป็นเหตุแห่งการหลีกออกด้วยญาณ
นั้น.

๔๘. อรรถกถาวิโมกขวิวิญญูญทเทศ

ว่าด้วย วิโมกขวิวิญญาณ

ในคำนี้ว่า โวสุตตะ ปญญา - ปัญญาในการสละ พึงทราบ
วินิจฉัยดังต่อไปนี้ ธรรมใดย่อมสลัดออก ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า
โอสถัคคะ - การสลัดออก, การสละเสียได้ซึ่งกามฉันทะเป็นต้น เป็น
ปัญญาในคุณมีเนกขัมมะเป็นต้น.

คำว่า วิโมกขวิวิญญู ญาณ - ญาณในการหลีกออกแห่ง
จิตด้วยวิโมกข์ ความว่า ธรรมใดย่อมพ้นจากนิวรณ์ทั้งหลายมีกาม-
ฉันทะเป็นต้น ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า วิโมกข์, การหลีกออก คือ
วิโมกข์ ชื่อว่า วิโมกขวิวิญญู, วิโมกขวิวิญญูนั่นแหละเป็นญาณ.

๔๙. อรรถกถาสัจวิวิญญูญทเทศ

ว่าด้วย สัจวิวิญญาณ

คำว่า ตถุญเส ปญญา - ปัญญาในสถานะที่เป็นจริง ความว่า
ปัญญาที่เป็นไปโดยไม่หลงด้วยสามารถแห่งกิจในสภาวะธรรมอันไม่วิปริต
ในสัจจะหนึ่ง ๆ สัจจะละ ๔ ๆ.

คำว่า สจฺวิวิญญู ญาณ - ญาณในการหลีกออกด้วยสัจจะ
ความว่า ธรรมใดย่อมหลีกออกด้วยสามารถแห่งการออกจากส่วนสุดทั้ง

๒ ในสัจจะทั้ง ๔ ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า สัจวิวัฏฐะ, สัจวิวัฏฐะ
นั้นแหละเป็นญาณ.

ญาณเดียวเท่านั้น ท่านกล่าวไว้ถึง ๔ ประการอย่างนี้ คือ

๑. สัญญาวิวัฏฐะ ด้วยสามารถแห่งกุศลธรรมเป็นอธิบดี,
๒. เจโตวิวัฏฐะ ด้วยสามารถแห่งธรรมที่ควรพิจารณา,
๓. จิตวิวัฏฐะ ด้วยสามารถแห่งการตั้งมั่นแห่งจิต,
๔. วิโมกขวิวัฏฐะ ด้วยสามารถแห่งการละปัจจัยนิกรรม.

อนัตตานุปัสสนาแล ท่านกล่าวว่า ญาณวิวัฏฐะ ญาณ - ญาณ
ในการหลีกออกด้วยญาณ ด้วยสามารถแห่งอาการอันว่างจากอึดตา,
ภายหลังท่านก็กล่าวมรรคญาณไว้ ๒ อย่างคือ มคฺเค ญาณ - ญาณใน
มรรค และ อานนตริกสมาธิมุหิ ญาณ - ญาณในอนันตริกสมาธิ,
ท่านกล่าวคำว่า สจฺจวิวัฏ ญาณ - ญาณในการหลีกออกด้วยสัจจะ.

๕๐. อรรถกถาอิทธิวิญญูทเทศ

ว่าด้วย อิทธิวิญญู

บัดนี้ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ยกอธิบาย ๖ ที่เป็นไปด้วย
สามารถแห่งญาณในความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เป็นไปด้วยอำนาจ
สัจวิวัฏฐานั้น ขึ้นแสดงโดยลำดับ.

ในอภิญญา ๖ แม้นั้น ท่านยกอิทธิวิธญาณแสดงก่อน คือ ความแปลกประหลาด เพราะเป็นอานุภาพอันปรากฏแก่โลก, ยกทิพโสตญาณขึ้นแสดงเป็นอันดับที่ ๒ คือ ทิพโสตญาณอันเป็นโอฬารวิสัย เพราะเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ, ยกเจโตปริยญาณขึ้นแสดงเป็นอันดับที่ ๓ เพราะเป็นสุขุมวิสัย.

บรรดาวิชา ๓ ท่านยกบุพเพนิวาสานุสติญาณ ขึ้นแสดงเป็นอันดับที่ ๑ เพราะบรรเทาความมืดในอดีตที่ปกปิดบุพเพนิวาสคือการเกิดในชาติก่อน, ยกทิพจักขุญาณขึ้นแสดงเป็นอันดับที่ ๒ เพราะบรรเทาความมืดทั้งในปัจจุบันและอนาคต, ยกอาสวกขญาณขึ้นแสดงเป็นอันดับที่ ๓ เพราะตัดความมืดทั้งหมดเสียได้เด็ดขาด.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า กายมุปิ-แม่ซึ่งกาย ได้แก่ แม่ซึ่งรูปกาย.

คำว่า จิตตมุปิ - แม่ซึ่งจิต ได้แก่ แม่ซึ่งจิตอันมีฉานเป็นบาท.

คำว่า เอกวตฺถตานตา - เพราะการกำหนดเข้าเป็นอันเดียว กัน มีคำอธิบายว่า ด้วยทิสमानกายหรืออทิสमानกาย เพราะตั้งไว้ โดยความเป็นอันเดียวกันกับปริกรรมจิต และเพราะกระทำกายและจิต ให้ระคนกันตามที่จะประกอบได้ ในคราวที่ประสงค์จะไป.

ก็คำว่า กาโย-กาย ในที่นี้ ได้แก่ สรีระ. จจริงอยู่ สรีระ ท่านเรียกว่า กาย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งอวัยวะทั้งหลายมีเกสา - ผม

เป็นต้นอันน่าเกลียดเพราะสังสมไว้ซึ่งอสุจิ และเป็นบ่อเกิดแห่งโรค
หลายร้อย มีโรคทางจักษุเป็นต้น.

จ ศัพท์ ท่านประกอบไว้ในคำนี้ว่า **สุขสณฺณญจ ลหุ-
สณฺณญจ - ซึ่งสุขสัณฺญาด้วย ซึ่งลหุสัณฺญาด้วย** เป็นสมุจยัตตะ
ควาสัณฺญาศัพท์เดียวกัน อันสัมปยุตกับจตุตถมานให้เป็น ๒ บท
เพราะต่างกันโดยอาการ. จริงอยู่ อุเบกขาในจตุตถมาน ท่านกล่าวว่า
สนฺติ - สงบ สุข - เป็นสุข, สัณฺญาที่สัมปยุตกับอุเบกขานั้น ชื่อว่า
สุขสัณฺญา. สุขสัณฺญานั้นแหละ ชื่อว่า **ลหุสัณฺญา** เพราะพินนิวรรณ์
ทั้งหลายและปัจฉิณกรรมมีวิตกเป็นต้น.

คำว่า **อิฏฺฐานวเสน - ด้วยสามารถแห่งการตั้งไว้** ความว่า
ด้วยสามารถแห่งการตั้งไว้อย่างยิ่ง, อธิบายว่า ด้วยสามารถแห่งการเข้า
ไป. **จ ศัพท์** ในคำว่า **อิฏฺฐานวเสน จ** ท่านนำมาเชื่อมเข้าไว้.
เหตุตามที่ประกอบได้ของอิทธิวิธมีประการทั้งปวง ท่านกล่าวไว้แล้ว
เพียงเท่านี้.

คำว่า **อิหฺมณฺเฐ ปญฺญา - ปัญญาในการสำเร็จ** ความว่า
ปัญญาในสภาวะคือการสำเร็จ.

คำว่า **อิทฺธิวิธเ** **ณฺณ - ญาณในการแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ**
มีคำอธิบายท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่า **อิทฺธิ - ฤทธิ์** ในอรรถว่าสำเร็จ,
และในอรรถว่าได้เฉพาะ เพราะอรรถว่าสำเร็จ. จริงอยู่ สิ่งใดจะเกิด

ขึ้น และจะได้เฉพาะ สิ่งนั้นท่านเรียกว่า อิชฺฌติ - ย่อมสำเร็จ.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ถ้าว่า เมื่อบุคคลปรารถนาแกมอยู่ และ
แกมก็ย่อมสำเร็จแก่ผู้นั้น^๑ ดังนี้.

อนึ่งคุณดังที่ท่านกล่าวไว้ ว่า

เนกขัมมะ ย่อมสำเร็จ ฉะนั้นจึงชื่อว่า

อิทธิ - ฤทธิ เนกขัมมะย่อมกำจัดกามฉันทะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า ปาฏิหาริย์, อรหัตมรรค ย่อม
สำเร็จ ฉะนั้นจึงชื่อว่า อิทธิ - ฤทธิ, อรหัตมรรค
นั้น ย่อมทำลายกิเลสทั้งหมดได้ ฉะนั้นจึงชื่อว่า
ปาฏิหาริย์^๒ ดังนี้.

นัยอื่น อีก

ชื่อว่า อิทธิ - ฤทธิ เพราะอรรถว่าสำเร็จ, คำนี้เป็นชื่อของ
อุบายสัมปทา, จริงอยู่ อุบายสัมปทา ย่อมสำเร็จ เพราะประสบผล
ที่ตนประสงค์. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

จิตตคฤหบดีนี้แล เป็นผู้มั่งคั่ง มีกัลยาณ-

ธรรม, ถ้าเธอจักปรารถนาว่า ขอให้เราได้เป็น

พระเจ้าจักรพรรดิราชในอนาคตกาลไซ้ร้ ความ

**ปรารถนาด้วยใจของเธอผู้มีศีล จักสำเร็จ เพราะ
ความปรารถนานั้นบริสุทธิ์๑ ดังนี้.**

นัยอื่น อีก

สัตว์ทั้งหลายย่อมสำเร็จได้ด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า อิทธิ - ฤทธิ คือธรรมชาติเป็นเหตุให้สำเร็จ.

คำว่า **อิขุณฺติ - ย่อมสำเร็จ** มีคำอธิบายว่า สำเร็จ คือ เจริญ คือ ย่อมถึงความโด่งดัง. วิระ คือ **อิทธิ - ฤทธิ** นั้นแหละชื่อว่า อิทธิวิระ - แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ, อธิบายว่า อิทธิโกฏฐาสะ - ส่วนแห่งฤทธิ์ อิทธิวิกัปปะ - ฤทธิ์สำเร็จได้ต่าง ๆ. มีคำอธิบายท่านกล่าวไว้ว่า อิทธิ - วิญาณ - ญาณในการแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ.

๕๑. อรรคถาโสตธาตวิสุทธินฺญาณุเทศ

ว่าด้วย โสตธาตวิสุทธินฺญาณ

คำว่า วิตกุวิปฺผารวเสน - ด้วยสามารถแห่งการแผ่तिकไป

ความว่า ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปคือด้วยกำลังแห่งจิตของตน ใน สัททนิมิตในเวลาทำปริกรรมเพื่อให้แก่ทิพโสตธาต

๑. ส . สฟา. ๑๘/๕๘๔.

ก็ในคำว่า **วิตกโก** นี้ มีวิเคราะห์ว่า ธรรมชาติใด ย่อม
ตรึก ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า วิตก อีกอย่างหนึ่งความตรึก
ชื่อว่า วิตก, มีคำอธิบายท่านกล่าวไว้ว่า การพิจารณา. วิตกนี้นั้น-

มีการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ,

มีการประกอบจิตไว้ในอารมณ์ เป็นกิจ.

จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวว่า พระโยคีบุคคลย่อมกระทำการ
ให้ถูกกระทบด้วยวิตก.

มีจิตที่ทรงอยู่ในอารมณ์ เป็นปัจจัยฐาน,

และท่านกล่าวว่า มีอารมณ์อันมีถึงซึ่งคล่อง เป็น **ปทัฏฐาน**
เพราะเกิดขึ้นโดยอินทรีย์ที่มาประชุมพร้อมซึ่งอารมณ์นั้น และโดยไม่มี
อันตรายในอารมณ์อันแวดล้อมแล้ว.

คำว่า **นानตฺเตกตฺตสทฺทนิมิตฺตานํ** - ซึ่งเสียงเป็นนิมิต

หลายอย่างหรืออย่างเดียว ความว่า ซึ่งเสียงเป็นนิมิตมีสภาวะต่าง ๆ
และมีสภาวะเดียว. ก็ในคำว่าสทฺทนิมิตฺตํ สทฺทะคือเสียงนั้นแหละเป็น
นิมิต เพราะเป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นแห่งวิตก และเพราะเป็นนิมิตแห่ง
สังขาร. เสียงที่กลมกล่อมเป็นอันเดียวกัน เช่นเสียงกลอง หรือหลาย
เสียงมากมาย, เสียงในทิศต่าง ๆ หรือเสียงสัตว์ต่าง ๆ ชื่อว่า **นानต-**
ตฺตทา - เสียงต่าง ๆ, เสียงในทิศเดียว, หรือเสียงสัตว์ตัวเดียว, หรือเสียง
แต่ละเสียงเช่นเสียงกลองเป็นต้น ชื่อว่า **เอกตตตฺตทา** - เสียงเดียว.

ก็ในคำว่า สทุโท นี้ มีวิเคราะห์ว่า ธรรมชาติโดยย่อแผ่ไป
ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า สัททะ - เสียง, อธิบายว่า เสียงที่เปล่งว่า
ออก

คำว่า ปรีโยคาหณ ปญญา - ปัญญาในการกำหนด ความว่า
ปัญญาเป็นเครื่องเข้าถึง อธิบายว่า ปัญญาเป็นเครื่องรู้.

คำว่า โสตราตุวิสุทธณณ - ญาณในโสตราตุอันบริสุทธิ์
ความว่า ชื่อว่า โสตราตุ เพราะอรรถว่าได้ยิน และเพราะอรรถว่า
มิใช่ชิวะ, และชื่อว่าโสตราตุเพราะปัญญาทำกิจจุจโสตราตุด้วยสามารถ
แห่งการทำกิจของโสตราตุ, ชื่อว่า วิสุทธิ เพราะโสตราตุนั้นหมดจด
แล้ว เพราะปราศจากอุปกิเลส, โสตราตุนั้นแหละบริสุทธิ์ ชื่อว่า
โสตราตุวิสุทธิ, ญาณคือความรู้ในโสตราตุวิสุทธินั้นแหละ ชื่อว่า
โสตราตุวิสุทธิญาณ.

๕๒. อรรถกถาเจโตปริยญาณุทเทส

ว่าด้วย เจโตปริยญาณ

คำว่า ตินุณ จิตฺตาน - แห่งจิต ๓ ดวง ความว่า แห่งจิต
๓ ดวง คือ โสมนัสสสหคจิต ๑, โทมนัสสสหคจิต ๑, อุpekขา
สหคจิต ๑.

คำว่า วิปฺหารตุตา - ด้วยความแผ่ไป ความว่า ด้วยความ
เป็นแห่งความแผ่ไป อธิบายว่า ด้วยความเร็ว. คำว่า วิปฺหารตุตานี้
เป็นปัญจมีวิภัตติลงในอรรถแห่งเหตุ, ความว่า เพราะเหตุแห่งความ
แผ่ไปแห่งจิต ๓ ดวงของบุคคลเหล่านี้ ในกาลเป็นที่กระทำปริกรรม
เพื่อให้เจโตปริยญาณเกิดขึ้น.

คำว่า อินฺทุริยานํ ปสาทวเสน - ด้วยสามารถแห่งความ
ฟ่องใสของอินทรีย์ทั้งหลาย ความว่า ด้วยสามารถความฟ่องใสของ
อินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น, ก็ในที่นี้โอกาสเป็นที่ตั้งแห่งอินทรีย์
ทั้งหลาย ท่านกล่าวด้วยคำว่า อินฺทุริยานํ โดยผลูปจารนัย^๑ คุณคำว่า
คู่ก่อนท่านผู้มีอายุ อินทรีย์ของท่านฟ่องใสยิ่งนัก ผิวพรรณของท่าน
บริสุทธิสุดฟ่อง^๒ดังนี้. หทัยวัตถุนั้นแหละท่านประสงค์แล้วในที่นี้ แม้
ในโอกาสแห่งอินทรีย์ประดิษฐานแล้ว.

คำว่า ปสาทวเสน - ด้วยสามารถแห่งความฟ่องใส ความว่า
ด้วยสามารถแห่งความไม่ขุ่นมัว. เมื่อกล่าวว่า ปสาทปฺปสาทวเสน-
ด้วยสามารถแห่งความเลื่อมใสและเลื่อมใสยิ่ง คำนี้พึงทราบว่
ท่านทำการลบ อปฺปสาท ศัพท์เสีย. อีกอย่างหนึ่ง คำนี้พึงทราบว่
แม้ความไม่เลื่อมใส เป็นอันท่านกล่าวแล้ว ด้วยคำว่า ปสาทวเสน-
๑. ผลูปจารนัย - พุทธเหตุแต่หมายถึงผล. ๒. วิ. มหา. ๔/๑๑.

ด้วยสามารถแห่งความเลื่อมใส นั้นเอง เพราะศัพท์ว่า อปฺปสนฺนํ -
ไม่พองใสแล้ว เป็นศัพท์ที่ไม่พองถึงความเลื่อมใส°.

คำว่า นานตฺเตกตฺตวิญฺญาณจริยาปริโยคานเณ ปญฺญา-
ปัญญาในการกำหนดจริยา คือวิญฺญาณหลายอย่างหรืออย่างเดียว
ความว่า ปัญญาในการรู้ความเป็นไปของจิต ๘๘ อันมีสภาวะต่าง ๆ กัน
และที่มีสภาวะเดียวกัน ตามสมควรแก่การเกิดขึ้น. ในวิญฺญาณจริยา
ทั้ง ๒ นี้ วิญฺญาณจริยาของไม่ได้สมาธิ เป็นนानตฺตวิญฺญาณจริยา,
วิญฺญาณจริยาของผู้ได้สมาธิ เป็นเอกตฺตวิญฺญาณจริยา. อีกอย่างหนึ่ง
จิตมีรากะเป็นต้น เป็นนานตฺตวิญฺญาณจริยา. จิตปราศจากรากะเป็นต้น
เป็นเอกตฺตวิญฺญาณจริยา.

ชื่อว่า ปริยะ ในคำนี้ว่า เจโตปริยญาณ นี้ เพราะอรรถว่า
กำหนด อธิบายว่า กำหนดรอบ. การกำหนดด้วยใจ ชื่อว่า เจโตปริยะ-
กำหนดด้วยใจ เจโตปริยะ นั้นด้วย ญาณด้วย ฉะนั้น ชื่อว่า
เจโตปริยญาณ - ญาณในการกำหนดด้วยใจ. ปาฐะว่า วิปฺผารตา
ดังนี้ก็มี. มีความว่าด้วยการแผ่ไป.

๑. เลื่อมใส กินความถึง ไม่เลื่อมใสด้วย, แต่ไม่พองใส ไม่กินความถึงความ
เลื่อมใส.

๕๓. อรรถกถาบุพเพนิวาสานุสติญาณเทศ

ว่าด้วย บุพเพนิวาสานุสติญาณ

คำว่า ปัจจยปวัตตานิ ฐมนานํ -ซึ่งธรรมทั้งหลายอันเป็นไปตามปัจจัย ความว่า ซึ่งปัจจัยปັນธรรมอันเป็นไปแล้วจากปัจจัย ด้วยสามารถแห่งการอาศัยกันเกิดขึ้น.

อกุศลกรรม ชื่อว่า นานัตตะ - หลายอย่าง, กุศลกรรม ชื่อว่า เอกัตตะ - อย่างเดียว ในคำว่า นานตฺเตกตฺตกมฺมวิปฺฟารวเสน นี้. อีกอย่างหนึ่ง กามาวจรกรรม ชื่อว่า นานัตตะ - หลายอย่าง, รูปาวจร และอรุปาวจรกรรม ชื่อว่า เอกัตตะ - อย่างเดียว. สัมพันธ์ความว่า ปัญญาในการกำหนดธรรมอันเป็นไปแต่ปัจจัยด้วยสามารถการแผ่ไปแห่งกรรมหลายอย่างหรืออย่างเดียว.

คำว่า ปุพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ - ญาณเป็นเครื่องระลึกถึงชาติก่อน ๆ ได้. ความว่า ชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในก่อนคือในอดีตชาติ ชื่อว่า บุพเพนิวาสะ-ชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในชาติก่อน.

คำว่า นิวุตฺตา-ชั้นที่เคยอาศัยอยู่ ความว่า ชั้นที่เคยอยู่ คือที่มีแล้ว เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในสันดานของตน. หรือธรรมที่เคยอยู่แล้วในก่อนคือในอดีตชาติ ชื่อว่า บุพเพนิวาสะ - ธรรมที่เคยอาศัยอยู่ในก่อน.

บทว่า นิรุคฺตา-**ขันธที่เคยอาศัยอยู่** ความว่า อยู่แล้วด้วย
การอยู่เพราะอาศัยธรรมดังกล่าวแล้วเป็นอารมณ์ คือ รู้แจ้งได้ด้วยจิต
ของตน ชื่อว่า การกำหนด ถึงแม้ว่ารู้แจ้งซึ่งจิตของคนอื่น ก็ชื่อว่า
การกำหนด แต่ผู้ที่ทรงคุณอย่างหลังนี้ ย่อมมีแก่พระพุทธเจ้าเท่านั้น
ในบรรดาการระลึกถึงการเวียนว่ายตายเกิดซึ่งขาดเป็นตอน ๆ เป็นต้น.

คำว่า **บุพเพนิวาสานุสฺสติ - ตามระลึกถึงชาติก่อน ๆ ได้**
ความว่า ตามระลึกถึงขันธที่เคยอาศัยอยู่ในครั้งก่อนได้ด้วยสติใด, สติ
นั้น ชื่อว่า บุพเพนิวาสานุสฺสติ.

คำว่า **ญาณ - ญาณ** ได้แก่ ญาณอันสัมปยุตด้วยสตินั้น.

๕๔. อรรถกถาธิพจฺจุญฺญาทส

ว่าด้วย ธิพจฺจุญฺญาณ

คำว่า **โสภาสวเสน - ด้วยสามารถแสงสว่าง** ความว่า ด้วย
อำนาจแสงสว่างแห่งกสิณ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือเตโชกสิณ โอทาท-
กสิณ อาโลกกสิณ อันเป็นอารมณ์แห่งจตุตถฌานอันแผ่ไปเพื่อเห็นรูป
ด้วยทิพยจักขุ.

คำว่า **นानตฺเตกตฺตรูปนิมิตฺตานํ - นิมิตคือรูปต่างกันแล**
อย่างเดียวกัน ความว่า รูปแห่งสัตว์ต่าง ๆ, หรือ รูปสัตว์ทั้งหลาย

ที่เกิดขึ้น ในจำพวกที่มีกายต่างกัน, หรือรูปทั้งหลายในทิศต่าง ๆ, หรือรูปทั้งหลายที่ไม่ระคนกัน ชื่อว่า นานตุตรูป - รูปต่างกัน, รูปแห่งสัตว์ผู้เดียว, หรือรูปแห่งสัตว์ผู้เกิดในจำพวกที่มีกายอย่างเดียวกัน, หรือรูปทั้งหลายในทิศเดียว, หรือรูปทั้งหลายเข้ากันได้แห่งทิศต่าง ๆ เป็นต้น ชื่อเอกตุตรูป - รูปอย่างเดียวกัน.

ก็ ในคำว่า รูป นี้ ได้แก่ วัณณยตนะ (สี) เท่านั้น. เพราะวัณณยตนะนั้น ย่อมแตกดับไป ฉะนั้นจึงชื่อว่า รูป, อธิบายว่า วัณณยตนะนั้น เมื่อถึงซึ่งวรรณวิการ - ความเปลี่ยนไปแห่งวรรณะ ก็ย่อมประกาศความถึงซึ่งหทัย. รูปนั้นแหละ ชื่อว่า นิमितคือรูป. แห่งนิमितคือรูปต่างกันและอย่างเดียวกันเหล่านั้น.

คำว่า ทสฺสนญฺเฐ ปญฺญา - ปัญญาในอรรถว่าเห็น ได้แก่ ปัญญาในการเห็นเป็นสภาวะ.

คำว่า ทิพฺพอกฺขุณฺณํ - ญาณในทิพจักขุ ชื่อว่า ทิพฺพ เพราะเป็นเช่นกับตัวของทิพฺพ. ปสาทจักขุอันเป็นทิพฺพของทวยเทพ อันเกิดขึ้นด้วยสุจริตกรรม อันไม่แปดเปื้อนด้วยมลทินทั้งหลาย มี น้ำดี เสมหะและโลหิต เป็นต้น สามารถรับอารมณ์แม้ในที่ไกลได้เพราะพ้นจากมลทินเครื่องเศร้าหมอง. ญาณจักขุแม้นี้ อันเกิดเพราะกำลังแห่งวิริยภาวนา ก็เป็นเช่นนั้นนั่นเอง ฉะนั้น จึงชื่อว่า ทิพฺพ เพราะเป็นเช่นกับของทิพฺพ. ชื่อว่า ทิพฺพ แม้เพราะเป็นธรรมอันตนอาศัย ทิพฺพวิหารธรรม เพราะได้เฉพาะด้วยอำนาจทิพฺพวิหารธรรม, ชื่อว่า ทิพฺพ

เพราะเป็นของรุ่งเรืองมากด้วยการกำหนดอาโลกะ - แสงสว่าง, ชื่อว่า
ทิพย์ แม้เพราะมีทางไปมาก ด้วยการเห็นรูปภายในฝาเรือนเป็นต้นได้.

คำทั้งหมดนั้น พึงทราบตามครรลองแห่งคัมภีร์ศัพทศาสตร์.
เพราะอรรถว่าเห็น จึงชื่อว่า จักขุ, ญาณนั้นเหมือนกับจักขุ แม้
เหตุนี้ จึงชื่อว่า จักขุ, จักขุนั้นด้วยเป็นเพียงดังทิพย์ด้วย ฉะนั้น
จึงชื่อว่า ทิพจักขุ, ทิพจักขุนั้นด้วย ญาณด้วย รวมกันเป็น ทิพ-
จักขุญาณ - ญาณในทิพจักขุ.

๕๕. อรรถกถา อาสวัคขยญาณุเทศ

ว่าด้วย อาสวัคขยญาณ

คำว่า จตุสสุจฺจฺยา อากาเรหิ - ด้วยอาการ ๖๔ ความว่า
ด้วยอาการแห่งอินทรีย์อย่างละ ๘ ในมรรคผลหนึ่ง ๆ ทั้ง ๘ ในมรรคผล
ละ ๘ ละ ๘ จึงรวมเป็น ๖๔.

คำว่า ตินฺณนุํ อินฺทฺริยานํ - อินทรีย์ ๓ ความว่า ใน
อินทรีย์ ๓ เหล่านี้คือ อนัญญาตัญญูสสามินฺทฺริยํ, อัญญินฺทฺริยํ,
อัญญาตาวิณฺทฺริยํ.

คำว่า วสฺสฺสวตา ปญฺญา - ปัญญาคือความเป็นผู้มีความ
ชำนาญ ความว่า ปัญญาอันเป็นไปแล้วโดยความเป็นผู้มีความชำนาญ,

ปัญญอันเป็นไปแล้วโดยความเป็นผู้มีความชำนาญ แห่งอัญญาตาวิ-
ทริยนั้นแหละด้วยอาการ ๘ ด้วยสามารถแห่งอินทริย ๘ ในอรหัตผล
คำนี้พึงทราบของท่านกล่าวแล้ว เพราะความสำเร็จผลนั้นด้วยสามารถแห่ง
การสำเร็จเหตุ แม้เพราะความไม่มีในขณะแห่งอรหัตมรรค.

บทว่า อาสวานํ ขยเณณํ - ญาณในความสิ้นไปแห่ง
อาสวะทั้งหลาย ความว่า อรหัตมรรคญาณอันกระทำความสิ้นไป
แห่งอาสวะทั้งหลายอันตนมาเสียแล้ว.

๕๖-๕๘. อรรถกถาทุกขสมุท্থนิโรธมรรคญาณุเทศ

ว่าด้วย ญาณในอริยสัจ

บัดนี้ เพื่อแสดงความตรัสรู้ด้วยญาณอันเดียวกัน แห่งมรรค
ญาณหนึ่ง ๆ บรรดามรรคญาณทั้ง ๔ ด้วยการเกี่ยวเนื่องกับด้วยอรหัต-
มรรคญาณกล่าวคืออัสวักขญาณ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงได้
ยกญาณทั้ง ๔ มีคำว่า ปริญญญูเจ ปญญา - ปัญญาในอรรถว่ารู้รอบ
เป็นต้นขึ้นแสดง.

บรรดาสัจจะทั้ง ๔ นั้น ทุกขสัจจะ ท่านกล่าวก่อน เพราะ
ทุกขสัจจะ เป็นของหายาบ, เพราะมีอยู่ทั่วไปแก่สัตว์ทั้งปวง. และเป็น
ของที่รู้ได้โดยง่าย, แล้วแสดงสมุท্থสัจจะต่อจากทุกขสัจจะนั้น เพื่อ

แสดงเหตุแห่งทุกข์จะนั้น, ต่อจากนั้นก็แสดงนิโรธสัจจะ เพื่อจะให้
รู้ว่า ผลดับ ก็เพราะเหตุดับ แล้วแสดงมรรคสัจจะในที่สุด เพื่อจะ
แสดงอุปายเป็นเครื่องบรรลुถึงซึ่งนิโรธสัจจะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวทุกข์ก่อน ก็เพื่อจะให้เกิดความสังเวช
แก่สัตว์ทั้งหลาย ผู้ติดอยู่ด้วยความยินดีสุขในภพ, ทุกข์นั้นมิใช่มีมา
โดยไม่มีเหตุ มิใช่มีเพราะพระอิศวรนิรมิตเป็นต้น, แต่มีมาจากสมุทัย
นี้ ฉะนั้น ท่านจึงได้กล่าวสมุทัยสัจจะไว้ในลำดับแห่งทุกข์นั้น เพื่อ
จะให้เห็นเนื้อความนี้, แล้วกล่าวนิโรธไว้ เพื่อให้เกิดความยินดีแก่สัตว์
ทั้งหลายผู้มีใจสลดแล้ว ผู้แสวงหาธรรมเป็นเครื่องพ้นทุกข์ เพราะถูก
ทุกข์ อันเป็นไปกับด้วยเหตุ คือสมุทัยครอบงำ, แล้วกล่าวมรรคอัน
ให้ถึงนิโรธเพื่อให้บรรลุนิโรธ. ท่านได้ยก्यानทั้งหลายอันเป็นวิสัยแห่ง
สัจจะทั้ง ๔ นั้นขึ้นแสดงตามลำดับ ณ บัดนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ปริยญญะ - ในอรรถว่ารู้รอบ**
ความว่า ในสภาวะที่ควรรู้รอบ ๔ อย่างมีการเบียดเบียนเป็นต้นแห่ง
ทุกข์.

คำว่า **ปหานญะ - ในอรรถว่าละ** ความว่า ในสภาวะที่ควร
ละ ๔ อย่างมีการประมวลมีเป็นต้นแห่งสมุทัย.

คำว่า **ตถุฉิกิริยญะ - ในอรรถว่ากระทำให้แจ้ง** ความว่า
ในสภาวะที่ควรทำให้แจ้ง ๔ อย่าง มีการออกจากทุกข์เป็นต้นแห่งนิโรธ.

คำว่า ภาวนญฺเฐ - ในอรรถว่าเจริญ ความว่า ในสภาวะที่ควร
เจริญ ๔ อย่าง มีการนำออกเป็นต้นแห่งมรรค.

๖๐ - ๖๓. อรรถกถาทุกขทุกขสมุทัยทุกขนิโรธ

ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทาญาณุเทศ

ว่าด้วย ทุกขทุกขสมุทัยทุกขนิโรธทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติปทาญาณ

บัดนี้ เพื่อจะแสดงสัญญาณเป็นแผนก ๆ ไปด้วยสามารถแห่ง
การพิจารณาถึงมรรคที่ได้เจริญแล้วก็ดี ด้วยอำนาจการได้ยินได้ฟังของ
ผู้ไม่ได้อบรมมรรคก็ดี พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงยกเอาญาณ ๔
มีทุกขญาณเป็นต้นขึ้นแสดง.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ทุกฺข - ในทุกฺขํ ทฺย ศัพท์ ในคำนี้
ย่อมปรากฏในอรรถว่า น่าเกลียด. ชนทั้งหลายย่อมเรียกบุตรที่น่าเกลียด
ว่า ทูปฺตตะ - บุตรชั่ว. ข ศัพท์นั้นย่อมปรากฏในอรรถว่าว่างเปล่า.
จริงอยู่ท่านเรียกอาการที่ว่างว่า ข . ก็สัจจะที่ ๑ นี้ ชื่อว่า น่าเกลียด
เพราะเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทะเป็นอนек, ชื่อว่า ว่างเปล่า เพราะเว้นจาก
ความขังยั้ง, ความงาม, ความสุข, และอัตตาอันเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา
ของพาลชน. เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ทุกฺขํ เพราะความเป็น
ของน่าเกลียด และเพราะเป็นความว่างเปล่า.

ในคำว่า **ทุกขสมุทเย-ในทุกขสมุทัยนี้** อ คัพพัตถ์

แสดงถึงสังโยคะ - การประกอบพร้อมกัน คุณในคำเป็นต้นว่า **สมาค-**
โม- มาประชุมพร้อมกัน **สมต** - มาถึงพร้อมกัน, **อ คัพพัตถ์** นี้ แสดง
ถึงการอุบัติ คุณในคำเป็นต้นว่า **อุปฺปนฺน** - เกิดขึ้นแล้ว **อุทฺต** - ตั้งขึ้น
แล้ว. **อ ย คัพพ** ก็ย่อมแสดงถึงการณะ - เหตุ. ก็สังจะที่ ๒ นี้ เมื่อการ
ประชุมพร้อมแห่งปัจจัยที่เหลือมีอยู่ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เพราะ
ฉะนั้นท่านจึงเรียกว่า **ทุกขสมุทัย** เพราะเหตุที่สังจะที่ ๒ เป็นเหตุ
เกิดแห่งทุกข์ในเมื่อมีการประกอบ.

ในคำว่า **ทุกขนิโรธ-ในความดับแห่งทุกข์นี้** นิ คัพพ

แสดงถึง **อภาวะ** - ความไม่มี, และ **โรธ** คัพพ แสดงถึงการเที่ยวไป
ในวิภูสสาร. เพราะฉะนั้น ความไม่มีแห่งการเที่ยวไปแห่งทุกข์
กล่าวคือการเที่ยวไปในสังสารทุกข์ เพราะว่างจากคติทั้งปวง, อีกอย่าง
หนึ่ง เมื่อบรรลุนิโรธนั้นแล้ว **ทุกขนิโรธ** อันต้องเที่ยวไปในสงสาร
ย่อมไม่มี เพราะความที่**ทุกขนิโรธ**เป็นปฏิปักษ์ต่อการท่องเที่ยวไปใน
สังสาร แม้เพราะเหตุนี้ ก็เรียกว่า **ทุกขนิโรธ** อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า
ทุกขนิโรธ เพราะเป็นปัจจัยแก่การดับไม่เกิดแห่งทุกข์.

ในคำว่า **ทุกขนิโรธคามินิยา ปฏิปทา** - ในปฏิบัติเป็น
เหตุถึงซึ่ง**ทุกขนิโรธ**นี้ มรรคมืองค์ ๘ นี้ ย่อมถึงซึ่ง**ทุกขนิโรธ**
เพราะมุ่งหน้าต่อ**ทุกขนิโรธ**นั้น โดยการกระทำให้เป็นอารมณ์ และ

เป็นปฏิปทาแห่งการบรรลुทุกขนิโรธ ฉะนั้นท่านจึงเรียกว่า ทุกขนิโรธ-
คามินีปฏิปทา.

มรรคญาณ ๘ เท่านั้น ในเบื้องต้นท่านกล่าวว่า **มรรคญาณ**
ด้วยสามารถแห่งการแสดงอาการคือการออก, ท่านกล่าวว่า **อานัน-**
ตริกสมาธิญาณ ด้วยสามารถแห่งการแสดงเหตุแห่งการให้ผลในลำดับ,
ท่านกล่าว **สัจวิภูษญาณ** ด้วยอำนาจการแสดงซึ่งการหลีกออกจาก
วิภูษะด้วยสัจจะ, ท่านกล่าว **อาสวัชยญาณ** เพื่อแสดงการเกิดขึ้น
แห่งอรหัตมรรคญาณตามลำดับแห่งมรรค และเพื่อแสดงความรู้ยิ่งแห่ง
ญาณนั้น, ท่านแสดงญาณ ๔ เป็นต้นว่า ปัญญาในปริยัติธรรม
ชื่อว่าทุกขญาณ เพื่อแสดงความรู้ที่มรรคญาณทั้ง ๔ เป็นญาณที่ตรัสรู้
โดยความเป็นอันเดียวกันซ้ำอีก ท่านยกญาณทั้ง ๔ มีทุกขญาณเป็นต้น
ด้วยสามารถแห่งการแสดงการเกิดขึ้นแยกกัน ในสัจจะหนึ่ง ๆ อีก ฉะนั้น
พึงทราบความต่างกันทั้งในเบื้องต้นและเบื้องปลาย ดังแสดงมาด้วย
ประการฉะนี้แล.

๖๕ - ๖๗. อรรถกถาอรรถปฏิสัมภิทาธัมมปฏิสัมภิทา

นิรุติปฏิสัมภิทาปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณุเทศ

ว่าด้วย ปฏิสัมภิทาญาณ๔

บัดนี้ เพื่อจะแสดงว่า ปฏิสัมภิทาญาณสำเร็จแก่พระอริยบุคคล
ทั้งปวงได้ด้วยอานูกาพแห่งอริยมรรคเท่านั้น ท่านจึงยกปฏิสัมภิทา-
ญาณ ๔ มีอรรถปฏิสัมภิทาญาณ เป็นต้น ขึ้นแสดงอีก. ก็ปฏิสัมภิทา-
ญาณเหล่านี้ เป็นสุทธกปฏิสัมภิทาญาณทั่วไปแก่พระอริยบุคคลทั้งปวง
แม้ในเมื่อไม่มีการแตกฉานในปฏิสัมภิทาด้วยกัน, แต่ที่ท่านยกขึ้นแสดง
ในภายหลัง พึงทราบว่าเป็นปฏิสัมภิทาญาณอันถึงความแตกฉาน
ของผู้มีปฏิสัมภิทาแตกฉานแล้ว นี่เป็นความต่างกัน ของอรรถวจนะ
ทั้ง ๒ แห่งคำเหล่านั้น. หรือญาณที่ท่านแสดงในลำดับมีทุกข์เป็นอารมณ์
และมีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็นอรรถปฏิสัมภิทา, ญาณมีสมุทัยเป็น
อารมณ์ และมีมรรคเป็นอารมณ์ เป็นธรรมปฏิสัมภิทา, ญาณในโหวหา
อันแสดงอรรถและธรรมนั้น เป็นนิรุติปฏิสัมภิทา, ญาณในญาณ
ทั้ง ๓ เหล่านั้น เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา, เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า
ท่านยกสุทธกปฏิสัมภิทาญาณขึ้นแสดง เพื่อจะชี้แจงความแปลกกันแห่ง
เนื้อความเท่านั้น. ก็เพราะเหตุนี้แหละท่านจึงกล่าวให้แปลกกันด้วย
นानัตตคัพพในภายหลัง, ในที่นี้จึงไม่กล่าวให้แปลกกันเหมือนอย่างนั้น
ดังนี้.

๖๘. อรรถกถาอินทริยปโรปริยัตตญาณเทศ

ว่าด้วย อินทริยปโรปริยัตตญาณ

พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ครั้นยกญาณอันทั่วไปแก่พระสาวก
๖๗ ญาณขึ้นแสดงตามลำดับอย่างนี้แล้ว เพื่อจะแสดงญาณอันมีเฉพาะ
พระตถาคตเจ้าเท่านั้นไม่ทั่วไปแก่พระสาวกทั้งหลาย จึงได้ยกสาธารณ
ญาณ ๖ มีอินทริยปโรปริยัตตญาณขึ้นแสดง ณ บัดนี้.

แม้บรรดาสาธารณญาณทั้ง ๖ นั้น พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย
เมื่อจะทรงตรวจดูความที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีภพณะเป็นเครื่องรองรับ
พระธรรมเทศนา ก็ย่อมตรวจดูด้วยพุทธจักขุ. อินทริยปโรปริยัตตญาณ
และอาสยานุสยญาณทั้ง ๒ นี้เท่านั้น ชื่อว่า พุทธจักขุ. สมจริงดังที่
ท่านกล่าวไว้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรวจดูสัตว์โลกด้วย

พุทธจักขุได้ทรงเห็นแล้วแล ซึ่งสัตว์ทั้งหลาย

บางพวกมีรูปคือกิเลสในจักขุน้อย บางพวกมีรูป

คือกิเลสในจักขุมาก บางพวกมีอินทริย์แก่กล้า

บางพวกมีอินทริย์อ่อน๑ ดังนี้ เป็นต้น.

๑. วิ.มहा. ๔/๕.

และเมื่อตรวจดูสัตว์โลกทั้งหลาย ก็ทรงตรวจดูความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ในสันดานของสัตว์ก่อน. ครั้นทรงทราบความแก่กล้าแห่งอินทรีย์แล้ว ต่อแต่นั้นก็ทรงตรวจดูอาสยานุสัยและจริต เพื่อแสดงธรรมตามสมควรแก่อาสยะเป็นต้น, แม้เพราะเหตุนี้ ท่านจึงยกอินทรีย์ปโรปริยัตตญาณขึ้นแสดงก่อน, ในลำดับต่อนั้นก็ยกอาสยานุสยญาณขึ้นแสดง.

ก็เมื่อจะทรงแสดงธรรม ย่อมทรงกระทำปาฏิหาริย์แก่ผู้ควรแนะนำด้วยปาฏิหาริย์, เพราะเหตุนี้ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงยกญาณในยมกปาฏิหาริย์ ขึ้นแสดงในลำดับต่อจากอาสยานุสยญาณ, เพื่อจะแสดงเหตุแห่งญาณทั้ง ๓ เหล่านี้ จึงยก มหากรุณาญาณ ขึ้นแสดง แล้วยก สัพพัญญุตญาณ ขึ้นแสดงเป็นลำดับต่อไป เพื่อแสดงความบริสุทธิ์แห่งมหากรุณาญาณ.

พึงทราบว่า พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ได้ยก อนาวรณญาณ ขึ้นแสดงในลำดับแห่งสัพพัญญุตญาณนั้น เพื่อแสดงความที่พระสัพพัญญุตญาณเป็นญาณที่เนื่องด้วยการระลึกถึงธรรมทั้งปวง และเพื่อแสดงความที่พระสัพพัญญุตญาณเป็น อนาวริยภาพ คือไม่มีอะไรขัดข้อง.

ในคำว่า อินุทริยปโรปริยัตตญาณ - ญาณในความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายนี้ บทว่า สตุตัน - แห่งสัตว์ทั้งหลาย ชำหน้า พึงนำมาประกอบในที่นี้ด้วยเป็น สตุตัน

อินทริยปุโรปริยตฺตณฺณํ . เมื่อควรจะกล่าวว่า ปฺรานิ จ อปฺรานิ จ
ปฺราปฺรานิ ท่านก็เรียกเสียว่า ปฺโรปฺรานิ เพราะทำให้เป็น โร อักษร
ด้วยสนธิวิธี. ภาวะแห่งปฺโรประ ชื่อว่า ปฺโรปฺริยะ, ปฺโรปฺริยะนํ-
แหละ ชื่อว่า ปฺโรปฺริยัตตะ, ความอ่อนและความแก่กล้าแห่งอินทริย
๕ มีสหภาพเป็นต้น ของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า อินทริยปฺโรปฺริ-
ยัตตะ, ญาณในอินทริยปฺโรปฺริยัตตะ ชื่อว่า อินทริยปฺโรปฺริยัตต-
ญาณ, อธิบายว่า ญาณในความรู้ที่อินทริยทั้งหลายเป็นคุณสูงและต่ำ
ปาฐะว่า อินทฺริยวโรวริยตฺตณฺณํ - ญาณในความรู้ที่อินทริยเป็นคุณ
ประเสริฐและไม่ประเสริฐ ดังนี้ก็มี. พึงประกอบคำว่า วฺรานิ จ
อวฺริยานิ จ วโรวฺริยานิ - ประเสริฐด้วย ไม่ประเสริฐด้วย ชื่อว่า
ประเสริฐและไม่ประเสริฐ, ภาวะแห่งวโรวริยะ ชื่อว่า วโรวริยัตตะ.

คำว่า อวฺริยานิ - ไม่ประเสริฐ ความว่า ไม่สูงสุด. อีกอย่าง
หนึ่ง ปฺร- อินทริยที่ใช้ได้ด้วย, โอปฺร - อินทริยที่ใช้ไม่ได้ด้วย ชื่อว่า
ปฺโรประ, พึงประกอบความว่า ภาวะแห่งปฺโรประ ชื่อว่า ปฺโรปฺริยัตตะ
- ความเป็นแห่งอินทริยที่ใช้ได้และใช้ไม่ได้ดังนี้.

คำว่า โอปฺรานิ - อินทริยที่ใช้ไม่ได้ มีคำอธิบายว่า ต่ำทราม,
ความว่า ลามก จุจในคำเป็นต้นว่า พิจารณาธรรมอันลามกของผู้ใด
อยู่*ดังนี้. ท่านตั้งปาฐะไว้เป็นสัตตมวิภักติว่า อินทฺริยปฺโรปฺริยตฺเต-
ณฺณํ ดังนี้ก็มี.

๖๕. อรรถกถาอาสยานุสยณานุเทศ

ว่าด้วย อาสยานุสยญาณ

สัตว์ทั้งหลาย ข้องอยู่ด้วยฉันทราคะในชั้นทั้งหลายมีรูปชั้น
เป็นต้น เรียกว่า สุตตา-สัตว์ทั้งหลาย ในคำนี้ว่า สุตตาน์ อา-
สยานุสย ญาณ - ญาณในอาสยานุสยของสัตว์ทั้งหลาย. สมจริง
ดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนราคะ เพราะเหตุที่ความพอใจ ความ

กำหนด ความผลิตเพลิน ความทะยานอยากใน
รูปแล เป็นผู้ข้องในรูป เป็นผู้เกี่ยวข้องในรูปนั้น
ฉะนั้นจึงเรียกว่า สัตว์ เพราะเหตุที่ความพอใจ
ความกำหนด ความผลิตเพลิน ความทะยาน
อยากในเวทนา... ในสัญญา... ในสังขาร ...
ในวิญญาน เป็นผู้ข้องในวิญญาน เป็นผู้เกี่ยวข้อง
ในวิญญานนั้น ฉะนั้น จึงเรียกว่า สัตว์^๑ ดังนี้
เป็นต้น

ส่วนอาจารย์ผู้แต่งเฉพาะตัวอักษร ไม่ใคร่ควรดูถึงอรรถะ ก็ลง
ความเห็น ว่า คำนี้เป็นเพียงคำนามเท่านั้น. ฝ่ายอาจารย์เหล่าใดใคร่
ควรดูถึงอรรถะ, อาจารย์เหล่านั้น ก็ย่อมประสงค์ ความว่า ชื่อว่า

๑. ตี . ขนฺธ. ๑๓/๓๖๓.

สัตว์ เพราะประกอบกับสิ่งทั้งปวง. สิ่งใดอาศัยอยู่ เป็นที่อาศัยอยู่แห่ง สัตว์เหล่านั้น ฉะนั้นสิ่งนั้นจึงชื่อว่า อาสยะ, คำนี้เป็นชื่อของสันดาน อันมิฉลาดิณฺฐิ หรือสัมมาทิณฺฐิอบรมแล้ว, หรือว่าอันโทษทั้งหลาย มี กามเป็นต้น หรือคุณทั้งหลายมีเนกขัมมะเป็นต้น อบรมแล้ว. กิเลส ใด ๆ ที่นอนเนื่องเป็นไปตาม อยู่ในสันดานของสัตว์ ฉะนั้น กิเลสนั้น ๆ จึงชื่อว่า อนุสยา. คำนี้เป็นชื่อของกิเลสทั้งหลาย มีกามราคะเป็นต้น อันมีกำลัง.

อาสยะ ด้วย อนุสยะ ด้วย ชื่อว่า อาสยานุสยะ. พึงทราบ ว่าเป็นเอกวจนะ โดยชาติศัพท์และด้วยสามารถแห่งวันทวสมาส. อธิ- มุติกถาคือจริต สงเคราะห์เข้าในอาสยานุสยะ, เพราะเหตุนั้น ใน อุทเทสท่านจึงสงเคราะห์ญาณในจริตานิมิตฺติ เข้าด้วยอาสยานุสญาณ แล้วจึงกล่าวว่า อาสยานุสเย ญาณ - ญาณในอาสยานุสยะ. ก็ ท่านทำอุทเทสไว้ด้วยประสงค์ใด, นิทเทสท่านก็ทำไว้ด้วยประสงค์นั้น นั้นแล.

๗๐. อรรถกถายมกปาฏิหิรญาณอุทเทส

ว่าด้วย ยมกปาฏิหิรญาณ

พึงทราบคำวินิจฉัยในคำว่า ยมกปาฏิหิเร ญาณ - ญาณใน ยมกปาฏิหิระนี้ ดังต่อไปนี้

ชื่อว่า ยมกะ เพราะทำกองไฟและทอธารแห่งน้ำเป็นต้น ให้
เป็นไปในคราวเดียวกันไม่ก่อนไม่หลังทีเดียว, ชื่อว่า ปาฏิหาริยะ เพราะ
กำจัดเสียซึ่งปฏิปกษกรรมทั้งหลาย มีความไม่เชื่อเป็นต้น, ยมกะนั้น
ด้วยปาฏิหาริยะด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่า ยมกปาฏิหาริยะ.

๗๑. อรรถกถา महाกรุณาสมาปत्तिญาณุเทศ

ว่าด้วย มหากรุณาสมาปत्ติญาณ

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า มหากรุณาสมาปตฺติยา ญาณ - ญาณ
ในมหากรุณาสมาปติ นี้ ดังต่อไปนี้

ธรรมชาติใด ครั้นเมื่อทุกข์ของผู้อื่นมีอยู่ ย่อมทำความหวั่น
ใจ แก่สาธุชนทั้งหลาย หรือว่าย่อมชื้อ คือยอมเบียดเบียนทำลาย
ทุกข์ของผู้อื่น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า กรุณา, อีกอย่างหนึ่ง
ธรรมชาติใดยอมเสียไร ก็ยอมแผ่ไปด้วยอำนาจการแผ่ไปในเหล่าทุก-
จิตสัตว์ - สัตว์ผู้มีทุกข์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า กรุณา, กรุณา
ใหญ่ ชื่อว่า มหากรุณา ด้วยอำนาจกรรมคือการแผ่ไปและด้วยอำนาจ
กรรมอันเป็นคุณ, พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงพระมหากรุณา ย่อมเข้าสู่
สมาปตินี้ได้ ฉะนั้นจึงชื่อว่า สมาปตฺติ - สมาปติ, พระมหากรุณานั้น

ด้วยเป็นสมาบัติด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า มหากรุณาสมาบัติ. ในมหากรุณาสมาบัตินั้น, ญาณอันสัมพันธ์กับด้วยมหากรุณาสมาบัตินั้น.

๗๒ - ๗๓. อรรถกถาสัพพัญญุตญาณอนาวรณญาณเทศ

ว่าด้วย สัพพัญญุตญาณอนาวรณญาณ

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า สัพพัญญุตญาณ อนาวรณญาณ -
ญาณเป็นเครื่องรู้ธรรมทั้งปวง ญาณอันไม่มีอะไรติดขัด นี้ ดังต่อไปนี้

พระพุทธะพระองค์ใด ทรงรู้ธรรมทั้งปวงมีประเภทแห่งคลอง
อันจะพึงแนะนำ ๕ ประการ ฉะนั้น พระพุทธะพระองค์นั้น ชื่อว่า
สัพพัญญู - รู้ธรรมทั้งปวง, ความเป็นแห่งพระสัพพัญญู ชื่อว่า
สัพพัญญตา, ญาณคือพระสัพพัญญุตญาณนั้น ควรกล่าวว่า สัพพัญญู-
ตาญาณ ท่านก็กล่าวเสียว่า สัพพัญญุตญาณ. จริงอยู่ ธรรมทั้งปวง
ต่างโดยเป็นสังขตธรรมเป็นต้น เป็นครรลองธรรมที่จะพึงแนะนำมี
๕ อย่างเท่านั้น คือ สังขาร ๑, วิการ ๑, ลักษณะ ๑. นิพพาน ๑
และ บัญญัติ ๑.

๑. ในคัมภีร์อภิธานปิปิภา เรียกธรรม ๕ มีสังขารเป็นต้น นี้ว่า ไญยธรรม.

คำว่า สัพพัญญู - รู้ธรรมทั้งปวง ความว่า สัพพัญญูมี ๕

อย่างคือ

๑. กมสัพพัญญู - รู้ธรรมทั้งปวงตามลำดับ,
๒. สกิงสัพพัญญู - รู้ธรรมทั้งปวงในคราวเดียวกัน,
๓. สตตสัพพัญญู - รู้ธรรมทั้งปวงติดต่อกันไป,
๔. สัตตสัพพัญญู - รู้ธรรมทั้งปวงด้วยความสามารถ.
๕. ญาตสัพพัญญู - รู้ธรรมทั้งปวงที่รู้แล้ว.

กมสัพพัญญูตา ย่อมมีไม่ได้ เพราะกาลเป็นที่รู้ธรรมทั้งปวงไม่
เกิดขึ้น ตามลำดับ,

สกิงสัพพัญญูตา ก็มีไม่ได้ เพราะไม่มีการรับอารมณ์ทั้งปวงได้
ในคราวเดียวกัน,

สตตสัพพัญญูตา ก็มีไม่ได้ เพราะความเกิดขึ้นแห่งจิตในอารมณ์
ตามสมควรแก่จิต มีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น และเพราะไม่มีการประ-
กอบในภวังคจิต,

สัตตสัพพัญญูตา พึงมีได้ เพราะสามารถรู้ธรรมทั้งปวงโดยการ
แสวงหา,

ญาตสัพพัญญูตา ก็พึงมีได้ เพราะธรรมทั้งปวงรู้แจ่มแจ้งแล้ว.

ชื่อว่า ความรู้ธรรมทั้งปวงไม่มีในสัตตสัพพัญญูตาเมื่อนั้นย่อมไม่
ถูกต้อง. เพราะท่านกล่าวไว้ว่า

อะไร ๆ อันพระตถาคตเจ้านั้นไม่เห็นแล้วไม่
มีในโลกนี้ อหนึ่ง อะไร ๆ ที่ไม่รู้แจ้งและไม่ควรรู้
ก็ไม่มี, สิ่งใดที่ควรแนะนำมีอยู่ พระตถาคตเจ้า
ได้รู้ธรรมทั้งหมดนั้นแล้ว เพราะเหตุนั้น พระตถา-
คตเจ้าจึงชื่อว่า สมันตจักขุ^๑.

ฉะนั้น ญาติสัพพัญญุตาท่านนั้น ย่อมถูกต้อง. ก็เมื่อเป็นเช่นนี้
สัพพัญญุตญาณนั้นแล ย่อมมีได้โดยกิจ โดยอสัมโมหะ โดยการสำเร็จ
แห่งเหตุ โดยเนื่องกับอวิชชนะ ด้วยประการฉะนี้. อารมณ์เป็น
เครื่องกั้นญาณนั้นไม่มี เป็นญาณที่เนื่องด้วยอวิชชนะนั่นเอง ฉะนั้น
ญาณนั้นจึงชื่อว่า อนาวरणะ - ไม่มีการติดขัด, อนาวरणะ นั้นนั่น
แหละ ท่านเรียกว่า อนาวरणญาณ ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า อิมานิ เสดตฺตติ ญาณานิ - ญาณ ๗๓ เหล่านี้ ความ
ว่า ญาณทั้ง ๗๓ เหล่านี้ ท่านยกขึ้นแสดงด้วยสามารถแห่งญาณอันทั่ว
ไปและไม่ทั่วไปแก่พระสาวกทั้งหลาย.

คำว่า อิมลฺล เสดตฺตติยา ญาณานิ - แห่งญาณ ๗๓ เหล่านี้
ความว่า แห่งญาณทั้งหลาย ๗๓ ญาณเหล่านี้ท่านกล่าวแล้ว ตั้งแต่
^๑ พ. มห. ๒๔/๗๒๗.

ต้น. ก็คำนี้ เป็นนัจฉฐีวิภัตติลงในอรรถว่าเป็นกลุ่ม. ปาฐะว่า **เตสตุ-**
ตติน ดังนี้ก็มี. เมื่อกล่าววว่า **เตสตุตติยา** ฟังทราบว่าเป็นพหูวนะ
ในรูปเอกวนะ

คำว่า **สตุตสฏฺฐิ** **ญาณานิ - ญาณ ๖๗** ได้แก่ **ญาณ ๖๗**
นับตั้งแต่ต้นมา.

คำว่า **สาวกสาธารณานิ - ทัวไปแก่พระสาวก** ความว่า
ชื่อว่า **สาวก** เพราะเกิดโดยชาติแห่งอริยะในที่สุดแห่งการฟัง, ชื่อว่า
สาธารณะ เพราะการทรงไว้มีอยู่แก่ญาณเหล่านั้น, **ญาณ ๖๗** นั้น
เป็นญาณที่ทัวไปแก่พระสาวกของพระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่า **สาวก-**
สาธารณะ - ทัวไปแก่พระสาวกทั้งหลาย.

คำว่า **ฉ** **ญาณานิ - ญาณ ๖** ได้แก่ **๖** ญาณที่ทำนยขึ้น
แสดงในที่สุด.

คำว่า **อสาธารณานิ สาวเกหิ - ไม่ทัวไปแก่พระสาวก**
ความว่า **ญาณทั้งหลาย ๖ ญาณ** เฉพาะของพระตถาคตเจ้าทั้งหลาย
ไม่ทัวไปแก่พระสาวกทั้งหลาย ฉะนั้นแล.

อรรถกถาญาณกถามาติกาทส

ในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ชื่อสัทธัมมปกาสนิ จบ

มหาวรรค ญาณกถา

ว่าด้วย ความหมายของปัญญาญาณ

[๑] ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว เป็นสุตมยญาณ
อย่างไร ?

ปัญญาอันเป็นเครื่องทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว คือเครื่องรู้ชัด
ธรรมที่สดับมาแล้วนั้นว่า อิม ธมฺมา อภิญฺเญยฺยา ธรรมเหล่านี้ควร
รู้ยิ่งเป็นสุตมยญาณ, ปัญญาอันเป็นเครื่องทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว
คือเครื่องรู้ชัดธรรมที่สดับมาแล้วนั้นว่า อิม ธมฺมา ปริญฺเญยฺยา
ธรรมเหล่านี้ควรกำหนดรู้... อิม ธมฺมา ปหาตพฺพา ธรรมเหล่านี้
ควรละ... อิม ธมฺมา ภาเวตพฺพา ธรรมเหล่านี้ควรเจริญ ...
ธรรมเหล่านี้ควรทำให้แจ้ง... ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความ
เสื่อม ... ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่... ธรรมเหล่านี้
เป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ ... ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งการ
ชำแรกกิเลส... สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ... สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ...
ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ... นี้ทุกขอริยสัจ ... นี้ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ...
นี้ทุกขนิโรธอริยสัจ ... นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ (แต่ละอย่าง)
เป็นสุตมยญาณ.

๑. สุตมยญาณกถา

อรรถกถาวิสันุทเทศ

๑] บัดนี้ ท่านปรารภนิทเทสวารมีอาทิว่า ถล โสดาวธาน-
เน ปญญา สุตมเย ญาณ - ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้ฟังมา
แล้ว ชื่อว่า สุตมยญาณ คืออย่างไร ? ดังนี้ ก็เพื่อจะแสดงธรรม
ทั้งหลายที่รวบรวมไว้ด้วยอุทเทศตามที่ได้ยกขึ้นแสดงแล้วเป็นประเภท ๆ
ไป.

ในนิทเทสวารนั้น คำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า โสดาวธาน
ปญญา, สุตมเย ญาณ - ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว
ชื่อว่า สุตมยญาณ ดังนี้ คำนี้เป็นคำถามเพื่อจะกล่าวแก้ด้วยตนเองว่า
สุตมยญาณนั้นเป็นอย่างไร ? จริงอยู่ ปุจฉา - คำถามมี ๕ อย่าง คือ

๑. อธิฐฐโชตนาปุจฉา - ถามเพื่อจะส่องความที่ยังไม่เห็น
๒. ทิฐฐสั สนุทนาปุจฉา - ถามเพื่อจะเทียบเคียงสิ่งที่เห็นแล้ว
๓. วิมตฺติเจตนาปุจฉา - ถามเพื่อจะตัดความสงสัย
๔. อนุมติปุจฉา - ถามเพื่อจะสอบสวนความรู้
๕. กถตุกมฺยุตาปุจฉา - ถามเพื่อจะตอบเอง.

ความต่างกันแห่งปุจฉา ๕ อย่างนั้นมีดังต่อไปนี้

อธิฐฐโชตนาปุจฉา เป็นไฉน* ? คือ บุคคลย่อมถามปัญหา
เพื่อจะรู้ เพื่อจะเห็น เพื่อจะเปรียบเทียบ เพื่อจะใคร่ครวญ เพื่อจะ

๑. พุ. มหา. ๒๕/๓๐๐.

แจ่มแจ้ง เพื่อจะเปิดเผย ซึ่งลักษณะตามปกติอันเป็นนัยไม่เคยรู้ ยังไม่เคยเห็น ยังไม่เคยเปรียบเทียบ ยังไม่เคยใคร่ครวญ ยังไม่เคยแจ่มแจ้ง ยังไม่เคยเปิดเผย, ปุจฉานี้ ชื่อว่า อทิฏฐุโชตนาปุจฉา.

ทิฏฐุสังสันทนาปุจฉา เป็นไฉน^๑? คือ บุคคลนั้นย่อมถามปัญหาถึงลักษณะตามปกติที่ตนเคยรู้แล้ว เคยเห็นแล้ว เคยเปรียบเทียบแล้ว เคยใคร่ครวญแล้ว เคยแจ่มแจ้งแล้ว เคยเปิดเผยแล้ว เพื่อเทียบเคียงกับบัณฑิตเหล่าอื่น ปุจฉานี้ ชื่อว่า ทิฏฐุสังสันทนาปุจฉา.

วิมตติเจตนาปุจฉา เป็นไฉน^๒? คือ บุคคลนั้นตามปกติเป็นผู้เล่นไปสู่ความสงสัย เป็นผู้เล่นไปสู่ความเคลือบแคลง เป็นผู้เล่นไปสู่ความเห็นอันเป็นเหมือนทาง ๒ แพร่ง ย่อมถามปัญหาเพื่อตัดความสงสัยว่า อย่างนั้นหรือหนอ ? หรือมิใช่ออย่างนั้น ? อะไรหนอ ? อย่างไรหนอแลดังนี้ นี่ชื่อว่า วิมตติเจตนาปุจฉา.

อนุมติปุจฉา คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามปัญหาตามความรู้ของภิกษุทั้งหลายว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอสำคัญรูปร่างนี้ว่า** **เที่ยงหรือไม่เที่ยง ?** เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า, ก็ตรัสถามต่อไปว่า **สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ? เมื่อ**

ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า เป็นทุกข์พระเจ้าข้า, ก็ตรัสถามต่อไปอีกว่า
สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา, ควรละ
หรือที่จะยึดถือคือเห็นตามว่า นั่นเป็นของเรา, นั่นเป็นเรา, นั่นเป็น
อัตตา ตัวตนของเรา? ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ข้อนั้นไม่สมควร
เลยพระเจ้าข้า^๑ ดังนี้ ชื่อว่า อนุมติปุจฉา.

กถะกัมมยาปุจฉา เป็นไฉน? คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ถามแก่ภิกษุทั้งหลาย โดยมีพระประสงค์จะแก้เองว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย**
สติปัฏฐานเหล่านี้มี ๔. สติปัฏฐาน ๔ เป็นไฉน^๒? ดังนี้ ชื่อว่า
กถะกัมมยาปุจฉา. ในบรรดาปุจฉาทั้ง ๕ เหล่านี้ ปุจฉานี้ บัณฑิตพึง
ทราบว่าเป็นกถะกัมมยาปุจฉาของพระสารีบุตรเถระ.

บัดนี้ ท่านได้กล่าววิสัณฺหา - อุตฺตเทสที่ต้งไว้เพื่อจะแก้ ๑๖
ประการมีอาทิว่า ปัญญาเป็นเครื่องทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว คือ
เครื่องรู้ชัดธรรมที่สดับมาแล้วนั้นว่า **ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ควรรู้อย่าง**
ดังนี้ ชื่อว่า สุตมยญาณ ตามกถะกัมมยาปุจฉาที่ยกขึ้นต้งไว้ในเบื้องต้น.

บรรดาคำเหล่านี้ ปาฐเสสสะ คือ พระบาลีว่า **เทสยนุตฺต-**
ของผู้แสดงอยู่ ของคำว่า **อิเม ชมฺมา อภิญฺเญยฺยา - ธรรมทั้งหลาย**
เหล่านี้ ควรรู้อย่าง ดังนี้หายไป. อธิบายว่า สุตะความรู้ที่ทรงจำธรรม
๑. วิ. มหา ๔/๒๑.   ๒. ส. มหา. ๑๕/๗๗๖.

ที่ได้ฟังแล้ว ชื่อว่า โสดาวธาน ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในก่อนของ
พระศาสดาหรือของเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ควรเคารพ แสดงอยู่ซึ่งธรรมว่า
ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ อันพระโยคีบุคคลควรรู้อย่างนี้, ปัญญาเป็น
เครื่องรู้โสดาวธานนั้น ก็ปัญญาเป็นเครื่องรู้สุตะนั้นได้แก่ ปัญญา
อันทำการกำหนดรู้ซึ่งปริยาย ชื่อว่า สุตมยญาณ.

คำว่า ตัม ปชานนา - เป็นเครื่องรู้ซึ่งสุตะนั้น เป็นฉันทวิปัส-
สนา วิเคราะห์ว่า ตสฺส ปชานนา - เป็นเครื่องรู้ซึ่งสุตะนั้น.
อีกอย่างหนึ่ง เป็นทศชาติวิมุตติด้วยสามารถแห่งวิมุตติวิปัสสนาว่า ตัม ปชา-
นนา ดังนี้.

ก็คำว่า อภิญเญยยา - ควรรู้อย่างนี้ ความว่า ควรรู้ด้วยสามารถ
แห่งการรู้ซึ่งสภาวลักษณะ คือด้วยอาการแห่งปัญญาในมหากุศลญาณ
สัมปยุตตจิต.

คำว่า ปริณญเญยยา - ควรกำหนดรู้ ความว่า ควรรอบรู้ด้วย
สามารถแห่งการรู้ซึ่งสามัญลักษณะ และด้วยสามารถแห่งการยังกิจให้
สำเร็จ.

คำว่า ภเวตพุพา - ควรอบรม ความว่า ควรเจริญ.

คำว่า สจฺจิกาตพุพา - ควรทำให้แจ้ง ความว่า ควรทำให้
ประจักษ์. ก็การทำให้แจ้งมี ๒ อย่างคือ การทำให้แจ้งด้วยการได้

เฉพาะ ๑ การทำให้แจ้งด้วยการทำให้เป็นอารมณ์ ๑.

ธรรมทั้งหลายเหล่าใด จัดจำแนกเข้าฝ่ายเสื่อม กล่าวคือเป็นไปในฝ่ายแห่งความเสื่อมด้วยสามารถแห่งการกำเริบขึ้นแห่งธรรมอันเป็นข้าศึก ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่า หานภาคิยา - อันเป็นส่วนแห่งความเสื่อม.

ธรรมทั้งหลายเหล่าใด จัดจำแนกเข้าในฝ่ายดำรงอยู่ กล่าวคือตั้งอยู่ ด้วยสามารถแห่งการตั้งมั่นแห่งสติตามสมควรแก่ธรรมนั้น ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่า ฐิติภาคิยา - อันเป็นส่วนแห่งการดำรงอยู่.

ธรรมทั้งหลายเหล่าใด จัดจำแนกเข้าในฝ่ายคุณพิเศษด้วยสามารถแห่งการบรรลุคุณพิเศษในเบื้องต้น ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่า วิเศษภาคิยา - อันเป็นส่วนแห่งคุณพิเศษ.

ธรรมใด ย่อมชำแรก ย่อมทำลาย กองโลภะ โทสะ โมหะ ซึ่งยังไม่เคยชำแรก ไม่เคยทำลาย ฉะนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า นิพเพชระ - ผู้ทำลาย คือ อริยมรรค, ธรรมทั้งหลายเหล่าใด ย่อมจัดจำแนกเข้าในฝ่ายทำลายนั้น ด้วยสามารถแห่งการตั้งขึ้นแห่งสัญญาามนสิการอันสหระคตด้วยนิพพิทา - ความเบื่อหน่าย ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่า นิพเพชภาคิยา - อันเป็นส่วนแห่งความเบื่อหน่าย.

คำว่า สัพเพ สงฺขารา-สังขารทั้งปวง ได้แก่ ธรรมอัน
เป็นไปด้วยปัจจัยทั้งปวง. ก็ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า สังขตธรรม-
ธรรมอันมีปัจจัยปรุงแต่งแล้ว. ธรรมเหล่าใดอันปัจจัยทั้งหลาย
ปรุงแต่งขึ้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า สังขาร, สังขารเหล่านั้น
นั้นแหละ ท่านกล่าวให้แปลกออกไปว่า สังขตา เพราะถูกปัจจัยทั้งหลาย
กระทำขึ้น. รูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ ในอรรถกถาท่าน
กล่าวว่า อภิสังขตสังขาร เพราะเกิดแต่กรรม. แม้ภิสังขตสังขาร
เหล่านั้น ก็ย่อมสงเคราะห์เข้าใน สังขตสังขาร คุณในคำเป็นต้นว่า
อนิจฺจา วต สงฺขารา-สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ^๑ ดังนี้.

สังขารทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่กุศลอกุศลเจตนาในภูมิ ๓ มี
อวิชชาเป็นปัจจัย มาแล้วในคำเป็นต้นว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุรุษ
บุคคลนี้ ตกอยู่ในอำนาจอวิชชา ย่อมตกแต่งสังขารอันเป็นบุญ
แต่บาป^๒ ดังนี้ ชื่อว่า อภิสังขารณกสังขาร.

ความเพียรอันเป็นไปทางกายและทางใจ มาในคำเป็นต้นว่า
คติแห่งอภิสังขารมีอยู่เท่าใด, ก็ไปเท่านั้น เหมือนกับถูกตรึงตั้งอยู่^๓ ดังนี้
ชื่อว่า ปโยคาภิสังขาร.

๑. ที. มหา. ๑๐/๑๔๗. ๒. ส. นิ. ๑๖/๑๕๑. ๓. อ. อ. ค. ๒๐/๔๕๔.

วิตกวิจารณ์ ประแตงวาท มาแล้วในคำเป็นต้นว่า คุณ่อนวิสาขะ-
อุบาทผู้มีอายุ เมื่อภิกษุเข้าสัญญาเวทียคนิโรธ วจิตสังขารดับก่อนแต่
นั้น กายสังขารดับ ต่อไปจิตสังขารจึงดับ^๑ ฉะนั้น จึงชื่อว่า วจิตสัง-
ขาร.

อัสสาสะปัสสาสะ - ลมหายใจเข้าออก ย่อมตกแต่งกาย ฉะนั้น
จึงชื่อว่า กายสังขาร.

สัญญาด้วย เวทนาด้วย ย่อมตกแต่งจิต ฉะนั้น จึงชื่อว่า
จิตตสังขาร. แต่ในที่นี้ท่านประสงค์เอา สังขตสังขาร.

ชื่อว่า อนิจจา - ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า มีแล้วกลับไม่มี.
ชื่อว่า ทุกขา - เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า เบียดเบียน.

คำว่า สัพเพ ธมมา - ธรรมทั้งปวง ท่านกล่าวรวมเอาพระ-
นิพพานเข้าไว้ด้วย. ชื่อว่า อนัตตา เพราะอรรถว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ.

ในเมื่อควรจะกล่าวว่า ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ดังนี้ ท่าน
ก็ทำให้เป็นลึงควิปลาตเสียว่า ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ดังนี้ คุณใน
คำเป็นต้นว่า อิทัมมัญญํ อริยสัจจํ ดังนี้ แต่พระอริยะเจ้าทั้งหลายมี
พระพุทธานุภาพเป็นต้น ย่อมแทงตลอด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อริย-
สัจจานิ อริยสัจทั้งหลาย ดังนี้.

ชื่อว่า อริยสัจ เพราะเป็นสัจจะของพระอริยะเจ้าคุณดังที่พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

๑. ม. ม. ๑๒/๕๑๐.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๑๗๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้แล พระ-
อริยเจ้าทั้งหลายย่อมแทงตลอด, เพราะฉะนั้น
จึงเรียกว่า อริยสัจ.

ชื่อว่า อริยสัจ เพราะสำเร็จความเป็นอริยะ เพราะตรัสรู้พร้อม
เฉพาะซึ่งอริยสัจทั้งหลายเหล่านั้น คุณดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

พระตถาคตเป็นพระอริยะในโลก พร้อมทั้ง
เทวโลก ๑๗๑ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์, เพราะ
ฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ^๑.

และชื่อว่า อริยสัจ เพราะเป็นสัจจะอันประเสริฐ คุณดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ตถาคต อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะ
ตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งอริยสัจ ๔ เหล่านี้แล ตาม
ความเป็นจริง เพราะฉะนั้นบัณฑิตจึงเรียกว่า
อริยะ^๒.

คำว่า อริยานิ - อันประเสริฐ คือ ไม่ผิดเพี้ยน, อธิบายว่า
ไม่หลอกลวง. คุณดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

๑. สํ . มหา. ๑๕/๑๓๐๘. ๒. สํ . มหา. ๑๕/๑๓๐๓.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้แล
เป็นของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น,
เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ^๑.

คำว่า สัจจานิ - สัจจะทั้งหลาย ความว่า หากจะถามว่า
อะไรเป็นอรรถของสัจจะเล่า? ก็มีคำตอบว่า ธรรมใดไม่วิปริตดุจดั่งมาขา
เป็นธรรมที่ทำให้เข้าใจผิดพลาด คุณยับยั้งแด่เป็นคุณตัวตนด้วยการ
คาดคะเนเอาของพวกเดียรถีย์หาสภาวะมิได้ ย่อมปรากฏแก่ผู้พิจารณา
ด้วยปัญญาจักขุ, ธรรมเป็นแล เป็นโคจรของอริยญาณ โดยประการ
แห่ง สันติ - ความสงบ และ นิยยาน - การนำออก จากแดนเกิด
แห่งความลำบาก และโดยความเป็นจริงอันไม่วิปริต. ความเป็นจริงคือ
ความแท้ความไม่วิปริตนี้ พึงทราบว่าเป็นอรรถของสัจจะ คุณลักษณะ
แห่งไฟ และคุณปกติของโลก. ความพิสดาร ดุจดั่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แหละ
เธอทั้งหลายพึงทำความเพียรเพื่อรู้ตามเป็นจริงว่า นี้
ทุกข^๒ เป็นของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น^๒.

๑. สํ . มหา. ๑๕/๑๓๐๗. ๒. สํ . มหา. ๑๕/๑๖๕๗.

อีกอย่างหนึ่ง

ทุกข์เป็นของทำให้ลำบาก นอกจากทุกข์ไม่
มีสิ่งใดทำให้ลำบาก สิ่งนี้จึงเรียกว่าสัจจะ เพราะ
นิยามว่าทำให้ลำบาก, เว้นจากสิ่งนั้นเสียแล้ว
ทุกข์ไม่มีมาจากสิ่งอื่น ด้วยเหตุที่สิ่งนั้นเป็นเหตุ
แห่งทุกข์โดยแน่นอน จึงเรียกสิ่งนั้นว่าวิสัจฉิกา-
คือตัดหาว่าเป็นสัจจะ, ความสงบอื่นจากพระนิพ-
พานไม่มี เพราะฉะนั้น ความดับทุกข์จึงเป็นความ
จริง ด้วยเหตุที่พระนิพพานนั้นเป็นความดับทุกข์
อย่างแน่นอน. ทางนำออกนอกจากอริยมรรคไม่มี
เพราะฉะนั้น อริยมรรคจึงเป็นความจริง เพราะ
เป็นความนำออกอย่างแท้จริง, เพราะเหตุนั้น
บัณฑิตทั้งหลายจึงได้กล่าวว่า ความเป็นจริงอันไม่
วิปลาจากความจริง ในธรรมแม้ทั้ง ๔ มีทุกข์
เป็นต้น ว่าเป็นอรรถแห่งสัจจะเป็นพิเศษ ดังนี้.
ก็ สัจจะ ศัพท์นี้ ย่อมปรากฏในอรรถเป็นอเนก คือ
ย่อมปรากฏในอรรถว่า วาจาสัจจะ ได้ในคำเป็นต้นว่า บุคคล
พึงกล่าวความจริง ไม่พึงโกธ^๑ดังนี้.

๑. ปุ. ๖. ๒๕/๒๗.

ย่อมปรากฏในอรรถว่า **วิริตัสัจจะ** ได้ในคำเป็นต้นว่า และ
สมณพราหมณ์ทั้งหลายตั้งอยู่แล้วในสัจจะ^๑ ดังนี้.

ย่อมปรากฏในอรรถว่า **ทัญญูสัจจะ** ได้ในคำเป็นต้นว่า พวก
มีทัญญูต่างกัน ย่อมกล่าวสัจจะว่าสิ่งนี้แหละของจริง พวกนั้นจะเรียกว่า
เป็นผู้ฉลาดเหมือนกันหมดหรืออย่างไร^๒ ? ดังนี้.

ย่อมปรากฏในอรรถว่า **ปรมัตตสัจจะ** ก็อนิพพาน และมรรค
ในคำเป็นต้นว่า สัจจะมีเพียงอย่างเดียว สัจจะที่ ๒ ไม่มี ซึ่งเป็นเหตุ
ให้ผู้รู้ได้เถียงกัน^๓.

ย่อมปรากฏใน **อริยสัจ** ในคำเป็นต้นว่า สัจจะ ๔ เป็นกุศล
เท่าไร ? เป็นอกุศลเท่าไร^๔ ? ดังนี้. แม้ในที่นี้ **สัจ** ศัพท์นี้นั้น ย่อมเป็น
ไปในอรรถว่า **อริยสัจ** ฉะนั้นแล.

อรรถกถาพรรณนาแห่งวิสัชนุตเทศ

อันท่านสงเคราะห์แล้วในนิทเทสวาระ จบ

๑. พ. ขา. ๒๘/๓๕๘. ๒.-๓. พ. สุ. ๒๕/๔๑๕. ๔. พ. ป. ๓๑/๕๕๑.

อภิญาณียนิกเทศ

[๒] ปัญญาอันเป็นเครื่องทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว คือ เป็น
เครื่องรู้ชัดซึ่งธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรรู้อย่างไร เป็น
สุตมยญาณอย่างไร ?

ธรรมอย่างหนึ่งควรรู้อย่างไร คือ สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร

ธรรม ๒ ควรรู้อย่างไร คือ ธาตุ ๒

ธรรม ๓ ควรรู้อย่างไร คือ ธาตุ ๓

ธรรม ๔ ควรรู้อย่างไร คือ อริยสัจ ๔

ธรรม ๕ ควรรู้อย่างไร คือ วิมุตตายนะ ๕

ธรรม ๖ ควรรู้อย่างไร คือ อนุตตรริยะ ๖

ธรรม ๗ ควรรู้อย่างไร คือ นิททสวัตถุ - เหตุที่พระชินาสพนีพ-
พานแล้วไม่ปฏิบัติอีกต่อไป ๗

ธรรม ๘ ควรรู้อย่างยิ่ง คือ อภิกายตนะ-อารมณ์แห่งญาณอันฉะ
นุกคลดรอปจางไว้ ๘

ธรรม ๙ ควรรู้อย่างยิ่ง คือ อนุปปพวิหาร ๙

ธรรม ๑๐ ควรรู้อย่างยิ่ง คือ นิชชรวัตถุ - เหตุกำจัดมิจฉาทิฎฐิ
เป็นต้น ๑๐.

[๗] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติทั้งปวงควรรู้อย่างยิ่ง ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ก็ธรรมชาติทั้งปวงควรรู้อย่างยิ่ง คืออะไร ? คือ ตา รูป
จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุข-
เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย (แต่ละอย่าง ๆ) ควรรู้อย่าง
ยิ่ง หู เสียง ฯลฯ จมูก กลิ่น ฯลฯ ลิ้น รส ฯลฯ กาย โผฏฐัพพะ
ฯลฯ ใจ ธรรมารมณ์ มโนวิญญาณ มโนสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา
หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย ควร
รู้อย่างยิ่งทุกอย่าง.

[๘] รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ โทสะ
มานะ อหังการ กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมมา-

รณณัม จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ
กายวิญญาณ มโนวิญญาณ จักขุสัมผัส โสทสัมผัส ฆานสัมผัส
ชีวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสท
สัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กาย-
สัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา รูปสัญญา สัททสัญญา
คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา รูปสัญญาเจตนา
สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา
ธรรมสัญญาเจตนา รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก
โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์ คันธวิจารณ์ รสวิจารณ์
โผฏฐัพพวิจารณ์ ธรรมวิจารณ์ ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๕] ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ
วิญญาณธาตุ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นิลกสิณ
ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาดกสิณ อากาสกสิณ วิญญาณกสิณ
ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๖] ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อ
ในกระดูก. ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข้ใหญ่ ไข้น้อย

อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันทัน
น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร สมองศีรษะ ควรรู้
ยิ่งทุกอย่าง.

[๗] จักขวยตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ
ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ
โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ธรรมยตนะ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุ-
วิญญาณธาตุ โสทรธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ
ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ
โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ
จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ อิตตินทรีย์ ปุริสินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกจินทรีย์ โสมนัส-
สินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์
สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์
(อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติด้วยมโนการว่า เราจักรู้ธรรมที่ยังไม่รู้ อินทรีย์
นี้เป็นชื่อของโสคาปัตติมรรคญาณ) อัญญินทรีย์ (อินทรีย์ของผู้รู้
จตุสัจธรรมด้วยมรรคนั้น อินทรีย์นี้เป็นชื่อของญาณในฐานะ ๖ คือ
โสคาปัตติผลถึงอรหัตมรรคญาณ) อัญญาตาวิินทรีย์ (อินทรีย์ของพระ-

จีณาสพผู้รู้จบแล้ว อินทรีย์นี้เป็นชื่อของอรหัตผลญาณ) ควรรู้อย่าง
ทุกอย่าง.

[๘] กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ
สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ
จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน
ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๙] เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ
อุเบกขาเจโตวิมุตติ อากาสนัญญาตนสมาบัติ วิญญานัญญาตนสมาบัติ
อาภิกขัญญาตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ อวิชชา
สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา
อุปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

๒. อรรถกถาอภิญญยนิทเทส

ว่าด้วย อภิญญยธรรม

๒] บัดนี้ พระธรรมเสนาบคิสารีบุตรได้แสดงนิทเทสว่ามี
อาทิว่า กถิ อิม ธมฺมา อภิญญฺย - ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ควร
รู้ยิ่ง อย่างไร ? ดังนี้ ก็เพื่อจะแสดงธรรมอันท่านรวบรวมไว้ใน
วิสัณฺหุทเทส เป็นประเภท ๆ ไป.

ในคำเหล่านั้น พระธรรมเสนาบคิสารีบุตรได้ยกวิสัณหาข้อละ
๑๐ ๆ ตั้งแต่ต้นด้วยสามารถแห่งเอกนิทเทสเป็นต้นไป ในคำทั้ง ๕ มี
คำแสดงธรรมที่ควรรู้ยิ่งเป็นต้น ขึ้นแสดงเทียบเคียง โดยปริยายแห่ง
ทสูตรสูตร.

อรรถกถาเอกนิทเทส

ว่าด้วย อาหาร

บรรดาคำทั้ง ๕ นั้น ในเบื้องต้นแรก คำว่า สพุเพ สตุตา-
สฺตฺวํทํปฺว ในอภิญญยนิทเทส ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ใน
ภพทั้งปวง คือในกามภพเป็นต้น ในสัญญาภพเป็นต้น และในเอกโว-
การภพเป็นต้น.

คำว่า อาหารภูจิติกา - มีอาหารเป็นที่ตั้ง ความว่า การดำรง
อยู่ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น เพราะอาหาร ฉะนั้น จึงชื่อว่า อาหา-
รภูจิติกา - มีอาหารเป็นที่ตั้ง.

ก็ในคำว่า จิติ - การดำรงอยู่นี้ ท่านประสงค์เอา ความมีอยู่
ในขณะของตน.

ชื่อว่า อาหาร เพราะเป็นเหตุแห่งการดำรงอยู่แห่งสัตว์ทั้งปวง
เป็นธรรมอันหนึ่ง เป็นธรรมควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง. ครั้นรู้ปัจจัย
แล้ว ก็เป็นอันรู้ปัจจัยปบัน - ธรรมเกิดแต่ปัจจัย เพราะปัจจัยและ
ปัจจัยปบันทั้ง ๒ นั้นเพ่งความอาศัยกันและกัน. ญาตปริญญา เป็น
อันท่านกล่าวแล้วด้วยคำนั้น.

ถามว่า ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น คำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า อสัญญ-
สตตาเตวา - อสัญญสตตาพรหม ไม่มีเหตุ ไม่มีอาหาร ไม่มีผัสสะ๑
ดังนี้เป็นต้น คำนั้นจะมิผิดไปหรือ ?

ตอบว่า คำที่ท่านกล่าวนั้นไม่ผิด เพราะฉนเป็นอาหารของ
อสัญญสตตาเตวาเหล่านั้น.

ถามว่า ถึงแม้เป็นอย่างนั้น คำนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
อาหารทั้งหลาย ๔ เหล่านี้ เพื่อความตั้งอยู่แห่งสัตว์ผู้เกิดแล้ว เพื่อ
อนุเคราะห์แก่เหล่าสัมภวสี.

อาหาร ๔ เป็นไหน ? คือ กพพิการอาหาร - อาหารคือคำข้าว
เป็นอาหารหยาบหรือละเอียด, ผัสสะ - อาหารคือผัสสะ เป็นที่ ๒,
มโนสัญญาเจตนา - อาหารคือเจตนา เป็นที่ ๓, วิญญูณ - อาหารคือ
วิญญูณ เป็นที่ ๔ ดังนี้ ก็ย่อมผิด.

ตอบว่า ถึงแม้คำนั้นก็ไม่ผิด. เพราะในพระสูตร ตรัสไว้โดย
นิปริยาว่า **ธรรมทั้งหลายมีอาหารเป็นลักษณะแล** ชื่อว่า อาหาร
แต่ในที่นี้ตรัสโดยปริยาว่า ปัจจยชื่อว่า อาหาร. เพราะสังขตธรรม
ทั้งปวง ได้ปัจจย ย่อมควร ก็ปัจจยนั้นย่อมยังผลใด ๆ ให้เกิดขึ้น
ชื่อว่าย่อมนำมาซึ่งผลนั้น ๆ. เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า อาหาร.
ด้วยเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อวิชา เราก็
กล่าวว่ามิอาหาร มิได้กล่าวว่า ไม่มีอาหาร ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเป็นอาหารของอวิชา,
ควรกล่าวว่านิวรรณ์ ๕ เป็นอาหารของอวิชา. ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย แม่นิวรรณ์ ๕ เราก็กว่าว่ามีอาหาร
มิได้กล่าวว่าไม่มีอาหาร, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็
อะไรเล่าเป็นอาหารของนิวรรณ์ ๕. ฯลฯ ควรกล่าวว่า
อโยนิโสมนสิการเป็นอาหารของนิวรรณ์ดังนี้เป็นต้น.
อาหารดังกล่าวแล้วนี้ ประสงค์แล้วในที่นี้.

๑. ตั . นิ. ๑๖/๒๘.   ๒. อญ. ทสก. ๒๔/๖๑.

ครั้นถือเอาอาหารคือปัจจัยนี้ อาหารทั้งโดยปริยาย และ
อาหารทั้งโดยนิปริยาย ก็เป็นอันถือเอาทั้งหมด.

ในค่านั้น ปัจจัยอาหาร ย่อมได้ในอสัญญิภพ. จริงอยู่เมื่อ
พระพุทธเจ้ายังมิได้เสด็จอุบัติขึ้น พวกที่บวชเป็นเดียรถีย์ทำกรรม
ในวโยกสิณ ยังจุตถกมานให้เกิดขึ้นออกจากมานนั้นแล้ว ก็เห็นว่า
จิตนี้ เป็นของน่าดีเดียนมาก ความไม่มีจิตเสียเลย เป็นการดี. เพราะ
ทุกซ์มีการฆ่าและจองจำเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยจิต, เมื่อไม่มี
จิตทุกซ์นั้นก็ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้นจึงเกิดความยินดีพอใจ มานไม่เสื่อม
ทำกาลแล้วเกิดในอสัญญิภพ. ผู้ใดตั้งอยู่ในอิริยาบถใดในมนุษย์ ผู้นั้น
ก็ย่อมเกิดด้วยอิริยาบถนั้นสถิตอยู่ตลอด ๕๐๐ กัป. เป็นเหมือนนอน นั่ง
หรือยืนตลอดกาลยาวนานมีประมาณเพียงนั้น. ก็ปัจจัยอาหารย่อมได้แก่
สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น. เพราะสัตว์เหล่านั้นเจริญมานใดแล้วเกิด มาน
นั้นก็ปัจจัยแก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น เหมือนลูกศรที่ยิงไปด้วยกำลัง
แห่งสายธนู กำลังสายธนูมีกำลังเพียงใด ก็ไปได้เพียงนั้น ฉะนั้น
กำลังมานปัจจัยมีประมาณเพียงใด ก็สถิตอยู่ได้เพียงนั้น ฉะนั้น.
เมื่อกำลังมานปัจจัยสิ้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นก็จุติ จุลูกศรที่มีกำลังสิ้น
แล้วฉะนั้น.

ส่วนสัตว์เหล่าใดเป็นผู้เกิดในนรก สัตว์เหล่านั้นท่านกล่าวว่า
ไม่เป็นผู้มีชีวิตอยู่ด้วยความเพียร ไม่เป็นผู้มีชีวิตอยู่ด้วยผลแห่งบุญเลย,

อะไรเป็นอาหารของสัตว์เหล่านั้นเล่า? กรรมนั้นแหละเป็นอาหารของสัตว์เหล่านั้นดังนี้.

ถามว่า อาหารมี ๕ อย่างหรือ? ตอบว่า คำนี้ไม่พึงกล่าวว่า มี ๕ หรือมิใช่ ๕ ดังนี้. วาตะว่า ปัจจัยเป็นอาหาร ท่านกล่าวไว้แล้วมิใช่หรือ เพราะเหตุนั้น สัตว์เหล่านั้นเกิดในนรกด้วยกรรมใด, กรรมนั้นนั่นแหละเป็นอาหารของสัตว์เหล่านั้น เพราะเป็นปัจจัยแห่งการดำรงอยู่. คำนี้ท่านกล่าวหมายเอาคำใด คำนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วว่า ก็สัตว์นรกยังไม่ทำกาละตราบเท่าที่บาปกรรมยังไม่สิ้น^๑.

เพราะฉะนั้น คำว่า อาหารภูติกา-มีอาหารเป็นที่ตั้ง จึงมีความว่า มีปัจจัยเป็นที่ตั้ง. ก็ในคำนี้ว่า เพราะปรารภกฟิการาหาร ไม่พึงทำการกล่าวให้แตกต่างกันไป เพราะว่า ถึงแม้ น้ำลายที่เกิดในปากก็สำเร็จกิจเป็นอาหารแก่สัตว์เหล่านั้นใด. จริงอยู่ น้ำลายก็เป็นปัจจัยแก่พวกเกิดในนรกซึ่งเสวยทุกขเวทนา และแก่พวกเกิดในสวรรค์ซึ่งเสวยสุขเวทนา.

ในกามภพมีอาหาร ๔ โดยตรง, ในรูปภพและอรุภพ เว้น อสัณฺญิภพเสีย นอกนั้นมีอาหาร ๓. อสัณฺญิภพและภพนอกนี้เป็น มีปิจฺยาหาร ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้น สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเป็นผู้มีอาหารเป็นที่ตั้ง ด้วยอาหารดังกล่าวมาแล้วนี้.

๑. อัง.ติก. ๒๐/๔๒๓.

คำว่า สัพเพ สัตตา-สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เป็น บุคลา-
ธิฐานธรรมเทศนา, อธิบายว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง จริงอยู่
เทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้ามี ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งธรรมะ และ
บุคคล คือ

ธรรมาธิฐานธรรมเทศนา ๑

ธรรมาธิฐานบุคคลเทศนา ๑

บุคลาธิฐานบุคคลเทศนา ๑

บุคลาธิฐานธรรมเทศนา ๑.

ธรรมาธิฐานธรรมเทศนา เช่นเทศนาว่า ดูก่อนิกขุ
ทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่อบรมแล้ว
ย่อมควรแก่การงาน เหมือนจิต ดูก่อนิกขุทั้งหลาย จิตที่อบรม
แล้ว ย่อมควรแก่การงาน^๑.

ธรรมาธิฐานบุคคลเทศนา เช่นแสดงว่า ดูก่อนิกขุ-
ทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทัญญู จะพึงยึดถือสังขารไร ๆ
โดยความเป็นของเที่ยงนั้น มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาสที่จะมีได้^๒.

๑. อัง.เอกก. ๒๐/๒๓.

๒. อัง.เอกก. ๒๐/๑๕๓.

บุคลาธิฐานบุคลเทศนา เช่นแสดงว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
บุคลลดคนเดียวเมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์
แก้กมลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแต่ชนเป็นอันมาก เพื่อ
อนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อแก้กมล เพื่อความสุข
แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย^๑.

บุคลาธิฐานธรรมเทศนา เช่นแสดงว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ความปรากฏขึ้นแห่งจักขุใหญ่ย่อมมี เพราะความปรากฏขึ้นแห่ง
บุคลลดคนเดียว^๒.

ในเทศนา ๔ เหล่านี้ ในที่นี้ ท่านประสงค์เอา บุคลา-
ธิฐานธรรมเทศนา. ควรทราบว่ ท่านแสดงศัพท์คือ ธรรมะ ด้วย
สัตตะศัพท์ เพราะมุ่งธรรมเท่านั้น ตั้งแต่ต้นจนถึงหมวด ๑๐, อีก
อย่างหนึ่งพึงทราบว่ ท่านแสดงศัพท์คือ สัตตะ โดยวิเศษ เพราะพึงเข้า
ไปใคร่ครวญ ธรรม อันนับเนื่องในสันดานของสัตว์ได้ตามสภาวะด้วย
ญาณอันยิ่ง หรือควรทราบว่ สังขารทั้งหลาย ท่านกล่าวว่า สัตว์ โดย
ผลโลจารณัย เพราะเป็นเพียงบัญญัติว่าสัตว์ดังนี้ ก็เพราะอาศัยสังขาร
ทั้งหลาย. สัตว์ใด ๆ ชื่อว่า ตั้งอยู่ด้วยปัจจัยนั้นไม่มีเลย ในที่ไหน ๆ
๑. อจฺ. เอกก. ๒๐/๑๕๒. ๒. อจฺ. เอกก. ๒๐/๑๔๔.

พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 185
ก็มีแต่สังขารทั้งนั้น, แต่ท่านเรียกอย่างนี้ ด้วยสามารถแห่งโวหาร.
ญาติปริณญา เป็นอันท่านกล่าวไว้ด้วยคำนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาทุกนิกเทศ

ว่าด้วย ชาติ ๒

คำว่า เทว ชาติโย - ชาติ ๒ ได้แก่ สังขตชาติ ๑ อสังขต-
ชาติ ๑.

บรรดาชาติทั้ง ๒ นั้น จันท์ ๕ อันปัจจัยเป็นอนกปรังแต่ง
แล้ว ชื่อว่า สังขตชาติ, พระนิพพานอันปัจจัยอะไรๆ ปรังแต่งไม่ได้
แล้ว ชื่อว่า อสังขตชาติ.

อรรถกถาติกนิกเทศ

ว่าด้วย ชาติ ๓

คำว่า ติสฺโส ชาติโย - ชาติ ๓ ได้แก่ กามชาติ ๑. รูปชาติ ๑,
อรูปรชาติ ๑.

บรรดาชาติทั้ง ๓ นั้น กามชาติเป็นไฉน ?

ในเบื้องต่ำมีเวสินรเป็นที่สุด, ในเบื้องบนมีปรนิมมิตวสวัตติ

เทวโลกเป็นที่สุด จันท์ ชาติ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ที่ท่องเที่ยวไปในระหว่างนี้ นับเนื่องในระหว่างนี้, นี้เรียกว่ากามธาตุ^๑.

บรรดาธาตุทั้ง ๓ นั้น รูปธาตุเป็นไฉน ? ในเบื้องต่ำมีพรหม-โลกเป็นที่สุด ในเบื้องบนมีอกนิษฐพรหมโลกเป็นที่สุด สภาวธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิก ของบุคคลผู้เข้าสมบัติที่ดี ของผู้เกิดแล้วที่ดี ของผู้อยู่ด้วยสุขวิหารธรรมในปัจจุบันที่ดี ที่ท่องเที่ยวไปในระหว่างนี้ นับเนื่องในระหว่างนี้, นี้เรียกว่ารูปธาตุ^๒.

บรรดาธาตุทั้ง ๓ นั้น อรูปธาตุเป็นไฉน ? ในเบื้องต่ำมีอาภา-สถานียายตนะพรหมโลกเป็นที่สุด ในเบื้องบนมีเนวสัญญานาสัญญา-ยตนะพรหมโลกเป็นที่สุด สภาวธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิกของ ผู้เข้าสมบัติที่ดี ของผู้เกิดแล้วที่ดี ของผู้อยู่ด้วยสุขวิหารธรรมในปัจจุบัน ที่ดี ที่ท่องเที่ยวไปในระหว่างนี้ นับเนื่องในระหว่างนี้, นี้เรียกว่า อรูปธาตุ^๓.

แต่ในอรรถกถา ท่านกล่าวว่า กามภพ ชื่อว่า กามธาตุได้ จันท์ ๕, รูปภพ ชื่อว่า รูปธาตุ ได้จันท์ ๕, อรูปภพ ชื่อว่า อรูปธาตุ ได้จันท์ ๔. นี้ ประกอบโดยปริยายแห่งทศตรสูตร.

๑. อภิ.วิ. ๓๕/๑๒๒. ๒. อภิ.วิ. ๓๕/๑๒๔. ๓. อภิ.ธ . ๓๔/๘๓๐.

ส่วนในปริยายแห่งสังคิสิสูตรว่า ถึงแม้ธาตุทั้งหลายที่ท่านกล่าวไว้

ว่า กุสลธาตุมี ๓ คือ เนกขัมมธาตุ ๑, อภัยปาทธาตุ ๑, อวิหิงสา-
ธาตุ ๑. ธาตุ ๓ อื่นอีก คือ รูปธาตุ ๑ อรูปธาตุ ๑ นิโรธธาตุ ๑.
ธาตุ ๓ อื่นอีก คือ หินาธาตุ ๑ มัชฌิมาธาตุ ๑ ปณิศาธาตุ ๑^๑.
ก็ย่อมประกอบในที่นี้.

ความตริก ความตริกตรอง อันประกอบด้วยเนกขัมมะ ฯลฯ
สัมมาสังกัปปะ นี้เรียกว่า เนกขัมมธาตุ, กุสลธรรมแม้ทั้งหมด ก็
เรียกว่า เนกขัมมธาตุ.

ความตริก ความตริกตรอง อันประกอบด้วยอภัยปาทะ ฯลฯ
สัมมาสังกัปปะ เรียกว่า อภัยปาทธาตุ, ความมีไมตรี อาการที่มี
ไมตรี สภาพที่มีไมตรี ในสัตว์ทั้งหลายเมตตาเจโตวิมุตติ นี้เรียกว่า
อภัยปาทธาตุ.

ความตริก ความตริกตรอง อันประกอบด้วยอวิหิงสา ฯลฯ
สัมมาสังกัปปะ เรียกว่า อวิหิงสาธาตุ, ความกรุณา อาการที่กรุณา
สภาพที่กรุณา ในสัตว์ทั้งหลาย กรุณาเจโตวิมุตติ นี้เรียกว่า อวิหิงสา-
ธาตุ^๒.

รูปธาตุและอรูปธาตุได้กล่าวไว้แล้วแล. นิพพาน เรียกว่า
นิโรธธาตุ. อกุสลจิตตูปบาท ๑๒ เรียกว่า หินาธาตุ, ธรรมที่เป็นไป
๑. ที.ปา. ๑๑/๒๒๘. ๒. อภิ.วิ. ๓๕/๑๒๒.

ในภูมิ ๓ ที่เหลือ เรียกว่า มัชฌิมาธาตุ, โลกุตระธรรม ๕ เรียกว่า
ปณิตาธาตุ. ก็ธรรมแม้ทั้งหมด เรียกว่า ธาตุ เพราะอรรถว่า
ไม่ใช่ชีวะ.

อรรถกถาตูกนิเทศ

ว่าด้วย อริยสัจ ๔

คำว่า จตุตตาริ อริยสัจจانی - อริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกขอริย-
สัจ ๑, ทุกขสมุททอริยสัจ ๑, ทุกขนิโรธอริยสัจ ๑, ทุกขนิโรธคามินี
ปฎิปทาอริยสัจ ๑. วรรณนาแห่งอริยสัจ ๔ เหล่านี้ จักมีแจ้งใน
วิชันนาแห่งสัจจะแล.

อรรถกถาปัญจกนิเทศ

ว่าด้วย วิมุตตายนตนะ ๕

คำว่า ปญจ วิมุตตายนตนาณี - วิมุตตายนตนะ ๕ ความว่า
เหตุแห่งการพ้น ๕ ประการเหล่านี้ คือ การสดับธรรมเทศนาที่ผู้อื่น
แสดงเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน ๑, การแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับ
มาแล้วเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่คนเหล่านี้ ๑, การสาธยายธรรมที่ตน
ได้สดับมาแล้ว ๑, การตรึกถึงธรรมตามที่ตนได้สดับมาแล้วด้วยใจ ๑,

อารมณ์อันสมควรแก่สมณกรรมฐาน ๔๐ มี กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ เป็นต้น ๑.

ดูดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระศาสดาหรือเพื่อน
สพรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะควรแก่ การเคารพ
แสดงธรรมแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ภิกษุนั้นย่อม
เข้าใจรรตเข้าใจธรรมในธรรมนั้นตามที่พระศาสดา
หรือเพื่อนสพรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะควรแก่การ
เคารพ แสดงธรรมแก่ภิกษุ, เมื่อภิกษุนั้น เข้าใจ
อรรต เข้าใจธรรม ก็ย่อมเกิดความปราโมทย์, เมื่อ
เกิดความปราโมทย์แล้ว ปิตักิ์ย่อมเกิด, เมื่อใจ
สหรคตด้วยปิตี กายย่อมสงบ, ผู้มีกายสงบก็ย่อม
เสวยสุข, เมื่อมีสุขจิตย่อมตั้งมั่น, นี่เป็นวิมุต-
ตายตนะข้อที่ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง พระ-
ศาสดาหรือเพื่อนสพรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะควร
แก่การเคารพรูปใดรูปหนึ่ง ย่อมไม่ได้แสดงธรรม
แก่ภิกษุเลย แต่ว่า ภิกษุยอมแสดงธรรมตามที่ได้

ลำดับมา ตามที่ได้เล่าเรียนมาแล้วคนอื่นโดย
พิสดาร ภิกษุยอมเข้าใจบรรพต เข้าใจธรรมในธรรม
นั้นที่ภิกษุแสดงธรรมตามที่ได้ลำดับมา ตามที่ได้
เล่าเรียนมาแล้วคนอื่นโดยพิสดาร เมื่อภิกษุ
เข้าใจบรรพต เข้าใจธรรม ย่อมเกิดปรโมทย์ ฯลฯ
เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น. นี่เป็นวิมุตตายนะ
ข้อที่ ๒.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง พระ-
ศาสดาหรือเพื่อนสหพรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะควร
แก่การเคารพบูชาใครรูปหนึ่ง ก็ไม่ได้แสดงธรรมแก่
ภิกษุ แม้ภิกษุก็ไม่ได้แสดงตามที่ได้ลำดับมา ตามที่
ที่ได้เล่าเรียนมาแล้วคนอื่นโดยพิสดาร ก็แก่
ว่าภิกษุยอมทำการสาธยายตามที่ได้ลำดับมา ตามที่
ได้เล่าเรียนมาโดยพิสดาร ภิกษุยอมเข้าใจบรรพต
เข้าใจธรรมนั้น ตามที่ภิกษุสาธยายธรรมตามที่ได้
ลำดับมา ตามที่ได้เล่าเรียนมาโดยพิสดาร เมื่อ
ภิกษุเข้าใจบรรพต เข้าใจธรรม ย่อมเกิดปรโมทย์
 ฯลฯ เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นวิมุตตา-
ยณะข้อที่ ๓.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง พระ-
ศาสดาหรือเพื่อนสพรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะควร
แก่การเคารพรูปใดรูปหนึ่ง ก็ไม่ได้แสดงธรรม
แก่ภิกษุ ภิกษุก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ได้สดับมา
ตามที่ได้เล่าเรียนมาแก่คนเหล่าอื่นโดยพิสดาร แม้
ภิกษุก็ไม่ได้ทำการสาธยายธรรมตามที่ได้สดับมา
ตามที่ได้เล่าเรียนมาโดยพิสดาร ก็แต่ว่าภิกษุย่อมน
ตรึกตรองใคร่ครวญธรรมตามที่ได้สดับมา ตามที่
ได้เล่าเรียนมาด้วยใจ ภิกษุย่อมเข้าใจอรรถ เข้า
ใจธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ ฯลฯ เมื่อมีสุข จิต
ย่อมตั้งมั่น นี่เป็นวิมุตตายนะข้อที่ ๔.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง พระ-
ศาสดาหรือเพื่อนสพรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะควร
แก่การเคารพรูปใดรูปหนึ่ง ก็ไม่ได้แสดงธรรมแก่
ภิกษุ ภิกษุก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ได้สดับมา
ตามที่ได้เล่าเรียนมาแก่คนเหล่าอื่นโดยพิสดาร
ภิกษุก็ไม่ได้สาธยายธรรมตามที่ได้สดับมา ตามที่
ได้เล่าเรียนมาโดยพิสดาร แม้ภิกษุก็ไม่ได้ตรึก-
ตรองใคร่ครวญธรรมตามที่ได้สดับมา ตามที่ได้

เล่าเรียนมาด้วยใจ ก็แต่ว่าสมาธิมีตัวอย่างใดอย่าง
หนึ่ง เธอเล่าเรียนมาด้วยดี ทำไว้ในใจด้วยดี
ทรงไว้ด้วยดี แทงตลอดด้วยดี ด้วยปัญญา ภิกษุ
ย่อมเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรมนั้น ตามที่ได้เล่าเรียน
สมาธิมีตัวอย่างใดอย่างหนึ่งมาด้วยดี ทำไว้ในใจ
ด้วยดี ทรงไว้ด้วยดี แทงตลอดด้วยดี ด้วยปัญญา
เมื่อภิกษุเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรม ย่อมเกิดความ
ปราโมทย์ เมื่อเกิดปราโมทย์แล้ว ย่อมเกิดปีติ
เมื่อมีใจสหระตด้วยปีติ กายย่อมสงบ ผู้มีกาย
สงบแล้ว ย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อม
ตั้งมั่น. นี่เป็นวิมุตตายนะข้อที่ ๕ ดังนี้แล°.

อรรถกถาฉกนิกายเทศ

ว่าด้วย อนุตรริยะ

ในคำนี้ว่า จ อนุตฺตริยานิ - อนุตรริยะ ๖ มีความว่า คุณ
อันยิ่งกว่าธรรมชาติเหล่านั้น ไม่มี ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
อนุตระ อนุตระนั้นแหละ ชื่อว่า อนุตรริยะ, อธิบายว่า เป็นธรรมชาติ
อันประเสริฐ. สมจริงดังพระดำรัสอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

๑. อญฺ.ปญฺจก. ๒๒/๒๖.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อนุตริยะ ๖ ประการนี้.

๖ ประการเป็นไฉน ? คือ -

๑. ทศนานุตริยะ - การเห็นอันประเสริฐ,
๒. สวнанุตริยะ - การฟังอันประเสริฐ,
๓. ลาภานุตริยะ - การได้อันประเสริฐ,
๔. ลิกขานุตริยะ - การศึกษาอันประเสริฐ,
๕. ปาริจรียานุตริยะ - การบำรุงอันประเสริฐ,
๖. อนุสทานุตริยะ - อนุสติอันประเสริฐ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ ทศนานุตริยะ เป็น

ไฉน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลก
นี้ ย่อมไปเพื่อจะดูช้างแก้วบ้าง, ม้าแก้วบ้าง,
แก้วมณีบ้าง, ของใหญ่ของเล็ก, หรือสมณพรหมณ์
ผู้เห็นผิด, ผู้ปฏิบัติผิด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ทศนะมียอยู่ เรามิได้กล่าวว่ ไม่มี ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ก็แต่ว่า ทศนะนี้นั้นแล เป็นทศนะอัน
เลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน มิใช่
ของพระอรียะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่

เป็นไปเพื่อเบื้อหน้าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อ
ความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้
เพื่อพระนิพพาน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนบุคคล
ใดมีสัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีสัทธาไม่
หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมไปเพื่อใจเห็น
ตถาคต หรือสาวกของตถาคต ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ไปเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าว
ล่วงความโศกและความรำไร เพื่อความดับสูญแห่ง
ทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อทำให้
แจ้งซึ่งพระนิพพาน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่
บุคคลผู้มีสัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีสัทธา
ไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ไปเห็นพระ-
ตถาคต หรือสาวกของพระตถาคตนี้ เราเรียกว่า
ทสณานุตริยะ. ทสณานุตริยะ เป็นดังนี้.

ก็ สวณานุตริยะ เป็นอย่างไร ? ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมไปเพื่อ
ฟังเสียงกลองบ้าง เสียงพิณบ้าง เสียงเพลงบ้าง

หรือเสียงสูง ๆ ต่ำ ๆ ย่อมไปเพื่อฟังธรรมของ
สมณพราหมณ์ผู้เห็นผิด ผู้ปฏิบัติผิด ลูกก่อนิกษุ
ทั้งหลาย การฟังนี้มีอยู่ เราได้กล่าวว่า ไม่มี ก็
แต่ว่าการฟังนี้ เป็นการฟังอันแล้ว ฯลฯ ไม่เป็น
ไปเพื่อพระนิพพาน. ลูกก่อนิกษุทั้งหลาย ส่วน
บุคคลใดแลมีสัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มี
สัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมไป
เพื่อฟังธรรมของตถาคต หรือของสาวกของตถาคต.
ลูกก่อนิกษุทั้งหลาย การฟังนี้ประเสริฐกว่าการฟัง
ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์
ทั้งหลาย ฯลฯ เพื่อกระทำให้งามซึ่งพระนิพพาน,
ลูกก่อนิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้มีสัทธาตั้งมั่น
มีความรักตั้งมั่น มีสัทธาไม่หวั่นไหว มีความ
เลื่อมใสยิ่ง ย่อมไปฟังธรรมของตถาคตหรือของ
สาวกของพระตถาคตนี้ เราเรียกว่า สานานุตริยะะ.
ทธานุตริยะะ สวานานุตริยะะ เป็นดังนี้.

ก็ ลากานุตริยะะ เป็นอย่างไร ? ลูกก่อน
ิกษุ บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมได้บุตรบ้าง

ภรรยาบ้าง ทรัพย์บ้าง หรือลาภมากบ้าง น้อยบ้าง
หรือได้สัทธาในสมณพราหมณ์ผู้เห็นผิด ผู้ปฏิบัติ
ผิด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ลากคือการได้นี้มีอยู่
เรามีได้กล่าวว่า ไม่มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็
แต่ว่า ลากคือการได้นี้เป็นลาภแล้ว ฯลฯ ไม่เป็น
ไปเพื่อพระนิพพาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วน
บุคคลใดแล เป็นผู้มีสัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น
มีสัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมได้
สัทธาในพระตถาคต หรือสาวกของพระตถาคต.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ลากคือการได้นี้เป็นลาภอัน
ประเสริฐกว่าลาภทั้งหลาย ย่อมเป็นไปเพื่อความ
บริสุทธิแห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ เพื่อกระทำให้
แจ้งซึ่งพระนิพพาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่
บุคคลผู้มีสัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีสัทธา
ไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมได้สัทธาใน
พระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคตนี้ เราเรียกว่า
ลาภานุตรียะ. ทสฺธานุตรียะ สวณานุตรียะ
ลาภานุตรียะ เป็นดังนี้.

ก็ ลิกขานุตตริยะ เป็นอย่างไร ? ดูก่อน

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมศึกษา
ศิลปะเกี่ยวกับช้างบ้าง ม้าบ้าง รถบ้าง ธนูบ้าง
ดาบบ้าง หรือศึกษาศิลปะชั้นสูงชั้นต่ำ ย่อมศึกษา
ต่อสมณพราหมณ์ผู้มีความเห็นผิด ผู้ปฏิบัติผิด
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การศึกษานี้มีอยู่, เรามิได้
กล่าวว่า การศึกษานี้ไม่มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ก็แต่ว่าการศึกษานั้น เป็นการศึกษที่เลว ฯลฯ
ย่อมไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ส่วนบุคคลใดมีศัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มี
ศัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมศึกษา
อริศีลบ้าง อริจิตบ้าง อริปัญญาบ้าง ในธรรม
วินัยอันตถาคตประกาศแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
การศึกษานี้ประเสริฐกว่าการศึกษาทั้งหลาย ย่อม
เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ
เพื่อให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ข้อที่บุคคลผู้มีศัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มี
ศัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมศึกษา
อริศีลบ้าง อริจิตบ้าง อริปัญญาบ้าง ในธรรมวินัย

อันตถาคตประกาศแล้วนี้ เราเรียกว่า ลิกขานุต-
ริยะ. ทัสซานุตริยะ สวานุตริยะ ลาภานุต-
ริยะ ลิกขานุตริยะ เป็นต้นนี้.

ก็ ปาริจรียานุตริยะ เป็นอย่างไร ? ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมบำรุง
กษัตริย์บ้าง, พราหมณ์บ้าง, คฤหบดีบ้าง, ก็หรือ
ว่า ย่อมบำรุงบุคคลชั้นสูงและต่ำ, หรือย่อมบำรุง
สมณพราหมณ์ผู้มีความเห็นผิด ผู้ปฏิบัติผิด.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การบำรุงนี้มีอยู่ เรามิได้
กล่าวว่า การบำรุงไม่มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แต่
การบำรุงนี้แล เป็นการบำรุงอันเลว ฯลฯ ไม่เป็น
ไปเพื่อพระนิพพาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็แต่ว่า
บุคคลใดแล ผู้มีสัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น
มีสัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมบำรุง
พระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต. ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย การบำรุงนี้ประเสริฐกว่าการบำรุงทั้งหลาย
ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย
 ฯลฯ เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน, ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้มีสัทธาตั้งมั่น มีความ

รักตั้งมั่น มีสัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง
ย่อมบำรุงพระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต. นี้
เราเรียกว่า ปาจริยานุตรริยะ. ทสฺธานุตรริยะ
สวณานุตรริยะ ลาภานุตรริยะ ลิกขานุตรริยะ
ปาจริยานุตรริยะ เป็นต้นี้.

ก็อนุสทานุตรริยะ เป็นอย่างไร ?, ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมระลึก
ถึงการได้บุตรบ้าง การได้ภรรยาบ้าง การได้ทรัพย์
บ้าง ก็หรือว่า ย่อมระลึกถึงการได้มากบ้าง น้อย
บ้าง, หรือระลึกถึงสมณพราหมณ์ผู้มีความเห็นผิด
ผู้ปฏิบัติผิด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การระลึกถึงนี้
มีอยู่ เรามีได้กล่าวว่า การระลึกถึงนี้ไม่มี. ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย แต่ว่า การระลึกถึงนี้นั้นแล เป็น
การระลึกถึงอันแล้ว ฯลฯ ย่อมไม่เป็นไปเพื่อ
พระนิพพาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็แต่ว่าบุคคล
ใดแล ผู้มีสัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีสัทธา
ไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมระลึกถึง
พระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต. ดูก่อนภิกษุ

ทั้งหลาย การระลึกถึงนี้ประเสริฐกว่าการระลึกถึง
ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์
ทั้งหลาย ฯลฯ เพื่อให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน,
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้มีสัทธาตั้งมั่น
มีความรักตั้งมั่น มีสัทธาไม่หวั่นไหว มีความ
เลื่อมใสยิ่ง ย่อมระลึกถึงพระตถาคตหรือสาวกของ
พระตถาคต. นี้ เราเรียกว่า อนุสτανุตริยะะ.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้คือ อนุตริยะะ ๖
ฉะนั้นแล.

อรรถกถาสัตตกนิทเทศ

ว่าด้วย นิททสะ

ในคำว่า สตุต นิททสวตฺตุนิ นี้ มีความว่า ทสะ แปลว่า
๑๐ ไม่มีแก่ผู้นั้น ฉะนั้น ผู้นั้นจึงชื่อว่า นิททสะ, วัตถุคือเหตุแห่ง
นิททสะคือความเป็นแห่งนิททสะ ชื่อว่า นิททสวตฺต.

จริงอยู่ พระชินาสพ ปรีนิพพานในกาลที่มีพรรษา ๑๐ ก็ไม่
ชื่อว่า มีพรรษา ๑๐ อีก เพราะไม่มีปฏิสนธิอีกต่อไป ฉะนั้น ท่านจึง
๑. อัง. นกฺก. ๒๒/๓๐๑.

เรียกว่า นิททสะ ไม่มีพรรษา ๑๐. และไม่มีพรรษา ๑๐. อย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่ แม้พรรษา ๕ ก็ไม่มี ฯลฯ แม้กาลสักว่าครูเดียวก็ยังไม่มีการพิจารณาปริณิพพานในกาลที่มีพรรษา ๑๐ เท่านั้นก็หาไม่ แม้ปริณิพพานในกาลที่มีพรรษา ๗ ก็ไม่ชื่อว่ามีพรรษา ๗ ไม่มีพรรษา ๑๐ ไม่มีการแม้สักครูเดียว. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อยกเอาโอรสอันเกิดในลัทธิเดียรถีย์มาไว้ในพระศาสนา แล้วทรงแสดงความไม่มีแห่งพระนิพพานผู้เช่นนั้นในลัทธิเดียรถีย์นั้น, และความมีอยู่แห่งพระนิพพานผู้เช่นนั้นในศาสนา นี้ จึงตรัสเหตุแห่งความมีอยู่แห่งพระนิพพานผู้เช่นนั้นว่า

สตต นิททสวตฺถุณี - วัตถุแห่งนิททสะ ๗. ดูกังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นิททสวัตถุ ๗ ประการ

นี้. ๗ ประการเป็นไฉน ? คือ

๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัย

นี้ เป็นผู้มีความพอใจอย่างแรงกล้าในการสมาทาน

สิกขาและเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจากไปในการสมาทานสิกขา.

๒. เป็นผู้ได้รับความยินดีอย่างแรงกล้าในการ

ไคร่ครวญธรรมและเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจาก

ไปในการใคร่ครวญธรรมต่อไป.

๓. เป็นผู้ยินดีอย่างแรงกล้าในการกำจัด
ความอยาก และเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจาก
ไปในการกำจัดความอยากต่อไป.

๔. เป็นผู้มีความยินดีอย่างแรงกล้าในการ
หลีกเร้น และเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจากไป
ในการหลีกเร้นต่อไป.

๕. เป็นผู้มีความพอใจอย่างแรงกล้าในการเริ่ม
ความเพียร และเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจาก
ไปในการเริ่มความเพียรต่อไป.

๖. เป็นผู้มีความพอใจอย่างแรงกล้าในความ
เป็นผู้มีสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตัว และเป็นผู้มี
ความรักอันไม่ปราศจากไปในความเป็นผู้มีสติปัญ-
ญาเป็นเครื่องรักษาตัวต่อไป.

๗. เป็นผู้มีความพอใจอย่างแรงกล้าในการ
แทงตลอดด้วยทิวฐิ และเป็นผู้มีความรักอันไม่
ปราศจากไปในการแทงตลอดด้วยทิวฐิ ต่อไป.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นิทสวัตถุ ๗ ประการนี้แล*.

แม้พระเถระครั้นยกเทศนาอย่างนั้นขึ้นกล่าวว่า สตุต นิทสวัตถุณี
- นิทสวัตถุ ๗ ดังนี้.

อรรถกถาอัฐกนิทส

ว่าด้วย อภิภายตนะ ๘

ในคำว่า อฏฐ อภิภายตนา - อภิภายตนะ ๘ นี้ มีความ
ว่า อายตนะทั้งหลายครอบงำฉานเหล่านั้น ฉะนั้น ฉานเหล่านั้นจึง
ชื่อว่า อภิภายตนะ. คำว่า อายตนา ความว่า ฉานมีกสิณเป็น
อารมณ์กล่าวคืออายตนะเพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งอันยิ่ง.

อธิบายว่า กิณุคคลผู้มีญาณอันยิ่ง ผู้มีญาณแก่ส่วกล้าคิดว่า อัน
เราพึงเข้าในอารมณ์นี้ เพราะเหตุไร ? ภาระในการทำจิตให้เป็นเอกัคค-
ตา ไม่มีแก่เราดังนี้ แล้วครอบงำอารมณ์เหล่านั้นเสียเข้าสมาบัติ, ยัง
อุปปนาให้เกิดขึ้นในอารมณ์นี้ พร้อมกับการเกิดขึ้นแห่งนิมิต. ฉานที่
ให้เกิดขึ้นโดยประการอย่างนี้ ท่านเรียกว่า อภิภายตนะ. อภิภายตนะ
๘ เป็นไฉน ?

๑. อญ. สตุตถ. ๒๓/๑๘.

๑. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็น

รูปภายนอกเล็กน้อย มีวรรณะดีและทราชม
ครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า
เรารู้ เราเห็น, นี้ เป็น อภิกายตอนที่ ๑.

๒. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็น

รูปภายนอกไม่มีประมาณ มีวรรณะดีและทราชม
ครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า
เรารู้ เราเห็น, นี้ เป็น อภิกายตอนที่ ๒.

๓. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็น

รูปภายนอกเล็กน้อย มีวรรณะดีและทราชม ครอบงำ
รูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า เรารู้ เรา
เห็น, นี้ เป็น อภิกายตอนที่ ๓.

๔. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็น

รูปภายนอกไม่มีประมาณ มีวรรณะดีและทราชม
ครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า
เรารู้ เราเห็น, นี้ เป็น อภิกายตอนที่ ๔.

๕. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็น
รูปภายนอกอันเขียว มีวรรณะเขียว เขียวล้วน
มีรังสีเขียว, ดอกผักตบอันเขียว มีวรรณะเขียว
เขียวล้วน มีรังสีเขียว, หรือว่าผู้ที่กำเนิดในเมือง
พาราณสี มีส่วนทั้งสอง เกลี้ยงเขียว มีวรรณะเขียว
เขียวล้วน มีรังสีเขียว แม้นั้นใด, ผู้หนึ่ง มีความ
สำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกอันเขียว มี
วรรณะเขียว เขียวล้วน มีรังสีเขียว ฉะนั้น
เหมือนกัน กรอบจํารูปเหล่านั้นแล้ว มีความ
สำคัญอย่างนี้ เรารู้ เราเห็น, นี้ เป็น อภิปายตนะ
ที่ ๕.

๖. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็น
รูปภายนอกอันเหลือง มีวรรณะเหลือง เหลือง
ล้วน มีรังสีเหลือง, ดอกกรรณิกายอันเหลือง มี
วรรณะเหลือง เหลืองล้วน มีรังสีเหลือง, หรือว่า
ผู้ที่กำเนิดในเมืองพาราณสี มีส่วนทั้งสองเกลี้ยง-
เหลือง มีวรรณะเหลือง เหลืองล้วน มีรังสีเหลือง
แม้นั้นใด, ผู้ใดมีความสำคัญในรูปภายใน เห็น
รูปภายนอกอันเหลือง มีวรรณะเหลือง เหลือง

ล้วน มีรังสีเหลือง ฉะนั้นเหมือนกัน กรอบจำรูป
เหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า เรารู้ เรา
เห็น, นี้ เป็น อภิปายตนะที่ ๖.

๖. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็น
รูปภายนอกอันแดง มีวรรณะแดง แดงล้วน มี
รังสีแดง, ดอกหงอนไก่อันแดง มีวรรณะแดง
แดงล้วน มีรังสีแดง, หรือว่า ผ้าที่กำเนิดในเมือง
พาราณสี มีส่วนทั้งสองเกลี้ยงแดง มีวรรณะแดง
แดงล้วน มีรังสีแดง แม้ฉนั้นใด, ผู้หนึ่ง มีความ
สำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกอันแดง มี
วรรณะแดง แดงล้วน มีรังสีแดง ฉะนั้นเหมือนกัน กรอบจำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้
ว่า เรารู้ เราเห็น, นี้ เป็น อภิปายตนะที่ ๗.

๘. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็น
รูปภายนอกอันขาว มีวรรณะขาว ขาวล้วน มี
รังสีขาว, ดาวประกายพรึกอันขาว มีวรรณะขาว
ขาวล้วน มีรังสีขาว, หรือว่า ผ้าที่กำเนิดในเมือง
พาราณสี มีส่วนทั้งสองเกลี้ยงขาว มีวรรณะขาว
ขาวล้วน มีรังสีขาว แม้ฉนั้นใด, ผู้หนึ่ง มีความ

สำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกอันขาว มี
วรรณขาว ขาวล้วน มีรังสีขาว ฉะนั้นเหมือนกัน
ครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า
เรารู้ เราเห็น, นี่เป็น อภิปายตนะที่ ๘°.

อรรถกถาฉกนิเทศ

ว่าด้วย อนุปปพวิหารธรรม ๕

คำว่า นว อนุปปพวิหาร - อนุปปพวิหาร ๕ มีความว่า ภายหลังแห่งธรรมมีในก่อน ๆ ชื่อว่า อนุปปพะ - ตามลำดับ, วิหาระ - ธรรมเป็นเครื่องอยู่ตามลำดับ ชื่อว่า อนุปปพวิหาระ เพราะเป็นธรรมอันพระโยคีบุคคลพึงอยู่ คือพึงเข้าอยู่ตามลำดับ, อธิบายว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่อันพระโยคีบุคคลพึงเข้าอยู่ตามลำดับ. อนุปปพวิหารธรรม ๕ เป็นไฉน ? พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัย

นี้เข้าปฐมฌาน สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย มี

วิตกวิจารณ์ มีปีติสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่

๑. ที. ปา. ๑๑/๓๔๕.

๒. ภิกษุ เพราะระงับวิตกวิจารณ์เสียได้ ก็
เข้าทุติยฌาน อันเป็นความผ่องใสแห่งใจในภายใน
มีอารมณ์เป็นเอกทิภาพ - ความที่จิตมีอารมณ์เดียว
ไม่มีวิตกวิจารณ์ มีปีติสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่.

๓. ภิกษุ เข้าตติยฌานอันปราศจากปีติอยู่
ด้วยอุเบกขา, สติ, สัมปชัญญะเสวยสุขทางกาย
ซึ่งพระอริยะทั้งหลายเรียกว่า เป็นผู้มือุเบกขา, มี
สติ, มีธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขดังนี้.

๔. ภิกษุ เพราะละสุขและทุกข์ดับโสมนัส
โทมนัสในก่อนเสียได้ จึงเข้าตุดตฌานอันไม่มี
ทุกข์และสุข บริสุทธิด้วยอุเบกขาและสติอยู่.

๕. ภิกษุ เพราะก้าวล่วงรูปสัญญา ดับปฏิฆ-
สัญญา ไม่ใส่ใจจรรจนัตตสัญญาได้โดยประการทั้ง
ปวง จึงเข้าอากาธานัญจายตนะด้วยบริกรรมว่า
อนนโต อากาโส - อากาสไม่มีที่สุดอยู่.

๖. ภิกษุ ก้าวล่วงอากาธานัญจายตนะเสียได้
โดยประการทั้งปวง จึงเข้าวิญญูณัญจายตนะด้วย
บริกรรมว่า อนนตํ วิญญาณํ - วิญญูณไม่มีที่สุด
อยู่.

๗. ภิกษุ ก้าวล่วงวิญญาณเจตนะเสียได้
โดยประการทั้งปวง จึงเข้าอาภิญญายเจตนะด้วย
บริกรรมว่า นตฺถิ กิณฺณจิ - นิดหนึ่งหน้อยหนึ่งไม่มี
อยู่.

๘. ภิกษุ ก้าวล่วงอาภิญญายเจตนะเสียได้
โดยประการทั้งปวง จึงเข้าเนวสัญญานาสัญญา
ยเจตนะอยู่

๙. ภิกษุ ก้าวล่วงเนวสัญญานาสัญญาเจตนะ
เสียได้โดยประการทั้งปวง จึงเข้าสัญญาเวทยิตนิ-
โรธอยู่* ดังนี้.

อรรถกถาทสกันทเทส

ว่าด้วย นิชชรวัตถุ ๑๐

คำว่า ทส นิชชรวัตถุ - นิชชรวัตถุ ๑๐ ความว่า มิจฉา-
ทิกฺขุเป็นต้น ย่อมเสื่อมลง ย่อมสลายไป ฉะนั้นจึงชื่อว่า นิชชระ.

คำว่า วัตถุ - วัตถุทั้งหลาย ได้แก่เหตุ. วัตถุ คือเหตุ นั้นด้วย
เสื่อมลงด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า นิชชรวัตถุ. นิชชรวัตถุ นี้ เป็นชื่อของ
กุศลธรรมมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น. นิชชรวัตถุ ๑ เป็นไหน ? นิชชรวัตถุ
๑๐ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วว่า

๑. นวก. ๒๓/๒๓๖.

๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาทิฏฐิของผู้มี
สัมมาทิฏฐิ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรมอันลามก
เป็นอนกเหล่าใด มีมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย ย่อม
เกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ของผู้มี
สัมมาทิฏฐินั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย. และกุศล-
ธรรมเป็นอนกมีสัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึง
ซึ่งความเจริญเต็มที่.

๒. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาสังกัปปะ
ของผู้มีสัมมาสังกัปปะ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรม
อันลามกเป็นอนกเหล่าใด มีมิจฉาสังกัปปะเป็น
ปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น
ของผู้มีสัมมาสังกัปปะนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย,
และกุศลธรรมเป็นอนกมีสัมมาสังกัปปะเป็นปัจจัย
ก็ย่อมถึงซึ่งความเจริญเต็มที่.

๓. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาวาจา ของ
ผู้มีสัมมาวาจา ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรมอันลามก
เป็นอนกเหล่าใด มีมิจฉาวาจาเป็นปัจจัย ย่อม
เกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของผู้มีสัม-
มาวาจานั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย, และกุศลธรรม

อันเป็นอนกมีสัมมาวาจาเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึงซึ่ง
ความเจริญเต็มที่.

๔. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจจากัมมันตะ
ของผู้มีสัมมากัมมันตะ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรม
อันลามกเป็นอนกเหล่าใด มีมิจจากัมมันตะเป็น
ปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น
ของผู้มีสัมมากัมมันตะนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย,
และกุศลธรรมเป็นอนกมีสัมมากัมมันตะเป็นปัจ-
จัย ก็ย่อมถึงซึ่งความเจริญเต็มที่.

๕. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจจอาชีวะของ
ผู้มีสัมมาอาชีวะ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรมอัน
ลามกเป็นอนกเหล่าใด มีมิจจอาชีวะเป็นปัจจัย
ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของผู้มี
สัมมาอาชีวะนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย, และกุศล-
ธรรมเป็นอนกมีสัมมาอาชีวะเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึง
ซึ่งความเจริญเต็มที่.

๖. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจจาวายามะของ
ผู้มีสัมมาวายามะ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรมอัน

ลามกเป็นอนกเหล่าใด มีมิจฉายาเยเป็นปัจจัย
ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของผู้มี
สัมมวายาเยนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย, และกุศล-
ธรรมเป็นอนกมีสัมมวายาเยเป็นปัจจัย ก็ย่อม
ถึงซึ่งความเจริญเต็มที่.

๗. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาสติของผู้มี
สัมมาสติ ย่อมเสื่อมลง อกุศลธรรมอันลามกเป็น
อนกมีมิจฉาสติเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศล-
ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ของผู้มีสัมมาสตินั้น ก็
ย่อมเสื่อมลงด้วย, และกุศลธรรมเป็นอนกมีสัม-
มาสติเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึงซึ่งความเจริญเต็มที่.

๘. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาสมาธิของผู้
มีสัมมาสมาธิ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรมอันลามก
เป็นอนกเหล่าใด มีมิจฉาสมาธิเป็นปัจจัย ย่อม
เกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของผู้มีสัม-
มาสมาธินั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย, และกุศลธรรม
เป็นอนกมีสัมมาสมาธิเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึงซึ่ง
ความเจริญเต็มที่.

๕. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาญาณของผู้มี
สัมมาญาณ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรมอันลามก
เป็นอนЕКเหล่าใด มีมิจฉาญาณเป็นปัจจัย ย่อม
เกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของผู้มีสัมมา-
ญาณนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย, และกุศลธรรมเป็น
อนЕКมีสัมมาญาณเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึงซึ่งความ
เจริญเต็มที่.

๑๐. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาวิมุตติของผู้
มีสัมมาวิมุตติ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรมอันลามก
เป็นอนЕКเหล่าใด มีมิจฉาวิมุตติเป็นปัจจัย ย่อม
เกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ของผู้มี
สัมมาวิมุตตินั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย, และกุศล-
ธรรมเป็นอนЕКมีสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึง
ซึ่งความเจริญเต็มที่*.

อรรถกถาจักขาภินิเทศ

ว่าด้วย จักขุเป็นต้น

๓] คำมีอาทิว่า สพุทฺธิ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺย - ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรรู้อย่างดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พึง
๑. อญ.ทศก. ๒๔/๑๐๖.

ทราบว่า พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรนำมาแสดงแล้วในที่นี้. จ อักษร
ในคำว่า **กิญจิ** เป็นนิบาตสักว่าทำบทให้เต็ม. วิสัชนา ๓๐ มี **จกขุ**
เป็นต้น พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร แสดงแยกเป็นอย่างละ ๕ ๆ ใน
ทวารหนึ่ง ๆ ในทั้ง ๖ ตามลำดับแห่งความเป็นไปแห่งทวารและอารมณ์

ในคำนัน จักขุ มี ๒ อย่าง คือ มังสจักขุ ๑ ปัญญาจักขุ ๑.
ในจักขุทั้ง ๒ นั้น ปัญญาจักขุมี ๕ อย่าง คือ พุทธจักขุ ๑, สมันต-
จักขุ ๑, ญาณจักขุ ๑, ทิพยจักขุ ๑, ธรรมจักขุ ๑.

ค่านีว่า คุณ่อนภิกขุทั้งหลาย เราเมื่อตรวจดูสัตว์โลก ได้เห็น
แล้วแลด้วยพุทธจักขุ^๑ ดังนี้ ชื่อว่า **พุทธจักขุ**.

ค่านีว่า สัพพัญญุตญาณ เรียกว่า สมันตจักขุ^๒ ดังนี้ ชื่อว่า
สมันตจักขุ.

ค่านีว่า ดวงตาเห็นธรรม เกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว^๓ ดังนี้
ชื่อว่า **ญาณจักขุ**.

ค่านีว่า คุณ่อนภิกขุ เราได้เห็นแล้วแล ด้วยทิพยจักขุอัน
บริสุทธ^๔ ดังนี้ ชื่อว่า **ทิพยจักขุ**.

มรรคญาณเบื้องต้น^๕ นี้มาในคำว่า ธรรมจักขุอันปราศจากธุลี
ไม่มีมลทิน เกิดขึ้นแล้ว^๕ ดังนี้ ชื่อว่า **ธรรมจักขุ**.

๑. ม. ม. ๑๒/๓๒๓. ๒. จ. จุฬ ๓๐/๒๑๖, ๒๔๕.

๓. ส. มหา. ๑๕/๑๖๖๖. ๔. ม. ม. ๑๒/๓๒๔. ๕. ม. ม. ๑๓/๕๕๕.

ฝ่ายมั่งสัจจะ มี ๒ อย่าง คือ สัมภารจักษุ ๑, ปสาทจักษุ ๑.

ก่อนเนื้ออันใดตั้งอยู่ที่เบ้าตา พร้อมด้วยหนังหุ้มลูกตาภายนอก ทั้ง ๒ ข้างเบื้องต่ำกำหนดด้วยกระดูกเบ้าตา เบื้องบนกำหนดด้วยกระดูกคิ้ว ผูกด้วยเส้นเอ็นอันออกจากท่ามกลางเบ้าตาโยงติดไปถึงสมองศีรษะ สัมภารจักษุ.

ส่วนความใสอันใดเกี่ยวในสัมภารจักษุนี้ เนื่องในสัมภารจักษุนี้ อาศัสมหาภูตรูป ๔ มีอยู่, ความใสนี้ ชื่อว่า ปสาทจักษุ. ในที่นี้ ท่านประสงค์เอา ปสาทจักษุ นี้.

ปสาทจักษุนี้นั้น โดยประมาณก็สักเท่าศีรษะเส้นอาศัธธาตุทั้ง ๔ อาบเยื่อตาทั้ง ๗ ชั้น คุจน้ำมันที่ราดลงที่ปุยนุ่น ๗ ชั้น อาบปุยนุ่นทุกชั้นอยู่จะนั้น ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารตามสมควรแกจิตในวิธิมิจจุวิญญานจิตเป็นต้น ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง เป็นที่เกิดขึ้นแห่ง สรีรสันฐาน ที่อยู่ตรงหน้าในท่ามกลางแหว่ตาดำที่แวดล้อมด้วยมณฑลตาขาว แห่งสัมภารจักษุนั้น.

ธรรมชาติไดย่อมเห็น ฉะนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่า จักษุ, อธิบายว่า จักษุนั้น ย่อมยินดีรูป และทำให้รูปปรากฏแจ่มแจ้งได้.

ธรรมชาติไดย่อมแตกสลายไป ฉะนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่า รูป, อธิบายว่า รูปนั้น เมื่อถึงความแปรไปแห่ง วรรณะ ย่อม

ประกาศความถึงหทัย.

วิญญูณเป็นไปทางจักขุ หรือ การรับรู้ปารมณฺ์ของจักขุ ชื่อว่า
จักขุวิญญูณ.

ชื่อว่า ผัสสะ เพราะอรรถว่า ถูกต้อง. ท่านกล่าวว่า สัม-
ผัสสะ เพราะระดับบทด้วยอุปสรรค. สัมผัสที่เป็นไปทางจักขุ ชื่อว่า
จักขุสัมผัส.

คำว่า จกฺขุสมฺมุสฺสจฺจุยา ได้แก่ ผัสสเจตสิกที่ประกอบกับ
จักขุวิญญูณเป็นปัจจัย.

คำว่า เวทิตํ ได้แก่ รับรู้อารมณฺ์. อธิบายว่า การเสวย
อารมณฺ์.

ธรรมชาติที่รับรู้อารมณฺ์นั้นนั่นแหละ ย่อมเป็นสุข ฉะนั้น จึง
ชื่อว่า สุขะ, อธิบายว่า สุขะนั้นเกิดแก่ผู้ใด ก็ย่อมทำผู้นั้นให้ถึงซึ่ง
ความสุข. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใดย่อมเกี่ยวกินและบุคคลเสียได้ด้วยดี
ซึ่งอาหารทางกายและจิต ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า สุขะ.

ธรรมชาติใดย่อมเสวยอารมณฺ์เป็นทุกข์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
จึงชื่อว่า ทุกฺขะ, อธิบายว่า ทุกฺขนั้นเกิดแก่ผู้ใด ก็ย่อมทำผู้นั้นให้
ถึงซึ่งความทุกข์.

ทุกข์ก็ไม่ใช่, สุขก็ไม่ใช่ ฉะนั้น จึงชื่อว่า อทุกขมสุข. ม
อักษรท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งปทสนธิ - ต่อบท.

ก็จักขุสัมผัสนั้น เป็นปัจจัยแก่เวทนาอันสัมปยุตกับด้วยตน
ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัย, อัญญมัญญะ-, นิสสยะ-, วิปากะ-,
อาหาระ-, สัมปยุตตะ-, อัตถิ-, อวิคตปัจจัย รวม ๘ ปัจจัย,
เป็นปัจจัยแก่เวทนาอันสัมปยุตกับด้วยสัมปฏิจจจิต ด้วยอำนาจ
อนันตรปัจจัย, สมนันตระ อนันตรูปนิสสยะ, นัตถิ, วิคตะ
รวม ๕ ปัจจัย, เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลาย อันสัมปยุตกับด้วยสันติ-
รณจิตเป็นต้น ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัยเพียงปัจจัยเดียว.

ธรรมชาติใดย่อมได้ขึ้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า โสตะ.
โสตะนั้นยังความเป็นวัตถุและทวารตามสมควรแกจิตในวิถี มีโสตะ-
วิญญานจิตเป็นต้นให้สำเร็จ ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง ที่มีสัณฐานดังวงแหวน
มีขนอ่อนสีน้ำตาลพอกพูนภายในช่องแห่งสัมภารโสตะ.

ธรรมชาติใด ย่อมเปล่งออก ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
สัททะ - เสียง, อธิบายว่า ย่อมเปล่งเสียง.

ธรรมชาติใด ย่อมสูดดม ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
ฆานะ - จมูก. ฆานะนั้นยังความเป็นวัตถุและทวารตามสมควรแกจิต
ในวิถี มีฆานวิญญานเป็นต้นให้สำเร็จ ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง ที่มีสัณฐาน
ดังกีบแพะในภายในแห่งช่องสัมภารฆานะ.

ธรรมชาติใด ย่อมฟุ้งไป ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
คันธะ - กลิ่น, อธิบายว่า ย่อมประกาศซึ่งที่อยู่ของตน.

ธรรมชาติไดย่อมนำมาซึ่งชีวิต ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
ชีวหา-สิ้น, หรือ ชื่อว่า ชิวหา เพราะอรรถว่า ลืมรส. ชิวหานั้น
ยังความเป็นวัตถุและทวารตามสมควรแกจิตในวิถิ มีชีวหาวิญญานจิต
เป็นต้นให้สำเร็จ ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง มีสัณฐานดังปลายกลีบดอกอุบล
แตก ในท่ามกลางแผ่นลิ้นเบื้องบนเว้นปลายสุด, โคนและข้าง ๆ แห่ง
สัมผัสการชีวหา.

สัตว์ทั้งหลายย่อมยินดีซึ่งธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า รสะ-รส, อธิบายว่า ย่อมชอบใจ.

ธรรมชาติไค เป็นบ่อเกิดแห่งสาสวธรรมทั้งหลาย อันบัณฑิต
เกลียด ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า กายะ-กาย. คำว่า อาโย
แปลว่า ประเทศเป็นที่เกิดขึ้น. ความเป็นไปแห่งอุปาทินนรูปในกายนี้
อยู่ตราบไค ตรานั้นกายประสาทนั้นยังความเป็นวัตถุและทวารตาม
สมควรแกจิตในวิถิ มีกายวิญญานจิตเป็นต้นให้สำเร็จตั้งอยู่ที่กายนั้น
โดยมาก.

ธรรมชาติไค ย่อมถูกต้อง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
โณฏฐัพพะ - กระทบ.

ธรรมชาติไค ย่อมรู้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า มโน-
ใจ, อธิบายว่า ย่อมรู้อารมณ์ต่าง ๆ.

ธรรมชาติใด ย่อมทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน ฉะนั้น ธรรม-
ชาตินั้น ชื่อว่า ธรรมะ - ธรรมารมณ์.

คำว่า มโน - ใจ ได้แก่ ภาวจิตที่เป็นไปกับการรับอารมณ์.

คำว่า ธรรมะ ได้แก่ ธรรมคือธรรมารมณ์มี ๑๒ ประเภท.

คำว่า มโนวิญญาน - มโนวิญญานจิต ได้แก่ มโนวิญญาน
ที่ทำชวนกิจ. คำว่า มโนสมุผลสุโส - มโนสัมผัสสะ ได้แก่ ผัสสเจตสิก
ที่ประกอบกับมโนวิญญานนั้น. มโนสัมผัสสะนั้น เป็นปัจจัยแก่เวทนา

๑. จิตและเจตสิกรับอารมณ์โดยแน่นอน

มีอารมณ์ ๑๒ ประเภท คือ :-

๑. กามอารมณ์ = กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘
๒. มหัคคตอารมณ์ = มหัคคตจิต ๒๗ เจตสิก ๓๕
๓. นิพพานอารมณ์ = นิพพาน
๔. นามอารมณ์ = จิต เจตสิก นิพพาน
๕. รูปอารมณ์ = รูป ๒๘
๖. ปัจจุบันอารมณ์ = จิต เจตสิก รูป
๗. อดีตอารมณ์ = จิต เจตสิก รูป
๘. กาลวิมุตติอารมณ์ = นิพพาน บัญญัติ
๙. บัญญัติอารมณ์ = อตถบัญญัติ สัททบัญญัติ
๑๐. ปรมัตตอารมณ์ = จิต เจตสิก รูป นิพพาน
๑๑. อัชฌัตตอารมณ์ = จิต เจตสิก รูป
๑๒. พหิทถอารมณ์ = จิต เจตสิก รูป นิพพาน บัญญัติ.

ที่ประกอบ ด้วยอำนาจปัจจัย ๗ ปัจจัย^๑ที่เหลือเว้นวิปากปัจจัย, เป็น
ปัจจัยแก่เวทนาที่ประกอบกับขณะเป็นลำดับไป คือขณะดวงที่ ๒ ด้วย
อำนาจปัจจัย ๕ ปัจจัย^๒เหล่านี้นเหมือนกัน, เป็นปัจจัยแก่ขณะที่เหลือ
คือขณะดวงที่ ๓-๗ ด้วยอำนาจอุปนิสัยปัจจัยเท่านั้น.

ชั้น ๕

๔] วิสัญญา ๕ มีวิสัญญานาเป็นต้น พระธรรมเสนาบดี-
สารินุตรแสดงด้วยสามารถแห่งชั้น.

ธรรมชาติใด ย่อมเสื่อมสลาย ย่อมถูกเบียดเบียนด้วยวิโรธปัจจัย
มีความเย็นเป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า รูป.

ธรรมชาติใด ย่อมส่วยอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
เวทนา.

ธรรมชาติใด ย่อมจำอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
สัญญา.

ธรรมชาติใด ย่อมปรุงแต่ง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
สังขาร.

๑. สหชาติะ, อัญญมัญญะ, นิสสยะ, อาหาระ, สัมปยุตตะ, อัตถิ, อวิกตะ.

๒. อนันตริยะ, สมนันตริยะ, อนันตรูปนิสสยะ, นัตถิ, วิกตะ.

ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
วิญญาณ.

ธรรมหมวด ๖

วิสัชนา ๖๐ มีวิสัชนาในจักขุเป็นต้น มีธรรมวิจารณ์เป็นที่สุด
ด้วยสามารถแห่งหมวด ๖ หมวดละ ๑๐ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร
แสดงโดยความเป็นปิยรูปสาตรูป.

เวทนา มีเวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสเป็นต้นกับทั้งธรรมที่สัมป-
ยุตด้วย.

ความสำคัญในรูป ชื่อว่า รูปสัญญา.

ธรรมชาติใด ย่อมตั้งใจในอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า สัญเจตนา. อธิบายว่า ย่อมมุ่งสู่อารมณ์.

ธรรมชาติใด ย่อมกระหาย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
ตัณหา. อธิบายว่า ย่อมอยาก.

ธรรมชาติใด ย่อมตรึกซึ่งอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า วิตักกะ อีกอย่างหนึ่ง ความตรึก ชื่อว่า วิตักกะ, ท่าน
อธิบายไว้ว่า การขกจิตขึ้นสู่อารมณ์.

ธรรมชาติใด ย่อมประกอบจิตไว้ในอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาติ
นั้น ชื่อว่า วิจระ, อีกอย่างหนึ่ง การพิจารณา ชื่อว่า วิจาร,
ท่านอธิบายไว้ว่า การพิจารณาเนื่องๆ.

ธาตุ ๖

๕] วิสัชนา ๖ มีวิสัชนาในปฐวีธาตุเป็นต้น พระธรรม-
เสนาบคิสารีบุตร แสดงด้วยสมารถการกำหนดนามรูป โดยสังเขป.

ชื่อว่า ปฐวี-ดิน เพราะเป็นธรรมชาติแผ่ไป.

ธรรมชาติใด ย่อมเอิบอาบ หรือว่า ย่อมไหลไปและเกาะกุม
ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อาโป-น้ำ.

ธรรมชาติใด ย่อมทำให้ร้อน ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
เตโช - ไฟ.

ธรรมชาติใด ย่อมพัดไป ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
วาโย - ลม.

ธรรมชาติใด อันใครๆ ย่อมขีดไม่ได้ เขียนไม่ได้ คือ อัน
ใครๆ ไม่อาจที่จะไถ, ตัด, หรือทำลายได้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า อากาโส - อากาศ.

ชื่อว่า ธาตุ เพราะอรรถว่า มิใช่สัตว์.

กสิณ ๑๐

วิธัชนา ๑๐ มีวิธัชนาในปฐมกสิณเป็นต้น พระธรรมเสนาบดี
สาริบุตร ได้แสดงด้วยสามารถแห่งกสิณภาวนา.

ดวงกสิณด้วยสามารถการแผ่ไปในอารมณ์ทั้งสี่ก็ดี, นิมิตที่
ปรากฏที่ดวงกสิณนั้นก็ดี, ฌานมีดวงกสิณนั้นเป็นอารมณ์ก็ดี ท่าน
เรียกว่า กสิณ. แต่ในที่นี้ท่านประสงค์เอาฌาน. ก็อ ฌาน ๔ มี
มหาภูตเป็นกสิณเป็นอารมณ์ ในเบื้องต้น, จากนั้น ฌาน ๔ มีวิณณ-
กสิณเป็นอารมณ์ ในเบื้องปลาย.

ปริจเจทากาส ๑, ฌานมีปริจเจทากาสนั้นเป็นอารมณ์ ๑,
กสิณคฺขมาภูมิกา ๑, และอาภาสอันญายตนฌาน มีกสิณคฺขมาภูมิกาส
นั้นเป็นอารมณ์ ท่านเรียกว่า อาภาสกสิณ.

จิตที่รู้อาภาสอันญายตนฌาน ๑, วิญญาณญายตนฌานมีอาภา-
สอันญายตนฌานนั้นเป็นอารมณ์ ๑ ท่านเรียกว่า วิญญาณกสิณ.

อาการ ๓๒

๖] วิธัชนา ๓๒ มีวิธัชนาเกสาเป็นต้น พระธรรมเสนาบดี
สาริบุตร ได้แสดงด้วยสามารถกรรมฐานมีอาการ ๓๒ เป็นอารมณ์. ก็
เมื่ออาการ ๓๒ มีเกสาเป็นต้นเหล่านั้นปรากฏโดยความเป็นของปฏิถูล

ก็เป็นอสุกกรรมฐานด้วยสามารถแห่งกายคตาสติ, เมื่อปรากฏโดยความเป็นสี ก็เป็นวัณณกรรมฐาน,^๑ เมื่อปรากฏโดยความเป็นธาตุ ก็เป็นจตุธาตวัตถตามกรรมฐาน. อนึ่ง อาการ ๓๒ มีเกสาเป็นต้นปรากฏโดยความเป็นปฏิภูม หรือโดยสี ฉานก็มีสิ่งที่ปรากฏนั้นเป็นอารมณ์ เมื่อธาตุปรากฏแล้ว ก็พึงทราบว่าเป็นโกฏฐาสเหล่านั้น และเป็นการเจริญธาตุที่มีโกฏฐาสนั้นเป็นอารมณ์.

๑ เกสา - ผมทั้งหลาย เกิดอยู่ที่หนังหุ้มกระดูกโลกศีรษะในด้านข้างทั้ง ๒ แห่งศีรษะ กำหนดด้วยกระดูกทั้ง ๒ ข้างหน้ากำหนดด้วยหน้าผากเป็นที่สุด, และข้างหลังกำหนดด้วยท้ายทอย นับได้ตั้งแสน เป็นอนnek.

๒ โลมา - ขนทั้งหลาย ตั้งอยู่ที่หนังหุ้มศีรษะโดยมาก เว้นที่เป็นที่ตั้งแห่งอวัยวะมีผมเป็นต้น และฝ่ามือฝ่าเท้าทั้ง ๒ เลีย ท่านกำหนดขุมขนไว้ถึง ๘ หมื่น ๘ พันขุม ตั้งอยู่ในหนังหุ้มศีรษะ มีประมาณลิกขาหนึ่งเป็นประมาณ.

๓ นขา - เล็บทั้งหลาย ตั้งอยู่บนหลังแห่งปลายนิ้วทั้งหลาย นับได้ ๒๐.

๔ ทนฺตา - ฟันทั้งหลาย ตั้งอยู่ที่กระดูกกลางทั้ง ๒ โดยมาก นับได้ ๓๒ ซี่.

๑. น. กสิณกรรมฐาน.

๕ ตโจ - หนังหุ้มสรีระทั้งเส้น ตั้งอยู่ใต้ผิวหนัง บนพังผืดชั้น

นอก.

๖ มัมม - เนื้อนั้บได้ ๕๐๐ ชัน ตั้งฉาบกระดูก ๓๐๐ กว่าท่อน.

๗ นหารุ - เอ็น ๕๐๐ ผูกพันกระดูกทั้งหลย ตั้งอยู่ทั่วสกล

สรีระ.

๘ อฏฐิ - กระดูก ๓๐๐ กว่าท่อน ตั้งอยู่ทั้งเบื้องล่างเบื้องบน
ทั่วสกลสรีระ.

๙ อฏฐิมิลษา - เยื่อในกระดูก ตั้งอยู่ภายในกระดูกเหล่านั้น ๆ.

๑๐ วุกกั ๒ - ไต ได้แก ก้อนเนื้อ ๒ ก้อนอยู่ล้อมเนื้อหัวใจ
มีขั้วอันเดียวกันแตกออกจากหลุมคอ ถ้าไปหน่วยหนึ่ง แล้วยกออก
เป็น ๒ รังรัดไว้ด้วยเอ็นหยาบ ๆ.

๑๑ หทย - หัวใจ ได้แก ก้อนเนื้อหทัย ตั้งอยู่ท่ามกลางถัน
ทั้ง ๒ ข้างในภายในสรีระ เต็มไปด้วยโลหิตประมาณถึงพายมือเป็นที่
อาศัยแห่งจิต มีหลุมภายในมีประมาณเท่าที่ตั้งแห่งเมล็ดขนุนนาค

๑๒ ยกน - ตับ ได้แก แผ่นเนื้อเป็นคู่ อาศัยตั้งอยู่ข้างขวา
ภายในร่างกายระหว่างถันทั้ง ๒ ข้าง.

๑๓. กิลอมก - พังผืด ได้แก เนื้อหุ้ม ๒ อย่าง คือ เนื้อพังผืด
ที่ปิด หุ้มหัวใจและม้ามตั้งอยู่ ๑, และเนื้อพังผืดที่ไม่ปิด หุ้มเนื้อได้
๑. ในที่ทั่วไปเป็น อฏฐิมิลษั . ๒. โบราณแปลว่า ม้าม.

ผิวหนังตั้งอยู่ทั่วสกลสรีระ ๑.

๑๔. ปิหก^๑ - ม้าม ได้แก่ เนื้อมีสีน้ำตาลแดงคล้ำคล้ำดำตั้งอยู่ข้างซ้ายหัวใจ อาศัยข้างบนเยื่อหุ้มท้อง.

๑๕. ปปฺผาส^๒ - ปอด ได้แก่ ก้อนเนื้อที่เรียกว่าปอดโดยประเภทนับได้ ๓๒ ก้อน ห้อยปิดเนอบนหัวใจและดับตั้งอยู่ราวนมทั้ง ๒ ข้างในภายในสรีระ.

๑๖. อนุต^๓ - ไส้ใหญ่ ได้แก่ เกลียวไส้ที่เป็นขนด ขดอยู่ในที่ทั้งหลาย คือ เบื้องบนได้หลุมคอดลงมา เบื้องล่างถึงกริสมรรค** ตั้งอยู่ในภายในสรีระ มีหลุมคอดเป็นต้นและมีกริสมรรคเป็นที่สุดเกี่ยวพันถึงกันของบุรุษยาว ๓๒ ศอก ของสตรียาว ๒๘ ศอก รวม ๒๑ ขนดด้วยกัน.

๑๗. อนุตฺถุณ^๔ - ไส้ย่อย ได้แก่ ลำไส้ย่อยพันปลายปากขนดรวมกันที่ขนดลำไส้ใหญ่ ตั้งอยู่ระหว่างขนดลำไส้ใหญ่ ๒ ขนด.

๑๘. อุทริย^๕ - อาหารใหม่ ได้แก่ อาหารที่ถูกบดจนเป็นจุณด้วยสากคือฟัน หมุนไปรอบ ๆ ด้วยมือคือลิ้น เกลือกที่กล้วด้วยน้ำลายในขณะนั้นก็ปราศจากสมบัติแห่งสีกลิ่นและรสเป็นต้น เช่นกับข้าวข้อมด้วยของช่างหูกและรากสุนัข ตกไปคลุกเคล้ากับดีเสมหะและลม เคียดด้วยกำลังความร้อนของไฟในท้อง เคลื่อนกล่นด้วยกิมิชาติตระกูลใหญ่น้อย ปลดปล่อยฟุ้งฟอดขึ้นเบื่องบน จนถึงความเป็นจีจยะมีกลิ่นเหม็น

๑. โบราณแปลว่า ไต. ๒. กริสมรรค = ทวารหนัก.

นำเกลียดยิ่งนัก อยู่ทีพื้นลำไส้ใหญ่บนนากิ กล่าวคือที่ท้องอันเป็น
ที่อาศัยของอาหารใหม่ต่าง ๆ ที่กลืนดื่มเคี้ยวกินและลึ้มเข้าไป.

๑๕ กรีส - อาหารเก่า ได้แก่ อุจจาระตั้งอยู่ในที่สุดแห่งลำไส้
ใหญ่ สูงประมาณ ๘ องคุลิ ในระหว่างแห่งนากิและที่สุดแห่งกระดูก
สันหลัง^๑ ในภายใต้ กล่าวคือที่อยู่ขอบอาหารที่ย่อยแล้ว.

๒๐ ปิตต - น้ำดี ได้แก่ ดี ๒ อย่าง คือ ที่อาศัยดับใน
ระหว่างเนื้อหทัยและปอดตั้งอยู่ กล่าวคือน้ำดีที่อยู่ประจำในถุงน้ำดี มี
ลักษณะเช่นกับรังบัวขมใหญ่ ๑, และที่มีใต้อยู่ประจำ เว้นที่ของผม,
ขน, เล็บ, และฟันที่ไม่มีเนื้อ และหนังที่ด้านและแห่งซึมซาบอยู่ทั่ว
สรีระส่วนที่เหลือ.

๒๑ เสมิห - เสลด ได้แก่ เสมหะประมาณเต็มพายมือหนึ่ง
ตั้งอยู่ที่พื้นท้อง.

๒๒ ปุพฺพ - หนอง ได้แก่ ความแปรไปแห่งโลหิตเสีย^๒
เกิดที่อวัยวะที่ถูกเสี้ยนหนามและเปลวไฟเป็นต้น กระทบแล้วหรือที่
อวัยวะที่มีฝีและต่อมพุพองเป็นต้น เกิดขึ้นแล้วด้วยการกำเรบแห่งธาตุ
ในภายในสรีระประเทศ.

๑. ... ปิฎกิกณฎกมุลาน . ๒. ปริปกกโลหิต...โลหิตแก่รอบ.

๒๓ โลหิต - โลหิต ได้แก่ เลือด ๒ อย่าง คือ เลือดที่สังสม
อยู่มีประมาณเพียงเต็มพายมือหนึ่งขุมอยู่ที่ไตเนื้อหัวใจดับและปอด ไหล
ออกทีละน้อย ๆ เบื้องบนเนื้อหัวใจไตและปอดเต็มส่วนล่างของตับ ๑,
และเลือดที่วิ่งแผ่ไปทั่วสรีระที่มีใจครองทั้งปวง โดยทำนองแห่งเปลวไฟ
ที่พุ่งไป เว้นเสียแต่ที่ของมณเฑาะและฟันที่ไม่มีเนื้อ และหนังที่ด้าน
และแห้ง ๑.

๒๔ เสโท - เหนือ ได้แก่ อาโปธาตุที่ไหลออกจากช่องขุมผม
และขนทั้งปวงในสรีระที่ร้อนเพราะความร้อนจากไฟและความร้อนจาก
ดวงอาทิตย์และความวิการแห่งฤดูเป็นต้น.

๒๕ เมโท - มันทัน ได้แก่ ยางเหนียวข้น ของคนอ้วนอาศัย
ตั้งอยู่ระหว่างหนังและเนื้อ, ของคนผอมอาศัยตั้งอยู่ที่อวัยวะทั้งหลายมี
เนื้อแข็งเป็นต้น.

๒๖ อสุสุ - น้ำตา ได้แก่ อาโปธาตุที่ตั้งอยู่เต็มเบ้าตาก็ดี ที่
ไหลออกก็ดี เพราะเกิดจากจิตใจเสียใจ อาหารที่เป็นวิสภาคคือที่เผ็ดร้อน
และอุตุ.

๒๗ วสา - มันทลว ได้แก่ มันทลวโส ตั้งอยู่ที่ฝ่ามือที่หลัง
มือฝ่าเท้าหลังเท้าตั้งจุมูกหน้าผากและจะงอยปาก โดยมากเกิดแต่อุสมมา-
เตโชคือไอร้อนจากความร้อนของไฟความร้อนของดวงอาทิตย์และผิฤดู.

๒๘ เขโฬ - น้ำลาย ได้แก่ อาโปธาตุที่ระคนกันเป็นฟอง
ตั้งอยู่ที่ลิ้นข้างกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้าง เพราะโดยมากเกิดแก่ผู้เห็นหรือ

นึกถึงหรือหิบบางอาหารเช่นนั้นไว้ในปากก็ดี เกิดแก่ผู้เหน็ดเหนื่อย
อยู่ก็ดี หรือเกิดความรังเกียจในสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ดี.

๒๕ **สิงขานิกา** - น้ำมูก ได้แก่ ของเน่าไม่สะอาดล้นเป็นมัน
เกิดแก่ผู้มีธาตุกำเริบ เกิดด้วยอาหารวิสภาค และผิติดุ, หรือแก่คนร้อง
ไหอยู่ ไหลออกจากเยื่อในสมองภายในศีรษะ ไหลออกมาทางช่อง
เพดานไปเต็มอยู่ในโพรงจมูกเกราะกรังข้างอยู่ก็มี ไหลออกอยู่ก็มี.

๓๐ **ลลิกา** - ไขข้อ ได้แก่ น้ำมันที่ทำให้สำเร็จกิจในการหยอด
น้ำมันที่ข้อต่อแห่งกระดูก ตั้งอยู่ระหว่างข้อต่อแห่งกระดูก ๑๘๐ ข้อต่อ.

๓๑ **มุตตะ** - น้ำมูตร ได้แก่ อาโปธาตุตั้งอยู่ภายในกะเพาะ
ปัสสาวะ ด้วยอำนาจอาหารและอุตุ.

๓๒ **มตฺถลฺลุมฺ** - มันสมอง ได้แก่ กองแห่งเชื่อมรวมกันแล้ว
มีจำนวน ๔ ก้อน ตั้งอยู่ที่รอยเย็บ ๔ แห่งภายในกะโหลกศีรษะ.

อายตนะ ๑๒

๗] **วิสัยนา ๑๒** มีวิสัยนาในจักขายตนะเป็นต้น พระธรรม
เสนาดิสารีบุตร แสดงด้วยสามารถแห่งอายตนะ ๑๒. ชื่อว่าอายตนะ
เพราะสืบต่อ, ชื่อว่า อายตนะ เพราะสืบต่อแห่งการมา, และชื่อว่า
เพราะนำไปซึ่งการสืบต่อ. มีคำอธิบาย ท่านกล่าวไว้ว่า จริงอยู่ ธรรม

คือจิตและเจตสิก ในบรรดาจักขุและรูปเป็นต้นเป็นทวารและอารมณ์
นั้น ๆ ย่อมมา ย่อมตั้งขึ้น ย่อมสืบต่อ คือย่อมพยายามโดยกิจของ
คน ๆ มีการเสวยอารมณ์เป็นต้น. และมีคำอธิบาย ท่านกล่าวไว้อีกว่า
ก็ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น ย่อมแผ่ไปสู่ธรรมเหล่านั้น ในธรรม
อันเป็นทางมา. และยังมีคำอธิบาย ท่านกล่าวไว้อีกว่า สังสารทุกข์
สืบต่อกันไปอย่างมากมายเป็นไปในสังสารอันยืดยาวนานหาที่สุดมิได้
ยังไม่หมุนกลับตราบใด ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น ก็ย่อมนำไป
คือย่อมให้เป็นไปอยู่ตราบนั่น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อายุตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่อยู่, เพราะ
อรรถว่าเป็นบ่อเกิด, เพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุมลง, เพราะอรรถว่า
เป็นถิ่นที่เกิด, และเพราะอรรถว่าเป็นการณะ.

จริงอย่างนั้น ในทางโลก ที่เป็นที่อยู่ ท่านเรียกว่า อายุตนะ
ได้ในคำเป็นต้นว่า อิสฺสรายตน์ - ที่อยู่ของพระอิศวร, วาสุเทว-
ยตน์ - ที่อยู่ของवासुเทพ.

บ่อเกิดท่านเรียกว่า อายุตนะ ได้ในคำเป็นต้นว่า สุวณฺณายตน์
- บ่อทอง, รชทายตน์ - บ่อเงิน.

แต่ในทางศาสนา ที่เป็นที่ประชุมลง ท่านเรียกว่า อายุตนะ
ได้ในคำเป็นต้นว่า มโนรม อายุตเน เสวนฺติ น วิหฺงคฺมา

เหล่าวิหค ย่อมอาศัยต้นไม้ขึ้น ประชุมกันในที่ที่เป็นที่รื่นรมย์ใจ^๑.

ถิ่นเป็นที่เกิด ท่านเรียกว่า อายตนะ ได้ในคำเป็นต้นว่า

ทกฺขิณบาปโถ กุณฺหํ อายตณํ - ทกฺขิณบาถ ถิ่นเป็นที่เกิดแห่งโค
ทั้งหลาย.

การณของท่านเรียกว่า อายตนะ ได้ในคำเป็นต้นว่า **ตตฺร**

ตตฺร ว สกฺขิจิพฺพหํ ปาปฺปณฺณํ สติ อายตเน^๒ เมื่ออายตนะ คือเหตุ
เป็นเครื่องระลึกมีอยู่ เธอก็จะบรรลุผลในธรรมคืออภิญญานั้น ๆ แน่
นอน.

ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลายเหล่านั้น อาศัยอยู่ที่จักขุวัตถุ-
เป็นต้น เพราะเนื่องด้วยการอาศัยจักขุวัตถุเป็นต้นนั้นอยู่ ฉะนั้น
จักขุเป็นต้นนั้น จึงชื่อว่าเป็นที่อาศัยอยู่แห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น.

ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลายเหล่านั้น เกิดที่จักขุวัตถุเป็นต้น
เพราะมีจักขุวัตถุเป็นต้นนั้นเป็นที่อาศัย และเพราะมีจักขุวัตถุเป็นต้น
นั้นเป็นอารมณ์ ฉะนั้น จักขุวัตถุเป็นต้น จึงชื่อว่าป่อเกิดแห่งจิต
และเจตสิกเหล่านั้น.

จักขุเป็นต้น เป็นที่ประชุมแห่งธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น
เพราะประชุมลงด้วยสามารถแห่งวัตถุทวารและอารมณ์ ในทวารนั้น ๆ.

๑. อัง.ปญจก. ๒๒/๓๘. อัง.ปญจก. ๒๒/๒๓.

จักขุเป็นต้น เป็นประเทศเป็นที่แห่งธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะเกิดขึ้นในจักขุวัตถุเป็นต้นนั้นนั่นแหละ โดยความอาศัยจักขุวัตถุเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์.

จักขุเป็นต้น เป็นเหตุแห่งธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น ก็ เพราะความที่จักขุเป็นต้นยังไม่พินาศไป.

จักขุนั้นด้วยเป็นอายตนะด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่า จักขายตนะตามใจความที่ได้กล่าวมาแล้วนี้แล. ถึงแม้อายตนะที่เหลือก็อย่างนั้นเหมือนกัน.

ชาตุ ๑๘

วิสัชนา ๑๘ มีวิสัชนาในจักขุชาตุเป็นต้น พระธรรมเสนาบคิสารีบุตรแสดงด้วยสามารถแห่งชาตุ ๑๘.

ธรรมหนึ่ง ๆ ย่อมจัดแจงตามสมควรแก่อารมณ์ทั้งหลายใน ทวารทั้งหลายมีจักขุทวารเป็นต้น ฉะนั้นธรรมนั้น ชื่อว่า ชาตุ. ธรรมใด ย่อมทรงไว้ ฉะนั้นธรรมนั้น ชื่อว่า ชาตุ. ความทรงไว้ ชื่อว่า ชาตุ. สภาพที่เป็นเหตุตั้งไว้ ชื่อว่า ชาตุ หรือสภาพที่เป็นเหตุย่อมทรงไว้ในทวารนั้น ฉะนั้น ทวารนั้น ชื่อว่า ชาตุ.

อธิบายว่า โลกียชาตุทั้งหลายกำหนดตั้งไว้โดยความเป็นเหตุ ย่อมจัดแจงสังสารทุกข์เป็นอนนกะประการ ดุจชาตุมีชาตุทองและชาตุเงิน

เป็นต้น กำหนดตั้งไว้โดยความเป็นเหตุ จัดแจงอยู่ซึ่งทองและเงิน
เป็นต้น.

ธรรมชาติใด อันสัตว์ทรงไว้ ความว่า ย่อมชำระไว้ คุณภาระ
อันบุคคลผู้แบกภาระ แบบไปอยู่ฉะนั้น. อนึ่งธาตุนี้ ก็เพียงแต่ทรงไว้
ซึ่งทุกข์เท่านั้น เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ.

อธิบายว่า สรรสารทุกข์อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้เสมอด้วยธาตุ
ทั้งหลายอันเป็นเหตุประการหนึ่ง, สรรสารทุกข์นั้นอันสัตว์ทรงไว้แล้ว
อย่างนั้น ย่อมตั้งอยู่ สถิตอยู่ในธาตุทั้งหลายเหล่านั้น ประการหนึ่ง

อนึ่ง สำหรับอัตราของเคียรติทั้งหลายไม่มีอยู่โดยสภาวะ จัน
ใด, ก็แลธาตุทั้งหลายเหล่านี้ จะมีสภาวะจันนั้นก็หาไม่. แต่ที่เรียกว่า
ธาตุ เพราะอรรถว่าเป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน. เหมือน
อย่างว่าส่วนต่างๆ ของหินมีหรรดาสและมโนศิลาเป็นต้นอันวิจิตรตระ-
การในโลก ก็เรียกว่าธาตุ จันใด ธาตุทั้งหลายอันวิจิตรแม้เหล่านี้
ก็เรียกว่าเป็นส่วนที่จะพึงรู้ได้ด้วยญาณ จันนั้นแล.

อีกอย่างหนึ่ง ในส่วนทั้งหลายมีรสและโลหิตเป็นต้น กำหนด
ตามลักษณะอันเป็นวิสภาพแก่กันและกัน อันเป็นส่วนต่างๆ ของร่างกาย
กล่าวคือสรีระ ย่อมมีชื่อว่า ธาตุ จันใด ในส่วนต่างๆ แห่งอัทภาพ
กล่าวคือเบญจขันธ์แม้เหล่านี้ ก็พึงทราบว่าเป็นชื่อว่า ธาตุ จันนั้น.

เพราะธาตุเหล่านั้นมีจักขุธาตุเป็นต้น ก็กำหนดด้วยลักษณะอันเป็น
วิสภาคแก่กันและกัน.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ธาตุ นี้ เป็นเพียงชื่อแห่งนิหิวัชรธรรม.
จริงอย่างนั้น ในพระบาลีมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คนเรานี้มี
ธาตุ ๖ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทำเทศนาในเรื่อง ธาตุ ไว้ ก็เพื่อจะ
ถอนความหมายมั่นว่าเป็นชีวิตคือบุคคล.

จักขุนั้นด้วย เป็นธาตุด้วย ฉะนั้น ชื่อว่า จักขุธาตุ ตาม
ใจความที่ได้กล่าวแล้วแล. ถึงแม้ธาตุที่เหลือก็อย่างนั้นเหมือนกัน.

คำว่า มโนธาตุ ได้แก่ มโนธาตุ ๓.

คำว่า ฐัมมธาตุ ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขาร.
ขันธ, สุขุมรูป ๑๖, และนิพพาน.

คำว่า มโนวิญญานธาตุ ได้แก่ มโนวิญญานธาตุ ๗๖.

อินทรีย์ ๒๒

วิสัชนา ๒๒ มีวิสัชนาใน จักขุนทรีย์ เป็นต้น พระธรรม-
เสนาบคิสาวิบุตรแสดงด้วยสามารถแห่งอินทรีย์ ๒๒.

ชื่อว่า จักขุนทรีย์ เพราะทำจักขุวัตถุนั้นแหละให้เป็นใหญ่
ในลักษณะแห่งการเห็น.

ชื่อว่า โสตินทรีย์ เพราะทำโสทวัตถุนั้นแหละ ให้เป็นใหญ่
ในลักษณะแห่งการไฉย.

ชื่อว่า ฆานินทรีย์ เพราะทำฆานวัตถุนั้นแหละ ให้เป็นใหญ่
ในลักษณะแห่งการสูดกลิ่น.

ชื่อว่า ชิวหินทรีย์ เพราะทำชีวหาวัตถุนั้นแหละให้เป็นใหญ่
ในลักษณะแห่งการลิ้มรส.

ชื่อว่า กายินทรีย์ เพราะทำกายวัตถุนั้นแหละให้เป็นใหญ่
ในลักษณะแห่งการถูกต้อง.

ชื่อว่า มโน เพราะรู้อารมณ์, อธิบายว่า ย่อมรู้อารมณ์ต่างๆ
ได้. แต่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่า มโน เพราะนึก
เพราะรู้อารมณ์ คุณคนกำหนดนับอยู่ด้วยทะนาน และจุจทรงไว้ด้วย
ตาซึ่งใหญ่ฉะนั้น, ชื่อว่า มนินทรีย์ เพราะทำมนินั้นแหละให้
เป็นใหญ่ ในลักษณะแห่งการรู้อารมณ์.

สหชาตธรรมดำรงอยู่ได้ด้วยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติ
นั้นชื่อว่า ชีวิต, ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์ เพราะทำชีวิตินทรีย์นั้นให้เป็น
ใหญ่ ในลักษณะแห่งการอนุบาลรักษาสหชาตธรรม.

ชีวิตินทรีย์นั้นมี ๒ อย่าง คือ รูปชีวิตินทรีย์ ๑. อรูปชีวิติน-
ทรีย์ ๑. ธรรมชาติที่เกิดร่วมกับกัมมชรูปทั้งหมด อนุบาลรักษาสหชาต-

รูปไว้ ชื่อว่า **รูปชีวิตินทรีย์**, เจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตทั้งหมด อนุบาล
รักษาสหชาตนามธรรมไว้ ชื่อว่า **อรุปชีวิตินทรีย์**.

ผู้ใดย่อมปรารถนา คือย่อมถึงซึ่งความสมสู่ ผู้นั้นชื่อว่า อิตถิ-
หญิง เพราะตั้งครรรภ์ได้, ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ใน
อวัยวะทั้งหลายมีเพศแห่งหญิงเป็นต้น, ความเป็นใหญ่แห่งหญิงนั้นแล
ชื่อว่า อิตถินทรีย์ โดยกำหนด.

นิริยะ - นรก ท่านเรียกว่า ปุ , ผู้ใดถูกบีบคั้นเบียดเบียนอยู่
ในนรก กล่าวคือปุ ฉะนั้นผู้ นั้น ชื่อว่า **ปุริส - ชาย**, ชื่อว่า **อินทรีย์**
เพราะทำความเป็นใหญ่ในอวัยวะทั้งหลาย เพศแห่งบุรุษเป็นต้น, ความ
เป็นใหญ่แห่งบุรุษนั้นแล ชื่อว่า **ปุริสนทรีย์** โดยกำหนด. ในอินทรีย์
แม้ทั้ง ๒ นั้น อินทรีย์แต่ละอย่างที่เกิดร่วมกับกัมมชรูป ย่อมมีแต่ละ
อินทรีย์ตามสภาวะ.

สุขเวทนา ที่ประกอบกับกุศลวิปากกายวิญญาณจิต, ชื่อว่า
อินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการรู้สึกสบายทางกาย,
สุขเวทนานั้นแหละ เป็นใหญ่ ชื่อว่า **สุขินทรีย์**.

ทุกขเวทนา ที่ประกอบกับอกุศลวิปากกายวิญญาณจิต, ชื่อว่า
อินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการรู้สึกไม่สบายทาง
กาย, ทุกขเวทนานั้นแหละเป็นใหญ่ ชื่อว่า **ทุกขินทรีย์**.

มนะ - ใจ ดีก็องาม เพราะประกอบด้วยปีติและโสมนัส ของ
บุคคลนั้นมียู่ ฉะนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า สุมโน - มีใจดี, ความเป็น
แห่งสุมนะ ชื่อว่า โสมนัสสะ, เป็นอินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่
ในลักษณะแห่งความยินดีของเจตสิก, โสมนัสสะนั้นแหละเป็นอินทรีย์
ชื่อว่า โสมนัสอินทรีย์.

มนะ - ใจ ชั่ว เพราะประกอบด้วยโทมนัสเวทนา ของบุคคล
นั้นมียู่ ฉะนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ทุมมโน - มีใจดี, ความเป็นแห่ง
ทุมมนะ ชื่อว่า โทมนัสสะ, เป็นอินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ใน
ลักษณะแห่งความไม่ยินดีของเจตสิก, โทมนัสสะนั้นแหละเป็นอินทรีย์
ชื่อว่า โทมนัสอินทรีย์.

ธรรมชาติใด ย่อมเพ่งความเป็นไปแห่งอาการของสุขเวทนาและ
ทุกขเวทนา ย่อมเป็นไปโดยอาการนั้น เพราะตั้งอยู่ด้วยอาการแห่งความ
เป็นกลาง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อุเปกขา, เป็นอินทรีย์ เพราะ
ทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งความเป็นกลาง, อุเปกขานั้นแหละ
เป็นอินทรีย์ ชื่อว่า อุเปกขินทรีย์.

บุคคลย่อมเชื่อด้วยธรรมชาตินั้น หรือเชื่อเอง ฉะนั้น ธรรม-
ชาตินั้น ชื่อว่า สัทธา, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติสักว่าความเชื่อนั้นแหละ
ชื่อว่า สัทธา, เป็นอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นอธิบดีครอบงำความไม่
เชื่อ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะการทำความเป็นใหญ่ใน

ลักษณะแห่งการน้อมใจ, สัทธานันแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า สัทธิน-
ทรีย์.

ความเป็นแห่งความแกล้วกล้า ชื่อว่า วีริยะ, หรือการงานแห่ง
บุคคลผู้แกล้วกล้าทั้งหลาย, หรือพึงขวนขวาย คือพึงเป็นไปด้วยวิธีอัน
เป็นอุบายเครื่องนำไป, เป็นอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นอธิบดีครอบงำ
ความเกียจคร้าน, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะทำความเป็น
ใหญ่ในลักษณะแห่งความเพียร, วีรียะนันแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า
วีรียินทรีย์.

บุคคลย่อมระลึกได้ด้วยธรรมชาตินั้น, หรือระลึกเอง ฉะนั้น
ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า สติ, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติสักว่าความระลึกได้
นันแหละ ชื่อว่า สติ, เป็นอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นอธิบดีครอบงำ
ความพลอสติ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่
ในลักษณะแห่งการตั้งมั่น, สตินันแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า สตินทรีย์.

ธรรมชาติใด ย่อมทรงไว้ ย่อมตั้งไว้ด้วยจิตซึ่งจิตในอารมณ์
ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า สมาธิ, เป็นอินทรีย์ เพราะอรรถว่า
เป็นอธิบดีครอบงำความซัดส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
อินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งความไม่ซัดส่ายไปใน
อารมณ์ต่าง ๆ, สมาธินันแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า สมาธินทรีย์.

ธรรมชาติใด ย่อมรู้หรือสงสัยโดยนัยเป็นต้นว่า นี่ ทุกข์ ฉะนั้น
ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ปัญญา. แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวว่า ชื่อว่า
ปัญญา เพราะประกาศพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง - ไม่เที่ยง, ทุกข์ -
เป็นทุกข์, อนตตา - มิใช่อัตตา. เป็นอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็น
อธิบดีครอบงำวิชา, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะทำความ
เป็นใหญ่ในลักษณะแห่งทศญาณ, ปัญญานั้นแหละเป็นอินทรีย์
ชื่อว่า ปัญญินทรีย์.

ชื่อว่า อนัญญาตัณญูสสามินทรีย์ เพราะเกิดแก่พระโยคินุคคล
ปฏิบัติด้วยคิดว่า เราจักรู้พระนิพพานอันเป็นอมตบทอันยังไม่เคยรู้ใน
สังสารวัฏอันยาวนาน. หรือจักรู้จักธรรม ๔ เท่านั้นดังนี้ และเพราะ
อรรถว่าอินทรีย์. อนัญญาตัณญูสสามินทรีย์นี้ เป็นชื่อของโศคา-
ปัตติมรรคญาณ.

ชื่อว่า อัญญินทรีย์ เพราะเป็นอินทรีย์ที่รู้ทั่วถึง เพราะรู้สัง-
กรรม ๔ อันมรรคนั้นรู้แล้ว ไม่กำวล่วงขอบเขตอันปฐมมรรครู้แล้ว
และเพราะมีอรรถว่าอินทรีย์. อัญญินทรีย์นี้ เป็นชื่อแห่งญาณในฐานะ
ทั้ง ๖ มีโศคาปัตติผลญาณเป็นต้น.

ชื่อว่า อัญญาตาวิณทรีย์ เพราะเกิดแก่พระชินาสพผู้รู้ทั่วถึง
แล้วคือมีกิจในจุตัญญาณเสร็จสิ้นแล้ว และเพราะมีอรรถว่าอินทรีย์
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อัญญาตาวิณทรีย์ เพราะสำเร็จความเป็นใหญ่ใน

ระหว่างแห่งธรรมทั้งหลายอันพระจินาสพผู้รู้ทั่วถึงแล้วคือผู้มีจิตในสัจจะ ๔ เสร็จสิ้นแล้วแห่งตลอดสัจจะ ๔. อัญญาตาวัณทรีย์นี้ เป็นชื่อแห่งอรหัตผลญาณ.

อินทรีย์แม่ทั้งหมดเหล่านี้ ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่าประกาศกรรมที่เป็นจอม เพราะอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมแสดงแล้ว, เพราะท่านผู้เป็นจอมเห็นแล้ว, เพราะอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมจัดแจงแล้ว. และเพราะอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมเสพแล้ว บัณฑิตพึงนำไปประกอบตามสมควร.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่า เป็นจอม เพราะความเป็นผู้มีความใหญ่ยิ่ง, และกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ก็ชื่อว่า เป็นจอม เพราะไม่มีใครจะมีความใหญ่ยิ่งเหนือกรรม. เพราะเหตุนี้แล ในอินทรีย์เหล่านี้ อินทรีย์ที่กรรมให้เกิด ย่อมประกาศให้รู้กุศลกรรมและอกุศลกรรม. และอินทรีย์เหล่านั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นจอมนั้น ทรงจัดแจงแล้ว ฉะนั้น จึงชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่าประกาศกรรมที่เป็นจอม และเพราะอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมจัดแจงแล้ว อนึ่งอินทรีย์แม่ทั้งหมดเหล่านั้นนั้นแล อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นจอมทรงประกาศแล้ว และตรัสรู้ยิ่งแล้ว ตามความเป็นจริง ฉะนั้น จึงชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมแสดงแล้ว และเพราะอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมทรงเห็นแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นนั้นแหละ

ผู้เป็นจอมมุนี เสพอินทรีย์บางอย่าง ด้วยการเสพโดยความเป็นอารมณ์
เสพอินทรีย์บางอย่างด้วยการเสพโดยภavana ฉะนั้น ชื่อว่า อินทรีย์
เพราะอรรถว่าผู้เป็นจอมเสพแล้วก็มี. อีกอย่างหนึ่ง อินทรีย์เหล่านี้
ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่กล่าวคือเป็นอธิบดีก็มี. ด้วยว่า
ความเป็นอธิบดีแห่งจักขุเป็นต้น สำเร็จได้ในปวัตติกาลแห่งจักขุวิญ-
ญาณเป็นต้น เพราะเมื่ออินทรีย์แก่กล้า จักขุวิญญานเป็นต้น ก็แก่กล้า
เมื่ออินทรีย์อ่อนจักขุวิญญานเป็นต้น ก็อ่อน ดังนี้แล.

ธาตุ ๓ โดยภพ ๓ โวการ ๓

๘] วิสัชนา ๑๒ มีวิสัชนาในกามธาตุเป็นต้น พระธรรมเสนา-
บดีสารีบุตร แสดงแล้วโดยประเภทแห่งภพ.

ธาตุอันประกอบด้วยกาม กล่าวคือกามราคะ ชื่อว่า กามธาตุ
หรือ ธาตุกล่าวคือกาม ชื่อว่า กามธาตุ.

ธาตุอันประกอบแล้วด้วยรูปฌาน ชื่อว่า รูปธาตุ เพราะละกาม
เสียได้ หรือธาตุกล่าวคือรูปฌาน. ชื่อว่า รูปธาตุ.

ธาตุอันประกอบแล้วด้วยอรุฌาน ชื่อว่า อรูปธาตุ เพราะ
ละกามและรูปฌานเสียได้, หรือธาตุกล่าวคืออรุฌาน ชื่อว่า อรูปธาตุ.

ธาตุเหล่านั้นนั่นแหละ ท่านกล่าวโดยปริยายแห่งภพอีก. จริง
อยู่ ท่านเรียกว่า ภพ เพราะข่อมเกิด.

ภพอันประกอบแล้วด้วยสัญญา ชื่อว่า สัญญาภพ หรือภพ
อันสหคตด้วยสัญญา ชื่อว่า สัญญาภพ, หรือสัญญามีอยู่ในภพนี้
ฉะนั้น ภพนี้จึงชื่อว่า สัญญาภพ.

กามภพนั้น ๑, รูปภพที่พ้นจากอสัญญาภพ ๑, อรูปภพที่พ้น
จากเนวสัญญานาสัญญาภพ ๑, มิใช่สัญญาภพ ชื่อว่า อสัญญาภพ,
อสัญญาภพนั้นเป็นเอกเทศแห่งรูปภพ.

เพราะความไม่มีสัญญาหยาบ ชื่อว่า เนวสัญญา - มีสัญญาก็
ไม่ใช่, เพราะมีสัญญาละเอียด ชื่อว่า นาสัญญา - ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่
ฉะนั้น จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา, ภพที่ประกอบด้วยเนวสัญญา-
นาสัญญานั้น ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญาภพ, อีกอย่างหนึ่ง เพราะ
ความไม่มีสัญญาหยาบ และเพราะความมีสัญญาละเอียด ชื่อว่า เนว-
สัญญานาสัญญา มีอยู่ในภพนี้ ฉะนั้น ภพนี้จึงชื่อว่า เนวสัญญานา-
สัญญาภพ, เนวสัญญานาสัญญาภพนั้นเป็นเอกเทศแห่งอรูปภพ.

ภพที่ระคนด้วยรูปจันท์ ๆ เดียว คือล้วนไปด้วยรูปจันท์ ๆ เดียว
แห่งภพนั้นมีอยู่ ฉะนั้น ภพนั้น จึงชื่อว่า เอกโวการภพ, เอกโว-
การภพนั้น เป็นอสัญญาภพแล.

ภพที่ระคนด้วยนามขันธ์ ๔ คือล้วนไปด้วยนามขันธ์ ๔ แห่งภพ
นั้นมิอยู่ ฉะนั้น ภพนั้นจึงชื่อว่า จตุโวการภพ, จตุโวการภพนั้น
เป็นอรุภพ.

ภพที่ระคนด้วยขันธ์ ๕ คือล้วนไปด้วยขันธ์ ๕ แห่งภพนั้นมิอยู่
ฉะนั้น ภพนั้นจึงชื่อว่า ปัญจโวการภพ, ปัญจโวการภพนั้น เป็น
กามภพด้วยเป็นเอกเทศแห่งรูปภพด้วย.

ฉาน

๘] วิสัชนา ๑๒ มีวิสัชนาในปฐมฉานเป็นต้น พระธรรม
เสนาบดีสารีบุตรแสดงด้วยอำนาจฉานสมาบัติ.

คำว่า ฉาน ในที่นี้ ประสงค์เอาเพียงแต่พรหมวิหารธรรม
เท่านั้น.

ปฐมฉาน ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์ปีติสุขและเอกกัคตา.

ทุติยฉาน ประกอบด้วยปีติสุขและเอกกัคตา.

ตติยฉาน ประกอบด้วยสุขและเอกกัคตา.

จตุตถฉาน ประกอบด้วยอุเบกขาและเอกกัคตา.

๑๐] ธรรมชาติใด ย่อมสนิทสนม รักใคร่ ฉะนั้น ธรรม-
ชาตินั้น ชื่อว่า เมตตา อธิบายว่า ย่อมเสนาหา. อีกอย่างหนึ่ง ความ

เจริญในมิตร หรือความเป็นไปอันนั้นแห่งมิตรมีอยู่ ฉะนั้น จึงชื่อว่า เมตตา ชื่อว่า วิมุตติ เพราะพ้นจากปัจจัยกรรมทั้งหลาย และ เพราะน้อมไปในอารมณ์, ความพ้นแห่งใจ ชื่อว่า เจโตวิมุตติ, เมตตา คือ เจโตวิมุตติ ชื่อว่า เมตตาเจโตวิมุตติ.

กรุณา ก็มีอรรถตามที่กล่าวแล้วนั้นแล.

บุคคลประกอบด้วยธรรมชาตินั้นแล้ว ย่อมบันเทิง, หรือธรรมชาติใด ย่อมบันเทิงเอง, หรือว่า สักว่าความบันเทิงนั้น ฉะนั้น ชื่อว่า มุทิตา.

ธรรมชาติใด ย่อมเพ่งด้วยการประหาณความพิบัติโดยนัยเป็นต้นว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เป็นผู้มิเวรหามีได้เกิด และด้วยการเข้าถึงความเป็นกลาง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อุเบกขา.

พรหมวิหาร ๓ มีเมตตาเป็นต้น ประกอบด้วยฉาน ๓ มีปฐมฉานเป็นต้น, ส่วนอุเบกขาพรหมวิหารประกอบด้วยจตุตถฉาน.

ที่สุดแห่งอากาศนั้นไม่มีด้วยสามารถแห่งการแผ่ไป ฉะนั้น อากาศนั้น ชื่อว่า อนนุโต - ไม่มีที่สุด, อากาศไม่มีที่สุด ชื่อว่า อากาสนันตะ ได้แก่ กสิณคฆาภูมิภาส - อากาศที่เพิกกสิณออก. อากาสนันตะนั้นแหละ ชื่อว่า อากาสนัญจะ, อากาสนัญจะนั้น ชื่อว่า เป็นอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งฉานพร้อมด้วยสัมปยุตธรรม

นั้น เช่นเดียวกับที่อยู่ของเทพทั้งหลาย ชื่อว่า เทวายตนะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อากาสาณัญจายตนะ, สมบัติคืออากาสาณัญจายตนะนั้นแหละ ชื่อว่า อากาสาณัญจายตนะสมบัติ.

และที่สุดแห่งวิญญานนั้นไม่มีด้วยสามารถแห่งการแผ่ไป ฉะนั้น ชื่อว่า อนนุต - ไม่มีที่สุด, วิญญานไม่มีที่สุดมีอากาศเป็นอารมณ์นั้น. อนันตะนั้นแหละ ชื่อว่า อานัญจะ, วิญญานไม่มีที่สุด ท่านไม่กล่าวว่า วิญญานานนจ แต่กล่าวว่า วิญญานนจ. กิศัพท์นี้ในที่นี้เป็น รูปหิศัพท์ คือเป็นศัพท์ที่นิยมใช้กัน. วิญญานัญจะนั้นเป็นอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งฉานพร้อมด้วยสัมปยุตธรรมนั้น เช่นเดียวกับที่อยู่ของเทพทั้งหลาย เรียกว่าเทวายตนะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วิญญานัญจายตนะ.

ฉานชื่อว่า อากิญจนะ เพราะไม่มีอะไรแม้สักน้อยหนึ่ง มีคำอธิบายว่า แม้โดยที่สุด เพียงภังคขณะก็ไม่มีเหลืออยู่. ภาวะแห่งอากิญจนะ ชื่อว่า อากิญจัญญะ. คำนี้ เป็นชื่อของฉานที่ไม่มีอากาสาณัญจายตนะเป็นอารมณ์. อากิญจัญญะนั้น เป็นอายตนะ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งฉานพร้อมด้วยสัมปยุตธรรมนั้น. เช่นเดียวกับที่อยู่ของเทพทั้งหลาย เรียกว่า เทวายตนะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ.

สัญญาแห่งฉานพร้อมด้วยสัมปยุตธรรมนั้นไม่มี ไม่มีสัญญา
ก็หาไม่ได้ เพราะไม่มีสัญญาหยาบ มีแต่สัญญาละเอียด ฉะนั้น ชื่อว่า
เนวสัญญานาสัญญา, เนวสัญญานาสัญญานั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย
เพราะนับเนื่องด้วยมนายตนะและธรรมายตนะ ฉะนั้น จึงชื่อว่า เนว-
สัญญานาสัญญาตนะ.

อีกนัยหนึ่ง สัญญาในฉานนี้ ชื่อว่า เป็นสัญญาไม่ได้ เพราะ
ไม่สามารถทำกิจสัญญาให้ชัดเจนได้, และชื่อว่า ไม่มีสัญญาเลยก็ไม่ได้
เพราะยังมีอยู่โดยสังขารธรรมที่ยังเหลืออยู่เป็นสุขุมภาพ ฉะนั้น จึง
ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา, เนวสัญญานาสัญญานั้นด้วย เป็นอายตนะ
ด้วย เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งธรรมที่เหลือ๑ ฉะนั้น จึงชื่อว่า เนว-
สัญญานาสัญญาตนะ. คำนี้เป็นชื่อของสมาบัติอันมีอาภิญญาตนะ
เป็นอารมณ์.

อนึ่ง ในฉานนี้ มิใช่สัญญาจะเป็นอย่างนี้อย่างเดียว แม้เวทนา
ชื่อว่า เนวเวทนา นาเวทนา - มิเวทนาก็ไม่ใช่ ไม่มีเวทนาก็ไม่ใช่.
แม้จิต ก็ชื่อว่า เนวจิตตะนาจิตตะ - มิจิตก็ไม่ใช่ไม่มีจิตก็ไม่ใช่. ถึง
ผัสสะ ก็ชื่อว่า เนวผัสสะนาผัสสะ - มิผัสสะก็ไม่ใช่ไม่มีผัสสะก็ไม่ใช่
๑. เสตมฺมานํ = แห่งธรรมที่เหลือ : ได้แก่ เจตสิก ๒๕ และจิต ๑ มีสัญญา
เป็นประธาน.

ในสัมปยุตธรรมที่เหลือ ก็นัยนี้. แต่เทศนานี้ท่านทำด้วยหัวข้อว่า
สัญญา.

ปัจจัยการ ๑๒

วิสัชนา ๑๒ มีวิสัชนาใน อวิชา เป็นต้น พระธรรมเวนาคี.
สารีบุตรแสดงด้วยองค์แห่งปัจจุสมุปบาท.

กายสุจริตเป็นต้นชื่อว่า อวินทียะ ความว่า ไม่ควรได้ เพราะ
อรรถว่าไปควรบำเพ็ญ. ธรรมชาติใด ย่อมได้ซึ่งอวินทียะนั้น ฉะนั้น
ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชา.

กายสุจริตเป็นต้น ชื่อว่า วินทียะ - ควรได้ เพราะตรงกันข้าม
กับอวินทียะนั้น. ธรรมชาติใด ย่อมไม่ได้ซึ่งวินทียะนั้น ฉะนั้น
ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชา.

ธรรมชาติใด ทำอรรถคือกองแห่งขันธทั้งหลายมิให้ปรากฏ. ทำ
อรรถคือความต่อแห่งอายตนะทั้งหลายมิให้ปรากฏ. ทำอรรถคือความ
ว่างแห่งธาตุทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็นใหญ่แห่งอินทริย์
ทั้งหลายมิให้ปรากฏ. ทำอรรถคือความจริงแห่งสัจจะทั้งหลายมิให้ปรากฏ
ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชา, ทำอรรถ ๔ อย่างที่กล่าว

แล้วด้วยสามารถแห่งการบีบคั้นเป็นต้น แห่งสัจจะทั้งหลายมีทุกขสัจจะเป็นต้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า อวิชา.

ธรรมชาติใด ย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้เล่นไปในกำเนิด, คติ, ภพ, วิญญานฉิทฺติ, และสัตตาวาสทั้งปวง ในสังสารวัฏอันไม่มีที่สุด ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า อวิชา.

ธรรมชาติใด ย่อมเล่นไปในบัญญัติทั้งหลายมีหญิงและบุรุษเป็นต้น อันไม่มีอยู่โดยปรมาตฺถ์, ไม่เล่นไปแม้ในวิชขมานบัญญัติมีขันธเป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า อวิชา.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อวิชาเพราะปกปิดเสียซึ่งวัตถุและอารมณ์แห่งวิญญานมีจักขุวิญญานเป็นต้น และธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นปฏิจจสมุปบาทและที่เป็นปฏิจจสมุปป็นนะ.

ธรรมชาติใด ย่อมปรุงแต่งซึ่งสังขตธรรม^๑ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า สังขาร.

ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ต่างๆ ได้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า วิญญาน.

ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด ยอมน้อมไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น

๑. สังขตธรรม : จิต ๘๕, รูป ๒๘.

ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม, ธรรมชาติใด ย่อมแตกดับไป ฉะนั้น
ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า รูป.

ธรรมชาติใด ย่อมแผ่ไปในจิตและเจตสิกอันเป็นที่เกิด และ
นำไปสู่สังสารทุกข์อันยึดถือต่อไป ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า
อายตนะ.

ธรรมชาติใด ย่อมถูกต้อง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า
ผัสสะ.

ธรรมชาติใด ย่อมเสวยอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึง
ชื่อว่า เวทนา.

ธรรมชาติใด ย่อมอยากได้ในอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
จึงชื่อว่า ตัณหา.

ธรรมชาติใด ย่อมเข้าไปยึดในอารมณ์ คือย่อมถือไว้อย่างมั่นคง
ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า อุปาทาน.

ธรรมชาติใด ย่อมเป็น คือย่อมเกิด ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
จึงชื่อว่า ภพ.

การเกิด ชื่อว่า ชาติ.

การแก่ ชื่อว่า ชรา.

สัตว์ทั้งหลาย ย่อมตายด้วยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติ
นั้น จึงชื่อว่า มรณะ.

สังนิทเทศ

[๑๐] ทุกข์ ควรรู้อย่าง ทุกขสมุทัย ....ทุกขนิโรธ ... ทุกข-
นิโรธคามินีปฏิปทา... รูป... รูปสมุทัย...รูปนิโรธ ...รูปนิโรธคามิ-
นีปฏิปทา ... เวทนา ... สัญญา... สังขาร ... วิญญาณ ... จักขุ ฯลฯ
ชรามรรณะ ... ชรามรณสมุทัย ... ชรามรณนิโรธ... ชรามรณนิโรธ-
คามินีปฏิปทา (ทุกอย่าง) ควรรู้อย่าง.

[๑๑] สภาพที่ควรกำหนดรู้แห่งทุกข์ สภาพที่ควรละแห่ง
ทุกขสมุทัย สภาพที่ควรทำให้แจ้งแห่งทุกขนิโรธ สภาพที่ควรเจริญ
แห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา สภาพที่ควรกำหนดรู้แห่งรูป สภาพที่ควร
ละแห่งรูปสมุทัย สภาพที่ควรทำให้แจ้งแห่งรูปนิโรธ สภาพที่ควรเจริญ
แห่งรูปนิโรธคามินีปฏิปทา สภาพที่ควรกำหนดรู้แห่งเวทนา ฯลฯ
สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ แห่งจักขุ ฯลฯ
สภาพที่ควรกำหนดรู้แห่งชรามรรณะ สภาพที่ควรละแห่งชรามรณสมุทัย
สภาพที่ควรทำให้แจ้งแห่งชรามรณนิโรธ สภาพที่ควรเจริญแห่งชรา-
มรณนิโรธคามินีปฏิปทา ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๑๒] ภาพที่แทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ทุกข์ สภาพที่แทง
ตลอดด้วยการละทุกขสมุทัย สภาพที่แทงตลอดด้วยการทำให้แจ้งทุกข์
นิโรธ สภาพที่แทงตลอดด้วยการเจริญทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา สภาพ
ที่แทงตลอดด้วยการกำหนดรู้รูป ภาพที่แทงตลอดด้วยการละรูปสมุทัย

สภาพที่แทงตลอดด้วยการทำให้แจ้งรูปนิโรธ สภาพที่แทงตลอดด้วย
การเจริญรูปนิโรธคามินีปฏิปทา สภาพที่แทงตลอดด้วยการเจริญเวทนา
 ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ
สภาพที่แทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ชรามรณะ สภาพที่แทงตลอดด้วย
การละชรามรณสมุทัย สภาพที่แทงตลอดด้วยการทำให้แจ้งชรามรณ-
นิโรธ สภาพที่แทงตลอดด้วยการเจริญชรามรณนิโรธคามินีปฏิปทา
ควรรู้อย่าง.

[๑๓] ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ความดับเหตุ
ให้เกิดทุกข์ ความดับฉันทราคะในทุกข์ ความยินดีในทุกข์ โทษแห่ง
ทุกข์ อุบายเครื่องสลัดออกแห่งทุกข์ รูป เหตุให้เกิดรูป ความดับเหตุ
ให้เกิดรูป ความยินดีในรูป โทษแห่งรูป อุบายเครื่องสลัดออกแห่ง
รูป แห่งเวทนา ฯลฯ แห่งสัญญา ฯลฯ แห่งสังขาร ฯลฯ แห่ง
วิญญาณ ฯลฯ แห่งจักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ เหตุให้เกิดชราและ
มรณะ ความดับชราและมรณะ ความดับเหตุให้เกิดชราและมรณะ
ความดับฉันทราคะในชราและมรณะ คุณแห่งชราและมรณะ โทษแห่ง
ชราและมรณะ อุบายเครื่องสลัดออกแห่งชราและมรณะ ควรรู้อย่าง.

[๑๔] ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโร ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา
ความยินดีในทุกข์ โทษแห่งทุกข์ อุบายเครื่องสลัดออกแห่งทุกข์ รูป
เหตุให้เกิดรูป ความดับรูป ปฏิปทาอันให้ถึงความดับรูป ความยินดี

ในรูป โทษแห่งรูป อุบายเครื่องสลัดออกแห่งรูป เวทนา ฯลฯ
สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ ชรา
และมรณะ เหตุให้เกิดชราและมรณะ ความดับชราและมรณะ ปฏิปทา
อันให้ถึงความดับชราและมรณะ ความยินดีในชราและมรณะ โทษแห่ง
ชราและมรณะ อุบายเครื่องสลัดออกแห่งชราและมรณะ ควรรู้อย่าง
อย่าง.

[๑๕] การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง การพิจารณาเห็นทุกข์
การพิจารณาเห็นอนัตตา การพิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่าย การ
พิจารณาเห็นด้วยความคลายกำหนัด การพิจารณาเห็นด้วยความดับ
การพิจารณาเห็นด้วยความสละคืน การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป
การพิจารณาเห็นความทุกข์ในรูป การพิจารณาเห็นอนัตตาในรูป การ
พิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่ายในรูป การพิจารณาเห็นด้วยความ
คลายกำหนัดในรูป การพิจารณาเห็นด้วยความดับในรูป การพิจารณา
เห็นด้วยความสละคืนในรูป การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในเวทนา
 ฯลฯ ในสัญญา ฯลฯ ในสังขาร ฯลฯ ในวิญญาณ ฯลฯ ใน
จักขุ ฯลฯ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในชราและมรณะ การ
พิจารณาเห็นทุกข์ในชราและมรณะ การพิจารณาเห็นอนัตตาในชรา
และมรณะ การพิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่ายในชราและมรณะ การ
พิจารณาเห็นด้วยความคลายกำหนัดในชราและมรณะ การพิจารณา

เห็นความดับในชราและมรณะ การพิจารณาเห็นด้วยความสละคืนใน
ชราและมรณะ ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๑๖] ความเกิดขึ้น ความเป็นไป เครื่องหมาย ความประมวล
มา (กรรมอันปรุงแต่งปฏิสนธิ) ปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด อุบัติ
ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปรีทเว อุปายาส ความไม่เกิดขึ้น
ความไม่เป็นไป ความไม่มีเครื่องหมาย ความไม่มีประมวลมา ความ
ไม่สืบทอด ความไม่ไป ความไม่บังเกิด ความไม่อุบัติ ความไม่เกิด
ความไม่แก่ ความไม่ป่วยไข้ ความไม่ตาย ความไม่เศร้าโศก ความ
ไม่รำพัน, ความไม่คับแค้นใจ ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๑๗] ความเกิดขึ้น ความไม่เกิดขึ้น ความเป็นไป ความ
ไม่เป็นไป เครื่องหมาย ความไม่มีเครื่องหมาย ความประมวลมา
ความไม่ประมวลมา ความสืบทอด ความไม่สืบทอด ความไป ความไม่ไป
ความบังเกิด ความไม่บังเกิด ความอุบัติ ความไม่อุบัติ ความเกิด
ความไม่เกิด ความแก่ ความไม่แก่ ความป่วยไข้ ความไม่ป่วยไข้
ความตาย ความไม่ตาย ความเศร้าโศก ความไม่เศร้าโศก ความรำพัน
ความไม่รำพัน ความคับแค้นใจ ความไม่คับแค้นใจ ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๑๘] ควรรู้อย่างที่ ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความเป็นไปเป็น
ทุกข์ เครื่องหมายเป็นทุกข์ ความประมวลมาเป็นทุกข์ ปฏิสนธิเป็น
ทุกข์ คติเป็นทุกข์ ความบังเกิดเป็นทุกข์ อุบัติเป็นทุกข์ ชาติเป็นทุกข์

พหุเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะเป็นทุกข์ ปริเทวะเป็นทุกข์
อุปายาสเป็นทุกข์.

[๑๕] ควรรู้อย่างนี้ว่า ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข ความไม่เป็นไป
เป็นสุข ความไม่มีเครื่องหมายเป็นสุข ความไม่ประมวลมาเป็นสุข
ความไม่สืบทอดเป็นสุข ความไม่ไปเป็นสุข ความไม่บังเกิดเป็นสุข ความ
ไม่อุบัติเป็นสุข ความไม่เกิดเป็นสุข ความไม่แก่เป็นสุข ความไม่ป่วย
ไข้เป็นสุข ความไม่ตายเป็นสุข ความไม่เศร้าโศกเป็นสุข ความไม่
รำพันเป็นสุข ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข.

[๒๐] ควรรู้อย่างนี้ว่า ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความไม่เกิดขึ้น
เป็นสุข การเป็นไปเป็นทุกข์ ความไม่เป็นไปเป็นสุข เครื่องหมาย
เป็นทุกข์ ความไม่มีเครื่องหมายเป็นสุข ความประมวลมาเป็นทุกข์
ความไม่ประมวลมาเป็นสุข ความสืบทอดเป็นทุกข์ ความไม่สืบทอดเป็น
สุข ความไปเป็นทุกข์ ความไม่ไปเป็นสุข ความบังเกิดเป็นทุกข์ ความ
ไม่บังเกิดเป็นสุข ความอุบัติเป็นทุกข์ ความไม่อุบัติเป็นสุข ความเกิด
เป็นทุกข์ ความไม่เกิดเป็นสุข ความแก่เป็นทุกข์ ความไม่แก่เป็นสุข
ความป่วยไข้เป็นทุกข์ ความไม่ป่วยไข้เป็นสุข ความตายเป็นทุกข์
ความไม่ตายเป็นสุข ความเศร้าโศกเป็นทุกข์ ความไม่เศร้าโศกเป็นสุข
ความรำพันเป็นทุกข์ ความไม่รำพันเป็นสุข ความคับแค้นใจเป็นทุกข์
ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข.

[๒๑] ควรรู้อย่างยิ่งว่า ความเกิดขึ้นเป็นกัณฑ์ ความเป็นไปเป็นกัณฑ์
เครื่องหมายเป็นกัณฑ์ ความประมวลมาเป็นกัณฑ์ ความสืบทอดเป็นกัณฑ์
ความไปเป็นกัณฑ์ ความบังเกิดเป็นกัณฑ์ ความอุบัติเป็นกัณฑ์ ความเกิดเป็น
กัณฑ์ ความแก่เป็นกัณฑ์ ความป่วยไข้เป็นกัณฑ์ ความตายเป็นกัณฑ์ ความ
เศร้าโศกเป็นกัณฑ์ ความรำพันเป็นกัณฑ์ ความคับแค้นใจเป็นกัณฑ์.

[๒๒] ควรรู้อย่างยิ่งว่า ความไม่เกิดขึ้นตลอดกัณฑ์ ความไม่
เป็นไปตลอดกัณฑ์ ความไม่มีเครื่องหมาย ตลอดกัณฑ์ ความไม่ประมวลมา
ตลอดกัณฑ์ ความไม่สืบทอดตลอดกัณฑ์ ความไม่ไปตลอดกัณฑ์ ความไม่บังเกิด
ตลอดกัณฑ์ ความไม่อุบัติตลอดกัณฑ์ ความไม่เกิดตลอดกัณฑ์ ความไม่แก่
ตลอดกัณฑ์ ความไม่ป่วยไข้ตลอดกัณฑ์ ความไม่ตายตลอดกัณฑ์ ความไม่
เศร้าโศกตลอดกัณฑ์ ความไม่รำพันตลอดกัณฑ์ ความไม่คับแค้นใจตลอดกัณฑ์.

[๒๓] ควรรู้อย่างยิ่งว่า ความเกิดขึ้นเป็นกัณฑ์ ความไม่เกิดขึ้น
ตลอดกัณฑ์ ความเป็นไปเป็นกัณฑ์ ความไม่เป็นไปตลอดกัณฑ์ เครื่องหมาย
เป็นกัณฑ์ ความไม่มีเครื่องหมายตลอดกัณฑ์ ความประมวลมาเป็นกัณฑ์ ความ
ไม่ประมวลมาตลอดกัณฑ์ ความสืบทอดเป็นกัณฑ์ ความไม่สืบทอดตลอดกัณฑ์
ความไปเป็นกัณฑ์ ความไม่ไปตลอดกัณฑ์ ความบังเกิดเป็นกัณฑ์ ความไม่
บังเกิดตลอดกัณฑ์ ความอุบัติเป็นกัณฑ์ ความไม่อุบัติตลอดกัณฑ์ ความเกิด
เป็นกัณฑ์ ความไม่เกิดตลอดกัณฑ์ ความป่วยไข้เป็นกัณฑ์ ความไม่ป่วยไข้
ตลอดกัณฑ์ ความตายเป็นกัณฑ์ ความไม่ตายตลอดกัณฑ์ ความเศร้าโศก

เป็นกัย ความไม่เศร้าโศกปลอดกัย ความร่าพันเป็นกัย ความไม่ร่าพัน
ปลอดกัย ความคับแค้นใจเป็นกัย ความไม่คับแค้นใจปลอดกัย.

[๒๔] ควรรู้อย่างนี้ว่า ความเกิดขึ้นมีอามิส (เครื่องล่อ) ความ
เป็นไปมีอามิส ความสืบทอดมีอามิส ความประมวลมามีอามิส ความ
บังเกิดมีอามิส ความอุบัติมีอามิส ความเกิดมีอามิส ความป่วยไข้มีอามิส
ความตายมีอามิส ความเศร้าโศกมีอามิส ความร่าพันมีอามิส ความ
คับแค้นใจมีอามิส.

[๒๕] ควรรู้อย่างนี้ว่า ความไม่เกิดขึ้นไม่มีอามิส (หมดเครื่องล่อ)
ความไม่เป็นไปไม่มีอามิส ความไม่มีเครื่องหมายไม่มีอามิส ความไม่
ประมวลมาไม่มีอามิส ความไม่สืบทอดไม่มีอามิส ความไม่เป็นไปไม่มีอามิส
ความไม่บังเกิดไม่มีอามิส ความไม่มีอุบัติไม่มีอามิส ความไม่เกิดไม่มี
อามิส ความไม่แก่ไม่มีอามิส ความไม่ป่วยไข้ไม่มีอามิส ความไม่ตาย
ไม่มีอามิส ความไม่เศร้าโศกไม่มีอามิส ความไม่ร่าพันไม่มีอามิส ความ
ไม่คับแค้นใจไม่มีอามิส.

[๒๖] ควรรู้อย่างนี้ว่า ความเกิดขึ้นมีอามิส ความไม่เกิดขึ้นไม่มี
อามิส ความเป็นไปมีอามิส ความไม่เป็นไปไม่มีอามิส เครื่องหมาย
มีอามิส ความไม่มีเครื่องหมายไม่มีอามิส ความประมวลมามีอามิส
ความไม่ประมวลมาไม่มีอามิส ความสืบทอดมีอามิส ความไม่สืบทอดไม่มี
อามิส ความไปมีอามิส ความไม่ไปไม่มีอามิส ความบังเกิดมีอามิส
ความไม่บังเกิดไม่มีอามิส ความอุบัติมีอามิส ความไม่อุบัติไม่มีอามิส

ความเกิดมีอามิส ความไม่เกิดไม่มีอามิส ความแก่มีอามิส ความไม่แก่ไม่มีอามิส ความป่วยไข้มีอามิส ความไม่ป่วยไข้ไม่มีอามิส ความตายมีอามิส ความไม่ตายไม่มีอามิส ความเศร้าโศกมีอามิส ความไม่เศร้าโศกไม่มีอามิส ความรำพันมีอามิส ความไม่รำพันไม่มีอามิส ความคับแค้นใจมีอามิส ความไม่คับแค้นใจไม่มีอามิส.

[๒๗] ควรรู้อย่างยิ่งว่า ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความเป็นไปเป็นสังขาร เครื่องหมายเป็นสังขาร ความประมวลมาเป็นสังขาร ความอุบัติเป็นสังขาร ความไปเป็นสังขาร ความบังเกิดเป็นสังขาร ความอุบัติเป็นสังขาร ความเกิดเป็นสังขาร ความแก่เป็นสังขาร ความป่วยไข้เป็นสังขาร ความตายเป็นสังขาร ความเศร้าโศกเป็นสังขาร ความรำพันเป็นสังขาร ความคับแค้นใจเป็นสังขาร.

[๒๘๐] ควรรู้อย่างยิ่งว่า ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน ความไม่ เป็นไปเป็นนิพพาน ความไม่มีเครื่องหมายเป็นนิพพาน ความไม่ประมวลมาเป็นนิพพาน ความไม่สืบทอดเป็นนิพพาน ความไม่ไปเป็นนิพพาน ความไม่บังเกิดเป็นนิพพาน ความไม่อุบัติเป็นนิพพาน ความไม่เกิดเป็นนิพพาน. ความไม่แก่เป็นนิพพาน ความไม่ป่วยไข้เป็นนิพพาน ความไม่ตายเป็นนิพพาน ความไม่เศร้าโศกเป็นนิพพาน ความไม่รำพันเป็นนิพพาน ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน.

[๒๕] ควรรู้อย่างยิ่งว่า ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความไม่เกิดขึ้น
เป็นนิพพาน ความเป็นไปเป็นสังขาร ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน
เครื่องหมายเป็นสังขาร ความไม่มีเครื่องหมายเป็นนิพพาน ความ
ประมวลมาเป็นสังขาร ความไม่ประมวลมาเป็นนิพพาน ความสืบทอด
เป็นสังขาร ความไม่สืบทอดเป็นนิพพาน ความไปเป็นสังขาร ความไม่
ไปเป็นนิพพาน ความบังเกิดเป็นสังขาร ความไม่บังเกิดเป็นนิพพาน
ความอุบัติเป็นสังขาร ความไม่อุบัติเป็นนิพพาน ความเกิดเป็นสังขาร
ความไม่เกิดเป็นนิพพาน ความแก่เป็นสังขาร ความไม่แก่เป็นนิพพาน
ความป่วยไข้เป็นสังขาร ความไม่ป่วยไข้เป็นนิพพาน ความตายเป็น
สังขาร ความไม่ตายเป็นนิพพาน ความเศร้าโศกเป็นสังขาร ความ
ไม่เศร้าโศกเป็นนิพพาน ความรำพันเป็นสังขาร ความไม่รำพันเป็น
นิพพาน ความคับแค้นใจเป็นสังขาร ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน.

จบ ปฐมภาณวาร

อรรถกถาทุกขสังเป็นต้น

๑๐] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสันนา ๘๐๘ ข้อ มีทุกข
เป็นต้นโดยประกอบเข้ากับอริยสัจ ๔. พระสารีบุตรกล่าวประมวล การ
วิสันนา ๒๔ อย่าง ด้วยจตุกกะ ๖ ไว้ในบทมี อาทิวา ทุกขํ อภิญญะ
ทุกขํ ควรรู้อย่างยิ่ง ด้วยการวิสันนา ๑๕๕ มีอาทิวา จกขุ อภิญญะ

โสติ อภิญญะยัม จักขุ... โสตะ ควรรู้อย่าง ในไปยาล (ละคำ) ว่า
จักขุ ๗เป ๗ ขรามรณ - จักขุ ๗ล ๗ ขรามรณะ เป็นอันได้ ๑๕๕
จตุกกะ ด้วยอำนาจของจตุกกะเหล่านั้น จึงเป็นการวิชันนา ๗๘๐,
ในจตุกกะมีอาทิว่า ขรามรณ อภิญญะยัม - ขรามรณะควรรู้อย่างทั้งหมด
จึงเป็นการวิชันนา ๘๐๘ ข้อ โดยประการนี้ว่า จตุตาริ วิชชุนานิ
การวิชันนา ๔ ข้อ.

อนึ่ง ในการวิชันนาคือ ฟังทราบทั่ว ปัจจยอันเป็นประธานของ
ธรรมนั้นๆ เป็นสมุทัย, นิพพานว่างจากสังขารทั้งปวงเป็นนิโรธ.
ในอธิการนี้ บทมีอาทิว่า อนนฺตญาคณฺณสฺส สามีติ นทฺธิ นิโรธ การ
ดับอินทรี คืออรรถาธิบายที่มุ่งบรรลุผลของผู้ปฏิบัติ หมายถึงความ
ไม่มีอินทรีอันเป็นโลกุตร ๓ ประการ มี อนนฺตญาคณฺณสฺส สามีติ นทฺธิ
เป็นต้น ถูกต้อง. บทว่า นิโรธคามินีปฏิปทา ในทุกแห่งเป็นอริยมรรค
ทั้งนั้น. แม้เมื่อท่านกล่าวถึงผลอย่างนี้ไว้ แม้ อัญญอินทรี (อินทรี
คือการตรัสรู้ด้วยมรรค) อัญญาตาอินทรี (อินทรีของ
พระอรหันต์ผู้ตรัสรู้ด้วยมรรคแล้ว) ย่อมถูกต้องเพราะมีชื่อเรียกว่า มรรค.
พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิชันนา ๘๐๘ ข้อ ด้วยสภาพที่ควร
กำหนดรู้ทุกขเป็นต้นต่อไป. ท่านได้ชี้แจงการวิชันนา ๘๐๘ ข้อ ด้วย
สภาพที่แทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ทุกขเป็นต้นอีก. การกำหนดรู้และ
การแทงตลอดด้วยสภาพที่ควรแทงตลอด ชื่อว่า ปริญญาปฏิเวธะ.

อรรถคือปริญาปฏิเวชนั้นแล ชื่อว่า **ปริญาปฏิเวชญ์** - สภาพที่
แทงตลอดด้วยการกำหนดรู้.

๑๑-๑๔] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสันนา ๑,๖๑๖ ชื่อ
มีทุกข์เป็นต้น มีขรามระณะเป็นที่สุด ต่อไปด้วย ๒๐๒ อัญญะ ประกอบ
ด้วยบท อย่างละ ๗ บท มีสมุทัยเป็นต้น.

ในอธิการนั้น ปัจจัยอันเป็นประธาน คือ **สมุทัย**, การดับ
สมุทัยนั้น คือ **สมุทฺยนิโรธ**. ความกำหนดคือความพอใจ คือ
ฉันทราคะ, ความกำหนดคือความพอใจทุกข์ ด้วยสำคัญในทุกข์ว่า
เป็นสุข, ความดับฉันทราคะนั้น คือ **ฉันทราคะนิโรธ**. สุขโสมนัส
เกิดขึ้นเพราะอาศัยทุกข์ คือความยินดีในทุกข์. ความไม่เที่ยงแห่งทุกข์
ความแปรปรวนเป็นธรรมดาแห่งทุกข์ คือโทษแห่งทุกข์. การนำออก
ซึ่งฉันทราคะ การละฉันทราคะในทุกข์ คืออุบายเครื่องสลัดออกแห่ง
ทุกข์. นิพพานนั้นแล คืออุบายเครื่องสลัดออกแห่งทุกข์ เพราะบาลี
ว่า ยัม โข ปน กิณฺณิ ภูตํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปन्नํ นิโรธํ ตสฺส
นิสฺสรณํ - นิโรธเป็นเครื่องสลัดออกแห่งสังขธรรมที่เกิดขึ้นแล้วอย่าง
ใดอย่างหนึ่งซึ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้น. ฟังทราบทั่ว ท่านกล่าวถึง
นิพพาน ในฐานะ ๔ อย่าง ด้วยคำอันมีปริยายต่าง ๆ โดยตรงกันข้าม
กับสังขธรรมต่าง ๆ ว่า การดับทุกข์. การดับสมุทัย. การดับฉันทราคะ,
อุบายเครื่องสลัดออกแห่งทุกข์ ๑. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า เพราะ

อาหารเป็นต้นเหตุ ทุกข์จึงเกิด เพราะดับอาหารทุกข์จึงดับ การดับ
สมุทัยด้วยอำนาจความเป็นไปกับด้วยกิจ - กิจรส. อีกอย่างหนึ่ง การ
ดับสมุทัย ด้วยการเห็นความเกิดและความดับ มรรคพร้อมด้วยวิปัสสนา
เป็นการดับจันทราคะ. เมื่อท่านกล่าวไว้อย่างนี้พึงถือเอาแน่ที่กล่าวไว้
ตอนแรกว่า ยังไม่เป็นสรรพสาธณะเพราะอินทรีย์อันเป็นโลกุตระ
ยังไม่เข้าถึงวิปัสสนา. นัยที่ท่านกล่าวว่า การดับจันทราคะเพราะไม่มี
จันทราคะในอินทรีย์อันเป็นโลกุตระนั้นแลจึงถูกต้อง. เป็นอันกระทำ
จันทราคะแม้ในผมเป็นต้น อันเป็นส่วนหนึ่งของสรีระ ด้วยความ
กำหนดคือความพอใจในสรีระนั้นแล. เป็นอันกระทำจันทราคะแม้ใน
ขราและมรณะ ด้วยความกำหนดคือความพอใจ ในการมีขราและมรณะ
โดยแท้ พึงประกอบแม้ความพอใจและโทษไว้อย่างนี้ด้วย. พระสารี-
บุตรได้ชี้แจงถึงการวิสังขนา ๑,๔๑๔ นัย มี ๒๐๒ บท มีทุกข์เป็นต้น
มีขรามรณะเป็นที่สุดต่อไป ด้วย ๒๐๒ สัตตกะประกอบด้วยบทย่าง
ละ ๖ มีสมุทัยเป็นต้น.

๑๕] บัดนี้ เพื่อแสดงประกอบบท ๒๐๑ บท มีรูปเป็นต้น
ขรามรณะเป็นที่สุด ด้วยอนุปัสสนา ๗ พระสารีบุตรจึงชี้แจงอนุ-
ปัสสนา ๗ มือนิจจานุปัสสนาเป็นต้นก่อน. ทั้งหมดเหล่านั้นเป็นการ
วิสังขนา ๑,๔๑๔ นัย พร้อมด้วยการวิสังขนาอนุปัสสนาล้วน ๗
ประการ. การพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง คือ อนิจจานุปัสสนา.

อนิจจานุปัสสนานั้น เป็นปฏิปักษ์ต่อ นิจสัญญา ความสำคัญว่าเที่ยง.
การพิจารณาเห็นว่า เป็นทุกข์ คือ ทุกขานุปัสสนา. ทุกขานุปัสสนา
นั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อ สุขสัญญา - ความสำคัญว่าเป็นสุข. การพิจารณา
เห็นว่า เป็นอนัตตา คือ อนัตตานุปัสสนา. อนัตตานุปัสสนานั้น
เป็นปฏิปักษ์ต่อ อัตตสัญญา - ความสำคัญว่าเป็นอัตตา. พระโยคาวจร
ย่อมเบื่อหน่าย เพราะอนุปัสสนา ๓ บริบูรณ์ ฉะนั้น จึงชื่อว่า
นิพพิทา, นิพพิทานั้นด้วย อนุปัสสนาด้วย ชื่อว่า นิพพิทานุปัสสนา.
นิพพิทานุปัสสนานั้น เป็นปฏิปักษ์ต่อความเพติดเพลิน. พระโยคาวจร
ย่อมคลายกำหนด เพราะอนุปัสสนา ๔ บริบูรณ์ จึงชื่อว่า วิราโค,
วิราคะนั้นด้วย อนุปัสสนาด้วย ชื่อว่า วิราคานุปัสสนา. วิราคานุ-
ปัสสนานั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะ. พระโยคาวจรย่อมดับราคะเสียได้
เพราะอนุปัสสนา ๕ บริบูรณ์ จึงชื่อว่า นิโรธ. นิโรธนั้นด้วย
อนุปัสสนาด้วย ชื่อว่า นิโรธานุปัสสนา. นิโรธานุปัสสนานั้นเป็น
ปฏิปักษ์ต่อสมุทัย. พระโยคาวจรย่อมสละคืนเสียได้ เพราะอนุปัสสนา
๖ บริบูรณ์ จึงชื่อว่า ปฏินิสสัคโค. ปฏินิสสัคคะนั้นด้วย อนุปัสสนา
ด้วย ชื่อว่า ปฏินิสสัคคานุปัสสนา. ปฏินิสสัคคานุปัสสนานั้นเป็น
ปฏิปักษ์ต่อการยึดมั่น. เมื่ออินทรีย์อันเป็นโลกุตระเข้าถึงวิปัสสนายัง
ไม่มี พึงทราบทั่ว ท่านประกอบอนุปัสสนา ๗ ไว้ด้วยธรรมะแม่เหล่านั้น
โดยพิจารณาเห็นว่า ชื่อว่า มินิโรธ เพราะไม่มีความเพติดเพลินและ
ความกำหนดในสิ่งที่สำคัญว่า เที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เพราะสิ่ง

เหล่านั้นเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังบาลีว่า สพฺเพ

สขฺขารํ อนิจฺจา, สพฺเพ สขฺขารํ ทุกฺขา, สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา

สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์. ธรรมทั้งหลาย

ทั้งปวงเป็นอนัตตา และเพราะมีการสละด้วยการบริจาค การสละด้วยการ

เล่นไป. เมื่อผู้มีชรามรณะที่ตนเห็นแล้ว โดยเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น

เป็นอันชื่อว่า เห็นแม้ชรามรณะ โดยเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น, เมื่อ

เบื่อหน่าย คลายกำหนดในชรามรณะที่มีอยู่ เป็นอันเบื่อหน่ายและ

คลายกำหนดในชรามรณะ, เมื่อมีชรามรณะที่เห็นแล้วโดยนิโรธ เป็น

อันชื่อว่า เห็นแม้ชรามรณะโดยนิโรธ เมื่อสละในชรามรณะที่มีอยู่

ย่อมเป็นอันสละชรามรณะโดยแท้ พึงทราบว่ ท่านประกอบอนุปัส-

นา ๗ ด้วยชรามรณะ ด้วยประการฉะนี้.

๑๖-๒๕] บัดนี้ พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสชา ๑๕ ข้อ
อันเป็นไวกัจฉของธรรมเหล่านั้น มี อุปฺปโต - ความเกิดขึ้นเป็นต้น
และด้วยอารมณ์ ๕ มี อุปฺปโต เป็นต้น อันเป็นวัตถุแห่ง อาทินว-
ญาณ - ความรู้ว่าเป็นโทษ, ชี้แจงการวิเสชา ๑๕ ข้อ มี อนุปฺปโต
เป็นต้น ด้วยอารมณ์อันเป็นปฏิปักษ์แห่งธรรมนั้น แห่ง สนฺติปท-
ญาณ - ความรู้ทางแห่งสันติ, ชี้แจงการวิเสชา ๓๐ ประกอบบท มี
อุปฺปาตะและอนุปฺปาตะเป็นต้นเหล่านั้นต่อไปด้วยเป็นคู่กัน ด้วย
ประการฉะนี้ จึงเป็นการวิเสชา ๖๐ ในนัยนี้นั้นแล.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อุปปาโท** - การเกิดขึ้น ได้แก่ การเกิดในภพนี้ เพราะกรรมก่อนเป็นปัจจัย.

บทว่า **ปวตฺต** - ความเป็นไป ได้แก่ ความเป็นไปแห่งการเกิดอย่างนั้น.

บทว่า **นิมิตฺต** - เครื่องหมาย ได้แก่ เครื่องหมายสังขารทั้งหมด. เพราะสังขารของพระโยคาวจรย่อมปรากฏภูมิชีวิตทรง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **นิมิตฺต** .

บทว่า **อายุหนา** - ความประมวลา ได้แก่ กรรมอันเป็นเหตุแห่งปฏิสนธิต่อไป เพราะว่า กรรมนั้นท่านเรียกว่า อายุหนา เพราะอรรถว่าปรุ่แต่งปฏิสนธิ.

บทว่า **ปฏิสนฺธิ** ได้แก่ เกิดต่อไป. การเกิดนั้นท่านเรียกว่า ปฏิสนธิ เพราะสืบต่อกันในระหว่างภพ

บทว่า **คติ** - การไป ได้แก่ ปฏิสนธิ ที่ท่านเรียกว่า คติ เพราะสัตว์ต้องไป.

บทว่า **นิพฺพตฺติ** - ความบังเกิด ได้แก่ ความเกิดแห่งขันธทั้งหลาย.

บทว่า **อุปฺปตฺติ** - อุบัติ ได้แก่ ความเป็นไปแห่งวิบากที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า **สมาปนฺนสฺส** วา **อุปฺปนฺนสฺส** วา-ธรรมคือจิต และเจตสิกของผู้เข้าถึงแล้วหรือผู้อุบัติแล้ว.

บทว่า **ชาติ** - การเกิด ได้แก่ ความปรากฏครั้งแรกแห่งขันธ
ของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดในภพนั้น ๆ.

บทว่า **ชรา** - ความเสื่อมโทรม อธิบายว่า ชรานั้นมี ๒ อย่าง
คือสังขตลักษณะอันได้แก่ลักษณะที่ตั้งอยู่และเป็นอย่างอื่น ๑ ภพเก่า
แห่งขันธอันเนื่องในภพหนึ่งในสันตติ เป็นที่รู้กันว่ามิพ้นหักเป็นต้น ๑.
ในที่นี้ท่านประสงค์เอาชรานั้น.

บทว่า **พฺยาธิ** - ความเจ็บป่วย ได้แก่ อาพาธ ๘ อย่าง อัน
ตั้งขึ้นเพราะธาตุกำเริบเป็นปัจจัย คือ น้ำดี ๑ เสมหะ ๑ ลม ๑
ใช้สันนิบาต ๑ การเปลี่ยนฤดู ๑ การบริหารร่างกายไม่สม่ำเสมอ ๑
เพียรเกินไป ๑ วิบากของกรรม ๑. ชื่อว่า **พฺยาธิ** เพราะทุกข์
หลายอย่าง แผลผา กัดมูม หรือ เพราะทุกข์เบียดเบียนให้เดือดร้อน
หวั่นไหว.

บทว่า **มรณ** คือพยาธิเป็นเหตุให้ตาย มรณะนั้น มี ๒ อย่าง
คือ สังขตลักษณะอันมีความเสื่อมเป็นลักษณะ ๑ การตัดขาดการ
เกี่ยวเนื่องกันแห่งชีวิตินทรีย์อันนับเนื่องในภพหนึ่ง ๑. ในที่นี้ท่าน
ประสงค์เอามรณะนั้น.

บทว่า **โสโก** คือ ความเหี่ยวแห้งใจ ได้แก่ ความเดือดร้อนใจ
ของผู้ที่ถูกความเสื่อมจากญาติ สมบัติ โรค **ศีล** และทิฏฐิ กระทบ.

บทว่า **ปริเทโว** คือ ร้องไห้คร่ำครวญ ได้แก่ การพร่ำเพ้อของผู้ที่ถูกความเสื่อมจากญาติเป็นต้น กระทบ.

บทว่า **อุปายาส**-แค้นใจมาก. ได้แก่ โทสะอันเกิดจากทุกข์ใจหนัก ของผู้ที่ถูกความเสื่อมจากญาติเป็นต้น กระทบ.

ในนิเทศนี้ท่านกล่าวอภิญญาธรรม ๕ มี **อุปปาโท** เป็นต้น ด้วยสามารถเป็นวัตถุแห่งอาทินวญาณ, ที่เหลือท่านกล่าวด้วยสามารถเป็นไวยากรณ์ของอภิญญาธรรมเหล่านั้น, บทว่า **นิพพุติ** เป็นไวยากรณ์ของ **อุปปาโท**. บทว่า **ชาติ** เป็นไวยากรณ์ของ **ปฏิสันธิ**, สองบทว่า **คติ อุปปตติ** เป็นไวยากรณ์ของ **ปวตฺต**, **ชรา** เป็นต้นเป็นไวยากรณ์ของ **นิมิตฺต**. ท่านกล่าวนิพพานเท่านั้นด้วยคำ มี **อนุปปสโท**-ความไม่เกิดขึ้นเป็นต้น.

พระสารีบุตรชี้แจงบท ๖๑ มี **อุปปาทะ** และ **อนุปปาทะ** เป็นต้น การวิสังขนา ๖๐ ประกอบด้วยบทว่าด้วยทุกข์และสุข, การวิสังขนา ๖๐ ประกอบด้วยบทว่าด้วยภัยและความปลอดภัย, การวิสังขนา ๖๐ ประกอบด้วยบทว่าด้วยสามิส (มีเครื่องล้อ) และนิรามิส (ไม่มีเครื่องล้อ), การวิสังขนา ๖๐ ประกอบด้วยบทแห่งสังขารและนิพพาน.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ทุกข**-เป็นทุกข์ อธิบายว่า ชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นของไม่เที่ยง. ชื่อว่า สุขเพราะตรงกันข้ามกับทุกข์. สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นภัย. ชื่อว่า เหมะ-ความปลอดภัย เพราะตรงกันข้ามกับภัย. สิ่งใดเป็นภัยสิ่งนั้นชื่อว่าเป็น **สามิส** (มีเครื่องล้อ)

เพราะไม่พ้นไปจากวิภูมิมิสและโลกามิส ชื่อว่า นิรามิส (ไม่มีเครื่อง
ล่อ) เพราะตรงกันข้ามกับ สามิส. สิ่งใดเป็นสามิส สิ่งนั้นเป็น
เพียงสังขารเท่านั้น. ชื่อว่า นิพพาน เพราะสงบจากสิ่งตรงกันข้าม
กับสังขาร. เพราะสังขารเป็นของร้อน นิพพานเป็นของสงบ. พึง
ทราบว่าท่านกล่าวไว้อย่างนั้นหมายถึงความเป็นไปโดยอาการนั้น ๆ อย่าง
นี้ว่า โดยอาการที่เป็นทุกข์ โดยอาการที่เป็นภัย โดยอาการที่เป็นสามิส
โดยอาการที่เป็นสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาปฐมภาณวาร

ทุติยภาณวาร

[๓๐] สภาพแห่งธรรมที่ควรกำหนดถือเอา สภาพแห่งธรรม
ที่เป็นบริวาร ภาพแห่งธรรมที่เต็มรอบ สภาพแห่งสมาธิที่มีอารมณ์
อย่างเดียว ภาพแห่งสมาธิไม่มีความฟุ้งซ่าน ภาพแห่งธรรมที่ประ-
คองไว้ ภาพแห่งธรรมที่ไม่กระจายไป สภาพแห่งจิตไม่ขุ่นมัว สภาพ
แห่งจิตไม่หวั่นไหว ภาพแห่งจิตตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งความปรากฏ
แห่งจิตมีอารมณ์อย่างเดียว สภาพแห่งธรรมเป็นอารมณ์ สภาพแห่ง
ธรรมเป็นโคจร สภาพแห่งธรรมที่ละ สภาพแห่งธรรมที่สละ สภาพ
แห่งธรรมที่ออก สภาพแห่งธรรมที่หลีกไป สภาพแห่งธรรมที่ละเอียด

สภาพแห่งธรรมที่ประณีต สภาพแห่งธรรมที่หลุดพ้น สภาพแห่งธรรม
ที่ไม่มีอาสวะ สภาพแห่งธรรมเครื่องข้าม สภาพแห่งธรรมที่ไม่มีเครื่อง
หมาย สภาพแห่งธรรมที่ไม่มีที่ตั้ง สภาพแห่งธรรมที่ว่างเปล่า สภาพ
แห่งธรรมที่มีกิจเสมอกัน สภาพแห่งธรรมที่ไม่ล่วงเลยกัน สภาพแห่ง
ธรรมที่เป็นคู่ สภาพแห่งธรรมที่นำออก สภาพแห่งธรรมที่เป็นเหตุ
สภาพแห่งธรรมที่เห็น สภาพแห่งธรรมที่เป็นอธิบดี ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๓๑] สภาพที่ไม่พึงชานแห่งสมณะ สภาพที่พิจารณาเห็นแห่ง
วิปัสสนา สภาพที่มีกิจเสมอกันแห่งสมณะและวิปัสสนา สภาพมิได้ล่วง
กันแห่งธรรมที่เป็นคู่ สภาพที่สมาทานแห่งสิกขาบท สภาพที่โคจร
แห่งอารมณ์ สภาพที่ประกอบจิตที่ย่อท้อ สภาพที่ปราบจิตที่พึงชาน
สภาพที่คุมจิตอันบริสุทธิ์จากความย่อท้อและพึงชานทั้ง ๒ ประการ
สภาพที่จิตบรรลุลุณวิเศษ สภาพที่แทงตลอดอริยมรรคอันประเสริฐ
สภาพที่ตรัสรู้สัจจะ สภาพที่ให้จิตตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ ควรรู้อย่าง
ทุกอย่าง.

[๓๒] สภาพที่น้อมไปแห่งสัทธินทรีย์ สภาพที่ประกอบไว้
แห่งวิริยินทรีย์ สภาพที่ตั้งมั่นแห่งสติในทรีย์ สภาพที่ไม่พึงชานแห่ง
สมาธิในทรีย์ สภาพที่เห็นแห่งปัญญินทรีย์ ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๓๓] สภาพที่สัทธาพละมิได้หวั่นไหวในเพราะความไม่มีสัทธา
สภาพที่วิริยพละมิได้หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน สภาพที่สติ-

พละมิได้หวั่นไหวเพราะความประมาท สภาพที่สมาธิพละมิได้หวั่นไหว เพราะอุทธีจะ สภาพที่ปัญญาพละมิได้หวั่นไหวเพราะอวิชา ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๑๔] สภาพที่ตั้งมั่นแห่งสติสัมโพชฌงค์ สภาพที่เลือกเฟ้นแห่งธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ สภาพที่ประกอบแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ สภาพที่แผ่ไปแห่งปิติสัมโพชฌงค์ สภาพที่สงบแห่งปีสัทธสัมโพชฌงค์ สภาพที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ สภาพที่พิจารณาหาทางแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๑๕] สภาพที่เห็นแห่งสัมมาทิฐิ สภาพที่ตริกแห่งสัมมาสังกัปปะ สภาพที่กำหนดแห่งสัมมาวาจา สภาพที่ตั้งขึ้นแห่งสัมมากัมมันตะ สภาพที่ผ่องแผ้วแห่งสัมมาอาชีวะ สภาพที่ประกอบไว้แห่งสัมมาวายามะ สภาพที่ตั้งมั่นแห่งสัมมาสติ สภาพที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งสัมมาสมาธิ ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๑๖] สภาพที่เป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ สภาพที่ไม่หวั่นไหวแห่งพละ สภาพที่นำออกแห่งโพชฌงค์ สภาพที่เป็นเหตุแห่งมรรค สภาพที่ตั้งมั่นแห่งสติปัญญาน สภาพที่เริ่มตั้งแห่งสัมมปธาน สภาพที่สำเร็จแห่งอิทธิบาท สภาพที่เที่ยงแท้แห่งสัจจะ สภาพที่ระงับแห่งประโยชน์ สภาพที่ทำให้แจ้งแห่งผล สภาพที่ตริกแห่งวิตก สภาพที่ตรวจตราแห่งวิจาร สภาพที่แผ่ไปแห่งปิติ สภาพที่ไหลมาแห่งสุข สภาพที่มีอารมณ์

เดียวแห่งจิต สภาพที่คำนึง สภาพที่รู้แจ้ง สภาพที่รู้ชัด สภาพที่จำได้
สภาพที่สมาธิเป็นธรรมชาติเกิดขึ้น ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๓๗] สภาพที่รู้แห่งปัญญาที่รู้ยิ่ง สภาพที่พิจารณาแห่ง
ปริยญา สภาพที่สละแห่งปหานะ สภาพแห่งภาวนามิกิจเป็นอย่างเดียว
สภาพที่ถูกต้องแห่งสังขลิกิริยา สภาพที่เป็นกองแห่งทุกข์ ภาพที่ทรงไว้
แห่งธาตุ สภาพที่ต่อแห่งอายตนะ สภาพที่ปัจจัยปรุงแต่งแห่งสังขต-
ธรรม สภาพที่ปัจจัยไม่ได้ปรุงแต่งแห่งอสังขตธรรม ควรรู้อย่าง
ที่เป็นปัจจัย.

[๓๘] สภาพที่คิด สภาพที่ไม่มีระหว่างแห่งจิต สภาพที่ออก
แห่งจิต สภาพที่หลีกไปแห่งจิต สภาพที่เป็นเหตุแห่งจิต สภาพที่เป็นปัจ-
จัยแห่งจิต สภาพที่เป็นที่ตั้งแห่งจิต สภาพที่เป็นภูมิแห่งจิต สภาพที่เป็น
อารมณ์แห่งจิต สภาพที่เป็นโคจรแห่งจิต สภาพที่เกี่ยวไปแห่งจิต สภาพ
ที่ไปแห่งจิต สภาพที่นำไปยังแห่งจิต สภาพที่นำออกแห่งจิต สภาพ
ที่สลัดออกแห่งจิต ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๓๙] สภาพที่นึกในความคิดมีอารมณ์อย่างเดียว สภาพที่รู้
แจ้ง... สภาพที่รู้ชัด... สภาพที่จำได้... สภาพที่จิตมั่นคง ...
สภาพที่เนื่อง... สภาพที่เล่นไป... สภาพที่ผ่องใส ... สภาพที่
ตั้งมั่น... สภาพที่หลุดพ้น... สภาพที่เห็นว่านี่ละเอียด... ภาพที่
ทำให้เป็นเช่นคันยาน... สภาพที่ทำให้เป็นที่ตั้ง ... สภาพที่ตั้งขึ้น
เนื่องๆ ... สภาพที่อบรม ... สภาพที่ปรารถนาชอบด้วยดี... สภาพที่

กำหนดถือไว้... สภาพที่เป็นบริวาร ... สภาพที่เต็มรอบ... สภาพ
ที่ประชุม ... สภาพที่อธิษฐาน... สภาพที่เสพ... สภาพที่เจริญ... สภาพ
ที่ทำให้มาก... สภาพที่รวมดี... สภาพที่หลุดพ้นด้วยดี... สภาพที่ตรัสรู้...
สภาพที่ตรัสรู้ตาม... สภาพที่ตรัสรู้เฉพาะ ... สภาพที่ตรัสรู้พร้อม...
สภาพที่ตื่น... สภาพที่ตื่นตาม... สภาพที่ตื่นเฉพาะ... สภาพที่
ตื่นพร้อม... สภาพที่เป็นไปในฝักฝ่ายความตรัสรู้... สภาพที่เป็นไป
ในฝักฝ่ายความตรัสรู้ตาม ... สภาพที่เป็นไปในฝักฝ่ายความตรัสรู้
เฉพาะ.... สภาพที่เป็นไปในฝักฝ่ายความตรัสรู้พร้อม ... สภาพที่
สว่าง... สภาพที่สว่างขึ้น ... สภาพที่สว่างเนื่อง ๆ ... สภาพที่สว่าง
เฉพาะ... สภาพที่สว่างพร้อมในความที่จิตมีอารมณ์อย่างเดียว ควรรู้
ยิ่งทุกอย่าง.

[๔๐] ภาพที่อริยมรรคให้สว่าง ภาพที่อริยมรรคให้รุ่งเรือง
ภาพที่อริยมรรคให้กิเลสทั้งหลายเร่าร้อน ภาพที่อริยมรรคไม่มีมลทิน
ภาพที่อริยมรรคปราศจากมลทิน ภาพที่อริยมรรคหมดมลทิน ภาพ
ที่อริยมรรคสงบ ภาพที่อริยมรรคให้กิเลสระงับ ภาพแห่งวิเวก
ภาพแห่งความประพฤตินิวิเวก ภาพที่คลายกำหนด ภาพแห่ง
ความประพฤตินิวิเวก ภาพแห่งความประพฤตินิวิเวก
๑. พระบาลีว่า ปตาปนญฺโจ. ยฺ. ปกาสนญฺโจ.

ดับ สภาพที่ปล่อย สภาพแห่งความประพฤติในความปล่อย สภาพที่
พ้น สภาพแห่งความประพฤติในความพ้น ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๔๑] สภาพแห่งฉันทะ สภาพที่เป็นมูลแห่งฉันทะ สภาพที่
เป็นบาทแห่งฉันทะ สภาพที่เป็นประธานแห่งฉันทะ สภาพที่สำเร็จ
แห่งฉันทะ สภาพที่น้อมไปแห่งฉันทะ สภาพที่ประคองไว้แห่งฉันทะ
สภาพที่ตั้งมั่นแห่งฉันทะ สภาพที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งฉันทะ สภาพที่เห็น
แห่งฉันทะ ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๔๒] สภาพแห่งวิริยะ สภาพที่เป็นมูลแห่งวิริยะ สภาพที่
เป็นบาทแห่งวิริยะ สภาพที่เป็นประธานแห่งวิริยะ สภาพที่สำเร็จแห่ง
วิริยะ สภาพที่น้อมไปแห่งวิริยะ สภาพที่ประคองไว้แห่งวิริยะ สภาพ
ที่ตั้งมั่นแห่งวิริยะ สภาพที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งวิริยะ สภาพที่เห็นแห่งวิริยะ
ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๔๓] สภาพแห่งจิต สภาพที่เป็นมูลแห่งจิต สภาพที่เป็นบาท
แห่งจิต สภาพที่เป็นประธานแห่งจิต สภาพที่สำเร็จแห่งจิต สภาพที่
น้อมไปแห่งจิต สภาพที่ประคองไว้แห่งจิต สภาพที่ตั้งมั่นแห่งจิต สภาพ
ที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต สภาพที่เห็นแห่งจิต ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๔๔] สภาพแห่งวิมังสา สภาพที่เป็นมูลแห่งวิมังสา สภาพ
ที่เป็นบาทแห่งวิมังสา สภาพที่เป็นประธานแห่งวิมังสา สภาพที่สำเร็จ
แห่งวิมังสา สภาพที่น้อมไปแห่งวิมังสา สภาพที่ประคองไว้แห่งวิมังสา

สภาพที่ตั้งมั่นแห่งวิมังสา สภาพที่ไม่พึงชานแห่งวิมังสา สภาพที่เห็น
แห่งวิมังสา ควรรู้อย่าง.

[๔๕] สภาพแห่งทุกข์ ภาพที่ทุกข์บีบคั้น สภาพที่ทุกข์อัน
ปัจจัยปรุงแต่ง สภาพที่ทุกข์ให้เดือดร้อน สภาพที่ทุกข์แปรปรวน
สภาพแห่งสมุทัย สภาพที่สมุทัยประมวลมา สภาพที่สมุทัยเป็นเหตุ
สภาพที่สมุทัยเกี่ยวข้อ สภาพที่สมุทัยพัวพัน สภาพแห่งนิโรธ สภาพแห่ง
นิโรธสลัดออก สภาพที่นิโรธเป็นวิเวก สภาพที่นิโรธเป็นอสังขตะ
สภาพที่นิโรธเป็นอมตะ สภาพแห่งมรรค สภาพที่มรรคนำออก สภาพที่
มรรคเป็นเหตุ สภาพที่มรรคเห็น สภาพที่มรรคเป็นอธิบดี ควรรู้อย่าง
ทุกอย่าง.

[๔๖] สภาพที่ถ่องแท้ สภาพที่เป็นอนัตตา สภาพที่เป็นสัจจะ
สภาพที่ควรแทงตลอด สภาพที่ควรรู้อย่าง สภาพที่ควรกำหนดรู้ สภาพ
ที่ทรงรู้ สภาพที่เป็นธาตุ สภาพที่อาจรู้ได้ สภาพที่รู้ควรทำให้แจ้ง
สภาพที่ควรถูกต้อง สภาพที่ควรตรัสรู้ ควรรู้อย่าง.

[๔๗] เนกขัมมะ อภัยบาท อาโลกสัญญา ความไม่พึงชาน
ความกำหนดธรรม ญาณ ความปราโมทย์ ปฐมฌาน ทุติยฌาน
ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสนัญญาตนสมาบัติ วิญญูญายตน-
สมาบัติ อากิญจัญญาตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ
ควรรู้อย่าง.

[๔๘] การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง การพิจารณาเห็นความ
ทุกข์ การพิจารณาเห็นอนัตตา การพิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่าย
การพิจารณาเห็นด้วยความคลายกำหนัด การพิจารณาเห็นด้วยความดับ
การพิจารณาเห็นด้วยความสละคืน การพิจารณาเห็นความสิ้นไป การ
พิจารณาเห็นความเสื่อมไป การพิจารณาเห็นความแปรปรวน การ
พิจารณาเห็นความไม่มีเครื่องหมาย การพิจารณาเห็นธรรมไม่มีที่ตั้ง
การพิจารณาเห็นความว่างเปล่า การพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง
ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง การพิจารณาเห็นโทษ การพิจารณา
หาทาง การพิจารณาเห็นอุบายที่จะหลีกเลี่ยงไป ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๔๙] โสคาปัตติมรรค โสคาปัตติผลสมาบัติ สกทาคามิมรรค
สกทาคามีผลสมาบัติ อนาคามิมรรค อนาคามีผลสมาบัติ อรหัตมรรค
อรหัตผลสมาบัติ ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๕๐] สัทธินทรีย์ด้วยความว่าน้อมใจเชื่อ วิริยินทรีย์ด้วย
ความว่าประคองไว้ สตินทรีย์ด้วยความว่าตั้งมั่น สมานินทรีย์ด้วยความ
ว่าไม่ฟุ้งซ่าน ปัญญินทรีย์ด้วยความว่าเห็น สัทธาพละด้วยความว่า
ไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีสัทธา วิริยพละด้วยความไม่หวั่นไหว
เพราะความเกียจคร้าน สติพละด้วยความไม่หวั่นไหวเพราะความประ-
มาท สมานพละด้วยความว่าไม่หวั่นไหวเพราะความฟุ้งซ่าน ปัญญาพละ
ด้วยความว่าไม่หวั่นไหวเพราะอวิชชา ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๕๑] สติสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าเลือกเฟ้น วิริยสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าประกอบไว้ ปิติดิ
สัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าแผ่ไป ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าสงบ
สมาธิสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน อุเบกขาสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถ
ว่าพิจารณาหาทาง ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๕๒] สัมมาทิฏฐิด้วยคำว่าเห็น สัมมาสังกัปปะด้วยความ
ว่าตรึก สัมมาวาจาด้วยความว่ากำหนดเอา สัมมากัมมันตะด้วยความว่า
ให้กุศลธรรมเกิด สัมมาอาชีวะด้วยความว่าขาวผ่อง สัมมาวายามะด้วย
ความว่าประกอบไว้ สัมมาสติด้วยความว่าตั้งมั่น สัมมาสมาธิด้วยความ
ว่าไม่ฟุ้งซ่าน ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๕๓] อินทริย์ด้วยความว่าเป็นใหญ่ พละด้วยความว่าไม่หวั่น
ไหว โพชฌงค์ด้วยความว่านำออก มรรคด้วยความว่าเป็นเหตุ สติ-
ปัญฐานด้วยความว่าตั้งมั่น สัมมปธานด้วยความว่าตั้งไว้ อิทธิบาทด้วย
ความว่าสำเร็จ สัจจะด้วยความว่าเที่ยงแท้ สมณะด้วยความว่าไม่ฟุ้งซ่าน
วิปัสสนาด้วยความว่าพิจารณา สมณะและวิปัสสนาด้วยความว่ามีกิจเสมอ
กัน ธรรมชาติที่เป็นคู่ด้วยความว่าไม่ล่วงเกินกัน ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๕๔] สីลวิสุทธิด้วยความว่าสำรวม จิตตวิสุทธิด้วยความว่า
ไม่ฟุ้งซ่าน ทิฏฐิวิสุทธิด้วยความว่าเห็น วิโมกข์ด้วยความว่าหลุดพ้น
วิชาด้วยความว่าแทงตลอด วิมุตติด้วยความว่าสละ ญาณในความสิ้น

ไปด้วยความว่าตัดขาด ญาณในความไม่เกิดขึ้นด้วยความว่าระงับ ฉันทะด้วยความว่าเป็นมูลฐาน มนสิการด้วยความว่าเป็นสมุฏฐาน ผัสสะด้วยความว่าประมวลมา เวทนาด้วยความว่าประชุม สมาธิด้วยความว่าเป็นประธาน สติด้วยความว่าเป็นใหญ่ ปัญญาด้วยความว่าประเสริฐกว่า กุศลธรรมนั้น ๆ วิมุตติด้วยความว่าเป็นแก่นสาร นิพพานอันยังลง ในอมตะด้วยความว่าเป็นที่สุด ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๕๕] ธรรมใด ๆ ที่รู้อยู่แล้ว ธรรมนั้น ๆ เป็นคุณที่รู้แล้ว ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ทั่ว เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมา คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรรู้อยู่ เป็น สุตมยญาณ.

จบ ทุติยภาณวาร ฯ

อรรถกถาทุติยภาณวาร

๓๐] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสันนา ๓๑ ข้อ มี **ปริกฺข-
หฺญโ** - สภาพแห่งธรรมที่ควรกำหนดถือเอา เป็นต้น ด้วยขณะแห่ง
อริยมรรค. จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตด้วยอริยมรรค ย่อม

กำหนดถือเอาเพื่อเกิดขึ้นตั้งแต่ต้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **ปริคฺคหา**
- กำหนดถือเอา.

สภาพแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ปริคฺคหุจฺโ** - สภาพแห่ง
ธรรมที่ควรกำหนดถือเอา.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **ปริวารุจฺโ** - สภาพแห่งธรรมที่เป็น
บริวาร เพราะธรรมเหล่านั้นเป็นบริวารของกันและกัน.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **ปริปุรุจฺโ** - สภาพแห่งธรรมที่เต็ม
รอบ โดยบริบูรณ์ด้วยภavana.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **เอกคฺคหุจฺโ** - สภาพแห่งสมาธิที่มี
อารมณ์อย่างเดียว เพราะเพ่งกำหนดถือเอาอารมณ์เดียว.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **อวิกเขปฺปุจฺโ** - สภาพแห่งสมาธิ
ไม่มีความฟุ้งซ่าน เพราะเพ่งถึงความไม่ฟุ้งซ่านในอารมณ์ต่าง ๆ

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **ปคฺคหุจฺโ** - สภาพแห่งธรรมที่
ประคองไว้ คือประคองไว้ด้วยความเพียร.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **อวิสารุจฺโ** - สภาพแห่งธรรมที่ไม่
กระจายไป เพราะไม่กระจายไปด้วยอำนาจสมาธิ จุจเป่งใช้ทาในการ
อาบน้ำ ไม่กระจายไปด้วยน้ำฉะนั้น.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **อนาวิสฺสุจฺโ** - สภาพแห่งจิตไม่ขุ่นมัว
เพราะไม่ขุ่นมัวด้วยการประกอบความเพียร.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อนิยฺชนฺนุโจ - สภาพแห่งจิตไม่
หวั่นไหว เพราะไม่กำเริบ.

บทว่า เอกตฺตูปฏฺฐานวเสน - ด้วยสามารถแห่งความปรากฏ
แห่งจิตมีอารมณ์เดียว ได้แก่ ด้วยการประกอบสมาธิ และด้วยสามารถ
แห่งการตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวอย่างมั่นคง.

บทว่า จิตฺกฺโข - สภาพแห่งจิตตั้งอยู่ ได้แก่ ตั้งอยู่โดยไม่
หวั่นในอารมณ์.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อารมมณฺโง - สภาพแห่งธรรมเป็น
 อารมณฺ์ เพราะยึดนิพพานเป็นอารมณ์.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า โคจรภูโจ - สภาพแห่งธรรมเป็น
โคจร เพราะเที่ยวไปในความอยาก.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ปหานภูโจ - สภาพแห่งธรรมที่ละ
เพราะความที่นิพพานเป็นสรณะประหาณ.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ปริจุจาคญฺโจ - สภาพแห่งธรรมที่
 สละ ด้วยสามารถสละกิเลสด้วยอริยมรรค.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า วุฏฺฐานุโธ - สภาพแห่งธรรมที่ออก
ด้วยสามารถการออกจากความชั่วร้าย.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า วิวุดตนฺนุโจ - สภาพธรรมที่หลักไป
ด้วยสามารถหลักไปจากนิमितและความเป็นไป.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า สมนุคฺคโง - สภาพแห่งธรรมที่ละเอียด เพราะดับสนิท.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ปณฺธิคฺคโง - สภาพแห่งธรรมที่ประณีต เพราะความเป็นธรรมไม่เดือดร้อน และเพราะความเป็นธรรมสูงสุด.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า วิมุตฺตคฺคโง - สภาพแห่งธรรมที่หลุดพ้น เพราะหลุดพ้นจากกิเลส และน้อมไปในอารมณ์.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อนาสวคฺคโง - สภาพแห่งธรรมที่ไม่มีมีอาสวะ เพราะความที่บริสุทธิ์โดยไม่เป็นวิสัยแห่งอาสวะทั้งหลาย.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ตรณคฺคโง - สภาพแห่งธรรมเป็นเครื่องข้าม เพราะก้าวล่วงจากกิเลสกันดาร และสังสารกันดาร.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อนิมิตฺตคฺคโง - สภาพแห่งธรรมที่ไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีสังขารนิमित.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อปฺปณฺหิตคฺคโง - สภาพแห่งธรรมที่ไม่มีที่ตั้ง เพราะไม่มีที่ตั้ง คือค้นหา.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า สุลฺลตคฺคโง - สภาพแห่งธรรมที่ว่างเปล่า เพราะไม่มีสาระในตน.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า เอกรตฺถโง - สภาพแห่งธรรมที่มีกิจอย่างเดียวกัน เพราะมีรสอย่างเดียวกันด้วยวิมุตติรส หรือ เพราะ

ความที่สมณะและวิปัสสนามีรสอย่างเดียวกัน.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อนัตตัตถุญโ - สภาพแห่งธรรม
ที่ไม่ล่วงเลยกัน เพราะสมณะและวิปัสสนาอาศัยซึ่งกันและกัน.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ยุคนทุญโ - สภาพแห่งธรรม
ที่เป็นคู่ เพราะสมณะและวิปัสสนานั้นแลเป็นคู่.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า นิยุยานญโ - สภาพแห่งธรรม
ที่นำออก เพราะออกไปจากสังขารด้วยอริยมรรค.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า เหตุญโ - สภาพแห่งธรรมที่เป็น
เหตุ เพราะเป็นเหตุให้ถึงนิพพาน.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ทสฺสนญโ - สภาพแห่งธรรมที่เห็น
เพราะทำนิพพานให้ประจักษ์.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อธิปเตยฺยญโ - สภาพแห่งธรรม
ที่เป็นอธิบดี เพราะความเป็นใหญ่ยิ่ง.

๓๑] พระสารีบุตรได้แจ้งถึงการวิสดา ๔ ข้อ มีสมณะเป็นต้น
ด้วยสามารถแห่งสมณะและวิปัสสนา. สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อนุปสฺส-
นญโ - สภาพที่พิจารณาเห็น เพราะพิจารณาเห็นด้วยอนิจลักษณะ
เป็นต้น.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อนัตตัตถุญโ - สภาพที่มีได้ล่วง
กัน เพราะความที่สมณะและวิปัสสนาทั้งสองเป็นธรรมคู่กันโดยมีกิจ
อย่างเดียวกัน.

พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิชันนา ๕ ข้อ มีสิกขาเป็นต้น ด้วย
สามารถแห่งอริยมรรค เบื้องต้นท่ามกลางและที่สุด. ชื่อว่า สิกขา
เพราะต้องศึกษา.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า สมาทานญฺโ - สภาพที่สมาทาน
เพราะต้องสมาทานสิกขานั้น.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า โคจรญฺโ - สภาพที่โคจร เพราะ
เป็นที่ตั้งแห่งภาวนาและความเป็นไปของอารมณ์ที่ตั้งอยู่ในศีลแล้ว ถือ
เอาด้วยกรรมฐานและเพราะเป็นที่ตั้งแห่งโคจร.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ปคฺคหญฺโ - สภาพที่ประคองจิต
คือสภาพที่พยายามทำจิตที่หลุดด้วยความเกียจคร้าน ด้วยเจริญธรรม
วิยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์และปิติสัมโพชฌงค์.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า วินิคฺคหญฺโ - สภาพที่ปราบจิต คือ
สภาพทำจิตที่ฟุ้งซ่านด้วยอุทจะให้สงบ เจริญปีสัทธวิสัมโพชฌงค์
สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์.

บทว่า อุโภ วิสฺสุทธานํ - จิตบริสุทธิ์จากทั้งสอง อธิบายว่า
คุณจิตอันบริสุทธิ์จากความหตุและฟุ้งซ่าน. พึงทราบว่าเป็น
พหุวจนะ ด้วยความสามารถแห่งจิตตั้งอยู่ในความเป็นกลาง เป็นไปด้วยอำนาจ
ของสันตติ.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อหุญเปกฺขณญฺโ - สภาพที่คุ้มจิต
คือไม่มีความขวนขวายในความพยายามและในการทำให้สงบ.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า วิเสสธิกมณญฺโ - สภาพที่จิต
บรรลุลูกพิเศษ คือการอบรมจิตให้เป็นไปสม่ำเสมอ.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อุตฺตริปฏิเวธญฺโ - สภาพที่แทง
ตลอดอริยมรรคอันประเสริฐ คือด้วยสามารถทำอริยมรรคให้ปรากฏ.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า สจฺจาภิสมยญฺโ - สภาพที่ตรัสรู้
สัจจะ คือด้วยสามารถแทงตลอดอริยสัจ ๔ สำเร็จด้วยอริยมรรค.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ปตฺติฐาปกญฺโ - สภาพที่ทำให้
ตั้งอยู่ คือให้ตั้งอยู่ในนิโรธด้วยอำนาจผลสมาบัติ. เพราะผลสมาบัติ
นั้น ยังบุคคลผู้มีความพร้อมให้ตั้งอยู่ในนิพพานอันได้แก่นิโรธ.

๓๒] พระสารีบุตรกล่าวถึงการวิสันนา ๕ ข้อ มี สัทธินทรีย์
เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสภาพธรรม คืออินทรีย์. บทว่า อธิโมกฺ-
ขญฺโ - สภาพที่นุ่มไป. บทว่า อูปฺปฐานญฺโ - สภาพที่ตั้งมั่น
คือ สภาพที่เข้าไปตั้งมั่นซึ่งอารมณ์. บทว่า ทสฺสนญฺโ - สภาพที่เห็น
คือ สภาพที่เพ่งถึงความเป็นจริง.

๓๓] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสันนา ๕ ข้อ มี สัทธาพละ
เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสภาพธรรม คือ พละ ชื่อว่า สทฺธาพล
เพราะสัทธานั้นแลเป็นกำลัง ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหว. บทว่า อส-

สทฺธิเย เพราะความไม่มีสัทธา. อนึ่งบทว่า **อสุทฺธิโย** ได้แก่ จิต-
ตูปบาทอันเป็นปฏิปักษ์ต่อสัทธา. บทว่า **อกมฺปิยญฺโ** ได้แก่ ภาพที่ไม่
ควรหวั่นไหว อธิบายว่า ไม่สามารถให้หวั่นไหวได้. บทว่า **โกสฺสุเช-**
เพราะความเกียจคร้าน ได้แก่ เพราะถีนมิทฺธะอันเป็นความเกียจคร้าน.
บทว่า **ปมาเท-**เพราะความประมาท ได้แก่ เพราะจิตตูปบาทอันเป็น
ปฏิปักษ์ต่อสติ. บทว่า **อุทฺทฺชฺเจ** คือ เพราะความฟุ้งซ่าน กล่าวคือ
ความไม่สงบ. บทว่า **อวิชฺชาย** เพราะอวิชชา ได้แก่ เพราะโมหะ.

๓๔] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสสนา ๗ ข้อ มีสติสัมโพช-
ฌงค์เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสภาพธรรมคือโพชฌงค์. องค์แห่งธรรม
เครื่องตรัสรู้ ชื่อว่า โพชฌงค์. โพชฌงค์เป็นธรรมประเสริฐ และ
เป็นธรรมดี ชื่อว่า สัมโพชฌงค์. สตินั้นแต่เป็นสัมโพชฌงค์ จึง
ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์. ชื่อว่า ธรรมวิจยะ เพราะเลือกเฟ้นธรรม.
บทนี้เป็นชื่อของปัญญา. บทว่า **ปวิจยญฺโ** - สภาพที่เลือกเฟ้น ได้แก่
สภาพที่ไตร่ตรอง. ชื่อว่า **ปีติ** เพราะเอิบอิ่มใจ. บทว่า **ผณฺญฺโ**-
สภาพที่แผ่ไป ได้แก่ สภาพที่ซ่านไป. ความสงบ ชื่อว่า **ปสุทฺธิ-**
บทว่า **อุปสมฺญฺโ** - สภาพที่สงบ ได้แก่ ภาพที่ไม่มีความกระวนกระ-
วาย. ชื่อว่า **อุเปกฺขา** เพราะเห็นโดยอุบัติ. อธิบายว่า เพ่งสมาธิ
คือ เพ่งไม่ตกไปในฝ่ายใด. อุเบกขานั้นในที่นี้ ได้แก่ **ตตฺตรมฺมชฺตฺต-**
เปกฺขา คือ วางเฉยด้วยความเป็นกลางในอารมณ์นั้น ๆ. เรียกว่า

โพชฌงกุเปกขา บ้าง. บทนี้เป็นชื่อของอุเบกขานั้น. ชื่อว่า ปฏิสงฺขา-
นฺธุโร - สภาพที่พิจารณาหาทาง เพราะมีลักษณะนำไปเสมอ.

๓๕] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสสนา ๘ ชื่อ มีสัมมาทิฐิ
เป็นต้น ด้วยมรรค. ชื่อว่า สัมมาทิฐิ เพราะเห็นชอบ หรือเห็น
ชอบด้วยทิฐินั้น หรือการเห็นประเสริฐดี. แห่งสัมมาทิฐินั้น

ชื่อว่า สัมมาสงฺกปโป เพราะดำริชอบ, หรือดำริชอบด้วย
ความดำรินั้น, หรือความดำริประเสริฐดี.

บทว่า อภิโรปนฺธุโร - สภาพที่ตริก ได้แก่ สภาพที่ตริกอารมณ์
ของจิต. ปาฐะว่า อารมฺมณานิโรปนฺธุโร - สภาพที่ตริกอารมณ์บ้าง.

บทว่า สมนฺวาจา เพราะพูดชอบ, หรือพูดด้วยวาจานั้นชอบ,
หรือวาจาประเสริฐดี บทนี้เป็นชื่อของการเว้นจากมิจฉาวาจา.

บทว่า ปรีคฺคหฺนฺธุโร สภาพที่กำหนด ได้แก่ กำหนดสำรวม
วาจา ๔ อย่าง.

ชื่อว่า สมนฺกมฺม เพราะทำชอบ, หรือทำชอบด้วยการทำงาน
นั้น หรือการทำงานประเสริฐดี, การงานชอบนั้นแล ชื่อว่า สมนฺกมฺ-
มฺนุโต. บทนี้เป็นชื่อการเว้นจากมิจฉากัมมันตะ.

บทว่า สมนฺุจฺจานฺธุโร สภาพที่ต้งขึ้น ได้แก่ สภาพที่ต้งขึ้น
ด้วยการสำรวมกาย ๓ อย่าง.

ชื่อว่า สมมาอาชีโว เพราะเป็นอยู่ชอบ หรือเป็นอยู่ด้วยอาชีพ
นั้นชอบ, หรืออาชีพประเสริฐดี. บทนี้เป็นชื่อของการเว้นจากมิจาชีพ

บทว่า โวทานญฺโง สภาพที่ปล่อยแล้ว ได้แก่ สภาพที่บริสุทธิ.

ชื่อว่า สมมาวายาโม เพราะพยายามชอบ หรือพยายาม,
หรือพยายามชอบด้วยความพยายามนั้น, หรือพยายามประเสริฐดี.

ชื่อว่า สมมาสติ เพราะระลึกชอบ, หรือระลึกด้วยสติ
นั้น, หรือระลึกประเสริฐดี.

ชื่อว่า สมมาสมาธิ เพราะตั้งใจชอบ, หรือตั้งใจชอบด้วยสมาธิ
นั้น, หรือตั้งใจประเสริฐดี.

๓๖] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสันหา ๑๐ ข้อ มี อินทรีย์
เป็นต้น ทำให้เป็นหมวดหมู่ตามลำดับ.

บทว่า อาธิปเตยฺยญฺโง - สภาพที่เป็นใหญ่ ได้แก่ สภาพที่เป็น
อธิบดี ด้วยสามารถทำความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน.

บทว่า อกมฺปิยญฺโง - สภาพที่ไม่หวั่นไหว ได้แก่ ปฏิปักษ์
ไม่สามารถทำให้หวั่นไหวได้.

บทว่า นิยุยานญฺโง - สภาพที่นำออก ได้แก่ การออกไปจาก
ปฏิปักษ์ด้วยโลกียะและโลกุตระ.

บทว่า เหตุญฺโง สภาพที่เป็นเหตุ. ชื่อว่า เหตุญฺโง เพราะ

สัมมาทิฐิเป็นต้น เป็นเหตุเพื่อละมิจฉาทิฐิเป็นต้น หรือเพราะสัมมา-
ทิฐิทั้งหมดเป็นเหตุให้เข้าถึงนิพพาน.

ชื่อว่า อุปฏฐาน เพราะโลดเล่นไปในอารมณ์อันเป็นสติปฏฐาน
แล้วตั้งมั่น, สตินั่นแลตั้งมั่น จึงชื่อว่า สติปฏฐาน.

สตินั้นในกายเวทนาจิตธรรม ย่อมมีประเภท ๔ อย่าง ที่เป็น
ไปด้วยการยึดถืออาการ คือความไม่งาม ความทุกข์ ความไม่เที่ยง
และความไม่เป็นตัวตน และด้วยสำเร็จกิจคือการละ ความสำคัญว่า
เป็นของงาม เป็นความสุข เป็นของเที่ยง เป็นตัวตน.

จิตเหล่านี้ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น, ส่วนสติอย่าง
เดียวเท่านั้น ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่างในขณะของมรรค.

ชื่อว่า ปธาน เพราะเป็นเหตุเริ่มตั้งในสัมมปธาน, การเริ่มตั้ง
ชอบ ชื่อว่า สัมมปธาน, หรือเป็นเหตุเริ่มตั้งชอบ, อนึ่งการเริ่มตั้ง
นั้นชอบ ชื่อว่า ปธาน เพราะเว้นจากการผิดปกติของกิเลส, ชื่อว่า
สัมมปธาน เพราะนำมาซึ่งความเป็นสิ่งประเสริฐที่สุดด้วยให้สำเร็จ
ประโยชน์และความสุข หรือ เพราะทำความเริ่มตั้ง. บทนี้เป็นชื่อของ
วิริยะ. วิริยานันมี ๔ ประเภทโดยให้สำเร็จ คือละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้น
แล้ว ๑ อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น ๑ อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด
ให้เกิดขึ้น ๑ อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่ ๑. ปธาน เหล่านี้ ย่อม

ได้ในจิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น, ส่วน วิริยะ อย่างเดียวกันนั้น ย่อม
ได้ ๔ ชื่อ ในขณะแห่งมรรค.

บทว่า ปทหนฺนุโธ สภาพที่เริ่มตั้ง ได้แก่ สภาพที่อุตสาหะ.
ปาฐะว่า ปธานุโธ ดังนี้ก็มี, ความอย่างเดียวกัน. ในบทว่า อิทฺธิ-
ปาทานํ นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ชื่อว่า อิทฺธิ เพราะบรรดา จันทะ
วิริยะ จิตตะ วิมังสา อย่างหนึ่ง ๆ ย่อมสำเร็จ, อธิบายว่า ย่อมสำเร็จ
เสมอ คือ ย่อมปรากฏชัด. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อิทฺธิ เพราะสัตว์
ทั้งหลายย่อมสำเร็จด้วยอิทธินั้น คือว่าสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้สำเร็จ เจริญ
ดียิ่ง. โดยอรรถที่ ๑ ปาท - ธรรมเครื่องให้ถึง คือ อิทฺธิ - ความ
สำเร็จ ชื่อว่า อิทฺธิบาท, ความว่า ส่วนแห่งความสำเร็จ. โดย
อรรถที่สอง ชื่อว่า อิทฺธิบาท เพราะเป็นธรรมเครื่องให้ถึงความสำเร็จ.

บทว่า ปาโท - คือเป็นที่ตั้ง อธิบายว่า เป็นอุบายให้บรรลุ.
เพราะสัตว์ทั้งหลายย่อมถึง คือย่อมบรรลุความสำเร็จยิ่ง ๆ ขึ้นไปด้วย
อิทธิบาทนั้น, ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ปาโท. อิทธิบาทมี จันทะ
เป็นต้นเหล่านั้น ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ด้วยความเป็นใหญ่ในส่วนเบื้องต้น,
แต่ในขณะแห่งมรรค ย่อมได้ร่วมกันโดยแท้.

บทว่า อิธฺณฺนุโธ - สภาพที่สำเร็จ คือ สภาพที่ปรากฏ หรือ
สภาพเป็นที่ตั้ง.

บทว่า สจฺจํ ได้แก่ อริยสัจ ๔.

บทว่า **ตถภูโร** - สภาพที่เที่ยงแท้ ได้แก่ สภาพตามที่เป็นจริง.
การวิเสชา ๘ เหล่านี้เจือด้วยโลกียะและโลกุตระ.

บทว่า **ปโยคาน** - ปโยคทั้งหลาย ได้แก่ ปโยคของอริย-
มรรค ๔.

บทว่า **ปฐิสสทฐภูโร** - สภาพที่ระงับ ได้แก่ ระงับด้วย
อริยผล ๔. จริยอยู่มรรคปโยคเป็นอันระงับในขณะแห่งผล เพราะ
หมดกิจแล้ว. หรือภาวะแห่งมรรคปโยคระงับด้วยผลเกิดขึ้น.

บทว่า **ผลาน** **สจฺจิกิริยภูโร** - สภาพที่ทำให้แจ้งแห่งผล ได้แก่
สภาพที่ทำให้ประจักษ์ด้วยพิจารณาอริยผล. เป็นอันท่านกล่าวถึงการทำให้
แจ้งซึ่งอารมณ์. หรือการทำให้แจ้งซึ่งการได้ในขณะแห่งผล.

พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสชา ๕ ข้อ มีวิตกเป็นต้น ด้วย
องค์มาน. การตรึก ชื่อว่า **วิตกคะ** ท่านกล่าวว่า ได้แก่ การยกขึ้น
การตรอง ชื่อว่า **วิจาร** ท่านกล่าวว่า ได้แก่ การตามตรวจตรา. บทว่า
อุปวิจารภูโร - สภาพที่ตรวจตรา ได้แก่ สภาพที่ตามขัดสีชำระล้าง.
บทว่า **อภิสนฺทนภูโร** - สภาพที่ไหลมา ได้แก่ สภาพที่ชุ่มชื้น คือ
สภาพที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ด้วยอำนาจสมาธิ.

พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงทางวิเสชา ๕ ข้อ มี **อวัชชนะ** - การ
คำนึงเป็นต้น โดยเป็นข้อเบ็ดเตล็ด. สภาพที่คำนึงของจิต ๒ ดวง
น้อมไปสู่จิตสันดานในอารมณ์อื่นจากอารมณ์แห่งภวังคะ ในปัญจทวาร

และมโนทวาร, สภาพที่รู้แจ้งด้วยวิญญาณ สภาพที่รู้ชัดด้วยปัญญา
สภาพที่จำได้แห่งสัญญา, สภาพที่สมาธิเป็นธรรมเอกผุดขึ้น. เพราะ
สมาธิในทุติยฌานเป็นเอกผุดขึ้น ท่านจึงกล่าวว่า เอโกติ อธิบายว่า
เป็นสมาธิเลิศประเสริฐ เกิดขึ้นเพราะวิตกวิจารณ์ สงบเงียบ. เพราะ
สมาธิประเสริฐ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นธรรมเอกในโลก. อีกอย่างหนึ่ง.
ท่านกล่าวว่า เป็นธรรมเอกไม่มีคู่ เว้นวิตกวิจารณ์ผุดขึ้นดังนี้บ้าง ย่อม
ควร. อีกอย่างหนึ่ง กุศลสมาธิแม้ทั้งหมดเป็นธรรมสงบเงียบจากวิตก
วิจารณ์เหล่านั้น เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อนิर्वรณเป็นต้น หรือต่ออุทธัจจะ
เท่านั้น ฉะนั้นจึงเป็นธรรมอันเลิศผุดขึ้น หรือเว้นจากวิตกวิจารณ์เหล่านั้น
จึงเป็นธรรมไม่มีคู่ผุดขึ้น จึงชื่อว่าเอโกติ เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ย่อม
ถูกต้อง.

๗๗] บทว่า อภินาย ภาตญฺโ - สภาพที่รู้แห่งปัญญา
ได้แก่ สภาพที่รู้สภาวะธรรมด้วย ญาตปริญญา - กำหนดรู้ด้วยการรู้.
บทว่า ปริญฺณาย ตีรณญฺโ - สภาพทั้งหมดพิจารณาด้วย
ปริญญา ได้แก่ สภาพที่กำหนดพิจารณาโดยเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น
ด้วย ตีรณปริญญา - กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา.
บทว่า ปหานสฺส ปริจฺจาคญฺโ - ภาพที่สละแห่ง ปหาน
ได้แก่ สภาพที่สละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อ ปหานปริญญา - กำหนด

รู้ด้วยการละเอียด. สภาพที่ภาวนาเป็นไปเสมอ มีกิจเป็นอย่างเดียวกัน

- ชื่อว่า ภาวนาย เอกรสภูโส.

บทว่า ผสฺสนฺภูโส - สภาพที่ถูกต้อง ได้แก่ สภาพที่ประสบ
ชื่อว่าสภาพที่เป็นขั้น - ขนฺธฺภูโส ด้วยการแยกภาระที่หนักต่อเป็น
ในรูป. ชื่อว่าสภาพที่ทรงไว้ - ธาตฺตฺภูโส เพราะความว่างเปล่าเป็นต้น.
ชื่อว่าสภาพที่ต่อ - อายตฺนฺภูโส เพราะการต่อเขตแดนอันเป็นส่วน
ของคน ๆ. ชื่อว่าสภาพที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง - อสงฺขตฺตฺภูโส เพราะทำร่วมกับ
ปัจจัยทั้งหลาย. ชื่อว่าสภาพที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง - อสงฺขตฺตฺภูโส เพราะ
ตรงกันข้ามกับปัจจัยปรุงแต่งนั้น.

๓๘] พระสารีบุตรได้แจ้งถึงการวิเสชา ๑๕ ข้อ มีบทว่า จิตฺ-
ตฺตฺภูโส สภาพที่คิดเป็นต้น. พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า จิตฺตฺตฺภูโส ดัง
ต่อไปนี้. ชื่อว่า จิตฺตฺ เพราะคิดถึงอารมณ์, ความว่า ย่อมรู้แจ้ง.
ขวนจิต มีอยู่ในอารมณ์นี้ ย่อมสะสมสันดานของตน ด้วย ขวนวิธึ
จิตฺตฺ แม้ดังนี้ ก็ชื่อว่า จิตฺตฺ . แม้วิบากอันกรรมกิเลส สะสมไว้ดังนี้
ก็ชื่อว่า จิตฺตฺ . ทั้งหมด ชื่อว่า จิตฺตฺ . เพราะสะสมไว้ตามสมควร, ชื่อว่า
จิตฺตฺ เพราะทำให้วิจิตร, จิตอันเป็นปัจจัยแก่วิภูษะ ย่อมสะสมสังสาร
ทุกข์แม้ดังนี้ ก็ชื่อว่า จิตฺตฺ . สภาพที่คิดโดยมีการสะสมอารมณ์เป็นต้น
ด้วยประการฉะนี้. ชื่อว่า อนนฺตร เพราะจิตนั้นไม่มีระหว่างในการเกิด

ของจิต ในการเกิดของผล. ความเป็น อนันตระ ชื่อว่า อนันตริยะ - ความไม่มีระหว่าง, ความที่จิตไม่มีระหว่าง ชื่อว่า จิตตานันตริยะ. จิตตานันตริยะ นั้น คือสภาพแห่งจิตไม่มีระหว่าง. อธิบายว่า สมรรถภาพในจิตตูปบาท ในระหว่างของจิตดวงใดดวงหนึ่งดับในระหว่างเสมอ เว้นจุดจิตของพระอรหันต์. มรรคภาพในการเกิดผลในระหว่างของ มรรคจิต.

บทว่า จิตตสฺส วุฏฺฐานุโ - สภาพที่ออกแห่งจิต ได้แก่ สภาพที่ออกโดยเป็นนิमितแห่งโคตรภูจิต โดยความเป็นไปแห่งนิमितของ มรรคจิต.

บทว่า จิตตสฺส วิวฏฺฐานุโ - สภาพที่หลีกไปแห่งจิต คือสภาพที่หลีกไปในนิพพานของจิตสองดวงนั้นซึ่งตั้งขึ้นโดยที่กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า จิตตสฺส เหตุโ - สภาพที่เป็นเหตุแห่งจิต ได้แก่ สภาพที่เป็นเหตุของเหตุ ๕ อย่างที่เป็นปัจจัยของจิต.

บทว่า จิตตสฺส ปจฺจยโ - สภาพที่เป็นปัจจัยแห่งจิต ได้แก่ สภาพที่เป็นปัจจัย แห่งปัจจัยมากมายของจิต มี วัตถารัมมณะ เป็นต้น.

บทว่า จิตตสฺส วตฺถุโ - สภาพเป็นที่ตั้งแห่งจิต ได้แก่ สภาพเป็นที่ตั้งแห่ง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ (หทัย) อันเป็นที่ตั้งของจิต.

บทว่า จิตตตส ฐมภูโจ - สภาพที่เป็นภูมิตั้งจิต ได้แก่
สภาพที่เป็นภูมิมีกามาวจรภูมิต้น ด้วยเป็นถิ่นที่เกิดของจิต.

บทว่า จิตตตส อารมณภูโจ - สภาพเป็นอารมณ์ของจิต ได้แก่
อารมณ์มีรูปเป็นต้น.

ชื่อว่า โจรภูโจ - สภาพที่เป็นโจร เพราะอรรถว่าเป็นที่สัญญา-
จรของอารมณ์ที่สะสมไว้.

ชื่อว่า จริยภูโจ - สภาพที่เกี่ยวไป เพราะเกี่ยวไปในวิญญาน
ที่กล่าวไว้ในตอนต้น. อีกอย่างหนึ่ง สภาพที่ปรากฏแห่ง ปโยคะ
ชื่อว่า จริยภูโจ.

ชื่อว่า คตภูโจ - สภาพที่ไปด้วยการยึดถืออารมณ์ใกล้และใกล้
แม้ในความที่จิตไม่ไป.

บทว่า อภินิหารภูโจ - สภาพที่นำไปยิ่ง ได้แก่ สภาพที่นำไป
ยิ่งแห่งจิต เพื่อมนสิการถึงอารมณ์อื่นจากอารมณ์ที่ยึดถือไว้.

บทว่า จิตตตส นิสฺสยณภูโจ - สภาพที่นำออกแห่งจิต ได้แก่
สภาพที่นำออกจากวัฏฏะแห่งมรรคจิต.

ชื่อว่า จิตตตส นิสฺสรณภูโจ - สภาพที่สลัดออกแห่งจิต เพราะ
นัยมีอาทิว่า จิตของผู้ไม่เนกขัมมะเป็นอันสลัดออกจากกามฉันทะ^๑.

๓๕] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสาขนา ๔๒ ข้อ มี เอกตฺเต เป็นต้น. โดยเชื่อม เอกตฺเต ศัพท์ทุกแห่ง.

บทว่า เอกตฺเต คือในความที่จิตมีอารมณ์อย่างเดียว, อธิบายว่า ได้แก่ เอการัมมณะ.

ชื่อว่า ปกฺขนฺทญฺโ - สภาพที่แล่นไป เพราะอำนาจปฐม-
ฌาน.

ชื่อว่า ปสฺสทญฺโ - สภาพที่ส่องใส เพราะอำนาจทุติยฌาน.

ชื่อว่า สนิตฺตญฺโ - สภาพที่ตั้งมั่น เพราะอำนาจตติย-
ฌาน.

ชื่อว่า มุจฺจนญฺโ - สภาพที่หลุดพ้น เพราะอำนาจตฺต-
ฌาน.

ชื่อว่า ปสฺสณญฺโ - สภาพที่เห็นนี้ ละเอียดด้วยอำนาจการ
พิจารณา.

การวิสาขนา ๕ มี ยานิกตญฺโ - สภาพที่ทำให้เป็นเช่นดั่งยาน
เป็นต้น เป็นความชำนาญอันพิเศษของสมาธิ.

บทว่า ยานิกตญฺโ ได้แก่ สภาพที่ทำให้เป็นเช่นดั่งยานที่
เทียมแล้ว.

บทว่า วตฺตญฺโ - สภาพที่ทำให้เป็นที่ตั้ง ได้แก่ ภาพที่
ทำให้ตั้งไว้คู่จิต.

บทว่า **อนุจฺจิตฺตฺวโจ** - สภาพที่ตั้งขึ้นเนื่องๆ ได้แก่ สภาพที่เข้าไปตั้งไว้เฉพาะ.

บทว่า **ปริจฺจิตฺตฺวโจ** - สภาพที่อบรม ได้แก่ สภาพที่สะสมไว้โดยรอบ.

บทว่า **สุสมารทฺตฺวโจ** - สภาพที่ปรารภพร้อมด้วยดี ได้แก่ สภาพที่เริ่มด้วยดี อธิบาย สภาพที่ทำไว้ดี. อีกอย่างหนึ่งควรประกอบบท ๕ บท ตามลำดับด้วยความเป็นผู้ชำนาญในอาวัชชนะ สมาปัชชนะ อธิฐานะ วุฏฐานะ ปัจจเวกขณะ.

สภาพที่กำหนดถือเอา - สภาพที่เป็นบริวาร สภาพที่บริบูรณ์แห่งจิตเจตสิกในเวลาที่ยังขจรแห่งการภาวนาอารมณ์ มีกสิณเป็นต้น.

ชื่อว่า **สโมธานฺตฺวโจ** - สภาพที่ประชุม เพราะเจตสิกเหล่านั้นตั้งไว้แล้วชอบ ด้วยการประชุมในอารมณ์เดียว.

ชื่อว่า **อธิฐานฺตฺวโจ** - สภาพที่อธิษฐาน เพราะจิตเจตสิกเหล่านั้น ครอบงำอารมณ์ด้วยการปลุกกำลัง แล้วตั้งมั่น.

ชื่อว่า **อาเสวนฺตฺวโจ** - สภาพที่เสพ เพราะเสพอย่างเอาใจใส่แห่งสมณะหรือวิปัสสนาตั้งแต่ต้น.

ชื่อว่า **ภาวนฺตฺวโจ** - สภาพที่เจริญ เพราะสามารถทำให้เจริญ.

ชื่อว่า **พหุลีกมฺมฺตฺวโจ** - สภาพที่ทำให้มาก เพราะการทำบ่อยๆ.

ชื่อว่า **สุสมุคตญฺโ** - สภาพที่รวมด้วยดี เพราะสามารถการรวมสิ่งที่ทำไว้มากแล้วด้วยดี.

ชื่อว่า **สุวิมุตตญฺโ** - สภาพที่หลุดพ้นด้วยดี เพราะสามารถการหลุดพ้นด้วยดี จากธรรมเป็นข้าศึกของสภาพที่รวมไว้ดีแล้ว และสามารถในการน้อมไปด้วยดีในอารมณ์.

พระสารีบุตรกล่าวถึงบท ๔ บท มีบทว่า **พุชฺฌนญฺโ** - สภาพที่ตรัสรู้ด้วยโพชฌงค์เป็นต้น.

ชื่อว่า **พุชฺฌนญฺโ** - สภาพที่ตรัสรู้โพชฌงค์ เพราะองค์แห่งโพชฌงค์ของโสดาปัตติมรรค.

ชื่อว่า **อนุพุชฺฌนญฺโ** - สภาพที่ตรัสรู้ตามโพชฌงค์ เพราะองค์แห่งโพชฌงค์ของอนาคามีมรรค.

ชื่อว่า **ปฎิพุชฺฌนญฺโ** - สภาพที่ตรัสรู้เฉพาะโพชฌงค์ เพราะองค์แห่งโพชฌงค์ของอนาคามีมรรค.

ชื่อว่า **สมพุชฺฌนญฺโ** - สภาพที่ตรัสรู้พร้อมโพชฌงค์ เพราะองค์แห่งโพชฌงค์ของอรหัตมรรค. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **พุชฺฌนญฺโ** - สภาพที่ตรัสรู้โพชฌงค์ด้วยวิปัสสนา. ชื่อว่า **อนุพุชฺฌนญฺโ** - สภาพที่ตรัสรู้ตามโพชฌงค์ด้วยทสมมรรค. ชื่อว่า **ปฎิพุชฺฌนญฺโ** - สภาพที่ตรัสรู้เฉพาะโพชฌงค์ด้วยภาวนามรรค. ชื่อว่า **สมพุชฺฌนญฺโ** - สภาพ-

ที่ตรัสรู้พร้อมโพชฌงค์ด้วยผล. พึงทราบอรรถ ๔ อย่าง มี โพธิญาณุ-
สภาพที่ตื้นเป็นต้น แห่งโพชฌงค์ทั้งหลายด้วยกระทำการตื้นเป็นต้น
ของบุคคลนั้น ๆ. ชรรมทั้งหลาย ชื่อว่า โพธิปักขิยะ เพราะมีใน
ฝักฝ่ายของบุคคลผู้ใด ชื่อว่า โพธิะ เพราะอรรถว่าตรัสรู้โพชฌงค์
ตามที่กล่าวแล้วนั้นแล. พึงทราบอรรถ ๔ อย่าง มี โพธิปักขิยญาณุ-
สภาพที่เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้เป็นต้น แห่งโพชฌงค์ตามที่
กล่าวแล้ว.

ชื่อว่า โขตนุญโ - สภาพที่สว่าง เพราะวิปัสสนาปัญญา.

ชื่อว่า อุขุโขตนานุโขตนปฐิโขตนสญโขตนุญโ - สภาพที่
สว่างขึ้น สภาพที่สว่างเนื่อง ๆ สภาพที่สว่าง เฉพาะสภาพที่สว่างพร้อม
ด้วยมรรคปัญญา ๔ ตามลำดับ. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบ โขตนุญโ-
สภาพที่สว่างเป็นต้น ด้วยมรรคปัญญา ๔, สญโขตนุญโ - สภาพที่
สว่างพร้อมด้วยผลปัญญาตามลำดับ.

๔๐] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสันหา ๑๘ ข้อ มี ปตา-
ปนญาณุ - สภาพที่อริยมรรคให้สว่างเป็นต้น ด้วยอริยมรรค. จริงอยู่
อริยมรรคที่เกิดขึ้นแก่จิตใด ย่อมยังจิตนั้นให้สว่าง คือให้รุ่งเรือง ฉะนั้น
จึงชื่อว่า ปตาปนะ - อริยมรรคให้สว่าง. ชื่อว่า ปตาปนญาณุ - สภาพที่
อริยมรรคนั้นให้สว่าง.

ชื่อว่า **วิโรจณัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคให้รุ่งเรือง เพราะความที่อริยมรรคนั้นเองประภัสสรยิ่งนัก. ชื่อว่า **สนฺตปาปนัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคให้กิเลสเร่าร้อน ด้วยให้กิเลสทั้งหลายเหือดแห้งไป ชื่อว่า **อมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคไม่มีมลทิน เพราะอริยมรรคมีนิพพานอันไม่มีมลทินเป็นอารมณ์.

ชื่อว่า **วิมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคปราศจากมลทิน เพราะไม่มีมลทินเกลือกกลั้ว.

ชื่อว่า **นิมมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคหมดมลทิน เพราะไม่มีมลทินทำให้เป็นอารมณ์.

อีกอย่างหนึ่ง **อมลัญโจ** - สภาพไม่มีมลทิน ด้วยโศคาปัตติมรรค. **วิมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคปราศจากมลทิน ด้วยสกทาคามีมรรคและอนาคามีมรรค. **นิมมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคหมดมลทิน ด้วยอรหัตมรรค.

อีกอย่างหนึ่ง **อมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคไม่มีมลทิน ด้วยมรรคของพระสาวก. **วิมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคปราศจากมลทิน ด้วยมรรคของพระปัจเจกพุทธะ. **นิมมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคหมดมลทิน ด้วยมรรคของพระสัมมาสัมพุทธะ.

ชื่อว่า **สมญฺโจ** - สภาพที่อริยมรรคสงบ เพราะไม่มีความไม่สงบ คือ กิเลส.

ชื่อว่า สมยัญโญ - สภาพที่อริยมรรคให้กิเลสระงับ ในสภาพที่
อริยมรรคประหาณกิเลส คุงในบาลีมีอาทิว่า สมมา นานาภิสมยา^๑
เพราะอริยมรรคให้กิเลสระงับต่าง ๆ โดยชอบ.

ชื่อว่า วิเวกัญโญ - สภาพแห่งวิเวก เพราะสมุจเฉทวิเวก ใน
วิเวก ๕ คือ วิกัมภณวิเวก ๑ ตทังควิเวก ๑ สมุจเฉทวิเวก ๒ ปฏิ-
ปัสสัทธิวิเวก ๑ นิสสรณวิเวก ๑. ชื่อว่า วินาถาญโญ - สภาพแห่ง
ความพราก.

ชื่อว่า วิเวกจริยัญโญ - สภาพแห่งความประพฤตินิเวก เพราะ
ประพฤตินิพพานอันเป็นนิสสรณวิเวก.

ชื่อว่า วิจารณ์ญโญ - สภาพที่คล้ายกำหนด เพราะคล้ายกำหนด
เป็นสมุจเฉทในวิราคะ ๕.

ชื่อว่า วิจารณ์จริยญโญ - สภาพแห่งความประพฤตินิเวกในความคล้าย
กำหนด เพราะเที่ยวไปในนิพพานอันเป็นนิสสรณวิเวก.

ชื่อว่า นิโรธญโญ - สภาพที่ดับ เพราะดับเป็นสมุจเฉทใน
นิโรธ ๕.

ชื่อว่า นิโรธจริยญโญ - สภาพแห่งความประพฤตินิเวกเพื่อความดับ
เพราะเที่ยวไปในนิพพานอันเป็นความดับทุกข์.

ชื่อว่า โวสุตฺตคฺคฺกุโ - สภาพที่ปล่อย เพราะปล่อยด้วยการ
บริจาค และการเล่นไป. อริยมรรค ชื่อว่า ปล่อยด้วยการบริจาค
เพราะกิเลสด้วยอำนาจสมุจเฉตปหาน และ

ชื่อว่า ปล่อยด้วยการเล่นไป เพราะเล่นไปสู่निพพานด้วย
กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ อนึ่งวิปัสสนา ชื่อว่าปล่อยด้วยการ
บริจาค เพราะละกิเลสด้วยตทังคปหาน. ชื่อว่าปล่อยด้วยการเล่นไป
เพราะเล่นไปสู่นิพพาน ด้วยการเอียงไปสู่นิพพานนั้น. ในนิทเทส
ท่านหมายถึงอริยมรรคนั้น.

ชื่อว่า โวสุตฺตคฺคฺจิริยฺกุโ - สภาพแห่งความประพฤติในความ
ปล่อย เพราะละกิเลสด้วยสมุจเฉตปหาน.

ชื่อว่า วิมุตฺตคฺกุโ - สภาพที่พ้น เพราะพ้นด้วยสมุจเฉตปหาน
ในวิมุตติ ๕.

ชื่อว่า วิมุตฺตคฺจิริยฺกุโ - สภาพแห่งความประพฤติในความพ้น
เพราะประพฤตินิสนิสรณวิมุตติ.

๔๑] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสาขนา ๔๐ ข้อ มี **ฉนฺท-**
โ สภาพแห่งฉันทะ เป็นต้น ด้วยสามารถอิทธิบาท ๔ อย่างละ ๑๐
ด้วยอิทธิบาทหนึ่ง ๆ ในอิทธิบาท ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา.

ชื่อว่า **ฉนฺทโ** - สภาพแห่งฉันทะ คือสภาพที่ใคร่จะทำ.

ชื่อว่า **มุลญฺโ** - สภาพที่เป็นมูลแห่งฉันทะในเวลาเริ่มภาวนา
ตั้งฉันทะไว้เป็นหลัก.

ชื่อว่า **ปาทญฺโ** - สภาพที่เป็นบาทแห่งฉันทะ เพราะความเป็น
หลักแห่งสหชาตธรรม. ปาฐะว่า **ปทญฺโ** ก็มี.

ชื่อว่า **ปธานญฺโ** - สภาพที่เป็นประธานแห่งฉันทะ เพราะ
ความเป็นใหญ่ยิ่ง ให้ถึงความสำเร็จ.

ชื่อว่า **อิชฺฌณญฺโ** - สภาพที่สำเร็จแห่งฉันทะ ในเวลาประกอบ
ความเพียร.

ชื่อว่า **อธิโมกฺขญฺโ** - สภาพที่น้อมไปแห่งฉันทะ. เพราะ
ประกอบด้วยสัทธา. ชื่อว่า **ปคฺคหญฺโ** - สภาพที่ประคองไว้แห่งฉันทะ
เพราะประกอบความเพียร.

ชื่อว่า **อุปฐฺฐานญฺโ** - สภาพที่ตั้งมั่นแห่งฉันทะ เพราะ
ประกอบด้วยสติ.

ชื่อว่า **อวิกุเขปญฺโ** - สภาพที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งฉันทะ เพราะ
ประกอบด้วยสมาธิ.

ชื่อว่า **ทสฺสนญฺโ** - สภาพที่เห็นแห่งฉันทะ เพราะประกอบ
ด้วยปัญญา.

๔๒] ชื่อว่า **วิริยัญโญ** - สภาพแห่งวิริยะ คือสภาพที่ประกอบไว้.

ชื่อว่า **มุลัญโญ** - สภาพที่เป็นมูลแห่งวิริยะ ในเวลาเริ่มภาวนา ตั้งวิริยะไว้เป็นหลัก.

ชื่อว่า **ปกคฺคหฺมัญโญ** - สภาพที่ประกอบไว้แห่งวิริยะ เพราะมีความเพียรด้วยตนเอง.

๔๓] ชื่อว่า **จิตฺตัญโญ** - สภาพแห่งจิต คือมากด้วยความคิด.

ชื่อว่า **มุลัญโญ** - สภาพที่เป็นมูลแห่งจิต ในเวลาเริ่มภาวนาตั้งจิตไว้เป็นหลัก.

๔๔] ชื่อว่า **วิมฺ สญฺโญ** - สภาพแห่งวิมังสา คือสภาพที่เข้าไปสอบสวน.

ชื่อว่า **มุลัญโญ** - สภาพที่เป็นมูลแห่งวิมังสา ในเวลาเริ่มภาวนาตั้งวิมังสาไว้เป็นหลัก.

ชื่อว่า **ทสฺสนฺมฺญฺโญ** - มีสภาพที่เห็นแห่งวิมังสา เพราะพิจารณาด้วยตนเอง.

ชื่อว่า พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสชา ๑๖ ข้อ มีบทว่า **ทุกฺขสฺส ปิพฺพนฺมฺญฺโญ** - สภาพที่ทุกข์บีบคั้นเป็นต้น ด้วยลักษณะอันถ่องแท้แห่งสัจจะ.

ชื่อว่า **ปิพนฺธุโล** - สภาพที่ทุกข์บีบคั้น เพราะการเห็นทุกข์
นั่นเอง.

ชื่อว่า **สงฺขตฺธุโล** - สภาพที่ทุกข์ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เพราะการ
เห็นสมุทัยอันประมวลมาซึ่งทุกข์.

ชื่อว่า **สนฺตาปฺธุโล** - สภาพที่ทุกข์ทำให้เดือดร้อน เพราะการ
เห็นมรรคอันเป็นความเย็น - เพราะนำสภาพที่ทุกข์ทำให้เดือดร้อนออก
ไปเสีย.

ชื่อว่า **วิปริณามฺธุโล** - สภาพที่ทุกข์แปรปรวน เพราะการเห็น
ความดับสิ่งที่ไม่แปรปรวน.

ชื่อว่า **อายุหนฺธุโล** - สภาพที่สมุทัยประมวลมา เพราะเห็น
สมุทัยนั่นเอง.

ชื่อว่า **นิทานฺธุโล** - สภาพที่สมุทัยเป็นเหตุ เพราะการเห็น
ทุกข์ที่ประมวลมาด้วยสมุทัย.

ชื่อว่า **สญฺโณคฺธุโล** - สภาพที่สมุทัยเกี่ยวข้อง เพราะการเห็น
นิโรธอันเป็น วิสัจฺญโณกะ - สมุทัยไม่เกี่ยวข้อง.

ชื่อว่า **ปฺลิโพธฺธุโล** - สภาพที่สมุทัยพัวพัน เพราะการเห็น
มรรคอันเป็น นิขยานะ - การนำออกไป.

ชื่อว่า **นิสฺสรณฺธุโล** - สภาพที่สลัดออก เพราะเห็นพระ-
นิพพานนั้นเทียว.

ชื่อว่า **วิเวกัญโ** - สภาพที่นิโรธเป็นวิเวก เพราะการเห็น
สมุทัยอันไม่เป็นวิเวก.

ชื่อว่า **อสังขตัญโ** - สภาพที่นิโรธเป็นอสังขตะ เพราะการ
เห็นมรรคอันเป็นสังขตะ.

ชื่อว่า **อมตัญโ** - สภาพที่นิโรธเป็นอมตะ เพราะการเห็น
ทุกข์อันเป็นพิษ.

ชื่อว่า **นิยุยานัญโ** - สภาพที่มรรคนำออก เพราะการเห็น
มรรคนั่นเอง.

ชื่อว่า **เหตุญโ** - สภาพที่มรรคเป็นเหตุ เพราะการเห็นสมุทัย
อันมิใช่เหตุแห่งการบรรลุนิพพาน.

ชื่อว่า **ทตฺตสนญโ** - สภาพที่มรรคเห็น เพราะการเห็นนิโรธ
ที่เห็นได้แสนยาก.

ชื่อว่า **อาธิปเตยฺยญโ** - สภาพที่มรรคเป็นอธิบดีเช่นกับตระกูล
ที่ใหญ่โต เพราะการเห็นทุกข์เช่นกับคนยากไร้. อธิบายว่า ย่อมปรากฏ.

พระสารีบุตรกล่าวถึงสัจจะหนึ่ง ๆ มีลักษณะอย่างละ ๔ ด้วย
การเห็นสัจจะนั้น ๆ และด้วยการเห็นสัจจะอื่นนอกจากสัจจะนั้น ด้วย
ประการดังนี้.

๔๖] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสาขนา ๑๒ ข้อ มี **ตตฺตญโ**-
สภาพที่ถ่องแท้เป็นต้น ด้วย ๑๒ บทอันสงเคราะห์ในธรรมทั้งหมด.

บทว่า ตถภูโจ - สภาพที่ถ่องแท้ ได้แก่ สภาพตามความเป็นจริง.

บทว่า อนตฺตภูโจ - สภาพที่เป็นอนัตตา ได้แก่ สภาพที่เว้นจากอิตตา.

บทว่า สจฺจภูโจ - สภาพที่เป็นสัจจะ ได้แก่ การที่ไม่พูดหลอกลวง.

บทว่า ปฏฺเวธภูโจ - สภาพที่เป็นปฏฺเวธะคือการแทงตลอด ได้แก่ สภาพที่ควรแทงตลอด.

บทว่า อภิขานนฺภูโจ ได้แก่ สภาพที่ควรรู้อย่าง.

บทว่า ปริขานนฺภูโจ ได้แก่ สภาพที่ควรกำหนดรู้ เพราะกำหนดรู้ด้วยความรู้.

บทว่า รมฺมภูโจ - สภาพที่เป็นธรรม คือ มีอรรถว่าทรงสภาพไว้เป็นต้น.

บทว่า ธาตฺตภูโจ - สภาพที่เป็นธาตุ มีอรรถว่าเป็นของสูญเป็นต้น.

บทว่า ฌาตฺตภูโจ ได้แก่ สภาพที่รู้ คือ อาจรู้ได้.

บทว่า สจฺจิกิริยภูโจ คือ สภาพที่ควรทำให้แจ้ง.

บทว่า ผสฺสณฺภูโจ คือ สภาพที่ควรสัมผัสด้วยญาณ.

บทว่า อภิสมยญฺโ - สภาพที่ควรตรัสรู้ ได้แก่ ภาพที่ควร
ถึงโดยชอบอย่างยิ่ง ด้วยการพิจารณาหรือควรได้เฉพาะด้วยญาณ.

แม้การได้เฉพาะท่านก็กล่าวว่า การตรัสรู้ คงในบทมีอาทิว่า
อตุตถาภิสมยา ธีโร^๑ คนมีปัญญาเพราะตรัสรู้ยิ่งซึ่งอรรต.

๔๗] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสชา ๗ ข้อ มี เนกขัมมะ
เป็นต้น ด้วย อุปจารณาน.

บทว่า เนกขมฺมํ ได้แก่ ความไม่โลภอันเป็นปฏิปักษ์ต่อ กาม-
นันทะ.

บทว่า อาโลกสญฺญา ได้แก่ สัญญาในอาโลกนิมิตอันเป็นปฏิ-
ปักษ์ต่อ ถีนมิตะ.

บทว่า อวิกฺเขโป ได้แก่ ความไม่ฟุ้งซ่านอันเป็นปฏิปักษ์ต่อ
อุทธัจจะ.

บทว่า ฐมฺมวตฺถุณํ - ความกำหนดธรรม ได้แก่ ญาณอัน
เป็นปฏิปักษ์ต่อ วิจิกิฉา.

บทว่า ฌาณํ ได้แก่ ญาณอันเป็นปฏิปักษ์ต่อ อวิชชา.

บทว่า ปามุขฺช ได้แก่ ปิติดันเป็นปฏิปักษ์ต่อ อรติ.

พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสชา ๘ ข้อ มีปฐมฌานเป็นต้น
ด้วยรูปสมาบัติและอรุปสมาบัติ.

๑. ตั . ศ. ๑๕/๓๘๕.

อนึ่ง พระสารีบุตรได้ชี้แจงพรหมวิหาร ๔ โดยเชื่อมรูปฌานไว้ในลำดับรูปสมาบัติ.

๔๘] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงบทมี อนิจจานุสฺสนา การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น ด้วยมหาวิปัสสนา ๑๘ ในส่วนเบื้องต้นของโลกุตมรรค. พระสารีบุตรได้กล่าวถึงอนุสฺสนา ๗ เข้าไปประกอบด้วยรูปเป็นต้น ในหนหลัง, แต่ในนิเทศนี้ท่านกล่าวไว้ทั้งหมด. หากถามว่า เพราะเหตุไรจึงไม่กล่าวถึงอุทฺทพฺพยานุสฺสนา - การพิจารณาเห็นความเกิดและความดับ ด้วยการพิจารณาเป็น กลาปะ - กอง. ตอบว่า เมื่อท่านกล่าวถึงอนุสฺสนาเหล่านี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงอนุสฺสนา แม้ทั้งสองเหล่านี้ด้วย เพราะอนิจจานุสฺสนาเป็นต้นสำเร็จด้วยอานาจิวิปัสสนา ๒ เหล่านั้น, หรือ เมื่อกล่าวถึงวิปัสสนาเหล่านี้เป็นอันกล่าวถึงวิปัสสนาเหล่านั้นด้วย เพราะวิปัสสนา ๒ เหล่านั้นเว้นอนิจจานุสฺสนาเหล่านั้นด้วย เสียแล้วก็จะไปไม่ได้.

บทว่า ขยานุสฺสนา - การพิจารณาเห็นความสิ้นไป ได้แก่ การเห็นและการรู้ ความดับแห่งรูปขันธ์เป็นต้น ที่เป็นปัจจุบัน และการเห็นและการรู้ ความดับแห่งจิตและเจตสิกอันมีขันธ์เป็นอารมณ์ในลำดับ ความดับแห่งขันธ์นั้นๆ.

บทว่า วยานุสฺสนา - การเห็นความเสื่อมไป ได้แก่ การเห็น การรู้ความดับแห่งขันธ์ในอดีตอนาคตอันสืบเนื่องกันไปกับขันธ์นั้น ใน

ลำดับแห่งการเห็นและการรู้ความดับแห่งขันธในปัจจุบัน.

บทว่า วิปริณามานุสสุตนา ได้แก่ การพิจารณาเห็นความแปรปรวน แห่งขันธทั้งปวงว่า ขันธที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน แม้ทั้งหมดมีความแปรปรวน เพราะน้อมไปในนิโรธอันได้แก่ความดับนั้น.

บทว่า อนิมิตฺตานุปสฺสุตนา - การพิจารณาเห็นความไม่มีเครื่องหมาย ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงของพระโยคาวจรผู้เห็นความแปรปรวนของสังขารทั้งปวงอย่างนี้แล้ว พิจารณาเห็น โดยความเป็นของไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิมิตฺตานุปสฺสุตนา เพราะไม่มีเครื่องหมายอันเป็นความเที่ยง ด้วยการละเครื่องหมายอันเป็นความเที่ยงเสียได้.

บทว่า อปฺปณฺหิตานุปสฺสุตนา - การเห็นธรรมไม่มีที่ตั้ง ได้แก่ การพิจารณาเห็นทุกขอันเป็นไปในลำดับแห่งอนิจจานุปัสสนา. ชื่อว่า อปฺปณฺหิตานุปสฺสุตนา เพราะไม่มีที่ตั้ง ด้วยการละความปรารถนาสุข.

บทว่า สุลฺลยฺยานุปสฺสุตนา - การพิจารณาเป็นความว่างเปล่า ได้แก่การพิจารณาเป็นอนัตตาอันเป็นไปในลำดับทุกขานุปัสสนา. ชื่อว่า สุลฺลยฺยานุปสฺสุตนา เพราะเห็นความเป็นของว่างเปล่าจากตน ด้วยการละความยึดมั่นตัวตน.

บทว่า อธิปัลลวามุมวิปัสสนา - การพิจารณาเห็นธรรมด้วย ปัญญาอันยิ่ง ได้แก่ วิปัสสนาเป็นไปเพราะถือความว่างเปล่าด้วยการดับว่า สังขารของพระโยคาวจรผู้เห็นแล้ว ๆ เล่า ๆ ซึ่งความดับของสังขารอย่างนี้ แล้วพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมดับไป, นอกจากความดับของสังขาร ย่อมไม่มีอะไรอื่น.

วิปัสสนานั้นท่านกล่าวว่า อธิปัลลวามุมวิปัสสนา เพราะทำเป็นรูปวิเคราะห์ว่า อธิปัลลว จ รมเมสุ จ วิปัสสน - อธิปัญญา และความเห็นแจ้งในธรรมทั้งหลาย.

บทว่า ยถาภูตญาณทสฺสนํ - ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง ได้แก่ ภูตูปัฏฐานญาณ - ปริชาคํานิเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว อันเป็นไปแล้วว่า สหยา สงฺขารา - สังขารทั้งหลายน่ากลัว เพราะเห็นความดับแล้ว ๆ เล่า ๆ.

บทว่า อาทินวานุปัสสนา - การพิจารณาเห็นโทษ ได้แก่ การเห็นการรู้โทษ ด้วย ภูตูปัฏฐานญาณ อันเกิดขึ้นแล้วในภพทั้งปวงเป็นต้น.

เมื่อท่านกล่าวถึง อาทินวานุปัสสนา - การพิจารณาเห็นโทษ ด้วย ภูตูปัฏฐานญาณ เป็นอันท่านกล่าวถึง นิพพิทานุปัสสนา การพิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่าย ไว้ในนิเทศนี้ด้วย เพราะบาลีว่าธรรมเหล่านี้ คือ ภูตูปัฏฐานญาณ อาทินวญาณ และ นิพ-

พิทาณฺณ มีอรรถอย่างเดียวกัน, พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน.* ใน
นิทเทสนี้ท่านไม่กล่าวไว้ เพราะท่านกล่าวทำบทที่ ๔ ไว้แต่ต้นแล้ว.

บทว่า **ปฏิสังขานุปัสสนา** - การพิจารณาหาทาง ได้แก่ อนิจ-
จานุปัสสนาณฺณ ทุกขานุปัสสนาณฺณ อนัตตานุปัสสนาณฺณ เกิด
ขึ้นด้วย **มฺหุจฺจุทกฺกมฺยตาณฺณ** - ปรึชชาคํานึงถึงด้วยความใคร่จะพ้นไป
เสีย กระทำอุบายเพื่อพ้น กำหนดรู้ด้วย **ปฏิสังขานุปัสสนา**. เมื่อ
ท่านกล่าวถึง **ปฏิสังขานุปัสสนา** เป็นอันท่านกล่าวถึง **มฺหุจฺจุทกฺกมฺย-**
ตาณฺณ และ **สังขารุเบกขาณฺณ** - ปรึชชาคํานึงด้วยความวางเฉยใน
สังขาร ด้วย เพราะบาลีว่า ธรรมเหล่านี้ คือมฺหุจฺจุทกฺกมฺยตาณฺณ ปฏิ-
สังขานุปัสสนาณฺณ และสังขารุเบกขาณฺณ มีอรรถอย่างเดียวกัน,
พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน.^๒

บทว่า **วิภูฏฺฐานุปัสสนา** - การพิจารณาการเห็นอุบายที่จะ
หลีกไป ได้แก่ **โคตรภูฏฺฐาณ** - ญาณซึ่งเป็นลำดับแห่งอริยมรรค เกิด
ขึ้นด้วย **อนุโลมญาณ** - ญาณอันสมควรแก่การกำหนดรู้ เมื่อท่าน
กล่าวถึงโคตรภูฏฺฐาณเป็นอันกล่าวอนุโลมญาณด้วย เพราะโคตรภูฏฺฐาณ
สำเร็จด้วยอนุโลมญาณ, ท่านกล่าวถึงลำดับแห่งมหาวิปัสสนา ๑๘ อย่าง
นี้ ย่อมรวมในบาลี ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอินทริยกถาว่า

อินทริยํ ๕ ด้วยสามารถปฐมณาสลัดไป

จากอินทริย ๕ ในส่วนเบื้องต้น, อินทริย ๕

๑. พุ. ป. ๓๑/๕๐๓

๒. พุ. ป. ๓๑/๕๐๘

ด้วยสามารถทวยญาณสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ใน

ปฐมฌาน.^๑

ท่านกล่าวถึงอินทรีย์ตามลำดับยิ่ง ๆ ขึ้นไปโดยนัยดังตลอดถึง
อรหัตผล. เพราะฉะนั้นมหาวิปัสณา ๑๘ ย่อมสมควรในบาลีโดยลำดับ
ดังที่กล่าวแล้ว.

ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคว่า

บทว่า ขยานุปสุตนา ได้แก่ ญาณของ

พระโสดาจารผู้แยกมนัสสัญญา - ก่อน ออกแล้วเห็น
ความสิ้นไปว่า ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป.

บทว่า วิปริณามานุปสุตนา ได้แก่ การก้าวล่วง

ขั้นตอนนั้น ๆ ด้วยรูปสัจตกะ และอรูปสัจตกะ

เป็นต้น แล้วเห็นความเป็นไปโดยประการอื่น.

อีกอย่างหนึ่ง การเห็นความปรวนแปรด้วยอาการ

๒ คือ ด้วยชราและมรณะของสัตว์ผู้เกิดมาแล้ว.

บทว่า ยถาภูตญาณทสุตสนํ - การรู้และการเห็นตาม

ความเป็นจริง ได้แก่ การกำหนดนามรูปพร้อม

ด้วยปัจจัย.

๑. พุ. ป. ๓๑/๔๓๕.

บทนั้นในบาลีปรากฏเป็นเหมือนบทผิด บทว่า วิวัฏฏานานุ-
ปัสสนา - การพิจารณาเห็นอุบายที่จะออกไป ท่านกล่าวว่า ได้แก่
สังขารเบกขาญาณ และอนุโลมญาณ. อนึ่ง บทนั้นในบาลีดูเหมือน
จะผิด. เพราะท่านกล่าวไว้ในจรียาถว่า

อภัยกตธรรมอันเป็นกิจของอาวัชนะ เพื่อ
ประโยชน์ในการพิจารณาเห็นความเป็นของไม่
เที่ยง ชื่อว่า วิญญาณจรียา. การพิจารณาเห็น
ความเป็นของไม่เที่ยง ชื่อว่า ญาณจรียา ฯลฯ
อภัยกตธรรมอันเป็นกิจของอาวัชนะ เพื่อ
ประโยชน์ในการพิจารณาหาทาง ชื่อว่า วิญญาณ-
จรียา. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เป็น ญาณจรียา.*

ท่านกล่าวถึงอาวัชนะต่างหากกันของญาณที่ได้อาวัชนะต่าง ๆ กัน
แต่ท่านไม่กล่าวถึงอาวัชนะเพื่อพิจารณาเห็นอุบายที่จะออกไปแล้วกล่าว
ว่า วิวัฏฏานุปัสสนา เป็น ญาณจรียา. หมายความว่า สังขารเบกขาญาณ
และอนุโลมญาณ จะพึงเป็นวิวัฏฏานุปัสสนาญาณได้, ก็ควรกล่าวถึง
อาวัชนะเพื่อประโยชน์แก่ญาณนั้น เพราะอาวัชนะของญาณนั้นมีพร้อม,
แต่ท่านไม่กล่าวถึงอาวัชนะเพื่อประโยชน์แก่ญาณนั้น. โครตญาณ

ไม่มีอาวัชนะต่าง ๆ กัน เพราะเกิดขึ้นในอาวัชนวิธีแห่งอนุโลมญาณ
นั่นเอง. เพราะฉะนั้นโคตรภูญาณนั่นแล เป็น วิภูฏิกานุปัสนา
ถูกต้องเพราะท่านไม่กล่าวถึงอาวัชนะ เพื่อประโยชน์แก่วิภูฏิกานุปัสนา.

๔๕] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสชา ๘ ชื่อ มี โสดา-
ปัตติมรรค เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งมรรคและผลอันเป็นโลกุตระ.

การถึงกระแสแห่งมรรค ชื่อว่า โสดาปัตติ, โสดาปัตติ นั่นแล
เป็น มรรค ชื่อว่า โสดาปัตติมรรค.

ผลแห่งการถึงกระแส ชื่อว่า โสดาปัตติผล, ชื่อว่า สมุปัตติ
เพราะอรรถว่า เข้าถึง. โสดาปัตติผลนั่นและเป็นสมุปัตติ ชื่อว่า โสดา-
ปัตติผลสมุปัตติ.

ชื่อว่า สกทาคามี เพราะอรรถว่า มาสู่โลกนี้คราวเดียวเท่านั้น
ด้วยอำนาจปฏิสนธิ, มรรคแห่งสกทาคามีนั้น ชื่อว่า สกทาคามีมรรค.

ชื่อว่า อนาคามี เพราะอรรถว่า ไม่มาสู่กามภพด้วยอำนาจ
ปฏิสนธินั่นแล, มรรคแห่งอนาคามีนั้น ชื่อว่า อนาคามีมรรค. ผล
แห่งอนาคามี ชื่อว่า อนาคามีผล.

ชื่อว่า อรหะ เพราะไกลจากกิเลสทั้งหลาย, เพราะกำจัดข้าศึก
คือกิเลส เพราะหักขั้วของสังสารจักรเสียได้, เพราะไม่มีความลับใน
การทำบาป, เพราะควรแก้ปจจัย เป็นต้น. ความเป็นอรหันต์ ชื่อว่า

อรหัตตํ นั้นคืออะไร ? คืออรหัตผล. มรรคแห่งอรหัต ชื่อว่า
อรหัตมรรค. ผลแห่งอรหัตนั้นแล ชื่อว่า อรหัตผล.

๕๐ - ๕๑] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสชา ๓๓ ข้อ มี
บทว่า อธิโมกฺขญฺเณ สทฺธินุทฺธิยํ ได้แก่ สัตถินทรีด้วยความว่า
น้อมใจเชื่อเป็นต้น, บทว่า ตถญฺเณ สจฺจา ได้แก่ สัจจะด้วยความ
ว่าเที่ยงเป็นที่สุด ได้ชี้แจงการวิเสชาเสมอกันด้วยการวิเสชา ๓๓ ข้อ
มีบทว่า อินุทฺธิยสฺส อธิโมกฺขญฺโ - สภาพที่น้อมใจเชื่อแห่งสัตถินทรี
เป็นต้นในภายหลัง. ได้ชี้แจงอรรถด้วยธรรมทั้งหลาย ในบทนั้นสิ้นเชิง.
ในบทนี้ได้ชี้แจงธรรมทั้งหลายด้วยอรรถ นี้เป็นความต่างกัน. พึงทราบ
ความต่างกันแห่งการวิเสชา ๔ ข้อ มีบทว่า อวิกุเขปญฺเณ สมโถ-
สมถะด้วยความว่าไม่ฟุ้งซ่านเป็นต้น และการวิเสชา ๔ ข้อ มีบทว่า
สมถสฺส อวิกุเขปญฺโ - สภาพไม่ฟุ้งซ่านแห่งสมถะเป็นต้น โดยนัย
ดังกล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล.

๕๔] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสชา ๘ ข้อ มีบทว่า สํ ว-
รญฺเณ - ด้วยความว่าสำรวมเป็นต้น ด้วยอำนาจธรรมมี ศีล เป็นต้น
มี พละ เป็นที่สุด.

บทว่า สีลวิสุทฺธิ - ความหมดจดแห่งศีล ได้แก่ ศีล ๔ อย่าง
มีปาติโมกขสังวรศีล อันบริสุทธิดีเป็นต้น ชื่อว่า สีลวิสุทฺธิ
เพราะชำระมลทิน คือความเป็นผู้ทุศีล.

บทว่า จิตตวิสุทธิ - ความหมดจดแห่งจิต ได้แก่ สมาบัติ ๘
พร้อมด้วย อุปจาร. ในบทนี้ท่านกล่าวสมาธิด้วยหัวข้อว่า จิตตะ สมาธิ
นั้น ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ เพราะชำระมลทินของจิต.

ชื่อว่า ทิณฺณวิสุทธิ - ความบริสุทธิ์ แห่งทิณฺณ ได้แก่ การเห็น
นามรูปตามที่เป็นจริง ชื่อว่า ทิณฺณวิสุทธิ เพราะชำระมลทินของทิณฺณ ๗.

บทว่า มุตฺตกฺขุณฺเณ - ด้วยความว่าหลุดพ้น ได้แก่ หลุดพ้นจาก
อุปกิเลสด้วยอำนาจ ตทังควิมุตติ และน้อมไปในอารมณ์.

บทว่า วิโมกฺโข ได้แก่ ความหลุดพ้นด้วยตทังควิมุตติ.

บทว่า ปฏิวะณฺเณ วิชฺช - วิชชา ด้วยความว่าแทงตลอด
ได้แก่ บุพเพนิวาสานุสติญาณ ชื่อว่า วิชชา ด้วยความว่าแทงตลอด
ในภพก่อน.

บทว่า ปฏิวะณฺเณ ได้แก่ ด้วยความว่ารู้แจ้ง.

บทว่า ปริจฺจาคกฺขุณฺเณ วิมุตฺติ - ความหลุดพ้นด้วยการสละ
ได้แก่ ชื่อว่า ผลวิมุตติ เพราะพ้นจากการสละ.

บทว่า สมฺมจฺเจทกฺขุณฺเณ ขเย ฌาณํ - ฌาณในความสิ้นไปด้วย
ความตัดขาด ได้แก่ ฌาณในอริยมรรคกระทำความสิ้นกิเลสด้วยความ
ตัดกิเลสได้ขาด.

บทว่า ปฏิปฺปสฺสทกฺขุณฺเณ อนุปฺปาทา ฌาณํ - ฌาณในความ
ไม่เกิดขึ้นด้วยความว่าระงับ ได้แก่ ฌาณในอริยผลอันเกิดขึ้นในที่สุด

แห่งความไม่เกิดขึ้นแห่งกิเลสอันฆ่าด้วยมรรคนั้น ๆ อันเป็นความไม่เกิด
ด้วยปฏิสนธิ เพราะระงับปโยคะคือมรรคกิจเสียได้.

พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสชา ๕ ข้อ มีบทว่า จนุโท
มูลฐาน - จันตะด้วยความว่าเป็นมูลฐานเป็นต้น ด้วยอำนาจอริย-
มรรคอันเป็นเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุด.

บทว่า จนุโท มูลฐาน ได้แก่ จันตะคือความเป็นผู้ใคร่
เพื่อจะทำกุศลธรรมทั้งหลาย ด้วยความว่าเป็นมูลฐาน เพราะเป็นมูล
แห่งการปฏิบัติและแห่งความสำเร็จ

บทว่า มนสิกาโร สมุฏฐานฐาน - มนสิการด้วยความว่าเป็น
สมุฏฐาน ได้แก่ โยนิโสมนสิการด้วยความว่าเป็นสมุฏฐาน เพราะยัง
กุศลธรรมทั้งหมดให้ตั้งขึ้น.

บทว่า ผลุโธ สโมธานฐาน - ผัสสะด้วยความว่าประมวลมา
ได้แก่ เพราะเวทนาเป็นประธานเหตุแห่งค้นหาโดยเฉพาะ, อนึ่ง เมื่อ
จะละค้นหา ย่อมละด้วยเวทนาที่กำหนดรู้โดยเฉพาะ, และผัสสะเป็น
ประธานเหตุแห่งเวทนานั้น, เมื่อกำหนดรู้ผัสสะแล้วเป็นอันกำหนดรู้
เวทนาด้วย, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวผัสสะในวัตถุที่ควรรู้อย่าง ๗ ก่อน. ก็
ผัสสะนั้น ชื่อว่า ควรรู้อย่างด้วยความว่าประมวลมา เพราะท่านกล่าวว่า
ตักสนุนิปาตปจฺจุปฺปฏฺจาโน - มีการประมวลมา รวมกันระหว่างวัตถุ
อารมณ์และวิญญาณ ๓ อย่างเป็นอาการปรากฏ เพราะประกาศด้วย

อำนาจเหตุของตน กล่าวคือการประมวลมาแห่งธรรมทั้ง ๓ แต่อาจารย์
บางพวกกล่าวว่า ผัสสะ คือ ญาณผัสสะ.

ก็เพราะเวทนายังจิตและเจตสิกให้เป็นไปในอำนาจของตน ย่อม
ประชุม คือ ย่อมเข้าไปในจิตเจตสิกนั้น, หรือเข้าไปสู่จิตสันดานนั้นเอง,
ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า สโมสธมฺมฺเจเน อภิญฺเญยุยา - เวทนาควรรู้ยัง
ด้วยความว่าประชุม.

ส่วนอาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า การกำหนดรู้แม้ทั้งหมด ย่อม
ประชุมลงในเวทนาทั้งหลาย, เมื่อกำหนดรู้เวทนาแล้วเป็นอันกำหนดรู้
ที่ตั้งของตัณหาทั้งหมดได้. นั้นเพราะเหตุไร? เพราะตัณหาทั้งหมดมี
เวทนาเป็นปัจจัย. ฉะนั้น เวทนาจึงควรรู้ยังด้วยความว่าประชุม เพราะ
สมาธิชื่อว่าเป็นประชุม เป็นใหญ่ของกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะประมวล
ไว้ซึ่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย ดุจช่อฟ้ากุฎาคารเป็นประชุม เพราะยึดไว้
ด้วยไม้จันทน์, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สมาธิ ปมุขญฺเจเน สมาธิ
ด้วยความว่าเป็นประธาน. ปาฐะว่า ปามุขญฺเจเน บ้าง.

เพราะสติเป็นใหญ่ในการกำหนดอารมณ์ของผู้เจริญสมถวิปัสสนา,
เมื่ออารมณ์กำหนดไว้ได้ด้วยสติกุศลธรรมแม้ทั้งหมด ย่อมยังกิจของ
ตน ๆ ให้สำเร็จ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า สติ อาธิปเตยฺยุญฺเจเน -
สติด้วยความว่าเป็นใหญ่.

บทว่า **ปณฺหา จเรณ** ปัญญาด้วยความว่าประเสริฐกว่ากุศลนั้น ๆ ได้แก่ อริยมรรคปัญญา ชื่อว่าควรรู้อย่างยิ่ง ด้วยความว่ายิ่งคือประเสริฐกว่ากุศลธรรมนั้น ๆ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ตพฺพตฺตรา** เพราะอรรถว่า ก้าวล่วงยิ่งจากกิเลสทั้งหลาย หรือจากสังสารวัฏ, อรรถแห่ง **ตพฺพตฺตรา** นั้น ชื่อว่า **ตพฺพตฺตรญฺโ** ความว่าประเสริฐกว่ากุศลธรรมนั้น ๆ. ด้วย **ตพฺพตฺตรญฺโ** นั้น. ปาฐะว่า **ตพฺพตฺตรญฺเรณ** บ้าง ความว่าด้วยความยิ่งกว่าธรรมนั้น.

บทว่า **วิมุตฺติ สารญฺเรณ** - วิมุตติด้วยความว่าเป็นแก่นสาร ได้แก่ ผลวิมุตติ ชื่อว่าเป็นแก่นสาร เพราะความมั่นคงโดยไม่เสื่อม, แม้เพราะก้าวล่วงสิ่งนั้นแล้วไม่มีสิ่งอื่นที่พึงแสวงหา ก็ชื่อว่าเป็นแก่นสาร. วิมุตตินั้นควรรู้อย่างยิ่ง ด้วยความว่าเป็นแก่นสารนั้น.

บทว่า **อมโตคฺชํ นิพฺพานํ** - นิพพานอันหยั่งลงในอมตะ ชื่อว่า **อมตะ** เพราะนิพพานไม่มี **มตะ** คือความตาย, ชื่อว่า **อมตะ** เพราะเป็นยาแก้พิษคือกิเลสบ้าง, ชื่อว่า **โอคฺชํ** เพราะเป็นหลักของสัตว์ทั้งหลายด้วยการทำให้แจ้ง. ชื่อว่า **นิพฺพานํ** คือดับเพราะสงบจากทุกข์ในสงสาร, ชื่อว่า **นิพฺพานํ** เพราะในนิพพานนี้ไม่มีเครื่องร้อยรัดคือตัณหา.

นิพพานนั้นควรรู้อย่างยิ่งด้วยความว่าเป็นที่สุด เพราะคำสอนเสร็จสิ้นแล้ว. ในอภิญาญเขยนิทเทศนี้รวมการวิสาขนา ได้ ๗,๗๔๐ บท ด้วย

ประการฉะนี้.

๕๕] บัดนี้ สรุปรูปธรรมเหล่านั้นที่พระสารีบุตรได้ชี้แจงไว้แล้ว
อย่างนี้ว่า ธรรมใด ๆ ที่รู้ยิ่งแล้ว, ธรรมนั้น ๆ เป็นคุณที่รู้แล้ว, อธิบายว่า
เป็นคุณที่รู้แล้ว เพราะทำบทนั้นให้เป็นประธาน.

บทว่า **ตัม ฌาตญฺเฐน ฌาณํ** - ชื่อว่า **ฌาณ** เพราะอรรถว่ารู้
ธรรมนั้น ความว่า ชื่อว่า **ฌาณ** เพราะอรรถว่ารู้ธรรมมีประการดังกล่าว
แล้วนั้น.

บทว่า **ปชานนญฺเฐน ปญฺญา** - ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะอรรถว่า
รู้ทั่ว คือรู้โดยอาการ.

คำถามที่ท่านถามไว้แต่ต้นว่า **เตน วุจฺจติ** ท่านแสดงสรุปไว้.
ด้วยเหตุนี้จึงมีความว่า ปัญญาเครื่องทรงจำที่ได้สดับมา คือเครื่องรู้
ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรรู้ยิ่ง เป็นสุตมยปัญญา
ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาพุทธยภาณวาร

ตติยภาณวาร

[๕๖] ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมา คือ เครื่องรู้ชัด ธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรกำหนดรู้เป็นสุตมยญาณอย่างไร.

ธรรมอย่างหนึ่งควรกำหนดรู้ คือ ผัสสะอันมีอาสวะ เป็นที่แห่งอุปาทาน ธรรม ๒ ควรกำหนดรู้ คือ นาม ๑ รูป ๑, ธรรม ๓ ควรกำหนดรู้ คือ เวทนา ๓, ธรรม ๔ ควรกำหนดรู้ คือ อาหาร ๔, ธรรม ๕ ควรกำหนดรู้ คือ อุปาทานชั้น ๕, ธรรม ๖ ควรกำหนดรู้ คือ อายตนะภายใน ๖, ธรรม ๗ ควรกำหนดรู้ คือ วิญญานฐิติ ๗, ธรรม ๘ ควรกำหนดรู้ คือ โลกธรรม ๘, ธรรม ๙ ควรกำหนดรู้ คือ สัตตาวาส ๙, ธรรม ๑๐ ควรกำหนดรู้ คือ อายตนะ ๑๐.

[๕๗] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรกำหนดรู้ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สิ่งทั้งปวงที่ควรกำหนดรู้คืออะไร คือ ตา รูป จักขุวิญญาน จักขุสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ควรกำหนดรู้ทุกอย่าง.

หู เสียง ฯลฯ จมูก กลิ่น ฯลฯ ลิ้น รส ฯลฯ กาย โผฏฐัพพะ ฯลฯ ใจ ธรรมารมณ์ มโนวิญญาน มโนสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย ควรกำหนดรู้ทุกอย่าง.

[๕๘] รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ
ชราและมรณะ ฯลฯ นิพพานที่ยังลงในอมตะด้วยความว่าเป็นที่สุด
ควรกำหนดรู้ทุกอย่าง บุคคลผู้พยายามเพื่อจะได้ธรรมใด ๆ เป็นอันได้
ธรรมนั้น ๆ แล้ว ธรรมเหล่านั้นเป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้ว
และพิจารณาแล้วอย่างนี้.

[๕๙] บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้เนกขัมมะ เป็นอันได้
เนกขัมมะแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและ
พิจารณาแล้วอย่างนี้.

บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ความไม่พยาบาท เป็นอันได้
ความไม่พยาบาทแล้ว ... บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้आโลกสัญญา
เป็นอันได้आโลกสัญญาแล้ว ... บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ความ
ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นอันได้ความไม่ฟุ้งซ่านแล้ว ... บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการ
จะได้การกำหนดธรรม เป็นอันได้การกำหนดธรรมแล้ว ... บุคคล
ผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ญาณ เป็นอันได้ญาณแล้ว ... บุคคลผู้
พยายามเพื่อต้องการจะได้ความปราโมทย์ เป็นอันได้ความปราโมทย์
แล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้ว
อย่างนี้.

อรรถกถาปริญญยนิทเทศ

๕๖] พึงทราบวินิจฉัย ในปริญญยนิทเทศดังต่อไปนี้ ท่าน
สงเคราะห์ปริญญา ๓ คือ ญาตปริญญา ๑ ตีรณปริญญา ๑ ปหาน
ปริญญา ๑ ด้วยปริญญาติศัพทไวกัจฉิง แต่ในนิทเทศนี้ ท่านประสงค์เอา
ตีรณปริญญา เท่านั้น เพราะท่านกล่าวถึง ญาตปริญญา ว่า อภิญ-
ญะยา ควรรู้อย่างไรแล้วในตอนหลัง เพราะท่านกล่าวถึง ปหานปริญญา
ว่า ปหานตพฺพา ควรละไว้ตอนต่อไป.

บทว่า ผลุโส สาสโว อุปาทานโย ผัสสะอันมีอาสวะเป็นที่ตั้ง
แห่งอุปาทาน ได้แก่ ผัสสะอันเป็นไปในภุมิ ๓ เป็นปัจจัย แห่งอาสวะ
และอุปาทาน. จริงอยู่ ผัสสะนั้นชื่อว่า สาสวะ เพราะทำตนให้เป็น
อารมณ์พร้อมกับอาสวะที่เป็นไปอยู่ ชื่อว่า อุปาทานียะ เพราะเข้าถึง
ความเป็นอารมณ์ แล้วห้วงอุปาทานไว้ด้วยการผูกพันไว้กับอุปาทาน.
เพราะเมื่อผัสสะกำหนดรู้ได้ด้วยตีรณปริญญา อรูปธรรมแม้ที่เหลือ
ย่อมกำหนดรู้ได้ด้วยผัสสะเป็นประธานและรูปธรรม ย่อมกำหนดรู้ได้
ด้วยเป็นไปตามผัสสะนั้น, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวผัสสะอย่างเดียวนั้น.
แม้ในธรรมที่เหลือก็พึงประกอบตามควร. บทว่า นาม ได้แก่ จันธ ๔
และนิพพานอันไม่มีรูป. บทว่า รูป ได้แก่ มหาภูตรูป ๘ และ
อุปาทายรูป ๒๔ อาศัยมหาภูตรูป ๔. จันธ ๔ ชื่อว่า นาม เพราะ
อรรถว่า น้อมไป. จริงอยู่จันธเหล่านั้นมีอารมณ์เป็นต้นนำ ย่อน้อมไป.

นามแม้ทั้งหมดก็ชื่อว่า นาม ในอรรถว่าให้น้อมไป. จริงอยู่ ขันธุ์ ๔. ยังกันและกันให้น้อมไปในอารมณ์, นิพพานยังธรรมที่ไม่มีโทษให้น้อมไปในตน เพราะเป็นปัจจัยแห่งความเป็นใหญ่ในอารมณ์. ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่าเปลี่ยนแปลงไปด้วยความเย็นเป็นต้น โดยอำนาจ สันตติ - ความสืบต่อ.

บทว่า รูปนฺนฺเรน ได้แก่ ความกำเริบ. ธรรมชาติที่ถูกความหนาวเป็นต้น กระทบด้วยการปรวนแปรของสันตติ ท่านกล่าวว่า รูป . แต่ในที่นี้ บทว่า นามํ ท่านประสงค์เอานามที่เป็นโลกียะเท่านั้น, ส่วนรูปเป็นโลกียะโดยส่วนเดียว.

บทว่า ติสฺสุ เวทนา เวทนา๓ ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา. เวทนาเหล่านั้นเป็นไปในโลกเท่านั้น.

บทว่า อาหารา ได้แก่ ปัจจัย. ปัจจัยชื่อว่า อาหารา เพราะนำมาซึ่งผลแก่ตน. อาหาร ๔ อย่าง คือ กพพิการาหาร (อาหาร คือ คำข้าว)๑ ผัสสาหาร (อาหาร คือ ผัสสะ)๑ มโนสัทฺตเจตนาหาร (อาหาร คือ มโนสัทฺตเจตนา)๑ วิญญาณาหาร (อาหาร คือ วิญญาณ) ๑. ชื่อว่า กพพิการะ เพราะควรทำให้เป็นคำด้วยวัตถุ. ชื่อว่า อาหาร เพราะควรกลืนกิน. บทนี้เป็นชื่อของโอชะอันเป็นวัตถุมีข้าวสุกและขนมทำด้วยถั่วเขียวเป็นต้น. โอชะนั้น ชื่อว่า อาหาร เพราะนำมาซึ่งรูปมีโอชะเป็นที่ ๘. ผัสสะ ๖ อย่าง มีจักขุสัมผัสเป็นต้น ชื่อว่า อาหาร เพราะนำมาซึ่งเวทนา๓. ชื่อว่า มโนสัทฺตเจตนา เพราะ

มีความตั้งใจของใจ มิใช่ของสัตว์ เหมือนความที่จิตมีอารมณ์เดียว.
อีกอย่างหนึ่ง สัญเจตนาสัมปยุตด้วยใจ ชื่อว่า มโนสัญเจตนา
เหมือนรถเทียมด้วยม้าอาชาไนย. ได้แก่ กุศลเจตนาและอกุศลเจตนา
เป็นไปในภูมิ ๓. มโนสัญเจตนา นั้น ชื่อว่า อาหาร เพราะนำมาซึ่ง
ภพ ๓.

บทว่า วิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณ ๑๘ อย่าง. ปฏิสนธิ
วิญญาณนั้นชื่อว่าอาหาร เพราะนำมาซึ่งนามรูปอันเป็นปฏิสนธิ.

บทว่า อุปาทานกฺขนฺธา ได้แก่ จันท์ อันเป็นโคจรของ
อุปาทาน พึงเห็นลบบทท่ามกลาง - มหุคฺคปทโลโป. อีกอย่างหนึ่ง
จันท์ที่เกิดเพราะอุปาทาน ชื่อ อุปาทานจันท์ เหมือนไฟไหม้หญ้า
ไฟไหม้เกลบ. อีกอย่างหนึ่ง จันท์ที่เชื้อฟังอุปาทาน ชื่อ อุปาทาน-
จันท์ เหมือนราชบุรุษ. อีกอย่างหนึ่ง จันท์ที่มีอุปาทานเป็นแดนเกิด
ชื่อว่า อุปาทานจันท์ เหมือนต้นไม้มียอด ต้นไม้มียผล อุปาทานมี
๔ อย่าง คือ กามอุปาทาน - คือมันกาม ๑ ทิฏฐอุปาทาน - คือ
มันทิฏฐิ ๑ สิลฺลพฺพอุปาทาน - คือมันศีลพรต ๑ อิตฺตวาทูปาทาน
- คือมันวาทะว่าตน ๑. แต่โดยอรรถ ชื่อว่า อุปาทาน เพราะยึดถือ
จัด. อุปาทานจันท์ ๕ คือ รูปอุปาทานจันท์ ๑ เวทณูปาทานจันท์ ๑
สัทธูปาทานจันท์ ๑ สังขารูปาทานจันท์ ๒ วิญญาณูปาทานจันท์ ๑.

บทว่า จ อชฺฌตฺติกานิ อายตนาณี ได้แก่ อายตนะภายใน ๖
คือ จักขายตนะ ๑ โสทายตนะ ๑ ฆานายตนะ ๑ ชิวหายตนะ ๑

กายาตนะ ๑ มนาคตนะ ๑.

บทว่า สตุต วิญญานฐิติโย ได้แก่ วิญญานฐิติ ภูมิ
เป็นที่ตั้งแห่งวิญญาน ๗.

วิญญานฐิติ มีอะไรบ้าง ? พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญา
ต่างกัน เช่นมนุษย์ทั้งหลาย เทพบางพวก วินิปาติกะ เปต
บางหมู่ นี่เป็นวิญญานฐิติ ที่ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน มีสัญญา
อย่างเดียวกัน เช่น เทพผู้อยู่ในพวกพรหม ผู้เกิดในภูมิปฐมฌาน
นี่เป็นวิญญานฐิติ ที่ ๒.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน
มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกเทพอาภัสสรา นี่เป็นวิญญานฐิติ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน
มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพสุภกิณหา นี่เป็นวิญญาน-
ฐิติ ที่ ๔.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่ง ก้าวล่วงรูปสัญญาโดย
ประการทั้งปวง ดับปฏิสมสัญญา ไม่มณฑการถึงสัญญาต่างกัน เป็น
ผู้เข้าถึงอาภาสญาณจนจะว่า อนนุต อาภาโส - อาภาสไม่มี
ที่สุด นี่เป็นวิญญานฐิติ ที่ ๕.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่งก้าวล่วงอาสаны-
จายตะโดยประการทั้งปวง เป็นผู้เข้าถึงวิญญาณญายตะว่า
อนนตํ วิญญาณํ วิญญาณไม่มีที่สุด นี่เป็นวิญญาณฐิติ ที่ ๖.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่งก้าวล่วงวิญญาณญาย-
ตะโดยประการทั้งปวง เป็นผู้เข้าถึงอภิกขัญญายตะว่า นตฺถิ
ภิกขุ ไม่มีอะไร ๆ. นี่เป็นวิญญาณฐิติ ที่ ๗. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
วิญญาณฐิติ ๗ เหล่านี้แล.^๑

บทว่า วิญญาณญฐิติโย - ภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณ ได้แก่
ขั้นพร้อมทั้งวิญญาณอันเป็นฐานแห่งปฏิสนธิวิญญาณ

ในบทเหล่านั้น บทว่า เสยฺยถาปิ เป็นนิบาตลงในอรรถว่า
การชี้แจง.

บทว่า มนุสฺสา คือ มนุษย์ แม้สองคนจะเป็นเช่นคนเดียวกัน
ก็ไม่มีด้วยวรรณะและสัณฐานเป็นต้นของมนุษย์ ไม่มีประมาณ ใน
จักรวาลอันหาประมาณมิได้. แม้มนุษย์จะเหมือนกันด้วยวรรณะหรือ
สัณฐาน ก็ไม่เหมือนกันด้วยการแลและการเลี้ยวเป็นต้น เพราะ
ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า นานตฺตกายา - มีกายต่างกัน.

ปฏิสนธิสัญญาของมนุษย์เหล่านั้น เป็นดิเหตุกะบ้าง ทวิเหตุกะ
บ้าง อเหตุกะบ้าง, เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า นานตฺตสญฺญินो-
มีสัญญาต่างกัน.

บทว่า เอกจุเจ จ เทวา - เทพบางพวก ได้แก่ กามาวจรเทพ

๖ ชั้น. บรรดาเทพเหล่านั้น เทพบางพวกมีกายสีเขียว, บางพวกมีผิวพรรณสีเหลืองเป็นต้น, แต่สัญญาของเทพเหล่านั้นเป็นไปกับดิเหตุกะบ้าง ทวิเหตุกะบ้าง, ไม่เป็นอเหตุกะ.

บทว่า เอกจุเจ จ วินิปาติกา-วินิปาติกะบางพวก ได้แก่ เวมานิกปรตเหล่าอื่นอาทิอย่างนี้ คือ ยักษิณี ชื่อ ปุณัพพสุมาตา ปิยังกรมาตา ผุสสมิตตา ธรรมคุดตา พ้นจากอบาย ๔. ปรตเหล่านั้นมีกายต่างกัน โดยมีผิวขาว ดำ เหลือง และสีนิลเป็นต้น และโดยมีลักษณะผอม อ้วน เตี้ย สูง. แม้สัญญาก็ต่างกันด้วยอำนาจดิเหตุกะ ทวิเหตุกะและอเหตุกะเหมือนสัญญาของมนุษย์ทั้งหลาย. แต่เวมานิกปรตเหล่านั้นไม่มีศักดิ์ใหญ่เหมือนเทพทั้งหลาย. มีศักดิ์น้อยอาหารและเสื้อผ้าหาได้ยาก ถูกทุกข์บีบคั้นเหมือนมนุษย์ยากไร้.

วินิปาติกะบางพวก ในวันข้างแรมได้รับทุกข์ ในวันข้างขึ้นได้รับสุข, เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วินิปาติกา เพราะตกไปจากการสะสมสุข.

อนึ่ง ในบทนี้ แม้การรู้ธรรมของวินิปาติกะที่เป็นดิเหตุกะก็มีได้ จุการรู้ธรรมของยักษิณี ชื่อว่า ปิยังกรมาตาเป็นต้น.

บทว่า พุรหมายิกา-พวกเทพผู้อยู่ในจำพวกพรหม ได้แก่ พรหมปาริซชชะ พรหมปุโรหิตะ และมหาพรหม.

บทว่า ปรมานิปุพตฺตา-ผู้เกิดในภูมิปรหมณาน ได้แก่ พวกเทพทั้งหมดนั้น เกิดแล้ว ด้วยปรหมณาน. ส่วนพรหมปาริซชชะ เกิด

ด้วยฌานเล็กน้อย, พรหมปุโรหิตะ เกิดด้วยฌานอย่างกลาง. อนึ่ง
กายของพวกเทพเหล่านั้น แผล่ชานยิ่ง. มหาพรหมเกิดด้วยฌานอัน
ประณีต, กายของมหาพรหมเหล่านั้น แผล่ชานยิ่งนัก. พรหมกายิกา
เหล่านั้น ท่านกล่าวว่า มีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เพราะ
กายต่างกัน เพราะสัญญาอย่างเดียวกันด้วยอำนาจปฐมฌาน.

สัตว์ที่เกิดในอบาย ๔ ก็เหมือนกัน. ในนรกบางพวกร่างกาย
คาจุตหนึ่ง, บางพวกกึ่งโยชน์, บางพวก ๓ คาจุต ส่วนเทวทัตมี
ร่างกายร้อยโยชน์. แม้ในเดียรัจฉาน บางพวกก็เล็ก, บางพวกก็ใหญ่.
แม้ในเปตติวิสัย บางพวกก็ ๖๐ ศอก บางพวกก็ ๘๐ ศอก บางพวก
ผิวงาม บางพวกผิวทราม. เหมือนกาลกัญชिकासูร. อนึ่ง บรรดาเปรต
เหล่านี้ พวกที่มปิฎกิกาเปรตก็มีกายสูง ๖๐ โยชน์. สัญญาของเปรต
ทั้งหมดนั้น เป็นไปกับเหตุกะมอกุศลเป็นวิบาก. แม้สัตว์ในอบาย
ทั้งหลายก็ถือได้ว่าเป็นผู้มีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน.

บทว่า **อาภัสสรา** - พวกเทพอาภัสสระ รัศมีจากร่างกายของ
อาภัสสระเทพเหล่านั้น รุ่งเรืองสว่างไสวดูขาคแล้ว ๆ ตกลงมาเหมือน
คบเพลิงมีด้าม จึงชื่อว่า **อาภัสสรา**. บรรดาเทพเหล่านั้น รัศมีเกิดขึ้น
เพราะเจริญทุกขฌานและตติยฌานทั้งสองในปัญจกนฺยนิคฺคหน้อย จึงชื่อ
ว่า **ปริตตาภา**. รัศมีเกิดขึ้นเพราะเจริญฌานปานกลาง จึงชื่อว่า
อัปปมาณาภา. รัศมีเกิดขึ้นเพราะเจริญฌานประณีต จึงชื่อว่า **อาภัส-**

สร. แต่ในที่นี้ท่านกำหนดเอาเทพทั้งหมดเหล่านั้น ด้วยการกำหนด
ชั้นยอด. กายของเทพเหล่านั้นทั้งหมด แม้ชานเป็นอันเดียวกัน, แต่
สัญญาต่างกัน เพราะไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ และเพราะไม่มีทั้งวิตกและ
วิจารณ์.

บทว่า สุกกิงหา - พวกเทพสุกกิงหะ ได้แก่ พวกเทพผู้เปี่ยม
กระจายไปด้วยความงาม. อธิบายว่า มีรัศมีเป็นก้อนเดียวกันด้วยดี
รัศมีจากร่างกาย. รัศมีของพวกสุกกิงหะเทพเหล่านั้นไม่ขาดเป็นตอน ๆ
เหมือนรัศมีของพวกอภัสสรเทพ. พวกเทพปริตตสุกะ อัปปมาณสุกะ
สุกกิงหะเกิดขึ้นด้วยอำนาจตติยฌานในจตุกกนัย จตุตถฌานในปัญจก-
นัย อันเป็นฌานนิคหน้อย ปานกลาง และประณีต. พวกเทพทั้งหมด
เหล่านั้น พึงทราบว่ามีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน
ด้วยสัญญาในจตุตถฌาน. เวหฬผละ ย่อมรวมเข้ากับ วิญญานฐิติ
ข้อที่ ๔. อสัญญีสัตว์ - สัตว์ไม่มีสัญญา ไม่สงเคราะห์เข้าในวิญญานฐิติ
นี้ เพราะไม่มีวิญญาน, สงเคราะห์เข้าใน สัตตาวาส - ภพเป็นที่อยู่
ของสัตว์.

สุทธาวาส - ภพเป็นที่อยู่ของผู้บริสุทธิ์ ดำรงอยู่ในฝ่ายแห่ง
วิวิญญะ (นิพพาน) มิใช่ดำรงอยู่ตลอดทุกกาล.ภพเทพสุทธาวาสย่อมไม่
เกิดในโลกที่ว่างจากพระพุทธเจ้าตลอดแสนกัปบ้าง, ตลอดอสงไขยกัปบ้าง.

เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติในระหว่างหนึ่งหมื่นหกพันกัป ภพเทพสุทธาวาส
จึงเกิด. พวกเทพเหล่านั้นเป็นเหมือนกองทัพของพระผู้มีพระภาคเจ้า
ผู้ประกาศพระธรรมจักร, เพราะฉะนั้นจึงไม่เป็นวิญญูณฐิติ. ทั้งไม่
รวมเข้ากับสัตตาวาส. พระมหาสิวเถระกล่าวโดยพระสูตรนี้ว่า คุณก่อน
สาริบุตร สัตตาวาสที่เราไม่เคยอาศัยอยู่ นอกจากเทพสุทธาวาสโดยกาล
ยาวนานนี้หาได้ไม่ถ่วงนักแล. ดังนั้นแม้สุทธาวาสก็รวมเข้ากับวิญ-
ญูณฐิติที่ ๔ และสัตตาวาสที่ ๔, สูตรนั้นท่านเห็นตามด้วย เพราะ
เป็นสูตรที่ไม่ได้ห้ามไว้.

ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะวิญญูณละเอียดยะ
มิวิญญูณก็ไม่ใช่ ไม่มีวิญญูณก็ไม่ใช่ เหมือนสัญญาละเอียด, เพราะ
ฉะนั้นท่านจึงไม่กล่าวไว้ในวิญญูณฐิติ.

บทว่า อญฺญ โลกธมฺมา- โลกธรรม ๘ เหล่านี้ คือ ลภ ๑
เสื่อมลภ ๑ ยศ ๑ เสื่อมยศ ๑ นินทา ๑ สรรเสริญ ๑ สุข ๑
ทุกข์ ๑ เมื่อความเป็นไปของโลกมีอยู่ ธรรมของโลก จึงเรียกว่า
โลกธรรม เพราะมีความเปลี่ยนไปเป็นธรรมดา. ชื่อว่า สัตว์จะพ้น
จากโลกธรรมเหล่านี้ ย่อมไม่มี. จะมีก็แต่พระพุทธเจ้าเท่านั้น. ดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย โลกธรรม ๘
เหล่านี้ ย่อมหมุนไปตามโลก, และโลกก็ย่อมหมุนไปตามโลก
ธรรม ๘. โลกธรรม ๘ คืออะไรบ้าง. โลกธรรม ๘ คือ ลภ ๑

เสื่อมลาภ ๑ ยศ ๑ เสื่อมยศ ๑ นินทา ๑ สรรเสริญ ๑

สุข ๑ ทุกข์ ๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โลกธรรม ๘ เหล่านี้

ย่อมหมุนไปตามโลก. และโลกย่อมหมุนไปตามโลกธรรม ๘ เหล่านี้.^๑

ในบทเหล่านั้น บทว่า อนุปริวตุนฺติ - ย่อมหมุนไปตาม ได้แก่ ติดตามไป คือไม่ละ. อธิบายว่า ไม่กลับไปจากโลก.

บทว่า ลาโภ - ลาภ คือลาภของบรรพชิต มีจีวรเป็นต้น, ของคฤหัสถ์ มีทรัพย์และข้าวเปลือกเป็นต้น. เมื่อไม่ได้ลาภนั้น ชื่อว่า เสื่อมลาภ. เมื่อกล่าววว่า น ลาโภ อลาโภ ไม่ใช่ลาภ - ชื่อว่า ไม่มีลาภ ไม่ควรเข้าใจโดยความไม่มีประโยชน์.

บทว่า ยโส - ยศ ได้แก่ บริวารยศ. เมื่อไม่ได้ยศนั้น ชื่อว่า เสื่อมยศ.

บทว่า นินฺทา คือ พุดกล่าวโทษ. บทว่า ปถิ สา คือ พุดกล่าวถึงคุณ.

บทว่า สุขํ ได้แก่ สุขทางกายและสุขทางใจของกามาวจร.

บทว่า ทุกฺขํ ได้แก่ ทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจของปฺปุชฺชน พระโศดบัน พระสกทาคามี, พระอนาคามีและพระอรหันต์มีแต่ทุกข์ทางกายเท่านั้น.

๑. อง อฎฐก. ๒๓/๕๕.

บทว่า นว สัตตาวาสา ได้แก่ ที่อยู่ของสัตว์ทั้งหลาย, อธิบายว่า สถานที่เป็นที่อยู่.

สถานที่อยู่เหล่านั้น ได้แก่ ชั้น อันเป็นที่ปรากฏรู้กันแล้ว. สัตตาวาส ๘ คืออะไรบ้าง. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตตาวาส ๘ เหล่านี้, สัตตาวาส ๘ คืออะไรบ้าง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกมนุษย์ พวกเทพบางหมู่ พวกวินิปาติกะ (เปรต) นี่เป็นสัตตาวาส ข้อที่ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ มีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพผู้อยู่ในจำพวกพรหม ผู้เกิดในปฐมฉาน นี่เป็นสัตตาวาส ข้อที่ ๒.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกเทพอาภัสสระ. นี่เป็นสัตตาวาส ข้อที่ ๓.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพสุภิกขิณะ นี่เป็นสัตตาวาส ข้อที่ ๔.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ ไม่มีสัญญา ไม่เสวยเวทนา เช่น พวกเทพผู้เป็นอสัญญีสัตว์ นี่เป็นสัตตาวาส ข้อที่ ๕.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ ก้าวล่วงรูปสัญญา โดยประการทั้งปวง ดับปฏิขสัญญา ไม่ใส่ใจถึง สัญญาต่างกัน

เข้าถึงอากาศาณูจายณะว่า อนนุโต อากาโส - อากาศไม่มี
ที่สุด. นี่เป็นสัตตาวาส ข้อที่ ๖.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ ก้าวล่วงอากาศา-
ณูจายณะ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงวิญญาณูจายณะว่า
อนนุต วิญญาณ - วิญญาณไม่มีที่สุด นี่เป็นสัตตาวาส ข้อที่ ๗.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ ก้าวล่วงวิญญาณูจาย-
ยณะ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงอาภิญญายณะว่า นตฺถิ
ภิญฺจิ - ไม่มีอะไร ๆ นี่เป็นสัตตาวาส ข้อที่ ๘.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ ก้าวล่วงอาภิญญ-
ยณะ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงเนวสัณฺณานาสัณฺณายณะ
นี่เป็นสัตตาวาส ข้อที่ ๙. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตตาวาส ๙
เหล่านี้แล.^๑

บทว่า ทสยตนานิ ได้แก่ อายตนะ ๑๐ อย่างนี้ คือ จักข-
ยตนะ ๑ รูปายตนะ ๑ โสตายตนะ ๑ สัททายตนะ ๑ ฆานายตนะ ๑
คันธายตนะ ๑ ชิวหายตนะ ๑ รสายตนะ ๑ กายายตนะ ๑ โผฏ-
ฐัพพายตนะ ๑. ส่วนมนายตนะ รัมมายตนะ ท่านไม่จัดไว้ เพราะ
เจือด้วยโลภุสสะ.

๕๗] ในการวิเสชา ๑๐ เหล่านี้ ท่านกล่าวถึง ตีรณปริญญา
ด้วยอำนาจวิปัสสนา.

พึงทราบวินิจฉัยในบทนี้ อาทิว่า สพุพฺพ ภิกฺขเว ปริณฺเอยฺย
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรกำหนดรู้ดังต่อไปนี้. ท่านกล่าวถึง
๑. อง. นวก. ๒๓/๒๒๘.

ศีรณปริยญา ด้วยการได้เฉพาะธรรมเหล่านี้ คือธรรม ๓ มี **อัญญา-
ตัญญูสมามิตินทรีย์** (อินทรีย์ คืออชยาศัยที่มุ่งบรรลุมรรคผล ของ
ผู้ปฏิบัติ) เป็นต้น, ธรรม ๑๕ มี **อนุปปาทธรรม** เป็นต้น ของการ
ออกไปแห่งทุกข์ เป็นต้น อันเป็นปฏิปทาของการดับทุกข์ เป็นการเจริญ
เพื่อให้แจ้ง เป็นการแทงตลอดธรรมเหล่านั้น, ธรรม ๓๑ มี
ปริกคฺคหฺโง - สภาพที่กำหนดไว้, ธรรม ๓ มี **อุตฺตริปฏิเวธฺญะ-**
สภาพที่แทงตลอดยิ่งขึ้นไป เป็นต้น, ธรรม ๘ อันเป็นองค์มรรค,
ธรรม ๒ มีสภาพสงบแห่งปโยคะ เป็นต้น, ธรรม ๒ มีสภาพออกไป
แห่งสภาพที่เป็นอสังขตะ, ธรรม ๓ มีสภาพตรัสรู้ตามสภาพที่นำสัตว์
ออกไป เป็นต้น, ธรรม ๓ มี **อนุโพธนฺญะ** - สภาพที่รู้ตาม เป็นต้น,
ธรรม ๓ มี **อนุโพธปจฺจยะ** - ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ตาม
 เป็นต้น, ธรรม ๔ มี **อุชฺโขตฺตนฺญะ** - สภาพที่รุ่งเรือง เป็นต้น,
ธรรม ๑๘ มี **ปตาปนฺญะ** - สภาพที่ทำให้เร่าร้อน เป็นต้น, ธรรม ๕
มี **วิวิญฺญานานุปัสสนา** - การ - พิจารณาเห็นนิพพาน เป็นต้น. ญาณใน
ความสิ้นไป และญาณในความไม่เกิด นิพพานอันเป็นปัญญาวิมุตติ,
พึงทราบว่ ศีรณปริยญา ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาตามสมควร
แก่หมู่ธรรม และด้วยอำนาจการได้เฉพาะ.

๕๘] ท่านกล่าวถึงศีรณปริยญาด้วยอรรถว่า เข้าถึงกิจ ด้วย
บทว่า **เยถฺ ยถฺ ฐมฺมานํ** ฯลฯ **ติริตา จ** ความว่า บุคคลผู้พยายาม
เพื่อจะได้ธรรมใด ๆ เป็นอันได้ธรรมนั้น ๆ แล้ว. ธรรมเหล่านั้นเป็น

ธรรมอันบุคคลกำหนดรู้แล้ว และพิจารณาแล้วอย่างนี้. เมื่อเข้าถึงกิจแล้ว เป็นอันได้ธรรมนั้น ๆ แล้ว. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ญาณปริญา ของผู้ยังไม่เข้าถึงวิปัสสนา นั้นไม่ดีเลย เพราะ ญาณปริญา ท่านกล่าวด้วยธรรมความรู้ยิ่ง.

บทว่า ปริณตฺตา เจว โหนฺติ ตีริตา จ ธรรมอันบุคคลกำหนดรู้แล้ว และพิจารณาแล้ว ความว่า ธรรมอันบุคคลได้แล้ว ชื่อว่าเป็นอันกำหนดรู้แล้ว และชื่อว่าพิจารณาแล้ว. เป็นอันท่านกล่าวความที่กำหนดรู้ ด้วยการเข้าถึงสมาบัติอย่างนี้.

๕๕] บัดนี้ เพื่อประกอบอรรถนั้น ด้วยการได้ธรรมอย่างหนึ่ง ๆ แล้วแสดงสรุปในที่สุด พระสารีบุตร จึงกล่าวว่า เนกขัมมเป็นต้น. พึงทราบบททั้งหมดนั้น โดยทำนองตามดังที่ท่านกล่าวไว้แล้วในตอนก่อนแล.

จบ อรรถกถาปริญาญยนิทเทศ

ปหาตัพพนิทเทศ

[๖๐] บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ปฐมฌาน เป็นอันได้ปฐมฌานแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำลังรู้แล้ว และพิจารณาแล้วอย่างนี้ บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ทุติยฌาน ฯลฯ

ตติยมาน ฯลฯ จตุตถมาน เป็นอันได้จตุตถมานแล้ว... บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้โอกาสอันญายตนสมาบัติ... วิญญูญายตนสมาบัติ... อากิญจัญญายตนสมาบัติ... เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เป็นอันได้เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้ว และพิจารณาแล้วอย่างนี้.

๖๑] บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้อนิจจานุปัสนา เป็นอันได้อนิจจานุปัสนาแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้ บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ทุกขานุปัสนา... อนัตตานุปัสนา... นิพพิทานุปัสนา... วิศวคานุปัสนา... นิโรธานุปัสนา... ปฏินิสัคคานุปัสนา... ขยานุปัสนา... วชานุปัสนา... วิปริณามานุปัสนา... อนิมิตตานุปัสนา... อัปปณิหิตานุปัสนา... สุธมฺมตานุปัสนา... เป็นอันได้สุธมฺมตานุปัสนาแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้.

[๖๒] บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ธัมมัญญาธรรมวิปัสสนา การพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง เป็นอันได้ธัมมัญญาธรรมวิปัสสนาแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้ บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ยถาภูตญาณทัสสะ... อาทีนวานุปัสนา... ปฏิสังขานุปัสนา... วิวิฏฐานุปัสนา

... เป็นอันได้วิภูฏานุปัสนาแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้.

[๖๓] บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้โสดาปัตติมรรค เป็นอันได้โสดาปัตติมรรคแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้ บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้สกทาคามีมรรค... อนาคามีมรรค... อรหัตมรรค เป็นอันได้อรหัตมรรคแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้ บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ธรรมใด ๆ เป็นอันได้ธรรมนั้น ๆ แล้ว ธรรมเหล่านั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้ ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรกำหนดรู้ ชื่อว่าสุตมยญาณ.

[๖๔] ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรละ ชื่อว่าสุตมยญาณอย่างไร ?

ธรรมอย่างหนึ่งควรละ คือ อัสมีมานะ, ธรรม ๒ ควรละ คือ อวิชชา ๑ ตัณหา ๑, ธรรม ๓ ควรละ คือ ตัณหา ๓, ธรรม ๔ ควรละ คือ โอฆะ ๔, ธรรม ๕ ควรละ คือ นิรวรณ ๕, ธรรม ๖ ควรละ คือ

หมวดค้นหา ๖, ธรรม ๗ ควรรละ คือ อนุสัย ๗, ธรรม ๘ ควรรละ คือ มิจฉัตตะ - ความเป็นผิด ๘, ธรรม ๙ ควรรละ คือ ธรรมมีค้นหาเป็น มูลเหตุ ๙, ธรรม ๑๐ ควรรละ คือ มิจฉัตตะ ๑๐.

[๖๕] ปหานะ ๒ คือ สมุจเฉตปหานะ ๑ ปฏิปัสสัทธิ-
ปหานะ ๑ สมุจเฉตปหานะ อันเป็นโลกุตตรมรรค และปฏิบัติสัทธิ-
ปหานะอันเป็นโลกุตตรผล ในขณะที่แห่งผล ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญมรรค
เครื่องให้ถึงความสิ้นไป.

ปหานะ ๓ คือ เนกขัมมะ เป็นอุบายเครื่องสลัดออกแห่งกาม ๑
อรุพฌาน เป็นอุบายเครื่องสลัดออกแห่งรูป ๑ นิโรธ เป็นอุบายเครื่อง
สลัดออกแห่งสังขตธรรมที่เกิดขึ้นแล้วอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาศัยกัน
และกันเกิดขึ้น ๑ บุคคลผู้ได้นอกขัมมะเป็นอันละและสละกามได้แล้ว
บุคคลผู้ได้อรุพฌานเป็นอันละและสละรูปได้แล้ว บุคคลผู้ได้นิโรธเป็น
อันละและสละสังขารได้แล้ว.

ปหานะ ๔ คือ บุคคลผู้แทงตลอดทุกขสัจ อันเป็นการแทง
ตลอดด้วยการกำหนดรู้ ย่อมละกิเลสที่ควรรละได้ ๑ บุคคลผู้แทงตลอด
สมุทัยสัจ อันเป็นการแทงตลอดด้วยการละ ย่อมละกิเลสที่ควรรละได้ ๑
บุคคลผู้แทงตลอดนิโรธสัจ อันเป็นการแทงตลอดด้วยการทำให้แจ้ง
ย่อมละกิเลสที่ควรรละได้ ๑ บุคคลผู้แทงตลอดมรรคสัจ อันเป็นการ
แทงตลอดด้วยการเจริญ ย่อมละกิเลสที่ควรรละได้ ๑.

ปหานะ ๕ คือ วิกัมภณปหานะ ๑ ตัทธกปหานะ ๑ สมุจ-
เฉทปหานะ ๑ ปฏิปัสสัทธิปหานะ ๑ นิสสรณปหานะ ๑ การละนิวรรณ์
ด้วยการข่มไว้ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญปฐมณาน การละทักขิณด้วยองค์
นั้น ๆ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญสมาธิอันเป็นไปในส่วนแห่งการชำระ
กิเลส สมุจเฉทปหานะอันเป็นโลกุตรมรรค และปฏิบัติปธานะ
อันเป็นโลกุตรผล ในขณะที่แห่งผล ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญมรรคเครื่อง
ให้ถึงความสิ้นไป และนิสสรณปหานะเป็นนิโรธ คือ นิพพาน.

[๖๖] คุก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรละ คุก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ก็สิ่งทั้งปวงควรละคืออะไร คือ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ
จักขุสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิด
ขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยควรละทุกอย่าง.

หู เสียง ฯลฯ จมูก กลิ่น ฯลฯ ลิ้น รส ฯลฯ กาย
โผฏฐัพพะ ฯลฯ ใจ ธรรมารมณ์ ฯลฯ มโนวิญญาณ ฯลฯ มโน-
สัมผัส ฯลฯ สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนาที่เกิด
ขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยควรละทุกอย่าง.

เมื่อพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมละ
กิเลสที่ควรละได้ เมื่อพิจารณาเห็นเวทนา... สัญญา... สังขาร...
วิญญาณ... จักขุ... ชราและมรณะ โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น
ย่อมละกิเลสที่ควรละได้ เมื่อพิจารณาเห็นนิพพานอันยังลงสู่อมตะ

ด้วยความเป็นอนัตตา ด้วยความเป็นที่สุค ย่อมละกิเลสที่ควรละได้
ธรรมใด ๆ เป็นธรรมที่ละได้แล้วธรรมนั้น ๆ เป็นอันสละได้แล้ว ชื่อว่า
ญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด
เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว
คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรละ ชื่อว่า
สุตมยญาณ.

จบ ศติยภาณวาร

อรรถกถาปฬาดัตตพนิทเทส

๖๐-๖๔] พิงทราบวินิจฉัยในปฬาดัตตพนิทเทส ดังต่อไปนี้.

บทว่า อสุมิโน - มานะว่าเป็นเรา ได้แก่ ชื่อว่า มานะ เพราะ
เป็นเราในอุปาทานขันธ ๕ มีรูปเป็นต้น. จริงอยู่เมื่อละมานะนั้นได้
เป็นอันได้บรรลुพระอรหัต พิงทราบว่ แม้เมื่อรูปราคะเป็นต้น ยังมี
อยู่ก็ไม่กล่าวถึงสังโยชน์ที่เหลือกล่าวถึงอัสมิมานะเท่านั้น เพราะอัสมิ-
มานะนั้นหยาบเทียบได้กับทิฏฐิ.

บทว่า อวิชา คือความไม่รู้ในฐานะ ๔ มีทุกข์เป็นต้น โดย
สูตรตันตปริยาย, การไม่รู้ในฐานะ ๘ กับที่สุดของเบื่องต้นเป็นต้น
โดยอภิธรรมปริยาย. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ในธรรมเหล่านั้นอวิชาเป็นไฉน ? อวิชา

คือความไม่รู้ทุกข์ ๑ ไม่รู้ทุกข์สมุทัย - ไม่รู้ทุกข์-
นิโรธ ๑ ไม่รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ๑ ไม่รู้ส่วน
เบื้องต้น ๑ ไม่รู้ส่วนเบื้องปลาย ๑ ไม่รู้ทั้งส่วน
เบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย ๑ ไม่รู้ปัจจุสมุป-
ปาทธรรมอันเป็นอทิปปัจจยา^๑ - สิ่งนี้เป็นปัจจัย
ของสิ่งนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ย่อมมี.

บทว่า ภวตณฺหา ได้แก่ บรรณาในภพมีกมภพเป็นต้น. ดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ในตณฺหา ๓ นั้น ภวตณฺหาเป็นไฉน ? ภว-
ตณฺหา คือ ความพอใจในภพ ความกำหนดในภพ
ความผลิตเพลินในภพ ความอยากในภพ ความ
เสนาหาในภพ ความเร่าร้อนในภพ ความสยบใน
ภพ ความพะวงหลงไหลในภพ.^๒

บทว่า ติสฺโส ตณฺหา - ตณฺหา ๓ ได้แก่ กามตณฺหา ๑ ภว-
ตณฺหา ๑ วิภวตณฺหา ๑. ในอภิธรรมท่านชี้แจงตณฺหาเหล่านั้นไว้
อย่างนี้ว่า ในตณฺหา ๓ นั้น ภวตณฺหาเป็นไฉน ? ราคะสหรัคด้วย
ภวทิกฺขุ ๗๗ จิตมีราคะ นี้เรียกว่าภวตณฺหา.

๑. อภิ. ตั . ๓๔/๖๕๑. ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๕๑๒.

วิภวตัณหาเป็นไฉน ? ราคะสหรัคด้วยอุจเฉททิฏฐิ ฯลฯ จิต
มีราคะ นี้เรียกว่าวิภวตัณหา. ตัณหานอกนั้นเป็นกามตัณหา

กามตัณหาเป็นไฉน ? ราคะประกอบด้วยกามธาตุ ฯลฯ จิตมี
ราคะ นี้เรียกว่ากามตัณหา.

ภวตัณหาเป็นไฉน ? ราคะประกอบด้วยรูปธาตุและอรุปธาตุ ฯลฯ

วิภวตัณหาเป็นไฉน ? ราคะสหรัคด้วยอุจเฉททิฏฐิ ฯลฯ

แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวว่า ราคะเป็นไปในกามคุณ ๕ ชื่อว่า
กามตัณหา, ราคะในรูปภพและอรุปภพ ราคะสหรัคด้วยความใคร่
ในฉาน และสัสสตทิฏฐิ ความปรารถนาด้วยอำนาจภพ ชื่อว่า ภว-
ตัณหา, ราคะสหรัคด้วยอุจเฉททิฏฐิ ชื่อว่า วิภวตัณหา. นี้แก้ไว้
โดยปริยายแห่งทสูตรสูตร. แม้ตัณหาที่ท่านกล่าวไว้โดยปริยายแห่งสัง-
คีติ และโดยปริยายแห่งอภิธรรมว่า ตัณหา ๑ อย่างอื่นอีก คือ กาม-
ตัณหา รูปตัณหา อรูปตัณหา. อย่างอีกอีก ๓ คือ รูปตัณหา อรูป-
ตัณหา นิโรธตัณหา** ถูกต้องในนิเทศนี้. ในตัณหาเหล่านั้น ตัณหา
๕ ประกอบด้วยกามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ, ตัณหาสุดท้ายสหรัคด้วย
อุจเฉททิฏฐิ.

บทว่า จตุตารโ โธมา - โธมะ ๔ คือ กาโมมะ ๑ ภโวมะ ๑
ทิฏฐโธมะ ๑ อวิชโธมะ ๑. ชื่อว่า โธมะ เพราะอรรถว่า ย่อมยังสัตว์
๑. อภิ. วิ. ๓๕/๕๓๓. ๒. ที. ปา. ๑๑/๒๒๘.

นั้นให้จมลงในวัฏฏะ. โอะมะทั้งหลายเหล่านี้เป็นกิเลสมีกำลัง. โอะมะใน
กาม ได้แก่ กามคุณ ชื่อว่า กาโมมะ. คำว่า กาโมมะ นี้เป็นชื่อ
ของ กามตัณหา. โอะมะในภพ ๒ อย่าง คือ รูปภพและอรุภพ จาก
กรรม และจากอุปบัติ ชื่อว่า ภโวมะ. คำว่า ภโวมะ นี้ เป็นชื่อของ
ภวตัณหา. โอะมะ คือ ทิฏฐินั่นแล ชื่อว่า ทิฏฐโมะ คำว่า ทิฏฐโ-
มะ นี้ เป็นชื่อของทิฏฐิมิอาทิวา สุตสโต โลโก - โลกเที่ยง. โอะมะ
คือ อวิชชานั้นแล ชื่อว่า อวิชโมะ. คำว่า อวิชโมะ นี้ เป็น
ชื่อของความไม่รู้ในทุกข์เป็นต้น.

บทว่า ปญจ นีวรณานิ - นีวรณ ๕ คือ กามฉันทะ ๑ พยา-
บาท ๑ ถีนมิทระ ๑ อุทธัจจกุกกุจจะ ๑ วิจิกิจฉา ๑. ชื่อว่า นีวรณานิ
- เพราะห้าม คือ รัตรึงจิตไว้. ชื่อว่า กามา - เพราะเป็นเหตุใคร่.
ได้แก่ กามคุณ ๕. ความพอใจในกาม ชื่อว่า กามฉันทะ. อีกอย่าง
หนึ่ง ชื่อว่า กาโม เพราะข่มใคร่. ความพอใจ คือ กาม, มิใช่ความ
พอใจใคร่จะทำ มิใช่ความพอใจในธรรม เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า กาม-
ฉันทะ. บทนี้เป็นชื่อของ กามตัณหา.

ชื่อว่า พยาปาโท เพราะจิตข่มป้องร้าย คือ ถึงความเสีย
ด้วยความป้องร้ายนั้น, อีกอย่างหนึ่ง จิตยังวินยอาจารย์ รูปสมบัติ
ประโยชน์ สุข ให้ถึงความพินาศ. บทนี้เป็นชื่อของ โทสะ.

ชื่อว่า ถีนี เพราะความหดหู่, ชื่อว่า มิตฺฐิ เพราะความท้อแท้,
อธิบายว่า ความไม่เพิ่มพูน ความอุตสาหกรรมและกำจัด ความไม่สามารถ,
จิตไม่ขะมักเขม้น ชื่อว่า ถีนะ, ความที่เจตสิกไม่ควรแก่การงาน ชื่อว่า
มิตฺฐะ, ความหดหู่และท้อแท้ ชื่อว่า ถีนมิตฺฐะ.

ความที่จิตฟุ้งซ่าน ชื่อว่า อุทฺธจฺจิ ได้แก่ ความไม่สงบ. บทนี้
เป็นชื่อของความฟุ้งซ่าน. จิตทำความน่าเกลียด ชื่อว่า กุกฺกตํ , ความ
ที่จิตทำความน่าเกลียด ชื่อว่า กุกฺกจฺจิ , อธิบายว่า ความเป็นผู้มี
กิริยาน่าตีดุชช. บทนี้เป็นชื่อของความเดือดร้อนในภายหลัง.

ชื่อว่า วิจิกิจฺญา เพราะปราศจากความคิด, อธิบายว่า หมด
ปัญญา. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิจิกิจฺญา เพราะเป็นเหตุค้นหาความ
จริง ยาก ลำบาก. บทนี้เป็นชื่อของความสงสัย. นิรวรณํ คือ กาม-
ฉันทะนั้นแล ชื่อว่า กามฉันทนิรวรณํ. แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนี้.

บทว่า จ ฐมฺมา ปาฐะว่า จฐมฺมา บ้าง. บทว่า จ
คณฺหากายา- หมวดคณหา ๖ คือ. รูปคณหา ๑ สัททคณหา ๑ คันธ-
คณหา ๑ รสคณหา ๑ โสณฺฐัพพคณหา ๒ ธรรมคณหา ๑. คณหา
ในรูป ชื่อว่า รูปคณหา. คณหานั้นนั่นแลท่านกล่าวว่า เป็นหมวด
ด้วยอรรถว่าเป็นกอง เพราะมีหลายประเภท โดยแยกกันมีกามคณหา
เป็นต้น แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนี้.

บทว่า สุตตานุสยา-อนุสย ๗ คือ กามราคานุสย ๑ ปฏิ-
ฆานานุสย ๒ มานานุสย ๑ ทิฏฐานุสย ๑ วิจิกิจฉานุสย ๑ ภวราคา-
นุสย ๑ อวิชชานุสย ๑.

ชื่อว่า อนุสย เพราะนอนเนื่องโดยอรรถว่าละไม่ได้. ความ
กำหนดในกาม ชื่อว่า กามราคะ, อีกอย่างหนึ่ง ราคะ คือ กาม
ชื่อว่า กามราคะ. ชื่อว่า ปฏิฆะ เพราะกระทบกระทั่งในอารมณ์.
ชื่อว่า ทิฏฐิ เพราะอรรถว่า ไม่เห็นความเป็นจริง. ชื่อว่า มานะ
เพราะสำคัญว่าดีกว่าเขาเป็นต้น. ความกำหนดในภพ ชื่อว่า ภวราคะ.
กามราคะมีกำลัง ชื่อว่า กามราคานุสย. แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนี้.

บทว่า อจฺจุ มิจฺจุตฺตา-ความเป็นผิผ ๘ คือ มิจฉาทิฏฐิ ๑
มิจฉาสังกัปปะ ๑ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ ๑ มิจฉาอาชีวะ ๑
มิจฉาวายามะ ๑ มิจฉาสติ ๑ มิจฉาสมาธิ ๑. ชื่อว่า มิจฉตฺตา-ความ
เป็นผิผ เพราะมีสภาพผิผโดยที่แม้หวังอย่างนี้ว่า เขาจักนำประโยชน์
และความสุขมาให้แก่เราที่ไม่เป็นอย่างนั้น และโดยที่เป็นไปวิปริตใน
สิ่งไม่งามว่างามเป็นต้น. ชื่อว่า มิจฉาทิฏฐิ เพราะเห็นผิผ, หรือ
ทิฏฐิเป็นเหตุเห็นผิผ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มิจฉาทิฏฐิ เพราะความ
เห็นวิปริต, หรือเพราะความเห็นไม่จริง, หรือเพราะความเห็นเหลวไหล,
หรือเพราะความเห็นอันบัณฑิตเกลียด เพราะนำความเสื่อมมาให้. แม้
ในคำว่า มิจฉาสังกัปปะ เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิ - เห็นผิด ได้แก่ ยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ และ
อุจฺเจตทิฏฺฐิ.

บทว่า มิจฺฉาสกฺกปโป - ดำริผิด ได้แก่ วิตก ๓ อย่างมีกาม-
วิตกเป็นต้น.

บทว่า มิจฺฉาวาจา - เจรจาผิด ได้แก่ เจตนา ๔ อย่างมีมุสา-
วาทเป็นต้น.

บทว่า มิจฺฉากมฺมฺนุโต - การงานผิด ได้แก่ เจตนา ๓ อย่าง
มีปาณาติบาตเป็นต้น.

บทว่า มิจฺฉาอาชีโว - อาชีพผิด ได้แก่ เจตนาดังขึ้นโดยประ-
กอบมิจฉาอาชีวะ.

บทว่า มิจฺฉาวายาโม - เพียรผิด ได้แก่ ความเพียรประกอบ
ด้วยอกุศลจิต.

บทว่า มิจฺฉาสติ - ระลึกผิด ได้แก่ อกุศลจิตเกิดเป็นปฏิปักษ์
ต่อสติ.

บทว่า มิจฺฉาสมาธิ - ตั้งใจผิด ได้แก่ อกุศลสมาธิ.

บทว่า นว ตณฺหามูลกา^๑ - ธรรมมีต้นหาเป็นมูลเหตุ ๙ ได้แก่
เพราะอาศัยต้นหาจึงเกิดการแสวงหา เพราะอาศัยการแสวงหาจึงเกิด

ลาก ๑ เพราะอาศัยลากจึงเกิดการตกลงใจ ๑ เพราะอาศัยการตกลงใจจึงเกิดการรักใคร่พึงใจ เพราะอาศัยการรักใคร่พึงใจจึงเกิดการพะวง ๑ เพราะอาศัยการพะวงจึงเกิดการยึดถือ ๑ เพราะอาศัยความยึดถือจึงเกิดความตระหนี่ ๑ เพราะอาศัยความตระหนี่จึงเกิดการป้องกัน ๑ เพราะอาศัยการป้องกัน อกุศลธรรมอันลามกมิใช่น้อย คือ การถือไม้ ถือมีด การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวว่ามี มีง การพูดคำส่อเสียด การพูดปด ย่อมเกิดขึ้น ๑. ธรรมมีต้นหาเป็นมูลเหตุ ๕ เหล่านี้ ชื่อว่า **ต้นหามูลกา** เพราะธรรมมีต้นหาเป็นมูลเหตุ. การแสวงหาเป็นต้น เป็นอกุศลทั้งนั้น.

บทว่า **ตณฺหํ ปฏิจฺจ** คือ อาศัยต้นหา. บทว่า **ปริเยสนา** คือ การแสวงหาอารมณ์มีรูปเป็นต้น. เพราะเมื่อต้นหาเมื่ออยู่ การแสวงหาอันนั้นก็มิ.

บทว่า **ลาโภ** ได้แก่ การได้อารมณ์มีรูปเป็นต้น, เพราะเมื่อการแสวงหาเมื่ออยู่ ลากนั้นก็มิ. การตกลงใจมี ๔ อย่าง คือ ญาณ ๑ ต้นหา ๑ ทิฏฐิ ๑ วิตก ๑.

ในวินิจจย คือ การตกลงใจเหล่านั้น ชื่อว่า **ญาณวินิจฺจโย*** - การตกลงใจด้วยความรู้ เพราะพึงรู้สุขวินิจจย ครั้นรู้สุขวินิจจยแล้วพึงชวนขวายหาความสุขในภายใน.

๑. ม.อ. ๑๔/๖๕๔.

ตัณหาวิจิริต ๑๑๘ ที่ปรากฏอย่างนี้ว่า บทว่า **วินิจฺฉโย** ได้แก่
วินิจฺฉัย ๒ อย่าง คือ ตัณหาวินิจฺฉัย ๑ ทิฏฐิวินิจฺฉัย ๑. ชื่อว่า ตณฺหา-
วินิจฺฉโย^๑ - การตกลงใจด้วยตัณหา.

ทิฏฐิ ๖๒ ชื่อว่า **ทิฏฐิวินิจฺฉโย** - การตกลงใจด้วยทิฏฐิ. ใน
ที่นี้ท่านกล่าววิตกว่า **วินิจฺฉย**ะ มาแล้วในสูตรนี้ว่า **ณฺโฑ โข เท-**
วานมฺินฺหุ วิตกฺกนิทาน^๒ - ข้าแต่จอมเทพ ฉันทะแลมีวิตกเป็นเหตุ.
ครั้นได้ลาภแล้ว ย่อมตัดสินถึงสิ่งที่ชอบ ไม่ชอบ และดี ไม่ดี ด้วยวิตก
ว่า สิ่งมีประมาณเท่านี้จักมีแก่เราเพื่อประโยชน์แก่รูปารมณฺ์, มีประมาณ
เท่านี้จักมีแก่เราเพื่อประโยชน์แก่สัททารมณฺ์เป็นต้น, มีประมาณเท่านี้
จักเป็นของเรา, มีประมาณเท่านี้จักเป็นของผู้อื่น, มีประมาณเท่านี้เรา
จักใช้สอย, มีประมาณเท่านี้เราจักเก็บไว้. ด้วยเหตุนี้พระผู้มี-
พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ลาภํ ปฏิจฺจ วินิจฺฉโย** - อาศัยลาภจึงเกิดการ
ตกลงใจ.

บทว่า **ณฺทราค** - การรักใคร่พึงใจ ได้แก่ เมื่อวิตกถึงวัตถุ
ด้วยอกุศลวิตกอย่างนี้แล้ว ย่อมเกิดราคะอย่างอ่อนและอย่างแรง. บทว่า
ณฺโฑ เป็นชื่อของราคะอย่างอ่อน, บทว่า **ราค** เป็นชื่อของราคะ
อย่างแรง.

๑. พุ. มหา. ๒๕/๔๓๐. ๒. ที. มหา. ๑๐/๒๕๖.

บทว่า **อชฺโณสถาน** - ความพะวง ได้แก่ การตกลงอย่างแรงว่า
เรา ของเรา.

บทว่า **ปริคฺคโห** - ความยึดถือ ได้แก่ ทำความยึดถือด้วย
คณาภิภู.

บทว่า **มจฺจริย** - ตระหนี่ ได้แก่ ไม่ยอมให้เป็นสิ่งสาธารณะ
แก่คนอื่น, ด้วยเหตุนี้โบราณาจารย์จึงกล่าวความหมายของ บทว่า
มจฺจริยะ ไว้อย่างนี้ว่า ท่านกล่าวว่า **มจฺจริยะ** เพราะเป็นไปใน
ความว่า ของอัครรย์นี้จะมีแก่เราเท่านั้น จงอย่ามีแก่ผู้อื่นเลย

บทว่า **อารกฺโข** - การป้องกัน ได้แก่ การรักษาด้วยดี ด้วย
ปิตประตุ เก็บไว้ในหีบเป็นต้น.

ชื่อว่า **อธิกรณ** เพราะทำให้ยัง. บทนี้เป็นชื่อของเหตุ.

บทว่า **อารกฺขาธิกรณ** - เป็นภาวนปฺงสกลิงค์ ได้แก่ เหตุแห่ง
การป้องกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีการถือไม้เป็นต้น ดังต่อไปนี้ การถือ
ไม้เพื่อป้องกันผู้อื่น ชื่อว่า **พณฺทาทาน**. การถือศัสตราคมข้างเดียว
เป็นต้น ชื่อว่า **สตุฏาทาน**. การทะเลาะทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ชื่อว่า
กลโห. โกรธกันมาครั้งก่อน ๆ ชื่อว่า **วิคฺคโห**. โกรธกันครั้งหลัง ๆ
ชื่อว่า **วิวาโห**. บทว่า **ตุวํ ตุวํ** ได้แก่ **พุด** มีง มีง ด้วยความไม่
เคารพ.

บทว่า **ทส มิจฺจตุตา** - ความเป็นผิด ๑๐ คือ มิจฺจาทิฏฐิ ฯลฯ
มิจฺจาสมาธิ มิจฺจาญาณะ มิจฺจาวิมุตติ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **มิจฺจญาณ** - รู้ผิด ได้แก่ โมหะเกิดขึ้น ด้วยคิดถึงอุบายในการทำชั่ว และด้วยอาการพิจารณาว่า เราทำชั่ว ก็เป็นการทำของตนเอง.

บทว่า **มิจฺจาวิมุตติ** - พ้นผิด ได้แก่ เมื่อยังไม่พ้นสำคัญว่าพ้น.

๖๕] บัดนี้ เพื่อแสดงธรรมที่ควรละด้วยปหานะ มีประเภท
หลายอย่าง พระสารีบุตรจึงเริ่มบทมีอาทิว่า **เทว ปหานานิ** - ปหานะ
๒ ก็เมื่อรู้แจ้งปหานะแล้วควรรู้ธรรมที่ควรละด้วยปหานะนั้น ๆ. ใน
ปหานะ ๕ ท่านกล่าวถึงโลกุตรปหานะ ๒ พร้อมกับ **ปิโยคะ** ก่อนเว้น
ปหานะ ๒ ทางโลก และ **นิสสรณปหานะ** การละด้วยอุบายเครื่องสลัด
ออก อันไม่เป็น **ปิโยคะ**.

ชื่อว่า **สมุจเจทะ** เพราะปหานะเป็นเหตุทำให้กิเลสขาดไป
โดยชอบ, ชื่อว่า **ปหานะ** เพราะปหานะเป็นเหตุละกิเลส.

ชื่อว่า **สมุจเจทปหานะ** เพราะละกิเลสอันเป็นสมุจเจท ไม่ใช่
ละกิเลสที่ยังมีเหลือ.

ชื่อว่า **ปฏิบัติสัทธา** เพราะกิเลสสงบ, ชื่อว่า **ปหานะ** เพราะ
ละกิเลส, การละอันเป็นความสงบ ชื่อว่า **ปฏิบัติสัทธาปหานะ**.

ชื่อว่า โลกุตระ เพราะข้ามโลก. ชื่อว่า ขยคามิ เพราะถึงความ
สิ้นไป ได้แก่ นิพพาน. ขยคามิและมรรค ชื่อว่า ขยคามิมรรค,
อธิบายว่า มรรคของผู้เจริญขยคามิมรรค ชื่อว่า สมุจเฉตปหานะ.
โลกุตระผล ในขณะที่แห่งผล ชื่อว่า ปฏิปัตสัทธิปหานะ.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า กามานเมตฺติ นิสฺสรณํ - เนก-
ขัมมะเป็นอุบายเครื่องสลัดออกแห่งกามเป็นต้น. ชื่อว่า นิสฺสรณะ เพราะ
เนกขัมมะเป็นเหตุสลัดออกจากกาม จากรูป จากสังขตะ. อีกอย่างหนึ่ง
ชื่อว่า นิสฺสรณะ เพราะออกไปจากกามเหล่านั้น. นิสฺสรณะ คือ
อสุกฺขมาน.

ชื่อว่า เนกขัมมะ เพราะออกจากกาม. หรือ ได้แก่ อนาคามิมรรค.
จริงอยู่อสุกฺขมาน ชื่อว่า นิสฺสรณะ เพราะข่มกามไว้ได้. ส่วน อุป-
ปาตือนาคามิมรรค - อนาคามิมรรคยังฉานให้เกิด ทำฉานนั้นให้
เป็นบาท ชื่อว่า อจฺจนฺตนิสฺสรณํ - เป็นอุบายสลัดออกโดยส่วนเดียว
เพราะขาดจากกามโดยประการทั้งปวง. ชื่อว่า รูปี เพราะอรรถว่า
สลายไป, อธิบายว่า อรูปมิใช่รูปเป็นปฏิปักษ์ต่อรูป จุจอมิตรเป็นปฏิ-
ปักษ์ข้อมิตร, และจุจอโลกะเป็นต้น เป็นปฏิปักษ์ต่อโลกะเป็นต้น. อีก
อย่างหนึ่ง ชื่อว่า อรูปี เพราะอรรถว่า ในฉานนี้ไม่มีรูปด้วยอำนาจ
แห่งผล, อรูปนั้นแล ชื่อว่า อารูปปี - อรูปฉาน. อารูปปะ คือ
อรูปฉาน. อรูปฉานเหล่านั้นเป็นอุบายเครื่องสลัดออกแห่งรูป. อร์หัต-

มรรค ชื่อว่า อุบายเครื่องสลัดออกแห่งรูปโดยประการทั้งปวง เพราะ
ห้ามการเกิดใหม่ด้วยอรุพณาน. บทว่า ภูตฺ คือ เกิดแล้ว. บทว่า
สงฺขตฺ คือ อาศัยปัจจัยปรุงแต่ง.

บทว่า ปฏิจุตฺสมุปฺปนํ - ธรรมอาศัยกันเกิดขึ้น ได้แก่
ปัจจัยนั้น ๆ เกิดขึ้นโดยชอบและร่วมกัน. เป็นอันท่านแสดงความไม่
เที่ยง ด้วยแสดงถึงความเกิดครั้งแรก, เมื่อมีความไม่เที่ยงครั้งที่ ๒ ท่าน
ก็แสดงถึงความเป็นไปในเบื้องหน้าด้วยการแสดงถึงอำนาจของปัจจัย,
เมื่อมีความเป็นไปในเบื้องหน้าครั้งที่ ๓ ท่านก็แสดงถึงความเป็นธรรมดา
อย่างนี้ ด้วยการแสดงถึงความเป็นผู้ชวนชวนปัจจัย.

บทว่า นิโรธฺ คือ นิพพาน. ท่านกล่าวว่า นิโรธฺ เพราะ
อรรถว่า อาศัยนิพพานดับทุกข์. นิโรธฺ นั้น ชื่อว่า เป็นอุบายสลัดออก
แห่งสังขตะนั้น เพราะสลัดออกจากสังขตะทั้งหมด. ส่วนในอรรถกถา
ท่านกล่าวไว้ว่า

ในบทนี้ว่า นิโรธฺ ตสฺส นิสุตฺตํ - นิโรธ
เป็นอุบายสลัดออกแห่งสังขตะนั้น ท่านประสงค์
อรรถผลว่า นิโรธฺ. จริงอยู่เมื่อเห็นนิพพานด้วย
อรรถผล สังขารทั้งปวงก็จะไม่มีต่อไปอีก เพราะ
เหตุนี้ท่านจึงกล่าว นิโรธฺ เพราะเป็นปัจจัย
แห่งนิโรธอันได้แก่พระอรหันต์.

ฟังทราบวินิจฉัยโดยบทมีอาทิว่า **เนกขัมมัม ปฏิลทุสสุ** - เมื่อ
บุคคลผู้ได้เนกขัมมะแล้วมีดังต่อไปนี้ เมื่อบุคคลผู้ได้เนกขัมมะเป็นอัน
ละและสละกามได้แล้ว ด้วย **วิกขัมภนปหานะ** ในเพราะอุบายสลัดออก
แห่งอสุกขณ. ด้วย **สมุจเฉตปหานะ** ในเพราะอุบายสลัดออกแห่ง
อนาคามิมรรค. ฟังประกอบรูปทั้งหลายอย่างนี้ในเพราะอุบายสลัดออก
แห่งอรุพณและในเพราะอุบายสลัดออกแห่งอรหัตมรรค. การตัดขาด
รูปย่อมมีด้วยการละนันทราคะในรูปทั้งหลาย, อนึ่งในบทว่า **รูปา** นี้
เป็นลึงควิปาลาส. เมื่อบุคคลผู้ได้นิโรธเป็นอันละและสละสังขารได้แล้ว
ด้วย **นิสสรณปหานะ** ในเพราะพระนิพพานเป็นเครื่องสลัดออก, ด้วย
ปฏิบัติสัทธปหานะ ในเพราะอรหัตผลเป็นเครื่องสลัดออก. ฟังทราบว่า
การได้เฉพาะด้วยสามารถทำให้เป็นอารมณ์ ในเพราะความที่พระ
นิพพานเป็นเครื่องสลัดออก

ฟังทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **ทุกขสจฺจํ** ดังต่อไปนี้.

บทว่า **ปริญญาปฏิวะ** - การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้เป็น
ต้น เป็นภาวนปฺงสกะ. การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ ชื่อว่า **ปริญ-**
ญาปฏิวะ. ทุกขัจฉินั้นเป็นการแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้. แม้ใน
บทที่เหลือก็มีนัยนี้.

บทว่า **ปชหาติ** - ย่อมละ ฟังถื้อเอาความว่า บุคคลผู้แทงตลอด
ได้อย่างนั้น ๆ ย่อมละกิเลสที่ควรละได้. อธิบายว่า ย่อมละกิเลสเหล่านั้น

ด้วยละันทราคะแม่น้ำในโลกิยะและโลกุตระ. ปาฐะว่า ปชหติ บ้าง.
มรรคญาณย่อมตรัสรู้อริยสัจ ๔ ในขณะที่เดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง. ย่อม
ตรัสรู้ทุกข์ ด้วยปริณฺญาภิสมฺมัย - การตรัสรู้ด้วยการกำหนดรู้, ย่อม
ตรัสรู้สมุทัย ด้วยปหานาภิสมฺมัย - การตรัสรู้ด้วยการละ, ย่อมตรัสรู้
มรรค ด้วยภาวนาภิสมฺมัย - การตรัสรู้ด้วยการทำให้เกิด, ย่อมตรัสรู้
นิโรธ ด้วยสังคฺคิกริยาสมฺมัย - การตรัสรู้ด้วยการทำให้แจ้ง. เหมือนเรือ
ย่อมทำกิจ ๔ อย่างในขณะที่เดียวกัน, ย่อมละฝั่งใน, ตัดกระแส, นำ
สินค้าไป, ย่อมถึงฝั่งโน้น ฉะนั้น. ท่านอธิบายไว้อย่างไร? พึงทราบ
ว่า ท่านกล่าวถึง ปหานะ แม้ในขณะที่เดียวกันก็จุแยกกัน เพราะ
ท่านกล่าวว่า พระโยคาวจรทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ ย่อมบรรลु ย่อม
เห็น ย่อมแทงตลอดอริยสัจ ๔.

พึงทราบวินิจฉัยในปหานะ ๕ ดังต่อไปนี้ การข่ม การทำให้ กล
ซึ่งปณิกธรรมมีนิรณเป็นต้น ด้วยโลกิยสมานันนั้นๆ คุณเอาหม้อ
เหวี่ยงลงไปในน้ำที่มีแหน ทำให้แหนกระจายไปไกล ฉะนั้น นี่ชื่อว่า
วิกขมฺภณปหานะ.

บทว่า วิกขมฺภณปหานญจ นีรณณํ ปมฺหณณํ ภาว-
ยโต - การละนิรณด้วยการข่มไว้ ย่อมมีแก่ผู้เจริญปฐมณาน พึง
ทราบว่า ท่านกล่าวถึงการละนิรณ เพราะนิรณปรากฏ. อันที่จริง
นิรณยังไม่ครอบงำจิตเรวนักทั้งในส่วนเบื้องต้น ทั้งในส่วนเบื้องหลัง

แห่งฉาน. เมื่อจิตถูกนิรณันครอบงำ ฉานย่อมเสื่อม, แต่วิตกเป็นต้น
ยังเป็นไปได้ไม่เป็นปฏิกิริยาทั้งก่อนหลังตั้งแต่ทุกขฉานเป็นต้น. เพราะ
ฉะนั้น การข่มนิรณันจึงปรากฏ. การละกรรมที่ควรละนั้น ๆ โดยเป็น
ปฏิกิริยากันด้วยของคณานันเป็นส่วนของวิปัสสนานั้น ๆ ตามประทีป
ไว้ในตอนกลางคืนละความมืดเสียได้ นี่ชื่อว่า ตทังคปหานะ.

บทว่า ตทังคปหานญจ ญาณจิตตานํ นิพเพชภาคิยํ สมาริ
ภาวยโต - การละทัญญูด้วยคณานัน ๆ ย่อมมีแก่ผู้เจริญสมาธิอันเป็นไป
ในส่วนแห่งการชำแรกกิเลส พึงทราบว่า ท่านกล่าวถึงการละทัญญูโดย
เป็นของหายาบ. เพราะทัญญูเป็นของหายาบ, นิสังยญาเป็นต้นละเอียด.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ญาณจิตตานํ คือ ญาณนั้นแล ชื่อว่า
ทัญญูกะ คุบหมิอาทิวา ภูถคตํ มุตตคตํ ° - ภูถมุตต. ทัญญูกะ
นี้เที่ยวไปด้วยทัญญู เพราะความเป็นของที่ควรไปบ้าง ชื่อว่า ญาณ-
คตะ. ไปในทัญญู เพราะหยั่งลงในทัญญู ๖๒ บ้าง ชื่อว่า ญาณ-
คตะ. ทัญญูกะเหล่านั้น ท่านกล่าวเป็นพหุจนะ.

บทว่า นิพเพชภาคิยํ สมาริ - สมาธิอันเป็นไปในส่วนแห่ง
การชำแรกกิเลส ได้แก่ สมาธิสัมปยุตด้วยวิปัสสนา. การละโดยอาการ
ที่เป็นไปไม่ได้อีกต่อไปแห่งกรรมอันเป็นสังโยชน ด้วยอริยมรรคญาณ
คุณันไม้ที่ถูกสายฟ้าฟาด นี่ชื่อว่า สมุจเจทปหานะ.

๑. อ. นวก. ๒๓/๒๑๕.

บทว่า นิโรธ นิพพาน - นิโรธ คือ นิพพาน ได้แก่

นิพพาน กล่าวคือ นิโรธ.

๖๖] เพื่อแสดงธรรมที่ควรละด้วย ปหานะ อย่างนี้แล้วแสดง
ธรรมที่ควรละอีกโดยสรุป พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสพุทธพจน์มีอาทิว่า
สพฺพํ ภิกฺขเว ปหาตพฺพํ - ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรละ.

ในธรรมเหล่านั้น ควรละธรรมมีจกฺขเป็นต้น ด้วยการละฉันท-
ราคะ.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า รูปํ ปสฺสนุโต ปชหาติ - เมื่อ
เห็นรูปย่อมละ ได้แก่ เมื่อพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยง
เป็นต้น ย่อมละกิเลสที่ควรละได้. เมื่อพิจารณาเห็น สํารวจ พง
ปรารธนา อนันฺณยฺยตฺถยฺยสสามินฺทริยํ ในสองไปยาลว่า จกฺขํ ฯเปฯ
ขรามรณํ ฯเปฯ อมโตะธํ นิพฺพานํ , อนันฺณยฺยตฺถยฺยสสามินฺทริยํ
ในโลกุตตรธรรมเหล่านั้น มีอาทิว่า ปสฺสนุโต ปชหาติ - เมื่อพิจารณา
เห็น ย่อมละได้ ย่อมละกิเลสที่ควรละ ในขณะแห่งวิปัสสนา เพราะ
เหตุนี้ควรประกอบโดยอนุรูปแก่ธรรมนั้น ๆ.

จบ อรรถกถา/หัตถ์พนิตเทศ

จบ อรรถกถาตติยภาณวาร

จตุตถภาณวาร - ภาเวตัพพนิเทศ

[๖๗] ปัญหาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่อง
รู้ชัดธรรมทั้งได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรเจริญ ชื่อว่าสุตมข-
ณญาณอย่างไร ?

ธรรมอย่างหนึ่งควรเจริญ คือ กายกตาสติอันสหระคด้วยความ
สำราญ. ธรรม ๒ ควรเจริญ คือ สมถะ ๑. วิปัสสนา ๑. ธรรม ๓
ควรเจริญ คือ สมาธิ ๓. ธรรม ๔ ควรเจริญ คือ สติปัฏฐาน ๔.
ธรรม ๕ ควรเจริญ คือ สัมมาสมาธิมีองค์ ๕. ธรรม ๖ ควรเจริญ
คือ อนุสติ ๖. ธรรม ๗ ควรเจริญ คือ โพชฌงค์ ๗. ธรรม ๘
ควรเจริญ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘. ธรรม ๙ ควรเจริญ คือ องค์
อันเป็นประธานแห่งความบริสุทธิ์ - ปาริสุทธิ ๙. ธรรม ๑๐ ควร
เจริญ คือ กสิณ ๑๐.

[๖๘] ภาวนา ๒ คือ โลภียภาวนา ๑ โลกุตตรภาวนา ๑.

ภาวนา ๑ คือ การเจริญธรรมอันเป็นรูปาวจรกุศล ๑ การเจริญธรรม
อันเป็นอรูปาวจรกุศล ๑ การเจริญกุศลธรรมอันไม่นับเนื่องในโลก
คือ โลกุตตรกุศล ๑. การเจริญธรรมอันเป็นรูปาวจรกุศล เป็นส่วนเลว
ก็มี เป็นส่วนปานกลางก็มี เป็นส่วนประณีตก็มี, การเจริญธรรมอัน
เป็นอรูปาวจรกุศล เป็นส่วนเลวก็มี เป็นส่วนปานกลางก็มี เป็นส่วน
ประณีตก็มี, การเจริญกุศลธรรมอันไม่นับเนื่องในโลก เป็นส่วนประณีต

อย่างเดียวกัน. ภาวนา ๔ คือ เมื่อแห่งตลอดทุกขสัจ อันเป็นการแห่งตลอดด้วยปริญา ชื่อว่าเจริญอยู่ ๑ เมื่อแห่งตลอดสมุทตสัจอันเป็นการแห่งตลอดด้วยปหานะ ชื่อว่าเจริญอยู่ ๑ เมื่อแห่งตลอดนิโรธสัจ อันเป็นการแห่งตลอดด้วยสังนิกริยา ชื่อว่าเจริญอยู่ ๑ เมื่อแห่งตลอดมรรคสัจอันเป็นการแห่งตลอดด้วยภาวนา ชื่อว่าเจริญอยู่ ๑ ภาวนา ๔ นี้.

[๖๕]ภาวนา ๔ อีกประการหนึ่ง คือ เอสนาภาวนา ๑

ปฏิลาภาวนา ๑ เอกรสาภาวนา ๑ อาเสวนาภาวนา ๑.

เอสนาภาวนาเป็นไฉน ? เมื่อพระโยคาวจรทั้งปวงเข้าสมาธิอยู่ ธรรมทั้งหลายที่เกิดในธรรมอันเป็นส่วนเบื้องคั้นนั้น มีกิจเป็นอย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้น ภาวนานี้ จึงชื่อว่าเอสนาภาวนา.

ปฏิลาภาวนาเป็นไฉน ? เมื่อพระโยคาวจรทั้งปวงเข้าสมาธิแล้ว ธรรมทั้งหลายที่เกิดในอัปทานั้น ไม่เป็นไปล่วงกันและกัน เพราะฉะนั้น ภาวนานี้ จึงชื่อว่าปฏิลาภาวนา.

[๗๐]เอกรสาภาวนาเป็นไฉน ? เมื่อพระโยคาวจรเจริญสัทธินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ อินทรีย์อีก ๔ อย่าง มีกิจอย่างเดียวกันด้วยสามารถแห่งสัทธินทรีย์ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน เมื่อพระโยคาวจรเจริญวิริยอินทรีย์ด้วยอรรถว่าประกอบไว้... เมื่อเจริญสัทธินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้ง

มัน ... เมื่อเจริญสมาธิในทริยด้วยอรรถว่าไม่พึงชาน ... เมื่อเจริญปัญญินทริยด้วยอรรถว่าเห็น อินทริยอีก ๔ อย่าง มีกิจอย่างเดียวกันด้วยสามารถปัญญาอินทริย เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าอินทริยทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน.

เมื่อพระโยคาวจรเจริญสัทธาพละ ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหว เพราะอสังกัษะ พละอีก ๔ อย่าง มีกิจอย่างเดียวกันด้วยสามารถสัทธาพละ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา เพราะอรรถว่าพละทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน เมื่อพระโยคาวจรเจริญวิริยพละ ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหวเพราะโกสัชชะ... เมื่อพระโยคาวจรเจริญสติพละ ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหวเพราะปมาทะ ... เมื่อพระโยคาวจรเจริญสมาธิพละ ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหวเพราะอุทัจจะ... เมื่อพระโยคาวจรเจริญปัญญาพละ ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหวเพราะอวิชา พละอีก ๔ อย่าง มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถปัญญาพละ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าพละทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน.

เมื่อพระโยคาวจรเจริญสติสัมโพชฌงค์ ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น โพชฌงค์อีก ๖ อย่าง มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถสติสัมโพชฌงค์ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าโพชฌงค์ทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน เมื่อพระโยคาวจรเจริญธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าเลือกเฟ้น ... เมื่อเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าประคองไว้...

เมื่อเจริญปีติสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่า ชาบชานไป. ..เมื่อเจริญปีติสัทธัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าสงบ...เมื่อเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน...เมื่อเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าพิจารณาหาทางโพชฌงค์อีก ๖ อย่าง มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถอุเบกขาสัมโพชฌงค์ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าโพชฌงค์ทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน.

เมื่อพระโยคาวจรเจริญสัมมาทิฐิด้วยอรรถว่าเห็นชอบ องค์มรรคอีก ๗ อย่าง มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถสัมมาทิฐิ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าองค์มรรคทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน เมื่อพระโยคาวจรเจริญสัมมาสังกัปปะด้วยอรรถว่าตริก . . .เมื่อเจริญสัมมาวาจาด้วยอรรถว่ากำหนดเอา...เมื่อเจริญสัมมากัมมันตะด้วยอรรถว่าเป็นสมุฏฐาน ... เมื่อเจริญสัมมาอาชีวะด้วยอรรถว่าปล่อยแผ้ว .. เมื่อเจริญสัมมาวายามะด้วยอรรถว่าประคองไว้ ...เมื่อเจริญสัมมาสติด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ... เมื่อเจริญสัมมาสมาธิด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน องค์มรรคอีก ๗ อย่าง มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถสัมมาสมาธิ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนาด้วยอรรถว่าองค์มรรคทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน ภาวนานี้ ชื่อว่าเอกรสภาวนา.

[๗๑] อาเสวนาภาวนาเป็นไฉน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเสพเป็นอันมากซึ่งสมาธิที่ถึงความชำนาญ ตลอดเวลาเช้าก็ดี ตลอด

เวลาเที่ยงก็ดี ตลอดเวลาเย็นก็ดี ตลอดเวลาก่อนภัตก็ดี ตลอดเวลา
หลังภัตก็ดี ตลอดยามต้นก็ดี ตลอดยามหลังก็ดี ตลอดคืนก็ดี ตลอด
วันก็ดี ตลอดคืนและวันก็ดี ตลอดกาฬปักข์ก็ดี ตลอดชุนหปักข์ก็ดี
ตลอดฤดูฝนก็ดี ตลอดฤดูหนาวก็ดี ตลอดฤดูร้อนก็ดี ตลอดส่วนวัยต้น
ก็ดี ตลอดส่วนวัยกลางก็ดี ตลอดส่วนวัยหลังก็ดี ภวานานี้ชื่อว่า
อาเสวนาภวานา ภวานา ๔ ประการนี้.

[๗๒] ภวานา ๔ อีกประการหนึ่ง คือ ภวานา ด้วยอรรถว่า
ไม่ล่วงกันและกันแห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดในภวานานี้ ๑ ภวานาด้วย
อรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน ๑ ภวานาด้วยอรรถว่า
นำไปซึ่งความเพียรอันเข้าถึงธรรมนั้น ๆ ๑ ภวานาด้วยอรรถว่าเสพเป็น
อันมาก ๑

[๗๓] ภวานา ด้วยอรรถว่าไม่ล่วงกันและกันแห่งธรรม
ทั้งหลายที่เกิดในภวานานี้ อย่างไร.

เมื่อพระโยคาวจรละกามฉันทะ ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถ
เนกขัมมะย่อมไม่ล่วงกันและกัน เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภวานา ด้วย
อรรถว่าไม่ล่วงกันและกันแห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดในภวานานี้ เมื่อ
พระโยคาวจรละพยาบาท ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถความไม่
พยาบาท ย่อมไม่ล่วงกันและกัน...เมื่อละถีนมิทระ ธรรมทั้งหลายที่เกิด

ด้วยสามารถอาโลกสัญญา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละอุทัจจะ
ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมไม่ล่วงกันและ
กัน ... เมื่อละวิจิกิจฉา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถการกำหนด
ธรรม ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละอวิชชา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วย
สามารถแห่งญาณ ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละอวิชชา ธรรมทั้งหลาย
ที่เกิดด้วยสามารถ ความปราโมทย์ ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละ
นิวรณ์ทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถปฐมญาณ ย่อมไม่
ล่วงกันและกัน ... เมื่อละวิตกและวิจารณ์ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถ
ทุติยญาณ ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละปีติ ธรรมทั้งหลายที่เกิด
ด้วยสามารถตติยญาณ ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละสุขและทุกข์
ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถจตุตถญาณ ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ...
เมื่อละรูปสัญญา ปุณณสัญญา นานัตตสัญญา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วย
สามารถอากาสาณัญจายตนสมาบัติ ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละ
อากาสาณัญจายตนสัญญา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถวิญญาณัญ-
จายตนสมาบัตีย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละวิญญาณัญจายตนสัญญา
ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถอากิญจัญญายตนสมาบัติ ย่อมไม่ล่วงกัน
และกัน ... เมื่อละอากิญจัญญายตนสัญญา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วย
สามารถเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อ
ละนิจสัญญา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถอนิจจานุปัสสนา ย่อม
ไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละสุขสัญญา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถ

ทุกขานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน...เมื่อละอรรถสัญญา ธรรม
ทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถนัตตานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน...
เมื่อละความเพลิดเพลิน ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถนิพพิทานุ-
ปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน...เมื่อละราคะ ธรรมทั้งหลายที่เกิด
ด้วยสามารถวิราคานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ...เมื่อละมนัสสัญญา
ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถขยานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน...
เมื่อละสมุทัย ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถนิโรธานุปัสสา ย่อมไม่
ล่วงกันและกัน ...เมื่อละความถือมั่น ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถ
ปฏินิสสัคคานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละอายุหนะ - การ
ทำความเพียรเพื่อประโยชน์แก่สังขาร ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถ
วยานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน... เมื่อละธรรมาสัญญา - ความสำคัญ
ว่ายังยืน ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถวิปริณามานุปัสสา ย่อมไม่
ล่วงกันและกัน ...เมื่อละนิमित ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถอนิมิต-
ตานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ...เมื่อละปณิธิ ธรรมทั้งหลายที่เกิด
ด้วยสามารถอัปปณิหิตานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละอภิ-
นิเวส - ความยึดมั่นว่ามีตัวตน ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถ
สุญญตานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ...เมื่อละสाराทานาภินิเวส
- ความยึดมั่นด้วยการถือว่าเป็นแก่นสาร ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วย
สามารถอริปัญญาธรรมวิปัสสนา - ความเห็นแจ้งซึ่งธรรมด้วยปัญญาอัน

ยัง ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละสัมโมหาภินิเวส - ความยึดมั่น
ด้วยความหลงใหล ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถญาณทัสนะ
ย่อมไม่ล่วงกันและกัน...เมื่อละอาลยาภินิเวส - ความยึดมั่นด้วยความ
อาลัย ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถอาทีนวานุปัสนา ย่อมไม่ล่วง
กันและกัน ...เมื่อละอัปปฏิสังขา - ความไม่พิจารณา ธรรมทั้งหลาย
ที่เกิดด้วยสามารถปฏิสังขานุปัสนา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน...เมื่อละ
สัณฺเญคาภินิเวส - ความยึดมั่นด้วยกิเลสเครื่องประกอบสัตว์ ธรรมทั้ง
หลายที่เกิดด้วยสามารถวิภูฏานุปัสนา - ความตามเห็นกามเป็นเครื่อง
ควรหลีกไป ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละกิเลสที่ตั้งอยู่ร่วมกันกับ
ทิฏฐิ ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถโศคาปัตติมรรค ย่อมไม่ล่วงกัน
และกัน ... เมื่อละกิเลสอย่างหยาบ ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถ
สกทาคามิมรรค ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละกิเลสอย่างละเอียด
ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยความสามารถอนาคามิมรรค ย่อมไม่ล่วงกัน
และกัน ..เมื่อละกิเลสทั้งปวง ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถอรหัต-
มรรค ย่อมไม่ล่วงกันและกัน เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถ
ว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยความไม่ล่วงกันและกัน ชื่อว่าภาวนา
ด้วยอรรถว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงกันและกัน อย่าง
นี้.

[๗๔] ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็น
อย่างเดียวกันอย่างไร.

เมื่อพระโยคาวจรละกามฉันทะ อินทรีย์ ๕ มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถเนกขัมมะ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภavana ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน เมื่อละพยาบาท อินทรีย์ ๕ มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถความไม่พยาบาท ฯลฯ เมื่อละกิเลสทั้งหมด อินทรีย์ ๕ มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถอรหัตมรรค เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภavana ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน ชื่อว่าภavana ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน อย่างนี้.

[๗๕] ชื่อว่าภavana ด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ธรรมนั้น ๆ อย่างไร ?

พระโยคาวจรเมื่อละกามฉันทะ ย่อมนำไปซึ่งความเพียรด้วยสามารถเนกขัมมะ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภavana ด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ธรรมนั้น ๆ เมื่อละพยาบาท ย่อมนำไปซึ่งความเพียรด้วยสามารถความไม่พยาบาท ฯลฯ เมื่อละกิเลสทั้งปวง ย่อมนำไปซึ่งความเพียรด้วยสามารถอรหัตมรรค เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภavana ด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าภavana ด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ธรรมนั้น ๆ อย่างนี้.

[๗๖]ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าเสพเป็นอันมาก อย่างไร ?

เมื่อพระโยคาวจรละกามฉันทะ ย่อมเสพเป็นอันมากซึ่งเนก-
ขัมมะ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าเสพเป็นอันมาก เมื่อ
ละพยาบาทย่อมเสพเป็นอันมากซึ่งความไม่พยาบาท ฯลฯ เมื่อละกิเลส
ทั้งปวง ย่อมเสพเป็นอันมากซึ่งอรหัตมรรค เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา
ด้วยอรรถว่าเสพเป็นอันมาก ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าเสพเป็นอันมาก
อย่างนี้ ภาวนา ๕ ประการนี้.

พระโยคาวจรพิจารณาเห็นรูป ชื่อว่าเจริญภาวนา พิจารณา
เห็นเวทนา...พิจารณาเห็นสัญญา...พิจารณาเห็นสังขาร...พิจารณา
เห็นวิญญาณ...พิจารณาเห็นจักขุ ฯลฯ พิจารณาเห็นชราและมรณะ
...พิจารณาเห็นนิพพานอันยังลงในอมตะด้วยอรรถว่าเป็นที่ ชื่อว่า
เจริญภาวนา ธรรมใด ๆ เป็นธรรมอันเจริญแล้ว ธรรมนั้น ๆ ย่อมมี
กิจเป็นอย่าเดียวกัน ชื่อว่าญาณ ด้วยอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่า
ปัญญา ด้วยอรรถว่ารู้ชัด เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาความ
ทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดซึ่งธรรมที่ได้สดับมาแล้ว
ว่า ธรรมเหล่านี้ควรเจริญ ชื่อว่าสุตมยญาณ.

จบ จตุตถภาณวาร

อรรถกถาภาเวตัพพนิเทศ

[๖๗]พึงทราบวินิจฉัยในภาเวตัพพนิเทศ ดังต่อไปนี้ บทว่า
กายคตาสติ ได้แก่ สติสัมปยุตด้วยการมนสิการถึงอานาปานสติ อิริ-
ยาบถ ๔ อิริยาบถเล็กน้อย อาการ ๗๒ ชาติ ๔ ปาฐา ๕ และการ
กำหนดสิ่งเป็นปฏิภูมิต่านกล่าวไว้แล้วในสูตรอันว่าด้วยกายคตาสติและ
สัมปยุตด้วยรูปฌานตามสมควร. สตินั้นท่านกล่าวว่า กายคตา เพราะ
ไป คือ เป็นไปในกายเหล่านั้น.

บทว่า สาทสหคตา - สติสหคตด้วยความสำราญ ได้แก่ ถึง
ภาวะมีเกิดขึ้นครั้งเดียวเป็นต้นกับด้วยความสำราญ กล่าวคือ การเสวย
สุขอันหวานชื่น. สหคตศัพท์ปรากฏในชินวณะลงในอรรถ ๕ ประการ
คือ ในตัฬภาวะ - ความกำหนดด้วยความพอใจ ๒ ในโวกิณณะ -
ความเจือ ๑ ในอาร์มมณะ - อารมณ์ ๑ ในนิสสยะ - นิสัย ๑
ในสังสัฏฐะ - ความเกี่ยวข้อง ๑.

ปรากฏในอรรถว่า ตัฬภาวะ ดังในบทนี้ว่า ยายิ ตณฺหา
โปโนพฺภวิกา นนฺทิราคสหคตา - ตณฺหาทำให้เกิดภพใหม่สหคตด้วย
นันทิราคะ, อธิบายว่า เป็นความกำหนดด้วยความพอใจ. ปรากฏใน
อรรถว่า โวกิณณะ ดังในบทนี้ว่า ยา ภิกฺขเว วิมฺสา โกสฺสข-
สหคตา โกสฺสขสมิปปยุตฺตา - วิมฺสา สหคตด้วยโกสัชชะ สัมป-
ยุตด้วยโกสัชชะ, อธิบายว่า วิมฺสาเจือด้วยโกสัชชะเกิดขึ้นในระหว่าง ฯ.

ปรากฏในบทว่า อารัมมณะ ดังในบทนี้ว่า ลาภี โหติ รูปสหคตานิ
วา สมาปตฺตึนํ อรูปสหคตานิ วา สมาปตฺตึนํ - ผู้ได้สมาบัติสหคต
ด้วยรูป หรือสหคตด้วยอรูป, อธิบายว่า สมาบัติอันมีรูปเป็นอารมณ์
และมีอรูปเป็นอารมณ์. ปรากฏในอรรถว่า นิสสยะ ดังในบทนี้ว่า
อญฺญิกสญฺญาสหคตํ สติสมุโพชฌมํ ภาเวติ - ภิกษุเจริญสติสัมโพช-
ฌมํ หรคตด้วยอญฺญิกสญฺญา, อธิบายว่า เจริญอญฺญิกสญฺญา อันมี
อญฺญิกสญฺญานอนเนื่องอยู่ในสันดานเป็นอันได้เฉพาะแล้ว. ปรากฏใน
อรรถว่า สังสัฏฺฐะ ดังในบทนี้ว่า อิํ สฺวํ อิมาย ปิตฺติยา สหคตํ
โหติ สหชาตํ สมิปฺปยุตฺตํ - สุขนี้สหคต คือเกิดร่วม คือสัมปยุตด้วย
ปิตฺติ, อธิบายเกี่ยวข้องกัน. แม้ในบทนี้ ท่านก็ประสงค์เอาความ
เกี่ยวข้องกัน. เพราะสติเกี่ยวข้องด้วยความสำราญ ท่านกล่าวว่า สาท-
สหคตา - สหคตด้วยความสำราญ.

จริงอยู่ สติเกี่ยวข้องด้วยความสำราญนั้น เว้นจตุตถฌานใน
ฌานที่เลื้อย่อมเป็น สาทสหคตา - สหคตด้วยความสำราญ, แม้เมื่อ
สติสหคตด้วยอุเบกขามีอยู่ โดยมากท่านก็กล่าวว่า สาทสหคตา, อีก
อย่างหนึ่ง เพราะจตุตถฌานเป็นมูลของปฐิมาณเป็นอันท่านกล่าวถึง
สติหคตด้วยอุเบกขาบ้าง เพราะสหคตด้วยความสำราญ, ก็เมื่อ
ความสุขมีอยู่ด้วยอุเบกขา สติจึงเป็น สาทสหคตา เพราะพระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว ด้วยเหตุนั้นจึงเป็นอันท่านกล่าวถึงสติสัมปยุต
ด้วยจตุตถฌานด้วย.

บทว่า สมโถ จ วิปัสสนา จ - สมถะและวิปัสสนา. ชื่อว่า
สมถะ เพราะยังธรรมที่เป็นข้าศึก มีกามฉันทะเป็นต้นให้สงบ คือให้
หมดไป สมถะนี้เป็นชื่อของสมาธิ. ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะเห็น
ธรรมโดยอาการหลายอย่าง โดยมีความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น วิปัส-
สนานี้เป็นชื่อของปัญญา. ในสองบทนี้ ในทสูตรปริยายสูตร ท่าน
กล่าวว่า เป็นบุพภาค, และในสังคีติปริยายสูตร ท่านกล่าวว่า เจือ
ด้วยโลกียะและโลกุตระ.

บทว่า ตโย สมาธิ - สมาธิ ๓ ได้แก่ สมาธิมีวิตกไม่มีวิจาร์ ๑
สมาธิไม่มีวิตกมีเพียงวิจาร์ ๑ สมาธิไม่มีทั้งวิตกไม่มีทั้งวิจาร์ ๑. สมาธิ
พร้อมด้วยวิตกเป็นไปด้วยอำนาจสัมปยุตธรรม ชื่อว่า สวิตกโก,
สมาธิพร้อมด้วยวิจาร์ ชื่อว่า สวิจาร์. สมาธินั้น เป็นขณิกสมาธิ-
สมาธิชั่วขณะ เป็นวิปัสสนาสมาธิ - สมาธิเห็นแจ้ง เป็นอุปจารสมาธิ-
- สมาธิเฉียด ๆ ปฐมฌานสมาธิ - สมาธิในปฐมฌาน. ชื่อว่า อวิตกโก
เพราะสมาธิไม่มีวิตก ชื่อว่า วิจาร์มคฺโต เพราะในวิตกวิจาร์ สมาธิ
มีเพียงวิจาร์มีประมาณยิ่ง, อธิบายว่า สมาธิไม่ถึงการประกอบร่วมกัน
กับวิตกยิ่งกว่าวิจาร์. ในปัญจกนัย สมาธินั้นเป็นสมาธิในทุติยฌาน,
สมาธิเว้นทั้งสองอย่างนั้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์. สมาธินั้น ในจตุกนัย
เป็นรูปาวจรสมาธิ มีทุติยฌานเป็นต้น, ในปัญจกนัยเป็นรูปาวจรสมาธิ
มีตติยฌานเป็นต้น. สมาธิแม้ทั้ง ๓ เหล่านี้ ก็ยังเป็นโลกียะอยู่นั่นเอง.
ในสังคีติปริยายสูตร ท่านกล่าวถึงสมาธิ ๓ อย่างอื่นอีก คือ สุธมฺม-

สมาธิ - สมาธิว่างจากราคะ โทสะ โมหะ อนิมิตตสมาธิ - สมาธิ
ไม่มีราคะ โทสะ โมหะเป็นนิมิต **อุปฺพลีหิตสมาธิ**^๑ - สมาธิหาราคะ
โทสะ โมหะเป็นที่ตั้งมิได้ ด้วยเหตุนี้ในที่นี่ ท่านไม่ประสงค์เอา
สมาธิเหล่านั้น.

บทว่า จตุตฺตารอ สติปฺญฺฐานา - สติปฺญฺฐาน ๔ ได้แก่ กายานุ-
ปัสสนาสติปฺญฺฐาน ๑ เวทนानุปัสสนาสติปฺญฺฐาน ๑ จิตตานุปัสสนา
สติปฺญฺฐาน ๒ ธรรมานุปัสสนาสติปฺญฺฐาน ๑. พระโยคาวจรผู้กำหนด
กาย โดยวิธี ๑๔ อย่าง ในส่วนเบื้องต้น พึงทราบว่า เป็นกายานุ-
ปัสสนาสติปฺญฺฐาน.

พระโยคาวจรผู้กำหนดเวทนา โดยวิธี ๘ อย่าง พึงทราบว่า
เป็นเวทนानุปัสสนาสติปฺญฺฐาน.

พระโยคาวจรผู้กำหนดจิต โดยวิธี ๑๖ อย่าง พึงทราบว่า เป็น
จิตตานุปัสสนาสติปฺญฺฐาน.

พระโยคาวจรผู้กำหนดธรรม โดยวิธี ๕ อย่าง พึงทราบว่า
เป็นธรรมานุปัสสนาสติปฺญฺฐาน.

ในที่นี่ท่านไม่ประสงค์เอาโลกุตรธรรม.

บทว่า ปญฺจจุทฺติโก สมาธิ - สมาธิมีองค์ ๕ ได้แก่ สมาธิ
ในจตุตถฌาน. องค์ ๕ คือ ปัตติผรณตา - ปัตติชานชาน ๑ สุขผรณตา
- ความสุขชานชาน ๑ เจโตผรณตา - จิตชานชาน ๑ อาโลกผรณตา
- แสงสว่างแผ่ชาน ๑ **ปัจจเวกขณนิมิต** - การพิจารณาเป็นนิมิต ๑.

๑. ที. ปา. ๑๑/๒๒๘.

ปัญญาในฉาน ๒ ชื่อว่า ปิติพรรณตา เพราะแผ่ปิติเกิดขึ้น.

ปัญญาในฉาน ๓ ชื่อว่า สุขพรรณตา เพราะแผ่สุขเกิดขึ้น.

เจโตปริยปัญญา - ปัญญากำหนดรู้จิต ชื่อว่า เจโตพรรณตา เพราะแผ่จิตแก่คนอื่นเกิดขึ้น.

ทิพจักขุปัญญา - ปัญญาเกิดจากตาทิพย์ ชื่อว่า อาโลกพรรณตา เพราะแผ่แสงสว่างเกิดขึ้น.

ปัจจเวกขณญาณ ชื่อว่า ปัจจเวกขณนิมิต. แม้ข้อนี้ท่าน ก็กล่าวไว้ว่า ปัญญาในฉาน ๒ ชื่อว่า ปิติพรรณตา, ปัญญาในฉาน ๓ ชื่อว่า สุขพรรณตา, ปรจิตตปัญญา ชื่อว่า เจโตพรรณตา, ทิพจักขุปัญญา ชื่อ อาโลกพรรณตา, ปัจจเวกขณญาณของผู้ออกจากสมาธินั้น ชื่อว่า ปัจจเวกขณนิมิต.

ปัจจเวกขณญาณนั้น ท่านกล่าวว่า เป็นนิมิต เพราะถือเอา อาการที่เป็นไปของผู้ออกจากสมาธิแล้ว.

อนึ่ง ในสมาธิมีองค์ ๕ นั้น ปิติพรรณตา สุขพรรณตา จุฑา ทั้งสอง, เจโตพรรณตา อาโลกพรรณตา จุฑามือทั้งสอง, จตุตถฉาน มีอภิญญาเป็นบาท จุฑามัชฌิมกาย - กายในท่ามกลาง ปัจจเวกขณนิมิต จุฑาศีรษะ. ท่านพระธรรมเสนาบคิสารีบุตรเถระแสดงสัมมาสมาธิมี องค์ ๕ เปรียบบุรุษผู้สมบูรณ์ด้วยอวัยวะน้อยใหญ่.

บทว่า ฉ อนุสฺสตีฏฐานานิ - อนุสติ. สตินั้นแล เพราะ เกิดขึ้นบ่อยๆ จึงเรียกว่า อนุสติ, สติสมควรแก่กุศลบุตรผู้บวชด้วย

ศรัทธา เพราะเป็นไปในฐานะที่ควรเป็นไป ชื่อว่า อนุสติก็มี,
อนุสตินั้นแล ชื่อว่า อนุสติภูฐานะ เพราะเป็นฐานแห่งปิติเป็นต้น.

อนุสติ ๖ เป็นไฉน? อนุสติ ๖ คือ พุทธานุสติ ๑

ธัมมานุสติ ๑ สังฆานุสติ ๑ สีลानุสติ ๑ จาคานุสติ ๑ เทวตานุสติ ๑.

บทว่า โภชณฺคา คือ เพื่อการตรัสรู้, หรือองค์แห่งการ
ตรัสรู้. ท่านอธิบายไว้ว่า พระอริยสาวกย่อมตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคี
ได้แก่ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา อันเป็น
ปฏิบัติก่อนอันตรายไม่น้อย มีความหุดหู่ ฟุ้งซ่าน คิดแน่น สะสม
กามสุขัลลิกานุโยค อตถกิลมณานุโยค อูจนทกิฏฐิ สัสสติกิฏฐิ การ
ยึดมั่นเป็นต้น อันเกิดขึ้นในขณะแห่งโลกุตมรรค ด้วยเหตุนี้ท่าน
จึงกล่าวว่า โภชิ, บทว่า พุชฺฌติ ย่อมตื่น ได้แก่ ลุกจากหลับ
อันเป็นสันดานกิเลส, หรือแทงตลอดอริยสัจ ๔. หรือทำนิพพานให้
แจ้ง, องค์แห่งการตรัสรู้ กล่าวคือ ธรรมสามัคคีนั่น ชื่อว่า โภช-
ณฺคา บ้าง คุณองค์ฌานและองค์มรรคเป็นต้น. อริยสาวกตรัสรู้ด้วย
ธรรมสามัคคีมีประการดังกล่าวแล้ว ท่านเรียกว่า โภชิ, องค์แห่ง โภชิ
นั้น ชื่อว่า โภชณฺคา คุณองค์แห่งเสนาและองค์แห่งรตเป็นต้น. ด้วย
เหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า องค์แห่งบุคคลผู้ตรัสรู้ ชื่อว่า
โภชณฺคา. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบอรรถแห่งโภชณฺก โดยนัยมี

อาทิวา บทว่า โขขณฺดา ชื่อว่า โขขณฺดํด้วยอรรถว่าอะไร ? ชื่อว่า
โขขณฺดา เพราะอรรถว่า ย่อมเป็นไปเพื่อการตรัสรู้

บทว่า อริโย อญฺญุคฺโก มคฺโค - อริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า
อริยะ เพราะไกลจากกิเลสที่ถูกฆ่าด้วยมรรคนั้น ๆ เพราะทำความเป็น
อริยะ และเพราะทำให้ได้อริยผล. มรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า อญฺญุคฺกะ.
มรรคมีองค์ ๘ นั้นจุจเสนามีองค์ ๔, เพียงองค์เท่านั้นจุจคนตรมีองค์ ๕,
พ้นไปจากองค์แล้วย่อมไม่มี. องค์มรรคคือโขขณฺดํเป็นโลกุตระ, แม้
ส่วนเบื้องต้นก็ย่อมได้โดยปริยายแห่งทศตรสูตร.

บทว่า นว ปาริสุทฺธิปธานียญฺคานิ - องค์เป็นประธานแห่งความ
บริสุทธิ์ ๙ ได้แก่ สีลวิสุทฺธิ - ความบริสุทธิ์แห่งศีล เป็นองค์ เป็น
ประธานแห่งความบริสุทธิ์ ๑ จิตตวิสุทฺธิ - ความบริสุทธิ์แห่งจิต เป็น
องค์เป็นประธานแห่งความบริสุทธิ์ ๑ ทิณฺณวิสุทฺธิ - ความบริสุทธิ์แห่ง
ทิณฺณ เป็นองค์เป็นประธานแห่งความบริสุทธิ์ ๑ กังขาวิตรณวิสุทฺธิ -
ความบริสุทธิ์แห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย เป็นองค์เป็น
ประธานแห่งความบริสุทธิ์ ๑ มัคคามัคคญาณทัสนวิสุทฺธิ - ความ
บริสุทธิ์แห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง เป็นองค์เป็นประ-
ธานแห่งความบริสุทธิ์ ๑ ปฏิปทาญาณทัสนวิสุทฺธิ - ความบริสุทธิ์แห่ง
๑. พ. ป. ๓๑/๕๕๖.

ญาณเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติเป็นองค์เป็นประธานแห่งความบริสุทธิ์ ๑
ญาณทัสนวิสุทธิ - ความบริสุทธิ์แห่งญาณทัสนะ เป็นองค์เป็น
ประธานแห่งความบริสุทธิ์ ๑ ปัญญาวิสุทธิ - ความบริสุทธิ์แห่งปัญญา
เป็นองค์เป็นประธานแห่งความบริสุทธิ์ ๑ วิมุตติวิสุทธิ - ความบริสุทธิ์
แห่งวิมุตติ เป็นองค์เป็นประธานแห่งความบริสุทธิ์ ๑.

บทว่า สีลวิสุทธิ ได้แก่ จตุปาริสุทธิศีล อันสามารถให้ถึง
ความหมดจด. สีลวิสุทธินั้น ขำระมลทิน คือ ความเป็นผู้ทุศีล.

บทว่า ปาริสุทธิปธานียะญํ คือองค์ เป็นประธานสูงสุดแห่ง
ความเป็นผู้บริสุทธิ์.

บทว่า จิตฺตวิสุทธิ ได้แก่ สมาบัติ ๘ อันคล่องแคล่ว เป็น
ปัทมฐานแห่งวิปัสสนา.

บทว่า ทิณฺณวิสุทธิ คือ การเห็นนามรูปพร้อมด้วยปัจจัย.
ทิณฺณวิสุทธินั้น ขำระมลทิน คือ สัตวทิณฺณ - ความเห็นว่าเป็นสัตว์ให้หมดจด.

บทว่า กงฺขาวิตฺตณวิสุทธิ คือ ความรู้ปัจจัยการ. พระ-
โยคาวจรเมื่อเห็นว่าธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นไปด้วยสามารถปัจจัยใน
อัทธา - กาลอันยืดยาว ๓ ด้วยกัณหาวิตฺตณวิสุทธินั้น ขำระมลทิน คือ
ความสงสัย ๗ ในอัทธาแม้ ๓ ย่อมบริสุทธิ์.

๑. ที. ปา. ๑๑/๔๕๖.

บทว่า มคฺคามคฺคณานทสุตฺตวิสุทฺธิ ได้แก่ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐

คือ :-

โอสถ - แสงสว่าง ๑

ญาณ - ความรู้ ๑

ปีติ - ความอิ่มใจ ๑

ปัสสัทธิ - ความสงบ ๑

สุข - ความสุข ๑

อิโมกข์ - ความน้อยใจเชื่อ ๑

ปัสสกะ - ความเพียร ๑

อุปปัญฺฐาน - ความตั้งมั่น ๑

อุเบกขา - ความวางเฉย ๑

นิกันติ - ความไคร้ ๑

เกิดขึ้นในขณะ อุทฺธัพพยานุปัสสนา - พิจารณาเห็นความเกิด

และความดับ, มิใช่ทาง, อุทฺธัพพญาณปฏิบัติไปตามวิถี เป็นทาง

ด้วยเหตุนี้ชื่อว่า มัคคามัคคญาณ - ญาณในทางและมิใช่ทาง ด้วย

ประการฉะนั้นจึงยังมตฺทินอันมิใช่ทางให้หมดจดด้วยญาณนั้น.

บทว่า ปฏิปทาญาณทสุตฺตวิสุทฺธิ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ

๘ เหล่านี้ คือ :-

อุทฺธัพพยานุปัสสนาญาณ - ปรัชชาคํานึงเห็นทั้งความเกิดทั้ง

ความดับ ๑

กัณฺฐกานุปัสสาณฺณ - ปรีชาคํานึงเห็นความดับ ๑

ภยตุปฏฺฐานานุปัสสาณฺณ - ปรีชาคํานึงเห็นสังขารปรากฏ
เป็นของน่ากลัว ๑

อาทินวานุปัสสาณฺณ - ปรีชาคํานึงเห็นโทษ ๑

นิพพิทานุปัสสาณฺณ - ปรีชาคํานึงถึงด้วยความเบื่อหน่าย ๑

มฺหุจฺจตุกัมฺมตาณฺณ - ปรีชาคํานึงด้วยใครจะพ้นไปเสีย ๑

ปฏฺฐังขานุปัสสาณฺณ - ปรีชาคํานึงด้วยพิจารณาหาทาง ๑

สังขารุเปกขาณฺณ - ปรีชาคํานึงด้วยความวางเฉยในสังขาร ๑

สัจจานุโลมิกณฺณ - ปรีชาเป็นไปโดยสมควรแก่กำหนดรู้หรือ-

สัจ ๑.

วิปัสสนาญาณเหล่านั้น ย่อมชำระมลทินมีความสำคัญว่าเที่ยงเป็นต้น.

บทว่า **ณฺณทสฺสนวิสุทฺธิ** ได้แก่ ปัญญาในอริยมรรค ๔.

อริยมรรคปัญญานั้น ย่อมชำระมลทินคือกิเลสที่ถูกฆ่าด้วยมรรคของตน ๆ โดยเด็ดขาด.

บทว่า **ปฺลฺลววิสุทฺธิ** ได้แก่ ปัญญาในอรหัตผล.

บทว่า **วิมุตฺติวิสุทฺธิ** ได้แก่ วิมุตติในอรหัตผล.

บทว่า **ทส กสิณายตนานิ** - กสิณ ๑๐ ท่านกล่าวถึงกสิณ ๑๐
ไว้อย่างนี้ คือ ท่านหนึ่งรู้พร้อมปฐวิกสิณ เบื้องบน เบื้องล่าง เบื้อง

ขวาง ไม่มีสอง ไม่มีประมาณ, ท่านหนึ่งรู้พร้อมอาโปกสิณ ฯลฯ
ท่านหนึ่งรู้พร้อมเตโชกสิณ. ท่านหนึ่งรู้พร้อมวาโยกสิณ. ท่านหนึ่ง
รู้พร้อมนิลกสิณ. ท่านหนึ่งรู้พร้อมปิตกสิณ. ท่านหนึ่งรู้พร้อมโลหิต
กสิณ. ท่านหนึ่งรู้พร้อมโอทาคกสิณ. ท่านหนึ่งรู้พร้อมอากาศกสิณ.
ท่านหนึ่งรู้พร้อมวิญญานกสิณ เบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวาง ไม่มี
สอง ไม่มีประมาณ^๑. ชื่อว่า กสิณ เพราะอรรถว่าแผ่ไปทั่ว, อีก
อย่างหนึ่งชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นเขต หรือเป็นที่ตั้งของ
ธรรมอันมีกสิณนั้นเป็นอารมณ์.

บทว่า อุทฺธ คือ มุ่งเฉพาะท้องฟ้าเบื้องบน. บทว่า อโ
คือ มุ่งเฉพาะภาคพื้นเบื้องล่าง.

บทว่า ติริย คือ กำหนดไว้โดยรอบคอบบริเวณของพื้นที่. เพราะ
บางท่านเจริญกสิณเบื้องบน, บางท่านเบื้องต่ำ, บางท่านโดยรอบ
หรือว่าแม้ท่านหนึ่งประสงค์จะเห็นรูป ครอบประสงค์จะเห็นแสงสว่าง ย่อม
ขยายออกไปอย่างนี้ด้วยเหตุนี้. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ท่านหนึ่งรู้
พร้อมปฐวีกสิณ เบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง.

บทว่า อทฺถย นี้ ท่านกล่าวเพื่อไม่ให้กสิณอย่างหนึ่งถึงความ
เป็นอย่างอื่น. ปฐวีกสิณย่อมเป็นปฐวีกสิณเท่านั้น ปฐวีกสิณนั้นไม่มี

กลืนอื่นปะปนเหมือนเมื่อคนลงไปสู่น้ำ น้ำเท่านั้นย่อมมีในทิศทั้งปวง มิใช่อื่น. ในบททั้งปวงมีนัยอย่างนี้.

บทว่า **อุปฺปมาณ** นี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจการแผ่ไปของกลืน นั้นๆ ไม่มีกำหนด. จริงอยู่ กลืนนั้น เมื่อแผ่ไปทางใจ ชื่อว่า แผ่ไปทั่ว, มิได้กำหนดว่า นี่เป็นเบื้องต้น นี่เป็นท่ามกลาง ของกลืน นั้น.

บทว่า **อากาศกลืน** ได้แก่ อากาศที่เพิกกลืน และอากาศ กลืนที่กำหนดไว้.

บทว่า **วิญญานกลืน** ได้แก่ วิญญานอันเป็นไปในอากาศ ที่เพิกกลืน. ในวิญญานกลืนนั้น พึงทราบความเป็นเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง ในอากาศที่เพิกกลืน ด้วยอำนาจกลืน ในวิญญาน อันเป็นไปแล้ว ในวิญญานกลืนนั้น ด้วยอำนาจอากาศที่เพิกกลืน, พึงทราบด้วยสามารถกลืนนั้น เพราะแม้อากาศกลืนที่กำหนดไว้ก็ควร เจริญดังนี้บ้าง.

๖๘] บัดนี้ ท่านพระสารีบุตร เมื่อจะแสดงประเภทของภาวนา จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **เทว ภาวนา - ภาวนา ๒.**

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **เทว ภาวนา** ดังต่อไปนี้ วัฏฏะ ท่านกล่าวว่า **โลก** เพราะอรรถว่าแตกสลายไป. ชื่อว่า **โลกียา** เพราะอรรถว่าประกอบแล้วในโลก ด้วยความเกี่ยวเนื่องกันในวัฏฏะนั้น,

การเจริญธรรมอันเป็นโลกิยะ ชื่อว่า โลกิยา. แม้ท่านจะกล่าวว่า
การเจริญธรรมโดยโง่เขลาจริง, ถึงดังนั้น ก็ไม่มีการเจริญแยกออก
จากธรรมเหล่านั้น. เพราะท่านเจริญธรรมเหล่านั้นนั้นเอง จึงเรียกว่า
ภวานา. บทว่า อุตติธมฺมา แปลว่า ข้าม. ชื่อว่า โลกุตตระ
เพราะอรรถว่า ข้ามไปจากโลกด้วยความไม่เกี่ยวข้องกับโลก.

ชื่อว่า รูปาวจร เพราะอรรถว่า ท่องเที่ยวไปในรูปอันได้แก่
รูปภพ.

กุสล ศัพท์ ในบทว่า รูปาวจรกุสฺถานํ นี้ ช่อมปรากฏใน
ความไม่มีโรค ไม่มีโทษ ฉลาดและสุขวิบาก. ปรากฏในความไม่มีโรค
ในบทมีอาทิว่า กจฺจิ นฺุ โภโต กุสฺลํ , กจฺจิ โภโต อนามํยิ - พระ-
คุณเจ้าสหายดีหรือ, มีอนามยดีหรือ. ปรากฏในความไม่มีโทษ ในบท
มีอาทิอย่างนี้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ก็กายสมาจารเป็นกุศล เป็นไฉน ?
มหาบพิตรกายสมาจารไม่มีโทษ^๑แลเป็นกุศล และในบทมีอาทิว่า ข้าแต่
ท่านผู้เจริญ ข้ออื่นยังมีอยู่อีก พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมใน
กุศลธรรม^๒ นั้นเป็น อมฺฤตริยะ ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า. ปรากฏใน
ความฉลาด ในบทมีอาทิว่า ข้าแต่ราชกุมาร พระองค์เป็นผู้ฉลาด
ทรงสำคัญส่วนน้อยใหญ่ของรถเป็นอย่างไร,^๓ และในบทมีอาทิว่า หญิง
มีความสามารถ มีความสำเนียง เป็นหญิงฉลาด การฟ้อนและการ

๑. ปุ.ชา. ๒๗/๒๑๓๓. ๒. ม.ม. ๑๓/๕๕๔. ๓. ที.ปา. ๑๑/๗๕.

๔. ม.ม. ๑๓/๕๕.

ขับริ้ง.^๑ ปรากฏในสุขวิปาก ในบทมีอาทิวา บุญนี้ย่อมเจริญอย่างนี้
เพราะเหตุการสมาทานกุศลธรรม^๒ และในบทอาทิวา เพราะทำ คือ
สะสมกุศลธรรม.^๔ กุศล ศัพท์ ในที่นี้ ย่อมสมควรแม้ในความไม่มี
โรค แม้ในความไม่มีโทษ แม้ในสุขวิปาก. ก็ในบทนี้ มีอธิบายคำ
ดังต่อไปนี้ กุฉุติเต ปาปเก ฐมฺเม สลยฺหุติ จลยฺหุติ กมฺเปหุติ
วิหฺมฺ เสนุติติ กุสลา-ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า
ป้องกัน ย่อมทำให้หวั่นไหว ย่อมทำให้สะเทือน ย่อมกำจัดธรรมอัน
ลามก น่าเกลียด. อีกอย่างหนึ่ง บาปธรรม ชื่อว่า กุส เพราะอรรถ
ว่า ย่อมนอน คือ ย่อมเป็นไปโดยอาการอันน่าเกลียด. ชื่อว่า กุศล
เพราะอรรถว่า ตัด ทำลายกุศลธรรมอันน่าเกลียด อันได้แก่อกุศล
เหล่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุศล เพราะทำสิ่งน่าเกลียดให้น้อย
ให้สิ้นสุด ได้แก่ ญาณ. ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ฟังตัด ฟังยึด
คือ ฟังให้เป็นไปด้วย กุส-ญาณนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุศล
เพราะอรรถว่า กุศลแม้เหล่านี้ ย่อมตัดฝ่ายที่เป็นสังกิเลสที่ถึงส่วนทั้ง
สอง ทั้งที่เกิดและยังไม่เกิด, เหมือนหญ้าขาดมือ อันถึงส่วนทั้งสอง.
เพราะฉะนั้น จึงเหมือนหญ้าคาอันบุคคลตัด ได้แก่ การเจริญรูปาวจร
กุศลเหล่านั้น. ที่ชื่อว่า อรูปาวจร เพราะท่องเที่ยวไปในอรูป อัน
ได้แก่ อรูปภพ. ชื่อว่า ปริยาปนฺนา-การนับเนื่อง เพราะอรรถว่า

๑. พุ.ชา. ๒๘/๔๓๖. ๒. ที.ปา. ๑๑/๓๓ ๓. อภิ.ติ . ๓๔/๓๓๘.

นับเนื่อง คือ หยั่งลงภายใน ในวิภูฏะเป็นไปในภูมิ ๓, ที่ชื่อว่า
อปริยาปนนา - การไม่นับเนื่อง เพราะอรรถว่า ไม่นับเนื่องในวิภูฏะ
เป็นไปในภูมิ ๓ นั้น จึงเป็น โลกุตระ.

หากถามว่า เพราะเหตุไรท่านจึงไม่กล่าวถึงการเจริญธรรมที่เป็น
กามาวจรกุศลเล่า? ตอบว่า เพราะเมื่อการเจริญยังไม่ถึงขั้นอัปปนา
ท่านประสงค์เอาการเจริญในอภิธรรม ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอภิธรรม
นั้นว่า

พระโยคาวจรไม่ได้สดับจากผู้อื่น ย่อม
ได้เฉพาะซึ่งขันติ ทิฏฐิ รุจิ มุติ - ความรู้ เปกขะ-
ความเพ่ง รัหมนิชฌานักขันติ - ขันติคือความเพ่ง
ธรรม อันเป็นอนุโลมเห็นปานนี้ คือ รูป เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ อันเป็นกัมมสกตาทาณ
หรือสัจจานุโลมิกตาณ ในกัมมายนะ ลิปายตนะ
วิทยฐานะ อันจัดไว้ด้วยโยคะ เป็นของไม่เที่ยง
นี้ท่านกล่าวว่า จินตามยปัญญา. อีกอย่างหนึ่ง
พระโยคาวจรได้สดับจากผู้อื่น ย่อมได้ซึ่งขันติ
ทิฏฐิ รุจิ มุติ เปกขะ รัหมนิชฌานักขันติ ใน
กัมมายนะอันจัดไว้ด้วยโยคะ ฯลฯ นี้ท่านกล่าวว่า

สุตมยปัญญา. ปัญญาของผู้เข้าถึงแล้วแม้ทั้งหมด

เป็นภวานามยปัญญา^๑.

ส่วนกามาวจรภวานั้น ฟังทราบว่ ท่านไม่เรียกว่า ภavana เพราะความที่แห่งกามาวจรภวานั้น มีอยู่ในระหว่างอาวัชชนะและภวังค์.

ความที่อุปจารสมาธิและวิปัสสนาสมาธิ เป็นบุญสำเร็จด้วยภavana เป็นอันสำเร็จแล้วเพราะบุญทั้งหมดยังลงภายในบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่าง. แต่ในที่นี้ท่านสงเคราะห์ภavanaเข้าในโลกิยภavanานั้นเอง

ฟังทราบในความที่รูปาวจรและอรุปาวจร มี ๓ อย่าง ดังต่อไปนี้ บทว่า หินา คือ ลามก. ภavanaในท่ามกลางแห่งธรรมเลว และธรรมสูงสุด ชื่อว่า มชฺฌมา ปาฐะว่า มชฺฌิมา บ้าง. ชื่อว่า ปณิตา เพราะอรรถว่า นำไปสู่ความเป็นประธาน ได้แก่ สูงสุด

ฟังทราบความที่ภavanaเป็นส่วนเลว เป็นส่วนปานกลาง และเป็นส่วนประณีต ด้วยการรวบรวมมา. เพราะว่าในขณะรวบรวมมา ภavanaที่เป็นจันตะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา เลว ชื่อว่า หินา. ภavanaที่เป็นธรรมปานกลาง ชื่อว่า มชฺฌิมา. ภavanaที่เป็นประณีต ชื่อว่า ปณิตา. อีกอย่างหนึ่ง ภavanaที่สัมปยุตด้วยอินทรีย์อ่อน ชื่อว่า หินา.

๑. อภิ.วิ. ๓๕/๘๐๔.

ภาวนาที่สัมปยุตด้วยอินทรีย์ปานกลาง ชื่อว่า มหุณิมา. ภาวนาที่สัมปยุตด้วยอินทรีย์มีประมาณยิ่ง ชื่อว่า ปณิตา. ท่านกล่าวถึงความประณีตเท่านั้น เพราะภาวนาอันไม่นับเนื่อง ไม่มีส่วนเลวและส่วนปานกลาง. ภาวนานั้น ชื่อว่า ปณิตา เพราะอรรถว่าสูงสุดและเพราะอรรถว่าไม่เค็ดคร่อน.

๖๕]ในปฐมภาวนาจตุกะ มีวินิจัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ภาวติ ได้แก่ พระโยคาวจรเมื่อแทงตลอดอย่างนั้น ๆ ในขณะเดียวเท่านั้น ชื่อว่า ย่อมเจริญอุริยมรรค.

ในทุติยภาวนาจตุกะ มีวินิจัยดังต่อไปนี้.

บทว่า เอสนาภาวนา ได้แก่ ภาวนาในส่วนเบื้องต้นของอัปปนา. เอสนาภาวนานั้น ท่านกล่าวว่า เอสนา เพราะเป็นเหตุแสวงหา อัปปนา.

บทว่า ปฏิลากภาวนา ได้แก่ อัปปนาภาวนา. ปฏิลากภาวนานั้น ท่านกล่าวว่า ปฏิลาก เพราะได้ด้วยการแสวงหานั้น.

บทว่า เอกธาสภาวนา ได้แก่ ภาวนาในเวลาประกอบความเพียรของผู้ใคร่จะบรรลु ความเป็นผู้ชำนาญในการได้เฉพาะ. เอกธาสภาวนานั้นมีรสเป็นอันเดียวกันด้วยวิมุตติรส เพราะพ้นจากกิเลสเหล่านั้น ๆ ด้วย ปหานะ นั้น ๆ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เอกธาส.

บทว่า **อาเสวนาภาวนา** ได้แก่ ภาวนาในเวลาปริโยคตาม
ความชอบใจของผู้บรรลुความชำนาญในการได้เฉพาะ. **อาเสวนาภาวนา**
นั้น ท่านกล่าวว่า **อาเสวนา** เพราะอรรถว่า เสพหนัก. แต่อาจารย์
บางพวกพรรณนาไว้ว่า **อาเสวนาภาวนา**เป็น **วสีกรรม**. **เอกรสา**
ภาวนา มีประโยชน์ทั้งหมด. พึงทราบความในจตุกวิภาคดังต่อไปนี้
บทว่า **สมาธิ สมาปชฺชุนานํ** - เมื่อพระโยคาวจรเข้าสมาธิอยู่ เป็น
คำกล่าวถึงปัจจุบันใกล้ปัจจุบัน.

บทว่า **ตตฺถ ชาตา** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายที่เกิดในธรรมอัน
เป็นส่วนเบื้องต้นนั้น. บทว่า **เอกรสา โหนฺติ** ได้แก่ เป็นธรรม
มีกิจเสมอกันในการเข้าถึงอปปนา. บทว่า **สมาธิ สมาปชฺชุนานํ** - เมื่อ
พระโยคาวจรเข้าสมาธิแล้ว ได้แก่ มีอปปนาแน่นแฟ้นแล้ว.

บทว่า **ตตฺถ ชาตา** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายที่เกิดในอปปนานั้น.
บทว่า **อณฺณมณฺณํ นาทิตฺตุนฺติ** - ไม่เป็นไปล่วงกันและกัน ได้แก่
ไม่ก้าวล่วงกันและกัน โดยเป็นไปเสมอกัน.

๗๐] พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **อริโมกฺขญฺเณ สทฺธิ-**
ทฺริยํ ภาวยโต - เมื่อพระโยคาวจรเจริญสัทธินทรีย์ ด้วยอรรถว่า
น้อมใจเธอ ดังต่อไปนี้ อินทรีย์แม่ที่เหลือมีกิจของตน ๆ เป็นเหตุ
ด้วยอาศัยอินทรีย์นั้น ๆ ในการทำกิจของตน ๆ แห่งอินทรีย์หนึ่ง ๆ
แม้ในขณะที่เดียวกัน จึงมีรสอย่างเดียวกันด้วยวิมุตติรส เพราะเหตุนี้

จึงชื่อว่า ภาวนา เพราะอรรถว่า มีรสอย่างเดียวกันด้วยวิมุตติรส
นั้นแล. แม้ในพละ โพชนงค์ และองค์มรรคก็มีนัยนี้เหมือนกัน. อนึ่ง
บทว่า เอกธธา เป็นลึงควิปลาส.

๗๑] บทว่า อิธ ภิกขุ คือ ภิกษุในศาสนานี้. ชื่อว่า ภิกขุ
เพราะอรรถว่า เห็นภัยในสงสาร.

ในบทมีอาทิว่า ปุพฺพสมยํ เป็นทุติยาวิภัตติลงในอรรถแห่ง
อิจฺฉันตสังโยค - ลิ่น, ตลอด, แต่โดยอรรถเป็นสัตตมยวิภัตติ มีความว่า
ในกาลก่อนแห่งวัน คือเวลาเช้า.

บทว่า อาเสวติ ได้แก่ เสพเป็นอันมาก ซึ่งสมาธิที่ถึงความ
ชำนาญ.

บทว่า มชฺฌนุตฺตสมยํ ได้แก่ ในเวลากลางวัน คือเวลา
เที่ยง.

บทว่า สายนุสมยํ ได้แก่ ในเวลาเย็น.

บทว่า ปุเรกตฺตํ ได้แก่ ในเวลาก่อนภัตในตอนกลางวัน.

บทว่า ปจฺจกตฺตํ ได้แก่ ในเวลาหลังภัตตอนกลางวัน.

บทว่า ปุริเมปิ ยาม ได้แก่ ในยามต้นของราตรี.

บทว่า กาเพ ได้แก่ ในกาฬปักข - ข้างแรม.

บทว่า ชุณฺहे ได้แก่ ในสุกัลปักข - ข้างขึ้น.

บทว่า ปุริเมปิ วโยชนฺธ ได้แก่ ในส่วนวัยต้น คือปฐม

วัย. อนึ่งใน ๓ วัย คนมีอายุ ๑๐๐ ปี ในวัยหนึ่งๆ มีอายุ ๓๓ ปี ๔ เดือน.

๗๒ - ๗๖] พึงทราบวินิจฉัยในคตยภาวนาจตุกะ ดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ตตฺถ ชาตานํ ฆมฺมานํ อนตฺตตฺตณฺเณ-ภาวนาด้วย
อรรถว่าไม่ก้ำวล่วงกันและกัน แห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในภวานานั้น
คือ ด้วยความไม่ก้ำวล่วงกันและกัน แห่งธรรมคู่กัน ได้แก่ สมภา
และปัญญาที่เกิดขึ้นในภวานาวิเศษ มีเนกขัมมะเป็นต้นนั้น.

บทว่า อินฺทฺริยานํ เอกรสฺสณฺเณ-ภาวนาด้วยอรรถว่าอินทรีย์
ทั้งหลายมีรสอย่างเดียวกัน คือ ด้วยความที่อินทรีย์ทั้งหลายมีสัทธา
เป็นต้นมีรสอย่างเดียวกัน ด้วยวิมุตติรสเพราะพ้นจากกิเลสต่าง ๆ.

บทว่า ตทฺหฺปคฺวิริยวาทนฺเณ-ภาวนาด้วยอรรถว่า นำไปซึ่ง
ความเพียรอันเข้าถึงธรรมนั้น ๆ คือ ด้วยการนำไปซึ่งความเพียรอัน
สมควรแก่ความที่ธรรมนั้น มีรสเป็นอันเดียวกันไม่ก้ำวล่วงกัน.

บทว่า อาเสวนฺเณ-ภาวนาด้วยอรรถว่า เสพเป็นอันมาก
คือ ด้วยการเสพเป็นอันมากของการเสพที่เป็นไปในสมัยนั้น ๆ.

บทว่า รูปสณฺณํ ได้แก่ รูปสัญญา กล่าวคือ รูปาวจรฉาน
๑๕ อย่าง ด้วยอำนาจกุศลวิบากกิริยา. แม้รูปาวจรฉานท่านก็กล่าวว่า
รูป ในบทมีอาทิว่า รูปี รูปานิ ปสฺสตี-ผู้มีรูปย่อมเห็นรูป,^๑ แม้

๑. ที. มหา. ๑๐/๑๐๑.

อารมณ์แห่งณานั้น ท่านก็กล่าวว่า รูป ในบทมีอาทิว่า เห็นรูป ภายนอกมีผิวงามและผิวทราม.* รูปร่างงดงามเป็นสัญญาในรูปด้วยหัวข้อ ว่า สัญญา เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า รูปสัญญา.

บทว่า ปฏิมสขุณฺได้แก่ ปฏิมสัญญา ๑๐ อย่าง คือกุศลวิบาก ๕, อกุศลวิบาก ๕. สัญญาสัมปยุตด้วยทวิปัญจวิญญาณ ท่านเรียกว่า ปฏิมสขุณฺ เพราะวัตถุมีจักขุเป็นต้นและอารมณ์มีรูปเป็นต้นเกิดขึ้นด้วยการกระทบ. ชื่อของสัญญานี้ คือ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โสภณสัญญา ฐาปสัญญา.

บทว่า นานตตสขุณฺได้แก่ นานตตสัญญา ๔๔ อย่าง คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘, อกุศลสัญญา ๑๒, กามาวจรกุศลวิบากสัญญา ๑๑, อกุศลวิบากสัญญา ๒, กามาวจรกิริยาสัญญา ๑๑. นานตตสัญญานั้น เป็นสัญญาเป็นไปในโคจร อันมีประเภท มีรูปและเสียงเป็นต้น มีความต่างกัน คือ มีสภาพต่างกันเพราะเหตุนี้จึงเป็น นานตตสัญญา. อีกอย่างหนึ่ง สัญญาไม่เหมือนกัน มีความต่างกัน มีสภาพต่างกัน โดยประเภท ๔๔ อย่าง ท่านกล่าวว่า เป็น นานตตสขุณฺ แม้สัญญา มีมากท่านก็ทำให้เป็นเอกวณะด้วย ชาติ ศัพท์.

บทว่า นิจุสสขุณฺได้แก่ สัญญาว่า เป็นของเที่ยง ชื่อ นิจุสสขุณฺ. สุขสขุณฺ อตตสขุณฺ ก็อย่างนั้น. บทว่า นนฺที- ความเพลิดเพลน ได้แก่ ตัณหาอันมีความอึดใจ. บทว่า ราคํ ได้แก่ ๑. ที. มหา. ๑๐/๑๐๐.

ค้นหาไม่มีความอิม. บทว่า สมุทฺยํ ได้แก่ เหตุเกิดโรคะ. อีกอย่างหนึ่ง อุทฺยํ - ความเกิดแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะเห็นความดับด้วยกังคานุปัสสาธนาณ.

บทว่า อาทานํ - ความถือมั่น คือ ถือมั่นกิเลสด้วยอำนาจความเกิด หรือถือมั่นอารมณ์อันเป็นสังขตะ เพราะยังไม่เห็นโทษ.

บทว่า ฆนสญฺญํ ได้แก่ สัจญฺว่า เป็นก้อนด้วยสันตติ-ความสืบต่อ.

บทว่า อายุหนํ ได้แก่ การทำความเพียรเพื่อประโยชน์แก่สังขาร.

บทว่า ชฺวสญฺญํ ได้แก่ สัจญฺว่ามั่นคง.

บทว่า นิमितฺตํ ได้แก่ เครื่องหมายว่าเที่ยง.

บทว่า ปณฺธิ ได้แก่ ปรรณนาความสุข.

บทว่า อภินิเวสํ ได้แก่ การยึดมั่นว่า ตนมีอยู่.

บทว่า สาราทานาภินิเวสํ - ความยึดมั่นด้วยถือว่าเป็นแก่นสาร ได้แก่ ความยึดมั่นด้วยถือว่าตนมีแก่นสารเป็นนิจ.

บทว่า สมฺโมหาภินิเวสํ - ความยึดมั่นด้วยความหลงใหล ได้แก่ ความยึดมั่นด้วยความหลงใหลด้วยบพมีอาทิว่า เราได้เป็นแล้วตลอดกาลในอดีต* และด้วยบพมีอาทิว่า สัตว์โลกเกิดจากพระผู้เป็นใหญ่.

บทว่า อาลยาภินิเวสํ - ความยึดมั่นด้วยความอาลัย ได้แก่ ยึดมั่นว่า นี่ควรยึดให้แน่นเพราะยังไม่เห็นโทษ.

๑. ตั .นิ. ๑๖/๖๓.

บทว่า **อุปปฏิสงข** - ความไม่พิจารณา ได้แก่ การไม่ถืออุบาย.

บทว่า **สยโยคาภินิเวส** - การยึดมั่นด้วยกิเลสเครื่องประกอบ
สัตว์ ได้แก่ ความเป็นไปแห่งกิเลสมีกามโยคะเป็นต้น.

บทว่า **ทัญญูเรกฏา** - กิเลสที่ตั้งรวมกับทัญญู ได้แก่ ชื่อว่า
ทัญญูเรกฏา เพราะอรรถว่า ตั้งในที่เดียวกันกับทัญญู. ซึ่งกิเลสที่ตั้ง
รวมกันกับทัญญุนั้น.

ชื่อว่า **กิเลสา** เพราะกิเลสทำให้เศร้าหมอง ให้เดือดร้อน
ให้ลำบาก. กิเลสตั้งอยู่ในที่เดียวกัน ๒ อย่าง คือ ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน
ด้วยการละ ๑ อยู่ในที่เดียวกันด้วยเกิดร่วมกัน ๑. ชื่อว่า ตั้งอยู่ใน
ที่เดียวกันด้วยการละเพราะละทัญญู ๖๓ มีสัkkายทัญญูเป็นประธานด้วย
โสคาปัตติมรรค. อธิบายว่า กิเลสทั้งหลายตั้งอยู่ในบุคคลคนเดียว.
บทนี้ท่านประสงคฺเอาในที่นี้. ในกิเลส ๑๐ อย่าง ในที่นี้ หมายถึง
กิเลสคือทัญญูเท่านั้น. ถ้าในกิเลสที่เหลือ กิเลส. อย่าง คือ โลภะ ๑
โทสะ ๑ โมหะ ๑ มานะ ๑ วิจิกิจฉา ๑ ถีนะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อหิริกะ ๑
อโนตตปะ ๑ เป็นกิเลสทำสัตว์ให้ไปสู่อบาย ตั้งอยู่ในที่เดียวกันกับ
ทัญญู ละได้ด้วยโสคาปัตติมรรค, กิเลสทั้งหมดนำสัตว์ไปสู่อบาย. อีก
อย่างหนึ่ง บรรดาภิเลส ๑,๕๐๐ มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นประธาน
เมื่อละทัญญูได้ด้วยโสคาปัตติมรรค กิเลสทั้งหมดนำสัตว์ไปสู่อบาย
พร้อมกับทัญญู ย่อมละได้ด้วยการตั้งอยู่ในที่เดียวกัน ด้วย ปหานะ,
ในกิเลสตั้งอยู่ในที่เดียวกันโดยการเกิดร่วมกัน มีอธิบายว่า กิเลส

ทั้งหลายตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับด้วยทัญญู. เมื่อละจิตอันเป็นอสังขาริกะ สัมปยุตด้วยทัญญู ๒ อย่าง ด้วยโศคาปัตติมรรคได้ กิเลสเหล่านี้ คือ โลภะ โมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนอตตัปปะ เกิดร่วมกันกับจิตเหล่านั้น ย่อมละได้ด้วยอำนาจกิเลสตั้งอยู่ในที่เดียวกันโดยการเกิดร่วมกัน. เมื่อละจิตอันเป็นสสังขาริกที่สัมปยุตด้วยทัญญู ๒ อย่างได้ กิเลสเหล่านี้ คือ โลภะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนอตตัปปะ เกิดร่วมกับจิตเหล่านั้น ย่อมละได้ด้วยอำนาจกิเลสตั้งอยู่ในที่เดียวกันโดยการเกิดร่วมกัน.

บทว่า โอปาริกะ กิเลส - กิเลสอย่างหยาบ ได้แก่ ภาวะภวาคะ พยาบาทอันเป็นกิเลสอย่างหยาบ.

บทว่า อณูสหคเต กิเลส - กิเลสอย่างละเอียด ได้แก่ ภาวะภวาคะ พยาบาทอันเป็นกิเลสอย่างละเอียด.

บทว่า สัพพกิเลส ได้แก่ กิเลสที่เหลือละได้ด้วยมรรคที่ ๓.

บทว่า วิริย วาหติ - ย่อมนำไปซึ่งความเพียร ความว่า พระโยคาวจรยังความเพียรให้เป็นไป. ท่านกล่าวถึงเสนาภานา ปฏิลาภเทสนา เอกธากานา อาเสวนาภานา ในหนหลังเพื่อแสดงถึงความต่างกันแห่งภานาทั้งหลายว่า ภานาเป็นอย่างไร เพื่อแสดงเหตุแห่งภานา ท่านจึงกล่าวคำทั้งหลายว่า ชื่อว่า ภานาด้วยอรรถว่า ไม่กล่าวล่วงธรรมที่เกิดในภานานั้น ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีรสอย่างเดียวกัน ด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันเข้าถึงธรรมนั้น ๆ

ด้วยอรรถว่าเสพเป็นอันมาก. ท่านกล่าวว่า ภาวนา ด้วยเหตุนี้ และ
ด้วยเหตุนี้ แล้วกล่าวด้วยสามารถจะต่าง ๆ กันว่า อาเสวนาภาวนา
ในภายหลัง, ในที่นี้ ชื่อว่า ภาวนา ด้วยอรรถว่าเสพเป็นอันมาก
เพราะเหตุนี้จึงมีความต่างกัน ด้วยบทว่า เอกกฺขณฺวเสน - ด้วย
สามารถจะหนึ่ง.

ในบทมีอาทิว่า รูป ปสฺสนฺโต ภาวติ พระโยคาวจรเมื่อ
พิจารณาเห็นรูป ชื่อว่าเจริญภาวนา มีอธิบายว่า พระโยคาวจรเมื่อ
พิจารณาเห็นรูปเป็นต้นโดยอาการที่ควรเห็น ชื่อว่า ย่อมเจริญภาวนา
ที่ควรภาวนา.

บทว่า เอกรสํ โหนฺติ - ภาวนามีสเป็นอันเดียวกัน คือ
มีรสเป็นอันเดียวกัน ด้วยวิมุตติรส หรือด้วยรสอันเป็นกิจ. บทว่า
วิมุตฺติโรโส ได้แก่ สัมปตฺติรส - รสคือการถึงพร้อม ชื่อว่า รส ท่าน
กล่าวด้วยอรรถว่าถึงพร้อมด้วยกิจ ด้วยเหตุนี้ เป็นอันท่านกล่าวไว้
แล้วแล.

จบ อรรถกถาภาเวตัพพนิกเทศ

จบ อรรถกถาจุตถภาณวาร

สังฆิกาดัพพนิตเทศ

[๗๗] ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดซึ่งธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่า สุตมยญาณอย่างไร ?

ธรรมอย่างหนึ่งควรทำให้แจ้ง คือ เจโตวิมุตติอันไม่กำเริบ, ธรรม ๒ ควรทำให้แจ้ง คือ วิชา ๑. วิมุตติ ๑, ธรรม ๓ ควรทำให้แจ้ง คือ วิชา ๓, ธรรม ๔ ควรทำให้แจ้ง คือ สามัญญผล ๔, ธรรม ๕ ควรทำให้แจ้ง คือ ธรรมชั้น ๕, ธรรม ๖ ควรทำให้แจ้ง คือ อภิญญา ๖, ธรรม ๗ ควรทำให้แจ้ง คือ กำลังของพระชินาสพ ๗, ธรรม ๘ ควรทำให้แจ้ง คือ วิโมกข์ ๘, ธรรม ๙ ควรทำให้แจ้ง คือ อนุปปพนิโรธ ๙, ธรรม ๑๐ ควรทำให้แจ้ง คือ อเสกขธรรม ๑๐.

[๗๘] คุณอนภิกขุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรทำให้แจ้ง คุณอนภิกขุทั้งหลายก็สิ่งทั้งปวงควรทำให้แจ้ง คือ อะไร ? คือ จักขุ รูป จักขุ-วิญญาน จักขุสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ควรทำให้แจ้งทุกอย่าง หู เสียง ฯลฯ จมูก กลิ่น ฯลฯ ลิ้น รส ฯลฯ กาย โภญฐัพพะ ฯลฯ ใจ ธรรมารมณ์ มโนวิญญาน มโนสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย ควรทำให้แจ้งทุกอย่าง.

พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาเห็นรูป ย่อมทำให้แจ้งโดยทำให้เป็น
อารมณ์ เมื่อพิจารณาเห็นเวทนา... เมื่อพิจารณาเห็นสัญญา... เมื่อ
พิจารณาเห็นสังขาร... เมื่อพิจารณาเห็นวิญญาณ... เมื่อพิจารณา
เห็นจักขุ... เมื่อพิจารณาเห็นชราและมรณะ... เมื่อพิจารณาเห็น
นิพพานอันห้อยลงในอมตะด้วยอรรถว่าเป็นที่สุด ย่อมทำให้แจ้งโดยทำ
ให้เป็นอารมณ์ ธรรมใด ๆ เป็นธรรมอันทำให้แจ้งแล้ว ธรรมนั้น ๆ
ย่อมเป็นธรรมอันถูกต้องแล้ว.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องทรงจำธรรม
ที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้
ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าสุตมยญาณ.

ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรม
ที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม
ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วน
แห่งความวิเศษ ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนจำแรกกิเลส ชื่อว่าสุตมย-
ญาณ.

สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยกาม ของพระโยคาวจรผู้ได้
ปฐมฌานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ความ
พอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่ปฐมฌานนั้นยังตั้งอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไป

ในส่วนแห่งความตั้งอยู่ สัญญาและมนสิการอันไม่ประกอบด้วยวิตกเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความวิเศษ สัญญาและมนสิการอันสหระคด้วยความเบื่อหน่าย ประกอบด้วยวิราคะเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความชำแรกกิเลส สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยวิตก ของพระโยคาวจร ผู้ได้ทุติยฌานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ความพอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่ทุติยฌานนั้นยังตั้งอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่ สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยอุเบกขาและสุขเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความวิเศษ สัญญาและมนสิการอันสหระคด้วยความเบื่อหน่าย ประกอบด้วยวิราคะเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความชำแรกกิเลส สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยปีติและสุข ของพระโยคาวจร ผู้ได้ตติยฌานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ความพอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่ตติยฌานนั้นยังตั้งอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่ สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยอุทกขมสุขเวทนาเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความวิเศษ สัญญาและมนสิการอันสหระคด้วยความเบื่อหน่าย ประกอบด้วยวิราคะเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความชำแรกกิเลส สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยอุเบกขาและสุขของพระโยคาวจรผู้ได้จตุตถฌานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปใน

ส่วนแห่งความเสื่อม ความพอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่จุดตณานัน
ยังตั้งอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่ สัญญาและมน-
สิการอันประกอบด้วยอากาสนัญจายตณานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรม
เป็นไปในส่วนแห่งความวิเศษ สัญญาและมนสิการอันสหรัคด้วยความ
เบื่อหน่าย ประกอบด้วยวิราคะเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วน
แห่งความชำแรกกิเลส สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยรูป ของ
พระโยคาวจรผู้ได้อากาสนัญจายตณานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็น
ไปในส่วนแห่งความเสื่อม ความพอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่อากาสา-
นัญจายตณานันยังตั้งอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่
สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยวิญญูญายตณานเป็นไปอยู่
นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความวิเศษ สัญญาและมนสิการอัน
สหรัคด้วยความเบื่อหน่าย ประกอบด้วยวิราคะเป็นไปอยู่ นี่เป็น
ธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความชำแรกกิเลส สัญญาและมนสิการอัน
ประกอบด้วยอากาสนัญจายตณาน ของพระโยคาวจรผู้ได้วิญญูญาย-
ตณานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม
ความพอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่วิญญูญายตณานันยังตั้งอยู่
นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่ สัญญาและมนสิการอันประ-
กอบด้วยอากัญญายตณานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วน
แห่งความวิเศษ สัญญาและมนสิการอันสหรัคด้วยความเบื่อหน่าย

ประกอบด้วยวิราคะเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความ
ชำแรกกิเลส สัญญาและมโนการอันประกอบด้วยวิญญูญายตนญาณ
ของพระโยคาวจรผู้ได้อากิญจัญญายตนญาณเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรม
เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ความพอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่อา-
กิญจัญญายตนญาณนั้นยังตั้งอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความตั้ง
อยู่ สัญญาและมโนการอันประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนญาณ
เป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความวิเศษ สัญญาและมโน-
การอันสพรกด้วยความเบื่อหน่าย ประกอบด้วยวิราคะเป็นไปอยู่ นี่
เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความชำแรกกิเลส ชื่อว่าญาณ ด้วยอรรถ
ว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา ด้วยอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุที่นั่นท่านจึง
กล่าวว่า ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัด
ธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม
ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วน
แห่งความวิเศษ ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความชำแรกกิเลส
ชื่อว่าสุตมยญาณ.

อรรถกถาสัจฉิกาดัพพนิตเทศ

๗๗] พึงทราบวินิจฉัยในสัจฉิกาดัพพนิตเทศดังต่อไปนี้ พระ-
สารีบุตรกล่าววสีชนา เอกุตรธรรม ๑๐ ข้อ ด้วยการทำให้แจ้งถึงการ
ได้เฉพาะ.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **อกุปฺปา เจโตวิมุตติ** - เจโตวิมุตติอันไม่
กำเริบ ได้แก่ อรหัตผลวิมุตติ. **เจโตวิมุตตินั้น** ชื่อว่า **อกุปฺปา**
เพราะอรรถว่า ไม่กำเริบ ไม่หวั่นไหว ไม่เสื่อม, ท่านกล่าวว่า **เจโต-**
วิมุตติ เพราะจิตพ้นจากกิเลสทั้งปวง.

บทว่า **วิชา** ได้แก่ วิชา ๓. บทว่า **วิมุตติ** ท่านกล่าว
ถึงอรหัตผล โดยปริยายในทสูตรสูตร, แต่ท่านกล่าวด้วยปริยายในสังคีติ-
สูตรว่า บทว่า **วิมุตติ** ได้แก่ วิมุตติ ๒ คือ การน้อมจิตไป - จิต-
ตสฺส จ อธิมุตติ และนิพพาน.

อนึ่ง ในนิเทศนี้ สมบัติ ๘ ชื่อว่า วิมุตติ เพราะพ้นด้วยดี
จากนิวรณ์เป็นต้น, นิพพาน ชื่อว่า วิมุตติ เพราะพ้นจากสังขตธรรม
ทั้งปวง.

บทว่า **ติสุโส วิชา** - วิชา ๓ คือ ญาณกำหนดระลึกชาติ
หนหลังได้ ๑ ญาณกำหนดรู้จิตและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลาย ๑ ญาณ
รู้จักทำอสังเวทให้สิ้น ๑. ชื่อว่า วิชา ด้วยอรรถว่า ทำลายความมืด
ได้, ชื่อว่า วิชา ด้วยอรรถว่า ทำความรู้ให้แจ้งบ้าง, **บุพเพนิวา-**
สถานุตติญาณ ชื่อว่า วิชา เพราะทำลายความมืดอันปกปิดความ
ระลึกชาติที่เกิดขึ้นเสียได้, และทำความรู้แจ้งถึงการระลึกชาติได้. **จุ-**
ตฺตูปาทญาณ ชื่อว่า วิชา เพราะทำลายความมืดอันปกปิดจิตและ
ปฏิสนธิเสียได้, และทำให้รู้แจ้งถึงจิตและอุปบัติได้. **อาสวักขญาณ**

ชื่อว่า **วิชา** เพราะทำลายความมืดอันปกปิดอริยสัจ ๔, และทำให้รู้
แจ้งถึงสัจธรรม ๔.

บทว่า **จตุตถาริ** ตามบุญผลานิ - สามัญญผล ๔ คือ โสคา-
ปัตติผล ๑ สกทาคามิผล ๑ อนาคามิผล ๑ อรหัตผล ๑. ชื่อว่า
สมณะ เพราะอรรถว่า ยังธรรมลามกให้สงบ คือ ให้พินาศ. ความ
เป็นสมณะ ชื่อว่า สามัญญะ. สามัญญะ นี้ เป็นชื่อของอริยมรรค ๔.
ผลแห่งสามัญญะ ชื่อว่า สามัญญผล.

บทว่า **ปญจ ฌมมกุขนุชา** ธรรมชั้น ๕ คือ สีลชั้น ๑
สมาธิชั้น ๑ ปัญญาชั้น ๑ วิมุตติชั้น ๑ วิมุตติญาณทัสนชั้น ๑.

บทว่า **ฌมมกุขนุชา** คือ การจำแนกธรรม ส่วนของธรรม.
แม้ในสี่ชั้นเป็นต้น ก็มีชั้นนี้เหมือนกัน. สีล สมาธิ ปัญญา ทั้งที่
เป็นโลกียะทั้งที่เป็นโลกุตระนั้นแล ชื่อว่า **ศีลสมาธิปัญญาชั้น**.
สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติและนิสสรณวิมุตตินั้นแล ชื่อว่า
วิมุตติชั้น. การพิจารณาวิมุตติ ๑ อย่างนั้นแล ชื่อว่า **วิมุตติญาณ-**
ทัสนชั้น ชั้นเป็นโลกียะ ชื่อว่า **ญาณ** เพราะอรรถว่ารู้, ชื่อว่า
ทัสนะ เพราะอรรถว่า เห็น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **ญาณทัสนะ**,
ญาณทัสนะแห่งวิมุตติทั้งหลาย ท่านกล่าวว่า **วิมุตติญาณทัสนะ**. ส่วน
วิกัมภณวิมุตติและตัทธกวิมุตติ ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยสมาธิชั้นและ
ปัญญาชั้น. ธรรมชั้น ๕ เหล่านี้ท่านกล่าวว่า เป็นเสกขธรรมของ

ผู้ยังต้องศึกษา เป็นอเสกขธรรมของผู้ไม่ต้องศึกษา. ในธรรมชั้น
เหล่านี้ ธรรมชั้นที่เป็นโลกียะและเป็นนิสสรณวิมุตติ เป็นแนวเสกขา-
นาเสกขธรรม - ธรรมของผู้ยังต้องศึกษาก็ไม่ใช่ ไม่ต้องศึกษาก็ไม่ใช่.
แม้เสกขธรรมมีอยู่ ท่านก็กล่าวเสกขธรรมว่า เหล่านี้ของผู้ยังต้องศึกษา,
กล่าวอเสกขธรรมว่า เหล่านี้ของผู้ไม่ต้องศึกษา. ในบทนี้ว่า พระ-
โยคาวจรเป็นผู้ประกอบด้วยวิมุตติชั้นอื่นเป็นเสกขธรรม แต่ก็พึงทราบ
ว่า พระโยคาวจรเป็นผู้ประกอบด้วยการทำนิสสรณวิมุตติให้เป็นอารมณ์

บทว่า จ อภิญญา ได้แก่ ญาณอันยิ่ง ๖. ญาณอันยิ่ง ๖
เป็นไฉน ? ญาณ ๖ เหล่านี้ คือ อิททวิธญาณ ๑ ทิพโสทธาตุญาณ ๑
บุพเพนิวาสานุสติญาณ ๑ เจโตปริยญาณ ๑ ทิพจักขุญาณ ๑ อาสวก-
ขญาณ ๑.

บทว่า สตุต จีณาสวพลานิ - กำลังของพระจีณาสพ ๗ ชื่อว่า
จีณาสวะ เพราะมีอัสวะสิ้นแล้ว กำลังของพระจีณาสพ ชื่อว่า จีณา-
สวพละ จีณาสวะ ๗ เป็นไฉน ? พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุจีณาสพในธรรม-
วินัยนี้เห็นดีแล้วซึ่งสังขารทั้งปวงโดยความเป็นของ
ไม่เที่ยง ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง,
ข้อที่ภิกษุจีณาสพเห็นดีแล้วซึ่งสังขารทั้งปวง โดย
ความเป็นของไม่เที่ยง ด้วยปัญญาอันชอบตามความ

เป็นจริง นี่เป็นกำลังของภิกษุจีณาสพ, กำลังที่
ภิกษุจีณาสพอาศัย ย่อมรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะ
ทั้งหลาย ว่าอาสวะของเราสิ้นแล้ว นี่เป็นข้อที่ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุ-
จีณาสพเห็นดีแล้วซึ่งกามทั้งหลาย เปรียบด้วยหลุม
ถ่านเพลิง ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง,
ข้อที่ภิกษุจีณาสพเห็นดีแล้วซึ่งกามทั้งหลายเปรียบ
ด้วยหลุมถ่านเพลิง ด้วยปัญญาอันชอบตามความ
เป็นจริง นี่เป็นกำลังของภิกษุจีณาสพ, กำลังที่
ภิกษุจีณาสพอาศัย ย่อมรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะ
ทั้งหลายว่า อาสวะของเราสิ้นแล้ว นี่เป็นข้อที่ ๒.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีกจิต
ของภิกษุจีณาสพน้อมไปในวิเวก โอนไปในวิเวก
เงื่อมไปในวิเวก ตั้งอยู่ในวิเวก ยินดีในเนกขัมมะ
สิ้นสุดจากกรรมเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ โดยประการ
ทั้งปวง ฯลฯ แม้นี้ก็กำลังของภิกษุจีณาสพ
 ฯลฯ. นี่เป็นข้อที่ ๓.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก สติ-
ปัฏฐาน ๔ อันภิกษุจีณาสพอบรมแล้ว อบรมดี

แล้ว ฯลฯ นี่เป็นข้อที่ ๔. อินทรีย์ ๕ อันภิกษุ-
พิจารณาพอบรรณแล้ว อบรมดีแล้ว ฯลฯ นี่เป็นข้อ
ที่ ๕. โพชนงค์ ๗ อันภิกษุพิจารณาพอบรรณแล้ว
อบรมดีแล้ว ฯลฯ นี่เป็นข้อที่ ๖. อริยมรรคมี
องค์ ๘ อันภิกษุพิจารณาพอบรรณแล้ว อบรมดีแล้ว
ฯลฯ นี่เป็นข้อที่ ๗.

ในกำลังเหล่านั้น ท่านประกาศการแทงตลอดทุกขสังด้วยกำลัง
ที่ ๑, การแทงตลอดสมุทยสังด้วยกำลังที่ ๒. การแทงตลอดนิโรชสัง
ด้วยกำลังที่ ๓, การแทงตลอดมรรคสังด้วยกำลังที่ ๔.

บทว่า อภฺร วิโมกฺขา - วิโมกข์ ๘ ชื่อว่า วิโมกข์ ด้วย
อรรถว่า น้อมไปในอารมณ์ และด้วยอรรถว่า พ้นด้วยดีจากกรรมเป็น
ข้าศึก. วิโมกข์ ๘ เป็นไฉน ? วิโมกข์ ๘ คือ ภิกษุมีรูปย่อมนเห็นรูป นี่เป็น
วิโมกข์ข้อที่ ๑. ภิกษุมีความสำคัญในรูปภายใน ย่อมเห็นรูปภายนอก
นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๒. ภิกษุน้อมใจไปว่า นิ่งาม เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๓.
ภิกษุเข้าถึงอากาศอันจุลจนกว่า อนนฺโต อากาโส - อากาศไม่มีที่สุด
อยู่ เพราะล่องรูปสัญญาโดยประการทั้งปวงดับปฏิสนธิสัญญา ไม่ใส่ใจถึง
นันทตสัญญา นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๔. ภิกษุเข้าถึงวิญญาณจุลจนกว่า
อนนฺตํ วิญญาณํ - วิญญาณไม่มีที่สุดอยู่ เพราะล่องอากาศอันจุลจนกว่า
โดยประการทั้งปวง นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๕. ภิกษุเข้าถึงอาภิกขุจฺจุลจนจน
๑. ที. ปา. ๑๑/๔๔๒.

ว่า นตฺถิ กิณฺจิ - อะไร ๆ ไม่มีอยู่ เพราะล่วงวิญญานัญจายตนะ โดย
ประการทั้งปวง เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๖. ภิกษุเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญา-
ยตนะอยู่ เพราะล่วงอาภิญญายตนะ โดยประการทั้งปวง นี่เป็น
วิโมกข์ข้อที่ ๗. ภิกษุเข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธอยู่ เพราะล่วงเนวสัญญา-
นาสัญญายตนะ โดยประการทั้งปวง นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๘.^๑

บทว่า นว อนุปฺพุพฺพนิโรธา - อนุปฺพุพฺพนิโรธ ๕ คือ การดับ
ตามลำดับ ๕ อย่าง. นิโรธ ๕ อย่าง เป็นไฉน ? กามสัญญาของผู้เข้า
ปฐมฌาน ย่อมดับไป วิตกวิจารณ์ของผู้เข้าถึงทุติยฌาน ย่อมดับไป ๑
ปีติของผู้เข้าถึงตติยฌาน ย่อมดับไป ๑ ลมอัสสาสะปัสสาสะของผู้เข้าถึง
จตุตถฌาน ย่อมดับไป ๑ รูปสัญญาของผู้เข้าถึงอากาสาณัญจายตนะ
ย่อมดับไป ๑ อากาสาณัญจายตนะสัญญาของผู้เข้าถึงวิญญานัญจายตนะ
ย่อมดับไป ๑ วิญญานัญจายตนะสัญญาของผู้เข้าถึงอาภิญญายตนะ
ย่อมดับไป ๑ อาภิญญายตนะสัญญาของผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญา-
ยตนะ ย่อมดับไป ๑ สัญญาและเวทนาของผู้เข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธ
ย่อมดับไป ๑.^๒

บทว่า ทส อเสกฺขา ฐมิมา - อเสกขธรรม ๑๐ ชื่อว่า อเสกฺขา
เพราะไม่มีสิ่งที่ควรศึกษาต่อไป. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เสกฺขา เพราะ
ยังต้องศึกษาในไตรสิกขา, ชื่อว่า อเสกฺขา เพราะเสกขธรรมหมดสิ้น
แล้ว, ได้แก่ พระอรหันต์. ชื่อว่า อเสกฺขา เพราะธรรมเหล่านี้

๑. ที. มหา.๑๐/๑๐๑.   ๒. ที. ปา. ๑๑/๓๕๖.

ของพระอเสกขะ. อเสกขธรรม ๑๐ เป็นไฉน ? อเสกขธรรม ๑๐ คือ
สัมมาทิฐิ ๑ สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑
สัมมาอาชีวะ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑ สัมมา-
ญาณะ ๑ สัมมาวิมุตติ ๑^๑ ที่เป็นของพระอเสกขะ.

บทว่า **อเสกขัม สมนุญาณัม** - สัมมาญาณที่เป็นของพระอเสกขะ
ได้แก่ โลกียปัญญาที่เหลือเว้นอรหัตผลปัญญา. บทว่า **สุมวิมุตติ**
ได้แก่ อรหัตผลวิมุตติ. ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า

ธรรมสัมปยุตด้วยผลแม้ทั้งหมดมีสัมมาทิฐิ
เป็นต้นนั้นแล เป็นอเสกขธรรม. อนึ่งในบทนี้
ท่านกล่าวปัญญาไว้ในฐานะ ๒ อย่าง คือ สัมมา-
ทิฐิ สัมมาญาณะ สงเคราะห์ธรรมอันเป็นผล-
สมบัติเหลือจากที่ท่านกล่าวไว้ด้วยบทนี้ว่า สัมมา-
วิมุตติ.^๒

๑๘] ในบทมีอาทิว่า **สพฺพัม ภิกฺขเว สจฺจิกาตพฺพัม** - ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรทำให้แจ้ง พึงทราบว่าได้แก่ การทำให้แจ้ง
ด้วยอารมณ์. ในบทมีอาทิว่า **รูปํ ปสฺสณฺโต สจฺจิกโรติ** - เมื่อเห็น
๑. ที.ปา. ๑๑/๓๖๒.

๒. สุมังคลวิลาสินี ๓/๓๑.

รูปย่อมทำให้แจ้ง ความว่า พระโยคาวจรเมื่อเห็นรูปเป็นต้น อันเป็น
โลกิยะโดยอาการอันควรเห็น ย่อมทำให้แจ้งซึ่งรูปเป็นต้นเหล่านั้นด้วย
ทำให้แจ้งด้วยอารมณ์, หรือเมื่อเห็นรูปเป็นต้น โดยอาการอันควรเห็น
ย่อมทำให้แจ้งซึ่งนิพพานอันควรทำให้แจ้งด้วยเหตุ นั้น. นักคิดอีกพระ
ทั้งหลายต้องการ บทว่า ปสฺสนุโต ลงในอรรถแห่งเหตุ พระโยคาวจร
เมื่อเห็นโลกุตรธรรม มีอัญญาตัญญูสสามิดินทริยเป็นต้น ด้วยการ
พิจารณา ย่อมทำให้แจ้งซึ่งโลกุตรธรรมนั้นด้วยอารมณ์. บทนี้ว่า
พระโยคาวจรย่อมทำให้แจ้งซึ่งนิพพานอันยังลงสู่อมตะ ด้วยอรรถว่า
ยังลงคือทำให้ตรงทีเดียว เพราะทำให้แจ้งใน ปริญฺญะยะ - ทุกข์
ควรกำหนดรู้ ปหาตัพพะ - สมุทัยควรละ สัจฉิกาตัพพะ - นิโรธควร
ทำให้แจ้ง ภาเวตัพพะ - มรรคควรเจริญ.

บทว่า เย เย ธมฺมา สจฺจิกตา โหนฺติ, เต เต ธมฺมา
มุสฺสิตา โหนฺติ - ธรรมใด ๆ เป็นธรรมอันทำให้แจ้งแล้ว, ธรรมนั้น ๆ
ย่อมเป็นธรรมอันถูกต้องแล้ว ได้แก่ ธรรมอันทำให้แจ้งแล้ว ด้วยการ
ทำให้แจ้งด้วยอารมณ์ ย่อมเป็นธรรมอันถูกต้องแล้วด้วยความถูกต้อง
อารมณ์, ธรรมอันทำให้แจ้งแล้วด้วยการทำให้แจ้งซึ่งการได้เฉพาะ ย่อม
เป็นธรรมอันถูกต้องแล้วด้วยความถูกต้องการได้เฉพาะ ด้วยประการ-
ฉะนั้น.

จบ อรรถกถาสัจฉิกาตัพพนิกเทศ

อรรถกถาหานภากิยจตุกนิทเทส

บัดนี้ เพราะความที่ธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ย่อมมีโดยประเภทที่ว่างจากสมาธิอย่างหนึ่งๆ, ฉะนั้น พระสารีบุตรจึงได้ชี้แจงหานภากิยจตุกะโดยเป็นอันเดียวกัน.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ปฐมสูตร ญาณสูตร ลาภี คือ ของพระโยคาวจรผู้ได้ปฐมฌาน. บทว่า ลาภี เป็นพุทธิยาวิภัตติลงในอรรถज्ञวิภัตติ. ลาภี ท่านกล่าวเป็น ลาภี เพราะอรรถว่า มีการทำให้แจ้ง.

ศัพท์ว่า สหคต ในบทว่า กามสหคตา นี้ท่านประสงค์เอาความว่า อารมณ์, อธิบายว่า มีวัตถุกามและกิเลสกามเป็นอารมณ์.

บทว่า สญฺญามนสิการา - สันฺญาและมนสิการ ได้แก่ ชวน-สันฺญา และมนสิการด้วยความคำนึงถึงสัจญฺยานั้น. มนสิการสัมปยุตด้วยญาณก็ควร. บทว่า สมุทาจฺรหฺนติ ย่อมปรากฏ คือ ย่อมเป็นไป.

บทว่า ฐมฺโม ได้แก่ ธรรม คือ ปฐมฌาน. พระโยคาวจรเมื่อเสื่อมจากฌาน ชื่อว่า เสื่อมด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ ด้วยกิเลสกำเริบ ๑ ด้วยขอสัมปายกิริยา ๑ ด้วยการไม่ประกอบความเพียร ๑. เมื่อเสื่อมด้วยกิเลสกำเริบ ชื่อว่า เสื่อมเร็ว. เมื่อเสื่อมด้วยขอสัมปายกิริยา ๑. อยู่ในข้อ ๓๘.

ด้วยอำนาจการประกอบความเป็นผู้ยินดีในการทำงาน ความเป็นผู้ยินดีในการพูดเหลวไหล ความเป็นผู้ยินดีในการนอน ความเป็นผู้ยินดีในการคลุกกลี ชื่อว่า เสื่อมช้า, เมื่อไม่เข้าถึงเนื่องๆ ด้วย ปลิโพธ - ความกังวล มีความเจ็บไข้และความวิบัติด้วยปัจจัยเป็นต้น แม้เมื่อเสื่อมด้วยการไม่ประกอบความเพียร ก็ชื่อว่า เสื่อมช้า. แต่ในนิทเทศนี้ พระสารีบุตรเมื่อจะแสดงเหตุอันมีกำลังเท่านั้น จึงกล่าวถึงกิเลสกำเริบอย่างเดียว.

ก็เมื่อพระโยคาวจรเสื่อมจากทุกขฉานเป็นต้น ชื่อว่า เสื่อม แม้ด้วยความพอใจในฉานชั้นต่ำๆ กำเริบ. ถามว่า เป็นอันเสื่อมด้วยเหตุประมาณเท่าไร ? ตอบว่า เป็นอันเสื่อมด้วยเหตุเท่าที่ไม่สามารถจะเข้าถึงได้.

บทว่า ตทฐมมุตตา - ความพอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่ปฐมฉานนั้น คือ ธรรมอันเป็นไปสมควร ชื่อว่า อนุทธมโม. บทนี้เป็นชื่อของธรรม คือ ความพอใจอันเป็นไปเพราะทำฉานให้อิ่ง. ธรรมอันสมควรนั้นแล ชื่อว่า อานุทธมุตตา. ความเป็นธรรมสมควรแก่ฉานนั้น ชื่อว่า ตทฐมมุตตา.

บทว่า สติ คือ พอใจ. บทว่า สนฺติภูตติ คือ ตั้งอยู่. ท่านอธิบายว่า ความพอใจอันเป็นไปตามปฐมฉานนั้น ยังเป็นไปอยู่.

บทว่า **อวิตกกุสหลตา** - ไม่สหรถด้วยวิตก ได้แก่ มีทุติย-
ฌานเป็นอารมณ์. บทนั้นท่านกล่าวว่า **อวิตก** เพราะในทุติยฌานนี้
ไม่มีวิตก.

บทว่า **นิพพิทาสหลตา** - สหรถด้วยนิพพิทา ได้แก่ มีวิปัสสนา
เป็นอารมณ์. วิปัสสนานั้นท่านกล่าวว่า **นิพพิทา** เพราะเมื่อหน่ายใน
สังขารทั้งหลาย, สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **นิพพิทุ**
วิรชติ^๑ เมื่อเมื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด.

บทว่า **วิราอุปสยหิตา** ประกอบด้วย **วิราคะ** ได้แก่ วิปัสสนา
ประกอบด้วยอริยมรรค. วิปัสสนานั้นถึงยอดแล้ว ให้บรรลุความตั้งขึ้น
ของมรรค. เพราะฉะนั้น สัญญาและมโนการมีวิปัสสนาเป็นอารมณ์
ท่านจึงกล่าวว่า **วิราอุปสยหิตา** - ประกอบด้วยวิราคะ, สมดังที่พระผู้-
มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **วิราคะ วิมูจติ**^๒ เพราะคลายความกำหนด
จิตย่อมหลุดพ้น.

บทว่า **วิตกกุสหลตา** - สหรถด้วยวิตก ได้แก่ มีปฐมฌาน
เป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจวิตก.

บทว่า **อุเปกขาสุขสหลตา** - สหรถด้วยอุเบกขาและสุข ได้
แก่ มีตติยฌานเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจอุเบกขา คือ เป็นกลางในฌาน

๑. วิ. มห. ๔/๒๓. ๒. ตี . ขนฺธ. ๑๓/๑๐๕.

นั้นและด้วยสุขเวทนา.

บทว่า ปิตีสุขสหคตา - สหคตด้วยปิติและสุข ได้แก่ มีทุติย-
ฌานเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจปิติและสุขเวทนา.

บทว่า อทุกขมสุขสหคตา - สหคตด้วยอทุกขมสุข ได้แก่
มีจตุตถฌานเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจอุเบกขาเวทนา. เวทนานั้นไม่มี
ทุกข์ ไม่มีสุข เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า อทุกขมสุขเวทนา. ม
อักษรในบทนี้ท่านกล่าวด้วยบทสนธิ.

บทว่า รูปสหคตา - สหคตด้วยรูป ได้แก่ แม้เมื่อมีธรรม
เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่
และธรรมเป็นไปในส่วนแห่งการชำแรกกิเลสของพระโยคาวจรผู้ตั้งอยู่
ในเนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะมีรูปฌานเป็นอารมณ์ ท่านก็มีได้
ชี้แจงถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะไม่มีธรรมเป็นไปในส่วนแห่ง
ความวิเศษ. ท่านกล่าวว่า สมาธิอันเป็นโลกิยะนี้แม้ทั้งหมดเป็นไปใน
ส่วนแห่งความเสื่อมแก่พระโยคีผู้มีอินทรีย์อย่างอ่อน มีปกติอยู่ด้วยความ
ประมาท, เป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่แก่พระโยคีผู้มีอินทรีย์อย่าง
อ่อน มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท. เป็นไปในส่วนแห่งความพิเศษ
แก่พระโยคีผู้มีอินทรีย์แก่กล้าอันมีฉันทหาเป็นจริต, เป็นไปในส่วนแห่ง
การชำแรกกิเลสแก่พระโยคีผู้มีอินทรีย์แก่กล้ามีทวิภูติเป็นจริต.

จบ อรรถกถาหอนภาคียจุตฺถกนิทเทส

ลักษณะตติกนิเทศ

[๗๕] ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ชื่อว่าสุตมยญาณอย่างไร ?

ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า รูปไม่เที่ยงเพราะความว่าในรูป เป็นทุกข์ เพราะความว่าน่ากลัว เป็นอนัตตาเพราะความว่าหาแก่นสารมิได้ ชื่อว่าสุตมยญาณ ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ ไม่เที่ยง เพราะความว่าสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะความว่าน่ากลัว เป็นอนัตตาเพราะความว่าหาแก่นสารมิได้ ชื่อว่าสุตมยญาณ ชื่อว่าญาณด้วยอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญาด้วยอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ชื่อว่าสุตมยญาณ.

อรรถกถาลักษณะตติกนิเทศ

๗๕] บัดนี้ เพราะโลกียธรรมเป็นอย่างหนึ่ง ๆ ถูกกำจัดด้วย
ไตรลักษณ์, ฉะนั้นท่านจึงชี้แจงไตรลักษณ์เป็นอันเดียวกัน.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อนิจฺจํ ขยฺยญฺเณ - รูปไม่เที่ยงเพราะ
อรรถว่า สิ้นไป คือ รูป ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะความสิ้นไปในลักษณะ
นั้น ๆ. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะมีความสิ้นไป
เสื่อมไป หมดความยินดี ดับไปเป็นธรรมดา.

บทว่า ทุกฺขํ ภยฺยญฺเณ เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า น่ากลัว
คือ ชื่อว่า ทุกข์ เพราะความมีภัยเฉพาะหน้า. เพราะสิ่งใดเป็นทุกข์
สิ่งนั้นไม่เที่ยงย่อมนำมาซึ่งความน่ากลัว คุณความทุกข์ของทวยเทพใน
สีโลปมสูตรจะนั้น. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า ทุกข์ ด้วยอรรถว่า
ชาติ ชรา พยาธิ และมรณะ เป็นสิ่งน่ากลัว.

บทว่า อนตฺตา อสารญฺเณ เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า
หาแก่นสารมิได้ คือ ชื่อว่า อนัตตา เพราะไม่มีแก่นสารในตนที่
กำหนดไว้อย่างนี้ว่า ตัวตน ผู้อยู่อาศัย ผู้กระทำ ผู้รู้ ผู้มีอำนาจเอง
เพราะว่าสิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ สิ่งนั้น ไม่สามารถจะดำรงความไม่
เที่ยงแม้ของตนหรือความเกิด ความเสื่อมและความบีบคั้นไว้ได้, จะหา
๑. ตี . ขนฺธ. ๑๓/๑๕๔.

ความเป็นผู้กระทำเป็นต้นของคตินั้นได้แต่ไหน. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หากรูปนี้เป็นตัวตนแล้วไซ้, รูปนี้จะไม่พึงเป็นไปเพื่อความอาพาธเลย.^๑ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า อนัตตา เพราะไม่มีแก่นสารในตน ไม่มีแก่นสารเป็นนิจ.

จบ อรรถกถาลักษณะตติกนิทเทศ

ทุกขสังนิทเทศ

[๘๐] ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วว่า นี่ทุกขอริยสัง นี่ทุกขสมุทยอริยสัง นี่ทุกขนิโรธอริยสัง นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง ชื่อว่าสุตมยญาณอย่างไร ?

ในอริยสัง ๔ ประการนั้น ทุกขอริยสังเป็นโจน ชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสเป็นทุกข์ ความประจวบกับสังขารหรือสัตว์อันไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสังขารหรือสัตว์อันเป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สมปรารถนา ก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์.

๑. วิ. มห. ๔/๒๐.

ชาติในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความเกิด ความเกิดพร้อม
ความก้าวลง ความบังเกิด ความบังเกิดเฉพาะ ความปรากฏแห่งชั้น
ทั้งหลาย ความกลับได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ นี้ท่านกล่าวว่า ชาติ.

ชราในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความแก่ ความชำรุด ความ
เป็นผู้มีฟันหัก ความเป็นผู้มีผมหงอก ความเป็นผู้มีหนังเหี่ยว ความ
เสื่อมอายุ ความแก่แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในหมู่สัตว์นั้น ๆ แห่งสัตว์
นั้น ๆ นี้ท่านกล่าวว่า ชรา.

มรณะในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความจุติ ความเคลื่อน
ความแตก ความหายไป ความถึงตาย ความตาย ความทำกาละ
ความแตกแห่งชั้น ความทอดทิ้งซากศพ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์
จากหมู่สัตว์นั้น ๆ แห่งสัตว์นั้น ๆ นี้ท่านกล่าวว่า มรณะ.

[๘๑] โสกะในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความโสก กิริยาที่
โสก ความเป็นผู้โสก ความโสก ณ ภายใน ความตรอมตรม ณ ภายใน
ความเผาจิต ความเสียใจ ลูกศร คือ ความโสก แห่งบุคคลผู้ถูกความ
ฉิบหายแห่งญาติกระทบเข้าถึงดี ผู้ถูกความฉิบหายแห่งสมบัติกระทบเข้า
ก็ดี ผู้ถูกความฉิบหาย คือ โรคกระทบเข้าถึงดี ผู้ถูกความฉิบหายแห่ง
ศีลกระทบเข้าถึงดี ผู้ถูกความฉิบหายแห่งทิฐิกระทบเข้าถึงดี ผู้ประจวบ
กับความฉิบหายอื่น ๆ ก็ดี ผู้ถูกเหตุแห่งทุกข์อื่น ๆ กระทบเข้าถึงดี นี้ท่าน
กล่าวว่า โสกะ.

ปริเทวะในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความครวญ ความคร่ำ-
ครวญ ความร่ำไร ความเป็นผู้ร่ำไร ความเป็นผู้ร่ำพัน ความบ่นด้วย
วาทา ความเพ้อด้วยวาทา ความพูดพร่ำเพรื่อ กิริยาที่พูดพร่ำ ความ
เป็นผู้พูดพร่ำเพรื่อ แห่งบุคคลผู้ถูกความฉิบหายแห่งญาติกระทบเข้าถึงดี
... ผู้ถูกเหตุแห่งทุกข์อื่น ๆ กระทบเข้าถึงดี นี่ท่านกล่าวว่า **ปริเทวะ**.

ทุกข์ในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความไม่สำราญ ความลำบาก
อันมีทางกาย ความไม่สำราญ ความลำบากที่สัตว์เสวยแล้วซึ่งเกิดแต่
กายสัมผัส กิริยาอันไม่สำราญ ทุกขเวทนาซึ่งเกิดแต่กายสัมผัส นี่ท่าน
กล่าวว่า **ทุกข์**.

โหมนัสสะในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความไม่สำราญ ความ
ลำบากอันมีทางใจ ความไม่สำราญ ความลำบากที่สัตว์เสวยแล้วซึ่งเกิดแต่
สัมผัสทางใจ กิริยาอันไม่สำราญ ทุกขเวทนาซึ่งเกิดแต่สัมผัสทางใจ นี่
ท่านกล่าวว่า **โหมนัสสะ**.

อุปายาสะในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความแค้น ความเคือง
ความเป็นผู้แค้น ความเป็นผู้เคือง แห่งบุคคลผู้ถูกความฉิบหายแห่งญาติ
กระทบเข้าถึงดี... ผู้ถูกเหตุแห่งทุกข์อื่น ๆ กระทบเข้าถึงดี นี่ท่านกล่าวว่า
อุปายาสะ.

[๘๒] ความประจวบกับสังขารหรือสัตว์อันไม่เป็นที่รัก เป็น
ทุกข์ในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน สังขารเหล่าใด คือ รูป เสียง กลิ่น

รส โภฏฐัพพะอันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจในโลกนี้
ย่อมมีแก่บุคคลนั้น หรือ สัตว์เหล่าใดเป็นผู้ไม่หวังประโยชน์ ไม่หวัง
ความเกื้อกูล ไม่หวังความสบาย ไม่หวังความปลอดภัยจากโยคกิเลส
แก่บุคคลนั้น การไปร่วมกัน การมาร่วมกัน การอยู่ร่วมกัน การ
ทำกิจร่วมกัน กับสังขารหรือสัตว์เหล่านั้น นี่ท่านกล่าวว่า ความ
ประจวบกับสังขารหรือสัตว์อันไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์.

ความพลัดพรากจากสังขารหรือสัตว์อันเป็นที่รัก เป็นทุกข์ใน
ทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน สังขารเหล่าใด คือ รูป เสียง กลิ่น รส
โภฏฐัพพะ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ในโลกนี้ ย่อมมีแก่
บุคคลนั้น หรือสัตว์เหล่าใด คือ มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย
พี่หญิง น้องหญิง มิตร พวกพ้อง ญาติ หรือสาโลหิตเป็นผู้หวัง
ประโยชน์ หวังความเกื้อกูล หวังความสบาย หวังความปลอดภัย
จากโยคกิเลสแก่บุคคลนั้น การไม่ได้ไปร่วมกัน การไม่ได้มาร่วมกัน
การไม่ได้อยู่ร่วมกัน การไม่ได้ทำกิจร่วมกันกับสังขารหรือสัตว์เหล่านั้น
นี่ท่านกล่าวว่า ความพลัดพรากจากสังขารหรือสัตว์อันเป็นที่รัก เป็น
ทุกข์.

ความไม่ได้สมปรารถนาเป็นทุกข์ในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน สัตว์
ทั้งหลายผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความปรารถนาเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า
ขอเราทั้งหลายอย่ามีชาติเป็นธรรมดา และชาติอย่างมาถึงแก่เราทั้งหลาย

เลข ขื่อนี้สัตว์ทั้งหลายไม่พึงได้ตามความปรารถนา แม้ความปรารถนา
สิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น นี่ก็เป็นทุกข์ สัตว์ทั้งหลายมีขราเป็นธรรมดา ฯลฯ
สัตว์ทั้งหลายมีพยาธิเป็นธรรมดา ฯลฯ สัตว์ทั้งหลายมีมรณะเป็น
ธรรมดา ฯลฯ สัตว์ทั้งหลายมีโสกะปริเทวะ ทุกข์โทมนัสสะและอุปายาสะ
เป็นธรรมดา มีความปรารถนาเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ขอเราทั้งหลายอย่าพึง
มีความโศก ความรำไร ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจและความคับแค้น
ใจเป็นธรรมดาเลยและขอความโศก ความรำไร ความทุกข์กาย ความ
ทุกข์ใจและความคับแค้นใจ ไม่พึงมาถึงแก่เราทั้งหลายเลย ขื่อนี้สัตว์
ทั้งหลายไม่พึงได้ตามความปรารถนา ความไม่ได้สมปรารถนามัน
นี่ก็เป็นทุกข์.

โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ ในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน
อุปาทานขันธ คือ รูป อุปาทานขันธ คือ เวทนา อุปาทานขันธ คือ
สัญญา อุปาทานขันธ คือ สังขาร อุปาทานขันธ คือ วิญญาณ
อุปาทานขันธเหล่านี้ ท่านกล่าวว่า โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์
นี้ท่านกล่าวว่า ทุกขอริยสัง.

อรรถกถาทุกขสังนิทเทศ

๘๐] พระสารีบุตรได้ชี้แจงแจ้งทุกขอริยสังข โดยเป็นอันเดียวกัน
เพราะสังขจะทั้งหลายเกี่ยวเนื่องเป็นอันเดียวกันด้วยอรรถว่า เป็นของ
จริงแท้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ตตุถ ตตุถ ได้แก่ ในอริยสัจ ๔
เหล่านั้น. บทว่า กตมํ ได้แก่ กเหตุกัมมตาปจฺจา-ถามเพื่อประสงค์
จะตอบเอง.

บทว่า ทุกฺขํ อริยสจฺจํ - ทุกขอริยสัจ ได้แก่ เป็นการแสดง
ธรรมที่ถามแล้ว.

ในบทมีอาทิว่า ชาติปี ทุกฺขา นั้นท่านประกาศอรรถแห่ง ชาติ
ศัพท์ไว้น้อย. ดังที่กล่าวไว้ว่า

ภพ ตระกูล พวก ศील บัญญัติ ลักษณะ

ปฐติ ปฏิสนธิ ท่านประกาศอรรถแห่ง ชาติไว้

ด้วยประการฉะนี้.

จริงคั้งนั้น ชาติ ศัพท์มีอรรถว่า ภพ ในบทมีอาทิว่า เอกมฺปิ
ชาตี เทวปี ชาติโย^๑ - ภพแม้หนึ่ง แม้สองภพ. มีอรรถว่า ตระกูล
ในบทนี้ว่า อกฺขิตฺโต อณุปกฺกฺกุโธ ชาติวาเทน^๒ - ไม่ขัดทอด ไม่
คำว่า ถึงตระกูล. มีอรรถว่า พวก ในบทมีอาทิว่า อตุถิ วิสาข
นิคฺคฺชานาม สมณชาต^๓ คู่ก่อนวิสาข พวกสมณะนิกเรณัยังมีอยู่.
มีอรรถว่า อริยศีล ในบทมีอาทิว่า ยโตหํ ภคินี อริยาย ชาติยา

๑. วิ. มหาวีรยฺย ๑/๓   ๒. ที. ที. ๕/๒๐๒   ๓. อัง. ติก. ๒๐/๕๑๐

ชาโต นากิขานามิ^๑ - คู่ก่อนน้องหญิงตั้งแต่เราเกิดในอริยชาติแล้วจะได้
รู้สึกว่าแกล้งปลงสัตว์จากชีวิตหามีได้. มีอรรถว่า บัญญัติ ในบทมีอาทิ
ว่า ติริยา นาม ตินชาติ นากิย อุกุณฺตฺวา นภฺ อหจฺจ จิตา
อโหสิ^๒ หน้ำคาผุคขึ้นจากนาภีพุ่งขึ้นไปจดท้องฟ้า. มีอรรถว่า สังขต-
ลักษณะ ในบทนี้ว่า ชาติ ทุวิหิ ขนฺุเขหิ สงฺคหิตา^๓ - ชาติ
ท่านสงเคราะห์ด้วยชั้น ๒. มีอรรถว่า ปฐฺติ ในบทนี้ว่า สมฺปติ-
ชาโต อานนฺท โพธิสฺสฺสโต^๔ - คู่ก่อนอานนท์ โพธิสัตว์เกิดทันทีทันใด.
มีอรรถว่า ปฏิสนธิ โดยปริยายในบทนี้ว่า ภวปจฺจยา ชาติ^๕ เพราะ
ภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ. และบทว่า ชาติปิ ทุกฺขา^๖ - แม้ชาติก็เป็นทุกข์.
แต่โดยนิปริยาย - โดยตรง ได้แก่ ความปรากฏครั้งแรกของชั้น
ทั้งหลายที่ปรากฏแก่สัตว์ผู้เกิดในภพนั้น ๆ.

หากถามว่า เพราะเหตุไร ชาตินี้จึงเป็นทุกข์ ตอบว่า เพราะ
ชาติเป็นที่ตั้งของทุกข์ไม่น้อย. ทุกข์ไม่น้อย คือ ทุกขทุกข์ วิปริณาม
ทุกข์ สังขารทุกข์ ปฏิจฉฺฉนทุกข์ อปฺปฏิจฉฺฉนทุกข์ ปริยายทุกข์
นิปริยายทุกข์ เพราะทุกข์เหล่านี้ทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ ท่านกล่าว
ว่า ทุกขทุกข์ เพราะเป็นทุกข์โดยสภาพของเวทนาและโดยชื่อ.

๑. ม.ม. ๑๓/๕๓๑   ๒. อญ. ปญจก. ๒๒/๑๕๖.   ๓. อภิ.ฐา ๓๖/๖๗.

๔. ม.อ. ๑๔/๓๓๓.   ๕. อภิ. วิ. ๓๕/๒๕๕.   ๖. ขุ.ป. ๓๑/๘๐.

สุขเวทนา ชื่อว่า **วิปริณามทุกข์** เพราะเป็นเหตุเกิดทุกข์ด้วยความปรวนแปร.

อุเบกขาเวทนา และสังขารเป็นไปในภุมิ ๓ ทั้งหมด ชื่อว่า **สังขารทุกข์** เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดและความดับ.

อาพาธทางกาย ทางใจ มีปวดหู ปวดฟัน ความร้อนใจเกิด เพราะราคะ เกิดเพราะโทสะเป็นต้น ชื่อว่า **ปฏิจฉันททุกข์** - ทุกข์ปกปิด เพราะถามจึงรู้ และเพราะความเจ็บปวดไม่ปรากฏ.

อาพาธที่มีสมุฏฐานจากโทษ ๓๒ เป็นต้น ชื่อว่า **อัปฺปฏิจฉันททุกข์** - ทุกข์ไม่ปกปิด เพราะไม่ต้องถามรู้ได้ และเพราะความเจ็บปวดปรากฏ.

แม้ทุกข์ทั้งหมดมีชาติเป็นต้น มาในสัจจวิภังค์ เว้น **ทุกขทุกข์** ที่เหลือ ชื่อว่า **ปริยายทุกข์** - ทุกข์โดยอ้อม เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์นั้น ๆ. ส่วนทุกขทุกข์ท่านกล่าวว่า เป็น **นิปริยายทุกข์**-ทุกข์โดยตรง.

ในบทนั้นชาติเป็นอาปายิกทุกข์ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงประกาศด้วยอุปมาในพาลบัณฑิตสูตร๒เป็นต้น. อนึ่ง ชาติเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์อันเป็นประเภทมีทุกข์ มีมูลมาจากการยังลงสู่
๑. อภิ. วิ. ๓๕/๑๔๘.

ครรภ์เป็นต้น ซึ่งเกิดในมนุษย์โลก แม้ในสุคติ. ในบพนี้ ชาตินี้เป็น
ทุกข์อันเป็นประเภทมีทุกข์ มีมูลจากการหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นต้น. จริงอยู่
สัตว์นี้เกิดในครรภ์มารดา มิได้เกิดในดอกอุบล ดอกบัวหลวง และ
ดอกบัวขาวเป็นต้น. โดยที่แท้สัตว์ย่อมเกิดในท้องน้ำเกลียวอย่างยิ่ง
คล้ายเที่ยวไปในป่าใหญ่ที่มีกลิ่นเหม็นมากอบอวลด้วยกลิ่นซากศพนานา
ชนิด ทั้งมีดื้อทั้งคับแคบอย่างยิ่งในท่ามกลางพื้นท้องกระดูกสันหลัง
ข้างล่าง กระเพาะอาหารข้างบนท้อง อุจจาระเกิดในปลาเน่ามนเปรี้ยว
บูด และหลุมขะเป็นต้น. สัตว์นั้นเกิดในท้องมารดา อบอุ่นอยู่กับ
ท้องมารดาตลอด ๑๐ เดือน เว้นจากการงอ การเหยียดเป็นต้น หมก
อยู่เหมือนอาหารใส่ไว้ในถุง เหมือนก้อนแป้งถูกหนึ่ง ย่อมเสวยความ
ทุกข์อย่างยิ่ง. นี้ชื่อว่าทุกข์มีมูลมาจากการหยั่งลงสู่ครรภ์. สัตว์นั้นในขณะ
ที่มารดาหกล้ม เดิน นั่ง ลุก เปลี่ยนอิริยาบถเป็นต้น อย่างรีบร้อน
ย่อมเสวยทุกข์หนัก เพราะความเจ็บปวดดิการคร่า นวด ทิ้ง ขยับไป
ขยับมาเป็นต้น อุจจาระเกาะติดอยู่ในมือของนักเลงสุรา และอุจจาระติด
อยู่ในมือของหมองู. สัตว์ย่อมเสวยทุกข์หนักในเวลามารดาดื่มน้ำเย็น
ปรากฏ อุจจาระเกิดในนรกเย็น ในเวลามารดากลิ่นข้าวต้มอาหารร้อนปรากฏ
อุจจาระผ่านเพลิงไปขยลงมา ในเวลามารดากลิ่นของเค็มของเปรี้ยวเป็น
ต้น ปรากฏอุจจาระได้รับโทษการแทงด้วยหอกอันคมเป็นต้น, นี้เป็นทุกข์
มีมูลมาจากการบริหารครรภ์.

อนึ่ง สัตว์ย่อมเสวยทุกข์ด้วยการผัดตัดเป็นต้น ของมารดาผู้มี
กรรมหลงในที่เกิดของทุกข์ไม่ควรที่ แม่มิตร อำมาตย์ และเพื่อนสนิท
เป็นต้น ไม่ควรดู, นี้ชื่อว่าทุกข์มีมูลมาจากความวิบัติของกรรม.

ทุกข์ย่อมเกิดแก่สัตว์ผู้ถูกลมเป็นของมารดาซึ่งจะคลอด พัดหมุน
กลับไปทางช่องคลอดน่ากลัวนัก **จุตกเหว** จุข้างถูกจุตออกจากช่อง
ดาล เพราะปากช่องคลอดแคบอย่างยิ่ง และจุตตัวนรกถูกภูเขาใน
สังฆาตกรบคละเอียด, นี้ทุกข์มีมูลจากการคลอด,

ทุกข์เช่นกับแทงด้วยปลายเข็มและเนียนด้วยมีดโกน ย่อมเกิด
แต่สัตว์ผู้เกิดแล้วมีร่างกายแบบบาง เช่นกับเปลอ่อนๆ ในเวลาจับมือ
อาบนํ้า ล้างหน้า เช็ดด้วยผ้าผืนเล็กเป็นต้น, นี้ทุกข์มีมูลออกไปภาย-
นอกจากท้องแม่.

ในความเป็นไปนอกจากนี้ ทุกข์ย่อมมีแก่ผู้ทำลายตนด้วยตนเอง
ผู้ประกอบความเพียรด้วยการทรมานตน ทำตนให้เดือดร้อนด้วยขเจลก-
วัตรเป็นต้น ผู้ไม่บริโภคและบิบบอยด้วยความโกรธ, นี้เป็นทุกข์มีมูล
จากความพยายามของตน, ที่นอกจากนี้ไปทุกข์ย่อมเกิดแก่ผู้เสวยกรรม
มีการฆ่าและการจองจำเป็นต้น, นี้ทุกข์มีมูลจากความพยายามของผู้อื่น.

ชาติ นี้เป็นที่ตั้งของทุกข์แม้ทั้งหมดด้วยประการฉะนี้. ด้วย
เหตุนี้ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

หากสัตว์ไม่พึงเกิดในนรกทั้งหลายไซ้ร้ เขา
ก็จะต้องได้รับกรรม มิถูกไฟเผาเป็นต้นในชาติ
นั้น, สัตว์พึงได้ทุกข์เป็นที่พึงในที่ไหนเล่า พระ-
มุนิในธรรมวินัยนี้กล่าว ชาติ ว่าเป็นทุกข์ ด้วย
ประการฉะนี้.

ทุกข์ในจำพวกเดียรัจฉานมีไม่น้อย มีการ
กระหน่ำด้วยแส้ ปฏัก ท่อนไม้เป็นต้น, เว้นชาติ
เสีย ทุกข์จะพึงมีในสัตว์นั้นได้อย่างไร แม้เพราะ
เหตุนี้ ชาติ จึงชื่อว่าเป็นทุกข์ในพวกสัตว์นั้น.

ทุกข์ในเปรตทั้งหลาย เกิดเพราะวิหาร
และมีทุกข์ชนิดต่าง ๆ มีเกิดแต่ลมและแดดเป็น
ต้น, เพราะทุกข์ในที่นั้นย่อมมีแก่สัตว์ที่ยังไม่เกิด
ก็หาไม่ ฉะนั้นพระมุนิจึงตรัส ชาติ ว่าเป็นทุกข์.

ทุกข์ในหมู่สุรในโลกันตรนรกมีดื้อ เย็น
จัด, เพราะความเกิดในนรกนั้นไม่มีทุกข์ ก็มีไม่
ได้ เพราะฉะนั้นพระมุนิจึงตรัสว่า ทุกข์ทั้งหลายมี
เพราะชาติ.

สัตว์เมื่ออยู่ในครรภ์มารดาเหมือนอยู่ในอุ-
ทรก เมื่ออยู่นานก็ดี ออกไปภายนอกก็ดี, สัตว์
ย่อมถึงทุกข์ เว้นชาติเสียแล้ว แม้ทุกข์อันร้ายแรง
ยิ่งนักก็ไม่มี เพราะชาตินี้มีจึงเป็นทุกข์ ด้วยประ-
การณนี้.

อันที่จริงทุกข์นี้มีอยู่ในโลกนี้ตลอดกาล
ประโยชน์ อะไรที่จะต้องพูดมากไปในกาลไหน ๆ
มิใช่หรือ, ทุกข์เว้นชาติเสียแล้วก็มีไม่ได้ เพราะ
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้แสวงหาคุณยิ่งใหญ่ตรัสถึง
ชาติ นี้ว่าเป็นทุกข์ก่อนทุกข์อื่นทั้งหมด ดังนี้.

ในบทว่า ชราปี ทุกขา- แม้ชราก็เป็นทุกข์นี้ มีอธิบายดังต่อ
ไปนี้ ชรามี ๒ อย่าง คือ ลักษณะของสังขตะและความเป็นขั้นแก่อัน
เนื่องในภพเดียวในสันตติที่รู้กันว่ามิพ้นหักเป็นต้น. ในที่นี้ ท่านประสงค์
เอาชรา นั้น. ชรานั้นชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะความเป็นสังขารทุกข์ และ
เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. ทุกข์ทางกายทางใจเกิดขึ้น มีหลายปัจจัยอาทิ
ว่าความเป็นหนุ่มสาวเสื่อมไปกำลังถดถอยสติปัญญาเสื่อมโทรม ถูกคน
อื่นดูแคลน เพราะอวัยวะน้อยใหญ่ย่อหย่อนและอินทรีย์วิกลพิการ, ชรา
จึงเป็นที่ตั้งของทุกข์นั้น, ดังที่ท่านไว้ว่า

เพราะอวัยวะหย่อน อินทรีย์วิการ ความเป็น
หนุ่มสาวเสื่อมกำลังถดถอย. สติเป็นต้นเสื่อม-
โทรม ขาดความเลื่อมใสจากลูกเมียของตน ถึง
ความอ่อนแอมากขึ้น. สัตว์ได้รับทุกข์ทั้งกายทาง
ใจทั้งหมดนั้น เพราะชราเป็นเหตุ ฉะนั้น ท่าน
จึงกล่าวว่าชราเป็นทุกข์.

แม้เมื่อท่านควรกล่าว พยาธิทุกข์ในลำดับชราทุกข์ก็พึงทราบว่
ท่านไม่กล่าว เพราะพยาธิทุกข์ท่านถือเอาด้วยกายิกทุกข์นั่นเอง.

ในบทว่า **มรณมุปี ทุกฺขํ** - แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความตาย
มี ๒ อย่าง คือ ความตายที่ท่านกล่าวหมายถึงลักษณะของสังขตะว่า
ชรามรณะท่านสงเคราะห์ด้วยชั้น ๒,^๑ และที่ท่านกล่าวหมายถึงการ
ขาดชีวิตินทรีย์อันเนื่องกันในภพหนึ่งว่า ความกลัวแต่ความตายเป็นนิจ
ในที่นี้ท่านประสงค์เอาความตายนั้น. ชื่อของความตายนั้น คือ **ชาติ-**
ปัจจยมรณะ - ความตายเพราะชาติเป็นปัจจัย, **อุปัทภกมรณะ** - ความ
ตายเพราะความพยายาม, **สรสมรณะ** - ตายเพราะสิ้นอายุและกรรม,
อายุกขยมรณะ - ความตายเพราะสิ้นอายุ, **บุญญักขยมรณะ** - ความตาย
เพราะสิ้นบุญ. พึงทราบประเภทของความตายในที่นี้อีก คือ ขณิก-
๑. อภิ.ฐา. ๓๖/๖๓.

มรณะ - ความตายชั่วขณะ, สมมติมรณะ - ความตายโดยสมมติ,
สมุจเจทมรณะ - ความตายเด็ดขาด. ประเภทของรูปธรรมและอรูปร-
ธรรมในความเปลี่ยนแปลง ชื่อว่า ขณิกมรณะ.

บทนี้ว่า ติสฺโส มโต, ปุสฺโส มโต - นายติสสะตายแล้ว นาย
ปุสสะตายแล้ว ชื่อว่า สมมติมรณะ เพราะไม่มีสัตว์โดยประมัตถ์.

บทนี้ว่า สสุสฺส มตฺ , รุกฺโข มโต - ข้าวกล้าตายแล้ว, ต้นไม้
ตายแล้ว ชื่อว่า สมมติมรณะ. เพราะไม่มีสัตว์โดยปรินิพพาน

กาลกิริยาอันไม่มีปฏิสนธิของพระชินาสพ ชื่อว่า สมุจเจท-
มรณะ. สมมติมรณะและสมุจเจทมรณะนอกนี้ เว้นสมมติมรณะภาย-
นอกท่านสงเคราะห์ด้วยการตัดขาดการติดต่อ ตามที่กล่าวแล้ว, มรณะ
ชื่อว่าทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งด้วยเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า

วัตถุเป็นที่รักของคนชั่วผู้เห็นนิมิตมีบาปกรรม
เป็นต้น ผู้ประสบสิ่งเจริญของพลัดพรากไป, ทุกข์
ทางใจของคนใกล้ตายโดยไม่แตกต่างกัน ทุกข์ใน
สรีระมีโรคอันตัดข้อต่อและเส้นเอ็นขาดเป็นต้น
ย่อมมีแก่สัตว์ทั้งปวงผู้ถูกทิ่มแทงส่วนสำคัญของ
ร่างกาย ย่อมเป็นทุกข์เกิดแต่สรีระ.

ความตายนี้เป็นสิ่งที่หนีไม่ได้ ไม่มีการตอบ.

แทน เป็นที่ตั้งของทุกข์, เพราะเหตุนี้ท่านจึง

กล่าวว่า ความตายนี้เป็นทุกข์แน่นอน.

๘๑] จิตเร่าร้อนมีการเพ่งภายในเป็นลักษณะของผู้ที่ถูกความ
เสื่อมแห่งญาติเป็นต้นมากระทบ ชื่อว่าความโศกในบทว่า โสกะ เป็นต้น.
ความโศกชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ จากทุกข์ทุกข์. ด้วย
เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า

ความโศกย่อมทิ่มแทงหัวใจของสัตว์ทั้งหลาย

ดุจถูกลูกศรอาบยาพิษเจาะ และย่อมแผดเผาอย่าง

แรงกล้าดุจหลาวเหล็กถูกไฟเผาสังหารอยู่

ความโศกย่อมนำมาซึ่งพยาธิ ชรา มรณะ

และการทำลาย แม้ทุกข์หลายอย่าง เพราะฉะนั้น

ท่านจึงกล่าวว่า ความโศกเป็นทุกข์.

ความพรั่นพรึงของผู้ถูกความเสื่อมจากญาติเป็นต้น มาถูกต้อง
ชื่อว่าปริเทวะ. ปริเทวะชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะความเป็นสังขารทุกข์
และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า

สัตว์ถูกลูกศร คือ ความโศกกำลังร้องไห้คร่ำ.

ครวญ คือ ริมฝีปาก เพดานเหง้าปากเป็นโรคผอม-

แห่ง, ย่อมได้รับทุกข์อย่างแสนสาหัส ด้วยเหตุนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส ประทีปะ ว่าเป็นทุกข์.

ทุกข์ชื่อว่าเป็นทุกข์ ได้แก่ ทุกข์ทางกายมีลักษณะบีบคั้นทางใจ,
อนึ่งชื่อว่าทุกข์เป็นทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ในทุกข์ และเพราะนำมาซึ่ง
ทุกข์มีในใจ. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

ทุกข์นี้ย่อมบีบคั้นกาย และให้เกิดทุกข์ใจ

ยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวโดยพิเศษว่า ทุกข์ .

โทมนัสสะเป็นทุกข์ ได้แก่ ทุกข์ทางใจมีลักษณะบีบคั้นทางใจ.
อนึ่ง โทมนัสสะชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ในทุกข์ และเพราะนำมาซึ่ง
ทุกข์ทางกาย. จริงอยู่สัตว์ทั้งหลายที่ได้รับทุกข์ทางใจมาก ย่อมเสวยทุกข์
มากมายเช่นสยายผมร้องไห้คร่ำครวญ. ขี้แฉะ, หมุนมาหมุนไป หก
จะเมน, คว่ำศัสตรา, คืบยาพิษ, แฉวนคอ, เข้ากองไฟ ดังที่ท่าน
กล่าวไว้ว่า

เพราะจิตได้รับการบีบคั้น และนำความบีบ-

คั้นแก่กายอีกด้วย, ฉะนั้นท่านจึงกล่าวโทมนัสสะ

ว่าเป็นทุกข์เพราะความเสียใจ.

อุปายาสะเป็นทุกข์ ได้แก่ โทสะทำให้เกิดทุกข์ทางใจอย่างยิ่งของ
ผู้ถูกความเสื่อมจากญาติเป็นต้นมาถูกต้อง. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า
ธรรมข้อหนึ่งอันนับเนื่องด้วยสังขารจันท์. อุปายาสะ ชื่อว่า เป็นทุกข์

เพราะเป็นสังขารทุกข์ เพราะเผาผลาญจิต เพราะความอึดอัดทางกาย.
ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

อุปายาสะเป็นทุกข์ เพราะความเผาผลาญจิต
และเพราะความอึดอัดทางกายเป็นอย่างมาก ย่อม
ยังทุกข์ให้เกิด เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า อุปา-
ยาสะเป็นทุกข์.

อนึ่ง ในบทว่า โสกะ ปริเทวะ และอุปายาสะนี้พึงเห็นว่า โสกะ
เหมือนน้ำหุงข้าวด้วยไฟอ่อนน้ำข้าวเดือดอยู่ในภาชนะ, พึงเห็น
ปริเทวะ เหมือนน้ำหุงข้าวด้วยไฟแรงน้ำข้าวก็เดือดล้นออกนอกภาชนะ,
พึงเห็นอุปายาสะ เหมือนน้ำข้าวส่วนที่เหลือจากการล้นออกไม่เพียงพอที่
จะออกได้ น้ำข้าวที่หุงก็จะหมดสิ้นไปภายในภาชนะนั่นเอง.

๘๒] การอยู่ร่วมกับสัตว์และสังขารอันไม่เป็นที่รัก ชื่อว่า อัป-
ปิยสัมปโยคทุกข์. อัปปิยสัมปโยคทุกข์ ชื่อว่า เป็นทุกข์เพราะเป็นที่
ตั้งแห่งทุกข์. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ทุกข์ครั้งแรกย่อมเกิดในจิต เพราะเห็นสัตว์
และสังขารอันไม่เป็นที่รัก หรือทุกข์ที่เกิดเพราะ
การทรมาน ย่อมมีในกายนี้.

แม้ทุกข์ทั้งสองนี้โดยวัตถุ ก็เป็นการอยู่ร่วม
กับสัตว์และสังขารอันไม่เป็นที่รัก เป็นที่รู้กันว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้แสวงหาคุณยิ่งใหญ่ตรัสว่า การ
อยู่ร่วมกับสัตว์และสังขารว่าเป็นทุกข์.

การพลัดพรากจากสัตว์และสังขารอันเป็นที่รัก ชื่อว่า ปิยวิป-
โยคทุกข์. ปิยวิปโยคทุกข์ ชื่อว่า เป็นทุกข์เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์.
สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

คนพาลทั้งหลายเพียบพร้อมด้วยลูกศร คือ
ความโศก เพราะการพลัดพรากจากญาติและสมบัติ
ย่อมเสียดแทงหัวใจ วิปโยคทุกข์ นี้ รู้กันแล้วว่า
เป็นทุกข์.

ในการไม่ได้สมความปรารถนาพึงทราบความต่อไปนี้ ความ
ปรารถนาในวัตถุที่ไม่ควรได้ท่านกล่าวว่า ยมปิจุณฺโณ น ลภติ, ตมปิ-
ทุกฺโข - ความไม่ได้สมความปรารถนาก็เป็นทุกข์. อธิบายว่า เมื่อ
ปรารถนาในวัตถุที่ไม่ควรได้โดยธรรมก็ไม่ได้. ความปรารถนานั้นก็เป็น
ทุกข์. ความไม่ได้สมความปรารถนา ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้ง
แห่งทุกข์. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ทุกข์เกิดจากการพินาศ ย่อมเกิดแก่สัตว์ทั้ง-
หลายในโลกนี้โดยที่ไม่ได้สิ่งนั้น ๆ ตามปรารถนา.
เพราะความปรารถนาวัตถุที่ไม่ควรได้ อันเป็นเหตุ

แห่งทุกข์นั้น, ฉะนั้นพระชินเจ้าจึงได้ตรัสถึงความ

ไม่ได้สมปรารถนาว่าเป็นทุกข์.

ในบทว่า สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา - โดยย่ออุปาทาน-
ชั้น ๕ เป็นทุกข์ มีอธิบายดังต่อไปนี้ บทว่า สงฺขิตฺเตน ท่านกล่าว
หมายถึงเทศนา. เพราะไม่สามารถจะย่อทุกข์ได้ว่า ทุกข์ร้อยมีประมาณ
เท่านี้ ทุกข์พันมีประมาณเท่านี้, แต่เทศนาสามารถจะย่อได้. ฉะนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงย่อเทศนาจึงตรัสอย่างนี้ว่า ชื่อว่า ทุกข์
ไม่มีอะไรอื่น, โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์.

บทว่า ปญฺจ เป็นการกำหนดจำนวน. บทว่า อุปาทานก-
ขนฺธา ได้แก่ ชั้นอันเป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้คงที่ตรัสถึงทุกข์ที่มีชาติ
เป็นแดนเกิด ไม่ตรัสถึงทุกข์ทั้งหมด ทุกข์นอก
จากนี้ก็ยังมีอยู่.

เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้แสวงหาคุณ
อันยิ่งใหญ่ ทรงแสดงที่สุดของทุกข์ ว่า โดย
ย่ออุปาทานชั้นเหล่านี้เป็นทุกข์.

เป็นความจริงดังนั้นชาติเป็นต้น เบียดเบียนอุปาทานชั้น
ด้วยประการต่าง ๆ ดูกไฟกำจัดเชื้อไฟ, ดูกเครื่องประหารกำจัดเป่า,
ดูกลีบและยางเป็นต้นกัดโค, ดูกคนตัดหญ้าทำลายดิน, ดูกโจรปล้น

ชาวบ้าน, ทำลายชาวบ้าน ฉะนั้น ย่อมเกิดในอุปาทานจันทรันเอง
จุฬหัญญาและเถาว์วัลย์เกิดบนแผ่นดิน, จุจดอกไม้ ผลไม้และใบไม้อ่อน
เกิดโน้นคั่นไม้.

ชาติ เป็นทุกข์ในเบื้องต้นของอุปาทานจันทร.

ชรา เป็นทุกข์ในท่ามกลาง.

มรณะ เป็นทุกข์ในที่สุด,

โสกะ เป็นทุกข์ถูกเผาผลาญ ด้วยถูกทุกข์ไถ่จะตายเบียด-
เบียน,

ปริเทวะ เป็นทุกข์ด้วยการพร่ำเพ้อ เพราะทนทุกข์นั้นไม่ได้,

ทุกข์ะ เป็นทุกข์ด้วยความเจ็บป่วยของกาย เพราะประสบกับ
สัมผัสอันไม่น่าปรารถนา กล่าวคือ ธาตุกำเริบ,

โทมนัสสะ เป็นทุกข์ด้วยการรบกวนทางใจ เพราะเกิด
ปฏิกัม - ความขี้เกียจ ในโทมนัสของปุถุชนผู้ถูกโทมนัสนั้นเบียด-
เบียน,

อุปายาสะ เป็นทุกข์ด้วยความทอดถอนใจของผู้เกิดความตก-
ต่ำ เพราะความโศกเป็นต้นท่วมทับ.

การไม่ได้สมความปรารถนาเป็นทุกข์ เพราะทำลายความ
ปรารถนาของผู้ที่ถึงความหมดหวัง, อุปาทานจันทรที่ถูกกำหนดโดย
ประการต่าง ๆ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า ทุกข์ เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดง

ทุกขนั้นอย่างหนึ่ง ๆ นามกล่าว แต่ก็ไม่สามารถจะกล่าวให้หมดสิ้นได้
ตั้งหลายกัป, เพื่อแสดงย่อทุกขทั้งหมดไว้ในอุปาทานชั้น ๕ เป็นบาง
ส่วน จุจรสน้ำในมหาสมุทรก็ย่นลงในหยาดน้ำเดียวกัน พระเถระจึง
ได้กล่าวพระพุทธรูปที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า โดยย่ออุปาทาน-
ชั้น ๕ เป็นทุกข ด้วยประการฉะนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในบทาขณีย์ มีอาทิว่า ตถฺย กตมา ชาติ.

บทว่า ตถฺย คือ เมื่อชาติเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้แล้วในทุกขสังนิทเทศ.

บทว่า ยา เตสฺส เตสฺส สตุตฺตานํ คือ แสดงถึงสัตว์ไม่น้อย
ทั่วไปโดยสังเขป. เมื่อกล่าวอย่างนี้ตลอดวันว่า ชาติของเทวทัต,
ชาติของโสมทัต สัตว์ทั้งหลายย่อมไม่กำหนดถือเอา, การแสดงความอื่น
อีกทั้งหมดก็ย่อมไม่สำเร็จ, แต่ด้วยบทสองบทนี้ สัตว์ไร ๆ ก็ไม่กำหนด
ถือเอา การแสดงความอื่นอีกอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมไม่สำเร็จก็หามิได้.

บทว่า ตมฺหิ ตมฺหิ คือ การแสดงถึงหมู่สัตว์ไม่น้อยทั่วไป
ด้วยคติและชาติ.

บทว่า สตุตฺตนิกาเย - ในหมู่สัตว์ทั้งหลาย คือ ในชุมนุมสัตว์
ในที่ประชุมสัตว์.

บทว่า ชาติ คือ ความเกิด. บทนี้ในที่นี้เป็นปฐมวิภักติลง
ในอรรถสภาวะ แปลว่า ความเกิด.

บทว่า **สญชาติ** คือ ความเกิดพร้อม. บทนี้เพิ่มอุปสักลงไป
แปลว่า ความเกิดพร้อม.

บทว่า **โอกุกนฺติ** คือ ความก้าวลง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
ชาติ ด้วยอรรถว่า ความเกิด, ท่านกล่าวว่า **ชาติ** นั้น โดยที่อายตนะ
ยังไม่บริบูรณ์. ชื่อว่า **สญชาติ** ด้วยอรรถว่า เกิดพร้อม, ท่านกล่าว
สัพชาติ นั้น โดยที่อายตนะบริบูรณ์แล้ว. ชื่อว่า **โอกกันติ** ด้วย
อรรถว่า ก้าวลง ท่านกล่าว **โอกกันติ** นั้น ด้วยอำนาจของ อัมมชะ
- เกิดในไข่ และ **ชลาพูชะ** - เกิดในครรภ์. เพราะว่าสัตว์เหล่านั้น
ก้าวลงสู่รังไข่และอุ้งกระเพาะ. สัตว์ก้าวลงยอมถือปฏิสนธิ คุณเข้าไป,
ชื่อว่า **อภินิพัตติ** ด้วยอรรถว่า ความบังเกิด, ท่านกล่าว **อภินิพ-**
ัตติ นั้น ด้วยอำนาจแห่ง **สังเสทชะ** - เกิดจากเต้าโคล และ **โอป-**
ปาทิกะ - เกิดผุดขึ้น เพราะสัตว์เหล่านั้นเป็นผู้ปรากฏเกิดขึ้น, นี่เป็น
สมมุติถกถา - กล่าวโดยสมมติเท่านั้น.

บัดนี้จะกล่าวโดยปรมาัตว์ว่า **ขนฺธานํ ปาตุภาโว** อายตนานํ
ปฏฺฐิลาโ - ความปรากฏแห่งขันธทั้งหลาย ความกลับได้อายตนะ เพราะ
โดยปรมาตตขันธนั้นแล ปรากฏมิใช่สัตว์ปรากฏ. อนึ่ง ในบทว่า
ขนฺธานํ นี้ พึงทราบการถือเอาแม้ขันธ ๕ ในภพแห่งขันธ ๕ ขันธ
หนึ่งในภพแห่งขันธหนึ่ง, ขันธ ๔ ในภพแห่งขันธ ๔. บทว่า **ปาตุ-**

ภาโว-ความปรากฏ ได้แก่ การเกิดขึ้น. บทว่า **อายตนานํ** พึงทราบทั่ว ท่านสงเคราะห์ด้วยอายตนะซึ่งเกิดขึ้นในภพนั้น ๆ.

บทว่า **ปฏิลาโภ** - การได้เฉพาะ ได้แก่ ความปรากฏในเพราะสันตตินั่นเอง. เพราะว่า อายตนะเหล่านั้นปรากฏ เป็นอันชื่อว่า ได้เฉพาะแล้ว.

บทว่า **อโย วุจฺจติ ชาติ** คือ นี่ท่านกล่าวว่า **ชาติ**.

พึงทราบวินิจฉัยในชราณิทเทศดังต่อไปนี้ บทว่า **ชรา** เป็นปฐมวิภัตติลงในอรรถสภาวะ แปลว่า ความแก่ บทว่า **ชिरฺรตา** เป็นอาการนิทเทศ แปลว่า ความชำรุด

สามบทมีบทว่า **ขณฺุทิจฺจํ** - ความเป็นผู้มีฟันหักเป็นต้น เป็นกิจนิทเทศ - แสดงกิจที่ปรากฏ ในขณะที่ล่วงกาลผ่านวัย, สองบทหลังเป็นปกตินิทเทศ - แสดงความเป็นปกติ

จริงอยู่ ความนี้ท่านแสดงโดยสภาวะด้วยบทว่า **ชรา**. เพราะเหตุนี้ บทว่า **ขณฺุทิจฺจํ** นี้ จึงเป็นปฐมวิภัตติลงในอรรถแห่งสภาวะของชรา นั้น.

ด้วยบทว่า **ชिरฺรตา** - ความชำรุดนี้ท่านแสดงโดยอาการ, เพราะเหตุนี้ บทนี้จึงเป็นอาการนิทเทศของชรา นั้น.

ด้วยบทว่า ขณฺหิจฺจํ นี้ ท่านแสดงโดยกิจ คือ ความที่พ้น และเลิบทักในเมื่อล่วงกาลผ่านวัยไป.

ด้วยบทว่า ปาลิจฺจํ - ความเป็นผู้มีผมหงอก นี้ท่านแสดงโดยกิจ คือ ความที่ผมและขนทั้งหลายหงอก.

ด้วยบทว่า วลิตฺตจฺจตา - ความเป็นผู้มีหนังเหี่ยว นี้ท่านแสดงโดยอาการ คือ ความที่เพื่อแห้งเหี่ยว และหนังย่น. เพราะเหตุนั้น ๓ บทของขรานั้นจึงเป็นกิจนิเทศ ในขณะกาลเวลาผ่านไป. ด้วยบททั้ง ๓ นั้นท่านแสดงถึงขราปรากฏ เห็นได้ชัดด้วยแสดงความผิดปกติเหล่านี้. ทางไปของขราปรากฏในพื้นเป็นต้น ด้วยความเป็นผู้มีพินหักเป็นต้น แม้ล้มตาก็รู้ได้. อนึ่ง ขรามีความเป็นผู้มีพินหักเป็นต้น รู้ไม่ได้. เพราะขราก็รู้ด้วยตาไม่ได้. เหมือนทางไปของน้ำ ลม หรือไฟ ย่อมปรากฏ เพราะหญ้าและต้นไม้เป็นต้น โคนหัก หรือถูกไฟไหม้ อนึ่ง ทางไปนั้นไม่ปรากฏ น้ำเป็นต้นเท่านั้นปรากฏ.

ด้วยบทเหล่านี้ว่า อายุโน อํ หานิ อินฺทฺริยานํ ปริปาโก- ความเสื่อมอายุ ความแก่แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย คือท่านแสดงตามปกติ กล่าวคือ ความสิ้นไปแห่งอายุ เพราะอายุเสื่อมยิ่งในขณะกาลเวลาผ่านไปและความแก่แห่งอินทรีย์ มีชาติเป็นต้น, เพราะเหตุนี้จึงทราบว่าเป็นปคตินิเทศ.

ในบททั้งสองนั้น เพราะอายุของผู้มีชราย่อมเสื่อม ฉะนั้น
ท่านจึงกล่าวชรา โดยผลูปจารณัย - โดยมุ่งผลว่า อายุใน ตั หานิ-
ความเสื่อมแห่งอายุ ดังนี้. อนึ่ง ในเวลาเป็นหนุ่มอินทรีย์มีจักขุเป็นต้น
แจ่มใสดี สามารถจะรับวิสัยของตนแม้สุขุมได้โดยง่ายทีเดียว ครั้นถึง
ชราก็แก่ห่อม ขุ่นมัว หดหู่ ไม่สามารถจะรับวิสัยของตนได้, ฉะนั้น
ท่านจึงกล่าวโดยมุ่งผลว่า อินุทุริยานัม ปริปาโก - ความแก่แห่งอินทรีย์
ทั้งหลาย. ท่านชี้แจงชราไว้อย่างนี้ แม้ชราทั้งหมดก็มี ๒ อย่าง คือ
ปรากฏ ๑ ปกปิด ๑.

ในชราเหล่านั้น ชราในรูปธรรมมีฟันเป็นต้น เป็นชราปรากฏ
เพราะแสดงความเป็นผู้มีฟันหักเป็นต้น, ส่วนชราในอรูปธรรม ชื่อว่า
ชราปกปิด เพราะไม่แสดงความผิปรกติเช่นนั้น.

ในชราปรากฏนั้น ความที่ฟันหักเป็นต้น ย่อมปรากฏเป็นชนิด
ของฟันเป็นต้นเช่นนั้นเอง. บุคคลเห็นความที่ฟันหักเป็นต้นนั้นด้วยตา
แล้วคิดด้วยมโนทวารว่า ฟันเหล่านี้ถูกชราทำลายเสียแล้ว จึงรู้ชรา
เหมือนแลดูเขาโคเป็นต้น ที่เขาผูกไว้ในที่มีน้ำแล้วรู้ว่า ข้างล่างมีน้ำ
ยังมี ชรา อีก ๒ อย่าง คือ สวิจฉรา - ชรารู้ง่าย ๑ อวิจฉรา -
ชรารู้ยาก ๑.

ในชรา ๒ อย่างนั้น ชรา ชื่อว่า อวิจฉรา เพราะรู้ความ
แตกต่างของชนิดในระหว่างๆ มีแก้วมณี ทอง เงิน แก้วประพาพ

ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์เป็นต้นได้ยาก เหมือนรู้สัตว์มีชีวิตในจำพวก
มันททสกะ - ว่ายอ่อน ๑๐ ขวบเป็นต้นได้ยาก. และเหมือนรู้อย่างไม่มี
ชีวิตในจำพวก ดอกไม้ ผลไม้และใบไม้เป็นต้นได้ยากจะนั้น. อธิบาย
ว่า ได้แก่ นิรันตรชรา - ชราติดต่อกันไป. เมื่อกล่าวโดยประการอื่น
จากนั้น ชรา ชื่อว่า สวีจิชรา เพราะรู้ความแตกต่างของชนิดเป็นต้น
ในระหว่างๆ ได้ง่าย.

ในชรา ๒ อย่างนั้น สวีจิชรา พึงทราบอย่างนี้ ด้วยอำนาจ
ของอุปาทินนกะและอนุปาตินนกะ ฟันน้ำมันย่อมขึ้นแก่เด็กเล็กเป็น
ครั้งแรก แต่ฟันน้ำมันเหล่านั้นไม่มั่นคง. เมื่อฟันน้ำมันหลุดไป ฟัน
ก็ขึ้นอีก ฟันเหล่านั้นครั้งแรกเป็นสีขาว, ครั้นถูกลมชรากระทบ ก็
กลายเป็นสีดำ. ผมครั้งแรกเป็นสีแดง, จากนั้นก็เป็นสีดำ, จากนั้น
ก็เป็นสีขาว. ผิวก็มีเลือดฝาด. เมื่อเจริญขึ้นๆ ส่วนที่สีขาวก็ผ่องใส,
ส่วนที่สีดำก็ปรากฏเป็นสีดำ, เมื่อถูกลมชรากระทบ ก็มีรอยย่น.
ข้าวกล้าในเวลาหวานก็เป็นสีขาว ภายหลังก็เป็นสีเขียว, เมื่อถูกลม
ชรากระทบก็เป็นสีเหลือง. ควรแสดงถึงพืชต้นมะม่วงบ้าง.

พึงทราบวินิจฉัยในมรณนิเทศดังต่อไปนี้. บทว่า จูติ ท่าน
กล่าวด้วยอำนาจการเคลื่อน. บทนี้เป็นคำกล่าวถึงความเสมอกันของ
ชั้น ๑ ชั้น ๔ และชั้น ๕.

บทว่า จวนตา - ความเคลื่อน เป็นบทชี้ถึงลักษณะ โดยกล่าว
ถึงภาวะ.

บทว่า เกโท - ความแตก เป็นบทแสดงถึงการเกิดความแตก
ของ จูติขันธ.

บทว่า อนุตรธาน - ความหายไป เป็นบทแสดงถึงความไม่มี
ฐานะ โดยปริยายอย่างใด ๆ ของจูติขันธที่แตกแล้ว ดูกหม้อที่แตก

บทว่า มจฺจุ มรณ ได้แก่ ความตาย กล่าวคือ ถึงความตาย
มิใช่ตายชั่วขณะ มัจจุผู้ทำที่สุด ชื่อว่า กาละ, การทำกาละนั้น ชื่อว่า
กาลกิริยา. ด้วยเหตุเพียงนี้ ท่านแสดงถึงความตายโดยสมมติ.

บัดนี้ เพื่อแสดงโดยปรมัตถ์ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า
ขุณฺหาณ เกโท - ความแตกแห่งขันธ. จริงอยู่โดยปรมัตถ์ ขันธเท่า นั้น
แตก สัตว์ใด ๆ ไม่ตาย. เมื่อขันธแตกสัตว์ก็ตาย. จึงมีคำกล่าวว่า
เมื่อขันธแตก สัตว์ตายแล้ว. อนึ่ง ในบทนี้พึงทราบความแตกแห่ง
ขันธ ด้วยอำนาจของขันธ ๔ และขันธ ๕. พึงทราบความทอดทิ้ง
ซากศพ ด้วยอำนาจของขันธ ๑, พึงทราบความแตกแห่งขันธ ด้วย
อำนาจของขันธ ๔ พึงทราบการทอดทิ้งซากศพ ด้วยอำนาจสองขันธ
ที่เหลือ. ถามว่า เพราะเหตุไร? ตอบว่า เพราะซากศพ คือ รูปกาย
ยังมีอยู่แม้ในสองภพ. อีกอย่างหนึ่ง เพราะขันธแม้ในชั้นจาตุมหา-
ราชิกายังแตกได้, ย่อมไม่ทอดทิ้งอะไร ๆ ไว้. ฉะนั้น ความแตกแห่ง
ขันธ ด้วยอำนาจขันธเหล่านั้นจึงเป็นการทอดทิ้งซากศพไว้ในมนุษย์
เป็นต้น. อนึ่ง ในบทนี้ท่านกล่าวถึงมรณะเพราะทำการทอดทิ้งซากศพ
ว่า กเพวรสฺส นิกฺเขโป - การทอดทิ้งซากศพ.

ด้วยบทนี้ว่า **ชีวิตินุทริยสุปปเจโท** - ความขาดแห่งชีวิติน-

ทริย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า ชื่อว่า มรณะ ย่อมมีแก่ผู้ที่ยังมีอินทริยผูกพันอยู่เท่านั้น, ย่อมไม่มีแก่ผู้ที่ไม่มียินทริยผูกพันอยู่. ส่วนบทว่า **สสุตฺตํ มตฺตํ , รุกฺโข มโต** - ข้าวกล้าตาย ต้นไม้ตายเป็นเพียงอาหารเท่านั้น. แต่โดยอรรถคำเห็นปานนี้ แสดงถึงความสิ้นไปและความเสื่อมไปของข้าวกล้าเป็นต้นเท่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชาติ ชรา มรณะเหล่านี้เกี่ยวแสวงหาช่องของสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ คือปัจจามิตรผู้มุ่งร้าย ฉะนั้น. เหมือนอย่างว่าปัจจามิตร ๓ คน ของบุรุษเที่ยวคอยหาช่อง. ปัจจามิตรคนหนึ่งฟังกล่าวว่า เราจักกล่าวพรรณนาคุณของปาโนน แล้วจักพาบุรุษนั้นไปที่ป่านั้น, เราจะไม่ทำร้ายในบุรุษนี้เลย. ปัจจามิตรคนที่สองฟังกล่าวว่า ในเวลาที่ท่านพาบุรุษนี้ไปเราจักโบยทำให้หมดกำลัง. เราจะไม่ทำรุนแรงในบุรุษนี้เลย. ปัจจามิตรคนที่สามฟังกล่าวว่า เมื่อท่านโบยบุรุษนี้ทำให้หมดกำลังแล้ว การเอาดาบตัดศีรษะเป็นภาระของเรา ครั้นปัจจามิตรเหล่านั้นกล่าวอย่างนี้แล้วก็ฟังทำตามนั้น.

การคร่าออกจากแควดวงของเพื่อนและญาติ แล้วให้ไปอยู่ในที่ใดที่หนึ่ง คือปัจจามิตรคนที่หนึ่งกล่าวพรรณนาคุณของปา แล้วพาบุรุษนั้นไปในป่านั้น ฟังทราบว่าเป็น **กิจของชาติ**, การล้มลงในขั้นที่เกิดขึ้นแล้วต้องอาศัยผู้อื่นและนอนพักผ่อนบนเตียง คือการโบยของปัจจามิตรคนที่สองแล้วทำให้หมดกำลัง ฟังทราบว่าเป็น **กิจของชรา**.

การทำให้ถึงสิ้นชีวิต ดูการเอาดาบที่คมตัดศีรษะของปัจฉามิตรคนที่สาม
พึงทราบว่า เป็น กิจของมรณะ.

อีกอย่างหนึ่ง ในบทนี้ **ชาติทุกข์** พึงเห็นดูการเข้าไปสู่ที่
มหากันดารอันมิโทษ, **ชราทุกข์** พึงเห็นดูคนที่ไม่มีข้าวและน้ำในที่
นั้นหมดกำลังลง **มรณทุกข์** พึงเห็นดูการถึงความเสื่อมและความ
พินาศด้วยสัตว์ร้ายเป็นต้นของคนที่ยหมดกำลัง ผู้หมดความพยายามใน
การเปลี่ยนอิริยาบถ.

พึงทราบวินิจฉัยในโสกนิทเทศดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **พยุสน์**
เพราะอรรถว่าถึงความพินาศ, อธิบายว่า ทอดทิ้งประโยชน์และความ
สุขนอนชบเซา. ความพินาศของญาติทั้งหลาย ชื่อว่า **ญาติพยุสน์**,
ความสิ้นญาติเพราะภัยแต่โจรและโรคเป็นต้น ชื่อว่า **ญาติวินาโส**.
ด้วยความพินาศแห่งญาตินั้น.

บทว่า **ผุฏฐสฺส** - กระทบแล้ว คือ ท่วมทับ ครอบงำ, ได้แก่
ประกอบพร้อม. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. แต่ความต่างกัน
มีดังนี้ ความพินาศแห่งสมบัติ ชื่อว่า **โภคพยุสน์**. อธิบายว่า ความ
สิ้นสมบัติ ความพินาศแห่งโภคะ ด้วยราชภัยและโจรภัยเป็นต้น.

ความพินาศ คือ โรคนั่นเอง ชื่อว่า **โรคพยุสน์**. จริงอยู่
โรค ชื่อว่า **พยุสนะ** เพราะอรรถว่า ยังความไม่มีโรคให้พินาศไป.

ความพินาศ แห่งศีล ชื่อว่า **ศีลพยุสน์** บทนี้เป็นชื่อของ
ความเป็นผู้ทุศีล.

ความพินาศ คือ ทิฏฐินั้นเองเกิดขึ้นแล้วทำสมาธิทูลให้พินาศ

ชื่อว่า **ทิฏฐพยุสน** -ความพินาศแห่งทิฏฐิ.

อนึ่ง ในบทนี้ สองบทแรกยังไม่สมบูรณ์,* ตามบทหลังสมบูรณ์
แล้ว ถูกกำจัดด้วยไตรลักษณ์. อนึ่ง สามบทแรกเป็นกุศลก็ไม่ใช่
เป็นอกุศลก็ไม่ใช่. สองบท คือ **สียพยสนะ** และ**ทิฏฐิพยสนะ**เป็น
อกุศล

บทว่า **อณฺตรณฺตเรน**- ความพินาศอื่น ๆ คือ เมื่อถูกความ
พินาศอย่างใดอย่างหนึ่งจับต้องก็ดี เมื่อถูกความพินาศแห่งมิตรและ
อำมาตย์อย่างใดอย่างหนึ่งไม่จับต้องก็ดี.

บทว่า **สมนฺนาคตฺตส** - ประจบแล้ว คือ คิดตามอยู่เสมอ
ไม่พ้นไปได้.

บทว่า **อณฺตรณฺตเรน ทฺวขมฺเมน** - อันเหตุแห่งทุกข์
อื่น ๆ คือ เหตุเกิดทุกข์เพราะความโศกอย่างใดอย่างหนึ่ง.

บทว่า **โสโก** ได้แก่ ความโศก ด้วยอำนาจแห่งกิริยาที่โศก.
บทนี้เป็นปฐมวิภัตติลงในอรรถแห่งสภาวะของความโศก อันเกิดขึ้น
ด้วยเหตุเหล่านั้น.

บทว่า **โสจนา** - กิริยาที่โศก ได้แก่ อาการของความโศก.

๑. สองบทแรก คือ **ญาติพยสนะ** **โกคพยสนะ**เป็นอนิปผันนะ

บทว่า โสจิตตํ ได้แก่ ความเป็นผู้โสก. บทว่า อนโตโสโก ได้แก่ ความโสก ณ ภายใน. บทที่สองเพิ่มอุปสรรคลงไป. จริงอยู่ ความโสกนั้น ท่านกล่าวว่า อนโตโสโก อนโตปริโสโก - ความตรอมตรม ณ ภายใน เพราะความโสกเกิดขึ้นคู่กับเหตุแห่งตรอมตรม ณ ภายใน.

บทว่า เจตโส ปริขุณณนา - ความเผาจิต ได้แก่ อาการเผาจิต. เพราะความโสกเมื่อเกิดขึ้น. ย่อมเผาจิตจุไฟเผา. ทำให้พูดได้ว่า จิตของเราถูกเผา, แสงสว่างไร ๆ ไม่มีแก่เราเลย.

ใจมีทุกข์ ชื่อว่า ทุมฺมโน - เสียใจ ความเป็นผู้เสียใจ ชื่อว่า โทมนสฺสํ. ชื่อว่า โสกสฺสํ ได้แก่ ลูกศร คือ ความโสก ด้วยอรรถว่า เข้าไปข้างใน ฟังทราบในปริเวทนิตตังคตํไปนี้ ชื่อว่า อาเทโว - ครวญหา ด้วยอรรถว่า เป็นเหตุร้องไห้ครวญหาอย่างนี้ ว่า ธิดาของฉัน, บุตรของฉันดังนี้.

ชื่อว่า ปริเทโว - ความคร่ำครวญ ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุประการคุณความดีแล้วคร่ำครวญ. ท่านกล่าวสองบท สองบทอื่นจากบทนั้น ด้วยแสดงถึงอาการของสองบทคั่นนั่นเอง.

บทว่า วาจา คือ คำพูด.

บทว่า ปลาโป - ความบ่น ได้แก่ คำพูดที่ไร้ประโยชน์ไปเปล่า ๆ ชื่อว่า วิปฺปลาโป - ความเพ้อ ด้วยอรรถว่า บ่นเรื่อยเปื่อยไปโดยพูดไปได้หน่อยหนึ่ง แล้วก็พูดอย่างอื่นเป็นต้น.

บทว่า **ลาลปโป** ความพูดพร่ำเพรื่อ ได้แก่ พูดแล้วพูดอีก.
อาการพูดพร่ำเพรื่อ ชื่อว่า **ลาลปปนา**-กิริยาที่พูดพร่ำเพรื่อ. ความ
เป็นผู้พูดพร่ำเพรื่อ ชื่อว่า **ลาลปิตตุด** .

พึงทราบวินิจฉัยในทุกขนิเทศดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **กายิก** -
เพราะอาศัยกาย.

ชื่อว่า **อสาต** - ความไม่สำราญ ด้วยอรรถว่า ไม่มีความชื่นฉ่ำ
ความไม่สำราญทางใจย่อมใช้ด้วยบทว่า **กายิกะ**, ความสำราญทางกาย
ย่อมใช้ด้วยบทว่า **อสาต** .

ชื่อว่า **ทุกข** ด้วยอรรถว่า ถึงความยาก อธิบายว่า ทุกข์นั้น
เกิดแก่ผู้ใด. ย่อมทำผู้นั้นให้ลำบาก. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ทุกข**
เพราะทนได้ยาก.

บทว่า **กายสมมุสสุ** ได้แก่ เกิดแต่กายสัมผัส.

บทว่า **อสาต** **ทุกข** **เวทิต** - ความไม่สำราญ ความลำบาก
ที่สัตว์เสวยแล้ว ได้แก่ ความไม่สำราญที่สัตว์เสวยแล้ว, ความสำราญ
ที่สัตว์ไม่ได้เสวย, ทุกข์ที่สัตว์เสวยแล้ว, สุขที่สัตว์ไม่ได้เสวย.

สามบทข้างหน้าท่านกล่าวเป็นอิตถิลิงค์. ในบทนี้ มีอธิบาย
อย่างนี้ว่า ความไม่สำราญเป็นเวทนา, ความสำราญไม่ใช่เวทนา. ทุกข์
เป็นเวทนา สุขไม่ใช่เวทนา. พึงทราบโยชนาท่านแก้ไว้อย่างนี้ว่า
ความไม่สำราญ ความลำบากอันมีทางกายที่สัตว์เสวยแล้วอันใด. ความ

ไม่สำราญ ทุกขเวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส อันใด นี่ท่านกล่าวว่า
ทุกข์.

พึงทราบวินิจฉัยในโทมนัสสนิทเทศดังต่อไปนี้ ชื่อว่า ทุมมโน
เพราะอรรถว่า ใจเสีย, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ทุมมโน เพราะอรรถ
ว่า ใจน่าเกลียด เพราะได้รับแต่ความเลวร้าย. ความมีใจเสีย ชื่อว่า
โทมนัส .

ชื่อว่า เจตสิก เพราะอาศัยจิต.

บทว่า เจโตสมุสสุตฺตํ เกิดแต่สัมผัสทางใจ.

พึงทราบวินิจฉัยในอุปายาสนิทเทศดังต่อไปนี้ ชื่อว่า อายาโส
เพราะอรรถว่าความทุกข์ใจ. บทนี้เป็นชื่อของความลำบาก อันเป็น
ไปในอาการใจหายใจว่า. ความทุกข์ใจมีกำลัง ชื่อว่า อุปายาโส - ความ
แค้น. ความเป็นผู้แค้น ชื่อว่า อายาสิตตุตฺตํ . ความเป็นผู้เคือง ชื่อว่า
อุปายาสิตตุตฺตํ .

พึงทราบวินิจฉัยในอัปปยสัมปโยคนิทเทศดังต่อไปนี้ บทว่า อิธ
ได้แก่ ในโลกนี้.

บทว่า ยสุส ตัดบทเป็น เย อสุส.

บทว่า อนิฏฺฐา - ไม่น่าปรารถนา คือ ไม่น่าแสวงหา. จะนำ
แสวงหาก็คตาม ไม่น่าแสวงหาก็คตาม ยกไว้, บทนี้เป็นชื่อของอารมณ์
ที่ไม่น่าพอใจ.

ชื่อว่า อกนฺตา - ไม่น่าใคร่ เพราะอรรถว่า ไม่ก้าวเข้าไปในใจ.

ชื่อว่า อมณาปา-ไม่น่าพอใจ เพราะอรรถว่า ไม่น่ารักในใจ
หรือไม่เจริญใจ.

บทว่า รূปา เป็นต้น แสดงถึงสภาวะของบทเหล่านั้น.

ชื่อว่า อนตฺตกามา เพราะอรรถว่า หวัง คือ ปรรณาส
สิ่งไม่เป็นประโยชน์.

ชื่อว่า อหิตกามา เพราะอรรถว่า หวัง คือ ปรรณาส
ไม่เกื้อกูล.

ชื่อว่า อผาสฺสูกามา เพราะอรรถว่า หวัง คือ ปรรณาสความไม่
ผาสูกอยู่อย่างลำบาก.

ชื่อว่า อโยคฺกฺเขมกามา เพราะอรรถว่า ไม่หวังความปลอดภัย
ไปรัง ความปลอดภัย ความหลุดพ้นจากโยคะ ๔ คือ หวังปรรณาส
ความมีภัย ความเวียนว่ายตายเกิด ของรูป เป็นต้นเหล่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อนตฺตกามา เพราะไม่หวังสิ่งเป็น
ประโยชน์ คือ ความเจริญแห่งศรัทธา เป็นต้น , และเพราะหวังสิ่งไม่
เป็นประโยชน์ คือ ความเสื่อมแห่งศรัทธา เป็นต้นเหล่านั้น.

ชื่อว่า อหิตกามา เพราะไม่หวังประโยชน์เกื้อกูลอันเป็นอุบาย
เข้าถึงศรัทธา เป็นต้น และเพราะหวังสิ่งไม่ประโยชน์เกื้อกูล อัน
เป็นอุบายเข้าถึงความเสื่อมศรัทธา เป็นต้น.

ชื่อว่า อผาสฺสูกามา เพราะไม่หวังอยู่สบาย, และเพราะหวัง
อยู่ไม่สบาย.

ชื่อว่า **อโยคกุเขมกามา** เพราะไม่หวังความปลอดภัยใด ๆ.
และเพราะหวังความมีภัย. พึงเห็นความในบทนี้ อย่างนี้ ด้วยประการ
ฉะนี้.

บทว่า **สงฺคติ** ได้แก่ การไปร่วมกัน.

บทว่า **สมาคโม** ได้แก่ การมาร่วมกัน.

บทว่า **สโมธานํ** ได้แก่ การอยู่ร่วมทั้งในเวลาเย็นเวลานั่ง
เป็นต้น.

บทว่า **มิตฺตสฺสว** ได้แก่ การทำกิจทั้งปวงร่วมกัน. บทนี้
โยชนาแก้วว่า ด้วยอำนาจสัตว์. แต่พึงถือเอากิจที่ได้ด้วยอำนาจของ
สังขาร. การอยู่ร่วมกันกับสัตว์หรือสังขารอื่นไม่เป็นที่รักนั้น โดยอรรถ
ชื่อว่า ธรรมข้อหนึ่งไม่มี, ท่านกล่าวว่า ทุกข์ เพราะความเป็นที่ตั้ง
แห่งทุกข์ แม้ ๒ อย่าง ของสัตว์ที่อยู่ร่วมกันกับสัตว์หรือสังขารอื่นไม่
เป็นที่รัก.

ปิยวิปโยคนิทเทส พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว.
ในบทมีอาทิว่า **มาตา วา** ท่านกล่าวเพื่อแสดงถึงความหวังประโยชน์
โดยสรุป.

ในบทเหล่านั้น ชื่อว่า **มาตา** เพราะอรรถว่า ถนอมรัก.

ชื่อว่า **ปิตา** เพราะอรรถว่า ประพศิน่ารัก.

ชื่อว่า **ภاتا** เพราะอรรถว่า ย่อมคบ.

ชื่อว่า **ภคินี** ก็เหมือนกัน.

ชื่อว่า มิตร เพราะอรรถว่า เป็นที่รัก อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มิตร เพราะอรรถว่า นับไว้ คือ วางใจได้ในความลับทั้งปวง

ชื่อว่า อมัจจา เพราะอรรถว่า เป็นอยู่ด้วยกัน โดยความร่วมมือกันในงานที่ควรทำ.

ชื่อว่า ญาติ เพราะอรรถว่า รู้ คือ เข้าใจอย่างนี้ว่า บุคคลนี้เป็นคนภายในของเรา.

ชื่อว่า สาโลหิตา เพราะอรรถว่า เกี่ยวเนื่องกันทางสายเลือด.

ญาติ คือ คนฝ่ายบิดา, สาโลहित คือ คนฝ่ายมารดา. อีกอย่างหนึ่ง ญาติ คือ คนฝ่ายมารดาบิดา, สาโลहित คือ คนฝ่ายพ่อพี่แม่พี่.

การพลัดพรากจากสัตว์หรือสังขารนี้ โดยอรรถ ชื่อธรรมข้อหนึ่ง ย่อมไม่มี, ท่านกล่าวว่า ทุกข์ เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ แม้ ๒ อย่าง ของสัตว์ผู้พลัดพรากจากสัตว์หรือสังขารอันเป็นที่รักอย่างสิ้นเชิง. คำนี้ ในบทนี้ เป็นคำในอรรถกถาทั้งหมด. ควรจะกล่าวว่า วัตถุอันไม่เป็นที่รักและเป็นที่รัก ต่างจากคำว่า สมุปโยโค - การอยู่ร่วม และคำว่า วิปโยโค - ความพลัดพราก เพราะสัจธรรมทั้งหลายมีลักษณะเป็นของจริงแท้.

พึงทราบวินิจฉัยในอจินตาลาภนิเทศดังต่อไปนี้ บทว่า **ชาติ
ธมฺมานํ** - สัตว์ทั้งหลายมีความเกิดเป็นธรรมดา ได้แก่ มีความเกิดเป็น
สภาพ คือ มีความเกิดเป็นปรกติ

บทว่า **อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ** - ความปรารถนาเกิดขึ้น ได้แก่ ตัณหา
เกิดขึ้น.

บทว่า **อโห วต** คือ ความปรารถนา.

บทว่า **อสุตฺตม** แปลว่า พึงเป็น.

บทว่า **น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพ** ข้อนี้ สัตว์ไม่พึงได้
ตามความปรารถนา. ข้อที่สัตว์ทั้งหลายปรารถนาความไม่มาแห่งชาติ
อันมีอยู่ในความดีทั้งหลายเป็นเหตุแห่งความละอย่างนี้ว่า ขอเราอย่ามี
ชาติเป็นธรรมดาและชาติอย่ามาถึงแก่เราเลย และมีอยู่ในความดับความ
ไม่เกิดเป็นธรรมดา นี่เป็นอันสัตว์ไม่พึงได้ตามความปรารถนา เพราะ
แม้ผู้ปรารถนาเว้นมรรคภาวนาก็ไม่พึงถึง และเพราะแม้ผู้ไม่ปรารถนา
ก็พึงถึงได้ด้วยภาวนา.

บทว่า **อิทฺมปิ** คือ **เอตมปิ** แม้ข้อนั้น. อปิศัพท์หมายถึง
บทที่เหลือข้างหน้า.

พึงทราบวินิจฉัยในอุปาทานขันธนิเทศดังต่อไปนี้ บทว่า
เสยฺยถิ เป็นนิบาต, ความแห่งบทนั้นว่า หากถามว่า อุปาทานขันธ

เหล่านั้นเป็นไฉน? ตอบว่า อุปาทานขันธ คือ รูปนั่นเอง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **รูปุปาทานกฺขณฺโ**. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

จบ อรรถกถาทุกขสัจฉนิทเทส

สมุทยสัจฉนิทเทส

[๘๓]ในจตุราริยสัจฉนั้น ทุกขสมุทยอริยสัจเป็นไฉน ตัณหา
นี้ได้อันให้เกิดในภพใหม่ สหระตด้วยนันทิราคะ อันเพิลิดเพิลินใน
อารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ก็ตัณหานี้มันแล
เมื่อเกิดย่อมเกิดที่ไฉน เมื่อตั้งอยู่ย่อมตั้งอยู่ที่ไฉน สิ่งใดเป็นที่รักที่
ยินดีในโลก ตัณหานั้นเมื่อเกิดย่อมเกิดในสิ่งนั้น เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ใน
สิ่งนั้น ก็สิ่งอะไรเล่าเป็นที่รักที่ยินดีในโลก จักขุเป็นที่รักที่ยินดีใน
โลก ตัณหานั้นเมื่อเกิดย่อมเกิดที่จักขุนั้น เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่จักขุนั้น
โสตะ...ฆานะ...ชีวหา...กายะ... มานะ เป็นที่รักที่ยินดีในโลก ตัณหานั้น
เมื่อเกิดย่อมเกิดที่ใจนั้น เมื่อตั้งอยู่ย่อมตั้งอยู่ที่ใจนั้น รูปทั้งหลายเป็น
ที่รักที่ยินดีในโลก ตัณหานั้นเมื่อเกิดย่อมเกิดที่รูปนั้น เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้ง
อยู่ที่รูปนั้น เสียง ฯลฯ ธรรมารมณ์...จักขุวิญญาณ ฯลฯ จักขุ
สัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เวทนา
ที่เกิดแต่มนัสสัมผัส รูปสัณญา ฯลฯ ธรรมสัณญา รูปสัณญเจตนา

ฯลฯ ธรรมสัญญาเจตนา รูปตัณหา ฯลฯ ธรรมตัณหา รูปวิตัก ฯลฯ
 ธรรมวิตัก รูปวិหาร ฯลฯ ธรรมวិหาร เป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก
 ตัณหานั้นเมื่อเกิดย่อมเกิดที่ธรรมวิหารนั้น เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่ธรรม
 วิหารนั้น นี่ท่านกล่าวว่า ทุกขสมุทัยอริยสัจ.

อรรถกถาสมุทยสังนิทเทศ

๘๓]พึงทราบวินิจฉัยในสมุทยสังนิทเทศดังต่อไปนี้ บทว่า
 ยายฺม ตณฺหา - ตัณหานี้ใด. บทว่า โปโนพฺภวิกา - ตัณหาอันให้เกิด
 ในภพใหม่ การทำภพใหม่ ชื่อว่า ปุณฺพภโว, ชื่อว่า โปโนพฺภวิกา
 เพราะอรรถว่า สัตว์มีภพใหม่, อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า โปโนพฺภวิกา
 เพราะอรรถว่า ตัณหาให้ภพใหม่, ตัณหาย่อมเป็นไปในภพใหม่, ตัณหา
 ให้เกิดภพบ่อย ๆ. ตัณหานั้นให้ภพใหม่ก็มี ไม่ให้ภพใหม่ก็มี. ให้
 เป็นไปในภพใหม่ก็มี ไม่ให้เป็นไปในภพใหม่ก็มี, เมื่อให้ปฏิสนธิแล้ว
 ตัณหาทำให้ขันธแก่กล้าก็มี. ตัณหานั้นแม้ทำความแก่กล้าก็ย่อมได้ชื่อว่า
 โปโนพฺภวิกา. ปาฐะว่า โปโนพฺภวิกา บ้าง, มีความเหมือนกัน.

ชื่อว่า นนฺทิตราศหคตา - สหฺรคตด้วยนันทิตราคะ เพราะอรรถ
 ว่า ตัณหาสหฺรคตด้วยนันทิตราคะ กล่าวคือ ความพอใจยิ่ง, ท่านอธิบาย

ว่า ตัณหาถึงความเป็นอันเดียวกันโดยใจความ กับด้วยนันทิราคะ.

บทว่า ตตฺร ตตฺราภินนฺทนี อันเพิลิดเพิลินในอารมณ์นั้น ๆ ความว่า ตัณหายินดียิ่งในอารมณ์ที่อรรถภาพเกิด, หรือยินดีในอารมณ์นั้น ๆ มีรูปเป็นต้น คือยินดียิ่งในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์. ปาฐะว่า ตตฺร ตตฺราภินนฺทนี บ้าง ความว่า ให้ยินดีในอารมณ์นั้น ๆ

บทว่า เสยฺยลิตฺถ เป็นนิบาต ความแห่งบทนั้นว่า หากถามว่า ตัณหานั้นเป็นไฉน ?

บทว่า กามตณฺหา ได้แก่ ตัณหาในกาม, บทนี้เป็นชื่อของราคะอันเป็นไปในกามคุณ ๕.

บทว่า ภวตณฺหา ได้แก่ ตัณหาในภพ. บทนี้เป็นชื่อของราคะสหระคด้วยสัตสสตทิฏฐิอันเกิดขึ้นด้วยความปรารถนาในภพ และราคะในรูปภพ อรูปภพ และความใคร่ในฉาน.

บทว่า วิภวตณฺหา ได้แก่ ตัณหาใน วิภวะ คือปราศจากภพ. บทนี้เป็นชื่อของอุจเฉททิฏฐิ.

บัดนี้ เพื่อแสดงถึงที่เกิดของตัณหานั้นโดยพิสดาร พระเถระจึงกล่าวว่า สา โข ปเนสา-ก็ตัณหานั้นแล เป็นอาทิ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อุปฺปชฺชติ แปลว่า ย่อมเกิด.

บทว่า นิวิสติ - ย่อมตั้งอยู่ คือ ตั้งอยู่ด้วยความเป็นไปบ่อย ๆ
พึงทราบการเชื่อมความว่า ตัณหาเมื่อเกิด ย่อมเกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่
ย่อมตั้งอยู่ที่ไหน.

บทว่า ย โลก ปิยรูป ชาติรูป - สิ่งใดเป็นที่รักที่อินดีในโลก
คือ สิ่งใดมีสภาพน่ารักและมีสภาวะหวานฉ่ำในโลก.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า จกขุ โลก ดังต่อไปนี้ สัตว์
ทั้งหลายยึดมั่นโดยความเป็นของเราในจักขุเป็นต้นในโลก ตั้งอยู่ในสิ่ง
ที่ถึงพร้อม ย่อมสำคัญประสาท ๕ คือ จักขุ ของตนผ่องใสโดยการ
ถือเอานิมิตในกระจกเป็นต้น จุสสีหบัญชรทำด้วยแก้วมณีที่บุคคลยกขึ้น
ในวิมานทอง. ย่อมสำคัญ โสตะ จุกกล้องเงินและจุสสายสังวาล.
ย่อมสำคัญ ฆานะ ที่เรียกกันว่า จมูกโด่งจุเกลียวหรดาลที่บุคคลม้วน
ตั้งไว้. ย่อมสำคัญ ชิวหา ให้รสหวานสนิทอ่อนนุ่มจุผืนผ้ากำพล
สีแดง. ย่อมสำคัญ กาย จุกต้นสาละอ่อนและจุซุ้มประตูทอง. ย่อม
สำคัญ มนะยิ่งใหญ่ไม่เหมือน มนะของคนอื่น. ย่อมสำคัญ รูป
จุสสีมีสีทองและดอกกรณิการเป็นต้น. ย่อมสำคัญ เสียง จุกเสียงขัน
ของนกกการเวก และจุเหว่าที่กำลังเพลิน และเสียงกังวานของขลุ่ย
แก้วมณีที่เป่าเบาๆ ย่อมสำคัญอารมณ์มีกลิ่นเป็นต้น ที่เกิดแต่ภูฐาน
๔ ที่ตนได้แล้วว่า ใครเล่าจะมีอารมณ์เห็นปานนี้.

เมื่อสัตว์เหล่านั้นสำคัญอยู่อย่างนี้ จักขุเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมเป็นปิยรูปและสาตรูป. เมื่อเป็นเช่นนั้น ตัณหาที่ยังไม่เกิดในปิยรูปและลาตรูปนั้น ย่อมเกิดแก่สัตว์เหล่านั้น, และที่เกิดแล้วย่อมตั้งอยู่ด้วยการเป็นไปบ่อยๆ. เพราะฉะนั้น พระเถระจึงกล่าวว่า จักขุเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก, ตัณหานี้เมื่อเกิดย่อมเกิดในสิ่งนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อุปฺปชฺชมานา** ความว่า เมื่อใดปิยรูปสาตรูปเกิด, เมื่อนั้นตัณหาย่อมเกิดในสิ่งนี้.

จบ อรรถกถาสมุทฺยสังฺกัณฺโณ

นิโรธสังกัณฺโณ

[๘๔]ในจตุราริยสังฺกัณฺโณ ทุกขนิโรธอริยสังฺกัณฺโณ การดับตัณหานั้นด้วยความคลายกำหนดโดยไม่เหลือ ความสละ ความสละคืน ความหลุดพ้น ความไม่อาลัย ก็ตัณหานี้มันแล เมื่อละย่อมละได้ที่ไหน เมื่อดับย่อมดับได้ที่ไหน สิ่งใดเป็นที่รักที่ยินดีในโลก ตัณหานี้เมื่อละก็ละได้ในสิ่งนั้น เมื่อดับก็ดับได้ในสิ่งนั้น จักขุเป็นที่รักที่ยินดีในโลก ตัณหานี้เมื่อละย่อมละได้ที่จักขุนั้น เมื่อดับย่อมดับได้ที่จักขุนั้น โสตะ ฯลฯ ธรรมวิจาร์เป็นที่รักที่ยินดีในโลก ตัณหานี้เมื่อละย่อมละได้ที่ธรรมวิจาร์นั้น เมื่อดับก็ดับได้ที่ธรรมวิจาร์นั้น นี่ท่านกล่าวว่า ทุกขนิโรธอริยสังฺกั.

อรรถกถานิโครธสังนิทเทศ

[๘๔]พึงทราบวินิจฉัยในนิโครธสังนิทเทศ ดังต่อไปนี้ ใน
บทนี้ว่า โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย - การดับตัณหานั้นด้วยความคลาย
กำหนดโดยไม่เหลือ ควรกล่าวว่า โย ตสฺสฺสว ทุกฺขสฺส - การดับทุกข์นั้น
ด้วยความคลายกำหนดโดยไม่เหลือ เพราะทุกข์ดับด้วยความดับสมุทัย.
มิใช่ดับด้วยประการอื่น. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ยถาปี มูเล อนุปฺพุทฺเท ทพฺเพ

จินฺโนปิ รุกฺโข ปฺนเรว รุหฺติ,

เอวมฺปิ ตณฺหานุสฺเส อนฺนฺเต

นิพฺพตฺติ ทุกฺขมิตฺถ ปฺนปฺปฺนํ.^๑

เมื่อยังถอนตัณหาเสียไม่ได้ ทุกข์นี้ย่อม

เกิดบ่อยๆ เหมือนเมื่อรากไม้ยังแข็งแรง ไม่มี

อันตราย ต้นไม้แม้ตัดแล้ว ก็ยังงอกอีกได้.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงทุกขนิโรธนั้น จึง
ตรัสอย่างนี้เพื่อแสดงสมุทัยนิโรธ. จริงอยู่ พระตถาคตทั้งหลายผู้มีความ
ประพฤติเสมอด้วยสีหะ, พระตถาคตเหล่านั้น เมื่อจะทรงดับทุกข์และ
เมื่อจะทรงแสดงการดับทุกข์ จึงทรงดำเนินไปในเหตุ, ไม่ทรงดำเนิน

ไปในผล. ส่วนพวกอัญญเดียรถีย์มีความประพฤดิเยี่ยงสุนัข. พวกนั้น
เมื่อจะดับทุกข์และเมื่อจะแสดงถึงการดับทุกข์ จึงดำเนินไปในผลแห่ง
เทศนาของ **ทุกขนิโรธ** นั้นด้วย **อัททิลมถาโมโยค** - การประกอบ
ความเพียรโดยทำตนให้ลำบาก ไม่ดำเนินไปในเหตุ เพราะฉะนั้น
พระศาสดาเมื่อจะทรงดำเนินไปในเหตุ จึงตรัสพระพุทธรวจนะมีอาทิว่า
โย ตสุสาเยว ตณฺหาย ดังนี้. แม้พระธรรมเสนาบดี ก็กล่าวตาม
ลำดับที่พระศาสดาตรัสนั้นแล.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ตสุสาเยว ตณฺหาย** ความว่า แห่ง
ต้นหาที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า **โปโนพุกวิกา** - ต้นหาทำให้เกิด
ภพใหม่ แล้วทรงจำแนกเป็นกามต้นหาเป็นต้น และทรงประกาศใน
ภายหลังด้วยการเกิดและการตั้งอยู่.

บทว่า **อเสสวिरคณิโรธ** - การดับต้นหาด้วยความสํารอกโดย
ไม่เหลือ ความว่า มรรคท่านกล่าวว่า **วिरค** - ความคลายกำหนด
ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **วिरคา - วิมูจติ** - เพราะความคลาย
กำหนด จึงหลุดพ้น. การดับด้วยความคลายกำหนด ชื่อว่า **วिरค-**
นิโรธ. การดับด้วยคลายกำหนดโดยไม่เหลือ โดยถอนอนุสัย ชื่อว่า
อเสสวिरคณิโรธ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะท่านกล่าวการละว่า **วिरค** ฉะนั้น
พึงเห็นการประกอบในบทนี้ชื่อว่า **วिरโค อเสโส นิโรธ** การดับ
๑. วิ. มหา. ๔/๒๓.

ไม่มีเหลือ ชื่อว่า วิราคะ. แต่โดยอรรถ บททั้งหมดมีอาทิว่า **อเสส-
วิราคะนิโรธ** นี่เป็นไวยากรณ์ของนิพพานนั้นแล. เพราะว่า โดยปรมาตม์
ท่านกล่าว นิพพาน ว่า **ทุกขนิโรธ อริยสัจ** - ทุกขนิโรธเป็น
อริยสัจ.

เพราะค้นหาอาศัยนิพพานนั้น ย่อมคลายกำหนดคือย่อมดับ
โดยไม่มีเหลือ, ฉะนั้น นิพพานนั้นท่านจึงกล่าว **ตสุสาเยว ตณฺหยา
อเสสุราคะนิโรธ** - การดับตัณหานั้น ด้วยความคลายกำหนดโดยไม่มี
เหลือ.

อนึ่ง ค้นหาอาศัยนิพพานย่อมสละ ย่อมสละคืน ย่อมพ้น
ย่อมไม่ติด, ในนิพพานนี้ไม่มีความอาลัยแม้สักอย่างเดียวในความอาลัย
ในกามคุณทั้งหลาย, เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวนิพพานว่า **จาโค
ปญฺนิสฺสุกะโก มุคฺติ อนาลโย** - ความสละ ความสละคืน ความหลุดพ้น
ความไม่อาลัย.

เพราะนิพพานเป็นอย่างเดียวเท่านั้น, แต่ชื่อของนิพพานนั้น
มีอยู่ไม่น้อย ด้วยสามารถเป็นปฏิปักษ์ต่อชื่อของสังขธรรมทั้งปวง.
คือมีอาทิว่า **อเสสวิราโค** - คลายกำหนดโดยไม่มีเหลือ.

อเสสนิโรธ - ดับโดยไม่มีเหลือ.

จาโค - ความสละ.

ปญฺนิสฺสุกะโก - ความสละคืน.

มุคฺติ - ความหลุดพ้น.

อนาลโย - ความไม่อาลัย.

ราคกฺขโย - ความสิ้นราคะ.

โทสกฺขโย - ความสิ้นโทสะ.

โมหกฺขโย - ความสิ้นโมหะ.

ตณฺหกฺขโย - ความสิ้นตัณหา.

อนุปฺปาโท - ความไม่เกิด.

อปฺปวตฺต - ความไม่เป็นไป.

อนิมิตฺต - ความไม่มีเป็นไป.

อปฺปณฺหิต - ความไม่มีที่ตั้ง.

อนายูหน - ความไม่มีกรรมเป็นเหตุปฏิสนธิ.

อปฺปปฏิสนฺธิ - ความไม่สืบต่อ.

อนุปฺปตฺติ - ความไม่อุบัติ.

อคฺติ - ความไม่มีคติ.

อชาต - ความไม่เกิด.

อชฺร - ความไม่แก่.

อพฺยธิ - ความไม่เจ็บ.

อมต - ความไม่ตาย.

อโสภ - ความไม่โสภ.

อปรีเทว - ความไม่ร้องไห้คร่ำครวญ.

อนุयाสํ - ความไม่เหือดแห้งใจ.

อสงฺกิลิฏฺจํ - ความไม่เศร้าหมอง.

บัดนี้ ท่านแสดงถึงความเกิดแห่งตัณหาแม้ที่ถึงความเป็นไป
ไม่ได้ ถูกตัดด้วยมรรคเพราะอาศัยนิพพานในวัฏฏโค เพื่อแสดงความ
ไม่มีในวัฏฏนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวว่า **สา ปเนสา เป็นอาทิ.**

ในบทนั้น มีความว่า เหมือนบุรุษเห็นเถากระดอมและน้ำเต้า
เกิดในพื้นที่ จึงคันหารากตั้งแต่ยอดแล้วตัดทิ้ง, เถากระดอมและเถา
น้ำเต้านั้น เหี่ยวแห้งไปโดยลำดับแล้วก็หมดไป, แต่นั่นควรพุดว่า
กระดอมและน้ำเต้าในพื้นที่นั้นก็หมดหายไป ฉนฺได ตัณหาในจักขุ
เป็นต้นก็ดุจกระดอมและน้ำเต้าในพื้นที่นั้น ฉนฺนํ. ตัณหานั้นถูกตัด
ด้วยอริยมรรคเสียแล้วก็ถึงความหมดสิ้นไป เพราะอาศัยนิพพาน. ครั้น
ตัณหาถึงความหมดไปอย่างนี้แล้วก็ไม่ปรากฏในวัฏฏเหล่านั้น ดุจกระ-
ดอมและน้ำเต้าในพื้นที่ ฉะนํ.

อนึ่ง เหมือนอย่างว่า ราชบุรุษนำโจรมาจากดงแล้วฆ่าที่ประตู่
ทักษิณของนคร แต่นั่นควรกล่าวได้ว่า โจรตายเสียแล้วหรือถูกฆ่า
ตายเสียแล้วในดง ฉนฺได ตัณหาในจักขุเป็นต้น ดุจโจรในดง ฉน-
นํ, ตัณหานั้นดับไปแล้วในนิพพาน เพราะอาศัยนิพพานจึงได้ดับไป
ดุจโจรที่ประตู่ทักษิณ. ตัณหาดับไปอย่างนี้ ไม่ปรากฏในวัฏฏเหล่านั้น
ดุจโจรในดง, ด้วยเหตุนี้พระสารีบุตร เมื่อจะแสดงถึงความดับตัณหา

นั่นในจักขุเป็นต้นนั้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า จกฺขุ โลเก ปิยรูปุ สาตรูปุ
เอตฺเตสา ตณฺหา ปหิยมาณา ปหิยติ - จักขุเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก
ต้นหานี้ เมื่อละย่อมละได้ในจักขุนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวว่า เพราะกำหนดรู้วัตถุที่ต้นหาเกิด
ต้นหาจึงดับไปในวัตถุที่ต้นหาเกิดด้วยดับไปโดยไม่ให้เกิด เพราะไม่เกิด
อีกต่อไปในวัตถุที่กำหนดรู้. อนึ่ง ในบทนี้ ท่านกล่าวว่า ต้นหาย่อม
ละได้ด้วยเป็นปฏิปักษ์ต่อความเกิด ย่อมดับไปด้วยเป็นปฏิปักษ์ต่อความ
ตั้งอยู่ ดังนั้น.

จบ อรรถกถานิโรธสังนิทเทศ

มัลลสังนิทเทศ

[๘๕]ในจตุรอรียสังนั้น ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอรียสัง
เป็นไฉน อริยมรรคมืองค์ ๘ นี้แล คือ สัมมาทิฏฐิ... สัมมาสมาธิ.

ในอริยมรรคมืองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิเป็นไฉน ความรู้ในทุกข์
ความรู้ในทุกขมุทฺข ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคา-
มินิปฏิปทา นี้ท่านกล่าวว่า สัมมาทิฏฐิ.

ในอริยมรรคมืองค์ ๘ นั้น สัมมาสังกัปปะเป็นไฉน ความดำริ
ในความออกจากกาม ความดำริในความไม่พยายาบท ความดำริในความ
ไม่เบียดเบียน นี้ท่านกล่าวว่า สัมมาสังกัปปะ.

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาวาจาเป็นโณ เจตนาเป็น
เครื่องงดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการพูดส่อ-
เสียด เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเครื่อง
งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ นี่ท่านกล่าวว่า สัมมาวาจา.

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมากัมมันตะเป็นโณเจตนา
เป็นเครื่องงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการลัก-
ทรัพย์ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการประพฤติดีกในกาม นี่ท่าน
กล่าวว่า สัมมากัมมันตะ.

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาอาชีวะเป็นโณ อริยสาวก
ในธรรมวินัยนี้ ย่อมละอาชีวะที่ผิด สำเร็จความเป็นอยู่ด้วยอาชีวะที่ชอบ
นี่ท่านกล่าวว่า สัมมาอาชีวะ.

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาวาชามะเป็นโณ ภิกษุใน
ธรรมวินัยนี้ ย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร
ประกอบตั้งจิตไว้ เพื่อยังกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น
 ฯลฯ เพื่อยละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เพื่อยังกุศล
ธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม
ปรารภความเพียร ประกอบจิตตั้งจิตไว้ เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่
พินเพื่อน เพื่อความเจริญโดยยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ

เพื่อความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว นี่ท่านกล่าวว่า สัมมา-
วายามะ.

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาสติเป็นใจน ภิภุในธรรม-
วินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสีย พิจารณาเห็นเวทนาทั้งหลายอยู่ มี
พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่... พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มี
ความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสีย
นี่ท่านกล่าวว่า สัมมาสติ.

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาสมาธิเป็นใจน ภิภุใน
ธรรมวินัยนี้ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลกรรม เข้าปฐมฌาน มีวิตก
วิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่เวกอยู่ เข้าทุติยฌานอันเป็นความผ่อนคลาย
แห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะ
วิตกวิจารณ์สงบไป มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่ ภิภุเป็นผู้มีอุเบกขา
มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกายเพราะปีติสิ้นไป เข้าตติยฌานที่
พระอริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญว่าผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่
เป็นสุข เข้าจตุตถฌานอันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์และ
ดับโสมนัสโทมนัสก่อนๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ นี่
ท่านกล่าวว่า สัมมาสมาธิ นี่ท่านกล่าวว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา-
อริยสัจ ชื่อว่าญาณ ด้วยอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา ด้วยอรรถ

ว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้
สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า นี่ทุกข์ นี่
ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ชื่อว่าสุตมยญาณ
ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว ชื่อว่าสุตมยญาณอย่างนี้.

อรรถกถามรรคสังนิทเทศ

๘๕]พึงวินิจฉัยใน มรรคสังนิทเทศ ดังต่อไปนี้ บทว่า
ออยเมว คือ กำหนดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมรรคอื่น. บทว่า อริโย
ชื่อว่า อริยะ เพราะไกลจากกิเลสอันมาด้วยมรรคนั้น ๆ. เพราะทำ
ความเป็นพระอริยะ และเพราะทำการได้อริยผล. ชื่อว่า อัญญังคิกะ
เพราะอรรถว่ามรรคนั้นมีองค์ ๘. มรรคนั้นจะเสนามีองค์ ๔, องค์
มรรคจุจจนตรมีองค์ ๕. พ้นจากองค์แล้วมีไม่ได้.

บัดนี้ พระสารีบุตรเมื่อแสดงว่ามรรคเป็นเพียงองค์เท่านั้น พ้น
จากองค์แล้วมีไม่ได้ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า สัมมาทิฏฐิ ฯเปฯ สัมมา-
สมาธิ.

ในบทเหล่านั้น สัมมาทิฏฐิ มีการเห็นชอบเป็นลักษณะ.
สัมมาสังกัปปะ มีการยกขึ้นเป็นลักษณะ. สัมมาวาจา มีการกำหนด
เป็นลักษณะ. สัมมากัมมันตะ มีการให้ตั้งขึ้นเป็นลักษณะ. สัมมา-

อาชีวะ มีการให้ฟ่องแผ้วเป็นลักษณะ. สัมมาวายามะ มีการประคองไว้เป็นลักษณะ. สัมมาสติ มีการเข้าไปตั้งมั่นเป็นลักษณะ. สัมมาสมาธิ มีการตั้งไว้เสมอเป็นลักษณะ.

ในมรรคเหล่านั้น มรรคหนึ่งๆ ย่อมมีกิจอย่างละ ๓. คือ สัมมาทิฐิ ย่อมละมิจฉาทิฐิกับกิเลสที่เป็นข้าศึกของตน แม้เหล่าอื่นก่อน, ทำนิโรธให้เป็นอารมณ์, และเห็นสัมปยุตธรรม เพราะไม่หลงด้วยสามารถกำจัดโมหะอันปกปิดสัมปยุตธรรมทั้งหลายได้. แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้น ก็ละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้น ได้เช่นเดียวกัน, และทำนิพพานให้เป็นอารมณ์. แต่โดยแปลกกันในบทนี้ สัมมาสังกัปปะ ยกขึ้นสู่สหชาตธรรมโดยชอบ สัมมาวาจา กำหนดเอาโดยชอบ. สัมมากัมมันตะ ให้ตั้งขึ้นโดยชอบ, สัมมาอาชีวะ ให้ฟ่องแผ้วโดยชอบ, สัมมาวายามะ ประคองไว้โดยชอบ, สัมมาสติ ให้เข้าไปตั้งไว้โดยชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งมั่นไว้โดยชอบ.

อีกอย่างหนึ่ง สัมมาทิฐินี้ในส่วนเบื้องต้น มีขณะต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน, ในกาลแห่งมรรคมีขณะอย่างเดียวกัน, มีอารมณ์อย่างเดียวกัน. แต่โดยกิจย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง มีอาทิว่า **ทุกฺขํ ญาณํ** - ความรู้ในทุกข์. แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้น ในส่วนเบื้องต้นก็มีขณะต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน, ในกาลแห่งมรรคมีขณะอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกัน. ในมรรคเหล่านั้น สัมมาสังกัปปะโดยกิจย่อมได้ชื่อ ๓.

อย่าง มี เนกขัมมสงกุปโป เป็นต้น. มรรค ๓ สัมมาวาจา เป็นต้น
ในส่วนเบื้องต้น เป็นวิริตบั้ง เป็นเจตนาบั้ง, แต่ในขณะแห่งมรรค
เป็นวิริตอย่างเดียว, สองบทนี้ คือ สมุมาวายาโม สมุมาสติ โดย
กิจย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยสามาสัมมัตถานและสติปัญฐาน. ส่วน
สัมมาสมาธิ แม้ในส่วนเบื้องต้น แม้ในขณะแห่งมรรคก็เป็นสมาธิ
เท่านั้น.

ในธรรม ๘ อย่างเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัมมา-
ทัญญูไว้ก่อน เพราะเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่พระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อถึง
นิพพาน. เพราะสัมมาทัญญูนี้ท่านกล่าวว่า ปญญา ปชุโขโต ปญญา-
สตถิ^๑ ปญญา เป็นแสงสว่าง เป็นดั่งศัสตรา. ฉะนั้น พระโยคาวจร
กำจัดความมืด คือ อวิชชาด้วยสัมมาทัญญู กล่าวคือ วิปัสสนาญาณนั้น
ในส่วนเบื้องต้น แล้วมาโจรคือกิเลสเสียได้ ย่อมถึงนิพพานโดยเกษม.
เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงสัมมาทัญญูไว้ก่อน.

ส่วนสัมมาสังกัปปะมีอุปการะมากแก่สัมมาทัญญุนั้น, เพราะ
ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ในลำดับต่อไป. เหมือนอย่างว่า
เหรียญกใช้มือพลิกกลับไปกลับมาดูหาปณะด้วยตาก็ย่อมรู้ว่า นี่ปลอม
นี่ไม่ปลอมฉันใด, แม้พระโยคาวจรก็ฉันท ในส่วนเบื้องต้นตรึกแล้ว

๑. อภ. ตี . ๓๔/๓๕, ๔๕.

ตริกเล่าด้วยวิตก มองดูด้วยวิปัสสนาปัญญา ย่อมรู้ว่าธรรมเหล่านี้เป็นกามาวจร, เหล่านี้เป็นรูปาวจรเป็นต้น. หรือเหมือนอย่างว่าช่างไม้เอาขวานถากไม้ใหญ่ที่บุรุษจับไว้ที่ปลาย แล้วพลิกไปพลิกมาให้หน้าเข้าไปใช้ในการงานฉนั้นใด พระโยคาวจรก็ฉนั้นนั่น กำหนดธรรมอันวิตกตริกไปตริกมาให้แล้วด้วยปัญญาโดยนัยมีอาทิว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกามาวจร เหล่านี้เป็นรูปาวจรเป็นต้น แล้วนำเข้าไปในการงาน. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสัมมาสังกัปปะไว้ในลำดับสัมมาทิฏฐิ. สัมมาสังกัปปะเป็นอุปการะ แม้แต่สัมมาวาจาเหมือนเป็นอุปการะแก่สัมมาทิฏฐิฉนั้น. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนคบหบดีพระโยคาวจรตริกตรองในเบื้องต้นแล้วจึงเปล่งวาจาในภายหลังดังนี้^๑ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงตรัสสัมมาวาจาในลำดับจากนั้น.

อนึ่ง เพราะชนทั้งหลายจัดแจงการงานด้วยวาก่อนว่า เราจักทำสิ่งนี้ ๆ แล้วจึงประกอบการทำงานในโลก ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสัมมากัมมันตะไว้ในลำดับของสัมมาวาจา เพราะวาจาเป็นอุปการะแก่การทำงานทางกาย.

ก็เพราะอาชีวะมัญญมกศีล - ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘ ย่อมบริบูรณ์แก่ผู้ละวจีทุจริต ๔ อย่าง กายทุจริต ๓ อย่าง แล้วบำเพ็ญสุจริตทั้งสอง

ไม่บริบูรณ์แก่ผู้บำเพ็ญออกไปจากนี้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
สัมมาอาชีวะไว้ในลำดับต่อจากทั้งสองนั้น.

อันผู้มีอาชีวะบริสุทธิ์ไม่ควรทำความยินดีด้วยเหตุเพียงเท่านั้นว่า
อาชีวะของเราบริสุทธิ์ แล้วอยู่ด้วยความหลับและความประมาทอย่างนี้,
ที่แท้ควรปรารภความเพียรนี้ในทุกอิริยาบถ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อ
ทรงแสดงด้วยประการฉะนี้ จึงตรัสสัมมาวายมะไว้ในลำดับต่อจากนั้น.

จากนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อทรงแสดงว่า อันผู้ปรารภความ
เพียรควรทำความตั้งสติมั่นในวัตถุ ๔ อย่างมีกายเป็นต้น จึงตรัสสัมมา-
สติไว้ในลำดับต่อจากนั้น.

เพราะเมื่อสติตั้งมั่นคืออย่างนี้แล้ว จิตแสวงหาคติแห่งธรรมที่
เกื้อกูลและไม่เกื้อกูลแก่สมาธิ ย่อมเพียงพอเพื่อตั้งมั่นในอารมณ์ คือ
ความเป็นอันเดียว ฉะนั้น พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสัมมา-
สมาธิในลำดับต่อจากสมาสติ.

พึงทราบวินิจฉัยในสัมมาทิฏฐินิทเทศดังต่อไปนี้ พระสารีบุตร
แสดงจุดสังกรรมฐานด้วยมีอาทิว่า **ทุกฺขํ ญาณํ** ดังนี้.

บรรดาสัจจะ ๔ เหล่านั้น สัจจะ ๒ ข้างต้นเป็นวิภูฏะ, ๒ ข้าง-
หลังเป็นวิวิภูฏะ. ในสัจจะเหล่านั้น ความยึดมั่นกรรมฐานในวิภูฏะ
ย่อมมีแก่ภิกษุ ความยึดมั่นในวิวิภูฏะย่อมไม่มี. เพราะพระโยคาวจร
เรียนสัจจะ ๒ ข้างต้นในสำนักอาจารย์โดยสังเขปอย่างนี้ว่า **ปญฺจก-**

ขันธ์ ๕ , ตณฺหา สมุทโย - ขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ ตณฺหาเป็นเหตุ
ให้เกิดทุกข์, และโดยพิสดารว่า กตเม ปญฺจกฺขนฺขชา, รูปกฺขนฺโ
ขันธ์ ๕ เป็นโณ, คือ รูปขันธ์เป็นต้น แล้วต้องกลับไปมาบ่อย ๆ
ด้วยวาจา ย่อมทำกรรม. ส่วนในสัจจะ ๒ นอกนี้พระโยคาวจรทำกรรม
ด้วยการฟังเท่านั้นอย่างนี้ว่า นิโรธสจฺจํ อิกฺขํ กนฺตํ มนาปํ , มคฺค-
สจฺจํ อิกฺขํ กนฺตํ มนาปํ - นิโรธสัจ นำใคร่ นำปรารถนา นำชอบ
ใจ มรรคสัจ นำใคร่ นำปรารถนา นำชอบใจ. พระโยคาวจรนั้น
เมื่อทำกรรมอย่างนี้ ย่อมแทงตลอดสัจจะ ๔ โดยการแทงตลอดครั้งเดียว
ย่อมตรัสรู้โดยการตรัสรู้ครั้งเดียวเหมือนกัน. ย่อมแทงตลอดทุกข์โดย
การแทงตลอดด้วยปริยญา ย่อมแทงตลอดสมุทัยโดยการแทงตลอดด้วย
ปหานะ ย่อมแทงตลอดนิโรธโดยการแทงตลอดด้วยสังกิริยา. ย่อม
แทงตลอดมรรคโดยการแทงตลอดด้วยภาวนา. ย่อมตรัสรู้ทุกข์โดยการ
ตรัสรู้ด้วยปริยญา ฯลฯ ย่อมตรัสรู้มรรคโดยการตรัสรู้ด้วยภาวนา.

การแทงตลอดด้วยการเรียน การสอบถาม การฟัง การทรงไว้
และการพิจารณาในสัจจะ ๒ ในส่วนเบื้องต้น ย่อมมีแกกฺกขุณฺณํ, ใน
สัจจะ ๒ ย่อมมีการแทงตลอดด้วยการฟังอย่างเดียว. ในส่วนอื่นย่อมมี
การแทงตลอดโดยกิจในสัจจะ ๓ ย่อมมีการแทงตลอดโดยอารมณ์ใน
นิโรธ. ในสัจจะเหล่านั้น ความรู้ด้วยการแทงตลอดแม้ทั้งหมดเป็น
โลกุตระ, ความรู้ด้วยการฟัง การทรงไว้ และการพิจารณาเป็นโลกีย-

กามาจร ส่วนการพิจารณาข้อมมีแก่มรรคสัจจะ นี่เป็นอาทิกัมมิกะ-
กรรมเบื้องต้น. เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวการพิจารณานั้นไว้ในที่
นี้. อนึ่ง การพิจารณาด้วยความผูกใจ ความรวบรวม ความใส่ใจว่า
เรารู้ทุกข์ เราละสมุทัย เราทำให้แจ้งนิโรธ เราเจริญภาวนา ดังนี้.
ข้อมไม่มีแก่งิภษนี้ผู้กำหนดไว้ก่อน. ข้อมมิได้ตั้งแต่ขณะกำหนด. ส่วน
ในภายหลังทุกข์เป็นอันภษกำหนดรู้แล้ว ๆ ล ๆ มรรคเป็นอันภษ
เจริญแล้ว.

ในสัจจะเหล่านั้น สัจจะ ๒ ลึกซึ่งเพราะเห็นได้ยาก. สัจจะ ๒
เห็นได้ยาก เพราะลึกซึ่ง. จริยังอยู่ทุกขสัจจะปรากฏแต่เกิด. ในขณะที่
ถูกต่อและหนามทิ่มแทงเป็นต้น ก็ร้องว่าโอยเจ็บ ! สมุทยสัจจะปรากฏ
แต่เกิดด้วยขอยากจะเกี้ยวขอยากจะกินเป็นต้น. สัจจะแม่ทั้งสอง ชื่อว่า
ลึกซึ่ง เพราะแทงตลอดด้วยลักษณะ. สัจจะเหล่านั้น ชื่อว่าลึกซึ่ง
เพราะเห็นได้ยากด้วยประการฉะนี้. การประกอบความเพียรเพื่อเห็น
สัจจะ ๒ อย่าง นอกนี้ก็เหมือนเหยียดมือเพื่อถือเอาแก้วคพรหม
เหมือนเหยียดเท้าเพื่อสัมผัสสอเวจี และเหมือนการจรดปลายขนทรายที่
แยกออกร้อยส่วนด้วยปลายขนทราย. สัจจะเหล่านั้น ชื่อว่าเห็นได้ยาก
เพราะลึกซึ่งด้วยประการฉะนี้.

พระสารีบุตรกล่าวบทมีอาทิว่า ทุกเข ญาณ นี้หมายถึงการ
เกิดแห่งญาณอันเป็นส่วนเบื้องต้นด้วยการเรียนเป็นต้น ในสัจจะ ๔

ชื่อว่าลิกขิง เพราะเห็นได้ยาก และชื่อว่าเห็นได้ยากเพราะลิกขิง แต่
ในขณะที่แทงตลอดญาณนั้นเป็นอย่างเดียวเท่านั้น.

ส่วนอาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า ญาณในสังจะทั้งหลายมี ๔ อย่าง
คือ สุตมยญาณ - ญาณเกิดจากการฟัง ๑ วัตถานญาณ - ญาณ
เกิดจากการกำหนด ๑ สัมมสนญาณ - ญาณเกิดจากการพิจารณา ๑
อภิสมยญาณ - ญาณเกิดจากการตรัสรู้ ๑.

ในญาณเหล่านั้น สุตมยญาณ เป็นไฉน ? พระโยคาวจรฟัง
สังจะ ๔ โดยย่อหรือโดยพิสดารย่อมรู้ว่า นี่ทุกข์, นี่สมุทัย, นี่นิโรธ,
นี่มรรค. นี่ชื่อว่า สุตมยญาณ.

วัตถานญาณ เป็นไฉน ? พระโยคาวจรมั่นย่อมกำหนดความ
ของการฟัง โดยธรรมดา และโดยลักษณะ ย่อมลงความเห็นว่า ธรรม
เหล่านี้บนเนื่องในสังจะนี้ นี่เป็นลักษณะของสังจะนี้ นี่ชื่อว่า
วัตถานญาณ.

สัมมสนญาณ เป็นไฉน ? พระโยคาวจรมั่น กำหนดสังจะ ๔
ตามลำดับอย่างนี้แล้วถือเอาทุกข์เท่านั้น ย่อมพิจารณาตลอดไปถึงโคตร-
ภูญาณ โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา
นี่ชื่อว่า สัมมสนญาณ.

อภิสมยญาณ เป็นไฉน ? พระโยคาวจรมั่น ตรัสรู้สังจะ ๔
ด้วยญาณหนึ่ง ในขณะที่โลกุตรมรรค ไม่ก่อน ไม่หลัง คือย่อมตรัสรู้

ทุกข์ โดยการตรัสรู้ด้วยการกำหนดรู้, ย่อมตรัสรู้ สมุทัย โดยการตรัสรู้ด้วยการละ, ย่อมตรัสรู้ นิโรธ โดยการตรัสรู้ด้วยการทำให้แจ้ง, ย่อมตรัสรู้ มรรค โดยการตรัสรู้ด้วยการเจริญ นี่ชื่อว่า อภิสมยญาณ.

พึงทราบวินิจฉัยในสัมมาสังกัปปนิเทศดังต่อไปนี้ ชื่อว่า เนก-
ขัมมสังกัปป เพราะอรรถว่าออกไปจาก กาม.

ชื่อว่า อภัยปาทสังกัปป เพราะอรรถว่าออกไปจาก พยา-
บาท. ชื่อว่า อวิหิงสาสังกัปป เพราะอรรถว่าออกไปจาก วิหิงสา.

ในวิตกเหล่านั้น เนกขัมมวิตก ทำการทำลายเหตุ ตัดเหตุ
ของ กามวิตก เกิดขึ้น, อภัยปาทวิตก ทำการทำลายเหตุ ตัดเหตุของ
พยาปาทวิตก เกิดขึ้น, อวิหิงสวิตก ทำการทำลายเหตุ ตัดเหตุของ
วิหิงสวิตก เกิดขึ้น อนึ่ง เนกขัมมวิตก อภัยปาทวิตก อวิหิงสา-
วิตก เป็นขาสีของกามวิตก พยาปาทวิตก และวิหิงสวิตกเกิดขึ้น.

ในวิตกเหล่านั้น พระโยคาวจร ย่อมพิจารณากามวิตกหรือ
สังขารอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น เพื่อทำลายเหตุแห่งกามวิตก. อนึ่ง ความ
ดำริสัมปยุตด้วยวิปัสสนา ในขณะที่แห่งวิปัสสนาของพระโยคาวจรนั้น
ทำการทำลายเหตุ ตัดเหตุของกามวิตกด้วยสามารถทั้งละ - ชั่วขณะ
นั้นเกิดขึ้น, พระโยคาวจรชวนขาววิปัสสนาแล้วบรรลุมรรค. อนึ่ง
ความดำริสัมปยุตด้วยมรรคในขณะที่แห่งมรรคของพระโยคาวจรนั้น ทำ
การทำลายเหตุ ตัดเหตุของกามวิตกด้วยสามารถสมุจเฉท - การตัดขาด

เกิดขึ้น. พระโยคาวจรย่อมพิจารณา พยาปาทวิตก หรือสังขารอื่น
เพื่อทำลายเหตุแห่งพยาปาทวิตก, พิจารณาวิหิงสาวิตก, หรือสังขาร
อื่นเพื่อทำลายเหตุแห่งวิหิงสาวิตก. อนึ่ง พึงประกอบบททั้งปวงว่า
อสุส วิปัสสนากุศล - ในขณะที่แห่งวิปัสสนาของพระโยคาวจรนั้น
โดยนัยก่อนนั้นแล.

ก็เมื่อจำแนกอารมณ์ ๓๘ ไว้ในบาลี แม้กรรมฐานอย่างหนึ่ง
ชื่อว่าไม่เป็นข้าศึก แก้ววิตก ๓ มีกามวิตกเป็นต้น ย่อมไม่มี. ปฐมฌาน
ในอสุภะนั้นแล เป็นข้าศึกของกามวิตกโดยส่วนเดียว. ฌานหมวด ๓
หมวด ๔ แห่งเมตตาเป็นข้าศึกของพยาปาทวิตก, ฌานหมวด ๓ หมวด
๔ แห่งกรุณาเป็นข้าศึกของวิหิงสาวิตก. เมื่อพระโยคาวจรนั้นกระทำการ
การบริกรรมอสุภะแล้วเข้าฌานวิตกสัมปยุตด้วยฌานในขณะที่แห่งการเข้า
สมาบัติเป็นข้าศึกของกามวิตกด้วยสามารถวิกขัมภณะ- การข่มไว้ เกิด
ขึ้น. เมื่อพระโยคาวจรทำฌานให้เป็นบาทแล้วเริ่มตั้งวิปัสสนา ความดำริ
สัมปยุตด้วยวิปัสสนาในขณะที่แห่งวิปัสสนา เป็นข้าศึกของกามวิตกด้วย
สามารถชั่วขณะนั้นเกิดขึ้น. เมื่อพระโยคาวจรชวนขวยวิปัสสนาแล้ว
บรรลุมรรค ความดำริสัมปยุตด้วยมรรคในขณะที่แห่งมรรคเป็นข้าศึก
ของกามวิตกด้วยสามารถการตัดได้เด็ดขาดเกิดขึ้น. ความดำรินั้นเกิดขึ้น
อย่างนี้ พึงทราบของท่านกล่าวว่า **เนกขัมมตถกัมม**.

พึงทราบบททั้งปวงว่า พระโยคาวจรทำกรรมด้วยเมตตา, ทำกรรมด้วยกรุณาแล้วเข้ามา โดยนัยก่อนนั้นแล. ความดำริอันเกิดขึ้นอย่างนี้ พึงทราบว่าท่านกล่าวว่า **อပ္พยาปาทสกุปฺป อวิหิงสา-สกุปฺปโป**. เนกขัมมสังกัปปะเป็นต้น เหล่านี้ต่างกันในส่วนเบื้องต้น เพราะการเกิดขึ้นต่างด้วยอำนาจวิปัสสนาและฌาน, แต่ความดำริที่เป็นกุศลอย่างเดียวกันนั้น ยังองค์มรรคให้บริบูรณ์ด้วยทำการไม่เกิดให้สำเร็จ เพราะตัดเหตุแห่งความดำริที่เป็นอกุศล ซึ่งเกิดขึ้นในฐานะ ๓ เหล่านี้ ในขณะที่แห่งมรรคเกิดขึ้น นี้ชื่อว่า **สัมมาสังกัปปะ**.

พึงทราบวินิจฉัยใน **สัมมาวาจา**นิตเทศ ดังต่อไปนี้ เพราะภิกษุเว้นจาก มุสาวาทด้วยจิตอื่น เว้นจากปิสุณาวาจาเป็นต้น ด้วยจิตอื่นๆ ฉะนั้นการเว้นอย่างนี้ จึงต่างกันในส่วนเบื้องต้น, แต่ในขณะที่แห่งมรรค การเว้นที่เป็นกุศลกล่าวคือสัมมาวาจาอย่างเดียวกันนั้น ยังองค์มรรค ๘ ให้บริบูรณ์ด้วยสามารถทำความไม่เกิดให้สำเร็จได้ เพราะตัดทางแห่งเจตนาอันเป็นอกุศล และความเป็นผู้ทุศีล ๔ อย่าง กล่าวคือมิจฉาวาจา ย่อมเกิดขึ้น นี้ชื่อว่า **สัมมาวาจา**.

พึงทราบวินิจฉัยใน **สัมมากัมมันตนิเทศ** ดังต่อไปนี้ เพราะภิกษุเว้นจากปาณาติบาตด้วยจิตอื่น เว้นจากอทินนาทานด้วยจิตอื่น เว้นจากมิชฉาจารด้วยจิตอื่น ฉะนั้นการเว้น ๓ อย่างเหล่านี้ จึงต่างกันในส่วนเบื้องต้น แต่ในขณะที่แห่งมรรค การเว้นที่เป็นกุศล กล่าวคือ

สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างเดียว ยังองค์แห่งมรรคให้บริบูรณ์ด้วย
สามารถทำการไม่เกิดให้สำเร็จ เพราะตัดทางแห่งเจตนาอันเป็นอกุศล
และความเป็นผู้ทุกข์ ๓ อย่าง ได้แก่ มิจจกัมมันตะ เกิดขึ้น. นี้
ชื่อว่า **สัมมากัมมันตะ**.

พึงทราบวินิจฉัยใน **สัมมาอาชีวนิเทศ** ดังต่อไปนี้ บทว่า
อิธ ได้แก่ ในศาสนานี้. บทว่า **อริยสาวโก** ได้แก่ สาวกของ
พระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ. บทว่า **มิจฺฉาอาชีโว** ปหาย ได้แก่ ละ
อาชีวะที่ลามก. บทว่า **สมฺมาอาชีเวน** ได้แก่ อาชีพที่ดีที่พระพุทธเจ้า
ทางสรรเสริญ. บทว่า **ชีวิโต** กปฺเปติ-สำเร็จความเป็นอยู่ ได้แก่
ยังความเป็นไปของชีวิตให้เป็นไป.

เพราะภิกษุในศาสนานี้ เว้นจากการก้าวล่วงทางกายทวารด้วย
จิตอื่น เว้นจากการก้าวล่วงทางวจีทวารด้วยจิตอื่น ฉะนั้นอาชีวะย่อม
เกิดขึ้นในขณะต่าง ๆ กันในส่วนเบื้องต้น แต่ในขณะแห่งมรรคการ
เว้นที่เป็นกุศล กล่าวคือ สัมมาอาชีวะเป็นอย่างเดียว ยังองค์แห่งมรรค
ให้บริบูรณ์ด้วยสามารถทำความไม่เกิดให้เสร็จ เพราะตัดทางแห่งเจตนา
อันเป็นมิจจาอาชีวะ และความเป็นผู้ทุกข์อันเกิดขึ้นด้วยสามารถกรรม-
บถ ๗ ในทวาร ๒ เกิดขึ้น นี้ชื่อว่า **สัมมาอาชีวะ**.

พึงทราบวินิจฉัยใน **สัมมาวายามนิเทศ** ดังต่อไปนี้ บทว่า
อิธ ภิกขุ ได้แก่ ภิกษุผู้ปฏิบัติในศาสนานี้.

บทว่า **อนุปฺปนฺนํ** ได้แก่ ยังไม่เกิด. บทว่า **ปาปกาณฺ**
ได้แก่ ลามก. บทว่า **อกุสลาณํ ฐมฺมานํ** ได้แก่ ธรรมที่เป็นอกุศล.
บทว่า **อนุปฺปาทย** ได้แก่ เพื่อไม่ให้เกิดขึ้น.

บทว่า **ฉนฺทํ ขนฺติ** - ย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ได้แก่ ยัง
ฉันทะในกุศล กล่าวคือความเป็นผู้ใคร่ทำให้เกิด คือ ให้เกิดขึ้น. บทว่า
วายมตี-ย่อมพยายาม ได้แก่ ยังความเพียรให้เกิด คือ ทำความเพียร.
บทว่า **วีริยํ อารกฺติ**-ปรารภความเพียร ได้แก่ ทำความเพียรทาง .
กายและทางจิต. บทว่า **จิตฺตํ ปคฺคณฺหาตี**-ระบองจิต ได้แก่
ยกจิตขึ้นด้วยความเพียรอันรวมกันนั้นนั่นเอง. บทว่า **ปทฺทตี** - ตั้ง
จิตไว้ ได้แก่ ทำความเพียรเป็นที่ตั้ง. พึงประกอบบท ๔ บทเหล่านี้
ด้วย **อาเสวนา**- การเสพ **ภาวนา**- การเจริญ **พหุลีกรรม**-การ
ทำให้มาก **สาตฺถจฺจกริยา**-การทำติดต่อ ตามลำดับไป.

บทว่า **อุปฺปนฺนํ** -ที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่ ถึงความไม่ควรจะ
กล่าวว่า **อนุปฺปนฺนํ** - ที่ยังไม่เกิด. บทว่า **ปหานาย** ได้แก่
เพื่อละ, บทว่า **อนุปฺปนฺนํ กุสลาณํ ฐมฺมานํ** ได้แก่ กุศลธรรม
ที่ยังไม่เกิด.

บทว่า **อนุปฺปาทย** ได้แก่ เพื่อให้เกิดขึ้น. บทว่า **อุปฺปนฺนํ**
ได้แก่ ที่เกิดขึ้นแล้ว. บทว่า **จิตฺติยา** ได้แก่ เพื่อความตั้งมั่น. บทว่า
อสมฺโมสาย - เพื่อความไม่พินเพื่อน ได้แก่ เพื่อความไม่ฉิบหาย.

บทว่า ภิกขุโยภาวาย - เพื่อความเจริญโดยยิ่ง ได้แก่ เพื่อความเจริญ
น้อย ๆ. บทว่า เวปุลลายุ ได้แก่ เพื่อความไพบลูย์. บทว่า ภาวนาย
ได้แก่ เพื่อความเจริญ. บทว่า ปาริปุริยา ได้แก่ เพื่อความบริบูรณ์.

ก็สัมมปธาน ๔ อัน ได้แก่ สัมมาวายามะ เหล่านี้เป็นโลกียะ
ในส่วนเบื้องต้น เป็นโลกุตระในขณะแห่งมรรค. แต่ในขณะแห่งมรรค
ความเพียรอย่างเดียวนั้น ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยสามารถทำกิจ
๔ อย่างให้สำเร็จ.

ในสัมมปธานเหล่านั้น พึงทราบสัมมปธานที่เป็นโลกียะ โดย
นัยที่ท่านกล่าวไว้ในกัสสปสังยุตต์นั้นแล. ในกัสสปสังยุตต์นั้นท่านกล่าว
ไว้ว่า

ดูก่อนท่านผู้มีอายุ สัมมปธาน ๔ เหล่านี้.

สัมมปธาน ๔ เป็นไฉน ? ดูก่อนอาวุโส ภิกษุใน
ศาสนานี้ทำความเพียรว่า อกุศลธรรมอันลามก
ยังไม่เกิดแก่เรา เมื่อเกิดพึงเป็นไปเพื่อความฉิบ-
หาย, ภิกษุทำความเพียรว่า อกุศลธรรมอันลามก
เกิดขึ้นแล้วแก่เรา เมื่อไม่เกิดขึ้น จะพึงเป็นไปเพื่อ
ความฉิบหาย, ภิกษุความเพียรว่า กุศลธรรม
ยังไม่เกิดแก่เรา เมื่อไม่เกิดขึ้น จะพึงเป็นไป
เพื่อความฉิบหาย, ภิกษุทำความเพียรว่า กุศลธรรม

เกิดขึ้นแล้วแก่เรา เมื่อดับไปพึงเป็นไปเพื่อความ

ฉิบหายดังนี้^๑

ในบทเหล่านั้นนับว่า **อนุปฺปนา** ได้แก่ กิเลสที่ยังไม่เกิด ด้วยความไม่ปรากฏ หรือด้วยอารมณ์ที่ยังไม่เกิด. อกุศลธรรมอันลามก ที่ยังไม่เกิดในสังสารอันไม่รู้เบื้องต้นและที่สุดโดยประการอื่น ย่อมไม่มี, อกุศลธรรมเหล่านั้นแหละ ที่ยังไม่เกิดและเมื่อเกิดก็ย่อมเกิด, แม้เมื่อละก็ย่อมละได้.

ในบทนั้น กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏ ด้วยสามารถวัตร คั่นละ รุดงค์ สมาธิ วิปัสสนา นวกรรม และภพอย่างใดอย่างหนึ่ง แก่ภิกษุบางรูป. ถ้ามว่า อย่างไร? ตอบว่า เพราะภิกษุบางรูปเป็นผู้ ถึงพร้อมแล้วด้วยวัตร กิเลสทั้งหลายไม่ได้โอกาสแก่ภิกษุผู้ประพฤติ จันทรวัตร ๘๐^๒ มหาวัตร ๑๔^๓ และเจตียกณวัตร - บุษาลานเจตีย โพรชยกณวัตร - บุษาลานโพธิ์ ปาณียมาพกวัดร - ตั้งน้ำดื่มไว้ที่เรือน ยอด อุโปสถาการวัตร - ปฏิบัติในโรงอุโบสถ อาคันตุกวัตร - ต้อนรับ ภิกษุผู้จรมา คมิกวัตร - ปฏิบัติต่อภิกษุผู้เตรียมจะไป แต่ภายหลังเมื่อ ภิกษุนั้นสละวัตรทั้งหลาย ทำลายวัตรเที่ยวไป กิเลสทั้งหลายอาศัยความ

ไม่ใส่ใจ และความปล่อยสติ ย่อมเกิดขึ้นได้. แม้ด้วยประการฉะนี้
กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ด้วยยังไม่ปรากฏ ชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น

ภิกษุบางรูปเป็นผู้ประกอบด้วยคนละ, ย่อมเรียนนิกาย ๑ บ้าง
๒ นิกายบ้าง ๓ นิกายบ้าง ๔ นิกายบ้าง ๕ นิกายบ้าง. กิเลสทั้งหลาย
ย่อมไม่ได้โอกาสแก่ภิกษุนั้น ผู้เรียน ท่อง คิด บอก แสดง ชี้แจง
พระไตรปิฎกอันเป็นพุทธวจนะ ด้วยบาลี ด้วยการสืบต่อ ด้วยบทตัน
บทหลัง. แต่ภายหลังเมื่อภิกษุนั้นละการคัมภีร์ เกียจคร้านเที่ยว
เตร่ กิเลสทั้งหลายอาศัยความไม่ใส่ใจ ความปล่อยสติ ย่อมเกิดขึ้นได้.
แม้ด้วยประการฉะนี้ กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ด้วยยังไม่ปรากฏ ชื่อว่า
ย่อมเกิดขึ้น.

ภิกษุบางรูปเป็นผู้ทรงชุดงค์ ปฏิบัติชุดงค์ ๑๓, กิเลสย่อม
ไม่ได้โอกาสแก่ภิกษุนั้นผู้ปฏิบัติชุดงค์ แต่ภายหลังเมื่อภิกษุนั้นสละ
ชุดงค์เสีย เวียนมาเพื่อความมกมากเที่ยวเตร่ กิเลสทั้งหลายอาศัยความ
ไม่ใส่ใจ ความปล่อยสติ ย่อมเกิดขึ้น. แม้ด้วยประการฉะนี้ กิเลส
ทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ด้วยยังไม่ปรากฏ ชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น.

ภิกษุบางรูปเป็นผู้เจริญวิปัสสนา, ปฏิบัติอยู่ในอนุปัสสนา ๙^๑
หรือมหาวิปัสสนา ๑๘^๒ เมื่อภิกษุนั้นปฏิบัติอยู่อย่างนี้ กิเลสทั้งหลาย

ย่อมไม่ได้โอกาส. แต่ภายหลังเมื่อภิกษุนั้นเลิกบำเพ็ญวิปัสสนามากไป ด้วยการยึดมั่นกายกิเลสทั้งหลายอาศัยความไม่ใส่ใจ ความปล่อยสติ ย่อมเกิดขึ้น. แม้ด้วยประการฉะนี้ กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ด้วยยังไม่ปรากฏ เชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น.

ภิกษุบางรูปเป็นนวกัมมิกะ, ทำการก่อสร้างโรงอุโบสถและหอ-
ฉันเป็นต้น, เมื่อภิกษุนั้นคิดถึงอุปกรณ์การก่อสร้างโรงอุโบสถและหอ-
ฉันเหล่านั้นอยู่ กิเลสทั้งหลายยังไม่ได้โอกาส. แต่ภายหลังเมื่อนวกรรม
ของภิกษุนั้นสำเร็จแล้วหรือทอดทิ้งเสีย กิเลสทั้งหลายอาศัยความไม่
ใส่ใจ ความปล่อยสติ ย่อมเกิดขึ้น. แม้ด้วยประการฉะนี้ กิเลส
ทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ด้วยยังไม่ปรากฏ เชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น.

ภิกษุบางรูปมาจากพรหมโลก เป็นสัตว์บริสุทธฺิ, กิเลสทั้งหลาย
ย่อมไม่ได้โอกาสด้วยการไม่ช่องเสฟของภิกษุนั้น, แต่ภายหลังเมื่อภิกษุ
นั้นช่องเสฟสิ่งที่ได้มา กิเลสทั้งหลายอาศัยความไม่ใส่ใจ ความปล่อยสติ
ย่อมเกิดขึ้น. แม้ด้วยประการฉะนี้ กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ด้วยยังไม่
ปรากฏ เชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น. พึงทราบความที่กิเลสยังไม่เกิด ด้วยยังไม่
ปรากฏอย่างนี้.

กิเลสยังไม่เกิดด้วยอารมณ์ที่ไม่เคยเกิดเป็นอย่างไร ? ภิกษุบาง
รูปในศาสนาได้อารมณ์ที่น่าพอใจเป็นต้น ซึ่งไม่เคยเกิดมาก่อน, กิเลส

ทั้งหลายมีรากเป็นต้น อาศัยความไม่ใส่ใจ ความปล่อยสติของภิกษุนั้น
ย่อมเกิดขึ้น, ด้วยประการฉะนี้ กิเลสที่ยังไม่เกิดด้วยอารมณ์ที่ไม่เคย
เกิด ชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น เมื่อมีอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นอย่างนี้ ภิกษุ
เห็นความฉิบหายของตน ย่อมเจริญสัมมปธานข้อต้นด้วยเจริญสติปัฏ-
ฐาน เพื่อความไม่เกิดแห่งอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดเหล่านั้น, เมื่ออกุศล-
ธรรมเหล่านั้นเกิด, ภิกษุเห็นความฉิบหายของตน เพราะไม่ละอกุศล-
ธรรมเหล่านั้น แล้วจึงเจริญสัมมปธานข้อที่สอง เพื่อละอกุศลธรรม
เหล่านั้น.

บทว่า **อนุปฺปนา กุสลา ฆมฺมา** - อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด
ได้แก่ สมถวิปัสสนาและมรรค, ภิกษุเห็นความฉิบหายของตนในเพราะ
อกุศลธรรมเหล่านั้นที่ยังไม่เกิด แล้วจึงเจริญสัมมปธานข้อที่สาม เพื่อให้
อกุศลธรรมเหล่านั้นเกิด.

บทว่า **อุปฺปนา กุสลา ฆมฺมา** - อกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ได้แก่
สมถวิปัสสนานั้นเอง, ส่วนมรรคเกิดครั้งเดียวแล้วดับ จะไม่เป็นไป
เพื่อความฉิบหายเลย, เพราะมรรคนั้นให้ปัจจัยแก่ผลแล้วก็ดับไป, ภิกษุ
ครั้นเห็นความฉิบหายของตน เพราะสมถะและวิปัสสนาเหล่านั้นดับไป
จึงเจริญสัมมปธานข้อที่สี่ เพื่อความตั้งมั่นแห่งสมถะและวิปัสสนาเหล่า
นั้น, ในขณะแห่งโลกุตมมรรค ย่อมเจริญวิริยะอย่างเดียวเท่านั้น.

ภิกษุยอมยังกิจ คือ ความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมเหล่านั้น ที่
ยังไม่เกิดขึ้นและกิจคือการละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้สำเร็จ เหมือน
อย่างทีอกุศลธรรมยังไม่เกิดพึงเกิดขึ้น.

อนึ่งในบทว่า อุปฺปยุตฺตํ นี้ อุปฺปยุตฺตํ คือธรรมที่เกิดขึ้นมี
๔ อย่าง คือ

วตฺตมานุอุปฺปยุตฺตํ - เกิดขึ้นกำลังเป็นไป ๑

ภูตฺตคฺคอุปฺปยุตฺตํ - เกิดขึ้นเสพอารมณฺ์แล้วดับไป ๑

โอสกตอุปฺปยุตฺตํ - เกิดขึ้นทำโอกาส ๑

ภูมิลทฺฐอุปฺปยุตฺตํ - เกิดขึ้นในภูมิที่ได้ ๑.

ในอุปฺปยุตฺตํเหล่านั้น ธรรมที่เกิดมาพร้อมกับ อุปฺปาทะ ๒
ภังคะ - เกิด แก่ ตาย ชื่อว่า วตฺตมานุอุปฺปยุตฺตํ .

กุสฺสอฺกกุสฺสเสวรสอารมณฺ์แล้วดับไป คือ เสพแล้วก็ปราศไป
และสังขตธรรมที่เหลือ กล่าวคือ เข้าถึงลักษณะ ๓ มีอุปฺปาทะเป็นต้น
แล้วดับไปคือเสพแล้ว เป็นไปทั่วแล้ว ชื่อว่า ภูตฺตคฺคอุปฺปยุตฺตํ .

ชื่อว่า โอสกตอุปฺปยุตฺตํ เพราะห้ามกรรมอันเป็นวิบากอื่นที่
มีอยู่ แม้ในอดีตคํงที่ท่านกล่าวไว้โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า กรรมที่ผู้นั้น
ได้ทำไว้แล้วในชาติก่อน^๑ แล้วทำโอกาสแห่งวิบากของตนตั้งอยู่ และ

เพราะวิบากอันเป็นโอกาสที่ตนทำไว้แล้วอย่างนั้น แม้ยังไม่เกิดก็จะเกิดขึ้นโดยส่วนเดียวในโอกาสที่ตนทำไว้อย่างนั้น

อกุศลที่ยังไม่ถอนในภุมิ ๓ นั้น ๆ ชื่อว่า **ภุมิลทุพฺปนํ** .

อนึ่ง ในบทนี้พึงทราบความต่างกันของ **ภุมิ** และ **ภุมิลัทธะ** - ภุมิอันได้แล้ว จริงอยู่ชั้น ๕ อันเป็นไปในภุมิ ๓ เป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา ชื่อว่า **ภุมิ** กิเลสชาติอันควรเกิดในชั้นเหล่านั้น ชื่อว่า **ภุมิลัทธะ**, เพราะเหตุที่กิเลสนั้นได้ภุมิ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ภุมิลัทธะ, ภุมินั้นไม่ได้ด้วยอารมณ์. จริงอยู่กิเลสทั้งหลายปรารถนาชั้น แม้ทั้งหมดทั้งในอดีต อนาคต และแม้ที่พระชินาสพกำหนดรู้แล้ว ย่อมเกิดขึ้นด้วยอารมณ์. ฝ่ายอารมณ์จะพึงชื่อว่า **ภุมิลัทธะ** แล้ว ใคร ๆ ก็พึงละมูลรากของภพไม่ได้ เพราะละ ภุมิลัทธะ นั้นยังไม่ได้. อนึ่ง พึงทราบ **ภุมิลัทธะ** ด้วยสามารถวัตถุ จริงอยู่ชั้นที่กำหนดรู้ไม่ได้ ด้วยวิปัสสนาใน **ภุมิลัทธะ** ใด ๆ, กิเลสชาติอันเป็นมูลของวัฏฏะจำเดิมแต่ใน **ภุมิลัทธะ** นั้น ย่อมนอนเนื่องอยู่ในชั้นเหล่านั้น. พึงทราบว่า **กิเลสชาติ** นั้น ชื่อว่า **ภุมิลัทธะ** ด้วยอรรถว่ายังละไม่ได้.

อนึ่ง ในบทนั้นมีความว่า ชั้นทั้งหลายของผู้ที่มีกิเลสนอนเนื่องอยู่ด้วยอรรถว่ายังละไม่ได้ เป็นที่ตั้งแห่งกิเลสเหล่านั้น. ชั้นทั้งหลายมิใช่ของคนอื่น อนึ่ง ชั้นในอดีตเป็นที่ตั้งของกิเลสที่ยังละไม่ได้และนอนเนื่องอยู่ในชั้นในอดีต. ชั้นนอกนี้ไม่เป็นที่ตั้ง ชั้น

ในอนาคตเป็นต้น ก็มีนัยนี้. อนึ่ง กามาวจรชั้นนั้นแต่เป็นที่ตั้งของ
กิเลสที่ยังละไม่ได้และนอนเนื่องอยู่ในกามาวจรชั้น, ชั้นนอกนี้ไม่
เป็นที่ตั้ง. ในรูปาวจรชั้นและอรูปาวจรชั้นก็มีนัยนี้เหมือนกัน. อนึ่ง
ในโสดาบันเป็นต้น กิเลสใดอันเป็นมูลของวิญญูะนั้น ๆ ในชั้น
พระอริยบุคคลใด ๆ ละได้ด้วยมรรคนั้น ๆ, ชั้นเหล่านั้นของพระ-
อริยบุคคลนั้น ๆ ไม่นับว่าเป็น ภูมิ เพราะไม่เป็นที่ตั้งแห่งกิเลสอันเป็น
มูลของวิญญูเหล่านั้นซึ่งละได้แล้ว. กุศลกรร หรืออกุศลกรรมอย่างใด
อย่างหนึ่งที่บุคคลทำ ย่อมมีแก่บุคลชนโดยประการทั้งปวง เพราะยังละ
กิเลสอันเป็นมูลแห่งวิญญูยังไม่ได้, วิญญูอันเป็นปัจจัยของกรรมกิเลส
ย่อมควรแก่ผู้นั้นด้วยประการฉะนี้, ธรรมนั้นของบุคคลนั้น ๆ เป็นมูล
ของวิญญูในรูปชั้นนั้นเอง, ไม่ใช่ในเวทนาชั้นเป็นต้น. หรือใน
วิญญูญาณชั้นเท่านั้น. ไม่ควรกล่าวว่า ไม่ใช่ในรูปชั้นเป็นต้น.

เพราะเหตุไร ? เพราะกิเลสนอนเนื่องอยู่ในชั้นแม้ทั้ง ๕ โดยไม่
แปลกกัน. อย่างไร ? เหมือนรสดิน (ปฐวีรส) เป็นต้น อยู่ในดินไม้.
เหมือนอย่างว่า เมื่อต้นไม้ใหญ่ตั้งอยู่บนพื้นดิน อาศัยรสดินและรสน้ำ
(อาโปรส) งอกงามด้วยราก ลำต้น กิ่งน้อยใหญ่ ใบอ่อน ใบแก่ ดอก
และผล เพราะรสดิน รสน้ำนั้น เต็มฟ้า จนสิ้นกับ สืบเชื้อสายของต้น
ไม้ด้วยการผลิตพืชต่อ ๆ กันมาดำรงอยู่, พืชไม้นั้นตั้งอยู่ที่รากมีรากดิน

เป็นต้นเท่านั้น, ไม่ใช่ที่ลำต้นเป็นต้น, หรือในผลเท่านั้น, ไม่ควร
กล่าวว่า ไม่ใช่ที่รากเป็นต้น.

เพราะเหตุไร ? เพราะอาศัยอยู่ในรากเป็นต้นทั้งหมด. เหมือน
อย่างว่า บุรุษคนหนึ่ง ไม่พอใจดอกไม้และผลไม้เป็นต้นของต้นไม้
จึงทิ่มหนามพิษ ชื่อว่ามันชุกกัณฏกะ - หนามกระเบน ลงไปใน ๔
ทิศ ครั้นต้นไม้ถูกหนามพิษนั้นเข้าไม่สามารถจะสืบต่อไปได้อีก โดย
ไม่ผลิดอกออกผลได้ตามธรรมดา เพราะรสน้ำถูกควบคุมเสียแล้ว
ฉนั้นใด, กุลบุตรผู้เปื้อนหายในความเป็นไปของขันธก็ฉนั้นเหมือนกัน
เริ่มเจริญมรรค ๔ ในสันดานของตน คุงบุรุษนั้นประกอบหนามพิษลง
ในต้นไม้ใน ๔ ทิศ ฉนั้น.

เมื่อเป็นเช่นนั้นขันธสันดานของกุลบุตรนั้น ถูกสัมผัสด้วยพิษ
คือ มรรค ๔ นั้นกระทบแล้ว เป็นประเภทของกรรมทั้งปวงมีกายกรรม
เป็นต้น เข้าถึงเพียงสภาวะของกิริยา เพราะกิเลสอันเป็นมูลของวิญญู
ถูกรอบงำไว้โดยประการทั้งปวง ไม่สามารถจะสืบสันดานในภพอื่นได้
หมดความยึดถือด้วยวิญญูณดวงสุดท้ายสิ้นเชิง คุงไฟไม่มีเชื้อฉนั้น.
พึงทราบความต่างกันของ ภูมิจึง และ ภูมิลัทธะ อย่างนี้.

อุปปันนะ คือ ธรรมที่เกิด ๔ อย่าง อีกอย่างหนึ่ง คือ

สมุททาจรูปปณิน - สิ่งเกิดขึ้นกำลังเป็นไปอยู่ ๑

อารมมณัทธิคคหิตูปปณิน - เกิดด้วยการ ถืออารมณ์ ๑

อวิภขมกตูปปนฺนํ - เกิดด้วยการไม่ข่ม ๑

อสมุหตูปปนฺนํ - เกิดด้วยการไม่ถอน ๑.

ในบทอุปปนฺนนะเหล่านั้น สิ่งที่เกิดขึ้นกำลังเป็นไปอยู่ ชื่อว่า **สมุทาจารูปปนฺนํ** . กิเลสชาติแม้ยังไม่เกิดในส่วนเบื้องต้นในอารมณ์ อันไปสู่คลองแห่งจักษุเป็นต้น ท่านกล่าวว่า **อารมฺมณาริคุตฺติตูปปนฺนํ** โดยเกิดขึ้น โดยส่วนเดียวในกาลอื่น เพราะถือเอาอารมณ์. กิเลส ชาติไม่ข่มไว้ด้วยสมถะและวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ไม่เจริญด้วยการสืบของจิต ก็ชื่อว่า **อวิภขมกตูปปนฺนํ** เพราะไม่มีเหตุที่จะห้าม การเกิดได้. กิเลสชาติ แม้ข่มไว้ด้วยสมถะและจะวิปัสสนา ท่านก็กล่าวว่า **อสมุหตูปปนฺนํ** เพราะไม่ถอนด้วยอริยมรรค เพราะไม่ล่วงเลย ธรรมดาของความเกิด.

พึงทราบว่ **อารมฺมณาริคุตฺติตูปปนฺนํ** **อวิภขมกตูปปนฺนํ** **อสมุหตูปปนฺนํ** ทั้งสามนี้ ย่อมสงเคราะห์ลงด้วย **ภูมิลัทธะ** นั้นเอง.

เมื่ออุปปนฺนธรรมมีประเภทดังกล่าวแล้วนี้เกิดขึ้นแล้ว กิเลส- ชาติใด ได้แก่ **วัตตมานะ ภูตาปคตะ โอกาสกตติ สมุทาจาระ** เกิดขึ้น กิเลสชาตินั้นเป็นอันมรรคญาณใด ๆ ไม่พึงละ เพราะไม่ถูก ทำลายด้วยมรรค. อนึ่ง กิเลสชาติใด กล่าวคือ **ภูมิลัทธะ** **อารัมม- ณาธิคหิตะ** **อวิภขมกิตะ** **อสมุหตะ** เกิดขึ้นแล้ว กิเลสชาตินั้น ยังความเกิดของพระโยคินั้นให้เสื่อมไป เพราะโลกียญาณและโลกุตระ-

ญาณนั้นเกิดขึ้น, ฉะนั้นกิเลสชาติ แม้ทั้งหมดนั้นก็เป็นอันมรรคนั้น ๆ
พึงละได้. ด้วยประการฉะนี้ มรรคย่อมละกิเลสเหล่านี้ได้ หมายเอา
กิเลสเหล่านั้น จึงกล่าวว่า **อนุปฺปนฺนํ** .

เมื่อเป็นเช่นนั้น การเจริญเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกุศลที่ยังไม่เกิด
ย่อมมิได้ในขณะแห่งมรรคเป็นอย่างไร ? และเพื่อความตั้งมั่นแห่งกุศล
ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นอย่างไร ? เพื่อเข้าถึงมรรคนั่นเอง. เพราะท่านกล่าว
ว่า มรรคที่เป็นไปอยู่ ชื่อว่ายังไม่เคยเกิด เพราะไม่เคยเกิดมาก่อน.
จริงอยู่ มีผู้มาสู่ฐานะที่ไม่เคยมาหรือเสวยอารมณ์ที่ไม่เคยเสวย แล้ว
กล่าวว่า เรามาสู่ฐานะที่ยังไม่ได้มา เราเสวยอารมณ์ที่ไม่เคยเสวยดังนี้.
ความเป็นไปแห่งกุศลธรรมนั้น ชื่อว่า **จิตติ**, ควรกล่าวว่า **จิตติยา** ภาเวติ-
เจริญเพื่อความตั้งมั่น. นี่คือการเพียรของภิกษุในขณะแห่งโลกุตระ-
มรรคย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง มีอาทิว่า **อนุปฺปนฺนํ ปาปกาณํ อกุสลาณํ**
ธมฺมานํ อนุปาทาย-เพื่อยังกุศลอันลามกที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น.
กถานี้เป็นสัมมปฺปชานกถาในขณะแห่งโลกุตระมรรค. ในบทนี้ท่านชี้แจง
สัมมปฺปชานเจือด้วยโลกิยะและโลกุตระไว้อย่างนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในสัมมาสดินิเทศดังต่อไปนี้ บทว่า **กาย**
ได้แก่ รูปกาย รูปกายในที่นี้ท่านประสงคว่า **กาย-หฺมู** จุจฺหัดติ-
กาย-หฺมูชํง **รตฺถกาย-หฺมู**รตฺถ เป็นต้น ด้วยอรรถว่าเป็นที่รวม
อวัยวะใหญ่่น้อยและสิ่งทั้งหลายมีผมเป็นต้น. อนึ่ง ชื่อว่า **กาย** ด้วย

อรรถว่าเป็นที่เกิดแห่งสิ่งน่าเกลียดทั้งหลายเหมือน ที่ชื่อว่า กาย ด้วย
อรรถว่าเป็นที่รวมฉะนั้น. ชื่อว่า กาย เพราะเป็นที่เกิดของสิ่งน่า
เกลียด คือ น่าเกลียดอย่างยิ่ง. บทว่า อาโย ได้แก่ ที่เกิด. ใน
บทนั้นมีอธิบายคำว่า อาโย เพราะอรรถว่า สิ่งทั้งหลายย่อมเกิดจาก
กายนั้น. อะไรเกิด ? สิ่งน่าเกลียดมีผมเป็นต้น. ชื่อว่า กาย เพราะ
อรรถว่าเป็นที่เกิดของสิ่งน่าเกลียด ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า กายานุปัสสี - พิจารณาเห็นกาย ได้แก่ พิจารณาเห็น
กายเป็นปกติ, หรือพิจารณาเห็นอยู่ซึ่งกาย, แม้กล่าวว่า กายเ แล้ว
ยังถือเอากายเป็นครั้งที่ ๒ อีกว่า กายานุปัสสี พึงทราบว่า ท่านกล่าว
เพื่อแสดงการกำหนดและแยกออกจากเป็นก้อน โดยไม่ปนกัน. ด้วย
เหตุนี้ ท่านจึงไม่กล่าวว่า เวทนานุปัสสี หรือ จิตตมมมานุปัสสี
ในกาย, ที่แท้ก็ กายานุปัสสี นั่นเอง เพราะเหตุนี้จึงเป็นอันท่าน
แสดงการกำหนดโดยไม่ปนกันด้วยอาการของ กายานุปัสสนา ในวัตถุ
คือ กาย นั่นเอง. อนึ่ง ภิกษุไม่พิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่งพ้นจาก
อวัยวะใหญ่ในกาย, มิใช่พิจารณาเห็นหญิงและบุรุษพ้นจากผมและ
ขนเป็นต้น. อนึ่ง ในบทนี้ภิกษุไม่พิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่งพ้นจาก
ภูตรูปและอุปาทายรูป แม้ในกายอันเป็นที่รวมภูตรูปและอุปาทายรูป
มีผมและขนเป็นต้น. ที่แท้พิจารณาเห็นการประชุมอวัยวะใหญ่ใน
คฺจพิจารณาเห็นเครื่องประกอบรด, พิจารณาเห็นการประชุมผมและขน

เป็นต้น คุณพิจารณาเห็นส่วนของนคร, พิจารณาเห็นการประชุมภูต-
รูปและอุปาทายรูป คุณแยกคั่นกล้วยใบกล้วยและเครือกล้วยออกจากกัน
และคุณแบกมือที่เปล่าออก เพราะเหตุนี้จึงเป็นอันท่านแสดงการแยก
ออกจากเป็นก้อน ด้วยการเห็นโดยประการต่างกันของวัตถุ กล่าวคือ
สังขารด้วยการประชุมกันนั่นเอง. จริงอยู่ในบทนี้ กายก็ดี ญิงก็ดี
ชายก็ดี ธรรมใดๆ อื่นก็ดีพ้นจากการประชุมกันตามที่กล่าวแล้ว ย่อม
ไม่ปรากฏ. แต่ในเหตุเพียงการประชุมธรรมตามที่กล่าวแล้วนั้นแล
สัตว์ทั้งหลายย่อมทำการยึดมั่นติดอย่างนั้นๆ. ด้วยเหตุนี้ท่านโบราณา-
จารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวไว้ว่า

ยํ ปสฺสติ น ตํ ทิฏฺฐิํ ยํ ทิฏฺฐิํ ตํ น ปสฺสติ

อปสฺสํ พหุเต มฺหุโห พหุมาโน น มฺหุจติ

บุคคล เห็นสิ่งใด สิ่งนั้น ชื่อว่า อันเขา

เห็นแล้ว ก็หาไม่ สิ่งใดที่เห็นแล้ว ชื่อว่า ย่อม

ไม่เห็นสิ่งนั้น คนหลงเมื่อไม่เห็นย่อมติด เมื่อติด

ย่อมไม่หลุดพ้น ดังนี้.

ท่านกล่าวไว้ดังนี้ เพื่อแสดงการแยกเป็นก้อนออกไปเป็นต้น.
อนึ่ง ด้วยอาทิศัพท์ในบทนี้พึงทราบความดังนี้, เพราะเนื้อความนี้ ได้
แก่ การพิจารณาเห็นภายในการนี้นั่นเอง. มิใช่การพิจารณาเห็นธรรม
อื่น. ท่านอธิบายไว้อย่างไร ? ท่านอธิบายไว้ว่า มิใช่พิจารณาเห็นความ

เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เป็นความงาม ในกายนี้ซึ่งเป็น
สิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และเป็นของไม่งามเหมือนการ
พิจารณาเห็นน้ำที่พยับแดดซึ่งไม่มีน้ำจะนั้น, อันที่จริงแล้วพิจารณา
เห็นกาย ก็คือพิจารณาเห็นการประชุมอาการที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่
ใช่ตัวตน และเป็นของไม่งามนั่นเอง.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวถึงกายมีลมอัสสาสะปัสสาสะ เป็นเบื้อง
ต้นและมีกระดูกป่นละเอียดเป็นที่สุด โดยนัยมีอาทิว่า **อิธ ภิกขเว**

ภิกขุ อรณฺณคโต วา รุกฺขมูลคคต วา ฯเปฯ โส สโตว

อสุตฺตติ^๑ ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายภิกษุในศาสนานี้ ไปสู่ป่าก็ดี
ไปสู่โคนไม้ก็ดี ฯลฯ ภิกษุนั้นมีสติหายใจเข้า... ในสติปัฏฐานกถา
ข้างหน้า พึงเห็นความอย่างนี้ว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย เพราะ
พิจารณาเห็นในกายนี้เท่านั้นของกายทั้งหมดที่ท่านกล่าวถึงกายว่า ภิกษุ
บางรูปในศาสนานี้ ย่อมพิจารณาเห็นกองปฐวีธาตุ กองอาโปธาตุ
กองเตโชธาตุ กองวาโยธาตุ กองผม กองชน กองผิวกองหนึ่ง
กองเนื้อ กองเลือด กองกระดูก กองเยื่อในกระดูก.^๒

อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นความอย่างนี้ว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกาย
กล่าวคือ การประชุมธรรมมีผมเป็นต้นในกาย เพราะพิจารณาเห็น

๑. ที. มหา. ๑๐/๒๗๔. ๒. ขุ. ป. ๓๑/๓๒๓.

การประชุมธรรมต่างๆ มีผมและขนเป็นต้นนั้นๆ นั้นเอง เพราะไม่เห็นอะไร ? ที่ควรยึดถืออย่างนี้ว่า เรา หรือ ของเรา ในกาย. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นความเม้อย่างนี้ว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย แม้เพราะพิจารณาเห็นกาย กล่าวคือ การประชุมอาการมือนิจลักษณะเป็นต้น ทั้งหมดอันมีนัยมาแล้วข้างหน้า โดยลำดับมีอาทิว่า ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงในกายนี้, ไม่พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยงเป็นของเที่ยง^๑ ดังนี้ นี่เป็นความทั่วไปในสติปัฏฐาน ๔.

บทว่า กายเย กายานุปสุติ - ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย ความว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายอย่างหนึ่งๆ ในกายดังที่กล่าวไว้เป็นส่วนมาก มีกองอัสสาสะ และกองปัสสาสะเป็นต้น.

บทว่า วิหริติ นี้แสดงถึงการบำเพ็ญวิหริธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในวิหริธรรม คือ อิริยาบถ ๔. อธิบายว่า ภิกษุเปลี่ยนความเมื่อยในอิริยาบถหนึ่ง ด้วยอิริยาบถอื่นแล้วนำตนที่ยังชบเซาอยู่ให้คล่องแคล่ว.

คำว่า อาตาปี - มีความเพียรนี้ แสดงถึงการบำเพ็ญความเพียรกำหนดกาย. อธิบายว่า ภิกษุนั้นเป็นผู้ประกอบด้วยความเพียรที่ท่านกล่าวว่า อาตาปี เพราะเผากิเลสในภพ ๓ ในสมัยนั้น, ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า อาตาปี - มีความเพียร.

๑. พ. ป. ๓๑/๗๒๗.

บทว่า สมุปชาโน - มีสัมปชัญญะ คือ เป็นผู้ประกอบด้วยญาณอันได้แก่ สัมปชัญญะอันกำหนดกาย.

บทว่า สติมา - มีสติ คือ เป็นผู้ประกอบด้วยสติกำหนดกาย. ก็เพราะภิกษุนี้กำหนดอารมณ์ด้วยสติแล้วพิจารณาเห็นด้วยปัญญา. จริงอยู่ ผู้ไม่มีสติจะพิจารณาเห็นไม่ได้เลย. ด้วยเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สติญจ ขวาทิ ภิกขเว สัพพตฺถิกิ วทามิ^๑ - ดูก่อน-ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสติแลมีประโยชน์ในที่ทั้งปวง. - ฉะนั้นในบทนี้ท่านจึงกล่าวถึงกรรมฐาน คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ด้วยข้อความเพียงเท่านั้นว่า กายะ กายานุปสฺสตี วิหริติ - ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะไม่มีความเพียรเป็นผู้หัดหูกในภายใน เป็นผู้ทำอันตราย, ผู้ไม่มีสัมปชัญญะย่อมหลงในการกำหนดอุบาย และในการเว้นสิ่งไม่เป็นอุบาย. ผู้มีสติหลงใหลย่อมไม่สามารถในการไม่สละอุบาย และในการไม่กำหนดสิ่งไม่เป็นอุบาย ฉะนั้น, ด้วยเหตุนี้กรรมฐานนั้นจึงไม่สำเร็จ แก่ภิกษุนั้น, ฉะนั้นกรรมฐานเป็นย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพของธรรมเหล่าใด เพื่อแสดงถึงธรรมเหล่านั้น พึงทราบที่ท่านจึงกล่าวบทนี้ว่า อาตาปี สมุปชาโน สติมา - ภิกษุมีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติดังนี้.

๑. ส. มหา. ๑๕/๕๕๒.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดง กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน และองค์ประกอบแล้วบัดนี้ เพื่อทรงแสดงองค์แห่ง ปหานะ จึงตรัสว่า **วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ** - กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสีย.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **วิเนยฺย-** กำจัดเสีย ได้แก่ กำจัดด้วย **ตทังควินยฺ** - กำจัดชั่วคราวหรือวิกัมภณวินยฺ - กำจัดด้วยการข่มไว้.

บทว่า **โลเก** ความว่า กายใดกำหนดไว้ในคราวก่อน กายนั้นนั่นแล ชื่อว่า **โลก** ในที่นี้ ด้วยอรรถว่าแตกและสลายไป ละอภิชฌาและโทมนัสในโลกนั้นเสีย.

อนึ่ง เพราะภิกษุณั้นย่อมอภิชฌา และโทมนัสในส่วนเพียง กายเท่านั้นก็หาไม่, ย่อมละแม้ในเวทนาเป็นต้นอีกด้วย, ฉะนั้นท่าน จึงกล่าวไว้ในวิภังค์ว่า **ปญฺจปี อุปาทานกฺขนฺหา โลโก**^๑ - แม้อุปาทานชั้น ๕ ก็เป็นโลก. พึงทราบว่ ท่านกล่าวบทนี้ด้วยการถอดความ ซึ่งธรรมเหล่านั้น เพราะธรรมเหล่านั้นนับเข้าในโลก.

พระสารีบุตรกล่าวว่า ในบทว่า **โลเก** นั้น โลกเป็นไฉน ? กายนั้นนั่นแลเป็นโลก. นี่เป็นคำอธิบายในบทนี้. ท่านกล่าวย่อไว้ว่า **อภิชฺฌาโทมนสฺสํ** ดังนี้. ก็ในระหว่างปาฐะในสังยุตตนิกายและอังคุตตรนิกาย อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ต่างหากกัน. ชื่อว่า **อภิชฺฌา** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุพ่ง คือ ปรารภนาหรือพ่งเอง หรือเพียงความ

เพ่งเท่านั้น. อนึ่ง ในบทว่า อภิชฌาโทมนัสฺ นี้ เพราะกามฉันทะ
สงเคราะห์เข้ากับอภิชฌา. พยาบาทสงเคราะห์เข้ากับโทมนัส. ฉะนั้น
พึงทราบของท่านกล่าวถึงการละนิर्वรณ ด้วยแสดงธรรมทั้งสองอันเป็น
ธรรมมีกำลังนับเนื่องในนิर्वรณ.

อนึ่ง ในบทนี้โดยความต่างกันท่านกล่าวถึงการละความยินดีอัน
เป็นมูลเหตุของสมบัติทางกาย ด้วยกำจัดอภิชฌา, ละความยินดีร้าย
อันเป็นมูลเหตุของความวิบัติทางกาย ช่วยกำจัดโทมนัส. อนึ่ง ละความ
ยินดีในกายด้วยกำจัดอภิชฌา, ละความไม่ยินดีในกายภาวณาด้วยกำจัด
โทมนัส, ละการเพิ่มเติมความงามและความสุขเป็นต้น ที่ไม่เป็นจริง
ในกายด้วยกำจัดอภิชฌา, ละการนำออกความไม่งามความไม่สุข
เป็นต้น อันเป็นจริงในกายด้วยกำจัดโทมนัส. เป็นอันท่านแสดงถึง
อานุภาพของโยคะ และความสามารถในโยคะของพระโยคาวจรด้วยบท
นั้น. อานุภาพของโยคะ คือ พระโยคาวจรเป็นผู้พ้นจากความยินดี
ยินดีร้าย เป็นผู้อดกลั้นความไม่ยินดี และความยินดี และเป็นผู้เว้นจาก
การเพิ่มเติมในสิ่งที่ไม่เป็นจริง และการนำสิ่งที่จริงออก.

อนึ่ง พระโยคาวจรมันเป็นผู้พ้นจากความยินดียินดีร้าย เป็นผู้
อดกลั้นความไม่ยินดี และความยินดี ไม่หมกมุ่นในสิ่งไม่เป็นจริง และ
กำจัดสิ่งเป็นจริง เป็นผู้สามารถในโยคะด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่งในบทว่า กายะ กายานุปสุสี นี้ ท่านกล่าวถึง
กรรมฐานแห่ง อนุปสุสนา ในบทว่า วิหริติ นี้ ท่านกล่าวถึงการ
บริหารกายของภิกษุผู้บำเพ็ญกรรมฐานด้วยวิหริธรรมดังกล่าวแล้ว. พึง
ทราบว่า ในบทมีอาทิว่า อาตปปี ท่านกล่าวถึงสัมมปธานด้วยความเพียร,
กล่าวธรรมฐานอันมีประโยชน์ทั้งหมด หรืออุบายการบริหารกรรมฐาน
ด้วยสติสัมปชัญญะ, กล่าวสมณะที่ได้ด้วยอำนาจกายานุปัสสนาด้วยสติ,
กล่าววิปัสสนาด้วยสัมปชัญญะ, กล่าวผู้ของภavanaด้วยกัจจอกิจฉา
และโหมนัส.

อนึ่ง ในบทมีอาทิว่า เวทนาสุ เวทนานุปสุสี - ภิกษุพิจารณา
เห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พึงประกอบความในคำของเวทนาเป็นต้น
ต่อไปแล้วพึงทราบตามควรโดยนัยดังกล่าวแล้ว ในกายานุปัสสนานั้น
แล. อรรถอันไม่ทั่วไปมีดังต่อไปนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาอย่างหนึ่ง ๆ
โดยมีความไม่เที่ยงเป็นต้น เป็นอย่าง ๆ ไป ในเวทนาทั้งหลายมีประเภท
ไม่น้อยมีสุขเวทนาเป็นต้น, พิจารณาเป็นจิตดวงหนึ่ง ๆ โดยมีความไม่
เที่ยงเป็นต้น อย่างหนึ่ง ๆ ในจิตมีประเภท ๑๖ ดวง มีจิตมีราคะเป็นต้น,
พิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่ง ๆ โดยมีความไม่เที่ยงเป็นต้น อย่างหนึ่ง ๆ
ในธรรมเป็นไปในภูมิ ๓ ที่เหลือ เว้นกายเวทนา และจิต, หรือ
พิจารณาเป็นธรรมมีนิर्वรณเป็นต้น โดยนัยดังกล่าวแล้วในสติปัฏฐาน
สูตร^๑.

๑. ที. มหา. ๑๐/๒๓๓.

อนึ่ง ในบทเหล่านี้ พึงทราบว่ บทว่า กายะ เป็นเอกวจนะ เพราะสรีระมีหนึ่ง. บทว่า จิตฺเต เป็นเอกวจนะท่านทำโดยถือเอาชาติ เพราะไม่มีความต่างแห่งสภาวะของจิต. อนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นโดยประการที่พึงเห็นเวทนาเป็นต้น พึงทราบว่ เป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย, เป็นผู้พิจารณาเห็นจิตในจิต, เป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย. พึงพิจารณาเห็นเวทนาอย่างไร ? พึงพิจารณาเห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์, พึงพิจารณาเห็นทุกขเวทนาโดยความเป็นดังลูกศร, พึงพิจารณาเห็นอทุกขมสุขโดยความเป็นของไม่เที่ยง. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

โย สุขํ ทุกฺขโต อทุกฺขมทุกฺขิ สลฺลโต

อทุกฺขมสุขํ สนฺตํ อทุกฺขิ นํ อนิจฺจโต.

ส เว สมฺมทุกฺโส ภิกฺขุ ปริชานาติ เวทนา.^๑

ภิกษุใดได้เห็นสุขโดยความเป็นทุกข์ ได้เห็นทุกข์โดยความเป็นดังลูกศร ได้เห็นอทุกขมสุขอันสงบระงับแล้วนั้นโดยความเป็นของไม่เที่ยง. ภิกษุนั้นแลเป็นผู้เห็นชอบ ย่อมรู้รอบเวทนาทั้งหลาย.

อนึ่ง พึงพิจารณาเห็นเวทนาทั้งหมดโดยความเป็นทุกข์ ดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เรากล่าวว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ได้เสียแล้ว.
สิ่งนั้นทั้งหมดเป็นไปในทุกข์.^๑

อนึ่ง พึงพิจารณาเห็นโดยความเป็นสุขบ้าง ทุกข์บ้าง. ดังที่
ท่านกล่าวว่า สุขเวทนาเป็นสุขเพราะตั้งอยู่ เป็นทุกข์เพราะ
ปรวนแปร. ทุกขเวทนาเป็นสุขเพราะตั้งอยู่ เป็นสุขเพราะ
ปรวนแปร, อทุกขมสุขเวทนาเป็นสุขเพราะรู้ เป็นทุกข์เพราะไม่รู้.^๒
แต่ก็ควรพิจารณาด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นสัตว์มีความไม่เที่ยงเป็น
ต้น.

พึงทราบวินิจฉัยในจิตและธรรมดังต่อไปนี้ พึงพิจารณาเห็นจิต
ก่อน ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นสัตว์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น อัน
มีประเภทจิตที่ต่าง ๆ กัน โดยมี อารัมมณะ อธิปติ สหชาตะ ภูมि กรรม
วิบาก และ กิริยา เป็นต้นและประเภทแห่งจิต ๑๖ อย่าง มี สราวจิต
เป็นต้น. พึงพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งการพิจารณา
เห็นสัตว์ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นแห่งสุญญตาธรรม อันมีลักษณะของ
ตนและสามัญลักษณะ ทั้งมีความสงบและไม่สงบเป็นต้น.

อนึ่ง ในบทนี้ อภิขณาโหมณสนั่นที่ภิกษุจะได้ในโลก อัน
ได้แก่กายจึงเป็นอันละเอียดแม้ในโลกมีเวทนาเป็นต้นด้วยโดยแท้, แต่ถึง

๑. ส. สฬา. ๑๘/๓๕๑.   ๒. ม. ม. ๑๒/๕๑๑.

กระนั้นท่านก็กล่าวไว้ในที่ทั้งปวง ด้วยสามารถบุคคลต่างกัน และด้วยสามารถการเจริญสติปัฏฐานอันมีในขณะต่างกัน. อีกอย่างหนึ่ง ครั้นละได้ในส่วนหนึ่งแล้ว, แม้ในส่วนที่เหลือก็เป็นอันละได้ด้วย. ด้วยเหตุนี้แล พึงทราบของท่านกล่าวอย่างนี้ เพื่อแสดงการละอภิชฌาของภิกษุ.

สติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น ด้วยประการฉะนี้. ภิกษุย่อมกำหนดกายด้วยจิตอื่น กำหนดเวทนาด้วยจิตอื่น กำหนดจิตด้วยจิตอื่น กำหนดธรรมทั้งหลายด้วยจิตอื่น. แต่ในขณะที่โลกุตมรรค สติปัฏฐานย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น.

สติสัมปยุตด้วยวิปัสสนา ของบุคคลผู้มากำหนดกายตั้งแต่ต้นชื่อว่า กายานุปัสสนา. บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า กายานุปัสสี. สติสัมปยุตด้วยมรรคในขณะแห่งมรรคของบุคคลผู้ชวนขวาววิปัสสนาแล้วบรรลุวิมรรค ชื่อว่า กายานุปัสสนา, บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า กายานุปัสสี. สติสัมปยุตด้วยวิปัสสนาของบุคคลผู้มากำหนดเวทนา กำหนดจิต กำหนดธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ฐมมานุปัสสนา, บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า ฐมมานุปัสสี. สติสัมปยุตด้วยมรรค ในขณะแห่งมรรคของบุคคลผู้ชวนขวาววิปัสสนาแล้วบรรลุวิมรรค ชื่อว่า ฐมมานุปัสสนา, บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า ฐมมานุปัสสี.

การแสดงอย่างนี้ ย่อมตั้งอยู่ในบุคคล. แต่สติกำหนดกาย ละความเห็นผิดในกายว่างาม ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า กายานุปัสสนา. สติกำหนดเวทนา ละความเห็นผิดในเวทนาว่าเป็นสุข ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า เวทนานุปัสสนา. สติกำหนดจิต ละความเห็นผิดในจิตว่า เป็นของเที่ยง ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า จิตตานุปัสสนา. สติกำหนดธรรม ละความเห็นผิดในธรรมทั้งหลายว่า เป็นตัวตน ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ธัมมานุปัสสนา. สติสัมปยุตด้วยมรรคอย่างเดียว ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง โดยความที่ยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จด้วยประการฉะนี้. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า สติปฏิฐาน ๔ ย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น ในขณะแห่งโลกุตรมรรค.

พึงทราบวินิจฉัยในสัมมาสมาธิบทเสด็จต่อไปนี้ บทว่า วิวิจฺเจว กามเหติ - สัจจจากาม ได้แก่ สัจจ เว้น หลีกจากามทั้งหลาย. พึงทราบว่า เอว ศัพท์ ในบทนี้ มีความว่า แน่นนอน. เพราะเอวศัพท์มีความว่า แน่นนอน ฉะนั้น พระสารีบุตรแสดงถึงความที่กามแม้ไม่มีอยู่ในขณะเข้าถึงปฐมฌาน เป็นปฏิปักษ์ของปฐมฌานนั้น และการบรรลุปฐมฌานนั้น ด้วยการสลากามนั่นเอง. อย่างไร? เพราะเมื่อทำความแน่นนอนอย่างนี้ว่า วิวิจฺเจว กามเหติ ปฐมฌานนี้ ย่อมปรากฏ, กามทั้งหลายเป็นปฏิปักษ์ของฌานนี้แน่นนอน, เมื่อยังมีกามอยู่ฌานนี้ย่อม

เป็นไปได้, เหมือนเมื่อความมืดยังมีอยู่และประทีปก็ยังส่องไปไม่ได้.
การบรรลุนั้นด้วยการละกามเหล่านั้น เหมือนการถึงฝั่งนอกด้วยการ
สละฝั่งใน, ฉะนั้น จึงทำความแน่นอน.

ในบทนั้นจึงมีคำถามว่า เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวการบรรลุนี
ไว้ในบทก่อน, ไม่กล่าวไว้ในบทหลังเล่า, ภิกษุแม้ไม่สังคจากอกุศล-
ธรรม ก็ยังจะเข้าฌานได้หรือ? ข้อนี้ไม่ควรเห็นอย่างนั้น. เพราะ
ท่านกล่าวการบรรลุนั้นไว้แล้วในบทก่อน เพราะการสลัดออกจากกาม
นั้น. อนึ่ง ฌานนี้เป็นการสลัดออกไปแห่งกามทั้งหลาย เพราะก้าว
ล่วงกามธาตุ และเพราะเป็นปฏิปักษ์ของกามราคะ. ดังที่พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าตรัสไว้ว่า กามานเมตํ นิสุตฺรณํ ยทิตฺถ เนกขมฺมํ - เนกขัมมะ
เป็นการสลัดออกจากกามทั้งหลาย. แม้ในบทหลังก็พึงกล่าวเหมือน
อย่างที่ท่านนำ เอว อักษรมากล่าวไว้ในบทนี้ว่า อิเชว ภิกฺขเว
สมโณ, อิธ ทูติโย สมโณ^๒ - ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะมีใน
ศาสนานี้เท่านั้น, สมณะที่สองก็มีในศาสนา.

เพราะไม่สังคจกอกุศลธรรมอันได้แก่นิรวรณ แม้อื่นจากนี้ก็ไม่
อาจเข้าฌานได้, ฉะนั้น พึงเห็นความแม่นยำในสองบทอย่างนี้ว่า วิวิจฺเจว
กามเหติ วิวิจฺเจว อกุสเลหิ - สังคจากกามนั้นแล สังคจากอกุศลนั้นแล
ดังนี้. ตทังควิเวก วิกขัมภนวิเวก สมุจฺเจทวิเวก ปฏิปัสสทวิเวก
นิสสรณวิเวก และจิตตวิเวก กายวิเวก อุปธิวิเวก ย่อมสงเคราะห์
๑. พุ. อิติ. ๒๕/๒๕๐. ๒. ม. ม. ๑๒/๑๕๔.

ด้วยคำทั่วไปนี้ว่า วิวิจฺจ ก็จริง แม้ถึงอย่างนั้นก็พึงเห็นกายวิเวก
จิตตวิเวก วิกขัมภณวิเวก ในส่วนเบื้องต้นด้วย. พึงเห็นกายวิเวก
จิตตวิเวก สมุจเฉทวิเวก ปฏิปัสสัทธิวิเวก และนิสสรณวิเวก ในขณะ
แห่งโลกตรมรรคด้วย.

ก็ด้วยบทว่า กามเมหิ นี้ ท่านกล่าวถึงวัตถุสามไว้ในมหานิทเทศ
โดยนัยมีอาทิว่า กตเม วตฺตูกามา มนปิกา รูปา^๑ - วัตถุสามมีรูปที่นำ
พอใจเป็นไฉน และท่านกล่าวถึงกิเลสสามไว้ในวิภังคินั้น อย่างนี้ว่า
ฉนฺโท กาโม ราโค กาโม ฉนฺทราโค กาโม, สฺกฺกปโป กาโม
ราโค กาโม, สฺกฺกปฺปราโค กาโม^๒ - ฉันทะเป็นกาม ราคะเป็นกาม
ฉันทราคะเป็นกาม สังกัปปะเป็นกาม ราคะเป็นกาม สังกัปปราคะ
เป็นกาม พึงเห็นว่าท่านสงเคราะห์กามเหล่านั้นไว้ทั้งหมด. เมื่อเป็น
อย่างนี้ บทว่า วิวิจฺเจว กามเมหิ ความว่า สัจจจากวัตถุสามนั้นแล
สมควร. ด้วยบทนั้น เป็นอันท่านกล่าวถึงกายวิเวก.

บทว่า วิวิจฺจ อกุสเสหิ ฆมฺเมหิ - สัจจจากอกุศลธรรม ความ
ว่า สัจจจากกิเลสสามหรืออกุศลทั้งหมด ดังนี้ สมควร. ด้วยบทนั้น
เป็นอันท่านกล่าวถึงจิตตวิเวก. อนึ่ง ในสองบทนี้ ด้วยบทต้นเป็นอัน
เจริญการสละกามสุข เพราะคำว่า สัจจจากวัตถุสาม, ด้วยบทที่สอง
เป็นอันเจริญการกำหนดเนกขัมมสุข เพราะคำว่า สัจจจากกิเลสสาม.

อนึ่ง เพราะคำว่า สัจจจากวัตถุคามและกิเลสคาม พึงทราบว่า ด้วย
บทต้น เป็นอันเจริญการละวัตถุอันเศร้าหมอง, ด้วยบทที่สอง เป็นอัน
เจริญละความเศร้าหมอง. ด้วยบทที่หนึ่ง เป็นอันเจริญการสละเหตุ
แห่งความโลเล, ด้วยบทที่สอง เป็นอันเจริญการสละเหตุแห่งความเป็น
พาล, และด้วยบทที่หนึ่ง เป็นอันเจริญความบริสุทธิ์ด้วยความเพียร,
ด้วยบทที่สอง เป็นอันเจริญความกล่อมเกล่าอภัย. ในบรรดากาม
ทั้งหลายที่ท่านกล่าวไว้ในบทว่า กามะหิ นี้ มีนัยเดียวกันในฝ่ายวัตถุ
คาม.

พึงทราบวินิจฉัยในฝ่ายกิเลสคามดังต่อไปนี้ กามฉันทะมีหลาย
ประเภทด้วยบทมีอาทิอย่างนี้ว่า ฉันทะ และ ราคะ ท่านประสงค์
เอาว่า กาม. กามนั้นแนบเนื่องในอกุศล ท่านก็กล่าวไว้ต่างหากใน
วิภังค์ โดยนัยมีอาทิว่า กามเป็นไฉน? ฉันทะเป็นกาม^๑ เพราะ
เป็นปฏิบัติขององค์ฉันทะเบื่องบน หรือท่านกล่าวไว้ในบทก่อน เพราะ
เป็นกิเลสคาม. ท่านกล่าวไว้ในบทที่สอง เพราะแนบเนื่องในอกุศล.

อนึ่ง ท่านไม่กล่าวว่า กามโต - จากกาม เพราะกามนั้นมี
หลายประเภท จึงกล่าวว่า กามะหิ - จากกามทั้งหลาย. เมื่อธรรมแม้
เหล่าอื่นเป็นอกุศลยังมีอยู่ ท่านกล่าวนิ वर्ณทั้งหลายไว้ในวิภังค์ โดย
นัยมีอาทิว่า อกุศลธรรมเป็นไฉน? กามฉันทะเป็นอกุศลธรรม^๒

๑. อภ. วิ. ๓๕/๖๕๑   ๒. อภ. วิ. ๓๕/๖๕.

เพราะความเป็นข้าศึกและเป็นปฏิปักษ์ต่อองค์ฌานเบื้องบน. จริงอยู่
นิรวณเป็นข้าศึกต่อองค์ฌาน, องค์ฌานเป็นปฏิปักษ์ต่อนิรวณเหล่านั้น
ท่านอธิบายว่า กำจัด ทำให้พินาศ. ท่านกล่าวไว้ในปิฎกว่า สมภา
เป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ, ปิติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท, วิตก
เห็นปฏิปักษ์ต่อสินมิตะ, สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกัจจะ,
วิจารณ์เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา ดังนี้.

ในบทนี้ ด้วยบทว่า วิวิจเจว กามเมหิ เป็นอันท่านกล่าวถึง
ความสงบด้วยการข่มกามฉันทะ, ด้วยบทว่า วิวิจจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ
นี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงการข่มนิรวณทั้ง ๕. ก็ด้วยการถือเอาแล้วไม่
ถือเอาอีก เป็นอันท่านกล่าวถึงความสงบ ด้วยการข่มกามฉันทะด้วย
ฌานที่ ๑, เป็นอันท่านกล่าวถึงความสงบ ด้วยการข่มนิรวณที่เหลือ
ด้วยฌานที่ ๒.

อนึ่ง ท่านกล่าวถึงความสงบ ด้วยการข่มโลภะอันเป็นที่ตั้งของ
กามคุณ ๕ ในอกุศลมูล ๓ ด้วยฌานที่ ๑, ท่านกล่าวถึงความสงบ
ด้วยการข่มโทสะ โมหะ อันเป็นที่ตั้งของประเภทแห่งอาฆาตวิตถุเป็นต้น
ด้วยฌานที่ ๒. หรือในธรรมทั้งหลายมีโอฆะเป็นต้น ท่านกล่าวถึง
ความสงบด้วยการข่มกาโมฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทาน
อภิชฌาภยคันถะ และกามราคสังโยชนด้วยฌานที่หนึ่ง, ท่านกล่าวถึง
ความสงบ ด้วยการละโอฆะ โยคะ อาสวะ อุปาทาน คันถะ และ

สังโยชน์ที่เหลือด้วยฉณานที่ ๒. ท่านกล่าวถึงความสังคด้วยการข่ม
กิเลสอันสัมปยุตด้วยตัณหา ด้วยฉณานที่ ๑. ท่านกล่าวความสังคด้วยการ
ข่มกิเลส อันสัมปยุตด้วยอวิชา ด้วยฉณานที่ ๒. อีกอย่างหนึ่ง
พึงทราบว่ ท่านกล่าวถึงความสังคด้วยการข่ม จิตตูปบาท ๘ ดวง อัน
สัมปยุตด้วยโลภะ ด้วยฉณานที่ ๑, ท่านกล่าวถึงความสังคด้วยการข่ม
จิตตูปบาทที่เป็นอกุศล ๔ ดวงที่เหลือด้วยฉณานที่ ๒.

ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระสารีบุตรครั้นแสดงองค์แห่งการละ
ฉณานที่ ๑ แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงองค์แห่งการประกอบรวมกัน จึงกล่าว
บทมีอาทิว่า สวิตกกัม สวิจาร์ - มีวิตกวิจาร์ ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น วิตก มีลักษณะขกจิตไว้ในอารมณ์. วิจาร์
มีลักษณะคลุกเคล้าอารมณ์. อนึ่ง เมื่ออารมณ์เหล่านั้นยังไม่ออกไป
ในที่ไหน ๆ วิตก คือ อารมณ์ที่เกาะจิตเป็นครั้งแรก ด้วยอรรถว่า
เป็นอารมณ์หยาบ และด้วยอรรถไปถึงก่อนจุจเกาะระงัง, วิจาร์ คือ
อารมณ์ที่ผูกพันอยู่กับจิต ด้วยอรรถว่า เป็นอารมณ์ละเอียดและมีสภาพ
คลุกเคล้าด้วยจิต จุจเสียงคราวของระงัง.

อนึ่ง วิตกมีการกระจายไปในอารมณ์ ในขณะที่เกิดครั้งแรกทำ
ให้จิตสั่นสะเทือน จุจนี้ประสงคจะบินไปบนอากาศระพือปีก, และ
จุจภรตามกลิ่นหอมบินมุ่งไปเกาะที่ดอกบัวฉะนั้น. วิจาร์มีความเป็นไป
อย่างสงบ ไม่ทำจิตให้สั่นสะเทือน จุจนกที่บินขึ้นไปบนอากาศเหยียดปีก
ออกไป และจุจภรเกาะที่ดอกบัวเคล้าอยู่บนดอกบัวฉะนั้น.

ก็ในอรรถกถาทุกนิบาตท่านกล่าวไว้ว่า วิตกเป็นไปด้วยการยกจิตไว้ในอารมณ์ คุณกใหญ่ไปในอากาศเอาปีกทั้งสองจับลมไว้แล้ว ทำให้ปีกทั้งสองสงบเรียบบินไป, วิจารเป็นไปด้วยความคลุกเคล้าอารมณ์ คุณกกระพือปีกเพื่อจับลมแล้วจึงบินไปฉะนั้น. วิจารย่อมสมควรในการเป็นไปด้วยความผูกพันอารมณ์นั้น. ส่วนความแตกต่างวิตกวิจารนั้นปรากฏในฉานที่ ๑ และฉานที่ ๒. อีกอย่างหนึ่ง วิตกเหมือนมือที่จับแน่นของคนผู้จับภาชนะสำริดที่สนิมกัดด้วยมือข้างหนึ่งแน่น. แล้วขัดด้วยแปรงทำด้วยหางสัตว์จุ่มน้ำมันผสมผงละเอียดด้วยมืออีกข้างหนึ่ง. วิจารเหมือนมือที่ขัด.

อนึ่ง วิตกเหมือนมือที่บังคับของช่างหล่อผู้ใช้ไม้หมุนล้อทำภาชนะ, วิจารเหมือนมือที่เลื่อนไปข้างโน้นข้างนี้. อนึ่ง วิตกยกจิตไว้ในอารมณ์เหมือน กณฺฐโก - หนามที่เสียบไว้ท่ามกลางของผู้ทำวงกลม, วิจารการคลุกเคล้าอารมณ์เหมือนหนามที่หมุนอยู่ภายนอก. ปฐมฉานย่อมเป็นไปกับด้วยวิตกและวิจาร เหมือนคันไม้ย่อมเป็นไปกับด้วยดอกไม้และผลไม้ เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวฉานนี้ว่า สวิตกฺกํ สวิจารังคัง.

ในบทว่า วิเวกขํ นี้ ความสังัด คือ วิเวก ความปราศจากนิรวรณ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิเวก เพราะอรรถว่า สังัด,

ได้แก่ หมวดธรรมสัมปยุตด้วยฌาน สัจจจากวิเวก. เพราะฉะนั้น
ชื่อว่า **วิเวกข** เพราะอรรถว่า เกิดจากวิเวกหรือเกิดในวิเวกนั้น.

ในบทว่า **ปีติสุข** นี้ ชื่อว่า **ปีติ** เพราะอรรถว่า อิ่มใจ,
ปีตินั้นมีลักษณะอิ่มเอิบ. ปีตินั้นมี ๕ อย่าง คือ

ขุททกปีติ - ปีติอย่างน้อย ๑.

ขณิกาปีติ - ปีติชั่วขณะ ๑.

โอกันติกาปีติ - ปีติเป็นพัก ๆ ๑.

อุพเพกขาปีติ - ปีติอย่างโลดโผน ๑.

ผรณาปีติ - ปีติซาบซ่าน ๑.

ในปีติเหล่านั้น บทว่า **ขุททกปีติ** ได้แก่ เมื่อเกิดขึ้นสามารถ
ทำเพียงให้ขนชันในร่างกายเท่านั้น. บทว่า **ขณิกาปีติ** ได้แก่ เมื่อ
เกิดขึ้นเช่นกับสายฟ้าแลบเป็นพัก ๆ. บทว่า **โอกันติกาปีติ** ได้แก่
เมื่อเกิดขึ้นทำร่างกายให้ชุ่มซ่าแล้วหายไปเหมือนคลื่นกระทบฝั่ง. บทว่า
อุพเพกขาปีติ ได้แก่ ปีติที่กำลังทำให้กายลอยขึ้นไปถึงกับโลดขึ้นไป
บนอากาศชั่วระยะหนึ่ง. บทว่า **ผรณาปีติ** ได้แก่ ปีติที่กำลังยิ่ง.
จริงอยู่ เมื่อปีตินั้นเกิด สรีระทั้งสิ้นสั่นสะเทือนดุจปัสสาวะเต็มกระเพาะ
และหลับภูเขายื่นออกไปทางห้วงน้ำใหญ่. ปีติ ๕ อย่างนั้น ถือเอา
ซึ่ง คพุก - ท้องถึงการแกรอบแล้ว ย่อมยังปัสสัทธิ ๒ อย่าง คือ กาย
ปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิให้บริบูรณ์. ปีตินั้นถือ เอาซึ่งท้องแห่งปัสสัทธิ

ถึงการแก้อบแล้ว ย่อมยังสุขแม้ ๒ อย่าง คือ กายิกสุขและเจตสิกสุข
ให้บริบูรณ์. สุขนั้นถือเอาท้องคือครรภ์ ถึงการแก้อบแล้ว ย่อม
ยังสมาธิ ๓ อย่าง คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ
ให้บริบูรณ์. ให้ปิติเหล่านั้น ปิติที่ท่านประสงค์เอาในอรรถนี้ ได้แก่
พรรณาปิติซึ่งเป็นเหตุของอัปปนาสมาธิเจริญงอกงามอยู่ ถึงความประกอบ
พร้อมแห่งสมาธิ.

อนึ่ง บทต่อไป ชื่อว่า สุข เพราะอรรถว่า ให้ถึงสุข, อธิบาย
ว่า ปิติเกิดแก่ผู้ใด, ย่อมทำผู้นั้นให้ถึงสุข. อีกอย่างหนึ่ง ความสบาย
ชื่อว่า สุข , ธรรมชาติใด ย่อมเกี่ยวกัณติและการทำลายความเบียด
เป็นทางกายและจิต ชื่อว่า สุข , บทนี้เป็นชื่อของ โสมนัสสเวทนา.
ความสุขนั้นมีลักษณะเป็นความสำราญ. แม้เมื่อปิติและสุขยังไม่พราก
ไปในที่ไหน ๆ ความยินดีในการได้อารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็น ปิติ,
การเสวยรสที่ได้แล้วเป็น สุข.

ปิติในที่ใด ความสุขย่อมมีในที่นั้น. ความสุขมีในที่ใด ปิติ
โดยความแน่นอนย่อมไม่มีในที่นั้น, ปิติสงเคราะห์เข้าในสังขารจันท์,
สุขสงเคราะห์เข้าในเวทนาจันท์. ปิติเหมือนในการได้เห็นได้ฟังว่ามีน้ำ
อยู่ชายป่าของผู้ที่เหน็ดเหนื่อยในทางกันดาร, สุขเหมือนในการเข้าไป
อาศัยในเงาป่าและการดื่มน้ำ. พึงทราบที่ท่านกล่าวถึงบทนี้ เพราะ

ความปรากฏในสมัยนั้น ๆ. ปีตินี้และสุขนี้มีอยู่แก่เวลานั้น หรือมีอยู่ในเวลานั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวเวลานี้ว่า ปีติสุข ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ปีติและสุข ชื่อว่า ปีติสุข เหมือนธรรมและวินัยเป็นต้น, ปีติสุขเกิดแต่วิเวก ย่อมมีแก่เวลานั้น หรือมีในเวลานั้น เพราะเหตุนี้ ปีติสุขจึงเกิดแต่วิเวกด้วยประการฉะนี้. แม้ปีติสุขในญาณนี้ก็เกิดแต่วิเวกเท่านั้น เช่นเดียวกับฌาน. อนึ่ง ปีติสุขมีแก่เวลานั้น. เพราะฉะนั้น การทำเป็นอโลปสมาส - สมาสที่ไม่ลบลวิภคติ แล้วกล่าวว่า วิเวกช ปีติสุข - ปีติสุขเกิดแต่วิเวก ดังนี้ โดยบทเดียวเท่านั้นสมควร.

บทว่า ปฐม ชื่อว่า ปฐม เพราะตามลำดับของการนับ, ชื่อว่า ปฐม เพราะอรรถว่า เกิดก่อนข้าง.

บทว่า ฌาน ฌานมี ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน - เพ่งอารมณ์ และ ลักขณูปนิชฌาน - เพ่งลักษณะ ในฌาน ๒ อย่างนั้น สมบัติ ๘ เข้าไปเพ่งอารมณ์มีปฏิวิกิจเป็นต้น ชื่อว่า อารัมมณูปนิชฌาน. วิปัสสนามรรคและผล ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน.

ในวิปัสนามรรคและผลเหล่านั้น วิปัสสนา ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปเพ่ง ซึ่งลักษณะมีอนิจลักษณะเป็นต้น, มรรค ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะกิจทำด้วยวิปัสสนาสำเร็จด้วยมรรค, ส่วนผล ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะอรรถว่า เข้าไปเพ่งนิโรธอันเป็นลักษณะที่จริงแท้. ในฌานทั้งสองนั้น ในส่วนเบื้องต้นนี้ท่าน

ประสงค์เอา อารัมมณูปนิชฌาน, ในขณะที่แห่งโลกุตมรรคท่าน
ประสงค์เอา ลักขณูปนิชฌาน, เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ชื่อว่า
ฌาน เพราะเข้าไปเพ่ง อารัมมณ, เข้าไปเพ่ง ลักขณะ, และเข้าไป
เพ่ง ธรรมเป็นข้าศึก.

บทว่า อุปสมุปฺพชฺช คือ เข้าถึง, อธิบายว่า บรรลุแล้ว.
อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า เข้าไปถึงแล้ว คือ ให้สำเร็จแล้ว.

บทว่า วิหฺรติ ได้แก่ เป็นผู้มีความพร้อมด้วยฌานมีประการ
ดังกล่าวแล้ว ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่ในอิริยาบถอันเหมาะสม ควรแก่
ฌานนั้น ยังความเป็นไปแห่งอัคภาพให้สำเร็จ.

ในบทว่า วิตกฺกวิจฺจารานํ ฐปฺสฺมา - เพราะวิตกวิจาร์สงบไปนี้
คือ เพราะองค์ฌานสองอย่างนี้ คือ วิตกและวิจาร์ สงบ คือ ก้าวล่วง
อธิบายว่า เพราะไม่ปรากฏในขณะทุติยฌาน. ในบทนั้น ธรรม คือ
ปฐมฌานแม้ทั้งหมดไม่มีในทุติยฌานก็จริง, แต่ผัสสะเป็นต้นเหล่าอื่น
ในปฐมฌานยังมีอยู่. ในทุติยฌานนี้ไม่มี. พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้
อย่างนี้ว่า วิตกฺกวิจฺจารานํ ฐปฺสฺมา เพื่อแสดงว่า การบรรลุทุติยฌาน
เป็นต้นเหล่าอื่นจากปฐมฌาน ย่อมมิได้เพราะก้าวล่วงองค์หยาบ ๆ.

ในบทว่า อหฺมตฺตํ ในภายินนี้ท่านประสงค์เอาภายินของ
ตน, เพราะฉะนั้น จึงเกิดในตน, อธิบายว่า เกิดในสันดานของตน.

บทว่า สมุปสาทน์ อันเป็นความฟ่องใส สรรพาท่านกล่าวว่า เป็นความฟ่องใส. แม้ฉานก็เป็นความฟ่องใส เพราะประกอบด้วยความเชื่อ เหมือนผ้าสีเขียวเพราะย้อมด้วยสีเขียว.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะฉานนั้นเป็นความฟ่องใสแห่งจิต เพราะประกอบด้วยความเชื่อและเพราะสงบ ความกำเริบของวิตกวิจารณ์, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สมุปสาทน์ . ในอรรถวิภังนี้ พึงทราบการเชื่อมบท อย่างนี้ว่า สมุปสาทน์ เจตโส - ความฟ่องใสแห่งจิต ส่วนในอรรถวิภังก่อน พึงประกอบบทว่า เจตโส นี้ กับด้วย ศัพท์ เอโกทิวาจะ - ความเป็นธรรมเอกผุดขึ้น.

พึงทราบการแก้รรถในบทว่า เอโกทิวาจะ นั้นดังต่อไปนี้ ชื่อว่า เอโกทิ เพราะอรรถว่า เป็นธรรมเอกเกิดขึ้น อธิบายว่า ทุติยฉานเป็นธรรมเลิศประเสริฐผุดขึ้น เพราะไม่มีวิตกวิจารณ์เกิดขึ้น ภายใน. จริงอยู่ แม้บุคคลที่ประเสริฐท่านก็เรียกว่าเป็น เอก ในโลก. หรือควรจะกล่าวว่าทุติยฉานเป็นธรรมเอก ไม่มีสอง เพราะเว้นจาก วิตกวิจารณ์ข้างนี้บ้าง.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อูทิ. เพราะเกิดขึ้นในสัมปยุตธรรม. คือ ยังสัมปยุตธรรมให้เกิดขึ้น. ชื่อว่า เอโกทิ เพราะอรรถว่า เป็น ธรรมเอกเกิดขึ้นด้วยอรรถว่า ประเสริฐที่สุด. บทนี้เป็นชื่อของสมาธิ. ทุติยฉานนี้เป็นธรรมเอกผุดขึ้น เพราะยังทุติยฉานเป็นธรรมเอกผุดขึ้น

ให้เจริญอกงาม. อนึ่ง เพราะ **เอโกทิ** นี้ เป็นธรรมเอกเกิดขึ้น
แก่จิต มิใช่แก่สัตว์ มิใช่แก่ชีวะ. ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **เจตโส**
เอโกทิภาว - ความเป็นธรรมเอกเกิดขึ้นแก่จิต.

ศรัทธาแม้ในปฐมฌานก็มี, อนึ่ง สมาธินี้มีชื่อว่า **เอโกทิ**
มิใช่หรือ. เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวว่า **สมุปสาทน**
เจตโส เอโกทิภาว - ทุณยฌานอันเป็นการปล่อยใจแห่งจิต เป็นธรรม
เอกผุดขึ้น. แก้วว่า เพราะปฐมฌานนั้นยังไม่ปล่อยใจดีด้วยวิตกวิจารณ์กำเรบ
เหมือนน้ำ กำเรบด้วยลูกคลื่น, ฉะนั้น แม้เมื่อมีศรัทธาท่านก็ไม่กล่าว
ว่า **สมุปสาทน** - เป็นความปล่อยใจ. อนึ่ง แม้สมาธิในปฐมฌานนี้
ก็ไม่ปรากฏด้วยดีเพราะไม่ปล่อยใจ, เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวว่า
เอโกทิภาว .

อนึ่ง ในฌานนี้ศรัทธามีกำลังได้โอกาส เพราะไม่มีความพัวพัน
ด้วยวิตกและวิจารณ์. ศรัทธามีกำลังสมาธิก็ปรากฏ เพราะได้เพื่อนนั้น
เอง. เพราะฉะนั้น พึงทราบว่ บทนี้ ท่านจึงกล่าวไว้อย่างนี้.

บทว่า **อวิตกก อวิจารณ์** - ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์. ชื่อว่า อวิตกก
เพราะอรรถว่า วิตกไม่มีในฌานนี้หรือแก่ฌานนี้ เพราะละได้ด้วย
ภาวนา. ชื่อว่า อวิจารณ์ ก็โดยนัยนี้เหมือนกัน.

ในบทนี้ พระสารีบุตรกล่าวว่า แม้ด้วยบทนี้ว่า **วิตกวิจารณ์าน**
รูปสมา - เพราะวิตกวิจารณ์สงบ ก็สำเร็จความนี้แล้วมิใช่หรือ, เมื่อเป็น

เช่นนั้น เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวว่า อวิตกกัม อวิจาร์ อีกเล่า.
แก้ว่า เป็นอย่างนั้นแน่นอน. สำเร็จความนี้แล้ว, แต่บตอนนี้ยังไม่แสดง
ความซื่อนั้น, เราได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่าท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า
อวิตกกุจิการณัม รูปสมา เพื่อแสดงว่าการบรรลุตุคฺคิยฌานเป็นต้นอื่น
จากปฐมฌาน เพราะกล่าวล่วงองค์หยาบ ๆ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะวิตกจิการสงบ ฌานนี้จึงเป็นความผ่องใส
มิใช่ผ่องใสเพราะการสะสมของกิเลส, อนึ่ง มิใช่เพราะความปรากฏ
แห่งองค์อุปฌาน เพราะเหตุนี้ คำกล่าวนี้จึงแสดงถึงเหตุแห่ง
การเข้าทุคฺคิยฌานเป็นความผ่องใสเป็นธรรมเอกผุดขึ้นอย่างนี้.

อนึ่ง เพราะวิตกจิการสงบ ฌานนี้จึงไม่มีวิตกจิการ, มิใช่
เพราะไม่มีจุดตติยฌานและจุดตถฌาน และจักขุวิญญานเป็นต้น, เพราะ
เหตุนี้ คำกล่าวนี้จึงแสดงเหตุของความไม่มีวิตกจิการอย่างนี้. มิใช่
แสดงเพียงความไม่มีวิตกจิการ. แต่คำกล่าวนี้ว่า อวิตกกัม อวิจาร์
แสดงเพียงความไม่มีวิตกจิการเท่านั้น. เพราะฉะนั้น แม้กล่าวไว้ก่อน
แล้วก็ควรกล่าวอีกได้.

บทว่า สมาริข - เกิดแต่สมาธิ อธิบายว่า ตุคฺคิยฌานเกิดแต่
สมาธิในปฐมฌานหรือแต่สมาธิที่ถึงพร้อมแล้ว. ในบทนั้นแม้ปฐมฌาน
เกิดแต่สมาธิที่ถึงพร้อมแล้วก็จริง ถึงดังนั้นสมาธินี้แลควรจะกล่าวว่า
สมาธิ ได้ เพราะไม่หวั่นไหวหนัก และเพราะยังไม่ผ่องใสด้วยดีโดยที่

วิตกวิจารณ์ยังกำเริบ. เพราะฉะนั้น เพื่อพรรณนาถึงคุณของฌานนี้ ท่านจึงกล่าวว่า สมာธิขั . บทว่า ปิติสุขํ นี้ มีนัยดังกล่าวแล้ว. บทว่า ทุติยํ คือ ฌานที่สองตามลำดับของการนับ, ชื่อ ทุติยํ เพราะเกิดขึ้นที่สองบ้าง.

บทว่า ปิตียา จ วิราคา-อนึ่ง เพราะปิตีสิ้นไป ความว่า การเกลียดหรือการก้าวล่วงปิตีมีประการดังกล่าวแล้ว ชื่อว่า วิราคะ, จ ศัพท์ในระหว่างสองบทนั้นเป็น สัมปยุตตลักษณะ ลงในอรรถว่า รวม. จ ศัพท์นั้นย่อมรวมความสงบ หรือวิตกวิจารณ์สงบเข้าด้วยกัน. เพราะปิตีสิ้นไปในขณะที่รวมความสงบไว้ได้นั่นเอง, อย่างไรก็ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พึงทราบการประกอบอย่างนี้ว่า รูปสมา จ ดังนี้.

อนึ่ง การสิ้นไปแห่งปิตีที่ประกอบไว้นี้ มีความว่าน่าเกลียด, เพราะฉะนั้น พึงเห็นความนี้ว่า เพราะน่าเกลียดและก้าวล่วงปิตี, เพราะปิตีสิ้นไปในขณะรวมความสงบแห่งวิตกวิจารณ์ไว้, อย่างไรก็ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งพึงทราบการประกอบอย่างนี้ว่า เพราะวิตกวิจารณ์สงบดังนี้. การสิ้นปิตีที่ประกอบไว้นี้ มีความว่าก้าวล่วง, เพราะฉะนั้น พึงเห็นความอย่างนี้ว่า เพราะปิตีก้าวล่วงไป และเพราะวิตกวิจารณ์สงบ.

วิตกวิจารณ์เหล่านี้สงบแล้วในทุติยฌานก็จริง, แต่ถึงดังนั้น เพื่อแสดงมรรคและเพื่อพรรณนาคุณของฌานนี้ ท่านจึงกล่าวบทนี้ไว้. จริงอยู่ เมื่อท่านกล่าวว่า วิตกวิจารณ์ รูปสมา ฌานนี้ย่อมปรากฏ

ว่ามรรคของฉานนี้มีวิตกวิจารณ์โดยแน่นอน. อนึ่ง เหมือนอย่างว่า
ท่านกล่าวถึงการละไว้ดังนี้ว่า ปญจนัน โอรมุภากิยานัน อัม โยชนานัน
ปหานา^๑ - เพราะละสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ดังนี้ เป็นการพรรณนาคุณ
ของกิเลสมีสัทธิกายทิฐิเป็นต้น แต่ไม่ละในอริยมรรคที่ ๑. เพื่อบรรลุ
ถึงฉานนั้น การพรรณนาคุณของฉานนั้น ย่อมให้เกิดอุตสาหะเพื่อ
ความชวนชวนต่อไปฉันใด, ท่านกล่าวถึงความสงบของวิตกวิจารณ์แม้ยัง
ไม่สงบไว้ในบทนี้ ก็เป็นการพรรณนาคุณฉานนั้นเหมือนกัน. ด้วย
เหตุนี้ท่านจึงกล่าวความนี้ไว้ว่า ปิตียา จ สมตักกมา วิตกุกวิจจาร-
นญจ รูปสมา - ก้าวล่วงปิตีและสงบวิตกวิจารณ์ดังนี้.

ในบทว่า อุเปกขโก จ วิหริติ ภิกษุเป็นผู้มีอุเบกขานี้มีความ
ดังต่อไปนี้ ชื่อว่า อุเปกขา เพราะอรรถว่า เห็นโดยบังเกิดขึ้น.
อธิบายว่า เห็นเสมอ คือ เป็นผู้ไม่ตกไปในพรต เห็นอยู่. เป็นผู้มีความ
พร้อมในตถิยฉาน เพราะประกอบด้วยอุเบกขานั้น อันบริสุทธิ
ไพบูลย์ มีกำลัง ท่านจึงกล่าวว่า อุเปกขโก - เป็นผู้มีความ.

อุเบกขา มี ๑๐ อย่าง คือ จพังคุเบกขา ๑ พรหมวิหาร-
เบกขา ๑ โพชฌังคุเบกขา ๑ วิริยเบกขา ๑ สังขารุเบกขา เวท-
๑. ที. ที. ๘/๒๕๒.

นุเบกขา ๑ วิปัสสนุเบกขา ๑ ตัตรัมมัตตุนุเบกขา ๑ ฌานุเบกขา ๑
ปาริสุทธุเบกขา ๑.

ในอุเบกขาเหล่านั้น **ฉฬังกุเบกขา** คือ อุเบกขา อันเป็น
อาการของความไม่ละความเป็นปรกติอันบริสุทธิ์ ในคลองอารมณ์ ๖
ทั้งที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาในทวาร ๖ ของพระชินาสพที่มา
อย่างนี้ว่า อิธ ภิกขเว ชินาสโว ภิกขุรูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน

โหติ น ทุมฺมโน, อุเปกฺขโก จ วิหริติ สโต สมฺปชาโน^๑-

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุชินาสพในศาสนานี้ เห็นรูปแล้วไม่ดีใจ ไม่
เสียใจ, เป็นผู้มือุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ.

พรหมวิหารุเบกขา คือ อุเบกขาอันเป็นอาการของความเป็น
กลางในสัตว์ทั้งหลายที่มาแล้วอย่างนี้ว่า **อุเปกฺขาสหคเตน เจตฺตา**
เอกํ ทิสฺ ฆริตฺวา วิหริติ^๒ - ภิกษุมิจิตสหคตด้วยอุเบกขาแผ่ไปยัง
ทิศหนึ่งอยู่.

โพชฌังกุเบกขา คือ อุเบกขาอันเป็นอาการของความเป็น
กลางของธรรมอันเกิดร่วมกันที่มาแล้วอย่างนี้ว่า **อุเปกฺขาสมฺโพชฌนํคํ**
ภเวติ วิเวกนิสฺสุติ^๓ - ภิกษุเจริญอุเบกขาสมโพชฌนค์อาศัยวิเวก.

วิริยุเบกขา คือ อุเบกขาอันได้แก่ความเพียรไม่ย่อหย่อนด้วย
การปรารถถึงความไม่เที่ยงที่มาแล้วอย่างนี้ว่า **กาเลน กาลํ อุเปกฺ-**

๑. อญ. นกก ๒๒/๒๓๒. ๒. ที. ที. ๕/๓๘๔. ๓. ม. ม. ๑๓/๓๓๘.

ขานิมิตฺตํ มนสิกโรติ^๑- ภิกษุใส่ใจถึงอุเบกขานิมิตตลอดกาล.

สังขารุเบกขา คือ อุเบกขาอันเป็นกลางในความไม่ยึดถือการดำรงอยู่ในความพิจารณานิर्वรณเป็นต้นอันมาแล้วอย่างนี้ว่า **กติ สงฺขารูปะกขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, กติ สงฺขารูปะกขา วิปัสสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, อภฺจฺ สงฺขารูปะกขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, ทสฺ สงฺขารูปะกขา วิปัสสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ**^๒-

สังขารุเบกขา ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะเท่าไรล สังขารุเบกขา ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนาเท่าไร, สังขารุเบกขา ๘ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะ. สังขารุเบกขา ๑๐ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา.

เวทนุเบกขา คือ อุเบกขาที่ไม่รู้ทุกข์ไม่รู้สุขอันมาแล้วอย่างนี้ว่า **ยสฺมี สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ อุเปกฺขา-สทฺทํ**^๓- สมัยใด จิตเป็นกามาวจรกุศลสทฺทด้วยอุเบกขาเกิดขึ้น.

วิปัสสนุเบกขา คือ อุเบกขาที่เป็นกลางในการค้นคว้าอันมาแล้วอย่างนี้ว่า **ยทฺตุถิ ยํ ญฺตํ , ตํ ปชฺหติ, อุเปกฺขํ ปฏฺฐภติ**^๔- ภิกษุย่อมละสิ่งที่มีที่เป็นย่อมได้อุเบกขา.

ัตตรมฺขณัตตฺอุเบกขา คือ อุเบกขาที่นำสหชาตธรรมไปเสมออันมาในเขวอปนกรรมมิฉันทะเป็นต้น.

๑. อญ. ติก. ๒๐/๕๔๒. ๒. พุ. ป. ๓๑/๑๓๓. ๓. อภิ. ตั . ๓๔/๑๓๕

๔. ม. อุ. ๑๔/๕๐.

ฉานุเบกขา คือ อุเบกขาอันยังธรรมที่ไม่ตกไปในฝักฝ่ายให้
เกิดในฉนวนั้น แม้เป็นสุขอย่างเลิศอันมาแล้วอย่างนี้ว่า **อุเปกขโก**
จ วิหริติ - ภิกษุผู้มีอุเบกขาอยู่.

ปาริสฺสุทฺธเบกขา คือ อุเบกขาอันไม่ชวนชวายนแม้ในความสงบ
จากธรรมเป็นข้าศึก บริสุทฺธจากธรรมเป็นข้าศึกทั้งหมดอันมาแล้วอย่าง
นี้ว่า **อุเปกฺขาสติปาริสฺสุทฺธิ จตุตฺถิ ฌานํ** ๒- ภิกษุเข้าจตุตถฌานมี
อุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทฺธิ.

ในอุเบกขาเหล่านั้น **ฉ พังคฺอุเบกขา** พรหมวิหารอุเบกขา โภช-
ณังคฺอุเบกขา ตตฺตรมฺมฉตฺตฺอุเบกขา ฉานุเบกขา และปาริสฺสุทฺธเบกขา
โดยอรรถเป็นอย่างเดียวกัน, คือเป็น **ตตฺตรมฺมฉตฺตฺอุเบกขา**. แต่
อุเบกขานั้นต่างกันโดยความต่างแห่งความไม่คงที่ คือความต่างของคน
แม้คนหนึ่งโดยเป็นกุมาร เป็นหนุ่ม เป็นเถระ เป็นเสนาบดี เป็น
พระราชเป็นต้น, เพราะฉะนั้น พึงทราบไว้ในอุเบกขาเหล่านั้น **ฉ พัง-**
คฺอุเบกขามีอยู่ในฉนวนใด, ในฉนวนนั้นไม่มีฉ พังคฺอุเบกขาเป็นต้น, หรือ
ว่าในฉนวนใดมีโภชนังคฺอุเบกขา, ในฉนวนนั้นไม่มีฉ พังคฺอุเบกขาเป็นต้น.

ความเป็นอย่างเดียวกัน โดยอรรถของอุเบกขาเหล่านั้นฉันใด,
แม้ของสังขารเบกขาและวิปัสสนุเบกขาก็ฉันนั้น. จริยอยู่อุเบกขานั้น

๑. ที.ที. ๕/๑๒๘.   ๒. อภ. ถึ . ๓๔/๑๔๖.

คือ ปัญญานั้นเอง โดยกิจแยกออกเป็นสองอย่าง. เหมือนอย่างว่า
บุรุษเมื่อจะจับงูที่เลื้อยเข้าไปยังเรือน ในเวลาเย็นแสวงหาไม้ดินแพะ
เห็นงูนั้นนอนอยู่ที่ห้องเล็ก จึงมองดูว่า งูหรือไม่ใช่งู, ครั้นเห็นเครื่อง
หมาย ๓ แจกก็หมดสงสัย ความเป็นกลางในสืบเสาะคว่าง, ไม่ใช่งู,
ย่อมเกิดขึ้นทันใด, เมื่อภิกษุเจริญวิปัสสนาเห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนา-
ญาณ ความเป็นกลางในการค้นหาไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น
ของสังขารย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น นี้ คือ วิปัสสนุเบกขา. อนึ่ง เมื่อ
บุรุษนั้นเอาไม้ดินแพะจับงูจนมัน คิดว่า ทำอย่างไร* เราจะไม่ทำร้ายงูนี้
และจะไม่ให้งูนี้กัดตนพึงปล่อยไป แล้วหาวิธีที่จะปล่อยงูไป ในขณะที่จับ
นั้น ย่อมมีความเป็นกลางทันใด, ความเป็นกลางในการยึดถือสังขาร
ของภิกษุผู้เห็นภพ ๓ ดูกเห็นไฟคิดทั่วแล้ว เพราะเห็นไตรลักษณ์ก็
ฉะนั้น นี้ คือ สังขารุเบกขา. เมื่อวิปัสสนุเบกขาสำเร็จแล้ว แม้
สังขารุเบกขาก็เป็นอันสำเร็จแล้วด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ค่าวบพนี้อุเบกขานี้แบ่งเป็นสองส่วน โดยกิจกล่าวคือ
ความเป็นกลางในการพิจารณาและการจับ. ส่วนวิริยเบกขาและเวทณ-
เบกขา โดยอรรถยังต่างกันอยู่ คือ เป็นของต่างซึ่งกันและกัน และ
ยังต่างจากอุเบกขาที่เหลือ.

๑. กินดาหิ อิมิ สปปิ อวิเหเจนโต...

อนึ่ง ในอธิการนี้พระสารีบุตรกล่าวว่า

อุเบกขา ๑๐ โดยพิสดาร คือ มัชฌัตตอุเบกขา

พรหมวิหารอุเบกขา โพชฌังคอุเบกขา จพังคอุเบกขา

ฌานอุเบกขา ปาริสุตตอุเบกขา วิปัสสนุเบกขา

สังขารอุเบกขา เวทนุเบกขา และวิริยอุเบกขา, จาก

นั้นมีมัชฌัตตอุเบกขาเป็นต้น ๖ จากปัญญอุเบกขา

อย่างละ ๒ รวมเป็น ๔.

ในอุเบกขาเหล่านั้น ในที่นี้ท่านประสงค์เอาฌานอุเบกขา. ฌานอุเบกขานั้นมีลักษณะเป็นกลาง. ในอธิการนี้พระสารีบุตรกล่าวว่า อุเบกขานี้โดยอรรถย่อมนั้นเป็นัตถมัชฌัตตอุเบกขามิใช่หรือ. อนึ่ง อุเบกขานั้นอยู่แม้ในปฐมฌานและทุติยฌาน. เพราะเหตุนั้นแม้ในฌานนั้นก็ควรกล่าวถึงอุเบกขาอย่างนี้ว่า อุเพกขโก จ วิหริติ, เพราะเหตุไรท่านจึงไม่กล่าวถึงอุเบกขานั้นเล่า? เพราะความไม่เจียบแหลมเป็นกิจ. กิจในฌานเป็นของภิกษุนี้ชื่อว่า ความไม่เจียบแหลม เพราะถูกวิตกเป็นนั่น ครอบงำ, แต่ในอธิการนี้ อุเบกขานี้ มีความเจียบแหลมเป็นกิจ เพราะไม่ถูกวิตก วิจารณ์ ปิตติครอบงำ ดูกงเยศีรษะขึ้น, เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวไว้.

บัดนี้พึงทราบวินิจฉัยในบทนี้ว่า สโต จ สมุปชาโน ดังต่อไปนี้ ชื่อว่า สโต เพราะระลึกได้. ชื่อว่า สมุปชาโน เพราะรู้พร้อม. สติและสัมปชัญญะท่านกล่าวโดยบุคคล. ในบทนั้นสติมีความระลึกได้เป็นลักษณะ. สัมปชัญญะมีความไม่หลงเป็นลักษณะ. สติสัมปชัญญะนี้มีอยู่ แม้ในปริิมาณก็จริง ถึงดังนั้นผู้มีสติลุ่มหลง ไม่มีสัมปชัญญะ สติสัมปชัญญะแม้เพียงอุปจารก็ยังไม่สมบูรณ์ จะพูดไปทำไมถึง อปปนา. เพราะสติสัมปชัญญะหายาบ คติแห่งจิตของบุรุษย่อมเป็นสุข จุในภูมิแห่งฌานเหล่านั้น, ความไม่เจ็บแสบ มีสติสัมปชัญญะในคตินั้น เป็นกิจ.

ก็เพราะฌานนี้ละเอียดโดยละองค์อย่างหายาบเสีย พึงปรารธนา คติแห่งจิตอย่างนี้ กำหนดสติสัมปชัญญะเป็นกิจ จุบุรุษปรารธนาคติในคมมีคตินั้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวไว้ในที่นี้. อะไรเล่ายังไปกว่านั้นเหมือนลูกโคเข้าไปหาแม่โค ถูกนำออกไปจากแม่โค ไม่ได้รับการดูแล จึงเข้าไปหาแม่โคอีกฉันใด สุขในตติยฌานนี้ก็ฉันนั้น ถูกนำออกจากปิตีอันสติสัมปชัญญะไม่รักษา พึงเข้าไปหาปิตีอีก, สุขในตติยฌานพึงสัมปยุตด้วยปิตินั้นแล. สัตว์ทั้งหลายย่อมยินดีแม้ในความสุข, ความสุขนี้มีรสหวานขึ้นยิ่งนัก เพราะไม่มีสุขยิ่งไปกว่านั้น. เพื่อแสดงความพิเศษของอรรถนี้ว่า ด้วยอานุภาพของสติสัมปชัญญะ ความ

ไม่ยินดีย่อมมีในความสุขนี้ มิได้มีด้วยประการอื่น พึงทราบว่า ท่าน
จึงกล่าวบทว่า สโต จ สมปะชาโน นี้ไว้ในที่นี้.

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในบทนี้ว่า สุขญจ กาเยน ปภุสฺส เว-
เทติ- ภิกษุเสวยสุขด้วยนามกายดังต่อไปนี้ ภิกษุผู้มีความพร้อมด้วย
คติขมาน ย่อมไม่มีความสนุกใจในการเสวยสุขโดยแท้, แม้เมื่อเป็นเช่น
นั้น เพราะสุขสัมปยุตด้วยนามกายของภิกษุนั้น, สุขสัมปยุตด้วยนาม-
กายเป็นของธรรมดา, เพราะรูปกายของภิกษุนั้นถูกรูปที่ประณีตยิ่ง
อันมีความสุขนั้นเป็นสมภูฐานถูกต้องแล้ว, ภิกษุเมื่อออกจากมาน
เพราะรูปประณีตถูกต้องแล้วยังพึงเสวยความสุขอยู่ได้, ฉะนั้น พระ-
สารีบุตรเมื่อจะแสดงความนี้จึงกล่าวว่า สุขญจ กาเยน ปภุสฺส เวเทติ
ดังนี้.

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในบทนี้ว่า ยนตํ อริยา อาจิขฺชนฺติ
อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี ดังต่อไปนี้ ภิกษุเข้าคติขมานที่พระ-
อริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญว่าผู้ได้มานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข
ดังต่อไปนี้ พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมบอก ย่อม
แสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้ง ย่อมเปิดเผย ย่อมแจกแจง ย่อมทำให้
ง่าย ย่อมประกาศ, อธิบายว่า ย่อมสรรเสริญบุคคลผู้พร้อมด้วยคติข-
มานนั้น เพราะมานเป็นเหตุเป็นปัจจัย. สรรเสริญว่าอย่างไร? สรร-

เจริญว่า ผู้ใดมานี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข. ในบทนี้พึงทราบการประกอบอย่างนี้ว่า ภิกษุเข้าตติยฌานนั้นอยู่เป็นสุข ดังนี้.

ก็เพราะเหตุไรพระอริยเจ้าเหล่านั้น จึงสรรเสริญบุคคลนั้นอย่างนี้ ? เพราะเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ. ด้วยว่าบุคคลนี้แม้เมื่อความสุขมีรสสดชื่นยิ่ง บรรลุปรมาอันเป็นความสุขแล้วก็ยังเป็นผู้มีอุเบกขาในตติยฌาน, ไม่ถูกความข้องต่อความสุขในฌานนั้นจุลคร่ำไว้. ภิกษุชื่อว่า มีสติ เพราะตั้งสติไว้มั่นโดยที่ปีติยังไม่เกิด.

อนึ่ง เพราะภิกษุเสวยสุขไม่เศร้าหมองที่อริยชนใคร่ และอริยชนเสพด้วยนามกาย ฉะนั้น จึงเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ. เพราะภิกษุเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ พระอริยเจ้าเหล่านั้นจึงประกาศบุคคลนั้นในคุณอันเป็นเหตุควรแก่การสรรเสริญอย่างนี้ พึงทราบว่า ท่านสรรเสริญไว้อย่างนี้ว่า อุเปกขโก สติมา สุขวิหารี - เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุขดังนี้. บทว่า ตติย ชื่อว่า ตติยะ เพราะตามลำดับของการนับ. ชื่อว่า ตติยะ เพราะเกิดเป็นครั้งที่ ๓ บ้าง.

บทว่า สุขุสุต จ ปหانا ทุกฺขสุต จ ปหانا - เพราะละสุขและละทุกข์ ได้แก่ เพราะละสุขทางกาย และทุกข์ทางกาย.

บทว่า ปุพฺพเพว คือ เพราะละสุขและทุกข์นั้นก่อนๆ ได้, มิใช่ละได้ในขณะจตุตถฌาน. บทว่า โสมนสฺสโทมนสฺसानํ อตฺตณฺคมา - เพราะดับโสมนัสและโทมนัสได้ คือ เพราะดับโสมนัสและโทม-

นัสทั้งสองนี้ คือ สุขทางใจและทุกข์ทางใจก่อน ๆ ได้, เป็นอันท่าน
กล่าวว่า ปหานา - เพราะละอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ทั้งสองนั้นจะละได้เมื่อไร ? ละได้ในขณะอุปจารแห่งฌาน ๔
จริงอยู่ โสมนัสละได้ในขณะอุปจารแห่งฌานที่ ๔ เท่านั้น, ทุกข์
โทมนัส สุขละได้ในขณะอุปจารแห่งฌานที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓. เมื่อ
ท่านไม่กล่าวมานเหล่านี้ตามลำดับแห่งการละอย่างนี้ แต่ในอินทริย-
วิภังค์ พึงทราบการละสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสไว้ในที่นี้ตาม
ลำดับแห่งอุทเทศของอินทรีทั้งหลาย.

คำว่า สุข ทุกข์ โสมนัสและโทมนัสเหล่านี้ละได้ในขณะอุป-
จารแห่งฌานนั้น ๆ ไชว์, เมื่อเป็นเช่นนั้นเหตุไรท่านจึงกล่าว นิโรธ
นั้นไว้ในฉานอย่างนี้ว่า ก็ทุกขินทรีเกิดแล้วย่อมดับไม่มีเหลือใน
ที่ไหน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังัดจากกาม
 ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่. ทุกขินทรีเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป
ไม่มีเหลือในที่นี้. โสมนัสสินทรี สุขินทรี โสมนัสสินทรี
เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีเหลือในที่ไหน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ เข้าถึง
จตุตถฌานอยู่. โสมนัสสินทรีเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มี
๑. อภิ. วิ. ๓๕/๒๓๖.

เหลือในที่นี้ เพราะคันวิเศษยิ่ง. จริยอยู่การดับอย่างวิเศษยิ่งของทุก-
ชินทรีย์เป็นต้น เหล่านั้นมีในปฐมฌานเป็นต้น, มิใช่ นิโรธในอุปจาร
เท่านั้นดับ. นิโรธดับในขณะแห่งอุปจาร มิใช่ดับอย่างคิยัง. เป็น
ความจริงอย่างนั้น ทุกชินทรีย์แม้ดับไปในอุปจารแห่งปฐมฌานในการ
พิจารณาต่าง ๆ ก็พึงเกิดขึ้นได้ด้วยถูกเหวี่ยงและยุ้งเป็นต้นกัต หรือ
ด้วยความลำบากที่มีอาสนะไม่เรียบ มิใช่ภายในอัปปนาเท่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ทุกชินทรีย์เป็นต้นนี้ แม้ดับแล้วในอุปจาร, ก็เป็น
อันว่ายังดับไม่มีนัย เพราะยังกำจัดปฏิกิริยาไม่ได้, แต่กายทั้งหมดยัง
ลงสู่ความสุขด้วยการชานไปแห่งปิตินภายในอัปปนา, อนึ่ง ทุกชิน-
ทรีย์เป็นอันดับไปด้วยดี เพราะกายยังลงสู่ความสุขกำจัดปฏิกิริยาเสีย
ได้.

อนึ่ง ทุกชินทรีย์นี้เมื่อยังมีความลำบากกายและจิตมุงร้าย แม้
มีวิตกวิจารณ์เป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้นแก่โทมนัสสินทรีย์ แม้จะได้แล้วใน
อุปจารแห่งทุติยฌาน ในการพิจารณาต่าง ๆ, ทุติยฌาน ย่อมเกิดขึ้น
เพราะไม่มีวิตกวิจารณ์เอง. ทุกชินทรีย์เกิดขึ้นในความมีวิตกวิจารณ์
ฌานที่ทุกชินทรีย์เกิดขึ้น. ทุกชินทรีย์พึงเกิดขึ้นในฌานนั้น เพราะ
วิตกวิจารณ์ยังละไม่ได้ในอุปจารแห่งทุติยฌาน, ในทุติยฌานไม่ต้องพุดถึง
กันละเพราะมีปัจจัยอันละได้แล้ว.

๑. ตั . มหา. ๑๕/๕๕๗.

อนึ่ง แม้สุชินทรีย์จะได้แล้วในอุปจารแห่งคตยฆาน ภายที่ถูกรูปประณิบัติเป็นสมุฏฐานก็พึงเกิดขึ้นได้, ในคตยฆานไม่ต้องพุดถึงกันละ. เพราะในคตยฆานปีติเป็นปัจจัยแห่งความสุขเป็นอันดับไปโดยประการทั้งปวง. เพราะโสมนัสสินทรีย์แม้จะได้ในอุปจารแห่งจตุตถฆานก็ใกล้เข้าไปแล้วเช่นกัน เพราะไม่มีอุเบกขาที่ถึงขั้นอัปปนา และเพราะไม่ก้าวล่วงไปโดยชอบ ปีติก็จะพึงเกิดขึ้นได้. ในจตุตถฆานไม่ต้องพุดถึงกันละ. เพราะฉะนั้นจึงถือเอาโดยไม่เหลือในบทนั้น ๆ ว่า **เหตุอุปนุณิ ทุกุชินทรีย์ อปริเสถ นิรุขุณติ** - ทุกุชินทรีย์เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปโดยไม่เหลือในที่นี้ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ในบทนี้พระเถระกล่าวว่า เมื่อเป็นเช่นนั้นเวทนาแม้จะได้แล้วในอุปจารแห่งฆานนั้น ๆ อย่างนี้ เหตุใดจึงนำมารวมไว้ในที่นี้อีก ? เพื่อถือเอาสุขเวทนา. จริงอย่างนั้นอุทกขมสุขเวทนาที่ท่านกล่าวไว้ในบทนี้ว่า อุทกขมสุข เป็นเวทนาที่ละเอียดอ่อนรู้ได้ยาก. คือ ไม่สามารถถือเอาได้ง่ายนัก, เพราะฉะนั้น จึงนำเวทนาทั้งหมดมารวมกันเพื่อถือเอาความสุขเหมือนคนเลี้ยงโคนาโคทั้งหมดมารวมกันในคอกเดียว เพื่อจะจับโคดู ซึ่งไม่มีใครสามารถจะเข้าไปจับใกล้ ๆ ได้ เพราะมันเป็นโคดู, ครั้นแล้วจึงนำออกทีละตัว สั่งให้จับตัวที่มาถึงตามลำดับว่านี่โคตัวนั้นจับมันดังนี้. ครั้นแสดงเวทนาเหล่านี้ที่นำมารวมไว้อย่างนี้แล้วว่า สิ่งใด

ไม่ใช่สุข, ไม่ใช่ทุกข์, ไม่ใช่โสมนัส, ไม่ใช่โทมนัส สิ่งนี้เป็นอทุกขม-
สุขเวทนาดังนี้แล้วจึงสามารถกำหนดถือเอาเวทนานี้ได้.

อีกอย่างหนึ่งพึงทราบว่ ท่านกล่าวถึงเวทนาเหล่านี้ก็เพื่อแสดง
เหตุของเจโตวิมุตติด้วยอทุกขมสุขเวทนา. เพราะว่าการละสุขเวทนาและ
ทุกขเวทนาเป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งอทุกขมสุขเวทนานั้น. ดังที่ท่าน
กล่าวไว้ว่า คุณ่อนอาวุโส ปัจจัย ๔ แล เพื่อความถึงพร้อมเจโต-
วิมุตติ อันเป็นอทุกขมสุขเวทนา, คุณ่อนอาวุโส ภิกษุในธรรม-
วินัยนี้ เพราะละสุขและทุกข์ ฯลฯ เข้าถึงจุดตถฌานอยู่, คุณ่อน
อาวุโส ปัจจัย ๔ เหล่านี้แล เพื่อความถึงพร้อมแห่งเจโตวิมุตติ
อันเป็นอทุกขมสุขเวทนา.^๑

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวถึงสักกายทิฎฐิเป็นต้น แม้จะได้แล้ว
ในที่อื่นก็เป็นอันละได้ในที่นั้น เพื่อพรรณนาคุณของอนาคามีมรรค
ฉนใด, พึงทราบว่ ท่านกล่าวถึงเวทนาเหล่านั้นไว้ในที่นี้ ก็เพื่อ
พรรณนาคุณของฌานนี้ฉนนั่น. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่ในที่นี้ท่าน
กล่าวถึงเวทนาเหล่านั้น เพื่อแสดงถึงความรักะโทสะยังไกลนั้ด้วย
การทำลายเหตุ. จริงอยู่ในเวทนาเหล่านั้น สุขเวทนาเป็นปัจจัยแห่ง
โสมนัส, โสมนัสเป็นปัจจัยแห่งราคะ, ทุกขเวทนาเป็นปัจจัยแห่งโทม-

นัส, โทมนัสเป็นปัจจัยแห่งโทสะ. อนึ่ง รากะโทสะพร้อมด้วยเหตุถูกทำลายเสียแล้วด้วยการทำลายสุขเวทนาเป็นต้น เพราะเหตุนั้น เวทนาเหล่านั้นจึงอยู่ในที่ไกลนรก.

บทว่า **อทุกขมสุข** ชื่อว่า **อทุกข** เพราะไม่มีทุกข์. ชื่อว่า **อสุข** เพราะไม่มีสุข. ด้วยบทนี้ท่านแสดงเวทนาที่ ๓ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์และสุขไว้ในที่นี้. ไม่แสดงเพียงความไม่มีทุกข์และสุข. อทุกขม-สุขเวทนา ชื่อว่าเวทนาที่ ๓, ท่านกล่าวว่าอุเบกขาบ้าง. อุเบกขาเวทนานั้นมีลักษณะเสวยอารมณ์ตรงกันข้ามกับอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์.

บทว่า **อุpekขาสติปาริสุทธิ** คือ ความบริสุทธิ์ของสติเกิดด้วยอุเบกขา. เพราะสติบริสุทธิ์ด้วยมีในฉานนี้, ความบริสุทธิ์แห่งสตินั้นบำเพ็ญด้วยอุเบกขา, มิใช่ด้วยอย่างอื่น. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวบทนี้ว่า **อุpekขาสติปาริสุทธิ**. ฟังทราบว่าเป็นความบริสุทธิ์แห่งสติด้วยอุเบกขาในที่นี้โดยอรรถ ได้แก่ คตตรมัชฌตตตา. อนึ่ง ในที่นี้มีใช้สติบริสุทธิ์ด้วยอุเบกขาอย่างเดียวกันเท่านั้น, สัมปยุตธรรมแม้ทั้งหมดก็บริสุทธิ์ด้วย แต่ท่านกล่าวเทศนาด้วยหัวข้อของสติ.

ในเวทนาเหล่านั้น อุเบกขาเวทนานี้มีอยู่ในฉาน ๓ เบื้องต่ำก็จริง ก็ดวงจันทร์คือคตตรมัชฌตตอุเบกขาแม้นี้ ครอบงำด้วยเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้น ไม่ได้ราตรี คือ อุเบกขาเวทนาอันเป็นสภาค

กันแม้มีอยู่ ก็เป็นอันไม่บริสุทธฺิในประภทมิปฐมณานเป็นต้น เหมือน
ดวงจันทร์ครอบงำแสงอาทิตย์ในกลางวัน ไม่ได้ราตรีอันเป็นสภาคัน
โดยความเป็นดวงจันทร์หรือโดยความเป็นอุปการะของตน แม้มีอยู่ใน
กลางวันมิได้บริสุทธฺิไม่ส่องใสะนั้น.

อนึ่ง เมื่อดวงจันทร์ คือ ตตฺรมชฌตฺตฺเบกขานันไม่บริสุทธฺิ
สติเป็นต้น แม้เป็นสหชาติปัจจยก็เป็อันไม่บริสุทธฺิด้วย จุจฺรสมิของ
ดวงจันทร์ที่ไม่บริสุทธฺิในกลางวันฉะนั้น. เพราะฉะนั้น ในเวทนา
เหล่านั้นท่านไม่กล่าวถึงเวทนาเม้อย่างหนึ่งว่า อุปฺเภกฺขาสติปาริสุทธฺิ.
แต่ในที่นี้ดวงจันทร์ คือ ตตฺรมชฌตฺตฺเบกขานีไม่มีการครอบงำด้วย
ธรรมเดชอันเป็นข้าศึกแก่วิตกเป็นต้น และได้ราตรี คือ อุปฺเภกฺขาเวทนา
อันเป็นสภาคัน จึงเป็นอันบริสุทธฺิอย่างยิ่ง, เพราะดวงจันทร์ คือ
ตตฺรมชฌตฺตฺเบกขานันบริสุทธฺิ สติเป็นต้น แม้เป็นสหชาติธรรมก็เป็น
อันบริสุทธฺิส่องใส จุจฺรสมิของดวงจันทร์บริสุทธฺิฉะนั้น. เพราะฉะนั้น
พึงทราบว่ ท่านกล่าววบทนี้ไว้อย่างนี้ว่า อุปฺเภกฺขาสติปาริสุทธฺิ ดังนี้.
บทว่า จตุตฺถํ ชื่อว่า จตุตฺถะ เพราะตามลำดับของการนับ, ชื่อว่า
จตุตฺถะ เพราะเกิดเป็นครั้งที่ ๔ บ้าง.

ฉาน ๔ เหล่านี้ต่างกันในส่วนเบื้องต้นบ้าง, ในขณะแห่งมรรค
บ้าง. ในส่วนเบื้องต้นต่างกันด้วยสมบัติ, ในขณะแห่งมรรคต่างกัน
ด้วยมรรค. จริงอยู่ ปฐมมรรคแห่งฉานหนึ่งมีอยู่ในปฐมณาน, แม้

ทุกขมรรคเป็นต้น ก็มีอยู่ในปฐมฌาน หรืออยู่ในฌานอย่างใดอย่าง
หนึ่ง ในทุกขฌานเป็นต้น. ปฐมมรรคแห่งฌานหนึ่งมีอยู่ในฌานอย่าง
ใดอย่างหนึ่ง ในทุกขฌานเป็นต้น, แม้ทุกขมรรคเป็นต้น ก็มีอยู่ใน
ฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในทุกขฌานเป็นต้น หรือมีอยู่ในปฐมฌาน

มรรคแม้ ๔ อย่างเหมือนกันบ้าง ไม่เหมือนกันบ้าง เหมือน
กันบางส่วนบ้าง ด้วยอำนาจของฌาน ด้วยประการฉะนี้. ความพิเศษ
แห่งมรรคนั้นย่อมมีโดยกำหนดฌานเป็นบาท.

จริงอยู่ เมื่อผู้ได้ปฐมฌานออกจากปฐมฌานแล้วเห็นแจ้งมรรค
ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมมีในปฐมฌาน, อนึ่ง โพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค
เป็นอันบริบูรณ์แล้วในปฐมฌานนี้. เมื่อผู้ได้ทุกขฌานออกจากทุกข-
ฌานแล้วเห็นแจ้งมรรคที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมมีในทุกขฌาน, องค์แห่ง
มรรคในทุกขฌานนี้มี ๗ อย่าง. ผู้ได้ตติยฌานออกจากตติยฌานแล้ว
เห็นแจ้งมรรคที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมมีในตติยฌาน. องค์แห่งมรรคใน
ตติยฌานนี้มี ๗ อย่าง โพชฌงค์มี ๖ อย่าง. นัยนี้ย่อมได้ตั้งแต่
จตุตถฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน. จตุตถฌานและปัญจกฌาน
ย่อมเกิดในความไม่มีรูป. อนึ่ง จตุตถฌานและปัญจกฌานนั้นแล เป็น
โลกุตระ ท่านกล่าวว่าไม่เป็น โลภียะ. ในฌานนี้ท่านกล่าวไว้อย่างไร ?
ภิกษุใดออกจากฌานมีปฐมฌานเป็นต้นในฌานนี้แล้ว ได้โศคาปตติ
มรรคแล้วเจริญอรุณสมาบัติเกิดแล้วในความไม่มีรูป, มรรค ๑ ในฌาน

นั้น ย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้ได้ฌานนั้น. เธอย่อมกำหนดฌานเป็นบาท
เท่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนพระเถระบางรูปกล่าวว่า ขันธอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา
ย่อมกำหนด. บางรูปกล่าวว่า อริยาศัของบุคคล ย่อมกำหนด บาง
รูปกล่าวว่า วิปัสสนาอันเป็นภูมิจานคามินี ย่อมกำหนด.

ในบทนั้นมีกถาตามลำดับอย่างนี้ มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระสุกข-
วิปัสสโดยกำหนดวิปัสสนาบ้าง, มรรคที่ไม่กำหนดให้เป็นบาทเกิดขึ้น
แก่ผู้ได้สมาธิบ้าง, มรรคที่ภิกษุทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้วพิจารณา
สังขารเล็ก ๆ น้อย ๆ ให้เกิดขึ้นบ้าง, ย่อมมีอยู่ในปฐมฌานทั้งนั้น ใน
มรรคทั้งหมด ได้แก่ โพชฌงค์ ๗ องค์มรรค ๘ องค์ฌาน ๕.
วิปัสสนาอันเป็นส่วนเบื้องต้นของมรรคเหล่านั้น สหระคด้วยโสมนัส
บ้าง สหระคด้วยอุเบกขาบ้าง ถึงความเป็นสังขารุเบกขาในเวลาออก
เป็นอันสหระคด้วยโสมนัสทั้งนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในปัญจกนฺธดังต่อไปนี้ ฌานมีองค์ ๔ มีองค์ ๓
และมีองค์ ๒ ย่อมมีตามลำดับในมรรคที่ภิกษุทำทุติยฌานตติยฌานและ
จตุตถฌานให้เป็นบาทแล้วให้เกิดขึ้น. ในฌานทั้งหมดองค์มรรคมี ๗
ในฌานที่ ๔ โพชฌงค์มี ๖. ความพิเศษนี้ย่อมมีได้ด้วยการกำหนด
ฌานเป็นบาท และด้วยการกำหนดวิปัสสนา.

จริงอยู่ วิปัสสนาเป็นส่วนเบื้องต้นของฌานเหล่านั้น เป็นอัน
สหระคด้วยโสมนัสบ้าง สหระคด้วยอุเบกขาบ้าง, วุฏฐานคามินี สหระ-
คด้วยโสมนัสเท่านั้น. องค์ฌาน ๒ ด้วยสามารถแห่งอุเบกขาและความ
มีจิตมีอารมณ์เดียว ในมรรคที่บำเพ็ญฌานให้เป็นบาทแล้วเกิดขึ้น, องค์
แห่งโพชฌงค์ ๖ และ ๗. ความวิเศษเมื่อนี้ย่อมมีด้วยสามารถความนิยม
ทั้งสอง.

จริงอยู่ ในนัยนี้วิปัสสนาในส่วนเบื้องต้น สหระคด้วยโสมนัส
หรือสหระคด้วยอุเบกขา. วุฏฐานคามินี สหระคด้วยอุเบกขาเท่านั้น.
นี่ในมรรคที่ภิกษุทำรูปฌานให้เป็นบาทแล้วให้เกิดขึ้น ก็พึงทราบนัย
นี้เหมือนกัน. ส่วนในจตุกณีนี้นี้ยิ่งนำวิตกวิจารณ์ออกไป แล้วประกอบ
ส่วนที่เหลือ เพราะเหตุที่ฌานไม่มีวิตกวิจารณ์. สมบัติที่ภิกษุอยู่ในที่ที่
ใกล้มรรค ซึ่งภิกษุออกจากฌานเป็นบาทอย่างนี้แล้วพิจารณาสังขาร
อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วทำให้เกิดขึ้น ย่อมทำสมาบัติเช่นกับตน เช่นเดียวกับ
กับเหี้ยทำสีให้เหมือนสีพื้นดินฉะนั้น.

ในวาทะของพระเถระรูปที่ ๒ มีอยู่ว่ามรรคย่อมเป็นเช่นกับสมา-
บัติที่ภิกษุออกแล้วพิจารณาถึงธรรมในสมาบัติเกิดขึ้น. แม้ในวาทะของ
พระเถระนั้นพึงทราบวิปัสสนานิยม โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

ในวาทะของพระเถระรูปที่ ๓ มีว่ามรรคเป็นเช่นกับฌานที่ทำ
ให้เป็นบาท ตามสมควรแก่อัธยาศัยของตนแล้ว พิจารณาธรรมในฌาน

เกิดขึ้น. ฉะนั้นนั้นเว้นฉนเป็นบาท หรือฉนที่พิจารณาแล้ว ย่อม
ไม่สำเร็จโดยเพียงอหยาตย์เท่านั้น. อนึ่ง แม้ในวาทะของพระเถระ
ก็พึงทราบวิปัสสนาขม โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

บทว่า อยฺห วุจฺจติ สมฺมาสมาธิ - นี้ท่านกล่าวว่าสัมมาสมาธิ
ความว่า ความที่จิตมีอารมณ์เดียวในฉน ๔ เหล่านี้ ในส่วนเบื้องต้น
เป็นโลกียะ, ในส่วนเบื้องปลายเป็นโลกุตระ ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า
สัมมาสมาธิ. พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรแสดงมรรคตั้งด้วยโลกียะ
และโลกุตระด้วยประการฉะนี้.

องค์มรรคทั้งหมดในโลกิยมรรคนั้น เป็นอารมณ์อย่างใดอย่าง
หนึ่ง ในอารมณ์ ๖ ตามสมควร. ส่วนในโลกุตรมรรค สัมมาทิฏฐิ
อันเป็นปัญญาจักขุถอนอวิชชาขันธ์ มีนิพพานเป็นอารมณ์ของความ
เป็นอริยะ เป็นไปแล้วด้วยการแทงตลอดอริยะตั้ง ๔,

อนึ่ง สัมมาสังกัปปะ คือการยกขึ้นสู่บทแห่งนิพพานทางใจ
ถอนมิจาสังกัปปะ ๓ อย่าง สัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น ของผู้มีทิฏฐิถึง
พร้อมแล้ว,

สัมมาวาจา เว้นมิจาวาจา ถอนวจีทุจริต ๔ อย่าง สัมปยุต
ด้วยสัมมาสังกัปปะนั้นของผู้เห็นและตรึกอย่างนั้น

สัมมากัมมันตะ เว้นมิจากัมมันตะตัดมิจากัมมันตะ ๓ อย่าง
สัมปยุตด้วยสัมมาวาจานั้นของผู้เว้นอย่างนั้น,

สัมมาอาชีวะคือเว้นจากมิจฉาอาชีวะตัดความหลอกลวงเป็นต้น
สัมปยุตด้วยสัมมากัมมันตะนั้น เป็นความผ่องแผ้วของวาจา กัมมันตะ
เหล่านั้นของบุคคลนั้น.

สัมมาวายามะ ปราศจากความเพียร ตัดความเกียจคร้าน สัมปยุต
ด้วยสัมมากัมมันตะนั้น สมควรแก่สัมมากัมมันตะนั้น ของบุคคลผู้ตั้งอยู่
ในศีลภูมิ กล่าวคือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ
และให้สำเร็จโดยไม่ให้อกุศลเกิดขึ้น ละอกุศลที่เกิดขึ้น ทำกุศลที่ยัง
ไม่เกิดให้เกิดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ในกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว,

สัมมาสติ ความที่จิตไม่ลุ่มหลง กำจัดมิจฉาสติสัมปยุตด้วย
สัมมาวายามะนั้นของผู้พยายามอยู่อย่างนี้ และให้สำเร็จการพิจารณาภายใน
กายเป็นต้น,

สัมมาสมาธิ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวกำจัดมิจฉาสมาธิสัมปยุต
ด้วยสัมมาสตินั้นของผู้ที่คุ้มครองจิต ตั้งจิตไว้ดีด้วยสติอย่างยอดเยี่ยม.
นี้ คือ อภิญญาภิรมรรคอันประเสริฐ เป็นโลกุตระ.

มรรคที่เป็น ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นั้น พร้อมด้วยโลกีย-
มรรค ได้แก่ วิชา และ จรรยา เพราะสงเคราะห์สัมมาทิฏฐิและ
สัมมาสังกัปปะด้วย วิชา สงเคราะห์ธรรมที่เลื่อมด้วย จรรยา. อนึ่ง.
ได้แก่ สมณะและวิปัสสนา เพราะสงเคราะห์ธรรมทั้งสองอย่างนั้นด้วย

วิปัสสนาญาณ สงเคราะห์ธรรมนอกนั้นด้วยสมถญาณ. ได้แก่ขั้นที่ ๓ และสิกขา ๓ เพราะสงเคราะห์ธรรมทั้งสองนั้นด้วยปัญญาขั้นที่ สงเคราะห์ธรรม ๓ อย่างในลำดับธรรมนั้นด้วยศีลขั้นที่ สงเคราะห์ธรรม ๓ อย่างที่เหลือด้วยสมาธิขั้นที่ และสงเคราะห์ด้วยอริปัญญาสิกขา อริ-ศีลสิกขา และอริจิตตสิกขา.

พระอริยสาวกประกอบด้วยมรรค เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ จุจคนเดินทางไกลประกอบด้วยตาสามารถเห็นได้ และด้วยเท้าสามารถเดินไปได้ เว้นที่สุด ๒ อย่าง คือ เว้น กามสุขัลลิกานุโยค ด้วยวิปัสสนาญาณ เว้น อตถกิลมถานุโยค ด้วยสมถญาณ ปฏิบัติมัชฌิมาปฏิปทา ทำลายกองโมหะด้วยปัญญาขั้นที่... กองโทสะด้วยศีลขั้นที่...กองโลภะด้วยสมาธิขั้นที่ ถึงสมบัติ ๓ คือ ปัญญาสัมปทาด้วยอริปัญญาสิกขา, ศีลสัมปทาด้วยอริศีลสิกขา, สมาธิสัมปทาด้วยอริจิตตสิกขา แล้วบรรลุนิพพานอันเป็นอมตะ. ภิกษุหยังลงสู่อริยภูมิ กล่าวคือ สัมมัตตนิยาม อันวิจิตรด้วยธรรมรัตนะ คือ โพธิ-ปักขิยธรรม ๓๗ งานในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถามรรคสังนิทเทศ

อรรถกถาสัจปณิกะ

ก็ในสัจจะ ๔ เหล่านั้น ทุกขสัจจะ มีลักษณะเบียดเบียน.

สมุทยสัจจะ มีลักษณะเป็นแดนเกิด, นิโรธสัจจะ มีลักษณะสงบ, มรรคสัจจะ มีลักษณะนำออก, อีกอย่างหนึ่ง อริยสัจมีปวัตติ-การ เป็นไป มีปวัตตะ-ผู้ให้เป็นไป มีนิวัตติ-การไม่เป็นไป และมี นิวัตตะ-เหตุไม่เป็นไป เป็นลักษณะโดยลำดับ และมีสังขตะคือทุกข์ มีต้นเหตุ คือเหตุให้เกิดทุกข์ มีอสังขตะ คือนิพพาน และมีทศนะ คือ มรรคเป็นลักษณะเหมือนกัน

หากมีคำถามว่า ก็เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวอริยสัจ ๔ ไม่หย่อน ไม่ยิ่ง. เพราะไม่มีอย่างอื่น และเพราะไม่ควรทำอย่างใดอย่างหนึ่ง ออกไป. เพราะว่าสิ่งอื่น หรือยิ่งไปกว่านี้ หรืออริยสัจเหล่านั้นจะพึง นำออกได้อย่างเดียว ไม่มี.

สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์
พึงมาในที่นี้ กล่าวว่า ข้อที่พระสมณโคดมแสดง
ไม่ใช่ทุกขอริยสัจ ทุกขอริยสัจเป็นอย่างอื่นนั้น,
เรจักบัญญัติทุกขอริยสัจอย่างอื่น เว้นทุกขอริย-
สัจ ๔ ดังนี้ ข้อนั้นมิใช่วิฐานะที่จะมีได้ดังนี้ เป็นต้น.

ตรัสไว้อีกว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์
เหล่าใดเหล่าหนึ่ง พึงกล่าวอย่างนี้ว่า ข้อที่พระ
สมณโคตมแสดงว่ามีไข่มุกข์ อันเป็นอริยสัจ
ข้อที่ ๑, เราก็คบัญญัติทุกข้ออันเป็นอริยสัจ
ข้อที่ ๑ โดยบอกปิดทุกข้อนี้อันเป็นอริยสัจข้อที่ ๑.
เสียดังนี้ ข้อนั้นมิใช่ฐานะที่จะมีได้ดังนี้ เป็นต้น^๑.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงบอกประวัติ-ความ
เป็นไป จึงทรงบอกพร้อมด้วยเหตุ, และบอกนิวัตติ คือพระนิพพาน
พร้อมด้วยอุบาย คือมรรค. เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
อริยสัจ ๔ โดยเป็นธรรมอย่างยั่งยืนไปกว่านั้นแห่งเหตุทั้ง ๒ ประการ คือ
ของประวัติ-ความเป็นไปและนิวัตติ - การกลับไป.

อนึ่ง ท่านกล่าวถึงอริยสัจ ๔ ด้วยสามารถแห่งต้นหาวัตถุ ต้นหา
ต้นหานิโรธ และอุบายดับต้นหา, และความอาลัย ยินดีในความอาลัย
ถอนความอาลัย และอุบายในการถอนความอาลัย, อันควรกำหนดรู้
ควรละ ควรทำให้แจ้ง และควรทำให้เกิด.

อนึ่ง ในอริยสัจนี้ท่านกล่าว ทุกขสัจ เป็นข้อที่ ๑ เพราะ
ทุกขสัจ รู้ได้ง่าย เพราะเป็นของหยาบ และเพราะเป็นของทั่วไปแก่

๑. สํ . มหา. ๑๕/๑๕๓.

สัตว์ทั้งปวง. เพื่อแสวงถึงเหตุแห่งทุกข์สังนั้น ท่านจึงกล่าว สมุทยสัง
ในลำดับต่อไป, เพื่อให้รู้ว่าการดับผลได้ เพราะดับเหตุ จึงกล่าว
นิโรธสัง ต่อจากนั้น, เพื่อแสดงอุบายให้บรรลุนิโรธสัง นั้น จึง
กล่าว มรรคสัง ในที่สุด. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวถึง ทุกขสัง ก่อน
เพื่อให้เกิดความสังเวชแก่สัตว์ทั้งหลายผู้ถูกมัดด้วยความพอใจ ความ
สุขในภพ ทุกข์นั้นบุคคลไม่ทำแล้วย่อมไม่มาถึง, ย่อมไม่มีโดยไม่ถือตัว
ว่าเป็นใหญ่เป็นต้น, แต่ย่อมมิได้ด้วยเหตุนี้ เพื่อให้รู้ดังนี้ท่านจึงกล่าว
สมุทยสัง ในลำดับจากทุกข์สังนั้น เพื่อให้เกิดความปลอดโปร่งใจ.
ด้วยการเห็นอุบายสลัดออกของผู้แสวงหาอุบายสลัดออกจากทุกข์ มี
ความสลัดใจ เพราะถูกทุกข์พร้อมด้วยเหตุครอบงำ ท่านจึงกล่าว
นิโรธสัง ต่อจากนั้น, จากนั้นเพื่อบรรลุนิโรธท่านจึงกล่าว มรรค
อันให้ถึงนิโรธ นี่เป็นลำดับของอริยสังเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ในอริยสังเหล่านี้ควรเห็น ทุกขสัง คุณเป็นภาระ, ควร
เห็น สมุทยสัง คุณแบกภาระ, ควรเห็น นิโรธสัง คุณการวางภาระ,
ควรเห็น มรรคสัง คุณอุบายวางภาระ.

อีกอย่างหนึ่ง ควรเห็น ทุกขสัง คุณโรค, ควรเห็น สมุทย-
สัง คุณเหตุของโรค, ควรเห็น นิโรธสัง คุณโรคสงบ, ควรเห็น
มรรคสัง คุณเภสัช. อีกอย่างหนึ่ง ควรเห็น ทุกขสัง คุณข้าวยาก

หมากแพง, ควรเห็น สมุทยสัง จุฬนแล้ง, ควรเห็น นิโรธสัง

จุฬาวปลาหาง่าย, ควรเห็น มรรคสัง จุฬนตกต้องตามฤดูกาล.

อีกอย่างหนึ่ง พึงประกอบอริยสังเหล่านี้แล้ว พึงทราบโดยเปรียบเทียบด้วยคนมีเวร เหตุของเวร การถอนเวร อุบายการถอนเวร, ด้วยคันไม้มีพิษ รากคันไม้ การทำลายราก และอุบายทำลายรากนั้น, ด้วยภัย เหตุของภัย ความไม่มีภัยและอุบายบรรลุถึงความไม่มีภัยนั้น, ด้วยฝั่งใน ห้วงน้ำใหญ่ ฝั่งนอก และความพยายามให้ถึงฝั่งนอกนั้นด้วยประการดังนี้.

อนึ่ง พึงทราบสังจะเหล่านี้ทั้งหมดโดยปรมาัตถ์ว่า สูญ เพราะไม่มีผู้สวय ผู้ทำ ผู้ดับ และผู้ไป. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า

ทุกขเมว हि न गोจิ ทุกฺขจิตฺ

การโก น กิริยาว วิชฺชติ,

อตุถิ นิพฺพุติ น นิพฺพุโต ปฺมา

มคฺคมตฺถิ คมโก น วิชฺชติ.

ความจริงทุกข์เท่านั้นมีอยู่ แต่ไม่มีใครๆถึง

ทุกข์ กิริยาคือการทำมีอยู่ แต่ผู้ทำไม่มี, ความดับ

มีอยู่ แต่คนดับไม่มี ทางมีอยู่ แต่ผู้เดินไม่มี.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวว่า

ฐวสุกสุขตฺตสุณฺณํ ปุริมทฺวยมตฺตสุณฺณมมตํ ปทํ

ฐวสุตฺตวิริโท มคฺโค อิติ สุณฺณตา เตสุ.

ความว่างในสังขจะ ๔ เหล่านั้น พึงทราบ

อย่างนี้ว่า สังขจะ ๒ บทแรกคือทุกข์สมุทัย ว่าง

จากความเที่ยง ความงาม ความสุข และอิตตา

อมตบท คือพระนิพพาน ว่างจากอิตตา มรรค

ว่างจากความยั่งยืน ความสุข และอิตตา ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง สังขจะ ๓ อย่างสูญจากนิโรธ, และนิโรธก็สูญจากสังขจะ ๓ อย่างที่เหลือ. อีกอย่างหนึ่ง ในสังขจะ ๔ เหล่านี้ เหตุสูญจากผล เพราะไม่มีทุกข์ในสมุทัย, และไม่มีนิโรธในมรรค, เหตุไม่ร่วมกรรมกับผล คุณปกติของลัทธิทั้งหลาย มีปกติวาที่เป็นต้น อนึ่ง ผลก็สูญจากเหตุ เพราะทุกข์สมุทัย และนิโรธมรรคไม่ได้เสมอกัน, ผลนั้นมิได้เป็นอย่างเดียวกับเหตุ แต่เป็นเหตุเป็นผล คุณสองอนุของลัทธิทั้งหลายมีสมวาชาที่เป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า

ตยมิข นิโรธสุณฺณํ ตยเน เตนาปิ นิพฺพุตี สุณฺณา

สุณฺโณ ผเลน เหตุ ผลมฺปิ ตํ เหตุนา สุณฺณํ .

ในที่นี้สังขจะ ๓ อย่าง สูญจากนิโรธ นิโรธ

ก็สูญจากสังขจะ ๓ อย่างเมื่อนั้น สังขจะเป็นเหตุ

สูญจากสัจจะที่เป็นผล แม้สัจจะที่เป็นผล ก็สูญ
จากสัจจะที่เป็นเหตุ นั้น ดังนี้.

สัจจะทั้งหมดเป็นสภาวะของกันและกัน โดยความจริงแท้ โดย
สูญจากตัวตน และโดยแทงตลอดสิ่งที่ทำได้ยาก ดังที่พระผู้มีพระภาค-
เจ้าตรัสว่า

ดูก่อนอนนทฺ์ เรื่อย่อมสำคัญความข้อนั้น
เป็นอย่างไร, อย่างไหนจะทำได้ยากกว่ากันหรือ
จะให้เกิดขึ้นได้ยากกว่ากัน คือการที่ยิงลูกศรให้
เข้าไปติดๆ กันทางช่องดาลอันเล็ก แต่ที่ใกล้ได้
ไม่ผิดพลาด กับการที่บุคคลแทงปลายขนทราย
ด้วยปลายขนทรายที่แบ่งออกแล้วเป็น ๗ ส่วน.^๑

พระอนนทฺ์กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ
การแทงปลายขนทราย ด้วยปลายขนทรายที่แบ่ง
ออกแล้วเป็น ๗ ส่วน กระทำได้ยากกว่า และ
ให้เกิดได้ยากกว่า พระเจ้าข้า.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนอนนทฺ์
ชนเหล่าใด ย่อมแทงตลอดตามความเป็นจริงว่านี้

๑.ส. ม. เป็นสตรา ร้อยส่วน.

ทุกซ์ ๗๑. นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ชนเหล่านั้น

ย่อมแทงตลอดได้ยากกว่าโดยแท้ ดังนี้.

สัจจะทั้งหลายเป็นวิสภาคะกันเพราะกำหนดด้วยลักษณะของ
คน. สัจจะสองข้างดันเป็นสภาคะกัน ด้วยอรรถว่าเรียนรู้ยากเพราะลึกซึ้ง
เพราะเป็นโลกิยะ และเพราะมีอาสวะ, เป็นวิสภาคะกัน เพราะต่างเป็น
เหตุผลกัน และเพราะควรกำหนดรู้และควรละ. แม้สองข้อหลังก็เป็น
สภาคะกันด้วยความเป็นธรรมลึกซึ้ง เพราะเรียนรู้ได้ยาก เพราะเป็น
โลกุตระ และเพราะไม่มีอาสวะ, เป็นวิสภาคะกัน เพราะต่างก็เป็นใหญ่
ในวิสัย และเพราะควรทำให้แจ้ง ควรทำให้เกิด. แม้ข้อที่ ๑ และ
ข้อที่ ๓ ก็เป็นสภาคะกันโดยอ้างถึงผล, เป็นสภาคะกันโดยเป็นสังขตะ
และอสังขตะ. แม้ข้อที่ ๒ และข้อที่ ๔ ก็เป็นวิสภาคะกันโดยอ้างถึงเหตุ
เป็นวิสภาคะกันโดยเป็นกุศลและอกุศลส่วนเดียว สัจจะที่ ๑ และที่ ๔
เป็นสภาคะกัน เป็นสังขตธรรมด้วยกัน, เป็นวิสภาคะกันโดยเป็นโลกิยะ
และโลกุตระ ธรรมข้อที่ ๒ และข้อที่ ๓ ก็เป็นสภาคะกันโดยความเป็น
เสกขะก็ไม่ใช่ อเสกขะก็ไม่ใช่, เป็นวิสภาคะกันโดยมีอารมณ์ และ
ไม่มีอารมณ์. ท่านกล่าวไว้ว่า

อติ เอว ปกาเรหิ นเยหิ จ วิจกุขโณ

วิขณฺหา อริยสจฺจานํ สภาคตีสภาคํ

๑. ส มหา. ๑๕/๑๗๓๘.

บัณฑิตผู้เห็นแจ้งโดยประการ และโดยนัย

อย่างนี้ พึงรู้แจ้งความที่อริยสัจทั้งหลายเป็นสภาวะ
คือมีส่วนเสมอกัน และวิสภาวะ คือมีส่วนไม่เสมอ
กันด้วยประการดังนี้.

อนึ่ง ในอริยสัจนี้ ทุกข์ทั้งหมด เป็นอย่างเดียวกันโดยความ
เป็นไป, เป็น ๒ อย่าง โดยนามและรูป, เป็น ๓ อย่าง โดยประเภท
แห่งภพที่เกิด คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ, เป็น ๔ อย่าง โดย
ประเภทของอาหาร ๔, เป็น ๕ อย่าง โดยประเภทของอุปทานชั้น ๕

แม้สมุทัย ก็เป็นอย่างเดียวกันโดยให้วิภูฏะเป็นไป เป็น ๒ อย่าง
โดยสัมปยุตและไม่สัมปยุตด้วยทวิภูฏะ, เป็น ๓ อย่าง โดยประเภทแห่ง
กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา, เป็น ๔ อย่าง โดยเป็นธรรม
อันมรรค ๔ พึงละ, เป็น ๕ อย่าง โดยประเภทการยินดียิ่งในรูปเป็น
ต้น, เป็น ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งหมู่ตัณหา ๖.

แม้นิโรธ ก็เป็นอย่างเดียวกันโดยความเป็นอสังขตธาตุ, แต่
โดยปริยายมี ๒ อย่าง โดยเป็นสอุปาทิเสสและอนุปาทิเสส, เป็น
๓ อย่าง โดยเข้าไปสงบภพทั้ง ๓, เป็น ๔ อย่าง โดยควรบรรลุมรรค
๔, เป็น ๕ อย่าง โดยเข้าไปสงบความยินดียิ่ง ๕, เป็น ๖ อย่าง โดย
ประเภทแห่งความสิ้นหมู่ตัณหา ๖.

แม้มรรค ก็เป็นอย่างเดียวโดยควรทำให้เกิด, เป็น ๒ อย่าง
โดยประเภทแห่งสมถะและวิปัสสนา, หรือโดยประเภทแห่งทศนะและ
ภาวนา, เป็น ๓ อย่าง โดยประเภทแห่งชั้น ๓. จริ่งอยู่มรรคนี้
เพราะเป็นสัพพเทสธรรม จึงสงเคราะห์ด้วยชั้น ๓ (ศีลชั้น สมภา-
ชั้น ปัญญาชั้น) ที่เป็นนิปปเทสธรรม ดูเมืองสงเคราะห์รวมเข้า
ด้วยราชาณาจักร ฉะนั้น ดังที่ท่านกล่าวว่า

ดูก่อนอาวโโสวิสาขะ ชั้น ๓ ไม่สงเคราะห์
เข้าด้วยมรรคมืองค์ ๘ อันเป็นอริยะ. ดูก่อนอาวโโส
วิสาขะ มรรคมืองค์ ๘ อันเป็นอริยะ สงเคราะห์
เข้าด้วยชั้น ๓. ดูก่อนอาวโโสวิสาขะ ธรรมเหล่านี้
คือ สัมมวาจา สัมมกัมมันโต และสัมมาอาชีโว
สงเคราะห์เข้าในศีลชั้น. ธรรมเหล่านี้ คือ สัม-
มวาจาโม สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ สงเคราะห์
เข้าในสมาธิชั้น. ธรรมเหล่านี้ คือ สัมมาทิฏฐิ
สัมมาสังกัปปะ สงเคราะห์เข้าในปัญญาชั้น. มรรค
๔ อย่าง สงเคราะห์ด้วยโสดาปัตติมรรคเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ถ้าจะทั้งหมดเป็นอย่างเดียวกัน เพราะความเป็น
สิ่งจริงแท้, หรือ เพราะความเป็นสิ่งควรรู้อย่าง. เป็น ๒ อย่าง โดย
เป็นโลกิยะและโลกุตระ หรือโดยเป็นสังขตะและอสังขตะ. เป็น ๓

อย่าง โดยเป็นสิ่งควรละ โดยเป็นสิ่งไม่ควรละ และโดยเป็นสิ่งควรละ
ก็หามิได้ เป็นสิ่งไม่ควรละก็หามิได้ จาตสนะและภาวนา. เป็น ๔
อย่าง โดยเป็นสิ่งควรกำหนดรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้ง และควรทำ
ให้เกิด. ท่านกล่าวว่า

เอว อริยสจฺจนํ ทุพฺโพชานํ พุโร วิธิ

อนนฺทเกทโธ ชลฺยนา หิตาย จ สุขาย จ.

พระพุทฺธเจ้าทรงรู้วิธีของอริยสัจอย่างนี้ ที่รู้

ได้ยาก โดยประเภทไม่น้อย เพื่อประโยชน์และ
เพื่อความสุข ดังนี้.

จบ อรรถกถาสัจปกิณกะ

บัดนี้ พระธรรมเสนาบดีซึ่งแจ้งสัจตुकนัยในที่สุดตามลำดับที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วนั้นแล แล้วแสดงสรุปสุตมยญาณด้วย
สัจตुकนัยมีอาทิว่า ตํ ฅาตฏฺเฐน ฅาณํ -ชื่อว่าญาณว่าด้วยอรรถว่ารู้
ธรรมนั้น, ครั้นแล้วพระธรรมเสนาบดีแสดงสรุปอริยสัจทั้งหมดที่ท่าน
กล่าวไว้ในครั้งก่อนว่า โสดาวทานน ปญฺญา สุตมยฅาณํ -ปัญญา
ในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว ชื่อว่า สุตมยฅาณ ด้วยประการ-
ฉะนั้น.

จบ อรรถกถาสุตมยฅาณนิตเทส

ศีลมยญาณนิตเทศ

[๘๖] ปัญญาในการฟังธรรมแล้วสำรวจไว้ ชื่อว่าศีลมยญาณ
อย่างไร ?

ศีล ๕ ประเภท คือ **ปริยัตตปาริสុทธิศีล**-ศีลคือความบริสุทธิ์
มีส่วนสุด ๑. อปริยัตตปาริสุทธิศีล-ศีลคือความบริสุทธิ์ไม่มีส่วนสุด
ปริบูรณ์ปาริสุทธิศีล-ศีลคือความบริสุทธิ์เต็มรอบ ๑. อปรามัญฐปาริ-
สุทธิศีล-ศีลคือความบริสุทธิ์อันทิฐิไม่จับต้อง ๑. ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิ
ศีล-ศีลคือความบริสุทธิ์โดยระงับ ๑.

ในศีล ๕ ประการนี้ **ปริยัตตปาริสุทธิศีล**เป็นไฉน **ปริยัตต-**
ปาริสุทธิศีลนี้ ของอนุปสัมบันผู้มีสิกขาบทมีที่สุด.

อปริยัตตปาริสุทธิศีลเป็นไฉน **อปริยัตตปาริสุทธิศีล**นี้ ของ
อนุปสัมบันผู้มีสิกขาบทไม่มีที่สุด.

ปริบูรณ์ปาริสุทธิศีลเป็นไฉน **ปริบูรณ์ปาริสุทธิศีล**นี้ ของ
กัลยาณปุณฺณผู้ประกอบในกุศลธรรม ผู้กระทำให้บริบูรณ์ในธรรมอัน
เป็นที่สุดของพระอเสขะ ผู้ไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต ผู้ละชีวิต
แล้ว

อปรามัญฐปาริสุทธิศีลเป็นไฉน **อปรามัญฐปาริสุทธิศีล**นี้ ของ
พระเสขะ ๗ จำพวก.

ปฏิบัติสัทธิปาริสุทธิศีลเป็นไฉน ปฏิบัติสัทธิปาริสุทธิศีลนี้ ของ
พระชินาสพสวากพระตถาคตเจ้า ของพระปัจเจกพุทธเจ้า และของ
พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

[๗๘] ศีลมีที่สุดก็มี ศีลไม่มีที่สุดก็มี ในศีล ๒ อย่างนั้น
ศีลมีที่สุดนั้นเป็นไฉน ศีลมีที่สุดเพราะลาภก็มี ศีลมีที่สุดเพราะยศก็มี
ศีลมีที่สุดเพราะญาติก็มี ศีลมีที่สุดเพราะอวัยวะก็มี ศีลมีที่สุดเพราะ
ชีวิตก็มี.

ศีลมีที่สุดเพราะลาภนั้นเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อม
ล่วงลิกขาบทตามที่ตนสมารถไว้เพราะเหตุแห่งลาภ เพราะปัจจัยแห่ง
ลาภ เพราะการณแห่งลาภ ศีลนี้เป็นลาภปริยัตตศีล.

ศีลมีที่สุดเพราะยศเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ ...เพราะ
เหตุแห่งยศ... ศีลนี้เป็นยศปริยัตตศีล.

ศีลมีที่สุดเพราะญาตินั้นเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้...
เพราะเหตุแห่งญาติ.. ศีลนี้เป็นญาติปริยัตตศีล.

ศีลมีที่สุดเพราะอวัยวะนั้นเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้...
เพราะเหตุแห่งอวัยวะ ..ศีลนี้เป็นอังกปริยัตตศีล.

ศีลมีที่สุดเพราะชีวิตนั้นเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อม
ล่วงลิกขาบทตามที่ตนสมารถไว้เพราะเหตุแห่งชีวิต เพราะปัจจัยแห่ง
ชีวิต เพราะการณแห่งชีวิต ศีลนี้เป็นชีวิตปริยัตตศีล ศีลเห็นปานนี้

เป็นศีลขาด เป็นศีลทะลุ ต่าง พร้อย ไม่เป็นไทย วิญญูชนไม่
สรรเสริญ อันค้นหาและทูลจับต้องแล้ว ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ เป็นที่
ตั้งแห่งความเดือดร้อน ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความปราโมทย์ ไม่เป็นที่ตั้งแห่ง
ปีติ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความระงับ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความสุข ไม่เป็นที่ตั้ง
แห่งสมาธิ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งขณิกัตถุญาณทัศนะ ไม่เป็นไปเพื่อความ
เบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบระงับ
เพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยส่วนตัว ศีลนี้
เป็นปริยัตตศีล.

[๘๘] ศีลไม่มีที่สุดนั้นเป็นโจน ศีลไม่มีที่สุดเพราะลากก็มี
ศีลไม่มีที่สุดเพราะขศก็มี ศีลไม่มีที่สุดเพราะญาติก็มี ศีลไม่มีที่สุดเพราะ
อวยะก็มี ศีลไม่มีที่สุดเพราะชีวิตก็มี.

ศีลไม่มีที่สุดเพราะลากเป็นโจน บุคคลบางคนในโลกนี้ แม้
ความคิดก็ไม่ให้เกิดขึ้นเพื่อจะล่วงสิกขาบทตามที่ตนสมาทนไว้ เพราะ
เหตุแห่งลาก เพราะปัจจัยแห่งลาก เพราะการณแห่งลาก อย่างไรก็ตาม
เขาจักล่วงสิกขาบทแล้ว ศีลนี้เป็นศีลไม่มีที่สุดเพราะลาก.

ศีลไม่มีที่สุดเพราะขศนั้นเป็นโจน บุคคลบางคนในโลกนี้...
เพราะเหตุแห่งขศ... ศีลนี้เป็นศีลไม่มีที่สุดเพราะขศ.

ศีลไม่มีที่สุดเพราะญาตินั้นเป็นโจน บุคคลบางคนในโลกนี้ ...
เพราะเหตุแห่งญาติ... ศีลนี้เป็นศีลไม่มีที่สุดเพราะญาติ.

ศีลไม่มีที่สุดเพราะอวิชะนั้นเป็นไฉนบุคคลบางคนในโลกนี้ ...

เพราะเหตุแห่งอวิชะ... ศีลนี้เป็นศีลไม่มีที่สุดเพราะอวิชะ.

ศีลไม่มีที่สุดเพราะชีวิตนั้นเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ แม้ความคิดก็ไม่ให้เกิดขึ้นเพื่อล่วงสิกขาบท ตามที่ตนสมารถได้ เพราะเหตุแห่งชีวิต เพราะปัจจัยแห่งชีวิต เพราะการณแห่งชีวิต อย่างไรก็ตามเขาจักล่วงสิกขาบทแล้ว ศีลนี้เป็นศีลไม่มีที่สุดเพราะชีวิต ศีลเห็นปานนี้เป็นศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไทย วิญญูชนสรรเสริญ อันค้นหาและทักขิไม่จำเป็นต้อง เป็นไปเพื่อสมาธิ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน เป็นที่ตั้งแห่งความปรามोध์ เป็นที่ตั้งแห่งปีติ เป็นที่ตั้งแห่งความระงับ เป็นที่ตั้งแห่งความสุข เป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ เป็นที่ตั้งแห่งยถาภูตญาณทัศนะ ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยส่วนเดียว ศีลนี้เป็นอปริยัตศีล.

[๘๕]อะไรเป็นศีล ศีลมีเท่าไร ศีลมีอะไรเป็นสมุฏฐาน

ศีลเป็นที่ประชุมแห่งธรรมอะไร?

อะไรเป็นศีล? เจตนาเป็นศีล เจตสิกเป็นศีล ความสำรวมเป็นศีล ความไม่ล่วงเป็นศีล.

ศีลมีเท่าไร? ศีลมี ๓ คือ กุศลศีล อกุศลศีล อัพยากตศีล.

ศีลมีอะไรเป็นสมุฏฐาน? กุศลศีลมีกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน

อกุศลศีลมีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน อภัยกตศีลมีอภัยกตจิตเป็นสมุฏฐาน.

ศีลเป็นที่ประชุมแห่งธรรมอะไร ศีลเป็นที่ประชุมแห่งสังวร เป็นที่ประชุมแห่งการไม่ก้าวล่วง เป็นที่ประชุมแห่งเจตนาอันเกิดในความเป็นอย่างนั้น ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่าสำรวม และไม่ก้าวล่วง ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉนจาร มุสาวาท ปิสุณาวาจ ฆรูสาวจา สัมผัสปปลาปะ อภิขมา พยาบาท มิจฉาทิฎฐิ ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่าสำรวม และไม่ก้าวล่วงกามฉันทะ ด้วยเนกขัมมะ ... ความพยาบาทด้วยความไม่พยาบาท ... ถิ่นมีพระด้วยอาโลกสัญญา ... อุทธัจจะด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ... วิจิกิจฉาด้วยการกำหนดธรรม... อวิชชา ด้วยญาณ ... อรติด้วยความปราโมทย์ ... นิเวรณด้วยปฐมฌาน ... วิตกวิจารณ์ด้วยทุติยฌาน ... ปิตีด้วยตติยฌาน ... สุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน... รูปสัญญา ปุณณสัญญา นานัตตสัญญา ด้วยอากาสาณัญจายตนสมาบัติ... อากาสาณัญจายตนสสัญญาด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ... วิญญาณัญจายตนสัญญาด้วยอาภิญญายตนสมาบัติ... อาภิญญายตนสัญญาด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ... นิจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสนา... สุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสนา... อัตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสนา... นันทิด้วยนิพพิทานุปัสนา... ราคะด้วยวิราคานุปัสนา... สมุทัยด้วยนิโรธานุปัสนา... อาทานด้วยปฏินิสสัคคานุปัสนา... มนสัญญาด้วยขยา-

นุปีสนา ... อายุหนะด้วยยานุปีสนา... ฐวัญญด้วยวิปริณามานุปีสนา
...นิมิตด้วยอนิมิตตานุปีสนา...ปณิธิด้วยอัปปณิหิตานุปีสนา...อภินิเวส
ด้วยสุญญตานุปีสนา...สราททานาภินิเวสด้วยอริปัญญาธรรมวิปีสนา...
สัมโมหาภินิเวสด้วยถาถุตญาณทัสนะ... อาลยาภินิเวสด้วยอาทีนวานุปีส-
นา...อัปปกัสังขาด้วยปุกัสังขานุปีสนา... สังโยคาภินิเวสด้วยวิวัฏฏณานุ-
ปีสนา...กิเลสที่ตั้งอยู่ร่วมกันกับทัญญูด้วยโสคาปัตติมรรค...กิเลส
หยาบ ๆ ด้วยสกทาคามิมรรค กิเลสละเอียดด้วยอนาคามิมรรค ชื่อว่าศีล
เพราะอรรถว่าสำรวม และไม่กำล่งกิเลสทั้งปวงด้วยอหัตมรรค.

[๕๐] ศีล ๕ คือ การละปาณาติบาตเป็นศีล เวรมณี การ
งดเว้นเป็นศีล เจตนาเป็นศีล สังวรเป็นศีล การไม่ล่วงเป็นศีล ศีล
เห็นปานนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อนแห่งจิต เพื่อความปรา-
โมทย์ เพื่อปิติ เพื่อปัสสัทธิ เพื่อโสมนัส เพื่อการเสพโดยเอื้อเพื่อ
เพื่อความเจริญ เพื่อทำให้มาก เพื่อเป็นเครื่องประดับ เพื่อเป็นบริวาร
เพื่อเป็นบริวาร เพื่อความบริบูรณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย
เพื่อความคลายกำหนดเพื่อความดับ เพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง
เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยส่วนเดียว.

บรรดาศีลเห็นปานนี้ สังวรปาริสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยความ
สำรวมเป็นอธิศีล จิตตั้งอยู่ในความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวม ย่อมไม่ถึง
ความฟุ้งซ่าน อวิกเขปปาริสุทธิ ความบริสุทธิ์คือความที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน

เป็นอธิจิต พระโยคาวจรย่อมเห็นสังวรปาริสุทธิโดยชอบ ย่อมเห็น
อวิกเขปปาริสุทธิโดยชอบ ทักสันปาริสุทธิความบริสุทธฺิแห่งทักสันะ. เป็น
อธิปัญญา.

ในความสำรวม ความไม่ฟุ้งซ่านและทักสันะนั้น ความสำรวม
เป็นอธิศีลสิกขา ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นอธิจิตสิกขา ความเห็นแจ้ง เป็น
อธิปัญญาสิกขา พระโยคาวจรเมื่อนี้ถึงถึงสิกขา ๓ นี้ ชื่อว่าย่อมศึกษา
เมื่อรู้ เมื่อเห็น เมื่อพิจารณา เมื่ออธิฐานจิต เมื่อน้อมใจไปด้วย
ศรัทธา เมื่อประกอบความเพียรไว้ เมื่อตั้งสติมั่น เมื่อตั้งจิตไว้ เมื่อ
รู้ชัดด้วยปัญญา เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่ง เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควร
กำหนดรู้ เมื่อละธรรมที่ควรละ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญ เมื่อทำ
ให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าย่อมศึกษา ทุกอย่าง.

[๕๑]ศีล ๕ คือ การละปาณาติบาต อทินนาทาน กาเม-
ศุมิฉาจาร มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา สัมผัสปปลาปะ อภิชฌา
พยาบาท มิจฉาทิฎฐิ การละกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ การละความ
พยาบาทด้วยความไม่พยาบาท การละถีนมิทระด้วยอาโลกสัญญา การ
ละอุทธัจจะด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน การละวิจิกิจฉาด้วยการกำหนดธรรม
การละอวิชชาด้วยญาณ การละอริด้วยความปราโมทย์ การละนิวรณ์
ด้วยปฐมฌาน การละวิตกวิจารณ์ด้วยทุติยฌาน การละปีติด้วยตติยฌาน
การละสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน การละรูปสัญญา, ปุณฺณสัญญา, นา-
นัตตสัญญาด้วยอาภาสานัญญาขณสมาบัติ การละอาภาสานัญญาขณ-

สัญญาด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ การละวิญญาณัญจายตนสัญญา
ด้วยอาภิกขัญจายตนสมาบัติ การละอาภิกขัญจายตนสัญญาดด้วยเนว-
สัญญานาสนัญจายตนสมาบัติ การละนิจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสนา การ
ละสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสนา การละอัสสัญญาด้วยอนัตตานุปัสนา
การละนันทด้วยนิพพิทานุปัสนา การละราคะด้วยวิราคานุปัสนา การ
ละสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสนา การละอาทนะด้วยปฏินิสสัคคานุปัสนา
การละภณสัญญาด้วยขยานุปัสนา การละอายุหะด้วยขยานุปัสนา การ
ละฐสัญญาด้วยวิปริณาคานุปัสนา การละนิมิตด้วยอนิมิตตานุปัสนา
การละปณชิด้วยอัปปณหิตานุปัสนา การละอกนิเวสด้วยสุญญตานุปัสนา
การละสाराทธานิกนิเวสด้วยอริปัญญาธรรมวิปัสสนา การละสัมโมหา
กนิเวสด้วยขถาภูตญาณทัสสะ การละอาลาภกนิเวสด้วยอาทีนวานุปัสนา
การละอัปปปฏิสังขาด้วยปฏิสังขานุปัสสนา การละสังโยคากนิเวสด้วย
วิวิฏฐานุปัสสนา การละกิเลสที่ตั้งอยู่ร่วมกันกับทักขณด้วยโสคาปัตติมรรค
การละกิเลสที่หยาบๆ ด้วยสกทาคามิมรรค การละกิเลสที่ละเอียดด้วย
อนาคามิมรรค การละกิเลสทั้งปวงด้วยอรหัตมรรค การละนั้นๆ เป็น
ศีล เวนมณีเป็นศีล...เมื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่า
ย่อมศึกษา.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้นๆ ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการฟังธรรมแล้ว
สำรวจไว้เป็นสัทมยญาณ.

๒ อรรถกถาสีลมยญาณนิตเทศ

๘๖]พึงทราบวินิจฉัยในสีลมยญาณนิตเทศดังต่อไปนี้. บทว่า
ปญฺจ คือการกำหนดจำนวน. บทว่า **สีลานิ** เป็นการแสดงธรรมที่
กำหนดไว้. บทมีอาทิว่า **ปริยัตตปาริสุทธิสีล** - สีลคือความบริสุทธิ์มี
ส่วนสุด ได้แก่ แสดงศีล ๕ โดยสรุป.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **ปริยัตตปาริสุทธิ** ดังต่อไปนี้
ความบริสุทธิ์ชื่อว่า **ปริยัตตะ** เพราะความบริสุทธิ์มีส่วนสุด คือมี
กำหนดด้วยการนับเหมือนผ้า เพราะข้อมด้วยสี่เชียว จึงเรียกว่า **นีน**
เพราะมีสี่เชียว, อีกอย่างหนึ่ง เมื่อศีลสมบูรณ์แล้ว ความบริสุทธิ์
ชื่อว่า **ปริยัตตะ** เพราะมีที่สุดคืออวสาน เพราะผู้มีศีลยังไม่สมบูรณ์
ปรากฏอวสานแล้ว.

อีกอย่างหนึ่งควรกล่าวว่า **สปริยัตตา** พึงทราบว่าท่านลบ **ส**
อักษรเสย จุลบ **อุ** อักษรในบทนี้ว่า **ทก ทกาสยา ปวิสนติ-**
กระแสน้ำข้อมไหลไปสู่แม่น้ำ. ความบริสุทธิ์ชื่อว่า **ปาริสุทธิ**, ความ
บริสุทธิ์นั้นมีส่วน จึงชื่อว่า **ปรยัตตปาริสุทธิ**, สีล คือ **ปรยัตต-**
ปาริสุทธิ ชื่อ **ปรยัตตปาริสุทธิสีล**.

๑. ตี . ขนฺธ. ๑๗/๑๕๕.

โดยตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว ความบริสุทธิ์ไม่มีส่วนสุด ชื่อว่า
อปริยัตตะ, ชื่อว่า อปริยัตตะ เพราะส่วนสุดของความบริสุทธิ์นั้น
ไม่มีบ้าง, ส่วนสุดของความบริสุทธิ์นั้นเจริญแล้วบ้าง.

ชื่อว่า ปริปัญญา - เต็มรอบ ด้วยอรรถว่าไม่หย่อนเป็นปกติฐาน
แห่งอริยมรรค เพราะไม่ขาดจำเดิมแต่สมาทาน เพราะแม้ขาดก็ทำคืนได้
และเพราะเว้นจากมลทินแม้เพียงจิตตูปบาท. และเพราะบริสุทธิ์ดุจแก้ว
มณีอันบริสุทธิ์ และคุณทองคำที่ขัดเป็นอย่างดี ฉะนั้น.

ชื่อว่า อปรามัญญะ เพราะไว้ด้วยทฤษฎี เพราะทฤษฎีไม่จำเป็นต้อง,
อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า อปรามัญญะ เพราะใจก็ไม่สามารถจะกล่าวหา
ได้ว่า นี่เป็นโทษในเพราะศีลของท่าน ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธิ เพราะ
สงบความกระวนกระวายทั้งปวง ในขณะอรหัตผล.

บทว่า อนุปสัมปนนานัน . ชื่อว่า อุปสัมปันนา เพราะถึง
พร้อมแล้วเป็นอันมากด้วยศีลสัมปทา โดยที่สมาทานไม่มีส่วนเหลือ.
ไม่ใช่อุปสัมบัน จึงชื่อว่า อนุปสัมบัน. ของอนุปสัมบันเหล่านั้น. ใน
บทว่า ปริยตฺถสิกขาปทาน - ผู้มีสิกขาบทที่สุคนี้ มีอธิบายดังต่อไปนี้
ชื่อว่า สิกขา ด้วยอรรถว่าควรศึกษา. ชื่อว่า ปทานิ ด้วยอรรถว่า
ส่วน, อธิบายว่า ส่วนที่ควรศึกษา. อีกอย่างหนึ่ง กุศลธรรมทั้งหมด
ชื่อว่า สิกขา เพราะควรปฏิบัติให้อย่างด้วยการตั้งอยู่ในศีล, ศีลทั้งหลาย
ชื่อว่า ปทานิ ด้วยอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งสิกขาเหล่านั้น เพราะเหตุนี้

จึงชื่อว่า ลิกขาบท เพราะเป็นส่วนแห่งลิกขาทั้งหลาย, ชื่อว่า
ปริยัตตลิกขาบท เพราะลิกขาบทมีที่สุด. แห่งอนุสัมบันผู้มีลิกขาบท
มีที่สุดเหล่านั้น.

อนึ่ง ในบทนี้ ที่มี ๒ อย่าง คือ ลิกขาบทมีที่สุด ๑ กาล
มีที่สุด ๑.

ลิกขาบทมีที่สุดเป็นอย่างไร ? อุบาสกอุบาสิกาที่มีลิกขาบท ๑,
๒, ๓, ๔, ๕, ๘, หรือ ๑๐ ตามที่สมาทาน, ลิกขมานา สามเณร
สามเณรี มีลิกขาบท ๑๐ นี้ชื่อว่า ลิกขาปทปริยัตโต - มีลิกขาบท

กาลมีที่สุดเป็นอย่างไร ? อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลายให้ทาน ย่อม
สมาทานศีลมีการจัดอาหารเลี้ยงดูกันเป็นที่สุด, ไปวิหารแล้ว ย่อม
สมาทานศีล มีวิหารเป็นที่สุด, กำหนดคืนวัน ๑ หรือ ๒ หรือ ๓
หรือยิ่งกว่านั้นแล้วสมาทานศีล นี้ ชื่อว่า มีกาลเป็นที่สุด.

ในที่สุด ๒ อย่างนี้ ศีลที่สมาทานแล้วทำลิกขาบทให้มีที่สุด
ด้วยการก้าวล่วงกาลหรือด้วยความตายย่อมสงบ, ศีลที่สมาทานแล้วทำ
กาลมีที่สุด ด้วยการก้าวล่วงกาลนั้นย่อมสงบ.

บทว่า อปริยัตตลิกขาปทาน - ลิกขาบทไม่มีที่สุด ท่านกล่าวว่า

นว โภจิสหุสฺสานิ อสฺสิติ สคฺโกฏฺเฏ

ปญฺญาสฺ สคฺสหุสฺสานิ จตฺตีส จ ปุณฺาปเร,

เอเต สัมมวณินา สมพุทฺธเจนา ปกาสิตา

เปยฺยาลมฺพเชน นิตฺติโกฏฺฐา สิฏฺฐา วินยสฺม ร.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศสังวร-
วินัยเหล่านี้ไว้ แก่พนักบวชโยคิและห้าล้าน
สามสิบหกโยคิ กับอื่นๆ อีก ทรงชี้แจงศึกษา
ในสังวรวินัยด้วยหัวข้อไปยาล.

ชื่อว่า อปริยตนานิ - ไม่มีที่สุด เพราะสิกขาบทเหล่านั้นไม่มี
ที่สุด ด้วยการสมาทานสิกขาบทแม้มีที่สุดไม่มีเหลือด้วยการคำนวณ
อย่างนี้ ด้วยความมีที่สุดที่ยังไม่เห็นเพราะเหตุลาก ยศ ญาติ อวัยวะ
และชีวิต และด้วยความไม่มีกำหนดศีลที่ควรรักษาต่อไปข้างหน้า, ชื่อว่า
อปริยตสิกขาปทา - สิกขาบทไม่มีที่สุด เพราะอนุสัมบันมีสิกขาบท
ไม่มีที่สุด แห่งอนุสัมบันผู้มีสิกขาบทไม่มีที่สุดเหล่านั้น อีกอย่างหนึ่ง
อธิบายว่า พุทฺธปริยตสิกขาปทานิ - แห่งอนุสัมบันผู้มีสิกขาบทมี
ที่สุดเจริญแล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า ปุณฺณชนกฺขุณฺณกานํ ดังต่อ
ไปนี้ ท่านกล่าวว่า

ปุณฺณ ชนนาทีหิ การณฺเห ปุณฺณชนโน

ปุณฺณชนนุโตจฺจตฺตา ปุณฺณวํ ชโนติ.

ชื่อว่า ปุณฺณ ด้วยเหตุมีกิเลสหนาเกิดขึ้น

เป็นต้น, เพราะกิเลสหนาหยั่งลงภายในของปุณฺณ

ฉะนั้น ชนนี้จึงเป็นผู้มีกิเลสหนา.

แม้ในการก้าวลงสู่ฉานอันเป็นลักษณะของปุณฺณดังกล่าวแล้ว ท่านก็
กล่าวว่า

ทเว ปุณฺณชฺช วุตฺตา พทฺธเนทิจฺจนุสฺสนา

อนุโร ปุณฺณชฺชโน เอโก กุลฺยาณโก ปุณฺณชฺชโน.

พระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์

ตรัสถึงปุณฺณไว้ ๒ ประเภท คือ อันธปุณฺณ - ปุณ-

ชนคนโง่เขลา และกัลยาณปุณฺณ - ปุณฺณคนดี.

ในปุณฺณสองประเภดังกล่าวแล้ว ท่านอธิบายไว้ว่า ศีลของ
กัลยาณปุณฺณ ผู้เป็นปุณฺณมีกัลยาณธรรมตั้งอยู่ในความเป็นกัลยาณ
ปุณฺณ ถ่วงเลยความเป็นอันธปุณฺณด้วยการประพฤติกัลยาณธรรม
อีกอย่างหนึ่ง ผู้มีกัลยาณธรรมในหมู่ปุณฺณ ชื่อว่า ปุณฺณชฺชนกุลฺยาณ
กานํ .

กุสฺส ศัพท์ในบทนี้ว่า กุสฺสธมฺเม ยุตฺตานํ ย่อมปรากฏใน
ความไม่มีโรค ความไม่มีโทษ ความฉลาด และผลของความสุข. กุสฺส
ศัพท์ ปรากฏในความไม่มีโรค ในบทมีอาทิว่า กจฺจิ นุ โภโกกุสฺสํ ,

กจฺจิ โภโต อนามยฺ ^๑ - ท่านผู้เจริญสบายดีหรือ, มีอนามยฺดีหรือ.

ปรากฏในความไม่มีโทษ ในบทมีอาทิอย่างนี้ว่า กตโม ปน ภนฺเต

กายสมาจารโ กุสโล, โย โข มหาราช กายสมาจารโ อนวฺหฺโซ^๒-

ข้าแต่ท่านผู้เจริญกายสมาจาร เป็นกุศล เป็นไหน? มหาราช กายสมาจาร
ที่ไม่มีโทษ เป็นกายสมาจารเป็นกุศล และในบทมีอาทิว่า ปุน จปริ

ภนฺเต เอตทานุตฺตรียิ ยถา ภควา ฐมฺมํ เทเสติ กุสเลสุ

ฐมฺเมสุ^๓- ข้าแต่ท่านผู้เจริญยังมีข้ออื่นอีก ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
แสดงธรรมในกุศลธรรมทั้งหลาย นั้นเป็นธรรมไม่มีธรรมอื่นยิ่งไปกว่า.

ปรากฏในความฉลาด ในบทมีอาทิว่า กุสโล ตฺวํ รตฺตสฺส อํคปจฺจุจ-

กานํ ^๔- ท่านเป็นผู้ฉลาดในส่วนใหญ่น้อยของรถ, และหญิงคล่องแคล่ว

มีกุศล คือ ความฉลาดการพ้อนรำขับร้องที่ศึกษาแล้ว.^๕ ปรากฏในวิปาก

ของความสุขในประโยคมีอาทิว่า กุสลานํ ภิกฺขเว ฐมฺมานํ สમાทาน

เหตุ.^๖ กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา^๗ - คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย

เพราะกุศลธรรมที่ท่านทำแล้ว สะสมแล้ว เพราะเหตุสมทานกุศล

กรรม. กุสล ศัพท์ในที่นี้สมควร ในความไม่มีโรคบ้าง ในความ

ไม่มีโทษบ้าง ในวิปากของสุขบ้าง.

๑. พุ. ขา. ๒๓/๒๑๓๓. ๒. ม. ม. ๑๓/๕๕๔. ๓. ที. ปา. ๑๑/๓๕.

๔. ม. ม. ๑๓/๕๕. ๕. พุ. ขา. ๒๘/๔๓๖. ๖. ที. ปา. ๑๑/๓๓.

๗. อภิ. สจ. ๓๔/๓๓๘.

ส่วนอธิบายคำใน กุสล ศัพท์ มีดังต่อไปนี้ กุจฺฉิตะ ปาปเก

ธมฺเม สลยฺหุติ จลยฺหุติ กมฺเปหุติ วิทุสฺสํ เสนุตฺติ กุสลา - ชื่อว่า

กุสล เพราะอรรถว่าทำลาย ทำให้ไหว ทำให้หวั่นไหว กำจัดธรรมอันลามกน่าเกลียด.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุสา เพราะอรรถว่าย่อมอยู่ คือ ย่อมเป็นไปโดยอาการอันน่าเกลียด, ชื่อว่า กุสล เพราะอรรถว่าทำลาย คือ ตัดอาการน่าเกลียดเหล่านั้น, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุสะ เพราะทำให้เบาบาง โดยทำให้สิ้นสุดซึ่งอาการน่าเกลียดทั้งหลาย ได้แก่ ญาณ. ชื่อว่า กุสล เพราะอรรถว่าควรทำลาย ควรถือเอา ควรให้เป็นไป ด้วยกุสญาณนั้น, อีกอย่างหนึ่งเหมือนอย่างว่า หย้าคาย่อมบาดมือที่ถึงส่วนทั้งสอง ฉนฺได, แม้กุสลธรรมเหล่านี้ก็ย่อมตัดฝ่ายเศร้าหมองที่ถึงส่วนทั้งสอง โดยความที่เกิดขึ้นแล้วและยังไม่มีเกิด ฉนฺนํ, เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า กุสล เพราะอรรถว่า ย่อมตัดดุจหย้าคา ฉนฺนํ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุสล ด้วยอรรถว่าไม่มีโรค ด้วยอรรถว่าไม่มีโทษ หรือด้วยอรรถว่าเกิดเพราะความเป็นผู้ฉลาด แต่ในที่นี้ เพราะท่านประสงค์เอาวิปัสสนากุสลเท่านั้น, ฉนฺนํ เพื่อละธรรมที่เหลือ แล้วแสดงวิปัสสนากุสลเท่านั้น ฟังทราบ ว่า ท่านจึงทำเป็นเอกวจนะในบทว่า กุสลธมฺเม-ในกุสลธรรม. อธิบายว่า ประกอบ

แล้วในกุศลธรรมคือวิปัสสนา เพราะทำติดต่อกัน และเพราะทำด้วยความเคารพ.

ในบทนี้ว่า **เสกขปริยทุเต ปริปุรการิน** - ผู้กระทำให้บริบูรณ์ในธรรมอันเป็นที่สุดของพระเสกขะ มีความดังต่อไปนี้, ชื่อว่า **เสกขา** เพราะเกิดในสิกขา ๓ บ้าง, เพราะธรรมเหล่านี้ของพระเสกขะ ๗ จำพวก บ้าง, เพราะพระเสกขะทั้งหลายย่อมศึกษาด้วยตนเองบ้าง. ได้แก่ ธรรมคือ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามีผล อนาคามิมรรค อนาคามีผล และอรหัตมรรค. ชื่อว่า **เสกขปริยทุโต** เพราะอรรถว่ามีเสกขธรรมในที่สุด คือในอวสาน, หรือมีเสกขธรรมอันเป็นที่สุด คือมีกำหนด. พึงเชื่อมความว่า ในธรรมอันเป็นที่สุดของพระเสกขะนั้น.

ชื่อว่า **ปริปุรการิโน** เพราะอรรถว่ากัลยาณปุณฺณ ย่อมทำกุศลธรรมให้เต็มรอบ คือให้บริบูรณ์. หรือกัลยาณปุณฺณมีการบริบูรณ์เต็มรอบ คือทำให้บริบูรณ์, ของกัลยาณปุณฺณเหล่านั้นผู้ทำให้บริบูรณ์ในปฏิปทาธรรมอันเป็นที่สุดของพระเสกขะ อันเป็นส่วนเบื้องต้นของโสดาปัตติมรรค ด้วยความบริบูรณ์แห่งวิปัสสนา.

ในบทนี้ว่า **กายะ จ ชีวิตะ จ อนเปกฺขณ** - ผู้ไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต มีความดังต่อไปนี้ บทว่า **กายะ** คือ**สรีระ** จริงอยู่ **สรีระ** ท่านกล่าวว่า กาย เพราะเป็นที่สะสมความไม่สะอาดของร่างกาย

มีผมเป็นต้นอันน่าเกลียด และเพราะเป็นที่มาหลายร้อยโรคมีจักขุโรค เป็นต้น.

บทว่า **ชีวิต** ได้แก่ **ชีวิตินทรีย์**. เพราะว่ **ชีวิตินทรีย์** นั้น ท่านกล่าวว่า **ชีวิต** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้เป็นอยู่. ชื่อว่า **อนเปกขา** เพราะอรรถว่าไม่มีอาลัยในชีวิต อธิบายว่า หมดความเยื่อใย. กัลยาณปุณฺชนเหล่านั้น ผู้ไม่อาลัยในร่างกายและในชีวิตนั้น.

บัดนี้ พระสารีบุตร เมื่อจะแสดงเหตุของความเป็นผู้ไม่อาลัย ในร่างกายและชีวิตของกัลยาณปุณฺชนเหล่านั้น จึงกล่าวว่า **ปริจฺจตุต-ชีวิตานํ** - ผู้สละชีวิตแล้ว. จริงอยู่ กัลยาณปุณฺชนเหล่านั้นเป็นผู้ไม่อาลัยในร่างกาย แม้ลำบากในชีวิต แม้อัปเภา ด้วยการสละชีวิตของตนแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า หรือแต่อาจารย์.

บทว่า **สตฺตุนํ** **เสกฺขานํ** - พระเสกขะ ๗ จำพวก ได้แก่ พระอริยบุคคล ๗ จำพวก มีท่านผู้ตั้งอยู่ในโศคาปัตติมรรคเป็นต้นได้ ชื่อว่า **เสกขะ** เพราะยังต้องศึกษา.

บทว่า **ตถาคตสาวกานํ** ได้แก่ สาวกของพระตถาคต. จริงอยู่ พระอริยบุคคล ๘ จำพวก ชื่อว่า **สาวก** เพราะอรรถว่าฟังเทศนา การพร่ำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยความเคารพ ด้วยตั้งปสาทะอันไม่หวั่นไหว เพราะเกิดในชาติอันเป็นอริยะในที่สุดของการฟัง. แม้ในพระอริยบุคคลเหล่านั้น พระสารีบุตรเมื่อจะแสดงให้พิเศษในผู้ตั้งอยู่

ในอรรถผลเท่านั้น จึงกล่าวว่า **จีณาสวาน** ดังนี้, อธิบายว่า พระ-
จีณาสผู้สิ้นอาสวะทั้งปวง ด้วยอรรถมรรคญาณ.

บทว่า **ปจฺเจกพุทฺธาน** ชื่อว่า **ปจฺเจกพุทฺธ** เพราะอรรถว่า
เป็นผู้เดียวเท่านั้น ไม่มีอาจารย์อาศัยเหตุอื่น ๆ ตรัสรู้ริยสัจ ๔. ของ
พระปจฺเจกพุทฺธเจ้าทั้งหลายเช่นนั้น.

ในบทนี้ว่า **ตถาคตา** มีความดังต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงพระนามว่า ตถาคตด้วยเหตุ ๘ ประการ. พระนามว่า **ตถาคโต**
เพราะอรรถว่าเสด็จมาแล้วเหมือนอย่างนั้น, เสด็จไปแล้วเหมือนอย่าง
นั้น, ตรัสรู้ลักษณะที่เป็นของจริงแท้, ตรัสรู้ธรรมที่จริงแท้โดยความ
เป็นจริง, เพราะทรงแสดงสิ่งที่จริงแท้, เพราะทรงกล่าวแต่ความจริง
แท้, เพราะเป็นผู้กระทำเหมือนอย่างนั้น, เพราะอรรถว่าครอบงำ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า **ตถาคต** เพราะอรรถว่า
เสด็จมาแล้วเหมือนอย่างนั้น เป็นอย่างไร ? เหมือนพระสัมมาสัมพุทฺธ-
เจ้าทั้งหลาย แต่ก่อน ผู้ถึงความขวนขวายเสด็จมาแล้วเพื่อประโยชน์
เกื้อกูลแก่โลกทั้งมวล. ท่านอธิบายไว้อย่างไร ? อธิบายไว้ว่า พระผู้มี-
พระภาคเจ้าทั้งหลาย แต่ก่อนเสด็จมาแล้วด้วยอภินิหารใด, แม้พระผู้มี-
พระภาคเจ้าของเราทั้งหลายก็เสด็จมาแล้ว โดยอภินิหารนั้นเหมือนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าแต่ก่อนทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐
ถ้วน คือ บารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ ได้แก่ ทาน
ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิฐานะ เมตตา
อุเบกขา, ทรงบริจาคมหาบริจาค ๕ เหล่านี้ คือ บริจาค อวิยะ ๑
นัยน์ตา ๑ ทรัพย์ ๑ ราชสมบัติ ๑ บุตรภรรยา ๑, ทรงบำเพ็ญ
ญาณัตถจริยาด้วยการทรงบอกระรมอันควรประกอบในเบื้องต้น และ
ควรประพฤติในเบื้องต้น แล้วถึงที่สุดแห่งพุทธจริยาเสด็จมาแล้ว, แม้
พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลายก็เสด็จทรงบำเพ็ญมาแล้วเหมือน
อย่างนั้น.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าแต่ก่อนทรงเจริญ เพิ่มพูนสติปัฏฐาน ๔
สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฃงค์ ๗
อริยมรรคมีองค์ ๘ จันใด, แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลายก็
เสด็จมาแล้ว จันนั้น เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระนามว่า ตถาคต.
บัณฑิตกล่าวว่า

ยถา ทีปกรพุทฺธอาทโย

สพฺพพญฺญาว มุนโย อิธาคตา.

ตถา อโย สกฺขมุนีปิ อาคโต

ตถาคโต วุจฺจติ เตน จกฺขมา.

พระมุนีทั้งหลาย มีพระทีปังกรพุทธเจ้า
เป็นต้น ถึงความเป็นพระสัพพัญญูเสด็จมาแล้ว
ในโลกนี้ อย่างไร, แม้พระศากยมุนีผู้มีจักขุนี้ก็
เสด็จมาแล้วเหมือนอย่างนั้น ด้วยเหตุนั้น บัณฑิต
จึงขนานพระนามว่า ตถาคต.

พระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า ตถาคต เพราะอรรถว่าเสด็จ
ไปแล้วเหมือนอย่างนั้น เป็นอย่างไร ? พระผู้มีพระภาคเจ้าแต่ก่อนที่
ประสูติแล้ว ในบัดนี้ ชื่อว่า เสด็จไปแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้า
เหล่านั้น ชื่อว่า เสด็จไปแล้วอย่างไร ? เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
เหล่านั้นประสูติแล้วในบัดนี้ ประดิษฐานพระบาททั้งสองเสมอกันบน
แผ่นดิน หันพระพักตร์ไปทางทิศอุดรเสด็จดำเนินไปด้วยอย่างพระบาท
๗ ก้าว. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนอนนทฺ์ พระโพธิสัตว์ที่ประสูติ ใน
บัดนี้ ประดิษฐานพระบาททั้งสองเสมอกันบน
แผ่นดิน หันพระพักตร์ไปทางทิศอุดร เสด็จไป
ด้วยอย่างพระบาท ๗ ก้าว เมื่อเทพบุตรกั้นเศวตฉัตร
ตามเสด็จพระโพธิสัตว์จะหลีกวาทิตทั้งปวง, และ
ทรงเปล่งพระวาจาอย่างผู้องอาจว่า อคฺโคหมสมฺมิ
โลกศฺส, เขฏฺโฐหมสมฺมิ โลกศฺส, เสฏฺโฐหมสมฺมิ

โลกุตส, อยมนุตติมา ชาติ นตฺถิทานิ ปุณฺณพฺภโวติ.^๑
แปลว่า เราเป็นผู้เลิศในโลก เราเป็นผู้เจริญที่สุด
ในโลกเราเป็นผู้ประเสริฐที่สุดในโลก ชาตินี้เป็น
ชาติสุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่จะไม่มีอีก.

การดำเนินไปของพระโพธิสัตว์นั้นได้ชื่อว่า เป็นความจริงแท้
แน่นอน โดยเป็นบุญนิมิตแห่งการตรัสรู้ธรรมวิเศษมิใช่น้อย. ข้อที่
พระโพธิสัตว์นั้นประสูติในบัดนี้ ประดิษฐานพระบาทเสมอกัน นี้
เป็นบุญนิมิตแห่งการได้อธิบาท ๔ ของพระโพธิสัตว์นั้น, การหัน
พระพักตร์ไปทางทิศอุดร เป็นบุญนิมิตแห่งความเป็นโลกุตระทั้งหมดของ
พระโพธิสัตว์, การย่างพระบาท ๗ ก้าว เป็นบุญนิมิตแห่งการได้
โพชฌังครัตนะ ๗, ส่วนการยกเส้าจามรขึ้นดังกล่าวไว้ ในบทนี้ว่า
สุวรรณทณฺหา วิติปฺนฺติ จามรา^๒- จามรด้ามทองตกอยู่ ดังนี้ เป็น
บุญนิมิตแห่งการย้ายเศียรถิ์ทั้งหมด. การกั้นเศวตรฉัตรเป็นบุญนิมิต
แห่งการได้เศวตรฉัตร อันประเสริฐปราศจากมลทินด้วยการหลุดพ้น
ด้วยอรหัตมรรค การเหลียวดูทิศทั้งหมด เป็นบุญนิมิตแห่งการให้
อนาวรรณญาณ คือความเป็นพระสัพพัญญู, การเปล่งวาจาอันองอาจ
เป็นบุญนิมิตแห่งการเป็นไปแห่งธรรมจักร อันประเสริฐที่ยังไม่เคยเป็น
ไป. แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้ ก็เสด็จไปเหมือนอย่างนั้น. อนึ่ง

๑.ม. อุ. ๑๔/๓๗๗.

๒.ป. ส. ๒๕/๓๘๘.

การเสด็จดำเนินของพระโพธิสัตว์นั้นได้เป็นความจริงแท้แน่นอน ด้วย
ความเป็นบุญนิमितแห่งการบรรลुธรรมวิเศษเหล่านั้นแล. ด้วยเหตุ
นั้น พระโอรามาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า

มฺหุตฺตชาโตว คมฺปตี ยถา

สเมหิ ปาเทหิ สุสี วสุณฺธรํ ,

โส วิภฺกมิ สตุตฺต ปาทานิ โคตโม

เสตถฺยจ จตุตฺตํ อนุชารยฺมํ มรฺง.

คณฺตุวาน โส สตุตฺต ปาทานิ โคตโม

ทิสสา วิโลเกสิ สมา สมฺมุตฺโต,

อภฺยจุจฺยุเปตํ คิริมพฺภทฺธิริยิ

สีโห ยถา ปพฺพตมฺหุทฺธนิฏฺฐิตो.

พระควัมบดีประสูติได้ครั้งเดียวเท่านั้น ทรง
สัมผัสแผ่นดินด้วยพระบาทเสมอกัน, พระโพธิ-
สัตว์เหล่ากอแต่งพระโคตมุนั้น ทรงย่างพระบาท
๗ ก้าว และเหล่าเทพเจ้าพากันกันเสวยตรนิตร.

พระโคตมุนั้นเสด็จดำเนินไป ๗ ก้าว ทรง
เหยียบแลดูทิศอย่างสม่ำเสมอโดยรอบ, ทรงเปล่ง
พระวาจาประกอบด้วยองค์ ๘ ดุจสีหะยืนอยู่บน
ยอดเขابันลือสีหนาท ฉะนั้น.

ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปแล้วเหมือนอย่างนั้น
ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าแต่ก่อนฉันใด, แม้พระผู้มี-
พระภาคเจ้านี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เสด็จไปแล้วเพื่อละกามฉันทะ
ด้วยเนกขัมมะ. ฯลฯ ละนิวรรณ์ ด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ละนิจสัญญา
ด้วยอนิจจานุปัสสนา ฯลฯ ละกิเลสทั้งหมดด้วยหัตมรรค, พระนาม
ว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปแล้วอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้.

พระนามว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้ลักษณะที่จริงแท้ เป็น
อย่างไร ? ลักษณะที่จริงแท้ คือ ความเป็นของแข็ง เป็นลักษณะแห่ง
ปฐวีธาตุ, การไหลไป เป็นลักษณะแห่ง อาโปธาตุ, ความเป็น
ของร้อน เป็นลักษณะแห่ง เตโชธาตุ, การขยายตัวไปมา เป็น
ลักษณะแห่ง วาโยธาตุ การสัมผัสไม่ได้เป็นลักษณะแห่ง อากาษธาตุ,
การรู้แจ้งเป็นลักษณะแห่ง วิญญานธาตุ.

การสลายไป เป็นลักษณะแห่ง รูป, การสลายอารมณ์ เป็น
ลักษณะแห่ง เวทนา, การรู้พร้อม เป็นลักษณะแห่ง สัญญา การ
ปรุงแต่ง เป็นลักษณะแห่ง สังขาร, การรู้แจ้ง เป็นลักษณะแห่ง
วิญญาน.

การยกขึ้น เป็นลักษณะแห่ง วิตก, การเคล้าคลึง เป็น
ลักษณะแห่ง วิจาร, การข่านไป เป็นลักษณะแห่ง ปิติ, การยินดี

เป็นลักษณะแห่ง ความสุข, การไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะแห่ง ความ
ที่จิตมีอารมณ์เดียว, ความถูกต้อง เป็นลักษณะแห่ง ผัสสะ.

การน้อมใจเชื่อ เป็นลักษณะแห่ง สัทธินทรีย์, การ
ประกอบไว้ เป็นลักษณะแห่ง วิริยินทรีย์, การตั้งมั่น เป็นลักษณะ
แห่ง สตินทรีย์, การไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะแห่ง สมาธินทรีย์,
การรู้ทั่ว เป็นลักษณะแห่ง ปัญญินทรีย์.

ความไม่หวั่นไหวในความไม่เชื่อ เป็นลักษณะแห่ง สัทธา
พละ, ความไม่หวั่นไหวในความเกียจคร้าน เป็นลักษณะแห่ง
วิริยพละ, ความไม่หวั่นไหวในความลุ่มหลง เป็นลักษณะแห่ง
สติพละ, ความไม่หวั่นไหวในความฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะแห่ง สมาธิ
พละ, ความไม่หวั่นไหวในอวิชา เป็นลักษณะแห่ง ปัญญาพละ.

ความตั้งมั่น เป็นลักษณะแห่ง สติสัมโพชฌงค์, ความ
ค้นคว้า เป็นลักษณะแห่ง ธรรมวิยสัมโพชฌงค์, ความประกอบไว้
เป็นลักษณะแห่ง วิริยสัมโพชฌงค์, ความชำนาญ เป็นลักษณะ
แห่ง ปิติสัมโพชฌงค์, ความสงบ เป็นลักษณะแห่ง ปัสสัทธิ
สัมโพชฌงค์, ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะแห่ง สมาธิสัมโพช-
ฌงค์, ความพิจารณา เป็นลักษณะแห่ง อุเบกขาสัมโพชฌงค์.

ความเห็น เป็นลักษณะ สัมมาทิฐิ, ความขกั้น เป็น
ลักษณะของ สัมมาสังกัปปะ, การกำหนด เป็นลักษณะของ สัมมา-
วาจา, การตั้งขึ้น เป็นลักษณะของ สัมมากัมมันตะ, ความบริสุทธิ์
เป็นลักษณะของ สัมมาอาชีวะ, การประคองไว้ เป็นลักษณะของ
สัมมาวายามะ, การเข้าไปตั้งไว้ เป็นลักษณะของ สัมมาสติ, ความ
ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะของ สัมมาสมาธิ.

ความไม่รู้ เป็นลักษณะของ อวิชชา, ความคิด-เจตนา
เป็นลักษณะของ สังขาร, ความรู้แจ้ง เป็นลักษณะของ วิญญาน,
ความโน้มไป เป็นลักษณะของ นาม, ความสลายไป เป็นลักษณะ
ของ รูป, ความติดต่อกัน เป็นลักษณะแห่ง สฬายตนะ, ความ
ถูกต้อง เป็นลักษณะแห่ง ผัสสะ, ความเสวยอารมณ์ เป็นลักษณะ
แห่ง เวทนา, เหตุ เป็นลักษณะแห่ง ตัณหา, ความยึดถือ เป็น
ลักษณะแห่ง อุปาทาน, การประมวล-อายุหนะ เป็นลักษณะแห่ง
ภพ, ความเกิด เป็นลักษณะแห่ง ชาติ ความทรุดโทรม เป็น
ลักษณะแห่ง ชรา, จุตี - การเคลื่อนไป เป็นลักษณะแห่ง ความ
ตาย.

ความเป็นของสูญ เป็นลักษณะแห่ง ชาติ, ความติดต่อกัน
เป็นลักษณะแห่ง อายตนะ, การเข้าไปตั้งไว้ เป็นลักษณะแห่ง
สติปัฏฐาน, ความเริ่มตั้ง - การทำความเพียร เป็นลักษณะแห่ง

สัมมัตถาน, ความสำเร็จ เป็นลักษณะแห่ง อิทธิบาท, ความเป็นใหญ่ เป็นลักษณะแห่ง อินทรีย์, ความไม่หวั่นไหว เป็นลักษณะแห่ง พละ, ความนำออก เป็นลักษณะแห่ง โพชนงค์, เหตุ เป็นลักษณะแห่ง มรรค.

ความจริงแท้ เป็นลักษณะแห่ง สัจจะ, ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะแห่ง สมณะ, ความพิจารณาเห็นตาม เป็นลักษณะแห่ง วิปัสสนา, เอกรส - ธรรมรสอันเลิศ เป็นลักษณะแห่ง สมณะและ วิปัสสนา, ความไม่เปลี่ยนแปลง เป็นลักษณะแห่ง ธรรมคู่กัน.

สังวร เป็นลักษณะแห่ง สီลวิสุทธิ.

ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะแห่ง จิตตวิสุทธิ

ความเห็น เป็นลักษณะแห่ง ทิณฺณวิสุทธิ.

ความตัดขาด เป็นลักษณะแห่ง ญาณในความสิ้นไป,

ความสงบ เป็นลักษณะแห่ง ญาณในความไม่เกิด.

มูละ เป็นลักษณะแห่ง จันทะ, สมุฏฐานะ เป็นลักษณะแห่ง มนสิการะ, สโมธานะ เป็นลักษณะแห่ง ผัสสะ, สโมสฺรณะ เป็นลักษณะแห่ง เวทนา, ปมุขะ เป็นลักษณะแห่ง สมาธิ, อาธิป-
เตยยะ เป็นลักษณะแห่ง สติ, ตฤตฺตริ - ความรู้ยิ่งกว่านั้น เป็น
ลักษณะแห่ง ปัญญา, ธาระ เป็นลักษณะแห่ง วิมุตติ, ปริโยสานะ
เป็นลักษณะแห่ง นิพพานอันหยั่งลงสู่อมตะ, นี้ คือ ความจริงแท้

พระนามว่า ตถาคโต เพราะตรัสรู้ลักษณะที่จริงแท้แน่นอนด้วย ญาณคต
คือทรงบรรลุ บรรลุถึงไม่ผิดพลาด, ตรัสรู้ลักษณะที่จริงแท้ด้วย
ประการฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า ตถาคต.

พระนามว่า ตถาคโต เพราะตรัสรู้ธรรมที่จริงแท้ตามความ
เป็นจริงนั้น เป็นอย่างไร ? อริยสัจ ๔ ชื่อว่า ธรรมที่จริงแท้. ดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ อย่าง
เหล่านี้ เป็นธรรมที่จริงแท้แน่นอน ไม่เป็นอย่าง
อื่น. อริยสัจ ๔ เป็นไฉน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
อริยสัจว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่ความดับ
ทุกข์ นี่ทางให้ถึงความดับทุกข์ เป็นของจริงแท้
แน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่น ดังนี้ พึงให้พิสดาร^๑.

อนึ่ง เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้ อริยสัจเหล่านั้น บัณฑิต
จึงขนานพระนามว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้สิ่งจริงแท้. คต ศัพท์
ในที่นี้มีเนื้อความว่าตรัสรู้.

อนึ่ง ความจริงแท้แน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น มีความบ่งถึงความ
เป็นจริงว่า ชาติ เป็นปัจจัยของ ชรา และ มรณะ ฯลฯ มีความ
บ่งถึงความเป็นจริงว่า อวิชชา เป็นปัจจัยของ สังขาร ฯลฯ.

๑. ตี . มหา. ๑๕/๑๖๕๗.

อนึ่ง ความจริงแท้แน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่นของ อวิชา
มีอรรถว่า เป็นปัจจัยแห่ง สังขาร ฯลฯ ความจริงแท้แน่นอน ไม่
เป็นอย่างอื่นของ ชาติ มีอรรถว่า เป็นปัจจัยของ ขราและ มรณะ.
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้สิ่งปวงนั้น เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนาม
ว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้ความจริงแท้.

พระนามว่า ตถาคต เพราะทรงเห็นความจริงแท้ นั้น เป็น
อย่างไร ? ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ทรงเห็นรูปารมณ์อันมาสู่คล่อง
จักขุ ในจักขุทวารของสัตว์ทั้งหลายหาประมาณมิได้ ในโลกธาตุอันหา
ประมาณมิได้ ในโลกพร้อมด้วยเทวโลก ฯลฯ เป็นไปกับด้วยเทวคา
และมนุษย์มีอยู่โดยอาการทั้งปวง. อนึ่ง รูปารมณ์นั้น พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าทรงรู้ทรงเห็นทรงจำแนกไว้โดยนัย ๕๒ โดยวาระ ๑๓ โดย
ชื่อมากมาย โดยนัยมีอาทิว่า รูปที่เรียกว่า รูปายตนะ เป็นไฉน ?
รูปใดนี้แสงสว่างอาศัย มหาภูตรูป ๔ เป็นไปกับการเห็นได้และ
มีความกระทบได้ มีสีเขียวคราม สีเหลือง^๑ เป็นต้น เป็นความ
จริงแท้ ไม่มีความเหลวไหล.

ในเสียงเป็นต้น อันมาสู่คล่องในโสตทวารเป็นต้นก็มีนัยนี้.
แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า

๑. อภิ. สง. ๓๔/๕๒๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปารมณ์ที่เห็นด้วย
จักขุ สัททารมณ์ที่ฟังด้วยหู คันธารมณ์ รสอารมณ์
และโณภูมัพพารมณ์ที่รู้ได้ด้วยทวารนั้น ๆ ธรรมา-
รมณ์ที่รู้แจ้งด้วยใจ ของโลกพร้อมทั้งเทวโลก
มารโลก พรหมโลก ของหมู่สัตว์ พร้อมทั้ง
สมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ เราได้บรรลุแล้ว
เสาะแสวงหาแล้ว ค้นคว้าแล้วด้วยใจ เราย่อมรู้
รูปารมณ์ที่เห็นได้ด้วยจักขุเป็นต้นนั้น รู้แล้วด้วย
ปัญญอันยิ่ง ตถาคตรู้รูปารมณ์เป็นต้นนั้นแจ้งชัด
รูปารมณ์เป็นต้นนั้นไม่ปรากฏในตถาคต°.

พระหามว่า ตถาคต เพราะทรงเห็นความจริงแท้ด้วยประการ
ดังนี้. พึงทราบการเพิ่มบ่ว่า ตถาคต ลงในอรรถว่าเห็นความจริง
เท่านั้น.

พระนามว่า คถาคต เพราะทรงตรัสแต่ความจริงแท้ เป็น
อย่างไรข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งบนปราศรัยบัลลังก์ใต้โพธิ-
มณฑล ในเวลากลางคืนทรงบำเพ็ญอดมารทั้ง ๔ แล้วตรัสรู้พระสัมมา-
สัมโพธิญาณอย่างยอดเยี่ยม, และข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จปรินิพ-
๑. อัง. จตุกก. ๒๑/๒๔.

พาน ด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ในระหว่างต้นสาละคู่ในเวลา
กลางคืน, และข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส สุตตะ เกยยะ ฯลฯ
เวทัลละในปฐมโพธิกาลบ้าง ในมัชฌิมโพธิกาลบ้าง ในปัจฉิมโพธิกาล
บ้าง ในเวลาประมาณ ๔๕ ปี ในระหว่างนี้, ทั้งหมดนั้น ทั้งโดยอรรถ
ทั้งโดยพยัญชนะ ไม่มีโทษ ไม่ควรติเตียน ไม่หย่อน ไม่ยิ่ง บริบูรณ์
ด้วยอาการทั้งปวง ถอนความมัวเมา ราคะ โทสะ โมหะ, ไม่มีความ
ผิดพลาด แม้เพียงปลายขนสัตว์ในคำสอนนั้น, ทั้งหมดนั้นเป็นความ
จริงแท้ คุณประทับด้วยดวงตราดวงเดียว, คุณดวงด้วยเทวานันเดียว และ
คุณซึ่งด้วยตราซึ่งอันเดียว. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนอุททะ ข้อที่ตถาคตตรัสรู้สัมมาสัม-

โพธิญาณอันยอดเยี่ยม ในเวลากลางคืน, และ

ข้อที่ตถาคตปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานใน

เวลากลางคืน, ข้อที่ตถาคตกล่าวชี้แจงแสดงใน

ระหว่างนี้ ทั้งหมดนั้นเป็นความจริงแท้ทีเดียว, ไม่

เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงขนานพระ-

นามว่า ตถาคต^๑.

คต ศัพท์ในบทนี้ มีอรรถว่าคำพูด พระนามว่า ตถาคต
เพราะตรัสอย่างนั้นด้วยประการฉะนี้.

๑. ที. ปา. ๑๑/๑๒๐.

อีกอย่างหนึ่ง คำพูด ชื่อว่า อากท, อธิบายว่า การกล่าว.

คำกล่าวของพระตถาคตเป็นความจริงไม่เปลี่ยนแปลง เพราะแปล ท
เป็น ต จึงเป็น ตถาคโต ฉะนั้น พึงทราบสำเร็จในอรรถนี้
ด้วยประการฉะนี้.

พระนามว่า ตถาคโต เพราะกระทำเหมือนอย่างนั้น เป็น
อย่างไร ? จริงอยู่ ภายของพระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมคล้อยตามวาจา, วาจา
ย่อมคล้อยตามกาย, เพราะฉะนั้น จึงมีว่า พุคอย่างใด ทำอย่างนั้น,
และทำอย่างใด พุคอย่างนั้น. อธิบายว่า วาจาของพระผู้มีพระภาคเจ้า
เป็นอย่างนี้ ฉันทใด, แม้กายก็เป็นไปฉันทนั้น. อนึ่ง พระนามว่า
ตถาคโต เพราะกายเป็นอย่างใด, แม้วาจาก็เป็นไปอย่างนั้น. ด้วย
เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตพูดอย่างใด

ทำอย่างนั้น, ทำอย่างใด พุคอย่างนั้น. ด้วยเหตุ

ที่ตถาคตพูดอย่างใด ทำอย่างนั้น, ทำอย่างใด

พุคอย่างนั้น บัณฑิตจึงขนานพระนามว่า ตถาคต.

พระนามว่า ตถาคต เพราะทำอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้.

พระนามว่า ตถาคโต ด้วยอรรถว่าครอบงำนั้น เป็นอย่างไร ?

พระตถาคตทรงทำที่สุด เบื้องบนถึงภวคคพรหม เบื้องล่างถึงอเวจีแล้ว

ทรงครอบงำสรรพสัตว์ในโลกธาตุอันหาประมาณมิได้ ในเบื้องขวาง ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสนะ. พระตถาคตนั้น ไม่มีการชั่งหรือการคาดคะเน, พระตถาคตไม่มีผู้เปรียบ ไม่มีผู้ควร เทียบได้ เป็นผู้ยอดเยี่ยม เป็นราชย์กว่าราชา เป็นเทวดายิ่งกว่า เทวดา เป็นสักกะยิ่งกว่าสักกะ เป็นพรหมยิ่งกว่าพรหม. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นผู้ยิ่งใหญ่

ฯลฯ ผู้ครอบงำ เป็นผู้เห็นโดยถ่องแท้ เป็นผู้ยัง

สัตว์ให้อยู่ในอำนาจ เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงขนาน

พระนามว่า ตถาคต°.

ในบทนั้นพึงทราบบทสำเร็จดังต่อไปนี้, พระตถาคตพระนามว่า อคโธ เป็นคุณหมอยาผู้วิเศษ. ในบาลีว่า นั่นเป็นใคร? มีความ งดงามด้วยเทศนาและเป็นผู้สำเร็จแล้วด้วยบุญ. ด้วยเหตุนี้พระ- ตถาคตจึงมีอานุภาพมาก ข้อมครอบงำลัทธิของผู้อื่นทั้งหมด และโลก กับทั้งเทวโลกได้จุกลมอญย่อมปราบงูได้ด้วยยาวิเศษฉะนั้น. ด้วยเหตุนี้ พระตถาคตเป็น อคโธ สำเร็จด้วยความงามแห่งเทศนา และสำเร็จ ด้วยบุญเป็นความจริงแท้ ไม่เปลี่ยนแปลงในการครอบงำโลกทั้งปวง

๑. อญ. จตุกก. ๒๑/๒๓.

เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า พระนามว่า ตถาโต เพราะแสง ท เป็น

ต. พระนามว่า ตถาคต ด้วยอรรถว่า ครอบงำ ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พระนามว่า ตถาคต เพราะอรรถว่า ดำเนินไป
แล้วด้วยความจริงแท้บ้าง. พระนามว่า ตถาคต เพราะอรรถว่า ดำเนิน
ไปสู่ความจริงแท้บ้าง. บทว่า คโต มีความว่า ก้าวลงแล้ว ล่วงไปแล้ว
บรรลุแล้ว ดำเนินไปแล้ว.

ในบทเหล่านั้น พระตถาคต พระนามว่า ตถาโคโต เพราะ
อรรถว่า ก้าวลงสู่โลกทั้งสี่ด้วยความจริงแท้ คือ ตีรณปริญญา, พระ-
นามว่า ตถาโคโต เพราะอรรถว่า ล่วงไปแล้วซึ่งเหตุให้เกิดโลกด้วย
ความจริงแท้ คือ ปหานปริญญา, พระนามว่า ตถาโคโต เพราะ
อรรถว่า บรรลุความดับโลกด้วยความจริงแท้ คือ สัจฉิกิริยา, พระ-
นามว่า ตถาโคโต เพราะอรรถว่า ดำเนินไปแล้วสู่ความจริงแท้ คือ
โลกนิโรธคามินีปฏิปทา - ปฏิปทาให้ถึงความดับโลก.

ด้วยเหตุนี้คำใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โลกอันตถาคตตรัสรู้
แล้ว, ตถาคตพราจจากโลกแล้ว. เหตุให้เกิดโลก
ตถาคตตรัสรู้แล้ว ตถาคตได้ละเหตุให้เกิดโลก
แล้ว. ความดับโลกตถาคตตรัสรู้แล้ว, ตถาคตทำ
ให้แจ้งการดับโลกแล้ว. ปฏิปทาให้ถึงความดับ

โลก ตถาคตตรัสรู้แล้ว, ตถาคตทำให้เกิดปฏิปทา

ให้ถึงความดับโลกแล้ว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปที่เห็นด้วยจักขุ ฯลฯ

ธรรมที่รู้ด้วยใจ ของโลกพร้อมด้วยเทวโลกทั้งหมด

นั้น ตถาคตตรัสรู้แล้ว. เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึง

ขนานนามว่า ตถาคต.^๑

พึงทราบความของคำนั้นเป็นอย่างนี้.

อนึ่ง บทนี้ก็เป็นเพียงมุขในการแสดงความเป็นตถาคตของพระ-
ตถาคตนั่นเอง. อนึ่ง พระตถาคตท่านนั้น พึงพรรณนาความเป็นตถาคต
ของพระตถาคตได้โดยอาการทั้งปวง. ก็เพราะพระพุทธรเจ้าทั้งปวงเป็น
ผู้เหมาะสมแม้ด้วยคุณของพระตถาคต, ฉะนั้นพระสารีบุตร จึงกล่าวว่า
ตถาคตานั ด้วยสามารถของพระพุทธรเจ้าทั้งหมด.

บทว่า อรหุตาณ ความว่า พระตถาคตเป็น พระอรหันต์
เพราะทรงไกลจากกิเลสทั้งหลาย, เพราะขจัดข้าศึกและชี้อแห่งจัก
ทั้งหลาย. เพราะเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น, เพราะไม่มีความลับใน
การทำบาป. จริงอยู่ พระตถาคตนั้นเป็นผู้ไกล คือตั้งอยู่ไกลแสนไกล
๑. อจ. จตุกก. ๒๑/๒๓.

จากกิเลสทั้งปวง พระนามว่า อรหิ เพราะทรงละกิเลส พร้อมด้วย
วาสนาด้วยมรรค บัณฑิตกล่าวคำว่า อรหิ ไว้ ๕ นัย นัยที่ ๑ ว่า

โส ตโต อารกา นาม ยสุส เยนสมมุติตา
อสมมุติ จ โทเสหิ นาโธ เตนารหิ มโต.

พระตถาคตเจ้าผู้เป็นนาถะ ไม่ถูกกิเลส
กลุ่มรวม และไม่ประกอบด้วยโทษ คือ วาสนาทั้ง-
หลาย ชื่อว่าทรงไกลจากกิเลส และโทษเหล่านั้น
เพราะเหตุนี้ บัณฑิตจึงกล่าวว่า อรหิ เป็นพระ-
อรหันต์.

อนึ่ง พระตถาคตเจ้าทรงกำจัดข้าศึก คือกิเลสเหล่านั้น ด้วย
มรรค เพราะเหตุนี้ บัณฑิตจึงขนานพระนามว่า อรหิ เพราะทรง
กำจัดข้าศึก คือกิเลสทั้งหลายบ้าง.

ยสุม ราคาทีสงฺฆาตา สพุเพปิ อโรย หตา
ปญฺญาสตุเถน นาเถน ตสุมาปี อรหิ มโต.

เพราะพระนาถะ ทรงกำจัดข้าศึก คือ กิเลส
มรรคเป็นต้น แม้ทั้งหมดด้วยศัสตรา คือ ปัญญา
เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงทราบว่าเป็นพระ-
อรหันต์.

อนึ่ง สังสารจักร - ล้อ คือ สงสาร มีคมสำเร็จด้วยอวิชา และ
ภวตัณหา มีเครื่องตกแต่ง คือ บุญเป็นต้น เป็นซี่ล้อ มีขรและมรณะ
เป็นกงเจาะสอดไว้ด้วยเพล คือ เหตุเกิดอาสวะ ประกอบในรถ คือ
ภพ ๓ เป็นไปโดยกาลอันไม่มีเบื้องต้น, พระตถาคตประดิษฐานบน
แผ่นดิน คือ สีส ด้วยพระบาท คือ วีริยะ ฌ โภธิมณฑล ทรงถือขวาน
คือ ญาณ กระทำกรรมให้สิ้นไปด้วยพระหัตถ์ คือ ศรัทธา แล้วทรง
กำจัดซี่ล้อทั้งหมดแห่งสังสารจักรนั้น เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระนาม
ว่า อรหิ เป็น พระอรหันต์ เพราะกำจัดซี่ล้อทั้งหลายนี้เป็นนัยที่ ๒.
บัณฑิตกล่าวนัยที่ ๓ ว่า

อร่า สัมมจกกุสสุ หตา ฌาณาสินา ยโต

โลกนาถน เตเนส อรหุนติ ปวุจจติ.

เพราะพระโลกนาถทรงกำจัดซี่ล้อแห่งสังสาร-
จักรด้วยดาบ คือ ญาณ, เพราะเหตุนี้ พระโลก-
นาถนั้น บัณฑิตจึงขนานพระนามว่า อรหิ เป็น
พระอรหันต์.

อนึ่ง พระตถาคต เพราะเป็นผู้ควรของทำบุญอย่างเลิศ จึงควร
รับปัจจัยมีจีวรเป็นต้น และการบูชาพิเศษ. ก็ด้วยเหตุนี้แล เมื่อพระ-
ตถาคตอุบัติแล้ว เทวดาและมนุษย์ผู้มีมีศักดิ์ใหญ่พวกใดพวกหนึ่ง จะ

ไม่ทำการบูชาในที่อื่นเลย. เป็นความจริงดังนั้น สหัมบดีพรหม ย่อม
บูชาพระตถาคตด้วยพวงแก้ว ประมาณเท่าภูเขาสีเนรุ. เทวดาเหล่าอื่น
และมนุษย์ทั้งหลาย มีพระเจ้าพิมพิสารและพระเจ้าโกศลเป็นต้น ย่อม
บูชาตามกำลัง.

อนึ่ง พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสละทรัพย์ ๘๖ โกฏิ อุทิศพระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าแม่เสด็จปรินิพพานแล้ว และสร้างวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง
ไว้ในชมพูทวีปทั้งสิ้น. จะพูดไปทำไมถึงการบูชาพิเศษอย่างอื่น. เพราะ
เหตุนี้ พระตถาคตจึงทรงพระนามว่า อรหิ เป็นพระอรหันต์ เพราะ
สมควรแก่ปัจจัยเป็นต้น. บัณฑิตกล่าวณัฏฐที่ ๔ ว่า

ปฐาวิเสสึ สห ปจฺเจยฺหิ

ยสุมา อัย อรหติ โลกนาถ,

อตฺถานุรูปํ อรหนฺติ โลก

ตสุมา ชินํ อรหติ นามเมตํ .

เพราะพระโลกนาถนี้ สมควรรับการบูชา

พิเศษพร้อมด้วยปัจจัยทั้งหลาย, ฉะนั้นพระชินะ

จึงสมควรทรงพระนามว่า อรหิ เป็นพระอรหันต์

อันเหมาะสมแก่อรรถะ.

อนึ่ง พระตถาคตนั้นไม่ว่าในกาลไหนๆ ไม่ทรงทำเหมือนอย่าง
ที่คนพาลทั้งหลายพวกใดพวกหนึ่ง สำคัญตนว่าเป็นบัณฑิต ทำบาปใน
ที่ลับด้วยเกรงว่าจะไม่ได้รับการสรรเสริญ เพราะเหตุนั้น พระตถาคต
จึงเป็นพระอรหันต์ เพราะไม่มีความลับในการทำบาป. บัณฑิตกล่าว
นัยที่ ๕ ว่า

ยสุมา นตฺถิ รโห นามปาปกมฺเมสุ ตาทิโน

รหาภาเวน เตเนส อรหํ อิติ วิสสุโต.

ขึ้นชื่อว่าความลับในบาปกรรมมิได้มีแก่พระ-
ตถาคตผู้มั่นคง เพราะเหตุนั้น พระตถาคตนั้น
จึงปรากฏพระนามว่า อรหํ เป็นพระอรหันต์ เพราะ
ไม่มีความลับ.

ท่านกล่าวสรุปความทั้งหมดไว้ดังนี้ว่า

อารกตฺตา หตฺตฺตา จ กิเลสาริน โส มุนิ

หตลํ สารจกฺกาโร ปจฺจยาทีน จารโห,

น รโห กรโติ ป ปานิ อรหํ เตน วุจฺจติ.

พระมุนินั้น เพราะทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส ๑
เพราะกำจัดข้าศึก คือกิเลส ๑ เพราะหักขี้ล้อ คือ
สังสารจักร ๑ ทรงสมควรแก่ปัจจัยเป็นต้น ๑

เพราะไม่ทรงทำบาปในที่ลับ ๑ เพราะเหตุนั้น

บัณฑิตจึงขนานพระนามว่า อรหิ เป็นพระอรหันต์.

ก็เพราะพระพุทธเจ้าทั้งปวง เป็นผู้เหมาะสม แม้ด้วยคุณของ
พระอรหันต์ ฉะนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวว่า อรหุทาน ด้วยสามารถ
แห่งพระพุทธเจ้าทั้งปวง.

บทว่า สมุมาสมพุทธานิ ความว่า ชื่อว่า สมุมาสมพุทโธ
เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบและด้วยพระองค์เอง. เป็นความจริง
อย่างนั้น พระสัมมาสัมพุทธะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์
เอง คือที่ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะทรงรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้, เพราะ
ทรงกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้, เพราะทรงละธรรมที่ควรละ, เพราะ
ทรงทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง, เพราะเจริญธรรมที่ควรเจริญ.
ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

อภิญญยุยิ อภิญญาตํ ภาเวตพุพฺพลจ ภาวิตํ

ปาหาตพุทฺ ปรินํ เม ตสฺมา พุทฺโธสุมิ พุราหฺมณ.°

ดูก่อนพราหมณ์ สิ่งที่ควรรู้ยิ่ง เราได้รู้ยิ่งแล้ว

สิ่งที่ควรเจริญ เราได้เจริญแล้ว และสิ่งที่ควรละ

เราได้ละแล้ว, เพราะฉะนั้น เราจึงเป็น พุทธะ.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบทั่วว่า พระสัมมาสัมพุทธะตรัสรู้ธรรมทั้งปวง โดยชอบ และด้วยพระองค์เอง แม้ด้วยการยกบทหนึ่ง ๆ ขึ้นอย่างนี้ว่า จักขุ เป็น **ทุกขสัจจะ**, ปุริมคัณหาอันทำจักขุนั้นให้เกิดขึ้นโดยเป็น เหตุ เป็น **สมุทสัจจะ**, ความที่ทุกขสัจจะและสมุทสัจจะทั้ง ๒ เป็นไปไม่ได้ เป็น **นิโรธสัจจะ**, ปฏิปทาอันรู้ทั่วถึงการดับ เป็น **มรรคสัจจะ**. ในโสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย ก็มีนัยนี้.

โดยนัยนี้แล ฟังประกอบอายตนะ ๖ มีรูปเป็นต้น, กองวิญ- ญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น, ผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัสผัสสะเป็นต้น, เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น, สัญญา ๖ มีรูปสัญญาเป็นต้น, เจตนา ๖ มีรูปสัญญาเจตนาเป็นต้น, กองคัณหา ๖ มีรูปคัณหาเป็นต้น, วิตก ๖ มีรูปวิตกเป็นต้น, วิจาร ๖ มีรูปวิจารเป็นต้น, ขันธ ๕ มีรูป- ขันธเป็นต้น. กสิณ ๑๐, อนุสติ ๑๐, สัญญา ๑๐ ด้วยสามารถ อุทฺธมาตกสัญญา - ความสำคัญศพที่ขึ้นอีกเป็นต้น, อาการ ๑๒ มีผม เป็นต้น, อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘, กพ ๘ มีกามกพเป็นต้น, ฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น, อัปปมัญญา ๔ มีเมตตากาวนาเป็นต้น, อรูปสมาบัติ ๔, และองค์ปฏิจาสมุปบาทมีขรามรณะเป็นต้น โดยปฏิโลม, มีอวิชา เป็นต้น โดยอนุโลมเข้าด้วยกัน.

ฟังทราบการประกอบบท ๆ หนึ่งดังต่อไปนี้ พระสัมมาสัมพุทธ- เจ้าตรัสรู้ ตรัสรู้ยิ่ง แสงตลอดธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เอง

ด้วยการยกบทหนึ่ง ๆ ขึ้นอย่างนี้ว่า ชรามณะเป็น ทุกขสัจจะ, ชาติเป็น สมุทยสัจจะ, การออกไปทั้งสองอย่างนั้นเป็น นิโรธสัจจะ, ปฏิปทาอันรู้ทั่วถึงการดับเป็น มรรคสัจจะ.

ยังมีสิ่งที่ควรแนะนำอย่างใดอย่างหนึ่งอีก, พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่า สมมาสมพุทโธ เพราะตรัสรู้สิ่งทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เอง ด้วย วิโมกขันติกญาณ - ญาณอันเป็นที่สุดแห่งความหลุดพ้น. วิภาคญาณของสัมมาสัมพุทธะนั้นจักมีแจ้งข้างหน้า. ก็เพราะพระพุทธเจ้าทั้งปวงเหมาะสม แม้ด้วยคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ฉะนั้นพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า สมมาสมพุทธานัน ด้วยสามารถแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.

๘๗ - ๘๘] บัดนี้ เพื่อแยกแสดงศีลอย่างหนึ่ง ๆ ออกเป็น ๕ ส่วนในศีล ๒ หมวด คือ ปริยัตตปาริสุทธิศีล - ศีลปาริสุทธิที่มีที่สุด ๑ อปริยัตตปาริสุทธิศีล - ศีลปาริสุทธิไม่มีที่สุด ๑ พระสารีบุตรจึงกล่าว บทมีอาทิว่า อตุลิตีล ปริยัตต , อตุลิตีล อปริยัตต ศีลมีที่สุดก็มี, ศีลไม่มีที่สุดก็มี. ก็ในศีล ๒ อย่างนั้น ไม่มีความต่างกันอย่างน้อยในศีล ๓ อย่าง.

ในบทเหล่านั้นบทว่า ลากปริยัตต - ศีลมีที่สุดเพราะลาก คือ ชื่อว่า ลากปริยัตต เพราะศีลมีที่สุด คือขาดเพราะลาก. แม้บทที่เหลือก็อย่างนี้.

ในบทว่า ยโส นี้ ได้แก่ บรivar. บทว่า อิธ คือ ในโลกนี้.

บทว่า เอกจโจ คือ คนหนึ่ง.

บทว่า ลากเหตุ - เพราะเหตุแห่งลาก คือ ลากนั้นแลเป็นเหตุ, เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าว ลากเหตุโต - เพราะเหตุแห่งลาก. บทนี้เป็นปัญหามีวิภัตติลงในอรรถว่า เหตุ. บทว่า ลากปัจจุยา ลากการณา เป็นไวพจน์ของบทว่า ลากเหตุ นั้นนั้นแล. ความจริงผลนั้นย่อมมาถึง เพราะอาศัยเหตุ นั้นแล เพราะเหตุ นั้นท่านจึงกล่าวว่า ปัจจุโย, และ เหตุทำให้เกิดผล เพราะเหตุ นั้นท่านจึงกล่าวว่า การณ . บทว่า ยตาสมาทินุ - ตามที่ตนสมาทาน ได้แก่ ล่วง คือประพตีสว่างสิกขาบท ที่ตนสมาทาน คือถือไว้แล้ว.

บทว่า เอรูปานิ คือ มีสภาพอย่างนี้, อธิบายว่า มีประการดังกล่าวแล้ว.

บทว่า สีลานิ คือ จะเป็นศีลของคฤหัสถ์ก็ตาม ศีลของบรรพชิตก็ตาม, ศีลหนึ่งข้อในข้อต้นหรือข้อสุดท้ายขาด ชื่อว่า ขณฺฑทานิ-ศีลขาด ดุจผ้าสาฎกขาดในที่สุด.

ศีลข้อหนึ่งขาดในท่ามกลาง ชื่อว่า ฉิทฺทานิ - ศีลทะลุ ดุจผ้าสาฎกถูกเจาะในท่ามกลาง.

ศีลข้อสองหรือข้อสามขาดไปตามลำดับ ชื่อว่า **สพลani** - ศีล
ต่าง คุณแม่โคมีสี่ที่ตัวอย่างใดอย่างหนึ่ง มีดำและแดงเป็นคัน โดยมีสี
ไม่เหมือนกันมีสัณฐานยาวและกลมเป็นคัน ตั้งขึ้นที่หลังหรือที่ท้อง.

ศีลข้อหนึ่งในระหว่าง ๆ ขาด ชื่อว่า **กมฺมาสนani** - ศีลพร้อม
คุณแม่โคมีสี่เป็นจุด ๆ ไม่เหมือนกันในระหว่าง ๆ.

ศีลแม้ทั้งหมด ชื่อว่าขาด ทะลุ ต่าง พร้อม เพราะเมณฺฐนสังโยค
- การประกอบพร้อมด้วยเมณฺฐน ๗ อย่าง และเพราะถูกกรรมลามกมี
โกรธและผูกโกรธไว้เป็นคัน ทำลายเสีย.

ศีลเหล่านั้น ชื่อว่า **น ภูษิตฺตานani** - ไม่เป็นไทย โดยไม่ปล่อย
ให้เป็นไทย เพราะเป็นทาสแห่งค้นหา.

ศีลทั้งหลาย ชื่อว่า **น วิญญฺปุปฺปฏฺฐานani** - อันวิญญฺชนไม่สรร-
เสริญ เพราะวิญญฺชนมีพระพุทฺธเจ้าเป็นคัน ไม่สรรเสริญ.

ชื่อว่า **ปฺรามญฺฐานani** เพราะค้นหาและทักฺขิจับต้องแล้ว, หรือ
เพราะใคร ๆ สามารถจะจับได้ว่า นี่เป็นโทษในศีลของท่าน.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อสมาริธํ วตฺตฺตฺตานani** - ไม่เป็นไปเพื่อ
สมาธิ เพราะไม่พึงทำให้มรรคสมาธิหรือผลสมาธิเป็นไปได้. ปาฐะว่า
น สมาริธํ วตฺตฺตฺตานani ดังนี้บ้าง ความอย่างเดียวกัน.

ส่วนอาจารย์บางพวกพรรณนาความไว้อย่างนี้ว่า ชื่อว่า ขณฺฑทานิ เพราะไม่เป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย, แม้ชื่อว่า นิทฺทานิ ก็อย่างนั้น. ชื่อว่า สพลานิ เพราะมีสีต่าง ๆ กัน, แม้ชื่อว่า กมฺมาสถานิ ก็อย่างนั้น. ชื่อว่า น ญฺชิสฺสุทานิ เพราะถึงความเป็นทาสของคณฺหา. ชื่อว่า น วิญญฺญปฺปสฺสุทานิ เพราะถูกผู้ฉลาดคิดเทียบ. ชื่อว่า ปราญญ-ฐานิ เพราะถูกคณฺหาจับต้อง. ชื่อว่า อสมาริสฺส วตฺตนิคานิ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน.

บทว่า น อวิปฺปฏิสํสํวตฺตทานิ - เป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน ความว่า เป็นที่ตั้งแห่งความไม่เดือดร้อนหามิได้ เพราะนำมาซึ่งความเดือดร้อน.

บทว่า น ปามุชฺชวตฺตทานิ - ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความปราโมทย์ ความว่า ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปีติอย่างอ่อนอันไม่เกิดความเดือดร้อน เพราะไม่นำปีติอย่างอ่อนนั้นมา. แม้ในบทที่เหลือก็พึงประกอบอย่างนี้.

บทว่า น ปีติวตฺตทานิ - ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปีติ ความว่า ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปีติอย่างแรงอันเกิดแต่ปีติอย่างอ่อน.

บทว่า น ปสฺสทฺทวิวตฺตทานิ - ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความระงับ ความว่า ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความระงับกายและจิตอันเกิดแต่ปีติอย่างแรง

บทว่า น สุขวตฺตทานิ - ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความสุข ความว่า ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความสุขทางกายและทางใจอันเกิดแต่ความสงบ.

บทว่า น สมาธิวตฺตูกาณิ - ไม่เป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ ความว่า
ไม่เป็นที่ตั้งแห่งสมาธิอันเกิดแต่ความสุข.

บทว่า น ยถาภูตญาณทสฺสนวตฺตูกาณิ - ไม่เป็นที่ตั้งแห่ง
ยถาภูตญาณทสฺสนะ ความว่า ไม่เป็นที่ตั้งแห่งยถาภูตญาณทสฺสนะอัน
เป็นปทัฏฐานแห่งสมาธิ.

ในบทมีอาทิว่า น เอกนฺตนิพฺพิทาย - ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อ
หน่ายโดยส่วนเดียว พึงนำ น อักษรมาประกอบแม้ในบทที่เหลือโดย
นัยมีอาทิว่า น วิราคาย - ไม่เป็นไปเพื่อความคลายกำหนด.

อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะมี น อักษรในบทมีอาทิว่า น วิราคาย.

ในบทเหล่านั้นบทว่า เอกนฺตนิพฺพิทาย พึงทราบความเชื่อก
ว่า ศีลทั้งหลายย่อมไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายในวิภูฏะโดยส่วนเดียว.
แม้ในบทที่เหลือก็พึงประกอบอย่างนี้.

บทว่า วิราคาย คือ เพื่อความคลายกำหนดในวิภูฏะ.

บทว่า นิโรธาย คือ เพื่อความดับแห่งวิภูฏะ.

บทว่า อูปสมาย คือ เพื่อความสงบแห่งวิภูฏะด้วยความไม่เกิด
อีกแห่งวิภูฏะที่ดับแล้ว.

บทว่า อภิญญาย คือ เพื่อความรู้ยิ่งแห่งวิภูฏะ.

บทว่า สมุทฺทาย - เพื่อความตรัสรู้ คือ เพื่อความตื่นจากวิญญะ
โดยปราศจากการหลับ คือกิเลส.

บทว่า นิพฺพานาย คือ เพื่อนิพพานอันเป็นอมตะ.

บทว่า ยถาสมาทินฺนํ ลิกฺขปทํ วิติกกมย - เพื่อลวงลิกขา-
บทตามที่ตนสมาทานไว้ ในบทนี้ท่านประกอบเป็นทุตยวิภคติด้วย
วิภคติวิปลาธ.

บทว่า จิตฺตมฺปิ น อุปฺปาเทติ แม้ความคิดก็ไซ้ให้เกิดขึ้น
ท่านกล่าวเพื่อแสดงความคิดที่สลับซับซ้อนอย่างยิ่ง ด้วยความบริสุทธิ์แห่ง
จิตตูปบาท. สติมิใช่ขาดไปด้วยเพียงจิตตูปบาท.

บทว่า ก็ โส วิติกกมฺมสุตฺติ เขจฺจลวงลิกขาบทได้อย่างไรเล่า
คือเขจจทำการลวงเพื่ออะไร, อธิบายว่า เขจจไม่ทำการลวงนั่นเอง.

บทมีอาทิว่า อชฺฌทานิ พิงฺทราบโดยนัยตรงกันข้ามดังที่กล่าว
แล้วในหนหลัง. ปาฐะว่า น ชณฺทานิ บ้าง. ในบทมีอาทิว่า
เอกนฺตนิพฺพิทาย พิงฺประกอบโดยนัยมีอาทิว่า เอกนฺเตน วฏฺเฏ
นิพฺพิทฺทนฺตฺถาย เพื่อความเบื่อน่ายในวิญญะโดยส่วนเดียว.

อนึ่ง ในบทเหล่านี้ บทว่า นิพฺพิทาย ได้แก่ วิปัสสนา.

บทว่า วิราคย ได้แก่ มรรค.

บทว่า นิโรธาย อุปฺสมาย ได้แก่ นิพพาน.

บทว่า อภิญญา สมุทฺธาย ได้แก่ มรรค.

บทว่า นิพพานาย ได้แก่ นิพพาน เท่านั้น. ฟังทราบเถา
ที่ยังไม่ชัดเจนนี้ว่า ท่านกล่าวว่า วิปัสสนาในฐานะ ๑, มรรคใน
ฐานะ ๒, นิพพานในฐานะ ๓. แต่โดยปริยายบททั้งหมดเหล่านี้เป็น
ไวพจน์ของมรรคบ้าง เป็นไวพจน์ของนิพพานบ้าง.

๘๕] บัดนี้ พระสารีบุตรครั้นแสดงประเภทของศีลที่มีอยู่ด้วย
มีที่สุดและไม่มีที่สุดแล้ว เพื่อแสดงประเภทของศีลโดยสัมปยุตด้วย
ธรรม ด้วยชาติ ด้วยปัจจัยต่อไป จึงกล่าวบทมีอาทิว่า กิ สัลล - อะไร
เป็นศีลดังนี้.

ในบทเหล่านั้น ชื่อว่า สมุฏฺฐานํ เพราะมีวิเคราะห์ว่าศีลเป็น
เหตุตั้งขึ้น. บทนี้เป็นชื่อของปัจจัย. ชื่อว่า สมุฏฺฐานํ เพราะมี
วิเคราะห์ว่าศีลมีอะไรเป็นมูฏฐาน. ชื่อว่ากติธมฺมสโมธานํ เพราะ
มีวิเคราะห์ว่าศีลเป็นที่ประชุมที่ประมวลแห่งธรรมอะไร.

บทว่า เจตนา สัลล -เจตนาเป็นศีล ความว่า เจตนาของผู้
เว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น หรือของผู้บำเพ็ญวัตรปฏิบัติ.

บทว่า เจตสิก สัลล -เจตสิกเป็นศีล ความว่า การเว้นของ
ผู้เว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง เจตนาชื่อว่าเป็นศีล ได้
แก่ เจตนาในกรรมบท ๗ ของผู้เว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น. เจตสิก

ชื่อว่าเป็นศีล ได้แก่ ธรรม คือ อนภิชฌาอัพยาบาทและสัมมาทิฐิที่
ท่านกล่าวไว้ โดยนัยมีอาทิว่า อภิชฌ โลก ปหาย วิคตภิชฌณ
เจตสา วิหระติ^๑ - ภิกษุละอภิชฌาในโลก มีจิตปราศจากอภิชฌาอยู่.

ในบทว่า ส รโร สิลล ความสำรวมเป็นศีลนี้ ฟังทราบความ
สำรวมมี ๕ อย่าง คือ ปาติโมกขสังวร - ความสำรวมในปาติโมกข์^๑
สติสังวร - ความสำรวมในสติ^๑ ญาณสังวร - ความสำรวมในญาณ
^๑ ขันติสังวร - ความสำรวมในขันติ^๑ วิริยสังวร - ความสำรวมใน
ความเพียร ^๑.

ในความสำรวม ๕ อย่างนั้นภิกษุเข้าถึง เข้าถึงเสมอด้วยความ
สำรวมในปาติโมกข์นี้ นี่ชื่อว่า ปาติโมกขสังวร.^๒ ภิกษุรักษาจกขุน-
ทริย์, ถึงความสำรวมในจกขุนทริย์นี้ ชื่อว่า สติสังวร.^๓

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ยานิ โสทานิ โลกสุมี สติ เตสํ นิวารณํ

โสทานํ สํวรํ พุรุมิ ปญญาเยเต ปิถียเร.^๔

ดูก่อนอชิตะ สติเป็นเครื่องห้ามกระแสนใน

โลก เรากล่าวการสำรวมกระแสนเหล่านั้น บัณฑิต

พึงปิดกั้นกระแสนเหล่านี้ด้วยปัญญา.

๑. ที. ที. ๘/๑๒๕. ๒. อภ. วิ. ๓๕/๖๐๒. ๓. อภ. ติก. ๒๐/๔๕๕.

๔. พุ. ส. ๒๕/๔๒๕.

นี้ชื่อว่า **ญาณสังวร**. แม้การเฉพาะปัจจัย ก็ย่อมเข้าใน
บทนี้ด้วยเหมือนกัน. ความสำรวมมาแล้วโดยนัยมีอาทิว่า **ขโม โหติ
สิตตสฺส อุณฺหสฺส**^๑ - ภิกษุเป็นผู้อดทนต่อความหนาวความร้อน นี้ชื่อว่า
ขันติสังวร. ความสำรวมมาแล้วโดยนัยมีอาทิว่า **อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ
นาชีวเสตี**^๒ - ภิกษุอดกลั้นกามวิตกที่เกิดขึ้น นี้ชื่อว่า **วิริยสังวร**.
แม้ว่าอาชีพรวิสูตรก็รวมเข้าในบทนี้ด้วยเหมือนกัน. ความสำรวม ๕ อย่าง
นี้ด้วยประการฉะนี้, อนึ่ง เจตนาเว้นจากวัตถุที่มาถึงของกุลบุตร
แม้อาชีพรวิสูตรก็รวมเข้าในบทนี้ด้วยเหมือนกัน. ความสำรวม ๕ อย่าง
นี้ด้วยประการฉะนี้, อนึ่ง เจตนาเว้นจากวัตถุที่มาถึงของกุลบุตร
ผู้กลัวบาป, พึงทราบว่ทั้งหมดนั้นเป็น **สังวรศีล**.

บทว่า **อวิตฺกุกโม สิลํ** - ความไม่ก้าวล่วงเป็นศีล ได้แก่ ความ
ไม่ก้าวล่วงทางกายและทางวาจาของผู้สมาทานศีล. นี่เป็นการแก้ปัญหา
ว่า **กิ สิลํ** อะไรเป็นศีลไว้เพียงนี้ก่อน.

ในการแก้ปัญหาว่า **กตฺติ สิลานิ** - ศีลมีเท่าไร เพราะปกติของ
สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ในโลก ท่านกล่าวว่า **สิลํ** ไว้ในบทนี้ว่า
กุสลสิลํ - กุศลเป็นศีล **อกุสลสิลํ** - อกุศลเป็นศีล **อพฺยาगतสิลํ** -
อภัยगतเป็นศีล, อาจารย์ทั้งหลายกล่าวหมายถึงศีลว่า นี่เป็น **สุขศีล**
- ความสุขเป็นศีล นี่เป็น **ทุกขศีล** - ความทุกข์เป็นศีล นี่เป็น
กลหศีล - การทะเลาะกันเป็นศีล นี่เป็น **มณฺทนศีล** - การตบแต่ง
เป็นศีล. ฉะนั้นโดยปริยายนั้น แม้ **อกุสลศีล** ท่านก็กล่าวว่าเป็นศีล

๑. ม. ม. ๑๒/๑๕.

๒. ม. ม. ๑๒/๑๗.

ด้วยการยกเอาความขึ้น แต่ศีลที่ท่านประสงค์เอาในที่นี้ไม่มีเพราะบาลีว่า **สุตฺวาน ลํ วเร ปญฺญา** - ปัญญาในการฟังแล้วสำรวม ดังนี้.

อนึ่ง เพราะจิตที่สัมปยุต เป็นสมุฏฐานของศีลอันเป็นประเภทมีเจตนาเป็นต้น, ฉะนั้นพระสารีบุตรจึงกล่าวบทมีอาทิว่า **กุสลจิตต-สมุฏฐานํ กุสลศีลํ** - กุศลศีลมีกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน,

บทว่า **ลํ วรรสโมธานํ ลีลํ** - ศีลเป็นที่ประชุมแห่งสังวร ได้แก่ ขันธสัมปยุตด้วยความสำรวม. จริงอยู่ ขันธเหล่านั้นมาพร้อมกับด้วยความสำรวม ท่านจึงกล่าวว่า **มิตฺตลีลฺยา** - เป็นสิ่งปนกัน **ลํ วรรสโมธานํ** - เป็นที่ประชุมแห่งสังวร. แม้ศีลเป็นที่ประชุมแห่งการไม่ก้าวล่วง ก็พึงทราบอย่างนี้.

บทว่า **ตถาภาเว ชาตเจตนา ลมฺหานํ ลีลํ** - ศีลเป็นที่ประชุมแห่งเจตนาอันเกิดในความเป็นอย่างนั้น ได้แก่ ขันธอันสัมปยุตด้วยเจตนาอันเกิดในความสำรวม ในความไม่ก้าวล่วง. อนึ่ง ท่านประสงค์เอาธรรมสัมปยุตด้วยเจตนาในเจตนาแม้ทั้ง ๓, ฉะนั้นพึงทราบว่า ท่านไม่ชี้แจงศีลเป็นที่ประชุมแห่งเจตสิกไว้ต่างหากกัน เพราะแม้เจตสิกท่านก็วิเคราะห์ด้วยการประชุมแห่งเจตนา. ธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้น ท่านกล่าวว่า **ลีลํ** ไว้ในภายหลังแล้ว. พึงทราบว่าท่านกล่าวดิกะนี้เพื่อแสดงว่า ธรรมเหล่านั้นไม่ใช่ศีลอย่างเดียว, แม้ธรรมสัมปยุตด้วยศีลนั้นก็ศีลเหมือนกัน.

บัดนี้ เพราะเจตนาและเจตสิกเป็นอันไม่กำลวงสังวรด้วยกัน,
ฉะนั้นพระสารีบุตรเมื่อจะประกอบการไม่กำลวงสังวร โดยลำดับทั่วไป
ตลอดถึงอรหัตมรรค จึงกล่าวบทมีอาทิว่า ปาณาติปาตํ อัมมจริญญ
สํ, อวิติกกมฺมจริญญ สํ - ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่าสำรวมและไม่
กำลวงปาณาติบาตดังนี้. เพราะการเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ย่อม
สำรวมสิ่งเป็นข้าศึกของตน ๆ และย่อมไม่กำลวงเป็นข้าศึกนั้น,
ฉะนั้นชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่าสำรวม เพราะอรรถว่าไม่กำลวง เพราะ
สำรวมและเพราะไม่กำลวง.

ในบทเหล่านั้นบทว่า ปาณาติปาตํ อัมมจริญญ - ได้แก่ ชื่อว่า
ศีล เพราะอรรถว่าปิตฺตปาณาติบาต. ศีลข้อนั้นคืออะไร ? คือ ปาณา-
ติปาตา เวรมณี. อนึ่ง ปาณาติปาตา เวรมณี นั้นสำรวมศีลข้อนั้น
ไม่กำลวงศีลนั้น เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า สํ เพราะอรรถว่าไม่กำลวง.
ศีลข้อ อทินฺนาทาน เวรมณี เป็นต้น พึงประกอบอนภิขฌาอัพยา-
บาทและสัมมาทิฏฐิเข้าด้วยกัน.

ในบทมีอาทิว่า ปาณาติปาตํ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ การ
ยังสัตว์ให้ตกไปในอกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า ปาณาติบาต, ท่าน
อธิบายว่า การประหารสัตว์ การฆ่าสัตว์.

อนึ่ง ในบทว่า ปาโณ นี้ โดยโวหาร ได้แก่ สัตว์, โดย
ปรมาตม ได้แก่ ชีวิตินทรีย์. สัตว์มีชีวิตก็รู้ว่ามีชีวิต เจตนาที่จะฆ่า

เป็นไปในทวารใดทวารหนึ่ง แห่งกายทวารและวจีทวาร ตั้งความพยายามในอันที่จะตัดชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า ปาณาติบาต. บรรดาสัตว์ทั้งหลาย มีสัตว์เดียรัจฉานเป็นต้นไม่มีคุณ ปาณาติบาตนั้น ก็มีโทษน้อยในสัตว์เล็ก ๆ, มีโทษมากในสัตว์ใหญ่. เพราะเหตุไร ? เพราะใช้ความพยายามมาก. เพราะแม้ในการพยายามก็ต้องใช้เครื่องมือใหญ่, ในมนุษย์เป็นต้น ผู้มีคุณพึงทราบว่ ปาณาติบาตมีคุณน้อยในมนุษย์ผู้มีคุณน้อย, มีโทษมากในมนุษย์ผู้มีคุณมาก. เมื่อร่างกายและคุณเสมอกัน ปาณาติบาตมีโทษน้อย เพราะกิเลสและความพยายามอ่อน, มีโทษมาก เพราะกิเลสและความพยายามกล้า.

ปาณาติบาตนั้น มีองค์ ๕ คือ

๑. ปาโณ สัตว์มีชีวิต
๒. ปาณสญฺญิตา รู้ว่าสัตว์มีชีวิต
๓. วรกจิตฺตํ จิตคิดจะฆ่า
๔. อุปกุกโม พยายามที่จะฆ่า
๕. เตน มรณํ สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น.

การถือเอาของที่เขาไม่ให้เป็น อทินนาทาน, ท่านอธิบายการนำของ ๆ คนอื่นไป มีจิตคิดจะลัก เป็นห้วงโมข.

ในบทเหล่านั้นบทว่า อทินัน - ของที่เขาไม่ให้ คือของที่คนอื่น
หวงแหน. คนอื่นได้รับของที่ตนทำตามความประสงค์ เป็นผู้ไม่ควรได้
รับอาญา และไม่ควรถิเตียนในวัตถุใด, เมื่อวัตถุนั้นคนอื่นหวงแหน
ตนก็รู้ว่าคนอื่นหวงแหน เจตนาว่าจะลักเป็นไปในทวารใดทวารหนึ่ง
แห่งกายทวารและจิตตารมณ์ อันตั้งขึ้นด้วยความพยายามที่จะถือเอาของ
นั้น ชื่อว่า อทินนาทาน. อทินนาทานนั้นมีโทษน้อย ในของของ
คนอื่นที่แล้ว, มีโทษมากในของที่ประณีต. เพราะเหตุไร ? เพราะวัตถุ
ประณีต. เมื่อวัตถุเสมอกันมีโทษมากในวัตถุอันเป็นของ ของผู้ยังด้วย
คุณ, มีโทษน้อยในวัตถุอันเป็นของ ของผู้มีคุณเลวกว่าผู้ยังด้วยคุณ
นั้น ๆ หมายเอาวัตถุนั้น ๆ มีคุณยิ่ง.

อทินนาทานนั้น มีองค์ ๕ คือ

๑. ปรปรีกุกหิต - ของอันคนอื่นหวงแหน

๒. ปรปรีกุกหิตสยยิตา - รู้ว่าคนอื่นหวงแหน

๓. เถยยจิตต - จิตคิดจะลัก

๔. อุปกุกโม - พยายามที่จะลัก

๕. เตน หรณ - นำไปด้วยความพยายามนั้น.

บทว่า กามสุ ได้แก่ การประพฤตินในเมถุน. บทว่า มิจฺฉา-
จาโร ได้แก่ ประพฤติลามกที่ถูกติเตียนโดยส่วนเดียว. แต่โดยลักษณะ

เจตนาที่จะก้าวล่วงฐานะหญิงที่ไม่ควร ถึงเป็นไปในกายทวารโดยประ-
สงค์จะประพฤดิชั่ว - อสังกรรม ชื่อว่า กาเมสุ มิจจาจาร.

ในบทนั้นหญิง ๒๐ จำพวก คือ หญิงอันมารดาคุ้มครองเป็นต้น
๑๐ จำพวก คือ มารดาคุ้มครอง ๑ บิดาคุ้มครอง ๑ มารดาคุ้มครอง
๑ พี่ชายคุ้มครอง ๑ พี่สาวคุ้มครอง ๑ ญาติคุ้มครอง ๑ โคตรคุ้มครอง
๑ ธรรมคุ้มครอง ๑ มีผู้อารักขา ๑ มีโทษทัศน์ ๑. หญิง ๑๐ จำพวก
คือ หญิงที่ได้มาด้วยทรัพย์เป็นต้น ๑๐ จำพวก คือ หญิงได้มาด้วยทรัพย์
๑ อยู่ด้วยความพอใจ ๑ อยู่ด้วยโกละ ๑ อยู่ด้วยไขผ้า ๑ หิวถึงน้ำ ๑
เพิกษานะบนศีระ ๑ ภริยาที่เป็นทาสี ๑ ภรรยาที่เป็นกรรมกร ๑
นำมาด้วยขง ๑ อยู่ชั่วคราว ๑ ชื่อว่า อคมนิยฐาน คือ ฐานะหญิงที่
บุรุษไม่ควรถึง ของบุรุษทั้งหลาย. ก็ในบรรดาหญิงทั้งหลายบุรุษอื่น
ชื่อว่าเป็นอคมนิยฐานของหญิง ๑๒ จำพวก คือ หญิงที่มีผู้คุ้มครอง และ
หญิงถูกลงโทษทัศน์ ๒ และหญิงที่ได้มาด้วยทรัพย์เป็นต้น ๑๐ จำพวก
นี้.

อนึ่ง มิจจาจารนั้นมีโทษน้อยในหญิงที่เป็นอคมนิยฐานผู้ไม่มี
คุณธรรมมีศีลเป็นต้น, มีโทษมากในหญิงผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรมมีศีล
เป็นต้น.

มิจจาจารนั้น มีองค์ ๔ คือ

๑. อคมนิยวัตถุ - วัตถุที่ไม่ควรถึง

๒. ตสฺมี เสวนจิตฺตํ - จิตตฺตฺจะเสพในวัตถุที่ไม่ควรถึงนั้น

๓. เสวนปฺปโยโค - พยายามที่จะเสพ

๔. มกุเคน มคฺคปฺปิตฺตอิริยาสนํ - มรรคจคมรรค.

บทว่า มุสา ได้แก่ วจีปโยคะ หรือกายปโยคะ อันหักประโยชน์ของผู้ที่มุ่งจะพูดให้ผิด. เจตนาตั้งขึ้นด้วยกายปโยคะ และวจีปโยคะของผู้พูดให้ผู้อื่นเข้าใจผิด โดยประสงค์ให้เขาเข้าใจผิด ชื่อว่า มุสาวาท. อีกนัยหนึ่ง บทว่า มุสา ได้แก่ เรื่องไม่จริง ไม่แท้. บทว่า วาโก ได้แก่ พูดให้เขารู้โดยความจริง โดยความแท้. แต่โดยลักษณะ เจตนาตั้งขึ้นด้วยความบอกเล่าอย่างนั้น ของผู้ประสงค์จะให้ผู้อื่นรู้เรื่องไม่จริงโดยความเป็นจริง ชื่อว่า มุสาวาท. มุสาวาทนั้นมีประโยชน์น้อย เพราะประโยชน์ที่หักน้อย, มีโทษมากเพราะประโยชน์มาก. อีกอย่างหนึ่ง มีโทษน้อยเป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า ของของตนไม่มี เพราะประสงค์จะไม่ให้แก่กฤหัสถ์, มีโทษมาก เป็นพยายามพูดเพื่อหักล้างประโยชน์. มีโทษน้อยเป็นไปโดยนัยที่บรรพชิตได้น้ำมันหรือเนยใส่น้อย แล้วพูดแตกดันด้วยประสงค์จะหัวเราะเล่นว่าวันนี้ในบ้านคงจะมีน้ำมันไหลมาคูดแม่น้ำสินธุ, มีโทษมากแก่ผู้พูดโดยนัยมีอาทิว่า ไม่เห็นแล้ว ยังพูดว่าเห็นดังนี้.

มุสาวาท มีองค์ ๔ คือ

๑. อตถิ วตฺถุ - เรื่องไม่จริง

๒. วิธึ วาทนจิตฺตํ - จิตฺตํจะพุดให้ผิด

๓. ตชฺโซ วายาโม - พยายามเกิดจากจิตฺตํจะพุดให้ผิดนั้น

๔. ปรสฺส ตทตฺถวิธานํ - ผู้รู้ความประสงค์ของคำพุด
นั้น.

วาจาที่พุดทำความน่ารักของคนในหัวใจของผู้ นั้น และทำผู้อื่น
ให้เสียหาย ชื่อว่า ปิสุณา วาจา - วาจาต่อเสียด.

วาจาที่ทำตนเองบ้าง ผู้อื่นบ้าง ให้หยาบ แม้วาจาเองก็หยาบ
ไม่สบายหูหรือไม่สบายใจ ชื่อว่า ผรุสา วาจา - วาจาหยาบ.

วาจาที่พุดพราhlะแหละไม่มีประโยชน์ ชื่อว่า สมฺมปฺปลาโป
- พุดเพื่อเจ้อ.

แม้เจตนาอันเป็นมูลเหตุของมุสาวาทเหล่านั้น ก็ได้ชื่อมีปิสุณา
วาจาเป็นต้น. ปิสุณา วาจา นั้นแล ท่านประสงค์เอาในที่นี้.

ในบทว่า ปิสุณา วาจา นั้น เจตนาของผู้มีจิตเศร้าหมอง
ตั้งขึ้นด้วยกายปิโยคะและวจิปิโยคะ เพื่อทำลายผู้อื่นหรือเพื่อประสงค์
ให้เป็นที่รักของตน ชื่อว่า ปิสุณา วาจา. ปิสุณา วาจา นั้น ชื่อว่า
มิโทษน้อย เพราะทำความทำลายแก่ผู้ที่มีคุณธรรมน้อย, ชื่อว่ามีโทษ
มาก เพราะทำความทำลายแก่ผู้ที่มีคุณธรรมมาก.

ปิณฺณวาทานํ มโงคํ ๔ คือ

๑. ผู้อื่นอันตนควรทำลาย,

๒. มุ่งความทำลายว่าคนเหล่านี้จักเป็นไปต่าง ๆ ประสงค์ให้เป็นที่รักว่า เราจักเป็นที่รัก จักเป็นที่คุ้นเคย,

๓. ความพยายามเกิดจากความประสงค์นั้น,

๔. ให้ผู้นั้นรู้ความประสงค์ของความพยายาม.

ก็เมื่อผู้อื่นยังไม่แตกกัน กรรมบถยังไม่แตก, เมื่อเขาแตกกัน แล้วกรรมบถจึงแตก.

เจตนาหยาบโดยส่วนเดียวตั้งขึ้นด้วยกายปโยคะและวจีปโยคะ ตัดความรักของผู้อื่น เป็น สุรสา วาจา. ปโยคะ แม้ตัดความรัก ก็ยังไม่เป็น สุรสา วาจา เพราะจิตยังอ่อน. จริงอยู่ มารดาบิดาบางครั้งยอมพูดกะบุตรน้อยอย่างนี้ว่า ขอให้โจรจับพวกเจ้าสับให้เป็นชิ้น ๆ เถิด ดังนี้. อันที่จริงแล้วมารดาบิดาไม่ปรารถนาแม้จะให้ใบบัวตกลงบนศีรษะของบุตรน้อยเหล่านั้นเลย. อนึ่ง อาจารย์และอุปัชฌาย์บางครั้งยังกล่าวกล่าวกนิสิตอย่างนี้ว่า อะไรพวกนี้ช่างไม่มีหิริโอตตปะกัน เสียบ้างเลย, ไล่ออกไปให้หมด. แต่ที่แท้แล้วอาจารย์และอุปัชฌาย์ปรารถนาให้นิสิตเหล่านั้นถึงพร้อมด้วยการศึกษาเล่าเรียน และบรรลุด้วยกันทั้งนั้น. วาจาหยาบมิไม่ได้เพราะจิตอ่อนฉนใด, แม้วาจาไม่หยาบก็มีไม่ได้เพราะคำพูดอ่อนฉนนั่น. ผู้ประสงค์จะให้คนตายพูดว่า

พวกท่านจงให้คนนั้นนอนให้สบายเถิดดังนี้เป็นวาทะยาบ, วาจานี้เป็น
วาทะยาบเพราะจิตยาบ, วาทะยาบนั้นมีโทษน้อย เพราะผู้ที่กล่าว
หมายถึงนั้นเป็นผู้มีคุณน้อย, เชื่อว่ามีโทษมากเพราะผู้ที่กล่าวหมายถึง
นั้นมีคุณมาก.

พระสุทวารานั้น มีองค์ ๓ คือ

๑. อุกุโธสถัพโพ ปโร - คนอื่นที่ควรค่า,

๒. กุปีตจิตฺตํ - มีจิตโกรธเคือง,

๓. อุกุโธสนา - การค่า.

เจตนาเป็นอกุศลตั้งขึ้นด้วยกาปโยคะและวชิปโยคะ เพื่อให้
รู้ความฉิบหาย ชื่อว่า สัมผัสปปลาปะ. สัมผัสปปลาปะนั้น มีโทษน้อย
เพราะอาเสวนะน้อย, มีโทษมากเพราะอาเสวนะมาก.

สัมผัสปปลาปะ มีองค์ ๒ คือ

๑. มุงฺกพฺพคเรื่อํไม่เป็นเรื่อํ มีเรื่อํการตฺยทฺธและเรื่อํชิงนาง
สิดาเป็นต้น,

๒. การพฺพคเรื่อํอย่างนั้น.

ก็เมื่อคนอื่นไม่เชื่อเรื่อํนั้น กรรมบถยังไม่แตก. เมื่อคนอื่นเชื่อ
คำพฺพคเพื่อเชื่อนั้น กรรมบถจึงแตก.

ชื่อว่า อภิขณา เพราะอรรถว่า เฟ่ง, อธิบายว่า เป็นผู้มุ่ง
กัณเฑาะของผู้อื่น ย่อมเป็นไปเพราะจิตน้อมไปในกัณเฑาะนั้น. อภิขณา
นั้น มีลักษณะเฟ่งกัณเฑาะของคนผู้นั้นอย่างนี้ว่า ทำอย่างไรหนอ กัณเฑาะนี้
จึงจะเป็นของเราได้, อภิขณานั้นมีโทษน้อยและมีโทษมาก คุณอุทิน-
นาทาน.

อภิขณานั้น มีองค์ ๒ คือ

๑. ปรภณฺทํ - กัณเฑาะของผู้อื่น,
๒. อุตฺตโน ปริณามณฺจ - น้อมไปเพื่อตน.

เมื่อความโลภในวัตถุอันเป็นของของผู้อื่น แม้เกิดขึ้นแล้ว
กรรมบถก็ยังไม่แตก ตลอดเวลาที่ยังไม่น้อมไปเพื่อตนว่า ทำอย่างไรหนอ
กัณเฑาะนี้จึงจะเป็นของเราได้ดังนี้.

ชื่อว่า พยาบาท เพราะอรรถว่า ยังประโยชน์เกื้อกูลและ
ความสุข ให้ถึงความพินาศ. พยาบาทนั้นมีใจมุ่งความพินาศแก่ผู้อื่น
มีลักษณะประทุษร้าย, มีโทษน้อยและมีโทษมาก คุณพรุสวาจา.

พยาบาทนั้น มีองค์ ๒ คือ

๑. ปรสตุโต - ศัตรูอื่น,
๒. ตสฺส วินาสจินฺตา - คิดความพินาศแก่ศัตรูอื่นนั้น.

เมื่อความโกรธในสัตว์อื่น แม่เกิดขึ้นแล้ว กรรมบถก็ยังไม่แตก ก่อนตลอดเวลาที่ยังไม่คิดถึงความพินาศแก่สัตว์นั้นว่า ทำอย่างไรหนอ ผู้นี้จึงจะลุ่มจมพินาศไปเสียทีดังนี้.

ชื่อว่า มิจฉาทิฏฐิ เพราะอรรถว่า เห็นผิดโดยไม่มีการถือความจริง. มิจฉาทิฏฐินั้นมีลักษณะเห็นวิปริตโดยนัย มีอาทิว่า นตฺถิทินฺนํ - ทานที่ให้แล้วไม่มีผล, มิจฉาทิฏฐิมิโทษน้อยและมีโทษมาก จุสสัมผัปปลาปะ. อีกอย่างหนึ่ง มีโทษน้อยไม่แน่นอน, มีโทษมากแน่นอน.

มิจฉาทิฏฐินั้น มีองค์ ๒ คือ

๑. ความที่วิัตถุวิปริตจากอาการที่ถือไว้,

๒. ความปรากฏแห่งวัตถุนั้นโดยความไม่เป็นอย่างที่ถือไว้.

ในมิจฉาทิฏฐินั้น กรรมบถแตก ย่อมมีได้ด้วย **นคฺคิทิฏฐิ**.

- ความเห็นว่าไม่มี **อเหตุกทิฏฐิ** - ความเห็นว่าไม่เป็นเหตุ **อกริยทิฏฐิ** - ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ, มิใช่ด้วยทิฏฐิอื่น. อกุศลกรรมบถ ๑๐ เหล่านี้พึงทราบวินิจฉัยโดยอาการ ๕ คือ **โดยธรรม ๑ โดยโกฏฐาต คือ ส่วน ๑ โดยอารมณ์ ๑ โดยเวทนา ๑ โดยมูลเหตุ ๑.**

ในบทเหล่านั้นบทว่า **ธมฺมโต** - โดยธรรม ได้แก่เจตนาธรรม ๗ อย่าง อกุศลกรรมบถ ๑ อย่าง มีอภิขมาเป็นต้น สัมปยุตด้วยเจตนา ย่อมมีตามลำดับในอกุศลกรรมบถเหล่านั้น.

บทว่า โกฎฐาสโต - โดยส่วน ได้แก่ ธรรม ๘ เหล่านี้ คือ
เจตนาธรรม ๗ ตามลำดับ และ มิจฉาทิฏฐิ เป็นกรรมบถแน่นอน,
มิใช่เป็นมูลเหตุ. อภิชฌา และ พยาบาท เป็นทั้งกรรมบถ เป็นทั้ง
มูลเหตุ. จริงอยู่ อภิชฌา โลภะ เป็นอกุศลมูลเพราะถึงแล้วซึ่งมูล
เหตุ, พยาบาท โทสะ เป็นอกุศลมูล.

บทว่า อารมณโต - โดยอารมณ์ ได้แก่ ปาณาติบาต มี
สังขารเป็นอารมณ์ โดยเป็นอารมณ์ของชีวิตินทรีย์. อทินนาทาน มี
สัตว์เป็นอารมณ์หรือมีสังขารเป็นอารมณ์. มิจฉาจาร มีสังขารเป็น
อารมณ์ด้วยอำนาจโกฎฐัพพะ, อาจารย์พวกหนึ่ง กล่าวว่ามิสัตว์เป็น
อารมณ์ดังนี้บ้าง. มุสาวาท มีสัตว์เป็นอารมณ์หรือมีสังขารเป็นอารมณ์.
ปิสุณาวาจา ก็อย่างนั้น. ผรุสวาจา มีสัตว์เป็นอารมณ์อย่างเดียว.
สัมผัปปลาปะ มีสัตว์เป็นอารมณ์หรือมีสังขารเป็นอารมณ์โดยสามารถ
รูปที่เห็น เสียงที่ฟัง กลิ่นรสสัมผัสที่รู้ และธรรมที่ทราบ, อภิชฌาก็
อย่างนั้น. พยาบาทมีสัตว์เป็นอารมณ์อย่างเดียว. มิจฉาทิฏฐิ มีสังขาร
เป็นอารมณ์อย่างเดียว ด้วยอำนาจธรรมเป็นไปในภูมิ ๓

บทว่า เวทนาโต - โดยเวทนา ได้แก่ ปาณาติบาต เป็น
ทุกขเวทนา. อันที่แท้จริง พระราชาทรงเห็นโจร แม้ทรงพระสรวล
ก็ยังตรัสว่า ดูก่อนพนาย พวกเจ้าจงไปฆ่ามันเสียดังนี้, ถึงดังนั้นเจตนา
ที่ตกลงใจของพระราชาทั้งหลาย ก็สัมปยุตด้วยทุกข์. อทินนาทาน

เป็นเวทนา ๓. เพราะ อทินนทาน นั้น เป็น สุขเวทนา แก่ผู้เห็น
ภณฺฑะของผู้อื่นแล้วรื่นเริงดีใจฉวยเอาไป, เป็น ทุกขเวทนา แก่ผู้
ฉวยเอาไป มีความหวาดกลัว, อนึ่งเมื่อพิจารณาวิบากและผลที่
หลังไหลมาก็เป็น อทุกขมสุขเวทนา แก่ผู้ที่ถือเอาตั้งอยู่ในความ
เป็นกลางในเวลาฉวยเอาไป. มิจจจารมีเวทนา ๒ ด้วยสามารถแห่ง
สุขเวทนา และความเป็นกลาง, เวทนาในความเป็นกลาง ย่อมไม่มี
ในจิตที่ตกลงทำ.

มูสาวาท มีเวทนา ๓ โดยนัยดังกล่าวแล้ว ในอทินนทาน
นั้นแล, ปิสุณา วาจา ก็อย่างนั้น. ผรุสา วาจา เป็นทุกขเวทนา.

สัมผัปปลาปะ มีเวทนา ๓. เมื่อผู้อื่นให้สาธารณการยกผ้าเป็นต้น
ขึ้นโบกผู้นั้นมีสุขเวทนาในเวลากล่าว มีเรื่องชิงนางสีดาและการตยุทธ
เป็นต้น ของผู้รื่นเริงยินดี, เมื่อคนหนึ่งผู้ให้สินจ้างไว้ก่อนแล้ว แต่มา
ภายหลังกล่าวว่า ท่านจงเล่าตั้งแต่ต้นเถิดเขาย่อมมีทุกขเวทนาในเวลา
กล่าวของผู้ที่เกิดโทมนัสว่า เราจักกล่าวเรื่องเบ็ดเตล็ดติดต่อกันไปไม่ให้
มีเหลือหรือจักไม่กล่าวหนอ. ย่อมเป็นอทุกขมสุขเวทนาแก่ผู้กล่าวเป็น
กลาง ๆ.

อภิขณา มีเวทนา ๒ ด้วยสามารถแห่งสุขเวทนาและความเป็น
กลาง, มิจจาทิฏฐิ ก็อย่างนั้น, พยาบาท เป็น ทุกขเวทนา. บทว่า

มูลโต คือ ปาณาติบาต มี ๒ มูลเหตุด้วยสามารถแห่ง โทสะ และ โมหะ, อทินนาทาน มี ๒ มูลเหตุด้วยสามารถ โทสะ และ โมหะ หรือด้วยสามารถแห่ง โลภะ และ โมหะ มิจฉาจาร มี ๒ มูลเหตุด้วยสามารถแห่ง โลภะ และ โมหะ, มุสาวาท มี ๒ มูลเหตุด้วย โทสะและโมหะหรือด้วยสามารถแห่งโลภะและโมหะ, ปิสุณา วาจา และ สัมผัสปลापะ ก็อย่างนั้น. ผรุสวาจา มี ๒ มูลเหตุด้วยสามารถ แห่งโทสะและโมหะ, อภิขณา มี ๑ มูลเหตุด้วยสามารถแห่งโมหะ, พยาบาท ก็อย่างนั้น. มิจฉาทิฎฐิ มี ๒ มูลเหตุด้วยสามารถแห่ง โลภะและโมหะ ด้วยประการฉะนี้.

จบ อกุศลกรรมมกกา

ชื่อว่า กุศลกรรมมกกา มี ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ การเว้นจาก ปาณาติบาตเป็นต้น และอนภิขณา อพยาบาท สัมมาทิฎฐิ. ชื่อว่า วิรติ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น, หรือ เว้นเอง, หรือ เพียงเว้นเท่านั้น. การเว้นสัมปยุตด้วยกุศลจิตของผู้เว้นจาก ปาณาติบาตเป็นต้น มี ๓ อย่าง คือ สัมปัตตวิรติ ๑ สมทานวิรติ ๑ สมุจเฉทวิรติ ๑.

ในวิรติ ๓ อย่างนั้น วิรติเกิดแก่ผู้ยังไม่สมทานสิกขาบท ผู้พิจารณาถึงชาติ วัช พหุสัจจะเป็นต้น ของตนแล้วไม่กำถ่วงสัมปัตต-วิรตุ ด้วยคิดว่า การทำบาปเห็นปานนี้ไม่ควรแก่เราดังนี้ ชื่อว่า

สัมปัตตวิริติ. วิริติเกิดแก่ผู้สมาทานสิกขาบท ผู้สละแม้ชีวิตของตน ในการสมาทานสิกขาบท และยิ่งกว่านั้นแล้วไม่ก้าวล่วงวัตถุ ชื่อว่า สมาทานวิริติ.

วิริติสัมปยุตด้วยอริยมรรค ชื่อว่า สมุจเฉทวิริติ. แม้จิตมีอาทิว่า เราจักฆ่าสัตว์เป็นต้น ก็มีได้เกิดแก่พระอริยบุคคลตั้งแต่เกิดสมุจเฉท-วิริติ. บัดนี้ พึงทราบวินิจัยกุศลกรรมบถเหล่านี้โดยอาการ ๕ อย่าง คือ โดยธรรม ๑ โดยโกฏฐาส ๑ โดยอารมณ ๑ โดยเวทนา ๑ โดย มูลเหตุ ๑ คุจอกุศลกรรมบถ.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **ธมฺมโต** ได้แก่ แม่เจตนา ๗ อย่าง แม้ วิริติกุศลกรรมบถ ๓ ในที่สุดสัมปยุตด้วยเจตนา ย่อมสมควรตามลำดับ ในกุศลกรรมบถเหล่านั้น.

บทว่า **โกฏฐาสโต** ได้แก่ กรรมบถ ๗ อย่างนั้นแลตามลำดับ, มิใช่มูลเหตุ. กุศลกรรมบถ ๓ ในที่สุดเป็นทั้งกรรมบถ เป็นทั้งมูลเหตุ. **อนภิขมา อโลกะ** เป็นกุศลมูล เพราะถึงแล้วซึ่งมูลเหตุ. **อัปยาบาท อโทสะ** เป็นกุศลมูล, **สัมมาทิฏฐิ** คือ **อโมหะ** เป็นกุศลมูล.

บทว่า **อารมฺมโต** ได้แก่ อารมณ์ของปาณาติบาตเป็นต้น นั้นแลเป็นอารมณ์ของกรรมบถเหล่านั้น. ชื่อว่าวรมณี เพราะควรก้าว ล่วงนั่นเอง. อริยมรรคมีนิพพานเป็นอารมณ์ ย่อมละกิเลสทั้งหลาย

ฉันทิ, กรรมบถเหล่านั้นมีชีวิตินทรีย์เป็นต้นเป็นอารมณ์ ก็ฉันทินั้น
ย่อมละความเป็นผู้ทุศีลมีปาณาติบาตเป็นต้น.

บทว่า เวทนาโต ได้แก่ กุศลกรรมบถ ทั้งหมดเป็น สุข-
เวทนา หรือ มัชฌัตตเวทนา. จริงอยู่ กุศลกรรมบถไม่มีทุกขเวทนา
เพราะถึงกุศลแล้ว.

บทว่า มूलโต ได้แก่ กุศลกรรมบถ ๗ ตามลำดับมีมูลเหตุ ๓
ด้วยสามารถแห่ง อโลกะ อโทสะ อโมหะ ของผู้เว้นด้วยจิตสัม-
ปยุตด้วยญาณ, มีมูลเหตุ ๒ ด้วยสามารถ อโลกะ อโทสะ ของผู้เว้น
ด้วยจิตไม่ประกอบด้วยญาณ, อนภิขฌา มีมูลเหตุ ๒ ด้วยสามารถ
อโทสะ อโมหะ ของผู้เว้นด้วยจิตสัมปยุตด้วยญาณ, มีมูลเหตุ ๑ ด้วย
สามารถอโทสะ ของผู้เว้นด้วยจิตไม่ประกอบด้วยญาณ. ส่วน อโลกะ
ไม่เป็นมูลเหตุของตนด้วยตนเอง. แม้ในอภยาบาทก็มีนัยเหมือนกัน.
สัมมาทิฏฐิมีมูลเหตุ ๒ ด้วยสามารถอโลกะ อโทสะแล.

จบ กุศลกรรมบถกถา

พระสารีบุตรครั้นแสดงศีล ด้วยสามารถแห่งกุศลกรรมบถ ๑๐
อย่างนี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะแสดงธรรม ๓๗ มีเนกขัมมะเป็นต้น มีอรหัต-
มรรคเป็นปริโยสาน จึงกล่าวบทมีอาทิว่า เนกขัมเมเนน กามจุณฺหํ
ธํ วรฺणฺเจน สํลํ , อวิติกกมฺมฺเจน สํลํ -ชื่อว่าศีล ด้วยอรรถว่าสำรวม
และไม่กำวล่วง กามฉันทะ ด้วย เนกขัมมะ. ในบทนั้นมีอธิบายว่า
เพราะภิกษุสำรวมไม่กำวล่วงกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ, ฉะนั้น เนก-
ขัมมะ จึง เป็นศีล. อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า เนกขัมมะ เป็น
ตติยวิภคติดลงในอรรถปฐมาวิภคติ. ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้. แต่ในบาลี
ท่านแสดงเนกขัมมะและอัพยาบาทแล้วอัพยาบาทที่เหลือ เพราะมีนัยดังได้
กล่าวแล้วในหนหลัง แล้วจึงแสดงอรหัตมรรคเท่านั้นไว้ในที่สุด

๕๐] พระสารีบุตรครั้นแสดงศีลด้วยสามารถ การสำรวม และ
การไม่กำวล่วง อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงทั้งสองอย่างนั้นจึงกล่าว
บทมีอาทิว่า ปญฺจ สํลาณี ปาณาติปาทิสฺส ปหานํ สํลํ - ศีล ๕ คือ
การละปาณาติบาตเป็นศีล. อนึ่ง ในบทนี้พึงประกอบว่า การละปาณา-
ติบาตเป็นศีล, การเว้นจากปาณาติบาตเป็นศีล, เจตนาเป็นปฏิปักษ์ต่อ
ปาณาติบาตเป็นศีล, ความสำรวมปาณาติบาตเป็นศีล การไม่กำวล่วง
ปาณาติบาตเป็นศีล.

บทว่า ปหานํ - การละ ความว่า ชื่อว่าธรรมไร ๆ เว้นจากเพียง
ไม่ให้เกิดปาณาติบาตเป็นต้น ดังกล่าวแล้วย่อมไม่มี, เพราะการละนั้นๆ

ชื่อว่าเป็นการรับรอง ด้วยอรรถว่า เป็นที่ตั้งของกุศลธรรมนั้น ๆ, และ
ชื่อว่าเป็นที่รวม เพราะไม่ทำสภาพที่กระจัดกระจาย, ฉะนั้น ท่านจึง
กล่าว สิลล์ เพราะอรรถว่า เป็นการปฏิบัติกล่าวคือ เป็นที่รับรอง
และเป็นที่รวม ดังกล่าวไว้แล้วในตอนต้นนั้นแล. ธรรม อย่างนอก
นี้ ท่านกล่าวหมายถึงสภาพที่เป็นไปของจิต ด้วยสามารถการเว้นจาก
ปาณาติบาตนั้น ด้วยการสำรวมปาณาติบาตนั้น ด้วยเจตนาสัมปยุต
ด้วยการเว้นและการสำรวมทั้งสองนั้น และด้วยการไม่ล่วงของผู้ไม่ล่วง
ปาณาติบาตนั้น ๆ.

อีกอย่างหนึ่ง แม้การละก็ยังมิได้อยู่โดยธรรมดานั้นเอง. อย่างไร ?

ชื่อว่า ปหาน์ เพราะข่มละสิ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อปาณาติบาต
เป็นต้น ด้วยการเว้นและการสำรมนั้น, หรือข่มละสิ่งเป็นปฏิปักษ์
นั้น. สิ่งเป็นปฏิปักษ์นั้น คืออะไร ? กุศลธรรมแม้ทั้งหมด. แต่อาจารย์
พวกอื่นกล่าวว่า แม้ในเนกขัมมะเป็นต้น ชื่อว่าวิริติเป็นอันเดียวกันกับ
ความแน่นอนในกุศลทั้งหมด เพราะถือเพียงคำว่า เวรมณิ สิลล์ - การ
เว้นเป็นศีล ยังมีอยู่, ในที่นี้ไม่เป็นเช่นนั้น. ท่านกล่าวอปริยัตตศีล
เท่านั้น ในศีลสองอย่าง คือ ปริยัตตศีล และอปริยัตตศีล ทำให้พิเศษ
ด้วยบท ๕ บท มี ปหานะ เป็นต้น. เพราะฉะนั้น พระสารีบุตร
จึงกล่าวว่า เอวรูปานิ สีสานิ จิตตสุส อวิปฺปฏิสํสํรายํ อํ วตฺตุนฺติ
ฯเปฯ สจฺจิกาทพฺพํ สจฺจิกโรนฺุโต สิกฺขติ - ศีลทั้งหลายเห็นปาน

นี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อนแห่งจิต ฯลฯ เมื่อทำให้แจ้งซึ่ง
ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าย่อมศึกษาดังนี้.

ในบทเหล่านั้น ทว่า อวิปปฏิสाराย สํ วตฺตุนฺติ^๑ ความว่า
ย่อมเป็นไปโดยชอบ เพื่อความไม่เดือดร้อน เพราะพระบาลีว่า ความ
สำรวจ เพื่อความไม่เดือดร้อน และว่า ดูก่อนอาณนทํ สีลมีความ
ไม่เดือดร้อนเป็นประโยชน์ มีความไม่เดือดร้อนเป็นอันสงฆ์.^๒

ย่อมเป็นไป เพื่อความปราโมทย์ เพราะพระบาลีว่า ความไม่
เดือดร้อน ย่อมเป็นไปเพื่อความปราโมทย์ และว่า ความปราโมทย์
ย่อมเกิดแก่ผู้ใส่ใจโดยแยบคาย.^๓

ย่อมเป็นไป เพื่อปีติ เพราะพระบาลีว่า ความปราโมทย์ ย่อม
เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ปีติ และว่า ปีติย่อมเกิดแก่ผู้ปราโมทย์.^๔

ย่อมเป็นไปเพื่อ ปัสสัทธิ เพราะพระบาลีว่า ปีติย่อมเป็นไป
เพื่อประโยชน์แก่ปัสสัทธิ และว่า กายย่อมสงบ แต่ผู้มีใจปีติ.^๕

ย่อมเป็นไปเพื่อ โสมนัส เพราะพระบาลีว่า ปัสสัทธิย่อมเป็น
ไปเพื่อประโยชน์แก่ความสุข^๖ และว่า กายที่สงบย่อมเสวยความ
สุข.^๗ เพราะ ความสุขทางจิต ท่านกล่าวว่า เป็นโสมนัส.

๑. วิ. ป. ๘/๑๐๘๔. ๒. อัง. เอกาทสก. ๒๔/๒๐๘. ๓. ขุ. ป. ๓๑/๑๘๓.

๔. อัง. ปญจก. ๒๒/๒๖. ๕. อัง. ปญจก. ๒๒/๒๖. ๖. วิ. ป. ๘/๑๐๘๔.

๗. อัง. ปญจก. ๒๒/๖๔.

บทว่า อาเสวนาย - เพื่อการเสพโดยเอื้อเพื่อ ได้แก่ การเสพ
โดยเอื้อเพื่ออย่างหนัก.

เสพอะไร ? ความสุขที่แท้ เพราะความสุขท่านกล่าวด้วยคำว่า
โสมนัสเป็นลำดับ.

สมาธิเป็นสุขที่แท้ เพราะบาลีว่า จิตของผู้มีสุขย่อมตั้งมั่น^๓.n
การเสพสมาธิที่แท้ ด้วยประการฉะนี้.

ศีลเป็นปานนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความเสพโดยเอื้อเพื่อสมาธิ-
นั้น, อธิบายว่า ศีลทั้งหลายย่อมเป็นไปเพื่อความมีกำลังคล่องแคล่ว.

บทว่า ภาวนาย - เพื่อความเจริญ ได้แก่ เพื่อความเจริญของ
สมาธินั้นนั่นเอง.

บทว่า พหุลีกมฺมาย - เพื่อทำให้มาก ได้แก่ เพื่อทำสมาธินั้น
บ่อย ๆ.

ย่อมเป็นไป เพื่อเป็นเครื่องประดับ โดยให้สำเร็จ เป็นเครื่อง
ประดับมี สัทธินทรีย์ เป็นต้น ของสมาธิอันเป็นมูลเหตุแห่งความ
เป็นไปมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้น.

ย่อมเป็นไป เพื่อเป็นบริวาร โดยให้สำเร็จสัมภาระของสมาธิ
มีความไม่เดือดร้อนเป็นต้น.

ปริกขาร ศัพท์ในบทนี้มีความว่า ของใช้ คุณในประโยชน์มีอาทิ
ว่า **เยจ โข อิมะ ปัพพชิตะนัง ชีวิตปริกขารัง สมุททาเนตพพา^๑**
ของใช้สำหรับชีวิตเหล่านี้ อันบรรพชิตควรจัดหาไว้. มีความว่า เครื่อง
ประดับ คุณในประโยชน์มีอาทิว่า **รโต สีลปริกขารัง, ฌานกุโฆ**
จกุกวีริโย^๒ - รต คือ กาย มีศีลเป็นเครื่องประดับ, เพลา คือ ฌาน
มีความเพียรเป็นจักร. มีอรรถว่า บรรพชิต คุณในบทนี้มีอาทิว่า **สตุตหิ**
นกรปริกขาระหิ สุปริกขัต โหติ^๓ - นกรเป็นอันค้ำกันด้วยดี ด้วยการ
แวดล้อมนกร ๗ ประการ. แต่ในที่นี้ ท่านกล่าว **สมุททาเนตพพา** มี
ความว่า สัมภาระ เพราะอสังการและบรรพชิตมาแยกกัน.

อนึ่ง อรรถแห่งสัมภาระมีความว่าปัจจัย. ศีลย่อมเป็นไปเพื่อ
เป็นบรรพชิตด้วยให้สำเร็จธรรมสมบัติมีผัสสะ สัมปยุตด้วยสมาธิเป็นต้น
โดยความเป็นมูลเหตุตนเอง, ย่อมเป็นไปเพื่อความบริบูรณ์เพราะให้
สำเร็จความบริบูรณ์ ด้วยให้ถึงความปัทนฐานแห่งสมาธิและวิปัสส-
นา และด้วยให้ถึงความเป็นผู้ชำนาญ.

พระสารีบุตรครั้งแสดงสมาธิบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง โดย
อุปนิสัยแห่งศีลอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงยถาภูตญาณทัสนะเป็นต้น
อันเป็นปัทนฐานของสมาธิ มีศีลเป็นมูล เพราะบาลีว่า **สมาหิตะ**
จิตฺเต ยถาภูตํ ปชานาติ, ยถาภูตํ ชานํ ปสฺสํ นิพฺพินฺนํ,
๑. ม.ม. ๒/๒๓๗. ๒. ถ. มห. ๑๕/๒๔. ๓. อ.จ. สดุดก. ๒๗/๖๔.

นิพฺพุติ วิรชติ, วิจารณ์ วิมฺจจติ.* - เมื่อจิตตั้งมั่นย่อมรู้เห็นความเป็นจริง, เมื่อรู้เมื่อเห็นตามความเป็นจริงย่อมเบื่อหน่าย, เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด, เพราะกายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้นดังนี้. จึงกล่าวบทมีอาทิว่า เอกนฺตนิพฺพิทาย - เพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว. เมื่อแสดงความเบื่อหน่ายแล้วก็ยังเป็นอันแสดงยถาภูตญาณทัสสนะอันเป็นปทัฏฐานแห่งความเบื่อหน่ายนั้นนั่นแล. เมื่อยถาภูตญาณทัสสนะนั้นยังไม่สำเร็จ ความเบื่อหน่ายก็ยังไม่สำเร็จ. กิบบทเหล่านั้นมีอรรถดังได้กล่าวไว้แล้วนั้นแล. แต่ในที่นี้ยถาภูตญาณทัสสนะ กำหนดเอานามรูปพร้อมด้วยปัจจัย.

พระสารีบุตรครั้นแสดงถึงประโยชน์ของศีล อันมีอมตมหานิพพานเป็นที่สุด อย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดงความคิดที่ศีลนั้นเป็น อธิศีลสิกขา และอธิจิตสิกขา อธิปัญญาสิกขา อันมีอธิศีลสิกขาเป็นมูล จึงกล่าวบทมีอาทิว่า เอวรูปานํ สีลानํ อํ วรปริสุทฺธิ อธิสีลํ - ความบริสุทธิ์แห่งความสำรวมคิดเห็นปานนี้เป็นอธิศีล.

ในบทเหล่านั้น ความบริสุทธิ์ คือ ความสำรavnนั่นเอง ชื่อว่า สังวรปริสุทฺธิ. ความบริสุทธิ์แห่งความสำรวมคิดอาศัยวิภูฏะ อันเป็นศีลไม่มีที่สุดเห็นปานนี้ ท่านกล่าวว่า เป็นอธิศีล เพราะเป็นศีลยิ่งกว่าศีลที่เหลือ เพราะอาศัยวิภูฏะ.

บทว่า **อัมมปริสุทธยา จิตฺตํ จิตฺตํ** - จิตตั้งอยู่ในความบริสุทธิ์ ด้วยความสำรวม ความว่า จิตตั้งอยู่ด้วยความบริสุทธิ์ ด้วยความสำรวม สิ้นเช่นนี้ ย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่าน เพราะนำความไม่เดือดร้อนเป็นต้น มาด้วยดี, ก็ตั้งอยู่ในสมาธิ.

ความบริสุทธิ์ คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอภิปปริสุทธิ. สมาธิอันเป็นส่วนแห่งการเพ่งตลอด เว้นจากมลทินทั้งปวง ท่านกล่าวว่า อภิปจิตฺตํ เพราะเป็นสมาธิยิ่งกว่าสมาธิที่เหลือ. ในบทนี้ท่านชี้แจง ถึงสมาธิ ด้วยหัวข้อว่า **จิตฺตํ** .

บทว่า **อัมมปริสุทธํ สมมมา ปสฺสตี** - พระโยคาวจรย่อมเห็น ความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวมโดยชอบ ความว่า ย่อมเห็นความบริสุทธิ์ คือความสำรวมด้วยศีลโดยชอบ ด้วยสามารถแห่ง **ญาคปริญญา** และ **ตริณปริญญา**, ย่อมเห็นสมาธิอันบริสุทธิ์ กล่าวคือ ความบริสุทธิ์ คือ ความที่จิตไม่ฟุ้งซ่านอย่างนั้นนั่นแลโดยชอบ. เมื่อพระโยคาวจรเห็น อย่างนั้นความบริสุทธิ์ กล่าวคือ ความเห็น ชื่อว่า **ทสฺสนปริสุทธิ**- ความบริสุทธิ์แห่งทสฺสนะ.

ทสฺสนปริสุตตินั้นแล ท่านกล่าวว่าเป็น **อภิปญญา** เพราะ ยิ่งกว่าปัญญาที่เหลือ.

บทว่า **โย ตตฺถ** คือ ในความสำรวม ความไม่ฟุ้งซ่านและ ทสฺสนะนั้น. บทว่า **อัมมปริสุตฺติ** คือ ความสำรวม.

พึงทราบความไม่พัวพันและความเห็น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน, สิกขา คือ อริสสันแน แล ชื่อว่าอริสสิกขา. แม้นอกนั้น ก็พึงทราบอย่างนี้.

พระสารีบุตรครั้นแสดงสิกขา ๓ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะแสดงถึงลำดับของสิกขาเหล่านั้นให้บริบูรณ์ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า อิมา ติสฺโส สิกขาโย อวทุชฺชนฺโต ลิกฺขติ- พระโยคาวจรเมื่อนึกถึงสิกขา ๓ เหล่านี้ ชื่อว่าย่อมศึกษา. บทนั้นมีอธิบายดังต่อไปนี้ พระโยคาวจร แม้เมื่อนึกถึงเพื่อยังสิกขาอย่างหนึ่ง ๆ ให้บริบูรณ์ ก็ชื่อว่าย่อมศึกษา, ครั้นรู้แล้วแม้เห็นอยู่ยู่ว่า สิกขาชื่ออย่างนี้ ก็ช่วยย่อมศึกษา, ครั้นรู้ตามแม้เห็นอยู่บ่อย ๆ ก็ชื่อว่าย่อมศึกษา, ครั้นเห็นแล้ว แม้พิจารณาตามที่เห็น ก็ชื่อว่าย่อมศึกษา ครั้นพิจารณาแล้ว แม้ตั้งมั่นทำจิตไม่ให้หวั่นไหวในสิกขานั้น ก็ชื่อว่าย่อมศึกษา, แม้ทำกิจของตน ๆ ด้วยศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา อันสัมปยุตด้วยสิกขานั้น ๆ ก็ชื่อว่าย่อมศึกษา, เมื่อทำกิจนั้น ๆ แม้ในกาลมีความรู้ยังในสิ่งที่ควรรู้ยังเป็นต้น ก็ชื่อว่าย่อมศึกษาสิกขา แม้ ๓ อย่าง. บทว่า ปญฺจ สีลานิ เป็นต้นอีกครั้ง มีความดังได้กล่าวแล้วนั้นแล.

๕๑] อนึ่ง พึงทราบความในบทมีอาทิว่า อรหตุตมกุเคน สัพฺพกิกเสณํ ดังต่อไปนี้ บทเหล่านั้นถูกต้องทีเดียว เพราะความไม่

มีความเดือดร้อนเป็นต้น และเพราะความมีการเสพโดยเอื้อเฟื้อเป็นต้น ด้วยดีของพระอรหันต์ทั้งหลาย.

พึงประกอบมีอาทิว่า **เอกนุคฺคินุพฺพิทานาย** - เพื่อความเปื้อน-
หน่ายโดยส่วนเดียว ในขณะแห่งมรรค จุสฺสติปัญฺฐานและสัมมปฺชาน.

พึงประกอบคำทั้งสองนี้ว่า **สํ วรปาริสฺสุทฺธิํ สมฺมา ปสฺสติ, อริกฺขปปาริสฺสุทฺธิํ สมฺมา ปสฺสติ** - พระโยคาวจรย่อมเห็นความบริสุทธิ์ ด้วยสังวรโดยชอบเป็นศีล, ย่อมเห็นความบริสุทธิ์ด้วยจิตไม่ฟุ้งซ่าน โดยชอบเป็นศีล ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาเพื่อประโยชน์แก่ผลสมาบัติ. คำทั้งสองย่อมถูกต้อง แม้ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา เพื่อประโยชน์แก่นิโรธสมาบัติ. ในคำทั้ง ๕ มีอาทิว่า **อวชฺชนฺโต ลิกฺขติ** พึงทราบ ว่าท่านกล่าวว่า **ลิกฺขติ** เพราะสภาพมีสิลชั้นของพระอเสกขะเป็นต้น แม้ในความไม่มีสิ่งที่ต้องศึกษาของพระอรหันต์,

บทมีอาทิว่า **สทฺธาย อธิมุจฺจนฺโต ลิกฺขติ** - พระโยคาวจร น้อมไปด้วยศรัทธา ก็ชื่อว่าย่อมศึกษา ท่านกล่าวหมายถึงขณะแห่งมรรคนั้นเอง. พึงประกอบคำแม้อื่นที่ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งอุปัจจาระ อปฺปนา วิปัสสนาและมรรคตามสมควร.

จบ อรรถกถาสีลขมฺยญาณนิกาย

สมาธิภาวนามยญาณนิเทศ

[๕๒]ปัญญาในการสำรวจแล้วตั้งไว้ด้วยดี เป็นสมาธิภาวนามยญาณอย่างไร? สมาธิอย่างหนึ่ง คือ เอกัคตาคจิต. สมาธิ ๒ คือ โลกียสมาธิ ๑ โลกุตระสมาธิ ๑. สมาธิ ๓ คือ สมาธิมีวิตกและวิจารณ์ สมาธิไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ ๑ สมาธิไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ ๑. สมาธิ ๔ คือ สมาธิมีส่วนเสื่อม ๑ สมาธิเป็นส่วนตั้งอยู่ ๑ สมาธิเป็นส่วนวิเศษ ๑ สมาธิเป็นส่วนชำระกิเลส ๑. สมาธิ ๕ คือ สมาธิมีปีติแผ่ไป ๑ สมาธิมีสุขแผ่ไป ๑ สมาธิมีจิตแผ่ไป ๑ สมาธิมีแสงสว่างแผ่ไป ๑ สมาธิมีการพิจารณาเป็นนิมิต ๑. สมาธิ ๖ คือ สมาธิมีเอกัคตาคจิตมิได้ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถพุทธานุสติ ๑ ธรรมานุสติ ๑ สังฆานุสติ ๑ สีลานุสติ ๑ จาคานุสติ ๑ เทวตานุสติ ๑. สมาธิ ๗ คือ ความเป็นผู้ฉลาดในสมาธิ ๑ เป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาธิ ๑ ความเป็นผู้ฉลาดในการตั้งสมาธิ ๑. ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาธิ ๑ ความเป็นผู้ฉลาดในความงามแห่งสมาธิ ๑ ความเป็นผู้ฉลาดในกิจแห่งสมาธิ ๑ ความเป็นผู้ฉลาดในการน้อมไปแห่งสมาธิ ๑. สมาธิ ๘ คือ สมาธิมีเอกัคตาคจิตมิได้ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถปฐวีกสิณ ๑ อาโปกสิณ ๑ เตโชกสิณ ๑ วาโยกสิณ ๑ นิลกสิณ ๒ ปิต्तกสิณ ๑ โลหิตกสิณ ๑ โอทาทกสิณ ๑. สมาธิ ๙ คือ รูปาวจรสมาธิส่วนเลว ๑ ส่วนปานกลาง ๑ ส่วนประณีต ๑ อรูปาวจรส่วนเลว ๑ ส่วนปานกลาง ๑ ส่วนประณีต ๑ สุญญตสมาธิ ๑

อนิมิตตสมาธิ ๑ อัปปณิหิตสมาธิ ๑. สมาธิ ๑๐ คือ สมาธิมีเอกัคคา-
จิตมิได้ฟุ้งซ่านด้วยสามารถอุทฺทมาตกสัญญา ๑ วินิสิกสัญญา ๑ วิบุ-
พกสัญญา ๑ วิณิตกสัญญา ๑ วิกขาปัตตสัญญา ๑ วิกขิตตกสัญญา ๑
หตวิกขาปัตตสัญญา ๑ โลหิตกสัญญา ๑ ปุพฺพกสัญญา ๑ อฏฺฐิกสัญญา ๑
สมาธิเหล่านี้รวมเป็น ๕๕.

[๕๓] อีกอย่างหนึ่ง สภาพในความเป็นสมาธิแห่งสมาธิ ๒๕°
ประการ คือ สมาธิเพราะอรรถว่าอันสัทธินทรีย์เป็นต้นกำหนดถือเอา ๑
เพราะอรรถว่าอินทรีย์เป็นบริวารแห่งกันและกัน ๑ เพราะอรรถว่า
สัทธินทรีย์เป็นต้นบริบูรณ์ ๑ เพราะอรรถว่ามีอารมณ์เป็นอันเดียว ๑
เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ๑ เพราะอรรถว่าไม่ส่ายไป ๑ เพราะอรรถว่า
ไม่ขุ่นมัว ๑ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว ๑ เพราะอรรถว่าหลุดพ้นจาก
กิเลส ๑ เพราะความที่จิตตั้งอยู่ด้วยสามารถความตั้งมั่นในความเป็นจิต
มีอารมณ์เดียว ๑ เพราะอรรถว่าแสวงหาความสงบ ๑ เพราะอรรถว่า
ไม่แสวงหาธรรมอันเป็นข้าศึกแก่ความสงบ ๑ เพราะแสวงหาความสงบ
แล้ว ๑ เพราะไม่แสวงหาธรรมอันเป็นข้าศึกแก่ความสงบแล้ว ๑ เพราะ
อรรถว่ายึดมั่นความสงบ ๑ เพราะอรรถว่าไม่ยึดมั่นธรรมอันเป็นข้าศึก
แก่ความสงบ ๑ เพราะยึดมั่นความสงบแล้ว ๑ เพราะไม่ยึดมั่นธรรม
๑. นับแล้วได้ ๒๗.

อัน เป็นข้าศึกแก่ความสงบแล้ว ๑ เพราะอรรถว่าปฏิบัติสงบ ๑ เพราะ
อรรถว่าไม่ปฏิบัติสงบ ๑ เพราะปฏิบัติสงบแล้ว ๑ เพราะไม่ปฏิบัติ
ไม่สงบแล้ว ๑ เพราะอรรถว่าเพ่งความสงบ ๑ เพราะอรรถว่าเพาธรรม
อันเป็นข้าศึกแก่ความสงบ ๑ เพราะเพ่งความสงบแล้ว ๑ เพราะเพา
ธรรมอันเป็นข้าศึกแก่ความสงบแล้ว ๑ เพราะอรรถว่าเป็นธรรมสงบ
เป็นสภาพเกื้อกูลและนำสุขมาให้ ๑ สภาพในความเป็นสมาธิ
เหล่านี้รวมเป็น ๒๕.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถรู้ว่าธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการสรวมแล้ว
ตั้งไว้ดี เป็นสมาธิภาวนามยญาณ.

อรรถกถาสมาธิภาวนามยญาณนิเทศ

๕๒] พึงทราบวินิจฉัยในสมาธิภาวนามยญาณนิเทศ ดังต่อไปนี้
ไปนี้ พระสารีบุตรเมื่อจะแสดงประเภทของสมาธิ ตั้งแต่หมวดหนึ่งๆ แต่
ต้นจนถึงหมวด ๑๐ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า เอโก สมาธิ อย่าง
หนึ่ง.

ในบทเหล่านั้น บทว่า จิตตสฺส เอกคฺคตา - ความว่าชื่อว่า
เอกคฺโค เพราะอรรถว่ามีอารมณ์เลิศ คือ สูงสุดอย่างหนึ่ง เพราะ

ไม่มีความฟุ้งซ่านแห่งอารมณ์ต่างๆ, ความแห่งเป็น เอกคฺโคณัณ
ชื่อว่า เอกคฺคตา เพื่อแสดงธรรมที่มีจิตมีอารมณ์หนึ่งนั้น ไม่ใช่สัตว์
ท่านจึงกล่าวว่า จิตฺตสฺส.

ในหมวด ๒ บทว่า โลกียโ วัฏฺเฐทํนํกล่าวไว้ โลโก เพราะ
ธรรมดาแตกสลายไป, สมาริประกอบแล้วในโลก โดยความเป็นสมาริ
เนื่องอยู่ในวัฏฺเฐทํนํ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า โลกียะ.

บทว่า โลกุตฺตโร ชื่อว่า อุตฺตระ เพราะข้ามไปแล้ว, ชื่อว่า
โลกุตฺตระ เพราะข้ามไปจากโลกโดยความเป็นสมาริไม่เนื่องอยู่ในโลก

ในหมวด ๓ ชื่อว่า สวิตกฺกสวิจาโร เพราะสมาริมิวิตกและ
วิจาร. สมาริไม่มีวิตกไม่มีวิจารก็ทำนองนั้น. ในสมาริมิวิตกและวิจาร
ชื่อว่า วิจารมคฺโค เพราะธรรมดาไม่มีแต่วิจารเท่านั้นเป็นประมาณ
อธิบายว่า สมาริไม่ถึงการประกอบรวมกันกับด้วยวิตกยิ่งกว่าวิจาร. ชื่อว่า
อวิตกฺกวิจารมคฺโค เพราะสมารินั้นไม่มีวิตกมีแต่วิจาร. แม้ใน ๓ อย่าง
อาจารย์บางพวกก็ตัดออกไป. หมวด ๔ หมวดนี้อธิบายไว้แล้ว.

ในหมวด ๖ สตินันฺถแลเพราะเกิดขึ้นบ่อย ๆ จึงชื่อว่า อนุสฺสติ,
อีกอย่างหนึ่งชื่อว่าอนุสฺสติ เพราะสมควรแก่กุศลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา
เพราะเป็นไปในฐานะที่ควรเป็นไปบ้าง, อนุสฺสติ เกิดขึ้นปรารภถึง
พระพุทฺธเจ้า ชื่อว่า พุทฺธานุสฺสติ. บทนี้เป็นชื่อของสติมีคุณของพระ

พุทธเจ้ามีพระอรหันต์เป็นต้นเป็นอารมณ์. ชื่อว่า อวิกุเขโป เพราะ
ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ด้วยสามารถแห่งพุทธานุสตินั้นนั่นเอง ไม่
ฟุ้งซ่านโดยความเป็นปฏิปักษ์ของความฟุ้งซ่านอันได้แก่ อุทธัจจะ

อนุสติเกิดขึ้นเพราะปรารภ พระธรรม ชื่อว่า ธรรมานุสติ. บท
นี้เป็นชื่อของสติมีคุณของพระธรรม มีความที่พระธรรมอันพระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้นเป็นอารมณ์.

อนุสติเกิดขึ้นปรารภพระสงฆ์ ชื่อว่า สังฆานุสติ, บทนี้เป็น
ชื่อของสติมีคุณของพระสงฆ์มีความที่พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้น
เป็นอารมณ์.

อนุสติเกิดขึ้นปรารภศีล ชื่อว่า สีลานุสติ, บทนี้เป็นชื่อของ
สติ มีคุณของศีลมีความที่ศีลของตนไม่ขาดเป็นต้น.

อนุสติเกิดขึ้นปรารภจาคะ ชื่อว่า จาคานุสติ, บทนี้เป็นชื่อ
ของสติมีคุณของจาคะมีความที่ตนสละออกไปแล้ว.

อนุสติเกิดขึ้นปรารภเวทคาทั้งหลาย ชื่อว่า เทวตานุสติ. บท
นี้เป็นชื่อของสติมีคุณของศรัทธาเป็นต้น ของตนเป็นอารมณ์ ตั้งเทวดา
ไว้ในฐานะเป็นพยาน.

ในหมวด ๗ บทว่า สมานิกุสลตา - ความเป็นผู้ฉลาดในสมาธิ
หลายประเภท โดยประเภทมีสมาธิอย่างเดียวกันเป็นต้นว่า นี่เป็นสมาธิ

อย่างนี้, นี่เป็นสมาธิอย่างนี้. บทนี้เป็นชื่อของปัญญากำหนดสมาธิ.
ความเป็นผู้ฉลาดโดยวิธีทำให้สมาธิเกิด เพราะเป็นผู้ฉลาดในสมาธิ.

บทว่า **สมาธิสุส สมาปตฺตกุสฺสตา** - ความเป็นผู้ฉลาดใน
การเข้าสมาธิ ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาธิที่ทำให้เกิดแล้ว.
ด้วยบทที่เป็นอันท่านกล่าวถึงความเป็นผู้ชำนาญในการเข้าสมาธิ.

บทว่า **สมาธิสุส ฐิติกุสฺสตา** - ความเป็นผู้ฉลาดในการตั้ง
สมาธิ ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในการตั้งสมาธิที่เข้าแล้วตามความชอบ
ใจด้วยสามารถความสืบต่อกันไป. ด้วยบทนี้เป็นอันท่านกล่าวถึงความเป็น
ผู้ชำนาญในการตั้งใจ.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรนั้น ยังอาการเหล่านั้นให้ถึง
พร้อมด้วยการถือเอานิมิต ย่อมสำเร็จเพียงอุปนาทานั้น, ไม่ยั่งยืน.
ส่วนฐานะที่ยั่งยืนย่อมมิได้ เพราะชำระธรรมอันเป็นอันตรายแก่สมาธิ
ไว้ด้วยดี. จริยอยู่ภิกษุใดข่มกามฉันทะ ด้วยการพิจารณาโทษของกาม
เป็นต้นไว้ด้วยดีไม่ได้ กระทำความขบข้าทางกายด้วยกายปัสสัทธิ
ให้สงบด้วยดีไม่ได้, บรรเทาฉันทะด้วยความใส่ใจถึง อารัมภธาตุ
คือความเพียรให้ดีไม่ได้. ถอนอุทธัจจะกุกกุจจะด้วยใส่ใจถึงสมณนิมิต
ให้ดีไม่ได้, ชำระธรรมอันเป็นอันตรายของสมาธิให้ดีไม่ได้ แล้วเข้า
ฌาน, ภิกษุนั้นย่อมออกจากฌานโดยเร็วทันที จุจกรมรเข้าไปยังที่อยู่

อันไม่สะอาด และพระราชเสด็จเข้าไปสู่อุทยานที่แสนจะสกปรก ย่อมออกไปโดยเร็วพลัน.

ส่วนภิกษุใดชำระธรรมอันเป็นอันตรายแก่สมาธิได้คร แล้วเข้าฌาน, ภิกษุนั้นย่อมเข้าฌานภายในสมาบัติได้ตลอดวันทั้งคืน จุจกรมเข้าไปยังที่อาศัยอันสะอาด, และพระราชเสด็จเข้าไปยังอุทยานอันเรียบร้อย ย่อมอยู่ได้ตลอดวัน. ดังที่พระโบราณจารย์กล่าวไว้ว่า

กาเมสุ ฌนํ ปิณฺณํ วิโนทเย

อุทฺทจฺจถิํ วิจิจฺจปญฺจํ ,

วิเวกปามุชฺชเรน เจตสา

ราชาว สุตฺตฺนตฺตโต ตถิ รเม.

พระโยคาวจรผู้มีจิตทำความปราโมทย์ในวิเวก

พึงบรรเทาความพอใจในกามทั้งหลาย ความเคียด-

แค้น ความฟุ้งซ่าน ความหดหู่ และความสงสัย

เป็นที่ ๕, จุจพระราชเสด็จไปสู่สถานที่โดยเป็น

ระเบียบเรียบร้อย ทรงพึงพอพระทัย ณ ที่นั้น.

เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า อันพระโยคาวจรผู้ประสงค์จะตั้งอยู่ตลอดกาลนาน พึงชำระธรรมอันเป็นข้าศึก แล้วจึงเข้าฌานเป็นอันท่านกล่าวถึงความเป็นผู้ฉลาดในการยังวิธีนั้นให้ถึงพร้อม แล้วจึงทำสมาธิให้ตั้งอยู่ได้นาน.

บทว่า **สมาธิสฺส วุฏฺฐานกฺขลตา** - ความเป็นผู้ฉลาดในการ
ออกจากสมาธิ ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาธิ ด้วยการ
ออกตามเวลาที่กำหนดไว้แห่งสมาธิที่เป็นไปแล้วตามความพอใจด้วยการ
สลับต่อกันไป. พึงทราบของท่านทำเป็นฉันทวิริยัตถิในอรรถแห่งปัญจมี
วิริยัตถิ คุณในประโยชน์มีอาทิว่า **ยสุตาปี ฐมฺมํ ปุริโส วิชฺฌณฺา**-
บุรุษพึงรู้แจ้งธรรมแม้จากผู้อื่น. ด้วยบทนี้เป็นอันท่านกล่าวถึงความ
ผู้ชำนาญในการออกจากสมาธิ.

บทว่า **สมาธิสฺส กฺขลตา** - ความเป็นผู้ฉลาดในความ
งามแห่งสมาธิ ความว่า ความเป็นผู้ไม่เจ็บไข้ ความเป็นผู้ไม่มีโรค
ชื่อว่า **กฺขลตา**. ความเจ็บไข้ท่านกล่าวว่า **อกฺคฺคโลก** แม้ในวินัย
ท่านก็กล่าวไว้ว่า **นาหิ ญฺเอย อกฺคฺคโลก**^๑ - ท่านขอรับผมไม่เจ็บไข้.
ความเป็นผู้ฉลาดในการทำ ความไม่เจ็บไข้แห่งสมาธิ ด้วยความไม่มีความ
ปรารถนาอันลามก ซึ่งเป็นข้าศึกของการได้ฌานดังที่ท่านกล่าวไว้ใน
อนัองคณสูตร และวัฏฏสูตร^๒ และด้วยความปราศจากอุปกิเลสของจิตมี
อภิชฌาเป็นต้น, ท่านกล่าวว่า ความเป็นผู้ฉลาดในความงามของ
สมาธิ คือความเป็นผู้ฉลาดในความเป็นผู้ไม่มีความเจ็บไข้ คืออิกเลส.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **กฺขลตา** ได้แก่ ความเป็นผู้ควรแก่การงาน
เพราะความที่คำว่า **กฺขล** เป็นไวพจน์ของกัมมัญญตา - ความเป็นผู้
๑. ปุ. ขา. ๒๓/๑๔๓๐. ๒. วิ. มหาวีรยค ๑/๑๕๒. ๓. ม.ญ. ๑๒/๕๔.

ควรแก่การงาน. ดังที่ท่านกล่าวว่า ยา จิตตสูตร อภยตา อภย-
มณฺญตา^๑ - ความที่จิตไม่สมประกอบ ความที่จิตไม่ควรแก่การงาน.
และว่า กลฺลจิตฺตํ มุทุจิตฺตํ วินีวเรณจิตฺตํ^๒ - จิตควรแก่การงาน จิต
อ่อนโยน จิตปราศจากนิวรณ์. กลฺลศัพท์ในบทนี้ มีความว่า
ควรแก่การงาน. เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวไว้ว่า ความเป็นผู้ฉลาดใน
การทำความคล่องแคล่วแห่งสมาธิด้วยการฝึกจิต โดยอาการ ๑๔ อย่าง
เหล่านี้ คือ โดยอนุโลมแห่งกสิณ โดยปฏิโลมแห่งกสิณ ๑ โดย
อนุโลมปฏิโลมแห่งกสิณ ๒ โดยอนุโลมแห่งฌาน ๑ โดยปฏิโลมแห่ง
ฌาน ๑ โดยอนุโลมปฏิโลมแห่งฌาน ๑ โดยการก้าวเข้าไปสู่ฌาน ๑
โดยการก้าวเข้าไปสู่กสิณ ๑ โดยการก้าวเข้าไปสู่ฌานและกสิณ ๑ โดย
การก้าวไปสู่องค์ ๑ โดยการก้าวไปสู่อารมณ์ โดยการก้าวไปสู่องค์
และอารมณ์ ๑๕ โดยการกำหนดองค์ ๑ โดยการกำหนดอารมณ์ ๑ หรือ
โดยอาการ ๑๕ เพิ่มบทว่า โดยกำหนดองค์และอารมณ์ ๑.

บทว่า สมาธิสูตร โจรภูตลตา - ความเป็นผู้ฉลาดในโจร
แห่งสมาธิ ความว่า เป็นผู้ฉลาดในอารมณ์มีกสิณเป็นต้น อันเป็นโจร
แห่งสมาธิในอารมณ์เหล่านั้น ด้วยการทำความนึกถึงตามความพอใจ
เพราะประสงค์จะเข้าฌานนั้น ๆ. ด้วยบทนี้เป็นอันท่านกล่าวถึงความเป็น
ผู้ชำนาญในการนี้ถึง ด้วยการนึกถึงกสิณ.

๑. อภิ. ตั . ๓๔/๓๕๑.   ๒. วิ. มหา ๔/๒๖.

อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นผู้ฉลาดในโคจรแห่งสมาธิด้วยสามารถ
การแผ่กลิ้งไปในทิศทางนั้น ๆ และด้วยสามารถการตั้งไว้นานแห่ง
กลิ้งที่ถูกต้องแล้วอย่างนี้.

บทว่า สมาธิสส อภินิหารกุสลา - ความเป็นผู้ฉลาดใน
การน้อมไปแห่งสมาธิ ความว่า ความเป็นผู้ฉลาดในการน้อมไปในการ
ทำสมาธิต่าง ๆ โดยนัยความเป็นอันเดียวกัน ด้วยการน้อมเข้าไปสู่ความ
เป็นสมาธิสูง ๆ. จริงอยู่ อุปรามานถึงความชำนาญ ย่อมນ้อมเข้าไป
เพื่อประโยชน์แก่ปฐมฌาน หรือเพื่อประโยชน์แก่วิปัสสนา. ปฐมฌาน
เป็นต้นก็อย่างนั้น ย่อม�้อมเข้าไปเพื่อประโยชน์แก่ทุติยฌานเป็นต้น
หรือเพื่อประโยชน์แก่วิปัสสนา, จตุตถฌานย่อม�้อมไปเพื่อประโยชน์แก่
อรุพสมบัติ หรือเพื่อประโยชน์แก่อภิญญา หรือเพื่อประโยชน์แก่
วิปัสสนา, อากาสาณัญจายตนะย่อม�้อมเข้าไปเพื่อประโยชน์แก่วิญญา-
ณัญจายตนะเป็นต้น หรือเพื่อประโยชน์แก่วิปัสสนา ความเป็นผู้ฉลาด
ในการน้อมไปแห่งสมาธิในญาณนั้น ๆ อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้. ก็
เพราะปัญญา ชื่อว่าความเป็นผู้ฉลาด. ปัญญานั้นไม่ใช่สมาธิ. ฉะนั้น
พึงทราบว่ สมาธิ ๘ อย่าง ท่านกล่าวด้วยสามารถปัญญานำไปสู่สมาธิ.

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า บทว่า สมาธิกุสลา - ความเป็น
ผู้ฉลาดในสมาธิ ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในความใส่ใจที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน.

บทว่า **สมาปัตตกุสตา** - ความเป็นผู้ฉลาดในสมาบัติ ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในความใส่ใจที่องค์ฌานปรากฏแก่ผู้เข้าฌาน.

บทว่า **จิตติกุสตา** - ความเป็นผู้ฉลาดในการตั้ง ได้แก่ ความรู้การออกจากนิรณันท์ในความใส่ใจที่สมาธิแน่นแฟ้นไม่ฟุ้งซ่าน.

บทว่า **วุฏฐานกุสตา** - ความเป็นผู้ฉลาดในการออก ได้แก่ รู้การออกจากนิรณันท์ในปฐมฌาน, รู้การออกจากองค์ในฌาน ๓, รู้การออกจากอารมณ์ในรูปสมาบัติ, รู้การออกจากความฟุ้งซ่านในลักษณะอันมีประมาณยิ่ง, รู้การออกจากความพอใจของตนในกาลมีที่สุดและในกาลมีกิจที่ควรทำครั้งสุดท้าย.

บทว่า **กุสตา** - ความเป็นผู้ฉลาดในความงาม ได้แก่ รู้ว่าความเป็นผู้ฉลาดในความงามแห่งสมาธิ เพราะจิตสบาย ร่างกายสบาย อาหารสบาย เสนาสนะสบาย และบุคคลสบาย.

บทว่า **โคจรกุสตา** - ความเป็นผู้ฉลาดในโคจร ได้แก่ รู้เพื่อทำความกำหนดอารมณ์, รู้เพื่อทำความแผ่ไปยังทิศ, รู้เพื่อความเจริญ.

บทว่า **อภินิหารกุสตา** - ความเป็นผู้ฉลาดในการน้อมเข้าไป ได้แก่ น้อมนำจิตเข้าไปด้วยการใส่ใจโดยชอบในสมาธินั้น ๆ, เมื่ออุปจาระถึงความชำนาญแล้ว ย่อมนำจิตเข้าไปในปฐมฌาน, ย่อมนำจิตเข้าไปในฌานสูง ๆ ในอภิฌาน ในรูปสมาบัติ และในวิปัสสนา.

อาจารย์ทั้งหลายย่อมพรรณนา ความแห่งบททั้งหลายเหล่านี้ว่า
ความเป็นผู้ฉลาด ในการน้อมไปในสมาธินั้น ๆ ด้วยประการฉะนี้.

หมวด ๘ มีอรรถดังกล่าวแล้ว. ในหมวด ๙ บทว่า รูปาวจร
ธรรมเป็นรูปเป็นไฉน? รูปาวจรเนื่องในรูปาวจรธรรม ดังที่ท่าน
กล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า **เหฏฐโต พุทธมโลกั ปริยนุตั กริตฺวา**
อุปฺริโต อกนิฏฺเฐ เทเว อนฺโตกริตฺวา^๑ เบื้องล่าง ทำพรหมโลกให้มี
ที่สุด เบื้องบนทำเทพชั้นอกนิฏฐ์เป็นที่สุด. ในข้อนี้มีวจนัตถะดังต่อไปนี้
นี้ ชื่อว่า **รูปาวจร** เพราะอรรถว่ารูป ได้แก่ รูปชั้น ย่อมเที่ยวไป
ในรูปภพนี้, ไม่ใช่กามภพ, เพราะว่าแม้รูปชั้นท่านก็กล่าวว่ารูป จุ
ในบทมีอาทิว่า **รูปกุขฺนุโธ รูป** ^๒ - รูปชั้นเป็นรูป. อนึ่ง รูปพรหมนั้น
มี ๑๖ ชั้น คือ

พรหมปารีสัชชะ ๑

พรหมปุโรหิต ๑

มหาพรหม ๑

ปริตตภา ๑

อัปปมาณภา ๑

อาภัสสรา ๑

ปริตตสุภา ๑

๑. อภ. ตั . ๓๔/๘๒๕.   ๒. อภ. ขมก. ๓๘/๒๔

อัปมาณสุภา ๑

สุภกนิหา ๑

อสังญีสัตว์ ๑

เวหัพผลา ๑

อวิหา ๑

อดัมปา ๑

สุทตฺตา ๑

สุทตฺสี ๑

อกนิฏฐา ๑.

ที่อยู่กล่าวคือรูปาวจรภพนั้นท่านกล่าวว่า รูป เพราะลบบทหลัง,
ชื่อว่า รูปาวจร เพราะเที่ยวไปในรูปนั้น. อีกอย่างหนึ่ง รูป คือ รูปภพ,
ชื่อว่า รูปาวจร เพราะเที่ยวไปในรูปภพนั้น. จริงอยู่ สมาธินี้เที่ยว
ไปแม้ในกามภพ แม้เมื่อเที่ยวไปในที่อื่น ท่านก็กล่าวว่า รูปาวจรภพ
เหมือนช้างได้ชื่อว่า สงคามาวจร เพราะเที่ยวไปในสงคราม แม้
เที่ยวไปในเมืองก็เรียกว่าสงครามาวจร, เหมือนสัตว์ทั้งหลายเที่ยวไปบน
บก และเที่ยวไปในน้ำ แม้สัตว์เหล่านั้นจะอยู่ในที่ไม่ใช่บก ไม่ใช่
น้ำ ก็เรียกว่า เที่ยวไปบนบก เที่ยวไปในน้ำ ฉะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง
ชื่อว่า รูปาวจร เพราะยังปฏิสนธิให้เที่ยวไปในรูปคือรูปภพ.

บทว่า หิโน - เลว ได้แก่ ลามก. ภพในท่ามกลางของสมาธิ
เลวและสมาธิสูง ชื่อว่า มชฺโณ - มัชฌะ - ปาฐะว่า มชฺฌิโม - มัช-
ฌิมะปัจ. ความอย่างเดียวกัน, สมาธิถึงความเป็นประธาน ชื่อว่า
ปณฺโฑ - ประณีต ความว่าสูงที่สุด. พึงทราบสมาธิเหล่านั้นด้วยการ
ประกอบไว้. ในขณะประกอบ ฉันทะ วิริยะ จิตตะหรือวิมังสา ของ
สมาธิใดแล้ว, สมาธินั้นชื่อว่า หินะ. ธรรมเหล่านั้นของสมาธิใดปาน
กลาง, สมาธินั้นชื่อว่า มัชฌิมะ. ของสมาธิใดประณีต สมาธินั้น
ชื่อว่า ปณฺธิตะ, หรือสมาธิสักว่าให้เกิดขึ้นก็ชื่อว่า หินะ, เจริญไม่
ค่อยคั่น ชื่อว่า มัชฌิมะ, เจริญอย่างดียิ่งถึงความชำนาญ ชื่อว่า
ปณฺธิตะ. อรูปาวจรสมาธิพึงทราบทำนองเดียวกับนัยดังกล่าวแล้วใน
รูปาวจรสมาธิ.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า สุลฺลโต สมาธิ ดังต่อไปนี้
เมื่อการออกจากมรรคเกิดแล้ว ด้วยอนัตตานุปีสนาของพระโยคาวจรผู้
เห็นตามลำดับแห่งวิปีสสนาว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา ทุกฺขา
อนตฺตา - สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพราะ
วิปีสสนานั้นเป็นไปแล้ว โดยความเป็นของสูญในสังขารทั้งหลายที่ไม่มี
ตัวตน, ฉะนั้นจึงชื่อว่า สุลฺลตา. อริยมรรคสมาธิ สำเร็จด้วย
สุญฺญตานัน ชื่อว่า สุลฺลตสมาธิ, อธิบายว่า สมาธิที่เป็นไปแล้ว

ด้วยอำนาจแห่ง **สุญญตะ**. จริงอยู่ สมาธินั้นย่อมเป็นไปโดยอาการ
ที่วิปัสสนาเป็นไปแล้ว.

เมื่อการออกจากมรรคเกิดแล้วด้วย **อนิจจานุปัสสนา** เพราะ
วิปัสสนานั้นเป็นไปแล้วด้วยเป็นปฏิปักษ์ต่ออนิมิตว่าเที่ยง, ฉะนั้นจึงชื่อว่า
อนิมิตตวิปัสสนา. **อริยมรรคสมาธิ** สำเร็จด้วยวิปัสสนานั้น จึงชื่อว่า
อนิมิตตสมาธิ. อธิบายว่า สมาธิที่เว้นจากนิมิตที่เที่ยง. จริงอยู่สมาธิ
นั้นย่อมเป็นไปด้วยอาการอันเป็นไปแล้วแห่งวิปัสสนา เมื่อการออกจาก
มรรค เกิดแล้วด้วย **ทุกขานุปัสสนา** เพราะ วิปัสสนา นั้นเป็นไป
แล้วด้วยเป็นปฏิปักษ์ต่อความตั้งใจปรารถนา, ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อัปปลิ-**
หิตสมาธิ, อธิบายว่า สมาธิที่เว้นจากความตั้งใจปรารถนา. เพราะ
สมาธินั้นย่อมเป็นไปด้วยอาการเป็นไปแล้วด้วยวิปัสสนา. พึงทราบว่า
แม้ผลสมาธิ ๓ ก็เป็นเช่นนั้น เป็นอันท่านถือเอาด้วยสมาธิ ๓ เหล่านั้น.
แต่ท่านไม่ยกประเภทของสมาธิ มีสมาธิเลวเป็นต้น เพราะโลกุตรสมาธิ
เป็นสมาธิประณีต.

ในหมวด ๑๐ พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **อุทฺทมาตกส-**
ถาวเสน ด้วยสามารถความสำคัญสพที่อึด ชื่อว่า **อุทฺทมาต**
เพราะขึ้นอึดด้วยความพองขึ้นพองขึ้นตามลำดับในเบื้องต้น ด้วยลมจุ
เครื่องสูบลม เพราะหมดชีวิต การขึ้นอิดนั้นแล ชื่อว่า **อุทฺทมาตก** .

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อุทฺธุมตัก เพราะขึ้นอีดน่าเกลียด เพราะเป็น
สิ่งปฏิกูล, บทนี้เป็นชื่อร่างซากศพเห็นปานนั้น

สีที่แตกออกเรียก วินีล - เขียวน่าเกลียด

นั้นแล ชื่อว่า วินีล . ชื่อว่า วินีล . เพราะสีเขียวน่าเกลียดเพราะ
เป็นสิ่งปฏิกูล. บทนี้เป็นชื่อของร่างซากศพ มีสีแดงในที่ที่มีเนื้อสมบูรณ์,
มีสีขาวในที่ที่อมหนอง, โดยมากมีสีเขียวในที่ที่มีเขียว คล้ายห่มผ้าสี
เขียว.

หนองไหลในที่ที่ผิวแตก ชื่อว่า วิปฺพุทฺ , หนองไหลนั้นแล
ชื่อว่า วิปฺพุทฺ . ชื่อว่า วิปฺพุทฺ เพราะหนองน่าเกลียด เพราะ
เป็นสิ่งปฏิกูล. บทนี้เป็นชื่อของร่างซากศพเห็นปานนั้น

ศพที่คลุมไว้โดยขาดออกเป็น ๒ ท่อน ท่านเรียก วิจุฑุทฺ ,
ศพขาดเป็นท่อนนั้นแล ชื่อว่า วิจุฑุทฺ . อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
วิจุฑุทฺ เพราะศพขาดเป็นท่อนน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล. บท
นี้เป็นชื่อของร่างซากศพที่ขาดกลาง.

ซากศพชื่อว่า วิขุยิตฺ เพราะถูกสุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอก
เป็นต้นกัด โดยอาการต่าง ๆ ข้างนี้และข้างโน้น, เมื่อควรกล่าวว่า
วิขุยิตฺ ท่านกล่าวว่า วิขุยิตฺ - ซากศพที่ถูกสัตว์กัด, อีกอย่างหนึ่ง
ชื่อว่า วิขุยิตฺ เพราะซากศพถูกสัตว์กัดน่าเกลียดเพราะเป็นสิ่งปฏิกูล.
นี้เป็นชื่อของร่างซากศพเห็นปานนั้น.

ซากศพที่กระจายไปในที่ต่าง ๆ ชื่อว่า **วิกฺขิตฺตํ** , ซากศพที่กระจายไปในันแผล ชื่อว่า **วิกฺขิตฺตํ** , ชื่อว่า **วิกฺขิตฺตํ** เพราะซากศพกระจายไปน่าเกลียดเพราะเป็นสิ่งปฏิกูล. บทนี้เป็นชื่อของซากศพที่กระจายไปจากที่นั้น ๆ อย่างนี้ คือ มือไปข้างหนึ่ง เท้าไปข้างหนึ่ง ศีรษะไปข้างหนึ่ง.

ซากศพชื่อว่า **หตวิกฺขิตฺตํ** เพราะซากศพนั้นถูกฟันและกระจัดกระจายไปโดยนัยก่อนนั้นแผล. บทนี้เป็นชื่อของซากศพที่ถูกฟันด้วยสัตว์ที่อวัยวะน้อยใหญ่ โดยอาการเหมือนดินกาแล้วกระจัดกระจายไปโดยนัยดังกล่าวแล้ว.

ซากศพชื่อว่า **โลหิตํ** เพราะโลหิตไหลเรียราดไปข้างโน้นข้างนี้. บทนี้เป็นชื่อของร่างซากศพที่เประะเปื้อนโลหิตไหลเรียราดไป.

ซากศพชื่อว่า **ปฺพุทฺถํ** เพราะหนอน ท่านเรียกว่า **ปฺพุทฺธา**, โลหิตกระจายไปบนหนอน. บทนี้เป็นชื่อของร่างซากศพที่เต็มไปด้วยหนอน.

กระดูกนั้นแผล ชื่อว่า **อฏฺฐจิกํ** , อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อฏฺฐจิกํ** เพราะกระดูกน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล. บทนี้เป็นชื่อของโครงกระดูกบ้าง ของกระดูกชิ้นเดียวบ้าง ชื่อเหล่านี้เป็นชื่อของนิมิตที่เกิดเพราะอาศัยซากศพที่เป็น **อุทฺทุมตกะ** เป็นต้นบ้าง ของฌานที่ได้แล้วในนิมิตทั้งหลายบ้าง. แต่ในอุทฺทุมตกนิมิตนี้ สัญญาที่เกิดด้วย

สามารถอุปนากำหนดเอาอาการที่น่าเกลียด ชื่อว่า อุทฐมาตคสัญญญา,
ด้วยสามารถแห่ง อุทฐมาตคสัญญญา นั้น ชื่อว่า อุทฐมาตคสัญญญา-
วสะ. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้แล. บทว่า ปญจปญญาส สมาริ
สมาริ ๕๕ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งธรรมหมวดหนึ่งเป็นต้น.

๕๓] พระสารีบุตรครั้งแสดงถึงประเภทของสมาริด้วยสามารถ
หมวดหนึ่งเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดงสมาริโดยปริยาย
แม้อื่นจึงแสดงปรารภปริยายอื่น อปิจ ดังนี้แล้วกล่าวบทมีอาทิว่า
ปญจวิสติ - ๒๕. ในบทเหล่านั้นบทว่า สมาริสฺส สมาริญา คือ
สภาพในความเป็นสมาริแห่งสมาริ, สมารินั้นย่อมมีได้โดยสภาพใด,
สภาพเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นประโยชน์ในสมารินั้น.

บทว่า ปริคหฺนฺเตน สมาริ คือ เพราะสมาริอันอินทรีย์มี
สัทธินทรีย์ เป็นต้น กำหนดถือเอา ฉะนั้น ชื่อว่า สมาริ โดยสภาพ
อัน สัทธินทรีย์ เป็นต้น กำหนดถือเอา. อนึ่ง อินทรีย์เหล่านั้น
นั้นแล ย่อมเป็นบริวารของกันและกัน, และย่อมเป็นอินทรีย์บริบูรณ์
ด้วยการบำเพ็ญภาวนา. เพราะฉะนั้น ชื่อว่าสมาริ เพราะอรรถว่า
อินทรีย์เป็นบริวารของกันและกัน เพราะอรรถว่า สัทธินทรีย์เป็นต้น
บริบูรณ์. เพราะอรรถว่ามีอารมณ์เป็นอันเดียว เพราะเพ่งอารมณ์เดียว
ด้วยอำนาจสมาริแห่งอินทรีย์เหล่านั้น, เพราะอรรถว่า ไม่ฟุ้งซ่าน
เพราะเพ่งความไม่มีความฟุ้งซ่านในอารมณ์ต่าง ๆ, พึงทราบว่า ท่านไม่

ถืออรรถวาทาหนดคือเอาความเที่ยง และอรรถวาทาไม่ແ่ไปไว้ในที่นี้ใน
ภายหลัง เพราะควรบรรลุดด้วยการกำหนดคือวิธีพระใหญ่แห่งโลกุตระ
นั่นเอง และเพราะไม่มีความแ่ไปด้วยความเสื่อมแห่งโลกุตระมรรค.
ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถวาทา ไม่ขุ่นมัวโดยไม่มีกิเลสเกิดขึ้น. ชื่อว่าสมาธิ
เพราะอรรถวาทา ไม่หวั่นไหว เพราะความไม่หวั่นไหว, ชื่อว่าสมาธิ
เพราะอรรถวาทา หลุดพ้นจากกิเลส เพราะพ้นจากกิเลสด้วยการข่มไว้
หรือด้วยการตัดเด็ดขาด และเพราะน้อมไปในอารมณ์.

บทว่า เอกตตุปฏฺฐานวเสน จิตฺตสฺส จิตฺตฺตา เพราะความ
ที่จิตตั้งอยู่ด้วยสามารถความตั้งมั่นในความเป็นจิตมีอารมณ์เดียว ความ
ว่า เพราะความที่จิตตั้งมั่นโดยไม่หวั่นไหวในอารมณ์แห่งจิต ด้วยสามารถ
การตั้งมั่นอย่างหนักในอารมณ์เดียว ด้วยการประกอบสมาธินั่นเอง.
พึงทราบฯ ในคู้ ๘ ท่านกล่าวถึงคู้ เหล่านี้ คือ ย่อมแสวงหา
ย่อมไม่แสวงหา คู้ที่ ๑, ย่อมถือเอา ย่อมไม่ถือเอา คู้ที่ ๒ ย่อมปฏิบัติ
ย่อมไม่ปฏิบัติคู้ที่ ๓ ด้วยความไม่เหลือแห่งจิตที่น้อมไปในท่ามกลาง
ความอ่อนแอแห่งอุปจาระในส่วนเบื้องต้นจากวิธิแห่งอัปปนา, พึงทราบ
บทนี้ว่า ฉาเขตติ ฉาเปติ - ย่อมเพ่ง ย่อมเผา ด้วยสามารถอุปจาระ
ในวิธิแห่งอัปปนา. พึงทราบฯ ท่านกล่าวถึงคู้ ๔ เหล่านี้ คือ เพราะ
แสวงหา เพราะไม่แสวงหา คู้ที่ ๑, เพราะยึดมั่น เพราะไม่ยึดมั่น

คู้ที่ ๒, เพราะปฏิบัติแล้ว เพราะไม่ปฏิบัติแล้ว คู้ที่ ๓, เพราะเผาแล้ว เพราะไม่เผาแล้ว คู้ที่ ๔ ด้วยสามารถแห่งอัปปนา.

ในบทเหล่านั้นบทว่า สมนิ ในบทมโหธาทีว่า สมนิ เอสตีติ สมานิ ได้แก่ อัปปนา. จริยังอยู่ อัปปนานั้น ชื่อว่า สมนิ เพราะสงบ คือ ยังธรรมเป็นข้าศึกให้ฉิบหายไป, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สมนิ เพราะเกิดจากความไม่มีความไม่สงบอันเป็นข้าศึก. สมานิย่อมแสวงหาความสงบนั้น คือ ย่อมแสวงหาด้วยอัธยาศัย. อิติ ศัพท์ เป็น การณัตตะ แปลว่า เพราะเหตุ นั้น, อธิบายว่า เพราะแสวงหาความสงบ ฉะนั้น จึงชื่อว่า สมานิ. บทว่า วิสมนิ เนสตีติ ความว่า ไม่แสวงหาความไม่สงบ อันเป็นข้าศึกของฉมนานั้นๆ.

จริยังอยู่ สมานินั้นเป็นส่วนเบื้องต้นเป็นสมานิก่อน ชื่อว่าย่อมแสวงหาความสงบ, ไม่แสวงหาความไม่สงบ เพราะเป็นสมานิต้น. สมานิเป็นกลาง ชื่อว่าย่อมถือเอาความสงบ, ไม่ถือเอาความไม่สงบ เพราะเป็นสมานิมั่นคง.

สมานิมิประมาณยัง ชื่อว่าย่อมปฏิบัติความสงบ, ไม่ปฏิบัติความไม่สงบ เพราะเป็นสมานิโกสัทธิแห่งอัปปนา.

บทว่า สมนิ ฌายตี เป็นภาวนปุงสกะ ความว่า เป็นความสงบ จึงเพ่ง, หรือ เพ่งด้วยอาการสงบ, จริยังอยู่ สมานิในวิธีแห่งอัปปนา

ยอมเป็นไปโดยอาการสงบ เพราะสงบโดยปราศจากกรรมอันเป็นข้าศึก และเพราะตั้งอยู่ด้วยความเป็นสมาธิเกื้อหนุนอุปนาอันสงบแล้ว.

บทว่า ฌายติ มีความรู้เรื่อง คุณในประโยชน์มีอาทิว่า ประทีป ในพลับพลาเหล่านี้ ย่อมรู้เรื่องตลอดคืน, และประทีปน้ำมัน ย่อมรู้เรื่องตลอดคืน, ประทีปน้ำมันพึงรู้เรื่อง^๒ในพลับพลา^๑นี้. ปาฐะว่า สมนิ ชยติ บ้าง ความว่า สมาธิย่อมเกิดด้วยอาการสงบ, ปาฐะก่อน ดีกว่า เพราะความเป็นคู่ว่า ฌายติ ฌาเปติ - พังความสงบ เผา ความไม่สงบ.

อนึ่ง บทว่า ฌาเปติ-เอาความว่าเผา. เพราะว่าสมาธินั้น ชื่อว่าย่อมเผาธรรมเป็นข้าศึกด้วยทำให้ไกลกว่า. ท่านกล่าวอุปนาสมาธิ ด้วยบทมีอาทิว่า เอลิตตุตตา เนลิตตุตตา - เพราะแสวงหา เพราะไม่ แสวงหา เพราะการแสวงหาและการไม่แสวงหาเป็นต้น สำเร็จด้วย อุปปนา.

บทว่า สมนิ ฌาตตุตตา - เพราะพังความสงบ, คือ เพราะ รู้เรื่องเสมอ. ปาฐะว่า สมนิ ชาตตุตตา - เพราะเกิดเสมอบ้าง. ความ เป็นสมาธิแห่งสมาธิ ๒๕ เหล่านี้ คือ สมาธิ ๖ ด้วยสามารถแห่งคู่ ๘ เหล่านี้, และสมาธิ ๙ มีข้างต้น.

๑. ที. ที. ๕/๕๒   ๒. ถ. . น. ๑๖/๒๐๑.

ก็บทนี้ว่า สโม จ หิโต จ สุโข จา สมาธิ ชื่อว่าสมาธิ
เพราะเป็นธรรมสงบ เป็นสภาพเกื้อกูล และเป็นความสุข ท่าน
กล่าวเพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งสมาธิอันสำเร็จแล้วด้วยการ ๒๕.

ในบทเหล่านั้น บทว่า สโม มีความแห่ง สม ศัพท์, หรือ ส
ศัพท์

จริงอยู่ สมานัน ชื่อว่า สโม เพราะเว้นจากความไม่สงบ
อันกำเริบที่เป็นข้าศึก.

บทว่า หิโต มีความแห่ง อธิ ศัพท์. อธิบายว่าตั้งอยู่ในอารมณ์
คือ ให้ตั้งอยู่ด้วยความไม่หวั่นไหว. ท่านอธิบายว่า ด้วยบททั้ง ๒
ชื่อว่าสมาธิ เพราะสงบและตั้งมั่น.

บทว่า สุโข ชื่อว่า สุโข เพราะอรรถว่า สงบ. แม้สมาธิ
สหฤคด้วยอุเบกขา ท่านก็ถือเอาด้วย สุข ศัพท์. มีอรรถว่าสงบเพราะ
ท่านกล่าวไว้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญทุกขมสุขเวทนา พระผู้มีพระภาค-
เจ้าตรัสไว้ในความสงบ คือ ในความสุขอันประณีต และอุเบกขาท่าน
กล่าวว่าเป็นความสุขเพราะสงบ. ท่านกล่าวสมาธิทั้งหมดไว้ในที่นี้โดย
ไม่มีกำหนด. จึงเป็นอันท่านกล่าวเหตุของความตั้งมั่นด้วย สุข ศัพท์

นั้น. พึงทราบคำอธิบายว่า เพราะสมาธิเป็นความสงบ, ฉะนั้น สมาธิ
จึงตั้งมั่นในอารมณ์เดียว ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาสมาธิภาวนามยญาณนิกเทศ

ธรรมฐิติญาณนิกเทศ

[๕๔] ปัญญาในการกำหนดปัจจัย เป็นธรรมฐิติญาณอย่างไร ?

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาเป็นเหตุเกิด เป็นเหตุให้เป็น
ไป เป็นเหตุเครื่องหมาย เป็นเหตุประมวลมา เป็นเหตุประกอบ
ไว้ เป็นเหตุพัวพัน เป็นเหตุให้เกิด เป็นเหตุเดิม และเป็น
เหตุอาศัยเป็นไปแห่งสังขาร ด้วยอาการ ๕ อย่าง อวิชชาจึงเป็นปัจจัย
สังขารเกิดขึ้นแห่งปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองนี้ ต่างก็เกิดขึ้นแต่ปัจจัย ดังนี้
เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาล
ก็ดี อวิชชาเป็นเหตุเกิด...และเป็นเหตุอาศัยเป็นไปแห่งสังขารด้วย
อาการ ๕ อย่างนี้ อวิชชาจึงเป็นปัจจัย สังขารเกิดขึ้นแต่ปัจจัย แม้
ธรรมทั้งสองนี้ ต่างก็เกิดขึ้นแต่ปัจจัย ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า สังขารเป็นเหตุเกิด...และเป็น
เหตุอาศัย เป็นไปแห่งวิญญาณ ฯลฯ วิญญาณเป็นเหตุเกิด...และ

เป็นเหตุอาศัยเป็นไปแห่งนามรูป ... นามรูปเป็นเหตุเกิด ... และเป็น
เหตุอาศัยเป็นไปแห่งสพายตนะ ... สพายตนะเป็นเหตุเกิด ... และเป็น
เหตุอาศัยเป็นไปแห่งผัสสะ ... ผัสสะเป็นเหตุเกิด ... และเป็นเหตุอาศัย
เป็นไปแห่งเวทนา ... เวทนาเป็นเหตุเกิด ... และเป็นเหตุอาศัยเป็นไป
แห่งตัณหา ... ตัณหาเป็นเหตุเกิด ... และเป็นเหตุอาศัยเป็นไปแห่งอุปา-
ทาน ... อุปาทานเป็นเหตุเกิด ... และเป็นเหตุอาศัยเป็นไปแห่งภพ ...
ภพเป็นเหตุเกิด ... และเป็นเหตุอาศัยเป็นไปแห่งชาติ...ชาติเป็นเหตุเกิด ...
และเป็นเหตุอาศัยเป็นไปแห่งชราและมรณะ ... ปัญญาในการกำหนด
ปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี ชาติเป็นเหตุเกิด เป็น
เหตุให้เป็นไป เป็นเครื่องหมาย เป็นเหตุประมวลมา เป็นเหตุประกอบ
ไว้ เป็นเหตุพัวพัน เป็นเหตุเกิด เป็นเหตุเดิม และเป็นเหตุอาศัย
เป็นไปแห่งชราและมรณะ ด้วยอาการ ๘ อย่างนี้ ชาติจึงเป็นปัจจัย
ชราและมรณะเกิดแต่ปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองนี้อย่างก็เกิดขึ้นแต่ปัจจัย
ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

[๔๕] ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาเป็นเหตุ สังขาร
อาศัยเหตุเกิดขึ้น แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็เกิดขึ้นแต่เหตุดังนี้ เป็นธรรม
ฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาล
ก็ดี อวิชชาเป็นเหตุ สังขารอาศัยเหตุเกิดขึ้น แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่าง

ก็เกิดขึ้นแต่เหตุดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า สังขารเป็นเหตุ วิญญาณเกิดขึ้น
แต่เหตุ ... วิญญาณเป็นเหตุ นามรูปเกิดขึ้นแต่เหตุ ... นามรูปเป็นเหตุ
สพายตนะเกิดขึ้นแต่เหตุ ... สพายตนะเป็นเหตุ ผัสสะเกิดขึ้นแต่เหตุ...
ผัสสะเป็นเหตุ เวทนาเกิดขึ้นแต่เหตุ ... เวทนาเป็นเหตุ ตัณหาเกิดขึ้น
แต่เหตุ... ตัณหาเป็นเหตุ อุปาทานเกิดขึ้นแต่เหตุ ... อุปาทานเป็นเหตุ
ภพเกิดขึ้นแต่เหตุ ... ภพเป็นเหตุ ชาติเกิดขึ้นแต่เหตุ ... ชาติเป็นเหตุ
ชราและมรณะเกิดขึ้นแต่เหตุ แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็เกิดขึ้นแต่เหตุ
ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาล
ก็ดี ชาติเป็นเหตุ ชราและมรณะเกิดขึ้นแต่เหตุ แม้ธรรมทั้งสองนี้
ต่างก็เกิดขึ้นแต่เหตุ ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

[๘๖] ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาอาศัยปัจจัยเป็น
ไป สังขารอาศัยอวิชชาเกิดขึ้น แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็อาศัยปัจจัยเกิด
ขึ้น ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาล
ก็ดี อวิชชาอาศัยปัจจัยเป็นไป สังขารอาศัยอวิชชาเกิดขึ้น แม้ธรรม
ทั้งสองนี้ต่างก็อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า สังขารอาศัยปัจจัยเป็นไป วิญญาณ
อาศัยสังขารเกิดขึ้น วิญญาณอาศัยปัจจัยเป็นไป นามรูปอาศัยวิญญาณ
เกิดขึ้น นามรูปอาศัยปัจจัยเป็นไป สฬายตนะอาศัยนามรูปเกิดขึ้น
สฬายตนะอาศัยปัจจัยเป็นไป ผัสสะอาศัยสฬายตนะเกิดขึ้น ผัสสะ
อาศัยปัจจัยเป็นไป เวทนาอาศัยผัสสะเกิดขึ้น เวทนาอาศัยปัจจัยเป็น
ไป ตัณหาอาศัยเวทนาเกิดขึ้น ตัณหาอาศัยปัจจัยเป็นไป อุปาทาน
อาศัยตัณหาเกิดขึ้น อุปาทานอาศัยปัจจัยเป็นไป ภพอาศัยอุปาทาน
เกิดขึ้น ภพอาศัยปัจจัยเป็นไป ชาติอาศัยภพเกิดขึ้น ชาติอาศัยปัจจัย
เป็นไป ชราและมรณะอาศัยชาติเกิดขึ้น แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็อาศัย
ปัจจัยเกิดขึ้น ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาล
ก็ดี ชาติอาศัยปัจจัยเป็นไป ชราและมรณะอาศัยชาติเกิดขึ้น แม้ธรรม
ทั้งสองนี้ต่างก็อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

[๕๗] ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาเป็นปัจจัย สังขาร
เกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ดังนี้
เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาล
ก็ดี อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารเกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองนี้
ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า สังขารเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดขึ้นเพราะปัจจัย วิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปเกิดขึ้นเพราะปัจจัย นามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะเกิดขึ้นเพราะปัจจัย สฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดขึ้นเพราะปัจจัย เวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดขึ้นเพราะปัจจัย อุปาทานเป็นปัจจัย ภพเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ภพเป็นปัจจัย ชาติเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะเกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี ชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะเกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

[๕๘] ในกรรมภพก่อน ความหลงเป็นอวิชชา กรรมที่ประมวลมาเป็นสังขาร ความพอใจเป็นตัณหา ความเข้าถึงเป็นอุปาทาน ความคิดอ่านเป็นภพ ธรรม ๕ ประการในกรรมภพก่อน เหล่านี้ เป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในอุปปัตติภพนี้ ปฏิสนธิเป็นวิญญาณ ความกังวลเป็นนามรูป ประสาท คือ ภาวะที่ผ่องใส เป็นอายตนะ ส่วนที่ถูกต้องเป็นผัสสะ ความเสวยอารมณ์เป็นเวทนาในอุปปัตติภพนี้ ธรรม ๕ ประการในอุปปัตติภพเหล่านี้ เป็นปัจจัยแห่งกรรมที่ทำไว้ในปุเรภพ

ความหลงเป็นอวิชา กรรมที่ประมวลมาเป็นสังขาร ความพอใจเป็น
ตัณหา ความเข้าถึงเป็นอุปาทาน ความคิดอ่านเป็นภพ (ย่อมมี)
เพราะอายตนะทั้งหลาย ในภพนี้เฝ้ารอบ ธรรม ๕ ประการในกรรมภพ
นี้เหล่านี้ เป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในอนาคต ปฏิสนธิในอนาคตเป็น
วิญญาน ความก้าวลงเป็นนามรูป ประสาทเป็นอายตนะ ส่วนที่ถูก
ต้องเป็นผัสสะ ความเสวยอารมณ์เป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการใน
อุปัตติภพในอนาคตเหล่านี้ เป็นปัจจัยแห่งกรรมที่ทำให้ในภพนี้ พระ-
โยคาวจร ย่อมรู้ ย่อมเห็น ย่อมทราบชัด ย่อมแทงตลอด ซึ่ง
ปฏิจสุมุขบาท มีสังเขป ๔ กาล ๓ ปฏิสนธิ ๓ เหล่านี้ ด้วยอาการ ๒๐
ด้วยประการดังนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดปัจจัย
เป็นธรรมฐิติญาณ.

อรรถกถาธรรมฐิติญาณนิเทศ

๕๔] พึงทราบวินิจฉัยในธรรมฐิติญาณนิเทศดังต่อไปนี้ ใน
บทมีอาทิว่า อวิชา สงฺขารานํ อุปปาตภูติ - ต่อวิชาเป็นเหตุเกิด
แห่งสังขารทั้งหลาย มีอธิบายดังนี้ ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่าอวิชา
เป็นเหตุตั้งสังขาร. จิต นั้น คืออะไร ? คือ อวิชา. เพราะว่า

อวิชชานั้นเป็นที่ตั้ง คือเป็นเหตุแห่งการเกิดสังขารทั้งหลาย เพราะเหตุ
นั้นจึงชื่อว่า **อุปาทกฺขจิตฺติ** - เป็นเหตุเกิด.

ชื่อว่า **ปวตฺตกฺขจิตฺติ** - เป็นเหตุให้เป็นไป เพราะอรรถว่าเป็น
เหตุแห่งความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว. อธิบายว่า จริง
อยู่ อานุภาพของกิจย่อมมีในขณะชนกปัจจัยเกิดนั่นเองโดยแท้, แต่
เพราะความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายอันชนกปัจจัยนั้นให้เกิด จึงชื่อ
ว่าเป็นเหตุ แม้แห่งความเป็นไปในขณะของตน, อีกอย่างหนึ่ง เป็น
เหตุแห่งความเป็นไปด้วยอำนาจสันตติ.

อนึ่ง บทว่า **ปวตฺต** นี้ เป็นภาววจนะลงในนปฺงสกลิงค์,
เพราะฉะนั้น **ปวตฺต** จึงเป็นอันเดียวกัน โดยอรรถว่า **ปวตฺติ** - ความ
เป็นไป. แต่เพราะปวัตติศัพท์ปรากฏแล้ว ท่านจึงอธิบายประกอบด้วย
บทว่า **ปวตฺต** นั้น. **จิตฺติ** ศัพท์ ในความเป็นไม่มีในที่นี้ เพราะ **จิตฺติ**
ศัพท์ แม้ในภาวะก็สำเร็จได้.

เพื่อแสดงว่า **จิตฺติ** ศัพท์ เป็นไปในความว่า **เหตุ** ท่านจึง
กล่าวว่า **นิมิตฺตกฺขจิตฺติ** อธิบายว่า **จิตฺติ** เป็นเครื่องหมายคือเป็นเหตุ. ไม่ใช่
เพียงเป็นเครื่องหมายอย่างเดียว ที่แท้พระสารีบุตรเมื่อจะแสดงความเป็น
ผู้สามารถในปัจจัยว่า ย่อมประมวลมา ย่อมพยายาม เป็นคุณมีความ
ชวนชวายนในการให้เกิดสังขาร จึงกล่าวว่า **อายุหนฺกฺขจิตฺติ** อธิบายว่า
จิตฺติ เป็นเหตุประมวลมา. เพราะอวิชาให้สังขารเกิดขึ้น ชื่อว่า ประกอบ

ในความเกิด, อธิบายว่า พยายาม, อวิชชาให้สังขารเป็นไป ชื่อว่า
พัวพันในความเป็นไป. อธิบายว่า ผูกพัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า
สฬโลคภูติจติ - เป็นเหตุประกอบไว้ **ปฬิโพธภูติจติ** - เป็นเหตุพัวพัน
อธิบายว่า เป็นเหตุประกอบ เป็นเหตุกังวล.

เพราะอวิชชาให้สังขารเกิด ชื่อว่า สมุทัย เพราะอรรถว่า
เป็นมูลเหตุแห่งความเกิดและความเป็นไป, ชื่อว่า **สมุทยจิติ** เพราะ
เป็นเหตุให้เกิด อธิบายว่า เป็นมูลเหตุ. อวิชชาแลท่านกล่าวว่า
เหตุภูติจติ - เป็นเหตุเดิม, **ปจฺจยภูติจติ** - เป็นเหตุอาศัยเป็นไป เพราะเป็น
เหตุเกิดในความเกิดของสังขาร, เพราะเป็นปัจจัยอุปถัมภ์ในความเป็น
ไป อธิบายว่า **จิติ** เป็นเหตุเดิม, **จิติ** เป็นเหตุอาศัยเป็นไป ท่านกล่าว
ชนกปัจจัยเป็นเหตุ, อุปถัมภกปัจจัยเป็นเครื่องอาศัย. แม้ในบทที่เหลือ
ก็พึงประกอบอย่างนี้.

ในบทนี้ว่า **ภโว ชาตียา ชาติ ขรามรณสฺส** - ภพเป็นปัจจัย
แก่ชาติ. ชาติเป็นปัจจัยแก่ขรามรณะ ท่านกล่าวถึงบทที่ประกอบด้วย
สามารถความเกิดว่า **อุปฺปาตภูติจติ สฬโลคภูติจติ เหตุภูติจติ** โดย
ปริยาย ด้วยอำนาจแห่งขั้นทั้งหลายมีชาติขราและมรณะ.. แต่อาจารย์
บางพวกพรรณนาความในบทนี้ โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า **อุปฺปาตาย จิติ**
อุปฺปาตภูติจติ - เหตุแห่งความเกิด ชื่อว่า **อุปฺปาตภูติจติ** - เป็นเหตุเกิด.
บทว่า **อวิชฺชา ปจฺจโย** - อวิชชาเป็นปัจจัย ท่านกล่าวเพ่งความที่
อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย.

อีกอย่างหนึ่ง เพื่อแสดงการกำหนดวิชานี้เป็นปัจจัย เพราะ
ความที่เมื่อวิชาเกิดเพราะปัจจัยท่านจึงกล่าวว่า **อุโฆเปเต ธมฺมา
ปจฺจยสมฺบุตฺตนาติ ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา**- ปัญญาในการกำหนด
ปัจจัยว่า ธรรมแม้ทั้งสองอย่างนี้ก็เกิดขึ้นแต่ปัจจัย. แม้ในบทที่เหลือ
ก็พึงประกอบอย่างนี้. ส่วนบทว่า **ชาติ ปจฺจโย, ขรามรณํ ปจฺจย-
สมฺบุตฺตนาติ** - ชาติเป็นปัจจัย, ขราและมรณะต่างก็เกิดขึ้นแต่ปัจจัย ท่าน
กล่าวไว้โดยปริยาย. บทว่า **อดีตมฺปิ อทุธานํ** ได้แก่ กาลที่ล่วงไป
แล้ว. บทว่า **อนาคตมฺปิ อทุธานํ** ได้แก่ กาลที่ยังไม่มาถึง. แม้
ในบททั้งสองก็เป็น **หุตฺติยาวิภคฺติ** ลงในอรรถแห่งอจฺจันตสังโยค
คือใช้อายตนิบาทว่า สิ้น.

๕๕ - ๕๖] บัดนี้ พระสารีบุตรละอาการ ๕ เหล่านั้น ใน
ลำดับวาระแห่งอาการ ๕ แล้วประกอบด้วยบทแห่งปัจจัยอาศัยเหตุแล้ว
ชี้แจงวาระ ๑ มีอาทิว่า **อวิชา เหตุ, สงฺขารา เหตุสมฺบุตฺตนาติ** -
อวิชาเป็นเหตุ สังขารทั้งหลายอาศัยเหตุเกิดขึ้น ในวาระแห่งอาการ ๕
ท่านกล่าวปัจจัยด้วยสามารถเป็นชนกอุปถัมภกปัจจัย - ปัจจัยอุดหนุนให้
เกิด, ในที่นี้ บทว่า **เหตุ** ได้แก่ ความเป็นชนกปัจจัย เพราะเหตุ
วาระและปัจจัยวาระมาต่างหากกัน. บทว่า **ปจฺจโย** พึงทราบความเป็น
อุปถัมภกปัจจัย เพราะปัจจัยมีอวิชาเป็นต้นแม้อย่างหนึ่ง ๆ ก็เกิดโดย
ประการทั้งสอง.

พึงทราบวินิจฉัยในปฏิจจวาระดังต่อไปนี้ บทว่า อวิชชา

ปฏิจจุ - อวิชชาอาศัยปัจจัยเป็นไป ความว่า อวิชชา ชื่อว่า **ปฏิจจา** เพราะต้องถึงต้องไปเฉพาะหน้าด้วยสังขารทั้งหลาย เพราะเพ่งอวิชชา เป็นเหตุของสังขารทั้งหลายในความคิดของคน. ด้วยบทนี้เป็นอันท่าน กล่าวถึงความที่ อวิชชาสามารถให้สังขารเกิด.

บทว่า **สงฺขารา ปฏิจฺจสมุปฺปन्นา** - สังขารทั้งหลายอาศัย อวิชชาเกิดขึ้น ความว่า สังขารทั้งหลายมิได้เกิดขึ้นเสมอโดยมิได้อาศัย อะไร เพราะต้องอาศัยอวิชชาแล้ว จึงเกิดขึ้นเป็นไปอยู่. แม้ในบท ที่เหลือก็พึงประกอบโดยสมควรแก่สิ่งอย่างนี้. อีกอย่างหนึ่งปาฐะว่า **อวิชฺช ปฏิจจุ** - อวิชชาอาศัยปัจจัยเป็นไป ด้วยสามารถความชวนชวน แต่ความในบทนี้ พึงประกอบด้วยปาฐะที่เหลือว่า อวิชชาอาศัยปัจจัย ของคนเป็นไป. แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนั้น. ในวาระแม่ ๔ อย่าง เหล่านี้ ท่านชี้แจงธรรมฐิติญาณด้วยสามารถแห่งองค์ ๑๑ มีอวิชชา เป็นต้น เพราะธรรมฐิติญาณควรชี้แจง ด้วยสามารถปัจจัยแห่งองค์ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒. แต่ท่านไม่ชี้แจงด้วยสามารถชราภรณ์นั้น เพราะ ชราภรณ์ตั้งอยู่ในที่สุด. ธรรมฐิติญาณด้วยสามารถชราภรณ์นั้น ทำ ชราภรณ์ให้เป็นปัจจัยแห่งองค์ปฏิจจสมุปบาทเหล่านั้น แล้วพิจารณา ควรทีเดียว เพราะแพ้วราและภรณ์ก็เป็นปัจจัยแห่งโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส.

๕๘] บัดนี้ พระสารีบุตรประสงค์จะจำแนกองค์ปัจจุสมุปบาท
๑๒ เหล่านั้น จึงแสดงสังเขป ๔ กาล ๓ สนธิ ๓ ด้วยอาการ ๒๐
แล้วจึงชี้แจงธรรมจัตติญาณ กล่าวบทมีอาทิว่า ปุริมกมฺมภวสุมี - ใน
กรรมภพก่อน ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ปุริมกมฺมภวสุมี ได้แก่ ในกรรมภพ
ก่อน, อธิบายว่า เมื่อทำกรรมภพในอดีตชาติ.

บทว่า โมโห อวิชชา - โมหะเป็นอวิชชา ความว่า หลงด้วย
โมหะในทุกข์เป็นต้นแล้วทำกรรม, นั่นคือ อวิชชา.

บทว่า อายุหนา สงฺขารา - กรรมที่ประมวลมาเป็นสังขาร
ความว่า เจตนาก่อนของผู้ทำกรรมนั้น, เจตนาก่อนเกิดขึ้นแก่ผู้คิดว่า
เราจักให้ทานดังนี้ แล้วสละอุปกรณ์การให้เดือนหนึ่งบ้าง ปีหนึ่งบ้าง.

เจตนา ท่านกล่าวว่า ภพ เพราะวางทักษิณาวัยบนมือของ
ปฏิคคาหก. เจตนาในอาวัชชนะ ๑ หรือในชวณะ ๖ ชื่อว่า กรรมที่
ประมวลมาเป็นสังขาร. เจตนาในชวณะที่ ๗ เป็นภพ. อนึ่ง เจตนา
อย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นภพ. ชื่อว่า การประมวลมาเป็นสังขาร เพราะ
สัมปยุตด้วยเจตนานั้น.

บทว่า นิกนฺติ ตณฺหา - ความใคร่เป็นตัณหา ความว่า ความ
ใคร่ ความปรารถนาในอุบัติภพอันเป็นผลของผู้ทำกรรม ชื่อว่า ตัณหา.

บทว่า **อุปคมนํ อุปาทานํ** - ความเข้าถึงเป็นอุปาทาน. ความว่า การเข้าถึง คือ ความถึมั่นอันเป็นปัจจัยแห่งกรรมภพเป็นไปแล้วว่า เมื่อทำกรรมนี้จักสำเร็จความประสงค์ ดังนี้ก็ดี เราทำกรรมนี้แล้ว จักได้เสวยกรรมในฐานะโน้น ดังนี้ก็ดี อตตาคือตัวตนขาดสูญ ขาดสูญ.- ด้วยดีแล้วก็ดี มีความสุขปราศจากความเดือดร้อนก็ดี บำเพ็ญศีลพรตได้ โดยสะดวกก็ดี นี่ชื่อว่า **อุปาทาน**.

บทว่า **เจตนา ภโว** - เจตนาเป็นภพ ได้แก่ เจตนา ดังกล่าว แล้ว ในที่สุดแห่งการประมวลมา ชื่อว่า **ภพ**.

บทว่า **ปริมกมุทสฺสึ** - ในกรรมภวก่อน ได้แก่ เมื่อทำ กรรมภพไว้ในอดีตชาติกรรมเหล่านี้เป็นไปแล้ว. บทว่า **อิธ ปฏิสนธิยา** **ปจฺจยา** - ธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพนี้ ได้แก่ เป็น ปัจจัยแห่งปฏิสนธิในปัจจุบัน.

บทว่า **อิธ ปฏิสนธิ วิญฺญาณํ** - ปฏิสนธิเป็นวิญฺญาณในภพนี้ ได้แก่ **วิญฺญาณ** ที่ท่านกล่าวว่า เป็น **ปฏิสนธิ** เพราะภพปัจจุบัน เกิดด้วยสามารถแห่งการสืบต่อกันในระหว่างภพนั้น ชื่อว่า **วิญฺญาณ**.

บทว่า **โอกฺกนฺติ นามรูปํ** - ความก้าวลงเป็นนามรูป ได้แก่ ความก้าวลงในครรรค์แห่ง **รูปธรรม** และ **อรุปธรรม** จุมาแล้วเข้าไป นี่ชื่อว่า **นามรูป**.

บทว่า ปสาโท อายุตม - ประสาทคือความผ่องใส เป็น
อายุตนะ ได้แก่ ความที่รูปผ่องใส นี่เป็นอายุตนะ. ท่านทำเป็น
เอกวณะโดยถือเอาชาติ. ด้วยบทนี้ ท่านกล่าวถึงอายุตนะ ๕ มีจักขุ
เป็นต้น. ฟังทราบว่ แม้มนายตนะเท่านี้ก็กล่าวด้วยคำว่า ปสาทะ
เพราะมนายตนะเป็นวิบากในที่นี้โดยพระบาลีว่า ปกสูตรมิตํ ภิกขเว
จิตตํ , ตณฺจ โข อากนฺตฺเกหิ อุปกิเลเสหิ อุปกุกิลฺลิจฺจํ ° - ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลายจิตนี้ประภัสสร, กิจิตนั้นแลเศร้าหมองด้วยอุปกิเลส
ที่จรมมา ดังนี้ ในพระบาลีนี้ ท่านประสงค์เอาภวังคจิต, และเพราะจิตนั้น
ผ่องใสด้วยความไม่มีสิ่งปฏิกูลด้วยกิเลส,

บทว่า ผุฏฺฐสฺส ผสฺส - ส่วนที่ถูกต้องเป็นผัสสะ ได้แก่ ส่วน
ที่ถูกต้องกระทบ เกิดอารมณ์ นี้ชื่อว่า ผัสสะ.

บทว่า เวทิตํ เวทนา - การเสวยอารมณ์เป็นเวทนา ได้แก่
การเสวยวิบากเกิดร่วมกับผัสสะ ด้วยปฏิสนธิวิญญาณที่ดี ด้วยสพายตนะ
เป็นปัจจัยที่ดี นี้ชื่อว่า เวทนา.

บทว่า อิฐุปฺปตฺติภวสุมี ปุเรกตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจุยา - ธรรม
๕ ประการในกรรมภพก่อน เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในอุปปัตติภพนี้
ความว่า ธรรมทั้งหลายย่อมเป็นไปด้วยปัจจัยแห่งกรรมที่ทำไว้ในอดีต
ชาติ อันเป็นวิบากภพในปัจจุบัน.

๑. อญ. เอกก. ๒๐/๕๐.

บทว่า อิธ ปริปกฤตฺตา อายตนาณํ - เพราะอายตนะทั้งหลาย
ในภพนี้เฝ้ารอบ ท่านแสดงโมหะเป็นต้นในการทำความกรรมของผู้มีอายตนะ
เฝ้ารอบ.

บทว่า อายตี ปฏิสนฺธิยา คือเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในอนาคต.
บทมีอาทิว่า อายตี ปฏิสนฺธิ วิญญาณํ - ปฏิสนธิในอนาคตเป็น
วิญญาณ มีอรรถดังได้กล่าวแล้ว. ท่านถือเอาอาการ ๒๐ เหล่านี้ ด้วย
องค์แห่งปฏิจสุมุขปาธ ๑๒ เป็นอย่างไร? ท่านกล่าวธรรมทั้ง ๒
เหล่านี้ โดยสรุปว่า อวิชชา สงฺขารา ดังนี้ ว่าเป็นเหตุในอดีต.
ก็เพราะไม่รู้แจ้ง จึงสะดุ้ง, สะดุ้งแล้วยอมถือนั่น, เพราะการถือนั่น
ของบุคคลนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ, ฉะนั้น จึงเป็นอันท่านถือเอาแม่
ต้นหาอุปาทานและภพ ด้วยการถือเอาธรรมทั้งสอง คือ อวิชชาและ
สังขารเหล่านั้นด้วย. ท่านกล่าวถึงวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ
ผัสสะและเวทนา ในปัจจุบันโดยสรุป. ท่านกล่าวค้นหา อุปาทานและ
ภพ ว่าเป็นเหตุในปัจจุบัน โดยสรุป ก็เมื่อถือเอาภพแล้วก็เป็นอัน
ถือเอาสังขารทั้งหลาย อันเป็นส่วนเบื้องต้นของภพนั้นหรือสัมปยุตด้วย
ภพนั้น. อนึ่ง สังขารทั้งหลายสัมปยุตด้วยภพนั้น ด้วยการถือค้นหา
และอุปาทาน. อีกอย่างหนึ่ง ท่านถือเอา ตัณหา ที่คนลุ่มหลงทำ
กรรมว่า เป็น อวิชชา. ท่านกล่าวธรรมทั้ง ๒ ว่า ชาติขรามรณะ
ในอนาคตโดยสรุป, ก็ด้วยการถือเอาชาติขรามรณะนั้นแล จึงเป็นอัน
ท่านถือผลในอนาคต ๕ มีวิญญาณเป็นต้นนั่นเอง. เป็นอันท่านถือเอา

อาการ ๒๐ ด้วยองค์ ๑๒ แห่งปัจจุสมุปบาทเหล่านั้น ด้วยบทว่า
ชาติชรามรณานิ ด้วยประการฉะนี้

อดีต เหตุโย ปญจ อิทานิ ผลปญจกัม

อิทานิ เหตุโย ปญจ อายตี ผลปญจกัม .

อาการ ๒๐ แห่งปัจจุอาการ คือ ธรรม

เป็นอดีตเหตุ ๕ อย่าง ธรรมเป็นปัจจุบันผล ๕ อย่าง

ธรรมเป็นปัจจุบันเหตุ ๕ อย่าง ธรรมเป็นอนาคต

ผล ๕ อย่าง.

ท่านกล่าวความแห่งคานันไว้แล้ว, บทว่า อิติเม แยกบทเป็น อิติ
เม. ปาฐะว่า อิติ อิม.

บทว่า จตุสสังเขป-มีสังเขป ๔ ได้แก่ มีกอง ๔. ธรรม
เป็นเหตุ ๕ อย่าง ในอดีต เรียกว่า เหตุสังเขป อย่างหนึ่ง. ธรรม
เป็นผล ๕ อย่าง ในปัจจุบันเรียกว่า ผลสังเขป อย่างหนึ่ง. ธรรม
เป็นเหตุ ๕ อย่าง ในปัจจุบัน เรียกว่า เหตุสังเขป อย่างหนึ่ง.
ธรรมเป็นผล ๕ อย่าง ในอนาคต เรียกว่า ผลสังเขป อย่างหนึ่ง.

บทว่า ตโย อทุเร ได้แก่ ในกาล ๓. อดีตกาล พึงทราบ
ด้วยสามารถปัญจกะ คือ ธรรมหมวด ๕^๐ ที่ ๑, ปัจจุบันกาลพึงทราบ
ด้วยสามารถปัญจกะที่ ๒ ที่ ๓, อนาคตกาลพึงทราบด้วยสามารถปัญจกะ
ที่ ๔,

๑. ธรรมหมวด ๕ นี้ คือวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กรรมภพ.

บทว่า **ติสนฺธิ**-สนธิ ๓ ชื่อว่า **ติสนฺธิ** เพราะอรรถว่ามี ปฏิสนธิ ๓, ซึ่งปฏิสนธิ ๓ นั้น อธิบายว่า เหตุผลสนธิ อย่างหนึ่ง มีในระหว่างแห่ง เหตุอดีต และ ผลปัจจุบัน, ผลเหตุสนธิ อย่างหนึ่งมีในระหว่างแห่ง ผลปัจจุบัน และ เหตุอนาคต, เหตุผลสนธิ อย่างหนึ่งมีในระหว่างแห่ง เหตุปัจจุบัน และ ผลอนาคต.

แต่ด้วยสามารถมาแล้วโดยสรุปใน ปฏิจฺจสมุปฺปาตปาลิ มีดังนี้ **อวิชา** สังขาร เป็นสังเขปที่ ๑. **วิญญาน** นามรูป สฬายตนะ ผัสส และ เวทนา เป็นสังเขปที่ ๒ **คันหา** อุปาทาน ภพ เป็นสังเขปที่ ๓, **ชาติ** ชรามรณะ เป็นสังเขปที่ ๔. องค์ ๒ คือ **อวิชา** และ **สังขาร** เป็น **อดีตกาล**, ธรรม ๘ มี **วิญญาน** เป็นต้น มีภพเป็นที่สุด เป็น **ปัจจุบันกาล**, องค์ ๒ คือ **ชาติ** และ **ชรามรณะ** เป็น **อนาคตกาล**, **เหตุผลสนธิ** อย่างหนึ่งมีในระหว่างแห่ง สังขาร และ วิญญาน, ผลเหตุสนธิ อย่างหนึ่งมีในระหว่างแห่งเวทนาและคันหา, **เหตุผลสนธิ** อย่างหนึ่งมีในระหว่างแห่งภพและชาติ.

บทว่า **วิสตียา** อากาเรหิ - อากาเร ๒๐ ได้แก่ โดยส่วน ๒๐. พึงเชื่อมความว่า พระโยคาวจรย่อมรู้ปฏิจฺจสมุปฺปาต มีสังเขป ๔ กาล ๓ สนธิ ๓ ด้วยอากาเร ๒๐ ดังนี้.

บทว่า **ขานาติ** ได้แก่ ย่อมรู้ด้วยญาณ คือ การเริ่มเวทนาโดย
ทำนองเดียวกับสุตตะ - การฟัง.

บทว่า **ปสฺสตี** ได้แก่ ย่อมเห็นสิ่งที่รู้แล้วด้วยญาณจุจเห็น
ด้วยตา และทำให้ถูกต้องแล้วคุณะขามป้อมบนฝ่ามือ.

บทว่า **อญฺญาตี** - ย่อมรู้ทั่ว ได้แก่ ทำอาเสวนะโดยอาการที่
เห็นแล้ว เชื่อว่า ย่อมรู้ด้วยญาณ. ความแห่งศัพท์ว่า **มรียาตะ** ในที่นี้
คือ อาการ.

บทว่า **ปฏฺวิซฺซตี** - ย่อมแทงตลอด ได้แก่ ให้ถึงความสำเร็จ
ด้วยการบำเพ็ญภาวนา เชื่อว่า ทำการแทงตลอดด้วยญาณ. อีกอย่าง
หนึ่งย่อมรู้ ด้วยสามารถแห่งลักษณะ, ย่อมเห็น ด้วยสามารถเป็นไป
กับด้วยกิจ, ย่อมรู้ทั่ว ด้วยสามารถแห่งอาการปรากฏ, ย่อมแทงตลอด
ด้วยสามารถแห่งปทัฏฐาน

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปฏฺิจฺจสมุปฺปาโท** ฟังทราบว่าได้แก่ ธรรมเป็นปัจจัย
ธรรมเป็นปัจจัย.

บทว่า **ปฏฺิจฺจสมุปฺปนา** ฐมฺมา ได้แก่ ธรรมอันเกิดขึ้น
ด้วยปัจจัยนั้น ๆ. หากถามว่า รู้ได้อย่างไร? แก้วว่า ด้วยพระพุทฺธ-
พจน์. เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในเทศนาสูตรที่บันทึกกำหนด
ด้วยปฏิจจสมุปฺปาตะและปฏิจจสมุปฺปนาธรรมว่า

กตโม จ ภิกขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท, ฯปฯ อัย

วฺจุจติ ภิกขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท°.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปฏิจฺจสมุปบาทเป็น

ไฉน ? เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีขรามรณะ, พระ-
ตถาคตทรงอุบัติก็ตาม ยังไม่ทรงอุบัติก็ตาม ชาติ
นั้นเป็นธรรมฐิติ - ยังตั้งอยู่โดยธรรมดา เป็นธรรม
นิยาม - ความแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็นอิทัป-
ปัจจัยตา - ความอาศัยกันเกิดขึ้นยังคงมีอยู่, พระ-
ตถาคตตรัสรู้บรรลुธรรมนั้น, ครั้นตรัสรู้แล้ว บรรลु
แล้ว ทรงบอก ทรงแสดง ทรงบัญญัติ ทรงตั้ง
ทรงเปิดเผย ทรงจำแนก ทรงทำให้ง่าย ตรัสว่า
พวกเธอจงเห็น ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะ
ชาติเป็นปัจจัยมีขราและมรณะ, เพราะภพเป็น
ปัจจัยจึงมีขราและมรณะ, เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
จึงมีสังขาร. พระตถาคตอุบัติก็ตาม ยังไม่อุบัติ
ตาม ฯลฯ ย่อมทำให้ง่ายตรัสว่า พวกเธอจง
เห็นดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็น
ปัจจัยจึงมีสังขาร. ดูก่อนภิกษุทั้งหลายด้วยประการ

ฉะนั้นแล ความจริงแท้แน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่น
ชื่อว่า ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้. ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลายนี้ ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทอย่างนี้ จึง
ตรัสว่า ธรรมเป็นปัจจัยนั้นแล ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท โดยไวพจน์
มีคำว่า ตถาคคความเป็นของจริงแท้เป็นต้น. เพราะฉะนั้น ปฏิจจ-
สมุปบาท^๑ จึงมีการเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายมีชราและมรณะเป็นต้น
เป็นลักษณะ, มีการผูกพันอยู่กับทุกข์เป็นรส, มีการเห็นผิดทางเป็นต้น
อาการปรากฏ, มีปัจจัยพิเศษของตนเป็นปทัฏฐาน เพราะแม้ตนเองก็มี
ปัจจัย.

บทว่า อุปปาทา वा अनुप्पाทา वा ได้แก่ เมื่ออุบัติก็ตาม
เมื่อไม่อุบัติก็ตาม อธิบายว่า เมื่อพระตถาคค แม้อุบัติแล้ว แม้ยังไม่
อุบัติแล้ว ดังนี้.

๑. มีลักษณะติดต่อกะ ดังนี้.

๑. ชรามรณาทิน ปจฺยลภฺยโณ

๒. ทุกขานุพฺนฺชนโร

๓. กุมฺมกฺคปจฺจุปฺภูจฺจาโน

๔. สยมปี สปจฺยตุตา อตุตฺโต วิเสสปจฺยปภาจฺจาโน.

บทว่า จิตา ว ตา ธาตุ ได้แก่ สภาพของปัจเจกนั้นยังตั้งอยู่.
อธิบายว่า ในกาลไหน ๆ จะไม่มีปัจเจกของชาติชราและมรณะหาไม่ได้
เลย.

บทว่า ฐมฺมญฺจิตตา ฐมฺมนิยามตา อิทปฺปจฺจโย - มีชาติเป็น
ปัจเจกนั่นเอง. ธรรมเกิดขึ้นเพราะปัจเจก กล่าวคือ ชราและมรณะ
ย่อมตั้งอยู่ได้ เพราะอาศัยธรรมนั้น เพราะชาติเป็นปัจเจก, ชาติเป็น
ปัจเจก ย่อมกำหนดธรรมคือชราและมรณะ, เพราะฉะนั้น ชาติ ท่าน
กล่าวว่า ฐมฺมญฺจิตตา ฐมฺมนิยามตา ดังนี้. ชาติ นั่นแล เป็นปัจเจก
ของชราและมรณะนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อิทปฺปจฺจโย, อิทปฺ-
ปจฺจโย นั่นแล ชื่อว่า อิทปฺปจฺจโยตา.

บทว่า ตํ คือ ปัจเจกนั้น. บทว่า อภิสมฺพุชฺฌติ คือ ย่อม
ตรัสรู้ด้วยญาณ. บทว่า อภิสเมติ คือ ย่อมบรรลุด้วยญาณ. บทว่า
อาจิกฺขติ คือ ย่อมกล่าว. บทว่า เทเสติ คือ ย่อมแสดง. บทว่า
ปญฺญาเปติ คือ ย่อมให้รู้. บทว่า ปฏฺฐิเปติ คือ ย่อมตั้งอยู่ในหัวข้อ
คือญาณ. บทว่า วิวรติ คือ ย่อมทรงเปิดเผยแสดง. บทว่า วิภชติ
คือ ย่อมทรงจำแนก. บทว่า อุตฺตานิโกโรติ คือ ย่อมทำให้ปรากฏ.
บทว่า อิติ โข คือ ด้วยประการฉะนี้แล. บทว่า ยา ตตฺถ ได้แก่
ความเป็นของจริงแท้แน่นอนไม่แปรผัน ในบทมีอาทิว่า ชาติปฺปจฺจยา
ชรามรณํ . เพราะชาติเป็นปัจเจก จึงมีชรามรณะ.

ปฏิจฺจนูปาทนํนั้น ท่านกล่าวว่า ตถตา - ความจริงแท้ เพราะ
ธรรมนั้น ๆ เกิดโดยไม่หย่อนไม่อิงด้วยปัจจัยนั้น ๆ, ท่านกล่าว อวิต-
ตตา - ความแน่นอน เพราะไม่มี ความไม่เกิดแห่งธรรมที่เกิดจากธรรม
นั้น แม้รู้เดียวในปัจจัยที่เข้าถึงความพร้อมเพรียง, ท่านกล่าวว่า
อนนฺตตถตา - ความไม่เป็นอย่างอื่น เพราะไม่มีธรรมอื่นเกิดขึ้นด้วย
ปัจจัยแห่งธรรมอื่น, ท่านกล่าวว่า อิทปฺปจฺยตา - ความเป็นปัจจัย
แห่งธรรมนี้ เพราะเป็นปัจจัยแก่ชราและมรณะเป็นต้นเหล่านั้น หรือ
เพราะเป็นที่รวมปัจจัย.

ในบทนั้นมีอธิบายดังต่อไปนี้ ปัจจัยแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า
อิทปฺปจฺยตา, อิทปฺปจฺยทานั้นแล ชื่อว่า อิทปฺปจฺยตา, อีกอย่าง
หนึ่ง การรวม อิทปฺปจฺยตาทั้งหลายชื่อว่า อิทปฺปจฺยตา. แต่
ในที่นี้ พึงทราบลักษณะโดยอรรถแห่งศัพท์.

จบ อรรถกถาธรรมจฺติญาณนิกาย

สัมมสนญาณนิกาย

[๕๕] ปัญญาในการข่มธรรมทั้งหลายทั้งอดีต อนาคตและ
ปัจจุบันแล้วกำหนดไว้ เป็นสัมมสนญาณอย่างไร ?

พระโยคาวจรย่อมกำหนดรู้อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวก็ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรย่อมกำหนดเวทนา... สัญญา...สังขาร...วิญญูญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม เป็นภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวก็ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรย่อมกำหนดจักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน โดยความเป็นของไม่เที่ยง การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง.

[๑๐๐] ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ไม่เที่ยงเพราะอรรธว่าสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะอรรธ

ว่าน่ากลัว เป็นอนัตตาเพราะอรรถว่าหาแก่นสารมิได้ เป็นสัมมสนญาณ
ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
จักขุ ฯลฯ ขราและมรณะ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ไม่เที่ยง
เพราะอรรถว่าสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะอรรถว่าน่ากลัว เป็นอนัตตา
เพราะอรรถว่าหาแก่นสารมิได้ เป็นสัมมสนญาณ.

[๑๐๑] ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า รูปทั้งที่เป็นอดีต
อนาคตและปัจจุบัน ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น
มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา เป็นสัมมสน-
ญาณ ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
จักขุ ฯลฯ ขราและมรณะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ไม่
เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป
คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา เป็นสัมมสนญาณ.

[๑๐๒] ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย
จึงมีขราและมรณะ เมื่อชาติไม่มี ขราและมรณะก็ไม่มี เป็นสัมมสน-
ญาณ ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาล
ก็ดี เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีขราและมรณะ เมื่อชาติไม่มี ขราและ
มรณะก็ไม่มี เป็นสัมมสนญาณ ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะ
ภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เมื่อภพไม่มี ชาติก็ไม่มี ฯ ล ฯ เพราะอุปาทาน

เป็นปัจจัย จึงมีภพ เมื่ออุปาทานไม่มี ภพก็ไม่มี เพราะค้นหาเป็น
ปัจจัย จึงมีอุปาทาน เมื่อค้นหาไม่มี อุปาทานก็ไม่มี เพราะเวทนา
เป็นปัจจัย จึงมีค้นหา เมื่อเวทนาไม่มี ค้นหา ก็ไม่มี เพราะผัสสะ
เป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาจึงไม่มี เพราะสพายตนะ
เป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เมื่อสพายตนะไม่มี ผัสสะก็ไม่มี เพราะนาม
รูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายตนะ เมื่อนามรูปไม่มี สพายตนะก็ไม่มี
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปก็ไม่มี
เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เมื่อสังขารไม่มี วิญญาณก็ไม่มี
เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี
เป็นสัมมสนญาณ ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ใน
อนาคตกาลก็ดี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เมื่ออวิชชาไม่มี
สังขารก็ไม่มี เป็นสัมมสนญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการย่อธรรม
ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันแล้วกำหนด เป็นสัมมสนญาณ.

อรรถกถาสัมมสนญาณนิทเทส

๕๕] พึงทราบวินิจฉัย ในสัมมสนญาณนิทเทส ดังต่อไปนี้
บทว่า ยุกฺกิญฺจิ คือ กำหนดถือเอาไม่มีเหลือ. บทว่า รูปี ได้แก่

กำหนดโดยความประสงค์ยิ่ง. เป็นอันท่านทำความเข้าใจกำหนดไม่มีเหลือ
แห่งรูป แม้ด้วยบททั้งสองอย่างนี้. เมื่อเป็นเช่นนั้น พระโยคาวจร
ย่อมปรารภการจำแนกด้วยบทมีอาทิว่า อดีต แห่งรูปนั้น. รูปนั้น
บางรูปเป็นอดีต บางรูปมีประเภทเป็นอนาคตเป็นต้น. แม้ในเวทนา
เป็นต้นก็มีนัยนี้. รูป ในบทนั้น ชื่อว่า เป็นอดีต ๔ อย่างด้วยสามารถ
แห่ง กาล การสืบต่อ สมัย และ ขณะ, รูปอนาคตปัจจุบัน
ก็อย่างนั้น.

ในรูปเหล่านั้นพึงทราบด้วยสามารถ กาล ก่อน ได้แก่ รูป
ในอดีตก่อนจากปฏิสนธิ ในภพหนึ่งของรูปหนึ่ง, รูปอนาคต เหนือ
จากจุติ, รูปปัจจุบัน ในระหว่าง รูปอดีต และ อนาคต ทั้งสอง.

พึงทราบรูปด้วยสามารถ สันตติ ได้แก่ รูปปัจจุบันแม้เป็นไปอยู่
ได้ ด้วยการสืบต่อกันมาก่อนมีสมุฏฐานจากอุตุดอย่างเดียวกัน เป็นสภาวะ-
กันและมีสมุฏฐานจากอาหารอย่างเดียวกัน. รูปอดีต มีสมุฏฐานจาก
อุตุดและ อาหาร ไม่เป็นสภาวะกันก่อนจากนั้น, รูปอนาคต มีในภายหลัง.
รูปปัจจุบัน มีสมุฏฐานจากวิถิจิตตวงเดียวกัน ชวนจิตตวงเดียวกัน
และสมาบัติอย่างเดียวกันอันเกิดแต่จิต, รูปอดีต ก่อนจากนั้น, รูป
อนาคต มีในภายหลัง. ประเภทแห่งรูปมีรูปอดีตเป็นต้น ย่อมไม่มี
ด้วยสามารถสันตติ เฉพาะอย่างแห่งกรรมสมุฏฐาน. พึงทราบความที่รูป

นั้น มีรูปอดีตเป็นต้น ด้วยสามารถการอุปัมภ์แห่งสมภูฐานจากอุตุอา-
หารและจิต เหล่านั้น.

พึงทราบด้วยสามารถ สมัย ได้แก่ รูป อันมีสมัยนั้น ๆ เป็น
ไปด้วยสามารถการสืบต่อกันในสมัยทั้งหลายมีครู่หนึ่งเวลาเช้าเวลาเย็น
กลางคืนและกลางวันเป็นต้น ชื่อว่า รูปปัจจุบัน. ก่อนจากนั้นเป็น
อดีต, หลังจากนั้นเป็นอนาคต.

พึงทราบด้วยสามารถ ขณะ รูปปัจจุบันเนื่องด้วย ๓ ขณะ
มีอุปาทะเป็นต้น, ต่อจากนั้นเป็นอนาคต, หลังจากนั้นเป็นอดีต.
อีกอย่างหนึ่ง รูปอดีตมีกิจอันเป็นเหตุปัจจัยล่วงไปแล้ว, รูปปัจจุบัน
มีกิจอันเป็นเหตุจบแล้ว และมีกิจอันเป็นปัจจัยจบแล้ว, รูปอนาคตถึง
พร้อมด้วยกิจทั้งสอง. หรือว่า รูปปัจจุบันเกิดในขณะกิจของตน, รูป
อนาคต ต่อจากนั้น, รูปอดีตหลังจากนั้น. อนึ่ง ในบทนี้ กล่าวมีขณะ
เป็นต้น เป็นกถาตรง ที่เหลือเป็นกถาอ้อม.

บทว่า **อชฺมตฺตํ** ได้แก่ ในขันธแม้ ๕ อย่าง ในที่นี้ท่าน
ประสงค์รูปภายในของตนเอง, เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า รูปเฉพาะ
บุคคลเป็นไปในสันดานของตน ๆ ชื่อว่า **อชฺมตฺตํ** .

รูปภายนอกจากนั้นอันเนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ไม่เนื่องด้วย
อินทรีย์ก็ตาม ชื่อว่า **พหิทฺธา**.

บทว่า โอปาริก ได้แก่ รูป ๑๒ อย่าง คือ จักขุ โสตะ
ฆานะ ชิวหา กาย รูป เสียง กลิ่น รสและโผฏฐัพพะ ได้แก่
ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ชื่อว่า โอปาริก เพราะควรถือเอาด้วย
สามารถการสืบต่อกัน. ส่วนรูปที่เหลือ ๑๖ อย่าง คือ อาโปธาตุ อิตถิน-
ทริย์ ปริสินทริย์ ชีวิตินทริย์ หทยวัตถุ โอชา อากาสาธาตุ กายวิญญูตติ
วจิตวิญญูตติ รูปัสสสสุตา มุทุตา กัมมัญญาตา อุปจยะ สันตติ ชรดา
อนิจจา ชื่อว่า สุขุม เพราะไม่ควรถือเอาด้วยสามารถการสืบต่อ.

พึงทราบความทราบและความประณีต ในบทนี้ว่า หีน วาปณิต์
วา โดยอ้อมหรือโดยตรง. ในบทนั้น รูปของพรหมชั้นสุทัสสี เป็นรูป
ทราบกว่ารูปของพรหมชั้นอกนิยภูฏ์ รูปพรหมชั้นสุทัสสีนั้น
แหละประณีตกว่ารูปของพรหมชั้นสุทัสสา พึงทราบความทราบและ
ความประณีต โดยปริยายตลอดถึงรูปของสัตวันรก. รูปที่เป็นอกุศลวิบาก
เกิดขึ้นเป็นรูปทราบ, รูปที่เป็นกุศลวิบากเกิดขึ้นเป็นรูปประณีต.

พึงทราบความในบทว่า ยัม ทูเร สนฺติเก วา นี รูปใด สุขุม
รูปนั้นแล ชื่อว่า ทูเร เพราะมีสภาวะที่แทงตลอดได้ยาก. รูปใด
หยาบ รูปนั้นชื่อว่า สนฺติเก เพราะมีสภาวะที่แทงตลอดได้ง่าย.

พึงทราบความในบทนี้ว่า สพฺพัม รูปํ อนิจฺจโต ววตฺถเอติ เอกัม
สมฺมสนํ , ทุกฺขโต ววตฺถเอติ เอกัม สมฺมสนํ , อนตฺตโต ววตฺถเอติ
เอกัม สมฺมสนํ - ภิษุกำหนดรูปทั้งปวงโดยความเป็นของไม่เที่ยง การ

กำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง, กำหนดโดยความเป็นทุกข์เป็น.
สัมมสนญาณอย่างหนึ่ง, กำหนดโดยความเป็นอนัตตา เป็นสัมมสน-
ญาณอย่างหนึ่ง ความว่า ภิกษุนี้ กำหนดรูปรูปร่างทั้งหมดที่ท่ายืน
ไว้โดยมิได้กำหนดแน่นอนอย่างนี้ว่า ยงฺกิญฺจิ รูป - รูปร่างใดอย่าง
หนึ่งโดยการปรากฏ ๑๑ อย่าง คือด้วยรูปอดีตดิเก - ดิเกในอดีต และ
ด้วยทุกะมีอชฉัตตะเป็นต้น ๔ แล้วกำหนดรูปทั้งปวงโดยความเป็นของ
ไม่เที่ยงย่อมพิจารณาว่า อนิจฺจํ ดังนี้. พิจารณาอย่างไร ? พิจารณาโดยนัย
ดังกล่าวแล้วข้างหน้า.

๑๐๐] ดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า รูป อตฺตทานคต-
ปจฺจุปฺปนํ อนิจฺจํ ขยฺญฺเรน^๑ - รูปที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ชื่อว่า
ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป. เพราะฉะนั้น ภิกษุนี้ย่อมพิจารณาว่า
รูปที่เป็นอดีตสิ้นไปในอดีตนั้นแล, รูปนั้นยังไม่มาถึงภพนี้ เพราะเหตุ
นั้น จึงชื่อว่า อนิจฺจํ เพราะอรรถว่าสิ้นไป, รูปที่เป็นอนาคตจักเกิด
ในภพเป็นลำดับไป, แม้รูปนั้นก็จักในรูปในภพนั้น จักไม่ไปสู่ภพอื่น
จากภพนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อนิจฺจํ เพราะอรรถว่าสิ้นไป,
รูปที่เป็นปัจจุบันย่อมสิ้นไปในปัจจุบันนั่นเอง, ย่อมไม่ไปจากนี้ เพราะ
เหตุนี้ จึงชื่อว่า อนิจฺจํ เพราะอรรถว่าสิ้นไป, รูปที่เป็นภายในก็

สิ้นไปในภายในนั่นเอง, ไม่ไปสู่ภายนอก เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อนิจฺจํ เพราะอรรถว่าสิ้นไป. แม้รูปภายนอกหยาบละเอียด ทราม ประณีต มีในที่ไกล ที่ในที่ใกล้ ก็สิ้นไปในที่นี้นั่นเอง เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า อนิจฺจํ เพราะอรรถว่าสิ้นไป. แม้การพิจารณาทั้งหมด นี้ก็เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง ด้วยสามารถแห่งนี้ว่า อนิจฺจํ ขยฺยญฺเณ, แต่โดยประเภท มี ๑๑ อย่าง.

อนึ่ง ภิกษุย่อมพิจารณาอุปนัยทั้งหมดว่า ทุกฺขํ ภยฺยญฺเณ ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่าน่ากลัว. สิ่งที่ไม่เที่ยงย่อมนำมาซึ่งภัย คุกคามของพวกเทพในสิโหปมสูตร.^{*} แม้การพิจารณานี้ก็เป็นสัมมสน- ญาณอย่างหนึ่ง ด้วยสารถแห่งรูปนี้ว่า ทุกฺขํ ภยฺยญฺเณ แต่โดย ประเภท มี ๑๑ อย่าง.

อนึ่ง ภิกษุย่อมพิจารณาว่า รูปแม้ทั้งหมดนั้น เป็น อนตฺตา เพราะอรรถว่าหาแก่นสารมิได้เหมือนทุกข์. บทว่า อสารกญฺเณ เพราะไม่มีสสารในตนที่กำหนดได้อย่างนี้ว่า อตฺตา - ตัวตน นิวาสิ- ผู้อาศัย การโก - ผู้กระทำ เวทโก - ผู้เสวย สยฺม วสิ - ผู้มีอำนาจด้วย ตนเอง. สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็ทุกข์ ไม่สามารถจะห้ามความไม่ เที่ยง หรือ ความเกิด ความเสื่อม และความบีบคั้นของคนได้, บท ๑. ถึ . ขนฺธ. ๑๓/๑๑๕.

เป็นผู้กระทำเป็นต้นของผู้นั้นจักมิได้แต่ไหน. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า รูปฌ ๖ หิ ๖ ภิกขเว อตฺตา อภิวิสฺส, นยฺหํ รูปํ อาพาธาย
ลํ วตฺเตยฺย^๑ เป็นอาทิ ความว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย หากรูปนี้พึงเป็น
ตัวตนแล้วไซ้, รูปนี้ก็จะไม่พึงเป็นไปเพื่อความเจ็บป่วย. เพราะเหตุ
นั้น การพิจารณา^๒ จึงเป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง ด้วยสามารถแห่ง
บทนี้ว่า อนตฺตา อสารถฺยเรณ - รูปเป็นอนัตตา เพราะหาแก่นสาร
มิได้, แต่โดยประเพณี ๑๑ อย่าง. ในเวทนาเป็นต้นก็มีนัยนั้นเหมือน
กัน. ด้วยประการฉะนี้ ในชั้นหนึ่งๆ ทำอย่างละ ๑๑ อย่าง จึงเป็น
สัมมสนญาณ ๕๕ ในชั้น ๕ คือโดยความไม่เที่ยง ๕๕ โดยความ
เป็นทุกข์ ๕๕ โดยความเป็นอนัตตา ๕ เพราะเหตุ^๓นั้น ทั้งหมดจึง
รวมเป็นสัมมสนญาณ ๑๖๕ อย่าง.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เพิ่มแม้ว่า สพฺพํ รูปํ สพฺพํ
เวทณํ สพฺพํ สญฺญํ สพฺเพ สงฺขารे สพฺพํ วิญฺญาณํ ลงไป
ในชั้นหนึ่งๆ ทำอย่างละ ๑๒ รวมเป็น ๖๐ ในชั้น ๕, โดย
อนุปัสสนาเป็นสัมมสนญาณ ๑๘๐ อย่าง.

อนึ่ง ในการจำแนกอดีตเป็นต้น พึงทราบความที่เวทนาเป็น
อดีต อนาคตและปัจจุบัน ด้วยสามารถแห่งสันตติและด้วยสามารถแห่ง
ขณะเป็นต้น. ในบทนั้นพึงทราบเวทนา ด้วยสามารถสันตติดังต่อไปนี้

๑. วิ. มห. ๔/๒๐.

เวทนาที่นับเนื่องในวิถิจิต ๑ ขวนจิต ๑ สมาบัติ ๑ และเป็นไปด้วย
การประกอบเสมอ ๆ ในอารมณ์อย่างหนึ่ง เป็นปัจจุบัน, ก่อนจากนั้น
เป็นอดีต, หลังจากนั้นเป็นอนาคต เวทนาด้วยสามารถขณะ คือ
เวทนากระทำกิจของตนอันนับเนื่องในขณะ ๓ คือ ที่ถึงที่สุดเบื้องต้น
ที่สุดเบื้องปลายและท่ามกลาง เป็นปัจจุบัน. ก่อนจากนั้นเป็นอดีต,
หลังจากนั้นเป็นอนาคต. พึงทราบความต่างแห่งเวทนาภายในและภาย
นอก ด้วยสามารถเวทนาภายในของตนนั่นเอง.

พึงทราบความหยาบและความละเอียดของเวทนา ด้วยสามารถ
แห่ง ชาติ สภาวะ บุคคล โลภะ และ โลกุตระ ที่ท่านกล่าว
ไว้ในวิภังค์ โดยนัยมีอาทิว่า เวทนาเป็นอกุศลหยาบ, เวทนาเป็น
กุศลและอัพยากฤต ละเอียด. พึงทราบเวทนาด้วยสามารถแห่งชาติ
ก่อนดังต่อไปนี้ เวทนาเป็นอกุศล เป็นไปเพื่อความไม่สงบ เพราะเป็น
กิริยเหตุอันมีโทษ และเพราะกิเลสทำให้เดือดร้อน เพราะเหตุนี้ จึง
เป็นเวทนาหยาบกว่า เวทนาที่เป็นกุศล, เป็นเวทนาหยาบกว่า วิบาก
อัพยากฤต เพราะมีความขวนขวาย มีความอุตสาหะ มีวิบาก โดย
กิเลสทำให้เดือดร้อน และโดยมีโทษ, เวทนาเป็นเวทนาหยาบกว่า
กิริยาอัพยากฤต เพราะมีวิบาก โดยกิเลสทำให้เดือดร้อน โดยมีพยานา
และโดยมีโทษ. ก็เวทนาเป็นกุศล และอัพยากฤต ละเอียดกว่าเวทนา

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๑๑.

เป็นอกุศล โดยปริยายดังกล่าวแล้ว. กุศลเวทนาและอกุศลเวทนา แม้ ๒ อย่างก็เป็นเวทนาหยาบกว่าเวทนาที่เป็นอัพยากฤต แม้ ๒ อย่างตามควร โดยมีความขวนขวาย มีอุตสาหะและมีวิบาก. แม้เวทนาเป็นอัพยากฤต ๒ อย่าง ก็ละเอียดกว่าเวทนาเหล่านั้น โดยปริยายดังกล่าวแล้ว. พึงทราบเวทนาหยาบและละเอียด ด้วยสามารถแห่งชาติด้วยประการดังนี้.

พึงทราบเวทนาด้วยสามารถสภาวะดังต่อไปนี้ ทุกขเวทนาหยาบกว่า เวทนา ๒ อย่างนอกนี้ เพราะไม่มีความพอใจ โดยมีความชานไป โดยทำความกำเริบ โดยควรแก่ความเดือดร้อน และโดยครอบงำ, แต่เวทนา ๒ นอกน เป็นเวทนาละเอียดกว่า ทุกขเวทนาตามควร เพราะความสำราญ ความสงบ ความประณีต ความชอบใจ และโดยความเป็นกลาง. สุขทุกข์ ๒ อย่างเป็นเวทนาหยาบว่าทุกข์ขมสุข โดยความชานไป โดยความควรแก่ความเดือดร้อน โดยทำความกำเริบ และโดยปรากฏ. เวทนานั้น ละเอียดกว่าทั้ง ๒ อย่างนั้น โดยปริยายดังกล่าวแล้ว. พึงทราบความที่เวทนาหยาบและละเอียด โดยสภาวะด้วยประการดังนี้.

พึงทราบเวทนาด้วยสามารถบุคคลดังต่อไปนี้ เวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติ เป็นเวทนาหยาบกว่าเวทนาของผู้เข้าสมบัติ เพราะความที่จิตพุ่งชานไปในอารมณ์ต่าง ๆ. เวทนานอกนี้เป็นเวทนาละเอียด โดย

ปริยายต่าง ๆ. พึงทราบความที่เวทนา หยาบและละเอียด ด้วยสามารถ
บุคคล ด้วยประการดังนี้.

พึงทราบเวทนา ด้วยสามารถโลกียะและโลกุตระ ดังต่อไปนี้
เวทนามีอาสวะเป็นโลกียะ, โลภียเวทนานั้น เป็นเวทนาหยาบกว่า
เวทนาที่ไม่มีอาสวะ เพราะเป็นเหตุเกิดอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งโสมะ
เป็นที่ตั้งแห่งโยคะ โดยเป็นที่ตั้งแห่งคันถะ - กิเลสร้อยรัด. เป็นที่ตั้ง
แห่งนิวรณ์ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน มีความเศร้าหมอง และเป็นของ
ทั่วไปแก่ปุถุชน, อนึ่ง เวทนาไม่มีอาสวะเป็นเวทนาละเอียดกว่า
เวทนามีอาสวะโดยปริยายต่าง ๆ. พึงทราบความที่เวทนาหยาบและละเอียด
ด้วยโลกียะและโลกุตระ ด้วยประการดังนี้.

ในบทเหล่านั้น ควรปรับความแตกต่างกันด้วยชาติเป็นต้น.
เพราะว่า เวทนาสัมปยุตด้วยกายวิญญาณ อกุศลวิบาก แม้ละเอียด
เพราะเป็นอัพยาทุกต ด้วยสามารถแห่งชาติ ก็เป็นเวทนาหยาบ ด้วย
ภาวะของตนเป็นต้น. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

อพยาทุกตา เวทนา สุขุม, ทุกขา เวทนา โอฬาริกา.

สมาปนุสสุ เวทนา สุขุม, อสมาปนุสสุ เวทนา

โอฬาริกา. อสาสวา เวทนา สุขุม, สาสวา เวทนา

โอฬาริกา.^๑

เวทนาเป็นอัพยาทุกต ละเอียด, ทุกข-

เวทนาหยาบ. เวทนาของผู้เข้าสมบัติ ละเอียด

เวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติ หยาบ. เวทนาไม่มี

อาสวะ ละเอียด, เวทนามีอาสวะ หยาบ.

แม้สุขเวทนาเป็นต้น ก็เหมือนทุกขเวทนา. เพราะว่า แม้
เวทนาเหล่านั้น หยาบก็ด้วยชาติ, ละเอียดก็ด้วยภาวะของตนเป็นต้น.
เพราะฉะนั้นพึงทราบความที่เวทนาหยาบและละเอียดเหมือนไม่มีความ
แตกต่างกันด้วยชาติเป็นต้น. เช่นกับอะไร ? เช่นเวทนาเป็นอัพยาทุกต
ละเอียดกว่า เวทนาเป็นกุศล อกุศล โดยชาติ. ในเวทนาเหล่านั้น
อัพยาทุกตเวทนาเป็นไหน ? อะไรเป็นทุกขเวทนา ? อะไรเป็นสุขเวทนา ?
อะไรเป็นเวทนาของผู้เข้าสมบัติ ? อะไรเป็นเวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติ ?
อะไรเป็นสวาสเวทนา ? อะไรเป็นอนาสวเวทนา ? ไม่พึงถือผิดความ
ต่างกันและสภาวะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้. ในบททั้งปวงก็มีฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะบาลีว่า พึงเห็นเวทนาหยาบละเอียด

เพราะอาศัยเวทนานั้น ๆ อยู่บ่อย ๆ.* เวทนาสหรรคด้วยโทสะหยาบ
กว่าเวทนาที่สหรรค ด้วยโลภะในอกุศลเป็นต้น เพราะเพณีสัย จุฬไฟ
เวทนาสหรรคด้วยโลภะละเอียด. เวทนาแม้สหรรคด้วยโทสะ เป็น
นิยตะ - แน่นอนหยาบ, ไม่แน่นอนละเอียด. เวทนาดังอยู่กัณฑ์นี้ แม้

๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๑.

แน่นอนก็หยาบ, นอกนั้นก็ละเอียด. แม้ในการตั้งอยู่ก็หนึ่ง เวทนา
หยาบ, นอกนั้นก็ละเอียด. เวทนาเมื่อนั้นแน่นอนตั้งอยู่ก็หนึ่ง เป็น
เป็นอสังขาริกะ อสังขาริกะหยาบ นอกนั้นก็ละเอียด. อนึ่ง โดยไม่
แปลกกันเวทนาเป็นกุศล มีวิบากมากหยาบ, มีวิบากน้อยละเอียด.
ส่วนเวทนาเป็นกุศล มีวิบากน้อยหยาบ, มีวิบากมากละเอียด.

อีกอย่างหนึ่ง เวทนาเป็นกามาวจรกุศลหยาบ, เป็นรูปาวจรกุศล
ละเอียด. แต่นั่นก็รูปาวจรกุศล, แต่นั่นก็โลกุตรกุศล. อนึ่ง เวทนา
เป็นกามาวจรกุศลสำเร็จด้วยทานหยาบ, สำเร็จด้วยศีลละเอียด. แม้
สำเร็จด้วยศีลก็หยาบ, สำเร็จด้วยภาวนาละเอียด. แม้สำเร็จด้วยภาวนา
เป็นเหตุหยาบ, เป็นเหตุละเอียด. แม้เป็นเหตุหยาบ เป็น
สสังขาริกะก็หยาบ, เป็นอสังขาริกะละเอียด. อนึ่ง รูปาวจรเป็นไป
ในปฐมฌานหยาบ ฯลฯ ที่เป็นปัญจฌานละเอียด อรูปาวจรที่สัมป-
ยุตด้วยอากาศาณัญญาขณะหยาบ ฯลฯ ที่สัมปยุตด้วยเนวสัญญานา.
สัญญาละเอียด โลกุตรเวทนา สัมปยุตด้วยโสดาปัตติมรรคหยาบ ฯลฯ
ที่สัมปยุตด้วยอรหัตมรรคละเอียดแท้. ในเวทนาอันเป็นวิบากกิริยาของ
ภูมินั้น ๆ และในเวทนาที่ทำนกล่าวไว้ ด้วยสามารถแห่งทุกขเวทนา
เป็นต้น เวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นต้น สาสวเวทนาเป็นต้นก็มี
นัยนี้. หรือแม้ว่า ด้วยสามารถโอกาส ทุกขเวทนาในนรก ก็หยาบ,
ทุกขเวทนาในกำเนิดเดิรจنان ละเอียด ฯลฯ ทุกข์ในสวรรค์ชั้น

ปรนนิมิตวสวัตติ ละเอียดแท้. อนึ่ง พึงประกอบแม่สุขในบททั้งปวง ตามสมควร เหมือนทุกข์, เวทนาไร ๆ มีวัตถุแล้ว ด้วยสามารถวัตถุ เป็นเวทนาหยาบ, มีวัตถุประณีต เป็นเวทนาละเอียด, เวทนาใดที่หยาบ ในประเภทแห่งวัตถุที่เลวและประณีต เวทนานั้นเป็นเวทนาเลว, เวทนา ที่ละเอียด เป็นเวทนาประณีต พึงเห็นด้วยประการฉะนี้.

ส่วนบทว่า **ทฺรสนฺติเก** ไกลและใกล้ ท่านจำแนกไว้ในวิภังค์ โดยนัยมีอาทิว่า **อกุสลา เวทนา กุสลาพฺยากตาหิ เวทนาหิ** ทฺร, **อกุสลา เวทนา อกุสลาเย เวทนาย สนฺติเก.**^๑ - อกุศลเวทนามีใน ที่ไกลจากเวทนาเป็นกุศลและอัพยาทุกต. อกุศลเวทนามีในที่ใกล้เวทนา เป็นอกุศล. เพราะฉะนั้น อกุศลเวทนามีในที่ไกลจากกุศลและอัพยา- กต โดยเป็นสภาคกัน โดยไม่เกี่ยวข้องกัน และโดยไม่คล้ายคลึงกัน. เวทนาเป็นกุศลและอัพยาทุกต ก็มีในที่ไกลจากอกุศลเหมือนกัน. ใน วาระทั้งปวงก็มีนัยนี้. บทนี้ว่า เวทนาเป็นอกุศล มีในที่ใกล้แห่ง อกุศล โดยเป็นสภาคกัน โดยเกี่ยวข้องกัน และโดยคล้ายคลึงกัน เป็นกลามุขโดยพิสดารในการจำแนก มีเวทนาอดีตเป็นต้น. แต่บทนี้ พึงทราบแม่แห่งสัญญาเป็นต้น อันสัมปยุตด้วยเวทนานั้น ๆ อย่างนี้ เหมือนกัน.

๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๓.

อนึ่ง ในเวทนาเป็นต้นนี้ โลกุตรธรรมใดมาแล้วในธรรมทั้งหลาย ที่ย่อโดยไปยาลว่า จกฺขุ ๔เปฯ ๕รรมณฺ , ธรรมเหล่านั้นไม่พึงถือเอาในที่อธิการนี้ เพราะเข้าไปใกล้สัมมสนญาณ. ธรรมเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถการแสดงธรรมที่ท่านสงเคราะห์ด้วยบทนั้น ๆ อย่างเดียว และโดยนัยมาแล้ว ในอภิญาณยนิทเทศ. อนึ่ง แม้ธรรมเหล่าใดเข้าถึงสัมมสนญาณ, ในธรรมเหล่านั้น ธรรมเหล่าใดปรากฏแก่ญาณใด ย่อมถึงการกำหนดถือเอาได้โดยง่าย, ในธรรมเหล่านั้น พึงปรารภสัมมสนญาณ ด้วยญาณนั้น. พึงทราบว่าเป็นท่านกล่าวถึงสัมมสนญาณ ด้วยสามารถญาณเหล่านั้น โดยปริยายว่า เมื่อพิจารณาธรรม มีชาติชราและมรณะ ในความไม่มีสัมมสนญาณต่างหาก ด้วยสามารถชาติชราและมรณะ แม้ญาณเหล่านั้นก็เป็นอันได้พิจารณาแล้ว.

แม้ไม่จะต้องความต่างมี อัชฌัตตะ เป็นต้น เพราะท่านกล่าวสัมมสนญาณไว้ด้วยสามารถแห่งตักะอันเป็นอดีต โดยนัย มีอาทิว่า **อดีตานาคตปัจจุปปนํ อนิจฺจโต ววตฺถเตติ -** พระโยคาวจรย่อมกำหนดอดีต อนาคต ปัจจุบัน โดยความเป็นของไม่เที่ยง แม้กำหนดด้วยสามารถแห่งอดีตตักะแล้ว ก็พึงทำสัมมสนญาณ โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้นนั่นแล.

๑๐๑ - ๑๐๒] ก็เพราะรู้สิ่งที่ไม่เที่ยง มีประเภทเป็นสังขตะ

เป็นต้น โดยความแน่นอน. ฉะนั้น เพื่อแสดงปริยายแห่งรูปนั้น หรือ เพื่อแสดงความเป็นไปแห่งมนสิการด้วยอาการต่าง ๆ พระสารีบุตร จึงกล่าวบทมีอาทิว่า รูป อตีตนาคตปัจจุปปนํ อนิจจัง สังขตํ - รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง. จริงอยู่ รูปนั้น เป็น อนิจจัง เพราะอรรถว่ามีแล้วไม่มี, ชื่อว่า อนิจจัง เพราะมีที่สุดคือความไม่เที่ยง หรือ เพราะมีเบื้องต้นและที่สุด, ชื่อว่า สังขตํ เพราะอันปัจจัยปรุงแต่ง, ชื่อว่า ปฏิจฺจุสมุปฺปนํ เพราะอาศัยปัจจัยเกิดขึ้นร่วมกัน. พระสารีบุตรแสดงถึงความไม่ชวนขายปัจจัย แม้เมื่อรูปอันปัจจัยปรุงแต่ง. บทว่า ขยธมฺมํ มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา ได้แก่ สิ้นไปเป็นธรรมดา สิ้นไปเป็นปรกติ. บทว่า วยธมฺมํ มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ได้แก่ มีความพินาศไปเป็นธรรมดา. รูปนี้ ไม่สิ้นไปด้วยสามารถความในรูปตั้งความเป็นผู้มี ความเฉื่อยชา ปราศจากปรกติอย่างเดียว. แม้ความเพียงพอก็จะทำให้เฉื่อยชา ท่านก็กล่าวว่า ความสิ้นไปในโลก.

บทว่า วิจารณ์ - มีความคลายไปเป็นธรรมดา บทนี้มีใช้เสื่อมไปด้วย ด้วยการไปในที่ไหน ก้าวล่วงสภาวะเป็นปรกติอย่างเดียว. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ความเกลียดชังก็ดี ความก้าวล่วงก็ดี ชื่อว่า วิจารณ์.

บทว่า นิโรธธมฺมํ - มีความดับไปเป็นธรรมดา บทนี้ มิใช่ไม่เวียนมาอีก ด้วยก้าวล่วงสภาวะ, พึงทราบทั่ว ท่านกล่าวถึงบทหลัง ๆ

ด้วยสามารถขยายบทก่อน ๆ ว่า มีการดับไป ด้วยการดับความไม่เวียน
มาอีกเป็นธรรมดาอย่างเดียว.

อีกอย่างหนึ่ง พึงประกอบว่า รูปมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา
ด้วยการทำลายไปแห่งรูปอันเนื่องอยู่ในภพหนึ่ง, มีความเสื่อมไปเป็น
ธรรมดา ด้วยความเสื่อมแห่งรูปอันเนื่องด้วยสันตติอย่างเดียว. รูปมี
คลายไปเป็นธรรมดา ด้วยการทำลายขณะแห่งรูป. มีความดับเป็น
ธรรมดา ด้วยข้ามพ้นแล้วไม่เกิดมาอีก.

ในบทมีอาทิว่า **ชรามรณํ อนิจจัง** - ชราและมรณะไม่เที่ยง
ความว่า ชราและมรณะมิใช่ไม่เที่ยง, แต่ชรามรณะ ชื่อว่า ไม่เที่ยง
เพราะจันทรทัณฑ์หลายมีความไม่เที่ยงเป็นสภาวะ จึงมีชรามรณะ. แม้ใน
สังขตะ เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ในระหว่างไปยาล เพราะแม้
ชาติก็ไม่เที่ยง เป็นต้น จึงมีนัยนี้เหมือนกัน.

บทมีอาทิว่า **ชาติปฏฺยชา ชรามรณํ** - เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมี
ชราและมรณะนี้ ท่านมิได้กล่าวด้วยสามารถวิปัสสนา ท่านกล่าวโดย
ปริยายว่า สัมมสนญาณย่อมมิได้แก่การย่อด้วยสามารถองค์หนึ่ง ๆ แห่ง
ปัจจุสมุปบาท แล้วกำหนดไว้อย่างเดียว. แต่นั่นไม่ใช่กลาปสัมมสน-
ญาณ, นั้นเป็นธรรมฐิติญาณเท่านั้น.

บทว่า **อสติ ชาตฺยา** - เมื่อชาติไม่มี นี่ท่านทำเป็นลิงควิปาส.
ท่านจึงกล่าวว่า **อสนฺตฺยา ชาตฺยา**. บทว่า **อสติ สงฺขารสฺสุ** - เมื่อ

สังขารไม่มี ท่านทำเป็นวจนวิปัสส, ท่านกล่าวว่า อสนฺเตสุ สงฺขา-
เรสุ.

บทมีอาทิว่า ภวปจฺจยา ชาติ, อสติ เพราะภพเป็นปัจจัย จึง
มีชาติ, เมื่อภพไม่มี พึงประกอบโดยนัยมีอาทิว่า เพราะภพเป็นปัจจัย
จึงมีชาติ, เมื่อภพไม่มี ชาติก็ไม่มี.

จบ อรรถกถาสัมมสนญาณนิกเทศ

อุทฺธัพพญาณนิกเทศ

[๑๐๑]ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรปรวนแห่งธรรม
ทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน เป็นอุทฺธัพพญาณปัสสนาญาณอย่างไร ?

รูปที่เกิดขึ้นเป็นปัจจุบัน ชาติแห่งรูปที่เกิดขึ้นนั้นมีความเกิด
เป็นลักษณะ ความเสื่อมมีความแปรปรวนเป็นลักษณะ ปัญญาที่
พิจารณาเห็นดังนี้ เป็นอุทฺธัพพญาณปัสสนาญาณ เวทนาเกิดแล้ว สัญญา
เกิดแล้ว สังขารเกิดแล้ว วิญญาณเกิดแล้ว จักขุเกิดแล้ว ฯ ล ฯ ภพ
เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ชาติแห่งภพที่เกิดขึ้นนั้นมีความเกิดเป็นลักษณะ
ความเสื่อมมีความแปรปรวนเป็นลักษณะ ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้
เป็นอุทฺธัพพญาณปัสสนาญาณ.

[๑๐๔] พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งเบญจ-
จันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไป
แห่งเบญจจันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร เมื่อพิจารณาเห็น
ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งเบญจจันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ
เท่าไร ?

พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งเบญจจันท์
ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๒๕ ประการ เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไป
แห่งเบญจจันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๒๕ ประการ เมื่อพิจารณา
เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งเบญจจันท์ ย่อมพิจารณาเห็น
ลักษณะ ๕๐ ประการ.

[๑๐๕] พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูป-
จันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไป
แห่งรูปจันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิด
ขึ้นและความเสื่อมไปแห่งรูปจันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร
พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาจันท์ แห่ง
สัญญาจันท์ แห่งสังขารจันท์ แห่งวิญญาณจันท์ ย่อมพิจารณาเห็น
ลักษณะเท่าไร เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งวิญญาณจันท์ ย่อม
พิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความ
เสื่อมไปแห่งวิญญาณจันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร ?

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการ เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปขันธ์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งรูปขันธ์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๑๐ ประการ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์ แห่งสัญญาขันธ์ แห่งสังขารขันธ์ แห่งวิญญาณขันธ์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการ เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งวิญญาณขันธ์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งวิญญาณขันธ์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๑๐ ประการ.

[๑๐๖] พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการ เป็นไฉน ?

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาเกิดรูปจึงเกิด เพราะตัณหาเกิดรูปจึงเกิด เพราะกรรมเกิดรูปจึงเกิด เพราะอาหารเกิดรูปจึงเกิด แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะแห่งความเกิด ก็ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้.

[๑๐๗] พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปขันธ์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการเป็นไฉน ?

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปชั้น โดย
ความดับแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาดับรูปจึงดับ เพราะตัณหาดับ
รูปจึงดับ เพราะกรรมดับรูปจึงดับ เพราะอาหารดับรูปจึงดับ แม้เมื่อ
พิจารณาเห็นลักษณะแห่งความแปรปรวน ก็ย่อมพิจารณาเห็นความ
เสื่อมไปแห่งรูปชั้น เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปชั้น ย่อม
พิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและ
ความเสื่อมไปแห่งรูปชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๑๐ ประการนี้.

[๑๐๘] พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่ง
เวทนาชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการเป็นไฉน ?

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาชั้น
โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาเกิดเวทนาจึงเกิด เพราะ
ตัณหาเกิดเวทนาจึงเกิด เพราะกรรมเกิดเวทนาจึงเกิด เพราะผัสสะเกิด
เวทนาจึงเกิด แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะแห่งการเกิด ก็ย่อมพิจารณา
เห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนา พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิด
ขึ้นแห่งเวทนาชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้.

[๑๐๙] พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่ง
เวทนาชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ การเป็นไฉน ?

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งเวทนาชั้น
โดยความดับแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาดับเวทนาจึงดับ เพราะตัณหา

ดับเวทนาจึงดับ เพราะกรรมดับเวทนาจึงดับ เพราะผัสสะดับเวทนาจึงดับ แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะแห่งความแปรปรวน ก็ย่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งเวทนาขั้น พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งเวทนาขั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งเวทนาขั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๑๐ ประการนี้.

[๑๑๐] พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดแห่งสัญญา-
ขั้น แห่งสังขารขั้น แห่งวิญญานขั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ
๕ ประการเป็นไฉน ?

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดแห่งวิญญานขั้น โดย
ความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาเกิดวิญญานจึงเกิด เพราะ
ตัณหาเกิดวิญญานจึงเกิด เพราะกรรมเกิดวิญญานจึงเกิด เพราะ
นามรูปเกิดวิญญานจึงเกิด แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะแห่งความเกิด
ก็ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งวิญญานขั้น พระโยคาวจร เมื่อ
พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งวิญญานขั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ
๕ ประการนี้.

[๑๑๑] พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่ง
สัญญาขั้น แห่งสังขารขั้น แห่งวิญญานขั้น ย่อมพิจารณาเห็น
ลักษณะ ๕ ประการเป็นไฉน ?

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งวิญญูณชั้น
โดยความดับแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาดับวิญญูณจึงดับ เพราะตัณ-
หาดับวิญญูณจึงดับ เพราะกรรมดับวิญญูณจึงดับ เพราะนามรูปดับ
วิญญูณจึงดับ แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะแห่งความแปรปรวน ก็ย่อม
พิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งวิญญูณชั้น พระโยคาวจร เมื่อพิจารณา
เห็นความเสื่อมไปแห่งวิญญูณชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕
ประการนี้ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งวิญ-
ญูณชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๑๐ ประการนี้ เมื่อพิจารณาเห็น
ความเกิดขึ้นแห่งเบญจชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๒๕ ประการนี้
เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งเบญจชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ
๒๕ ประการนี้ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่ง
เบญจชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕๐ ประการนี้ ชื่อว่าญาณ เพราะ
อรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรปรวนแห่งธรรม
ทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน เป็นอุทยัพพยานุปัสนาญาณ.

รูปชั้นเกิดเพราะอาหารเกิด ชั้นที่เหลือ คือ เวทนา ปัญญา
สังขารเกิดเพราะผัสสะเกิด วิญญูณชั้นเกิดเพราะนามรูปเกิด.

อรรถกถาอุทฺทปัฏณานิเทศ

๑๐๓ - ๑๑๑] บัดนี้ เพื่อกำหนดสังขารทั้งหลายอันผู้ไปถึงฝั่ง
ตั้งอยู่แล้วด้วยทำภวานาให้มั่นคงโดยนัยต่าง ๆ แห่งสัมมสนญาณดังกล่าว
แล้วในลำดับ เห็นแล้วโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ด้วย อุท-
ปัฏณญาณ แล้วพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น พระ-
สารีบุตรจึงแสดงรูปอันเกิดด้วยปัจจัยทั้งหลายตามที่เป็นของตน ด้วย
สันตติในบทมีอาทิว่า **ชาติ รูป** - รูปที่เกิดขึ้นแล้ว ในนิเทศแห่ง อุท-
ปัฏณานุปัสสนาญาณ ดังกล่าวแล้ว.

บทว่า **อุทโย** ได้แก่ ชาติ คือ ความเกิดเป็นอาการใหม่แห่ง
รูปที่เกิดขึ้นนั้น มีความเกิดเป็นลักษณะ.

บทว่า **วโย** ได้แก่ ความสิ้นไป ความดับไป มีความแปรปรวน
เป็นลักษณะ, การพิจารณาถึงบ่อย ๆ ชื่อว่า **อนุปัสสนา**, อธิบายว่า
ได้แก่ อุทปัฏณานุปัสสนาญาณ. แม้ในเวทนาเป็นต้นก็มีนัยนี้เหมือน
กัน. ไม่แต่ต้องชาติชราและมรณะ เพราะความเกิดและความเสื่อมอันผู้
มีชาติชราและมรณะควรกำหนดถือเอา ไม่แต่ต้องชาติชราและมรณะ
เพราะไม่มีความเกิดและความเสื่อม แล้วท่านทำไปยาลว่า **ชาติ จกฺขุ**
๑ เป ๑ ชาติ ภโว - จกฺขุเกิดแล้ว...ภพเกิดแล้ว ดังนี้. พระโยคาวจร
นั้น เมื่อเห็นความเกิดและความเสื่อมของจันท์ ๕ อย่างนี้ ย่อมรู้อย่างนี้

ว่า การรวมเป็นกองก็ดี การสะสมก็ดี ย่อมไม่มีแก่ขั้นที่ยังไม่เกิด
ก่อนแต่ขั้นเหล่านี้เกิด, ชื่อว่าการมา โดยรวมเป็นกอง โดยความ
สะสม ย่อมไม่มีแม้แก่ขั้นที่เกิดขึ้น, ชื่อว่าการไปสู่ที่น้อยใหญ่ ย่อม
ไม่มีแม้แก่ขั้นที่ดับ, ชื่อว่าการตั้งลงโดยรวมเป็นกอง โดยสะสม โดย
เก็บไว้ในที่แห่งหนึ่ง ย่อมไม่มีแม้แก่ขั้นที่ดับแล้ว. เหมือนนักคิดพิน
เมื่อเขาคิดพินอยู่ เสียงพินก็เกิด, มิใช่มีการสะสมไว้ก่อนเกิด, เมื่อ
เกิดก็มิมีการสะสม, การไปสู่ที่น้อยใหญ่ออกเสียงพินที่ดับไปก็ไม่มี,
ดับแล้วไม่ว่าที่ไหนก็ไม่สะสมตั้งไว้, ที่แท้แล้วพินก็ดี นักคิดพินก็ดี
อาศัยความพยายามอันเกิดแต่ความพยายามของลูกผู้ชายไม่มีแล้วยังมีได้,
ครั้นมีแล้วยังเสื่อมได้ฉันใด, ธรรมมีรูปและไม่มีรูปแม้ทั้งหมดก็ฉันนั้น
ไม่มีแล้วยังมีได้ ครั้นมีแล้วยังเสื่อมได้ พระโยคาวจรย่อมเห็นด้วย
ประการฉะนี้แล.

พระสารีบุตรครั้นแสดงการเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยสัง-
เขปอย่างนี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะแสดงโดยพิสดาร จึงถามถึงจำนวนโดย
รวมเป็นกองด้วยบทมีอาทิว่า ปญจนัน ขนฺธานํ อุทฺธํ ปสฺสฺนโต
กตฺติ ลกฺขณานิ ปสฺสฺติ - พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิด
แห่งขั้น ๕ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร เมื่อพิจารณาเห็นความ
เกิดแห่งขั้น ๕ จึงแก้ถึงจำนวนโดยรวมเป็นกองด้วยบทมีอาทิว่า ปญ-
จวิสฺติ ลกฺขณานิ ปสฺสฺติ - ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๒๕ แล้วถาม

ถึงจำนวนโดยการจำแนกอีกด้วยบทมีอาทิว่า **รูปกฺขณฺหสุตฺต อุทฺยํ**
ปสฺสณฺโต กตฺติ ลกฺขณานิ ปสฺสตี - พระโยคาวจร เมื่อพิจารณา
เห็นความเกิดแห่งรูปขั้นนี้ ย่อมเห็นลักษณะเท่าไร แล้วแก้จำนวน
โดยการจำแนกด้วยบทมีอาทิว่า **รูปกฺขณฺหสุตฺต อุทฺยํ ปสฺสณฺโต ปญฺจ**
ลกฺขณานิ ปสฺสตี - พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดของ
รูปขั้นนี้ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ แล้วถามถึงการจำแนกลักษณะ
อีกด้วยบทมีอาทิว่า **รูปกฺขณฺหสุตฺต อุทฺยํ ปสฺสณฺโต กตฺมานิ ปญฺจ**
ลกฺขณานิ ปสฺสตี - เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดแห่งรูปขั้นนี้ ย่อมเห็น
ลักษณะ ๕ เป็นไฉน แล้วจึงได้แก้ต่อไป.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **อวิชาสฺมุตฺตา รูปสฺมุตฺตโย -** เพราะ
อวิชชาเกิดรูปจึงเกิด ความว่า เมื่อมีอวิชชาดังกล่าแล้วว่า โมหะใน
กรรมภพก่อนเป็นอวิชชา ย่อมเกิดรูปในภพนี้. บทว่า **ปจฺจยสฺมุต-**
ยญฺเจน ความว่า โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยนี้. อนึ่ง อวิชชา ตัณหา
กรรมเป็นปัจจัยในอดีตเป็นเหตุแห่งปฏิสนธิในภพนี้. และเมื่อยึดถือ
อวิชชา ตัณหา กรรม ๓ อย่างเหล่านี้ เป็นอันยึดถือสังขารุปาทาน
- ความยึดมั่นในสังขารนั่นเอง.

บทว่า **อาหารสฺมุตฺตา -** เพราะอาหารเกิด ได้แก่ เพราะก-
ฬิงการาหารมีกำลังในปัจจัยอันเป็นไป จึงถือเอาอาหารนั้นแล. ก็เมื่อ

ถือเอาอาหารนั้นก็เป็นอันถือเอาแม้อุตุและจิตอันเป็นเหตุแห่งความเป็นไปด้วยเหมือนกัน.

บทว่า นิพพุตติลักษณะ - มีการเกิดเป็นลักษณะ ความว่า ท่านกล่าวถึงความเกิดแห่งรูปด้วยสามารณแห่งอัทธา - กาล สันตติและขณะ, อนึ่ง การเกิดนั้นแล ชื่อว่าลักษณะ เพราะเป็นลักษณะแห่งสังขตะ.

บทว่า ปญจ ลักษณะานิ - ลักษณะ ๕ ได้แก่ ลักษณะ ๕ เหล่านี้ คือ อวิชา ตัณหา กรรม อาหาร และ การเกิด. จริงอยู่ แม้ธรรม ๔ มีอวิชาเป็นต้น ก็ชื่อว่า ลักษณะ เพราะเป็นเครื่องกำหนดความเกิดแห่งรูป. ส่วน นิพพุตติ - การเกิดเป็นลักษณะแห่งสังขตะ ชื่อว่า ลักษณะ เพราะเป็นเครื่องกำหนดว่า แม้ความเกิดนั้นก็เป็น สังขตะ.

บทว่า อวิชานิโรธา รูปนิโรธา - เพราะอวิชาดับรูปจึงดับ ความว่า เมื่อดับอวิชาในภพนี้ เพราะเป็นปัจจัยแห่งภพอนาคตด้วยอรหัตมรรคญาณ รูปอนาคตย่อมไม่เกิด คือ ดับเพราะไม่มีปัจจัย

บทว่า ปญฺจนิโรธฺเรน - ด้วยความดับแห่งปัจจัย คือ ด้วยความที่ปัจจัยดับ. อนึ่ง ในความดับในภพนี้เป็นความดับ อวิชา ตัณหา และกรรม อันเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในอนาคต.

บทว่า อาหารนิโรธา รูปนิโรธา - เพราะอาหารดับรูปจึงดับ
ได้แก่ ความไม่มีรูปอันมีอาหารนั้นเป็นสมุฏฐานย่อมมิได้ ในเพราะ
ความไม่มีกาวพิงการอาหาร อันเป็นปัจจัยแห่งความเป็นไป.

บทว่า วิปริณามลักษณะ - มีความแปรปรวนเป็นลักษณะ ได้
แก่ ความดับแห่งรูปด้วยสามารถ อัทธา - กาล สันตติและขณะ,
ความดับนั้นแล ท่านกล่าวว่า เป็นลักษณะ เพราะเป็นลักษณะแห่ง
สังขตะ.

บทว่า ปญจ ลักษณะานิ - ลักษณะ ๕ ในบทนี้ ได้แก่ ดับ
ความไม่มี อวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร ๔, ความแปรปรวน ๑
รวมเป็น ๕. ในเวทนาขันธเป็นต้น ก็มีนัยนี้. แต่ต่างกัน คือ การ
เห็นความเกิดและความเสื่อมแห่งรูปขันธด้วยสามารถแห่งอัทธา - กาล
และสันตติ มิใช่ด้วยขณะ. ผัสสะเป็นปัจจัยแห่งความเป็นไปของเวทนา-
ขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ, นิโรธเป็นปัจจัยแห่งความเป็นไป
ของเวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ เพราะดับผัสสะนั้น.
นามรูปเป็นปัจจัยแห่งความเป็นไปของวิญญูณขันธ. นิโรธเป็นปัจจัย
แห่งวิญญูณขันธ เพราะดับนามรูปนั้น.

แต่อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า นามรูปไม่แต่ต้องการจำแนกอดีต
เป็นต้น ในเพราะเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยปัจจัย ๔ แล้วเกิดขึ้น
ด้วยอวิชชาเป็นต้น ด้วยสามารถความเสมอกันทั้งหมด เพราะเหตุนี้

จึงถือเอาเหตุสักว่าความเกิดขึ้น มิใช่ความเกิด. เพราะอวิชาเป็นต้น
ดับนามรูปจึงดับ เพราะเหตุนี้ จึงถือเอาเหตุสักว่าความไม่เกิด มิใช่
ถือเอาความดับ. นามรูป ได้แก่ พระโยคาวจร ย่อมถือเอาความเกิด
ความดับแห่งขั้นทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ในเพราะการเห็นความเกิด
และความเสื่อมโดยขณะดังนี้.

ผู้เจริญวิปัสสนา เมื่อเจริญวิปัสสนาใส่ใจถึงความเกิดและความ
เสื่อมโดยความเป็นปัจจัยก่อนแล้วและธรรม ๔ มีอวิชาเป็นต้น ใน
ขณะเจริญวิปัสสนาถือเอาขั้นทั้งหลาย ที่มีความเกิดและความเสื่อมนั้น
แล แล้วจึงเห็นความเกิดและความเสื่อมของขั้นเหล่านั้น. เมื่อผู้เจริญ
วิปัสสนาอย่างนี้เห็นความเกิดและความเสื่อม โดยพิสดาร โดยปัจจัย
และโดยลักษณะว่า ความเกิดแห่งรูปเป็นต้นอย่างนี้, ความเสื่อมอย่าง
นี้, รูปเป็นต้นเกิดขึ้นอย่างนี้, เสื่อมไปอย่างนี้ ญาณว่า นัยว่าธรรม
เหล่านี้ไม่มี แล้วมี มีแล้วเสื่อมดังนี้ เป็นญาณบริสุทธิ์กว่า. ประเภทของ
สัจจะปฏิจักษุสัมปทาทัฬห และลักษณะย่อมปรากฏ. พระโยคาวจรนั้น
ย่อมเห็นความเกิดขั้นทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นต้นเกิด และ
ความดับแห่งขั้นทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นต้นดับ, นี่เป็นการเห็น
ความเกิดและความดับโดยปัจจัยของพระโยคาวจรนั้น.

อนึ่ง พระโยคาวจร เมื่อเห็นความเกิดเป็นลักษณะ ความ
แปรปรวนเป็นลักษณะ ชื่อว่าย่อมเห็นความเกิดและความเสื่อมของขั้น

ทั้งหลาย นี่เป็นการเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยขณะของพระโยคาวจรนั้น. จจริงอยู่ ความเกิดเป็นลักษณะในขณะเกิดนั่นเอง และความแปรปรวนก็เป็นลักษณะในขณะดับ.

สมุทยสัง ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรด้วยการเห็นความเกิดโดยปัจจัยซึ่งเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยส่วนทั้งสอง คือ โดยปัจจัยและโดยขณะของพระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงค้นหาให้เกิด. ทุกขสัง ย่อมปรากฏด้วยการเห็นความเกิด โดยขณะแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงทุกข์ที่เกิด. **นิโรธสัง** ย่อมปรากฏด้วยการเห็นความเสื่อมโดยปัจจัยแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจความไม่เกิดแห่งความมีปัจจัย โดยที่ปัจจัยไม่เกิด. ทุกขสัง นั้นแลย่อมปรากฏด้วยการเห็นความเสื่อมโดยขณะแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจมรณทุกข์. อนึ่ง การเห็นความเกิดและความเสื่อมของพระโยคาวจรนั้น **มรรคสัง** ย่อมปรากฏว่า มรรคนี้ยังเป็นโลกียะ เพราะกำจัดความหลงในการเห็นความเกิดและความเสื่อมนั้น.

อนึ่ง ปฏิจจนูปบาทเป็นอนุโลม ด้วยการเห็นความเกิด โดยปัจจัยย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น ผู้เข้าใจว่า **อิมสุมี สติ, อิทัโหติ**^๑ - เมื่อสิ่งนี้มีอยู่, สิ่งไม่ย่อมมี. ปฏิจจนูปบาทเป็นปฎิโลม ด้วยการเห็นความเสื่อม โดยปัจจัยย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจว่า **อิมสุส**
๑. ม. ม. ๑๒/๔๔๘.

นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌติ°- เพราะสิ่งนี้ดับ, สิ่งนี้จึงดับดังนี้. อนึ่ง ธรรมทั้งหลายที่อาศัยกันเกิดขึ้น ด้วยการเห็นความเกิดและความเสื่อม โดยขณะย่อมปรากฏ ด้วยการเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยขณะ แก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจลักษณะแห่งสังขตะ. เพราะสังขตธรรมทั้งหลายมีเกิดและเสื่อม, สังขตธรรมเหล่านั้นอาศัยกันเกิดขึ้น.

อนึ่ง นัย ๔ คือ เอกัตตนัย - นัยแห่งความเป็นอันเดียวกัน ด้วยการเห็นความเกิดโดยปัจจัย ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นผู้เข้าใจความขาดไปแห่งสันดานด้วยการสัมพันธ์กันด้วยเหตุผล ที่นั่น พระโยคาวจร ย่อมละอุจเฉททิฏฐิได้เป็นอย่างดี. นานัตตนัย - นัยแห่งความต่าง ๆ กัน ด้วยการเห็นความเกิดโดยขณะย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงความเกิดแห่งธรรมใหม่ ๆ ที่นั่นพระโยคาวจร ย่อมละสัสสตทิฏฐิได้เป็นอย่างดี. อนึ่ง อัปยาปารนัย - นัยแห่งความไม่ขวนขวาย ด้วยการเห็นความเกิดโดยปัจจัย ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงความที่ธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปในอำนาจ ที่นั่นพระโยคาวจร ย่อมละอัตทิฏฐิได้เป็นอย่างดี. อนึ่ง เอวํชรรमतานัย - นัยอันเป็นธรรมด่าอย่างนี้ ด้วยการเห็นความเกิดโดยปัจจัย ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจความเกิดแห่งผลโดยความสมควรแก่ปัจจัย ที่นั่นพระโยคาวจรย่อมละอกิริยทิฏฐิได้เป็นอย่างดี.

๑. ม. มุ. ๑๒/๔๕๐.

อนึ่ง อนัตตลักษณะ ด้วยการเห็นความเกิดโดยปัจจัย ย่อม
ปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น ผู้เข้าใจถึงความประพฤตินั้นเนื่องด้วยปัจจัย
คือไม่มีความเพียรในธรรมทั้งหลาย. อนิจลักษณะ ด้วยการเห็นความ
เกิดและความเสื่อมโดยปัจจัย ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจถึง
ความมีแล้วไม่มีและผู้เข้าใจถึงความสังคจากที่สุดเบื้องต้นและเบื้องปลาย.
แม้ทุกขลักษณะ ก็ปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงความบีบคั้น
ด้วยความเกิดและความเสื่อม. แม้สภาวะลักษณะ ก็ย่อมปรากฏแก่
พระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงการกำหนดความเกิดและความเสื่อม แม้ความ
เป็นไปชั่วคราวของสังขตลักษณะในสภาวะลักษณะ ก็ย่อมปรากฏ
แก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงความไม่มีความเสื่อม ในลักษณะแห่งการเกิด
และการเกิดในขณะแห่งความเสื่อม.

สังขารทั้งหลายใหม่เป็นนิจ ย่อมปรากฏแก่ประเภทของสังขะ
ปฏิจจนุปปาตนิยและลักษณะที่มีความปรากฏแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้
ที่ยังไม่เคยเกิดก็เกิด ที่เกิดแล้วก็ดับไป ดังนี้. สังขารทั้งหลาย
มิใช่ใหม่เป็นนิจอย่างเดียว, สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏ จุหายคนน้ำ
ค้างในเวลาพระอาทิตย์ขึ้น จุฟองน้ำ จุรอยไม้ขีดในน้ำ จุเมล็ด-
ผักกาดบนปลายเข็ม จุฟ้าแลบ จุมาฆา พยับแดด, ความฝน ลูกไฟ,
ล้อรถ, คนจรรพ, นคร, ต่อม่น้ำและดินกล้วยเป็นต้น หาแก่นสารมิ
ได้ ไม่มีสาระ. ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น วิปัสสนาอย่างอ่อนอันชื่อว่าอุท-

ยัพพยานุปัสสนาอันพระโยคาวจรนั้นแทงตลอดลักษณะ ๕๐ ถ้วน โดย
อาการนี้ว่า ความเสื่อมเป็นธรรมดาย่อมเกิดขึ้น, และพระโยคา-
จระย่อมเข้าถึงความเสื่อมที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้ ตั้งอยู่เป็นอันบรรลु
ก่อน, เพราะบรรลุนานใด พระโยคาวจรย่อมชื่อว่า อารทฐวิปัสสโก
- ผู้ปรารภวิปัสสนา. วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มีโอภาสเป็นต้น ย่อม
เกิดแก่พระโยคาวจรผู้ตั้งอยู่ในญาณนี้, พระโยคาวจรผู้ไม่ฉลาดเป็นผู้มี
ความสำคัญในอุปกิเลสที่เกิดขึ้นว่าเป็นมรรคญาณ ย่อมถือเอาสิ่งที่ไม่
เป็นมรรคว่าเป็นมรรค, และเป็นผู้ถูกอุปกิเลสพัวพันให้ยุ่งเหยิง.

ส่วนพระโยคาวจรผู้ฉลาด ยกวิปัสสนาขึ้นในอุปกิเลสเหล่านั้น
สะสาง ความยุ่งเหยิง คือ อุปกิเลสเสีย แล้วกำหนดมรรคคือ ทางและ
มิใช่มรรคว่า ธรรมเหล่านี้มิใช่มรรค. ส่วนวิปัสสนาญาณที่ปฏิบัติไป
ตามวิถี พ้นจากอุปกิเลสเป็นมรรค. ญาณที่รู้ว่าเป็นมรรคและมีใช่มรรค
ของพระโยคาวจรนั้น ตั้งอยู่อย่างนี้ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสน-
วิสุทธิ - ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง.

ก็และด้วยเหตุเพียงเท่านั้น เป็นอันทำความกำหนดสัจจะ ๔ ด้วย
ญาณนั้น. อย่างไร ? เมื่อมีความเข้าใจนามรูปก็เป็นอันทำความกำหนด
ทุกขสัจด้วยให้กำหนดนามรูป กล่าวคือทฤษฎีวิสุทธิตั้งกล่าวแล้ว ด้วย
คำว่า ัมมฐิติญาณ เพราะมีความเข้าใจปัจจัย. การกำหนดสมุทย-
สัจด้วยความเข้าใจปัจจัยอันได้แก่กัมมชาตวิตรณวิสุทธิ, เป็นอันทำความ

กำหนดทุกขสัง ด้วยการเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยขณะ ด้วย
อุทกัปปยานุปัสสนาญาณ, การกำหนดสมุทยสัง ด้วยการเห็นความเกิด
โดยปัจจัย, การกำหนดนิโรธสัง ด้วยการเห็นความเสื่อมโดยปัจจัย,
การเห็นความเกิดและความเสื่อมของพระโยคาวจรผู้เห็นแจ้งใน **มคคา-**
มคคญาณทัสสนวิสุทธิ นี้ โดยการจัดความหลงในมรรคนั้นว่า นี่คือ
มรรคเป็นโลกิยะเป็นอันนำความกำหนดมรรคสัง ด้วยการรับรองมรรค
โดยชอบ. ด้วยประการฉะนี้ จึงเป็นอันท่านทำความเข้าใจจะ ๔
ด้วยญาณเป็นโลกิยะ.

จบ อรรถกถาอุทกัปปยญาณนิตเทศ

กัณฐานุปัสสนาญาณนิตเทศ

[๑๑๒] ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความ
แตกไป เป็นวิปัสสนาญาณอย่างไร ?

จิตมีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกไป พระโยคาวจร
พิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นความแตกไปแห่งจิตนั้น ย่อม
พิจารณาเห็นอย่างไร ชื่อว่าพิจารณาเห็น ย่อมพิจารณาเห็นโดยความ
เป็นของไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นของเที่ยง ย่อมพิจารณา
เห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข ย่อมพิจารณา

เห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอัตตา ย่อม
เบื่อหน่าย ไม่ผลิตเพิลิน ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมให้ดับ
ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ถือมั่น เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของ
ไม่เที่ยง ย่อมละนิจัตถุญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อม
ละสุขัตถุญาได้ เมื่อพิจารณาโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตถัตถุญาได้
เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความผลิตเพิลินได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละ
ราคะได้ เมื่อให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความถือมั่น
ได้.

[๑๑๓] จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ ฯ ล ฯ จิตมีสัญญาเป็นอารมณ์
ฯ ล ฯ จิตมีสังขารเป็นอารมณ์ ฯ ล ฯ จิตมีวิญญาณเป็นอารมณ์ ฯ ล ฯ
จิตมีจักขุเป็นอารมณ์ ฯ ล ฯ จิตมีชราและมรณะเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น
แล้วย่อมแตกไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว พิจารณาเห็น
ความแตกไปแห่งจิตนั้น ย่อมพิจารณาเห็นอย่างไร ชื่อว่าพิจารณาเห็น
ย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง เมื่อสละคืน ย่อมละความ
ถือมั่นได้.

[๑๑๔] การก้าวไปสู่วัตถุแต่ปริมวัตถุ การหลีกไปด้วยปัญญา
อันรู้ชอบ. การคำนึงถึงอันเป็นกำลัง ธรรม ๒ ประการ คือ การ
พิจารณาหาทางและความเห็นแจ้ง บัณฑิตกำหนดเอาด้วยสภาพเดียวกัน
โดยความเป็นไปตามอารมณ์ ความโน้มจิตไปในความดับ ชื่อว่า

วิปัสสนาอันมีความเสื่อมไปเป็นลักษณะ การที่พระโยคาวจรพิจารณา
อารมณ์แล้ว พิจารณาเห็นความแตกไปแห่งจิตและความปรากฏโดยความ
เป็นของสูญ ชื่อว่าอริปัญญาวิปัสสนา - ความเห็นแจ้งด้วยอริปัญญา
พระโยคาวจรผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ ในวิปัสสนา ๔ ย่อมไม่หวั่นไหว
ในทิวะต่าง ๆ เพราะความเป็นผู้ฉลาดในความปรากฏ ๓ ประการ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณา
อารมณ์ แล้วพิจารณาเห็นความแตกไป เป็นวิปัสสนาญาณ.

อรรถกถาภังคานุปัสสนาญาณนิเทศ

๑๑๒ - ๑๑๓] พระโยคาวจรนั้นตั้งอยู่ในอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ
ครั้นรู้อุทยัพพยานุปัสสนาญาณที่ปฏิบัติไปตามวิธี พ้นจากอุปกิเลสด้วย
การให้กำหนดมรรค - ทาง และมีไช้มรรค - ทาง ว่าเป็นมรรค - ทาง
ดังนี้ แล้วปรารภอุทยัพพยานุปัสสนาญาณอีก เพื่อทำญาณนั้นให้บริสุทธิ์
ด้วยดี ด้วยกำหนดพระไตรลักษณ์ แล้วเห็นแจ้งสังขารทั้งหลายที่กำหนด
ด้วยความเกิดและความเสื่อม โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นดับ. ญาณ
นั้นของพระโยคาวจรนั้นเป็นญาณแก่กล้า ย่อมนำไปอย่างนี้, สังขาร
ทั้งหลายย่อมปรากฏเบา, เมื่อญาณแก่กล้านำไป เมื่อสังขารปรากฏเบา
ญาณไม่ก้าวล่วงความเกิด เมื่อความดับมีอยู่ ก็ยังตั้งอยู่พร้อม.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะน้อมไปสู่นิโรธ ญาณละความเกิดตั้งสติไว้
ในความดับ, ึงคานุปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้นในที่นี้. บัดนี้ พึงทราบ
วินิจฉัยในนิเทศแห่งญาณนั้น บทว่า **รูปารมมณตา จิตตํ อุ-**
ปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ ได้แก่ จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป. อีก
อย่างหนึ่ง อธิบายว่า จิตเกิดขึ้นในความมีรูปเป็นอารมณ์แล้วดับไป.

บทว่า **ตํ อารมมณํ ปฏิสงฺขา** - พิจารณาเห็นอารมณ์นั้น
ความว่า รู้อารมณ์นั้นด้วยการพิจารณา. เห็นโดยความสิ้นไป โดย
ความเสื่อมไป.

บทว่า **ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺกํ อนุปสฺสติ** - ย่อมพิจารณาเห็น
ความดับแห่งจิตนั้น ความว่า รูปอารมณ์นั้น อันจิตใดเห็นโดยความ
สิ้นไปและโดยความเสื่อมไป, พระโยคาวจรย่อมพิจารณาเห็นความดับ
แห่งจิตนั้น ด้วยจิตดวงอื่น. ด้วยเหตุนี้ พระโบราณจารย์จึงกล่าว
ไว้ว่า **ฌาตญฺจ ฌาณญฺจ อุโภ วิปสฺสติ** - พระโยคาวจรย่อมพิจารณา
เห็นทั้งสองอย่าง คือจิตที่รู้แล้ว และญาณ.

อนึ่ง ในบทว่า **จิตตํ** นี้ ท่านประสงค์เอา **สัมปยุตฺตจิต**.

บทว่า **อนุปสฺสติ** - ย่อมพิจารณาเห็น ความว่า ย่อมเห็นตาม ๆ
ไป, คือ เห็นบ่อย ๆ ด้วยอาการไม่น้อย. ด้วยเหตุนี้ พระสารีบุตร
จึงกล่าวว่า **อนุปสฺสตีติ** **กถํ อนุปสฺสติ, อนิจฺจโต อนุปสฺสติ** เป็น
อาทิ - ย่อมพิจารณาเห็นอย่างไร ชื่อว่า พิจารณาเห็น ย่อมพิจารณา
เห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง.

ในบทนั้นมีอธิบายดังต่อไปนี้ เพราะที่สุคโต้ง โดยความเป็น
ของไม่เที่ยง ชื่อว่า กังคะ, ฉะนั้น พระโยคาวจรผู้เจริญถึงคานุปัสนา
ย่อมพิจารณาเห็นรูปทั้งหมด โดยความเป็นของไม่เที่ยง, มิใช่เห็นโดย
ความเป็นของเที่ยง. แต่นั้นพิจารณาเห็นรูปนั้นนั่นแล โดยความเป็น
ทุกข์ มิใช่โดยความเป็นสุข เพราะสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ และสิ่งที่เป็น
ทุกข์ เป็นอนัตตา. ย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา, มิใช่โดย
ความเป็นอัตตา.

อนึ่ง เพราะสิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สิ่งนั้น
ไม่ควรยินดี, สิ่งใดไม่ควรยินดี ไม่ควรกำหนดในสิ่งนั้น. ฉะนั้น
พระโยคาวจรย่อมเบื่อหน่าย, มิใช่พอใจ, ย่อมคลายกำหนด, มิใช่
กำหนดในรูปที่เห็นนั้นว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยทำนองเดียว
กับถึงคานุปัสนาญาณ.

พระโยคาวจรมัน คลายกำหนดอย่างนี้ ดับราคะด้วยญาณ
อันเป็นเพียงโลกิยะ, อธิบายว่า ไม่เกิดขึ้น, ไม่ทำให้เกิดขึ้น. อีก
อย่างหนึ่ง พระโยคาวจรมัน คลายกำหนดอย่างนี้แล้ว ย่อมดับแม้
รูปที่ไม่เห็นเหมือนรูปที่เห็นด้วยสามารถ อหฺวยญาณ. - ญาณอันสืบ
เนื่องกัน มิใช่ให้เกิดขึ้น.

พระโยคาวจรทำไว้ในใจโดยการดับ, ย่อมเห็นการดับของรูป
นั้น, มิใช่เห็นความเกิด. พระโยคาวจรมัน ปฏิบัติอย่างนี้แล้วย่อม

สละคืน, มิใช่ถือเอา. ท่านอธิบายไว้อย่างไร? การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นนี้ ท่านกล่าวว่า เป็นการสละคืนด้วยการบริจาค และสละคืนด้วยการเล่นไป เพราะสละกิเลสด้วยอภิสังขารถือขันธกับด้วยตทังคปหานะ และเพราะความเล่นไป เพราะน้อมญาณนั้นไปในนิพพานอันตรงกันข้ามกับกิเลสนั้นด้วยการเห็นโทษของสังขตะ.

เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ประกอบด้วยอนุปีสนานั้น ย่อมบริจาค-สละกิเลสทั้งหลาย โดยนัยดังกล่าวแล้ว และย่อมเล่นไปในนิพพาน. ไม่ยึดถือกิเลสด้วยทำให้เกิดขึ้น. ไม่ยึดถือสังขตะเป็นอารมณ์ด้วยการไม่ชี้ถึงโทษ. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า **ปฏินิสฺสขฺติ**, ใน **อาทียติ** - ย่อมสละคืน, ย่อมไม่ยึดถือ.

บัดนี้ เพื่อแสดงการละธรรมด้วยญาณเหล่านั้นของพระโยคาวจรนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวบทมีอาทิว่า **อนิจฺจโต อนุปฺสฺสนโต นิจฺจสฺสณํ ปชฺหติ** - พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมสละนิจฺจสัญญา ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **นฺนุที** - ความพอใจ ได้แก่ ค้นหาพร้อมด้วยปีติ.

บทว่า **ราคํ** - ความกำหนัด ได้แก่ ค้นหาที่เหลือ.

บทว่า **สมุทฺถํ** - ความเกิดขึ้น ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งราคะ. อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งรูป.

บทว่า **อาทาน** - ความยืดยื้อ ได้แก่ ยืดยื้อกิเลสด้วยการทำให้เกิด. พึงทราบบทมีอาทิว่า **เวทนารมมณตา** - ความมีเวทนาเป็นอารมณ์ โดยนัยดังกล่าวแล้วในที่นี้ และในตอนก่อน.

๑๑๔] อนึ่ง พึงทราบความในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า **วตฺตฺสขมฺม** - การก้าวไปสู่วัตถุ ความว่า การก้าวไปสู่วัตถุอื่นแต่ปุริมวัตถุ ด้วยการเห็นความดับของจิตที่เห็นความดับของชั้นหนึ่ง ๆ ในชั้นทั้งหลายมีรูปชั้นเป็นต้น เป็นอันเห็นความดับแล้ว.

บทว่า **ปญฺญา** **จ วิวญฺญา** - การหลีกไปด้วยปัญญา ได้แก่ ละความเกิดเสียแล้วตั้งอยู่ในความเสื่อม.

บทว่า **อวชฺช** **พลญฺเจ** - การคำนึงถึงอันเป็นกำลัง คือ ความเป็นผู้สามารถคำนึงถึงในลำดับนั่นเอง เพื่อเห็นความดับของชั้นหนึ่ง ๆ ในชั้นทั้งหลายมีรูปชั้นเป็นต้นแล้ว เห็นความดับของจิตอันมีความดับเป็นอารมณ์.

บทว่า **ปฺปฺสฺสา** **วิปฺสฺสนา** - การพิจารณาหาทางและความเห็นแจ้ง คือ การพิจารณาอารมณ์นี้ ชื่อว่า กังคานุปัสสา.

บทว่า **อารมฺมณนฺวเณ** **อุโ** **เอกฺวตฺถนา** **ธรรม ๒** อย่างบัณฑิตกำหนดเอาด้วยสภาพเดียวกัน โดยความเป็นไปตามอารมณ์ ความว่า การกำหนดธรรม ๒ ประการ โดยสภาพเดียวกันว่า สังขาร แม้ในอดีตแตกแล้ว, แม้ในอนาคตก็จักแตกเหมือนสังขารนี้ ด้วยความ

เป็นไปตามอารมณ์ที่เห็นแล้ว โดยประจักษ์. แม้โบราณจารย์
ก็กล่าวไว้ว่า

ลัม วิชฺขมานมฺหิ วิสฺสุทฺถสฺสโน

ตทฺทวํ เนติ อตีตนาถเต,

สพฺเพปิ สงฺขารคตา ปโลกีน

อุสฺสวาพินฺทฺ สุริเยว อุคฺคเต.

ภิกษุผู้มีความเห็นบริสุทธิ์ในสังขารที่เป็น

ปัจจุบัน ย่อมนำความเห็นบริสุทธิ์นั้นไป

พิจารณาสังขารที่เป็นอดีตและอนาคตว่า สังขาร

ทั้งหลายแม้ทั้งหมดก็มี ปรกติแตกสลายไป เหมือน

หยาดน้ำค้างแห้งไปใน เมื่อพระอาทิตย์ขึ้น ฉะนั้น.

บทว่า นิโรธ อธิมุคฺคตา - ความโน้มจิตไปในความดับ
ความว่า ความโน้มไป ความเป็นผู้หนักแน่น ความเอียงไป ความ
โอนไป ความลาดไปในความดับ อันได้แก่ภังคะ - ความทำลายนั้น
เพราะทำความกำหนดธรรมทั้งสองอย่างให้เป็นอันเดียวกัน ด้วยอำนาจ
ความดับอย่างนี้.

บทว่า วยลกฺขณวิปัสสนา - วิปัสสนาอันมีความเสื่อมไปเป็น
ลักษณะ ท่านอธิบายว่า วิปัสสนานี้ชื่อว่า วยลกฺขณวิปัสสนา.

บทว่า อารมฺมณฺญ ปฏิสฺงขา - พิจารณาอารมณ์ คือรู้อารมณ์
มีรูปเป็นต้นก่อน.

บทว่า ภณฺญ อนุปสฺสติ - พิจารณาเห็นความดับ ความว่า
เห็นความดับของอารมณ์นั้นแล้ว พิจารณาเห็นความดับของอารมณ์นั้น
และของจิต.

บทว่า สฺสณฺโต จ อฺปฏฺฐานํ - ปรากฏโดยความเป็นของสูญ
ได้แก่ ความปรากฏโดยความเป็นของสูญว่า สังขารทั้งหลายย่อมแตก,
ความแตกแห่งสังขารเหล่านั้น คือความตาย, ไม่มีอะไร ๆ อื่น ดังนี้
ย่อมสำเร็จ. ด้วยเหตุนี้โบราณจารย์จึงกล่าวว่า

ขนฺธา นิรุชฺชนฺติ น จิตฺติ อณฺโณ

ขนฺธาน เกโท มรณฺติ วุจฺจติ,

เตสํ ขยํ ปสฺสติ อปฺปมตฺโต

มณฺีว วิหณฺมิ วชิเรน โยนิโส.

ขั้นทั้งหลายย่อมดับ ไม่มีอะไร ๆ อื่น

คือ ไม่มีสัตว์บุคคล ความแตกแห่งขั้น ท่าน

เรียกว่า มรณะ ผู้ไม่ประมาทเห็นความสิ้นไปแห่ง

ขั้นเหล่านั้นโดยแยกกาย คุชช่วงแก้วมณี ใส่ใจ

อยู่ซึ่งการเจาะด้วยแก้ววิเชียร ฉะนั้น.

บทว่า อธิปัญญา วิปัสสนา ท่านอธิบายไว้ว่า การพิจารณา
อารมณ์ การเห็นแจ้งความดับและความปรากฏโดยความเป็นของสูญ
ชื่อว่า อธิปัญญาวิปัสสนา - การเห็นแจ้งด้วยอธิปัญญา.

บทว่า กุสโล ตีสุ อนุปัสสนาสุ ได้แก่ ภิกษุผู้ฉลาด
ในอนุปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น.

บทว่า จตุสุ จ วิปัสสนาสุ ได้แก่ ในวิปัสสนา ๔ มี
นิพพิทานุปัสสนาเป็นต้น.

บทว่า ตโย อุปฏฺฐาน กุสลตา ความเป็นผู้ฉลาด ความ
ปรากฏ ๓ ประการ ได้แก่ เพราะความเป็นผู้ฉลาดในความปรากฏ
๓ ประการนี้ คือ โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป และโดยความ
สูญไป.

บทว่า นานาทิฏฺฐิสุ น กมฺปติ - ย่อมไม่หวั่นในทิฏฐิต่าง ๆ
คือ ไม่หวั่นไหวในทิฏฐิมีประการต่างๆ มีสัสสตทิฏฐิเป็นต้น พระ-
โยคาวจรนั้นมิได้หวั่นไหวอยู่อย่างนี้ มีมนสิการเป็นไปแล้วว่า สิ่งไม่
ดับย่อมดับ, สิ่งไม่แตกย่อมแตก ดังนี้ ก็สละนิมิตอันเป็นไปแล้ว
ในอุปาเทฐิตีแห่งสังขารทั้งปวง คุณภาชนะเก่ากำลังแตก, คุณตุลิตะเอียด
กำลังกระจัดกระจาย, คุณเมล็ดงาถูกคั่วอยู่ ย่อมเห็นความทำลายนั่นเอง.
พระโยคาวจรนั้น ย่อมเห็นว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวง ย่อมทำลายไป
ทำลายไปเหมือนนรุชผู้มีตาดียืนอยู่บนผมสระโบกขรณี หรือบนฝั่งแม่น้ำ

เมื่อฝนหนาเม็ดตก ฟังเห็นฟองน้ำฟองใหญ่ๆ ผุดขึ้นๆ บนหลังน้ำ
แล้วก็แตกไป ฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายถึงพระโยคาวจรเห็นปานนั้นว่า

ยถา ปุพฺพุกัม ปสฺสเส ยถา ปสฺสเส มรีจิกัม

เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตุ มจฺจุราชา น ปสฺสตี.^๑

มัจจุราช ย่อมไม่เห็นผู้พิจารณาเห็นโลกอยู่

เหมือนพระโยคาวจรเห็นฟองน้ำ หรือพยับแดด

ฉะนั้น.

เมื่อพระโยคาวจรมันเห็นบ่อยๆ อย่างนี้ว่า สังขารทั้งหลาย
ทั้งปวง ย่อมแตกไปๆ ดังนี้ ภังคานุปัสสนาญาณมีอันสงสั ๘ เป็น
บริวารย่อมมีกำลัง.

อานิสงส์ ๘ เหล่านี้ คือ

การละภวทิกฺขุ ๑

การสละความใคร่ในชีวิต ๑

การประกอบความชวนชวายในการบุญทุกเมื่อ ๑

ความมีอาชีพบริสุทธิ์ ๑

การละความชวนชวายในการทำบาป ๑

ความปราศจากภัย ๑

การได้ขันติและโสรจจะ ๑

การอดกลั้นความยินดีในร้าย ๑.

ด้วยเหตุนี้ โภราณาจารย์จึงกล่าวว่า

อิมานิ อภฺรคฺคฺคุณมฺหุตฺตมานิ

ทิสฺวา ตหิ สมฺมสฺติ ปุณฺณํ ,

อาทิตฺตเจลลสุตฺติรฺฐโปมฺ มุนิ

ภงฺกานุปฺสฺสึ อมตฺตสฺส ปตฺติยา.

พระมุนิ ผู้เห็นสังขารทั้งหลายแตกดับไป

เนื่อง ๆ ครั้นเห็นอันสงสอ์อันมีการละภวทัญญูเป็น

ต้น เหล่านี้เป็นธรรมสูงสุด ด้วยคุณ ๘ ประการ

แล้ว เพื่อบรรลุอมตะคือพระนิพพาน จึงพิจารณา

สังขารด้วยกังคานุปัสสาญาณบ่อย ๆ เหมือนบุคคล

มีฟ้าไฟกสิระอันไฟกำลังลุกไหม้ ฉะนั้น.

จบ อรรถกถาภังคานุปัสสาญาณนิกาย

อาทีนวญาณนิตเทศ

[๑๑๕] ปัญญาในความปรากฏเป็นของน่ากลัว เป็นอาทีนว-
ญาณอย่างไร ?

ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ความเกิดขึ้นเป็นภัย
ความเป็นไปเป็นภัย สังขารนิमितเป็นภัย ฯ ล ฯ กรรมประมวลมาเป็นภัย
ปฏิสนธิเป็นภัย คติเป็นภัย ความบังเกิดเป็นภัย ความอุปบัติเป็นภัย
ชาติเป็นภัย ชราเป็นภัย พยาธิเป็นภัย มรณะเป็นภัย ความโสภเป็น
ภัย ความร่าพันเป็นภัย ความคับแค้นใจเป็นภัย เป็นอาทีนวญาณ
แต่ละอย่าง.

ญาณในสันติบทว่า ความไม่เกิดขึ้นปลอดภัย ความไม่เป็นไป
ปลอดภัย ฯ ล ฯ ความไม่คับแค้นใจปลอดภัย ญาณในสันติบทว่า
ความเกิดขึ้นเป็นภัย ความไม่เกิดขึ้นปลอดภัย ความเป็นไปเป็นภัย
ความไม่เป็นไปปลอดภัย ฯ ล ฯ ความคับแค้นใจเป็นภัย ความไม่
คับแค้นใจปลอดภัย ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ความ
เกิดขึ้นเป็นทุกข์ ฯ ล ฯ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ เป็นอาทีนวญาณ
แต่ละอย่าง ฯ ญาณในสันติบทว่า ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข ความไม่
เป็นไปเป็นสุข ฯ ล ฯ ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข.

[๑๑๖] ญาณในสันติบทว่า ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความไม่
เกิดขึ้นเป็นสุข ความเป็นไปเป็นทุกข์ ความไม่เป็นไปเป็นสุข ฯ ล ฯ

ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข.

[๑๑๓] ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ความเกิดขึ้นมีอามิส ความเป็นไปมีอามิส ฯลฯ ความคับแค้นใจมีอามิส เป็นอาทีนวญาณแต่ละอย่าง ๆ ญาณในสันติบทว่า ความไม่เกิดขึ้นไม่มีอามิส ความไม่เป็นไปไม่มีอามิส ฯลฯ ความไม่คับแค้นใจไม่มีอามิส ความเกิดขึ้นมีอามิส ความไม่เกิดขึ้นไม่มีอามิส ความเป็นไปมีอามิส ความไม่เป็นไปไม่มีอามิส ฯลฯ ความคับแค้นใจมีอามิส ความไม่คับแค้นใจไม่มีอามิส.

[๑๑๔] ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ฯลฯ ความคับแค้นใจเป็นสังขาร เป็นอาทีนวญาณแต่ละอย่าง ๆ ญาณในสันติบทว่า ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน ฯลฯ ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน ญาณในสันติบทว่า ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน ความเป็นไปเป็นสังขาร ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน ฯลฯ ความคับแค้นใจเป็นสังขาร ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน.

[๑๑๕] ข้อที่พระโยคาวจรพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น
ความเป็นไปแห่งสังขารนิमित กรรมเครื่องประ-
มวลมาปฏิสนธิว่าเป็นทุกข์นี้เป็นอาทีนวญาณ
ข้อที่พระโยคาวจรพิจารณาเห็นความไม่เกิดขึ้น

ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิमित ความไม่มี
ธรรมเครื่องประมวลมาและความไม่ปฏิสนธิ
ว่าเป็นสุขนี้เป็นญาณในสันติบท อาทินว-
ญาณนี้ย่อมเกิดในฐานะ ๕ ญาณในสันติบท
ย่อมเกิดในฐานะ ๕ พระโยคาวจรย่อมรู้ชัด
ญาณ ๑๐ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะทฤษฎีต่างๆ
เพราะเป็นผู้ฉลาดในญาณทั้ง ๒ ฉะนี้แล.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความปรากฏโดย
ความเป็นกัมม เป็นอาทินวญาณ.

อรรถกถาทินวญาณนิเทศ

๑๑๕ - ๑๑๕] พึงทราบวินิจฉัยในอาทินวญาณนิเทศดังต่อไปนี้
บทว่า อุปปาโต - ความเกิดขึ้น คือ เกิดขึ้นในโลกนี้ เพราะ
กรรมเก่าเป็นปัจจัย.

บทว่า ปวตฺติ - ความเป็นไป คือ ความเป็นไปของความเกิด
ขึ้นอย่างนั้น. บทว่า นิมิตฺตํ คือ สังขารนิमित แม้ทั้งหมด.

บทว่า อายุหนํ - กรรมประมวลมาเป็นกัมม คือ กรรมอันเป็น
เหตุแห่งปฏิสนธิต่อไป. บทว่า ปฏิสนฺธิ คือ การเกิดต่อไป.

บทว่า คติ ได้แก่ คติอันเป็นปฏิสนธิ.

บทว่า นิพพุตติ ได้แก่ การเกิดขึ้นแห่งขันธทั้งหลาย.

บทว่า อุปปตติ ได้แก่ ความเป็นไปแห่งวิบาก ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า สมปาณนุสสุ วา อุปนุสสุ วา^๑ - แห่งภิกษุผู้เข้าสมาบัติแล้วก็ดี ผู้เข้าถึงแล้วก็ดี.

บทว่า ชาติ ได้แก่ ชาติมีภพเป็นปัจจัย อันเป็นปัจจัยของชราเป็นต้น. โดยตรง ชาติ คือ ความปรากฏครั้งแรกแห่งขันธทั้งหลายที่ปรากฏแก่สัตว์ผู้เกิดในที่ภพนั้น ๆ.

บทว่า ชรา ได้แก่ ความแก่ของขันธสันดานที่เนื่องกันในภพหนึ่ง ในสันตติที่รู้กันว่า มีพินทกเป็นต้น.

บทว่า โสโก ได้แก่ ความเดือดร้อนใจของผู้ที่ถูกความเสื่อมจากญาติเป็นต้นกระทบแล้ว.

บทว่า ปริเทโว ได้แก่ ความพรั่นเพ้อของผู้ที่ถูกความเสื่อมจากญาติเป็นต้นกระทบ.

บทว่า อุปายาโส ได้แก่ ความแค้นใจมาก, คือ โทสะที่เกิดจากทุกข์ใจมากมายของผู้ที่ถูกความเสื่อมจากญาติเป็นต้นกระทบ.

อนึ่ง ในบทนี้ท่านกล่าวถึงญาณในอาทินวญาณ ๕ มีอุปาทะเป็นต้น ด้วยสามารถเป็นที่ตั้งแห่งอาทินวญาณ. ที่เหลือท่านกล่าวด้วย

ความเป็นไวยากรณ์ของธรรมเหล่านั้น. สองบทนี้ คือ นิพพุตติ ชาติ
เป็นไวยากรณ์ของอุปาทะและของปฏิสนธิ. ของบทนี้ คือ คติ อุปตฺตติ
เป็นไวยากรณ์ของความเป็นไป, ฆราเป็นต้นเป็นไวยากรณ์ของนิमित. ดังที่
ท่านกล่าวไว้ว่า

อุปฺปาตฺตญฺ ปวตฺตตฺตญฺ นิमितฺตํ ทุกฺขนฺติ ปสฺสติ
อายุหนํ ปฏิสนฺธํ ฌาณํ อาทีนเว อิทฺตติจ.
อิทํ อาทีนเว ฌาณํ ปญฺจภูฐานนฺสุ ชาติตฺติจ.

พระโยคาวจรย่อมเห็นอุปาทะ - ความเกิด
ปวัตตะ - ความเป็นไป นิमित - เครื่องหมาย อายุ-
หนะ - กรรมเป็นเหตุให้ถือปฏิสนธิ และปฏิสนธิ-
การเกิดว่าเป็นทุกข์ นี่เป็นอาทีนวญาณ และอาที-
นวญาณนี้ย่อมเกิดขึ้นฐาน ๕.

อนึ่ง คำว่า ภยฺยนฺติ ในทุกบท ตัดบทเป็น ภยํ อิติ. บทว่า
ภยํ ชื่อว่า ภย เพราะมีภัยเฉพาะหน้า โดยประกอบด้วยความบีบ
คั้น. บทว่า อิติ เป็นการแสดงเหตุของภยคู่ปฏิฐานญาณ.

ส่วนบทมีอาทิว่า อนฺนุปฺปาโท เขมฺมฺนฺติ สนฺตปิเพ ฌาณํ - ญาณ
ในสันติบทว่า ความไม่เกิดเป็นความปลอดภัย ท่านกล่าวเพื่อแสดงญาณ
อันเป็นปฏิปักษ์ต่ออาทีนวญาณ. อีกอย่างหนึ่ง บทนี้ท่านกล่าวไว้เพื่อ

ให้เกิดความปลอดโปร่งใจว่าแม้หทัยที่สะดุ้ง เพราะเห็นโทษด้วยภยคู-
ปฏิฐานฉานไม่มีภัย มีความปลอดภัยคือไม่มีโทษ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะจิตของผู้ที่มีอุปาทะเป็นต้นตั้งไว้ด้วยดี โดย
ความเป็นภัย น้อมไปเพื่อความเป็นปฏิบัติภัยต่อภัยนั้น, ฉะนั้น พึงทราบ
ว่า บทนี้ ท่านกล่าวเพื่อแสดงถึงอานิสงส์ของอาทีนวญาณ อันสำเร็จ
แล้วด้วยภยคูปฏิฐานญาณ.

บทมีอาทิว่า **อนุปฺปาโท อปฺปวตฺตํ** - ความไม่เกิด ความไม่
เป็นไป ได้แก่ นิพพานนั่นเอง.

บทว่า **สนฺติปเท** - ในสันติบท ได้แก่ ในส่วนแห่งสันติ คือ
ในนิพพาน. จริงอยู่ แม้ญาณเกิดขึ้นเพราะถือเอาความต่างกันว่า
สนฺติปทํ ด้วยการได้ฟังมา. ท่านก็กล่าวว่า **สนฺติปเท ญาณํ** - ญาณ
ในสันติบท ดังนี้.

บทมีอาทิว่า **อุปฺปาโท ภยํ , อนุปฺปาโท เขมํ** - ความเกิดเป็น
ภัย, ความไม่เกิดปลอดภัย ท่านย่อบททั้งสอง ด้วยสามารถเป็นฝ่ายตรง
กันข้ามต่อกัน แล้วกล่าวถึงญาณที่เกิดขึ้น.

อนึ่ง ในบทนี้ เพราะภัยเป็นทุกข์แน่นอน. และสิ่งใดเป็นทุกข์
สิ่งนั้นชื่อว่ามามีส เพราะไม่พ้นไปจากามิส คือ วัฏฏะ อามิส คือ
โลก และอามิสคือกิเลส. อนึ่ง สิ่งใดมามีส สิ่งนั้นเป็นเพียงสังขาร
เท่านั้น. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวบทมีอาทิว่า **อุปฺปาโท ทุกฺขนฺติ**

ภยตูปฏฐานเณ ปล่อยวาง อาทินเว ญาณ - ปัญญาในความปรากฏเป็น
ของน่ากลัวว่า ความเกิดเป็นทุกข์ เป็นอาทินวญาณ.

แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น ฟังทราบความต่างกันภายในนี้ ด้วยสามารถ
ความเป็นไป โดยความต่างกัน โดยอาการอย่างนี้ คือ โดยอาการ
น่ากลัว โดยอาการเป็นทุกข์ โดยอาการมีอามิส โดยอาการเป็น
สังขาร.

ท่านไม่ได้ฟังถึงสิ่งใด มีอุปมาพาทะเป็นต้นว่า อุปุปาโท ภย ,
ทุกข์ , สามีตี , สงขาร ๑ - ความเกิดเป็นภัย, เป็นทุกข์, เป็นอามิส,
และเป็นสังขาร แล้วจึงกล่าวฟังถึงสิ่งใดของตนดูในบทมีอาทิว่า เนตติ
โฆ สรรณं เขม , เนตติ สรรณมุตตม^๑ - นี้แลไม่ใช่ที่พึ่งอันเกษม, นี้ไม่ใช่
ที่พึ่งอันอุดม.

อนึ่ง บทว่า สงขาร ๑ ท่านมิได้ฟังความเป็นอย่างเดียว จึง
ทำเป็นพหูวนะดูในประโยคมีอาทิว่า อุปุปัจจยา ธมฺมา, อสงฺขตา
ธมฺมา^๒ - ธรรมทั้งหลายที่ไม่มีปัจจัย, ธรรมทั้งหลายที่เป็นอสังขตะ.
หรือว่าเพราะ อุปุปาโท เป็นต้นเป็นเอกเทศของสังขาร ฟังทราบว่า
ท่านทำเป็นพหูวนะแม้ในเอกเทศของสังขารเป็นอันมาก ดูในบทมี
อาทิว่า อุตฺตเร ปญฺจาลา, ทกฺขิเณ ปญฺจาลา - ชาวปัญจาลนคร
ในทิศอุดร, ชาวปัญจาลนครในทิศทักษิณ.

๑. ปุ. ฐ. ๒๕/๒๔.

๒. อภิ. ตี . ๓๔/๓.

บทว่า **เขมฺ สฺขํ นิรามิสํ นิพฺพานํ** - นิพพานเป็นความปลอดภัย
เป็นความสุข ไม่มีอาภิส คือ ท่านกล่าวนิพพานนั้นแลเป็น ๔ อย่าง
โดยเป็นปฏิปักษ์ต่ออาการดังกล่าวแล้ว.

บทว่า **ทสฺส ฌาณํ ปชานาติ** - พระโยคาวจรย่อมรู้ญาณ ๑๐
ได้แก่ พระโยคาวจรเมื่อรู้อาทิวาณ ย่อมรู้ ย่อมแทงตลอด ย่อม
ทำให้แจ้งซึ่งญาณ ๑๐ คือ ญาณอันเป็นที่ตั้งของ **อุปปาต** - การเกิด
เป็นต้น ๕, ญาณอันเป็นที่ตั้งของ **อนุปาต** - การไม่เกิด ๕.

บทว่า **ทวินํ ฌาณานํ กุสลา** - เพราะเป็นผู้ฉลาดในญาณ
ทั้ง ๒ ได้แก่ เพราะความเป็นผู้ฉลาดในญาณทั้ง ๒ อย่างเหล่านี้ คือ
อาทิวาณ และ **สันติปทญาณ**.

บทว่า **นานาทิฏฐิสฺส น กมฺปติ** - ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่าง ๆ
คือ ไม่หวั่นไหวในทิฏฐิตั้งหลาย อันเป็นไปแล้วด้วยสามารถนิพพาน
อันเป็นทิฏฐุธรรมอย่างยิ่ง.

จบ อรรถกถาอาทิวาณนิกาย

สังขารเปกขาญาณนิกาย

[๑๒๐] ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสีย ทั้งพิจารณา
หาทางและวางเฉยอยู่ เป็นสังขารเปกขาญาณอย่างไร ?

ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสียจากความเกิดขึ้น ทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉยอยู่ ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสียจากความเป็นไป ทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉยอยู่ ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสียจากสังขารนิमित ฯ ล ฯ จากกรรมเครื่องประมวลมา จากปฏิสนธิ จากคติ จากความบังเกิด จากความอุบัติ จากชาติ จากชรา จากพยาธิ จากมรณะ จากความโศก จากความรำพัน ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสียจากความคับแค้นใจ ทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉยอยู่ เป็นสังขารุเปกขาญาณแต่ละอย่าง ฯ

[๑๒๑] ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสีย ทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉยอยู่ว่า ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความเป็นไปเป็นทุกข์ สังขารนิमितเป็นทุกข์ ฯ ล ฯ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ เป็นสังขารุเปกขาญาณแต่ละอย่าง ฯ ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสีย ทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉยอยู่ว่า ความเกิดขึ้นเป็นภัย ความเป็นไปเป็นภัย ฯ ล ฯ ความคับแค้นใจเป็นภัย เป็นสังขารุเปกขาญาณแต่ละอย่าง ฯ

[๑๒๒] ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสีย ทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉยอยู่ว่า ความเกิดขึ้นมีอามิส ความเป็นไปมีอามิส ฯ ล ฯ ความคับแค้นใจมีอามิส ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความเป็นไปเป็นสังขาร ฯ ล ฯ ความคับแค้นใจเป็นสังขาร เป็นสังขารุเปกขาญาณแต่ละอย่าง ฯ

[๑๒๓] ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ญาณวางเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุ นั้นจึงชื่อว่าสังขารูปกขาญาณ แม้ธรรม ๒ ประการนี้ คือ สังขารและอุเบกขา ก็เป็นสังขาร ญาณวางเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุ นั้นจึงชื่อว่าสังขารูปกขาญาณ ความเป็นไปเป็นสังขาร ๑๓ ๑ นิमितเป็นสังขาร กรรมเครื่องประมวลมาเป็นสังขาร ปฏิสนธิเป็นสังขาร คติเป็นสังขาร ความบังเกิดเป็นสังขาร ความอุบัติเป็นสังขาร ชาติ เป็นสังขาร ชราเป็นสังขาร พยาธิเป็นสังขาร มรณะเป็นสังขาร ความ โสกเป็นสังขาร ความรำพันเป็นสังขาร ความคับแค้นใจเป็นสังขาร ญาณวางเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุ นั้นจึงชื่อว่าสังขารูปกขาญาณ แม้ธรรม ๒ ประการ คือ สังขารและอุเบกขา ก็เป็นสังขาร ญาณวางเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุ นั้นจึงชื่อว่าสังขารูปกขาญาณ.

[๑๒๔] การน้อมจิตไปในสังขารูปกขา ย่อมมิได้ด้วยอาการเท่าไร ?

การน้อมจิตไปในสังขารูปกขา ย่อมมิได้ด้วยอาการ ๘.

การน้อมจิตไปในสังขารูปกขาของปุถุชน ย่อมมิได้ด้วยอาการเท่าไร การน้อมจิตไปในสังขารูปกขาของพระเสาะ ย่อมมิได้ด้วยอาการเท่าไร การน้อมจิตไปในสังขารูปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะ ย่อมมิได้ด้วยอาการเท่าไร ?

การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปฏุชน ย่อมมีได้ด้วยอาการ ๒
การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของพระเสขะ ย่อมมีได้ด้วยอาการ ๓
การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะ ย่อมมีได้ด้วย
อาการ ๓.

[๑๒๕] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปฏุชน ย่อมมีได้
ด้วยอาการ ๒ เป็นไฉน ?

ปฏุชนย่อมยินดีสังขารเปกขา ๑ ย่อมเห็นแจ้งสังขารเปกขา ๑
การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปฏุชน ย่อมมีได้ด้วยอาการ ๒ นี้.

การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของพระเสขะ ย่อมมีได้ด้วย
อาการ ๓ เป็นไฉน ?

พระเสขะย่อมยินดีสังขารเปกขา ๑ ย่อมเห็นแจ้งสังขารเปกขา ๑
พิจารณาแล้วเข้าผลสมาบัติ ๑ การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของพระ-
เสขะ ย่อมมีได้ด้วยอาการ ๓ นี้.

การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะ ย่อมมี
ได้ด้วยอาการ ๓ เป็นไฉน ?

ท่านผู้ปราศจากราคะย่อมเห็นแจ้งสังขารเปกขา ๑ พิจารณา
แล้วเข้าผลสมาบัติ ๑ วางเฉยสังขารเปกขานั้นแล้ว ย่อมอยู่ด้วยสุญญต-
วิหารสมาบัติ อนิมิตตวิหารสมาบัติ หรืออัปปณิหิตวิหารสมาบัติ ๑
การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะ ย่อมมีได้ด้วย
อาการ ๓ นี้.

[๑๒๖] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชนและของ
พระเสาะ เป็นอย่างเดียวกันอย่างไร ?

ปุถุชนยินดีสังขารเปกขา มีจิตเศร้าหมอง มีอันตรายแห่งภavana
มีอันตรายแห่งปฏิเวธ มีปัจจัยแห่งปฏิสนธิต่อไป แม้พระเสาะยินดี
สังขารเปกขาก็มีจิตเศร้าหมอง มีอันตรายแห่งภavana มีอันตรายแห่ง
ปฏิเวธในมรรคขั้นสูง มีปัจจัยแห่งปฏิสนธิต่อไป การน้อมจิตไปใน
สังขารเปกขาของปุถุชนและของพระเสาะ เป็นอย่างเดียวกันโดยสภาพ
แห่งความยินดีอย่างนี้.

[๑๒๗] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ของพระ-
เสาะและของท่านผู้ปราศจากราคะ เป็นอย่างเดียวกันอย่างไร ?

ปุถุชนย่อมพิจารณาเห็นสังขารเปกขาโดยความเป็นของไม่เที่ยง
เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา แม้พระเสาะก็พิจารณาเห็นสังขารเปกขาโดย
ความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา แม้ท่านผู้ปราศจาก
ราคะ ก็พิจารณาเห็นสังขารเปกขาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์
และเป็นอนัตตา การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ของพระ-
เสาะและของท่านผู้ปราศจากราคะ เป็นอย่างเดียวกันโดยสภาพแห่งการ
พิจารณาอย่างนี้.

[๑๒๘] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ของพระ-
เสาะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันอย่างไร ?

สังขารเปกขาของปุณฺณเป็นกุศล แม้ของพระเสขะก็เป็นกุศล
แต่ของท่านผู้ปราศจากราคะเป็นอภัยกถุต การน้อมจิตไปในสังขาร-
เปกขาของปุณฺณ ของพระเสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความ
ต่างกันโดยสภาพเป็นกุศลและอภัยกถุตอย่างนี้.

[๑๒๕] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุณฺณ ของพระ-
เสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันอย่างไร ?

สังขารเปกขาของปุณฺณ ปรากฏดีในกาลนิคฺคหน้อย คือในเวลา
เจริญวิปัสสนา ไม่ปรากฏดีในกาลนิคฺคหน้อย แม้สังขารเปกขาของ
พระเสขะ ก็ปรากฏดีในกาลนิคฺคหน้อย สังขารเปกขาของท่านผู้ปราศจาก
ราคะ ปรากฏดีโดยส่วนเดียว การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุณฺณ
ของพระเสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันโดยสภาพที่
ปรากฏและโดยสภาพที่ไม่ปรากฏอย่างนี้.

[๑๓๐] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุณฺณ ของพระ-
เสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันอย่างไร ?

ปุณฺณย่อมพิจารณา เพราะเป็นผู้ยังไม่เสร็จกิจจากสังขารเปกขา
แม้พระเสขะก็พิจารณาเพราะเป็นผู้ยังไม่เสร็จกิจจากสังขารเปกขา ส่วน
ท่านผู้ปราศจากราคะ ย่อมพิจารณาเพราะเป็นผู้เสร็จกิจจากสังขารเปก-
ขา การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุณฺณ ของพระเสขะและของ

ท่านผู้ปราศจากราคะ. มีความต่างกันโดยสภาพที่ยังไม่เสร็จกิจและโดยสภาพที่เสร็จกิจแล้วอย่างนี้.

[๑๓๑] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปฏุชน ของพระเสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันอย่างไร ?

ปฏุชนย่อมพิจารณาสังขารเปกขาเพื่อจะละสังโยชน์ ๓ เพื่อต้องการได้โศคาปัตติมรรค พระเสขะย่อมพิจารณาสังขารเปกขาเพื่อต้องการได้มรรคขั้นสูงขึ้นไป เพราะเป็นผู้ละสังโยชน์ ๓ ได้แล้ว ท่านผู้ปราศจากราคะย่อมพิจารณาสังขารเปกขา เพื่อต้องการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพราะเป็นผู้ละกิเลสทั้งปวงได้แล้ว การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปฏุชน ของพระเสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันโดยสภาพที่ละกิเลสได้แล้วและโดยสภาพที่ยังละกิเลสไม่ได้ อย่างนี้.

[๑๓๒] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขา ของพระเสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันอย่างไร ?

พระเสขะยังยินดีสังขารเปกขาบ้าง ย่อมเห็นแจ้งสังขารเปกขาบ้างพิจารณาแล้วเข้าผลสมาบัติบ้าง ท่านผู้ปราศจากราคะย่อมเห็นแจ้งสังขารเปกขาบ้างพิจารณาแล้วเข้าผลสมาบัติบ้าง วางเฉยสังขารเปกขานั้นแล้ว ย่อมอยู่ด้วยสุญญตวิหารสมาบัติ อนิมิตตวิหารสมาบัติ หรือ อัปปณิหิตวิหารสมาบัติ การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของพระเสขะ

และของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันโดยภาพแห่งวิหารสมาบัติ
อย่างนี้.

[๑๓๓] สังขารเปกขาเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะ
สังขารเปกขาเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา ?

สังขารเปกขา ๘ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะ สังขารเปกขา ๑๐
ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา.

สังขารเปกขา ๘ เป็นไฉน ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะ ?
ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยนิรวรณ เพื่อต้องการได้ปฐมฌาน
เป็นสังขารเปกขาญาณ ๑ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยวิตกวิจารณ์
เพื่อต้องการได้ทุติยฌาน เป็นสังขารเปกขาญาณ ๑ ปัญญาที่พิจารณา
หาทางแล้ววางเฉยปีติ เพื่อต้องการได้ตติยฌาน เป็นสังขารเปกขา
ญาณ ๑ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยสุขและทุกข เพื่อต้องการ
ได้จตุตถฌาน เป็นสังขารเปกขาญาณ ๑ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ว
วางเฉยรูปสัญญา ปฏิมสัญญา และ นานัตตสัญญา เพื่อต้องการได้
อากาสานัญจายตนสมาบัติ เป็นสังขารเปกขาญาณ ๑ ปัญญาที่พิจารณา
หาทางแล้ววางเฉยอากาสานัญจายตนสัญญา เพื่อต้องการได้วิญญูญานัญ-
จายตนสมาบัติ เป็นสังขารเปกขาญาณ ๑ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ว
วางเฉยวิญญูญานัญจายตนสัญญา เพื่อต้องการได้อาภิญญายตนสมาบัติ
เป็นสังขารเปกขาญาณ ๑ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยอาภิญ-

จัญญาตนัญญา เพื่อต้องการได้เนวสัญญานาสัญญตนสมาบัติ เป็น
สังขารูปกชาญาณ ๑ สังขารูปกชา ๘ เป็นโณน ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจ
สมณะ.

[๑๓๔] สังขารูปกชา ๑๐ เป็นโณน ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจ
วิปัสสนา ?

ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยความเกิดขึ้น ความเป็นโณน
นิมิตกรรมเครื่องประมวลมา ปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด อุบัติ ชาติ
ชรา พยาธิ มรณะ ความโศก ความรำพัน ความคับแค้นใจ เพื่อ
ต้องการได้โสดาปัตติมรรค เป็นสังขารูปกชาญาณ ๑ ... เพื่อต้องการ
ได้โสดาปัตติสมาบัติ เป็นสังขารูปกชาญาณ ๑ ... เพื่อต้องการได้
สกทาคามิมรรค เป็นสังขารูปกชาญาณ ๑ ... เพื่อต้องการได้สกทาคา-
มิผลสมาบัติ เป็นสังขารูปกชาญาณ ๑ ... เพื่อต้องการอนาคามิมรรค
เป็นสังขารูปกชาญาณ ๑ ... เพื่อต้องการได้อนาคามิผลสมาบัติ เป็น
สังขารูปกชาญาณ ๑ ... เพื่อต้องการได้อรหัตมรรค เป็นสังขารูปกชา-
ญาณ ๑ ... เพื่อต้องการได้อรหัตผลสมาบัติ เป็นสังขารูปกชาญาณ ๑
... เพื่อต้องการสุญญตวิหารสมาบัติ เป็นสังขารูปกชาญาณ ๑ ปัญญา
ที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิมิต กรรม
เครื่องประมวลมา ปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด อุบัติ ชาติ ชรา
พยาธิ มรณะ ความโศก ความรำพัน ความคับแค้นใจ เพื่อต้องการ

ได้อนิมิตตวิหารสมาบัติ เป็นสังขารเปกขาญาณ ๑ สังขารเปกขาญาณ ๑๐ เหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา.

[๑๓๕] สังขารเปกขาเป็นกุศลเท่าไร เป็นอกุศลเท่าไร เป็น อภัยกถเท่าไร ? สังขารเปกขาเป็นกุศล ๑๕ เป็นอภัยกถ ๓ เป็น อกุศลไม่มี

ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉย เป็น
โคจรภูมิของสมาธิจิต ๘ เป็นโคจรภูมิของปุณฺณ ๒
เป็นโคจรภูมิของพระเสขะ ๓ เป็นเครื่องให้จิตของ
ท่านผู้ปราศจากราคะหลงไป ๓ เป็นปัจจัยแห่ง
สมาธิ ๘ เป็นโคจรแห่งภูมิแห่งญาณ ๑๐ สังขาร-
เปกขา ๘ เป็นปัจจัยแห่งวิโมกข์ ๓ อากาโร ๑๘ นี้
พระโยคาวจรอบรมแล้วด้วยปัญญา พระโยคาวจร
ผู้ฉลาดในสังขารเปกขา ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะ
ทฤษฎีต่าง ๆ ฉะนั้นแล.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องความเป็นผู้
ใคร่จะพ้นไปทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉย เป็นสังขารเปกขาญาณ.

อรรถกถาสังขารเปกขาญาณนิตเทส

๑๒๐ - ๑๓๕] พึงทราบวินิจฉัยในสังขารเปกขาญาณนิตเทส
ดังต่อไปนี้ ทว่า อุปปาทา เป็นต้น มีอรรถดังได้กล่าวไว้แล้วนั้นแล.

บททั้งหลายว่า ทุกฺขนฺติ ภยฺนฺติ สามีสนฺติ สงฺขารา - ความ
เกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความเกิดขึ้นเป็นภัย ความเกิดขึ้นมีอาภิส ความ
เกิดขึ้นเป็นสังขาร เป็นคำแสดงเหตุของญาณ คือ ความหลุดพ้นจาก
อุปปาทา เป็นต้น.

อนึ่ง พระสารีบุตร ครั้นแสดงถึงสังขารเปกขาญาณ โดยลักษณะ
อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงโดยอรรถ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า อุปปาโท
สงฺขารา, เต สงฺขारे อหฺมฺเยกฺขตฺติ สงฺขารูปฺกขา - ความเกิดขึ้น
เป็นสังขาร, ญาณวาทฺตสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
สังขารเปกขาญาณ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า สงฺขारे อหฺมฺเยกฺขตฺติ - ญาณวาทฺต
ในสังขาร ความว่า เมื่อพระโยคาวจรนั้นเริ่มเจริญวิปัสสนา ละความ
ขวนขวายในการค้นหาลักษณะ เพราะเห็นพระใดรลักษณะด้วยวิปัสสนา
ญาณแล้ว เห็นภพ ๓ คือไฟติดทั่วแล้ว มีความเป็นกลางในการถือ
สังขารวิปัสสนาญาณนั้น ย่อมเห็นสังขารเหล่านั้นโดยพิเศษ และเห็น
คือ มองดูญาณที่เว้นแล้วด้วยการถือเอา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
สังขารเปกขาญาณ. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า ผู้ชนะโดยพิเศษ ชื่อว่า

ย่อมชนะยิ่งในโลก ผู้เว้นอาหาร ขอยุ่ด้วย ก็ชื่อว่า เข้าไปอาศัย.
ญาณที่เห็นแจ้งสังขารโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้นอีก เห็นแจ้ง
แม้สังขารูปกะ ซึ่งตั้งอยู่ในความเป็นกลาง โดยความเป็นของไม่เที่ยง
เป็นต้นในการยึดถือ ท่านจึงกล่าวบทมีอาทิว่า **เย จ สงฺขาร, ยา จ
อุเปกขา** - ทั้งสังขารและอุเบกขาเป็นสังขาร เพราะเกิดพร้อมกันด้วย
สังขารูปกะ อันตั้งอยู่โดยอาการเป็นกลาง ในการยึดถือสังขารูปกะ
เมื่อนั้น.

บัดนี้ พระสารีบุตรเพื่อจะแสดงประเภทของการน้อมจิตไปใน
สังขารูปกะ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **กตฺติหากาเรหิ** - ด้วยอาการเท่าไร.
ในบทเหล่านั้น บทว่า **สงฺขารูปกขาย** เป็นสัจตมวิวิกตติ แปลว่า
ในสังขารูปกะ. บทว่า **จิตฺตสฺส อภินิหาร** - การน้อมไปแห่งจิต
ได้แก่ การทำจิตอื่นจากนั้นให้มุ่งไปสู่ความว่างเฉยของสังขาร แล้ว
นำไปอย่างหนักหน่วง. **อภิ ศัพท์** ในบทนี้ มีความว่ามุ่งหน้า. **นิ**
ศัพท์ มีความว่าอย่างยิ่ง พระสารีบุตรประสงค์จะแก้คำถามที่ถามว่า
กตฺติหากาเรหิ - ด้วยอาการเท่าไร ตอบว่า **อภฺรหากาเรหิ** - ด้วยอาการ
๘ อย่าง แล้วจึงแสดงอาการ **๘** เหล่านั้น ด้วยแก้คำถามข้อที่ **๒**
จึงไม่แสดงอาการเหล่านั้น ได้ตั้งคำถามมีอาทิว่า **ปฺนุชฺชนสฺส กตฺติ-**
หากาเรหิ - การน้อมจิตไปในสังขารูปกะของปญฺชน ด้วยอาการเท่าไร
ในบทว่า **ปฺนุชฺชนสฺส** นี้มีคาถาดังต่อไปนี้

ทเว ปุณฺณนา วุตฺตา พุทฺธนาทิจฺจนฺธนา

อนฺโธ ปุณฺณโน เอโก กลฺยาณโก ปุณฺณโน.

พระพุทฺธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ ตรัส

ถึงปุณฺณไว้ ๒ จำพวก พวกหนึ่งเป็นอันธปุณฺณ

พวกหนึ่งเป็นกัลยาณปุณฺณ.

ในปุณฺณ ๒ จำพวกนั้น ปุณฺณที่ไม่มีการเรียน การสอบถาม
การฟัง การจำและการพิจารณาเป็นต้น ในจันท์ ธาตุ อายตนะ เป็นต้น
เป็น อันธปุณฺณ ปุณฺณที่มีการเรียนเป็นต้นเหล่านั้น เป็นกัลยาณ-
ปุณฺณ. แม้ปุณฺณ ๒ จำพวกนี้ก็มีคากล่าวว่า

ปุณฺณํ ชนนาทีหิ การณฺเหติ ปุณฺณโน

ปุณฺณชนนฺโตคฺคตฺตา ปุณฺณวํ ชโน อิติ.

ชื่อว่า ปุณฺณด้วยเหตุยังกิเลสหนาให้เกิด

จัน เพราะความเป็นผู้มีกิเลสหนาหยั่งลงถึงภายใน

จึงชื่อว่า เป็นปุณฺณ.

ชื่อว่า ปุณฺณด้วยเหตุยังกิเลสเป็นต้นมีประการต่าง ๆ อันหนา
ให้เกิด. ดังที่ท่านกล่าวว่า

ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่ายังกิเลสอัน

หนาให้เกิด เพราะอรรถว่าไม่จำกัดสักกายทิฏฐิ

อันหนาออกไป, เพราะอรรถว่าเลือกหน้าศาสดา

มาก เพราะอรรถว่าคติทั้งปวงร่อยไวกว้าง เพราะ
อรรถว่าย่อมตกแต่งด้วยอภิสังขารต่าง ๆ มาก เพราะ
อรรถว่าย่อมลอบไปด้วยโอฆะต่าง ๆ มาก เพราะ
อรรถว่าย่อมเดือดร้อน เพราะกิเลสเป็นเหตุให้
เดือดร้อนต่าง ๆ มาก, เพราะอรรถว่าถูกเผาด้วย
อันตรายต่าง ๆ มาก, เพราะอรรถว่าเป็นผู้กำหนด
ยินดี ขอบใจ หลงไหล ชบ ตัดใจ เกาะเกี่ยว
พัวพัน ในกามคุณ ๕, เพราะอรรถว่าถูกร้อยรัด
ปกคลุม ปิดบัง หุ้มห่อ ปกปิด คดโกงมาก ด้วย
นิเวศน์ ๕^๑ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะชนมีกิเลสหนาเหลือที่จะ
นับ หันหลังให้อริยธรรม ประพฤติธรรมต่ำ, อีกอย่างหนึ่ง เพราะ
คนกิเลสหนาจัดอยู่ต่างหาก ไม่สังสรรค์กับพระอริยเจ้าผู้ประกอบด้วย
คุณ มีความเป็นผู้มีศีลและสุตะเป็นต้น. ในปุณฺณ ๒ จำพวกนั้น ในที่นี้
ท่านประสงค์เอากัลยาณปุณฺณ, เพราะชนนอกนั้นไม่มีการเจริญภาวนา
เลย.

ในบทว่า เสกฺขสฺส นี้ ได้แก่ พระเสกขะ ๗ จำพวก คือ
ผู้ตั้งอยู่ในโศคาปัตติมรรค โศคาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามี-
๑. ขุ. มหา. ๒๕/๔๓๐.

ผล อนาคตามิรรค อนาคตามิผลและอรหัตมรรค ชื่อว่า **เสกขะ**
เพราะท่านเหล่านั้นยังศึกษา ๓. ในพระเสกขะเหล่านั้นในที่นี้
ท่านประสงค์เอาพระเสกขะ ๓ จำพวก ผู้ตั้งอยู่ในโศคาปัตติผล สก-
ทาคามิผลและอนาคตามิผล เพราะท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรค ไม่น้อมจิตไป
ในสังขารเบกขา.

ในบทว่า **วितราคสุต** นี้ ชื่อว่า **วितราโค** เพราะมีราคะ
ปราศจากไปแล้ว โดยปราศจากไป ด้วยสมุจเฉตพหวน. บทนี้เป็น
ชื่อของพระอรหัต. แม้ใน ๓ บทนั้น ท่านก็ทำให้เป็นเอกวจนะ โดย
ถือเอาชาติ.

บทว่า **สงฺขรูปะกฺขํ อภินนุทฺติ** - พระเสกขะย่อมยินดีสังขาร-
เบกขา ความว่า พระเสกขะ ครั้นได้สัญญาในธรรมเป็นเครื่องอยู่
เป็นผาสูก ในธรรมเป็นเครื่องอยู่ คือ อุเบกขานั้นแล้ว เป็นผู้มุ่งไป
สู่สังขารเบกขาด้วยความปรารถนาในผาสุวิหารธรรม ย่อมยินดี อธิบาย
ว่า ยังค้นหาอันมีปิตุให้เกิดขึ้น.

บทว่า **วิปสุตฺติ** - ย่อมเห็นแจ้ง คือ พระเสกขะย่อมเห็นหลาย ๆ
อย่าง ด้วยลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้นเพื่อได้โศคาปัตติมรรค, พระ-
เสกขะย่อมเห็นเพื่อได้มรรคชั้นสูง, พระเสกขะผู้ปราศจากราคะย่อมเห็น
เพื่ออยู่เป็นสุขในทิวฏฐธรรม.

บทว่า ปฏิสงฺขาย ได้แก่ เข้าไปพิจารณาด้วยสามารถลักษณะ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น, อนึ่ง เพราะพระอริยะทั้งหลายมีพระโสดาบัน เป็นต้นเข้าผลสมาบัติของตน ๆ ถ้าไม่เห็นแจ้งวิปัสสนาญาณ ๘ มีอุทยัพพญาณ เป็นต้น ก็ไม่สามารถจะเข้าสมาบัติได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปฏิสงฺขาย วา ผลสมาปตฺติ สมาปชฺชนติ - พระอริยะทั้งหลายพิจารณาแล้วเข้าผลสมาบัติ ดังนี้.

เพื่อแสดงความเป็นไปแห่งผลสมาบัติ จึงมีปัญหากรรมของ พระเสกขะเหล่านี้ดังต่อไปนี้

ผลสมาบัติ คือ อะไร, ใครเข้าสมาบัติ

นั้น, ใครไม่เข้าสมาบัติ, เพราะเหตุไรจึงต้องเข้าสมาบัติ, การเข้าสมาบัตินั้นเป็นอย่างไร, การตั้งอยู่เป็นอย่างไร, การออกเป็นอย่างไร, อะไรเป็นลำดับของผล และผลเป็นลำดับของอะไร ?

พึงทราบวินิจฉัยในปัญหากรรมนั้นดังต่อไปนี้ว่า อะไรเป็นผลสมาบัติ ? แก้วว่า อปปนาในนิโรธของอริยผล°. ใครเข้าสมาบัตินั้น ใครไม่เข้าสมาบัตินั้น, แก้วว่า ปุถุชนแม้ทั้งหมดเข้าสมาบัติไม่ได้. เพราะเหตุไร ? เพราะยังไม่บรรลु. ส่วนพระอริยะทั้งหมดเข้าสมาบัติได้.

๑. วิสุทธิมรรคบาฬี หน้า ๓๕๗

เพราะเหตุไร ? เพราะบรรลุแล้ว. ส่วนพระอริยะชั้นสูง ไม่เข้าสมาบัติชั้นต่ำ เพราะสงบแล้วด้วยความเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น. และพระอริยะชั้นต่ำ ก็ไม่เข้าสมาบัติชั้นสูง เพราะยังไม่บรรลุ. แต่ท่านทั้งหมดก็เข้าสมาบัติอันเป็นผลของตน ๆ นั้นเอง เพราะเหตุนี้ คำนี้จึงเป็นข้อสันนิษฐานไว้ในที่นี้.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า แม้พระโสดาบันพระสกทาคามีก็ไม่เข้าสมาบัติ. พระอริยะ ๒ ชั้นสูงย่อมเข้าสมาบัติ. นี่เป็นเหตุของพระอริยะเหล่านั้น. เพราะพระอริยะเหล่านั้นเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ. นั้นไม่ใช่เหตุของปุถุชน เพราะเข้าโลกียสมาธิที่ตนได้แล้ว. ก็ในที่นี้ เพราะคิดถึงเหตุ และมีใช้เหตุเป็นอย่างไร. ในการแก้ปัญหาเหล่านี้ว่า สังขารเบกขา ๑๐ ย่อมเกิดขึ้นด้วยวิปัสสนาเป็นไฉน*. โคตรภูตรรม ๑๐ ย่อมเกิดด้วยวิปัสสนาเป็นไฉน ท่านกล่าวไว้ต่างหากกันในบาลีนี้แล้วมิใช่หรือ ว่า เพื่อประโยชน์การเข้าโสดาปัตติผล เพื่อประโยชน์การเข้าสกทาคามีผล. เพราะฉะนั้น พระอริยะแม้ทั้งหมดก็ย่อมเข้าสมาบัติอันเป็นผลของตน ๆ เพราะเหตุนี้ จึงควรตกลงไว้ในที่นี้.

เพราะเหตุไรจึงต้องเข้าสมาบัติ ? แก้วว่า เพื่ออยู่เป็นสุขในทิวาสธรรม. เหมือนอย่างพระราชาทรงหลายย่อมเสวยสุขในราชสมบัติ. ทวยเทพย่อมเสวยทิพย์สุข ฉันทใด, พระอริยะทั้งหลายก็ฉันทนั้น ทำข้อ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๑๓๔.

กำหนดไว้ในกาลโกแล้ว เราจักเสวยโลกุตระสุข ดังนี้ แล้วเข้าผลสมาบัติ
ในขณะที่ตนปรารภนา ฯ.

การเข้าสมาบัตินั้นเป็นอย่างไร ? ตั้งไว้เป็นอย่างไร. ออก
เป็นอย่างไร ? แก้วว่า การเข้าสมาบัตินั้นย่อมมีได้ด้วยอาการ ๒ อย่าง
คือ ไม่ใส่ใจถึงอารมณ์อื่น นอกจากนิพพาน ๑ ใส่ใจนิพพาน ๑.
ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ดูก่อนอาวุโส ปัจจัย ๒ อย่าง คือ การ
ไม่ใส่ใจถึงนิमितทั้งปวง ด้วยสมาบัติอันเป็นเจโต-
วิมุตติ หานิมิตมิได้ ๑ การใส่ใจด้วยธาตุอันหา
นิमितมิได้ ๑.

นี้เป็นลำดับของการเข้าสมาบัติในที่นี้, จริงอยู่พระอริยสาวกผู้มีความ
ต้องการด้วยผลสมาบัติไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ พึงพิจารณาสังขารทั้งหลาย
ด้วยอนุปัสสนาญาณ มีอุทัพพยานูปัสสนาญาณเป็นต้น. จิตของพระ-
อริยสาวกนั้นผู้พิจารณาตามลำดับที่เป็นไปแล้ว ย่อมเฝ้าจับมั่นในนิโรธ
ด้วยสามารถผลสมาบัติในลำดับแห่งโคตรภูญาณ อันมีสังขารเป็น
อารมณ์.

อนึ่ง เพราะจิตแนบไปในผลสมาบัติ ผลนั้นแลย่อมเกิดแม้แก่
พระเสกขะในผลสมาบัตินี้ มิใช่มรรคเกิด.

อนึ่ง ผู้ใดกล่าวว่าพระโสดาบันเริ่มตั้งวิปัสสนา ด้วยคิดว่าเราจักเข้าผลสมาบัติ ดังนี้ แล้วจะเป็นพระสกทาคามี, และพระสกทาคามีก็จะเป็นพระอนาคามี ดังนี้. ผู้นั้นควรกล่าวว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ พระอนาคามีก็จักเป็นพระอรหันต์. พระอรหันต์ก็จักเป็นพระปัจเจกพุทธะ และพระปัจเจกพุทธะก็จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้. เพราะฉะนั้น ข้อนั้นจึงไม่มีอะไร. และก็ไม่ควรถือเอาโดยบาลีว่า ปฏิภุจิตฺตํ - ถูกห้ามเสียแล้วบ้าง. แต่ควรถือข้อนี้ไว้. ผลเท่านั้นย่อมเกิดแม้แก่พระเสกขะ มิใช่มรรคเกิด.

อนึ่ง หากว่า ผลของมรรคนั้นมีอยู่ เป็นอันว่า พระเสกขะนั้นได้บรรลุมรรคอันมีในปฐมฌาน ญาณอันมีในปฐมฌานนั้นแล ย่อมเกิด, หากว่า มรรคมีในฌานอย่างใดอย่างหนึ่งในทุติยฌานเป็นต้น ญาณก็มีในฌานอย่างใดอย่างหนึ่งในทุติยฌานเป็นต้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น การเข้าสมาบัตินั้น ย่อมมีได้ด้วยประการฉะนี้แล.

สมาบัตินั้นตั้งอยู่ด้วยอาการ ๓ เพราะบาลีว่า

ดูก่อนอาวุโส ปังจยฺย ๓ อย่าง คือ การ
ไม่ใส่ใจถึงนิमितทั้งปวง เพื่อความตั้งมั่นแห่งเจโต-
วิมุตติ อันหานิमितมิได้ ๑, การใส่ใจหาธุอันหา
นิमितมิได้ ๑ การปรุงแต่งในกาลก่อน ๑.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปฺพุเพ จ อภิสฺสหาโร** - การปรุแต่ง
ในกาลก่อน คือ กำหนดกาลก่อนจากเข้าสมบัติ การตั้งอยู่ของสมบัติ
นั้น ย่อมมิได้ ครอบงำที่กาลนั้นยังไม่มาถึง เพราะกำหนดไว้ว่า
เราจักออกในเวลาโน้น ดังนี้. ที่ตั้งของสมบัติ ย่อมมิได้ดังนี้.

สมาบัตินั้นออกด้วยอาการ ๒ เพราะบาลีว่า

อุทฺทอนาวุโส ปัจจย ๒ อย่างแล คือ การ

ใส่ใจถึงนิมิตทั้งปวง ด้วยการออกจากเจโตวิมุตติ

อันไม่มีนิมิต ๑ การไม่ใส่ใจธาตุอันหามิตมิได้ ๑.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สพฺพพนมิตฺตานํ** ได้แก่ รูปนิมิต
เวทนานิमित สัตถุญานิมิต สังขารนิमित และวิญญานนิमित. อนึ่ง แม้
จะไม่ใส่ใจนิมิตทั้งหมดเหล่านั้น โดยเป็นอันเดิวก็จจริง ถึงดั่งนั้นท่าน
ก็กล่าวบทว่า **สพฺพพนมิตฺตานํ** นี้ ด้วยสามารถสงเคราะห์เข้าด้วยกัน
ทั้งหมด. เพราะฉะนั้น เมื่อพระโยคาวจรใส่ใจถึงอารมณ์อันมีแก่ภวังค์
ก็เป็นอันออกจากผลสมาบัติ. เพราะเหตุนี้ พึงทราบการออกแห่ง
สมาบัตินั้นอย่างนี้.

อะไรเป็นลำดับของผล, และ ผลเป็นลำดับของอะไร ? แก้วว่า
ผลนั้นแล หรือภวังค์ เป็นลำดับของผล. แต่ผลมีอยู่ในลำดับมรรค,
มรรคมีอยู่ในลำดับผล, ผลมีอยู่ในลำดับโคตรภู คือ อนุโลมญาณ

ผลมีอยู่ในลำดับของเนวสัญญานาสัญญายตนะ. ผลมีอยู่ในลำดับของมรรค ในวิถีแห่งมรรคนั้น, ผลหลังๆ มีอยู่ในลำดับของผลก่อนๆ. ผลก่อนๆ ในผลสมาบัติมีอยู่ในลำดับโคตรภู คือ อนุโลมญาณ.

อนึ่ง ในบทว่า โคตรภู นี้ พึงทราบว่าเป็นอนุโลมญาณ-
ดังที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิฐานว่า อนุโลมญาณ ของพระอรหันต์ เป็น
ปัจจัยแก่ผลสมาบัติ ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย^๑. อนุโลมญาณ
ของพระเสกจะเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติ ด้วยอำนาจอนันตร-
ปัจจัย^๒. การออกจากนิโรธย่อมมีด้วยผลใด ผลนั้นย่อมมีในลำดับของ
เนวสัญญานาสัญญายตนะ. ในบทนั้น ผลทั้งหมดที่เหลือเว้นผลอัน
เกิดขึ้นในมรรควิถี ชื่อว่า เป็นไปแล้วด้วยสามารถแห่งผลสมาบัติ.
ผลนี้เป็นไปแล้วด้วยการเกิดขึ้นในมรรควิถีที่ดี ในผลสมาบัติที่ดี ด้วย
ประการฉะนั้น. ท่านกล่าวเป็นคาถาไว้ว่า

ปฏิบัติปุตตพุทธธัมม อมตารมมณฺ์ สุภํ
วณฺฺตโลกามิสฺส สนฺฺตํ สามณฺณผลมฺมุคฺคํ .

สามัญญผลสูงสูดระงับความกระวนกระวาย

มีอมตะเป็นอารมณ์งาม คายโลกามิสฺสสงบ ดังนี้.

นี่ เป็นผลสมาบัติตติกาในนิทเทสนี้.

๑. อภิ. ปฏฺฐาน. ๔๐/๕๐๕.

๒. อภิ. ปฏฺฐาน. ๔๐/๕๑๓.

บทว่า **ตทขณฺเฎจิตุวา** - วางเฉยสังขารเบกขานั้น ได้แก่
วางเฉยสังขารเบกขานั้น ด้วยวิปัสสนาญาณเช่นนั้นอย่างหนึ่ง. ในบท
มีอาทิว่า **สุญฺญตฺวิหาเรณ วา** - ด้วยสุญญตวิหารสมบัติ มีความดังต่อไปนี้
การอยู่ด้วยวิปัสสนา ๓ ของพระอรหันต์ผู้ประสพจะอยู่ด้วย
วิปัสสนาวิหารเว้นผลสมบัติ เห็นความยึดมั่นตนโดยความน่ากลัว จึง
น้อมไปใน **สุญฺญตฺวิหาร** เห็นความเสื่อมในสังขารเบกขา ชื่อว่า
สุญฺญตฺวิหาร.

การอยู่ด้วยวิปัสสนา ๓ ของท่านผู้เห็นสังขารนิमित โดยความ
น่ากลัวแล้วน้อมไปใน อนิมิตตวิหาร เห็นความเสื่อมในสังขารเบกขา
ชื่อว่า อนิมิตตวิหาร. การอยู่ด้วยวิปัสสนา ๓ ของท่านผู้เห็นความ
ตั้งมั่นในตัณหา โดยความน่ากลัวแล้วน้อมไปใน **อัปฺปณฺหิตฺวิหาร** เห็น
ความเสื่อมในสังขารเบกขา ชื่อว่า **อัปฺปณฺหิตฺวิหาร**. ดังที่ท่านกล่าวไว้
ข้างหน้าว่า

พระโยคาวจร เมื่อเห็นความยึดมั่นสังขาร
นิमित โดยความน่ากลัวถูกต้องแล้วๆ ย่อมเห็น
ความเสื่อม เพราะมีจิตน้อมไปในสุญญตนิพพาน
ชื่อว่า **สุญฺญตฺวิหาร**. เมื่อเห็นนิमित โดยความ
น่ากลัวถูกต้องแล้วๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะ
มีจิตน้อมไปในอนิมิตตนิพพาน ชื่อว่า **อนิมิตต-**

วิหาร. เมื่อเห็นปณิธิ โดยความน่ากลัว ย่อม
เห็นความเสื่อมถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม
เพราะมีจิตน้อมไปในอัปปณิหิตนิพพาน ชื่อว่า
อัปปณิหิตวิหาร^๑.

จิตของพระอรหันต์นั้นแล ย่อมเป็นไปในอำนาจโดยอาการทั้งปวง โดย
ความมีปัจจัยเบกขา และโดยมีวิหารธรรมมีความสำคัญในสิ่งปฏิกุศลว่า
ไม่เป็นปฏิกุศลเป็นต้น, จากนั้นท่านอธิบายว่า วิปัสสนาวิหารย่อมสำเร็จ
แก่พระอรหันต์เท่านั้น. ในบทนี้ว่า วิตราคโค สงฺขารูปะกฺขํ วิปัสฺสติ -
ผู้ปราศจากราคะย่อมเห็นแจ้งสังขารูปะกขา มีความว่า วิปัสสนายังไม่
ถึงภัย ๓ อย่าง และอริมุตติ ๓ อย่าง พึงทราบว่าเป็นวิปัสสนาสิ้น
เชิง. เมื่อเป็นอย่างนั้นย่อมมีความวิเศษทั้งก่อนและหลัง.

บัดนี้ พระสารีบุตรประสงค์จะแสดงประเภทของความเป็นอัน
เดียวกันและความต่างกันแห่งสังขารูปะกขา ด้วยสามารถบุคคล ๒ - ๓
ประเภท จึงกล่าวบทมีอาทิว่า กถํ ปุณฺณชนฺสุส จ เสฏฺขสุส.

ในบทเหล่านั้น บทว่า จิตฺตสุส อภินิหารโ เอกคฺคตํ โหติ -
ความน้อมไปแห่งจิตเป็นอย่างเดียวกัน คือ เป็นอันเดียวกัน. พึงทราบ
ว่า เป็น ภาววณะ ลงใน สกัถละ. ท่านกล่าวว่า อิทปฺปจฺจยา
ก็เหมือน อิทปฺปจฺจยา. เอกคฺคตํ ก็คือ เอโก นั่นเอง.

๑. บ. ปะ. ๓๑/๒๐๒.

บทว่า อภินิหาร เป็นปฐมวิภักติ ลงในอรรถแห่งฉฐวิภักติ. คือ อภินิหารุต - แห่งความน้อมไป. พึงทราบว่า ท่านทำเป็นวิภักติวิปาส คุยในบทว่า โส เทโส สมมุชชิตวา - กวาดที่พื้นทีนั้น.

บทว่า จิตตํ กิลิสฺสติ - จิตเศร้าหมอง ได้แก่ จิตเศร้าหมองด้วยกิเลส คือ โลภะได้ในบทว่า วิปัสสนานิกํ เป็นข้าศึกแห่งวิปัสสนา อธิบายว่า ทำให้เดือดร้อนทำให้ลำบาก.

บทว่า ภาวนาย ปริปนฺโน โหติ - มีอันตรายแห่งภาวนา ได้แก่ กำจัดวิปัสสนาภาวนาที่ได้แล้ว.

บทว่า ปฏิเวธสฺส อนุตฺตโร โหติ - มีอันตรายแห่งปฏิเวธ ได้แก่ เป็นอันตรายแก่การได้สัจปฏิเวธที่ควรได้ด้วยวิปัสสนาภาวนา.

บทว่า อายตี ปฏิสนฺธิยา ปจฺจโย โหติ - มีปัจจัยแห่งปฏิสนธิต่อไป ความว่า เมื่อกรรมนั้นให้สุคติปฏิสนธิ เพราะกรรมสัมปยุตด้วยสังขารเบกขามีกำลัง กิเลส คือโลภะ กล่าวคือ ความยินดีมีปัจจัยแห่งสุคติปฏิสนธิ เป็นกามาวจรในอนาคต เพราะกรรมมีกิเลสเป็นสหาย ย่อมยังวิบากให้เกิด. ฉะนั้น กรรมจึงเป็นชนกปัจจัย. กิเลสเป็นอุปถัมภกปัจจัย.

อนึ่ง บทว่า อุตฺตริปฏิเวธสฺส - แห่งปฏิเวธในมรรคชั้นสูง ได้แก่ สัจปฏิเวธด้วยอำนาจสกทาคามีมรรคเป็นต้นของพระเสกขะ.

บทว่า **อายุตี ปฏิสนธิยา ปจฺจโย โหติ** พึงทราบว่า **กิเลส**

คือ ความพอใจเป็นปัจจัยแห่งทุกคติปฏิสนธิเป็นกามาวจร อன்றม คือ
สังขารเบกขาให้แก่ทานในพระเสกขะทั้งหลาย ที่เป็นพระโสดาบันและ
พระสกทาคามียังไม่บรรลู่. ไม่เป็นปัจจัยแก่ผู้ได้ฉานและแก่พระอนา-
คามิ ตั้งแต่ปฏิสนธิในพรหมโลก, กิเลสนี้แหละเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิ
อันโคตรภูที่เป็นอนุโลมให้.

บทว่า **อนิจฺจโต** ชื่อว่าโดยความไม่เที่ยง เพราะอรรถว่ามีแล้ว
ไม่มี เพราะมีความไม่เที่ยงเป็นที่สุด เพราะความมีเบื้องต้นและความมี
ที่สุด.

บทว่า **ทุกฺขโต** ชื่อว่าโดยความเป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า
บีบคั้นบ่อยๆ เพราะบีบคั้นด้วยความเกิดและความเสื่อม และเพราะ
เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์.

บทว่า **อนตฺตโต** ชื่อว่าโดยความเป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า
ไม่เป็นไปในอำนาจ เพราะอาศัยปัจจัยเป็นไป และเพราะไม่มีสามิ-
เจ้าของไม่มีนิวาสี - ผู้อาศัยอยู่เป็นนิตย์ ไม่มีการก - ผู้ทำและเวทกะ
- ผู้สวดย.

บทว่า **อนุปฺตฺสนฺนฺเรน** - โดยสภาพแห่งการพิจารณา ได้แก่
โดยสภาพแห่งการ โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้นตามๆ กัน.

บทว่า **อภินิหาริ นานตฺตํ โหติ** พึงทราบว่าการน้อมจิต
ไปต่างกัน หรือ ความต่างกันแห่งการน้อมจิต.

บทว่า กุสลา ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่าไม่มีโรค เพราะ
อรรถว่าไม่มีโทษ และเพราะอรรถว่าเป็นความฉลาด.

บทว่า อพฺยาภาตา คือ พยากรณ์ไม่ได้ว่าเป็นกุศล หรือ
อกุศล.

บทว่า กิณฺณิกาเล สุวิทฺตา - ปรากฏดีในกาลนิคฺชน้อย ได้แก่
ปรากฏด้วยดีในกาลแห่งวิปัสสนา.

บทว่า กิณฺณิกาเล น สุวิทฺตา - ไม่ปรากฏดีในกาลนิคฺชน้อย
คือ ไม่ปรากฏด้วยดีในกาลแห่งความพอใจ.

บทว่า อจฺจนฺตํ สุวิทฺตา - ปรากฏดีโดยส่วนเดียว ได้แก่
ปรากฏดีโดยส่วนเดียว เพราะละความพอใจได้แล้ว.

ในบทนี้ว่า วิทิตฺตฺเรน จ อวิทิตฺตฺเรน จ - โดยสภาพที่ปรากฏ
และโดยสภาพที่ไม่ปรากฏ มีความว่า พระเสกขะที่เป็นปุุชชนมีสภาพ
ปรากฏดีแล้วก็ดี พระเสกขะปราศจากราคะ มีสภาพปรากฏดีโดยส่วน
เดียวก็น่าดี ชื่อว่า เป็นผู้ปรากฏแล้ว, แม้ทั้งสองมีสภาพปรากฏไม่ดี ก็
ชื่อว่า มีสภาพปรากฏไม่น่าดีนั้นแล.

บทว่า อติตฺตฺตฺตา - เพราะยังไม่เสร็จกิจ ได้แก่ เพราะยังไม่
เสร็จกิจที่ควรทำแห่งวิปัสสนา คือยังไม่ประณีต. ชื่อว่า ติตฺตฺตฺตา
เพราะตรงข้ามกับ บทว่า อติตฺตฺตฺตา นั้น.

บพว่า **ติณฺณํ สลฺโลชนานํ ปหานาย-**เพื่อละสังโยชน์ ๓
ได้แก่ เพื่อละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส. พระโพธิสัตว์
แม้มีภพสุดท้ายก็ยังสงเคราะห์เข้าในบพนี้เหมือนกัน. แต่สัตว์ผู้ยังไม่มี
ภพสุดท้ายยังวิปัสสนาให้ถึงสังขารเบกขาตั้งอยู่.

บพว่า **โสตาปัตติมคฺคํ ปฏฺิลาภตุถาย-**เพื่อต้องการได้โสดา-
ปัตติมรรค อาจารย์ทั้งหลายไม่กล่าวย่อไว้. กล่าวย่อไว้ดีกว่า.

บพว่า **เสกฺโข ติณฺณํ สลฺโลชนานํ ปหีนตุตา** ท่านกล่าว
โดยความเสมอกันแห่งพระโสดาบัน พระสกทาคามีและพระอนาคามี
จริงอยู่ สังโยชน์เหล่านั้น มีพระสกทาคามีและพระอนาคามี ก็ละ
ได้แล้ว.

บพว่า **อตุตฺตริปฏฺิลาภตุถาย-**คือ เพื่อต้องการได้มรรคชั้นสูง ๆ.

บพว่า **ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตุถาย-**เพื่อต้องการอยู่เป็นสุขใน
ปัจจุบัน ได้แก่ เพื่อต้องการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน คือ ในอรรถภาพที่
ประจักษ์.

บพว่า **วิหารสมาปัตตญฺเฐน-**โดยสภาพแห่งวิหารสมาบัติ
ได้แก่ โดยสภาพแห่งผลสมาบัติของพระเสกขะ. โดยสภาพแห่งผล
สมาบัติ อันเป็นวิปัสสนาวิหารของท่านผู้ปราศจากราคะ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเพื่อแสดงการกำหนดด้วยการคำนวณของ
สังขารเบกขา จึงกล่าวบทมีอาทิว่า กติ **สังขารูปกุขา** - สังขารูปเบกขา
เท่าไร ?

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สมถวเสน** คือ ด้วยสามารถสมาธิ
อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะนี้เหมือนกัน.

บทว่า **นิรวเณ ปฏิสงขา** - ปัญญาพิจารณานิรวณฺ์ ได้แก่
กำหนดโดยความที่ควรละนิรวณฺ์ ๕.

บทว่า **สนฺติภูรนา** - การดำรงไว้ ได้แก่ การดำรงไว้เพราะ
ความเป็นกลาง ด้วยการเข้าถึงความไม่ขวนขวายในการละนิรวณฺ์เหล่านี้นั้น เพราะมุ่งแต่จะละนิรวณฺ์เหล่านั้น.

บทว่า **สังขารูปกุขาสู** คือ ในการวางเฉยสังขาร อันกล่าวคือนิรวณฺ์ ด้วยการไม่ทำความขวนขวายในการละนิรวณฺ์ทั้งหลาย ในวิตก
วิจารณ์เป็นต้น และในอุปาตะเป็นต้นก็มีนัยนี้. ญาณสำเร็จด้วยภาวนา
อันมีกำลังในส่วนเบื้องต้นอันใกล้ด้วยอัปปนาวิถิ ในสมถะ ชื่อว่า
สังขารูปเบกขา.

ในบทมีอาทิว่า **โศตปตฺติมคฺคํ ปฏิลาภตุถาย** - เพื่อได้โศต-
ปตฺติมรรค คือ เป็นอันได้มรรคอย่างใดอย่างหนึ่งในสุญญตมรรค
อนิมิตตมรรคและอัปปณิหิตมรรค ในมรรควาร ๔.

ในบทมีอาทิว่า โสตาปัตติผลสมาปัตตตุถย - เพื่อต้องการได้
โสดาปัตติผลสมาบัติ พึงทราบผลสมาบัติอันเป็นอัปปัตติหิตะในผลวาร ๔.
เพราะเหตุไร ? เพราะท่านกล่าวถึงผลสมาบัติ ๒ เหล่านี้ คือ **สุญญ-**
ตวิหารสมาปัตตตุถย - เพื่อต้องการสุญญตวิหารสมาบัติ ๑ **อนิมิต-**
ตวิหารสมาปัตตตุถย - เพื่อต้องการอนิมิตตวิหารสมาบัติ ๑ ไว้ต่างหาก
กัน.

พึงทราบอนิมิตตมรรคด้วยการออกจากอนิจจานุปัสสนา, พึง
ทราบอนิมิตตผลสมาบัติในกาลแห่งผลสมาบัติ, พึงทราบอัปปัตติหิตมรรค
และผลสมาบัติ ด้วยการออกจากทุกขานุปัสสนา, พึงทราบสุญญตมรรค
และผลสมาบัติ ด้วยการออกจากอนัตตานุปัสสนา โดยนัยแห่งพระสูตร
นั้นแล.

อนึ่ง ในมรรควาร ๔ เหล่านี้ ท่านกล่าวถึงบทธอันเป็นมูลเหตุ ๕
มีอาทิว่า **อุปปาท** - เกิดขึ้น, บทแห่งไวยากรณ์ ๑๐ มีอาทิว่า **คติ** รวม
เป็น ๑๕ บท. ในผลสมาบัติวาร ๖ ท่านกล่าวบทธอันเป็นมูลเหตุ ๕
ไว้.

หากถามว่าเพราะเหตุไร จึงกล่าวไว้อย่างนั้น. แก้วว่า เมื่อ
สังขารเบกขามีความแก่กล้า เพื่อแสดงถึงความแก่กล้าของสังขารเบกขา
นั้น เพราะมีมรรคสามารถในการละกิเลส ท่านจึงกล่าวบทธอันเป็นมูล
เหตุทำให้มันกับบทธอันเป็นไวยากรณ์. เพื่อแสดงว่าสังขารเบกขา แม้อ่อน

ก็เป็นปัจจัยแก่ผล เพราะความที่ผลมีสภาพสงบโดยความที่หมดความ
อุตสาหะ และเพราะเป็นที่อาศัยของมรรค พึงทราบว่า ท่านกล่าวถึง
บทอันเป็นมูลเหตุเท่านั้น.

บัดนี้ พระสารีบุตร ครั้นถามด้วยชาติแล้ว เพื่อจะแก้ด้วยการ
ได้ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า กติ สงฺขารูปฺเพกฺขา กุสลา-สังขารูปฺเพกฺขา
เป็นกุศลเท่าไร ?

ในบทนั้น บทว่า ปญฺญสฺส สงฺขารูปฺเพกฺขา-สังขารูปฺเพกฺขา
เป็นกุศล มี ๑๕ ได้แก่ ด้วยสมณะ ๘ และด้วยมรรค ๔ ผล ๓
เป็น ๑ รวมเป็น ๑๕. สังขารูปฺเพกฺขา ๘ ด้วยสามารถสมณะไม่สมควร
แก่ธรรมชื่อว่า สังขารูปฺเพกฺขา เพราะพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณานิर्वรณ
และเพราะเว้นความชวนชวชในการละวิตกวิจารณ์เป็นต้น เป็นการละได้
โดยง่าย เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่าท่านไม่กล่าวความที่สังขารูปฺเพกฺขา
เหล่านั้น เป็นอภัยกถ. อนึ่ง พระอรหันต์ผู้เข้าผลสมบัติ ไม่สามารถ
เข้าสมบัติ เว้นสังขารูปฺเพกฺขาได้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวสังขารูป
๓ ว่าเป็นอภัยกถ. จริงอยู่ ชื่อว่า สังขารูปฺเพกฺขา ๓ ของ
พระอรหันต์ย่อมมีด้วยสามารถอัปปนิหิตะ สุญญตะ และอนิมิตตะ.

บัดนี้ พึงทราบความในคาถาทั้งหลาย ๓ ที่ท่านกล่าวแล้วด้วย
การพรรณนาถึงสังขารูปฺเพกฺขา ดังต่อไปนี้.

บทว่า ปฏิสงฺขา สนฺติภูตฺตา ปญฺญา-ปัญญาที่พิจารณา
หาทางแล้ววางเฉย ได้แก่ สังขารูปฺเพกฺขา.

บทว่า **อภฺจ จิตฺตสฺส โคจฺรา** - เป็นโคจรของสมาธิ ๘ ความ
ว่า ท่านกล่าวถึงสังขารเบกขา ๘ เป็นวิสยะคือภูมิของสมาธิ ด้วย
สามารถสมณะ. ท่านอธิบายถึง **สมาธิ** ด้วยหัวข้อว่า **จิต** คุณใน
ประโยชน์มีอาทิว่า **จิตฺตํ ปญฺญณฺจ ภาวยํ**^๑ - เจริญสมาธิและปัญญา,
ท่านอธิบาย วิสยะ ด้วย **โคจร ศัพท์** คุณในประโยชน์มีอาทิว่า **โคจร**
ภิกฺขเว จรณ สเก เปตฺติกา วิสเย^๒ - เจริญสมาธิและปัญญา,
จงเที่ยวไปในโคจร อันเป็นถิ่นที่อยู่บิดาตน. ท่านกล่าวว่า นี่เป็นโคจร
ของผู้อาศัย. บทว่า **ปฺนุชฺชนสฺส เทว** - โคจรภูมิของปณฺชน ๒ คือด้วย
สามารถแห่งสมณะและวิปัสสนา. บทว่า **ตโย เสฏฺขสฺส** - โคจรของ
พระเสกขะ ๓ ได้แก่ ด้วยสามารถแห่งสมณะ วิปัสสนาและสมาบัติ.

บทว่า **ตโย จ วิตราคสฺส** - โคจรของผู้ปราศจากราคะ ๓ ได้แก่
ด้วยสามารถแห่งผลสมาบัติอันเป็นอัปปณฺหิตะ สุญฺญตะ และอนิมิตตะ.
ควรกล่าวว่า **ติสฺโส** ท่านทำเป็นลิงควิปาสว่า **ตโย**. หรือพึง
ประกอบว่า **ตโย สงฺขารูปฺเภว ฐมา - ธรรม** คือ สังขารเบกขา
๓ อย่าง.

บทว่า **เยหิ จิตฺตํ วิวญฺญติ** - จิตปราศจากราคะหลีกไป ความว่า
จิตหลีกไปจากวิตกวิจารณ์เป็นต้นด้วยธรรม คือ สังขารเบกขา, หรือจาก
๑. ตํ . ส. ๑๕/๑๖. ๒. ตํ . มหา. ๑๕/๓๐๓.

อุปทะเป็นต้น. ท่านอธิบายว่า เพราะแม้ผู้ปราศจากราคะก็ยังมีสังขารเบกขาจิตหลักจากสังขารแล่นไปสู่นิพพาน

บทว่า อญฺฐ สมานิสฺส ปุจฺจยา - เป็นปัจจัยแห่งสมานิ ๘ คือ ปัจจัย ๘ ท่านกล่าวด้วยสามารถสมณะเป็นปัจจัยแก่อุปปนาสมานิ เพราะให้ถึงอุปปนา.

บทว่า ทส ฌาณสฺส โจรรา - เป็นโจรแห่งฌาณ ๑๐ คือ เป็นภูมิ ๑๐ แห่งมรรคฌาณ และผลฌาณ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งวิปัสสนา.

บทว่า ตินฺนํ วิมกุขาย ปุจฺจยา - เป็นปัจจัยแห่งวิโมกข์ ๓ คือ เป็นปัจจัยแห่งสุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปปณิหิตวิโมกข์ ด้วยอุปนิสสยปัจจัย.

บทว่า นานาทิฏฺฐิสฺส น กมฺปติ - ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะทิฏฐิต่างๆ ได้แก่ ไม่สละความดับแล้วพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฏฐิมีประการต่างๆ มีสัตตตทิฏฐิเป็นต้น.

จบ อรรถกถาสังขารุเบกขาญาณนิตเทศ

โคตรกฺขณนิทเทส

[๑๓๖] ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงจากสังขารนิมิตภายนอก เป็นโคตรกฺขณอย่างไร ชื่อว่าโคตรกฺ เพราะอรรถว่าครอบงำความเกิดขึ้น ครอบงำความเป็นไป ครอบงำนิมิต ครอบงำกรรมเครื่องประมวลมา ครอบงำปฏิสนธิ ครอบงำคติ ครอบงำความบังเกิด ครอบงำอับติ ครอบงำชาติ ครอบงำชรา ครอบงำพยาธิ ครอบงำมรณะ ครอบงำความเศร้าโศก ครอบงำความรำพัน ครอบงำความคับแค้นใจ ครอบงำสังขารนิมิตภายนอก ชื่อว่าโคตรกฺ เพราะอรรถว่า แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น ฯลฯ แล่นไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับ ชื่อว่าโคตรกฺ เพราะอรรถว่า ครอบงำความเกิดขึ้นแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น ครอบงำความเป็นไปแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเป็นไป ฯลฯ ครอบงำสังขารนิมิตภายนอกแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับ.

[๑๓๗] ชื่อว่าโคตรกฺ เพราะอรรถว่า ออกจากความเกิดขึ้น ออกจากความเป็นไป... ออกจากสังขารนิมิตภายนอก ชื่อว่าโคตรกฺ เพราะอรรถว่าแล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเป็นไป ฯลฯ แล่นไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับ ชื่อว่าโคตรกฺ เพราะอรรถว่า ออกจากความเกิดขึ้นแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มี

ความเกิดขึ้น ออกจากความเป็นไปแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเป็นไป ออกจากสังขารนิมิตภายนอกแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับ ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า หลีกออกจากความเกิดขึ้น หลีกออกจากความเป็นไป ฯลฯ หลีกออกจากสังขารนิมิตภายนอก ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเป็นไป ฯลฯ แล่นไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับ ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า หลีกออกจากความเกิดขึ้นแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น ออกจากความเป็นไปแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเป็นไป ฯลฯ หลีกออกจากสังขารนิมิตภายนอกแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับ.

[๑๓๘] โคตรภูธรรมเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมณะ โคตรภูธรรมเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งจะวิปัสสนา? โคตรภูธรรม ๘ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมณะ โคตรภูธรรม ๑๐ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา.

[๑๓๙] โคตรภูธรรม ๘ เป็นไฉน ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมณะ ?

ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า ครบงานิวัณเพื่อได้ปฐมฌาน ๑ ครบงานิวกและวิจารณ์เพื่อได้ทุติยฌาน ๑ ครบงานิบัติเพื่อได้ตติยฌาน ๑ ครบงานิสุขและทุกข์เพื่อได้จตุตถฌาน ๑ ครบงานิรูปสัญญา ปฏิขสัญญา

นानัตตสัญญาเพื่อให้อากาसानัญจายตนสมาบัติ ๑ กรอบงำอากาसानัญ-
จายตนสัญญาเพื่อให่วิญญาณัญจายตนสมาบัติ กรอบงำวิญญาณัญ-
จายตนสัญญาเพื่อให้อากิญจัญญายตนสมาบัติ ๑ กรอบงำอากิญจัญญาย-
ตนสัญญาเพื่อใ้เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ๑ โคตรภูตธรรม ๘ นี้
ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมณะ.

[๑๔๐] โคตรภูตธรรม ๑๐ เป็นไฉน ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจ
แห่งวิปัสสนา ?

ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า กรอบงำความเกิดขึ้น ความเป็น
ไป นิमितกรรมเครื่องประมวลมา ปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด อุบัติ
ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ความเศร้าโศก ความรำไร ความคับแค้นใจ
สังขารนิมิตภายนอกเพื่อได้โสดาปัตติมรรค ๑ กรอบงำความเกิดขึ้น
ความเป็นไป นิमित กรรมเครื่องประมวลมา ปฏิสนธิ เพื่อโสดาปัตติ-
ผลสมาบัติ ๑ ฯลฯ เพื่อได้สกทาคามมรรค ๑ เพื่อสกทาคามีผลสมาบัติ
๑ เพื่อได้อนาคามีมรรค ๑ เพื่ออนาคามีผลสมาบัติ ๑ กรอบงำความ
เกิดขึ้น ความเป็นไป นิमित กรรมเครื่องประมวลมา ปฏิสนธิ คติ
ความบังเกิด อุบัติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ความเศร้าโศก ความ
รำไร ความคับแค้นใจ สังขารนิมิตภายนอก เพื่อได้อรหัตมรรค ๑
กรอบงำความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิमित กรรมเครื่องประมวลมา

ปฏิสนธิ เพื่ออรหัตผลสมบัติ ๑ เพื่อสุญญตวิหารสมบัติ ๑ และเพื่อ
สมบัติ ๑ โคตรภูตรรม ๑๐ นี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา.

[๑๔๑] โคตรภูตรรมเป็นกุศลเท่าไร เป็นอกุศลเท่าไร เป็น
อัพยากฤตเท่าไร ? โคตรภูตรรมเป็นกุศล ๑๕ เป็นอัพยากฤต ๓ เป็น
อกุศลไม่มี.

[๑๔๒] โคตรภูตญาณ ๘ คือ โคตรภูตญาณที่มีอามิส

๑ ไม่มีอามิส ๑ มีที่ตั้ง ๑ ไม่มีที่ตั้ง ๑ เป็น

สุญญตะ ๑ เป็นวิสุญญตะ ๑ เป็นวุญฺฐิตะ ๑ เป็น

อวุญฺฐิตะ ๑ เป็นปัจจัยแห่งสมาธิ โคตรภูตญาณ ๑๐

เป็นโคตรแห่งวิปัสสนาญาณ โคตรภูตรรม ๑๘

เป็นปัจจัยแห่งวิโมกข์ ๓ โคตรภูตรรมมีอาการ ๑๘

นี้ พระโยคาวจรอบรมแล้วด้วยปัญญา พระโยคา-

วจรเป็นผู้ฉลาดในโคตรภูตญาณ อันเป็นเครื่องหลัก

ไปและในโคตรภูตญาณ อันเห็นเครื่องออกไป ย่อม

ไม่หวั่นไหวเพราะทวิภูตต่าง ๆ ฉะนั้นแล.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ

อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกไป และ
หลักไปจากสังขารนิมิตภายนอก เป็นโคตรภูตญาณ.

อรรถกถาโคตรกฏาณนิตเทศ

[๑๓๖-๑๔๐] พึงทราบวินิจฉัยในโคตรกฏาณนิตเทศดังต่อไปนี้.

บทว่า อภิภูยฺย-ครอบงำ คือ ย่อมครอบงำ ย่อมก้าวล่วง.

บทว่า พหิทฺธา สงฺขารนิมิตฺตํ - สังขารนิมิตภายนอก ได้แก่ สังขารนิมิต อันเป็นภายนอกจากกุศลชั้นอื่นเป็นไปแล้วในสันดานของตน. จริยังอยู่ สังขารอันเป็นโลกียะท่านกล่าวว่า เป็นนิมิต เพราะเป็นเครื่องหมายแห่งกิเลสทั้งหลาย, หรือ เพราะตั้งขึ้นด้วยอาการของนิมิต.

บทว่า อภิภูยฺยตีติ โคตรกฏ- ชื่อว่าโคตรกฏ เพราะครอบงำ ท่านกล่าวถึงความเป็นโคตรกฏ เพราะครอบงำโคตรของปุถุชน.

บทว่า ปกฺขนฺทตีติ โคตรกฏ- ชื่อว่าโคตรกฏ เพราะอรรถว่าเล่นไป คือ ท่านกล่าวถึงความเป็นโคตรกฏ เพราะความเกิดขึ้นแห่งโคตรพระอริยะ.

บทว่า อภิภูยฺยิตฺตฺวา ปกฺขนฺทตีติ โคตรกฏ- ชื่อว่าโคตรกฏ เพราะครอบงำแล้วเล่นไป คือ ท่านกล่าวย่อความทั้งสอง.

บทว่า วุฏฺฐาตีติ โคตรกฏติ จ วิวฏฺฐตีติ โคตรกฏ จ- ชื่อว่าโคตรกฏ เพราะอรรถว่าออกไป และเพราะอรรถว่าหลีกไป คือ ท่านกล่าวถึงอรรถ คือ ความครอบงำโคตรปุถุชนโดยสมควรแก่บทว่า

วฏฐานะ - การออก วิวัฏฐานะ - การหลีกเลี่ยงแห่งมาติกา. ฟังทราบ
อรรถว่า ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำโคตรมีนิเวศเป็นต้น แห่งโคตรภู
ดังกล่าวแล้วด้วยสมณะ, ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำโคตรมีความเกิด
เป็นต้น ในสมณัตถิการ ๖ มีอาทิว่า โสตาปัตติผลสมาบัติ-
เพื่อต้องการโสตาปัตติผลสมาบัติ, ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำโคตร
มีโสตาปัตติเป็นต้น.

ในมรรคาว ๓ มีอาทิว่า สกทาคานิคมคุปฏิลาทตถาย -
เพื่อต้องการได้สกทาคามิมรรค.

อนึ่ง ในบทว่า โคตรภู นี้ มีอรรถว่าโคตร และมีอรรถว่า
พีช. นัยว่าในอรรถนิพนธ์ ท่านกล่าว นิพพาน ว่า โคตต - โคตร
เพราะคุ้มครองจากอันตรายทั้งปวง ชื่อว่าโคตรภู เพราะดำเนินไปสู่
นิพพานนั้น, แม้สมาบัติ ๘ ก็ชื่อว่า โคตต - โคตร เพราะคุ้มครอง
จากอันตรายของโคตรภู, โคตรนั้นท่านกล่าวว่า โคตรภู เพราะดำเนิน
ไปสู่โคตร.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า โคตรภูแห่งมรรค ๔ มีนิพพานเป็น
อารมณ์, โคตรภูแห่งผลสมาบัติ มีสังขารเป็นอารมณ์ เพราะน้อมไป
ในผลสมาบัติ. ดังที่ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคว่า จิต ของพระโย-
คาวจร ผู้เห็นแจ้งตามลำดับอันเป็นไปแล้วนั้น ย่อมเฝ้าจับในนิโรธด้วย
สามารถแห่งผลสมาบัติในระหว่างโคตรภูญาณมีสังขารเป็นอารมณ์ ด้วย

เหตุ นั้นแลในมรรควารนี้ พึงทราบ ว่า ท่านทำจิตที่ ๑๖ แล้วถือเอาจิต
ที่ ๖ ในสมาบัติวารแห่งบสังขารนิมิตภายนอกที่ถือเอาแล้ว จึงไม่ถือ
เอา. โดยประการนอกนี้ พึงถือเอาการถือบทธอันเป็นมูลเหตุ.

[๑๔๑] ก็อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า การผูกใจครั้งแรกในนิพพาน
เป็นการรวบรวมครั้งแรก นี่ท่านกล่าวว่าโคตรภู. โคตรภูหมายถึงผลนั้น
ไม่ถูก.

ในบทนี้ว่า ปณฺณรส โคตรภูขมฺม กุสลา-โคตรภูธรรม
เป็นกุศล ๑๕ พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้ ชื่อว่าโคตรภูย่อมไม่สมควร
แก่พระอรหันต์ เพราะไม่มีนิเวศอันควรครอบงำ เพราะวิตกวิจารณ์
เป็นต้น พึงละได้ง่าย และเพราะอรธว่าครอบงำ เพราะเหตุนี้พึง
ทราบว่าท่านทำไว้แล้วไม่กล่าวถึง เพราะโคตรภูเป็นอัปยากฤต. อนึ่ง
พระอรหันต์ผู้เข้าผลสมาบัติ ไม่สามารถครอบงำสังขารเข้าสมาบัติได้
เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า โคตรภูธรรมเป็นอัปยากฤตมี ๓. แต่
อาจารย์บางพวกกล่าวว่า สมาบัติ ๘ เป็นไปในส่วนแห่งการแทงตลอด
ด้วยสามารถ อริยมรรคที่ท่านชี้แจงไว้แล้วในที่นี้, เพราะฉะนั้นโคตรภู
แห่ง สมาบัติ ๘ จึงเป็นกุศล. อนึ่ง พึงทราบแม้ในสังขารูปกษายาณ
อย่างนั้น.

[๑๔๒] พึงทราบอธิบายความในคาถามีอาทิว่า สามิสฺสญฺจ ดัง
ต่อไปนี้. บรรดาวิภูฏามิสฺ โลคามิสฺ กิเลสามิสฺทั้งหลาย โคตรภูญาณ

อามิสด้วยโลกามิส เพราะยังมีความอยาก. นั่นคืออะไร? คือ สมถ-
โคตรภูญาณ ๘ อย่าง. บทว่า **วฏฺฐามิสฺส** ในที่นี้ ได้แก่ วัฏฏะเป็นไป
ในภูมิ ๓ นั้นเอง. บทว่า **โลกามิสฺส** ได้แก่ กามคุณ ๕. บทว่า
กิลเลสามิสฺส ได้แก่ กิลเลสทั้งหลายนั้นเอง. บทว่า **นิรามิสฺส** ได้แก่
วิปัสสนาโคตรภูญาณ ๑๐ อย่าง เพราะไม่มีความอยาก. จริงอยู่ พระ-
อริยะทั้งหลายไม่ทำความอยากในโคตรภู. ในคัมภีร์อาจารย์ทั้งหลาย
เขียนไว้ว่า **สามิสสญฺเจ** นั้นไม่ดีเลย.

พึงทราบ **ปณฺหิตะ** **อัปปณฺหิตะ**, **สัณฺณุตตะ** **วิสัณฺณุตตะ**,
วฏฺฐิตะ **อวฏฺฐิตะ** ดังต่อไปนี้. ชื่อว่า **ปณฺหิตะ** คือ ความปรารถนา
เพราะตั้งอยู่ในความใคร่. ชื่อว่า **อัปปณฺหิตะ** เพราะไม่มีที่ตั้ง. ชื่อว่า
สัณฺณุตตะ เพราะประกอบด้วยความอยาก. ชื่อว่า **วิสัณฺณุตตะ**
เพราะไม่ประกอบด้วยความอยาก.

บทว่า **วฏฺฐิตํ** ได้แก่ โคตรภูญาณอันเป็นวิปัสสนานั้นเอง.
จริงอยู่ โคตรภูญาณนั้น ชื่อว่า **วฏฺฐิตะ** เพราะตัดความอยาก. นอก
นั้นเป็น **อวฏฺฐิตะ**. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วฏฺฐิตะ** เพราะออกไป
ภายนอก. พึงทราบว่า แม้ผลโคตรภูอันเป็นสังขารนิมิตภายนอกก็ชื่อว่า
วฏฺฐิตะ เพราะมุ่งหน้าสู่นิพพานด้วยอหยาขัยในนิพพาน. พึงทราบว่า
แม้ในวาระแห่งการครอบงำ การออก การหลีกไปในภายหลัง ก็พึง

ทราบว่ ผลโคตรภู ชื่อว่ายอมครอบงำ ย่อมออกไป ย่อมหลีกเลี่ยงไป
เพราะมุ่งสู่นิพพาน ด้วยอริยาศัย.

บทว่า **ติณณํ วิโมกฺขานปจฺจยา** - เป็นปัจจัยแห่งวิโมกข์ ๓
ได้แก่ สมถโคตรภูเป็นปกตูปนิสสยปัจจัยแก่โลกุตรวิโมกข์ ๓, วิปัส-
สนาโคตรภูเป็นอนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย.

บทว่า **ปญฺญา ยสฺส ปริจฺจิตา** - พระโยคาวจรอบรมแล้ว
ด้วยปัญญา คือ ปัญญาอันเป็นส่วนเบื้องต้นอันพระโยคาวจรอบรมแล้ว
คือ สะสมแล้ว.

บทว่า **กุสโล วิวญฺเณ รุญฺจान** - พระโยคาวจรเป็นผู้ฉลาด
ในการออกไป ในการหลีกเลี่ยง คือ เป็นผู้ฉลาด เป็นผู้เลียบแหลมใน
โคตรภูญาณ อันได้แก่ วิวัฏฐะด้วยความไม่ลุ่มหลงนั้นแล หรือเป็นผู้
ฉลาด ด้วยญาณอันเป็นส่วนเบื้องต้น.

บทว่า **นानาทิฏฺฐิสฺส น กมฺปติ** - ย่อมไม่หวั่น เพราะทักขิ
ต่าง ๆ คือ ไม่หวั่นไหวในทักขิมีประการ ๆ ที่ละได้แล้ว ด้วยสุขเจต.

จบ อรรถกถาโคตรภูญาณนิกาย

มรรคญาณนิเทศ

[๑๔๓] ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลส ขันธ์และ
สังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณอย่างไร ?

ในขณะแห่งโศคาปัตติมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะ
อรรถว่าเห็น ข้อมออกจากมิจจาทิฐิ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจจาทิ
ฐินั้น จากขันธ์ทั้งหลาย คือรูปขันธ์ ๔ อันเป็นไปตามมิจจาทิฐินั้น
เบญจขันธ์พร้อมด้วยรูปอันมีทิฐินั้นเป็นสมุฏฐาน และวิปากขันธ์อันจะ
พึงเกิดขึ้นในอนาคต และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ท่าน
จึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลสขันธ์ และสังขาร
นิมิตภายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณ ญาณชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ
เพราะอรรถว่าคำริออก ข้อมออกจากมิจจาสังกัปปะ...เป็นมรรคญาณ
ญาณชื่อว่าสัมมาวาจา เพราะอรรถว่ากำหนดเอา ข้อมออกจากมิจจา-
วาจา...เป็นมรรคญาณ ญาณชื่อว่าสัมมากัมมันตะ เพราะอรรถว่า
เป็นสมุฏฐานข้อมออกจากมิจจกัมมันตะ...เป็นมรรคญาณ ญาณ
ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ เพราะอรรถว่าชาวผ่อง ข้อมออกจากมิจจอาชีวะ....
เป็นมรรคญาณ ญาณชื่อว่าสัมมาวายามะ เพราะอรรถว่าประคองไว้
ข้อมออกจากมิจจาวายามะ...เป็นมรรคญาณ ญาณชื่อว่าสัมมาสติ
เพราะอรรถว่าตั้งมั่นข้อมออกจากมิจจาสติ... เป็นมรรคญาณ ญาณ

ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากมิจาสมาธิ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจาสมาธินั้น จากขันธทั้งหลายและจาก สรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกไป และหลีกไปจากกิเลส ขันธและสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น มรรคญาณ.

[๑๔๔] ในขณะแห่งสกทาคามิมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนหยาบๆ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจาสมาธินั้น จากขันธ ทั้งหลายและจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลส ขันธและสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณ.

[๑๔๕] ในขณะแห่งอนาคามิมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆา- นุสัย ส่วนละเอียด ๆ ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจาสมาธิ นั้น จากขันธทั้งหลายและจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลส ขันธและ สังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณ.

[๑๔๖] ในขณะแห่งอหัตมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะ
อรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ไม่ชาน ย่อม
ออกจากอุปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย
ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจา-
สมานันั้น จากขันธทั้งหลายและจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลส ขันธและ
สังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณ.

[๑๔๗] อริยมรรคสมังคิบุคคล ย่อมเผาสังกิเลส

ที่ยังไม่เกิด ด้วยโลกุตระฌานที่เกิดขึ้นแล้ว เพราะ
เหตุนี้ ท่านจึงกล่าวโลกุตระฌานว่าเป็นฌาน
บุคคลนั้นย่อมไม่หวั่นไหว เพราะทิฐิต่างๆ
เพราะความเป็นผู้ฉลาดในฌานและวิโมกข์ ถ้า
พระโยคาวจรตั้งใจมั่นดีแล้ว ย่อมเห็นแจ้ง
ฉันใด ถ้าเมื่อเห็นแจ้งก็พึงตั้งใจไว้ให้มั่นคงดี
ฉันนั้น สมณะแลวิปัสสนาได้มีแล้วในขณะ
นั้น ย่อมเป็นคู่ที่มีส่วนเสมอกันเป็นไปอยู่
ความเห็นที่สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธ
เป็นสุข ชื่อว่าปัญญาที่ออกจากกรรมทั้งสอง
ย่อมถูกต้องอมตบท พระโยคาวจรผู้ฉลาดใน

ความเป็นต่างกัน และความเป็นอันเดียวกัน
แห่งวิโมกข์เหล่านั้น ย่อมรู้วิโมกขจริยา ย่อม
ไม่หวั่นไหวเพราะทิวฏฐิต่างๆ เพราะความเป็น
ผู้ฉลาดในญาณทั้งสอง ฉะนั้นแล.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้นๆ ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกไปและ
หลีกเลี่ยงจากกิเลส จันท์และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณ.

อรรถกถามรรคญาณนิเทศ

๑๔๓] พึงทราบวินิจฉัยในมรรคญาณนิเทศ ดังต่อไปนี้

บทว่า มิจฉาทิวฏฐิยา วุฏฐาติ - ออกจากมิจฉาทิวฏฐิ คือ ออกจาก
มิจฉาทิวฏฐิ ๖๒ ด้วยสมุจเฉทโดยการละทิวฏฐานุสัย คือ ทิวฏฐิที่นอนเนื่อง
อยู่ในสันดาน.

บทว่า ตทนูวตฺตกฺกิลเลเสหิ - จากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉา-
ทิวฏฐินั้น ได้แก่ จากกิเลสหลายๆ อย่างที่เป็นไปตามมิจฉาทิวฏฐิอันเกิด
ขึ้น ด้วยสามารถการประกอบกับมิจฉาทิวฏฐิ และด้วยอุปนิสัยคือการ
นอนเนื่องในมิจฉาทิวฏฐิ. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวถึงการละกิเลสอันตั้ง
อยู่ในที่เดียวกันกับมิจฉาทิวฏฐินั้น. จริงอยู่ การตั้งอยู่ในที่เดียวกันมี ๒

อย่าง. คือ ตั้งอยู่ในที่เดียวกันด้วยเกิดร่วมกัน และตั้งอยู่ที่เดียวกัน
ด้วยการละ, ชื่อว่า **ตเทกฺกฺกา** เพราะอรรถว่า ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียว
พร้อมกับทักขิณนั้น, หรือบุคคลคนเดียวตลอดจนละได้. เพราะว่าเมื่อ
ละทักขิณได้กิเลสเหล่านี้ คือ โลภะ โมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนต-
ตปปะ อันเกิดร่วมกันกับทักขิณนั้น ในจิตอันเป็นอสังขาริกะ ๒ ดวง
สัมปยุตด้วยทักขิณ, กิเลสเหล่านี้ คือ โลภะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ
อหิริกะ อนตตปปะ อันเกิดร่วมกันกับทักขิณนั้น ในจิตที่เป็นสสังขา-
ริกะ ๒ ดวง ย่อมละได้ด้วยการตั้งอยู่ในที่เดียวกันด้วยเกิดร่วมกัน.

เมื่อละกิเลสคือทักขิณได้ เมื่อบุคคลคนหนึ่งตั้งอยู่ร่วมกันกับทักขิ-
ณนั้น กิเลสเหล่านี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ วิกิจจนา ถีนะ
อุทธัจจะ อหิริกะ อนตตปปะ อันจะเป็นเหตุไปสู่อบาย ย่อมละได้
ด้วยสามารถการตั้งอยู่ในที่เดียวกันด้วยเกิดร่วมกัน.

บทว่า **ขนฺธุ** ได้แก่ ด้วยขันธทั้งหลาย อันเป็นไปตามทักขิ-
ณนั้น, ด้วยอรูปขันธ ๔ อันตั้งอยู่ในที่เดียวกันด้วยเกิดร่วมกัน และด้วย
การ อยู่ในที่เดียวกันด้วยการละอันเป็นไปตามทักขิณนั้น, หรือด้วย
ขันธ ๕ พร้อมกับรูปอันมีทักขิณนั้นเป็นสมุฏฐาน, ด้วยวิบากขันธ อัน
เกิดขึ้นในอนาคต เพราะกิเลสมีมิจาาทักขิณเป็นต้นเป็นปัจจัย.

บทว่า **พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตหิ** - จากสรรพนิमितภายนอก
ได้แก่ จากสังขารนิमितทั้งปวง อันเป็นภายนอกจากกองกิเลสตามที่กล่าว

แล้ว.

บทว่า มิจฺฉาสกฺกปฺปา วุฏฺฐาติ - ออกจากมิจฉาสกฺกปฺปะ คือ ออกจากมิจฉาสกฺกปฺปะในจิต ๕ ดวง คือ ในจิต ๔ ดวง อันสัมปยุตด้วยทัญญู และในจิตสหระคด้วยวิจิกิจฉาอันจะพึงละได้ด้วยโศคาปัตติ-มรรค และในอกุศลจิตที่เหลืออันเป็นเหตุไปสู่อบาย.

บทว่า มิจฺฉาวาจา วุฏฺฐาติ - ออกจากมิจฉาวาจา ได้แก่ ออกจากมุสาวาทและจากปิสฺฐวาทา ผรุสวาทา สัมผัสปปลาปะ อันเป็นเหตุไปสู่อบาย.

บทว่า มิจฺฉากกมฺมฺนฺตา วุฏฺฐาติ - ออกจากมิจฉากกมฺมฺนฺตา ได้แก่ แก่ ออกจากปาณาติบาต อทินนาทาน และมิจฉาจาร.

บทว่า มิจฺฉาอาชีวา วุฏฺฐาติ - ออกจากมิจฉาอาชีวะ ได้แก่

โกหก หลอกลวง ทายลักษณะ เล่นกล ปรารถนาลาภโดยลาภ, อีกอย่างหนึ่ง ออกจากกายกรรม วจีกรรม แม้ ๗ อย่าง มีอาชีวะเป็นเหตุ. พึงทราบการออกจากมิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ โดยนัยกล่าวแล้วในการออกจากมิจฉาสกฺกปฺปะ.

อนึ่ง บทว่า มิจฺฉาสติ ได้แก่ เพียงอกุศลจิตอุปบาทเท่านั้น อันเกิดด้วยอาการตรงกันข้ามกับสติ.

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งมรรคเบื้องสูง ดังต่อไปนี้. องค์
ของมรรค ๘ มีอาทิว่า ทสฺสนญฺเฐน สมฺมาทิฏฺฐิ ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ
เพราะอรรถว่าเห็น ย่อมได้เหมือนอย่างได้ในปฐมมรรคอันเกิดในปฐม-
ฌาน.

ในบทเหล่านั้นมีอธิบายดังนี้ สัมมาทิฏฐิในปฐมมรรค ย่อมละ
มิจฉาทิฏฐิ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ. แม้สัมมาสังกัปปะ
เป็นต้น ก็พึงทราบโดยอรรถ คือ การละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้น. เมื่อ
เป็นอย่างนั้นเพราะละทิฏฐิ ๖๒ ได้ในปฐมมรรคนั้นเอง จึงไม่มีทิฏฐิที่
ควรละด้วยมรรค ๓ เบื้องสูง

ในทิฏฐิเหล่านั้นชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เป็นอย่างไร? เหมือน
ชาพิษมีอยู่ หรือ จงอยามี ขาวเศษท่านก็คงเรียกว่า อคโท อยู่แน่นอน
ฉันใด, มิจฉาทิฏฐิมิอยู่ หรือ จงอยามี นี่ก็ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิฉันนั้นนั่น
แล. นี่เป็นเพียงชื่อต่างกันเท่านั้น, แต่ความไม่มีกิจแห่งสัมมาทิฏฐิ
ย่อมถึงได้ใน ๓ มรรคเบื้องสูง, องค์มรรคก็ไม่บริบูรณ์.

เพราะฉะนั้น พึงทำสัมมาทิฏฐิพร้อมด้วยกิจ. องค์มรรคจึงจะ
บริบูรณ์. พึงแสดงสัมมาทิฏฐิในที่นี้พร้อมด้วยกิจ โดยกำหนดตามมี
ตามได้. มานะอย่างหนึ่ง อันมาด้วยมรรคที่ ๓ เบื้องสูงยังมีอยู่, มานะ
นั้นตั้งอยู่ในฐานะของทิฏฐิ, ทิฏฐินี้ย่อมละมานะนั้นได้ เพราะเหตุ
นั้นจึงชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ.

จริงอยู่ สัมมาทิฏฐิย่อมละมิจฉาทิฏฐิได้ในโศคาปัตติมรรค. แต่
มานะฆ่าด้วยสกทาคามิมรรคมีอยู่แก่พระโศคาบัน. ทิฏฐินั้นย่อมละ
มานะนั้นได้ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ. ความดำริเกิดพร้อม
กับอกุศลจิต ๗ ดวง มีอยู่แก่จิตดวงนั้น. ความวุ่นวายทางองค์ของวาจา
ย่อมมีอยู่ด้วยจิตเหล่านั้น. ความวุ่นวายทางองค์ของกายมีอยู่. การ
บริโภคปัจจัยมีอยู่. ความพยายามเกิดร่วมกันมีอยู่. ความเป็นผู้ไม่มีสติ
มีอยู่. ความที่จิตมีอารมณ์เดียวเกิดร่วมกันมีอยู่. เหล่านี้ชื่อว่า มิจฉา-
สังกัปปะ เป็นต้น.

พึงทราบว่ สัมมาสังกัปปะ เป็นต้น ในสกทาคามิมรรค ชื่อว่า
สัมมาสังกัปปะ เพราะละ มิจฉาสังกัปปะ เหล่านั้นเสียได้. องค์ ๘
พร้อมด้วยกิจย่อมมีได้ในสกทาคามิมรรคด้วยอาการอย่างนี้. มานะที่ฆ่า
ได้ด้วยอนาคามิมรรคย่อมมีแก่พระสกทาคามี. มานะนั้นย่อมตั้งอยู่ใน
ฐานะแห่งทิฏฐิ. สังกัปปะเป็นต้นเกิดร่วมกันกับจิต ๗ ดวง มีอยู่แก่
พระสกทาคามีนั้น.

พึงทราบความที่องค์ ๘ พร้อมด้วยกิจมีอยู่ ในอนาคามิมรรค
ด้วยการละจิตเหล่านั้น. มานะที่ฆ่าด้วยอรหัตมรรค ย่อมมีอยู่แก่พระ-
อนาคามี. มานะนั้นตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิฏฐิ. สังกัปปะเป็นต้น เกิด
ร่วมกันกับอกุศลจิต ๕ ดวงเหล่านั้นย่อมมีแก่มานะนั้น. พึงทราบ

ความที่องค์ ๘ พร้อมด้วยกิจในอหัตมรรค ด้วยการละอภุศลจิตเหล่านั้น.

[๑๔๔] บทว่า โอปาริกา คือ เป็นส่วนหยาบ เพราะความเป็นปัจจัยแห่งการก้าวล่วง กายทวาร และวจีทวาร.

บทว่า กามราคสญฺโฆชนา คือ สังโยชน์กล่าวคือความยินดีในเมถุน. เพราะกามราคะนั้นย่อมประกอบสัตว์ไว้ในกามภพ เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าว สญฺโฆชนะ.

บทว่า ปฏิมสญฺโฆชนา ได้แก่ สังโยชน์ คือ พยาบาท เพราะพยาบาทนั้น ย่อมเบียดเบียนอารมณ์ เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปฏิมะ. สังโยชน์เหล่านั้นย่อมนอนเนื่องอยู่ในสันดาน ด้วยอรรถว่า รุนแรง เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า อนุสขา.

[๑๔๕] บทว่า อณฺุสหคตา ได้แก่ ส่วนละเอียดๆ. สหคต ศัพท์ ในบทนี้ลงในความเป็นอย่างนั้น. จริงอยู่ กามราคะและพยาบาทของพระสกทาคามี มีเป็นค้วนน้อยด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ เพราะเกิดน้อย และเพราะครอบงำไว้ในที่นี้น้อย. กิเลสทั้งหลายย่อมไม่เกิดขึ้นบ่อยๆ เหมือนกิเลสของพาลปुरुชน, ย่อมเกิดเป็นบางครั้งบางคราว. เมื่อเกิดย่อมไม่เกิดย่ำยี ชานไปปกปิดทำให้มีคึดมิดเหมือนของคนพาล. แต่เกิดขึ้นอ่อนๆ มีอาการเบาบางเพราะละได้ด้วยมรรค ๒, ไม่สามารถให้ถึงการก้าวล่วงไปได้. ละกิเลสเบาบาง ได้ด้วยอนาคามีมรรค.

[๑๔๖] บทว่า **รูปปราคา** ได้แก่ ความพอใจยินดีในรูปภพ,
บทว่า **อรูปปราคา** ความพอใจยินดีใจในอรูปภพ. บทว่า **มานา** ได้แก่
มีลักษณะยกตน. บทว่า **อุทฺธจฺจา** - มีลักษณะไม่สงบ.

บทว่า **อวิชฺชาย** - มีลักษณะบอด. บทว่า **ภวราคานุสฺยา** ได้
แก่ นอนเนื่องอยู่ในภวราคะอันเป็นไปด้วยรูปราคะและอรูปราคะ.

[๑๔๗] บัดนี้ พระสารีบุตรเมื่อจะพรรณนาถึงมรรคญาณ จึง
กล่าววทมีอาทิว่า **อชาตฺ ฌาเปติ** ดังนี้.

ในบทนั้น หลายบทว่า **อชาตฺ ฌาเปติ** ชาเตน, ฌานํ เตน
ปฺจุจฺจติ - ย่อมเผากิเลสที่ยังไม่เกิด ด้วยโลกุตระฌานที่เกิดแล้ว เพราะ
เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่าเป็นฌาน ความว่า สมังคิบุคคลย่อมเผา คือ
ทำลาย ตัดกิเลสเหล่านั้น ๆ ที่ยังไม่เกิด ด้วยโลกุตระนั้น ๆ อันปรากฏ
ในสันดานของตน, ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวโลกุตระนั้นว่าเป็นฌาน.

บทว่า **ฌานวิโมกฺเข กุสฺลตา** - เพราะความเป็นผู้ฉลาดใน
ฌานและวิโมกข์ ความว่า สมังคิบุคคลย่อมไม่หวั่นไหวในทฤษฏีต่าง ๆ
ที่จะได้แล้วด้วยปฐมมรรค เพราะความเป็นผู้ฉลาดในฌานมีวิตกเป็น
ต้น อันสัมปยุตด้วยอริยมรรคนั้น และในอริยมรรคอันได้แก่วิโมกข์
ด้วยความไม่ลุ่มหลง. ชื่อว่าฌานมี ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน ๑
ลักขณูปนิชฌาน ๑. ฌานมีโลกียปฐมฌานเป็นต้น ชื่อว่า ฌาน เพราะ
อรรถว่าเข้าไปเพ่งอารมณ์มีกสิณเป็นต้น. วิปัสสนาสังขาร ชื่อว่า ฌาน

เพราะอรรถว่าเข้าไปเพ่งลักษณะอันเป็นสภาวะสามัญ. โลกุตระ ชื่อว่า
ฌาน เพราะอรรถว่าเข้าไปเพ่งลักษณะที่จริงแท้ในนิพพาน. แต่ในที่
นี้ท่านกล่าวถึงฌานทั่วไป แม้ด้วยโคตรกว่า ฌาน เพราะอรรถว่าไม่
จะต้องสภาพอันเป็นลักษณะปนิชฌาน แล้วเผากิเลสโดยไม่ทั่วไป. อนึ่ง
ในที่นี้สภาพแห่งวิโมกข์ เป็นสภาพนุ่มไปด้วยดี ในอารมณ์ คือ นิพ-
พาน และสภาพอันพ้นด้วยดีจากกิเลสทั้งหลาย.

บทว่า สมาหิตฺวา ยถา เจ ปสฺสตี - ถ้าพระโยคาวจรตั้ง
ใจมั่นคงแล้ว ย่อมเห็นแจ้งจันใด ความว่า พระโยคาวจรทำความตั้งจิต
มั่นก่อนด้วยสมาธิอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาอัปนาสมาธิ อุปจารสมาธิ
และขณิกสมาธิ แล้วเห็นแจ้งในภายหลัง. เจ ศัพท์ เป็นสมุจยัตตะ
- มีอรรถว่ารวบรวม ย่อมรวบรวมวิปัสสนา.

บทว่า วิปสฺสมานฺ ตถา เจ สมาทये - ถ้าเมื่อเห็นแจ้ง
ก็พึงตั้งใจไว้ให้มั่นคงจันนั้น ความว่า ชื่อว่าวิปัสสนานี้ เป็นวิปัสสนา
เศร้าหมอง ไม่มีความพอใจ, อนึ่ง ชื่อว่าสมถะเป็นสมถะที่ละเอียดย
ความพอใจ, เพราะฉะนั้นพระโยคาวจรเมื่อเห็นแจ้ง พึงตั้งจิตอัน
เศร้าหมองด้วยวิปัสสนานั้น เพื่อความเยื่อใย. อธิบายว่า พระโยคา
เมื่อเห็นแจ้งเข้าสมาธิอีก แล้วพึงทำการตั้งใจเหมือนอย่างกระทำวิปัส-
สนา. เจ ศัพท์ในที่นี้ย่อมรวบรวมการตั้งมั่นไว้. เจ อักษรท่านทำด้วย
การเป็นไปตามคาถาประพันธ์, แต่ความก็คือ จ อักษรนั่นเอง.

บทว่า วิปัสสนา สมโณ ตทา อหุ - สมณะและวิปัสสนา

ได้มีแล้วในขณะนั้น ความว่า เพราะเมื่อสมณะและวิปัสสนาเป็นธรรม
คู่กัน ความปรากฏแห่งอริยมรรคย่อมมี, ฉะนั้น การประกอบธรรม
ทั้ง ๒ นั้น ในกาลใดย่อมมีเพราะสามารถยังอริยมรรคให้เกิดขึ้น, ใน
กาลนั้นจะวิปัสสนาและสมณะได้มีแล้ว, สมณะและวิปัสสนา เชื่อว่าเกิดแล้ว.
อนึ่ง สมณะและวิปัสสนานั้นย่อมเป็นคู่ที่มีส่วนเสมอกันเป็นไปอยู่ เชื่อว่า
สมานภาค เพราะอรรถว่าสมณะและวิปัสสนามีส่วนเสมอกัน เชื่อว่า
ยุคนัถา เพราะคู่เทียมคู่กัน, อธิบายว่า มีฐานะเสมอกัน มีกำลัง
เสมอกัน ด้วยอรรถว่าไม่ก้ำก๋ว่งกันและกัน. ส่วนความพิสดารของ
บทนั้นจักมีแจ้งใน ยุคนัถกถา.

หลายบทว่า ทุกขา สงฺขารา, สุโข นิโรธติ ทสฺสนํ ,

ทุกโต วุฏฺฐิตา ปญฺญา ผสฺเสติ อมตํ ปทํ - ความเห็นว่าสังขาร
ทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธเป็นสุข เชื่อว่าปัญญาที่ออกจากธรรมทั้งสอง
ย่อมถูกต้องอมตบท ความว่า สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธ คือ
นิพพานเป็นสุข เพราะเหตุนี้การเห็นนิพพาน อริยมรรคญาณของผู้
ปฏิบัติ เชื่อว่าปัญญาออกจากธรรมทั้ง ๒ นั้น. ปัญญานั้นนั่นแล ย่อม
ถูกต้อง คือ ย่อมได้อมตบท คือ นิพพาน ด้วยถูกต้องอารมณ์. นิพพาน
เชื่อว่า อมต เพราะเป็นเช่นกับอมตะด้วยอรรถว่าไม่เดือดร้อน. เชื่อว่า
อมต เพราะนิพพานนั้นไม่มีความตาย ความเสื่อม, ท่านกล่าวว่า ปทํ

เพราะอรรถว่าย่อมปฏิบัติด้วยปฏิบัติใหญ่ ด้วยความอุตสาหะใหญ่ตั้งแต่ส่วนเบื้องต้น.

บทว่า วิโมกขจริย ขานาคิ- ย่อมรู้วิโมกขจริยา คือรู้ความเป็นไปแห่งวิโมกข์ ด้วยความไม่ลุ่มหลง, ย่อมรู้ด้วยการพิจารณา. ฟังทราบวิโมกขจริยาอันมาแล้วในวิโมกขกถาข้างหน้าว่า อริยมรรค ๔ เป็นทุกโคตรฐานวิโมกข์, วิโมกข์ ๔ ออกแต่ทุกโคตร คือธรรม ๔ วิโมกข์ ๔ อนุโลม แต่ทุกโคตรวิโมกข์, วิโมกข์ ๔ สงบจากทุกโคตรฐานวิโมกข์ ความพิสดารของวิโมกข์เหล่านั้นมาแล้วในวิโมกขกถา^๑ นั้นเอง.

บทว่า นานตฺเตกตฺถ โกวิท- พระโยคาวจรผู้ฉลาดในความเป็นต่างกันและความเป็นอันเดียวกัน คือ เป็นผู้ฉลาดในความต่างและความเป็นอันเดียวกันของวิโมกข์เหล่านั้น. ฟังทราบความเป็นอันเดียวกันแห่งวิโมกข์เหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งวิโมกข์ คือ การออกจากธรรมทั้ง ๒ อย่าง, ความต่างกัน ด้วยสามารถอริยมรรค ๔, หรือความต่างกันด้วยปรารภนาแห่งอนุปัสสนาของอริยมรรค แม้อย่างหนึ่ง ๆ, ความเป็นอันเดียวกัน ด้วยความเป็นอริยมรรค.

๑. พ. ป. ๓๑/๔๓๐ - ๔๘๓.

บทว่า ทวินัน ญาณัน กุสลดตา-ความเป็นผู้ฉลาดในญาณ
ทั้ง ๒ ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในญาณทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ ทัสสะและ
ภาวนา.

บทว่า ทสฺสนิ ได้แก่ โสดาปัตติมรรค. เพราะว่า โสดาปัตติ-
มรรคนั้นท่านกล่าวว่า ทสฺสนิ - ทัสสะ เพราะเห็นนิพพานก่อน.
ส่วนโคตรภูญาณ ย่อมเห็นนิพพานก่อนกว่าก็จริง, ถึงดังนั้นท่านไม่
เรียกว่าทัสสะ - เห็น เพราะไม่มีการละกิเลสที่ควรทำ เหมือนอย่างว่า
บุรุษผู้มาสู่สำนักของพระราชาด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้เห็นพระ-
ราชาผู้ประทับบนคอช้างเสด็จมาตามถนนแต่ที่ไกลเที่ยว ถูกเขาถามว่า
ท่านเฝ้าพระราชาแล้วหรือ แม้เห็นแล้วก็กล่าวว่า ข้าพเจ้ายังมิได้เฝ้า
เพราะความที่กิจอันบุคคลพึงกระทำตนยังมิได้กระทำฉะนั้น. จริงอยู่
โคตรภูญาณนั้นตั้งอยู่ในที่อวัชชนะ คือการนี้ถึงมรรค.

บทว่า ภาวนา ได้แก่ มรรค ๓ ที่เหลือ. เพราะมรรค ๓ ที่
เหลือนั้นย่อมเกิดขึ้น ด้วยสามารถภาวนาในธรรมที่เห็นแล้วด้วยปฐม-
มรรคนั้นเอง, ไม่เห็นอะไร ๆ ที่ไม่เคยเห็น, ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า
ทสฺสนิ. แต่ภายหลังท่านไม่กล่าวว่า ทวินัน ญาณัน - แห่งญาณ
๒ อย่าง เพราะภาวนามรรคยังไม่เสร็จ แล้วกล่าวว่า ญาณวิโมกฺเข
กุสลดตา-ความเป็นผู้ฉลาดในญาณและวิโมกข์ หมายถึงผู้ได้โสดา-
ปัตติมรรค สกทาคามิมรรคและอนาคามิมรรค, แต่พึงทราบว่ ท่าน

กล่าวว่า **ทวินัน ฌานัน กุสลดตา** - ความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒
อย่าง เพราะภาวนามรรคของผู้ได้อรหัตมรรคเสร็จแล้ว.

จบ อรรถกถามรรคญาณนิตเทศ

ผลญาณนิตเทศ

[๑๔๘] ปัญญาในการระงับปโยคะ เป็นผลญาณอย่างไร ?

ในขณะที่แห่งโศดาปัตติมรรค **ญาณชื่อสัมมาทิฐิ** เพราะอรรถ
ว่าเห็น ย่อมออกจากมิจฉาทิฐิ ย่อมออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตาม
มิจฉาทิฐินั้น จากขันธทั้งหลายและจากสรรพนิมิตภายนอก สัมมา
ทิฐิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณสมบัติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับ
ปโยคะนั้นเป็นผลของมรรค **ญาณชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ** เพราะอรรถ
ว่าคำริออก ย่อมออกจากมิจฉาสังกัปปะ...ชื่อว่าสัมมาวาจา เพราะ
อรรถว่ากำหนดเอา ย่อมออกจากมิจฉาวาจา...ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ
เพราะอรรถว่าเป็นสมุฏฐาน ย่อมออกจากมิจฉากัมมันตะ...ชื่อว่าสัม
มาอาชีวะ เพราะอรรถว่าชาวฝอ ย่อมออกจากมิจฉาอาชีวะ...ชื่อว่า
สัมมาวายามะ เพราะอรรถว่าประคองไว้ ย่อมออกจากมิจฉาวายามะ...
ชื่อว่าสัมมาสติ เพราะอรรถว่าตั้งมั่น ย่อมออกจากมิจฉาสติ...ชื่อว่า
สัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากมิจฉาสมาธิ ออกจาก

เหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจาสมานนั้น จากขันธทั้งหลาย และจาก
สรรพนิมิตภายนอก สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับ
ปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้นเป็นผลของมรรค.

[๑๔๙] ในขณะแห่งสกทาคามิมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ
เพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน
ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆา-
नुสัย ส่วนหยาบ ๆ ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจาสมานนั้น
จากขันธทั้งหลายและจากสรรพนิมิตภายนอก สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้น
เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้นเป็นผล
ของมรรค.

[๑๕๐] ในขณะแห่งอนาคามิมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ
เพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน
ย่อมออกจากกามราคะสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ส่วน
ละเอียด ๆ ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจาสมานนั้น จาก
ขันธทั้งหลายและจากสรรพนิมิตภายนอก สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้น
เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะที่ออกนั้น
เป็นผลของมรรค.

[๑๕๑] ในขณะแห่งอรหัตมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะ
อรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อม

ออกจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ ถีนมิทธะ อวิชา
ภวราคานุสัย มานานุสัย อวิชชานุสัย ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็น
ไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น จากขันธทั้งหลายและจากสรรพนิมิตภายนอก
สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกไปนั้น
การระงับปโยคะที่ออกนั้นเป็นผลของมรรค.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถรู้ว่าชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการระงับปโยคะ
ที่ออกนั้น เป็นผลญาณ.

๑๒. อรรถกถาผลญาณนิเทศ

๑๔๘ - ๑๕๑] พึงทราบวินิจฉัยในผลญาณนิเทศดังต่อไปนี้.

บทว่า **ตํ ปโยคปฏิบัติปุตฺตทตฺตา** - เป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออก
นั้น ความว่า เพราะความที่ปโยคะที่ออกทั้งภายในและภายนอกนั้น
เป็นคุณชาติระงับแล้ว. จริงอยู่ มรรค ชื่อว่า ย่อมทำปโยคะที่ออก
จากทั้งสอง ทั้งภายในและภายนอก ด้วยการละกิเลสในขณะของตน.
การระงับอันเป็นปโยคะที่ออกจากทั้งสอง ทั้งภายในและภายนอก แห่ง
มรรคเป็นอันชื่อว่าสงบแล้ว เพราะละกิเลสได้ในขณะแห่งผล.

บทว่า **อุปฺปชฺชติ** - ย่อมเกิดขึ้น ความว่าญาณย่อมเกิดขึ้น
ครั้งเดียว หรือ ๒ ครั้ง ในลำดับแห่งมรรค. แต่เกิดขึ้นหลายครั้ง

ในกาลแห่งผลสมบัติ, ย่อมเกิดแก่ผู้ออกจากนิโรธ ๒ ครั้ง, ญาณแม้ทั้งหมดย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระจัมปโยคะที่ออกนั้น.

บทว่า มกฺกสฺสเสถ - ผล - การระจัมปโยคะนั้นเป็นผลของมรรค คือ ท่านเพ่งถึงผล จึงทำให้เป็นนปฺงสกลิงค์ แม้ในขณะแห่งสททาคามรรคเป็นต้น ก็พึงทราบการประกอบการออกด้วยอำนาจองค์แห่งมรรคองค์หนึ่ง ๆ นั้นแหละ.

จบ อรรถกถาผลญาณนิตเทศ

วิมุตติญาณนิตเทศ

[๑๕๒] ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสนั้น ๆ อันอริยมรรคนั้น ๆ ตัดเสียแล้ว เป็นวิมุตติญาณอย่างไร ?

อุปกิเลสแห่งจิตของตน คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจนา สิลฺลพตฺ-ปรามาส ทิฏฐานุสสัย วิจิกิจจานุสสัย เป็นกิเลสอันโศคาปตติมรรคตัดขาดดีแล้ว จิตที่หลุดพ้นจากอุปกิเลส ๕ ประการนี้ พร้อมด้วยปรีชญาณ กิเลส เป็นอันพ้นแล้วด้วยดี. ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้วิมุตตินั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสเหล่านั้น ๆ อันอริยมรรคนั้น ๆ ตัดเสียแล้ว เป็นวิมุตติญาณ.

๑๓. อรรถกถาวิมุตติญาณนิเทศ

[๑๕๒] พึงทราบวินิจฉัยในวิมุตติญาณนิเทศดังต่อไปนี้.

บทว่า สกกายทิฏฐิ - ความเห็นว่าเป็นตัวตน มีวิเคราะห์ว่า
ชื่อว่า สกกายทิฏฐิ เพราะอรรถว่าความเห็นในกาย กล่าวคือ ชนธ-
ปัญจกอันมีอยู่ หรือในกายนั้นอันมีอยู่เอง.

บทว่า วิจิกิฉา - ความไม่แน่ใจ มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า วิจิกิฉา
เพราะอรรถว่าปราศจากความแน่ใจ หรือ เมื่อค้นหาสภาวะธรรมเป็น
เหตุยากลำบาก.

บทว่า สิลพพตปราคาส - ความลบล้างศีลและพรต มี
วิเคราะห์ว่า เป็นผู้ถือมั่นยึดมั่นว่า ความหมกมิดด้วยศีลด้วยพรต.
ชื่อว่า สิลพพตปราคาส เพราะอรรถว่าผู้ถือมั่นยึดมั่นนั้น ละเลย
สภาวะธรรมลบล้างแต่สิ่งอื่น. เมื่อทิฏฐิแม้มีอยู่ทั้งสองอย่าง ท่านก็ยัง
กล่าวถึงสักกายทิฏฐิ เพื่อแสดงถึงการละทิฏฐิทั้งหมด ด้วยการละสักกาย-
ทิฏฐิ มีวัตถุ ๒๐ อย่างอันเป็นปกติ โดยยึดถือสักกายทิฏฐิตามปกติ
เว้นการคาดคะเน และการอ้างผู้อื่น. ส่วนสิลพพตปราคาส พึงทราบ
ว่า ท่านกล่าวไว้ต่างหากเพื่อแสดงถึงมิจฉาปฏิบัติของคนที่หลายผู้
ปฏิบัติด้วยคิดว่า เราปฏิบัติปฏิบัติทางบริสุทธิ์. ท่านกล่าวถึงทิวฏฐานุสัย.
ความเห็นผิดอันนอนอยู่ในสันดาน วิจิกิฉานุสัย - ความลังเลใจอัน
นอนอยู่ในสันดาน เพื่อแสดงถึงการละด้วยละอนุสัย แม้ ๓ อย่างนั้น

แหละ. มิใช่เพราะกิเลสต่างกัน. บทว่า **อุปฺภกิเลสา** - อุปฺภกิเลสทั้งหลาย มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า **กิเลสา** เพราะอรรถว่าทำให้เศร้าหมอง ทำให้เดือดร้อน ทำให้ลำบาก. ชื่อว่า **อุปฺภกิเลสา** เพราะอรรถว่าเป็นกิเลสร้ายมีกำลังแรง.

บทว่า **สมฺมา สมฺมจฺจินฺนา โหฺนติ** - เป็นกิเลสอันพระโสดาปัตติมรรคตัดขาดดีแล้ว คือ ตัดขาดด้วยดี เพราะ ดับไม่เกิดขึ้นอีก ด้วยสมฺมจฺเจทฺสประหาณ.

บทว่า **สปรียฺญานเห** - พร้อมด้วยปรีชญาณกิเลส ได้แก่ กิเลสครอบงำ มีวิเคราะห์ว่า กิเลสทั้งหลาย ชื่อว่า **ปรีชฺญาน** เพราะอรรถว่าหุ้มห่อจิตเกิดขึ้น. บทนี้เป็นชื่อของกิเลสทั้งหลาย อันเนื่องด้วยความประพฤติ. ชื่อว่า **สปรียฺญาน** เพราะอรรถว่าพร้อมด้วยปรีชญาณกิเลส คือ อุปฺภกิเลสอันนอนอยู่ในสันดาน.

บทว่า **จิตฺตํ วิมุตฺตํ โหฺติ** - จิตเป็นอันพ้นแล้ว ความว่า จิตเป็นไปด้วยอำนาจแห่งสันตติ เพราะกิเลสเหล่านั้นทำให้เกิดในที่ไมสมควร ชื่อว่า เป็นอันพ้นแล้วจากกิเลสเหล่านั้น. จิตนั้นนั่นแล ชื่อว่า **วิมุตฺตํ** เพราะพ้นแล้วด้วยดี.

บทว่า **ตํ วิมุตฺติญาตญฺเณ** คือ เพราะอรรถว่ารู้วิมุตตินั้น

จบ อรรถกถาวิมุตติญาณนิตเทศ

ปัจจเวกขณะญาณนิเทศ

[๕๓] อุปกิเลสแห่งจิตของตน คือ การมราคสังโยชน์ ปฏิม-
สังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนหยาบ ๆ เป็นกิเลสอันสก-
ทาคามีมรรคตัดขาดดีแล้ว จิตที่หลุดพ้นจากอุปกิเลส ๔ ประการนี้
พร้อมด้วยปริยฐานกิเลส เป็นอันพ้นแล้วด้วยดี ชื่อว่าญาณ เพราะ
อรรถารู้วิมุตตินั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถารู้ชัด เพราะเหตุนั้น
ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสนั้น ๆ อันอริยมรรค
นั้น ๆ ตัดเสียแล้ว เป็นวิมุตติญาณ.

[๑๕๔] อุปกิเลสแห่งจิตของตน คือ กามราคสังโยชน์ ปฏิม-
สังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียดๆ เป็นกิเลสอัน
อนาคามีมรรคตัดขาดดีแล้ว จิตที่หลุดพ้นจากอุปกิเลส ๔ ประการนี้
พร้อมด้วยปริยฐานกิเลส เป็นอันพ้นแล้วด้วยดี. ชื่อว่าญาณ เพราะ
อรรถารู้วิมุตตินั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถารู้ชัด เพราะเหตุนั้น
ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสนั้น ๆ อันอริยมรรค
นั้น ๆ ตัดเสียแล้ว เป็นวิมุตติญาณ.

[๑๕๕] อุปกิเลสแห่งจิตของตน คือ รูปราคะ อรูปราคะ
มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัยเป็น
กิเลสอันอรหัตมรรคตัดขาดดีแล้ว จิตที่หลุดพ้นจากอุปกิเลส ๘ ประการ

นี้ พร้อมด้วยปริยฐานกิเลส เป็นอันพ้นแล้วด้วย ชื่อว่าญาณ เพราะ
อรรถารู้วิมุตตินั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถารู้ชัด เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสเหล่านั้น อันอริยมรรค
นั้นๆ ตัดเสียแล้ว เป็นวิมุตติญาณ.

[๑๕๖] ปัญญาในการพิจารณาเห็นธรรมที่เข้ามาประชุมใน
ขณะนั้น เป็นปัจเจกขณญาณอย่างไร ?

ในขณะแห่งโศคาปัตติมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะ
อรรถาเห็น ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ เพราะอรรถาคำรื้ออก ชื่อว่า
สัมมาวาจา เพราะอรรถากำหนดเอา ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ เพราะ
อรรถาเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ เพราะอรรถาขาวผ่อง
ชื่อว่าสัมมาวายามะ เพราะอรรถาประคองไว้ ชื่อว่าสัมมาสติ เพราะ
อรรถาตั้งมั่น ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถาไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า
สติสัมโพชฌงค์ เพราะอรรถาตั้งมั่น ชื่อว่าธรรมวิจยสัมโพชฌงค์
เพราะอรรถาเลือกเฟ้น ชื่อว่าวิริยสัมโพชฌงค์ เพราะอรรถาประ-
คองไว้ ชื่อว่าปิติสัมโพชฌงค์ เพราะอรรถาแผ่ซ่านไป ชื่อว่า
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เพราะอรรถาสงบระงับ ชื่อว่าสมาธิสัม-
โพชฌงค์ เพราะอรรถาไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์
เพราะอรรถาพิจารณาหาทาง ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะอรรถา
ไม่หวั่นไหว เพราะความไม่มีศรัทธา ชื่อว่าวิริยพละ เพราะอรรถา

ไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน **ชื่อว่าสติพละ** เพราะอรรถว่า
ไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท **ชื่อว่าสมาธิพละ** เพราะอรรถว่า
ไม่หวั่นไหวเพราะความฟุ้งซ่าน **ชื่อว่าปัญญาพละ** เพราะอรรถว่า
ไม่หวั่นไหวเพราะอวิชา **ชื่อว่าสัทธินทรีย์** เพราะอรรถว่าน้อมใจเชื่อ
ชื่อว่าวิริยินทรีย์ เพราะอรรถว่าประคองไว้ **ชื่อว่าสตินทรีย์** เพราะ
อรรถว่าตั้งมั่น **ชื่อว่าสมาธินทรีย์** เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน **ชื่อว่า**
ปัญญินทรีย์ เพราะอรรถว่าเห็น **ชื่อว่าอินทรีย์** เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่
ชื่อว่าพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว **ชื่อว่าสัมโพชฌงค์** เพราะ
อรรถว่านำออก **ชื่อว่ามรรค** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุ **ชื่อว่าสติปัฏฐาน**
เพราะอรรถว่าตั้งมั่น **ชื่อว่าสัมมปธาน** เพราะอรรถว่าตั้งไว้ **ชื่อว่า**
อิทธิบาท เพราะอรรถว่าสำเร็จ **ชื่อว่าสัจจะ** เพราะอรรถว่าจริงแต่
ชื่อว่าสมณะ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน **ชื่อว่าวิปัสสนา** เพราะอรรถว่า
พิจารณาเห็น **ชื่อว่าสมถวิปัสสนา** เพราะอรรถว่ามีกิจอย่างเดียวกัน
ชื่อว่าเป็นคู่ เพราะอรรถว่าไม่ล่วงเกินกัน **ชื่อว่าศีลวิสุทธิ** เพราะ
อรรถว่าสำรวจ **ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ** เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน **ชื่อว่าทัญญู-**
วิสุทธิ เพราะอรรถว่าเห็น **ชื่อว่าวิโมกข์** เพราะอรรถว่าหลุดพ้น
ชื่อว่าวิชา เพราะอรรถว่าแทงตลอด **ชื่อว่าวิมุตติ** เพราะอรรถว่าปล่อย
ชื่อว่าขยญาณ เพราะอรรถว่าตัดขาด **ชื่อว่าฉันทะ** เพราะอรรถว่าเป็น
มูล **ชื่อว่ามนสิการ** เพราะอรรถว่าเป็นสมุฏฐาน **ชื่อว่าผัสสะ** เพราะ

อรรถว่าเป็นที่รวม ชื่อว่าเวทนา เพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุม ชื่อว่า
สมาธิ เพราะอรรถว่าเป็นประธาน ชื่อว่าสติ เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่
ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ายิ่งกว่าธรรมอื่นๆ ชื่อว่าวิมุตติ เพราะอรรถ
ว่าเป็นแก่นสาร ชื่อว่านิพพานอันหยั่งลงในอมตะ เพราะอรรถว่า
เป็นแก่นสาร ชื่อว่านิพพานอันหยั่งลงในอมตะ เพราะอรรถว่า
เป็นที่สุด ธรรมเหล่านี้ เข้ามาประชุมกันในขณะที่นั้น พระโยคาวจร
ออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นธรรมเหล่านี้เข้ามาประชุมกัน
ในขณะที่นั้น.

[๕๕๑] ในขณะที่แห่งโสคาปัตติผล ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ
เพราะอรรถว่าเห็น ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ เพราะอรรถว่าคาริออก ฯลฯ
ชื่อว่าอนุปปาทญาณ คือญาณในความไม่เกิดขึ้น เพราะอรรถว่าระงับ
ชื่อว่าฉันทะ เพราะอรรถว่าเป็นมูล ชื่อว่ามนสิการ เพราะอรรถว่า
เป็นสมุฏฐาน... ชื่อว่าวิมุตติ เพราะอรรถว่าเป็นแก่นสาร ชื่อว่านิพ
พานอันหยั่งลงในอมตะ เพราะอรรถว่าเป็นที่สุด ธรรมเหล่านี้เข้ามา
ประชุมกันในขณะที่นั้น พระโยคาวจรออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมพิจารณา
เห็นว่า ธรรมเหล่านี้เข้ามาประชุมกันในขณะที่นั้น.

[๕๕๒] ในขณะที่แห่งสกทาคามิมรรค ฯลฯ ในขณะที่แห่ง
สกทาคามีผล ฯลฯ ในขณะที่แห่งอนาคามิมรรค ฯลฯ ในขณะที่แห่ง
อนาคามีผล ฯลฯ ในขณะที่แห่งอรหัตมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ

เพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าขยญาณ เพราะอรรถว่าตัดขาด ชื่อว่า
ฉันทะ เพราะอรรถว่าเป็นมูล ฯลฯ ชื่อว่านิพพานอันหยั่งลงในอมตะ
เพราะอรรถว่าเป็นที่สุด ธรรมเหล่านี้เข้ามาประชุมกันในขณะนั้น
พระโยคาวจรออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นว่า ธรรมเหล่านี้
เข้ามาประชุมกันในขณะนั้น.

[๑๕๕] ในขณะแห่งอรรถผล ญาณชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะ
อรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าอนุปปาตญาณ เพราะอรรถว่าระงับ ชื่อว่า
ฉันทะ เพราะอรรถว่าเป็นมูล ฯลฯ ชื่อว่านิพพานอันหยั่งลงในอมตะ
เพราะอรรถว่าเป็นที่สุด ธรรมเหล่านี้เข้ามาประชุมกันในขณะนั้น
พระโยคาวจรออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นว่า ธรรมเหล่านี้
เข้ามาประชุมกันในขณะนั้น.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็น
ธรรมที่ประชุมกันในขณะนั้น เป็นปัจจุเวกขณญาณ.

๑๔. อรรถกถาปัจจุเวกขณญาณนิทเทส

๑๕๓ - ๑๕๕] พึงทราบวินิจฉัยในปัจจุเวกขณญาณนิทเทส
ดังต่อไปนี้ พระสารีบุตรเถระครั้งกล่าวองค์แห่งมรรคไว้แผนกหนึ่ง ๆ

ก่อน เพราะอรรถว่าเป็นเหตุในขณะแห่งมรรคนั่นเอง แล้วจึงแสดงถึงโพชฌงค์ไว้แผนกหนึ่งโดยความเป็นองค์แห่งอริยะ อันได้ชื่อว่า โพธิ เพราะอรรถว่าตรัสรู้ธรรมอันเป็นองค์แห่งมรรค และมีใช้องค์แห่งมรรคอีก. จริงอยู่ สติสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นองค์แห่งมรรคอย่างเดียว, ปิติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ มิใช้องค์แห่งมรรค.

บรรดาธรรมทั้งหลายที่แสดงไว้ต่างหาก โดยเป็นพลและอินทรีย์ สรรพทานั้นมิใช่เป็นองค์แห่งมรรค. พระสาริบุตรเถระเมื่อจะแสดงธรรมที่เกิดในขณะแห่งมรรคอีก ด้วยสามารถเป็นหมวดหมู่ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **อาธิปเตยฺยญฺเฐน** - ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **อุปฺปญฺจํ** - ชื่อว่าสติปัฏฐาน เพราะอรรถว่าตั้งมั่น ความว่า สติเป็นไปในกาย เวทนา จิต ธรรมมีนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวกันเท่านั้น ทั้ง ๔ อย่างนั้น ชื่อว่าสติปัฏฐาน ด้วยสามารถให้สำเร็จกิจในการละความสำคัญว่า งาม เป็นสุข เทียง เป็นตัวตน, วิริยะอย่างเดียวกันเท่านั้น มีนิพพานเป็นอารมณ์ ชื่อว่าสัมมัปธาน ๔ ด้วยให้สำเร็จกิจ คือ ละอกุศลที่เกิดแล้วและอกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ให้สำเร็จกิจ คือ ความเกิดขึ้นแห่งกุศลที่ยังไม่เกิด และความตั้งอยู่แห่งกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว.

บทว่า ตถฺยเจณ สจฺจา - ชื่อว่าสัจจะ เพราะอรรถว่าจริงแท้
ความว่า ชื่อว่าอริยสัจ ๔ เพราะอรรถว่าไม่ผิด ในความเป็นสัจจะมี
ทุกข์เป็นต้น. อนึ่ง ในบทนี้ อริยสัจ ๔ นั้นแหละ ชื่อว่าประชุมกัน
ในครั้งนั้น เพราะอรรถว่าเป็นการรู้แจ้งแทงตลอด. และท่านกล่าวถึง
นิพพานไว้ต่างหากว่า อมโตะธัมมํ นิพฺพานํ - หยั่งลงสู่อมตะ คือ พระ-
นิพพาน. ส่วนธรรมที่เหลือชื่อว่าประชุมกันในครั้งนั้น เพราะอรรถว่า
ได้รับเฉพาะ. ในบทนี้ควรตัดสินใจว่า พระโยคาวจรย่อมพิจารณาสัจจะ ๔
อย่างแน่นอนในที่สุดแห่งมรรคผล เพราะคำว่า ตถฺยเจณ สจฺจา
ตทา สมฺมทณฺคตา - ชื่อว่าสัจจะประชุมกันในครั้งนั้น เพราะอรรถว่า
เป็นสภาวะจริงแท้. และเพราะคำว่า กตํ กรณียํ นาปรี อิตฺตตฺต
ตยาติ ปชานาติ - ย่อมรู้ว่าการที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่
ควรทำเพื่ออย่างนี้อีก จึงเป็นอันกล่าวถึงการพิจารณาว่า ทุกข์อันเรา
กำหนดรู้แล้ว สมุทัยอันเราละแล้ว นิโรธอันเราทำให้แจ้งแล้ว
มรรคอันเราเจริญแล้ว. การพิจารณาอย่างนั้นสมควร.

อนึ่ง ในบทว่า สมุทโย นี พิงฺทราบถึงกิเลสที่ทำลายด้วยมรรค
นั้นๆ นั้นแล. ด้วยการพิจารณาสมุทัยที่ท่านกล่าวไว้ในบทนี้ ในอรรถ-
กถา ท่านจึงกล่าวว่า การพิจารณาภิเลส ๒ อย่าง การพิจารณามรรค
๑. วิ. มหา. ๔/๒๑.

ผล นิพพานมาแล้วโดยสรุปในที่นี้. ท่านมิได้กล่าวถึงการพิจารณาทุกข์อย่างเดียวเท่านั้น. ถึงท่านไม่กล่าวไว้ก็จริง ที่แท้แล้วควรถือเอาตามที่ปรากฏในบาลีและตามความเหมาะสม. จริงอยู่เมื่อการรู้แจ้งแทงตลอด **สัจจะ** สำเร็จแก่ผู้ปฏิบัติเพื่อรู้แจ้งแทงตลอดสัจจะ การพิจารณาถึงกิจที่ **ทำเสร็จแล้วด้วยตนเอง** เป็นความสมควรทีเดียว.

บทมีอาทิว่า **อวิกุเขปญฺเฐน สมโถ** - ชื่อว่าสมถะ เพราะ
อรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ความว่า พระสารีบุตรเถระกล่าวธรรม คือ สมถะ
และวิปัสสนาอันสัมปยุตด้วยมรรค เพื่อแสดงโดยอรรถมีรสอย่างเดียวกัน และโดยอรรถอันไม่ถ่วงลำกัน.

บทว่า **อวิกุเขปญฺเฐน สลฺลวิสุทฺธิ** - ชื่อว่าสลวิสุทฺธิ เพราะอรรถ
ว่าสำรวม ได้แก่ มีวาจาชอบ มีกรงานชอบ มีการเลี้ยงชีพชอบ.

บทว่า **อวิกุเขปญฺเฐน จิตฺตวิสุทฺธิ** - ชื่อว่าจิตตวิสุทฺธิ เพราะ
อรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ได้แก่ มีความตั้งใจชอบนั่นเอง.

บทว่า **ทสฺสนญฺเฐน ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ** - ชื่อว่าทิฏฐิวิสุทฺธิ เพราะ
อรรถว่าเห็น ได้แก่ เห็นชอบนั่นเอง.

บทว่า **วิมุตฺตญฺเฐน** เพราะอรรถว่าหลุดพ้น คือ หลุดพ้นจาก
กิเลส ทำลายด้วยมรรค ด้วยความเด็ดขาด หรือน้อมไปในอารมณ์ คือ
นิพพาน.

บทว่า วิโมกฺโข - ความหลุดพ้น ได้แก่ ความหลุดพ้นโดย
เด็ดขาด คือ อริยมรรคนั่นเอง.

บทว่า ปฏิเวชนฺฺญเณ วิชฺชา - ชื่อว่าวิชา เพราะอรรถว่า
แทงตลอด คือ แทงตลอดสัจจะ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ - เห็นชอบนั่นเอง.

บทว่า ปริจฺจาคฺญเณ วิมุตฺติ - ชื่อว่าวิมุตติ เพราะอรรถว่า
ปล่อย มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าวิมุตติ เพราะพ้นจากกิเลสนั้นด้วยการละ
กิเลสอันมรรคฆ่าแล้ว. ได้แก่ อริยมรรคนั่นเอง.

บทว่า สมฺมูເညးญเณ ขย ญาณ - ชื่อว่าขยญาณ เพราะ
อรรถว่าตัดขาด ความว่า ชื่อว่าอริยมรรคญาณทำความสิ้นไปแห่งกิเลส
ด้วยการตัดกิเลสได้เด็ดขาด. ได้แก่ เห็นชอบนั่นเอง.

พึงทราบฉันทะเป็นต้น โดยนัยดังได้กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล.
จริงอยู่ ในบทนี้พระสารีบุตรเถระแสดงโดยอาการเป็นเบื้องต้น ทาม
กลางและที่สุดแห่งมรรคในขณะมรรคนั้นแหละ.

อนึ่ง ในบทว่า วิมุตฺติ นี้ ได้แก่ มรรควิมุตตินั่นเอง.

อนึ่ง นิพพานแม้ท่านถือเอาในบทว่า ตถฺญเณ สจฺจา -
ชื่อว่าสัจจะ เพราะอรรถว่าจริงแท้ ก็พึงทราบว่าท่านกล่าวอีก เพื่อ
แสดงถึงความเป็นที่สุดในบทนี้. แม้ในขณะแห่งผลก็มีนัยนี้เหมือนกัน.
แต่ในบทนี้ว่า เหตุญเณ มคฺโค ชื่อว่ามรรค เพราะอรรถว่าเป็น

เหตุ ฟังทราบในความเป็นเหตุแห่งผลนั่นเอง.

บทว่า **สมมุปปชานา** ความเพียรชอบ ฟังทราบของท่านกล่าว เพราะความที่ผลอันเป็นกิจของความเพียรยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จแล้วในขณะเกิด. เพราะสัมมปชาน ย่อมไม่ได้ในขณะผลโดยประการอื่น. พระเถระผู้ยกโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ขึ้นในขณะแห่งมรรคกล่าวไว้ว่า ธรรม ๓๗ ประการที่เหลือ เว้นสัมมปชาน ๔ ย่อมได้ในขณะแห่งผล. ฟังทราบแม้สัจจะเป็นต้น ตามที่ประกอบด้วยสามารถเล่าเรื่องกิจมีกิจ คือ การแทงตลอดเป็นต้น อย่างนั้นเหมือนกัน.

อนึ่ง บทว่า **วิโมกฺโข** ได้แก่ ผลวิโมกข์.

บทว่า **วิมุตติ** ได้แก่ ผลวิมุตติ.

ชื่อ **อนุปฺปาตญาณ** - ญาณในความไม่เกิด เพราะอรรถว่า ระวัง มีความดังได้กล่าวแล้วนั้นแล.

บทว่า **วุฏฺฐหิตฺวา** - ออกแล้ว ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ด้วยอำนาจแห่งผล เพราะไม่มีการออกในระหว่าง.

บทว่า **อิเม ธมฺมา ตทา สมฺมทาคตา** - ธรรมเหล่านี้เริ่มเกิด ในครั้งนั้น ฟังทราบการเชื่อมใส่ **อติ ศัพท์** อันเป็นบาลีที่เหลือว่า พระโยคาวจรย่อมพิจารณาว่า ธรรมมีประการดังกล่าวแล้วเหล่านี้ เริ่มเกิดในขณะแห่งมรรค และในขณะแห่งผล ดังนี้.

จบ อรรถกถาปัจจุเวกขณญาณนิตเทศ

วัตถุนานัตตญาณนิตเทศ

[๑๖๐] ปัญญาในการกำหนดธรรมเป็นภายใน เป็นวัตถุนานัตตญาณอย่างไร ?

พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมทั้งหลายเป็นภายในอย่างไร ?

ย่อมกำหนด ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นภายใน.

[๑๖๑] พระโยคาวจรย่อมกำหนดจักขุเป็นภายในอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า จักขุเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร* อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้ามาประชุมแล้ว ว่า จักขุไม่มีแล้วมี มีแล้วจักขุไม่มี ย่อมกำหนดจักขุ โดยความเป็นของมีที่สุด กำหนดว่าจักขุไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา จักขุไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เลื่อมไปเป็นธรรมดา คลาย

๑. วิสุทธิมรรคบาลี หน้า ๒๒๐ - ๒๒๑ (พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๓) แสดงการเกิดของรูปธรรมไว้ว่า

อวิชชา ตณฺหา อุปาทานํ กมฺมุนฺติ อิมํ จตฺตาริ ฯ เปฯ ปจฺจยปริกฺคหํ
กโรติ = รูปธรรมนี้ มีเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้น ๕ อย่าง คือ อวิชชา ตณฺหา
อุปาทาน เป็นเหมือนมารดาผู้เป็นเหตุให้บุตรเกิด กรรม เป็นเหมือนบิดาผู้ทำให้
เกิด ส่วนอาหาร เป็นปัจจัยอุปการะรูปนั้นให้ดำรงอยู่เป็นเหมือนพี่เลี้ยงคอยอุ้มชู
ตามที่กล่าวมานี้แสดงถึงการเกิดของรูปธรรม เพราะธรรม ๕ คือ อวิชชา ตณฺหา
อุปาทาน กรรม และอาหาร. ส่วนในปฏิสัมภิทานี้ ท่านแสดงนัยอีกแบบหนึ่ง.

ไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา กำหนดจักขุโดยความเป็นของ
ไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์
ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนด
โดยความเป็นอิตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่
กำหนด ย่อมให้ราคะดับไป ไม่ให้เกิดขึ้น ย่อมสละกิน ไม่ยึดถือ
เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของ
เที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละความสำคัญว่าเป็นสุขได้
เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้
เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคะ
ได้ เมื่อให้ราคะดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละกิน ย่อมละความ
ยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดจักขุเป็นภายในอย่างนี้.

[๑๖๒] พระโยคาวจรย่อมกำหนดหูเป็นภายในอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า หูเกิดเพราะอวิชชา ฯลฯ พระโยคาวจรย่อม
กำหนดหูเป็นภายในอย่างนี้.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดจมูกเป็นภายในอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า จมูกเกิดเพราะอวิชชา ฯลฯ พระโยคาวจร
ย่อมกำหนดจมูกเป็นภายในอย่างนี้.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดลิ้นเป็นภายในอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า ลิ้นเกิดเพราะอวิชชา ฯลฯ พระโยคาวจร

ย่อมกำหนดคืนเป็นภายในอย่างนี้.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดกายเป็นภายในอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า กายเกิดเพราะอวิชชา ฯลฯ พระโยคาวจร
ย่อมกำหนดกายเป็นภายในอย่างนี้.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดใจเป็นภายในอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า ใจเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิด
เพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้า
ประชุมกันแล้วว่า ใจไม่มีแล้วมี มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดใจโดยความ
เป็นของมีที่สุด กำหนดว่า ใจไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน
ไปเป็นธรรมดา ใจไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น
มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา
ดับไปเป็นธรรมดา กำหนดใจโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนด
โดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดยความ
เป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอัตตา
ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังราคะให้ดับ
ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง
ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นทุกข์
ย่อมละความสำคัญว่าเป็นสุขได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตาย่อม
ละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อ

คล้ายกำหนด ย่อมละระคายได้ เมื่อยังระคายให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดใจเป็นภายในอย่างนี้ ย่อมกำหนดธรรมเป็นภายในอย่างนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดธรรมเป็นภายใน เป็นวิถุนานัตตญาณ.

๑๕. อรรถถาวัตถุนานัตตญาณนิเทศ

[๑๖๐ - ๑๖๒] ฟังทราบวินิจฉัยในวิถุนานัตตญาณนิเทศ ดังต่อไปนี้. บทว่า จกฺขุ อชฺฌตฺตํ วตฺตเตติ - พระโยคาวจรย่อมกำหนดจักขุเป็นภายใน ความว่า พระสารีบุตรเถระประสงค์จะกล่าวโดยอาการที่พระโยคาวจรนั้นกำหนดจักขุ จึงถามว่า กำหนดจักขุเป็นภายในอย่างไร แล้วแสดงอาการกำหนดโดยคำมีอาทิว่า จกฺขุ อวิชฺชา-สมฺภูตฺตํ วตฺตเตติ - ย่อมกำหนดว่า จักขุเกิดเพราะอวิชชา ดังนี้.

ฟังทราบความในบทเหล่านั้นดังต่อไปนี้ อวิชฺชา ตัณหาที่เป็นอดีต เป็นเหตุอุปถัมภ์ กรรมที่เป็นอดีตเป็นเหตุให้เกิด อาหารเป็นเหตุอุปถัมภ์ในบัดนี้. ด้วยบทนั้น เป็นอันท่านถือเอา อุตุและจิต อุปถัมภ์จักขุด้วย.

บทว่า จตฺตุนํ มหาภูตานิ อุปาทาย- จักฺขุอาศัยมหาภูตรูป ๔.
บทนี้เป็นนิจจวิริยัตถะลงในอรรถแห่งทุตติยวิริยัตถะ อธิบายว่า จักฺขุอาศัยมหาภูตรูป ๔ แล้วเป็นไป. ด้วยบทนั้น เป็นอันท่านแสดงถึงความเป็นปสาทจักฺขุ ปฏิเสธความเป็นสสัมภารจักฺขุ- เครื่องปรุงแต่งจักฺขุ.

บทว่า อุปุปฺปนํ - เกิดขึ้นแล้ว คือ เกิดขึ้นเฉพาะหน้า ด้วยอำนาจแห่งอัทธา - กาลอันยาวนาน หรือด้วยอำนาจแห่งขณะอันเป็นสันตติ - การสืบต่อ.

บทว่า สมุทาคตํ - เข้ามาประชุมแล้ว คือ ตั้งขึ้นแล้วจากเหตุ. ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ท่านแสดงถึงการกำหนดจักฺขุในส่วนเบื้องต้นแห่งวิปัสสนา.

ท่านแสดงถึงอนิจจานุปัสสนา ด้วยบทมีอาทิว่า อหุตุวา สมภูตํ - ไม่มี แล้วมี ความว่า ชื่อว่า ไม่มี แล้วมี เพราะไม่มีอยู่จากความเกิดในกาลก่อน. ชื่อว่า มีแล้ว จักไม่มี เพราะความไม่มีจากความเสื่อมต่อไป.

บทว่า อนุตฺตวนุตฺโต - โดยความเป็นของมีที่สูงสุด ความว่า ชื่อว่า อนุตฺตวา เพราะมีที่สูงสุด. มีที่สูงสุดนั้นแหละ ชื่อว่า อนุตฺตวนุตฺโต เหมือนบทว่า สติมนุโต คติมนุโต ธิติมนุโต จ โย อีส* - ผู้แสวงหาคุณเป็นผู้มีสติ มีคติ และมีธิติ. โดยความเป็นของมีที่สูงสุดนั้น. อธิบายว่า โดยความมีการดับไป.

บทว่า **อทุฐฐิ** - ไม่ยั่งยืน คือ ไม่มั่นคง เพราะตกไปในความ
ตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยประการทั้งปวง และเพราะไม่มีความเป็นของมันคง.

บทว่า **อสสุตติ** - ความไม่เที่ยง คือ ไม่แน่นอน.

บทว่า **วิปริณามธมมัม** มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา คือ
มีความแปรปรวนไปเป็นปกติด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ด้วยความขรา
และด้วยความมรณะ.

บทมีอาทิว่า **จกขุ อนิจฺจ** - จักขุไม่เที่ยง และบทมีอาทิว่า
จกขุ อนิจฺจโต - ย่อมกำหนดจักขุโดยความเป็นของไม่เที่ยง มีเนื้อ
ความดังได้กล่าวไว้แล้ว.

บทมีอาทิว่า **อวิชาตมฺภูโต** - เกิดเพราะอวิชา ย่อมสมควร
ที่เดียว เพราะในบทว่า มโน นี้ ท่านประสงค์เอาใจอันเป็นภวังค์.

ในบทนี้ว่า **อาหารสฺมฺภูโต** - เกิดเพราะอาหาร พึงทราบ
ด้วยสามารถผัสสาหารและมโนสัญญาเจตนาหารประกอบกัน.

บทว่า **อุปฺปนฺโน** - เกิดขึ้นแล้ว พึงทราบด้วยสามารถแห่ง
อัทธา - กาลอันยาวนานและสันตติ - การสืบต่อ.

จบ อรรถกถาวิฏฏณานัตตญาณนันทเทส

โคจรนัตตญาณนิตเทศ

[๑๖๓] ปัญญาในการกำหนดธรรมเป็นภายนอก เป็นโคจร-
นัตตญาณอย่างไร พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมทั้งหลายเป็นภาย
นอกอย่างไร ?

พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
ธรรมารมณ์เป็นภายนอก.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปเป็นภายนอกอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า รูปเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิด
เพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้ามา
ประชุมแล้ว รูปไม่มีแล้วมี มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดรูป โดยความ
เป็นของมีที่สุด กำหนดว่ารูปไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไป
เป็นธรรมดา รูปไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มี
ความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา
ดับไปเป็นธรรมาย่อมกำหนดรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนด
โดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดยความ
เป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอนัตตา
ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังราคะ
ให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสลละกิน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็น

ของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดย
ความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย
ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคะได้ เมื่อยังราคะ
ให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้
พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปเป็นภายนอกอย่างนี้.

[๑๖๔] พระโยคาวจรย่อมกำหนดเสียงเป็นภายนอกอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า เสียงเกิดเพราะอวิชชา ฯลฯ พระโยคาวจร
ย่อมกำหนดเนียงเป็นภายนอกอย่างนี้,

พระโยคาวจรย่อมกำหนดเป็นภายนอกอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า รสเกิดเพราะอวิชชา ฯลฯ พระโยคาวจร
ย่อมกำหนดรสเป็นภายนอกอย่างนี้.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดโณภูมัพพะเป็นภายนอกอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า โณภูมัพพะเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา
ย่อมกำหนดโณภูมัพพะเป็นภายนอกอย่างนี้.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมารมณฺ์เป็นภายนอกอย่างไร ?

ย่อมกำหนด ธรรมารมณฺ์เกิดเพราะตัณหา
เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร เกิดแล้ว เข้าประชุมพร้อมแล้วว่า
ธรรมารมณฺ์ไม่มีแล้วมี มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดธรรมารมณฺ์โดยความ

เป็นของมีที่สุก กำหนดว่า ธรรมารมณ์ไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความ
แปรปรวนเป็นธรรมดา ธรรมารมณ์ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัย
ปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลาย
ไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา ย่อมกำหนดธรรมารมณ์โดยความ
เป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความ
เป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา
ไม่กำหนดโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลาย
กำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังระคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่
ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่า
เป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละความสำคัญว่า
เป็นสุขได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็น
ตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อม
ละระคะได้ เมื่อยังระคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละคืน
ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมารมณ์เป็นภาย
นอกอย่างนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนด
ธรรมเป็นภายนอก เป็นโคจรนาคตญาณ.

อรรถกถา โฉรณานัตตญาณนิตเทศ

[๖๓ - ๑๖๔] พึงทราบวินิจฉัยในโฉรณานัตตญาณนิตเทศ
ดังต่อไปนี้. บทว่า ฐเป พหิทธา วตฺเตติ พระโยคาวจรย่อม
กำหนดรูปเป็นภายนอก ความว่า ย่อมกำหนดรูปายตนธรรมอันเป็น
ภายนอกจากภายใน.

บทมีอาทิว่า อวิชาสมภูตา - เกิดเพราะอวิชา ท่านกล่าว
ไว้แล้ว เพราะกัมมชรูปนัยเนื่องด้วยอัธภาพ. จริยังอยู่ แม้อาหารก็เป็น
ปัจจัยอุปถัมภ์กัมมชรูป. แต่เพราะเสียงเป็นสมภูฐานแห่งอุตุและจิต
ท่านจึงไม่กล่าวถึงธรรมหมวด ๔ มีเกิดเพราะอวิชาเป็นต้น. เพราะ
โณฏฐัพพะเป็นมหาภูตรูปเอง ท่านจึงไม่กล่าวว่าอาศัยมหาภูตรูป ๔.

อนึ่ง ในบทว่า ธมฺมา นี้ ได้แก่ ขันธ์ไม่มีรูป ๓ อันประกอบ
ด้วยใจอันเป็นกาวังค์. สุขุมรูปอื่นนัยเนื่องในธรรมายตนะ แม้มีกรรม
เป็นสมภูฐานและรูปเป็นต้น แม้ทั้งหมด. อีกอย่างหนึ่ง รูปใด ๆ ย่อม
เกิดขึ้นด้วยกรรมใด ๆ. พึงทราบรูปนั้น ๆ ด้วยกรรมนั้น.

จริยังอยู่ ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น แม้นับเนื่องในสันดาน
ของคนก็ไม่พึงสงเคราะห์เข้าไปทั้งหมด. เพราะแม้รูปอันเนื่องด้วย
อนินทรีย์เป็นต้น ก็เข้าถึงวิปัสสนาได้. ฉะนั้นพึงทราบการสงเคราะห์
ธรรมเหล่านั้นด้วยบทว่า กมฺมสมภูตํ - เกิดเพราะกรรม. เพราะแม้

ธรรมเหล่านั้นก็มีอยู่ตั้งขึ้นเพราะกรรม เป็นปัจจัยทั่วไปแก่สรรพสัตว์.
ก็อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า รูปเป็นต้นอันเนื่องด้วยอนินทรีย์ไม่เข้า
ถึงวิปัสสนาได้.

แต่คำนั้นผิด เพราะในบาลีมีคำอาทิว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญา ย ปสฺสติ

อถ นิพฺพินฺนํ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.^๑

เมื่อใดบุคคลย่อมเห็นด้วยปัญญาว่า สังขาร
ทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง, เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายใน
ทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งวิสุทธิ - ความหมดจด.

อนึ่ง ในวิสุทธิมรรคท่านกล่าวว่า บุคคลบางคนในโลกนี้
พิจารณาเห็นแจ้งสังขารภายในแต่ต้น. แต่เพราะการออกไปจากมรรค
ย่อมมิไม่ได้ด้วยเพียงเห็นภายในบริสุทธิเท่านั้น แม้ภายนอกก็พึงเห็น
ด้วย. เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรย่อมเห็นแจ้ง แม้ชั้นของผู้อื่น
แม้สังขารอันเป็นอนุปาทินนกะว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา.
ดังนั้นจึงควรปรารภณาแม้การกำหนดจักษุเป็นต้น ของผู้อื่น แม้การ

กำหนดรูปอันเนื่องด้วยอนินทรีย์เป็นต้น. ฉะนั้น สังขารอันเป็นไปใน
ภูมิ ๓ ชื่อว่าไม่เข้าถึงวิปัสสนาข้อมไม่มี.

จบ อรรถกถาโคจรนันทัตถญาณนิตเทส

จริยานันทัตถญาณนิตเทส

[๑๖๕] ปัญญาในการกำหนดจริยา เป็นจริยานันทัตถญาณ
อย่างไร ?

จริยาในบทว่า จริยา มี ๓ คือ วิญญานจริยา อัญญานจริยา
ญาณจริยา.

วิญญานจริยาเป็นไฉน ?

กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการดูรูปทั้งหลายเป็นอphyakกฤต เป็น
วิญญานจริยา จักขุวิญญานอันเป็นแต่เพียงเห็นรูป เป็นวิญญานจริยา
เพราะได้เห็นรูปแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญาน
จริยา เพราะขึ้นสู่รูปแล้ว มโนวิญญานธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญาน
จริยา กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการฟังเสียงเป็นอphyakกฤต เป็นวิญญาน
จริยา โสทวิญญานอันเป็นแต่เพียงฟังเสียง เป็นวิญญานจริยา เพราะ
ได้ฟังเสียงแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญานจริยา
เพราะขึ้นสู่เสียงแล้ว มโนวิญญานธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญานจริยา

กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการค้มกลืนเป็นอัพยากฤต เป็นวิญญูณจริยา
ฆานวิญญูณอันเป็นแต่เพียงค้มกลืน เป็นวิญญูณจริยา เพราะได้ค้ม
กลืนแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญูณจริยา
เพราะขึ้นสู่กลืนแล้ว มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญูณจริยา
กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการลิ้มรสเป็นอัพยากฤต เป็นวิญญูณจริยา
ชีวหาวิญญูณอันเป็นแต่เพียงลิ้มรส เป็นวิญญูณจริยา เพราะได้ลิ้ม
รสแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญูณจริยา เพราะ
ขึ้นสู่รสแล้ว มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญูณจริยา กิริยา
คือความนึกเพื่อต้องการถูกต้อง โสภณัพพะเป็นอัพยากฤต เป็นวิญญูณ
จริยา กายวิญญูณอันเป็นแต่เพียงถูกต้องโสภณัพพะ เป็นวิญญูณจริยา
เพราะได้ถูกต้องโสภณัพพะแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์
เป็นวิญญูณจริยา เพราะขึ้นสู่โสภณัพพะแล้ว มโนวิญญูณธาตุอันเป็น
วิบาก เป็นวิญญูณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการรู้แจ้งธรรมารมณ์
เป็นอัพยากฤต เป็นวิญญูณจริยา มโนวิญญูณอันเป็นแต่เพียงรู้แจ้ง
ธรรมารมณ์ เป็นวิญญูณจริยา เพราะรู้แจ้งธรรมารมณ์แล้ว มโนธาตุ
อันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญูณจริยา เพราะขึ้นสู่ธรรมารมณ์
แล้ว มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญูณจริยา.

[๑๖๖] คำว่า วิญญูณจริยา ความว่า ชื่อว่าวิญญูณจริยา
เพราะอรรถว่ากระทำไร ?

ชื่อว่าวิญญานจริยา เพราะอรรถว่า ประพติไม่มีราคะประพติ
ไม่มีโทสะ ประพติไม่มีโมหะ ประพติไม่มีมานะ ประพติไม่มีทิฏฐิ
ประพติไม่มีอุทธัจจะ ประพติไม่มีวิจิกิจา ประพติไม่มีอนุสัย
ประพติไม่ประกอบด้วยราคะ ประพติไม่ประกอบด้วยโทสะ ประพติ
ไม่ประกอบด้วยโมหะ ประพติไม่ประกอบด้วยมานะ ประพติไม่
ประกอบด้วยทิฏฐิ ประพติไม่ประกอบด้วยอุทธัจจะ ประพติไม่
ประกอบด้วยวิจิกิจา ประพติไม่ประกอบด้วยอนุสัย ประพติไม่
ประกอบด้วยกุศลกรรม ประพติไม่ประกอบด้วยอกุศลกรรม ประพติ
ไม่ประกอบด้วยการไม่มีโทษ ประพติไม่ประกอบด้วยกรรมไม่มีโทษ
ประพติไม่ประกอบด้วยกรรมดำ ประพติไม่ประกอบด้วยกรรมขาว
ประพติไม่ประกอบด้วยกรรมที่มีสุขเป็นกำไร ประพติไม่ประกอบ
ด้วยกรรมที่มีทุกข์เป็นกำไร ประพติไม่ประกอบด้วยกรรมที่มีสุขเป็น
วิบาก ประพติไม่ประกอบด้วยกรรมที่มีทุกข์เป็นวิบาก ประพติใน
อารมณ์ที่รู้แจ้งแล้ว วิญญานมีความประพติเห็นปานนี้ เหตุนั้นชื่อว่า
วิญญานจริยา จิตนี้บริสุทธิ์โดยปกติ เพราะอรรถว่าไม่มีกิเลส เหตุนั้น
จึงชื่อว่า วิญญานจริยา นี่ชื่อว่าวิญญานจริยา.

[๑๖๗] อัญญานจริยาเป็นไฉน ?

กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งราคะในรูปอันเป็นที่รัก
อันเป็นอภัยากฤต เป็นวิญญานจริยา ความเล่นไปแห่งราคะ เป็น

อัญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อการเล่นไปแห่งโทสะ ในรูปอัน
ไม่เป็นที่รัก อันเป็นอัพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา การเล่นไปแห่ง
โทสะ เป็นอัญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อการเล่นไปแห่งโมหะ
ในวัตถุที่มีได้เพ่งเล็งด้วยราคะและโทสะทั้งสองนั้น อันเป็นอัพยากฤต
เป็นวิญญาณจริยา การเล่นไปแห่งโมหะ เป็นอัญญาณจริยา กิริยา
คือความนึกเพื่อการเล่นไปแห่งมานะที่ผูกพัน อันเป็นอัพยากฤต เป็น
วิญญาณจริยา การเล่นไปแห่งมานะ เป็นอัญญาณจริยา กิริยาคือ
ความนึกเพื่อการเล่นไปแห่งทิฏฐิที่ยึดถือ อันเป็นอัพยากฤต เป็น
วิญญาณจริยา การเล่นไปแห่งทิฏฐิ เป็นอัญญาณจริยา กิริยาคือ
ความนึกเพื่อการเล่นไปแห่งอุทธัจจะที่ถึงความฟุ้งซ่าน อันเป็นอัพยา-
กฤต เป็นวิญญาณจริยา การเล่นไปแห่งอุทธัจจะ เป็นอัญญาณจริยา-
กิริยาคือความนึกเพื่อการเล่นไปแห่งวิจิกิจฉาที่ไม่ถึงความตกลงอัน
เป็นอัพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา การเล่นไปแห่งวิจิกิจฉา เป็น
อัญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อการเล่นไปแห่งอนุสัยที่ถึงความ
เป็นธรรมมีเรี่ยวแรง อันเป็นอัพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา ความ
เล่นไปแห่งอนุสัย เป็นอัญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อการเล่น
ไปแห่งราคะในเสียง ฯลฯ ในกลิ่น ในรส ในโผฏฐัพพะ ในธรรมา-
รมณ์ เป็นที่รัก อันเป็นอัพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา การเล่นไป
แห่งราคะ เป็นอัญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อการเล่นไปแห่ง
โทสะในธรรมารมณ์ไม่เป็นที่รัก อันเป็นอัพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา

ความเล่นไปแห่งโทสะ เป็นอัญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อความ
เล่นไปแห่งโมหะ ในวัตถุที่มีได้เพ่งเล็งด้วยราคะและโทสะทั้งสองนั้น
อันเป็นอภัยกฤต เป็นวิญญาณจริยา ความเล่นไปแห่งโมหะ เป็น
อัญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งทณฺหิที่ขี้ดื้อ อัน
เป็นอภัยกฤต เป็นวิญญาณจริยา ความเล่นไปแห่งทณฺหิ เป็นอัญญาณ
จริยา กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งอุทฺธจจะที่ถึงความฟุ้งซ่าน
อันเป็นอภัยกฤต เป็นวิญญาณจริยา ความเล่นไปแห่งอุทฺธจจะ เป็น
อัญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งวิจิกิจจาที่ไม่ถึง
ความตกลงอันเป็นอภัยกฤต เป็นวิญญาณจริยา ความเล่นไปแห่ง
วิจิกิจจา เป็นอัญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่ง
อนุสัยที่ถึงความเป็นธรรมมีเรี่ยวแรง อันเป็นอภัยกฤต เป็นวิญญาณ
จริยา ความเล่นไปแห่งอนุสัย เป็นอัญญาณจริยา.

[๑๖๘] คำว่า อัญญาณจริยา ความว่า ชื่อว่าอัญญาณจริยา
เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าอัญญาณจริยา เพราะอรรถว่า ประพตฺติมีราคะ ประพตฺติ
มีโทสะ ประพตฺติมีโมหะ ประพตฺติมีมานะ ประพตฺติมีทณฺหิ ประพตฺติ
มีอุทฺธจจะ ประพตฺติมีวิจิกิจจา ประพตฺติมีอนุสัย ประพตฺติประกอบ
ด้วยราคะ ประพตฺติประกอบด้วยโทสะ ประพตฺติประกอบด้วยโมหะ
ประพตฺติประกอบด้วยมานะ ประพตฺติประกอบด้วยทณฺหิ ประพตฺติ

ประกอบด้วยอุทฺธจจะ ประพฤติประกอบด้วยวิจิจจนา ประพฤติประกอบด้วยอนุสัย ประพฤติไม่ประกอบด้วยกุศลกรรม ประพฤติประกอบด้วยอกุศลกรรม ประพฤติประกอบด้วยกรรมมิโทษ ประพฤติไม่ประกอบด้วยกรรมไม่มีโทษ ประพฤติประกอบด้วยกรรมดำ ประพฤติไม่ประกอบด้วยกรรมขาว ประพฤติไม่ประกอบด้วยกรรมมิสุขเป็นกำไร ประพฤติประกอบด้วยกรรมมิทุกข์เป็นกำไร ประพฤติไม่ประกอบด้วยกรรมมิสุขเป็นวิบาก ประพฤติประกอบด้วยกรรมมิทุกข์เป็นวิบาก ประพฤติในอารมณ์ที่ไม่รู้ ความไม่รู้มีจริยาเห็นปานนี้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อัญญาจริยา นี้ชื่อว่าอัญญาจริยา.

[๑๖๕] ญาณจริยาเป็นไฉน ?

กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง อันเป็นอภัยกถุตา เป็นวิญญาณจริยา การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นญาณจริยา กิริยาคือความนึก เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความทุกข์ อันเป็นอภัยกถุตา เป็นวิญญาณจริยา การพิจารณาเห็นทุกข์ เป็นญาณจริยา กิริยาคือความนึก เพื่อต้องการพิจารณาเห็นอนัตตา อันเป็นอภัยกถุตา เป็นวิญญาณจริยา การพิจารณาเป็นอนัตตา เป็นญาณจริยา กิริยาคือความนึก เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความเบื้อหน้าย ฯลฯ เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความคลายกำหนด เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความดับ เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความสลесกิน เพื่อต้องการพิจารณา

เห็นความสิ้นไป เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความเสื่อมไป เพื่อต้องการ
พิจารณาเห็นความแปรปรวน เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความไม่มีนิमित
เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้ง เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความ
สูญ เพื่อต้องการพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง เพื่อต้องการ
พิจารณาเห็นตามความเป็นจริง เพื่อต้องการพิจารณาเห็นโทษ เพื่อ
ต้องการพิจารณาหาทาง อันเป็นอภัยภักดี เป็นวิญญูณจริยา การ
พิจารณาหาทาง เป็นญาณจริยา การพิจารณาเห็นความคลายออก คือ
นิพพาน เป็นญาณจริยา โสคาปัตติมรรค โสคาปัตติผลสมาบัติ
สกทาคามีมรรค สกทาคามีผลสมาบัติ อนาคามีมรรค อนาคามีผล
สมาบัติ อรหัตมรรค อรหัตผลสมาบัติ เป็นญาณจริยา.

[๑๗๐] คำว่า ญาณจริยา ความว่า ชื่อว่าญาณจริยา เพราะ
อรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าญาณจริยา เพราะอรรถว่าประพจน์ไม่มีราคะ ประพจน์
ไม่มีโทสะ ฯลฯ ประพจน์ไม่มีอนุสัย ประพจน์ไม่ประกอบด้วยราคะ
ประพจน์ไม่ประกอบด้วยโทสะ ประพจน์ไม่ประกอบด้วยโมหะ ประ-
พจน์ไม่ประกอบด้วยมานะ ฯลฯ ไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ ไม่ประกอบ
ด้วยอุทธัจจะ ไม่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา ไม่ประกอบด้วยอนุสัย ประกอบ
ด้วยกุศลกรรม ไม่ประกอบด้วยอกุศลกรรม ไม่ประกอบด้วยกรรมมีโทษ
ประกอบด้วยกรรมไม่มีโทษ ไม่ประกอบด้วยกรรมดำ ประกอบด้วย

กรรมขาว ประกอบด้วยกรรมมีสุขเป็นกำไร ไม่ประกอบด้วยกรรมมีทุกข์เป็นกำไร ประพฤติประกอบด้วยกรรมมีสุขเป็นวิบาก ประพฤติไม่ประกอบด้วยกรรมมีทุกข์เป็นวิบาก ประพฤติในญาณ ญาณมีจริยา เห็นปานนี้ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า ญาณจริยา นี้ชื่อว่าญาณจริยา วิญญานจริยา อัญญานจริยา ญาณจริยา ชื่อว่า เพราะอรรถว่า รู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดจริยา เป็นจریانานัตตญาณ.

๑๗. อรรถกถาจریانานัตตญาณนิตเทศ

๑๖๕] พึงทราบวินิจฉัยในจریانานัตตญาณนิตเทศดังต่อไปนี้.
ในบทมีอาทิว่า วิญญานจริยา มีความดังต่อไปนี้ ชื่อว่า จริยา^๑ เพราะอรรถว่าประพฤติในอารมณ์. จริยาชื่อวิญญาน ชื่อว่า วิญญานจริยา.

ชื่อว่า อัญญานจริยา เพราะอรรถว่าประพฤติด้วยความไม่รู้, หรือประพฤติเพราะความไม่รู้, หรือประพฤติในอารมณ์ที่ไม่รู้, หรือประพฤติซึ่งความไม่รู้.

๑. อารมมณ จรติ จริยา. ชื่อว่า จริยา เพราะอรรถว่าท่องเที่ยวไปในอารมณ์.

ชื่อว่า ญาณจริยา เพราะอรรถว่าจริยาคือญาณ, หรือการ
ประพฤติด้วยญาณ, หรือประพฤติเพราะญาณ, หรือประพฤติในอารมณ์
ที่รู้แล้ว, หรือประพฤติซึ่งความรู้.

บทว่า ทสฺสทนฺตุถฺยา - เพื่อต้องการเห็น คือ เป็นไปเพื่อ
ต้องการเห็นรูป. บทว่า อวชฺชนกิริยาพฺยากตา - กิริยาคือความนึก
เป็นอพยากถุ คือ ชื่อว่า อวชฺชนะ เพราะอรรถว่านำออกไปจาก
สันดานอันเป็นภวังค์ แล้วนึก คือ น้อมไปสู่จิตสันดานในรูปารมณฺ.
ชื่อว่า กิริยา เพราะอรรถว่าเป็นเพียงการกระทำโดยความไม่มีวิบาก.
ชื่อว่า อพยากถุ เพราะอรรถว่าพยากรณ์ไม่ได้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล.

บทว่า ทสฺสทนฺนุโ - เป็นแต่เพียงเห็น. ชื่อว่า ทสฺสนํ -
เพราะอรรถว่าเป็นเหตุเห็น หรือเห็นเอง หรือเป็นแต่เพียงเห็นรูป
นั้น. อรรถะ คือ การเห็น ชื่อว่า ทสฺสทนฺนุโ.

บทว่า จกฺขุวิญญานํ - จักขุวิญญาน ได้แก่ กุศลวิบาก หรือ
อกุศลวิบาก.

บทว่า ทิฏฺฐตฺตา - เพราะได้เห็นแล้ว คือ เพราะได้เห็น
รูปารมณฺด้วยจักขุวิญญาน เพราะไม่มีการรับอารมณ์ที่ไม่เห็น.

บทว่า อภินิโรปนา วิปากมโนธาตุ - มโนธาตุอันเป็นวิบาก
ที่ขึ้นสู่อารมณ์. ชื่อว่า อภินิโรปนา เพราะอรรถว่ายกขึ้นสู่อารมณ์
ที่เห็นแล้ว. สัมปฏิจจนมโนธาตุเป็นวิบากทั้งสอง.

บทว่า อภินิโรปิตตฺตา - เพราะขึ้นแล้ว คือ เพราะขึ้นสู่
รูปารมณฺ์.

บทว่า วิปากมโนวิญญูณธาตุ - มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิปาก
คือ สันตிரณมโนวิญญูณธาตุ พิจารณาอารมณ์เป็นวิปากทั้งสอง. แม้
ในโสตทวารเป็นต้นก็มีนัยนี้ แม้เมื่อท่านไม่กล่าวถึงโวกุฐัพพะ - การ
กำหนดอารมณ์ ในลำดับสันติริณะ - การพิจารณาอารมณ์ก็พึงถือเอาว่า
ย่อมได้ เพราะพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า วิชานนตฺถาย - เพื่อต้องการรู้แจ้ง คือ เพื่อต้องการ
รู้แจ้งธรรมารมณฺ์ และอารมณ์มีรูปเป็นต้น.

บทว่า อวชฺชนกิริยาพยากตา - กิริยาคือความนึกเป็นอัปยา-
กฤต ได้แก่ จิตอันเป็นมโนทวารวชฺชนะ.

บทว่า วิชานนญฺโธ เป็นแต่เพียงรู้แจ้ง ความว่า การรู้แจ้ง
อารมณ์ด้วยสามารถจิตแล่นไป ในลำดับอารมณ์นั้นเป็นอรรถ มิใช่อื่น.
เพราะท่านกล่าวถึงชวนจิตเป็นอกุศล และชวนจิตอันเป็นมรรคผลแห่ง
วิปัสสนาไว้ต่างหากแล้วในเบื้องต้น ในที่นี้ควรถือเอาชวนจิตที่เหลือ.
แต่ควรถือเอาชวนจิตที่ทำให้เกิดความร่าเริง จากคำมีอาทิว่า ชื่อว่า
วิญญูณจิริยา* เพราะอรรถว่าไม่ประพฤติประกอบด้วยกุศลกรรม. เพราะ
๑. พุ. ป. ๓๑/๑๖๖.

ท่านกล่าวอเหตุกจิตไว้แล้ว ในทวาร ๖ ฟังทราบ ว่า อเหตุกจิต ๑๘
คือ อาวัชชจิต ๒ ทวิปัญจวิญญาณจิต คือวิญญาณ ๕ อย่างละ ๒
สัมปฏิจจนจิต ๒ สันตிரณจิต ๓ หสิตุปปาทจิต - จิตให้เกิดความร่าเริง ๑
ว่าเป็นวิญญาณจรียา.

๑๖๖]บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเพื่อจะแสดงว่า ที่ชื่อว่า
วิญญาณจรียา เพราะอรรถว่าเพียงรู้แจ้งอารมณ์ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า
นिरาคา จรติ - ประพฤติไม่มีราคะ ความว่า วิญญาณย่อมถึงระหว่าง
การตั้งลงในการประกอบด้วยราคะเป็นต้น และการประกอบด้วยศรัทธา
เป็นต้น. เมื่อไม่มีการประกอบเหล่านั้น วิญญาณย่อมตั้งอยู่ในที่ตั้งของ
ตน. เพราะฉะนั้น พระสารีบุตรเถระย่อมแสดงเพียงกิจของวิญญาณ
แห่งวิญญาณที่ท่านกล่าวแล้วนั้น ด้วยคำมี นिरาคา เป็นต้น. ชื่อว่า
นिरาคา เพราะอรรถว่าประพฤติไม่มีราคะ. อาจารย์บางพวกกล่าวทำ
เป็นรัสสะว่า นिरาคา.

อนึ่ง คนมีราคะด้วยความกำหนัด. มีโทสะด้วยการประทุษร้าย.
มีโมหะด้วยการหลง. มีมานะด้วยการถือตัว. มีทิฎฐิด้วยความเห็น
วิปริต. ความเป็นผู้ฟุ้งซ่าน หรือความเป็นผู้ไม่สงบ ชื่อว่า อุทธัจจะ.
วิจิกิจฉา มีอรรถดังได้กล่าวแล้ว.

ชื่อว่า อนุสัย เพราะอรรถว่านอนเนื่องในสันดาน.

กล่าวว่า นิรุสยา ท่านกล่าวว่า นานุสยา. มีความอย่างเดียวกันว่า
ไม่มีอนุสัย. ในบทนี้ ฟังทราบ ว่า ไม่มีกิเลสอย่างกลางที่ถึงความครอบงำ.

จริงอยู่ วิญญูณจริยาท่านมิได้กล่าวถึงอนุสัยที่ละได้แล้ว. พระ-
สารีบุตรเถระเพื่อแสดงถึงทักขะในระหว่างโดยปริยายว่า วิญญูณจริยา
ใดมีชื่อว่า นิราคา เป็นต้น. วิญญูณจริยานั้นเป็นอันชื่อว่าพ้นแล้ว
จากราคะ เป็นต้น จึงกล่าวบทมีอาทิว่า รากวิปยุตฺตา - พ้นแล้วจาก
อนึ่ง เพื่อเห็นความที่จิตพ้นจากกิเลสเหล่านี้ อีกกล่าวว่า
กุสเลหิ กมฺเมหิ เป็นอาทิ. กุศลนั้นแหละเป็นกรรมไม่มีโทษ เพราะ
ไม่มีโทษมีราคะ เป็นต้น.

ชื่อว่า สุกฺกานิ - กรรมขาว เพราะประกอบด้วยhiriโอดตปปะ
อันทำความเป็นผู้บริสุทธิ์.

ชื่อว่า สุขุทฺรยานิ เพราะอรรถว่ามีสุขเกิดขึ้น เพราะมีสุข
เป็นไป.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สุขุทฺรยานิ เพราะอรรถว่ามีสุขเกิดขึ้น
เป็นกำไร เพราะมีสุขเป็นวิบาก. ฟังประกอบอกุศลโดยตรงกันข้ามกับ
ที่กล่าวแล้ว.

บทว่า วิญญาเต จรติ ประพฤติในอารมณ์ที่รู้แจ้งแล้ว ความว่า
อารมณ์ที่รู้แจ้งด้วยความรู้ชัด ชื่อว่า วิญญาตะ ในอารมณ์ที่รู้แจ้ง

แล้วนั้น. ท่านอธิบายไว้อย่างไร. ท่านอธิบายไว้ว่า ชื่อว่า วิญญาณ
จรียา เพราะประพจน์ในความรู้แจ้งอารมณ์ที่รู้แจ้ง เพราะประกอบ
ด้วยความรู้ชัดจุฬาสีเขียว เพราะประกอบด้วยสีเขียว.

บทว่า วิญญาณสุต เอวรูปา จรียา โหติ - วิญญาณมีความ
ประพจน์เห็นปานนี้ ความว่า วิญญาณมีประการดังกล่าวแล้ว เป็น
วิญญาณมีความประพจน์ดังได้กล่าวแล้ว. อนึ่ง ท่านกล่าวโดยโวหารว่า
ความประพจน์ของวิญญาณ. แต่ไม่มีความประพจน์ต่างหากจากวิญญาณ.

บทว่า ปกตปริสสุทุมิห จิตตํ นิกกิลเสฏฐเณ - จิตนี้บริสุทธิ์
โดยปรกติ เพราะอรรถว่าไม่มีกิเลส ความว่า จิตมีประการดังกล่าว
แล้วนี้ บริสุทธิ์โดยปรกติ เพราะไม่มีกิเลสมิราคะเป็นต้น. เพราะฉะนั้น
ท่านจึงกล่าวไว้ว่า ชื่อว่า วิญญาณจรียา เพราะอรรถว่าประพจน์เพียง
รู้เท่านั้น. ปาฐะว่า นิกกิลเสฏฐเณ ก็มี.

[๑๖๗] พึงทราบวินิจฉัยใน อญาณจรียา ดังต่อไปนี้. บทว่า
มณาปีเกสุ - ในรูปอันเป็นที่รัก ความว่า ชื่อว่า มณาปานี เพราะ
อรรถว่าเอบอ้ม เลื่อมใสในใจ. หรือว่า ยังใจให้เอบอ้มให้เจริญ. การ
ยังใจให้เอบอ้มนั้นแหละ ชื่อว่า มณาปิกานี. ในรูปอันเป็นที่เอบอ้ม
นั้น. รูปเหล่านั้นจะเป็นรูปที่น่าปรารถนา หรือไม่น่าปรารถนาก็ตาม.
ด้วยอำนาจของศัพท์ คือรูปที่น่ารัก. เพราะราคะย่อมไม่เกิดในรูปที่น่า
ปรารถนาเท่านั้น โทสะก็ย่อมไม่เกิดในรูปที่ไม่น่าปรารถนาเท่านั้น.

บทว่า รากสุส ขวนตถาย - เพื่อความเล่นไปแห่งรากะ คือ
เป็นไปเพื่อความเล่นไปแห่งรากะด้วยอำนาจแห่งสันตติ.

บทว่า อวชฺชนกิริยาพฺยากตา - กิริยาคือความนึกเป็นอภยา-
กฤต ความว่า มโนธาตุเป็นกิริยา คือความนึกเป็นอภยากฤตเป็นการ
กระทำในใจโดยไม่แยกกาย ในจักขุทวาร.

บทว่า รากสุส ขวนา - ความเล่นไปแห่งรากะ คือ รากะ
เป็นไป ๗ ครั้ง. รากะนั้นแหละเป็นไปบ่อย ๆ.

บทว่า อญฺญาณจริยา - ประพฤติในอารมณ์ที่ไม่รู้ ท่านอธิบาย
ว่า ประพฤติรากะโดยไม่รู้ เพราะรากะเกิดโดยไม่รู้. แม้ในบทที่เหลือ
ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า ตทฺถเยน อสฺมเปกฺขณสฺมึ วตฺถุสฺมึ - ในวัตถุที่มีได้
เพ่งเล็งด้วยรากะและโทสะทั้งสองนั้น ได้แก่ ในวัตถุ กล่าวคือ รูปารมณ์
เว้นจากความเพ่งเล็ง ด้วยอำนาจแห่งรากะและโทสะ.

บทว่า โมหสุส ขวนตถาย - เพื่อเล่นไปแห่งโมหะ คือ เพื่อ
เล่นไปแห่งโมหะ ด้วยอำนาจแห่งวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ

บทว่า อญฺญาณจริยา คือ ประพฤติเพื่อความไม่รู้ มิใช่เพื่อ
อย่างอื่น.

บทมีอาทิว่า วินิพฺนุสสุส - แห่งมานะทราบผูกพันเป็นบทกล่าวถึง
สภาพแห่งมานะเป็นต้น.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **วินิพนฺธสฺส** ได้แก่ มานะที่ผูกพัน แล้วตั้งอยู่ด้วยความเยื่อหยิ่ง.

บทว่า **ปรัมภุสฺส** แห่งทัญญูที่ยึดถือ ได้แก่ ทัญญูที่ก้าวล่วง ความที่รูปเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น แล้วยึดถือความเป็นของเที่ยงเป็นต้น จากฝ่ายอื่น.

บทว่า **วิกฺเขปคตสฺส** - แห่งอุทธัจจะที่ถึงความฟุ้งซ่าน คือ อุทธัจจะที่ถึงความฟุ้งซ่านไปในรูปารมณ.

บทว่า **อนิฏฺฐาคตสฺส** - แห่งวิจิกิจฉาที่ไม่ถึงความตกลง คือ ถึงความไม่ตัดสินใจ.

บทว่า **ถามคตสฺส** - แห่งอนุสัยถึงความเป็นธรรมมีเรี่ยวแรง คือ ถึงความมีกำลัง.

บทว่า **ธมฺเมสุ** คือ ในธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น หรือเป็น ธรรมารมณ.

๑๖๘ - ๑๗๐] เพราะราคะเป็นต้นย่อมปรากฏด้วยความไม่รู้. ฉะนั้น พระสารีบุตรเถระเมื่อจะยังความไม่รู้ให้แปลกออกไป ด้วยการ ประกอบกิเลสมีราคะเป็นต้น จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **สราคา จรติ- ประพตฺติมีราคะ**.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สราคา จรติ** พึงทราบถึงความประพตติ ด้วยการแล่นไปแห่งโมหะ มานะ ทัญญู มานานุสัย ทัญญานุสัย

อวิชชาอนุสัย.

บทว่า สโทสา จรติ ประพฤติมีโทสะ ได้แก่ ประพฤติด้วยการ
การเล่นไปแห่งอวิชชาอนุสัย คือ โมหะ.

บทว่า สโมหา จรติ - ประพฤติมีโมหะ ได้แก่ ประพฤติด้วยการ
การเล่นไปแห่งราคะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ และวิจิกิจจนาอนุสัย.

บทว่า สมานา จรติ - ประพฤติมีมานะ ได้แก่ ประพฤติ
ด้วยการการเล่นไปแห่งราคะ โมหะ กามราคะ ภวราคะ. อวิชชาอนุสัย.

บทว่า สทิฏฺฐิ จรติ - ประพฤติมีทิฏฐิ ได้แก่ ประพฤติด้วยการ
การเล่นไปแห่งราคะ โมหะ กามราคะและอวิชชาอนุสัย.

บทว่า สตฺตฺตฺตฺตา จรติ สวิจิกิจฺจา จรติ - ประพฤติมี
อุทธัจจะ ประพฤติมีวิจิกิจจา ได้แก่ ประพฤติด้วยการการเล่นไปแห่งโมหะ
คืออวิชชาอนุสัย.

บทว่า สานุสฺยา จรติ - ประพฤติมีอนุสัย แม้ในบทนี้ก็ควรทำ
อนุสัยหนึ่ง ๆ ให้เป็นมูลตามันที่กล่าวแล้วนั้นแหละ แล้วประกอบ
ความประพฤติมีอนุสัย ด้วยอำนาจอนุสัยที่เหลือซึ่งได้ในจิตนั้น.

บทมีอาทิว่า รากสมุပ္ยุตฺตา - ประพฤติประกอบด้วยราคะ
เป็นคำไวพจน์ของความประพฤติมีราคะเป็นต้นนั่นเอง.

จริงอยู่ ความประพฤตินั้นเอง ย่อมเป็นไปกับด้วยราคะ

เป็นต้นด้วยสามารถการประกอบกัน เพราะเหตุนี้จึงได้ ชื่อทั้งหลาย มีอาทิว่า สราคา-มีราคะ. ความประพฤติ ประกอบด้วยประการทั้งหลาย การเกิดร่วมกัน ดับร่วมกัน มีวิัตถุร่วมกัน และอารมณ์ร่วมกัน เสมอด้วยราคะเป็นต้น เพราะเหตุนี้จึงได้ ชื่อทั้งหลาย มีอาทิว่า รากสมฺปยุตฺตา.

อนึ่ง เพราะความประพฤตินั้นไม่ประกอบด้วยกรรมเป็นกุศล เป็นต้น ประกอบด้วยกรรมเป็นเสกสกลเป็นต้น. ฉะนั้น พระสารีบุตรเถระ. เพื่อแสดง อญฺญาณเจริยา จึงกล่าวบทมีอาทิว่า กุสเลหิ กมฺเมหิ - ด้วยกรรมเป็นกุศล.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อญฺญาเต - ในอารมณ์ที่ไม่รู้ คือ ในอารมณ์ที่ไม่รู้แห่งสภาวะที่เป็นจริง เพราะโหมะมีความไม่รู้เป็นลักษณะ. บทที่เหลือมีความได้กล่าวไว้แล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยในญาณเจริยาดังต่อไปนี้. เพราะกิริยาคืออาวัชชนะ - การนึกเป็นอภัยกฤต เป็นปัจจัยในลำดับแห่งวิภูฏนานุปัสสนา - การพิจารณาเห็นความคลายออกเป็นต้นไม่มี ฉะนั้น เพื่อประโยชน์แก่วิภูฏนานุปัสสนาเป็นต้นเหล่านั้น ท่านจึงไม่กล่าวถึงกิริยาคือการนี้เป็นอภัยกฤต กล่าววิภูฏนานุปัสสนาเป็นต้นเท่านั้น. จริงอยู่ การนึกย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่อนุโลมญาณเท่านั้น จากนั้นท่านกล่าวถึงวิภูฏนานุปัสสนามรรคและผล.

อนึ่ง ในบทว่า ผลสมาปตติ นี้ ญาณจริยาจะเกิดในลำดับ
มรรคก็ตาม เกิดในลำดับผลก็ตาม. ท่านประสงค์เอาแม้ทั้งสองอย่าง.

ในบทมีอาทิว่า นิราคา จรติ-ประพฤติไม่มีราคะ พึงทราบ
ความไม่มีราคะเป็นต้น ด้วยการกำจัดราคะเป็นต้น. โดยอรรถเพียง
ความไม่มีราคะเป็นต้นในวิญญานจริยา.

บทว่า ฌาต - ในอารมณ์ที่รู้ คือ ในอารมณ์ที่รู้ตามความ
เป็นจริง. พระสารีบุตรแสดงถึงความผสมกันและกันของจริยา ๓
ด้วยบทมีอาทิว่า อญญา วิญญานจริยา. เพราะวิญญานจริยามี
อเหตุกจิตเกิดขึ้นด้วยสามารถเพียงทำหน้าที่รู้. อัญญานจริยาด้วย
สามารถอกุศลจิตเกิดขึ้น ๑๒ ดวง มีหน้าที่ไม่รู้. ญาณจริยาด้วยสามารถ
แห่งวิปัสสนา มรรค ผล ทำหน้าที่รู้โดยพิเศษ.

พึงทราบว่า จริยาเหล่านี้ ผสมกันและกัน. มีสเหตุกกามาวจร
เป็นกิริยากุศล เว้นวิปัสสนา มีสเหตุกกามาวจรเป็นวิบาก และมี
รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล เป็นอภัยกถุต พ้นจากจริยา ๓.

พึงทราบว่า ปัจจเวกขณญาณของพระเสกขะ อเสกขะ เป็น
การพิจารณานิพพาน มรรค ผล เพราะท่านแสดงญาณจริยา อัน
เป็นวิวิฏฐานุปัสสนา มินิพพานเป็นอารมณ์ ท่านสงเคราะห์เข้าใน
ญาณจริยา. เพราะจริยาแม่เหล่านั้ทำหน้าที่ของญาณโดยพิเศษด้วย
ประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาจริยานานัตตญาณนิตเทศ

ภูมินานัตตญาณนิตเทศ

[๑๗๑] ปัญญาในการกำหนดธรรม ๔ เป็นภูมินานัตตญาณ
อย่างไร ?

ภูมิ ๔ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ โลกุตระภูมิ.

[๑๗๒] กามาวจรภูมิเป็นไฉน ? จันท์ ธาตุ อายตนะ รูป
เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันตอ่งเทียว คือ นับเนื่องใน
โอกาสนี้ ข้างล่างตลอดไปถึงอเวจินรกเป็นที่สุด ข้างบนขึ้นไปจนถึง
เทวดาชาวปรนิมมิตวสวัตติเป็นที่สุด นี่เป็นกามาวจรภูมิ.

[๑๗๓] รูปาวจรภูมิเป็นไฉน ? ธรรม คือ จิตและเจตสิกของ
บุคคลผู้เข้าสมาบัติ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก หรือของท่าน ผู้มี
พรหมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน อันตอ่งเทียว คือ นับเนื่องใน
โอกาสนี้ ข้างล่างตั้งแต่พรหมโลกขึ้นไปจนถึงเทวดาชั้นอกนิฏฐะ ข้างบน
เป็นที่สุด นี่ชื่อว่ารูปาวจรภูมิ.

[๑๗๔] อรูปาวจรภูมิเป็นไฉน ? ธรรม คือ จิตละเจตสิก
ของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก หรือของท่าน
ผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน อันนับเนื่องในโอกาสนี้ ข้าง
ล่างตั้งแต่เทวดาผู้เข้าถึงชั้นอาภาสานุญายตนภพ ตลอดขึ้นไปจนถึง

เทวดาผู้เข้าถึงชั้นเนวสัณญาณาสัณญาณตนภพ ข้างบนเป็นที่สุด นี่ชื่อว่า
อรุปาวจรภูมิ.

[๑๗๕] โลกุตระภูมิเป็นไฉน ? มรรค ผล และนิพพานธาตุ
อันปัจจัยไม่ปรุงแต่ง อันเป็นโลกุตระ นี่ชื่อว่าโลกุตระภูมิ ภูมิ ๔
เหล่านี้.

[๑๗๖] ภูมิ ๔ อีกประการหนึ่ง คือ สติปัญฐาน ๔ สัมสัปป-
ธาน ๔ อิทธิบาท ๔ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ อรุปาวจรสมาบัติ ๔
ปฏิสัมภิทา ๔ ปฏิปทา ๔ อารมณ ๔ อริยวงศ์ ๔ สังคหัตถ ๔
จักร ๔ ธรรมบท ๔ ภูมิ เหล่านี้ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรม
นั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด.

เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดธรรม ๔
เป็นภูมินานัตตญาณ.

๑๘. อรรถกถาภูมินานัตตญาณนิทเทส

[๑๗๑ - ๑๗๒] พึงทราบวินิจฉัยในภูมินานัตตญาณนิทเทส ดัง
ต่อไปนี้. บทว่า ภูมิโย - ภูมิทั้งหลาย ได้แก่ ภาคหรือปริจเจท. ใน
บทว่า กามาวจรา นี้ ได้แก่ กาม ๒ อย่าง คือ กิเลสกาม ๑ วัตถุ-
กาม ๑. จันทราคะเป็นกิเลสกาม. วัฏฏะเป็นไปในภูมิ ๓ เป็นวัตถุกาม.

กิเลสคาม ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่าให้ใคร่. วัตถุคาม ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่าอันบุคคลใคร่. กาม ๒ อย่างนั้น เคลื่อนไปในประเทศใด ด้วยความเป็นไป. ประเทศนั้นชื่อว่า กามาวจร เพราะอรรถว่าเป็น ที่เคลื่อนไปแห่งกาม.

อนึ่ง ประเทศนั้นเป็นกามาวจร ๑๑ คือ อบาย ๔ มนุษยโลก ๑ และเทวโลก ๖. เหมือนอย่างว่า บุรุษพร้อมด้วยพ่อค้าเกวียนท่องเที่ยวไปในประเทศใด ประเทศนั้น แม้เมื่อมีสัตว์ ๒ เท้า ๔ เท้า เหล่าอื่น ท่องเที่ยวไป ท่านก็เรียกว่า สัตถาวจร - เป็นที่เที่ยวไปของพ่อค้าเกวียน เพราะกำหนดพ่อค้าเกวียนเหล่านั้นไว้ฉันใด แม้เมื่อมีรูปา-
วจรเป็นต้นเหล่าอื่นเคลื่อนไปในประเทศนั้น ประเทศนั้นท่านก็เรียกว่า กามาวจรอยู่นั้นแหละ เพราะกำหนดรูปาจรเป็นต้นเหล่านั้นไว้ฉันนั้น.

ท่านกล่าวว่า กาม เพราะลบบทหลังเหมือนรูปภพท่านกล่าว ว่า รูป ฉะนั้น. ธรรมอย่างหนึ่ง ๆ อันเนื่องด้วยกามนั้น ชื่อว่า กามาวจร เพราะเคลื่อนไปในกามอันได้แก่ประเทศ ๑ อย่างนี้. แม้ว่า ธรรมบางอย่างในกามาวจรนี้เคลื่อนไปในรูปภพและอรุภพก็จริง ถึง ฉะนั้น แม้ธรรมเหล่านั้นเคลื่อนไปในที่อื่น ก็พึงทราบว่าเป็นกามาวจร โดยแท้ เหมือนอย่างว่า ช้างได้ชื่อว่า สังคามาวจร เพราะท่องเที่ยวไปในสงคราม แม้เที่ยวไปในนครท่านก็กล่าวว่าสังคามาวจร - ท่องเที่ยวไปในสงครามเหมือนกัน. สัตว์ทั้งหลายเที่ยวไปบนบกในน้ำ แม้อยู่

ในที่มิใช่บกและมิใช่น้ำ ท่านกล่าวว่า สัตว์บก สัตว์น้ำ เหมือนกัน
ฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กามาวจร เพราะอรรถว่ากามเคลื่อนไป
ในธรรมทั้งหลายมีประการดังกล่าวแล้วเหล่านี้ ด้วยการทำเป็นอารมณ์.

อนึ่ง กามนั้นแม้เคลื่อนไปในรูปาวจรธรรม และอรูปาวจรธรรม
ก็จริง ถึงดังนั้น พึงทราบข้อเปรียบเทียบดังนี้เหมือนอย่างว่า เมื่อ
กล่าวว่า ชื่อว่าลูกวัว เพราะร้อง ชื่อว่าควาย เพราะนอนบนแผ่นดิน.
สัตว์จำพวกไม่ร้อง หรือจำพวกนอนบนแผ่นดิน ชื่อนั้นย่อมมีแก่สัตว์
ทั้งปวง ฉะนั้น.

[๑๗๓] ในบทนี้ท่านเพ่งถึงภูมิศัพท์ กล่าวทำกรรมเหล่านั้น
ทั้งหมดให้เป็นหมวดเดียวกันแล้ว จึงทำให้เป็นอติถิลิงค์ว่า กามาวจร.
รูปภพเป็นรูปในบทมีอาทิว่า รูปาวจร. ชื่อว่ารูปาวจร เพราะต้อง
เที่ยวไปในรูปนั้น.

[๑๗๔] รูปภพเป็นอรูป. ชื่อว่าอรูปาวจร เพราะต้องเที่ยว
ไปในอรูปภูมินั้น.

[๑๗๕] ชื่อว่า ปรียาปนฺหา เพราะอรรถว่านับเนื่อง คือ หยั่ง
ลงภายใน ในเตภูมิกวัญ. ชื่อว่า อปรียาปนฺหา เพราะอรรถว่าไม่
นับเนื่องในเตภูมิกวัญนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในนิพเทศแห่งภูมิ มีกามาจรภูมิเป็นต้นดังต่อไปนี้.

บทว่า **เหตุจโต** - ข้างล่าง คือ โดยส่วนล่าง.

บทว่า **อวิจินริย** - อเวจินรก ชื่ออวิจิ เพราะอรรถว่าคลื่นแห่งเปลวไฟ แห่งสัตว์ แห่งเวทนา คือ ช่องว่างในระหว่างไม่มีในอเวจินี้. ชื่อว่า **นิริยะ** เพราะอรรถว่าความเจริญ คือ ความสุข ไม่มีในนรกนี้. อนึ่ง ชื่อว่า **นิริยะ** เพราะอรรถว่าไม่มีความยินดี.

บทว่า **ปริยญต์ กริตฺวา** - กระทำเป็นที่สุด คือ กระทำนรกกล่าวคืออเวจินั้นให้เป็นที่สุด. บทว่า **อุปริโต** - ข้างบน คือ โดยส่วนบน. บทว่า **ปรนิมมิตวสตุติ เทเว** - เทวตาคั่นปรนิมมิตวสตุติ คือ เทวตาที่ได้ชื่ออย่างนี้ เพราะยังอำนาจให้เข้าไปในกามที่ผู้อื่นเนรมิตให้. บทว่า **อนุโต กริตฺวา** - กระทำในภายใน คือ ใส่ไว้ในภายใน. บทว่า **ยิ เอตฺสฺมิ อนฺตเร** - ในระหว่างนี้ คือ ในโอกาสนี้. อนึ่ง บทว่า **ยิ** เป็นลึงควิปลาส.

บทว่า **เอตฺถาวจรา** - ท่องเที่ยวไปในโอกาสนี้ ความว่า ด้วยบทนี้ เพราะแม้ขันธเป็นต้นเหล่านี้เที่ยวไปในโอกาสนี้บางครั้ง โดยเกิดขึ้นในที่บางแห่ง ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า **อจรา** เพื่อไม่สงเคราะห์ขันธเป็นต้นเหล่านั้น. ด้วยเหตุนี้ขันธเป็นต้นเหล่านี้ ไหลลงในโอกาสนี้ เที่ยวไปโดยเกิดในที่ทุกหนทุกแห่ง และในกาลทุกเมื่อ. อนึ่ง

เที่ยวไปในส่วนเบื้องล่าง โดยความเป็นไปหมายถึงเกิดภายใต้โอเวจีรก.
ย่อมเป็นอันทำการสงเคราะห์ขันธเป็นต้นเหล่านั้น. เพราะขันธเป็นต้น
เหล่านั้น ชื่อว่า อวจรา เพราะหยั่งลงเที่ยวไป. และเที่ยวไปในส่วน
เบื้องล่าง.

บทว่า **เอตถ ปริยาปณฺหา** - อันนับเนื่องในโลกนี้ ก็ด้วย
บทนี้ เพราะขันธเป็นต้นเหล่านี้ ท่องเที่ยวไปในโอกาสนี้ ชื่อว่าย่อม
ท่องเที่ยวไปแม้ในโอกาสอื่น. แต่ไม่นับเนื่องในโอกาสนี้. ฉะนั้น
เมื่อขันธเป็นต้นเหล่านั้นท่องเที่ยวไปแม้ในที่อื่น ย่อมเป็นอันท่าน
กำหนดเอา

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงธรรมอันนับเนื่องในโอกาส
นี้ โดยความเป็นปัจจัยแห่งความว่าจากกอง และโดยความเป็นจริง
จึงกล่าวว่า **ขนฺธธาตฺวายตนา** เป็นอาทิ.

บทว่า **พฺรหฺมโลคํ** - พรหมโลก คือ ฐานของพรหมอันได้
ภูมิของปฐมฌาน. บทว่า **อกนิฏฺเฐ** - เทพชั้นอกนิฏฐะ คือ มิใช่
กนิฏฐะ เพราะอรรถว่าสูงสุด.

บทว่า **สมาปฺนฺนสฺส** คือ เข้าสมาบัติ. ด้วยบทนี้ท่านกล่าวถึง
กุศลฌาน.

บทว่า **อุปฺปนฺนสฺส** คือ เกิดในพรหมโลกด้วยอำนาจวิบาก.
ด้วยบทนี้ท่านกล่าวถึง วิปากฌาน.

บทว่า **ทิวฺจฺจมฺมสุขวิหริสฺส** - ของท่านผู้มีธรรมเป็นเครื่อง
อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ได้แก่ ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน คือ
ในอรรถาธิบายที่ประจักษ์ ชื่อว่า **ทิวฺจฺจมฺมสุขวิหาโร**. ชื่อว่า **ทิวฺจฺจ-**
มฺมสุขวิหริ เพราะอรรถว่ามีทิวฺจฺจมฺมสุขวิหารธรรมนั้น. ได้แก่
พระอรหันต์. ของท่านผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันนั้น.
ด้วยบทนั้นท่านกล่าวถึง กิริยาญาณ.

บทว่า **เจตฺติกา** ได้แก่ ธรรมที่เกิดในจิต. อธิบายว่าธรรม
สัมปยุตด้วยจิต. บทว่า **อากาสาณญฺจายตนูปเค** ได้แก่ เทวดาผู้เข้า
ถึงอากาสาณญฺจายตนภพ. แม้ในบทที่สองก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **มคฺคา** ได้แก่ อริยมรรค ๔. บทว่า **มคฺคผลานิ**
ได้แก่ ผลของอริยมรรค ๔.

บทว่า **อสงฺขตา จ ธาตุ** - อสังขตธาตุ คือ นิพพานธาตุที่
ปัจจัยมิได้ตกแต่ง.

[๑๗๖] บทว่า **อปฺราปี จตฺสฺโส ภูมีย** - ภูมิ ๔ อีกประการ
หนึ่ง พึงทราบด้วยสามารถจตุกะหนึ่ง ๆ.

บทว่า **จตฺตาริ สติปฺปญฺจานา** - สติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ กายา-
นุสฺสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุสฺสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุสฺสสนาสติ-
ปัฏฐาน ฌมฺมานุสฺสสนาสติปัฏฐาน.

มีอธิบายดังนี้ ชื่อว่า ปฏฺฐาน เพราะอรรถว่าตั้งไว้ ความว่า
เข้าไปตั้งไว้ คือ หลั่งไหลเล่นเป็นไป. สตินั้นแหละตั้งไว้ ชื่อว่าสติ-
ปัฏฐาน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สติ เพราะอรรถว่าความระลึก. ชื่อว่า
ปฏฺฐาน เพราะอรรถว่าเข้าไปตั้งไว้. สตินั้นด้วยเป็นปัฏฐาน คือ การ
เข้าไปตั้งไว้ด้วย ชื่อว่า สติปัฏฐาน. ชื่อว่า สติปัฏฐาน ทั้งหลาย
เพราะสติเหล่านั้นมากด้วยอารมณ์.

บทว่า จตุตาโร สมฺมคฺคปฺปชานา - สัมมปฺชาน ๔ คือ ทำความ
เพียรเพื่อไม่ให้กุศลที่ยังไม่เกิด ไม่เกิดขึ้น ๑ ทำความเพียรเพื่อ
ละอกุศลที่เกิดขึ้น ๑ ทำความเพียรเพื่อให้กุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น
ทำความเพียรเพื่อความตั้งอยู่แห่งกุศลที่เกิดขึ้น ๑. ชื่อว่า ปชาน เพราะ
อรรถว่าเป็นเหตุตั้งไว้ คือ พยายาม. บทนี้เป็นชื่อของความเพียร.

บทว่า สมฺมคฺคปฺปํ คือ เพียรไม่วิปริต เพียรตามเหตุ เพียร
ด้วยอุบาย เพียรโดยแยบคาย, ความเพียรอย่างเดียวกันเท่านั้นท่านทำ
เป็น ๔ ส่วน ด้วยสามารถแห่งกิจจึงกล่าวว่า สมฺมคฺคปฺปชานา.

บทว่า จตุตาโร อธิฐปาทา - อธิฐปาท ๔ ได้แก่ ฉันทะ
วิริตะ จิตตะ วิม้งสา. ความของบทนั้นได้กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า จตุตาริ ฌานานิ - ฌาน ๔ ได้แก่ ปฐมฌานมีองค์ ๕
คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา. ทุตติยฌานมีองค์ ๓ คือ ปีติ
สุข เอกัคคตา. ตติยฌานมีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา. จตุตถฌาน

มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา. องค์เหล่านี้ท่านกล่าวว่า ฌาน เพราะอรรถว่าเข้าเพ่งอารมณ์

บทว่า จตสุโส อปฺปมณฺญาโย - อปฺปมณฺญา ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ชื่อว่าอปฺปมณฺญา ด้วยการแผ่ไปไม่มีประมาณ จริ่งอยู่ อปฺปมณฺญาเหล่านั้น ย่อมแผ่ไปยังสัตว์ทั้งหลายหาประมาณมิได้ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์. หรือว่าแผ่ไปด้วยอำนาจการแผ่ไปโดยไม่มีเหลือแม้สัตว์ผู้เดียว เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า อปฺปมณฺญาโย ด้วยอำนาจการแผ่ไปไม่มีประมาณ.

บทว่า จตสุโส อรูปสมปาตโย - อรูปสมปาติ ได้แก่ อากาสนัญญาตยตสมปาติ วิญญูณญญาตยตสมปาติ อากิญจัญญาตยตสมปาติ เนวสัณญานาสัณญายตยตสมปาติ.

บทว่า จตสุโส ปญฺสุมฺภิกา - ปฏิสัมภิกา ๔ มีความดังได้กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า จตสุโส ปฏฺฐิปทา - ปฏฺฐิปทา ๔ ได้แก่ ปฏฺฐิปทา ๔ ที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ทุกขาปฏฺฐิปทา ทนฺธาภินฺญา-ปฏิบัติลำบาก รู้ช้า.

ทุกขาปฏฺฐิปทา จิปรฺปาภินฺญา-ปฏิบัติลำบาก รู้เร็ว.

สุขาปฏฺฐิปทา ทนฺธาภินฺญา-ปฏิบัติสบาย รู้ช้า.

สุขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา - ปฏิบัติสบาย รู้เร็ว.^๑

บทว่า จตุตตาริ อารมมณานิ - อารมณ ๔ ได้แก่ อารมณ ๔

ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ปริตตํ ปริตตารมมณํ - มีกำลังน้อย มีอารมณเล็กน้อย ๑

ปริตตํ อปุปผารมมณํ - มีกำลังน้อย มีอารมณไพบูลย์ ๑

อปุปผาณํ ปริตตารมมณํ - มีกำลังมาก มีอารมณเล็กน้อย ๑

อปุปผาณํ อปุปผารมมณํ - มีกำลังมาก มีอารมณไพบูลย์ ๑^๒

พึงทราบว่ ท่านกล่าวถึงฉนมีอารมณ ด้วยอารมณทั้งหลาย
โดยไม่ตั้งใจแน่วแน่ กำหนดอารมณมีกสณเป็นต้น.

บทว่า จตุตตาริ อริยว ๓ - อริยวงศ์ ๔ ความว่า พระพุทธ-
เจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวกของพระพุทธเจ้า ท่านกล่าวว่า
เป็นพระอริยะ. วงศ์เชื้อสาย ประเพณีของพระอริยะเหล่านั้น ชื่อว่า
วงศ์ของพระอริยะ. วงศ์ของพระอริยะเหล่านั้นเป็นอย่างไร? ธรรม ๔
๑. ที. ปา ๑๑/๘๒.

๒. มีกำลังน้อย ได้แก่ฉนที่ไม่คล่องแคล่ว ไม่เป็นปัจจัยให้เกิดฉนที่สูงขึ้นไป

มีกำลังมาก ได้แก่ฉนที่คล่องแคล่ว เป็นปัจจัยให้เกิดฉนที่สูงขึ้นไป

อารมณเล็กน้อย ได้แก่ฉนที่มีอารมณที่ขยายไม่ได้

อารมณไพบูลย์ ได้แก่ฉนที่มีอารมณที่ขยายได้

ใน อภ. ส . ๓๔/๑๖๕ - ๑๗๑.

เหล่านี้ คือ สันโดยด้วยจิวร ๑. สันโดยด้วยบิณฑบาต ๑. สันโดยด้วยเสนาสนะ ๑. ความยินดีในภาวนา ๑. เมื่อกล่าวถึงสันโดยด้วยบิณฑบาต ท่านกล่าวถึงสันโดยด้วยคิลานปัจจย เพราะภิกษุใดสันโดยในบิณฑบาต ภิกษุนั้นจักไม่สันโดยในคิลานปัจจยได้อย่างไร.

บทว่า จตุตถาธิ สงฺคหวัตถุ - สังคหวัตถุ ๔ ได้แก่ สังคหวัตถุ ๔ เหล่านี้ คือ ทาน ๑. เปยยวัชระ ๑. อุตถจริยะ ๑. สมานัตตตา ๑. เป็นเหตุสงเคราะห์ ๔ เหล่านี้.

บทว่า ทาน ได้แก่ การให้ตามสมควร.

บทว่า เปยยวัชระ ได้แก่ พุคนำรักตามสมควร.

บทว่า อุตถจริยา ได้แก่ การทำความเจริญ ด้วยทำกิจที่ควรทำในที่นั้น ๆ และด้วยการสั่งสอนสิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำ.

บทว่า สมานัตตตา - ความเป็นผู้มีตนเสมอ คือ มีความเสมอไม่ถือตัว. อธิบายว่า มีประมาณตน คิดประมาณตน. ชื่อว่า สมานัตโต เพราะอรรถว่ามีตนเสมอกับคนอื่น. ความเป็นผู้มีตนเสมอ ชื่อว่า สมานัตตตา. อธิบายว่า การคิดประมาณตนว่า ผู้นี้เลวกว่าเรา ผู้นี้เสมอเรา. ผู้นี้ดีกว่าเราแล้วประพฤติ คือ ทำตามสมควรแก่บุคคลนั้น. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ความเป็นผู้ร่วมสุขร่วมทุกข์ ชื่อว่า สมานัตตตา.

ในบทว่า จตุตถาริ จกฺกานิ - จักร ๔ นี้ ได้แก่ ชื่อว่าจักร
มี ๕ อย่าง^๑ คือ จักรทำด้วยไม้ ๑ จักรทำด้วยแก้ว ๑ จักรคือธรรม ๑
จักรคืออิริยาบถ ๑ จักรคือสมบัติ ๑.

จักรทำด้วยไม้ในบทว่า ข้าแต่ท้าว จักรนั้นสำเร็จแล้ว ๖
เดือน หย่อน ๖ คืบ.^๒ จักรทำด้วยแก้วในบทว่า กำหนดเอาโดย
ยังจักรให้หมุนไป.^๓ จักรคือธรรมในบทว่า จักรอันเราให้เป็นไป
แล้ว.^๔ จักรคืออิริยาบถในบทว่า สรียนตฺมีจักร ๔ มีทวาร ๕.^๕

คำว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายจักร ๔ อย่างเหล่านี้, จักร ๔
ย่อมเป็นไปแก่ทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ผู้มาประชุมพร้อมกัน
แล้ว, จักร ๔ อย่างคืออะไร ? คือ ปฏิจฺจูปเพทสวาสะ ๑ สปัปฺริสา-
ปัสสยะ ๑ อตฺตสัมมาปณฺธิ ๑ นพเพทตปฺปญฺญตา ๑^๖ นี้ ชื่อว่า
จักรคือสมบัติ. ในที่นี้ท่านประสงค์เอาจักรคือสมบัตินั่นเอง.

ในบทเหล่านั้นบทว่า ปฏิจฺจูปเพทสวาโส - อยู่ในประเทศอัน
สมควร ได้แก่ บริษัท ๔ ปรากฏในประเทศใด. อยู่ในประเทศอัน
สมควรเห็นปานนั้น.

บทว่า สปัปฺริสาปัสสโย - อาศัยสัตว์บุรุษ ได้แก่ พิง เสพ
กบ สัตว์บุรุษมีพระพุทธรเจ้าเป็นต้น.

๑. อัง. จตุกก ๒๑/๓๒. ๒. อัง. ติก. ๒๐/๔๕๔. ๓. พุ. ขา. ๒๓/๑๓๕๑.

๔. พุ. สุ. ๒๕/๓๗๗. ๕. ตี . ศ. ๑๕/๗๔. ๖. อัง. จตุตทก. ๒๑/๓๑.

บทว่า **อตุตฺตมมาปณฺธิ** - ตั้งตนไว้ชอบ การตั้งตนไว้ชอบ
หากว่าครั้งก่อนเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น ละความไม่มีศรัทธาเป็นต้น
นั้น แล้วตั้งอยู่ในศรัทธาเป็นต้น.

บทว่า **ปฺปทุเพ จ กตปุณฺณตา** - ความเป็นผู้ทำบุญไว้ในกาล-
ก่อน ได้แก่ ความเป็นผู้สะสมกุศลไว้ในกาลก่อน. นี่เป็นข้อกำหนด
ในบทนี้. กุศลกรรมที่ทำด้วยจิตสัมปยุตด้วยญาณ กุศลนั้นนั้นแหละ
ย่อนำบุรุษนั้นเข้าไปในประเทศอันสมควร ให้คบสัตบุรุษ บุคคล
นั้นนั้นแหละ. ย่อมตั้งตนไว้ชอบ.

บทว่า **จตุตฺตาริ ฐมฺมปทานิ** - ธรรมบท ๔ ได้แก่ ส่วนแห่ง
ธรรม ๔. ธรรมบท ๔ คืออะไร ? คือ อนภิขมา ๑ อภัยปาทะ ๑
สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑

ความไม่โลภก็ดี การบรรลุมาน วิปัสสนา มรรค ผล นิพพาน
ด้วยอำนาจแห่งอนภิขมาก็ดี ชื่อว่าธรรมบท คือ อนภิขมา.

ความไม่โกรธก็ดี การบรรลุมานเป็นเป็นต้น ด้วยเมตตาเป็นหลัก
ก็ดี ชื่อว่าธรรมบท คือ อภัยปาทะ.

การตั้งสติไว้ชอบก็ดี การบรรลุมานเป็นต้น ด้วยสติเป็นหลัก
ก็ดี ชื่อว่าธรรมบท คือ สัมมาสติ.

สมาบัติ ๘ กัฏฐิ การบรรลุมานเป็นต้น ด้วยสมาบัติ ๘ เป็นหลัก
กัฏฐิ ชื่อว่าธรรมบท คือ สัมมาสมาธิ.

อีกอย่างหนึ่ง การบรรลุมานเป็นต้น ด้วยอำนาจสุภะ ๑๐ ชื่อว่า
ธรรมบท คือ อนภิขฌา. บรรลุมานด้วยอำนาจพรหมวิหาร ๑๐ ชื่อว่า
อัปปาปาตะ. บรรลุมานด้วยอำนาจอนุสติ ๑๐ และอาหาเรปฏิกูลสัญญา
ชื่อว่าธรรมบท คือ สัมมาสติ. บรรลุมานด้วยอำนาจกสิณ ๑๐ และ
อานาปานสติ ชื่อว่าธรรมบท คือ สัมมาสมาธิ. ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า อิมมา จตสุโส ภูมิโย - ภูมิ ๔ เหล่านี้พึงประกอบบท
หนึ่ง ๆ ด้วยสามารถจุดกะนั้นแล.

จบ อรรถกถาภูมินานัตตญาณนิกาย

ธรรมนานัตตญาณนิกาย

[๑๗๗] ปัญญาในการกำหนดธรรม ๘ เป็นธรรมนานัตตญาณ
อย่างไร พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมทั้งหลายอย่างไร ย่อมกำหนด
กามาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอกุศล เป็นฝ่ายอัปายกฤต ย่อม
กำหนดรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัปายกฤต ย่อมกำหนด
อรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัปายกฤต ย่อมกำหนดโลกุตระ-
ธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัปายกฤต.

[๑๗๘] พระโยคาวจรย่อมกำหนดกามาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอกุศล เป็นฝ่ายอัปยากฤต อย่างไร ย่อมกำหนดกุศลกรรมมถ ๑๐ เป็นฝ่ายกุศล ย่อมกำหนดอกุศลกรรมมถ ๑๐ เป็นฝ่ายอกุศล ย่อมกำหนดรูป วิบากและกิริยาเป็นฝ่ายอัปยากฤต พระโยคาวจรย่อมกำหนดกามาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอกุศล เป็นฝ่ายอัปยากฤต อย่างนี้.

[๑๗๙] พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปาวจรธรรมฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัปยากฤต อย่างไร ย่อมกำหนดมาน ๔ ของบุคคลผู้ยังอยู่ในโลกนี้ เป็นฝ่ายกุศล ย่อมกำหนดมาน ๔ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก เป็นฝ่ายอัปยากฤต พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัปยากฤต อย่างนี้.

[๑๘๐] พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปาวจรธรรม เป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัปยากฤต อย่างไร ย่อมกำหนดรูปาวจรสมาบัติ ๔ ของบุคคลผู้ยังอยู่ในโลกนี้ เป็นฝ่ายกุศล ย่อมกำหนดรูปาวจรสมาบัติ ๔ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลกนี้ เป็นฝ่ายอัปยากฤต พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัปยากฤต อย่างนี้.

[๑๘๑] พระโยคาวจรย่อมกำหนดโลกุตระธรรม เป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัปยากฤต อย่างไร ย่อมกำหนดอริยมรรค ๔ เป็นฝ่ายกุศล ย่อมกำหนดสามัญญผล ๔ และนิพพาน เป็นฝ่ายอัปยากฤต พระโยคาวจรย่อมกำหนดโลกุตระธรรม เป็นฝ่ายอัปยากฤต อย่างนี้.

[๑๘๒] ธรรมมีความปราโมทย์เป็นเบื้องต้น ๕ ประการ เมื่อ
พระโยคาวจรมนสิการโดยความไม่เที่ยง ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อถึง
ความปราโมทย์ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบ
ย่อมได้เสวยสุข ผู้มีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น เมื่อจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ย่อม
เห็นตามความเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามความเป็นจริงย่อมเบื่อหน่าย เมื่อ
เบื่อหน่ายย่อมคลายความกำหนัด เพราะคลายความกำหนัด จิตย่อม
หลุดพ้น เมื่อพระโยคาวจรมนสิการโดยความทุกข์ ย่อมเกิดปราโมทย์
 ฯลฯ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อ
มนสิการรูปโดยความไม่เที่ยง ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมนสิการรูปโดย
ความเป็นทุกข์ ฯลฯ เมื่อมนสิการรูปโดยความเป็นอนัตตา ฯลฯ เมื่อ
มนสิการเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ
โดยความไม่เที่ยง ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมนสิการชราและมรณะโดย
ความเป็นทุกข์ ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมนสิการชราและมรณะโดย
ความเป็นอนัตตา ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อถึงความปราโมทย์ ย่อมเกิด
ปีติ เมื่อใจเกิดปีติ กายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมได้เสวยสุข ผู้มี
ความสุข จิตย่อมตั้งมั่น เมื่อจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ย่อมเห็นตามความเป็นจริง
เมื่อรู้เห็นตามความเป็นจริงย่อมเบื่อหน่าย เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลาย
ความกำหนัด เพราะคลายความกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น ธรรมมี
ความปราโมทย์เป็นเบื้องต้น ๕ ประการนี้.

[๑๘๓] ธรรมมิโยนิโสมนสิการเป็นเบื้องต้น ๕ ประการ เมื่อ
พระโยคาวจรมนสิการโดยอุบายอันแนบคายโดยความไม่เที่ยง ย่อมเกิด
ปราโมทย์ เมื่อถึงความปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อม
สงบ ผู้มีกายสงบ ย่อมได้เสวยความสุข ผู้มีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น
ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงด้วยจิตอันตั้งมั่นว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย
นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อพระโยคาวจรมนสิการ
โดยอุบายอันแนบคายโดยความเป็นทุกข์ ย่อมเกิดปราโมทย์... เมื่อ
มนสิการโดยอุบายอันแนบคายโดยความเป็นอนัตตา ย่อมเกิดปราโมทย์
ฯลฯ เมื่อมนสิการรูปโดยอุบายอันแนบคาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง
ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมนสิการรูปโดยอุบายอันแนบคาย โดยความ
เป็นทุกข์ ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมนสิการรูปโดยอุบายอันแนบคาย
โดยความเป็นอนัตตา ย่อมเกิดปราโมทย์ ฯลฯ เมื่อมนสิการเวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ โดยอุบาย
อันแนบคายโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมนสิการ
ชราและมรณะโดยอุบายอันแนบคาย โดยความเป็นทุกข์ ย่อมเกิด
ปราโมทย์ เมื่อมนสิการชราและมรณะโดยอุบายอันแนบคาย โดยความ
เป็นอนัตตา ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อถึงความปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ
เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมได้เสวยสุข ผู้มีความสุข
จิตย่อมตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงด้วยจิตอันตั้งมั่นว่า นี่ทุกข์

นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ธรรมอันมี
โยนิโสมนสิการเป็นเบื้องต้น ๕ ประการนี้.

[๑๘๔] ความต่าง ๕ ประการ ความต่างแห่งผัสสะอาศัยความ
ต่างแห่งธาตุเกิดขึ้น ความต่างแห่งเวทนาอาศัยความต่างแห่งผัสสะเกิด
ขึ้น ความต่างแห่งสัญญาอาศัยความต่างแห่งเวทนาเกิดขึ้น ความต่าง
แห่งความดำริอาศัยความต่างแห่งสัญญาเกิดขึ้น ความต่างแห่งฉันทะ
อาศัยความต่างแห่งความดำริเกิดขึ้น ความต่างแห่งความเร่าร้อน อาศัย
ความต่างแห่งฉันทะเกิดขึ้น ความต่างแห่งการแสวงหาอาศัยความต่าง
แห่งความเร่าร้อนเกิดขึ้น ความต่างแห่งการได้รูปเป็นต้น อาศัยความ
ต่างแห่งการแสวงหาเกิดขึ้น ความต่าง ๕ ประการนี้ ชื่อว่าญาณ เพราะ
อรรถารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถารู้ชัด เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดธรรม ๕ ประการ เป็นธรรม-
นानัตตญาณ.

อรรถกถา ธรรมนัตตญาณนิตเทศ

[๑๗๗ - ๑๘๘] พึงทราบวินิจฉัยในธรรมนัตตญาณนิตเทศ
ดังต่อไปนี้. บทว่า กัมมปเล ชื่อว่า กรรมบถ เพราะอรรถว่ากรรม
เหล่านั้นเป็นทางเพื่อไปสู่อบาย. ซึ่งกรรมบถเหล่านั้น.

กุศลกรรมบถ ๑๐ ได้แก่ กายสุจริต ๓ คือ เว้นจากฆ่าสัตว์ ๑ เว้นจากลักทรัพย์ ๑ เว้นจากประพฤติดิฉินในกาม ๑ วชิสุจริต ๔ คือ เว้นจากพุดปด ๑ เว้นจากพุดส่อเสียด ๑ เว้นจากพุดคำหยาบ ๑ เว้นจากพุดเพื่อเจื้อ ๑, มโนสุจริต ๓ คือ ไม่เพ่งเล็งอยากได้ ๑ ไม่พยาบาท ๑ เห็นชอบ ๑.

อกุศลกรรมบถ ๑๐ ได้แก่ กายทุจริต ๓ คือ ฆ่าสัตว์ ๑ ลักทรัพย์ ๑ ประพฤติดิฉินในกาม ๑. วชิทุจริต ๔ คือ พุดปด ๑ พุดส่อเสียด ๑ พุดคำหยาบ ๑ พุดเพื่อเจื้อ ๑. มโนทุจริต ๓ คือ เพ่งเล็งอยากได้ ๑ พยาบาท ๑ เห็นผิด ๑.

อนึ่ง แม้ทั้งกุศลและอกุศลท่านก็กล่าวว่กรรมบถ เพราะให้เกิดปฏิสนธิ. เหลือจากที่กล่าวแล้วท่านไม่กล่าวว่กรรมบถ เพราะไม่มีส่วนในการให้เกิดปฏิสนธิ. ฟังทราบว่ แม้กุศลและอกุศลที่เหลือท่านก็ถือเอาด้วยความมุ่งหมายถึงกุศลและอกุศลอย่างหยาบ.

บทว่า รูป ได้แก่ รูป ๒๘ โดยประเภทเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป.

บทว่า วิปาก ได้แก่ วิปาก ๒๓ ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศล-วิปาก ๑๖. อกุศลวิปาก ๗.

บทว่า กิริยํ ได้แก่ กามาวจรกิริยา ๑ ด้วยสามารถแห่งปริตต-
กิริยา ๓. มหากิริยา ๘. ชื่อว่ากิริยาเพราะเป็นเพียงกิริยาโดยไม่มีวิวิปาก.
ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ท่านกล่าวกามาวจรด้วยอำนาจแห่งรูปเป็นอพยา-
กถุต วิปากเป็นอพยากถุต กิริยาเป็นอพยากถุต.

[๑๗๕ - ๑๘๐] บทว่า อิธฐสุตํ ได้แก่ ของบุคคลผู้ยังอยู่
ในโลกนี้. โดยมากท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งมนุษย์โลก เพราะมี
ฉานภวานาในมนุษย์โลก. อนึ่ง แม้ในเทวโลกบางแห่งบางครั้งก็ได้
ฉาน. แม้ในพรหมโลกรูปพรหมทั้งหลายก็ยังได้ ด้วยสามารถของผู้
เกิดในพรหมโลกนั้น ผู้เกิดในเบื้องล่าง และผู้เกิดในเบื้องบน. แต่ใน
ชั้นสุทธาวาสและในอรุปาวจร ไม่มีผู้เกิดในเบื้องล่าง. ในอรุปาวจร
อรุปาวจรผู้ไม่เจริญฉาน เกิดในเบื้องล่าง ย่อมเกิดในกามาวจรสุคติ
เท่านั้น ไม่เกิดในทุคติ.

บทว่า ตตรูปปนุสฺส - ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลกนั้น ได้
แก่ วิปากฉาน ๔ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิภวังค์และจุติ ของบุคคล
ผู้เกิดในพรหมโลกด้วยอำนาจของวิปาก. ท่านมิได้กล่าวถึงกิริยาอันเป็น
อพยากถุต ในฉานสมาบัติอันเป็นอรุปาวจรและอรุปาวจร. ถึงแม้ท่าน.
มิได้กล่าวก็จริง พึงทราบว่ เมื่อท่านกล่าวถึงกุศล ก็เป็นอันกล่าว
ถึงกิริยาเป็นอพยากถุตได้ด้วย เพราะเป็นไปเสมอกันด้วยกุศลโดยแท้.
พึงทราบในข้อนี้เหมือนอย่างในปัญฐาน ท่านสงเคราะห์กิริยาขวนะด้วย

ศัพท์กุศลชนะว่า เมื่อกุศลอกุศลดับ วิบากย่อมเกิดขึ้นเพราะกุศล
อกุศลนั้นเป็นอารมณ์.

[๑๘๑] บทว่า สามญญผานิ ได้แก่ สามัญผล ๔. ด้วยบทนี้
ท่านกล่าวถึงโลกุตรวินิบากเป็นอภัยกถ. บทว่า นิพพาน ได้แก่
นิพพานเป็นอภัยกถ.

[๑๘๒] บทว่า ปามุขมุขลกา คือ มีความปราโมทย์เป็น
เบื้องต้น. เพราะประกอบด้วยความปราโมทย์.

ในบทว่า อนิจฺจโต มนสิโกโรโต ปามุขํ ชยติ นี้ มี
ความว่า เมื่อทำไว้ในใจโดยแยบคาย ย่อมเกิดปราโมทย์. เมื่อทำไว้
ในใจโดยไม่แยบคาย ย่อมไม่เกิดปราโมทย์. จริงอยู่ เมื่อทำไว้ในใจ
โดยไม่แยบคาย กุศลจะไม่เกิด. ไม่ต้องพูดถึงวิปัสสนาละ. หากถามว่า
เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวไว้โดยสรุป. ตอบว่า เพื่อแสดงความที่ปรา
โมทย์มีกำลังมาก. เพราะเมื่อไม่มีปราโมทย์ ความไม่ยินดีความกระสัน
ก็จะเกิดขึ้นในเสนาสนะอันสงัด และในธรรมอันเป็นอธิกุศล. เมื่อมี
อย่างนี้ย่อมก้าวถึงภavanaที่เดียว.

อนึ่ง เมื่อมีปราโมทย์ ภavanaย่อมถึงความเต็มเปี่ยมเพราะไม่มี
ความไม่ยินดี. เพื่อแสดงถึงความที่ภavanaมีอุปการะโดยความเป็นเบื้องต้น
๑. อภ. ป. ๔๐/๔๘๐.

ต้นของการทำไว้ในใจโดยแยบคาย จักกล่าวถึงหมวด ๕ ข้างหน้า.

ความปราโมทย์เพราะเป็นปัจจัยแห่งวิปัสสนาย่อมเกิดแก่ผู้เจริญ
วิปัสสนาโดยบาลีว่า

ยโต ยโต สมมุตติ ขนฺธานํ อุตฺตมํ

ลภเต ปิตฺติปาโมขฺหํ อมตํ ตํ วิขานตํ .

เมื่อใดย่อมพิจารณาเห็นความเกิดและความ

เสื่อมของขันธทั้งหลาย เมื่อนั้นย่อมได้ปิตติและ

ปราโมทย์นั้นเป็นอมตะของผู้รู้แจ้งทั้งหลาย.^๑

แต่ในที่นี้พึงถือเอาความปราโมทย์ เพราะการพิจารณาคลาย
เป็นปัจจัย. ความเป็นผู้ถึงความปราโมทย์ ชื่อว่า ปาโมขฺหํ คือ ปิตติ
มีกำลังอ่อน. พึงเห็นว่า ป อักษร ลงในอรรถแห่งอาทิกรรม.

บทว่า ปมุทิตสุต - ถึงความปราโมทย์ ได้แก่ ถึงความปรา-
โมทย์ คือ ยินดีด้วยความปราโมทย์นั้น. ปาฐะว่า ปโมทิตสุต บ้าง.
ความอย่างเดียวกัน .

บทว่า ปิตติ ได้แก่ ปิตติมีกำลัง. บทว่า ปิตมฺนสุต ใจมีปิตติ
คือ ใจประกอบด้วยปิตติ. พึงเห็นว่า ลบ ยุตฺต ศัพท์เสีย เหมือนบทว่า
อสุตฺตโร รดเทียมด้วยม้า. บทว่า กาโย ได้แก่ นามกาย หรือ

๑. ปุ.ธ.๒๕/๓๕.

รูปกาย. บทว่า **ปสฺสสมภติ** ย่อมสงบ คือ เป็นผู้สงบความ
กระวนกระวาย. บทว่า **ปสฺสทฺธกาโย** - กายสงบ คือ กายสบายเพราะ
ประกอบด้วยความสะดวกทั้งสอง.

บทว่า **สุขํ เวเทติ** - ย่อมได้เสวยสุข คือ ย่อมได้เสวยเจต-
ตีสุข. หรือกับด้วยกายิกสุข. บทว่า **สุจินโน** - ของผู้มีความสุข คือ
พร้อมพรั่งด้วยความสุข. บทว่า **จิตฺตํ สมาริยติ** - จิตย่อมตั้งมั่น คือ
จิตย่อมตั้งมั่นเสมอ. จิตมีอารมณ์เดียว.

บทว่า **สมาหิตะ จิตฺเต** - เมื่อจิตตั้งมั่น เป็นสัจจมีวิภัตติลง
ในภาวลักษณะโดยเป็นภาวะ . ย่อมกำหนดรู้ตามความเป็นจริงโดยความ
ตั้งมั่นแห่งจิต.

บทว่า **ยถาภูตํ ปชานาติ** - ย่อมรู้ตามความเป็นจริง คือ รู้
สังขารตามความเป็นจริงด้วยสามารถแห่งอุทฺทยพยญาณเป็นต้น.

บทว่า **ปสฺสตี** - ย่อมเห็น คือ เห็นด้วยปัญญาจักขุการทำสิ่ง
ที่ถูกต้อนั้นดูเห็นด้วยตา. บทว่า **นิพฺพินฺนุติ** - ย่อมเบื่อหน่าย คือ
เบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยวิปัสสนาญาณ ๘ อย่าง

บทว่า **นิพฺพินฺนํ วิรชติ** - เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายความ
กำหนด คือ เมื่อยังวิปัสสนาให้ถึงขั้นขอด เป็นอันคลายกำหนดจาก
สังขารโดยประกอบด้วยมรรคญาณ.

บทว่า **วิราคา วิมูจติ** - เพราะคลายความกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น คือ จิตย่อมหลุดพ้น ด้วยน้อมไปในนิพพานด้วยผลวิมุตติ เพราะมรรคเป็นเหตุอันได้แก่วิราคะ. แต่ในบางคัมภีร์ในวาระนี้ท่านเขียนนัยแห่งสัจจะไว้มีอาทิว่า รู้ตามความเป็นจริงว่านี่ทุกข์ ด้วยจิตตั้งมั่น. อนึ่ง ในบางคัมภีร์ท่านเขียนนัยแห่งสัจจะนั้นโดยนัยมีอาทิว่า ย่อมทำไว้ในใจโดยแยกคายว่า นี่ทุกข์. แม้ใน ๒ วาระนั้นก็ต่างกันโดยพยัญชนะเท่านั้น โดยอรรถไม่ต่างกัน. เพราะบทว่า **นิพฺพินฺนํ วิรชฺชติ** - เมื่อมรรคญาณสำเร็จ เพราะกล่าวถึงมรรคญาณ เป็นอันสำเร็จกิจเพราะตรัสรู้ริยสัจ ๔ ด้วย. เพราะฉะนั้น แม้วาระที่ท่านกล่าวโดยนัยแห่ง สัจจะ ๔ ก็มีได้ต่างกันโดยอรรถด้วยวาระนี้.

[๑๘๓] บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะให้อารมณ์ต่างกัน เพราะกล่าวถึงอารมณ์ไม่ต่างกันด้วยบทมีอาทิว่า **อนิจฺจโต** จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **รูปํ อนิจฺจโต มนสิกรโต** ย่อมมนสิการรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยง.

บทว่า **โยนิโสมนสิการมุลกา** คือ ธรรมมีโยนิโสมนสิการ เป็นเบื้องต้นเป็นหลัก. เพราะปราโมทย์เป็นต้น ละโยนิโสมนสิการเสียแล้วก็ไม่ครบ ๕.

บทว่า **สมาหิเตน จิตฺเตน** - ด้วยจิตตั้งมั่น คือ ด้วยจิตเป็นเหตุ.

บทว่า ยถาภูตํ ปชานาติ - ย่อมรู้ตามความเป็นจริง คือ รู้ด้วยปัญญา. ท่านสงเคราะห์แม้การรู้ตามสัจจะอันเป็นส่วนเบื้องต้นด้วยการฟังตาม ในเมื่อกล่าวว่าย่อมมนสิการโดยแบบคยาว่า นี่ทุกข์.

บทว่า โยนิโสมนสิกาโร ได้แก่ มนสิการโดยอุบาย.

๑๘๔] ธาตุณานตฺตํ ปฏิจฺจ อูปฺปชฺชติ ผสฺสณานตฺตํ
ความต่างแห่งผัสสะอาศัยความต่างแห่งธาตุเกิดขึ้น ความว่า ความต่างแห่งจักขุสัมผัสผัสเป็นต้น อาศัยความต่างจักขุธารตฺตเป็นต้นเกิดขึ้น.

บทว่า ผสฺสณานตฺตํ ปฏิจฺจ - อาศัยความต่างแห่งผัสสะ คือ อาศัยความต่างแห่งจักขุสัมผัสผัสเป็นต้น.

บทว่า เวทนานานตฺตํ - ความต่างแห่งเวทนา คือ ความต่างแห่งจักขุสัมผัสผัสชาเวทนาเป็นต้น.

บทว่า สญฺญานานตฺตํ - ความต่างแห่งสัญญา คือ ความต่างแห่งกามสัญญาเป็นต้น.

บทว่า สงฺกปฺปนานตฺตํ - ความต่างแห่งความดำริ คือ ความต่างแห่งความดำริถึงกามเป็นต้น.

บทว่า จฺนุทฺธานตฺตํ - ความต่างแห่งฉันทะ คือ ความต่างแห่งฉันทะย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ฉันทะในรูป ฉันทะในเสียง เพราะความต่างแห่งความดำริ.

บทว่า **ปริพาหนานตฺตํ** - ความต่างแห่งความเร่าร้อน คือ ความต่างแห่งความเร่าร้อน ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ความเร่าร้อนในรูป ความเร่าร้อนในเสียง เพราะความต่างแห่งฉันทะ.

บทว่า **ปริยสถานตฺตํ** - ความต่างแห่งการแสวงหา คือ ความต่างแห่งการแสวงหารูปเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นเพราะความต่างแห่งความเร่าร้อน.

บทว่า **ลาภานตฺตํ** - ความต่างแห่งการได้ คือ ความต่างแห่งการได้รูปเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นเพราะความต่างแห่งการแสวงหา.

จบ อรรถกถาธรรมนันทัตถญาณนิกาย

ญาณปัญญาจกนิกาย

[๑๘๕] ปัญญาอันรู้ยังเป็นญาติญาณอย่างไร ปัญญาเครื่องกำหนดรู้เป็นตรณญาณ ปัญญาเครื่องละเป็นปริจจาคญาณ ปัญญาเครื่องเจริญเป็นเอกรสญาณ ปัญญาเครื่องกระทำให้แจ้ง เป็นผัสสนญาณ.

พระโยคาวจรรู้ยังธรรมใด ๆ แล้ว เป็นอันรู้ธรรมนั้น ๆ แล้ว กำหนดรู้ธรรมใด ๆ แล้ว เป็นอันพิจารณาธรรมนั้น ๆ แล้ว ละธรรมใด ๆ ได้แล้ว เป็นอันสละธรรมนั้น ๆ แล้ว เจริญธรรมใด ๆ แล้ว

ธรรมนั้น ๆ ย่อมมีกิจเป็นอันเดียวกัน กระทำให้แจ้งธรรมใด ๆ แล้ว เป็นอันถูกต้องตามธรรมนั้น ๆ แล้ว.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาอันรู้ยิ่งเป็นญาตัญญูญาณ ปัญญาเครื่องกำหนดรู้เป็นตริณัญญูญาณ ปัญญาเครื่องละเป็นปริจจาคัญญูญาณ ปัญญาเครื่องเจริญเป็นเอกรสญญูญาณ ปัญญาเครื่องกระทำให้แจ้งเป็นผัสสนัญญูญาณ.

๒๐ - ๒๔. อรรถกถาญาณปัญจกนิทเทศ

[๑๘๕] พึงทราบวินิจฉัยในญาณปัญจกนิทเทศดังต่อไปนี้. ท่านทำปฐกวิสัชนารวมเป็นอันเดียว เพราะมีความสัมพันธ์กันเป็นลำดับแห่งญาณ ๕ เหล่านั้น.

บทว่า อภิญญาตา โหนติ - เป็นผู้รู้แจ้งธรรมแล้ว คือ เป็นผู้รู้ด้วยดี ด้วยสามารถรู้ลักษณะแห่งสภาวธรรม.

บทว่า ฌาตา โหนติ - เป็นอันรู้ธรรมแล้ว คือ ชื่อว่า เป็นอันรู้แล้ว เพราะรู้ตามสภาพ ด้วยสามารถแห่งญาณปริปัญญา. เป็นอันรู้ธรรมเหล่านั้นแล้วด้วยญาณใด. ชื่อว่า ญาณ เพราะอรรถว่ารู้ญาณนั้น. พึงทราบการเชื่อมว่า ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด. โดยนัยนี้พึงประกอบแม่ญาณที่เหลือ.

บทว่า ปริยญาติ โหนติ - เป็นอันกำหนดรู้แล้ว คือ เป็นอันรู้โดยรอบด้วยสามารถแห่งสามัญลักษณะ.

บทว่า ตีริตา โหนติ - เป็นอันพิจารณาแล้ว คือ เข้าไปกำหนดให้ถึงพร้อมด้วยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งตริณปริยญาติ.

บทว่า ปหีนา โหนติ - เป็นอันละได้แล้ว คือ เป็นอันละนิสสัญญาเป็นต้น ด้วยอนิจจานุปัสณาญาณเป็นต้น ตั้งแต่กังคานุปัสณาญาณ.

บทว่า ปริจฺจตุตา โหนติ - เป็นอันสละแล้ว คือ เป็นอันทอดทิ้ง ด้วยสามารถแห่งการละนั่นเอง.

บทว่า ภาวิตา โหนติ - เป็นอันเจริญแล้ว คือ เป็นอันเจริญแล้ว และอบรมแล้ว.

บทว่า เอกรสตา โหนติ - มีรสเป็นอันเดียวกัน คือ มีกิจอย่างเดียวกัน ด้วยการให้สำเร็จกิจของตน และด้วยการละฝ่ายตรงกันข้าม. หรือมีรสเป็นอันเดียวกัน ด้วยวิมุตติรส ด้วยการพ้นจากธรรมเป็นฝ่ายข้าศึก.

บทว่า สจฺจิกตา โหนติ - เป็นอันทำให้แจ้งแล้ว คือ เป็นอันทำให้ประจักษ์ว่า ผลธรรม ด้วยสามารถการได้ นิพพานธรรม ด้วยสามารถการแทงตลอด.

บทว่า **ผลสุติ** โหนฺติ- เป็นอันถูกต้องแล้ว คือ เป็นอันถูกต้อง คือ ได้รับผลด้วยการถูกต้อง ด้วยการได้ และด้วยการถูกต้อง ด้วยการแบ่งตลอด ท่านกล่าวญาณ ๕ เหล่านี้ ด้วยสามารถสุตมยญาณแล้วในหนหลัง. ในที่นี้ท่านกล่าวด้วยสามารถยังกิจของตนให้สำเร็จ.

จบ อรรถกถาญาณปัญจกนิเทศ

ปฏิสัมภิทาญาณนิเทศ

[๑๘๖] ปัญญาในความต่างแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความต่างแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความต่างแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความต่างแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณอย่างไร ?

สัทธินทรีย์เป็นธรรม วิริยินทรีย์เป็นธรรม สตินทรีย์เป็นธรรม สมาธินทรีย์เป็นธรรม ปัญฺณินทรีย์เป็นธรรม สัทธินทรีย์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง วิริยินทรีย์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง สตินทรีย์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง สมาธินทรีย์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง ปัญฺณินทรีย์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๘๗] สภาพว่าน้อมใจเธอเป็นอรรถ สภาพว่าประคองไว้
เป็นอรรถ สภาพว่าเข้าไปตั้งไว้เป็นอรรถ สภาพว่าไม่ฟุ้งซ่านเป็นอรรถ
สภาพว่าเห็นเป็นอรรถ สภาพว่าน้อมใจเชื่อเป็นอรรถอย่างหนึ่ง สภาพ
ว่าประคองไว้เป็นอรรถอย่างหนึ่ง สภาพว่าเข้าไปตั้งไว้เป็นอรรถอย่าง
หนึ่ง สภาพว่าฟุ้งซ่านเป็นอรรถอย่างหนึ่ง สภาพว่าเห็นเป็นอรรถอย่าง
หนึ่ง พระโยคาวจรรู้อรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะ
อรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าว
ว่า ปัญญาในความต่างแห่งอรรถ เป็นอรรูปปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๘๘] การระบупัญชนะและนิรุตติ เพื่อแสดงธรรม ๕
ประการ การระบупัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงอรรถ ๕ ประการ
ธรรมนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง อรรถนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้
นิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณ เป็นอันรู้เฉพาะนิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วย
ญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความ
ต่างแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๘๙] ญาณในธรรม ๕ ในอรรถ ๕ ญาณในนิรุตติ ๑๐
ญาณในธรรมเป็นอย่างหนึ่ง ญาณในอรรถเป็นอย่างหนึ่ง ญาณใน
นิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ญาณต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใดเป็น
อันรู้เฉพาะญาณต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น

ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา-
ญาณ.

[๑๕๐] สัทธาพละเป็นธรรม วิริยพละเป็นธรรม สติพละ
เป็นธรรม สมาธิพละเป็นธรรม ปัญญาพละเป็นธรรม สัทธาพละ
เป็นธรรมอย่างหนึ่ง วิริยพละเป็นธรรมอย่างหนึ่ง สติพละเป็นธรรม
อย่างหนึ่ง สมาธิพละเป็นธรรมอย่างหนึ่ง ปัญญาพละเป็นธรรมอย่าง
หนึ่ง พระโยคาวจรรู้ธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้ธรรม
ต่างๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า
ปัญญาในความต่างแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ

[๑๕๑] สภาพอันไม่หวั่นไหวเพราะความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็น
อรรถ สภาพอันไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้านเป็นอรรถ สภาพ
อันไม่หวั่นไหวเพราะความประมาทเป็นอรรถ สภาพอันไม่หวั่นไหว
เพราะความฟุ้งซ่านเป็นอรรถ สภาพอันไม่หวั่นไหวเพราะอวิชชาเป็น
อรรถ สภาพอันไม่หวั่นไหวเพราะความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นอรรถ
อย่างหนึ่ง สภาพอันไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้านเป็นอรรถอย่าง
หนึ่ง สภาพอันไม่หวั่นไหวเพราะความประมาทเป็นอรรถอย่างหนึ่ง
สภาพอันไม่หวั่นไหวเพราะความฟุ้งซ่านเป็นอรรถอย่างหนึ่ง สภาพอัน
ไม่หวั่นไหว เพราะอวิชชาเป็นอรรถอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้อรรถ

ต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะอรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณ
นั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่ง
อรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๕๒] การระบุพยัญชนะและนิรुตติ เพื่อแสดงธรรม ๕
ประการ การระบุพยัญชนะและนิรुตติเพื่อแสดงอรรถ ๕ ประการ
ธรรมนิรुตติเป็นอย่างหนึ่ง อรรถนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้
นิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะนิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้
ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความ
ต่างแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๕๓] ญาณในธรรม ๕ ประการ ญาณในอรรถ ๕ ประการ
ญาณในนิรุตติ ๑๐ ประการ ญาณในธรรมเป็นอย่างหนึ่ง ญาณในอรรถ
เป็นอย่างหนึ่ง ญาณในนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ญาณต่าง ๆ
เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะญาณต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้น-
นั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่ง
ปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๕๔] สติสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพช-
ฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขา-
สัมโพชฌงค์ เป็นธรรมแต่ละอย่าง ๆ สติสัมโพชฌงค์ ... อุเบกขา-

สัมโพชฌงค์ เป็นธรรมอย่างหนึ่งๆ พระโยคาวจรรู้ธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งธรรม เป็น ธรรมปฏิบัติสัมภิทาญาณ.

[๑๕๕] สภาพที่ตั้งมั่น สภาพที่เลือกเฟ้น สภาพที่ประคองไว้ สภาพที่ผ่านชานไป สภาพที่สงบ สภาพที่ไม่ฟุ้งชาน สภาพที่พิจารณาหาทาง สภาพที่เข้าไปตั้งอยู่ เป็นอรรถ (แต่ละอย่าง) สภาพที่ตั้งมั่น ... สภาพที่พิจารณาหาทางเป็นอรรถอย่างหนึ่ง ๆ พระโยคาวจรรู้อรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะอรรถต่าง ๆ เหล่านี้ ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิบัติสัมภิทาญาณ.

[๑๕๖] การระบุพยัญชนะและนิรुติเพื่อแสดงธรรม ๗ ประการ การระบุพยัญชนะและนิรुติเพื่อแสดงอรรถ ๗ ประการ ธรรมนิรुติเป็นอย่างหนึ่ง อรรถนิรุติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้นิรุติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะนิรุติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งนิรุติ เป็นนิรุติปฏิบัติสัมภิทาญาณ.

[๑๕๗] ญาณ. ในธรรม ๗ ประการ ญาณในอรรถ ๗ ประการ ญาณในนิรุติ ๑๔ ประการ ญาณในธรรมเป็นอย่างหนึ่ง ญาณใน

อรรถเป็นอย่างหนึ่ง ญาณในนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ญาณต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะญาณต่างๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๕๘] สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นธรรมแต่ละอย่าง ๆ สัมมาทิฐิ... สัมมาสมาธิ เป็นธรรมอย่างหนึ่ง ๆ พระโยคาวจรรู้ธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๕๙] สภาพที่เห็น สภาพที่ดำริ สภาพที่กำหนดเอา สภาพที่เป็นสมุฏฐาน สภาพที่ขาวผ่อง สภาพที่ประคองไว้ สภาพที่ดั่งมัน สภาพที่ไม่ฟู่งซ่าน เป็นอรรถแต่ละอย่าง ๆ ภาพที่เห็น... สภาพที่ไม่ฟู่งซ่าน เป็นอรรถอย่างหนึ่ง ๆ พระโยคาวจรรู้อรรถว่า ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะอรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ.

[๒๐๐] การระบุพยัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงธรรม ๘ ประการ การระบุพยัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงอรรถ ๘ ประการ ธรรม

นิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง อรรถนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้นิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะนิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ.

[๒๐๑] ญาณในธรรม ๘ ประการ ญาณในอรรถ ๘ ประการ ญาณในนิรุตติ ๑๖ ประการ ญาณในธรรมเป็นอย่างหนึ่ง ญาณในอรรถเป็นอย่างหนึ่ง ญาณในนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ญาณต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะญาณต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความต่างแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความต่างแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความต่างแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ.

๒๕ - ๒๘. อรรถกถาปฏิสัมภิทาญาณนิตเทส

๑๘๖ - ๒๐๑] พึงทราบวินิจฉัยในปฏิสัมภิทาญาณนิตเทสดังต่อไปนี้. เพราะเมื่อท่านไม่กล่าวธรรมไว้ก็ไม่สามารถจะกล่าวถึงกิจของธรรมนั้นได้. ฉะนั้น จึงไม่สนใจลำดับที่ท่านยกขึ้นชี้แจงธรรมทั้งหลายก่อน. อรรถแห่งธรรมเป็นต้นท่านได้กล่าวไว้แล้ว.

พระสารีบุตรเถระกล่าวธรรมอันนับเนื่องด้วย **ธมฺม ศัพท์** ด้วยบทมีอาทิว่า **สทฺธินุทฺธิยํ ธมฺโม** - สัตถินทริยเป็นธรรม เมื่อจะแสดงอรรถแห่ง นานตฺต ศัพท์ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **อญฺโณ สทฺธินุทฺธิยํ ธมฺโม** - สัตถินทริยเป็นธรรมอย่างหนึ่ง. จริงอยู่ เมื่อท่านกล่าวว่า **อญฺโณ ธมฺโม** เป็นธรรมอย่างหนึ่ง เป็นอันท่านแสดงถึงความต่างกันแห่งธรรมทั้งหลาย.

บทว่า **ปฏฺวิทิตา** - รู้เฉพาะแล้ว คือ รู้โดยความเป็นธรรมเฉพาะหน้า ชื่อว่า ปรากฏแล้ว. ด้วยบทนั้น ท่านกล่าวอรรถแห่ง บทปฏิสัมภิทา.

พระสารีบุตรเถระแสดงถึงกิจมีการน้อมใจเชื่อเป็นต้น เป็นอรรถแห่งศรัทธาเป็นต้นเหล่านั้น ด้วยบทมีอาทิว่า **อธิโมกฺขญฺโธ อคฺคโต** - สภาพว่าน้อมใจเชื่อเป็นอรรถ.

บทว่า **สนฺทสฺสเหตุ** คือ เพื่อแสดงอย่างอื่นแก่ผู้ใคร่จะรู้ แต่เมื่อผู้อื่นฟังถ้อยคำก็ย่อมได้เหมือนกัน.

บทว่า **พยฺยชนนिरุตฺตาทิลปา** - การระบупยฺยชนะและนิรุตติ คือ นามพยฺยชนะ นามนิรุตติ นามาทิลปะ. ชื่อที่ยังอรรถให้ปรากฏชื่อว่า พยฺยชนะ. ชื่อว่า นิรุตติ เพราะเจาะจงอย่างนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุ-ทั้งหลาย** สิ่งทั้งหลายย่อมปรุงแต่งสิ่งที่เป็นสังขตะ^๑ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **สังขาร** แล้วกล่าวทำให้มีเหตุ, ท่านกล่าวว่า อทิลปะ เพราะเป็นเหตุระบุนาม.

อนึ่ง ชื่อว่า **นาม** นี้ มี ๔ อย่าง คือ สามัญญนาม ๑ คุณนาม ๑ กิตติมนาม ๑ โอปปาทิกนาม ๑. ในนาม ๔ อย่างนั้น ในปฐมกัปพระนามของพระราชว่า มหาสมมติราช เพราะมหาชนสมมติตั้งขึ้น ชื่อว่า สามัญญนาม - นามโดยสามัญ.

ท่านกล่าวหมายถึง บทว่า **ดูก่อนวเสฏฺฐะ และภารทวชะ** เพราะเหตุที่ผู้เป็นหัวหน้า อันมหาชน สมมติดังนี้แล อักษรว่า **มหาชนสมมติ** จึงเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก.^๒

ชื่อที่ได้มาโดยคุณความคืออย่างนี้ว่า พระธรรมกถึก ปิงสุกฺกติก-ภิกษุ วินยฺชกริกษุ ตปิฎกกริกษุ ผู้มีศรัทธา ผู้มีสติ ดังนี้ ชื่อว่า

๑. ตั . ขนฺธ. ๑๓/๑๕๕.   ๒. ที. ปา. ๑๑/๖๓.

คุณนาม - โดยคุณความดี. ชื่อโดยคุณความดีของพระตถาคต ตั้งหลาย
ร้อยชื่อ มีอาทิว่า ภควา อรหํ สมมาสมพุทฺธ. ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่า

อสงฺเขยฺยานิ นามานิ สตฺถุณฺณ มหาสิโน

คุณฺเหทิ นามํ อุตฺตฺตํ อปินาม สหสฺสโต.

พระนามของพระตถาคตผู้แสวงหาคุณอัน

ยิ่งใหญ่ พร้อมด้วยคุณความดีมีนับไม่ถ้วน. บัณฑิต

ควรยกพระนาม ด้วยพระคุณขึ้นแสดง แม้ตั้งพัน

พระนาม.

ในวันตั้งชื่อเด็กที่เกิด พวกญาติพากันทำสักการะ แก่ทักษิณาย
บุคคล แล้วอยู่ใกล้ ๆ กำหนดตั้งชื่อว่า ทารกนี้ชื่อโน้น ดังนี้ นี่ชื่อว่า
กิตติมนาม - นามโดยมีเกียรติ.

อนึ่ง การบัญญัติแต่ก่อนก็ยังตกทอดถึงการบัญญัติต่อมา. ไวยาหาร
แต่ก่อนก็ยังตกทอดถึงไวยาหารภายหลัง. เหมือนอย่างว่า แม้ในปริมกับ
ดวงจันทร์ก็ชื่อว่าจันทร์. แม้เดี๋ยวนี้ก็ยังชื่อว่าดวงจันทร์นั่นเอง. ในอดีต
ดวงอาทิตย์ สมุทฺร ปฐพี ก็ยังชื่อเหมือนเดิม ภูเขาที่ชื่อว่า ภูเขา.
แม้เดี๋ยวนี้ก็ยังชื่อว่าภูเขานั้นเอง. ชื่อว่า โอปปาติกนาม คือ เป็น
นามที่ผุดเกิด. ชื่อแม่ ๔ อย่างนี้ ก็เป็นชื่อเดิมนั่นเอง. ชื่อนั้นใช้เพียง
เป็นที่สังเกตของชาวโลก ว่าโดยปรมัตถ์ไม่มีอยู่. ส่วนอาจารย์พวกอื่น
กล่าวว่า ชื่อว่า นาม เป็นเสียงส่งถึงเนื้อความ.

พึงทราบอรรถแห่งองค์มรรค คือ พลและโพชฌงค์ โดย
ทำนองเดียวกับนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

จบ อรรถกถาปฏิสัมภิทาญาณนิตเทศ

ญาณัตตยานิทเทศ

[๒๐๒]ปัญญาในความต่างแห่งวิหารธรรม เป็นวิหารัฐญาณ
ปัญญาในความต่างแห่งสมาบัติ เป็นสมาปัตตัญญาณ ปัญญาในความ
ต่างแห่งวิหารสมาบัติ เป็นวิหารสมาปัตตัญญาณอย่างไร ?

พระโยคาวจรพิจารณาเห็นสังขารนิมิตโดยความเป็นภย มีจิต
น้อมไปในนิพพานอันไม่มีสังขารนิมิต ถูกต้องแล้วซึ่งสังขารนิมิตด้วย
ญาณ ข่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไป วิหารธรรมนั้นชื่อว่า อนิมิต-
วิหาร พิจารณาเห็นต้นหาอันเห็นอันโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไป
ในนิพพานอันไม่มีต้นหาเป็นที่ตั้งถูกต้องแล้วค้นหาด้วยญาณ ข่อม
พิจารณาเห็นความเสื่อมไป วิหารธรรม นั้นชื่อว่า อัปปลิหิตวิหาร
พิจารณาเห็นความถ้อยมั่นว่าตนโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพาน
อันว่างจากตน ถูกต้องแล้วซึ่งความถ้อยมั่นว่าตนด้วยญาณ ข่อมพิจารณา
เห็นความเสื่อมไป วิหารธรรมนั้นชื่อว่า สุญญตวิหาร.

[๒๐๓] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นสังขารนิมิตโดยความเป็น
ภย มิจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีสังขารนิมิต เพิกเฉยความเป็นไป
แล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีสังขารนิมิตแล้วย่อมเข้าสมาบัติ
นี้ชื่อว่า อนิมิตตสมาบัติ พิจารณาเห็นคณหาอันเป็นที่ตั้งโดยความเป็น
ภย มิจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีคณหาเป็นที่ตั้ง เพิกเฉยความเป็น
ไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีคณหาเป็นที่ตั้ง แล้วย่อม
เข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า อัปฺปณฺหิตตสมาบัติ พิจารณาเห็นความถือนั่นว่าตน
โดยความเป็นภย มิจิตน้อมไปในนิพพานอันว่างจาก เพิกเฉยความ
เป็นไปตัว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ว่างจากตน แล้วย่อมเข้า
สมาบัติ นี้ชื่อว่า สุธมฺมยุตตสมาบัติ.

[๒๐๔] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นสังขารนิมิต โดยความ
เป็นภย มิจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีสังขารนิมิต ถูกต้องแล้ว ๆ
ย่อมเห็นความเสื่อมไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอัน
เป็นที่ดับ ไม่มีสังขารนิมิต แล้วย่อมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า อนิมิตฺตวิหาร-
ตสมาบัติ พิจารณาเห็นคณหาอันเป็นที่ตั้งโดยความเป็นภย มิจิตน้อมไป
ในนิพพานอันไม่มีคณหาเป็นที่ตั้ง ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม
ไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มี
คณหาเป็นที่ตั้ง แล้วย่อมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า อัปฺปณฺหิตฺตวิหารตสมาบัติ
พิจารณาเห็นความถือนั่นว่าตนโดยความเป็นภย มิจิตน้อมไปในนิพพาน

อันว่างจากตน ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ว่างจากตน แล้วย่อมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า **สุญญตวิหารสมาบัติ**.

[๒๐๕] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นรูปนิमितโดยความเป็นกัณ มิจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีรูปนิमित ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป วิหารธรรม นี้ชื่อว่า **อนิมิตวิหาร** พิจารณาเห็นต้นหาอันเป็นที่ตั้งแห่งรูปโดยความเป็นกัณ มิจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีที่ตั้ง ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป วิหารธรรม นี้ชื่อว่า **อัปปลิหิตวิหาร** พิจารณาเห็นความถึอมนั้ว่ารูปโดยความเป็นกัณ มิจิตน้อมไปในนิพพานอันว่างเปล่า ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป วิหารธรรมนี้ ชื่อว่า **สุญญตวิหาร**.

[๒๐๖] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นรูปนิमितโดยความเป็นกัณ มิจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีนิमित เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีนิमित แล้วย่อมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า **อนิมิตสมาบัติ** พิจารณาเห็นต้นหาอันเป็นที่ตั้งแห่งรูปโดยความเป็นกัณ มิจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีที่ตั้ง เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่ที่ตั้ง แล้วย่อมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า **อัปปลิหิตสมาบัติ** พิจารณาเห็นความถึอมนั้ว่ารูปโดยความเป็นกัณ มิจิตน้อมไปในนิพพานอันว่างเปล่า เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึง

นิพพานอันเป็นที่ดับ วางเปล่าแล้วย่อมเข้าสมาบัติ นี่ชื่อว่า **สุญญต-
สมาบัติ**.

[๒๐๓] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นรูปนิमितโดยความเป็นภย
มีจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีนิमित ถูกต้องแล้วๆ ย่อมเห็นความเสื่อม
ไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีนิमित
แล้วย่อมเข้าสมาบัติ นี่ชื่อว่า **อนิมิตตวิหารสมาบัติ** พิจารณาเห็น
คณหาอันเป็นที่ตั้งแห่งรูปโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอัน
ไม่มีที่ตั้ง ถูกต้องแล้วๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว
คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีที่ตั้ง แล้วย่อมเข้าสมาบัติ นี่ชื่อว่า
อัปปลหิตวิหารสมาบัติ พิจารณาเห็นความถ้อยมั่นว่ารูปโดยความเป็น
ภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันว่างเปล่า ถูกต้องแล้วๆ ย่อมเห็นความ
เสื่อมไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับว่าง
เปล่าแล้วย่อมเข้าสมาบัติ. นี่ชื่อว่า **สุญญตวิหารสมาบัติ**.

[๒๐๔] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นเวทนานิमित ฯลฯ สัญญา-
นิमित สังขารนิमित วิญญาณนิमित จักขุ ฯลฯ

พระโยคาวจรพิจารณาเห็นขราและมรณะนิमितโดยความเป็นภย
มีจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีนิमित ถูกต้องแล้วๆ ย่อมเห็นความเสื่อม
ไป วิหารธรรมนี้ ชื่อว่า **อนิมิตตวิหาร** พิจารณาเห็นคณหาอันเป็น
ที่ตั้งแห่งขราและมรณะโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันเป็น

มีที่ตั้ง ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป วิหารธรรม นี่ชื่อว่า
อัปปลิหิตวิหาร พิจารณาเห็นความถ้อยมั่นชราและมรณะโดยความเป็น
ภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันว่างเปล่า ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความ
เสื่อมไป วิหารธรรมนี้ ชื่อว่า สุธมฺมวิหาร.

[๒๐๕] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นชราและมรณะนิมิตโดย
ความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีนิมิต เพิกเฉยความเป็น
ไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีนิมิต แล้วย่อมเข้าสมาบัติ
นี้ชื่อว่า อนินิมิตตสมาบัติ พิจารณาเห็นคณหาอันเป็นที่ตั้งแห่งชราและ
มรณะโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีที่ตั้ง เพิกเฉย
ความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีที่ตั้ง แล้วย่อม
เข้าสมาบัติ นี่ชื่อว่า อัปปลิหิตสมาบัติ พิจารณาความถ้อยมั่นชราและ
มรณะโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันว่างเปล่า เพิกเฉย
ความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ว่างเปล่า แล้วย่อมเข้า
สมาบัติ นี่ชื่อว่า สุธมฺมตสมาบัติ.

[๒๑๐] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นชราและมรณะนิมิตโดย
ความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีนิมิต ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อม
เห็นความเสื่อมไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็น
ที่ดับ ไม่มีนิมิต แล้วย่อมเข้าสมาบัติ นี่ชื่อว่า อนินิมิตตวิหารสมาบัติ
พิจารณาเห็นคณหาอันเป็นที่ตั้งแห่งชราและมรณะโดยความเป็นภย มี

จิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีที่ตั้ง ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป
เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีที่ตั้ง แล้ว
ย่อมเข้าสมาบัติ นี่ชื่อว่า **อปปณฺหิตวิหารสมาบัติ** พิจารณาเห็นความ
ยึดมั่นขราและมรณะโดยความเป็นภัย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันว่าง
เปล่า ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว
คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ว่างเปล่า แล้วย่อมเข้าสมาบัติ นี่ชื่อว่า
สุญญตฺตวิหารสมาบัติ อนิมิตตวิหารเป็นอย่างหนึ่ง อปปณฺหิตวิหารเป็น
อย่างหนึ่ง สุญญตฺตวิหารเป็นอย่างหนึ่ง อนิมิตตสมาบัติเป็นอย่างนี้
อปปณฺหิตสมาบัติเป็นอย่างหนึ่ง อปปณฺหิตตฺตวิหารสมาบัติเป็นอย่างหนึ่ง
วิหารสมาบัติเป็นอย่างหนึ่ง อปปณฺหิตตฺตวิหารสมาบัติเป็นอย่างหนึ่ง
สุญญตฺตตฺตวิหารสมาบัติเป็นอย่างหนึ่ง.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่ง
วิหารธรรม เป็นวิหารรัฐญาณ ปัญญาในความแตกต่างแห่งสมาบัติเป็น
สมาปัตตัญญาณ ปัญญาในความต่างแห่งวิหารสมาบัติเป็นวิหารสมา-
ปัตตัญญาณ.

อรรถกถาญาณัตถยานิทเทศ

[๒๐๒ - ๒๑๐] พึงทราบวินิจฉัยในญาณัตถยานิทเทศ ดังต่อไปนี้.

บทว่า **นิมิต्त** ได้แก่ สังขารนิมิต.

บทว่า **อนิมิตฺเต** ได้แก่ นิพพานอันเป็นปฏิปักษ์กับสังขารนิมิต.

บทว่า **อหิมุตฺตตฺตา** เพราะจิตน้อมไป คือ เพราะปล่อยจิตไปด้วยความน้อมไปในนิพพานนั้น.

บทว่า **สุสฺส** **สุสฺส** **วยฺ** **ปสฺสตี** - ถูกต้องแล้ว ถูกต้องแล้ว ย่อมเห็นความเสื่อม คือ ถูกต้องแล้ว ถูกต้องแล้ว ซึ่งสังขารนิมิตด้วยญาณ ย่อมเห็นความเสื่อมไฟแห่งสังขารนิมิตนั้น ด้วยวิปัสสนาญาณ. ด้วยบทนี้เป็นอันสำเร็จถึงกังขานุปัสสนาญาณ. กังขานุปัสสนานั้น ยังอนิจจานุปัสสนาให้สำเร็จ. อนิจจานุปัสสนา ยังทุกขานุปัสสนาให้สำเร็จ เพราะสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์. ทุกขานุปัสสนานั้น ยังอนัตตานุปัสสนาให้สำเร็จ เพราะสิ่งที่เป็นทุกข์เป็นอนัตตา. เพราะเหตุนี้เป็นอันท่านกล่าวถึงอนุปัสสนา ๓ ในบทนี้ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **อนิมิตฺโต** **วิหาโร** - วิหารธรรมชื่อว่าอนิมิตวิหาร คือ วิหารธรรมอันเป็นหมวด ๓ แห่งวิปัสสนานั้น ชื่อว่าอนิมิตวิหาร

เพราะเหตุชนิดโดยความเป็นกัย.

บทว่า ปณธี ได้แก่ ตัณหา.

บทว่า อปฺปณฺหิตะ - ในนิพพานอันไม่มีตัณหาเป็นที่ตั้ง คือ
ในนิพพานอันเป็นปฏิปักษ์ของตัณหา.

บทว่า อภินเรส ได้แก่ การถือมั่นตัวตน.

บทว่า สุญฺญเต ได้แก่ นิพพานอันว่างจากตัวตน.

บทว่า สุญฺญโต คือ ความสุญฺญนั้นแหละ ชื่อว่า สุญฺญต-
วิหาร.

บทว่า ปวตฺตํ อชฺชุปฺเภจิจฺจุวา - เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คือ
เพิกเฉยความเป็นไปอันเป็นวิบากด้วยความวางเฉยในสังขาร. จริงอยู่
สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้พอใจความเป็นไปอันเป็นวิบากกล่าวคือ สุกฺติ. แต่
พระโยคาวจรนี้ประสงค์จะเข้าผลสมบัติ เห็นความเป็นไปเช่นนั้นและ
สังขารทั้งปวงโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมเพิกเฉยเสีย. เพราะว่าครั้น
เห็นอย่างนี้แล้วย่อมสามารถเข้าผลสมบัติได้. ไม่สามารถเข้าได้โดย
ประการอื่น.

บทว่า อาวชฺชิจฺจุวา - พิจารณาแล้ว คือ พิจารณาด้วยอาวัชชนะ.

บทว่า สมากฺขตฺติ - คือ ย่อมเข้าถึงผลสมบัติ.

บทว่า อนิมิตฺตา สฺมาปฺตติ - สมาสติอันหานิมิตมิได้ คือ
ชื่อว่าสมาบัติอันไม่มีนิมิต เพราะเห็นนิมิตโดยความเป็นภัยแล้วเข้าถึง.

บทว่า อนิมิตฺตวิหารสฺมาปฺตติ - วิหารสมาบัติอันหานิมิตมิได้
คือ มีเป็นสองอย่างด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาวิหาร และด้วยอำนาจแห่ง
ผลสมาบัติ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะจำแนกสังขารนิมิตแล้วแสดงจึง
กล่าวบทมีอาทิว่า ฐปนิมิตฺตํ . ควรจะกล่าวในการถือเอาชราและมรณะ
ท่านกล่าวไว้ก่อนแล้ว. เมื่อกล่าวด้วยบทมีอาทิว่า อญฺโหล อนิมิตฺต-
วิหาโร อนิมิตฺตวิหารสฺมาปฺตติเป็นอย่างหนึ่ง พระสารีบุตรเถระแสดง
สรุปไว้แล้ว. ญาณในความต่างวิปัสสนาวิหารของผู้ตั้งอยู่ในสังขารเบก-
ขาญาณอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งผลสมาบัติ ชื่อว่าวิหารัฐญาณ ญาณ
ในความต่างกันแห่งผลสมาบัติ ชื่อว่าสมาปัตตัฐญาณ. ญาณในความ
ต่างกันทั้งสองอย่างนั้น ชื่อว่าวิหารสมาปัตตัฐญาณ

พระโยคาวจรผู้ประสงค์จะน้อมไปด้วยวิปัสสนาวิหาร ย่อมยัง
วิปัสสนาวิหารให้เป็นไป. ประสงค์ยังจะน้อมไปด้วยผลสมาบัติวิหารชวน-
ชวนไปตามลำดับของวิปัสสนา ย่อมยังผลสมาบัติให้เป็นไป. ประสงค์
จะน้อมไปด้วยทั้งสองอย่างนั้น ย่อมยังทั้งสองอย่างนั้นให้เป็นไป. มี ๓

อย่างด้วยประสงค์ถึงบุคคล ด้วยประการฉะนี้. บทที่เหลืออันควรกล่าวไว้ในที่นี้ท่านกล่าวไว้แล้วในการพรรณนาถึงสังขารเบกขาญาณแล.

จบ อรรถกถาญาณัตถยนิทเทศ

อนันตริกสมาธิญาณนิทเทศ

[๒๑๑] ปัญญาในการตัดอาสวะขาด เพราะความบริสุทธิ์แห่งสมาธิอันเป็นเหตุไม่ฟุ้งซ่าน เป็นอนันตริกสมาธิญาณอย่างไร ?

เอกัคคตาจิตอันไม่ฟุ้งซ่านด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะ เป็นสมาธิญาณเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งสมาธินั้น อาสวะทั้งหลายย่อมสิ้นไปด้วยญาณนั้น สมถะมีก่อน ญาณมีภายหลัง ด้วยประการฉะนี้ ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายย่อมมีได้ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการตัดอาสวะขาด เพราะความบริสุทธิ์แห่งสมาธิอันเป็นเหตุไม่ฟุ้งซ่าน เป็นอนันตริกสมาธิญาณ.

[๒๑๒] คำว่า อาสว ความว่า อาสวะเหล่านั้นเป็นไฉน อาสวะเหล่านั้น คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ.

อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไป ณ ที่ไหน ทิฏฐาสวะทั้งสิ้น กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ แต่ละอย่าง อันเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่อบาย ย่อมสิ้นไปด้วยโศคาปัตติมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งโศคา-

ปัตติมรรคนี้ กามาสวะส่วนหยาบ ภวาสวะ อวิชชาสวะ อันตั้งอยู่
ร่วมกันกับกามาสวะนั้นย่อมสิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค อาสวะเหล่านี้
ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งสกทาคามิมรรคนี้ กามาสวะทั้งสิ้น ภวาสวะ
อวิชชาสวะ อันตั้งอยู่ร่วมกันกับกามาสวะนั้น ย่อมสิ้นไปด้วยอนาคา-
มิมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งอนาคามิมรรคนี้ ภวาสวะ
อวิชชาทั้งสิ้นย่อมสิ้นไปด้วยอหัตมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปใน
ขณะแห่งอหัตมรรคนี้.

[๒๑๓] เอกัคคตจิตอันไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งความไม่
พยายาท ๑ ๓ ๑ ด้วยสามารถแห่งอาโลกสัญญา ด้วยสามารถแห่งความ
ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งการกำหนดธรรม ด้วยสามารถแห่งญาณ
ด้วยสามารถแห่งความปราโมทย์

ด้วยสามารถแห่งปฐมฌาน ด้วยสามารถแห่งทุติยฌาน ด้วย
สามารถแห่งตติยฌาน ด้วยสามารถแห่งจตุตถฌาน ด้วยสามารถแห่ง
อากาสนัญญาตนสมาบัติ ด้วยสามารถแห่งวิญญูญัญญาตนสมาบัติ
ด้วยสามารถแห่งอาภิญญูญายตนสมาบัติ ด้วยสามารถแห่งเนวสัญญานา-
สัญญูญายตนสมาบัติ.

ด้วยสามารถแห่งปฐมวิกสิต ด้วยสามารถแห่งอาโปกสิต ด้วย
สามารถแห่งเตโชกสิต ด้วยสามารถแห่งวาโยกสิต ด้วยสามารถแห่ง
นิลกสิต ด้วยสามารถแห่งปีตกสิต ด้วยสามารถแห่งโลหิตกสิต ด้วย

สามารถแห่งโธทกสณ ด้วยสามารถแห่งอาทกสณ ด้วยสามารถ
แห่งวิญญานกสณ

ด้วยสามารถแห่งพุทธานสติ ด้วยสามารถแห่งธรรมานุสติ ด้วย
สามารถแห่งสังฆานุสติ ด้วยสามารถแห่งศีลานุสติ ด้วยสามารถแห่ง
จาคานุสติ ด้วยสามารถแห่งเทวตานุสติ ด้วยสามารถแห่งอานาปานสติ
ด้วยสามารถแห่งมรณสติ ด้วยสามารถแห่งกายคตาสติ ด้วยสามารถ
แห่งอุปสมานุสติ

ด้วยสามารถแห่งอุทฺธมตกสัญญา ด้วยสามารถแห่งวินิลกสัญญา
ด้วยสามารถแห่งวิปฺพพกสัญญา ด้วยสามารถแห่งวินิทกสัญญา ด้วย
สามารถแห่งวิกขยิตกสัญญา ด้วยสามารถแห่งวิกขิตตกสัญญา ด้วย
ด้วยสามารถแห่งหตวิกขิตตกสัญญา ด้วยสามารถแห่งโลหิตกสัญญา
ด้วยสามารถแห่งปฺพวกสัญญา ด้วยสามารถแห้วฏฺฐิกสัญญา

ด้วยสามารถแห่งการหายใจเข้ายาว

ด้วยสามารถแห่งการหายใจออกยาว

ด้วยสามารถแห่งการหายใจเข้าสั้น

ด้วยสามารถแห่งการหายใจออกสั้น

ด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้รู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้รู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความระงับกายสังขารหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความระงับกายสังขารหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งปิติหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งปิติหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งสุขหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งสุขหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งจิตตสังขารหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งจิตตสังขารหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความระงับจิตตสังขารหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความระงับจิตตสังขารหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งจิตหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งจิตหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความทำจิตให้บันเทิงหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความทำจิตให้บันเทิงหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความตั้งจิตไว้หายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความตั้งจิตไว้หายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความเปลื้องจิตหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความเปลื้องจิตหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความคลายกำหนดหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความคลายกำหนดหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความดับหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความดับหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความสลесคืนหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความสลесคืนหายใจออก

เป็นสมาธิแต่ละอย่าง ๆ ญาณย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งสมาธินั้น
อาสวะทั้งหลายย่อมสิ้นไปด้วยญาณนั้น สมถะมีก่อน ญาณมีภายหลัง
ด้วยประการดังนี้ ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายย่อมมีได้ด้วยญาณนั้น
เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการตัดอาสวะขาดเพราะความ
บริสุทธิ์แห่งสมาธิอันเป็นเหตุไม่พึงชาน เป็นอนันตริกสมาธิญาณ.

[๒๑๔] คำว่า อาสวา ความว่า อาสวะเหล่านั้นเป็นไฉน
อาสวะเหล่านั้น คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ.

อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไป ณ ที่ไหน ทิฏฐาสวะทั้งสิ้น กามาสวะ
ภวาสวะ อวิชชาสวะ อันเป็นเหตุให้ไปสู่อบาย ย่อมสิ้นไปด้วยโสดา-
ปัตติมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งโสดาปัตติมรรคนี้.

กามาสวะส่วนหยาบ ภวาสวะ อวิชชาสวะ อันตั้งอยู่ร่วมกันกับ
กามาสวะนั้น ย่อมสิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไป
ในขณะแห่งสกทาคามิมรรคนี้.

กามาสวะทั้งสิ้น ภวาสวะ อวิชชาสวะ อันตั้งอยู่ร่วมกันกับ
กามาสวะนั้น ย่อมลื่นไปด้วยอนาคามิมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมลื่นไป
ในขณะแห่งอนาคามิมรรคนี้.

ภวาสวะ อวิชชาสวะ ย่อมในรูปไม่มีส่วนเหลือด้วยอรหัตมรรค
อาสวะเหล่านี้ย่อมลื่นไปในขณะแห่งอรหัตมรรคนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการตัดอาสวะ
ขาด เพราะความบริสุทธิ์แห่งสมาธิอันเป็นเหตุไม่ฟุ้งซ่าน เป็นอานัน-
ตริกสมาธิญาณ.

อรรถกถาอานันตริกสมาธิญาณนิเทศ

[๒๑๑ - ๒๑๔] ฟังทราบวินิจฉัยในอานันตริกสมาธิญาณนิเทศ
ดังต่อไปนี้. ในบทมีอาทิว่า เนกขัมมวเสน - ด้วยสามารถแห่งเนก-
ขัมมะมีอธิบายดังต่อไปนี้ ธรรมทั้งหลาย คือ เนกขัมมะ อภัยบาท
อาโลกสัญญา การกำหนดธรรมที่ไม่ฟุ้งซ่าน ญาณและปราโมทย์
ประกอบด้วยอุปจารณาน ของพระสุกขวิปัสสก เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส
นั้น ๆ สัมปยุตด้วยจิตดวงเดียวเท่านั้น.

บทว่า จิตตสฺส เอกคฺคตา อวิกฺเขโป - เอกคฺคตาจิตอันไม่
ฟุ้งซ่าน คือ ความเป็นจิตเลิศดวงเดียว ชื่อว่า เอกคฺคตา. ชื่อว่า

อวิกเขปะ เพราะจิตไม่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ด้วยเอกัคคตานั่น.

อธิบายว่า ความไม่ฟุ้งซ่าน กล่าวคือ ความที่จิตเป็นเอกัคคตา.

บทว่า สมภาสิ ความว่า ชื่อว่าสมภาสิ เพราะจิตตั้งอยู่เสมอใน
อารมณ์เดียว.

บทว่า ตสฺส สมภาสิสฺส วเสน - ด้วยอำนาจแห่งสมภาсинั้น
คือ ด้วยอำนาจแห่งสมภาสิมีประการดังกล่าวแล้ว เพราะรู้ตามความเป็น
จริงแห่งจิตตั้งมั่นแล้ว ด้วยอุปจารสมภาสิ.

บทว่า อุปปชฺชติ ฌาณํ - ฌาณย่อมเกิดขึ้น คือ มรรคฌาณ
ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ.

บทว่า จิยฺหฺนฺติ - ย่อมสิ้นไป ด้วยสามารถการตัดขาด.

บทว่า อิติ เป็นบทสรุปอรรถมีประการดังกล่าวแล้ว.

บทว่า ปจฺมํ สมโถ - สมณะมีก่อน คือ สมภาสิย่อมมีในส่วน
เบื้องต้น.

บทว่า ปจฺจนา ฌาณํ - ฌาณมีภายหลัง คือ ฌาณย่อมมีใน
ขณะมรรค ในส่วนหลัง.

บทว่า กามาสาโว - กามาสวะ คือ ราคะประกอบด้วยกามคุณ.

บทว่า ภวาสาโว - ภวาสวะ คือ ฉันทราคะในรูปภพ อรูปภพ
ความใคร่ในฌาน ราคะเกิดร่วมกับผัสสสติปัญญา ความปรารถนาด้วย
สามารถแห่งภพ.

บทว่า **ทัญญาสโว** - ทัญญาสวะ คือ ทัญญิ ๖๒.

บทว่า **อวิชชาสโว** อวิชชาสโว - คือ ความไม่รู้ในฐานะ ๘ มีทุกข์เป็นต้น. ท่านทำคำถามตามโอกาสด้วยสัตตมีวิภักติ แล้วแสดง ความสิ้นอาสวะด้วยมรรค ทำความสิ้นอาสวะด้วยบทมีอาทิว่า **โศดา-
ปตฺติมคฺเตน** - ด้วยโศดาปัตติมรรค แล้วจึงทำคำตอบตามโอกาสด้วย
บทว่า **เอตฺถ**. ท่านอธิบายว่า ในขณะที่แห่งมรรค.

บทว่า **อนวเสโส** - ไม่มีส่วนเหลือ คือ อาสวะไม่มีส่วนเหลือ
ชื่อว่า **อนวเสส**.

บทว่า **อปายกมนิโย** - อันเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่อบาย ได้แก่
นรก กำเนิดเดียรัจฉาน เปรตวิสัยและอสุรกายทั้ง ๔ นี้ ชื่อว่า **อบาย**
เพราะปราศจากความเจริญ คือความสุข.

ชื่อว่า **อปายกมนิโย** เพราะอรรถว่ายังบุคคลที่มีอาสวะให้ไป
สู่อบาย. ท่านกล่าวอาสวกษยกถาไว้แล้วในทุกโคฎฐานกถา.

บทว่า **อวิกฺเขปวเสน** - ด้วยสามารถแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน คือ
ด้วยสามารถแห่งสมาธิเป็นอุปนิสัยแห่งสมาธิอันเป็นไปอยู่.

ในบทว่า **ปฐฺวิกสิณฺวเสน** - ด้วยสามารถแห่งปฐฺวิกสิณ เป็น
อาทิมมีความดังต่อไปนี้ ท่านกล่าวถึงกสิณ ๑๐ ด้วยสามารถแห่งอัปปนา
สมาธิอันมีกสิณเป็นอารมณ์. ท่านกล่าวพุทธานุสติเป็นต้น มรณสติ
และอุปमानุสติ ด้วยสามารถแห่งอุปจารมาน. ท่านกล่าวอานาปาน

สติ และกายคตาสติ ด้วยสามารถแห่งอัปนาสมาธิ. ท่านกล่าว
อสุภะ ๑๐ ด้วยสามารถแห่งปฐมฌาน.

การระลึกถึงเกิดขึ้นปรารภพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทธานุสติ.
พุทธานุสตินี้ เป็นชื่อของสติมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์มีอาทิว่า อติปิ
โส ภควา อรหํ . ด้วยสามารถแห่งพุทธานุสตินั้น.

อนึ่ง การระลึกถึงเกิดขึ้นปรารภพระธรรม ชื่อว่า ธรรมานุสติ.
ธรรมานานุสตินี้ เป็นชื่อของสติมีพระธรรมคุณเป็นอารมณ์มีอาทิว่า
สุวากุขาโต ภควตา ธมโม.

การระลึกถึงเกิดขึ้นปรารภพระสงฆ์ ชื่อว่า สังฆานุสติ. สังฆา-
นุสตินี้ เป็นชื่อของสติมีพระสงฆ์คุณเป็นอารมณ์มีอาทิว่า สุปฏิปันโน
ภควโต สาวกสงโฆ.

การระลึกถึงเกิดขึ้นปรารภศีล ชื่อว่า สีลานุสติ. สีลานุสตินี้
เป็นชื่อของสติมีคุณของศีล คือ ความที่ศีลไม่ขาดเป็นต้นเป็นอารมณ์.

การระลึกถึงเกิดขึ้นปรารภจาคะ ชื่อว่า จาคานุสติ. จาคานุสตินี้
เป็นชื่อของสติมีคุณของการบริจาค คือ ความเป็นผู้เสียสละเป็นต้น
เป็นอารมณ์.

การระลึกถึงเกิดขึ้นปรารภเทวดาทั้งหลาย ชื่อว่า เทวตานุสติ.
เทวตานุสตินี้ เป็นชื่อของสติมีคุณคือศรัทธาเป็นต้นของตนเป็นอารมณ์

ตั้งเตวตาไว้ในที่เผชิญหน้า.

สติเกิดขึ้นปรารภอานาปานะ - หายใจเข้าหายใจออก ชื่อว่า **อานาปานสติ**. อานาปานสตินี้ เป็นชื่อของสติมีอานาปานนิมิตเป็นอารมณ์.

สติเกิดขึ้นปรารภความตาย ชื่อว่า **มรณสติ**. มรณสตินี้ เป็นชื่อของสติมีมรณะ กล่าวคือ การตัดชีวิตินทรีย์อันนับเนื่องในภพหนึ่งเป็นอารมณ์.

สติเป็นไปในสรีระที่เรียกว่า กาย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งสิ่งปฏิภูลทั้งหลายมีผมเป็นต้นอันน่าเกลียด. หรือไปสู่กายเช่นนั้น ชื่อว่า **กายคตาสติ**. เมื่อควรจะกล่าวว่า กายคตาสติ ท่านไม่ทำเป็นรัสสะกล่าวว่า กายคตาสติ. แม้ในที่นี้ก็เหมือนกัน ท่านกล่าวว่า กาย-คตาสติวเสน กายคตาสตินี้ เป็นชื่อของสติมีปฏิภูลนิมิต ในส่วนของกายมีผมเป็นต้น เป็นอารมณ์.

การระลึกถึงเกิดขึ้นปรารภอุปสมะ - ความสงบ ชื่อว่า **อุปสมานุสติ**. อุปสมานุสตินี้ เป็นชื่อของสติมีการสงบทุกข์ทั้งปวงเป็นอารมณ์.

อสุภะ ๑๐ มีอรรถได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง.

เพื่อแสดงถึงประเภทของอัปนาสมาธิและอุปจารสมาธิ ท่านจึงกล่าว **ทิม อสุสาสวเสน** ด้วยสามารถแห่งการหายใจเข้ายาว คือ ด้วยสามารถแห่งการหายใจเข้า ที่ท่านกล่าวแล้วว่า **ทิม** - ขาว.

ดังที่ท่านกล่าววาทิน อสฺสสนฺโต ทินฺน อสฺสสามิตฺติ ปชานาติ-
เมื่อหายใจเข้ายาวย่อมรู้ว่า เราหายใจเข้ายาว. แม้ในบทที่เหลือก็มี
นัยนี้.

บทว่า ปสฺสสมุญฺญํ กายสงฺขารํ - การระงับกายสังขาร คือ
ระงับ คือ สงบกายสังขาร อันได้แก่การหายใจเข้าและการหายใจออก
อย่างหยาบ. ท่านกล่าวอุปมาสมาธิ ด้วยหมวด ๔ นี้คือ ทินฺน - ยาว ๑
รสฺสํ - สั้น ๑ รู้แจ้งกายทั้งปวง ๑ ระงับกายสังขาร ๑.

บทว่า ปีติปฺปฺภิสฺส เวทํ - รู้แจ้งปีติ คือ ทำปีติให้ปรากฏ.

บทว่า จิตฺตสงฺขารปฺปฺภิสฺส เวทํ - รู้แจ้งจิตตสังขาร คือ ทำ
จิตตสังขาร อันได้แก่ สัญญา เวทนา ให้ปรากฏ.

บทว่า อภิปปโมทญฺญํ จิตฺตํ - ทำจิตให้บันเทิง.

บทว่า สมากทํ จิตฺตํ - ความตั้งจิตไว้ คือ ตั้งจิตไว้เสมอใน
อารมณ์.

บทว่า วิโมจยํ จิตฺตํ - ความเปลื้องจิต คือ เปลื้องจิตจาก
นิर्वรณเป็นต้น.

ท่านกล่าวหมวด ๔ คือ ปีติปฺปฺภิสฺส เวทํ - รู้แจ้งปีติ ๑ สุขปฺปฺภิ-
สฺส เวทํ - รู้แจ้งสุข ๑ จิตฺตสงฺขารปฺปฺภิสฺส เวทํ - รู้แจ้งจิตตสังขาร ๑
ปสฺสสมุญฺญํ จิตฺตสงฺขารํ ระงับจิตตสังขาร ๑.

และหมวด ๔ คือ จิตตปฏิสั เวที - รู้แจ้งจิต ๑ อภิปุโมทัย

จิตต - ทำจิตให้บันเทิง ๑ สมาทห จิตต - ความตั้งจิตไว้ ๑ วิโมจย
จิตต - ความเปลื้องจิต ๑ ด้วยอัปนาสมาธิ และด้วยสมาธิสัมปยุตด้วย
วิปัสสนา.

บทว่า อนิจจานุปสึ - การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง คือ
ท่านกล่าวด้วยสามารถการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง.

บทว่า วิจารณ์ุปสึ - การพิจารณาเห็นความคลายกำหนด คือ
ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย.

บทว่า นิโรธานุปสึ - การพิจารณาเห็นความดับ คือ ท่าน
กล่าวด้วยสามารถแห่งการทำลาย.

บทว่า ปฏิสนิสฺสคฺคานุปสึ - การพิจารณาเห็นความสละคืน
ท่านกล่าวด้วยสามารถฐานคามินีวิปัสสนาเห็นแจ้งการออกไป.

จริงอยู่ การพิจารณาเห็นความสละคืนนั้น ย่อมสละกิเลสกับ
ด้วยขันธกิสังขาร ด้วยสามารถทั้งคะ อนึ่ง ย่อมเล่นไปเพราะ
น้อมจิตไปในนิพพาน อันตรงกันข้ามกับกิเลสนั้น ด้วยเห็นโทษใน
สังขตธรรม. ท่านกล่าวหมวด ๔ นี้ ด้วยสามารถแห่งสมาธิอันสัมปยุต
ด้วยวิปัสสนา.

อนึ่ง ในบทนี้ว่า อสุสาสวเสน ปสุสาสวเสน - ด้วยสามารถ
แห่งการหายใจเข้า ด้วยสามารถแห่งการหายใจออก ท่านกล่าวถือเอา

เพียงความเป็นไปแห่งการหายใจเข้าและการหายใจออก มิใช่กล่าวถึง
ด้วยสามารถการทำหายใจเข้าหายใจออกเป็นอารมณ์. ส่วนความพิสดาร
ในบทนี้จักมีแจ้งในอานาปานกถา.

จบ อรรถกถาอานันตริกสมาธิญาณนิตเทส

อรณวิหารญาณนิตเทส

[๒๑๕] ทัสสนาธิปไตย วิหาราธิกมอันสงบ และปัญญาใน
ความที่จิตเป็นธรรมชาติโน้มไปในผลสมบัตินันตปริณิธิต เป็นอรณ-
วิหารญาณอย่างไร ?

คำว่า ทสฺสนาธิปไตยํ ความว่า อนิจจานุปัสสนา ทุกขา-
นุปัสสนา อนัตตานุุปัสสนา การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง การพิจารณา
เห็นความทุกข์ การพิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา ในรูป ในเวทนา
ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ ในจักขุ ฯลฯ ในชราและมรณะ
เป็นทสฺสนาธิปไตยแต่ละอย่าง ๆ.

[๒๑๖]คำว่า สนฺโต จ วิหาราธิกโม ความว่า สุญญต-
วิหาร อนิมิต্তวิหาร อัปปณิหิตวิหาร เป็นวิหาราธิกมอันสงบแต่ละ
อย่าง ๆ.

คำว่า **ปณิธามุตตตา** ความที่จิตเป็นธรรมชาติน้อมไปใน
ธรรมอันว่างเปล่า ความที่จิตเป็นธรรมชาติน้อมไปในธรรมอันไม่มีนิमित
ความที่จิตเป็นธรรมชาติน้อมไปในธรรมอันไม่มีที่ตั้ง และความที่จิต
เป็นธรรมชาติน้อมไปในผลสมาบัติอันประณีตและอย่าง ๆ

คำว่า **อรณวิหาโร** ความว่า ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน
จตุตถฌาน อากาสาณัญจายตนสมาบัติ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตน-
สมาบัติ เป็นอรณวิหารแต่ละอย่าง ๆ.

คำว่า **อรณวิหาโร** ความว่า ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะอรรถว่า
กระไร ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะอรรถว่า นำเสียซึ่งนิรณด้วยปฐม-
ฌาน นำเสียซึ่งวิตกวิจารณ์ด้วยทุติยฌาน นำเสียซึ่งปิตติด้วยตติยฌาน
นำเสียซึ่งสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน นำเสียซึ่งรูปสัญญา ปฏิมสัญญา-
นानัตตสัญญา ด้วยอากาสาณัญจายตนสมาบัติ นำเสียซึ่งอากาสาณัญ-
จายตนสัญญา ด้วยวิญญูณัญจายตนสมาบัติ นำเสียซึ่งวิญญูณัญจา-
ยตนสัญญา ด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ นำเสียซึ่งอากิญจัญญายตน-
สัญญา ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ นี้ชื่อว่าอรณวิหาร.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ทสฺสาธิปไตย วิหาราธิม
อันสงบ และปัญญาในความที่จิตเป็นธรรมชาติน้อมไปในผลสมาบัติอัน
ประณีต เป็นอรณวิหารญาณ.

๓๓. อรรถถาอรณวิหารญาณนิเทศ

[๒๑๕ - ๒๑๖] พึงทราบวินิจฉัยในอรณวิหารญาณนิเทศ ดังต่อไปนี้. อนิจจานุปีสนาเป็นต้น มีเนื้อความได้กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า **สุญฺญโต วิหาโร** - สุญฺญตวิหาร ได้แก่ อรหัตผลสมาบัติอันเป็นไปแล้วโดยอาการแห่งสุญฺญตะคือความว่างเปล่าของผู้ตั้งอยู่ในอนัตตานุปีสนา.

บทว่า **อนิมิตฺโต วิหาโร** - อนิมิตตวิหาร ได้แก่ อรหัตผลสมาบัติอันเป็นไปแล้วโดยอาการแห่งอนิมิตตะ คือไม่มีนิมิต ของผู้ตั้งอยู่ในอนิจจานุปีสนา.

บทว่า **อปปฺลหิตฺโต วิหาโร** - อปปฺลหิตตวิหาร ได้แก่ อรหัตผลสมาบัติโดยอาการแห่งอปปฺลหิตตะ คือ 'ไม่ตั้งอยู่' ของผู้ตั้งอยู่ในทุกขานุปีสนา.

บทว่า **สุญฺญเต อธิมุคฺตตา** ความที่จิตเป็นธรรมชาติอ่อนไปในธรรมอันว่างเปล่า ได้แก่ ความที่จิตอ่อนไปในธรรมชาติอันว่างเปล่า ด้วยสามารถแห่งปัญญานันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งผลสมาบัติ. แม้ในสองบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ด้วยบทมีอาทิว่า **ปจฺมํ ญาณํ** - ปฐมญาณ ท่านกล่าวถึงญาณสมาบัติอันเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาของผู้ใคร่ เพื่อจะเข้าถึงอรหัตผล-

สมาบัติ. จริ่งอยู่ วิปัสสนาผลสมาบัติ และฌานสมาบัติอันน้อมไปเพื่อ
ความประณีตของพระอรหันต์เท่านั้น ย่อมควรเพื่อกล่าวว่า อรณวิหาร
คือความสงบ ความหมดทุกข์ เพราะละกิเลสทั้งปวงได้แล้ว.

บทว่า ปฐมฌาน นีวรณ หรตีติ อรณวิหาร-
ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะนำออกเสียซึ่งนิรณด้วยปฐมฌาน. อธิบายว่า
ปฐมฌานนั้นชื่อว่าอรณวิหาร เพราะองค์ประกอบแห่งปฐมฌาน ย่อม
นำออกเสียซึ่งนิรณด้วยปฐมฌาน. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือน
กัน. พึงทราบที่ท่านกล่าวถึงปฐมฌานนำออกเสียซึ่งนิรณ เพราะ
ปฐมฌานเป็นปฏิปักษ์ต่อนิรณ แม้พระอรหันต์จะไม่มีนิรณ.

หากถามว่า เพราะเหตุไรท่านจึงยกอรณวิหารญาณขึ้นแสดง ๓
อย่างด้วยสามารถแห่งการน้อมไป เพื่อความประณีตแห่งวิปัสสนา ผล
และสมาบัติแล้วชี้แจงว่าฌานสมาบัตินั้นแหละเป็นอรณวิหาร. ตอบว่า ๓
อย่างนั้นสำเร็จแล้ว เพราะอรณวิหาร ด้วยสามารถอุทเทส. ความที่ฌาน
สมาบัติอันเป็นภูมิของผลสมาบัติและวิปัสสนา เมื่อท่านไม่กล่าวไว้ ก็
ย่อมไม่สำเร็จ. เพราะฉะนั้น เพื่อยังอรณวิหารที่ไม่สำเร็จนั้นแหละ
ให้สำเร็จ พึงทราบ ว่า ท่านกล่าววทมีอาทิว่า ปฐมฌานเป็นอรณวิหาร.

จริ่งอยู่ ความที่ฌานสมาบัติเหล่านั้นเป็นอรณวิหาร แม้ไม่
สำเร็จด้วยสามารถแห่งอุทเทส ก็เป็นอันสำเร็จได้ เพราะท่านกล่าวไว้

แล้วในนิทเทส. อีกอย่างหนึ่ง โดยนัยที่ท่านประกอบอรรถวิหารไว้แล้ว
พึงประกอบแล้วถือเอาดังนี้ อนิจจานุปัสนา ชื่อว่าอรรถวิหาร เพราะนำ
ออกเสียซึ่งนิจสัญญา. ทุกขานุปัสนา ชื่อว่าอรรถวิหาร เพราะนำออก
เสียซึ่งสุขสัญญา. อนัตตานุปัสนา ชื่อว่าอรรถวิหาร เพราะนำออกเสีย
ซึ่งอัตสัญญา. สุนฺณุตตวิหาร ชื่อว่าอรรถวิหาร เพราะนำออกเสียซึ่ง
ความไม่ว่างเปล่า อนิมิตตวิหาร ชื่อว่าอรรถวิหาร เพราะนำออกเสีย
ซึ่งนิमित. อัปฺปณฺหิตตวิหาร ชื่อว่าอรรถวิหาร เพราะนำออกเสียซึ่งความ
ตั้งไว้. **สุญฺญาธิมุตฺตตา** - ความที่จิตเป็นธรรมชาติน้อมไปในธรรม
อันว่างเปล่า ชื่อว่าอรรถวิหาร เพราะนำออกเสียซึ่งความน้อมไปใน
ธรรมอันไม่ว่างเปล่า. **อนิมิตฺตาธิมุตฺตตา** - ความที่จิตเป็นธรรมชาติ
น้อมไปในธรรมอันไม่มีนิमित. ชื่อว่าอรรถวิหาร เพราะนำออกเสียซึ่ง
ความน้อมไปในธรรมอันมีนิमित. **อฺปฺปณฺหิตาธิมุตฺตตา** - ความที่จิต
เป็นธรรมชาติน้อมไปในธรรมอันไม่มีที่ตั้ง ชื่อว่าอรรถวิหาร เพราะ
นำออกเสียซึ่งความน้อมไปในธรรมอันมีที่ตั้ง.

จบ อรรถกถาอรรถวิหารญาณิทเทส

นิโรธสมาปัตติญาณนิเทศ

[๒๑๗] ปัญญาในความเป็นผู้มีอำนาจ ด้วยความเป็นผู้ประกอบด้วยพละ ๒ ด้วยความระงับสังขาร ๓ ด้วยญาณจริยา ๑๖ และด้วยสมาธิจริยา ๕ เป็นนิโรธสมาปัตติญาณอย่างไร ?

คำว่า ด้วยพละ ๒ ความว่า พละ ๒ คือสมถพละ ๑ วิปัสสนา-พละ ๑.

[๒๑๘] สมถพละเป็นไฉน ? ความที่จิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะ ด้วยสามารถแห่งความไม่พยาบาท ด้วยสามารถแห่งอาโลกสัญญา ด้วยสามารถแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน ฯลฯ ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก เป็นสมถพละแต่ละอย่าง ๆ.

[๒๑๙] คำว่า สมถพล์ ความว่า ชื่อว่าสมถพละ เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าสมถพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะนิรณด้วยปฐมฌาน ไม่หวั่นไหวเพราะวิตกวิจารณ์ ด้วยทุติยฌาน ไม่หวั่นไหวเพราะปิติ ด้วยตติยฌาน ไม่หวั่นไหวเพราะสุขและทุกข ด้วยจตุตถฌาน ไม่หวั่นไหวเพราะรูปสัญญา ปุณณสัญญา นานัตตสัญญา ด้วยอาภาสา-

นัญจายตนสมาบัติ ไม่หวั่นไหวเพราะอาภาสนัญจายตนสัญญา ด้วย
วิญญาณัญจายตนสมาบัติ ไม่หวั่นไหวเพราะอาภัญญายตนสัญญา
ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ไม่หวั่นไหว ไม่กวดแก่งไม่
คลอนแคลน เพราะอุทธีจจะ เพราะกิเลสอันสหรัคด้วยอุทธีจจะ และ
เพราะขันธ นี้ชื่อว่าสมถผละ.

[๒๒๐] วิปัสสนาผละเป็นไฉน ? อนิจจานุปัสนา ทุกขานุปัส-
นา อนัตตานุปัสนา นิพพิทานุปัสนา วิราคานุปัสนา นิโรธานุปัสนา
ปิณีสลัคคานุปัสนา การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป ฯลฯ การ
พิจารณาเห็นความสละคืนในรูป ฯลฯ ในเวทนา ในสัญญา ใน
สังขาร ในวิญญาณ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในจักขุ ฯลฯ ใน
ชราและมรณะ ฯลฯ การพิจารณาเห็นความสละคืนในชราและมรณะ
เป็นวิปัสสนาผละแต่ละอย่างๆ.

[๒๒๑] คำว่า วิปัสสนาผล ความว่า ชื่อว่าวิปัสสนาผละ
เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าวิปัสสนาผละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะนิจ-
สัญญา ด้วยอนิจจานุปัสนา ไม่หวั่นไหวเพราะสุขสัญญา ด้วยทุกขา-
นุปัสนา ไม่หวั่นไหวเพราะอตฺตสัญญา ด้วยอนัตตานุปัสนา ไม่หวั่น-
ไหวเพราะความเพลิดเพลิน ด้วยนิพพิทานุปัสนา ไม่หวั่นไหว เพราะ
ความกำหนด ด้วยวิราคานุปัสนา ไม่หวั่นไหว เพราะสมุทัย ด้วย

นิโรธานุปัตสนา ไม่หวั่นไหวเพราะความถื้อมั่น ด้วยปฏินิสสัคคานุปัตสนา ไม่หวั่นไหว ไม่กวัดแกว่ง ไม่คลอนแคลน เพราะอวิชา เพราะกิเลสอันสพรกด้วยอวิชา และเพราะขันธ นี่ชื่อว่าวิปัตสนาพละ.

[๒๒๒] คำว่า ด้วยการระงับสังขาร ๓ ความว่า ด้วยการระงับสังขาร ๓ เป็นไฉน ? วิตกวิจารณ์เป็นวิจีสังขารของท่านผู้เข้าทุติยฌานระงับไป ลมอัสสาสปัสสาสะเป็นกายสังขารของท่านผู้เข้าจตุตถฌานระงับไป สัญญาและเวทนาเป็นจิตตสังขารของท่านผู้เข้าสัญญาเวทิตนโรธ ระงับไปด้วยการระงับสังขาร ๓ เหล่านี้.

[๒๒๓] คำว่า ด้วยญาณจริยา ๑๖ ความว่า ด้วยญาณจริยา ๑๖ เป็นไฉน ? อนิจจานุปัตสนา ทุกขานุปัตสนา อนัตตานุปัตสนา นิพพิทานุปัตสนา วิจารณ์ุปัตสนา นิโรธานุปัตสนา ปฏินิสสัคคานุปัตสนา วิวัฏฏณานุปัตสนา โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผลสมาบัติ สกทาคามิมรรค สกทาคามีผลสมาบัติ อนาคามิมรรค อนาคามีผลสมาบัติ อรหัตมรรค อรหัตผลสมาบัติ เป็นญาณจริยาแต่ละอย่าง ๆ ด้วยญาณจริยา ๑๖ นี้.

[๒๒๔] คำว่า ด้วยสมาธิจริยา ๕ ความว่า ด้วยสมาธิจริยา ๕ เป็นไฉน ? ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสนัญญาตนสมาบัติ วิญญูญายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เป็นสมาธิจริยาแต่ละอย่าง ๆ วิตกวิจารณ์

ปิติ สุข และเอกกตจิต เพื่อประโยชน์แก่การได้ปฐมฌาน ฯลฯ
วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกกตจิต เพื่อประโยชน์แก่การได้เนว-
สัณณานาสัณณายตนสมาบัติ ด้วยสมาธิจริยา ๕ นี้.

[๒๒๕] คำว่า วสี ความว่า วสี ๕ ประการ คือ อวชฌ-
นาวสี ๑ สมาปชฌนาวสี ๑ อธิฐานวสี ๑ วุฐานวสี ๑ ปัจจเวก-
ขณวสี ๑.

สมาปัตติลาภีนุคคลคำนึงถึงปฐมฌานได้ ถามที่และขณะ
ตามที่ปรารธนา ไม่มีความแน่นซำในการคำนึงถึง เพราะเหตุนี้จึง
ชื่อว่าอวชฌนาวสี สมาปัตติลาภีนุคคลเข้าปฐมฌานได้ ณ สถานที่และ
ขณะตามที่ปรารธนา ไม่มีความแน่นซำในการเข้า เพราะเหตุนี้จึง
ชื่อว่าสมาปชฌนาวสี สมาปัตติลาภีนุคคล อธิฐานปฐมฌานได้ ณ
สถานที่และขณะตามที่ปรารธนา ไม่มีความแน่นซำในการอธิฐาน
เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าอธิฐานวสี สมาปัตติลาภีนุคคลออกปฐมฌานได้
ณ สถานที่และขณะตามที่ปรารธนา ไม่มีความแน่นซำในการออกก็เพราะ
เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าวุฐานวสี สมาปัตติลาภีนุคคลพิจารณาปฐมฌานได้
ณ สถานที่และขณะตามที่ปรารธนา ไม่มีความแน่นซำในการพิจารณา
เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าปัจจเวกขณวสี สมาปัตติลาภีนุคคลคำนึงถึงทุกข-
ฌาน ฯลฯ เนวสัณณานาสัณณายตนสมาบัติได้ ณ สถานที่และขณะ
ตามที่ปรารธนา ไม่มีความแน่นซำในการคำนึงถึง เพราะเหตุนี้จึง

ชื่อว่าอาวัชชนาวสี สมাপัตติลาภบุคคลเข้า ฯลฯ อธิฏฐาน ออก
พิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติได้ ณ สถานที่และขณะตามที่
ปรารถนา ไม่มีความเนิ่นช้าในการพิจารณา เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า
ปัจจุเวกขณาวสี วสี ๕ ประการนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความเป็นผู้มี
ความชำนาญ ด้วยความเป็นผู้ประกอบด้วยพละ ๒ ด้วยความระงับ
สังขาร ๓ ด้วยญาณจรียา ๖ และด้วยสมาธิจรียา ๘ เป็นนิโรธสมา-
ปัตติญาณ.

๓๔. อรรถกถานิโรธสมาปัตติญาณนิเทศ

[๒๑๓ - ๒๒๕] พึงทราบวินิจฉัยในนิโรธสมาปัตติญาณนิเทศ
ดังต่อไปนี้.

บทว่า สมถพล - สมถพละ ความว่า ชื่อว่า สมถะ เพราะ
อรรถว่า สงบธรรมเป็นข้าศึกมีกามฉันทะเป็นต้น. สมถะนั้นแหละ
ชื่อว่าเป็นพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว. เพราะพระอนาคามีและ
พระอรหันต์นั้นแหละเป็นผู้ถึงความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ ด้วย
การละกามฉันทะอันเป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธิ ท่านจึงทำสมาธิของพระ-

อนาคามีและพระอรหันต์เหล่านั้นว่า พลปฺปตฺโต - ผู้ถึงซึ่งกำลังแล้ว
จึงกล่าวว่า สมถพฺลํ มิใช่ของคนอื่น. ปาฐะว่า สมาธิพฺลํ บ้าง.

บทว่า วิปัสสนาพฺลํ - วิปัสสนาพละ ความว่า ชื่อว่า วิปัสสนา
เพราะอรรถว่าเห็นธรรม ด้วยอาการหลายอย่างโดยความเป็นของไม่
เที่ยงเป็นต้น. วิปัสสนานั่นแหละ ชื่อว่าเป็นพละ เพราะอรรถว่าไม่
หวั่นไหว. วิปัสสนาญาณถึงซึ่งกำลังของพระอริยเจ้าทั้งสองเหล่านั้น.

สมถพละ เพื่อสงบจิตตสันดานโดยลำดับ และเพื่อดำเนินไปใน
นิโรธ. ส่วนวิปัสสนาพละ เพื่อแสดงโทษในวัฏฏะ และเพื่อแสดง
อานิสงส์ในนิโรธ.

บทว่า นีวรณ - เป็นสัตตมมีวิภัตติลงในอรรถแห่งนิมิตตัตตมมี
แปลว่า ในเพราะนิर्वรณ. อธิบายว่า มีนิर्वรณเป็นนิमित มีนิर्वรณเป็น
ปัจจัย. หรือเป็นสัตตมมีวิภัตติลงในอรรถแห่งตติยาวิภัตติ แปลว่า เพราะ
นิर्वรณ.

บทว่า น กมฺปติ - -ไม่หวั่นไหว ได้แก่ บุคคลผู้มีความพร้อม
ในฉาน. อีกอย่างหนึ่ง สมาธิสัมปยุตด้วยฉานนั้น ไม่หวั่นไหว ใน
เพราะนิर्वรณด้วยปฐมฉาน เพราะท่านประสงค้องค์แห่งฉานในบทว่า
ฉานํ . พึงถือการประกอบนี้แหละ ในนิทเทศนี้.

บทว่า **อุทฺธจเจ จ** - ในเพราะอุทฺธจจะ คือ ในเพราะอุท-
ธจจะอันเป็นจิตอุปบาทสหคด้วยอุทฺธจจะ. อนึ่งบทว่า **อุทฺธจจํ** ได้แก่
ความฟุ้งซ่าน. อุทฺธจจะนั้นมีความไม่สงบเป็นลักษณะ.

บทว่า **อุทฺธจฺจสหคตกิเลส จ** - ในเพราะกิเลสสหคต ด้วย
อุทฺธจจะ ได้แก่ ในเพราะกิเลส คือ โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะ
อันสัมปยุตด้วยอุทฺธจจะ ถึงความเป็นกิเลสเกิดขึ้นร่วมกัน สหคตด้วย
อุทฺธจจะ. บทว่า **ขนฺธุ จ** ในเพราะขันธ คือ ในเพราะขันธ ๔
อันสัมปยุตด้วยอุทฺธจจะ.

บทว่า **น กมฺปติ น จลติ น เวชติ** - ไม่หวั่นไหว ไม่
กวัดแกว่ง ไม่คลอนแคลน เป็นไวยากรณ์ของกันและกัน. พึงประกอบ
ว่า ไม่หวั่นไหว ในเพราะอุทฺธจจะ. ไม่กวัดแกว่ง ในเพราะกิเลส
สหคตด้วยอุทฺธจจะ. ไม่คลอนแคลน ในเพราะขันธสหคตด้วยอุท-
ธจจะ. พึงทราบวิปัสสนาผลว่า เพราะท่านกล่าวอนุปัสสนา ๗ วิปัส-
สนาผลจะเป็นอันบริบูรณ์ด้วยอำนาจแห่งอนุปัสสนานั้นนั่นเอง.

บทว่า **อวิชฺชาย จ** - ในเพราะอวิชชา ได้แก่ ในเพราะ
อวิชชาในจิตอุปบาทอันเป็นอกุศล ๑๒ อย่าง. บทว่า **อวิชฺชาสหคต-
กิเลส จ** - ในเพราะกิเลสสหคตด้วยอวิชชา ได้แก่ กิเลส คือ
โลภะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทฺธจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ
อันสัมปยุตด้วยอวิชชาตามที่ประกอบไว้.

บทว่า **วจิตฺตขาร** - วจิตฺตขาร ได้แก่ วิตก วิจาร. ชื่อว่า
วจิตฺตขาร เพราะอรรถว่าปรุแต่ง ให้เกิดวจา เพราะบาลีว่า **ดูก่อน**
อาวโสวสา บุคคลตรีกตรองก่อนแล้วจึงเปล่งวจาในภายหลัง.
เพราะฉะนั้นวิตกวิจาร จึงเป็นวจิตฺตขาร.

บทว่า **กายสขขาร** - กายสขขาร ได้แก่ ลมอัสสาสะปัสสาสะ.
ชื่อว่า **กายสขขาร**^๑ เพราะอรรถว่า อันกายปรุแต่ง เพราะบาลีว่า
ดูก่อนอาวโสวสา ธรรมเหล่านี้ คือ ลมอัสสาสะ ลมปัสสาสะอยู่
ในกาย เนื่องด้วยกาย. เพราะฉะนั้นลมอัสสาสะปัสสาสะ จึงเป็น
กายสขขาร.

บทว่า **สญญาเวทยิตนิโรธ** - สญญาเวทยิตนิโรธ คือ คับ
สญญาและเวทนา. บทว่า **จิตฺตสขขาร** - จิตฺตสขขาร ได้แก่ สญญา
และเวทนา. ชื่อว่า **จิตฺตสขขาร**^๒ เพราะอรรถว่า อันจิตปรุแต่ง
เพราะบาลีว่า เจตสิกธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต. เพราะฉะนั้น สญญา
และเวทนา จึงเป็นจิตฺตสขขาร.

ในญาณจรียาทั้งหลาย พึงทราบว่ จรียากถาอันเป็นเบื้องต้น
แห่งอนุปัสสนานั้น ท่านกล่าวว่าญาณจรียา ด้วยสามารถแห่งอนุปัสสนา
หรือด้วยวิวิฏฐนานุปัสสนา แม้อนุปัสสนาที่เหลือก็เป็นอันถือเอาไว้.

๑. บาลีว่า กาเยน ตํ ขรียนฺตติ กายํ ขาร (โดยมาก แปลว่า ปรุแต่งกาย)

๒. จิตฺเตน ตํ ขรียนฺตติ จิตฺตํ ขาร (โดยมาก แปลว่า ปรุแต่งจิต)

บทว่า โสฬสฺหิ ญาณจริยาหิ - ด้วยญาณจริยา ๑๖ เป็น
กำหนดอย่างอุกกฤษฎ์ เพราะพระอนาคามีเป็นผู้มีกำลังบริบูรณ์ด้วยจริยา
แม้ ๑๔ จะได้บรรลุอรหัตมรรคและอรหัตผลต่อไป.

ในบทว่า นวหิ สมာธิจริยาหิ - ด้วยสมาธิจริยา ๕ นี้พึง
ทราบความดังต่อไปนี้ จริยา ๘ ด้วยปฐมฌานเป็นต้น. จริยา ๑ ด้วย
สามารถแห่งอุปจารฌานในธรรมทั้งปวงเพื่อได้ปฐมฌานเป็นต้น รวม
เป็นสมาธิจริยา ๕. ถามว่า เพื่อความต่างกันแห่งพลจริยาเป็นอย่างไร ?
ตอบว่า แม้ในสมถะท่านกล่าวถึงอุปจารสมาธิไว้โดยปริยาย ๗ มี
อาทิว่า เนกขัมมวเสน. - ด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ โยความพิสดาร
แห่งไปยาล คือ ละความไว้ ท่านกล่าวถึงอัปปนาสมาธิและอุปจารสมาธิ
ตามควรด้วยวาระ ๗๐ บริบูรณ์ มีอาทิว่า ปฐมฌานวเสน ด้วย
สามารถแห่งปฐมฌาน. แม้ในสมาธิจริยาท่านก็กล่าวถึงอัปปนาสมาธิ
ไว้โดยปริยาย ๘ มีอาทิว่า ปฐม ฌาน .

ท่านกล่าวอุปจารสมาธิไว้โดยปริยาย ๘ มีอาทิว่า ปฐม ฌาน
ปฏิลาภตุถาย - เพื่อประโยชน์แก่การ ได้ปฐมฌาน เพราะเหตุนี้ท่าน
จึงกล่าวอัปปนาสมาธิและอุปจารสมาธิไว้ในที่ทั้งสอง. แม้เมื่อเป็นอย่าง
นั้นก็พึงทราบว่า ชื่อว่าพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว ชื่อว่าจริยา
เพราะอรรถว่ามีความชำนาญ. อนึ่ง ในวิปัสสนापละ ท่านกล่าวอนุ-
ปีสนา ๗ ว่าวิปัสสนापละ. และกล่าวอนุปีสนา ๗ ไว้ในญาณจริยา.

ทั้งท่านยังกล่าวอนุปัสสาธ มิววิภูฏานาอนุปัสสาเป็นต้น ให้แปลออกไป.
นี่เป็นความต่างกันแห่งอนุปัสสาเหล่านั้น. ส่วนอนุปัสสา ๗ พึงทราบ
ว่า ชื่อว่าพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว ชื่อว่าจริยา เพราะอรรถว่า
มีความชำนาญ. เพื่อแก้วสีที่ท่านกล่าวไว้ในบทนี้ว่า วสีภาวตา° ปัญญา-
ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญ ท่านจึงกล่าวเป็นอติถิลิงค์ วสีติ
ปลฺลจ วสีโย คำว่า- วสี ๕. ท่านอธิบายว่า ความชำนาญ
นั่นแหละ ชื่อว่า วสี.

พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแก้ซึ่งวสีเหล่านั้น ด้วยแสดงเป็นบุคลา-
ธิภูฐานอีก จึงกล่าวบทมีอาทิว่า อวชฺชนาวสี- ชำนาญในการนี้
ชื่อว่า อวชฺชนาวสี เพราะมีความชำนาญในการนี้. ในบทที่
เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า ปลมํ ฌานํ ยตฺถิจฺจนํ - คำนึงถึงปฐมฌานได้ในที่
ที่ปรารธนา ความว่า สมาปัตติลาภบุคคลคำนึงในประเทศที่ตนปรารธนา
เป็นบ้านก็ตาม ป่าก็ตาม. บทว่า ยตฺถิจฺจนํ - ปรารธนาในกาลใด ความ
ว่า คำนึงในเวลาหนาวก็ตาม ร้อนก็ตาม. อีกอย่างหนึ่ง คำนึงถึง
ปฐมฌานที่ปรารธนามิปลฺลวิกฺกสินเป็นอารมณ์ก็ตาม มีกสินที่เหลือเป็น
๑. ขุ. ป. ๓๑/มคิกาย .

อารมณ์ก็ตาม. เกือบยก่อนดีกว่า เพราะท่านกล่าวถึงความเป็นผู้ชำนาญาน แม้มีกสิณอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ไว้แล้ว.

บทว่า ยาวติจฺจก - ปรารณาเพียงใด คือ คำนึงถึงกาลที่ปรารณาเพียงลัดนิ้วมือเดียวหรือ ๗ วัน. บทว่า อาวชฺชนาย - ในการคำนึง ได้แก่ มโนทวาราวชฺชนะ.

บทว่า ทนฺธายิตฺตุ - ความเน้นซ้ำ คือ ความไม่เป็นไปในอำนาจ. หรือความเกียจคร้าน.

บทว่า สมาปชฺชติ - ย่อมเข้า คือ ย่อมปฏิบัติ. อธิบายว่า ย่อมแนบแน่น.

บทว่า อธิฐฺฐาติ - ย่อมอธิฐาน คือ ตั้งใจทำให้ยังภายในสมาบัติ. บทว่า ปรมํ ฌานํ ในอุทฺธานวสี เป็นพุทฺธยวิภักตฺติลงในอรรถแห่งปัญจมีวตฺติ แปลว่า จากปฐมฌาน.

บทว่า ปจฺจเวกฺขติ - ย่อมพิจารณา คือ เห็นทันทีด้วยการในรูปแห่งการพิจารณา. นี่เป็นการพรรณนาบาลีในบทนี้.

ต่อไปนี้เป็นกระชั้แจงความ เมื่อพระโยคาวจรออกจากปฐมฌานแล้วคำนึงถึงวิตกชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวง มีวิตกเป็นอารมณ์ ย่อมเล่นไปในลำดับแห่งอาวัชชนจิตอันตคกวังค์เป็นไป. แต่นั้นกวังคจิต ๒ ดวงเล่นไป. แต่นั้นอาวัชชนจิตมีวิจารเป็นอารมณ์เล่นไปโดยนัยดังกล่าว

แล้วอีก. พระโยคาวจรสามารถตั้งจิตไปในลำดับในองค์ฌาน ๕ ด้วยประการฉะนี้. คราวนี้อาวชณวสีของพระโยคาวจรนั้น เป็นอันสำเร็จ.

ส่วนวสีอันถึงที่สุดนี้ ย่อมได้ในยมกปาฏิหาริย์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น. นอกจากนี้ไม่มีอาวชณวสีที่เร็วกว่า. การคำนวณในภวังคภาวะในลำดับ ๆ ไม่มีแก่ผู้อื่น. ความเป็นผู้สามารถในการเข้าสมาบัติได้เร็ว จุจในการทรมานนั้นโทปนันทนาคของพระมหาโมคคัลลานเถระ ชื่อว่าสมาปัชฌณวสี. ความเป็นผู้สามารถเพื่อดำรงสมาบัติตลอดขณะเพียงนิ้วมือเดียว หรือเพียง ๑๐ นิ้วมือ ชื่อว่าอธิฐานวสี.

อนึ่ง ความเป็นผู้สามารถออกได้เร็วกว่านั้น ชื่อว่า วุฏฐานวสี. ส่วนปัจจเวกขณวสี ท่านกล่าวไว้แล้วในอาวชณวสีนั้นแหละ. เพราะว่า ปัจจเวกขณขณะเป็นลำดับของอาวชณะในอาวชณวสีนั้น. เป็นอันว่าปัจจเวกขณวสีสำเร็จ ด้วยความสำเร็จแห่งอาวชณวสี ด้วยประการฉะนี้. และวุฏฐานวสีเป็นอันสำเร็จ ด้วยความสำเร็จแห่งอธิฐานวสี.

แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ความเป็นผู้สามารถในการยังอาวชณะให้เป็นไปโดยนัยดังกล่าวแล้ว ในภคตินั้นเร็วตามชอบใจของผู้ประสงค์ เพื่อจะเข้าฌานมีภคตินั้น ๆ เป็นอารมณ์ เพราะความสำเร็จด้วยสามารถภคตินต่าง ๆ ของผู้บริมตมิเพศหลายอย่างเป็นต้น เพราะไม่มีปัจจเวกขณะอันเป็นองค์ฌานในเวลาแสดงปาฏิหาริย์ เพราะท่านกล่าวไว้แล้ว

ว่า วลีอันถึงที่สุดนี้ย่อมได้ในขมกปาฏิหาริย์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า
เท่านั้น ชื่อว่าอาวัชชนวลี.

ความเป็นผู้สามารถในอัปนา และความเป็นผู้สามารถเข้าฌาน
นั้น ๆ ในวิถิแห่งอาวัชชนะในกาลนั้น ชื่อว่าสมาปัชชนวลี. ก็เมื่อ
กล่าวอย่างนี้เป็นอันยุติและไม่ผิด. อนึ่งลำดับแห่งวลีย่อมควรตามลำดับ
นั่นเอง. อนึ่ง ในการพิจารณาองค์แห่งฌาน เพราะท่านกล่าวไว้ว่า
ชวนจิต ๕ ดวง ถึงที่สุดแล้ว แม้เมื่อชวนจิต ๗ ดวง แล่นไปโดยนัย
ดังกล่าวแล้ว ก็ย่อมเป็นปัจเจกเวกขณวลีเหมือนกัน.

เมื่อเป็นอย่างนั้นหากกล่าวว่า คำว่า คำนี้ถึงปฐมฌาน ย่อม
ไม่ถูก. ท่านกล่าวฌานเป็นไปในกสิณ ว่าเป็นกสิณโดยเป็นอุปจารของ
เหตุ ฉันท. ท่านกล่าวกสิณมีฌานเป็นปัจจัย ก็ฉันทนั้น ว่าเป็นฌาน
โดยเป็นอุปจารแห่งผล. คุณในคำมีอาทิว่า สุธฺขอ พุทธธานมฺปฺปาโท-
การเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นความสุข. แม้เมื่อมีการก้าวลง
สู่ฌานอีก คุณในการที่บุคคลตื่นจากหลับตามกาลที่กำหนดไว้แล้วก้าวลง
สู่ความหลับอีก ชื่อว่าอธิฏฐานวลี. แม้เมื่อมีการอธิฏฐานในการลุกขึ้น
ของผู้ที่ลุกขึ้นตามกาลที่กำหนด ก็ชื่อว่าอุฏฐานวลี. นี่เป็นความต่างกัน
ของวลีเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

เพื่อชี้แจงนิโรธสมาบัติจึงมีปัญหาดังต่อไปนี้ นิโรธสมาบัติเป็นอย่าง
อย่างไร. ใครเข้านิโรธสมาบัติ. ใครไม่เข้า. เข้าในที่ไหน

เพราะเหตุไรจึงเข้า. อย่างไรจึงเป็นอันเข้านิโรธสมาบัตินั้น. ตั้งอยู่
อย่างไร. ออกอย่างไร. ผู้ออกมีจิตน้อมไปสู่อะไร. คนตายและคนเข้า
ต่างกันอย่างไร. นิโรธสมาบัติ เป็นสังขตะ หรืออสังขตะ เป็นโลกียะ
หรือโลกุตระ เป็นนิปผันนะ - สำเร็จ หรืออนิปผันนะ - ไม่สำเร็จ.

ในปัญหากรรมเหล่านั้น บทว่า กา นิโรธสมาปตฺติ - นิโรธ-
สมาบัติเป็นอย่างไร คือ จิตเจตสิกธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปด้วยสามารถ
แห่งอนุปปพนิโรธ คือ นิโรธตามลำดับ. ชื่อว่านิโรธสมาบัติ.

บทว่า เก ตํ สมุปฺปชฺชนฺติ, เก น สมุปฺปชฺชนฺติ - ใคร
เข้านิโรธสมาบัตินั้น ใครไม่เข้า คือ ปุถุชนแม่ทั้งหมด พระโศดาบัน
พระสกทาคามี และพระอนาคามี พระอรหันต์ผู้เป็นสุกขวิปัสสโก ไม่
เข้า. ส่วนพระอนาคามีผู้ได้สมาบัติ ๘ และพระจีณาสพ เข้า.

บทว่า กตฺถ สุปฺปชฺชนฺติ - เข้าในที่ไหน? คือ ในภพที่มี
ขั้น ๕. เพราะเหตุไร? เพราะมีสมาบัติตามลำดับ. ส่วนในภพ คือ
ขั้น ๔ ปฐมฌานเป็นต้น ไม่มีการเกิดเลย. เพราะฉะนั้น จึงไม่
สามารถเข้าในภพนั้นได้.

บทว่า กสฺม สมุปฺปชฺชนฺติ - เพราะเหตุไรจึงเข้า? คือ เป็น
ผู้เบื่อหน่ายในความเป็นไปของสังขารไม่คิดจะอยู่ในภวัตรธรรม จึงเข้า
ด้วยคิดว่า เราถึงนิพพานอันเป็นความดับแล้ว จักอยู่เป็นสุข.

บทว่า กถญจสุตา สมาปชชน โหติ - อย่างไรจึงเป็นอัน

เข้านิโรธสมาบัตินั้น ? คือ เมื่อชวนช่วยด้วยสามารถแห่งสมถวิปัสสนา แล้วทำกิจเบื้องต้น ยังเนวสัญญานาสัญญายตนะให้ดับ เป็นอันเข้านิโรธสมาบัติด้วยอาการอย่างนี้. เพราะผู้ใดชวนช่วยด้วยสามารถแห่งสมถะเท่านั้น ผู้นั้นบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติแล้วตั้งอยู่. ส่วนผู้ใดชวนช่วยด้วยสามารถแห่งวิปัสสนาเท่านั้น. ผู้นั้นบรรลุผลสมาบัติแล้วตั้งอยู่. อนึ่ง ผู้ใดชวนช่วยด้วยสามารถทั้งสองอย่าง ย่อมยังเนวสัญญานาสัญญายตนะให้ดับ. ผู้นั้นชื่อว่าย่อมเข้าถึงนิโรธสมาบัตินี้เป็นความสังเขปในบทนี้.

ส่วนความพิสดารพึงทราบดังต่อไปนี้ ภิภุในศาสนานี้ประสงค์จะเข้านิโรธ ฉันทอาหารเสร็จแล้ว ล้างมือและเท้า นั่งขัดสมาธิบนอาสนะที่ปูไว้อย่างดีในโอกาสอันสงัด ตั้งกายตรงดำรงสติไว้เฉพาะหน้า. ภิภุนั้นเข้าปฐมฌาน ครั้นออกแล้วพิจารณาเห็นแจ้ง สังขารทั้งหลาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ณ ที่นั้น.

กัวิปัสสนานั้นมี ๓ อย่าง คือ สังขารปริกคณหนกวิปัสสนา-วิปัสสนากำหนดสังขาร ๑ ผลสมาปัตติวิปัสสนา - วิปัสสนาอันเป็นผลสมาบัติ ๑ นิโรธสมาปัตติวิปัสสนา - วิปัสสนาอันเป็นนิโรธสมาบัติ ๑.

ในวิปัสสนา ๓ อย่างนั้น สังขารปริกคณหนกวิปัสสนา จะอ่อนหรือกล้าแข็งก็ตาม ย่อมเป็นปทัฏฐานแห่งมรรคนั้นแหละ. ผลสมาปัตติ-

วิปัสสนากล้าแข็งเช่นกับมรรคภาวนาจึงควร. ส่วนนิโรธสมาปัติ-
วิปัสสนา ได้อ่อนเกินไป ไม่กล้าแข็งเกินไปนั่นแหละจึงควร. เพราะ
ฉะนั้น ภิกษุนี้จึงพิจารณาเห็นแจ้งสังขารเหล่านั้น ด้วยวิปัสสนาอัน
ไม่อ่อนเกินไป ไม่กล้าแข็งเกินไป. แต่นั่นจึงเข้าตติยฌาน ฯลฯ
วิญญาณ์ญายตนะครั้งนี้ออกแล้วกระทำกิจเบื้องต้น ๔ อย่าง คือ.

นानาพัทธวิโกปนะ ๑

สังฆปฏิมานนะ ๑

สัตตูปัฏโกสนะ ๑

อัชธานปริจเฉทะ ๑.

ในกิจ ๔ อย่างนั้น บทว่า นานาพัทธวิโกปนะ - ไม่ให้ของ
ใช้ต่างๆ เสียหาย. ความว่า สิ่งใด ที่ไม่เป็นของใช้เนื่องเป็นอันเดียว
กันกับภิกษุนี้ เป็นของใช้ต่างๆ ที่ตั้งไว้ เช่น บาตร จีวร เตียง ตั้ง
ที่อยู่อาศัย หรือแม้บริวารไรๆ อย่างอื่น, ไม่ให้ทำลายสิ่งนั้น. ไม่ให้
เสียหายไปด้วย ไฟ น้ำ ลม โจร และหนูเป็นต้น โดยประการใด
พึงอธิฐานโดยประการนี้. วิธีอธิฐานมีว่าดังนี้ ในภายใน ๗ วัน
ของสิ่งนี้ๆ จงอย่าถูกไฟไหม้, อย่าถูกน้ำพัดไป. อย่าถูกลมกำจัด, อย่า
ถูกโจรลัก, อย่าถูกหนูกัดเป็นต้น. เมื่ออธิฐานอย่างนี้ตลอด ๗ วัน
นั้นจะไม่มีอันตรายใดๆ แก่สิ่งเหล่านั้น. แต่เมื่อไม่อธิฐาน จะเสียหาย
ด้วยไฟเป็นต้น. นี้ชื่อว่านานาพัทธวิโกปนะ. แต่สิ่งใดที่ใช้เนื่องเป็น

อันเดียวกัน เช่น ฝานุ่ง ฝ้าห่ม ที่นั่ง ในสิ่งนั้นไม่มีกิจที่จะอธิฐานต่างหาก. สมาบัตินั้นแลย่อมคุ้มครองสิ่งนั้นนั่นแล.

บทว่า **สงฺฆปฏิมานัน** - การร่อท่าสงฆ์ ได้แก่ การร่อท่า คือ การเห็นภิกษุสงฆ์. อธิบายว่า ไม่ทำสังฆกรรม จนกว่าภิกษุรูปนั้นจะมา. อนึ่ง ในบทนี้การร่อท่ามิใช่เป็นบุพกิจของภิกษุนี้. แต่การนี้ถึงการร่อท่าเป็นบุพกิจ เพราะฉะนั้นรณิกถึงอย่างนี้ว่า หากตลอด ๗ วัน เมื่อนั่งเข้านิโรธสงฆ์ประสงค์จะทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอปโลกนกรรมเป็นต้น. เราจักออกโดยภิกษุรูปใดรูปหนึ่งไม่มาเรียกเรา. ก็ภิกษุทำอย่างนี้แล้วเข้าสมาบัติ ย่อมออกได้ในสมัยนั้นนั่นเอง. แต่ภิกษุใดไม่ทำอย่างนี้. ทั้งสงฆ์ก็ประชุมกันแล้ว เมื่อไม่เห็นภิกษุนั้น จึงถามว่า ภิกษุรูปโน้นไปไหน เมื่อตอบว่า กำลังเข้าสมาบัติ จึงส่งภิกษุรูปหนึ่งไปว่า ท่านจงไปเรียกภิกษุนั้นตามคำของสงฆ์. ลำดับนั้น เพียงคำอันภิกษุนั้นยินอยู่ในที่ใกล้พอจะได้ยินกล่าวว่า อาวุโส สงฆ์ร่อท่านเท่านั้น ดังนี้ ภิกษุนั้นเป็นอันออกจากนิโรธ. เพราะว่า ชื่อว่า อาณา คืออำนาจของสงฆ์หนักถึงอย่างนี้. ฉะนั้นพึงเข้านิโรธโดยอาการที่ภิกษุนั้นนึกถึงแล้วออกจากนิโรธก่อน.

บทว่า **สตฺถุ ปกิโกสน** - พระศาสดาตรัสเรียกหา แม้ในบทนี้ การนึกถึงการเรียกหาของพระศาสดาก็เป็นบุพกิจของภิกษุนี้. เพราะฉะนั้นควรนึกถึงบุพกิจนั้นอย่างนี้ว่า หากว่า เมื่อเรานั่งเข้านิโรธตลอด

๗ วัน. พระศาสดาทรงบัญญัติสิกขาบท ในเพราะเรื่องที่ละเมิด. หรือทรงแสดงธรรมในเพราะเหตุเกิดเรื่องเห็นปานนั้น. เราจักออก โดยที่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งยังไม่มาเรียกเรา. ภิกษุนั่งทำอย่างนี้ย่อมออกในสมัยนั้นนั่นแหละ. อนึ่ง ภิกษุใดไม่ทำอย่างนั้น. ทั้งพระศาสดา เมื่อสงฆ์ประชุมกัน ไม่ทรงเห็นภิกษุนั้นตรัสถามว่า ภิกษุรูปนั้นไปไหน เมื่อกราบทูลว่า เข้านิโรธ จึงทรงส่งภิกษุรูปหนึ่งไปว่าเธอจงไปเรียกภิกษุนั้นตามคำของเรา. ครั้นเพียงภิกษุนั้นยืนอยู่ในที่ใกล้พอได้ยินกล่าวว่า พระศาสดาตรัสเรียกหาท่านดังนี้เท่านั้น ภิกษุนั้นก็ป้วนออกจากนิโรธ. เพราะว่าการตรัสเรียกหาของพระศาสดาถือเป็นเรื่องหนักอย่างนี้. ฉะนั้นพึงเข้านิโรธโดยอาการที่ภิกษุนั้นนึกถึง แล้วออกก่อนนั้นเทียว.

บทว่า **อทุธานปริจเจโท** - กำหนดกาล คือ กำหนดกาลของชีวิต. จริงอยู่ ภิกษุนี้ควรเป็นผู้ฉลาดในการกำหนดกาล. ควรนึกว่าอายุสังขารของตนจักเป็นไปได้ตลอด ๗ วัน. หรือจักเป็นไปได้แล้วเข้านิโรธ. เพราะว่าเมื่ออายุสังขารดับเสียในระหว่าง ๗ วัน. ภิกษุไม่ได้นึกถึงเข้านิโรธ. นิโรธสมบัติของภิกษุนั้นไม่สามารถห้ามความตายได้. ภิกษุย่อมออกจากสมาบัติในระหว่างได้ เพราะในภายในนิโรธยังไม่มีความตาย. ฉะนั้นควรนึกถึงกาลนั้นแล้วจึงเข้านิโรธ. แม้ไม่นึกถึงกาลที่เหลือก็ควร. แต่ควรนึกถึงกาลนี้ที่เดียว. ท่านอธิบายไว้ดังนี้.

ภิกษุนั้นเข้าอาภิกขุญญาตนะอย่างนี้แล้ว ครั้นออกแล้วทำบุพกิจนี้
ย่อมเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะได้ ครั้นล่วงเลววารจิตหนึ่ง หรือ
สองแล้วเป็นอจิตตกะ ย่อมถูกต้องนิโรธได้. ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุไร
จิตเหนือ คือเกินจิตสองดวงจึงเป็นไปไม่ได้เล่า.* ตอบว่า เพราะเป็น
ปโยคะแห่งนิโรธ. จริงอยู่ การทำสมถะและวิปัสสนาทั้งสองของภิกษุ
นั้นให้เป็นยุคนัฏฐะคือธรรมที่เทียบคู่นี้ แล้วขึ้นสู่สมาบัติ ๘ เป็นความ
ขวนขวายของนิโรธตามลำดับ. มิใช่เพราะเนวสัญญานาสัญญายตน-
สมาบัติ เพราะเหตุที่จิตทั้งหลาย จึงไม่เป็นไปเหนือจิตสองดวงเพราะ
เป็นปโยคะแห่งนิโรธ.

บทว่า กลฺล - จาณ - ตั้งอยู่อย่างไร คือ ตั้งอยู่ด้วยสามารถกำหนด
กาลแห่งสมาบัติที่เข้าถึงพร้อมแล้วอย่างนี้ และด้วยไม่มีอายุขัย การ
รอกทำของสงฆ์และการตรัสเรียกหาของพระศาสดาในระหว่าง.

บทว่า กลฺล วุฏฺฐาณ - ออกอย่างไร ได้แก่ ออก ๒ อย่างนี้
คือ ด้วยอนาคามีผลสมาบัติ ๑ ด้วยอรหัตผลสมาบัติของพระอรหันต์ ๑.

บทว่า วุฏฺฐิตตสฺส กิณฺนินฺน จิตฺตํ โหติ - จิตของผู้ออกแล้ว
น้อมไปสู่อะไร ความว่า น้อมไปสู่นิพพาน. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า

๑. หมายความว่า ในขณะที่จะเข้านิโรธสมาบัติ จตุตถอรุปสมาบัติเกิดขึ้น ๒ ครั้ง
แล้วก็ถึงนิโรธ.

ดูก่อน อาวุโสวิสาขะ จิตของภิกษุผู้ออกจาก
สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ น้อมไปสู่วิเวก โอน
ไปสู่วิเวก โน้นไปสู่วิเวก.^๑

บทว่า มตฺตสฺส จ สฺมาปฺนฺนสฺส จ โก วิเสโส - ผู้ตาย
แล้วและผู้เข้านิโรธต่างกันอย่างไร ท่านกล่าวความนี้ไว้แล้วในพระสูตร.
สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนอาวุโส กายสังขารของผู้ตายแล้ว ถึง
แต่กรรมแล้ว ดับ สงบ. วจีสังขาร จิตตสังขาร
ดับ สงบ. อายุสิ้นไป. ใ่อุ่นสงบไป. อินทรีย์
ทำลายไป. แม้กายสังขารของภิกษุผู้เข้าสัญญา-
เวทยิตนิโรธ ก็ดับ สงบ. วจีสังขาร จิตตสังขาร
ก็ดับ สงบ. อายุยังไม่สิ้นไป. ใ่อุ่นยังไม่สงบ.
อินทรีย์ยังไม่ทำลาย.-^๒

ในคำถามมีอาทิว่า นิโรธสมาปคฺติ ก็ สงฺขตา อสงฺขตา-
นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ ? มีอธิบายดังต่อไปนี้ ไม่ควร
กล่าวว่า เป็นสังขตะบ้าง อสังขตะบ้าง โลกียะบ้าง โลกุตระบ้าง.
เพราะเหตุไร ? เพราะไม่มีโดยสภาพ. เพราะภิกษุ ชื่อว่าเป็นผู้เข้าถึง
๑. ม. ม. ๑๒/๕๑๐. ๒. ม. ม. ๑๒/๕๐๒.

พร้อมแล้วด้วยอำนาจแห่งการเข้านิโรธ. ฉะนั้นควรกล่าวว่า เป็นนิป-
ผันนะ คือ สำเร็จแล้ว ไม่ควรกล่าวว่า เป็นอนิปผันนะ คือ ยังไม่
สำเร็จ.

**สมาบัติอันสงบแล้ว อันพระอริยะเสพอแล้ว
มิได้ชื่อว่านิพพาน ในทฤษฎธรรมด้วยประการฉะนี้.**

จบ อรรถกถานิโรธสมาปัตติญาณนิกเทศ

ปรีนิพพานญาณนิกเทศ

[๒๒๖] ปัญญาในความสิ้นไปแห่งความเป็นไปแห่งกิเลส และ
ขั้นของบุคคลผู้รู้สีกตัว เป็นปรีนิพพานญาณอย่างไร ?

สัมปชานบุคคลในศาสนานี้ ย่อมยังความเป็นไปแห่งกามฉันทะ
ให้สิ้นไป ด้วยเนกขัมมะ ฯลฯ แห่งความพยาบาท ให้สิ้นไป ด้วย
ความไม่พยาบาท ฯลฯ แห่งถีนมิทธะให้สิ้นไป ด้วยอาโลกสัจจญา ฯลฯ
แห่งอุทธัจจะให้สิ้นไป ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ฯลฯ แห่งวิจิกิจฉาให้สิ้นไป
ด้วยการกำหนดธรรม ฯลฯ แห่งอวิชชาให้สิ้นไป ด้วยญาณ ฯลฯ
แห่งความไม่ยินดี ด้วยความปราโมทย์ ยังความเป็นไปแห่งนิรณให้สิ้น
ไป ด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ยังความเป็นไปแห่งกิเลสทั้งปวงให้ในรูป ด้วย
อรหัตมรรค.

อีกประการหนึ่ง ความเป็นไปแห่งตานี้แล ของสัมปชาน
บุคคลผู้นิพพาน ด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ย่อมสิ้นไป และความ
เป็นไปแห่งตาอื่นย่อมไม่เกิดขึ้น ความเป็นไปแห่งหู ฯลฯ ความเป็นไป
แห่งจมูก ฯลฯ ความเป็นไปแห่งลิ้น ฯลฯ ความเป็นไปแห่งกาย ฯลฯ ความ
เป็นไปแห่งใจนี้แล ของสัมปชานบุคคลผู้นิพพาน ด้วยอนุปาติเสส
นิพพานธาตุ ย่อมสิ้นไป และความเป็นไปแห่งใจอื่นย่อมไม่เกิดขึ้น
ปัญญาในความสิ้นไปแห่งความเป็นไปแห่งกิเลสและจันท์ ของสัมปชาน
บุคคลนี้เป็นปรินิพพานญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความสิ้นไปแห่ง
ความเป็นไปแห่งกิเลสและจันท์ของบุคคลผู้รู้สีกตัว เป็นปรินิพพาน.

๓๕. อรรถกถาปรินิพพานญาณนิตเทส

[๒๒๖]พึงทราบวินิจฉัยในปรินิพพานญาณนิตเทสดังต่อไปนี้.
บทว่า อิธ คือในศาสนานี้. บทว่า สมุปชาโน - ผู้รู้สีกตัว ความว่า
ผู้รู้สีกตัวด้วย สัมปชัญญะ ๔ เหล่านี้ คือ

สาตถกสัมปชัญญะ - ความรู้ตัวในกิจที่ประโยชน์แก่ตัว ๑

สัปปายสัมปชัญญะ - ความรู้ตัวในปัจจัยที่สบาย ๑

โคจรสัมปชัญญะ - ความรู้ตัวในธรรมอันเป็นโคจร ๑

อัสสัมภะสัมปชัญญะ - ความรู้ตัวในความไม่หลงงมงาย ๑.

บทว่า ปวคตํ - ยังความเป็นไป คือ ความเป็นไปแห่งปริยฐานกิเลส และความเป็นไปแห่งอนุสัยกิเลส ตามสมควรในที่ทั้งปวง

บทว่า ปริยาทิยติ - ให้สิ้นไป คือ ทำให้เป็นไปไม่ได้ ด้วยสามารถแห่งวิกขัมภนปหานในธรรมทั้งหลายที่ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งอุปจารและวิปัสสนา. ด้วยสามารถแห่งตทังคปหานในธรรมทั้งหลายที่ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา. ด้วยสามารถแห่งสมุจเฉตปหานในธรรมทั้งหลายที่ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งมรรค. จริงอยู่ ท่านย่อฉานสมาบัติมีทุติยฉานเป็นต้น มหาวิปัสสนา และมรรค ไว้ด้วยห้วข้อไปยาล. เพราะญาณอันเป็นไปแล้วแก่ผู้พิจารณาญาณนั้น ชื่อว่า ปรินิพพานญาณ. ฉะนั้น จึงเป็นอันท่านกล่าวไว้ว่า วิกขัมภน-ปรินิพพานํ - ปรินิพพานด้วยการข่มไว้, ตทังคปรินิพพานํ - ปรินิพพานด้วยองค์แห่งธรรมนั้น, สมุจเฉตปรินิพพานํ - ปรินิพพานด้วยตัดเด็ดขาด. ด้วยบทเหล่านี้ ท่านจึงกล่าวถึงปัจจุเวกขณญาณในการดับกิเลส.

ด้วยบทมีอาทิว่า อตวา ปน - อีกประการหนึ่ง พระสารีบุตรเถระแสดงถึงปัจจุเวกขณญาณในการดับขั้น.

บทว่า อนุปาติเสสยา นิพพานธาตุยา - ด้วยอนุปาติเสส

นิพพานธาตุ ได้แก่ เพราะนิพพานธาตุ มี ๒ อย่าง คือ สอุปาทิเสส
นิพพานธาตุ ๑ อนุปาติเสสนิพพานธาตุ ๑. ในนิพพานธาตุ ๒ อย่าง
นั้น ชื่อว่า อุปาทิ เพราะอรรถว่าอันบุคคลถือมั่น คือ ยึดถืออย่าง
แรงกล้าว่า เรา ของเรา. บทว่าอุปาทินี้เป็นชื่อของจันธิญจะ.

ชื่อว่า อุปาทิเสส เพราะอรรถว่าอุปาทินั้นแหละยังเหลืออยู่.

ชื่อว่า สอุปาทิเสส เพราะอรรถว่าเป็นไปกับด้วยอุปาทิเสส
คือจันธิ ๕ เหลืออยู่.

ชื่อว่า อนุปาติเสส เพราะอรรถว่าไม่มีอุปาทิเสสในนิพพาน
ธาตุนี้.

ท่านกล่าวถึงสอุปาทิเสสก่อน ส่วนนิพพานธาตุนี้เป็นอนุปาติ-
เสส. ด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุนั้น.

บทว่า จกฺขุปวตฺตํ - ความเป็นไปแห่งตา คือ ความปรากฏเกิด
ขึ้นทางตา.

บทว่า ปริยาทียติ ได้แก่ ย่อมสิ้นไป คือ ถูกย่ำยี. ใน
บทที่เหลือมีนัยนี้.

จบ อรรถกถาปรินิพพานญาณนิตเทศ

สมศีลัญญญาณนิตเทศ

[๒๒๗] ปัญญาในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง ในการ
ตัดขาดโดยชอบและนิโรธ เป็นสมศีลัญญญาณอย่างไร ?

คำว่า ธรรมทั้งปวง คือ จันท์ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘
กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม
อรูปาวจรธรรม โลกุตระธรรม.

[๒๒๘] คำว่า สมุมาสมุจฺเจเต - ในการตัดขาดโดยชอบ
ความว่า พระโยคาวจรย่อมตัดกามฉันทะขาดโดยชอบ ด้วยเนกขัมมะ
ย่อมตัดพยาบาทขาดโดยชอบ ด้วยความไม่พยาบาท ย่อมตัดถีนมิทระ
ขาดโดยชอบ ด้วยอาโลกสัญญา ย่อมตัดอุทธัจจะขาดโดยชอบ ด้วย
ความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมตัดวิจิจ्ञาขาดโดยชอบ ด้วยการกำหนดธรรม
ย่อมตัดอวิชชาขาดโดยชอบ ด้วยญาณ ย่อมตัดอตรติขาดโดยชอบ ด้วย
ความปราโมทย์ ย่อมตัดนิวรณ์ขาดโดยชอบ ด้วยปฐมฌาน ฯลฯ
ย่อมตัดกิเลสทั้งปวงขาดโดยชอบ ด้วยอรหัตมรรค.

[๒๒๙] คำว่า นิโรธะ - ในนิโรธ ความว่า พระโยคาวจรย่อมทำ
กามฉันทะให้ดับ ด้วยเนกขัมมะ ย่อมทำพยาบาทให้ดับ ด้วยความไม่
พยาบาท ย่อมทำถีนมิทระให้ดับ ด้วยอาโลกสัญญา ย่อมทำอุทธัจจะ
ให้ดับ ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมทำวิจิจ्ञาให้ดับ ด้วยการกำหนด
ธรรม ย่อมทำอวิชชาให้ดับด้วยญาณ ย่อมทำอตรติให้ดับ ด้วยความ

ปราโมทย์ ย่อมทำนิรณันให้ดับ ด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ย่อมทำกิเลส
ทั้งปวงให้ดับ ด้วยอรหัตมรรค.

[๒๓๐] คำว่า **อนุปฏิฐานตา**-ความไม่ปรากฏ ความว่า
บุคคลผู้ได้เนกขัมมะ กามฉันทะย่อมไม่ปรากฏ ผู้ได้ความไม่พยาบาท
ความพยาบาทย่อมไม่ปรากฏ ผู้ได้อาโลกสัญญา ถีนมิทธะย่อมไม่ปรากฏ
ผู้ได้ความไม่ฟุ้งซ่าน อุทธัจจะย่อมไม่ปรากฏ ผู้ได้การกำหนดธรรม
วิจิกิจฉาย่อมไม่ปรากฏ ผู้ได้ญาณ อวิชชาย่อมไม่ปรากฏ ผู้ได้ความ
ปราโมทย์ อรติย่อมไม่ปรากฏ ผู้ได้ปฐมฌาน นิรณันยอมไม่ปรากฏ
ฯลฯ ผู้ได้อรหัตมรรค กิเลสทั้งปวงย่อมไม่ปรากฏ.

[๒๓๑] คำว่า **สม** - สงบ ความว่า เนกขัมมะเป็นธรรมสงบ
เพราะท่านละกามฉันทะเสียแล้ว ความไม่พยาบาทเป็นธรรมสงบ เพราะ
ท่านละความพยาบาทเสียแล้ว อาโลกสัญญาเป็นธรรมสงบ เพราะท่าน
ละถีนมิทธะเสียแล้ว ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นธรรมสงบ เพราะท่านละ
อุทธัจจะเสียแล้ว การกำหนดธรรมเป็นธรรมสงบ เพราะท่านละ
วิจิกิจฉาเสียแล้ว ญาณเป็นธรรมสงบ เพราะท่านละอวิชชาเสียแล้ว
ความปราโมทย์เป็นธรรมสงบ เพราะท่านละอรติเสียแล้ว ปฐมฌาน
เป็นธรรมสงบ เพราะท่านละนิรณันเสีย ฯลฯ อรหัตมรรคเป็นธรรม
สงบ เพราะท่านละกิเลสทั้งปวงเสียแล้ว.

[๒๓๒] คำว่า สีส - เป็นประธาน ความว่า ธรรมเป็น

ประธาน ๑๓ ประการ คือ ตัณหาที่มีความกังวลเป็นประธาน ๑ มานะ มีความผูกพันเป็นประธาน ๑ ทิฏฐิมีความยึดมั่นเป็นประธาน ๑ อุทธัจจะมีความฟุ้งซ่านเป็นประธาน ๑ อวิชชาที่มีกิเลสเป็นประธาน ๑ ศรัทธาที่มีความน้อมใจเชื่อเป็นประธาน ๑ วิริยะมีความประคองไว้เป็นประธาน ๑ สติมีการเข้าไปตั้งไว้เป็นประธาน ๑ สมาธิมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นประธาน ๑ ปัญญาที่มีความเห็นเป็นประธาน ๑ ชีวิตินทรีย์มีความเป็นไปเป็นประธาน ๑ วิโมกข์มีอารมณ์เป็นประธาน ๑ นิโรธมีสังขารเป็นประธาน ๑.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง ในการตัดขาดโดยชอบและในนิโรธ เป็นสมมติสัญญาณ.

๓๖. อรรถกถาสมมติสัญญาณนิตเทศ

[๒๒๓ - ๒๓๒] พึงทราบวินิจฉัยในสมมติสัญญาณนิตเทศดังต่อไปนี้ พึงทราบการสงเคราะห์ทั้งหมด ด้วยหมวด ๑๐ มีอาทิว่า ปญจกฺขนฺธา - ชนฺธํทั้งหลาย ๕. จริงอยู่ ท่านมิได้จัดธรรมทั้งหมดไว้.

แผนกหนึ่ง ๆ ด้วยหมวด ๘ ที่เหลือเว้นหมวดอายตนะ ธาตุ ด้วย
สามารถธรรมหมวดหนึ่ง ๆ. ก็เพราะโลกุตระธรรมมิใช่เป็นธรรมที่ควร
ตัด ด้วยการตัดขาดเหตุ. ฉะนั้น โลกุตระธรรมแม้ท่านสงเคราะห์เข้า
ด้วยศัพท์ว่า สัพพชมฺมา ก็ไม่พึงถือเอาในที่นี้ เพราะมีคำว่า สมฺมเจตฺตา
ควรถือเอาแต่ภูมิธรรมอันควรตัดด้วยการตัดเหตุ.

บทว่า สมฺมา สมฺมจฺจนฺตติ - ตัดขาดโดยชอบ ความว่า เมื่อ
ดับปริยภูฐานกิเลสและอนุสัยกิเลส ด้วยอำนาจแห่งวิกขัมภนปหานะ
ตทั้งปหานะ และสมฺมเจตปหานะตามควร ชื่อว่า ตัดขาดโดยชอบ.
ท่านแสดงการตัดขาดโดยชอบ ด้วยเทศนาเป็นบุคลาธิษฐานอย่างนี้.

บทว่า นิโรธติ - ให้ดับ คือ ให้ดับด้วยอนุปาทนิโรธ - ดับ
โดยไม่มีเกิดขึ้น. ด้วยบทนี้ท่านกล่าวถึงอรรถแห่งสมฺมเจต.

บทว่า น อฺปฺภฺรฺจฺจติ - ย่อมไม่ปรากฏ ความว่า เมื่อดับอย่างนี้
แล้ว ธรรมนั้น ๆ ก็ไม่ปรากฏขึ้นอีก คือ ไม่เกิดขึ้น. ด้วยบทนี้
ท่านกล่าวถึงอรรถแห่งนิโรธ. ท่านแสดงถึงความไม่ปรากฏ ด้วยสามารถ
แห่งธรรมอันไม่ปรากฏ. บทว่า สมฺ - ความสงบ คือ ชื่อว่า สงบ
เพราะกำฉันทะเป็นต้นสงบ. ธรรม ๓๗ คือ ธรรม ๗ มีเนกขัมมะ
เป็นต้นเหล่านั้น รูปฉานอรูปฉาน ๘, มหาวิปัสสนา ๑๘, อริยมรรค ๔

ท่านกล่าวธรรมเป็นประธาน คือ สีสะ ๑๓ ประการ ด้วย
สามารถแห่งการสงเคราะห์ธรรมทั้งหมดที่เป็นีสะ แต่ในที่นี้ธรรมเป็น

ประธาน ๘ มีศรัทธาเป็นต้นย่อมควร. เพราะธรรมเป็นประธาน ๕ มีตัณหาเป็นต้นมิได้มีแก่พระอรหันต์.

บทว่า **ปฺลิโพรลีสํ** - มีความกังวลเป็นประธาน คือ มีความห่วงใยปฺลิโพร. อธิบายว่า เป็นเครื่องกั้นทางไปนิพพาน. บทว่า **ลีสํ** - เป็นประธาน คือธรรมอันยิ่ง. ปฺลิโพรนั้นแหละเป็นประธาน หรือเป็นประธานในปฺลิโพรทั้งปวง มีการประกอบด้วยธรรมนั้นเป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **ปฺลิโพรลีสํ**. ในบทที่เหลือมีนัยนี้แล. แต่โดยความต่างกันในบทว่า **พฺนุญฺญํ** - ความผูกพัน คือ ผูกพันในสงสาร ด้วยสามารถการเยอหยัง.

บทว่า **ปฺรามาโส** คือ ความยึดมั่น.

บทว่า **วิกฺเขโป** คือ ความฟุ้งซ่าน.

บทว่า **กิลฺเลโส** คือ ความเศร้าหมอง.

บทว่า **อธิโมกฺโข** คือ น้อมใจเชื่อ.

บทว่า **ปคฺคโห** ความประคอง คือ ความอุตสาหะ.

บทว่า **อุปฺนฺฐานํ** - เข้าไปตั้งไว้ คือ การทำซ้ำๆ.

บทว่า **อวิกฺเขโป** คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน.

บทว่า **ทสฺสุณํ** - ความเห็น คือ แทะตลอดตามความเป็นจริง.

บทว่า **ปวตฺตํ** - ความเป็นไป คือ ความเป็นไปด้วยอุปาทิน-
นกขันธ.

บทว่า โฉจร คือ อารมณ.

ธรรมมีอรรถเป็นประธาน เป็นหัวหน้า ในวาระ แม่ ๑๒ เหล่านี้.

บทว่า วิโมกฺโข คือ นิพพานอันเป็นนิสสรณวิมุตติ ใน
วิมุตติ ๕ คือ วิกขัมภณวิมุตติ ๑ ตถังตวิมุตติ ๑ สมุจเฉทวิมุตติ ๑
ปฏิบัติสัทธวิมุตติ ๑ นิสสรณวิมุตติ ๑.

บทว่า สงฺขารลีสํ - มีสังขารเป็นประธาน คือ เป็นประธาน
แห่งสังขารอันเป็นสังขตะทั้งปวง. อธิบายว่า เป็นยอดสุด ด้วยบทนี้
ท่านกล่าวถึงอนุปาทิสถปรินิพพาน. หรือท่านกล่าวถึงชั้นปรินิพพาน
ด้วยเพียงไม่มีสังขาร.

ชื่อว่า สมลีสํ เพราะอรรถว่ามีความสงบ มีเนกขัมมะเป็นต้น
และธรรมเป็นประธานมีศรัทธาเป็นต้น หรือมีความสงบและธรรม
เป็นประธานเสมอกัน.

อีกอย่างหนึ่ง การตรัสรู้และอนุปาทิสถปรินิพพานในเพราะ
โรคอย่างหนึ่งก็ดี, ในเพราะอริยาบถอย่างหนึ่งก็ดี, ในเพราะชีวิตินทรีย์
อันเสมอกันก็ดี แห่งอริยสัจ ๔ เหล่านี้ คือ

ธรรมเป็นประธาน ๕ มีตัณหาเป็นต้น แห่ง

ธรรมเป็นประธาน ๑๓ เป็นสมุทยสัจจะ. ธรรม

เป็นประธาน ๑๓ มีศรัทธาเป็นต้น เป็นมรรคสัจจะ.

ชีวิตินทรีย์ มีความเป็นไปเป็นประธาน เป็นทุกข-

สังกะ. วิโมกข์มีอารมณ์เป็นประธาน และมี

สังขารเป็นประธาน เป็นนิโรธสังกะ.

ย่อมมีแก่ผู้ใด ผู้นั้นท่านกล่าวว่า เป็น สมสึสี เพราะมีความสงบ
ตั้งได้กล่าวไว้แล้วในก่อนและมีธรรมเหล่านี้เป็นประธาน.

จบ อรรถกถาสมสึสังคญาณนิตเทศ

สัลเลขัญญญาณนิตเทศ

[๒๓๓] ปัญญาในความในรูปแห่งกิเลสอันหนา สภาพต่าง ๆ
และเดช เป็นสัลเลขัญญญาณอย่างไร ?

คำว่า ปุณฺณ - หนา คือ ราคะหนา โทสะหนา โมหะหนา
ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความดีเสมอ ความริษยา
ความตระหนี่ ความเจ้าเล่ห์ ความโอ้อวด หัวคือ ความแข่งดี ความ
ถือตัว ความดูหมิ่นท่าน ความมัวเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง
ทุจริตทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง กรรมอันเป็นเหตุให้ไปสู่ภพทั้งปวง
เป็นกิเลสหนา.

[๒๓๔] คำว่า สภาพต่าง ๆ และสภาพเดียว ความว่า
กามฉันทะเป็นสภาพต่าง ๆ เนกขัมมะเป็นสภาพเดียว พยาบาทเป็นสภาพ

ต่าง ๆ ความไม่พยาบาทเป็นสภาพเดียว ถิ่นมิตระเป็นสภาพต่าง ๆ อาโลก-
สัญญาเป็นสภาพเดียว อุทธัจจะเป็นสภาพต่าง ๆ ความไม่ฟุ้งซ่านเป็น
สภาพเดียว วิจิกิจฉนาเป็นสภาพต่าง ๆ การกำหนดธรรมเป็นสภาพเดียว
อวิชชาเป็นสภาพต่าง ๆ ญาณเป็นสภาพเดียว อรติเป็นสภาพต่าง ๆ ความ
ปราโมทย์เป็นสภาพเดียว นิ वर्ณเป็นสภาพต่าง ๆ ปฐมฉานเป็นสภาพ
เดียว ฯลฯ กิเลสทั้งปวงเป็นสภาพต่าง ๆ อรหัตมรรคเป็นสภาพเดียว.

[๒๓๕] คำว่า เตโช - เดช ความว่า เดชมี ๕ คือ

จรณเดช คุณเดช ปญญาเดช บุญญเดช ธรรมเดช บุคคลผู้มีจิต
อันกล้าแข็ง ย่อมยังเดชคือความเป็นผู้ทูลให้สิ้นรูปด้วยเดชคือศีล
เครื่องดำเนินไป ย่อมยังเดชมิใช่คุณให้สิ้นไปด้วยเดชคือคุณ ย่อมยัง
เดชคือความเป็นผู้มีปัญญาทรมให้สิ้นไปด้วยเดชคือปัญญา ย่อมยังเดช
มิใช่บุญให้สิ้นไปด้วยเดชคือบุญ ย่อมยังเดชมิใช่ธรรมให้สิ้นไปด้วยเดช
อันเป็นธรรม.

[๒๓๖] คำว่า สลฺเลโข - ธรรมเครื่องขัดเกลา ความว่า

กามฉันทะมิใช่ธรรมเครื่องขัดเกลา เนกขัมมะเป็นธรรมเครื่องขัดเกลา
พยาบาทมิใช่ธรรมเครื่องขัดเกลา ความไม่พยาบาทเป็นธรรมเครื่อง
ขัดเกลา ถิ่นมิตระมิใช่ธรรมเครื่องขัดเกลา อาโลกสัญญาเป็นธรรม
เครื่องขัดเกลา อุทธัจจะมิใช่ธรรมเครื่องขัดเกลา ความไม่ฟุ้งซ่านเป็น
ธรรมเครื่องขัดเกลา วิจิกิจฉนามิใช่ธรรมเครื่องขัดเกลา การกำหนด

ธรรมเป็นธรรมเครื่องขัดเกลา อวิชามีไช้ธรรมเครื่องขัดเกลา ญาณ
เป็นธรรมเครื่องขัดเกลา อรตีมิไช้ธรรมเครื่องขัดเกลา ความปราโมทย์
เป็นธรรมเครื่องขัดเกลา นิเวศน์มิไช้ธรรมเครื่องขัดเกลา ปฐมณาน
เป็นธรรมเครื่องขัดเกลา ฯลฯ กิเลสทั้งปวงมิไช้ธรรมเครื่องขัดเกลา
อรหัตมรรคเป็นธรรมเครื่องขัดเกลา.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรม ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่า
รู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความในรูปแห่งกิเลส
อันหนา สภาพต่างๆ และเดช เป็นสัลเลขัญญญาณ.

๓๗. อรรถกถาสัลเลขัญญญาณนิทเทส

[๒๓๓ - ๒๓๖] พึงทราบวินิจฉัยในสัลเลขัญญญาณนิทเทสดังต่อ
ไปนี้. บทว่า ราโค ปุตุ รากะหนา คือ รากะต่างหาก ไม่ปนด้วย
โลกุตระ ในบทที่เหลือมีนัยนี้.

ชื่อว่า รากะ เพราะอรรถว่ากำหนด.

ชื่อว่า โทสะ เพราะอรรถว่าประทุษร้าย.

ชื่อว่า โมหะ เพราะอรรถว่าลุ่มหลง.

พระสารีบุตรกล่าวกิเลสอันเป็นประธาน ๓ เหล่านี้ คือ รากะ
มีลักษณะกำหนด. โทสะมีลักษณะประทุษร้าย. โมหะมีลักษณะลุ่มหลง
แล้วบัดนี้ เมื่อจะแสดงโดยประเภท จึงกล่าวบทมีอาทิว่า โกโธ.

ในบทเหล่านั้น ในบทว่า โกโธ มีลักษณะโกรธนี้ ท่าน

ประสงค์เอาวัตถุ ๘ อย่าง.

อุปนาหะ มีลักษณะผูกโกรธ คือความโกรธนั่นเอง ที่ถึงความ
มั่นคง.

มักขะ มีลักษณะลบหลู่ผู้อื่น คือลบด่างคุณของผู้อื่น.

ปลาสะ มีลักษณะตีเสมอ คือ เห็นคุณผู้อื่นด้วยการตีเสมอ.

อิสสา มีลักษณะทำสมบัติของผู้อื่นให้สิ้นรูป คือริษยา.

มัจจริยะ มีลักษณะซ่อนสมบัติของตน คือ สมบัติของเรา
จงอย่าเป็นของผู้อื่น.

มายา มีลักษณะปกปิดความชั่วที่ตนทำ คือ ทำเป็นมายาด้วย
ความปกปิด.

สาเลยยะ มีลักษณะประกาศคุณที่ไม่มีในตน คือ ความเป็น
ผู้โอ้อวด.

ถัมภะ มีลักษณะพองจิต คือ ความเป็นผู้กระด้าง.

ถารัมภะ มีลักษณะให้ยิ่งด้วยการทำ.

มานะ มีลักษณะถือตัว.

อติมานะ มีลักษณะดูหมิ่น.

มทะ มีลักษณะความเป็นผู้มัวเมา. **ปมทะ** มีลักษณะปล่อย
จิตไปในกามคุณ ๕.

พระสารีบุตรเถระ ครั้นแสดงความหมาย ด้วยอำนาจกิเลสไว้
แผนกหนึ่ง ๆ แล้ว เพื่อจะแสดงถึงกิเลสที่กล่าวไว้แล้ว และกิเลสอื่น
ที่ยังมิได้กล่าวไว้ ด้วยสงเคราะห์เข้ากันทั้งหมด จึงกล่าวบทมีอาทิว่า
สพฺเพ กิเลสา - กิเลสทั้งปวง.

ในบทเหล่านั้น ชื่อว่า กิเลส เพราะอรรถว่ายังสัตว์ให้
เศร้าหมอง ให้เดือดร้อน ให้ลำบาก ในภพนี้และภพหน้า. ทั้งที่
สงเคราะห์เข้าในอกุศลกรรมบถ ทั้งที่มีได้สงเคราะห์เข้า. ชื่อว่า ทุจฺจิต
เพราะอรรถว่าประพติดด้วยความชั่ว หรือประพติดชั่ว.

ทุจฺจิตนั้น มี ๓ ประการ คือ กายทุจฺจิต ๑ วจิตฺต ๑
มโนทุจฺจิต ๑. ชื่อว่า อภิสํขารา เพราะอรรถว่าปรุ่งแต่งวิบาก.

อภิสังขารก็มี ๓ ประการ คือ

ปญฺญาภิสังขาร - อภิสังขาร คือ บุญ ๑

อปญฺญาภิสังขาร - อภิสังขาร คือ บาป ๑.

อาเนญฺยาภิสังขาร - อภิสังขาร คือ ความไม่หวั่นไหว ๑.

ชื่อว่า ภวคามิโน เพราะอรรถว่าสัตว์ไปสู่ภพ ด้วยอำนาจ
วิบาก. กรรมอันเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่ภพ ชื่อว่า ภวคามิกมฺมา. ด้วย
บทนี้ แม้เมื่อความเป็นอภิสังขารมีอยู่ ก็เป็นอันห้ามกรรมที่ยังมิได้เสวย.
นี้ เป็นความต่างกันด้วยประการฉะนี้.

บทว่า ทุจฺจิตฺตา และ กมฺมา เป็นลึงควิปลาศ.

บทว่า นานตฺเตกตฺตํ - สภาพต่าง ๆ และสภาพเดียว ในอุทเทส
หัวข้อนี้ คือ แม้ไม่มีศัพท์ว่า เอกตฺต ผู้ประสงค์จะชี้แจงแม้สภาพเดียว
เพราะความที่เพ่งถึงกันและกันแห่งสภาพต่าง ๆ และสภาพเดียว จึงทำ
อุทเทสว่า นานตฺเตกตฺตํ . เมื่อแสดงสภาพเดียวในการจัดเกลาสภาพ
ต่าง ๆ ท่านก็แสดงถึงญาณในการจัดเกลาได้โดยง่าย.

บทว่า นานตฺตํ คือ สภาพต่าง ๆ เพราะความไม่มั่นคง และ
เพราะมีความดิ้นรน.

บทว่า เอกตฺตํ คือ สภาพเดียว เพราะความมั่นคง และ
เพราะไม่ดิ้นรน.

บทว่า จรณเตโช - จรณเดช ชื่อว่า จรณะ เพราะอรรถว่า
เที่ยวไปสู่ทิศที่ยังมิได้ไป คือ นิพพาน ด้วยจรณเดชนั้น. จรณะนั้น
คือ อะไร ? คือ คิล. จรณะนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า เป็นเดช เพราะ
อรรถว่าเผาสังเป็นข้าศึก.

บทว่า คุณเตโช - คุณเดช คือ สมာธิเดช อันเป็นที่ตั้งได้
ด้วยศีล.

บทว่า ปญญาเตโช - ปญญาเดช คือ วิปัสสนาเดช อันเป็น
ที่ตั้งได้ด้วยสมาธิ.

บทว่า ปุญญเตโช - ปุญญเดช คือ อริยมรรคกุศลเดช อัน
เป็นที่ตั้งได้ด้วยวิปัสสนา.

บทว่า ฐมนเตโธ - ธรรมเดช คือ พุทธวจนเดช อันเป็น
หลักแห่งเดช ๔.

บทว่า จรณเตเชน เตชิตตุดา ได้แก่ ผู้มีจิตกล้าแข็ง ย่อม
ยังเดชคือความเป็นผู้ทูลให้สิ้นไป ด้วยจรณเดช คือ ศีลเดช.

บทว่า ทุสฺสึสฺสยเตชํ ได้แก่ เดช คือ ความเป็นผู้ทูล.
ชื่อว่า เตโธ เพราะเผาสันดานเมื่อนั้น.

บทว่า ปริยาทียติ คือ ให้สิ้นไป.

บทว่า อकुณเตชํ - ยังเดชมิใช่คุณ ได้แก่ เดช คือ ความ
พึงชำน อันเป็นปฏิบัติของสมาธิ.

บทว่า ทุปฺปญฺญเตชํ - เดช คือ ความเป็นผู้มีปัญญาธรรม
ได้แก่ เดช คือ โมหะ อันเป็นปฏิบัติ ต่อวิปัสสนาญาณ.

บทว่า อุปญฺญเตชํ - เดชมิใช่บุญ ได้แก่ เดช คือ อกุศลกรรม
อันเป็นสหายของกิเลส ด้วยการไม่ละกิเลส อันทำลายมรรคนั้น ๆ
มิใช่ให้เดช มิใช่ให้บุญสิ้นไปอย่างเดียวเท่านั้น ยังกุศลธรรมให้สิ้นไป
ด้วย เพราะพระบาลีว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมไม่ดำ ไม่ขาว
มีอยู่ กรรมอันเป็นวิบากของกรรมไม่ดำ ไม่ขาว ย่อมเป็นไปเพื่อ
ความสิ้นไปแห่งกรรมดังนี้^๑ ท่านกล่าวเดชอันมิใช่บุญเท่านั้น ด้วย
สามารถเป็นปฏิบัติต่อเดชอันเป็นบุญ.

๑. อัง. จตุกก. ๒๑/๒๓๓.

บทว่า อธมฺมเตหํ - เดชมิใช่ธรรม ได้แก่ เดช อันเป็นถ้อยคำ แสดงลักษณะของพวกเดียรฉัตรต่าง ๆ. เมื่อท่านกล่าวอรรถวิภักดิ์ที่สอง ในการพรรณนาอุทเทสแห่งญาณนี้ เดช คือ ความเป็นผู้ทุศีลมาก มี ๑๕ อย่าง มีรากะเป็นต้น. ในบทนี้ว่า อภิสงฺขารา ภวคามิกมฺมา ได้แก่ อปฺปญฺญาภิสงฺขารและอกุศลกรรม เป็นเดชมิใช่บุญ. อาเนญชา-ภิสงฺขารเป็นกุศลกรรมฝ่ายโลกียะ ชื่อว่า ย่อมเป็นปฏิปักษ์ต่อเดชมิใช่บุญ เพราะยังบุญเดชให้สิ้นไป. สภาพต่าง ๆ ๑๕ มีกามฉันทะ เป็นต้น ย่อมเป็นเดชมิใช่คุณ. สภาพต่าง ๆ ๑๘ มีนิจสัญญา เป็นต้น ย่อมเป็นเดชแห่งความเป็นผู้มีปัญญาทราวม. สภาพต่าง ๆ ๔ อันทำลาย มรรค ๔ ย่อมเป็นเดชมิใช่บุญ. พึงสงเคราะห์เดชมิใช่ธรรม ด้วย สภาพต่าง ๆ อันทำลายโสดาปัตติมรรค.

พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงธรรมเครื่องขัดเกลา ด้วย ธรรมมิใช่เครื่องขัดเกลา อันเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมเครื่องขัดเกลาไว้ใน นิทเทส จึงแสดงธรรมเครื่องขัดเกลาไว้ก่อนธรรมมิใช่เครื่องขัดเกลา. ธรรมสภาพเดียว ๓๓ มีเนกขัมมะเป็นต้น ท่านกล่าวว่า เป็นธรรม เครื่องขัดเกลา เพราะขัดเกลาธรรมเป็นข้าศึก. ญาณในธรรมเครื่อง ขัดเกลา ๓๓ ประเภท มีเนกขัมมะเป็นต้นนั้น ชื่อว่า สัลเลขัณฺฐญาณ.

จบ อรรถกถาสัลเลขัณฺฐญาณนิทเทส

วิริยารัมภญาณนิเทศ

[๒๓๗] ปัญญาในความประคองไว้ซึ่งจิตอันไม่หวั่นและจิตที่
ส่งไป เป็นวิริยารัมภญาณอย่างไร ?

ปัญญาในความประคองไว้ซึ่งจิตอันไม่หวั่นและจิตที่ส่งไปเพื่อจะ
ยังกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพื่อละกุศลธรรมอัน
ลามกที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพื่อ
ความตั้งมั่น เพื่อความไม่เลอะเลือน เพื่อความเจริญยิ่ง เพื่อความ
ไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้น
แล้ว เป็นวิริยารัมภญาณแต่ละอย่าง ๆ.

[๒๓๘] ปัญญาในความประคองไว้ซึ่งจิตอันไม่หวั่นและจิตที่
ส่งไป เพื่อยังกามฉันทะที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพื่อละกามฉันทะที่เกิด
ขึ้นแล้ว เพื่อยังเนกขัมมะที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อ
ความไม่เลอะเลือน ฯลฯ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งเนกขัมมะที่เกิดขึ้น
แล้ว ฯลฯ เพื่อยังกิเลสทั้งปวงที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพื่อละกิเลส
ทั้งปวงที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เพื่อยังอรหัตมรรคที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น
เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่เลอะเลือน เพื่อความเจริญยิ่ง เพื่อความ
ไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งอรหัตมรรคที่เกิดขึ้น
แล้ว เป็นวิริยารัมภญาณแต่ละอย่าง ๆ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความประคองไว้
ซึ่งจิตอันไม่หวั่นและจิตส่งไป เป็นวิริยารัมภญาณ.

๓๘. อรรถกถาวิริยารัมภญาณนิเทศ

[๒๓๗ - ๒๓๘] พึงทราบวินิจฉัยในวิริยารัมภญาณนิเทศดังต่อไปนี้.
บทว่า อนุปฺปนฺนํ - ที่ยังไม่เกิด คือ ยังไม่เกิดในอรรถภาพ
หนึ่ง หรือในอารมณ์หนึ่ง. เพราะชื่อว่าอกุศล อันไม่เกิดในสังสาร
อันไม่รู้เบื้องต้นและที่สุด ย่อมไม่มี แต่กุศลมี.

บทว่า ปาปกาณํ คือ ลามก.

บทว่า อกุสลาณํ ฆมฺมานํ คือ ธรรม อันเป็นความไม่ดี.

บทว่า อนุปฺปาทาย - เพื่อมิให้เกิดขึ้น คือ เพื่อความที่จะ
ไม่ให้เกิดขึ้น.

บทว่า อุปฺปนฺนํ คือ ที่เกิดแล้วในอรรถภาพนี้.

บทว่า ปหานาย คือ เพื่อต้องการละ.

บทว่า อนุปฺปนฺนํ กุสลาณํ ฆมฺมานํ - กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด
คือ ธรรมอันเป็นความดีที่ยังไม่เคยเกิดในอรรถภาพนี้.

บทว่า อุปฺปาทาย คือ เพื่อต้องการให้เกิด.

บทว่า **อนุปนฺนํ** - ที่เกิดขึ้นแล้ว คือ ที่เกิดแล้วในอรรถาพนี้.

บทว่า **ฐิตียา** คือ เพื่อความตั้งมั่น.

บทว่า **อสมฺโมสย** - เพื่อความไม่เลอะเลือน คือ เพื่อความไม่สูญหาย.

บทว่า **ภิชฺชโยภาวาย** - เพื่อความเจริญยิ่ง คือ เพื่อเกิดบ่อย ๆ.

บทว่า **เวปฺปุลลํ** คือ เพื่อความไพบลูญ.

บทว่า **ภาวนาย** คือ เพื่อความเจริญ.

บทว่า **ปาริปุริยา** คือ เพื่อความบริบูรณ์.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ เพื่อแสดงถึงกามฉันทะในอกุศลและเนกขัมมะในกุศลให้แปลกออกไป จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **อนุปนฺนํ สุตํ** **กามจฺจนฺตํ** - กามฉันทะที่ยังไม่เกิด.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **กามจฺจนฺตํ** ได้แก่ กามราคะ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธิ.

บทว่า **เนกขมฺมํ** ได้แก่ ปฐมฌานสมาธิ หรือปฐมฌานหรือกุศลธรรมทั้งหมดนั้นและ เป็นเนกขัมมะ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเพื่อแสดงประกอบ ด้วยสามารถแห่งกิเลสทั้งปวง และอหัตมรรคอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสทั้งปวง จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **อนุปนฺนํ สพฺพกิเลสํ** - ยังกิเลสทั้งปวงที่ยังไม่เกิดขึ้น.

ในบทเหล่านั้น บทมีอาทิว่า อุปฺปนฺนสฺส อรหตฺตมคฺคสฺส

จิตฺติยา - เพื่อความตั้งมั่นแห่งอรหัตมรรคที่เกิดขึ้นแล้ว พึงทราบการประกอบบทมีอาทิว่า จิตฺติยา ด้วยสามารถแห่งจิตฺติขณะและภังคขณะของอรหัตมรรคที่เกิดขึ้นแล้วในอุปาทกขณะ. แม้ในอรรถกถาแห่งวิงค์ท่านก็กล่าวว่า ความเป็นไปแห่งอรหัตมรรคชื่อว่า จิตฺติ คือ ความตั้งมั่น. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า พึงเห็นมรรคอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งอรหัตมรรค.

จบ อรรถกถาวิริยารัมภญาณนิตเทส

อรรถสันตฺตญาณนิตเทส

[๒๓๕] ปัญญาในการประกาศธรรมต่าง ๆ เป็นอรรถสันตฺตญาณอย่างไร ?

ขั้นที่ ๕ อายุคณะ ๑๒ ชาติ ๑๘ กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม โลกุตตรธรรม ชื่อว่าธรรมต่าง ๆ.

[๒๔๐] คำว่า ปกาสนตา - การประกาศ ความว่า ปัญญา ย่อมประกาศรูป โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

ประกาศเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ...ชราและ
มรณะ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา.

[๒๔๑] คำว่า **อตุตสนุทสุสน** - ในการเห็นชัดซึ่งอรรถธรรม
ความว่า พระโยคาวจร เมื่อละกามฉันทะ ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่ง
เนกขัมมะ เมื่อละพยาบาท ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งความไม่พยาบาท
เมื่อละถีนมิทธะ ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งอาโลกสัญญา เมื่อละอุทธัจจะ
ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน เมื่อละวิจิกิจฉนา ย่อมเห็นชัด
ซึ่งอรรถแห่งการกำหนดธรรม เมื่อละอวิชชา ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่ง
ญาณ เมื่อละอโรติ ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งความปราโมทย์ เมื่อละ
นิรวรณ ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งปฐมฌาน ฯลฯ เมื่อละกิเลสทั้งปวง
ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งอรหัตมรรค.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการประกาศธรรม
ต่างๆ เป็นอรรถสันตัตสนญาณ.

๓๕. อรรถกถาอรรถสันตัตสนญาณนิตเทศ

[๒๓๕ - ๒๔๑] พึงทราบวินิจฉัยในอรรถสันตัตสนญาณนิตเทศ
ดังต่อไปนี้. บทมีอาทิว่า **ปญฺจกฺขณฺธา** มีอรรถดังได้กล่าวแล้ว.

บทว่า ปกาเสติ - ย่อมประกาศ คือ ทำให้ปรากฏ. อธิบายว่า
ยังการเห็นด้วยญาณจักขุ ให้สมบูรณ์แก่ผู้ฟัง.

บทว่า นานาธมฺมา - ธรรมต่าง ๆ ท่านกล่าวถึงธรรมทั้งปวง
ที่เป็นโลกียะและโลกุตระ. หากถามว่า เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวธรรม
เป็นโลกียะเท่านั้น ในนิเทศแห่งการประกาศ. ตอบว่า ท่านไม่กล่าว
ถึงธรรมเป็นโลกุตระ เพราะปรารภการประกาศด้วยความเป็นของไม่
เที่ยงเป็นต้น และเพราะธรรมเป็นโลกุตระยังไม่เข้าถึงการพิจารณา.
แต่ท่านกล่าวถึงการประกาศ ด้วยการประกาศเท่านั้น โดยอาการที่ควร
ประกาศธรรมเหล่านั้น เพราะท่านสงเคราะห์ธรรมเหล่านั้น ด้วยการ
ชี้แจงธรรมต่าง ๆ และด้วยการชี้แจงการเห็นชัดอรรถ.

บทว่า ปชหนฺโต - เมื่อละ คือ ให้ผู้ฟังละ.

บทว่า สนฺตฺสเสติ - ย่อมเห็นชัด คือ แสดงแก่ผู้ฟังโดยชอบ.
แต่อาจารย์บางพวกกล่าวโดยนัยมีอาทิว่า พระโยคาวจรย่อมเห็นชัดซึ่ง
อรรถแห่งเนกขัมมะ เพราะละกามฉันทะได้แล้ว. ฟังทราบวาทาน
กล่าวนัยนี้ เพื่อแสดงว่า เมื่อผู้ฟังธรรมอันตรงเหล่านั้นนั้นเที่ยว ทำ
การละโทสะ และได้เฉพาะแล้วซึ่งคุณ เทศนาญาณย่อมถึงขั้นยอด.

จบ อรรถกถาอรรถสันทสนฺญาณนิเทศ

ทศนวิสุทธินิเทศ

[๒๐๒] ปัญญาในความสงเคราะห์ธรรมทั้งปวงเป็นหมวดเดียวกัน และการแบ่งตลอดธรรมต่างกัน และธรรมหมวดเดียวกันเป็นทศนวิสุทธินิเทศอย่างไร ?

คำว่า ธรรมทั้งปวง ได้แก่ จันท์ ฯลฯ โลกุตรธรรม

คำว่า ความสงเคราะห์เป็นหมวดเดียวกัน ความว่า ธรรมทั้งปวงท่าน แะระห์เป็นหมวดเดียวกันโดยอาการ ๑๒ คือ โดยสภาพ ก่อเกิด ๑ โดยสภาพมิใช่ตัวตน ๑ โดยสภาพจริง ๑ โดยสภาพควรแบ่งตลอด ๑ โดยสภาพที่ควรรู้ยิ่ง ๑ โดยสภาพที่ควรกำหนดรู้ ๑ โดยสภาพที่เป็นธรรม ๑ โดยสภาพที่เป็นธาตุ ๑ โดยสภาพที่อาจรู้ ๑ โดยสภาพที่ควรทำให้แจ้ง ๑ โดยสภาพที่ควรถูกต้อง ๑ โดยสภาพที่ควรตรัสรู้ ๑ ธรรมทั้งปวงท่านสงเคราะห์เป็นหมวดเดียวกัน โดยอาการ ๑๒ นี้.

คำว่า ความต่างและความเป็นอันเดียวกัน ความว่า กามฉันทะเป็นความต่าง ๆ เนกขัมมะเป็นอันเดียวกัน ฯลฯ กิเลสทั้งปวงเป็นความต่าง ๆ อรหัตมรรคเป็นอันเดียวกัน .

คำว่า ในการแบ่งตลอด ความว่า พระโยคาวจรย่อมแบ่งตลอดทุกขสัจ เป็นการแบ่งตลอดด้วยกำหนดรู้ แบ่งตลอดสมุทย-

สัจ เป็นการแทงตลอดด้วยการละ แทะตลอดนิโรธสัจ เป็นการแทงตลอดด้วยการทำให้แจ้ง แทะตลอดมรรคสัจ เป็นการแทงตลอดด้วยการเจริญ.

คำว่า **ทสณวิสุทธิ** ความว่า ในขณะที่โศดาปัตติมรรค ทสณะย่อมหมดจด ในขณะที่โศดาปัตติผล หมดจดแล้ว ในขณะที่สกทาคามีมรรค ย่อมหมดจด ในขณะที่สกทาคามีผล หมดจดแล้ว ในขณะที่อนาคามีมรรค ย่อมหมดจด ในขณะที่อนาคามีผล หมดจดแล้ว ในขณะที่อรหัตมรรค ย่อมหมดจด ในขณะที่อรหัตผล หมดจดแล้ว.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการสงเคราะห์ธรรมทั้งปวงเป็นหมวดเดียวกัน และการแทงตลอดธรรมต่างกัน และธรรมหมวดเดียวกัน เป็นทสณวิสุทธิญาณ.

๔๐. อรรถกถาทสณวิสุทธิญาณนิเทศ

[๒๔๒] พึงทราบวินิจฉัยในทสณวิสุทธิญาณนิเทศ ดังต่อไปนี้ บพว่า **สพฺเพ ธมฺมา เอกสงฺคหิตา**- ธรรมทั้งปวงท่านสงเคราะห์เป็นหมวดเดียวกัน ได้แก่ ธรรมที่เป็นสังขตะและอสังขตะทั้งหมดท่านสงเคราะห์ คือ กำหนดด้วยหมวดเดียวกัน.

บทว่า **ตถภูเจน** - โคนสภาพ่องแท้ คือ โดยสภาพเป็นจริง.

อธิบายว่า โดยมีอยู่ตามสภาพของตน ๆ.

บทว่า **อนตตภูเจน** - โดยสภาพมิใช่ตัวตน คือ โดยสภาพ
เว้นจากตัวตนอันได้แก่ ผู้กระทำและผู้เสวย.

บทว่า **สจฺจภูเจน** - โดยสภาพจริง คือ โดยสภาพที่ไม่ผิดจาก
ความจริง. อธิบายว่า โดยความเป็นสภาพของตนไม่เป็นอย่างอื่น.

บทว่า **ปฏิวะธภูเจน** - โดยสภาพควรแทงตลอด คือ ควรแทง
ตลอดด้วยญาณ. ในบทนี้พึงทราบการแทงตลอด โดยความไม่ลุ่มหลง
และโดยอารมณ์ด้วยญาณอันเป็นโลกุตระ.

บทว่า **อภิขานนภูเจน** - โดยสภาพที่ควรรู้อยิ่ง คือ โดยสภาพ
ที่ควรรู้อยิ่งธรรมนั้น ๆ โดยอารมณ์ด้วยญาณอันเป็นโลกิยะ โดยความ
ไม่หลง และโดยอารมณ์ด้วยญาณอันเป็นโลกุตระ. ดังที่พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **สพฺพํ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยํ^๑ ฌูก่อนภิกษุทั้งหลาย**
สิ่งทั้งปวงควรรู้อยิ่ง. บทว่า **ปริขานนภูเจน** - โดยสภาพที่ควรกำหนด
รู้ คือ โดยสภาพที่ควรกำหนดรู้ธรรมทั้งหลายที่รู้อย่างแล้วโดยสภาวะด้วย
ญาณอันเป็นโลกิยะ และโลกุตระโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ โดยความ
ไม่เที่ยงเป็นต้น และโดยการออกไปเป็นต้น เหมือนที่ตรัสไว้ว่า **สพฺพํ**
ภิกฺขเว ปริญฺเญยฺยํ^๒ ฌูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรกำหนดรู้.

๑. ถึ . สฟา. ๑๘/๔๕.   ๒. ถึ . สฟา. ๑๘/๕๐.

บทว่า **ขมฺมกุญฺเณ** - โดยสภาพที่เป็นธรรม คือ โดยสภาพที่เป็นธรรมมีการทรงไว้ซึ่งสภาพเป็นต้น.

บทว่า **ธาตุกุญฺเณ** - โดยสภาพที่เป็นธาตุ คือ โดยสภาพที่เป็นธาตุมีความไม่มีชีวะเป็นต้น.

บทว่า **ฌาตฺตกุญฺเณ** - โดยสภาพที่อาจรู้ คือ โดยสภาพที่อาจรู้ด้วยญาณอันเป็นโลกียะและโลกุตระ. พึงทราบว่ามีสภาพอาจรู้แม้ในบทนี้เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า **ทิจฺจุจํ** - รูปที่เห็น **สุตํ** - เสียงที่ได้ยิน **มุตํ** - อารมณ์ ๓ ที่รู้ **วิญฺญาตํ** - ธรรมที่รู้แล้วเป็นรูป โดยอรรถมีสภาพที่อาจเห็นได้เป็นต้น ฉะนั้น.

บทว่า **สจฺจิกิริยกุญฺเณ** - โดยสภาพที่ควรทำให้แจ้ง คือ โดยสภาพที่ควรทำให้ประจักษ์โดยอารมณ์.

บทว่า **มุสฺสณกุญฺเณ** - โดยสภาพที่ควรถูกต้อง คือ โดยสภาพที่ควรถูกต้องบ่อย ๆ โดยอารมณ์ของสภาพที่ทำให้ประจักษ์แล้ว.

บทว่า **อภิสมฺมกุญฺเณ** - โดยสภาพที่ควรตรัสรู้ คือ โดยสภาพที่ควรตรัสรู้ด้วยญาณอันเป็นโลกียะ. ถึงแม้ท่านกล่าวญาณหนึ่ง ๆ ว่า ปัญญาในสภาพต้องแท้เป็นญาณในวิวิฏฐะ คือ นิพพาน จริง. ปัญญาที่ควรรู้อย่างเป็นญาณในสภาพที่ควรรู้. ปัญญาที่ควรทำให้แจ้งเป็นญาณในสภาพที่ควรถูกต้อง. อนึ่ง ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า

สมวาเย ขณ กาล สมุเห เหตุทิฏฐิสุ

ปฏิลาเภ ปหานะ จ ปฏิเวธะ จ ทิสฺสติ.

พระโยคาวจรย่อมปรากฏในหมู่ ขณะ กาล

ที่ประชุม เหตุ ทิฏฐิ การได้ การละ และในการ

แทงตลอด.

ในการพรรณนาคาถา ท่านกล่าวอรรถแห่งปฏิเวธ แห่งอภิสมย-
ศัพท์. แต่ถึงดังนั้นในที่นี้พึงทราบสภาพต่าง ๆ แห่งธรรมเหล่านั้นด้วย
อรรถตามที่กล่าวแล้ว. เพราะในอรรถกถานั้นแหละท่านกล่าวถึงการ
ตรัสรู้ธรรมด้วยสามารถแห่งญาณอันเป็นโลกิยะ.

บทว่า กามจุณฺโ托 นานตุตฺ - กามฉันทะเป็นความต่าง ๆ ความ
ว่า กามฉันทะเป็นสภาพต่าง ๆ เพราะมีอารมณ์ต่าง ๆ โดยมีความ
พึงชาน. พึงทราบกิเลสทั้งหมด ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า เนกขมฺมํ เอกตุตฺ - เนกขัมมะเป็นอันเดียวกัน ความว่า
เนกขัมมะมีสภาพเป็นอันเดียวกันโดยมีจิตเป็นเอกกัคคา และโดยไม่มี
ความพึงชานของอารมณ์ต่าง ๆ. พึงทราบกุศลทั้งปวงด้วยประการฉะนี้.
ในที่นี้พึงทราบความต่างแห่งกุศลทั้งหลายมีพยานาเป็นต้น ที่ท่านย่อ
ไว้โดยไปยาลด้วยอรรถตามที่กล่าวแล้ว. อนึ่ง พึงทราบความต่างของ
ธรรมเบื้องต่ำ ๆ มีวิตกวิจารณ์เป็นต้น โดยเป็นสภาพหยابกว่าธรรม
เบื้องสูง ๆ. เพราะการแทงตลอดความต่าง ๆ และความเป็นอันเดียวกัน

ท่านสงเคราะห์เป็นอันเดียวกัน ย่อมสำเร็จด้วยการแทงตลอดสัจจะใน
ขณะแห่งมรรค. ฉะนั้น พระสารีบุตรเถระจึงยกบทว่า ปฏิเวธ ขึ้น
แล้วแสดงถึงการตรัสรู้สัจจะ.

บทว่า ปริณฺหา ปฏิเวธ ปฏิวิหฺมตี - พระโยคาวจรย่อมแทง
ตลอดทุกขสัจ เป็นการแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ คือ ตรัสรู้ด้วย
ปริณฺหาภิสมฺมชฺเฐ. ในบทที่เหลือนี้นี้. จจริงอยู่ ในกาลตรัสรู้สัจจะ ใน
ขณะมรรคเป็นอันเดียวกันแห่งมรรคญาณ ย่อมมีกิจ ๔ อย่าง คือ
ปริณฺหา ๑ ปหานะ ๑ สัจฉิกิริยา ๑ ภาวนา ๑. เหมือนอย่างเรือ
ทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกัน ไม่ก่อน ไม่หลัง คือ ละฝั่งใน ๑ ตัด
กระแสน้ำ ๑ นำสินค้าไป ๑ ถึงฝั่งนอก ๑ ฉะนั้น. พระโยคาวจร
ย่อมตรัสรู้สัจจะ ๔ ในขณะเดียวกัน ไม่ก่อน ไม่หลัง คือ ตรัสรู้ทุกข
ด้วยการกำหนดรู้ ๑ ตรัสรู้สมุทัยด้วยการละ ๑ ตรัสรู้มรรคด้วยการ
เจริญ ๑ ตรัสรู้นิโรธด้วยการทำให้แจ้ง ๑ ฉะนั้น. ท่านอธิบายไว้
อย่างไร. อธิบายไว้ว่า พระโยคาวจรกระทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ ย่อม
บรรลु ย่อมเห็น ย่อมแทงตลอดสัจจะ ๔ ด้วยสามารถกิจ. เหมือน
อย่างว่า เรือละฝั่งใน ฉะนั้น. พระโยคาวจรกำหนดรู้ทุกขอันเป็น
มรรคญาณฉะนั้น. เรือตัดกระแสน้ำ ฉะนั้น. พระโยคาวจรละสมุทัย
ฉะนั้น. เรือนำสินค้าไป ฉะนั้น. พระโยคาวจรเจริญมรรค เพราะ
เป็นปัจจัยมีเกิดร่วมกันเป็นต้น ฉะนั้น. เรือถึงฝั่งนอก ฉะนั้น. พระ-

โยคาวจรทำให้แจ้งนิโรธอันเป็นฝั่งนอก ฉะนั้น. พึงทราบข้ออุปมา
อุปมา ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ทสฺสนํ วิสฺสุตฺติ** - ทสฺสนะย่อมหมดจด คือ ญาณ-
ทสฺสนะถึงความหมดจดด้วยการละกิเลสอันทำลายมรรคนั้น ๆ.

บทว่า **ทสฺสนํ วิสฺสุทฺธิ** - ทสฺสนะหมดจดแล้ว คือ ญาณ-
ทสฺสนะถึงความหมดจดแล้ว โดยถึงความหมดจดแห่งกิจของมรรคญาณ
นั้นในขณะที่เกิดผลนั้น ๆ. ท่านกล่าวมรรคผลญาณในที่สุด โดยสำเร็จ
ด้วยมรรคผลญาณแห่งปัญญา แท่งตลอดความต่าง และความเป็นอัน
เดียวกัน ซึ่งท่านสงเคราะห์ธรรมทั้งปวงเป็นอันเดียวกัน.

จบ อรรถกถาทสฺสนวิสฺสุทธิญาณนิตเทส

ขันติญาณปริโยคาหนญาณนิตเทส

[๒๔๓] ปัญญาในธรรมที่ปรากฏ เป็นขันติญาณอย่างไร ?

รูปปรากฏโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
รูปใด ๆ ปรากฏ รูปนั้น ๆ ย่อมคงที่ ฉะนั้น ปัญญาในธรรม
ปรากฏจึงเป็นขันติญาณ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ
ชราและมรณะ ปรากฏโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น

อนัตตา ขราและมรณะใด ๆ ปรากฏ ขราและมรณะนั้น ๆ ย่อมคงที่
ฉะนั้น ปัญญาในหน้าที่ธรรมปรากฏจึงเป็นขันติญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในหน้าที่ธรรม
ปรากฏเป็นขันติญาณ.

[๒๔๔] ปัญญาในความถูกต้องธรรม เป็นปริโยคานญาณ
อย่างไร ?

ปัญญาย่อมถูกต้องรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น
อนัตตา ย่อมถูกต้องรูปใด ๆ ก็เข้าไปสู่รูปนั้น ๆ ฉะนั้น ปัญญาในความ
ถูกต้องธรรม จึงเป็นปริโยคานญาณ ปัญญาย่อมถูกต้องเวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ขราและมรณะ โดยความเป็นของไม่
เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ย่อมถูกต้องขราและมรณะใด ๆ ก็เข้าสู่
ขราและมรณะนั้น ๆ ฉะนั้น ปัญญาในความถูกต้องธรรมจึงเป็นปริโย-
คานญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความถูกต้องธรรม
เป็นปริโยคานญาณ.

๔๑ - ๔๒. อรรถกถาขันติญาณปริโยคาหนญาณนิทเทส

[๒๔๓ - ๒๔๔] พึงทราบวินิจฉัยในขันติญาณปริโยคาหนญาณนิทเทส ดังต่อไปนี้. บทว่า รูป อนิจฺจโต วิทิต - รูปปรากฏโดยความเป็นของไม่เที่ยง คือ ปรากฏด้วยอนิจจานุปัสสนาญาณว่า เป็นของไม่เที่ยง.

บทว่า รูป ทุกฺขโต วิทิต - รูปปรากฏโดยความเป็นทุกข์ คือ ปรากฏด้วยทุกขานุปัสสนาว่า เป็นทุกข์.

บทว่า รูป อนตฺตโต - วิทิต - รูปปรากฏโดยความเป็นอนัตตา. คือ ปรากฏด้วยอนัตตตานุปัสสนาญาณว่า เป็นอนัตตา.

บทว่า ยํ ยํ วิทิตํ ตํ ตํ ขมติ - รูปใดๆ ที่ปรากฏ รูปนั้นๆ ย่อมคงที่ คือ รูปใดๆ ที่ปรากฏโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น. รูปนั้นๆ ย่อมคงที่ คือ ชอบใจโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น. ท่านทำไว้เป็นแผนกๆ แล้วเขียนไว้ในคัมภีร์บางคัมภีร์ว่า รูปปรากฏโดยความเป็นของไม่เที่ยง. รูปใดๆ ปรากฏแล้ว. รูปนั้นๆ ย่อมคงที่. พึงเปลี่ยนลิงค์แล้วประกอบด้วยบทมีอาทิว่า เวทนา สยฺยสา สขุขารานิจฺจโต วิทิตา - เวทนวา สยฺยสา สขุขาร ปรากฏแล้วโดยความเป็นของไม่เที่ยง.

บทว่า **สุสติ** ย่อมถูกต้อง คือ ย่อมถูกต้อง ย่อมแผ่ไปด้วย
การถูกต้องวิปัสสนาญาณ.

บทว่า **ปริโยคหติ** - ย่อมเข้าไป คือ เข้าไปด้วยวิปัสสนาญาณ.
ปาฐะว่า **ปริโยคาคหติ** บ้าง.

จบ อรรถกถาขันติญาณปริโยคญาณนิกาย

ปเทศวิหารญาณนิกาย

[๒๔๕] ปัญญาในการรวมธรรม เป็นปเทศวิหารญาณอย่างไร ?
เพราะมิจาทีฏฐิเป็นปัจจย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะความสงบแห่ง
มิจาทีฏฐิเป็นปัจจย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะสัมมาทีฏฐิเป็นปัจจย
ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะความสงบแห่งสัมมาทีฏฐิเป็นปัจจย ก็ย่อมมี
กุศลเวทนา เพราะมิจาสังกัปปะเป็นปัจจย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา
เพราะความสงบแห่งมิจาสังกัปปะเป็นปัจจย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะ
สัมมาสังกัปปะเป็นปัจจย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะความสงบแห่ง
สัมมาสังกัปปะเป็นปัจจย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา ฯลฯ เพราะมิจา -
วิมุตติเป็นปัจจย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะความสงบแห่งมิจาวิมุตติ

เป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย ก็ย่อมมี
กุศลเวทนา เพราะความสงบแห่งสัมมาวิมุตติ เป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศล
เวทนา เพราะฉันทะเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะความสงบ
แห่งฉันทะเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะวิตกเป็นปัจจัย ก็ย่อม
มีกุศลเวทนา เพราะความสงบแห่งวิตกเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา
เพราะสัญญาเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะความสงบแห่ง
สัญญาเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะฉันทะ วิตก และสัญญา
เป็นกรรมไม่สงบนั้นเป็นปัจจัย^๑ ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะฉันทะเป็น
กรรมสงบ แต่เพราะวิตกและสัญญาเป็นกรรมไม่สงบนั้นเป็นปัจจัย^๒ ก็
ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะฉันทะและวิตกเป็นกรรมไม่สงบนั้นเพราะสัญญา
เป็นกรรมไม่สงบนั้นเป็นปัจจัย^๓ ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะฉันทะ วิตก
และสัญญา เป็นกรรมสงบนั้นเป็นปัจจัย^๔ ก็ย่อมมีกุศลเวทนา ความเพียร
เพื่อจะบรรลอรหัตผลที่ยังไม่บรรลุมิอยู่ แม้เพราะเมื่อยังไม่ได้บรรล
อริยมรรคอันเป็นเหตุแห่งอรหัตผลนั้นเป็นปัจจัย^๕ ก็ย่อมมีกุศลเวทนา.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการรวมธรรม
เป็นปเทศวิหารญาณ.

๑-๕. บาลีประกอบบทไว้ด้วยคำว่า ตปฺปจฺยาปิ.

๔๓. อรรถกถาปเทศวิหารญาณนิเทศ

[๒๔๕] พึงทราบวินิจฉัยในปเทศวิหารญาณนิเทศดังต่อไปนี้.
พระสารีบุตรเถระ เมื่อจะแสดงถึงอาการที่ควรพิจารณาญาณบางส่วนที่
ยกขึ้นไว้ในมคคา จึงกล่าวบทมีอาทิว่า มิจฉาทิฏฐิปัจจยาปิ เวทยิตํ -
เพราะมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย จึงมีอกุศลเวทนา.

ในบทเหล่านั้น บทว่า มิจฉาทิฏฐิปัจจยา - เพราะมิจฉาทิฏฐิ
เป็นปัจจัย ความว่า เวทนาสัมปยุตด้วยทิฏฐิบ้าง เวทนาเป็นกุศล
อกุศลบ้าง เวทนาเป็นวิบากบ้าง เกิดขึ้นทำทิฏฐิให้เป็นอุปนิสัย ย่อม
ควร. ในเวทนาเหล่านั้น เวทนาที่สัมปยุตด้วยมิจฉาทิฏฐิ เป็นอกุศล
เท่านั้น. แต่เวทนาเป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัย
ทิฏฐิ. จริงอยู่ พวกมิจฉาทิฏฐิให้ชั่วยากและกตเป็นต้นในวันปัจญ์
เพราะอาศัยทิฏฐิ ย่อมปฏิบัติคนบอดและคนโรคเรื้อนเป็นต้น ย่อม
สร้างศาลา ชูดสระโบกขรณีในทาง ๔ แพร่ง ปลูกสวนดอกไม้ สวน
ผลไม้ พาดสะพานในที่ลำบากเพราะน้ำ ปรับที่ไม่เสมอให้เสมอ เวทนา
ที่เป็นกุศล ย่อมเกิดแก่พวกมิจฉาทิฏฐิเหล่านั้นด้วยประการฉะนี้. แต่
เพราะอาศัยมิจฉาทิฏฐิ ย่อมดำ บริภาษ ฆ่าและจองจำพวกสัมมาทิฏฐิ.
ฆ่าสัตว์เบียดเบียนเวทนา. เวทนาเป็นอกุศล ย่อมเกิดแก่พวกมิจฉาทิฏฐิ
เหล่านั้นด้วยประการฉะนี้. ส่วนเวทนาเป็นวิบาก ย่อมมีแก่ผู้ไปใน
ภพอื่น.

อนึ่ง มิจฉาทิฏฐินั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนาอันเกิดร่วมกัน
ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย
อตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย.

มิจฉาทิฏฐิดับไปทันทีนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนาอันสัมปยุต
ด้วยมิจฉาทิฏฐิในปัจจุบัน ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย
อุปนิสสยปัจจัย อาเสวนปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย.

มิจฉาทิฏฐิ ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนาสหคตด้วยโลภะของ
ผู้ยินดีทำมิจฉาทิฏฐิให้หนัก ด้วยอำนาจอาร์มมณชิปติปัจจัย และ
อาร์มมณูปนิสสยปัจจัย.

มิจฉาทิฏฐิ ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนาเป็นกุศลและอัพยาทุกขของ
ผู้ทำมิจฉาทิฏฐิให้เป็นเพียงอารมณ์ ด้วยอกุศลทั้งปวงผู้พิจารณาเห็น
แจ้งมิจฉาทิฏฐิ ด้วยเวทนาเป็นอกุศลทั้งปวง ด้วยอำนาจอาร์มมณปัจจัย
เท่านั้น.

มิจฉาทิฏฐิ ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนาเป็นกุศลและอกุศล อัน
เกิดขึ้นด้วยมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย และแก่เวทนาเป็นวิบากในภพอื่น ด้วย
อำนาจอุปนิสัยปัจจัย.

บทว่า มิจฉาทิฏฐิรูปสมปจฺจยา - เพราะความสงบแห่งมิจฉา-
ทิฏฐิเป็นปัจจัย ความว่า สัมมาทิฏฐิ ชื่อว่า เป็นความสงบแห่งมิจฉา-
ทิฏฐิ เพราะฉะนั้น พึงทราบบทที่ท่านกล่าวว่า เพราะสัมมาทิฏฐิเป็น

ปัจจัย ย่อมมีกุศลเวทนาว่า มิจุฉาทิฏฐิรูปสมปจฺจยา. ส่วนอาจารย์
บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า ความสงบแห่งมิจุฉาทิฏฐิ ย่อมมีในขณะแห่ง
วิปัสสนา และในขณะแห่งโศคาปัตติมรรค.

แม้ในบทนี้ว่า สมฺมาทิฏฐิปจฺจยาปิ เวทยิตํ - เพราะมีสัมมา-
ทิฏฐิเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา มีอธิบายดังต่อไปนี้ เวทนาสัมปยุต
ด้วยสัมมาทิฏฐิบ้าง เวทนาเป็นกุศล อกุศลบ้าง เวทนาเป็นวิบากบ้าง
เกิดขึ้นทำสัมมาทิฏฐิให้เป็นอุปนิสัย ย่อมควร. ในเวทนาเหล่านั้น
เวทนาสัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐิเป็นกุศลเท่านั้น.

อนึ่ง พวกสัมมาทิฏฐิอาศัยสัมมาทิฏฐิทำบุญ มีอาทิอย่างนี้ คือ
พุทธานุชาดประทีปและดอกไม้มงคล พงมหารธรรม ก่อพระเจดีย์ในทิศที่ยัง
ไม่ได้ก่อ ด้วยประการฉะนี้ กุศลเวทนาย่อมเกิดแก่สัมมาทิฏฐิชน
เหล่านั้น. สัมมาทิฏฐิชนเหล่านั้นอาศัยสัมมาทิฏฐิดำบริภาษ พวก
มิจุฉาทิฏฐิ, ยกตนข่มผู้อื่น ด้วยประการฉะนี้ อกุศลเวทนา ย่อมเกิด
แก่สัมมาทิฏฐิชนเหล่านั้น. ส่วนวิบากเวทนา ย่อมมีแก่ผู้ไปในภพอื่น.

อนึ่ง สัมมาทิฏฐินั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่มิจุฉาทิฏฐิ อันเป็น
ปัจจุบันเวทนาที่ดับไปใกล้ที่สุด ซึ่งเกิดร่วมกันด้วยอำนาจแห่งปัจจัย
ดังกล่าวแล้วนั้นแหละ. โลกียสัมมาทิฏฐิ ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนา
อันสัมปยุตด้วยการพิจารณา อันสัมปยุตด้วยวิปัสสนา และอันสัมปยุต
ด้วยความใคร่ ด้วยอำนาจอารมณ์ปัจจัย. โลกียสัมมาทิฏฐิ ย่อมเป็น

ปัจจัยแก่มิจจาทิฎฐิด้วยอุปนิสสยปัจจัย โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ
สัมมาทิฎฐิอันเป็นมรรคผล ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนาอันสัมปยุตด้วยการ
พิจารณา ด้วยสามารถแห่งอารัมมณาธิปติปัจจัย และอารัมมณูปนิสสย-
ปัจจัย.

บทว่า **สมุมาทิฎฐิรูปสมปจฺจยาปิ เวทิตํ** - เพราะความสงบ
แห่งสัมมาทิฎฐิเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีอกุศลเวทนา ความว่า มิจจาทิฎฐิ
ชื่อว่า ความสงบแห่งสัมมาทิฎฐิ. เพราะฉะนั้น พึงทราบบทที่ท่าน
กล่าวว่า เพราะมิจจาทิฎฐิเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีอกุศลเวทนานั้นแหละว่า
สมุมาทิฎฐิรูปสมปจฺจยา - เพราะความสงบแห่งสัมมาทิฎฐิเป็นปัจจัย.
แม้ในบทมีอาทิว่า **มิจฺจาสกฺขุปฺปจฺจยา มิจฺจาสกฺขุปฺปจฺจยา**
จฺจยา - เพราะมิจจาสังกัปปะเป็นปัจจัย เพราะความสงบแห่งมิจจาสัง-
กัปปะเป็นปัจจัย ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. จริงอยู่ ท่านกล่าวว่า **รูปสม-**
ปจฺจยา - เพราะความสงบเป็นปัจจัยแห่งธรรมใด ๆ ท่านประสงค์เอา
เวทนานั้น ๆ เพราะมีธรรมเป็นปฏิปักษ์แห่งธรรมนั้น ๆ เป็นปัจจัย.

อนึ่ง พึงทราบความในมิจจญาณเป็นต้นดังต่อไปนี้ ความคิด
เพื่อหาอุบายในการทำบาป ชื่อว่า มิจจญาณ. อีกอย่างหนึ่ง มิจจา-
ญาณ คือ ญาณในการพิจารณาผิด. ญาณอันเป็นกุศลและอัพยาภุต
ที่เหลือเว้นวิปัสสนาสัมมาทิฎฐิ และโลกุตรสัมมาทิฎฐิ ชื่อว่า สัมมา-
ญาณ. ความพ้นจากบาป ชื่อว่า มิจจาวิมุตติ. อีกอย่างหนึ่ง ความ

พจน์ที่ไม่เป็นจริง ความพจน์ที่ไม่นำออกไป ผู้ไม่พจน์ สำคัญว่าพจน์.
ความน้อมไปในกัลยาณธรรม และผลวิมุตติ ชื่อว่า สัมมาวิมุตติ.
สัมมาทิฐิเป็นต้น มีอรรถดังได้กล่าวแล้วในหนหลัง.

ส่วนในบทมีอาทิว่า **ฉนุทปจฺจยาปิ** - เพราะฉันทะเป็นปัจจย
พึงทราบดังต่อไปนี้ ความโลก ชื่อว่า ฉันทะ. พึงทราบว่า เวทนา
สัมปยุตด้วยจิตที่สหระต ด้วยโลกะ ๘ เพราะมีฉันทะเป็นปัจจย. เวทนา
ในปฐมฌาน ชื่อว่า มีความสงบแห่งฉันทะเป็นปัจจย. เวทนาใน
ปฐมฌาน ชื่อว่า มีวิตกเป็นปัจจย. เวทนาในทุติยฌาน ชื่อว่า มี
ความสงบแห่งวิตกเป็นปัจจย. เวทนาในสัณญูสมาบัติ ๖ ที่เหลือเว้น
ปฐมฌาน ชื่อว่า มีสัณญูเป็นปัจจย. เวทนาในเนวสัณญูนาสัณญู-
ยคณะ ชื่อว่า มีความสงบแห่งสัณญูเป็นปัจจย.

ในบทมีอาทิว่า **ฉนุโท จ อวฺปสโม โหติ** - ฉันทะเป็นธรรม
ไม่สงบ มีความว่า ถ้าฉันทะ วิตกและสัณญู เป็นธรรมไม่สงบ.

บทว่า **ตปฺปจฺจยา** คือ ความไม่สงบแห่งฉันทะ วิตกและสัณญู
เป็นปัจจย ชื่อว่า **ตปฺปจฺจยา** - มีธรรมนั้นเป็นปัจจย. เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า **ตปฺปจฺจยา** - เพราะฉันทะ วิตกและสัณญูนั่น ฟอนรำ
ไม่สงบเป็นปัจจย. อธิบายว่า เพราะความไม่สงบฉันทะ วิตกและสัณญู
เป็นปัจจย จึงมีเวทนา. เวทนานั้น เป็นเวทนาสัมปยุตด้วยจิตสหระต
ด้วยโลกะ ๘. หากว่า ฉันทะสงบ วิตกและสัณญูไม่สงบ.

บทว่า **ตปฺปจฺจยา** คือ ความสงบแห่งฉันทะนั้น มีวิตกสัญญา ไม่สงบเป็นปัจจัย ชื่อว่า **ตปฺปจฺจโย**. เพราะฉะนั้น ชื่อว่า **ตปฺปจฺจยา** เพราะวิตกและสัญญานั้น เป็นธรรมไม่สงบเป็นปัจจัย. เวทนานั้น เป็น เวทนา ในปฐมฌาน. หากว่า ฉันทะและวิตกเป็นธรรมสงบ สัญญา เป็นธรรมไม่สงบ.

บทว่า **ตปฺปจฺจยา** คือ ความสงบแห่งฉันทะและวิตกนั้น มีสัญญาไม่สงบเป็นปัจจัย ชื่อว่า **ตปฺปจฺจโย**. เพราะฉะนั้น ชื่อว่า **ตปฺปจฺจยา** เพราะสัญญาเป็นธรรมไม่สงบเป็นปัจจัย. เวทนานั้น เป็น เวทนาในทุติยฌาน. หากว่า ฉันทะ วิตกและสัญญาเป็นธรรมสงบ.

บทว่า **ตปฺปจฺจยา** คือ ฉันทะ วิตก สัญญา เป็นธรรมสงบ เป็นปัจจัย ชื่อว่า **ตปฺปจฺจโย**. เพราะฉะนั้น ชื่อว่า **ตปฺปจฺจยา** เพราะฉันทะ วิตกและสัญญานั้น เป็นธรรมสงบเป็นปัจจัย เวทนา นั้น เป็นเวทนาในเนวสัญญานาสัญญายตนะแท้. แต่อาจารย์บางพวก พรรณาไว้อย่างนี้ว่า " ความพอใจธรรมในส่วนเบื้องต้นด้วยคิดว่าเรา จักบรรลุถึงอุปปนา ดังนี้ ชื่อว่า ฉันทะ ความพอใจของผู้บรรลุอุปปนา เป็นความสงบ. วิตกย่อมมีในปฐมฌาน วิตกของผู้บรรลุทุติยฌานเป็น อันสงบ. สัญญาย่อมมีในสมาบัติ ๗. สัญญาของผู้เข้าถึงเนวสัญญานา- สัญญายตนะ และเข้าถึงนิโรธเป็นอันสงบไป " ดังนี้ แต่ในที่นี้ นิโรธ- สมาบัติย่อมไม่ประกอบ.

บทว่า **อปฺปตฺตสฺส ปตฺติยา** - เพื่อบรรลอรหัตผลที่ยังไม่บรรลุ
คือ เพื่อต้องการบรรลอรหัตผล.

บทว่า **อตุลฺลํ อายวํ** ได้แก่ ความเพียรมีอยู่. ปาฐะว่า **อายวํ**
ป้าง

บทว่า **ตสฺสมิมฺปิ จาเน อานุปฺปตฺ** - แต่เมื่อยังไม่บรรลุฐานนั้น
คือ เมื่อยังไม่บรรลุวิมรรคอันเป็นเหตุแห่งอรหัตผลนั้น ด้วยสามารถ
แห่งการปรารภความเพียรนั้น.

บทว่า **ตปฺปจฺจยาปี เวทยิตํ** คือ เพราะฐานะแห่งพระอรหัต
เป็นปัจจย ย่อมมีกุศลเวทนา ด้วยบทนี้ ท่านถือเอาโลภุสรวทนา
ที่เกิดขึ้น เกิดพร้อมกับมรรค ๔. แต่อาจารย์บางพวกพรรณนาไว้ว่า
บทว่า **อายวํ** คือ การปฏิบัติ. บทว่า **ตสฺสมิมฺปิ จาเน อานุปฺปตฺเต**-
เมื่อยังไม่บรรลุฐานะเมื่อนั้น คือ บรรลุมิฉะนั้น ดังนี้.

จบ อรรถกถาปเทสวิหารญาณนิกาย

วิวัฏฺฐญาณนิกาย

[๒๔๖] ปัญญาในความมีกุศลธรรมเป็นอธิบดี เป็นสัญญา-
วิวัฏฺฐญาณอย่างไร ?

ปัญญาในความเป็นเอกขัมมะเป็นอธิบดี ย่อมหลีกออกจากกาม-
ฉันทะด้วยปัญญาเครื่องรู้ดี เพราะฉะนั้น ปัญญาในความเป็นกุศลธรรม
เป็นอธิบดี จึงเป็นสัตตัญญาวิวัฏฏญาณ ปัญญาในความเป็นความไม่พยาบาท
เป็นอธิบดี ย่อมหลีกออกจากพยาบาทด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ดี เพราะ
ฉะนั้น ปัญญาในความเป็นกุศลธรรมเป็นอธิบดี จึงเป็นสัตตัญญาวิวัฏฏญาณ
ปัญญาในความเป็นอาโลกัสตัญญาเป็นอธิบดี ย่อมหลีกออกจากถิ่นมัทธะ
ด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ดี. . . ปัญญาในความเป็นความไม่ฟุ้งซ่านเป็นอธิบดี
ย่อมหลีกออกจากอุทธัจจะด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ดี. . . ปัญญาในความเป็น
การกำหนดธรรมเป็นอธิบดี ย่อมหลีกออกจากวิจิกิจฉาด้วยปัญญาเป็น
เครื่องรู้ดี. . . ปัญญาในความเป็นญาณเป็นอธิบดี ย่อมหลีกออกจากอวิชชา
ด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ดี. . . ปัญญาในความเป็นปราโมทย์เป็นอธิบดี ย่อม
หลีกออกจากอโรตติด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ดี ... ปัญญาในความเป็นปฐมฌาน
เป็นอธิบดี ย่อมหลีกออกจากนิรวณด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ดี ฯลฯ
ปัญญาในความเป็นอรหัตมรรคเป็นอธิบดี ย่อมหลีกออกจากกิเลสทั้งปวง
ด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ดี เพราะฉะนั้น ปัญญาในความเป็นกุศลธรรม
เป็นอธิบดี จึงเป็นสัตตัญญาวิวัฏฏญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความเป็นกุศลธรรม
เป็นอธิบดี เป็นสัตตัญญาวิวัฏฏญาณ.

[๒๔๗] ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลักออกจากความเป็นต่าง ๆ
เป็นเจโตวิวัฏฏญาณอย่างไร ?

กามฉันทะเป็นความเป็นต่าง ๆ เนกขัมมะเป็นอย่างเดียว เมื่อ
พระโยคาวจรคิดถึงความที่เนกขัมมะเป็นธรรมอย่างเดียว จิตย่อมหลัก
ออกจากกามฉันทะ เพราะฉะนั้น ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลักออกจาก
ความเป็นต่าง ๆ จึงเป็นเจโตวิวัฏฏญาณ พยาบาทเป็นความเป็นต่าง ๆ
ความไม่พยาบาทเป็นอย่างเดียว เมื่อพระโยคาวจรคิดถึงความที่ความไม่
พยาบาทพื่อนร่าอย่างเดียว จิตย่อมหลักออกจากพยาบาท เพราะ
ฉะนั้น ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลักออกจากความเป็นต่าง ๆ จึงเป็น
เจโตวิวัฏฏญาณ ถีนมิทระเป็นความเป็นต่าง ๆ อาโลกสัญญาเป็นอย่าง
เดียว เมื่อพระโยคาวจรคิดถึงความที่อาโลกสัญญาเป็นธรรมอย่างเดียว
จิตย่อมหลักออกจากถีนมิทระ เพราะฉะนั้น ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลัก
ออกจากความเป็นต่าง ๆ จึงเป็นเจโตวิวัฏฏญาณ ฯลฯ กิเลสทั้งปวง
เป็นความเป็นต่าง ๆ อรหัตมรรคเป็นอย่างเดียว เมื่อพระโยคาวจรคิดถึง
ความที่อรหัตมรรคพื่อนร่าอย่างเดียว จิตย่อมหลักออกจากกิเลส
ทั้งปวง เพราะฉะนั้น ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลักออกจากความเป็น
ต่าง ๆ จึงเป็นเจโตวิวัฏฏญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในธรรมเป็นเหตุ
หลักออกจากความเป็นต่าง ๆ เป็นเจโตวิวัฏฏญาณ.

[๒๔๘] ปัญญาในการอธิฐาน เป็นจิตตวิวิฏญฺญานอย่างไร ?

พระโยคาวจรละกามฉันทะ ย่อมอธิฐานด้วยสามารถแห่ง
เนกขัมมะ เมื่อละพยาบาท ย่อมอธิฐานจิตด้วยสามารถแห่งความไม่
พยาบาท เมื่อละถีนมิทฺธะ ย่อมอธิฐานจิตด้วยสามารถแห่งอาโลกสัณฺญา
ฯลฯ เมื่อละกิเลสทั้งปวง ย่อมอธิฐานจิตด้วยสามารถแห่งอรหัตมรรค
เพราะฉะนั้น ปัญญาในการอธิฐานแต่ละอย่าง จึงเป็นจิตตวิวิฏญฺญาน
แต่ละอย่าง.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการอธิฐานเป็น
จิตตวิวิฏญฺญาน.

[๒๔๙] ปัญญาในธรรมอันว่างเปล่า เป็นญาณวิวิฏญฺญาน
อย่างไร ?

เมื่อพระโยคาวจรรู้ชัดและเห็นแจ้งตามความเป็นจริงว่า ตา
ว่างเปล่าจากตน จากสิ่งที่เนื่องด้วยตน จากความเที่ยง จากความยั่งยืน
จากความคงที่ หรือจากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา ญาณย่อมหลีก
ออกจากความยึดในกาม เพราะฉะนั้น ปัญญาในธรรมอันว่างเปล่า
จึงเป็นญาณวิวิฏญฺญาน เมื่อพระโยคาวจรรู้ชัดและเห็นแจ้งตามความ
เป็นจริงว่า หว่างเปล่า ฯลฯ จมูกว่างเปล่า ลิ้นว่างเปล่า กายว่าง
เปล่า ใจว่างเปล่า จากตน จากสิ่งที่เนื่องด้วยตน จากความเที่ยง

จากความยั่งยืน จากความคงที่ หรือจากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา
ญาณย่อมหลีกออกจากความยึดถือในกาม เพราะฉะนั้น ปัญญาในธรรม
อันว่างเปล่า จึงเป็นญาณวิภูฏญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในธรรมอันว่างเปล่า
เป็นญาณวิภูฏญาณ.

[๒๕๐] ปัญญาในความสลัดออก เป็นวิโมกขวิภูฏญาณ
อย่างไร ?

พระโยคาวจรย่อมสลัดกามฉันทะออกด้วยเนกขัมมะ สลัดพยา-
บาทออกด้วยความไม่พยาบาท สลัดถีนมิทธะออกด้วยอาโลกสัญญา
สลัดอุทธัจจะออกด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน สลัดวิจิกิจฉาออกด้วยการกำหนด
ธรรม ฯลฯ สลัดกิเลสทั้งปวงออกด้วยอหัตมรรค เพราะฉะนั้น
ปัญญาในความสลัดออกแต่ละอย่าง จึงเป็นวิโมกขวิภูฏญาณแต่ละอย่าง.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความสลัดออก
เป็นวิโมกขวิภูฏญาณ.

[๒๕๑] ปัญญาในความว่าธรรมจริง เป็นสัจวิภูฏญาณ
อย่างไร ?

เมื่อพระโยคาวจรกำหนดรู้ความบีบคั้น ความปรุ่งแต่ง ความให้เดือดร้อน ความแปรปรวน แห่งทุกข์ ย่อมหลีกไป เมื่อละความประมาดมา ความเป็นเหตุ ความเกี่ยวข้อ ความกังวล แห่งสมุทัย ย่อมหลีกไป เมื่อกระทำให้แจ้งซึ่งความสลัดออก ความสัจ ความไม่มีเครื่องปรุ่งแต่ง ความไม่ตาย แห่งนิโรธ ย่อมหลีกไป เมื่อเจริญความนำออก ความเป็นเหตุ ความเห็น ความเป็นอธิบดี แห่งมรรค ย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น ปัญญาในความว่าธรรมจริงแต่ละอย่าง จึงเป็นสัจวิวัฏญฺเณแต่ละอย่าง ญาณเป็นสัจญาณวิวัฏญฺเณ เจโตวิวัฏญฺเณ จิตตวิวัฏญฺเณ ญาณวิวัฏญฺเณ วิโมกขวิวัฏญฺเณ สัจวิวัฏญฺเณ พระโยคาวจรเมื่อรู้พร้อมย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงเป็นสัจญาณวิวัฏญฺเณ เมื่อคิดถึงย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงเป็นเจโตวิวัฏญฺเณ เมื่อรู้แจ้งย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงเป็นจิตตวิวัฏญฺเณ เมื่อกระทำญาณย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงเป็นญาณวิวัฏญฺเณ เมื่อสลัดออกย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงเป็นวิโมกขวิวัฏญฺเณ ย่อมหลีกไปในความว่าธรรมจริง เพราะฉะนั้น จึงเป็นสัจวิวัฏญฺเณ.

[๒๕๒] ในขณะที่แห่งมรรคใดมีสัจญาณวิวัฏญฺเณ ในขณะที่แห่งมรรคนั้น ย่อมมีเจโตวิวัฏญฺเณ ในขณะที่แห่งมรรคใดมีเจโตวิวัฏญฺเณ ในขณะที่แห่งมรรคนั้น ย่อมมีสัจญาณวิวัฏญฺเณ ในขณะที่แห่งมรรคใดมีสัจญาณวิวัฏญฺเณ เจโตวิวัฏญฺเณ ในขณะที่แห่งมรรคนั้น ย่อมมีจิตตวิวัฏญฺเณ ในขณะที่แห่งมรรค

ใดมีจิตตวิวัฏฐะ ในขณะแห่งมรรคนั้นย่อมมีสัญญาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ
ในขณะแห่งมรรคใดมีสัญญาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ จิตตวิวัฏฐะ ในขณะ
แห่งมรรคนั้นย่อมมีญาณวิวัฏฐะ ในขณะแห่งมรรคใดมีญาณวิวัฏฐะ ใน
ขณะแห่งมรรคนั้นย่อมมีสัญญาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ จิตตวิวัฏฐะ ใน
ขณะแห่งมรรคใดมีสัญญาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ จิตตวิวัฏฐะ ญาณวิวัฏฐะ
ในขณะแห่งมรรคนั้นย่อมมีวิโมกขวิวัฏฐะ ในขณะแห่งมรรคใดมี
วิโมกขวิวัฏฐะ ในขณะแห่งมรรคนั้นย่อมมีสัญญาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ
จิตตวิวัฏฐะ ญาณวิวัฏฐะ ในขณะแห่งมรรคใดมีสัญญาวิวัฏฐะ เจโต-
วิวัฏฐะ จิตตวิวัฏฐะ ญาณวิวัฏฐะ วิโมกขวิวัฏฐะ ในขณะแห่งมรรคนั้น
ย่อมมีสัจวิวัฏฐะ ในขณะแห่งมรรคใดมีสัจวิวัฏฐะ ในขณะแห่งมรรค
นั้นย่อมมีสัญญาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ จิตตวิวัฏฐะ ญาณวิวัฏฐะ วิโมกข-
วิวัฏฐะ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความว่าธรรมจริง
เป็นสัจวิวัฏฐญาณ.

๔๔ - ๔๕. อรรถถาวิวัฏฐญาณฉกกนิทเทส

[๒๔๖ - ๒๕๒] พึงทราบวินิจฉัยในอรรถถาวิวัฏฐญาณฉกก-
นิทเทส ดังต่อไปนี้. บทว่า เนกขมฺมาธิปตฺตตฺตา ปญฺญา - ปัญญา

ในความมีเนกขัมมะเป็นอธิบดี คือ ปัญญาที่เป็นไปด้วยความยิ่งในเนกขัมมะทำเนกขัมมะให้ขุดยิ่ง.

บทว่า กามจุณฺทโต สลฺลฺลา ยวฺวณฺณติ - ย่อมหลีกออกจาก
กามฉันทะด้วยปัญญาเครื่องรู้ดี คือ ย่อมหลีก หมุนกลับจากกามฉันทะ
อันเป็นเหตุเป็นการณะแห่งสัญญาสัมปยุตด้วยปัญญา ทำเนกขัมมะให้ยิ่ง
ใหญ่. อธิบายว่า หันหลังให้กามฉันทะ ในบทที่เหลือมีนัยนี้.

บทว่า กามจุณฺโท นานตฺตํ - กามฉันทะเป็นความเป็นต่าง ๆ
คือกามฉันทะมิได้มีสภาพเป็นอันเดียวกัน เพราะไม่มีความประพาศติสงบ.

บทว่า เนกขมฺมํ เอกตฺตํ - เนกขัมมะเป็นธรรมอย่างเดียว คือ
เนกขัมมะมีสภาพอย่างเดียวกัน เพราะมีความประพาศติสงบ.

บทว่า เนกขมฺเมกตฺตํ เจตยโต - เมื่อพระโยคาโจรคิดถึง
ความที่เนกขัมมะเป็นธรรมอย่างเดียวกัน คือ ยังเนกขัมมะให้เป็นไป
ด้วยการเห็นโทษในกามฉันทะ.

บทว่า กามจุณฺทโต จิตฺตํ ยวฺวณฺณติ - จิตย่อมหลีกจากกาม-
ฉันทะ คือ จิตย่อมหลีกจากกามฉันทะ โดยความเป็นโทษที่เห็นแล้ว
ในขณะแห่งเนกขัมมะ. ในบทที่เหลือมีนัยนี้.

บทว่า กามจุณฺทํ ปชฺชนฺโต - พระโยคาวจรละกามฉันทะ คือ
ละกามฉันทะในขณะปฏิบัติเนกขัมมะด้วยวิกขัมภนปหานะ.

บทว่า เนกขัมมวเสน จิตฺตํ อธิฏฺฐาติ - พระโยคาวจรย่อม
อธิฏฺฐานจิตต์ด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะ ได้แก่ ตั้งจิตสัมปยุตต์ด้วยเนก-
ขัมมะนั้นด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะที่ได้แล้ว คือ ทำให้ยวดยังดำรงอยู่.
อธิบายว่า ให้เป็นไป. ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้.

บทว่า จกฺขุ สฺสญฺญํ อตุเตน วา - จักขุว่างเปล่าจากตน คือ
จักขุว่างเปล่าจากตน เพราะไม่มีตน กล่าวคือ ผู้ทำผู้เสวยที่คนพาล
กำหนดไว้. เพราะจักขุ ชื่อว่าสฺสญฺญ โดยที่จักขุไม่มีในตน.

บทว่า อตุตฺตนิเณน วา - จากสิ่งที่เนื่องด้วยตน คือ สฺสญฺญจาก
ของของตน เพราะไม่มีแม้ของของตนโดยไม่มีตน. ท่านกล่าวความไม่
มีตน และความไม่มีสิ่งที่เนื่องด้วยตน เพื่อปฏิเสธการถือทั้งสองอย่าง
เพราะมีการยึดถือโดยอาการทั้งสองของชาวโลกว่า ตัวตนและสิ่งที่เนื่อง
ด้วยตน.

บทว่า นิจุเจณ วา - จากความเที่ยง คือ ชื่อว่าสฺสญฺญจากความ
เที่ยง เพราะไม่มีใคร ๆ ที่จะล่วงเลยการทำลายแล้วตั้งอยู่ได้.

บทว่า ฐเวณ วา - จากความยั่งยืน คือ ชื่อว่าจากความยั่งยืน
เพราะไม่มีใคร ๆ ที่จะมั่นคงอยู่ได้ แม้ในขณะที่เป็นไปอยู่.

บทว่า สสุตฺเตน วา - จากความคงที่ คือ ชื่อว่าสฺสญฺญจากความ
คงที่ เพราะไม่มีใคร ๆ ที่จะอยู่ได้ตลอดไป.

บทว่า อวิปริณามธมฺเมว วา - จากความไม่แปรปรวนเป็น
ธรรมดา คือ ชื่อว่าสูญจากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา เพราะไม่
มีใคร ๆ ที่จะปติไม่เปลี่ยนแปลงด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ขรา-
ความแก่ และกังคะ - ความสลายไป.

อีกอย่างหนึ่ง มีอธิบายว่าสูญจากความที่ขว จากความยั่งยืน
จากความมั่นคง และจากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา.

บทว่า ยถาภูตํ ขานโต ปสฺสโต - พระโยคาวจรรู้เห็นตาม
ความเป็นจริง คือ รู้ตามสภาวะด้วยอนัตตานุปัสสนาญาณอย่างนี้ และ
เห็นดุจเห็นด้วยจักขุ.

บทว่า จกฺขวาภินิเวสโต ฌาณํ วิวญฺญูติ - ญาณย่อมหลีกออก
จากความยึดถือในจักขุ คือ ญาณย่อมหลีกออกจากความยึดถือที่เห็นแล้ว
อันเป็นไปว่า จักขุเป็นตัวตน หรือเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยตน. ในบทที่
เหลือมีนัยนี้.

บทว่า เนกขมฺเมว กามจุณฺหนํ โวสุตฺตชฺชติ - พระโยคาวจร
สละกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ คือ บุคคลผู้ได้เนกขัมมะย่อมสละกาม-
ฉันทะอันเป็นปฏิปักษ์ต่อเนกขัมมะนั้นด้วยเนกขัมมะ.

บทว่า โวสุตฺตเค ปญฺญา - ปัญญาในความสลัดออก คือ
ปัญญาสัมปยุตด้วยเนกขัมมะนั้น ในเนกขัมมะอันเป็นความสลัดออก

แห่งกามฉันทะ.

บทว่า **ปีพณฺฐา**-ความบีบคั้นเป็นต้น มีอรรถดังได้กล่าว
แล้วในหนหลัง.

บทว่า **ปริชานนฺโต วิวิญฺญติ** เมื่อกำหนดรู้ย่อมหลีกเลี่ยงไป เป็น
เทศนาบุคลาธิษฐาน ท่านกล่าวว่า บุคคลผู้พร้อมด้วยมรรคกำหนด
รู้อรรถ ๔ อย่างแห่งทุกข์ด้วยสามารถแห่งกิจ ย่อมหลีกเลี่ยงไปด้วยการออก
จากทุกข์. บุคคลผู้พร้อมด้วยญาณ ย่อมหลีกเลี่ยงไปแม้ในญาณวิวิญฺเฐ.

บทว่า **ตถฺยฺเจ ปญฺญา**-ปัญญาในความว่าธรรมจริง คือ
วิวิญฺญาปัญญา - ปัญญา คือ การหลีกเลี่ยงไปในความว่าธรรมจริงของบุคคล
นั้น. ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงวิวิญฺญญาณ ๖ โดยต่างกัน
แห่งอาการด้วยสามารถกิจ ในขณะที่แห่งมรรคนั้นเองตั้งมาติกา มีอาทิว่า
สญฺญา วิวิญฺเญ แล้วเมื่อจะจำแนกมาติกานั้นโดยอรรถ จึงกล่าวบท
มีอาทิว่า **สญฺชานนฺโต วิวิญฺญติ**- พระโศคาวจร เมื่อรู้พร้อมย่อม
หลีกเลี่ยงไป.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **สญฺชานนฺโต วิวิญฺญตฺติ สญฺญาวิวิญฺเญ**
- พระโศคาวจรเมื่อรู้พร้อม ย่อมหลีกเลี่ยงไป เพราะเหตุนี้จึงเป็นสัญญา-
วิวิญฺเฐ ความว่า เพราะพระโศคาวจรเมื่อรู้พร้อมเนกขัมมะเป็นต้น ใน
ส่วนเบื้องต้นโดยความเป็นอธิปัตติ ภายหลังย่อมหลีกเลี่ยงไปจากกามฉันทะ

เป็นต้น ด้วยญาณสัมปยุตด้วยเนกขัมมะ. ฉะนั้น ญาณนั้นจึงชื่อว่า
สัณญาวีวัญญะ.

บทว่า เจตยนุโต วิวัญญตติ เจโตวิวัญญโ - พระโยคาวจร
เมื่อคิดย่อมหลีกไป เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า เจโตวิวัญญะ ความว่า
เพราะพระโยคาวจรเมื่อคิดธรรมอย่างเดียวกันมีเนกขัมมะเป็นต้น ย่อม
หลีกไปจากกามฉันทะเป็นต้น ด้วยญาณอันสัมปยุตด้วยเนกขัมมะนั้น.
ฉะนั้น ญาณนั้นจึงชื่อว่าเจโตวิวัญญะ.

บทว่า วิชาณุนโต วิวัญญตติ จิตตวิวัญญโ - พระโยคาวจร
เมื่อรู้แจ้งย่อมหลีก เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าจิตตวิวัญญะ ความว่า เพราะ
พระโยคาวจรเมื่อรู้แจ้งด้วยจิตอธิฐาน ด้วยสามารถเนกขัมมะเป็นต้น
ย่อมหลีกไปจากกามฉันทะเป็นต้น ด้วยญาณอันสัมปยุตด้วยเนกขัมมะ
นั้น. ฉะนั้น ญาณนั้นจึงชื่อว่าจิตตวิวัญญะ.

บทว่า ฌาณั กโรนุโต วิวัญญตติ ฌาณวิวัญญโ - เมื่อทำ
ญาณหลีกไป เพราะเหตุนี้จึงเป็นญาณวิวัญญะ ความว่า เพราะพระ-
โยคาวจรเมื่อทำอายตนะภายใน ๖ อย่างให้รู้แจ้ง โดยความเป็นของสุญ
ด้วยอนัตตานุปัสสนาญาณ ย่อมหลีกไปจากความยึดมั่นด้วยความเห็น
ด้วยญาณนั่นเอง. ฉะนั้นญาณนั้นจึงชื่อว่าญาณวิวัญญะ

บทว่า โวสุตฺตขณุนโต วิวัญญตติ วิโมกฺขวิวัญญโ - เมื่อ
สลัดออกย่อมหลีกไป เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าวิโมกขวิวัญญะ ความว่า

เพราะพระโยคาวจรเมื่อสลัดกามฉันทะเป็นต้น ด้วยเนกขัมมะเป็นต้น
ย่อมหลีกไปจากกามฉันทะเป็นต้น ด้วยญาณอันสัมปยุตด้วยเนกขัมมะ
นั้น. ฉะนั้น ญาณนั้นจึงชื่อว่าวิโมกขวิวิฏฐะ.

บทว่า **ตถาเจ วิวิฏฐิตี สจฺจวิวิฏฺโณ** - ย่อมหลีกไปใน
ความว่า ธรรมจริง เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสัจวิวิฏฐะ ความว่า เพราะ
พระโยคาวจรย่อมหลีกไปจากทุกข์ในความว่า ธรรมจริง ๔ อย่าง ด้วย
สามารถการออก. ฉะนั้น มรรคญาณจึงชื่อว่าสัจวิวิฏฐะ. หรือว่า
มรรคญาณนั้นแหละ ย่อมหลีกไปจากทุกข์ในความว่า ธรรมจริง ด้วย
ความออกไป เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสัจวิวิฏฐะ.

บทมีอาทิว่า **ยตุถ สณฺณาวิวิฏฺโณ** - ในขณะแห่งมรรคใด
มีสัญญาวิวิฏฐะ ท่านกล่าวหมายถึงขณะแห่งสัจวิวิฏฐะ เพราะ
ท่านกล่าวไว้แล้วในสัจวิวิฏฐญาณนิเทศ. เพราะญาณทั้งหมดย่อม
ประกอบอยู่ในมรรคญาณนั่นเอง. ถามว่า อย่างไร? ตอบว่า เพราะ
อริยมรรคมาแล้วโดยสรุปในญาณที่เหลือ เว้นญาณในวิวิฏฐะ. แม้
ญาณในญาณวิวิฏฐะย่อมประกอบในขณะแห่งมรรค ด้วยสามารถสำเร็จ
กิจแห่งวิปัสสา เพราะวิปัสสนากิจสำเร็จด้วยมรรคนั่นเอง. หรือว่า
การกล่าวถึงญาณนั้นในมรรคญาณว่า บทมีอาทิว่า **จกฺขุ สฺสณฺณํ** - จักขุ
ว่างเปล่า เป็นอันหมดตลอดด้วยสามารถแห่งดังนี้ ย่อมควรในขณะ
มรรคนั่นเอง.

อนึ่ง ในบทนี้มีการประกอบความดังต่อไปนี้ การทำการประกอบในการเทียบเคียงทั้งหมด โดยนัยมีอาทิว่าในขณะที่แห่งมรรคใด มีสัญญาวิวัฏฐะ ในขณะแห่งมรรคนั้น ย่อมมีเจโตวิวัฏฐะ. ในขณะแห่งมรรคา มีเจโตวิวัฏฐะ ในขณะแห่งมรรคนั้น มีสัญญาวิวัฏฐะ. อีกอย่างหนึ่ง สัจวิวัฏฐะมาแล้ว เพราะอริยมรรค ๔ มาถึงแล้ว ในสัญญาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ จิตตวิวัฏฐะ และวิโมกขวิวัฏฐะ.

อนึ่ง ญาณวิวัฏฐะเป็นอันสำเร็จ ด้วยสามารถแห่งกิจ ด้วยสัจวิวัฏฐะนั้นเอง. เมื่อกล่าวไปยาลให้พิสดารในสัญญาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ จิตตวิวัฏฐะ และวิโมกขวิวัฏฐะ แม้ญาณในญาณวิวัฏฐะก็มาแล้วในญาณเหล่านั้น เพราะมีปฐะว่า ปัญญามื่อนัตตานุปัสสนาเป็นอธิบดี ย่อมหลีกเลี่ยงจากความยึดมั่นด้วยปัญญา เพราะเหตุนี้ปัญญาเป็นอธิบดีจึงชื่อว่าสัญญาวิวัฏฐญาณ. ความยึดมั่นเป็นความเป็นต่าง ๆ นัตตานุปัสสนาเป็นธรรมอย่างเดียว. เมื่อคิดถึงความเป็นอย่างเดียวของนัตตานุปัสสนา จิตย่อมหลีกเลี่ยงจากความยึดมั่น เพราะเหตุนี้ปัญญาในความเป็นต่าง ๆ จึงเป็นเจโตวิวัฏฐญาณ เมื่อละความยึดมั่นจิต ย่อมตั้งมั่นด้วยสามารถแห่งนัตตานุปัสสนา เพราะเหตุนี้ปัญญาในการอธิฐานจึงชื่อว่าจิตตวิวัฏฐญาณ. และสลัดความยึดมั่นด้วยนัตตานุปัสสนา เพราะเหตุนี้ ปัญญาในความสลัดออกจึงชื่อว่าวิโมกขวิวัฏฐญาณ.

อนึ่ง ในญาณวิวิญญะ ย่อมได้สัจวิวิญญะด้วย เพราะประกอบ
บทมีอาทิว่า จักขุว่างเปล่าจากตนหรือจากสิ่งที่เนื่องด้วยตน ด้วยสามารถ
กิจของผู้ออกจากอนัตตานุปัสนาแล้วได้อริยมรรค. เพราะฉะนั้น ใน
วิวิญญะหนึ่ง ๆ ย่อมได้วิวิญญะ อย่างละ ๕ ที่เหลือ. เพราะฉะนั้น พึง
ทราบของท่านกล่าวเทียบเคียงไว้มีอาทิว่า ในขณะที่แห่งมรรคใด มีสัญญา-
วิวิญญะ ในขณะแห่งมรรคนั้น ย่อมมีเจโตวิวิญญะด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาวิวิญญญาณลักกณิกนิตเทส

อิทธิวิธญาณนิตเทส

[๒๕๓] ปัญญาในความสำเร็จด้วยการกำหนดรูปกาย (ของตน)
และจิต (มีมานเป็นบาท) เข้าด้วยกัน และด้วยสามารถแห่งการตั้งไว้ซึ่ง
สุขสัญญาและลหุสัญญา เป็นอิทธิวิธญาณอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบด้วยสมาธิ
ยิ่งด้วยฉันทะและสังขารเป็นประธาน ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบ
ด้วยสมาธิยิ่งด้วยวิริยะและสังขารเป็นประธาน ย่อมเจริญอิทธิบาท อัน
ประกอบด้วยสมาธิยิ่งด้วยจิตและสังขารเป็นประธาน ย่อมเจริญอิทธิ-
บาท อันประกอบด้วยสมาธิยิ่งด้วยวิมังสาและสังขารเป็นประธาน ภิกษุ

นั้นย่อมอบรมข่มจิต ทำให้เป็นจิตอ่อนควรแก่การงาน ในอิทธิบาท ๔ ประการนี้ ครั้นแล้วย่อมตั้งกายไว้ในจิตบ้าง ตั้งจิตไว้ในกายบ้าง น้อมจิตไปด้วยสามารถแห่งกายบ้าง น้อมกายไปด้วยสามารถแห่งจิตบ้าง อธิฐานจิตด้วยสามารถแห่งกายบ้าง อธิฐานกายด้วยสามารถแห่งจิตบ้าง ครั้นน้อมจิตไปด้วยสามารถแห่งกาย น้อมกายไปด้วยสามารถแห่งจิต อธิฐานจิตด้วยสามารถแห่งกาย อธิฐานกายด้วยสามารถแห่งจิตแล้ว ย่อมหวังสุขสัญญาและลหุสัญญาลงในกายอยู่ เธอมีจิตอันอบรมแล้วอย่างนั้นบริสุทธ์ผ่องแผ้ว ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิญาณ เธอย่อมแสดงฤทธิ์ได้เป็นอันมาก คือ คนเดียวเป็นหลายคน ก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง ภูเขา ไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้น ดำลงในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เดินไปบนน้ำไม่แยกเหมือนเดินไปบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ลูบคลำพระจันทร์ พระอาทิตย์ ซึ่งมีฤทธิ์มีอานุภาพมากด้วยฝ่ามือก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความสำเร็จด้วยการกำหนดรูปกาย (ของตน) และจิต (อันมีฌานเป็นบาท) เข้าด้วยกัน และด้วยสามารถแห่งการตั้งไว้ซึ่งสุขสัญญาและลหุสัญญา เป็นอิทธิวิญาณ.

๕๐. อรรถกถาอิทธิวิญญานนิเทศ

๒๕๓] พึงทราบวินิจฉัยในอิทธิวิญญานนิเทศดังต่อไปนี้.

บทว่า อิธ ภิกขุ คือ ภิกษุในศาสนา.

ในบทนี้ว่า ฉนฺทสมธิปธานสงฺขารสมนฺนาคติ - อันประกอบ
ด้วยสมาธิยังด้วยฉันทะและสังขารเป็นประธาน มีอธิบายดังต่อไปนี้.
สมาธิมีฉันทะเป็นเหตุ หรือสมาธิยังด้วยฉันทะ ชื่อว่า ฉันทสมาธิ.
บทนี้ เป็นชื่อของสมาธิที่ได้เพราะทำกัตตุกัมมตาฉันทะ - ความพอใจ
เพราะใครจะทำการงาน ให้เป็นอธิบดี. สังขารเป็นประธาน ชื่อว่า
ปธานสังขารทั้งหลาย บทนี้ เป็นชื่อของความเพียร คือ สัมมัปธาน
อันให้สำเร็จกิจ ๔ อย่าง. ท่านทำเป็นพหุจนะ ด้วยสามารถทำกิจ ๔
อย่างให้สำเร็จ.

บทว่า สมนฺนาคติ - ประกอบแล้ว คือ เข้าถึงแล้วด้วยสมาธิ
ยังด้วยฉันทะและสังขารเป็นประธาน. บทว่า อิทธิปาทำ - อิทธิบาท
ความว่า หมวคจิตและเจตสิกที่เลื้ออันเป็นบาท ด้วยความอธิฐาน
แห่งสมาธิยังด้วยฉันทะและสังขารเป็นประธาน อันสัมปยุตด้วยจิตเป็น
กุศล มีอุปการณเป็นต้นอันได้ชื่อว่า อิทธิ เพราะอรรถว่าสำเร็จ
โดยปริยายแห่งความสำเร็จ หรือโดยปริยายนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้
สำเร็จแล้ว เจริญแล้ว ถึงความดีเลิศแล้ว ย่อมสำเร็จด้วยอิทธินั้น.

สมดังที่ท่านอธิบายไว้ในสูตรตันตภาชนีย์ในอิทธิปาทวิภังค์ว่า^๑ บทว่า
อิทธิปาโท คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธของผู้เป็นอย่างนั้น.
อนึ่ง ท่านกล่าวไว้ในอภิธรรมภาชนีย์ว่า^๒ บทว่า อิทธิปาโท คือ
ผัสสะ เวทนา ฯลฯ ปัสสาคะ - การประคองไว้ อวิกเขปะ - ความ
ไม่พุ่งชานของผู้เป็นอย่างนั้น. เพราะฉะนั้น ในบทนี้ว่า เสตจิตต-
เจตสิกกราสี - หมวกแห่งจิตเจตสิกที่เหลือ ฟังทราบทั่ว ท่านทำอิทธิ
อย่างหนึ่ง ๆ ในสมาธิยังด้วยจันทะและสังขารเป็นประธาน แล้วทำ
คำที่เหลือกับด้วยบทละสอง ๆ.

จริงอยู่ ท่านสงเคราะห์ขันธ ๔ และธรรมมีผัสสะเป็นต้น
ทั้งหมดเข้าด้วยกันอย่างนี้. โดยนัยนี้ แม้ในบทที่เหลือ ฟังทราบความ
ดังต่อไปนี้. สมาธิที่ได้เพราะทำวิริยะ จิตตะ วิมังสาให้เป็นอธิบดี
ท่านกล่าวว่า วิมังสาสมาธิ เหมือนอย่างสมาธิที่ได้เพราะทำจันทะให้เป็น
อธิบดี ท่านกล่าวว่า จันทสมาธิ ฉะนั้น.

ในอิทธิบาทหนึ่ง ๆ ธรรมอย่างละ ๓^๓ ๆ คือ มีจันทะเป็นต้น มี
วิริยะเป็นต้น มีจิตตะเป็นต้น มีวิมังสาเป็นต้น ท่านกล่าวว่า อิทธิบาท
อิทธิบาทบ้างด้วยประการฉะนี้. ส่วนขันธ ๔ อย่างสัมปยุตกัน ที่เหลือ
เป็นอิทธิบาทอย่างเดียว.

๑. อภ. วิ. ๓๕/๕๐๘. ๒. อภ. วิ. ๓๕/๕๒๑.

๓. มีจันทะเป็นต้น ได้แก่ธรรม ๓ คือ วิริยะ จิตตะ วิมังสา เกิดร่วมกับจันทะ
ที่เป็นประธาน เรียกว่า จันทสมาธิ.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบว่า เพราะธรรมอย่างละ ๓๓ เหล่านี้
ย่อมสำเร็จพร้อมกับชั้น ๔ อันสัมปยุตกัน. เว้นชั้น ๔ เหล่านี้
เสีย ย่อมไม่สำเร็จ. ฉะนั้น โดยปริยายนั้น แม้ชั้น ๔ ทั้งหมด ก็
ชื่อว่า อิทธิ เพราะอรรถว่าให้สำเร็จ. ชื่อว่า ปาละ เพราะอรรถว่าเป็น
ที่ตั้ง.

ส่วนในบทนี้ว่า วิริยสมาธิปธานสงฆารสมนุหาคติ - ประกอบ
ด้วยสมาธิยิ่งด้วยวิริยะและสังฆารเป็นประธาน มีความดังต่อไปนี้. วิริยะ
และสังฆารเป็นประธาน เป็นอันเดียวกัน. หากถามว่า เพราะเหตุไร
ท่านจึงกล่าวไว้เป็นสองอย่าง. ตอบว่า ในที่นี้ท่านมุ่งเอาวิริยะก่อน ด้วย
การแสดงความที่วิริยะเป็นอธิบดี เพื่อแสดงความที่วิริยะนั้นแหละให้
สำเร็จกิจ ๔ อย่าง ท่านจึงกล่าวสังฆารเป็นประธาน.

อนึ่ง ในบทนี้ เพราะท่านกล่าวไว้สองอย่างนั้นแหละ เป็นอัน
ท่านกล่าวธรรมอย่างละ ๓๓. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า
อิทธิ ยังไม่สำเร็จ. ชื่อว่า **อิทธิบาท** สำเร็จแล้ว เพราะท่านกล่าว
ไว้ในวิภังค์ว่า^๑ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี ความปรารถนา ความ
ปรารถนาด้วยดีซึ่งธรรมนั้น ๆ ชื่อว่า **อิทธิ**. แต่ในที่นี้ ท่านตัดสินว่า
อิทธิก็ดี อิทธิบาทก็ดี สำเร็จแล้วกำจัดเครื่องกำหนดได้แล้ว ด้วยบท
๑. อภ. วิพ. ๓๕/๕๒๑.

มีอาทิว่า **อิทธิ สมิทธิ** พึงทราบว่าเป็นการกล่าวถึงธรรมโดยอาการ คือ ความสำเร็จ.

บทว่า **ภาเวติ**-ย่อมเจริญ คือ ย่อมเสพ. แม้ในบทนี้ การเจริญอิทธิบาทเป็นโลกียะ คงในสูตรตันตภาชนี^๑ เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรผู้ประสงค์จะยังอิทธิบาทให้สมบูรณ์ก่อนเจริญอิทธิบาท อันเป็นโลกียะ เป็นผู้เข้าสมาบัติ ๘ ถึงความชำนาญบรรลุแล้วในกสิณ ๘ มีปฏิวิกสิณเป็นต้น ฝึกจิตโดยอาการ ๑ เหล่านี้ คือ โดยอนุโลม กสิณ ๑ โดยปฏิโลมกสิณ ๑ โดยอนุโลมและปฏิโลมกสิณ ๑, โดยอนุโลมฌาน ๑ โดยปฏิโลมฌาน ๑ โดยอนุโลมปฏิโลมฌาน ๑, โดยก้าวไปสู่ฌาน ๑ โดยก้าวไปสู่กสิณ ๑ โดยก้าวไปสู่ฌานและกสิณ ๑, โดยเคลื่อนไปสู่องค์ ๑ โดยเคลื่อนไปสู่อารมณ์ โดยเคลื่อนไปสู่ องค์และอารมณ์ ๑, โดยกำหนดองค์ ๑ โดยกำหนดอารมณ์ ๑ แล้วจึงเข้าฌานบ่อยๆ ด้วยสามารถฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสาเป็น ประธาน. อาจารย์บางพวกปรารธนา แม้การกำหนดองค์และอารมณ์. ผู้ถึงพร้อมด้วยเหตุเบื้องต้น สะสมความชำนาญในเหตุเพียงฌาน ๔ หมวด ในกสิณทั้งหลายกระทำ ย่อมสมควร เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรเจริญอิทธิบาทสมาธินั้นๆ ย่อมอธิฐานวิริยะ ๔ ประการ มีอาทิว่า เพื่อมิให้เกิดอกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น^๒ ครั้น

๑. อภ. วิ. ๓๕/๕๑๘. ๒. ภ. วิ. ๓๕/๕๐๕.

รู้ความเลื่อมและความเจริญของสมาธินั้นแล้วย่อมอธิฐานวิริยะไว้เสมอ. พระโยคาวจรนั้นอบรมจิตในอิทธิบาท ๔ อย่างนี้แล้วย่อมยังอิทธิวิธให้สำเร็จได้.

บทว่า โส ในบทมีอาทิว่า โส อิมสุ จตุสุ อิทธิปาเทสุ คือ ภิกษุผู้เจริญอิทธิบาท ๔ นั้น.

บทว่า จตุสุ อิทธิปาเทสุ จิตฺตํ ปริภาเวติ - ภิกษุย่อมอบรมจิตในอิทธิบาท ๔ คือ ภิกษุทำอิทธิบาทอย่างหนึ่งๆ ในจิตที่ทั้งหลายบ่อยๆ แล้ว ชื่อว่าอบรมจิต ในอิทธิบาทเหล่านั้นด้วยการเข้ามาน. อธิบายว่า ให้ถือเอาการอบรมจิตนี้เป็นต้น.

บทว่า ปริทเมติ - ย่อมข่มจิต คือ ทำจิตให้หมดพยศ. บทก่อนกล่าวถึงเหตุของบทหลัง. เพราะจิตที่อบรมแล้ว ย่อมเป็นจิตที่ข่มได้แล้ว.

บทว่า มุทุ กโรติ - ทำให้เป็นจิตอ่อน คือ ทำจิตที่ข่มไว้ได้ แล้วอย่างนั้นให้ถึงความชำนาญ. เพราะจิตเป็นไปในอำนาจ กล่าววามุทุ - อ่อน.

บทว่า กมฺมณีย - ควรแก่การงาน คือ ทำให้เหมาะแก่การงานให้สมควรแก่การงาน. เพราะจิตอ่อนย่อมควรแก่การงาน ดุจทองคำที่ขัดดีแล้ว. แต่ในที่นี้ ได้แก่ จิตควรแก่การงาน คือ แสดงฤทธิ์ได้.

บทว่า โส คือ ภิกษุผู้มีจิตอบรมแล้วนั้น. ท่านกล่าววาทมี
อาทิวา กายมุปี จิตฺเต สโมทฺหติ - ย่อมตั้งกายไว้ในจิตบ้าง เพื่อ
แสดงวิธียะ เพื่อความสำเร็จแห่งการท่องเที่ยวไปของจิตตามสบายใน
เวลาทำอิทธิ.

ในบทเหล่านั้นบทว่า กายมุปี จิตฺเต สโมทฺหติ - ย่อมตั้ง
กายไว้ในจิตบ้าง ความว่า ย่อมตั้ง คือ ให้เข้าไปยกรชกายไว้ในจิต
มีฉานเป็นบาทบ้าง. อธิบายว่า ทำกายให้เป็นไปตามจิต. กระทำอย่างนี้
ย่อมมีเพื่ออุปการะแก่การไปด้วยกายอื่นไม่ปรากฏ.

บทว่า จิตฺตมุปี กายเ สโมทฺหติ - ย่อมตั้งจิตไว้ในกายบ้าง
ความว่า ย่อม คือ ยกจิตมีฉานเป็นบาทในรชกายของตน อธิบาย
ว่า ทำจิตให้เป็นไปตามกายบ้าง. การทำอย่างนี้ย่อมมีเพื่ออุปการะแก่
การไปด้วยกายอื่นปรากฏ. ปาฐะว่า สมหทฺติ บ้าง. ความว่า ให้
ตั้งไว้.

บทว่า กายวเสน จิตฺตํ ปริณามเต - ย่อมน้อมจิตไปด้วย
สามารถแห่งกายบ้าง ความว่า ถือจิตมีฉานเป็นบาทยกขึ้นในรชกาย.
ทำให้เป็นไปตามกาย. บทนี้เป็นไวพจน์ของการตั้งจิตไว้ในกาย.

บทว่า จิตฺตวเสน กายํ ปริณามเต - ย่อมน้อมกายไปด้วย
อำนาจของจิตบ้าง ความว่า ยึดรชกายแล้วยกไว้ในจิตที่มีฉานเป็น
บาท ทำให้เป็นไปตามจิต. บทนี้เป็นไวพจน์ของการตั้งกายไว้ในจิต.

บทว่า **อธิฏฐาติ**-ย่อมอธิฏฐาน คือ อธิฏฐานว่า ของจงเป็น
อย่างนี้เถิด. ท่านกล่าวถึงการน้อมไปเพื่อไชยรรตแห่งความตั้งไว้. ท่าน
กล่าวถึงอธิฏฐานเพื่อไชยรรตแห่งความน้อมไป. เพราะบทว่า **สโมท-**
หติ เป็นบทตั้ง. บทว่า **ปริณามเมติ** **อธิฏฐาติ**-เป็นบทขยายอรรถ
ของบทว่า **สโมทหติ** นั้น. ฉะนั้น ด้วยสามารถแห่งบททั้งสองนั้น
ท่านจึงกล่าวว่า **ปริณามเมตฺวา**-น้อมไปแล้ว **อธิฏฺฐหิตฺวา** อธิฏฐาน
แล้ว. ไม่กล่าวว่า **สโมทหิตฺวา**-ตั้งไว้แล้ว.

บทว่า **สุขสฺสณฺจ** **ลหุสฺสณฺจ** **กาเย** **โอกฺกมิตฺวา**
วิหริติ-ย่อมห้วงสุขสัณญา และลหุสัณญาลงในกายอยู่ ความว่า
ย่อมห้วงสุขสัณญาอันเกิดร่วมกับจตุตถฌาน และลหุสัณญาให้เข้าไป
ในกรรขกายอยู่ แม้กรรขกายของภิกษุนั้นผู้มีกายห้วงลงในสัณญานั้น
ก็เป็นกรรขกายเบาคฺจฺปนฺน.

บทว่า **โส** คือ ภิกษุผู้ทำโยควิธีนั้น.

บทว่า **ตถา** **ภาวิตฺเตน** **จิตฺเตน**-มีจิตอันอบรมแล้ว เป็นตติยา-
วิภคตลงในลักษณะแห่งอิตถัมภูต-มี หรือลงในอรรถแห่งเหตุ-เพราะ.
ความว่า มีจิตอันอบรมแล้ว คือ เป็นเหตุ. บทว่า **ปริสุทฺเธน**-
บริสุทฺธี คือ ชื่อว่าความบริสุทธีแห่งสติในอุเบกขา. ชื่อว่าผ่องแผ้ว
เพราะบริสุทธีนั่นเอง. อธิบายว่าจิตประภัสสร-ผ่องใส.

บทว่า **อิทธิวิธญาณาย** - เพื่ออิทธิวิธญาณ คือ ในส่วนแห่งอิทธิ. หรือ เพื่อต้องการญาณในการกำหนดอิทธิ.

บทว่า **จิตฺต อภินิหเรติ** - ย่อมโน้มน้ำจิตไป คือ ภิกษุนั้นเมื่อจิตนั้นมีอภิญญาเป็นบาทเกิดแล้วด้วยสามารถประการดังกล่าวแล้ว ย่อมโน้มน้ำบริกรรมจิตไปเพื่อบรรลุนิทธิวิธญาณ. นำออกจากอารมณ์กสิณแล้วส่งไปมุ่งอิทธิวิธ.

บทว่า **อภินินฺนาเมติ** - ย่อมโน้มไป คือ ทำการโน้มไปสู่อิทธิที่ควรบรรลุนำไปสู่อิทธิ.

บทว่า **โส** คือ ภิกษุผู้ทำจิตให้มีอภินิหารอย่างนี้.

บทว่า **อเนกวิหิตํ** - หลายอย่าง คือ หลายอย่างมีประการต่าง ๆ.

บทว่า **อิทธิวิธํ** - แสดงฤทธิ์ได้ คือ ส่วนแห่งฤทธิ์ หรือ กำหนดฤทธิ์.

บทว่า **ปจฺจุณฺโภติ** คือ ย่อมเสวยผล. อธิบายว่า ย่อมสัมผัสทำให้แจ้ง คือ บรรลุ. บัดนี้พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงเวลาที่ภิกษุนั้นแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **เอโกปิ หุตฺวา**.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **เอโกปิ หุตฺวา** - คือ แม้เป็นคนเดียว ความว่า ตามปกติก่อนแสดงฤทธิ์เป็นคนเดียว.

บทว่า พุทธา โหติ - เป็นหลายคน คือ ประสงค์จะเดิน

จกรรมในสำนักของภิกษุมากก็ดี ประสงค์จะสาธยายก็ดี ประสงค์จะถามปัญหาก็ดี เป็นร้อยก็ได้ เป็นพันก็ได้. ถ้ามว่า เป็นอย่างนั้นได้อย่างไร ? ตอบว่า หากภิกษุนั้นยังธรรมอันเป็นบทมูลของบาทแห่งภูมิของฤทธิ์ให้สมบูรณ์ แล้วเข้ามานั้นเป็นบาทแห่งอภิญญา ครั้นออกแล้วปรารภเป็นร้อยก็ทำบริกรรมว่า. ขอเราจงเป็นร้อย ขอเราจงเป็นร้อยแล้วเข้ามานั้นเป็นบาท ครั้นออกแล้วอธิฐาน พร้อมกับอธิฐานนั้นแหละจะเป็นร้อยได้. แม้ในพันเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. หากว่าไม่ปรารภอย่างนั้นควรทำบริกรรม อีกแล้วเข้าครั้งที่สอง ครั้นออกแล้วจึงอธิฐาน.

ในอรรถกถาสังยุตท่านกล่าวว่า ควรเข้า ๑ ครั้ง ๒ ครั้ง ในการเข้านั้นจิตมีมานเป็นบาท มีนิมิตเป็นอารมณ์. จิตบริกรรม มีร้อยหรือมีพันเป็นอารมณ์. จิตเหล่านั้นแหละด้วยสามารถแห่งวรรณะ มีใจด้วยสามารถแห่งปัญญา. แม้จิตอธิฐาน มีร้อยหรือมีพันเป็นอารมณ์ ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. จิตนั้นมีอารมณ์เดียวเท่านั้นเป็นรูปาวจรจตุตถฌาน ย่อมเกิดขึ้นในลำดับโคตรภู จุจอัปปนาจิตครั้งแรก.

ในบทว่า พุทธา โหติ นั้น ผู้มีนิมิตได้มากย่อมเป็นเช่นเดียวกันกับผู้มีฤทธิ์ เพราะนิมิตไม่กำหนดไว้. ย่อมทำสิ่งที่ผู้มีฤทธิ์ทำได้ในการอื่น การนั่งเป็นต้น หรือในการพูด การนั่งเป็นต้น. หากประสงค์

จะทำรูปนิรมิตชนิดต่าง ๆ ทำบางพวกในปฐมวัย. บางพวกในมัชฌิมวัย. บางพวกในปัจฉิมวัย. ทำบางพวกให้มีผมขาว โคนผมได้ครึ่งหนึ่ง มีผมดอกเลา มีจิวรสีแดงครึ่งหนึ่ง สีขาวครึ่งหนึ่ง สวดบทภาณ แสดงธรรมกถา สวดสรกัญญะ ถามปัญหา แก้ปัญหา ย่อมจิวร ต้มจิวร เย็บและชักจิวร เป็นต้น ก็เหมือนกัน หรือประสงค์จะทำนันทนาการ อย่างอื่น. ครั้นออกจากฌานอันเป็นบาท ด้วยเหตุนั้นแล้วทำปริกรรม โดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุประมาณเท่านั้นจึงเป็นปฐมวัย แล้วเข้าสมาบัติอีก ครั้นออกแล้วพึงอธิฐานพร้อมกับจิตอธิฐาน ภิกษุยอมเป็นไปตาม ที่ตนอธิฐานด้วยประการฉะนี้.

ในบทมีอาทิว่า พุทธาปี หุตฺวา เอโก โหติ - หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ก็มีนัยนี้. แต่มีความต่างกันดังต่อไปนี้ จริงอยู่ ภิกษุนี้ ครั้นนิรมิตรูปเป็นอันมากอย่างนี้แล้วคิดต่อไปว่า เราจักเดินจงกรมแต่ผู้เดียวเท่านั้น. เราจักทำการสาธยาย. เราจักถามปัญหาดังนี้ก็ดี คิดว่า วิหารนี้มีภิกษุน้อย. หากภิกษุบางพวกจักมา. ภิกษุประมาณเท่านั้นเหล่านี้ จักอยู่ที่ไหน. จักรู้จักเรานี้ว่าอันภาพของพระเถระแน่นอนก็ดี จึงปรารธนาว่า ขอเราจงเป็นผู้เดียวในระหว่าง เพราะเป็นผู้ปรารธนาน้อย เข้าฌานเป็นบาท ครั้นออกแล้วจึงทำปริกรรมว่า ขอเราจงเป็นผู้เดียว แล้วเข้าฌานอีก ครั้นออกแล้วพึงอธิฐานว่า ขอเราจงเป็นผู้เดียวเถิด. ภิกษุนั้นก็จะเป็นรูปเดียวพร้อมกับจิตอธิฐานนั่นเอง. เมื่อไม่ทำอย่างนี้

ยอมเป็นรูปเดียวด้วยตนเองเท่านั้นด้วยสามารถกาลตามที่กำหนดไว้.

บทว่า อวิภาว คือ ทำให้ปรากฏ.

บทว่า ติโรภาว - ทำให้ปกปิดก็ได้. พึงเชื่อมด้วยบทก่อนว่า
อวิภาว ปจฺจนฺโถติ. ติโรภาว ปจฺจนฺโถติ - แสดงให้ปรากฏก็ได้.
แสดงให้หายไปได้. ในบทนี้ผู้มีฤทธิ์ประสงค์จะทำให้ปรากฏ. ย่อมทำ
ความมืดให้สว่างได้. หรือทำที่ปกปิดให้เปิดเผยได้. หรือทำที่ไม่ใช่คลอง
สายตา ให้เป็นคลองสายตา. ถามว่า อย่างไร ? ตอบว่า เหมือนอย่าง
ว่า ภิกษุนี้แม้อยู่ในที่กำบัง หรือแม้อยู่ในที่ไกล ก็ปรากฏได้ฉันใด.
ประสงค์จะแสดงตน หรือผู้อื่นให้ปรากฏก็ฉันนั้น ครั้นออกจากฌาน
เป็นบาทแล้วค้ำใจว่า ขอที่กำลังนี้จึงเปิดเผย. หรือขอที่มีใช่คลองจักษุ
นี้จึงเป็นคลองจักษุเกิดดังนี้ แล้วทำบริกรรมอธิฐานโดยนัยดังกล่าว
แล้วนั้นแหละ. พร้อมกับอธิฐานยอมเป็นไปตามที่อธิฐาน. ผู้อื่นแม้
ยืนอยู่ในที่ไกลก็เป็นได้. ประสงค์เห็นแผ่นดินเองก็เห็นได้. ประสงค์
จะทำให้หายไประยะใด? ย่อมทำแสงสว่างให้มืดได้ หรือทำที่ไม่ปกปิดให้ปกปิด
ได้. หรือทำที่เป็นคลองจักษุ มิให้เป็นคลองจักษุได้. ถามว่าอย่างไร?
ตอบว่าเหมือนอย่างว่า. แม้อยู่ในที่ปกปิด หรือแม้ยืนอยู่ในที่ไกลก็ไม่
ปรากฏฉันใด. ภิกษุประสงค์จะแสดงตน หรือผู้อื่นก็ฉันนั้น ครั้น
ออกจากฌานเป็นบาทแล้ว ค้ำใจว่า ขอที่ไม่ปกปิดนี้จึงปกปิด. หรือ

ขอที่เป็นคลองจักษุนี้ จงมิใช่คลองจักษุ แล้วทำบริกรรมอธิฐานโดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ. พร้อมกับอธิฐาน ย่อมเป็นไปตามอธิฐานทีเดียว. ผู้อื่นแม้ยืนอยู่ใกล้ก็ไม่ปรากฏ. แม้ประสงคฺจะไม่เห็นตนเองก็ไม่เห็น. อีกอย่างหนึ่ง ปาฏิหาริย์ที่ปรากฏแม้ทั้งหมด เชื่อว่าทำให้ปรากฏ. ปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏ เชื่อว่าทำให้หายไป.

ในปาฏิหาริย์ทำให้ปรากฏนั้น ฤทธิ์ก็ดี ผู้มีฤทธิ์ก็ดี ย่อมปรากฏ. พึงแสดงปาฏิหาริย์ที่ปรากฏนั้นด้วยขมกปาฏิหาริย์. ในปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏ ฤทธิ์เท่านั้นย่อมปรากฏ ผู้มีฤทธิ์ไม่ปรากฏ. พึงแสดงปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏนั้น ด้วยขมกสูตร และด้วยพรหมนิมิตตนิสูตร.^๑

บทว่า **ติโรกูฑฺฑํ** - ภายนอกฝ่า. คือ ฝ่าอื่น. อธิบายว่า ส่วนอื่น. ในภายนอกกำแพงภายนอกภูเขาก็นัยนี้. บทว่า **กูฑฺโฑ** คือ ฝ่าเรือน. บทว่า **ปกาโร** คือ กำแพงล้อมเรือนวิหารและบ้านเป็นต้น. บทว่า **ปพฺพโต** คือ ภูเขาดินหรือภูเขาหิน. **อสุขฺขมาโน** คือ ไม่ติดขัด. บทว่า **เสขุถาปี อากาเส** คือ เหมือนไปในที่ว่าง.

อนึ่ง ผู้ประสงคฺจะไปอย่างนี้ พึงเข้าอากาศสถิณ ครั้นออกแล้ว คำนึงถึงฝ่าก็ดี กำแพงก็ดี ภูเขาก็ดี แล้วทำบริกรรมอธิฐานว่า ของจงเป็นที่ว่างเถิด ย่อมเป็นที่ว่างได้ทีเดียว. ผู้ประสงคฺจะลงไปเบื้องต่ำ

กัฏฐิ. ประสงค์ขึ้น ไปเบื้องบนกัฏฐิ ย่อมเป็นโพรง. ผู้ประสงค์จะทะลุไป
ย่อมเป็นช่อง

ภิกษุนั้นไปได้ไม่ติดขัดในที่นั้น. อนึ่ง หากว่าภูเขากัฏฐิ ต้นไม้
กัฏฐิ ขึ้นในระหว่างภิกษุนั้นอธิฐานแล้วไป. การเข้าฌานแล้วอธิฐาน
อีกไม่ผิตหรือ ไม่ผิต. เพราะการเข้าฌานแล้วอธิฐานอีกย่อมเป็นเช่น
กับการถอนนัยในสำนักของพระอุปัชฌาย์. เพราะภิกษุนี้อธิฐานว่า
ของเป็นที่ว่างเกิดดังนี้ย่อมเป็นที่ว่างทันที. ข้อที่ภูเขากัฏฐิ ต้นไม้กัฏฐิ
จักขึ้นตามฤดูกาลในระหว่างภิกษุนั้นด้วยกำลังอธิฐานมีมาก่อน มิใช่
ฐานะ. แต่การนิรมิตครั้งแรกย่อมเป็นกำลัง ในการที่ผู้มีฤทธิ์อื่นนิรมิต
แล้ว. ผู้มีฤทธิ์อื่นก็ควรไปเบื้องบนหรือเบื้องต่ำของภิกษุนั้น.

ในบทนี้ว่า **ปรัวียปิ อุมมุขขนิมมุขข** - ผุดขึ้นดั่งลงใน
แผ่นดินก็ได้มีความดังต่อไปนี้.

บทว่า **อุมมุขข** - ผุดขึ้น ได้แก่ โผล่ขึ้น.

บทว่า **นิมมุขข** - ดั่งลง ได้แก่ จมลง.

การผุดขึ้นและดั่งลง ชื่อว่า **อุมมุขขนิมมุขข** .

อนึ่ง ภิกษุประสงค์จะทำอย่างนี้เข้าอาโปกสิณ ครั้นออกแล้ว
กำหนดว่า ขอแผ่นดินในที่ประมาณเท่านี้ จงเป็นน้ำเกิดแล้วทำปริกรรม
พึงอธิฐานโดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ. แผ่นดินย่อมเป็นน้ำในที่
ตามที่กำหนดไว้พร้อมด้วยการอธิฐาน.

ภิกษุณั้ย่อมทำการผุดขึ้นต่ำลงในแผ่นดินนั้นเหมือนในน้ำ. มิใช่เพียงการผุดขึ้นต่ำลงอย่างเดียวเท่านั้น ยังทำสิ่งปรารณาจะทำให้ได้เป็นต้น การอาบ การดื่ม การล้างหน้า และการล้างของใช้. อนึ่งมิใช่ทำแต่อย่างเดียวเท่านั้น ยังนึกถึงสิ่งที่ปรารณาเป็นต้นว่า เนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อยว่า ขอสิ่งนี้ ๆ จงเป็นสิ่งประมาณเท่านี้ เกิดดังนี้แล้วทำบริกรรมอธิฐาน ย่อมเป็นไปตามอธิฐานได้. เมื่อยกขึ้นใส่ภาชนะ เนยใสก็เป็นเนยใสนั่นเอง. น้ำมันเป็นต้นก็เป็นน้ำมัน น้ำก็เป็นน้ำ. ภิกษุณั้นประสงค์จะให้เปียกในน้ำนั้น ก็เปียก. ประสงค์จะไม่ให้เปียก ก็ไม่เปียก.

อนึ่ง แผ่นดินนั้นเป็นน้ำแก่ภิกษุณั้น. เป็นแผ่นดินแก่ชนที่เหลือ. บนแผ่นดินนั้นมนุษย์ยังเดินไปได้. ข่ายยานเป็นต้นได้. แม้กสิกรรมเป็นต้น ก็ยังทำกันได้เช่นเดิม. หากภิกษุนี้ปรารณาว่า แผ่นดินจงเป็นน้ำแก่ชนเหล่านั้นเกิด. ก็ย่อมเป็นทีเดียว. ครั้นล่วงเลยกาลที่กำหนดไว้ ที่ที่กำหนดไว้ที่เหลือเว้นน้ำในหม้อและในพระเป็นต้น ตามปกติก็ย่อมเป็นแผ่นดินได้.

ในบทนี้ว่า อุทกปิ อภิขุมาเน จจุตติ - เดินไปบนน้ำไม่แยกก็ได้ มีอธิบายดังต่อไปนี้. ท่านกล่าวน้ำที่เหยียบแล้วจมน้ำ ภิขุ-ขมานํ คือ น้ำแยก. น้ำตรงกันข้ามไม่แยก. ภิกษุประสงค์จะไปอย่างนี้ เข้าปฐมวิกสิณ ครั้นออกแล้วกำหนดว่า ขอน้ำจงเป็นแผ่นดินในที่

ประมาณเท่านี้เกิดแล้วทำบริกรรม พึงอธิฐานโดยนัยดังกล่าวแล้ว
นั้นแหละ. น้ำย่อมเป็นแผ่นดินในที่ตามที่กำหนดพร้อมด้วยอธิฐาน.

ภิกษุนั้นเดินไปบนน้ำนั้นจุจเดินไปบนแผ่นดิน. มิใช่เดินไป
อย่างเดียว. ยังให้สำเร็จอริยาบถที่ปรารถนาได้. มิใช่ทำให้เป็น
แผ่นดินได้อย่างเดียวเท่านั้น. ยังนี้ก็อธิฐานสิ่งที่ปรารถนาเป็นต้นว่า
แก้วมณี ทองคำ ภูเขาและต้นไม้ โดยนัยดังกล่าวแล้วได้อีกด้วย. ย่อม
เป็นไปตามที่อธิฐานนั้นแหละ. น้ำนั้นย่อมเป็นแผ่นดินแก่ภิกษุนั้น
เท่านั้น. ย่อมเป็นน้ำแก่ชนที่เหลือ. ปลาและเต่า และกาน้ำเป็นต้น
ย่อมเที่ยวไปได้ตามความพอใจ. หากว่าภิกษุนีปรารถนาจะทำแผ่นดิน
นั้นแก่นมนุษย์ทั้งหลายอื่น ก็ย่อมทำได้. แต่ย่อมเป็นน้ำโดยลวงเลยกาล
ตามที่กำหนดไว้.

บทว่า อากาเสปิ ปลุลงฺเคน จงฺกมฺติ - เหาะไปในอากาศก็ได้
คือ ไปโดยนั่งขัดสมาธิโดยรอบบนอากาศก็ได้.

บทว่า ปกฺขิ สกฺโข คือ นกมีปีก มิใช่ชนที่มีปีกไม่สมบูรณ์
หรือนกปีกหัก. เพราะว่ามันเช่นนั้นไม่สามารถบินไปบนอากาศได้.
ภิกษุผู้ประสงค์จะไปในอากาศอย่างนี้เข้าไปสู่วิกสิณ ครั้นออกแล้ว จาก
ปรารถนาจะนั่งไป. ควรกำหนดที่ขนาดบัลลังก์ทำบริกรรมแล้วอธิฐาน
โดยนัยดังกล่าวแล้ว.

หากประสงค์จะนอนไป. ควรกำหนดขนาดเตียง. หากประสงค์จะเดินไป. ควรกำหนดระยะทาง. ครั้นกำหนดที่ตามสมควรอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ แล้วควรอธิฐานว่า ขออากาศจงเป็นแผ่นดินโดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ. อากาศก็จะเป็นแผ่นดินพร้อมกับอธิฐานนั้นเอง.

อนึ่ง ภิกษุประสงค์จะไปในอากาศควรใจทิพจักขุด้วย. เพราะเหตุไร? เพราะในระหว่างข้อมมิถุเขและต้นไม่เป็นต้น อันเกิดตามฤดูกาล. หรือนาคและครุฑเป็นต้น หวงห้าม ทรายไว้. เพื่อจะได้เห็นพืงเหล่านั้น. ก็ครั้นเห็นสิ่งเหล่านั้นแล้วควรทำอะไร? ควรเข้าฌานเป็นบาท ครั้นออกแล้วทำปริกรรมว่า ขอจงเป็นอากาศเกิดแล้วอธิฐาน.

อีกอย่างหนึ่ง แม้เพื่อจะลงในที่ว่างก็ควรได้ทิพจักขุนี้. เพราะหากว่าภิกษุนี้ลงที่ทำอาบน้ำ หรือที่ประตูบ้านอันมิใช่ที่ว่าง. จะปรากฏแก่มหาชน. เพราะฉะนั้น มองดูด้วยทิพจักขุแล้วเว้นที่ไม่ว่าง ลงในที่ว่างด้วยประการฉะนี้.

ในบทนี้ว่า อิมปิ จนุทิมสุริเย เอว มหิทฺธิเก เอว มหานุภาเว - ลูบคลำพระจันทร์ พระอาทิตย์แม้เหล่านี้ ซึ่งมีฤทธิ์มาก มีอนุภาพมาก พึงทราบความดังต่อไปนี้. พึงทราบความมีฤทธิ์มากของพระจันทร์พระอาทิตย์ ด้วยการโคจรตลอดหมื่นสองพันโยชน์ ความ

มีอานุภาพมากด้วยการทำแสงสว่างในขณะเดียวกัน ๑ ทวิป. หรือมี
ฤทธิ์มากด้วยการโคจรไปเบื้องบนและแผ่แสงสว่างไป ด้วยอาการอย่างนี้.
มีอานุภาพมากด้วยความมีฤทธิ์มากนั้นนั่นเอง.

บทว่า **ปรัมสติ** คือ ลูบหรือสัมผัสในส่วนหนึ่ง,

บทว่า **ปริมฺชติ** คือ กล่าวจกกล่าวพื้นกระจกโดยรอบ.

อนึ่ง ฤทธิ์ของภิกษุนั้น นี้ย่อมสำเร็จด้วยสามารถแห่งฉานมี
อภิญญาเป็นบาท. ในฤทธิ์นี้ไม่นิยมกลืนสมาบัติ. คือ ภิกษุนี้ปรารถนา
จะไปลูบ. ก็ไปลูบได้. หากปรารถนาเพื่อจะนั่งหรือนอนลูบที่พระจันทร์
พระอาทิตย์นี้. ก็อธิฐานว่า ขอพระจันทร์พระอาทิตย์จงมีที่บ่วงมือ
เกิด. ด้วยกำลังอธิฐานภิกษุจะลูบพระจันทร์พระอาทิตย์ ซึ่งมาปรากฏ
ที่บ่วงมือ คุผลตาลหลุดจากขั้วฉะนั้น. หรือเอื้อมมือไปลูบได้.

อนึ่ง เมื่อภิกษุเอื้อมมือไปอุปาตินนกะ หรือว่า อนุปาตินนกะ
เอื้อมไป. อนุปาตินนกะเอื้อมไป เพราะอาศัยอุปาตินนกะ. ภิกษุทำ
อย่างนี้มีไขลูบพระจันทร์พระอาทิตย์ได้อย่างเดียว. หากปรารถนาทำให้
เป็นที่เช็ดเท้าที่ตั้งไว้ที่เท้า. ทำดั่งนั่งก็ได้. ทำเตียงนอนก็ได้. ทำหมอน
หนุนก็ได้. แม้จะมีอย่างอื่นอีกก็เหมือนมืออย่างเดียว. เพราะเมื่อภิกษุ
แสดงรูปทำอย่างนี้ ฤทธิ์ของภิกษุเหล่านั้นย่อมสำเร็จอย่างนั้น แก่รูป
หนึ่ง ๆ เท่านั้น. การโคจรการทำแสงสว่างของพระจันทร์พระอาทิตย์

ย่อมมีเป็นปกติ. เหมือนอย่างว่ามณฑลพระจันทร์ย่อมปรากฏที่ผาด
ทั้งหมดอันเต็มด้วยน้ำค้างพื้นผาด. การโคจรและการทำแสงสว่างของ
พระจันทร์ก็มีเป็นปกติฉันใด. ปาฏิหาริย์นี้ก็อุปมาฉันนั้น.

บทว่า ยาว พุรหมโลกาปี กาเยน วถ วตุเตตุ - ใช้อำนาจ
ทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้ ความว่า ทำพรหมโลกให้เป็นที่กำหนด
แล้วทำอภิญญาหลายอย่างในระหว่างนี้ใช้อำนาจ คือ ความเป็นอิสระ
ทางกายของตน. ส่วนความพิสดารในนิเทศนี้ จักมีแจ้งในอิทธิกา
ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาอิทธิวิธญาณนิเทศ

โสธธาตุวิสุทธญาณนิเทศ

[๒๕๔] ปัญญาในการกำหนดเสียงเป็นนิมิตหลายอย่าง หรือ
อย่างเดียว ด้วยสามารถการแผ่วิคไป เป็นโสธธาตุวิสุทธญาณอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนา^{นี้} เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยสมาธิยังด้วย
ฉันทะและสังขารอันเป็นประธาน...ภิกษุนั้นย่อมอบรมข่มจิต ทำจิต
ให้อ่อน ควรแก่การงาน ในอิทธิบาท ๔ ประการ^{นี้} ครั้นแล้วย่อม

มนสิการถึงเสียงเป็นนิมิตแห่งเสียงทั้งหลาย แม้นในที่ไกล แม้นในที่ใกล้
แม้เป็นเสียงหยาบ แม้เป็นเสียงละเอียด แม้เป็นเสียงละเอียดยิ่งนัก
ย่อมมนสิการถึงเสียงเป็นนิมิตแห่งเสียงทั้งหลายในทิศตะวันออก ใน
ทิศตะวันตก ในที่เหนือ ในทิศใต้ แม้นในทิศอาคเนย์ แม้นในทิศ-
พายัพ แม้นในทิศอีสาน แม้นในทิศหรดี แม้นในทิศเบื้องต่ำ แม้นในทิศ
เบื้องบน ภิกษุนี้มีจิตอันอบรมแล้วอย่างนั้น บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ย่อม
โน้มน้อมจิตไปเพื่อญาณอันหมดจดแห่งโสตธาตุ เธอย่อมฟังเสียงได้ทั้ง
๒ อย่าง คือ ทั้งเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งในที่ไกลและในที่ใกล้
ด้วยทิพโสตธาตุอันบริสุทธิ์ล่งโสตของมนุษย์.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดเสียง
เป็นนิมิตหลายอย่าง หรืออย่างเดียว ด้วยสามารถการแผ่ผดไป เป็น
โสตธาตุวิสุทธิญาณ.

๕๑. อรรถกถาโสตธาตุวิสุทธิญาณนิทเทส

[๒๕๔] ฟังทราบวินิจฉัยในโสตธาตุวิสุทธิญาณนิทเทส ดังต่อไปนี้
นี้. ท่านกล่าวบทมีอาทิว่า **ทูปปี สทุกานัน** - แห่งเสียงทั้งหลาย แม้นในที่

ไกล เพื่อชี้แจงถึงอุบายของภิกษุผู้เป็นอาทิกกรรมิก - ผู้ทำกรรมครั้งแรก
ประสงค์จะยังทิพโสตาให้เกิด.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **ทฺวารปี สทฺธานํ สทฺทนิมิตฺตํ** - เสียง
เป็นนิमितแห่งเสียงทั้งหลาย แม้ในที่ไกล คือ เสียงในระหว่างแห่งเสียง
ทั้งหลายในที่ไกล. จริงอยู่ เสียงนั้นแหละ เป็นสัททนิมิตด้วยสามารถ
ทำเป็นนิमित. แม้เมื่อท่านกล่าวว่า **ทฺวาร** ก็ได้แก่ในที่ เป็นคลองแห่งเสียง
ตามปกตินั่นเอง.

บทว่า **โอฬาริกานํ** คือ เสียงหยาบ. บทว่า **สุขุমানํ** คือ
เสียงละเอียด.

บทว่า **สณฺหสณฺหานํ** คือ เสียงละเอียดยิ่ง. ด้วยบทนี้เป็น
อันท่านกล่าวถึงเสียงละเอียดยิ่ง. ภิกษุผู้เพ่งเป็นอาทิกกรรมิกประสงค์
จะยังญาณนี้ให้เกิด เข้ามานอันมีอภิญญาเป็นบาท ครั้นออกแล้วมีจิต
เป็นบริกรรมสมาธิ ก่อนอื่นควรคำนึงถึงเสียงหยาบของสี่หะเป็นต้น
ในที่ไกลเป็นคลองแห่งหูตามปกติ. ควรคำนึงถึงเสียงละเอียดยิ่งโดยตาม
ลำดับ ตั้งแต่เสียงหยาบทั้งปวงอย่างนี้ คือ เสียงระฆังในวัด เสียงกลอง
เสียงสังข์ เสียงสาธยายของสามเณร และภิกษุหนุ่มผู้สาธยาย ด้วย
กำลังทั้งหมด เสียงมีอาทิว่า... อะไรพระคุณเจ้า. อะไรอาวุโส. ของ
ภิกษุผู้กล่าวกถาตามปกติ เสียงนก เสียงลม เสียงเท้า เสียงน้ำเดือด
ดังจิบ เสียงใบตาลแห่งเพราะแดด เสียงมดค้ำคแดงเป็นต้น.

อนึ่ง ภิกษุกระทำอยู่อย่างนี้กรรมนสิการถึงสัททนิมิตในทิส ๑๐ มีทิสตะวันออกเป็นต้น ทิสหนึ่ง ๆ โดยลำดับ. ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว. อันภิกษุผู้มนสิการ กรรมนสิการด้วยจิตเป็นไปในมโนทวาร ด้วยการเงี้ยวตามปกติ ในเสียงที่หูได้ยินตามปกติ. เสียงเหล่านั้นย่อมปรากฏแก่ภิกษุผู้มีจิตปกติ. แต่ปรากฏอย่างยิ่งแก่ภิกษุผู้มีจิตบริกรรมสมาธิ. เมื่อภิกษุมนสิการสัททนิมิตอยู่อย่างนี้ มโนทวาราวชชนะย่อมเกิดเพราะทำอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในเสียงเหล่านั้นว่า บัดนี้ทิพโสตราตุจกเกิด. เมื่อมโนทวาราวชชนะนั้นดับแล้วชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวง ย่อมเล่นไป. กามาวจรจิตอันมีชื่อว่า บริกรรม อุปจาร อนุโลม โคตรภู ๓ หรือ ๔ ดวง ย่อมเล่นไป. อัปนาจิตที่ ๔ ที่ ๕ อันเป็นไปในจุดตกมานอันเป็นรูปาวจร ย่อมเล่นไป.

ญาณอันเกิดขึ้นด้วยอัปนาจิตนั้น ชื่อว่าทิพโสตราตุญาณ. ภิกษุทำญาณนั้นให้มีกำลังกำหนดเพียงองคุลีหนึ่งว่า ในระหว่างนี้เราจะฟังเสียง แล้วฟังเจริญ. แต่นั่นฟังเจริญทราบเท่าถึงจักรวาลด้วยสามารถมีอาทิ ๒ องคุลี ๔ องคุลี ๘ องคุลี คืบ ศอก ภายในห้อง น้ำ मुख บริเวณปราสาท สังฆาราม โคจรคามและชนบท หรือกำหนดแล้ว ๆ ฟังเจริญให้ยิ่งไปกว่านั้น. ภิกษุนั้นบรรลุภิกขุญาณอย่างนี้ แม้ไม่เข้าฌานอันเป็นบาทอีก ย่อมได้ยินเสียงที่ไปในภายในของโอกาสที่ถูกต้องด้วยอารมณ์แห่งฌานเป็นบาท ด้วยอภิญญาญาณ. เมื่อได้ยินอย่างนี้หากว่า

ได้มีโกลาหลเป็นอันเดียวกันด้วยเสียงสังข์ กลองและบันฑะวะเป็นต้น ตลอดถึงพรหมโลก. เพราะความเป็นผู้ใคร่เพื่อให้กำหนดเฉพาะอย่าง เดียว ย่อมสามารถให้กำหนดว่า นี่เสียงสังข์. นี่เสียงกลอง. เมื่อได้ยินเสียงมีประโยชน์ด้วยอภิญญาญาณ ภิกษุย่อมรู้orroด้วยกามาวจรจิต ในภายหลัง. ทิพโสตรย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้มีหูเป็นปกติ. มิได้เกิดแก่ภิกษุ หูหนวก. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ในภายหลังเมื่อหูปกติ แม้เสื่อมไป ทิพโสตรก็ไม่เสื่อมไปด้วยดังนี้.

ในบทนี้ว่า โส ทิพพาย โสทธาตุยา-โสทธาตุอันเป็นทิพย์ มีความดังต่อไปนี้. ชื่อว่า ทิพย์ เพราะเช่นกับทิพย์. ปสาทโสทธาตุ เป็นทิพย์สามารถรับอารมณ์แม้ในที่ไกล เพราะพ้นจากอุปกิเลส ไม่ พัวพันด้วยดี เสมหะและเลือดเป็นต้น เพราะเวทนาทั้งหลายเกิดด้วย กรรมอันสุจริต. ญาณโสทธาตุก็เช่นกัน. เกิดด้วยกำลังแห่งการเจริญ ความเพียรของภิกษุนี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทิพย์ เพราะเป็นเช่น กับทิพย์.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าทิพย์ เพราะได้ด้วยสามารถแห่งทิพวิหาร- ธรรม. และเพราะอาศัยทิพวิหารธรรมด้วยตน. ชื่อว่าโสทธาตุ เพราะ ธรรมดาว่าฟัง และเพราะธรรมดาไม่มีชีวะ. อนึ่ง เป็นคุณโสทธาตุด้วยทำ กิจของโสทธาตุ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าโสทธาตุ. ด้วยโสทธาตุอัน เป็นทิพย์นั้น.

บทว่า วิสฺสุทฺธาย คือ บริสุทธิไม่มีอุปกิเลส.

บทว่า อติกุณฺถมานุสํกิตาย - ด้วยทิพโสตราอันบริสุทธิ์ล่วง
โสตรของมนุษย์ คือ ด้วยทิพโสตรอันล่วงอุปการของมนุษย์ก้าวล่วง มังส-
โสตราคฺขของมนุษย์ด้วยการฟังเสียง.

บทว่า อุโห สหุเท สฺสนาติ คือ ฟังเสียงสองอย่าง. เสียง
สองอย่าง คือ อะไร ? คือ ทั้งเสียงทิพย์ และเสียงมนุษย์. ท่านอธิบาย
ว่า เสียงของเทวดา และของมนุษย์. ด้วยบทนี้พึงทราบการถือเอาที่อยู่.

บทว่า เย พุเร สมนฺติเก จ - ทั้งในที่ไกลและในที่ใกล้ ท่าน
อธิบายว่า ย่อมได้ยินเสียงในที่ใกล้ แม้ในจักรวาลอื่น และในที่
ไกลโดยที่สุด แม้เสียงสัตว์ที่อยู่ในกายของตน. ด้วยบทนี้พึงทราบการ
ถือเอาไม่มีที่อยู่ ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาโสตราคฺควิสุทธิญาณนันทส

เจโตปริยญาณนันทส

[๒๕๕] ปัญญาในการกำหนดจริยา คือ วิญฺญาณหลายอย่าง
หรืออย่างเดียว ด้วยความแผ่ไปแห่งจิต ๓ ประเภท และด้วยสามารถ
ความพองใสแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เป็นเจโตปริยญาณอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญอุททิบาทอันประกอบด้วยสมาธิยิ่งด้วย
ฉันทะ และสังขารอันเป็นประธาน ... ครั้นแล้วย่อมรู้อย่างนี้ว่า รูปนี้
เกิดขึ้นด้วยโสมนัสสินทริย์ รูปนี้เกิดขึ้นด้วยโทมนัสสินทริย์ รูปนี้เกิด
ขึ้นด้วยอุเบกขินทริย์ ภิกษุนั้นมีจิตอื่นอบรมแล้วอย่างนั้น บริสุทธิ
ผ่องแผ้ว ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ เธอย่อมกำหนดรู้ใจ
ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นด้วยใจของตน คือ จิตมีราคะก็รู้ว่า จิตมีราคะ
หรือจิตปราศจากราคะก็รู้ว่า จิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ว่า จิตมี
โทสะ หรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ว่า จิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้
ว่า จิตมีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะก็รู้ว่า จิตปราศจากโมหะ จิต
หตถุ์ก็รู้ว่า จิตหตถุ์ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ว่า จิตฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหรรค
ก็รู้ว่า จิตเป็นมหรรค หรือจิตไม่เป็นมหรรคก็รู้ว่า จิตไม่เป็นมหรรค
จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้
ว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่า จิตเป็นสมาธิ หรือจิตไม่
เป็นสมาธิก็รู้ว่า จิตไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่า จิตหลุดพ้น หรือ
จิตไม่หลุดพ้นก็รู้ว่า จิตไม่หลุดพ้น จิตน้อมไปก็รู้ว่า จิตน้อมไป หรือ
จิตไม่น้อมไปก็รู้ว่า จิตไม่น้อมไป.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดจริยา
วิญญานหลายอย่าง หรืออย่างเดียว ด้วยความแผ่ไปแห่งจิต ๓ ประเภท

พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 976
และด้วยสามารถความส่องไสแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เป็นเจโตปริยญาณ.

๕๒. อรรถกถาเจโตปริยญาณนิเทศ

[๒๕๕] พึงทราบวินิจฉัยในเจโตปริยญาณนิเทศ ดังต่อไปนี้
บทว่า โส เอว ปชานาติ- ภิกษุ นั้นย่อมรู้อย่างนี้ ความว่า
บัดนี้พระสารีบุตรเถระจะยกวิธีที่ควรกล่าวขึ้นแสดง.

บทมีอาทิว่า อิถุ รูป โสมนัสสันตริยสมุฏจติ - รูปนี้เกิดขึ้นด้วยโสมนัสสันตริยเป็นวิธีอันภิกษุผู้เพ่ง เป็นอาที่กรรมิกควรปฏิบัติอย่างไร ? อันภิกษุผู้เพ่งประสงค์จะยังญาณนั้นให้เกิดขึ้น ควรให้ทิพจักขุญาณเกิดก่อน. เพราะเจโตปริยญาณนั้นย่อมสำเร็จด้วยสามารถแห่งทิพจักขุ. ญาณนั้นเป็นบริกรรมของทิพจักขุนั้น. เพราะฉะนั้นภิกษุ นั้นเจริญอาโลกกสิณเห็นสีของโลหิตอันเป็นไปอยู่ เพราะอาศัยหทัยรูปของตนอื่นด้วยทิพจักขุจึงควรแสวงหาจิต. เพราะโลหิตนั้นเมื่อกุศลโสมนัสยังเป็นไปอยู่ ย่อมมีสีแดงคล้ายสีของลูกไทรสุก. เมื่ออกุศลโสมนัสยังเป็นไปอยู่ โลหิตนั้นย่อมมีสีขุ่นมัว. เมื่อโสมนัสยังเป็นอยู่ ย่อมมีสีดำขุ่นมัวเหมือนสีลูกหว้าสุก. เมื่อกุศลอุเบกขายังเป็นไปอยู่ ย่อมมีสีใสเหมือนน้ำมันงา. เมื่ออกุศลอุเบกขายังเป็นไปอยู่ โลหิตนั้นย่อมขุ่นมัว. เพราะฉะนั้น ภิกษุ นั้นเห็นสีโลหิตหทัยของคนอื่นว่า

รูปนี้เกิดขึ้นด้วยโสมนัสสินทริย์. รูปนี้เกิดขึ้นด้วยโทมนัสสินทริย์ รูปนี้
เกิดขึ้นด้วยอุเบกขินทริย์ดังนี้ แล้วแสวงหาจิตควรทำเจโตปริยญาณให้มี
กำลัง. เพราะเมื่อเจโตปริยญาณนั้นมีกำลังอย่างนี้ ภิกษุย่อมรู้จักอันมี
ประเภทเป็นกามาวจรเป็นต้น แม้ทั้งหมดโดยลำดับ ก้าวไปจากจิตสู่อจิต
เว้นการเห็นรูป (สี) ของหทัย. แม้ในอรรคกถาท่านก็กล่าวไว้ว่า

ถามว่า ผู้ประสงค์จะรู้จักของผู้อื่นในรูปภาพ

ย่อมเห็นหทัยรูปของใคร ? ย่อมแลดูความวิการ

แห่งอันทริย์ของใคร ? ตอบว่าไม่แลดูของใคร ๆ

นี้เป็นวิสัยของผู้มีฤทธิ์ คือ ภิกษุคำนึงถึงจิตในที่

ไหน ๆ ย่อมรู้จัก ๑๖ ประเภท. กันนี้เป็นกถาด้วย

อำนาจแห่งการไม่ทำความยึดมั่น^๑.

บทว่า **ปรสตุตานํ** - แห่งสัตว์อื่น คือ แห่งสัตว์ที่เหลือเว้นตน.

บทว่า **ปรปฺปคฺคณานํ** แห่งบุคคลอื่น แม้บทนี้ก็มีตัวอย่าง
เดียวกับบทว่า **ปรสตุตานํ** นี้ แต่ท่านกล่าวความต่างกันด้วยความ
ไพเราะแห่งเทศนา และด้วยพยัญชนะ ด้วยสามารถเวไนยสัตว์.

บทว่า **เจตสา เจโต ปริจฺจ ปชานาติ** - กำหนดรู้ใจด้วย
ใจ คือ กำหนดรู้ใจของสัตว์เหล่านั้น ด้วยใจของตนโดยประการต่าง ๆ

๑. วิสุทฺธิมรรค เล่ม ๒ หน้า ๒๔๗ - ๘.

ด้วยอำนาจจิตมีราคะเป็นต้น. วา ศัพท์ ในบทมีอาทิว่า สราคัม วา เป็น
สมุจจยัตถะ คือ อรรถว่ารวบรวม.

ในบทนั้น จิตสหระคด้วยโลกะ ๘ อย่าง ชื่อว่าจิตมีราคะ.
กุศลจิตและอัปยาคจิตเป็นไปในภูมิ ที่เหลือชื่อว่าจิตปราศจากราคะ.

ส่วนจิต ๔ ดวงเหล่านี้ คือ จิตที่สหระคด้วยโทมนัส ๒ ดวง
จิตที่สหระคด้วยวิจิกิจณาและอุทธัจจะ ๒ ดวง ไม่สงเคราะห์เข้าในทุกะ
นี้. แต่พระเถระบางพวกสงเคราะห์จิตแม่เหล่านี้ ด้วยบทว่า วิตราก
- ปราศจากราคะ.

ส่วนจิตสหระคด้วยโทมนัส ๒ อย่าง ชื่อว่าจิตมีโทสะ. กุศลจิต
และอัปยาคจิต เป็นไปในภูมิ ๔ แม่ทั้งหมด ชื่อว่าจิตปราศจากโทสะ.
อกุศลจิต ๑๐ ที่เหลือไม่สงเคราะห์เข้าในทุกะนี้. แต่พระเถระบางพวก
สงเคราะห์อกุศลจิตแม่เหล่านี้นด้วยบทว่า วิตโทส - ปราศจากโทสะ.

แต่ในบทนี้ว่า สโมหัม วิตโมหัม - จิตมีโมหะ จิตปราศจาก
โมหะ สองบทนี้สหระคด้วยวิจิกิจณาและอุทธัจจะ ด้วยสามารถเป็น
เอกเหตุกะของโมหะ ชื่อว่าจิตมีโมหะ. อกุศลจิตแม่ ๑๒ อย่าง พึงทราบ
ว่า ชื่อว่าจิตมีโมหะ เพราะโมหะเกิดในอกุศลทั้งหมด. กุศลและอัปยาคฤ
ที่เหลือเป็นจิตปราศจากโมหะ.

ส่วนจิตที่เนื่องด้วยถีนมิทธะเป็นจิตหคหุ่ จิตที่เนื่องด้วยอุท-
ธัจจะ เป็นจิตฟุ้งซ่าน.

รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต เป็นจิตมหรคต. จิตเป็นไปในภูมิ
๓ แม้ทั้งหมดเป็นจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า. โลกุตระจิตเป็นจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า

จิตที่ถึงอุปจาระและจิตถึงอัปปนา เป็นจิตมีสมาธิ. จิตที่ไม่ถึง
ทั้งสองอย่างนั้นเป็นจิตไม่มีสมาธิ.

จิตที่ถึงตทังควิมุตติ วิกขัมภณวิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัส-
สัทธวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ เป็นจิตพ้นแล้ว. จิตที่ไม่ถึงวิมุตติ ๕ นี้
พึงทราบว่าเป็นจิตยังไม่พ้นแล้ว.

ภิกษุผู้ได้เจโตปริยญาณ ย่อมรู้จิตแม้มีประเภท ๑๖ อย่าง

ปฤชชนทั้งหลายย่อมไม่รู้มรรคจิต และผลจิต ของพระอริยะ
ทั้งหลาย. แม้พระอริยะชั้นต่ำ ก็ไม่รู้มรรคจิต และผลจิต ของพระ-
อริยะชั้นสูง ๆ แต่พระอริยะชั้นสูง ๆ ย่อมรู้จิตของพระอริยะชั้นต่ำ ๆ ด้วย
ประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาเจโตปริยญาณนิกาย

บุพเพนิวาสานุสติญาณนิตเทศ

[๒๕๖] ปัญญาในการกำหนดธรรมทั้งหลาย อันเป็นไปตาม
ปัจจัยด้วยสามารถความแผ่ไปแห่งกรรมหลายอย่างหรืออย่างเดียว เป็น
บุพเพนิวาสานุสติญาณอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมเจริญอุทฺธิบาทอันประกอบด้วยสมาธิยัง
ด้วยฉันทะและสังขารอันเป็นประธาน ฯลฯ ครั้นแล้วย่อมรู้ชัดอย่างนี้
ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็ย่อมมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น คือ
เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพ-
ายตนะ เพราะสพายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย
จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย
จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึง
มีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์
โทมนัสและอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้ ภิกษุนั้นมีจิตอบรมแล้วอย่างนั้น บริสุทธี ผ่องแผ้ว
ย่อมโน้มมน้อมจิตไปเพื่อบุพเพนิวาสานุสติญาณ เธอย่อมระลึกถึงชาติ
ก่อนได้เป็นอันมาก คือ ระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติ
บ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติ

บ้าง สีสิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสน
ชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏ์ก็เป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏ์ก็เป็นอันมาก
บ้าง ตลอดสังวัฏฏ์วิวัฏฏ์ก็เป็นอันมากบ้าง ว่าในชาติโน้นเราได้มีชื่อ
อย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น
ได้เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจุติจาก
ชาตินั้นแล้ว ได้ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้นเราก็ได้มีชื่ออย่างนี้
มีโคตรอย่างนี้ มีผิวพรรณอย่างนี้ มีอาหารอย่างนี้ ได้เสวยสุขเสวย
ทุกข์อย่างนี้ ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านี้ ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว ได้มา
เกิดในภพนี้ เขื่อย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ
พร้อมทั้งอุทเทส ด้วยประการฉะนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดธรรม
อันเป็นไปตามปัจจัย ด้วยสามารถการแผ่ไปแห่งกรรมหลายอย่างหรือ
อย่างเดียว เป็นบุพเพนิวาสานุสติญาณ.

๕๓. อรรถกถาบุพเพนิวาสานุสติญาณนิตเทส

[๒๕๖] พึงทราบวินิจฉัยในบุพเพนิวาสานุสติญาณนิตเทส ดัง
ต่อไปนี้. บทมีอาทิว่า เอว ปหานติ - ภิกษุรู้ชัดอย่างนี้ พระสารี-

บุตรเถระกล่าวเพื่อแสดงวิธีให้เกิดอิทธิบาทนั้น แก่ผู้ใคร่เพื่อยังบุพเพนิวาสานุสติญาณให้เกิดแก่จิตที่อบรมแล้วในอิทธิบาท ๔.

จริงอยู่ ภิกษุครั้งเห็นปฏิจสมุปบาทโดยลำดับแล้ว ย่อมเห็นความสังเขปแห่งผลอันเกิดขึ้นแล้ว กล่าวคือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา.

ย่อมเห็นความสังเขปแห่งเหตุ กล่าวคือ กรรม กิเลสในภพก่อน อันเป็นปัจจัยแห่งความสังเขปของผลนั้น.

ย่อมเห็นความสังเขปแห่งผลในภพก่อนอันเป็นปัจจัยแห่งความสังเขปแห่งเหตุนี้.

ย่อมเห็นความสังเขปแห่งเหตุในภพที่ ๓ อันเป็นปัจจัยแห่งความสังเขปแห่งผลนั้น.

ย่อมเห็นเบื้องหน้าของชาติ ด้วยการเห็นปฏิจสมุปบาทอย่างนี้. การมโนสิการปฏิจสมุปบาท มีอุปการะมากแก่บุพเพนิวาสานุสติญาณ ด้วยประการฉะนี้.

ในบทเหล่านั้นบทนี้ว่า อิมสฺมี สติ อํ โหติ, อิมสฺสุป-
ปาทา อํ อูปุชฺชติ - เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ย่อมมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น
สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เป็นคำยกขึ้นขยายความของปฏิจสมุปบาท. หากถามว่า
เมื่อสำเร็จความด้วยคำอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งบทเหล่านั้น. เพราะเหตุไร
จึงกล่าวเป็น ๒ อย่าง. ตอบว่า เพราะมีความต่างกันโดยอรรถ.

บทว่า อิมสฺมี สติ - เมื่อสิ่งนี้มี คือ เมื่อปัจจัยนี้มีอยู่. บทนี้กล่าวทั่วไปของปัจจัยทั้งหมด.

บทนี้ว่า อิทํ โหติ - สิ่งนี้ย่อมมี คือ สิ่งนี้ย่อมเกิดขึ้นเพราะปัจจัย. บทนี้กล่าวทั่วไปของสิ่งที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยทั้งหมด. ด้วยคำทั้งสี่นี้ อเหตุกภาวะเป็นอันท่านปฏิเสธแล้ว เพราะธรรมเหล่าใดเกิดเพราะปัจจัย ไม่เกิดเพราะไม่มีปัจจัย ธรรมเหล่านั้นไม่ชื่อว่าอเหตุกะ-

บทว่า อิมสฺสุปปาท - เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น คือ เพราะเหตุปัจจัยเกิดขึ้น. บทนี้เป็นคำกล่าวแสดงความต่างแห่งความเกิดขึ้นของปัจจัยทั้งหมด.

บทนี้ว่า อิทํ อุปฺปชฺชติ - สิ่งนี้ย่อมเกิดขึ้น คือ สิ่งนี้มีปัจจัยเกิดขึ้นจึงเกิด. บทนี้กล่าวแสดงถึงความที่ปัจจัยทั้งหมดเกิดขึ้น จึงเกิดขึ้นต่อแต่นั้นไป. ด้วยคำทั้งสี่นี้ สัสสภาวะและอเหตุกภาวะเป็นอันท่านปฏิเสธแล้ว เพราะธรรมเหล่าใดมีเกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้นไม่เที่ยงเพราะฉะนั้น ท่านจึงอธิบายไว้ว่า เมื่อความที่ธรรมทั้งหลายมีเหตุมีอยู่ ธรรมเหล่านั้นมีความไม่เที่ยงเป็นเหตุ มิใช่มีบุรุษเป็นปกติเป็นต้นซึ่งสมมติว่าเที่ยงในโลกเป็นเหตุ.

บทว่า ยทิตํ เป็นคำชี้แจงอรรถที่ควรชี้แจง.

ในบทนี้ว่า อวิชาปจฺจยา สงฺขารา - เพราะอวิชาเป็นปัจจัย

จึงมีสังขาร มีอธิบายดังต่อไปนี้ ผลเกิดขึ้นเพราะอาศัยสิ่งใด สิ่งนั้นก็เป็นอย่างนี้.

บทว่า ปฏิจ- อาศัย คือ ไม่พราก. อธิบายว่า ไม่บอกคืน.

บทว่า เติ คือ ย่อมเกิดขึ้นและย่อมเป็นไป. อีกอย่างหนึ่ง มีอรรถว่าเป็นอุปการะ เป็นปัจจัย. อวิชชานั้นด้วยเป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนี้ ชื่อว่าอวิชาเป็นปัจจัย. เพราะฉะนั้น ควรประกอบว่า อวิชาปัจจุยา สงขารา สมุทวนติ- เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร. พึงทำการประกอบ สมุทวนติ ศัพท์ แม้ด้วยบทที่เหลือ.

อนึ่ง ในบทว่าโสกะเป็นต้น มีความดังต่อไปนี้. ความเข้าใจ ชื่อว่า โสกะ. ความคร่ำครวญ ชื่อว่า ปริเทวะ. สิ่งทีสิ้นไปได้ยาก ชื่อว่า ทุกขะ หรือสิ่งน่ากลัว ๒ อย่าง คือ ด้วยสามารถแห่งความเกิด และความตั้งอยู่ ชื่อว่า ทุกข์. ความเสียใจ ชื่อว่า โทมนัส. ความแค้นใจยิ่ง ชื่อว่า อุปายาส.

ในบทนี้ว่า สมุทวนติ- ย่อมมี คือ ย่อมเกิด.

บทว่า เอว เป็นบทแสดงนัยที่แสดงแล้ว. ด้วยบทนั้น พระสารีบุตรเถระแสดงว่า ด้วยเหตุมีอวิชาเป็นต้น. มิใช่ด้วยลัทธิทั้งหลาย มีพระเจ้าสร้างขึ้นเป็นต้น.

บทว่า เอตสฺส คือ ตามที่กล่าวแล้ว.

บทว่า เกลวสุต - ทั้งสิ้น คือ ไม่มีปน หรือสิ้นเชิง.

บทว่า ทุกขกฺขนุสฺส คือ กองทุกข์. มิใช่แห่งสัตว์ มิใช่แห่งสุข และความงามเป็นต้น.

บทว่า สมุทโย คือ เกิด. บทว่า โหติ คือมี

ในบทเหล่านั้น อวิชาเป็นอย่างไร ? คือ ความไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้ทุกข์สมุทัย ไม่รู้ทุกข์นิโรธ ไม่รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ไม่รู้ที่สุดเบื้องต้น ไม่รู้ที่สุดเบื้องปลาย ไม่รู้ทั้งที่สุดเบื้องต้นทั้งที่สุดเบื้องปลาย ไม่รู้ในธรรมอันอาศัยกันเกิดขึ้น คือ อิทัปปัจจยตา - สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้.

สังขารเป็นอย่างไร ? คือ ปุญฺญาภิสังขาร อปุญฺญาภิสังขาร อาเนญฺยาภิสังขาร, กายสังขาร วจิตฺตสังขาร, กามาวจรกฺุสฺสเจตนา ๘ รูปาวจรกฺุสฺสเจตนา ๕ ชื่อว่าปุญฺญาภิสังขาร, อกฺุสฺสเจตนา ๑๒ ชื่อว่าอปุญฺญาภิสังขาร, อรูปาวจรกฺุสฺสเจตนา ๕ ชื่อว่าอาเนญฺยาภิสังขาร. กายสัณฺเณเจตนา ชื่อว่ากายสังขาร. วจิตฺตเจตนา ชื่อว่าวจิตฺตสังขาร. มโนสัณฺเณเจตนา ชื่อว่าจิตตสังขาร.

ในข้อนี้พึงมีคำถามว่า จะพึงรู้ข้อนี้ได้อย่างไรว่าสังขารเหล่านั้นย่อมมีเพราะอวิชาเป็นปัจจัย. รู้ได้เพราะความมีอวิชา. จริงอยู่ ความไม่รู้ กล่าวคือ อวิชาในทุกข์เป็นต้น อันภิกษุใดละไม่ได้แล้ว.

ภิกษุ นั้น ยึดถือสังขารทุกข์ด้วยสำคัญว่าเป็นสุขด้วยไม่รู้ในทุกข์ และในที่สุดเบื้องต้นเป็นต้นมาก่อน แล้วปรารภสังขาร ๓ อย่างอันเป็นเหตุแห่งทุกข์นั้น. ภิกษุสำคัญโดยเป็นเหตุแห่งสุขปรารภสังขารทั้งหลาย อันเป็นบริวารของตัณหา แม้เป็นเหตุแห่งทุกข์ด้วยไม่รู้ในสมุทัย.

อนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีความสำคัญในการดับทุกข์ อันเป็นคติพิเศษ แม้มิใช่เป็นความดับทุกข์ด้วยไม่รู้ในนิโรธและมรรค และเป็นผู้มีความสำคัญในนิโรธและมรรคในตัณหาและตบะเพื่อความไม่ตายเป็นต้น แม้มิใช่เป็นมรรคแห่งนิโรธ ปรารภความดับทุกข์ ย่อมปรารภสังขารทั้งหลาย แม้ ๓ อย่าง โดยมีตัณหาและตบะเพื่อความไม่ตายเป็นต้นเป็นประธาน.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุ นั้น ไม่รู้ทุกข์ กล่าวคือ ผลบุญแม้เกลือกกลั้วด้วยโทษไม่น้อยมีชาติ ชรา โรค มรณะเป็นต้น โดยวิเศษเพราะไม่รู้การไม่ละในสังขาร ๔ ด้วยวิชชา นั้น โดยความเป็นทุกข์ย่อมปรารภบุญญาภิสังขารอันมีประเภทเป็นกายสังขาร วีสังขารและจิตสังขาร เพื่อบรรลुทุกข์นั้น คุณผู้ใดรณางเทพอัปสรปรารภการเกิดเป็นเทวดา ฉะนั้น. แม้ไม่เห็นความเป็นทุกข์ คือ ความแปรปรวนและความเป็นสิ่งมีความขึ้นขมน้อย อันเกิดจากความเร่าร้อนใหญ่หลวงในที่สุดแห่งผลบุญนั้น แม้สมมติว่าเป็นความสุข ย่อมปรารภบุญญาภิสังขารมีประการดังกล่าว

แล้วอันมีทุกข์นั้นเป็นปัจจัย คุณก็แตกปรารถถึงการตกไปในเปลวไฟ
ฉะนั้น. และคุณบุคคลอยากหยาดน้ำผึ้ง ปรารถนาการเลิคมคัสตราอัน
ฉาบไว้ด้วยน้ำผึ้ง ฉะนั้น. ไม่เห็นโทษในทุกข์พร้อมวิบาก มีการเสพ
ความเป็นต้น ปรารถนอปุณฺณาสังขารแม้เป็นไปในทวาร ๓ ด้วยความ
สำคัญว่าเป็นสุข และเพราะถูกกิเลสครอบงำ คุณก็อ่อนปรารถนา
เล่น کود ฉะนั้น. และคุณคนอยากตายปรารถนาการกินยาพิษ ฉะนั้น.
ไม่รู้ความที่สังขารเป็นทุกข์ เพราะความแปรปรวนในวิบากอันไม่มีรูป
ปรารถนาอนุชาริสังขาร อันเป็นจิตตสังขารด้วยความเห็นผิดว่าเที่ยง
เป็นต้น คุณคนหลงทิศปรารถนาการเดินทางมุ่งหน้าไปเมืองปีศาจฉะนั้น
เพราะความเป็นสังขารโดยมีอวิชชา มิใช่เพราะความไม่มี. ฉะนั้น
ควรรู้บทนี้ว่า อิม สงฺขาร อวิชฺชาปจฺจยา โหนติ - สังขารเหล่านี้
มีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ด้วยประการฉะนี้.

ในบทนี้พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า เราจะถือเอาบทนี้ก่อนว่า
อวิชชา สงฺขารานํ ปจฺจโย - อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย.
ก็อวิชชาอย่างเดียวก่อนหรือเป็นปัจจัยแห่งสังขาร หรือว่า แม้
อย่างอื่นเป็นปัจจัยก็มี. อนึ่ง ผิดว่า ในบทนี้ อวิชชาอย่างเดียวก่อน
เป็นปัจจัย วาตะอันเป็นเหตุอย่างเดียว ย่อมมีหรือ. เมื่อเป็นเช่นนั้น
แม้อย่างอื่นก็ย่อมมี. การชี้แจงเหตุเดียวว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
จึงมีสังขารดังนี้จะไม่เกิดขึ้นได้. ไม่เกิด เพราะเหตุไร? เพราะ

เอกํ น เอกโต อิธ นานกมเนกโตปิ โน เอกํ

ผลมตฺถิ อตฺถิ ปน เอกเหตุผลทีปเน อตฺโถ.

ในโลกนี้ ผลอย่างเดียว ย่อมมีเพราะเหตุ
อย่างเดียวกัหาไม่ ผลหลายอย่าง ย่อมมีเพราะเหตุ
อย่างเดียวกัหาไม่ ผลอย่างเดียว ย่อมมีเหตุหลาย
อย่างกัหาไม่ แต่ประโยชน์ในการแสดงเหตุและผล
แต่ละอย่างมีอยู่.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเหตุและผลอย่างเดียวกัหา
นั้น โดยความสมควรแก่ความเหมาะสมแห่งเทศนา และแก่เวไนยสัตว์
เพราะเป็นประธานในที่ทุกแห่ง เพราะปรากฏในที่ทุกแห่ง. เพราะ
ทั่วไปในที่ทุกแห่ง. ฉะนั้น พึงทราบว่ อวิชชาในที่นี้ แม้เมื่อเป็น
เหตุแห่งสังขารอันมีวัตถุเป็นอารมณ์ และธรรมเกิดร่วมกันเป็นต้นเหล่า
อื่น ท่านก็แสดงโดยความเป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะความเป็น
ประธานในบทว่า อวิชชาเป็นเหตุแห่งเหตุของสังขารมีต้นหาเป็นต้น
แม้เหล่าอื่นเพราะบาลีว่า อสฺสาทานุปสฺสฺสโน ตณฺหา ปวทุตฺเต^๑
ต้นหาย่อมเจริญแก่ผู้เห็นความชื่นชม และว่ อวิชชา สมุทฺยา
อาสวสมุทโย^๒-เพราะอวิชชาเป็นสมุทัย อาสวะจึงเกิด. เพราะ

๑. ถึ . นี. ๑๖/๑๕๗. ๒. ม. มุ. ๑๒/๑๓๐.

ปรากฏในพระบาลีว่า อวิหฺวา ภิกฺขเว อวิหฺชาคฺโค ปุณฺณภิกฺสข-
ารมฺปิ อภิสฺสขโรติ - คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ไม่รู้ไปสู่อวิชา
ย่อมปรุ้งแต่ง แม้ปุณฺณภิกฺสขาร และเพราะความไม่ทั่วไป. อนึ่ง
พึงทราบประโยชน์ ในการแสดงเหตุผลอย่างหนึ่ง ๆ ในที่ทั้งปวง ด้วย
การปกปิดการแสดงเหตุผลอย่างหนึ่ง ๆ นั้นนั่นแหละ.

ในบทนี้พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น ความ
ที่อวิชชามีโทษเป็นผลไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียวเป็นปัจจัยแห่งปุณฺญา.
ภิกฺสขารและอานนฺตฺยาภิกฺสขารจะถูกต้องได้อย่างไร. เพราะอ้อยย่อมไม่
เกิดขึ้นจากพืชสะเดาได้. จักไม่ถูกต้องได้อย่างไร. เพราะในโลก

วิรุฑฺโธ จาวิรุฑฺโธ จ สติสสทฺธิโส ตถา

ธมฺมานํ ปจฺจโย ลฺหิฑฺโธ วิปกา เอว เต จ น.

ธรรมทั้งหลายที่สำเร็จเป็นปัจจัยแล้ว ผิดฐานะ

กันก็มี เหมือนกันก็มี อนึ่ง เป็นเช่นเดียวกันและ

ไม่เป็นเช่นเดียวกันก็มี ธรรมเหล่านั้นหาใช่วิปาก

อย่างเดียวไม่.

ด้วยประการฉะนี้พึงทราบว่า อวิชชาจึงเป็นผลไม่น่าปรารถนา
โดยส่วนเดียวด้วยสามารถวิปาก. อวิชชาแม้มีโทษด้วยสามารถสภาวะ
ก็ยังเป็นปัจจัยด้วยสามารถเป็นปัจจัยแห่งความผิดและไม่ผิดโดยฐานะกิจ

และสภาวะตามสมควรแก่ปัญญาภิสังขารเป็นต้นเหล่านั้นทั้งหมด และ
ด้วยสามารถเป็นปัจจัยเหมือนกันและไม่เหมือนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง

บุคคลใดหลงไปในสงสารอันมีจุติ และอุปบัติ
ในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลาย และในธรรมอัน
อาศัยกันเกิดขึ้น.

บุคคลนั้นย่อมตกแต่งสังขาร ๓ อย่างเหล่านั้น
เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขาร ๓ เหล่านั้น.

เหมือนคนตาบอดแต่กำเนิดไม่มีผู้นำไป บาง
ครั้งก็ไปถูกทาง บางครั้งก็ไปนอกทางฉันใด.

คนพาล เมื่อท่องเที่ยวไปในสงสารไม่มีผู้แนะ-
นำ ก็ฉันนั้น. บางครั้งก็ทำบุญ บางครั้งก็ทำบาป.

เมื่อใดคนนั้นรู้ธรรมแล้วตรัสรู้ริยสัจ เมื่อئัน
จัดเที่ยวไปอย่างผู้สงบ เพราะอวิชาสงบ.

บทว่า สงขารปจฺจุยา วิญญาณํ - เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึง
มีวิญญาณ ความว่า กองวิญญาณมี ๖ คือ จักขุวิญญาณ ๑ โสต-
วิญญาณ ๑ ฆานวิญญาณ ๑ ชิวหาวิญญาณ ๑ กายวิญญาณ ๑ มโน-
วิญญาณ ๑ ในวิญญาณเหล่านั้น จักขุวิญญาณมี ๒ อย่าง คือ กุศล-

วิปาก ๑ อกุศลวิปาก ๑. โสทวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน
กายวิญญานก็เหมือนกัน. มโนวิญญานมี ๒๒ คือ วิปากมโนธาตุ ๒.
อเหตุกมโนวิญญานธาตุ ๓. สเหตุกวิปากจิต ๘. รูปาวจรวิปากจิต ๕.
อรูปาวจรวิปากจิต ๔. วิญญานทั้งหมดเป็นโลกียวิปากวิญญาน ๓๒ ด้วย
ประการดังนี้.

ในข้อนี้พึงมีคำถามว่า จะพึงรู้ได้อย่างไรว่าวิญญานมีประการ
ดังกล่าวนี้ มีเพราะสังขารเป็นปัจจัย. เพราะไม่มีวิปากในความที่ไม่ได้
สะสมกรรมไว้. จริงอยู่ วิปากนี้ย่อมไม่เกิดในเพราะความไม่มีกรรมที่
สะสมไว้. ฉะนั้น พึงเกิด. วิปากทั้งหมดของกรรมทั้งปวงพึงเกิด. แต่วิปาก
ทั้งปวงไม่เกิด เพราะฉะนั้น พึงรู้ข้อนี้ว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัย
วิญญานจึงมี.

จริงอยู่ วิญญานนี้ทั้งหมดย่อมเป็นไป ๒ ส่วน ด้วยสามารถ
ปฏิสนธิที่เป็นไป. ในวิญญานนั้น วิญญาน ๑๓ เหล่านี้ คือ วิญญาน
๕ อย่างละ ๒ มโนธาตุ ๒ เหตุกมโนวิญญานธาตุ สหรัคด้วยโสสม-
นัส ๑. ย่อมเป็นไปในความเป็นไปในปัจจุวัตรภพ. วิญญาน ๑๕ ที่
เหลือย่อมเป็นไปในอดีตกาลบ้าง ในปฏิสนธิบ้างตามสมควรในภพ ๓.

ลหุรูปปัจจุยมติ ฐมม - มตฺตเมตฺถ ฆวนฺตรมฺเปติ

นาสุส ตโต สงฺกนฺติ น ตโต เหตุ วนา โหติ.

วิญญานนี้เป็นเพียงธรรมได้ปัจจัยแล้ว ย่อม
เข้าถึงภพอื่นด้วยประการฉะนี้ ความเคลื่อนไปจาก
ภพ ย่อมไม่มีแก่วิญญานนั้น วิญญานเว้นเหตุจาก
ภพนั้นก็ไม่ได้.

ท่านอธิบายว่า วิญญานนี้เกิดขึ้นเพียงอาศัยรูปธรรมและอรุ-
ธรรมเป็นปัจจัยอันได้แล้ว ย่อมเข้าถึงภพอื่น มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะด้วย
ประการฉะนี้ อนึ่ง ความเคลื่อนจากภพในอดีตมาในภพนี้ของวิญญาน
นั้นก็ไม่มี ความปรากฏของวิญญานในโลกนี้ เว้นเหตุจากภพอดีตก็มี
ไม่ได้. อนึ่ง ในบทนี้ท่านกล่าวว่า การจุติโดยการเคลื่อนไปมีก่อน.
การปฏิสนธิโดยการสืบท่อระหว่างภพเป็นต้น มีภายหลัง.

ในบทนี้พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า เมื่อมีความไม่เคลื่อนไป
ปรากฏอย่างนี้ จะพึงมีผลของสิ่งอื่นโดยความเป็นอื่น เพราะจันทรใน
อัททภพนุชยนี้ดับไป เพราะกรรมอันเป็นปัจจัยของผลไม่ไปในวิญ-
ญานนั้น มิใช่หรือ. อนึ่ง เมื่อไม่มีผู้เสพ ผลจะพึงมีแก่ใครเล่า.
เพราะฉะนั้น วิธีนี้จึงไม่งาม.

ท่านกล่าวไว้ในบทนี้ว่า

สนฺตฺตานํ ยํ ผลํ เอตํ นานฺตฺตํ น จ อญฺญโต

พีหํ อภิสฺสฺสํ อตฺตสฺสํ อตฺตสฺสํ สาสโก.

ผลใดในสันดาน ผลนี้มีโทษของกรรมอื่น

และไม่มีแต่กรรมอื่น การปรุงแต่งพืชทั้งหลายเป็น
ข้อพิสูจน์เนื้อความนี้.

ผลสุสุปติยา เอว สิทฺธา ญฺญชฺชสมฺมุติ

ผลุปปาเทน รุกฺขสุตฺต ยถา ผลติสมฺมุติ.

สมมติว่า บุคคลผู้เสวยสำเร็จ เพราะความ
เกิดขึ้นแห่งผล ก็เหมือนกับสมมติว่า ต้นไม้ย่อม
ผลิผล เพราะความเกิดขึ้นแห่งผล.

แม้ผู้ใดพึงกล่าวว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ สังขารเหล่านี้มีอยู่ก็ตาม
ไม่มีอยู่ก็ตาม พึงเป็นปัจจัยแก่ผล. อนึ่ง ผิดว่า มีอยู่ในขณะเป็นไป
นั้นแหละ ก็พึงเป็นวิบากแห่งสังขารเหล่านั้น. ครั้นไม่มีอยู่ สังขาร
ทั้งหลาย พึงนำมาซึ่งผลเป็นนิจทั้งก่อนและหลังจากความเป็นไป. ปัญหา
กรรมนั้นพึงตอบกะผู้นั้นอย่างนี้ว่า

กฏฺตุตา ปจฺจยา เอเต น จ นิจฺจผลาวหา

ปาฏฺฐิโลกาทิกํ ตตฺถ เวทิตพฺพํ นิทฺตฺสนํ .

สังขารเหล่านี้เป็นปัจจัยเพราะกระทำ มีไว้
นำมาซึ่งผลเป็นนิจเลย ในเรื่องนั้น พึงทราบเรื่อง
นายประกันเป็นต้น เป็นตัวอย่าง.

บทว่า วิญญานปัจจุยา นามรูป - เพราะวิญญานเป็นปัจจัย
จึงมีนามรูป ความว่า เวทนา สัญญา สังขาร เป็นนาม. มหาภูต
รูป ๔ และรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นรูป. ธรรม ๒๓ เหล่านี้ได้
รูป ๒๐ คือ วัตถุทสกะ กายทสกะ ในขณะที่แห่งปฏิสนธิของสัตว์
ผู้เกิดในครรภ์ ผู้ไม่มีภาวะ กับสัตว์ผู้เกิดในไข่ และอรุปชั้น ๓^๑
พึงทราบว่า เพราะวิญญานเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป. เพิ่มภาวทสกะ
แห่งสัตว์ผู้มีภาवरูป จึงเป็นธรรม ๓๓.

ธรรม ๔๒ เหล่านี้ คือ รูป ๓๕ คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ
วัตถุทสกะ และชีวิตินทรียนวกะ ในขณะที่แห่งปฏิสนธิของพรหมกายิกา
คือเทพผู้ขึ้นเนื่องในหมู่พรหมเป็นต้น ในบรรดาสัตว์ผู้เป็นโอปปาติกะ
ทั้งหลาย และอรุปชั้น ๓. พึงทราบว่า เพราะวิญญานเป็นปัจจัย จึงมี
นามรูป.

อนึ่ง ในกามภพธรรม ๗๓ เหล่านี้ คือ รูป ๗๐ ได้แก่ จักขุ-
ทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ วัตถุทสกะ
ภาวทสกะ ในขณะที่ปฏิสนธิของโอปปาติกะก็ดี สักเสทชะก็ดี ซึ่งมี
อายตนะบริบูรณ์ตามสภาพ. และอรุปชั้น ๓. ชื่อว่า เพราะวิญญาน
เป็นปัจจัย จึงมีนามรูป. นี่เป็นความยอดเยี่ยม. แต่ด้วยความย่อหย่อน
๑. อรูปชั้น ๓ ได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น.

พึงทราบกำหนดนามรูป เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยในปฏิสนธิเพราะ
ตกลง ๆ ด้วยสามารถแห่งความไม่ปกติของทสกะนั้น ๆ แห่งนามรูป
นั้น ๆ. อรูปชั้น ๓ ของธรรมไม่มีรูป. ชีวิตนทรียนวกะนั้นแหละ
โดยเป็นรูปของธรรมไม่มีสัญญา. ในปฏิสนธิก็มีนัยนี้.

ในบทนั้น พึงมีคำถามว่า ข้อนั้นจะพึงรู้ได้อย่างไร ? ปฏิสนธิ
นามรูป มีวิญญาณเป็นปัจจัยหรือ. ตอบว่า รู้ได้โดยสูตรและโดยยুক্তิ-
ความชอบด้วยเหตุผล. เพราะในสูตร ความที่เวทนาเป็นต้น มีวิญญาณ
เป็นปัจจัย เป็นที่รับรองกันโดยส่วนมากตามนัยมีอาทิว่า ธรรมทั้งหลาย
หมุนเวียนไปตามจิต° แต่โดยยুক্তิว่า

จิตฺตฺเชน หิ รูปเณ อิทฺ ทิฏฺฐเณ สิทฺธติ

อทิฏฺฐสุตาปี รูปสฺส วิญฺญาณํ ปจฺจโย อิติ.

ความจริง วิญญาณย่อมสำเร็จด้วยรูป อัน
เกิดแต่จิตเห็นแล้ว ในที่นี้ วิญญาณเป็นปัจจัยแก่
รูปแม้ที่ไม่เห็น.

บทว่า นามรูปปจฺจยา สพายตฺนํ - เพราะนามรูปเป็นปัจจัย
จึงมีสพายตนะ นามได้กล่าวแล้ว. แต่รูปในที่นี้ โดยนิยมนิ ๑๑ อย่าง
คือ มหาภูตรูป ๔ วัตถุ ๖ ชีวิตนทรีย ๑. आयตนะ ๖ คือ จักข-
๑. อภิ. สํ . ๓๔/๕๕๕.

ยตนะ ๑ โสตายตนะ ๑ ฆณายตนะ ๑ ชิวหายตนะ ๑ กายายตนะ ๑
มนายตนะ ๑.

ในบทนั้น พึงมีคำถามว่า ข้อนั้นจะพึงรู้ได้อย่างไรว่า นามรูป
เป็นปัจจัยแก่สพายตนะ. ตอบว่า รู้ได้เพราะมีในความเป็นนามรูป.
จริงอยู่ อายตนะนั้น ๆ ย่อมมีในความเป็นแห่งนามและรูปนั้น ๆ. มิใช่
มีในที่อื่น.

บทว่า สพายตนะปจฺจยา ผลฺโล - เพราะมีสพายตนะเป็น
ปัจจัย จึงมีผัสสะ ความว่า

ผัสสะอย่างสังเขปมี ๖ อย่าง มีจักขุสัมผัส

เป็นต้น. โดยพิสดารมี ๓๒ อย่าง ดูวิญญูณ.

บทว่า ผลฺลปจฺจยา เวทนา - เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี
เวทนา ความว่า

ท่านกล่าวเวทนา มีจักขุสัมผัสสชาเวทนา

เป็นต้นโดยทวาร เวทนาเหล่านั้นโดยประเภทมี ๖

แต่ในที่นี้เวทนา มี ๓๒.

บทว่า เวทนาปจฺจยา ตณฺหา - เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึง
มีตัณหา ความว่า

ในที่นี้ ท่านแสดงตัณหา ๖ อย่าง โดย

พระเภท มีรูปตัณหาเป็นต้น ตัณหาอย่างหนึ่ง ๆ

รู้กันว่ามี ๓ อย่าง โดยอาการที่เป็นไปในเวทนานั้น.

ผู้มีทุกข์ย่อมปรารถนาสุข ผู้มีสุขย่อมปรารถนาให้ยิ่ง ๆ ไป แต่อุเบกขาเป็นสุขอย่างเดียว เพราะสงบ.

เพราะฉะนั้น ห เวทนา ๓ อย่าง เป็นปัจจัย แก่ตัณหา พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงแสงคุณใหญ่ จึงตรัสว่า เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา.

บทว่า ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน ความว่า อุปาทาน ๔ คือ กามอุปาทาน ๑ ทิฏฐอุปาทาน ๑ สิล্পพศุอุปาทาน ๑ อัคตวาทุอุปาทาน ๑.

บทว่า อุปาทานปจฺจยา ภโว - เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ. ในที่นี้ท่านประสงค์เอากกรรมภพ. แต่ท่านกล่าวอุปปัตติภพ ด้วยการมุ่งถึงศัพท์.

บทว่า ภวปจฺจย ชาติ- เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ คือ ความปรากฏแห่งปฏิสนธิขั้นนี้ เพราะมีกรรมภพเป็นปัจจัย.

ในบทนั้น หากจะพึงมีคำถามว่า ข้อนั้นจะพึงรู้ได้อย่างไรเล่า ว่า ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ. ตอบว่า รู้ได้ เพราะแสดงถึงความต่างกัน มีเลวและประณีตเป็นต้น แม้ในความเสมอกันโดยปัจจัยภายนอก ท่าน

ก็แสดงความต่างกันมีเลวและประณีตเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลายตั้ง ๑๐๐ คู่
แม้ในความเสมอกันแห่งปัจจัยภายนอก มีบิดามารดา เลือดขาว และ
อาหารเป็นต้น. ความต่างกันนั้นมีใช่เป็นเหตุกะ เพราะไม่มีในกาล
ทั้งปวงและแก่สัตว์ทั้งปวง. มีใช่เหตุอื่นจากกรรมภพ เพราะไม่มีเหตุ
อื่นในสันดานภายในของสัตว์ผู้เกิดในกรรมภพนั้น เพราะเหตุนี้ จึง
ชื่อว่า มีกรรมภพเป็นเหตุ. จริงอยู่ กรรมเป็นเหตุแห่งความแปลกกัน
มีความเลวและประณีตเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลาย.

ด้วยเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **กมฺมํ สตุเต**
วิหขติ ยทิทํ หีนปฺปณฺีตตาย° -กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลาย
คือ เพราะความเลวและประณีต.

ในบทมีอาทิว่า **ชาติปจฺจุยา ชรามรณํ** - เพราะมีชาติเป็นปัจจัย
จึงมีชราและมรณะ มีอธิบายดังต่อไปนี้ ฟังทราบไว้ เพราะเมื่อไม่มี
ชาติ ชรามรณะ หรือว่าธรรมมีโสกะเป็นต้น ก็ไม่มี. แต่เมื่อมีชาติ
ชรามรณะและธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น อันเกี่ยวเนื่องกับชรามรณะ
ของคนพาลผู้ถูกทุกขธรรม กล่าวคือ ชรามรณะถูกต้องแล้ว หรือไม่
เกี่ยวเนื่องของคนพาลผู้ถูกทุกขธรรมนั้น ๆ ถูกต้องแล้ว ก็มี. ฉะนั้น ชาติ
นี้จึงเป็นปัจจัยแห่งชรามรณะแห่งโสกะเป็นต้น.

ในบทมีอาทิว่า โส ตถา ภาวิตถน จิตฺเตน - ภิกษุนี้มีจิต
อบรมแล้วอย่างนั้น พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้ บทว่า ปุพฺพเพนิวา-
สานุสฺสติธมาณาย ท่านอธิบายว่า เพื่อบรรลุญาณนั้น คือ ถึง.
บทว่า อนเควหิตํ คือ หลายอย่าง. หลายประการ. หรือเป็นไปแล้ว
พรรณนาแล้ว โดยประการไม่น้อย.

บทว่า ปุพฺพนิวาสํ - ชาติก่อน คือ สันดานที่อยู่ในชาตินั้น ๆ
ทำภพในอดีตที่ใกล้ที่สุดให้เป็นเบื้องต้น. บทว่า อานุสฺสรติ - ย่อมระลึก
ตามไป ๆ ด้วยสามารถลำดับขั้น หรือด้วยสามารถจุติปฏิสนธิ. จริง
อยู่ ขนทั้ง ๖ คือ เดียรธีย์ ๑. สวากขรรมดา ๑. มหาสวาก ๑.
อัครสวาก ๑. พระปัจเจกพุทธเจ้า ๑. พระพุทธเจ้า ๑ ย่อมระลึก
ถึงชาติก่อนนี้ได้.

ในชนเหล่านั้น เดียรธีย์ทั้งหลาย ย่อมระลึกได้ ๔๐ กัป.
ไม่ยิ่งไปกว่านั้น. เพราะเหตุไร เพราะเดียรธีย์มีปัญญาอ่อน. จริงอยู่
ปัญญาของเดียรธีย์เหล่านั้น อ่อนเพราะไม่มีการกำหนดนามรูป.

สวากขรรมดา ย่อมระลึกได้ ๑๐๐ กัปบ้าง ๑,๐๐๐ กัปบ้าง
เพราะมีปัญญาแก่กล้า. มหาสวาก ๘๐ รูป ระลึกได้ แสนกัป.
อัครสวาก ทั้งสองระลึกได้ อสงไขยหนึ่ง กับแสนกัป. พระปัจเจก-
พุทธเจ้า ระลึกได้ สองอสงไขย กับแสนกัป. เพราะอภินิหารของ

พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้น มีประมาณเพียงนี้. แต่ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ระลึกได้ ไม่มีกำหนด.

อนึ่ง เดียรธีย์ทั้งหลาย ระลึกได้ลำดับขั้นเท่านั้น พ้นลำดับไปแล้วไม่สามารถระลึกถึงจุดและปฏิสนธิได้. เดียรธีย์เหล่านั้นระลึกได้ไม่พ้นลำดับขั้น เหมือนคนตาบอดไม่ปล่อยไม้เท้าเดินไปฉะนั้น.

สาวกธรรมดา ระลึกได้แม้ตามลำดับขั้น ย่อมก้าวไปถึงจุดปฏิสนธิ. มหาสาวก ๘๐ รูป ก็อย่างนั้น. ส่วน อัครสาวกทั้งสอง ไม่มีกิจต้องระลึกตามลำดับขั้น คือ เห็นจุดของอตภาพหนึ่งแล้วแล้วย่อมเห็นปฏิสนธิด้วย ย่อมก้าวเลยไปถึงจุดและปฏิสนธิอย่างนี้ คือ ครั้นเห็นจุดของคนอื่นอีก ก็ย่อมเห็นปฏิสนธิด้วย. พระปัจเจกพุทธเจ้า ก็เหมือนกัน. ส่วน พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่มีกิจต้องระลึกตามลำดับขั้น ไม่มีกิจต้องระลึกก้าวไปถึงจุดปฏิสนธิ เพราะว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงปรารถนาฐานะใด ๆ ข้างล่าง คือ ล่วงแล้วก็ดี ข้างบน คือ อนาคตก็ดี ในโกฏิกัมภินน้อยฐานะนั้น ๆ ย่อมปรากฏได้ทีเดียว. เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงย่อโกฏิกัมภินน้อยแล้วปรารถนาฐานะใด ๆ ทรงก้าวเข้าไปในฐานะนั้น ๆ ด้วยสามารถแห่งการก้าวไปของพระพุทธเจ้าผู้สี่หะ. ญาณของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นไปอยู่อย่างนี้ ไม่ติดขัดในชาติในระหว่าง ๆ ย่อมถือเอาฐานะที่ปรารถนาแล้ว ๆ.

ก็บรรดาชนทั้ง ๖ เหล่านี้ระลึกถึงชาติก่อนอยู่ การเห็นชาติ
ก่อนของพวกเขาโดยดี ย่อมปรากฏเช่นกับแสงหิงห้อย. ของสาวก
ธรรมดาเช่นกับแสงประทีป. ของมหาสาวกเช่นกับแสงคบเพลิง. ของ
พระอัครสาวกเช่นกับรัศมีดาวประกายพริ้ว. ของพระปัจเจกพุทธเจ้า
เช่นกับรัศมีพระจันทร์. ของพระพุทธเจ้า ย่อมปรากฏเช่นกับมณฑล
พระอาทิตย์ในสรวงสวรรค์ด้วยรัศมีพันดวง.

การระลึกถึงชาติก่อนของเดียรถีย์ คุณคนตาบอดเดินไปด้วย
ปลายไม้เท้า. ของสาวกธรรมดา คุณเดินไปตามสะพานด้วยไม้เท้า. ของ
พระมหาสาวก คุณเดินไปตามสะพานด้วยลำแข้ง. ของพระอัครสาวก
คุณเดินไปตามสะพานเกวียน. ของพระปัจเจกพุทธเจ้า คุณเดินไปตาม
ทางด้วยกำลังแข้ง. ของพระพุทธเจ้า คุณเดินไปตามทางเกวียนใหญ่.
ก็ในอธิการนี้ ท่านประสงค์เอาการระลึกถึงชาติก่อนของพระสาวก
ทั้งหลาย.

เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เป็นอาทิกกรรมจะประสงค์ระลึกถึงอย่างนี้
กลับจากบิณฑบาตฉันอาหารแล้ว ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ เข้ามาน ๔
ตามลำดับ ครั้นออกจากจุดตมอันเป็นบาทแห่งอภิญา พิจารณา
ปฏิจัมมุปบาทโดยนัยดังกล่าวแล้ว ควรนั่งพิจารณาข้างหลังภิกษุทั้ง
หมด. จากนั้นควรคำนึงถึงกิจที่ทำตลอดคืนวันทั้งคืนตามลำดับ โดย
๑. ฤดูใบไม้ร่วง หรือฤดูสารท คือเทศกาลทำบุญเดือนสิบ

ทบทวนอย่างนี้ คือ ปุอาสนะเข้าไปยังเสนาสนะ เกือบาตรจีวร เวลา
ฉัน เวลามาจากบ้าน เวลาเที่ยวไปบิณฑบาตในบ้าน เวลาเข้าไปสู่บ้าน
เพื่อบิณฑบาต เวลาออกจากวัด เวลาไหว้พระเจดีย์และต้นโพธิ เวลา
ล้างบาตร เวลารับบาตร กระทำกิจตั้งแต่รับบาตรจนถึงล้างบาตร ทำกิจ
ในเวลาใกล้รุ่ง ทำกิจในมัชฌิมยาม ในปฐมยามะ กิจประมาณเท่านี้
ย่อมปรากฏแม้แก่จิตปกติ.

ส่วนจิตในปริกรรมสมาธิ ย่อมปรากฏยิ่งขึ้นไป หากไม่มีอะไร ๆ
ปรากฏในจิตนี้ ควรเข้าฌานเป็นบาทอีก ครั้นออกแล้วจึงควรคำนึงถึง
ด้วยเหตุนี้ จิตจะปรากฏอยู่ในประทีปที่สว่างไสว. ควรคำนึงถึงกิจที่ทำ
ในวันที่สองบ้าง ในวันที่สาม ที่สี่ ที่ห้าบ้าง ในสิบวันบ้าง ในกึ่งเดือน
บ้าง ในเดือนหนึ่งบ้าง ในปีหนึ่งบ้าง ตามลำดับ การทบทวนอย่างนี้
นั้นแหละ. โดยอุบายนี้ คำนึงถึงตลอดปฏิสนธิของตนในภพนี้ คือ
สิบปี ยี่สิบปี พึงคำนึงถึงนามรูปอันเป็นไปในขณะจุติในภพก่อน

จริงอยู่ ภิกษุผู้ฉลาด ครั้นเพิกถอนปฏิสนธิในวาระที่หนึ่งได้แล้ว
ย่อมพอที่จะทำนามรูปให้เป็นอารมณ์. เพราะนามรูปในภพก่อนดับไม่
เหลือ. ในภพนี้นามรูปอื่นเกิด. ฉะนั้น ฐานะนั้นจึงเป็นจุททางปิด
มิดสนิท ที่คนปัญญาทึบเห็นได้ยาก. แม้ด้วยเหตุนี้ก็ไม่ควรทอด
ธุระว่า เราไม่อาจจะเพิกถอนปฏิสนธิ แล้วทำนามรูปให้เป็นอารมณ์ใน

ขณะจุติได้. ควรเข้าฌานอันเป็นบาทนั้นแหละบ่อยๆ ครั้นออกจาก
ฌานแล้ว ควรคำนึงถึงฐานะนั้นๆ.

เพราะเมื่อภิกษุทำอยู่อย่างนี้ ครั้นออกจากฌานอันเป็นบาทแล้ว
ไม่คำนึงถึงฐานะที่คำนึงถึงในกาลก่อน คำนึงถึงปฏิสนธิเท่านั้น เพิก
ถอนปฏิสนธิโดยไม่ชักช้าเพื่อทำนามรูป ในขณะจุติได้เป็นอารมณ์.
เหมือนอย่างบุรุษผู้มีกำลังตัดต้นไม้ใหญ่ เพื่อประโยชน์แก่ซื้อฟ้าเรือน
ยอด แม้ไม่สามารถจะตัดต้นไม้ใหญ่ด้วยคมขวานอันที่อ โดยเพียง
ตัดกิ่งและใบเท่านั้น อย่าทอดธุระควรไปโรงช่างเหล็กให้ลับขวานให้คม
แล้วกลับมาตัดใหม่. เมื่อขวานไม่คมอีก ก็ควรให้ช่างเหล็กลับอีกแล้ว
ฟิงตัด. บุรุษนั้นเมื่อตัดอยู่อย่างนี้ ในไม่ช้าก็จะโค่นต้นไม้ใหญ่ลงได้
เพราะเมื่อตัดได้แล้วๆ ก็ไม่มีต้นไม้ควรตัดอีก และเพราะต้นไม้ที่จะ
ตัดไม่มีแล้ว ฉะนั้น. ญาณที่เป็นไปเพราะทำนามรูปให้เป็นอารมณ์ตั้งแต่
การนั่งลงครั้งสุดท้ายจนถึงปฏิสนธิ ไม่ชื่อว่าบุพเพนิวาสญาณ แต่ญาณ
นั้นชื่อว่า บริกรรมสมาธิญาณ. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ญาณนี้เป็น
อดีตังสญาณบ้าง. คำนั้นหมายถึงรูปาวจร เพราะอดีตังสญาณเป็นรูปา-
วจร จึงไม่ถูก. ก็ในกาลใดมโนทวาราวชชนะก้าวล่วงปฏิสนธิของภิกษุ
นั้นแล้ว ทำนามรูปอันเป็นไปแล้วในขณะจุติให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว
อัปปนาจิตย่อมเกิดขึ้นโดยนัยดังกล่าวแล้ว ในตอนก่อน. ในกาลนั้น

ญาณอันสัมปยุตด้วยจิตนั้นของภิกษุนั้น ชื่อว่า บุปเพนิวาसानุสติญาณ.
ภิกษุย่อมระลึกถึงชาติก่อน ด้วยสติอันสัมปยุตด้วยญาณนั้น.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **เสยฺยถิทํ** เป็นนิบาตลงในอรรถแสดงถึงชนิดที่ปรารภแล้ว. พระสารีบุตรเถระ. เมื่อจะแสดงประเภทแห่งชนิดของบุพเพนิวาสนั้น จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **เอกมฺปิ ชาติ-ชาติ** หนึ่งบ้าง คือ ขันธสันดานอันเนื่องในภพหนึ่ง มีปฏิสนธิเป็นมูล มีจุติเป็นปริโยสาน. ในบทมีอาทิว่า **เทวฺปิ ชาติโย** - สองชาติบ้าง มีนัยนี้.

ในบทมีอาทิว่า **อนเนกฺปิ** **สํ วัฏฏกุปฺเป** - ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมาก มีอธิบายดังต่อไปนี้. **กัปเสียม** ชื่อว่า **สังวัฏฏกัป** เพราะในครั้งนั้นสัตว์ทั้งปวงประชุมกันในพรหมโลก. **กัปเจริญ** ชื่อว่า **วิวัฏฏกัป** เพราะในครั้งนั้นสัตว์ทั้งหลายออกจากพรหมโลก เป็นอันท่านถือเอาการตั้งอยู่ในสังวัฏฏะ ด้วยสังวัฏฏะ และการตั้งอยู่ในวิวัฏฏะ ด้วยวิวัฏฏะ ในพรหมโลกนั้น เพราะมีพรหมโลกนั้นเป็นมูล. จริงอยู่. เมื่อเป็นอย่างนี้ ย่อมเป็นอันท่านกำหนดสงไขย ๔ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กัปหนึ่งมี ๔ สงไขย

๔ สงไขย เป็นไฉน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลใด กัปเสียม. ตลอดกาลนั้นไม่ง่ายเพื่อจะนับ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลใด สังฆวัฏฏกัปตั้งอยู่

๗๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลใด กัปเจริญ

๗๒. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลใด วิวัฏฏกัป

ตั้งอยู่. ตลอดกาลนั้น ไม่ง่ายนักที่จะนับ.^๑

ในกัปเหล่านั้น สังฆวัฏฏกัป มี ๓ คือ เตโชสังฆวัฏฏะ ๑

อาโปสังฆวัฏฏะ ๑ วาโยสังฆวัฏฏะ ๑. สังฆวัฏฏสีมา - เขตของสังฆวัฏฏะ

มี ๓ คือ อากัสสรา ๑ สุภกัณหา ๑ เวหัพผลา ๑. เมื่อใดกัปเสื่อม

เพราะไฟ ถูกไฟไหม้ถึงในเบื้องล่างแห่งอากัสสรา. เมื่อใดกัปเสื่อม

เพราะน้ำ ถูกน้ำท่วมละลายไปถึงเบื้องล่างแห่งสุภกัณหา. เมื่อใดกัป

เสื่อม เพราะลม ถูกลมพัดกระหน่ำถึงในเบื้องล่างแห่งเวหัพผลา. ก็

โดยส่วนกว้างในกาลนั้น พุทธเขตหนึ่งก็ย่อมพินาศไปด้วย.

พุทธเขตม ๓ คือ

ชาติเขต ๑.

อาณาเขต ๑.

วิสัยเขต ๑.

ในเขต ๓ เหล่านั้น เขตที่ห้วนไหวในการถือปฏิสนธิเป็นต้น
ของพระตถาคตมีหมื่นจักรวาลเป็นที่สุด ชื่อว่า ชาติเขต.

๑. อจ. จตุกก. ๒๑/๑๕๖.

อานาภาพของพระปริตรเหล่านี้ คือ รตนปริตร ขันธปริตร
ธัคคปริตร อาณานิคมปริตร โมรปริตร ย่อมเป็นไปในเขตที่มี
แสนโกฏิจักรวาลเป็นที่สุด ชื่อว่า อาณาเขต.

เขตที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ยาวตา วา ปน อากุเขยฺย^๑
หรือว่าพระตถาคตพึงหวังโดยประมาณเพียงใดอันหาประมาณที่สุด
มิได้ ชื่อว่า วิสัยเขต. พระตถาคตย่อมทรงทราบเขตที่ทรงหวัง.
ในพุทธเขต ๓ อย่างเหล่านี้ อาณาเขตหนึ่งย่อมพินาศไป. เมื่ออาณาเขต
นั้นพินาศไป ชาติเขตก็พินาศไปด้วย. เมื่อเขตนั้นพินาศ ย่อมพินาศไป
ด้วยกัน. เมื่อตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ด้วยกัน.

ความพินาศและการตั้งอยู่ของเขตนั้น พึงทราบอย่างนี้ สมัยใด
กัปพินาศเพราะไฟ. มหาเมฆที่ยังกัปให้พินาศแต่ต้นตั้งขึ้น ยังฝนหาใหญ่
อย่างหนึ่งให้ตกในแสนโกฏิจักรวาล. มนุษย์ทั้งหลายพากันยินดี นำ
พืชทั้งปวงออกหว่าน. ก็เมื่อข้าวกล้าเกิดพอโคเคี้ยวกินได้ มหาเมฆ
ร้องเหมือนลาร้อง. ฝนแม่หยาดหนึ่งก็ไม่ตก. เมื่อนั้นเป็นอันว่า ฝน
ขาดเม็ดเลยทีเดียว. สัตว์ผู้อาศัยฝนเลี้ยงชีพย่อมเกิดในพรหมโลกตาม
ลำดับ. และเทวดาผู้อาศัยผลบุญเลี้ยงชีพก็ไปเกิดในพรหมโลกด้วย.
เมื่อกาลผ่านไปนานอย่างนี้ น้ำในแม่น้ำนั้น ๆ ก็แห้งไป. แม่น้ำและ

๑. อัง. ตัก. ๒๐/๕๒๐.

แต่ก็ตายไปตามลำดับ แล้วเกิดในพรหมโลก. แม้สัตว์นรกก็ไปเกิดด้วย.

ในข้อนี้ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า สัตว์นรกยอมพินาศไปในความปรากฏแห่งพระอาทิตย์ดวงที่ ๗. บุคคลไม่เว้นจากฉนยอมเกิดในพรหมโลก. บางพวกถูกทุกข์ภัยบีบคั้น. บางพวกไม่ควรเพื่อบรรลุฉน. สัตว์เหล่านั้นเกิดขึ้นพรหมโลกได้อย่างไร ?

ตอบว่า ด้วยอำนาจฉนที่ได้ในเทโลก.

จริงอยู่ ในกาลนั้น โดยล่งไปแสนปีจักสิ้นกับ. ฉะนั้น กามาวจรเทพทั้งหลาย ชื่อว่า โลกพญหะ เป็นชาวโลก ปล่อยศีระหะ ผมแผ่รุ่งรัง ร้องไห้ เอามือเช็ดน้ำตา นุ่งผ้าแดง มีเพศผิรูปร่างก เทียวไปในทางของมนุษย์ พวกกันบอกกล่าวอย่างนี้ว่า

ผู้นรทุกข์ทั้งหลาย ล่งไปแสนปีจากนี้จัก

สิ้นกับ. โลกนี้จักพินาศ. แม้มหาสมุทรก็จัก

เหือดแห้ง. และมหาปฐพีพระยาภูเขาสีเนรุจักกล่ม

หลายพังพินาศไป. โลกจักพินาศตลอดถึงพรหม

โลก. ผู้นรทุกข์ทั้งหลาย พวกท่านจงเจริญ เมตตา

กรุณา มุทิตา อุเบกขา กันเถิด. จงบำรุงมารดา

บิดา จงเป็นผู้อ่อนน้อมต่อผู้เจริญในตระกูล ดังนี้.

พวกมนุษย์และภุมมเทวดาโดยมาก ครั้นลำดับคำของกามาจร เทพเหล่านั้น แล้วพากันเกิดสังเวช มีจิตอ่อนต่อกันและกัน ทำบุญ มีเมตตาเป็นต้น แล้วไปบังเกิดในเทวโลก. ณ เทวโลกนั้น ทวยเทพ บริโภคอาหารทิพย์ ทำบริกรรมในวายุภคินแล้วได้ฌาน. ส่วนมนุษย์ พวกอื่นบังเกิดในเทวโลก ด้วยอุปปราปรียเวทนิยกรรม - กรรมให้ผลในภพต่อ ๆ ไป. สัตว์ ชื่อว่า ท่องเที่ยวไปในสงสาร เว้นอุปปราปรียเวทนิยกรรมไม่มี. แม้สัตว์เหล่านั้นก็ย่อมได้ฌานอย่างนั้นในภพนั้น. สัตว์ ทั้งปวงย่อมบังเกิดในพรหมโลก ด้วยอำนาจฌานที่ได้แล้วในเทวโลก อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

โดยกาลยาวนานขึ้นไปโดยการกำหนดปี พระอาทิตย์ดวงที่สอง ย่อมปรากฏ. เมื่อพระอาทิตย์นั้นปรากฏการกำหนดคืนวันไม่ปรากฏ. พระอาทิตย์ดวงหนึ่งขึ้น. ดวงหนึ่งตก. โลกไม่ขาดความร้อนจากดวงอาทิตย์. ในพระอาทิตย์ที่ยังก่ให้พินาศไม่มีสุริยเทพบุตร. เหมือนในพระอาทิตย์ปกติ เมื่อพระอาทิตย์ปกติยังเป็นไปอยู่ลาหกบ้าง เปลวไฟ บ้าง ย่อมไปในอากาศ. เมื่อพระอาทิตย์ยังก่ให้พินาศกำลังเป็นไป ท้องฟ้าปราศจากควันและลาหก อุชบานกระຈກไม่มีฟ้า ฉะนั้น. น้ำ ในลำธารเป็นต้นแห้ง เว้นมหานทีทั้ง ๕ จากนั้นโดยล่วงกาลยาวนาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๓ ปรากฏ. เพราะอาทิตย์ดวงที่ ๓ นั้น ปรากฏ แม้นมหานทีก็แห้ง. จากนั้นโดยล่วงกาลยาวนาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๔

ปรากฏ. เพราะพระอาทิตย์ดวงที่ ๕ ปรากฏ มหาสระ ๗ เหล่านี้ คือ
สีหปาตนะ ๑ หังสปาตนะ กัณณมณฑกะ ๑ รกการทหะ ๑ อโน-
ดัตตทหะ ๑ ฉัททันตทหะ ๑ กุณาลวาทะ ๑ แห่ง เพราะเป็นแหล่ง
เกิดมหานทีในป่าหิมพานต์. จากนั้นโดยล่วงกาลยาวนาน พระอาทิตย์
ดวงที่ ๕ ปรากฏ. เพราะพระอาทิตย์ดวงที่ ๕ นั้นปรากฏ น้ำแม้เพียง
เปียกข้อนิ้วมือ ก็ไม่เหลืออยู่ในมหาสมุทรโดยลำดับ. จากนั้นโดยล่วง

กาลยาวนาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๖ ปรากฏ. เพราะพระอาทิตย์ดวง
ที่ ๖ นั้นปรากฏ จักรวาลทั้งสี่มีวันพวยพุ่งเป็นอันเดียวกัน ดินแน่น
ไปด้วยควัน. แม้แสนโกฏิจักรวาลก็เหมือนอย่างจักรวาลนั้น. จากนั้น

โดยล่วงกาลยาวนาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๗ ปรากฏ. เพราะพระอาทิตย์
ดวงที่ ๗ นั้นปรากฏ จักรวาลทั้งสี่พร้อมด้วยแสนโกฏิจักรวาล ก็มี
เปลวไฟโชติช่วงเป็นอันเดียวกัน. แม้ยอดภูเขาสิเนรุสูงประมาณ ๑๐๐
โยชน์ ก็ทำลายหายไปในอากาศนั่นเอง. เปลวไฟนั้นลุกลิงลงจดสวรรค์
ชั้นจาตุมหาราชิกา. เปลวไฟเผาจนกวิมาน รัตนวิมาน และมณีวิมาน
จดดาวคังสพิภพ. โดยอุบายนี้แหละ เปลวไฟจดจนถึงปฐมฌานภูมิ.

ไหม้พรหมโลกทั้ง ๓ จดอภัสสรพรหมตั้งอยู่. เปลวไฟนั้นยังไม่ดับ
คราบเท่าสังขารแม้เพียงอนุหนึ่งยังมีอยู่. แต่เพราะสิ้นสังขารทั้งปวง
แม้ถ้าก็ไม่ให้เหลือเปลวไฟจึงดับ ดุจเปลวไฟเผาเนยใสและน้ำมัน

ฉะนั้น. อากาศเบื้องบนพร้อมด้วยอากาศเบื้องล่าง มีคติดูเป็นอันเดียวกัน.

ครั้นแล้ว โดยกาลล่วงยาวนาน มหาเมฆตั้งขึ้นยังฝนละเอียด ๆ ให้ตกเป็นครั้งแรก. มหาเมฆยังสายฝนประมาณเท่ากำนับัว ไม่ทำสาก และต้นตาลเป็นต้นให้ตกโดยลำดับ ทำที่ที่ถูกไหม้ทั้งหมดให้เต็มแล้วหายไป. ตั้งขึ้นทำน้ำนั้นทั้งเบื้องล่างและเบื้องขวางให้เป็นก้อนเป็นทางโดยรอบเช่นกับหยาดน้ำในใบบัว.

หากถามว่า ทำห้วงน้ำใหญ่ถึงเพียงนั้นให้เป็นก้อนได้อย่างไร ?

ตอบว่า เพราะเปิดเป็นช่องไว้. ให้ช่องในที่นั้น ๆ แก่ห้วงน้ำนั้น. น้ำนั้นถูกลมพัดรวมทำให้เป็นก้อนสิ้นไป ข้อมไหลดลงเบื้องล่างตามลำดับ. เมื่อน้ำไหลลง ๆ พรหมโลกย่อมปรากฏในที่ของพรหมโลก. อนึ่ง เทวโลกย่อมปรากฏในที่แห่งกามาวจรเทวโลกในเบื้องบน. เมื่อน้ำไหลลงสู่พื้นดินดังก่อน ลมแรงย่อมเกิดขึ้น. ลมแรงเหล่านั้นปิดกั้นทำให้น้ำไม่ไหลออก คุณน้ำที่ขังอยู่ในธมกรกที่ปิดปากไว้. เมื่อน้ำหวานหมดไปยังจวนดิน (รสปรวี) ให้ตั้งขึ้นเบื้องบน. จวนดินนั้น มีสี มีกลิ่นและรสจุลลาดไว้เบื้องบนข้าวปายาสที่ไม่มีน้ำ. ในกาลนั้น สัตว์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในอาภัสสรพรหมโลก เคลื่อนจากนั้น เพราะสิ้นอายุก็ดี เพราะหมดบุญก็ดี ข้อมเกิด ณ ที่นี้. สัตว์เหล่านั้นมีรัศมีที่ตัวเหาะไปในอากาศได้. สัตว์เหล่านั้น ครันลิ้มแผ่นดินมีรสนั้น ตามนัยดังกล่าว

แล้ว ในอัครัญญสูตร^๑ ถูกฉันทหาครอบงำ พยายามจะบริโภคลิขิตที่
ให้เกิดความโลภ.

ครั้งนั้น รัศมีที่ตัวของสัตว์เหล่านั้นก็หายไป. มีความมืด.
สัตว์เหล่านั้นเห็นความมืดก็กลัว. แต่นั้นสุริยมณฑลเต็ม ๕๐ โยชน์
ปรากฏขึ้นยังความกลัวของสัตว์เหล่านั้นให้หายไป ให้เกิดความกล้า.
สัตว์เหล่านั้น ครั้นเห็นสุริยมณฑลนั้น ต่างรำเรงยินดีว่า เราได้แสง
สว่างแล้ว จึงตั้งชื่อสุริยมณฑลนั้นว่า สุริยะ เพราะตั้งขึ้นทำให้พวก
เราหายกลัวเกิดความกล้าขึ้น เพราะฉะนั้น ขอจึงเป็นสุริยะเกิด.

ครั้นเมื่อพระสุริยะทำแสงสว่างตลอดวันแล้วดับไป สัตว์ทั้งหลาย
มีความกลัวอีกว่า แสงสว่างที่เราได้ หายไปเสียแล้ว. สัตว์เหล่านั้นจึงคิด
อย่างนี้ว่า จะเป็นการดีหากพวกเราได้แสงสว่างอื่น. จันทรมณฑล
ประมาณ ๔๕ โยชน์ ปรากฏขึ้นเหมือนรูจิตของสัตว์เหล่านั้น. สัตว์
เหล่านั้นครั้นเห็นจันทรมณฑลนั้น พากันรำเรงยินดีอย่างยิ่ง จึงตั้งชื่อ
จันทรมณฑลนั้นว่า จันทะ เพราะตั้งขึ้นคล้ายรู้ความพอใจของพวกเรา
เพราะฉะนั้น ขอจึงเป็นจันทะเกิด.

เมื่อพระจันทร์ พระอาทิตย์ปรากฏอย่างนี้ นักยัตร์ทั้งหลาย
ก็ปรากฏเป็นรูปดาว. จำเดิมแต่นั้น กลางคืน กลางวัน และถึงเดือน
๑. ที. ปา. ๑๑/๕๖.

เดือนหนึ่ง ฤดู ปี ก็ปรากฏ ตามลำดับ. ในวันปรากฏพระจันทร์
พระอาทิตย์นั่นเอง ภูเขาสิเนรุ จักรวาล ป่าหิมพานต์ และภูเขา
ก็ปรากฏ. ทั้งหมดนั้นปรากฏในวันเพ็ญเดือน ๔ ไม่ก่อน ไม่หลัง.
ปรากฏอย่างไร? เหมือนอย่างว่า เมื่อข้าวฟ่างเค็ดเกิดฟอง ด้วยการ
คนครั้งเดียวเท่านั้น. บางฟองก็เป็นเนิน ๆ คล้ายสตูป. บางฟองก็เป็น
ลุ่ม ๆ. บางฟองก็เสมอ ๆ ฉ้นใด. ในที่เป็นเนิน ๆ คล้ายสตูปก็เป็น
ภูเขา. ในที่ลุ่ม ๆ ก็เป็นมหาสมุทร. ในที่เสมอ ๆ ก็เป็นเกาะ.

ครั้นเมื่อสัตว์เหล่านั้นบริโภควัณดิน บางพวกก็มีผิวงาม
บางพวกก็มีผิวไม่งาม ตามลำดับ. ในสองพวกนั้น พวกที่มีผิวงามก็ดี
หมิ่นพวกมีผิวไม่งาม เพราะการดูหมิ่นของสัตว์เหล่านั้นเป็นปัจจัย
จวนดิน ก็หายไป. ปรากฏเป็นกะปิดิน.

ครั้นแล้ว กะปิดินของสัตว์ทั้งหลายนั้นหายไป โดยนัยนั้นก็
ปรากฏเป็นเครื่องดิน. แม้เครื่องดินนั้นก็หายไป โดยนัยนั้น. ก็ปรากฏ
เป็นข้าวสาลี ไม่ใช่พื้นหุง ไม่มีรำ ไม่มีแกลบ บริสุทธิ มีกลิ่นหอม
มีผลเป็นข้าวสาร. แต่นั้น ภาชนะย่อมเกิดแก่สัตว์เหล่านั้น. สัตว์เหล่านี้นางข้าวสาลีบนภาชนะ แล้วตั้งไว้บนแผ่นดิน. เปลวไฟเกิดขึ้นเอง
หุงข้าวสาลีนั่น. ข้าวสุกนั้นเหมือนดอกมะลิตูม. ไม่ต้องทำแองหรือผัก
แห้งข้าวสาลีนั่น. ประรณจะบริโภครสใด ๆ ก็มีรสนั้น ๆ ให้บริโภค.

เมื่อสัตว์เหล่านั้นบริโภคน้ำอาหารหยาบ ตั้งแต่นั้นมูตรและกรีสก็เกิด

ครั้นสัตว์เหล่านั้นต้องการให้มูตรและกรีสออก ก็แยกเป็นปาก แผล. ความเป็นชายก็ปรากฏแก่ชาย. ความเป็นหญิงก็ปรากฏแก่หญิง เล่ากันว่าในครั้งนั้น หญิงเพ่งชาย และชายเพ่งหญิงเกินเวลา. เพราะ สัตว์เหล่านั้นเพ่งกันเกินเวลาเป็นปัจจัย จึงเกิดความเร่าร้อนทางกาย. แแต่นั้นก็เสพเมถุนกัน. สัตว์เหล่านั้นถูกวิญญูชนคติเตือนทำให้ลำบาก เพราะการเสพอสัทธิธรรม จึงสร้างเรือนเพื่อปกปิดอสัทธิธรรมนั้น. สัตว์ เหล่านั้น เมื่อครองเรือน ก็ดำเนินตามทักขณานุคติของสัตว์ผู้ไม่เกียจ คร้านคนใดคนหนึ่งตามลำดับ ทำการสะสม.

จำเดิมแต่นั้น ไร่บ้าง แกลบบ้าง ก็หุ้มห่อข้าวสาร. แม้ที่เกี่ยวข้องแล้ว ก็ไม่มอง. สัตว์เหล่านั้นประชุมกัน ทอดถอนใจว่า ผู้เจริญทั้งหลาย ธรรม ลามกปรากฏแล้วในสัตว์ทั้งหลาย เพราะพวกเราเมื่อก่อนได้เป็นผู้ สำเร็จแล้วแต่ใจ ดังนี้ พึงให้พิสดารโดยนัยดังกล่าวแล้ว ในอัครัญญู- สสูตร*. แแต่นั้นสัตว์ทั้งหลาย จึงได้ตั้งระเบียบปฏิบัติขึ้นไว้ ดังต่อไปนี้.

หากสัตว์ผู้ใดผู้หนึ่ง ถือเอาส่วนของคนอื่นที่เขาไม่ให้. ว่ากล่าว สองครั้ง ในครั้งที่สามประหารด้วยฝ่ามือ ก้อนดิน และท่อนไม้. สัตว์ เหล่านั้น เมื่อเกิดมีการลักทรัพย์ พุคคติเตือน พุคเทจ ทำร้ายร่างกาย ขึ้น จึงประชุมกันคิดว่า ถ้ากระไรพวกเราควรยกย่องสัตว์ผู้หนึ่ง. เรา

๑. ที. ปา. ๑๑/๖๑.

จักเพิ่มส่วนแห่งข้าวสาทิให้แก่ผู้ที่พึงข่มผู้ที่ควรข่ม พึงติเตียนผู้ที่ควร
ติเตียน พึงขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่ โดยชอบของพวกเรา.

ก็เมื่อสัตว์ทั้งหลายทำความตกลงกันอย่างนี้แล้ว ในกัปนี้ พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้านี้แหละยังเป็นพระโพธิสัตว์ มีรูปงามกว่า น่าดูกว่า มี
ศักดิ์ใหญ่กว่า สัตว์เหล่านั้นในสมัยนั้น สมบูรณ์ด้วยปัญญา มีกำลัง
สามารถเพื่อจะทำการข่มและยกย่องได้. สัตว์เหล่านั้น จึงพากันเข้า
ไปหาพระโพธิสัตว์นั้น วิงวอนยกย่อง. พระโพธิสัตว์นั้น ปรากฏด้วย
นาม ๓ คือ ชื่อว่ามหาสมมต เพราะมหาชนสมมต ๑. ชื่อว่าขัตติยะ
เพราะเป็นอธิบดีแห่งเขตทั้งหลาย ๑. ชื่อว่าราชา เพราะให้สัตว์ทั้งหลาย
เหล่านี้นินดี โดยธรรมเสมอ ๑. พระโพธิสัตว์เป็นบุรุษคนแรก
ในฐานะเป็นอัครวิบุรุษในโลก. เมื่อทำพระโพธิสัตว์ให้เป็นอาทิบุรุษ
ดำรงในขัตติยมณฑล แล้ววาระทั้งหลายมีพราหมณ์เป็นต้น ก็ตั้งขึ้น
ตามลำดับ.

การทำลายด้วยเปลวไฟ ตั้งแต่หมาเมฆยังกบให้พินาศ อสงไขย
หนึ่งนี้ ท่านเรียกว่า สังวัฏฏะ.

มหาเมฆสมบูรณ์ยังแสนโกฏิจักรวาลให้เต็มเปี่ยม ตั้งแต่การทำ
ลายด้วยเปลวไฟอันยังกบให้พินาศ อสงไขยที่สองนี้ ท่านเรียกว่า
สังวัฏฏัญญาอี.

ความปรากฏแห่งพระจันทร์ พระอาทิตย์ ตั้งแต่หมาเมฆสมบูรณ์

อสงไขยที่ ๓ นี้ ท่านเรียกว่า วิวัฏฐะ.

มหาเมฆยังกัปให้พินาศอีก ตั้งแต่ความปรากฏแห่งพระจันทร์
พระอาทิตย์ อสงไขยที่ ๔ นี้ ท่านเรียกว่า วิวัฏฐัญญายี.

อสงไขย ๔ เหล่านี้ เป็นมหากัปหนึ่ง. พึงทราบความพินาศ
ด้วยไฟและความตั้งอยู่ ด้วยประการดังนี้.

อนึ่ง สมัยใดกัปพินาศไปด้วยน้ำ มหาเมฆยังกัปให้พินาศแต่ต้น
ตั้งขึ้น พึงให้พิสดารโดยนัยดังกล่าวแล้ว ในตอนก่อนนั้นแหละ. แต่
ความแปลกกันมีดังต่อไปนี้. มหาเมฆมีน้ำกรดยังกัปให้พินาศ ตั้งขึ้น
ในที่นี้. เหมือนพระอาทิตย์ดวงที่สองตั้งขึ้นในอากาศนั้น ฉะนั้น.
มหาเมฆนั้น เมื่อยังฝนละเอียดได้ตกแต่ต้น ย่อมให้ตกเต็มแสนโกฏิ
จักรวาล ด้วยสายฝนใหญ่ตามลำดับ แผ่นดินและภูเขาเป็นต้น ถูก
น้ำกรด ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมละลาย น้ำถูกลมพัดไปโดยรอบ น้ำท่วม
ตั้งแต่แผ่นดินถึงหุติขณานภูมิ น้ำนั้น ยังพรหมโลกแม่ ๓ ให้ย่อยยับ
ไปในที่นั้น แล้วจดถึงสุกภินหาดังอยู่. น้ำนั้นยังไม่สงบราบเท่าสังขาร
ประมาณอณูยังมีอยู่.

อนึ่ง น้ำนั้น ครอบงำสังขารทั้งปวงที่ไปตามน้ำแล้ว สงบทันที
หายไป อากาศเบื้องบนมีคิมิดเป็นอันเดียว พร้อมกับอากาศเบื้องล่าง.
บททั้งปวงคล้ายกับที่กล่าวแล้ว แต่ในที่นี้ โลกทำ (สร้าง) อาภัสสร
พรหมโลกทั้งสิ้น ให้ปรากฏเป็นเบื้องต้น. สัตว์ทั้งหลายเคลื่อนจาก

สุกภินหาแล้ว ย่อมเกิดในอภัสสรพรหมเป็นต้น. การทำลายด้วยน้ำกรด
อันยังกัปปิพินาส ตั้งแต่มหาเมฆยังกัปปิพินาส นี่เป็นอสงไขยหนึ่ง
มหาเมฆสมบุรณ์ ตั้งแต่การทำลายด้วยน้ำ นี่เป็นอสงไขยที่สอง
...๔ อสงไขยเหล่านี้ ตั้งแต่มหาเมฆสมบุรณ์ ฯลฯ เป็นมหากัปหนึ่ง
พึงทราบความพินาศด้วยน้ำและการตั้งอยู่ ด้วยประการดังนี้.

อนึ่ง สมัยใด กัปปิพินาสไปด้วยลมนั้น. มหาเมฆยังกัปปิพินาส
ไปแต่ต้นตั้งขึ้นแล้ว พึงให้พิศดารตามนัยดังกล่าวแล้ว ในตอนก่อน
นั้นแหละ. แต่ความต่างกันมีดังต่อไปนี้. ลมตั้งขึ้นเพื่อยังกัปปิพินาส
ในโลกนี้ เหมือนพระอาทิตย์ดวงที่สองในอากาศนั้น ฉะนั้น. ลมนั้น
ยังรุฬหยาบให้ตั้งขึ้นก่อน. แต่นั้นยังรุฬหละเอียด ทราขละเอียด ทราข
หยาบ ก้อนกรวดและหินเป็นต้น ให้ตั้งขึ้นที่แผ่นดินประมาณเรือนยอด
และที่ต้นไม้ใหญ่ที่ตั้งขึ้นในที่ไม่วัสดุ. รุฬหเหล่านั้นไม่ตกจากแผ่นดิน
อีก เพราะจมอยู่ในท้องฟ้า. รุฬหเหล่านั้นแหละละเอียดไปในที่นั้น. ถึง
ความไม่มี.

ครั้นแล้ว ลมตั้งขึ้นที่ภายใต้แผ่นดินใหญ่ ตามลำดับ แล้ว
พลิกแผ่นดินทำรากดินไว้เบื้องบน แล้วซัดไปในอากาศ. ผินแผ่นดิน
มี ๑๐๐ โยชน์เป็นประมาณ แตกไปประมาณสองโยชน์ สามโยชน์
สี่โยชน์ ห้าโยชน์ ถูกกำลังลมซัดไป แผลกละเอียดบนอากาศนั่นเอง
ถึงความไม่มี. ลมยกภูเขาจักรวาลบ้าง ภูเขาลิเนรุบ้าง ขึ้นแล้วซัดไป

ในอากาศ. ผืนแผ่นดินเหล่านั้นกระทบกันและกัน แล้วแหลกละเอียด
พินาศไป. ด้วยอุบายนี้แหละ ลมยังภุมมัญญภูทกวิมานและอากาศัญญภูทกวิมาน
ให้พินาศ ยังกามาวจรเทวโลก ๖ ให้พินาศ แล้วยังจักรวาลแสนโกฏิ
ให้พินาศ.

จักรวาลกระทบกับจักรวาล. หิมวันตะกระทบกับหิมวันตะ.
สินธุกระทบกับสินธุ แล้วแหลกละเอียดพินาศไป. ลมพัดตั้งแต่แผ่นดิน
จนถึงตติยฆานภูมิ. ลมยังพรหมโลก ๓ ให้พินาศ จดถึงเวหัพผลา
ตั้งอยู่. ครั้นยังสังขารทั้งปวงให้พินาศไปอย่างนี้ แม้นตนเองก็พินาศไป
ด้วย. อากาศเบื้องบนกับอากาศเบื้องล่างมีคัมภีร์เป็นอันเดียวกัน ทั้งหมด
คล้ายกับที่กล่าวแล้ว. แต่ในที่นี้ โลกทำคือสร้างสุกทินพรหมโลก
ในเบื้องต้นให้ปรากฏ.

อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายเคลื่อนจากเวหัพผลาแล้ว ย่อมเกิดในสุก-
ทินพรหมโลกเป็นต้น. การทำลายด้วยลมยังกับให้พินาศตั้งแต่มหาเมฆ
ยังกับให้พินาศ นี่เป็นอสงไขยหนึ่ง. มหาเมฆสมบุรณ์ ตั้งแต่การ
ทำลายด้วยลม นี่เป็นอสงไขยที่สอง ฯลฯ อสงไขย ๔ เหล่านั้น เป็น
มหากัปหนึ่ง. พึงทราบความพินาศด้วยลมและการตั้งอยู่ ด้วยประการ
ดังนี้.

เพราะเหตุไร โลกจึงพินาศไปอย่างนี้. เพราะอกุศลมูลเป็นเหตุ.
เพราะเมื่ออกุศลมูลหนาขึ้นแล้ว โลกจึงพินาศไปอย่างนี้. อนึ่ง โลก

นั่นแล เมื่อระคะหนาขึ้นในลำดับ ย่อมพินาศไปด้วยไฟ. เมื่อ
โทสะหนา ย่อมพินาศไปด้วยน้ำ.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เมื่อโทสะหนา โลกพินาศไปด้วย
ไฟ. เมื่อระคะหนาพินาศไปด้วยน้ำ. เมื่อโมหะหนาพินาศไปด้วยลม.
แม้เมื่อพินาศไปอย่างนี้ ย่อมพินาศไปด้วยไฟ ๗ ครั้ง เป็นลำดับ. ใน
ครั้งที่ ๘ พินาศไปด้วยน้ำ. พินาศไปด้วยไฟ ๗ ครั้งอีก. ในครั้งที่ ๘
พินาศไปด้วยน้ำ. เพราะเหตุนี้ เมื่อพินาศไป ๘ ครั้ง ๆ อย่างนี้ พินาศ
ไปด้วยน้ำ ๗ ครั้ง แล้วพินาศไปด้วยไฟอีก ๗ ครั้ง ๆ ด้วยเหตุประมาณ
เท่านั้น ๖๔ กัป เป็นอันล่วงไปแล้ว. ในระหว่างนี้ ลมได้โอกาสห้ามวาระ
อันพินาศไปด้วยน้ำ แม้ถึงพร้อมแล้ว กำจัดสุภกิณหพรหมโลกซึ่งมี
อายุ ๖๔ กัป บริบูรณ์ ยังโลกให้พินาศ.

ภิกษุผู้ระลึกถึงกัป แม้ระลึกถึงชาติก่อน ย่อมระลึกถึง สังวัฏฏ-
กัป วิวัฏฏกัป สังวัฏฏวิวัฏฏกัป ไม่น้อยในกัปเหล่านั้น.

บทว่า **ธัมมัญญกุปเป วิญญัญญกุปเป** ท่านกล่าวกำหนดครั้งหนึ่ง
ของกัป.

บทว่า **ธัมมัญญวิญญัญญกุปเป** ท่านกล่าวกำหนดเอาทั้งสิ้น.
หากถามว่า ระลึกถึงอย่างไร. ตอบว่า ระลึกถึงโดยนัยมีอาทิว่า **อนุตราสี**
- ในชาติโน้นเราได้เป็นแล้ว.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อมุตฺราสี คือ เราได้เป็นแล้วใน
สังวัฏฏกัปโน้น ความว่า เราได้เป็นแล้ว ในภพ ในกัมม ในคติ
ในวิญญานฐิติ ในสัตตาวาส หรือในสัตตนิกาย.

บทว่า เอว นาโม มีชื่ออย่างนี้ คือ ชื่อติสสะ หรือปุตตะ.

บทว่า เอว โคตุโต มีโคตรอย่างนี้ คือ กัจจานโคตร หรือ
กัสสปโคตร. บทนี้ ท่านกล่าวด้วยสามารถการระลึกถึงชื่อและโคตร
ของตน ในอดีตภพของภิกษุนั้น. ก็หากว่า ในกาลนั้น ภิกษุนั้น
ประสงค์จะระลึกถึงวรรณสมบัติ ความเป็นอยู่ประณีตและเศร้าหมอง
ความเป็นผู้มากด้วยสุขและทุกข์ หรือความมีอายุน้อย อายุยืนของตน.
ระลึกถึงได้ ด้วยเหตุนี้ พระสารีบุตรเถระ จึงกล่าวว่า เอว วนฺโณ
ฯลฯ เอวมายุปริยนฺโต.

ในบทเหล่านั้น บทว่า เอว วนฺโณ มีผิวพรรณอย่างนี้ คือ
ผิวขาว หรือผิวดำ.

บทว่า เอวมาหาโร - มีอาหารอย่างนี้ คือ มีข้าวสาลี เนื้อ
ข้าวสุก เป็นอาหาร หรือมีผลไม้สดเป็นอาหาร.

บทว่า เอว สุขทุกฺขปฏฺฐิ เวที - ได้เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนี้
คือ เสวยสุขและทุกข์ อันเป็นไปทางกาย ทางใจ หรือมีประเภท
เป็นต้นว่า มีอมิส หรือไม่มีอมิส.

บทว่า เอวมายุปริยญโต - มีกำหนดอายุเพียงเท่านี้ คือ มีกำหนดอายุ ๑๐๐ ปี หรือ ๘ โกฏิ ๔ แสนกัป.

บทว่า โส ตโต จูโต อมุตฺร อุทปาที - ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว ได้มาเกิดในภพนี้ คือ เราครั้นจุติจากภพ กำเนิด คติ วิญญูณฐิติ สัตตาวาส หรือสัตตนิคายนั่นแล้ว ได้มาเกิดในภพ กำเนิด คติ วิญญูณฐิติ สัตตาวา หรือสัตตนิคายนั่น.

บทว่า ตตฺรปาที - ได้มีแล้วในภพนั้น ได้มีแล้วอีกในภพ กำเนิด คติ วิญญูณฐิติ สัตตาวาส หรือสัตตนิคาย เมื่อนั้น. บทนี้มีอาทิว่า เอว นาโม มินยัคังได้กล่าวแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะบทว่า อมุตฺราสี นี้ เป็นการระลึกถึงของผู้ปรารถนาขึ้นไป ตามลำดับ.

บทว่า โส ตโต จูโต เป็นการพิจารณาของผู้กลับ. ฉะนั้น บทว่า อธิฐปฺนโน พิงฺทราบวํ ท่านกล่าวบทนี้ว่า อมุตฺรอุทปาที หมายถึงที่เกิดของภิกษุ นั้น ในลำดับแห่งการเกิดในโลกนี้.

บทนี้มีอาทิอย่างนี้ว่า ตตฺรปาที ท่านกล่าวเพื่อแสดงการระลึกถึงชื่อและโคตรเป็นต้น ในที่เกิด ในลำดับแห่งการเกิดนี้ ในภพนั้นของภิกษุนั้น.

บทว่า โส ตโต จูโต อธิฐปฺนโน ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว มาเกิดในภพนี้ ความว่า เราครั้นจุติจากที่เกิดในลำดับนั้นแล้ว มาเกิด

ในตระกูลกษัตริย์ หรือในตระกูลพราหมณ์โน้น ในภพนี้.

บทว่า อิติ คือ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า สาการํ สอุทเทส - พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุทเทส
คือ พร้อมทั้งอุทเทส ด้วยชื่อและโคตร. พร้อมทั้งอาการด้วยผิวเป็น
ต้น. เพราะท่านแสดงถึงสัตว์ โดยชื่อและโคตรว่า ติสสะ ผุสสะ
กัสสปโคตร. ปรากฏโดยความต่างด้วยผิวพรรณเป็นต้นว่า ขาว ดำ.
เพราะฉะนั้น ชื่อและโคตรเป็นอุทเทส. นอกนั้นเป็นอาการ ด้วยประการ
ฉะนี้.

จบ อรรถกถาบุพเพนิวาสานุสสติญาณนิกาย

ทิพจักขุญาณนิกาย

[๒๕๙] ปัญญาในความเห็นรูปเป็นนิมิตหลายอย่าง หรือ
อย่างเดียวด้วยสามารถแสงสว่าง เป็นทิพจักขุญาณอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนาี้ เจริญอธิบาทอันประกอบด้วยสมาธิยังด้วย
ฉันทะและสังขารอันเป็นประธาน ฯลฯ ครั้นแล้วย่อมมโนการถึง
อาโลกสัญญา ตั้งสัญญาว่าเป็นกลางวัน มีใจเปิดเผย ไม่มีอะไรหุ้มห่อ
เจริญจิตให้มีแสงสว่างว่ากลางวันฉันใด กลางคืนฉันนั้น กลางคืนฉันนั้น

ใด กลางวันฉันนั้น ภิกษุนั้นมีจิตอันอบรมแล้วอย่างนั้น บริสุทธี
ผ่องแผ้ว ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่อญาณในจตุ และอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย
เธอย่อมเห็นหมู่สัตว์กำลังจตุ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี
มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพจักขุอันบริสุทธี ล่วงจักขุของ
มนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามธรรมว่า สัตว์เหล่านี้หนอ
ประกอบด้วยกายสุจริต วิจิสุจริต มโนสุจริต ดิเตยฺยพระอริยเจ้า
เป็นมิจฉาทิฎฐิ ยึดถือเอาการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฎฐิ เมื่อตายไป
ย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์เหล่านี้ประกอบด้วย
กายสุจริต วิจิสุจริต มโนสุจริต ไม่ดิเตยฺยพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฎฐิ
ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฎฐิ เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงสุคติโลก
สวรรค์ เธอย่อมเห็นหมู่สัตว์กำลังจตุ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิว
พรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพจักขุอันบริสุทธี
ล่วงจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วย
ประการฉะนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความเห็นรูป
เป็นนิमितหลายอย่างหรืออย่างเดียว ด้วยสามารถแสงสว่าง เป็นทิพ-
จักขุญาณ.

๕๔. อรรถกถาทิพจักขุญาณนิเทศ

[๒๕๙] ฟังทราบวินิจฉัยในทิพจักขุญาณนิเทศ ดังต่อไปนี้.

บทว่า อาโลกสญฺญ มนสิ กรฺติ - มนสิการอาโลกสัณญา
คือ มนสิการแสงพระอาทิตย์ พระจันทร์และแก้วมณี ทั้งกลางวัน
กลางคืนว่า อาโลโก - แสงสว่าง. อนึ่ง เมื่อมนสิการอย่างนี้ ท่าน
กล่าวว่า มนสิการอาโลกสัณญา เพราะยังสัณญาให้เป็นไปในใจว่า
อาโลโก.

บทว่า ทิวาสญฺญ อธิฏฺฐาติ - ตั้งสัณญาว่าเป็นกลางวัน คือ
มนสิการอาโลกสัณญาอย่างนี้แล้ว ตั้งสัณญาว่ากลางวัน.

บทว่า ยถา ทิวา ตถา รตุตี - กลางวันฉันใด กลางคืน
ฉันนั้น คือ มนสิการแม้อกลางวันเหมือนเห็นแสงสว่างในกลางวัน
ฉะนั้น.

บทว่า ยถา รตุตี ตถา ทิวา - กลางคืนฉันใด กลางวัน
ฉันนั้น คือ มนสิการแม้อกลางคืนเหมือนเห็นแสงสว่างในกลางคืน
ฉะนั้น.

บทว่า อิติ วิวฏฺเฐน เจตสา - มีใจเปิดเผยแล้ว คือ มีใจ
มิได้ปกปิดอย่างนี้.

บทว่า อปริโยนทุเสน - ไม่มีอะไรหุ้มห่อ คือ ไม่หุ้มโดยรอบ.

บทว่า สปปภาสํ จิตตํ ภาเวติ คือ เจริญจิตให้มีแสงสว่าง ด้วยบทนี้ ท่านกล่าวถึงจิตมีแสงสว่างด้วยการบริกรรมเป็นอารมณ์ของ ทิพจักขุ. หรือท่านกล่าวหมายถึงจิตตถณามิอาโลกกสิณเป็นอารมณ์. เมื่อภิกษุนั้นเจริญอย่างนี้ จิตมีแสงสว่างปราศจากความมืดปิดกั้น. กุล-บุตรผู้เป็นอาทิกกรรมิกะใคร่เพื่อยังทิพจักขุให้เกิด ทำอภิญญามีมานเป็น บาท มีกสิณเป็นอารมณ์โดยทำนองเดียวกันกับบาลีนี้นั้นแหละ ให้ เป็นการควรแก่การนิหารโดยอาการทั้งปวง. แล้วพึงทำกสิณอย่างใด อย่างหนึ่งในกสิณ ๓ อย่างเหล่านี้ คือ เตโชกสิณ ๑ โอทาดกสิณ ๑ อาโลกกสิณ ๑ ให้ใกล้ไว้. พึงทำอุปจารมานให้เป็นอารมณ์แล้วกำหนด ให้เจริญไว้. อธิบายว่า ไม่ควรให้อุปปนาเกิดในอุปจารมานนั้น. เพราะหากว่าให้อุปปนาเกิด ย่อมเป็นนิสัยแห่งมานเป็นบาทมิใช่นิสัย แห่งบริกรรม.

ในกสิณ ๓ อย่างเหล่านี้ อาโลกกสิณนั้นแหละประเสริฐกว่า. ท่านกล่าวกสิณ ๒ อย่างนอกนั้นด้วยอนุโลมอาโลกกสิณนั่นเอง. เพราะ ฉะนั้น ควรทำอาโลกกสิณให้เป็นอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งของกสิณ นอกนั้นแล้วยังมาน ๔ ให้เกิด ตั้งอยู่ในอุปจารภูมิอีกแล้วพึงเจริญกสิณ. พึงเห็นรูปภายในของที่ที่เจริญแล้ว ๆ. เมื่อภิกษุนั้นเห็นรูปไม่ทำการ แผ่ไปแห่งแสงสว่างด้วยจิตบริกรรม ด้วยความชวนชวายนั่น วาระแห่ง

บริกรรมย่อมพ้นไป. แต่นั้นแสงสว่างก็หายไป. เมื่อแสงสว่างหายไป แม้รูปก็ไม่ปรากฏ.

เมื่อเป็นเช่นนั้นภิกษุนั้นควรเข้าฌานเป็นบาทบ่อย ๆ ครั้นออกจากฌานนั้นควรแผ่แสงสว่างไป ตามลำดับอย่างนี้แสงสว่างย่อมมีกำลังมาก ด้วยประการฉะนี้. แสงสว่างจะตกอยู่ในฐานะที่กำหนดไว้ว่า แสงสว่างจะมีในที่นี้ดังนี้. การเห็นรูปย่อมมีแก่ภิกษุผู้นั่งดูแม้ตลอดวัน. เมื่อใดรูปนี้ คือ รูปที่ไม่ไปสู่คลองแห่งจักขุ รูปอยู่ภายในท้อง รูปอาศัยหทยวัตถุ รูปอาศัยภายใต้พื้นดิน รูปที่อยู่นอกฝา ภูเขา และกำแพง รูปที่อยู่ในจักรวาลอื่น ย่อมมาสู่คลองแห่งญาณจักขุของภิกษุนั้น คุณเห็นด้วยมังสจักขุ. เมื่อนั้นทิพจักขุย่อมเกิด. ทิพจักขุนั้นสามารถเห็นรูปในที่นี้ได้. มิใช่จิตส่วนเบื้องต้น.

ในบทมีอธิบายดังต่อไปนี้ ลำดับการเกิดของทิพจักขุทำรูปมีประการดังกล่าวแล้วให้เป็นอารมณ์เกิดในมโนทวาราวชชนะ เมื่อมโนทวาราวชชนะดับ ทำรูปนั้นนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ ฟังทราบตามนัยดังกล่าวแล้วว่า ขวนจิต ๔ หรือ ๕ ครั้ง ย่อมเกิด.

อนึ่ง ญาณนี้ท่านกล่าวว่า จตุปปาตญาณของสัตว์ทั้งหลายบ้าง ทิพจักขุญาณบ้าง. ญาณนั้นเป็นอันตรายแก่ปุถุชน. เพราะปุถุชนนั้น อริยฐานว่าแสงสว่างจะมีในทุกที่. ญาณนั้น ๆ ก็จะทะลุไปในแผ่นดิน สมุทรและภูเขา เกิดเป็นแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน. เมื่อเป็นดังนั้น

ภิกษุเห็นรูปมีอักษรรากยสเป็นต้น ที่น่ากลัวในที่นั้นก็เกิดความกลัวขึ้น. ด้วยเหตุนั้นภิกษุจะถึงความพึงชานแห่งจิต เป็นผู้พลาดไปจากญาณ. เพราะฉะนั้น ไม่ควรประมาทในการเห็นรูป.

บทว่า **สตฺตานํ จตุปปาทญาณาย** คือ เพื่อญาณในจตุและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย ความว่า เพื่อญาณที่รู้จตุและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย. อธิบายว่า เพื่อทิวจักขุญาณ.

บทว่า **ทิพฺเพน จกฺขุนา** นี้มีความดังได้กล่าวแล้ว.

บทว่า **วิสุทฺเธน - บริสุทธี** ชื่อว่า บริสุทธี เพราะเหตุที่ความเห็นบริสุทธีด้วยการเห็นจตุและอุปัตติ. จริงอยู่ ผู้ใดเห็นเพียงจตุเท่านั้น ไม่เห็นอุปัตติ ผู้นั้นย่อมยึดถืออุจเฉททิฎฐิ ผู้ใดเห็นอุปัตติเท่านั้น ได้เห็นจตุ ผู้นั้นย่อมยึดถือทิฎฐิ คือ ความปรากฏแห่งสัตว์ใหม่.

ส่วนผู้ใดเห็นทั้งสองอย่างนั้น. ผู้นั้นย่อมละเลยทิฎฐิแม้สองนั้นได้. เพราะฉะนั้น การเห็นของผู้นั้น ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งความเห็นบริสุทธี. พุทธบุตรทั้งหลายย่อมเห็นทั้งสองอย่างนั้น. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ชื่อว่า **วิสุทฺธี** เพราะเหตุแห่งความเห็นบริสุทธีด้วยการเห็นจตุและอุปัตติ. ชื่อว่า **อดิกฺกนฺตมานุสํ** เพราะเห็นรูปล่วงอุปจาระของมนุษย์. ชื่อว่า **อดิกฺกนฺตมานุสํ** เพราะล่วงมังสจักษุของมนุษย์ ด้วยจักษุอันเป็นทิพย์ บริสุทธีล่วงจักษุของมนุษย์.

บทว่า **สตฺเต ปสฺสตี** - เห็นสัตว์ทั้งหลาย คือ แลดูสัตว์
ทั้งหลาย ด้วยมังสจักษุของมนุษย์.

ในบทนี้ว่า จวมาเน อุปปชฺชมาเน มธีธบายว่ ไม่สามารถ
เห็นด้วยทิพจักษุในขณะจตุหรือในขณะอุปบัติ. อนึ่ง สัตว์เหล่าใดใกล้
จตุจักเคลื่อนในบัดนี้ ฉะนั้น สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่ากำลังจตุ. ส่วนสัตว์
เหล่าใดถือปฏิสนธิแล้วหรือเกิดแล้วเดี๋ยวนี้ สัตว์เหล่านั้นท่านประสงค์
ว่ากำลังอุปบัติ. ท่านแสดงว่า ย่อมเห็นสัตว์เหล่านั้นเห็นปานนี้กำลังจตุ.
และกำลังอุปบัติ.

บทว่า **หิเน** - เลว คือ น่าเกลียด น่าเกลียดหยาม น่าดูหมิ่น
น่าดูแคลนด้วยสามารถแห่งชาติตระกูลและโคละเป็นต้นอันเลว เพราะ
ประกอบด้วยผลของโมหะ.

บทว่า **ปณฺเฑ** - ประณีต คือ ตรงกันข้ามกับเลว เพราะ
ประกอบด้วยผลของอโมหะ.

บทว่า **สุวณฺเณ** - มีผิวพรรณดี คือ มีผิวพรรณน่าปรารถนา
น่าใคร่ น่าพอใจ เพราะประกอบด้วยผลของอโทสะ.

บทว่า **ทุพฺพณฺเณ** - มีผิวพรรณทราม คือ มีผิวพรรณไม่น่า
ปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ เพราะประกอบด้วยผลของ โทสะ.
อธิบายว่า ไม่สวย มีรูปผิดปกติ.

บทว่า **สุกเต - ใต้** คือ ไปดีหรือมั่งคั่งมีทรัพย์มาก เพราะประกอบด้วยผล ของอโลกะ.

บทว่า **ทุกฺกเต - ตกยาก** คือ ถึงความลำบาก หรือยากจนมีข้าว น้อย เพราะประกอบด้วยผลของโลกะ.

บทว่า **ยถากัมมุเปเค - เป็นไปตามกรรม** คือ เป็นไปตามกรรม ที่สะสมไว้. ท่านกล่าวถึงกิจของทิพจักขุด้วยมีอาทิว่า จวมาเน บทก่อน. แต่ด้วยบทนี้ท่านกล่าวถึงหน้าที่ของยถากัมมุปกณฺณ - ญาณกำหนดรู้ ว่า สัตว์เป็นไปตามกรรม.

อนึ่ง ลำดับแห่งการเกิดของฉานนั้นมีดังนี้ ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญอาโลกสิณมุ่งไปสู่รณเบืองต่ำ ย่อมเห็นสัตว์นรกทั้งหลายเสวย ทุกข์ยิ่งใหญ่. การเห็นนั้นนั่นแหละ เป็นกิจของทิพจักขุ. ภิกษุนั้น มนสิการอย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้หนอ จึงต้องเสวยทุกข์ นั้น. ครั้นแล้วญาณมีกรรมนั้น ๆ เป็นอารมณ์เกิดแก่ภิกษุนั้นว่า เพราะ ทำกรรมนี้.

อนึ่ง ภิกษุเจริญอาโลกสิณมุ่งไปสู่เทวโลกเบืองบน เห็นสัตว์ ทั้งหลายเสวยมหาสมบัติในสวนนันทวัน มิสสกัน และปารุสกัน เป็นต้น. การเห็นนั้นก็เป็นกิจของทิพจักขุนั้นเอง. ภิกษุนั้นมนสิการ อย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้หนอ จึงต้องเสวยสมบัตินี้ ครั้น

แล้วญาณมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์เกิดแก่ภิกษุนี้ว่า เพราะทำกรรมนี้
นี้ชื่อว่าตายกัมมูปคญาณ. การบริกรรมต่างออกไปจากนี้ไม่มีแก่ภิกษุนี้.
เมื่อนาคตั้งสญาณก็เหมือนญาณนี้. จริงอยู่ ญาณเหล่านี้มีทิพจักขุญาณ
เป็นบาท ย่อมสำเร็จพร้อมด้วยทิพจักขุญาณเอง.

บทว่า อิเม ในบทมีอาทิวา อิเม วต โภณโต เป็นบท
ขยายความของผู้เห็นด้วยทิพจักขุ.

บทว่า วต เป็นนิบาตลงในอรรถแห่งความรำพึงถึง

บทว่า โภณโต คือ ผู้เจริญทั้งหลาย. ชื่อว่าทุจจิต เพราะ
ประพุดด้วยความชั่ว. หรือประพุดความชั่ว เพราะเน่าด้วยกิเลส.
ชื่อว่ากายทุจจิต เพราะประพุดชั่วทางกาย. หรือความประพุดชั่วเกิด
ขึ้นทางกาย. แม้ในบทนอกนั้นก็มียันนี้เหมือนกัน.

บทว่า สมณุนาคตา - ประกอบแล้ว คือ มีความพร้อมแล้ว.

บทว่า อริยานํ อุปวาทกา - ดิเตยฺยนพระอริยเจ้า คือ เป็นผู้
ใคร่ความพินาศแก่พระอริยเจ้า ผู้เป็นพระพุทฺธเจ้า พระปัจเจกพุทฺธเจ้า
และพระสาวกโดยที่สุด แม้แก่ฤๅษีผู้เป็นโศดาบัน ดิเตยฺยนด้วยอัน-
ติมวัตฺถุ หรือด้วยการกำจัดคุณ. อธิบายว่า คำ ดิเตยฺยน. กล่าวว่
สมณธรรมไม่มีแก่ท่านเหล่านี้ ท่านเหล่านี้มิใช่สมณะ. พึงทราบว่
ชื่อว่าดิเตยฺยนด้วยอันติมวัตฺถุ. กล่าวคำมีอาทิวา ฌาน วิโมกข์ มรรค

หรือผล ไม่มีแก่ท่านเหล่านี้ ฟังทราบ ว่า เชื่อว่าคิดเตียนด้วยการกำจัด
คุณ. แต่ผู้นั้นรู้หรือไม่รู้ฟังคิดเตียน. แม้ทั้งสองอย่าง เชื่อว่าเป็นอัน
คิดเตียนพระอริยเจ้า. กรรมหนักห้ามสวรรค์และห้ามมรรคเช่นเดียวกับ
อนันตริยกรรม แต่เป็นสติกิจจา คือ พอเยยวายได้. เพราะฉะนั้น
ผู้ใดคิดเตียนพระอริยเจ้า. หากพระอริยเจ้าเป็นผู้ใหญ่กว่าตน ควรไปหา
พระอริยเจ้านั้นนั่งกระโห้งขอขมาว่า กระผมได้กล่าวคำนี้ ๆ กระท่าน
ของท่านได้โปรดอดโทษให้แก่กระผมเถิด.

หากพระอริยเจ้าอ่อนกว่า ควรนั่งกระโห้งประคองอัญชลี ขอ
ให้ยกโทษว่า ท่านขอรับกระผมได้กล่าวคำนี้ ๆ กระท่าน ขอท่านได้โปรด
อดโทษให้แก่ผมเถิด.

หากพระอริยเจ้าหลีกไปในทิศ. ควรไปเองหรือส่งสัทธาวิหาริก
เป็นต้น ไปขอให้ท่านอดโทษ.

หากไม่สามารถไปได้หรือไม่สามารถส่งไปได้ ควรไปหาภิกษุ
ทั้งหลายที่อยู่ในวิหารนั้น.

หากภิกษุทั้งหลายอ่อนกว่า ควรนั่งกระโห้ง. หากแก่กว่า ควร
ปฏิบัติโดยนัยดังกล่าวแล้วในพระอริยเจ้าผู้ใหญ่นั้นแหละ. แล้วกล่าวว่า
ท่านขอรับกระผมได้กล่าวคำนี้ ๆ กระพระคุณเจ้าชื่อโน้น. ขอพระคุณเจ้า

โน้นจงอดโทษให้แก่กระผมเถิด. แม้เมื่อไม่ขอขมาต่อหน้าก็ควรทำเช่นนี้แหละ.

หากภิกษุเที่ยวไปรูปเดียว ที่นั่นมิใช่ที่อยู่ของภิกษุนั้น. ที่ไปก็ไม่ปรากฏ. ควรไปหาภิกษุผู้ฉลาดรูปหนึ่งแล้วกล่าวว่า ท่านขอรับ กระผมได้กล่าวคำนี้ ๆ กระพคุณเจ้าชื่อนั้น. เมื่อกระผมนึกถึงคำนั้นจึงมีความร้อนใจ กระผมจะอย่างไรดี. ภิกษุรูปนั้นจึงกล่าวว่า อย่าคิดมากไปเลยคุณ. พระเถระอดโทษให้คุณแล้ว จงสงบใจเสียเถิด.

แม้ด้วยเหตุนี้ ก็ควรประคองอัญชลีไปทางทิศที่พระอริยเจ้าไปแล้วกล่าวว่า ขอได้โปรดอดโทษเถิด. ฝ่า พระอริยเจ้านั้นปรินิพพานเสียแล้ว. ควรไปยังเตียงที่ปรินิพพาน แล้วไปยังป่าช้าขอให้ออดโทษให้. เมื่อทำอย่างนี้ไม่ห้ามสวรรค์. ไม่ห้ามมรรค. เป็นไปตามปกติ.

บทว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิกา ได้แก่ มีความเห็นวิปริต.

บทว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทนา - ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ คือ ผู้ที่ชักชวนแม้ผู้อื่นในกายกรรมเป็นต้น มีมิจฉาทิฏฐิเป็นมูล เชื่อว่าเป็นอันยึดถือกรรมมีอย่างต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งมิจฉาทิฏฐิ.

อนึ่ง การกล่าวบททั้งสองนี้ ในการเตือนพระอริยเจ้าด้วยศัพท์ว่า วชิทฺฐริต และในมิจฉาทิฏฐิ แม้ที่ท่านสงเคราะห์ด้วยศัพท์ว่า

มโนทวาริต พึงทราบว่า เพื่อแสดงถึงควมมีโทษมาก. จริงอยู่ การ
ติเตียนพระอริยเจ้ามีโทษมาก เพราะเช่นกับอนันตริยกรรม. แม้พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า

ดูก่อนสารีบุตร เปรียบเหมือนภิกษุถึงพร้อม
ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา พึงยังอรหัตผลให้สำเร็จ
ในปัจจุบันทีเดียว ฉันทใด. ดูก่อนสารีบุตร เรา
กล่าวข้ออุปไมยนี้ก็ฉันทนั้น. ผู้นั้นไม่ละวาจาเสีย
ไม่ละความคิดนั้นเสีย ไม่ละคณิกทณฺฐินั้นเสีย
ก็เที่ยงแท้ที่จะไปสู่นรก.^๑

อนึ่ง โทษอื่นมีโทษมากกว่ามิจฉาทิกุณฺฐิไม่มี. สมดังที่พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้
สักอย่างเดียวที่มีโทษมากเหมือนมิจฉาทิกุณฺฐินี้เลย.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โทษทั้งหลายมีมิจฉาทิกุณฺฐิ
เป็นอย่างยิ่ง.^๒

บทว่า กายสุส เกทา - เพราะกายแตก คือ เพราะสละ
ขันธมีใจครอง.

๑. ม. ม. ๑๒/๑๖๗.

๒. อ.จ. เอกก. ๒๐/๑๕๓.

บทว่า **ปรมมรณา** - เมื่อตายไป คือ ในการถือเอาจันท์ที่เกิดในลำดับนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **กายสุส เกทา** คือ เพราะตัดชีวิตินทรีย์.

บทว่า **ปรมมรณา** คือ ก่อนจุติจิต.

บททั้งปวงมีอาทิอย่างนี้ว่า **อปาย** เป็นไวพจน์ของนรก. ชื่อว่า **นิริยะ** เพราะปราศจากความเจริญอันสมมติว่าเป็นบุญอันเป็นเหตุแห่งสวรรค์และนิพพาน. ชื่อว่า **อบาย** เพราะไม่มีความสุขหรือความเจริญ. ชื่อว่า **ทุกติ** เพราะเป็นทาง เป็นที่อาศัยของทุกข์.

อีกอย่างหนึ่ง คติเกิดด้วยกรรมชั่ว เพราะมีโทษมาก ชื่อว่า **ทุกติ**. ชื่อว่า **วินิบาต** เพราะเป็นที่ตกไปแห่งความหมดอำนาจของคนทำชั่ว.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วินิบาต** เพราะเป็นที่ตกไปแห่งความพินาศ คือ อวัยวะน้อยใหญ่ทำลายพินาศไป. ชื่อว่า **นิริยะ** เพราะไม่มีความเจริญ ที่รู้กันว่าเป็นความชื่นใจ.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงถึงกำเนิดเดียวรังจានด้วย **อปาย** ศัพท์. กำเนิดเดียวรังจาน ชื่อว่า **อบาย** เพราะปราศจากสุคติ. ทุกติมิใช่ **อบาย** เพราะนาคราชเป็นต้น ผู้มีศักดิ์ใหญ่ก็เกิด. ท่านแสดงปิตติวิสัย คือที่อยู่ของเปรต ด้วย **ทุกฺทุกติ** ศัพท์.

จริงอยู่ปิตติวิสัยเป็นทั้งอบายและทุกติ เพราะปราศจากสุคติ และเพราะเป็นทางไปแห่งทุกข์. ส่วนวินิบาตไม่ใช่ปิตติวิสัย เพราะไม่ตกไปเช่นอสุร. ท่านแสดงอสุรกาย ด้วย วินิบาต ศัพท์. เพราะอสุรกายนั้นเป็นทั้งอบาย และทุกติด้วยอรรถดังกล่าวแล้ว. ท่านเรียกว่า วินิบาต เพราะร่างกายทั้งหมดตกไป. ท่านแสดงนรกเท่านั้นมีประการ ไม่น้อย มือเวจีเป็นต้น ด้วย นิรย ศัพท์.

บทว่า อุปปन्นา คือ เข้าถึงแล้ว ได้แก่ เกิดแล้ว. พึงทราบธรรมชาติฝ่ายขาวโดยตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว.

ต่อไปนี้เป็นความพิเศษ. ท่านสงเคราะห์หัตถ์ของมนุษย์ด้วย สุคติ ศัพท์. สงเคราะห์หัตถ์ของเทวดา ด้วย สัคค ศัพท์.

ในบทว่า สุคติ สัคค โลก นั้นมีความดังนี้ ชื่อว่า สุคติ เพราะไปดี. ชื่อว่า สัคค เพราะเลิศด้วยวิสัยมีรูปเป็นต้น. แม้ทั้งหมดนั้นชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าทำลาย. นี่เป็นการอธิบายคำ. บททั้งหมดมีอาทิว่า ทิพฺเพน จกฺขุนา - ด้วยทิพจักขุ เป็นคำสรุป ด้วยประการฉะนี้. ความสังเขปในบทนี้มีอย่างนี้ว่า ทิพฺเพน จกฺขุนา ปสฺสตี - ย่อมเห็นด้วยทิพจักขุ.

จบ อรรถกถาทิพจักขุญาณนิกาย

ในญาณ ๕ เหล่านี้ **อิทธิวิธญาณ** ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๗ ด้วยสามารถแห่งปริตตารมณ์ ๑ มหัคคตารมณ์ ๑ อตีตารมณ์ ๑ อนาคตารมณ์ ๑ ปัจจุบันนารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทธารมณ์ ๑.

โสธธาตุวิสุทธญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ ด้วยสามารถแห่งปริตตารมณ์ ๑ ปัจจุบันนารมณ์ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทธารมณ์ ๑.

เจโตปริยญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ ด้วยสามารถแห่งปริตตารมณ์ ๑ มหัคคตารมณ์ ๑ อปฺปมาณารมณ์ ๑ มัคการมณ์ ๑ อตีตารมณ์ ๑ อนาคตารมณ์ ๑ ปัจจุบันนารมณ์ ๑ พหิทธารมณ์ ๑

บุพเพนิวาสานุสสติญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ ด้วยสามารถแห่งปริตตารมณ์ ๑ มหัคคตารมณ์ ๑ อปฺปมาณารมณ์ ๑ มัคการมณ์ ๑ อตีตารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทธารมณ์ ๑ นวัตตัพพารมณ์ ๑.

ทิพจักขุญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔. ด้วยสามารถแห่งปริตตารมณ์ ๑ ปัจจุบันนารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทธารมณ์ ๑.

ยถากัมมุปคญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๕ ด้วยสามารถแห่งปริตตารมณ์ มหัคคตารมณ์ ๑ อตีตารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑

พหิทธารมณฺ ๑.

อนาคตังสญฺญาณํ ย่อมเป็นไปในอารมณฺ ๘ ด้วยสามารถแห่ง
ปริตตารมณฺ ๑ มหัคคตารมณฺ ๑ อัปปมาณารมณฺ ๑ มัคการมณฺ ๑
อนาคตารมณฺ ๑ อัชฉัตตารมณฺ ๑ พหิทธารมณฺ ๑ นวัตตัพพารมณฺ ๑.

จบ ปัญญาณปภินกะ

อาสวักขยญาณนิเทศ

[๒๕๘]ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญในอินทรีย์ ๓

ประการ โดยอาการ ๖๔ เป็นอาสวักขยญาณอย่างไร ?

อินทรีย์ ๓ ประการเป็นไฉน คือ อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ ๑
อัญญินทรีย์ ๑ อัญญาตาวินทรีย์ ๑.

อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ย่อมถึงฐานะเท่าไร อัญญินทรีย์ย่อม
ถึงฐานะเท่าไร อัญญาตาวินทรีย์ย่อมถึงฐานะเท่าไร ?

อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ย่อมถึงฐานะ ๑ คือ โสดาปัตติมรรค
อัญญินทรีย์ย่อมถึงฐานะ ๖ คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค สก-
ทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล อรหัตมรรค อัญญาตาวินทรีย์
ย่อมถึงฐานะ ๑ คือ อรหัตผล.

[๒๕๕] ในขณะที่โศคาปตติมรรค อนัญญาตัญญูสสามิดินทริย์ มีสัทธินทริย์ซึ่งมีความน้อมใจเชื่อเป็นบริวาร วีริยินทริย์มีการประคองไว้เป็นบริวาร สตินทริย์มีความตั้งมั่นเป็นบริวาร สมาชินทริย์มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นบริวาร ปัญฺญินทริย์มีความเห็นเป็นบริวาร มนินทริย์มีความรู้แจ้งเป็นบริวาร โสมนัสสินทริย์มีความยินดีเป็นบริวาร ชีว-
ดินทริย์ มีความเป็นอธิบดี ในความสืบทอดที่กำลังเป็นไป เป็นบริวาร
ธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะที่โศคาปตติมรรค นอกจากรูปซึ่งมีจิตเป็น
สมุฏฐาน เป็นกุศลทั้งหมดนั้นแล ล้วนไม่มีอาสวะ เป็นธรรมเครื่อง
นำออก เป็นธรรมเครื่องให้ถึงความไม่สังสม เป็นโลกุตระ มินิพพาน
เป็นอารมณ์ ในขณะที่โศคาปตติมรรค อนัญญาตัญญูสสามิดินทริย์ มี
อินทริย์ ๘ ประการนี้ ซึ่งมีสหชาตธรรมเป็นบริวาร มีธรรมอื่น ๆ
เป็นบริวาร มีธรรมที่อาศัยกันเป็นบริวาร มีธรรมที่ประกอบกันเป็น
บริวาร เป็นสหระค เกิดร่วมกัน เกี่ยวข้องกัน ประกอบด้วยกัน
ธรรมเหล่านั้นแลเป็นอาการและเป็นบริวารของอนัญญาตัญญูสสามิดิน-
ทริย์นั้น.

[๒๖๐] ในขณะที่โศคาปตติผล อัญญินทริย์มีสัทธินทริย์ซึ่งมี
ความน้อมใจเธอเป็นบริวาร ... ธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะที่โศคาปตติผล
ทั้งหมดนั้นแลเป็นอภัยกฤต นอกจากรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ล้วน
ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ มินิพพานเป็นอารมณ์ในขณะที่โศคาปตติผล

อัญญนทรีมีอินทรี ๘ ประการนี้ซึ่งมีสหชาตธรรมเป็นบริวาร...ธรรมเหล่านั้นแลเป็นอาการและเป็นบริวารของอัญญนทรีนั้น.

[๒๖๑] ในขณะสกทาคามีมรรค ฯลฯ ในขณะสกทาคามีผล
 ฯลฯ ในขณะอนาคามีมรรค ฯลฯ ในขณะอนาคามีผล ฯลฯ

ในขณะอรหัตมรรค อัญญนทรีมีสัทธินทรีซึ่งมีความน้อมใจ
เชื่อเป็นบริวาร ฯลฯ จีวตินทรีมีความเป็นอธิบดีในความสืบทอดที่
กำลังเป็นไปเป็นบริวาร ธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะอรหัตมรรค นอก
จากรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ทั้งหมดนั้นแลเป็นกุศลแล้ว ไม่มีอาสวะ เป็น
ธรรมเครื่องนำออก เป็นธรรมเครื่องให้ถึงความไม่สังสม เป็นโลกุตระ
มีนิพพานเป็นอารมณ์ ในขณะอรหัตมรรค อัญญนทรีมีอินทรี ๘
ประการนี้ซึ่งมีสหชาตธรรมเป็นบริวาร ... ธรรมเหล่านั้นแลเป็นอาการ
และเป็นบริวารของอัญญนทรีนั้น.

[๒๖๒] ในขณะอรหัตผล อัญญาตาวินทรีมีสัทธินทรี
ซึ่งมีความน้อมใจเธอเป็นบริวาร วิริยินทรีมีการประคองไว้เป็นบริวาร
สตินทรีมีความตั้งมั่นเป็นบริวาร สมาธินทรีมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็น
บริวาร ปัญฺญินทรีมีความเห็นเป็นบริวาร มนินทรีมีความรู้แจ้ง
เป็นบริวาร โสมนัสสตินทรีมีความยินดีเป็นบริวาร จีวตินทรีมีความ
เป็นอธิบดีในการสืบทอด ที่กำลังเป็นไปเป็นบริวาร ธรรมทั้งหลายที่เกิด
ในขณะอรหัตผล ทั้งหมดนั้นแลเป็นอภัยกถุณนอกจากรูปที่มีจิตเป็น

สมุฏฐาน ล้วนไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ มินิพพานเป็นอารมณ์ ใน
ขณะอรหัตผล อัญญาตาวิริยมีอินทรีย์ ๘ ประการนี้ซึ่งมีสหชาตธรรม
เป็นบริวาร มีธรรมอื่นๆเป็นบริวาร มีธรรมที่อาศัยกันเป็นบริวาร
มีธรรมที่ประกอบกันเป็นบริวาร เป็นสหระต เกิดร่วมกัน เกี่ยวข้อง
กัน ประกอบด้วยกัน ธรรมเหล่านั้นแต่เป็นอาการและเป็นบริวารของ
อัญญาตาวิริยนั้น อินทรีย์ ๘ หมวดเหล่านี้ รวมเป็นอาการ ๖๔
ด้วยประการฉะนี้.

[๒๖๓] คำว่า อาสวะ ความว่า อาสวะเหล่านั้นเป็นไฉน ?

อาสวะเหล่านั้น คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ.

อาสวะเหล่านั้นย่อมสิ้นไป ณ ที่ไหน ทิฏฐาสวะทั้งสิ้น กาม-
สวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ อันเป็นเหตุให้ไปสู่อบาย ย่อมสิ้นไป
เพราะโสดาปัตติมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะโสดาปัตติมรรค
นี้ กามาสวะส่วนหยาบๆ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ซึ่งตั้งอยู่ร่วมกันกับ
กามาสวะนั้น ย่อมสิ้นไปเพราะสกทาคามิมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้น
ไปในขณะสกทาคามิมรรคนี้ กามาสวะทั้งสิ้น ภวาสวะ อวิชชาสวะ
ซึ่งตั้งอยู่ร่วมกันกับกามาสวะนั้น ย่อมในรูปเพราะอนาคามิมรรค อาสวะ
เหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะอนาคามิมรรคนี้ ภวาสวะ อวิชชาสวะทั้งสิ้น
ย่อมสิ้นไปเพราะอรหัตมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะอรหัต-
มรรคนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความเป็นผู้มี
ชำนาญ ในอินทรีย์ ๓ ประการ โดยอาการ ๖๔ เป็นอัสวักขญาณ.

๕๕. อรรถกถาอัสวักขญาณนิเทศ

[๒๕๘ - ๒๖๓] พึงทราบวินิจฉัยในอัสวักขญาณนิเทศดังต่อไปนี้.
บทมีอาทิว่า อนนฺถาตณฺณสฺสามิตินฺทริยํ มีอรรถดังได้กล่าว
แล้ว.

บทว่า กติ จานานิ คจฺจติ - ย่อมถึงฐานะเท่าไร เป็นคำถาม
เพื่อกำหนดฐานะที่เกิดของอินทรีย์หนึ่ง ๆ.

บทว่า เอกํ จานํ คจฺจติ - ย่อมถึงฐานะ ๑ ท่านอธิบายว่า
ย่อมเกิดในฐานะ ๑. ฐานะโอกาสที่เกิด ท่านกล่าวว่า ฐานะ เพราะ
มีที่ตั้ง

บทว่า จ จานานิ - ฐานะ ๖ คือ ในขณะมรรคและผล ๖.
ในอินทรีย์ ๓ มีอนัญญาตณฺณสฺสามิตินฺทริยํเป็นต้นแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย
เพื่อแสดงว่า อินทรีย์หนึ่ง ๆ เป็นอินทรีย์ยิ่ง. ท่านจึงกล่าวบทมีอาทิ
ว่า สทฺธิทฺทริยํ อธิโมกฺขปรีวารี โหติ - มีสัทธินทรีย์ซึ่งมีความน้อมใจ
เชื่อเป็นบริวาร. ท่านกล่าวอธิโมกข์เป็นต้น ด้วยสามารถกิจแห่ง

สัทธินทรีย์เป็นต้น ในบทมีอาทิว่า สทฺธินุทฺธิยสฺส อธิโมกฺขญฺโโจ-
มื่อรรถว่าน้อมใจเชื่อแห่งสัทธินทรีย์ จันใด. แม้ในที่นี้ก็จันนั้น ท่าน
กล่าวว่า บทว่า อธิโมกฺขปริวาร โหติ - เป็นบริวารของการน้อมใจ
เชื่อ คือ สัทธินทรีย์เป็นบริวารด้วยกิจแห่งการน้อมใจเชื่อ. แม้ในบท
ที่เหลือ ก็มีนัยนี้.

บทว่า ปริวาร เป็นลิงควิปลาศ.

บทว่า ปญฺณินุทฺธิย - ปัญฺณินุทฺธิย ท่านกล่าว อนฺณญฺญัตถุ-
ญฺสตามิตินทฺริยํนั้นแหละทำให้ต่างหากเพื่อแสดงสภาพรู้. แม้ในอภิ-
ธรรม ท่านก็จำแนกปัญฺญาหนึ่งไว้ ๘ ส่วน ในขณะมรรคและในขณะ
ผล เพื่อแสดงความพิเศษของกิจด้วยปัญฺญา.

บทว่า อภิสนฺทนปริวาร - มีความยินดีเป็นบริวาร คือ โสมนัส-
สินทฺริยเป็นบริวารแห่งจิตและเจตสิก ด้วยกิจคือความเนาใจจนน้ำเป็น
บริวารแห่งจุมเครื่องฟอกตัวในเวลาอาบน้ำ. บทนี้ ท่านกล่าวด้วย
สามารถมรรคอันสัมปยุตด้วยโสมนัส. พึงเห็นอุเบกขินทฺริยในฐานะ
แห่งโสมนัสสินทฺริย ในมรรคอันสัมปยุตด้วยอุเบกขา.

อนึ่ง พึงถือเอาอุเบกขินทฺริยนั้นว่า มีความไม่เพิ่มขึ้นเป็นบริวาร
ของสัมปยุตธรรมทั้งหลาย.

๑. ขุ. ป. ๓๑/๓๒.

บทว่า ปวตฺตสนฺตตาริเปตฺตยปริวาร - ชีวิตินทรีย์มีความเป็น
อริบดี ในความสืบทอดที่กำลังเป็นไปเป็นปริวาร คือความสืบทอดที่กำลัง
เป็นไป ชื่อว่า ปวตฺตสนฺตติ. อธิบายว่า สันดานที่กำลังเป็นไปอยู่.
ความเป็นแห่งอริบดี ชื่อว่า อริเปตฺตยยะ ความเป็นอริบดีแห่งความ
สืบทอดที่กำลังเป็นไป ชื่อว่า ปวตฺตสนฺตตาริเปตฺตยยะ.

ชีวิตินทรีย์เป็นปริวารแห่งอนัญญาตัญญูสามินทรีย์ เพราะ
เป็นปัจจัยแห่งความเป็นไป เบื้องบนของชีวิตินทรีย์ที่กำลังเป็นไปอยู่
และเพราะความเป็นอริบดีของความสืบทอดที่เป็นไป ด้วยสามารถแห่ง
เบื้องต้นและเบื้องปลาย.

บทมีอาทิว่า โสตาปตฺติมคฺคกฺขณ ชาตา ธมฺมา - ธรรม
ทั้งหลายเกิดในขณะแห่งโสตาปัตติผล ท่านกล่าว เพื่อแสดงถึงคุณแห่ง
ธรรมสัมปยุตด้วยมรรคทั้งปวง.

ในบทเหล่านั้น บทว่า มคฺคกฺขณ ชาตา - ธรรมทั้งหลาย
เกิดในขณะแห่งมรรค คือ ธรรมที่ตั้งอยู่ในมรรคอย่างนั้น. มิใช่ธรรม.
อื่น. เพราะรูปแม้ตั้งอยู่ในมรรค ก็ไม่ได้ชื่อว่ากุศลเป็นต้น. ฉะนั้น
เมื่อนำรูปนั้นออกไป จึงกล่าวว่า ฐเปตฺวา จิตฺตสมฺภูจฺจํ รูป-
นอกจากรูปมีจิตเป็นสมฺภูจฺจํ. เพราะว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเหล่านั้น
เป็นกุศล ด้วยอรรถว่ามีการทำลายสิ่งน่าเกลียดเป็นต้น. ธรรมเหล่านั้น

ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้ว เป็นไปอยู่. ชื่อว่า อนาสวา - เพราะไม่มีอาสวะ.

ธรรมทั้งหลายตัดมูลแห่งวัฏฏะ ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่า นิยุยานิกา เพราะนำออกจากวัฏฏะ.

ธรรมที่กล่าวคือ กุศล อกุศล ชื่อว่า อปจยคามิโน เพราะทำนิพพาน กล่าวคือ ความไม่สะสม เพราะความปราศจากไปให้เป็นอารมณ์แล้วเป็นไป ย่อมถึงความไม่สะสม.

ชื่อว่า อปจยคามิโน เพราะไม่สะสม คือ กำจัดสิ่งที่เป็นไปอยู่บ้าง.

ชื่อว่า โลกุตตระ เพราะข้ามออกไปจากโลก โดยความไม่เกี่ยวเนื่องในโลก.

ชื่อว่า นิพพานารมมณา เพราะมีนิพพานเป็นอารมณ์.

บทมีอาทิว่า อิมานิ อฏฺฐินทฺริยานิ มีอินทรีย์ ๘ ท่านกล่าวเพื่อแสดงความเป็นบริวารดังกล่าวแล้วในตอนก่อน ความเป็นธรรมมีอาทิ สหจรตด้วยอินทรีย์นั้น และอาการดังได้กล่าวแล้วในเบื้องต้น.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อฏฺฐินทฺริยานิ คือ อินทรีย์ ๘ พร้อมด้วยปัญญอินทรีย์ มีนัยดังกล่าวแล้วในตอนก่อน.

บทว่า สหชาตปริวรา - มีสหชาตเป็นบริวาร คือ อินทรีย์ ๗ นอกนั้น พร้อมด้วยอินทรีย์หนึ่ง ๆ ในอินทรีย์ ๘ เป็นสหชาต จึงชื่อว่า

มีสหชาติของอินทรีย์นั้นเป็นบริวาร. อนึ่ง ธรรมอื่น ๆ เป็น **อณฺเฏ-**
มณฺเฏบริวาร คือ มีธรรมอื่น ๆ เป็นบริวาร ด้วยประการฉะนี้. ธรรม
ทั้งหลาย มีธรรมที่อาศัยกันเป็นบริวาร มีธรรมที่ประกอบกันเป็นบริวาร
ของกันและกันก็อย่างนั้นเหมือนกัน.

บทว่า **สทกตา** คือ ถึงภาวะมีเกิดร่วมกันกับอนัญญาตัญญูส-

สามีดินทรีย์นั้น.

บทว่า **สหชาติ** คือ เกิดพร้อมกันกับอนัญญาตัญญูสสามี-

ดินทรีย์นั้น.

บทว่า **สํ สฏฺฐา** คือ เกี่ยวข้องกันกับอนัญญาตัญญูสสามีดิน-

ทรีย์นั้น.

บทว่า **สมปยุตฺตา** คือ ประกอบด้วยประการมีเกิดร่วมกัน
เสมอไปด้วยอนัญญาตัญญูสสามีดินทรีย์นั้น.

บทว่า **เตว** ได้แก่ ธรรม คือ อินทรีย์ ๘ เหล่านั้นนั่นเอง.

บทว่า **ตสฺส** ได้แก่ อนัญญาตัญญูสสามีดินทรีย์.

บทว่า **อาการา** คือ ส่วนที่เป็นบริวาร.

บทว่า **ผลกฺขณ ชาตา ธมฺมา สพฺเพว อพฺยากตา โหนติ-**
ธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะผล ทั้งหมดเป็นอพยากถ คือ ท่านกล่าว
พร้อมกับรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะแม้รูปก็เป็นอพยากถ. ท่าน
ไม่กล่าวว่า เป็นกุศล เป็นนิชชานิกะ และเป็นอปจยคามิ ในขณะ

ผล เพราะมรรคเป็นกุศล เป็นนิยานิกะ และเป็นอปัจจัยคามิ. บท
มีอาทิว่า อิติ เป็นบทสรุป มีประการดังกล่าวแล้ว.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อฏฺฐกฺกานิ - อินทริย ๘ หมวด คือ
หมวด ๘ แห่งอินทริย อย่างละ ๘ ด้วยสามารถหมวด ๘ หมวด
หนึ่ง ๆ ในมรรคและผล ๘.

บทว่า จตุสฺสญฺจิ โหนฺติ คือ รวมเป็นอาการ ๖๔.

บทมีอาทิว่า อาสวา มีความดังกล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ.

ในที่นี้ พึงทราบว่ ท่านมิได้กล่าวถึงอาสวะอันทำลายด้วย
อรหัตมรรคเท่านั้น กล่าวถึงการทำลายด้วยมรรค ๓ หมวดที่เหลือ โดย
เพียงเป็นคำกล่าวธรรมดาถึงความสิ้นอาสวะ. เพราะท่านกล่าวถึงอรหัต-
มรรคญาณว่า ขย ญาณ - ญาณในความสิ้นไป เพราะสิ้นอาสวะไม่
มีอาสวะไร ๆ เหลือเลย. ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พระอรหันต์จีณาสพ
ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาอาสวกัณฺณนิกาย

สังญาจตุกทวยนิกาย

[๒๖๔] ปัญญาในอรรถว่าเป็นสิ่งควรกำหนดรู้ เป็นทุกขญาณ
ปัญญาในอรรถว่าเป็นสิ่งควรละ เป็นสมุทฺถญาณ ปัญญาในอรรถว่า

เป็นสิ่งควรทำให้แจ้ง เป็นนิโรธญาณ ปัญญาในอรรถว่าเป็นสิ่งควร
เจริญ เป็นมรรคญาณ อย่างไร ?

สภาพบีบคั้น สภาพเคียดระแค้น สภาพปัจจัยปรุงแต่ง สภาพ
แปรปรวน สภาพที่ควรกำหนดรู้แห่งทุกข์ สภาพที่ประมวลมา สภาพ
เป็นเหตุ สภาพที่เกี่ยวข้อง ภาพพัวพัน สภาพที่ควรละแห่งสมุทัย
สภาพที่สลัดออก สภาพที่สัจจ ภาพอันปัจจัยไม่ปรุงแต่ง สภาพเป็น
อมตะ สภาพที่ควรทำให้แจ้งแห่งนิโรธ สภาพที่นำออก สภาพที่เป็น
เหตุ สภาพที่เห็น สภาพที่เป็นอธิบดี ภาพที่ควรเจริญแห่งมรรค.

ชื่อว่า ญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่า ปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความกำหนด
เป็นทุกขญาณ ปัญญาในความละ เป็นสมุทธานุญาณ ปัญญาในความ
ทำให้แจ้ง เป็นนิโรธญาณ ปัญญาในความเจริญเป็นมรรคญาณ.

[๒๖๕] ทุกขญาณ ทุกขสมุทธานุญาณ ทุกขนิโรธญาณ ทุกข-
นิโรธคามินีปฏิปทาญาณ อย่างไร ? ญาณของท่านผู้มีความพร้อม
เพรียงด้วยมรรคนี้ เป็นทุกขญาณ ทุกขสมุทธานุญาณ ทุกขนิโรธญาณ
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ.

[๒๖๖] ในญาณเหล่านั้น ทุกขญาณเป็นไฉน ?

ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด ความเลือกเฟ้น ความค้นคว้า ความ
สอดส่องธรรม ความกำหนดดี ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนด

เฉพาะ ความเป็นบัณฑิต ความเป็นผู้ฉลาด ความเป็นผู้ละเอียด ความ
แจ่มแจ้ง ความคิด ความพิจารณา ปัญญากว้างขวางดังแผ่นดิน ปัญญา
อันทำลายกิเลส ปัญญาอันนำไปรอบ ความเห็นแจ้ง ความรู้ทั่วพร้อม
ปัญญาดังปฏิภาณ ปัญญาเป็นใหญ่ ปัญญาเป็นกำลัง ปัญญาดังศาสตรา
ปัญญาดังปราสาท ปัญญาเป็นแสงสว่าง ปัญญาเป็นรัศมี ปัญญารุ่งเรือง
ปัญญาดังรัตนะ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ
ที่ปรารถนาก็เกิดขึ้น นี่ท่านกล่าวว่า **ทุกขญาณ**.

[๒๖๗] ฯลฯ ปรารถนาก็สมุทัย ฯลฯ ปรารถนาก็นิโรธ
ฯลฯ ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้น
ธรรม สัมมาทิฐิที่ปรารถนาก็นิโรธคามินีปฏิปทาเกิดขึ้น นี่ท่าน
กล่าวว่า **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ**.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า **ทุกขญาณ ทุกขสมุทัยญาณ**
ทุกขนิโรธญาณ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ.

๕๖ - ๖๓. อรรถกถาสัจญาณจตุกทายนิทเทศ

[๒๖๔ - ๒๖๗] พึงทราบวินิจฉัยในสัจญาณจตุกทายนิทเทศดัง
ต่อไปนี้. บทมีอาทิว่า **ทุกขสุต ปิณฑุโร** - สภาพบีบคั้นแห่งทุกข์

มีอรรถตั้งได้กล่าวไว้แล้ว. บทมีอาทิว่า มคฺคสมงฺกิสฺส ฌาณํ ทุกฺข-
เปตํ ฌาณํ - ฌานของท่านผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยมรรคนี้ เป็น
ทุกขฌาณ ท่านกล่าวด้วยสามารถการตรัสรู้อย่างเดียว คุจในหมวด ๔
ตามลำดับ. จริงอยู่ สัจฌาณมี ๒ อย่าง คือ โลกียะ ๑ โลกุตระ ๑.
โลกียะมี ๒ คือ อนุโพธิฌาณ ๑ ปัจจเวกขณฌาณ ๑.

อนุโพธิฌาณ ย่อมเป็นไปในนิโรธและมรรค ด้วยสามารถ
การได้ฟังมาเป็นต้นของอาทิกรรมิกภิกขุ. ย่อมเป็นไปในทุกข์และ
สมุทัย ด้วยสามารถทำให้เป็นอารมณ์.

ปัจจเวกขณฌาณ ย่อมเป็นไปในสัจจะแม่ ๔ ของภิกษุผู้แทง
ตลอดสัจจะแล้ว ด้วยสามารถทำให้เป็นอารมณ์. ปฏิเวธฌาณอันเป็น
โลกุตระทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ ย่อมแทงตลอดสัจจะ ๔ โดยกิจ.
เหมือนอย่างทีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์. ผู้นั้น

ย่อมเห็นแม่ทุกข์สมุทัย. ย่อมเห็นแม่ทุกข์นิโรธ.

ย่อมเห็นแม่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา^๑ ดังนี้.

พึงกล่าวถึงทุกข์ทั้งหมด. แม้ในนิทเทสนี้ ท่านก็กล่าวถึงทุกข์นี้แหละ
โดยวาระนี้. อนึ่ง แม้โลกุตระนั้น ท่านกล่าวเพื่อแสดงว่า โลกุตระ
ย่อมได้ซึ่งชื่อทั้งหลาย มีอาทิว่า ทุกฺข ฌาณ - การรู้ทุกข์. แต่ในที่นี้

๑. สํ . มหา. ๑๕/๑๓๑๑.

ท่านประสงค์เอาโลกิยญาณเท่านั้น. เพราะฉะนั้น พระสารีบุตรเถระ
จึงกล่าวว่า **ตตฺถ ตมํ ทุกฺขเณ ญาณํ** - ในญาณเหล่านั้น ทุกขญาณ
เป็นไฉน ?

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ทุกฺขํ อารพฺภ -** ปรารภทุกข์ คือ
ห่วงเกี่ยวทุกข์. คือทำให้เป็นอารมณ์.

ในบทมีอาทิว่า **ปัญฺญา** พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้. ชื่อว่า
ปัญญา เพราะอรรถว่าให้รู้ กล่าวคือ ทำอรรถนั้น ๆ ให้ปรากฏ. อีก
อย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะรู้ธรรมทั้งหลาย โดยประการนั้น ๆ
มีความไม่เที่ยงเป็นต้น. บทนี้ เป็นสภาวะบทของปัญญานั้น. อาการ
รู้ชัด ชื่อ **ปชานนา**. ชื่อว่า **วิจยะ** เพราะเลือกเฟ้นถึงความไม่เที่ยง
เป็นต้น. บทว่า **ปวิจยะ -** ความค้นคว้า เพิ่มบทอุปสรรคลงไป ได้แก่
ความเลือกเฟ้นโดยทั่วไป. ชื่อว่า **ธรรมวิจยะ** เพราะความสอดส่อง
จตุสัจธรรม.. ชื่อว่า **สัลลิกฺขณะ** - ความกำหนดดี ด้วยสามารถการ
กำหนดความไม่เที่ยงเป็นต้นโดยชอบ. ท่านกล่าวว่า **สัลลิกฺขณานํ**
ແລະ คือ **อุปลักฺขณา -** ความเข้าไปกำหนด **ปัจจุปลักฺขณา -** ความ
เข้าไปกำหนดเฉพาะ โดยต่างกันที่อุปสรรค. อธิบายว่า การกำหนด
อย่างสูง ชื่อว่า ความเข้าไปกำหนดอาศัยธรรมมีความไม่เที่ยงเป็นต้น
เหล่านั้น ๆ. ความเป็นบัณฑิต ชื่อว่า **ปญฺทิจฺจํ**. ความเป็นผู้ฉลาด
ชื่อว่า **โกสฺสลํ**. ความเป็นผู้ละเอียด ชื่อว่า **เนปฺปญฺญํ**. ชื่อว่า **เวทพฺยา**

คือความแจ่มแจ้ง ด้วยสามารถยังความไม่เที่ยงเป็นต้นให้แจ่มแจ้ง. ชื่อว่า

จินฺตา - ความคิด ด้วยสามารถคิดถึงความไม่เที่ยงเป็นต้น. อนึ่ง ชื่อว่า

จินฺตา - เพราะยังบุคคลที่เกิดความคิดให้คิดถึงความไม่เที่ยงเป็นต้น. ชื่อว่า
อุปปริกษา เพราะพิจารณาถึงความไม่เที่ยงเป็นต้น.

บทว่า ฐิริ คือ แผ่นดิน. ชื่อว่า ฐิริ เพราะมีปัญญาคู
แผ่นดิน ด้วยอรรถว่าละเอียด และด้วยอรรถว่ากว้างขวาง. อีกอย่าง
หนึ่ง ปัญญานั้นแหละ ท่านกล่าวว่า ฐิริ เพราะอรรถว่ายืนค้ำใน
อรรถที่เป็นจริง.

ชื่อว่า เมธา เพราะอรรถว่าฆ่า คือ ทำลายกิเลสจุสสาขไฟ
ทำลาย สิ่งที่อยู่ด้วยหิน ฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เมธา เพราะอรรถว่าถือเอาและทรงไว้
ได้เร็ว.

ชื่อว่า ปริณายิกา เพราะอรรถว่า ย้อนนำผู้ที่ญาณเกิดไปใน
สัมปยุตธรรมและปฏิเวธธรรม อันกำหนดตามความเป็นจริงในการ
ปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ตน.

ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถว่าเห็นธรรมหลายอย่าง ด้วย
สามารถความไม่เที่ยงเป็นต้น.

ชื่อว่า สัมปชานะ เพราะรู้ความไม่เที่ยงเป็นต้นโดยชอบ.
ความเป็นแห่งความรู้พร้อมนั้น ชื่อว่า สัมปชัญญะ.

ชื่อว่า ปโตโท - ปัญญาตั้งปฏัก เพราะทิมแทงจิตโงงอันແ່ນ
ไปนอกทางเพื่อให้เข้าทาง คุชปฏักทิมแทงมាំที่วิ่งไปนอกทางเพื่อให้ขึ้น
ถนน ฉะนั้น.

ชื่อว่า อินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ เพราะอรรถว่าทำความ
เป็นใหญ่ ในลักษณะเห็น. ความเป็นใหญ่ คือ ปัญญา ชื่อว่า
ปัญญินทรีย์. ท่านอธิบายไว้อย่างไร. ท่านไม่กล่าวบทนี้ว่า อินทรีย์
แห่งปัญญา ชื่อว่า ปัญญินทรีย์ คุชบทมีอาทิว่า ปุริสสุต อินทริย
ปุริสินทริย - อินทรีย์ของบุรุษ ชื่อว่า ปุริสินทริย. เมื่อเป็นเช่นนั้น
ท่านจึงกล่าวว่า อินทรีย์ คือ ปัญญานั้นแหละ ชื่อว่า ปัญญินทรีย์
คือปัญญาเป็นใหญ่.

ชื่อว่า ปัญญาพละ คือ ปัญญาเป็นกำลัง เพราะไม่หวั่นไหว
ไปด้วยอวิชชา.

ปัญญาเป็นดังศีศตรา เพราะอรรถว่าตัดกิเลส จึงชื่อว่า ปัญญา
ดังศาสตรา.

ปัญญาเป็นดังปราสาท เพราะอรรถว่าขึ้นไปสูง จึงชื่อว่า ปัญญา
ดังปราสาท.

ปัญญาเป็นดังแสงสว่าง เพราะอรรถว่าทำให้สว่าง จึงชื่อว่า
ปัญญาเป็นแสงสว่าง.

ปัญญาเป็นรัศมี เพราะอรรถว่าทำให้สว่าง จึงชื่อว่า ปัญญา
เป็นรัศมี.

ปัญญารุ่งเรือง เพราะอรรถว่าทำให้สว่างไสว จึงชื่อว่า ปัญญา
รุ่งเรือง.

จริงอยู่ โลกธาตุหนึ่งหมื่น มีแสงเป็นอันเดียว มีความสว่าง
เป็นอันเดียว มีความรุ่งเรืองเป็นอันเดียว ย่อมปรากฏแก่ผู้มีปัญญา
ผู้นั่งโดยบัลลังก์เดียว. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวบท ปัญญา ปชุโขโต
นั้น.

อนึ่ง ใน ๓ บทนี้ แม้ด้วยบทหนึ่งก็สำเร็จความอย่างเดียวกัน
ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระสูตร ด้วยอรรถาธิบายของสัตว์
ทั้งหลายว่า

ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย แสงสว่างมี ๔ อย่าง

คือ แสงสว่างของดวงจันทร์ ๑ แสงสว่างของดวง

อาทิตย์ ๑ แสงสว่างของไฟ ๑ แสงสว่างของ

ปัญญา ๑. ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย แสงสว่าง ๔ อย่าง

เหล่านี้แล. ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย แสงสว่าง ๔

เหล่านี้ แสงสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศกว่าแสงสว่าง

เหล่านี้.^๑

๑. อัง. จตุกก. ๒๑/๑๔๔, ๑๔๕.

แม้ในนิทเทสนี้ พระเถระก็แสดงโดยอนุรูปแก่พระสูตรนั้น. เพราะท่านจำแนกความอันมีอยู่โดยอาการไม่น้อย. ทั้งผู้อื่นย่อมรู้โดยประการอื่น.

ปัญญาดังรัตนะ เพราะอรรถว่าทำความยินดี ให้ความยินดี ยังความยินดีให้เกิด ทำให้วิจิตรหาได้ยาก ชั่งไม่ได้ เป็นของใช้ของสัตว์อย่างงาม จึงชื่อว่า **ปญฺณารตนํ** - ปัญญาดังรัตนะ.

ชื่อว่า **อโมโห** คือ ความไม่หลง เพราะสัตว์ทั้งหลายไม่ลุ่มหลงไป ด้วยเหตุนั้น. หรือไม่ลุ่มหลงไปในอารมณ์ด้วยตนเอง. บทว่า **ธรรมวิจยะ** มีอรรถดังได้กล่าวแล้ว, ก็เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวไว้อีก. เพื่อแสดงความที่อโมหะเป็นปฏิปักษ์ต่ออโมหะ. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงแสดงบทนี้ไว้ว่า อโมหะนั้นมิใช่ธรรมนอกจากอโมหะอย่างเดียว แต่ยังเป็นปฏิปักษ์ต่ออโมหะ ในนิทเทสนี้ ท่านประสงค์เอาอโมหะ กล่าวคือ การเลือกเฟ้นธรรม.

บทว่า **สมุมหาภูจิ** ได้แก่ กุศลทิวฐิอันนำสัตว์ออกไปได้อย่างแท้จริง. ท่านกล่าวคำถามไว้โดยสังเขปว่า ในญาณเหล่านั้น ทุกข-สมุททญาณ ทุกขนิโรธญาณ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ เป็นไฉน ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาสัจญาณจตุกถาขนิทเทส

สูตรกปฏิสัมภิทาญาณนิตเทศ

[๒๖๘] อรรถปฏิสัมภิทาญาณ ธรรมปฏิสัมภิทาญาณ นิรุตติ-
ปฏิสัมภิทาญาณ ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ อย่างไร ?

ญาณในอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทา ญาณในธรรม เป็นธรรม
ปฏิสัมภิทา ญาณในนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทา ญาณในปฏิภาณ
เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา.

ปัญญาในความต่างกันแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ
ปัญญาในความต่างกันแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาใน
ความต่างกันแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความต่าง
กันแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในความกำหนดอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา
ในความกำหนดธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความ
กำหนดนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความกำหนด
ปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในความหมายอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา
ในความหมายธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความหมาย
นิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความหมายปฏิภาณ เป็น
ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในความเข้าไปหมายอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ
ปัญญาในความเข้าไปหมายธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา
ในความเข้าไปหมายนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความ
เข้าไปหมายปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในประเภทแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา
ในประเภทแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในประเภท
แห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในประเภทแห่งปฏิภาณ
เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในความปรากฏแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ
ปัญญาในความปรากฏแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา
ในความปรากฏแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความ
ปรากฏแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในความกระจำแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ
ปัญญาในความกระจำแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา
ในความกระจำแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความ
กระจำแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในความรู้เรื่องแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ
ปัญญาในความรู้เรื่องแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา

ในความรุ่งเรืองแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความ
รุ่งเรืองแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในความประกาศอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา
ในความประกาศธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความ
ประกาศนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความประกาศ
ปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ว่ามีธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า อรรถปฏิสัมภิทาญาณ
ธรรมปฏิสัมภิทาญาณ นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ.

๖๔ - ๖๗. อรรถกถาสุทธิกปฏิสัมภิทาญาณนิเทศ

[๒๖๘] พึงทราบวินิจฉัยในสุทธิกปฏิสัมภิทาญาณนิเทศ ดัง
ต่อไปนี้. พระสารีบุตรเถระมิได้แสดงถึงประเภทของญาณเหล่านี้ คง
หนักหลังเพราะญาณเหล่านี้ไม่มีความต่างกันจึงกล่าวว่ามีชื่อว่า **อตุเลสุ
ญาณ อตุลปฏิสมุภิตา** - ญาณในอรรถ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา แม้
ในความไม่มีความต่างกันแห่งปัญญา ท่านจึงกล่าวว่า **อตุลนันทุเต
ปญญา อตุลปฏิสมุภิตะ ญาณ** - ปัญญาในความต่างกันแห่งอรรถ เป็น
อรรถปฏิสัมภิทาญาณ เพราะมีความต่างกันด้วยสามารถเพียงแห่งตลอด
จตุสัจธรรม.

ในบทเหล่านั้น บทว่า นานตุเต - ในความต่างกัน คือในภาวะ
ไม่น้อยแห่งอรรถเป็นต้น.

บทว่า ววตุถาเน - ในความกำหนด คือในการตัดสินอรรถ
เป็นต้น.

บทว่า สลุตถุขเณ - ในความหมาย คือในการเห็นอรรถ
เป็นต้นโดยชอบ.

บทว่า อุลภุขเณ - ในความเข้าไปหมาย คือในการเห็นอรรถ
เป็นต้นมากขึ้นไป.

บทว่า ปเกเท - ในประเภท คือในความต่างกันแห่งอรรถ
เป็นต้น.

บทว่า ปภาวเน - ในความปรากฏ คือในความเกิดแห่งอรรถ
เป็นต้นด้วยทำให้ปรากฏ.

บทว่า โชตเน - ในความกระจ่าง คือในการแสดงอรรถเป็นต้น.

บทว่า วิโรจเน - ในความรุ่งเรือง คือในการแสดงอรรถเป็นต้น
หลายอย่าง.

บทว่า ปกาธเน - ในความประกาศ คือในความประกาศอรรถ
เป็นต้น.

ในกล่าวทำ บทว่า นานตุเต ให้เป็นมูลบทด้วยสามารถทั่วไป
แห่งบททั้งหมด. กล่าวบทว่า ววตุถาเน ด้วยสามารถแห่งพระโสดาบัน

กล่าววทว่า **สตฺถุขณฺณ อุปฺลภฺขณฺณ** ด้วยสามารถแห่งพระสกทาคามี.
กล่าววทว่า **ปภฺเท ปภฺวเน** ด้วยสามารถแห่งพระอนาคามี. กล่าว
วทว่า **โฆตฺเต วิโรจฺเจ ปภาสฺสเน** ด้วยสามารถแห่งพระอรหันต์
พึงทำการประกอบในบทเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาสุททิกปฏิสัมภิทาญาณนิกาย

อินทริยปโรปริยัตตญาณนิกาย

[๒๖๕] อินทริยปโรปริยัตตญาณของพระตถาคตเป็นไฉน ?

ในอินทริยปโรปริยัตตญาณนี้ พระตถาคตย่อมทรงเห็นสัตว์
ทั้งหลาย ผู้มีกิเลสฐลีน้อยในปัญญจักขุ มีกิเลสฐลิมากในปัญญจักขุ
มีอินทริย์แก่กล้า มีอินทริย์อ่อน, มีอาการดี มีอาการชั่ว, พึงให้รู้แจ้ง
ได้โดยง่าย พึงให้รู้แจ้งได้โดยยาก, บางพวกมีปกติเห็นปรโลกและโทษ
โดยความเป็นภัย บางพวกมิได้เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย.

[๒๖๖] คำว่า มีกิเลสฐลีน้อยในปัญญจักขุ มีกิเลส
ฐลิมากในปัญญจักขุ ความว่า บุคคลผู้มีศรัทธา เป็นคนมีกิเลส
ฐลีน้อยในปัญญจักขุ บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา เป็นคนมีกิเลสฐลิมากใน
ปัญญจักขุ, บุคคลผู้ปรารถนาความเพียร เป็นคนมีกิเลสฐลีน้อยในปัญญ
จักขุ บุคคลผู้เกียจคร้าน เป็นคนมีกิเลสฐลิมากในปัญญจักขุ, บุคคล

ผู้มีสติตั้งมั่น เป็นคนมีกิเลสธุลิน้อยในปัญญจักขุ บุคคลผู้มีสติหลงลืม
เป็นคนมีกิเลสธุลีมากในปัญญจักขุ, บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น เป็นคนมีกิเลส
ธุลิน้อยในปัญญจักขุ บุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่นเป็นคนมีกิเลสธุลีมากใน
ปัญญจักขุ, บุคคลผู้มีปัญญา เป็นคนมีกิเลสธุลิน้อยในปัญญจักขุ
บุคคลผู้มีปัญญาทราวมเป็นคนมีกิเลสธุลีมากในปัญญจักขุ

[๒๗๑] คำว่า มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน ความว่า
บุคคลผู้มีศรัทธาเป็นคนมีอินทรีย์แก่กล้า บุคคลผู้ไม่มีศรัทธาเป็นคนมี
อินทรีย์อ่อน... บุคคลผู้มีปัญญา เป็นคนมีอินทรีย์แก่กล้า บุคคลผู้มี
ปัญญาทราวม เป็นคนมีอินทรีย์อ่อน.

[๒๗๒] คำว่า มีอาการดี มีอาการชั่ว ความว่า บุคคล
ผู้มีศรัทธาเป็นคนมีอาการดี บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา เป็นคนมีอาการชั่ว...
บุคคลผู้มีปัญญาเป็นคนมีอาการดี บุคคลผู้มีปัญญาทราวม เป็นคนมีอาการ
ชั่ว.

[๒๗๓] คำว่า พึงให้รู้แจ้งได้โดยง่าย พึงให้รู้แจ้งได้โดย
ยาก ความว่า บุคคลผู้มีศรัทธา เป็นคนพึงให้รู้แจ้งได้โดยง่าย บุคคล
ผู้ไม่มีศรัทธา เป็นคนพึงให้รู้แจ้งได้โดยยาก,...บุคคลผู้มีปัญญา เป็น
คนพึงให้รู้จักได้โดยง่าย บุคคลผู้มีปัญญาทราวม เป็นคนพึงให้รู้แจ้งได้
โดยยาก.

[๒๗๔] คำว่า บางพวกมีปกติเห็นปรโลกและโทษโดย

ความเป็นภัย บางพวกมิได้เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย

ความว่า บุคคลผู้มีศรัทธา เป็นคนมีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา เป็นคนมิได้เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย,...บุคคลผู้มีปัญญา เป็นคนมีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย บุคคลผู้มีปัญญาทราม เป็นคนมิได้เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย.

[๒๗๕] คำว่า โลก ชื่อว่าโลก คือ จันทรโลก ชาติโลก อายุคน-โลก, โลกคือภพวิบัติ โลกคือสมภพวิบัติ, โลกคือภพสมบัติ โลกคือสมภพสมบัติ, โลก ๑ คือสัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร, โลก ๒ คือนามและรูป, โลก ๓ คือเวทนา ๓, โลก ๔ คืออาหาร ๔, โลก ๕ คืออุปาทานขันธ์ ๕, โลก ๖ คือ อายุคนะภายใน ๖, โลก ๗ คือ ภูมิเป็นที่ตั้งวิญญาน ๗, โลก ๘ คือ โลกธรรม ๘, โลก ๙ คือ ภพเป็นที่อาศัยอยู่ของสัตว์ ๙, โลก ๑๐ คือ อายุคนะ ๑๐, โลก ๑๒ คือ อายุคนะ ๑๒. โลก ๑๘ คือ ชาติ ๑๘.

[๒๗๖] คำว่า โทษ ชื่อว่าโทษ คือ กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง กรรมอันเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่ภพทั้งปวง เป็นโทษ ความสำคัญในโลกนี้และโทษนี้เป็นภัยอันแรงกล้า ปรากฏแล้วด้วย

ประการดังนี้ เหมือนความสำคัญในศัตรูผู้เฝ้าคาบเข้ามาจะฆ่าฉะนั้น
พระตถาคตย่อมทรงรู้ ทรงเห็น ทรงทราบชัด ทรงแทงตลอดซึ่งอินทรีย์
๕ ประการนี้ ด้วยอาการ ๕๐ นี้ นี้เป็น อินทรีย์โปรปริยัตตญาณของ
พระตถาคต.

๖๘. อรรถกถาอินทรีย์โปรปริยัตตญาณนิเทศ

[๒๖๕] พึงทราบวินิจฉัยในอินทรีย์โปรปริยัตตญาณนิเทศ
ดังต่อไปนี้. เมื่อคำว่า ตถาคตสุส แม้ไม่มีโดยสรูปในอุทเทส ท่าน
กล่าวว่า ตถาคตสุส เพราะท่านกล่าวไว้ว่า ญาณ ๖ ไม่ทั่วไป
ด้วยสาวกทั้งหลาย. เพราะฉะนั้น จึงถือเอาในนิเทศแห่งคำว่า ตถาคต
อันสำเร็จแล้วโดยอรรถในอุทเทส.

บทว่า สตฺเต ปสฺสตี - เห็นสัตว์ทั้งหลาย คือ ชื่อว่า สัตว์
เพราะข้อนี้ เพราะถูกคล่องด้วยฉันทราคะในรูปเป็นต้น. พระ-
ตถาคตทรงเห็นทรงตรวจสอบดูสัตว์เหล่านั้น ด้วยจักขุอันเป็น อินทรีย์-
โปรปริยัตตญาณ - ญาณกำหนดรู้ความหย่อนและยิ่งแห่งอินทรีย์ของ
สัตว์ทั้งหลาย.

บทว่า อปฺปรหุเก - ผู้มีกิเลสธุลีน้อยในปัญญาจักขุ นี้ มี
วิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อปฺปรหุเก - เพราะอรรถว่าสัตว์มีธุลีมิราคะ
เป็นต้นน้อยในจักขุคือปัญญา. หรือว่า เพราะอรรถว่าสัตว์มีธุลี คือ
ราคะเป็นต้นน้อย. ซึ่งสัตว์เหล่านั้นผู้มีกิเลสธุลีน้อยในปัญญาจักขุ.

บทว่า มหะสกุเข - ผู้มีกิเลสธุลีมากในปัญญาจักขุ มีวิเคราะห์
ว่า ชื่อว่า มหะสกุขา เพราะอรรถว่าสัตว์มีธุลีมีราคะเป็นต้นมากใน
จักขุ คือปัญญา. หรือว่า สัตว์มีธุลีมีราคะเป็นต้นมาก.

บทว่า ติกุจินุทริเย มุทินุทริเย - มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์
อ่อน. มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ติกุจินุทริยา คือ มีอินทรีย์แก่กล้าเพราะ
อรรถว่า สัตว์มีอินทรีย์ มีศรัทธาเป็นต้นแก่กล้า. ชื่อว่า มุทินุทริยา
มีอินทรีย์อ่อน เพราะอรรถว่าสัตว์มีอินทรีย์ มีศรัทธาเป็นต้นอ่อน.

บทว่า สุวาการา ทวาการา - มีอาการดี มีอาการชั่ว ความว่า
ชื่อว่า สุวาการา คือ มีอาการดี เพราะอรรถว่า สัตว์มีอาการ คือ
มีส่วน มีศรัทธาเป็นต้นดี. ชื่อว่า ทวาการา คือ มีอาการชั่ว เพราะ
อรรถว่าสัตว์มีอาการ คือ มีส่วน มีศรัทธาเป็นต้น น่าเกลียด น่า
ติเตียน.

บทว่า สุวิญญาปเย ทวิญญาปเย - พึงให้รู้แจ้งได้โดยง่าย
พึงให้รู้แจ้งได้โดยยาก คือ สัตว์เหล่าใดกำหนดเหตุที่กล่าว เป็นผู้
สามารถรู้แจ้งได้โดยง่าย สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า สุวิญญาปยา. ตรง
กันข้ามกับรู้แจ้งชัดโดยง่ายนั้น ชื่อว่า ทวิญญาปยา.

บทว่า อปฺเปกฺขเจ ปฺรโลกฺวหฺขยทสฺสาวิโน - บางพวกมี
ปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย คือ ชื่อว่า ปฺรโลกฺวหฺ-

ภยทสุตาวิโน คือ มีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย เพราะ
อรรถว่ามีปกติเห็นภัยอื่นหนัก ในโลกมีขันธโลกเป็นต้น และโทษมี
ราคะเป็นต้น เพราะเมื่อบางพวกเห็นปรโลกและโทษมีราคะเป็นต้น
โดยเป็นภัยในนิทเทสแห่งบพนี้ ท่านจึงไม่กล่าวถึงปรโลกเท่านั้น. พึง
ถือเอาความอย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านั้นมีปกติเห็นภัยในปรโลก และใน
โทษมีราคะเป็นต้น.

บทว่า **อปฺเปกฺขิเจ** น **ปรโลกวชฺชภยทสุตาวิโน** - บางพวก
มิได้เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัยนี้ มีความตรงกันข้ามกับบทที่
กล่าวแล้วนั้น. อนึ่ง บทว่า **โลโก** เพราะอรรถว่าสลายไป. บทว่า
วชฺช คือโทษ เพราะอรรถว่าควรติเตียน. ด้วยบทประมาณเท่านั้น
เป็นอันท่านชี้แจงบทอุทเทสแล้ว.

[๒๗๐] พระสารีบุตรเถระ เมื่อจะทำปฐินิทเทส คือ การ
ชี้แจงทวนนิทเทสอีก จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **อปฺปรชฺชกุเข** **มหารชฺชกุเข**-
สัตว์มีกิเลสธุลิน้อยในปัญญจักขุ สัตว์มีกิเลสธุลิตกในปัญญจักขุ
ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สทฺธโร** - บุคคลผู้มีศรัทธา เพราะบุคคล
มีศรัทธา กล่าวคือ ความก้าวลงในพระรัตนตรัย. บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วย
ศรัทธานั้น ชื่อว่า **อปฺปรชฺชกุโ** คือ มีธุลิน้อยในปัญญจักขุ เพราะ
ธุลี คือ ความไม่มีศรัทธาและธุลี คือ อกุศลที่เหลืออันเป็นมูลรากของ

ความไม่ศรัทธาน้อย. ชื่อว่า **อสุทธุโ** คือ ผู้ไม่มีศรัทธา เพราะไม่มีศรัทธา บุคคลนั้น ชื่อว่า **มหารชกโ** คือ มีฐลิมากในปัญญาจักขุ เพราะฐลิมีประการดังกล่าวแล้วมาก.

ชื่อว่า **อารทฐวิริโย** - ผู้ปรารภความเพียร เพราะมีใจปรารภความเพียร. บุคคลผู้ปรารภความเพียรนั้น ชื่อว่า **อปฺปรชกโ** เพราะฐลิตี คือ ความเกียจคร้านและฐลิตี คือ อกุศลที่เหลื่ออันเป็นมูลรากของความเกียจคร้านน้อย.

ชื่อว่า **กุสฺสีโท** - ผู้เกียจคร้าน เพราะอรรถว่าจมอยู่โดยอาการน่าเกลียด เพราะมีความเพียรเลว. **กุสฺสีโท** นั้นแหละ คือ **กุสฺสีโต**. บุคคลผู้เกียจคร้านนั้น ชื่อว่า **มหารชกโ** เพราะฐลิตีที่จมมีประการดังกล่าวแล้วมา.

ชื่อ **อุปฺปญฺจุตฺตสฺสตี** - ผู้มีสติตั้งมั่น เพราะมีสติเข้าไปตั้งอารมณ์ไว้มั่น. บุคคลนั้น ชื่อว่า **อปฺปรชกโ** เพราะฐลิตี คือ ความลุ่มหลงและฐลิตี คือ อกุศลที่เหลื่ออันเป็นมูลรากของความลุ่มหลงน้อย.

ชื่อว่า **มฺภูรฺรสุตฺตี** คือ ผู้มีสติหลงลืม เพราะมีสติหลงลืม. บุคคลนั้น ชื่อว่า **มหารชกโ** เพราะฐลิตีมีประการดังกล่าวแล้วมาก.

ชื่อว่า **สมาหิตो** คือ บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น เพราะตั้งไว้เสมอ หรือว่า โดยชอบในอารมณ์ ด้วยอัปนาสมาธิ หรือด้วยอุปจารสมาธิ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สมาหิตो** เพราะอรรถว่ามีจิตตั้งมั่น. บุคคลนั้น

ชื่อว่า **อปฺปรชฺโข** เพราะฐิติ คือ ความพึงชานและฐิติ คือ อกุศล
ที่เหลือนั้นเป็นมูลรากของความพึงชานน้อย.

บุคคลมีจิตไม่ตั้งมั่น ชื่อว่า **อสมฺมาหิโต**. บุคคลนั้น ชื่อว่า
มหารชฺโข เพราะฐติมีประการดังกล่าวแล้วมาก.

ชื่อว่า **ปญฺญา** คือ บุคคลผู้มีปัญญา เพราะมีปัญญาเห็น
ความเกิดและความดับ. บุคคลผู้มีปัญญานั้น ชื่อว่า **อปฺปรชฺโข**
เพราะฐิติ คือ โมหะและฐิติ คือ อกุศลที่เหลือนั้นเป็นมูลรากของ
โมหะน้อย.

ชื่อว่า **ทุปฺปญฺโญ** คือ บุคคลผู้มีปัญญาทราม เพราะมีปัญญา
ทราม เพราะลุ่มหลงด้วยโมหะ. บุคคลนั้น ชื่อว่า **มหารชฺโข**
เพราะมีฐิติ มีประการดังกล่าวแล้วมาก.

[๒๑๑] บทว่า **สทฺโธ ปุคฺคโธ ติกฺขินฺหุริโย** - บุคคลผู้มีศรัทธา
เป็นคนมีอินทรีย์แก่กล้า คือ มีศรัทธา ด้วยศรัทธามีกำลังอันเกิดขึ้น
มาก. มีอินทรีย์แก่กล้าด้วยสัทธินทรีย์นั้นนั่นเอง.

บทว่า **อสุสทฺโธ ปุคฺคโธ มุทินฺหุริโย** - บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา
เป็นคนมีอินทรีย์อ่อน คือ ไม่มีศรัทธาด้วยความไม่เชื่อเกิดขึ้นมาก.
เป็นผู้มีอินทรีย์อ่อนด้วยสัทธินทรีย์ มีกำลังน้อยอันเกิดขึ้นในระหว่าง ๆ.
แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้.

[๒๑๒] บทว่า **สทฺโธ ปุคฺคโธ สุวากาโร** - บุคคลผู้มีศรัทธา
เป็นผู้มีอาการดี คือ มีอาการงดงามด้วยศรัทธานั้นนั่นเอง. บทว่า

อสุตฺตฺโห ปุคฺคโล ทฺวากาโร - บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา เป็นผู้มัวเมาการชั่ว คือ มีอาการผิดรูปด้วยความเป็นผู้ไม่เชื่อนั่นนั่นเอง. แม้ในคำที่เหลือก็มีนัยนี้.

[๒๓๓] บทว่า **สุวิญญาปโย** คือ พึงสามารถให้รู้โดยง่าย.

บทว่า **ทฺวิญญาปโย** คือ พึงสามารถให้รู้โดยยาก.

[๒๓๔] ในบทว่า **ปรโลกวชฺชยทสฺสาวิ** นี้ พึงทราบความดังต่อไปนี้. เพราะศรัทธาเป็นต้นของผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา เป็นความบริสุทธิ์ด้วยดี. ฉะนั้น ผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธาอันบริสุทธิ์ด้วยดีเป็นต้น เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธานั้น จึงเป็นผู้มีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย. หรือแม้ผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธาอันบริสุทธิ์ด้วยดีเป็นต้น ก็เป็นผู้มีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัยด้วย ปัญญาอันมีศรัทธานั้นเป็นปัจจัย. เพราะฉะนั้นแหละ ท่านจึงกล่าวธรรม ๔ อย่าง มีศรัทธาเป็นต้นว่า **ปรโลกวชฺชยทสฺสาวิ** - เป็นผู้ที่มีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย.

[๒๓๕] บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ เพื่อจะแสดงโลกสละโทษดังกล่าวแล้ว ในบทนี้ว่า **ปรโลกวชฺชยทสฺสาวิ** จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **โลโก** ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น จันท์ทั้งหลายนั่นเอง ชื่อว่า **จันทรโลก** เพราะอรรถว่า มีอันต้องสลายไป. แม้ในสองบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า วิปตุติภวโลก - โลกคือภพวิบัติ ได้แก่ อบายโลก.

เพราะอบายโลกนั้น เป็นโลกแล้ว เพราะมีผลไม่น่าปรารถนา จึงชื่อว่า วิบัติ. ชื่อว่า ภพ เพราะเกิด. ภพคือความวิบัตินั่นเอง ชื่อว่า ภพวิบัติ. โลกคือภพวิบัตินั่นเอง ชื่อว่า โลกคือภพวิบัติ.

บทว่า วิปตุติสมุภวโลก - โลกคือสมุภพวิบัติ ได้แก่ กรรม อันเข้าถึงอบาย ชื่อว่า สมุภพ เพราะเป็นแดนเกิดแห่งผลกรรม. แดนเกิดแห่งวิบัติ ชื่อว่า สมุภพวิบัติ. โลกมีแดนเกิดวิบัตินั้นแหละ ชื่อว่า โลกคือสมุภพวิบัติ.

บทว่า สมุปตุติสมุภวโลก - โลกคือภพสมุบัติ ได้แก่ สுகติโลก. เพราะสุคติโลกนั้นเป็นโลกดี เพราะมีผลน่าปรารถนา จึงชื่อว่า สมุบัติ. ชื่อว่า ภพ เพราะเกิด. ภพอันเป็นสมุบัตินั้นแหละ ชื่อว่า ภพสมุบัติ. โลกคือแดนเกิดแห่งสมุบัตินั้นแหละ ชื่อว่า โลกคือภพสมุบัติ

บทว่า สมุปตุติสมุภวโลก - โลกคือสมุภพสมุบัติ ได้แก่ กรรม อันเข้าถึงสุคติ. ชื่อว่า สมุภพ เพราะเป็นแดนเกิดแห่งผลกรรม. แดนเกิดแห่งสมุบัติ ชื่อว่า สมุภพสมุบัติ. โลกคือแดนเกิดแห่งสมุบัตินั้นแหละ ชื่อว่า โลกคือสมุภพสมุบัติ.

บทมีอาทิว่า เอโก โลโก โลก ๑ มีอรรถดังได้กล่าวแล้ว ในหนหลังนั้นแหละ.

[๒๗๖] บทว่า วชฺช - โทษ ท่านทำเป็นนปฺงสกลิงค์ เพราะ
ไม่ได้แสดงด้วย บทว่า อสุโภ.

บทว่า กิเลสฺ คือ กิเลสมีรากะเป็นต้น.

บทว่า ทฺวจฺจริตา คือ ทฺวจฺจริตมีปณฺนาติบาตเป็นต้น.

บทว่า อภิสงฺขารา คือ สงฺขารมีปญฺญาภิสงฺขารเป็นต้น.

บทว่า ภวคามิกมฺมา - กรรมอันเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่ภพ ชื่อว่า
ภวคามิโน เพราะสัตว์ทั้งหลายไปสู่ภพด้วยอำนาจการให้วิบากของตน.
ท่านกล่าวกรรมอันให้เกิดวิบากแม้ในอภิสงฺขารทั้งหลาย.

บทว่า อิติ เป็นบทแสดงประการดังกล่าวแล้ว.

บทว่า อิมสฺมิณฺจ โลเก อิมสฺมิณฺจ วชฺเช - ในโลกนี้และใน
โทษนี้ คือ ในโลกและในโทษดังกล่าวแล้ว.

บทว่า ติพฺพทา ภยสฺสณฺนา - ความสำคัญว่าเป็นภัยอันแรงกล้า
คือ ความสำคัญว่าเป็นภัยมีกำลัง แต่ท่านกล่าวอรรถแห่ง พล ศัพท์ว่า
ติพฺพทา. ท่านกล่าวอรรถแห่ง ภย ศัพท์ว่า ภยสฺสณฺนา. เพราะว่า
โลกและโทษทั้งสอง ชื่อว่า ภัย เพราะเป็นวัตถุแห่งภัย และเพราะ

เป็นภัยเอง. ความสำคัญว่า ภัย ก็ชื่อว่า ภยสฺสณฺนา.

บทว่า ปจฺจุปฺภฺจติ โหติ - ปรากฏแล้ว คือ ปรากฏเพราะ
อาศัยภัยนั้น ๆ. บทว่า เสຍฺยถาปี อุกฺขิตฺตาติเต วชฺเช - เหมือน
ความสำคัญในศัตรูผู้เฝ้าดาบ คือ ความสำคัญว่าเป็นภัยกล้าแข็งปรากฏ

ในโลกและในโทษ เหมือนความสำคัญว่าเป็นภัยปรากฏในศัตรูผู้เฝ้าดาบ
เพื่อประหารฉะนั้น.

บทว่า อิมหิ ปญญาสย อากาเรหิ - ด้วยอาการ ๕๐ นี้
คือ ด้วยอาการ ๕๐ ด้วยสามารถแห่งอาการอย่างละ ๕ ในปัญจะ ๑๐
มีอุปปรักขปัญจะเป็นต้นอย่างหนึ่งๆ.

บทว่า อิมานิ ปญฺจินุทฺติยานิ ได้แก่ อินทรีย์ ๕ มีสัทธินทรีย์
เป็นต้น.

บทว่า ชานาติ คือ พระตถาคตย่อมทรงรู้ด้วยพระปัญญา.
บทว่า ปสฺสตี คือ ทรงกระทำดูเห็นด้วยทิพจักขุ. บทว่า อญฺเฐนาติ
ทรงทราบชัด คือ ทรงทราบด้วยมารยาทแห่งอาการทั้งปวง. บทว่า
ปฏฺวิซุณตี - ทรงแทงตลอด คือ ทรงทำลายด้วยพระปัญญา ด้วย
สามารถการเห็นหมดสิ้นมิได้เหลือเป็นเอกเทศ.

จบ อรรถกถาอินทรีปโรปริยัตตญาณนันทเทศ

อาสยานุสยญาณนันทเทศ

[๒๗๗] ญาณในฉันทะเป็นที่มานอน และกิเลสอันนอนเนื่อง
แห่งสัตว์ทั้งหลาย ของพระตถาคต เป็นไฉน ?

ในญาณนี้ พระศาสดาย่อมทรงทราบฉันทะเป็นที่มานอน กิเลส
อัปพนนเอง จริต อริมุตติ ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมทรงทราบชัด
ภพสัตว์และอภพสัตว์.

[๒๓๘] ก็ฉันทะเป็นที่มานอนของสัตว์ทั้งหลายเป็นไฉน ?

สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้อาศัยทัญญูในภพก็มี อาศัยทัญญูในความ
ปราศจากภพก็มี ดังนี้ว่า โลกเที่ยงบ้าง โลกไม่เที่ยงบ้าง, โลกมีที่สุด
บ้าง โลกไม่มีที่สุดบ้าง, จีพอันนั้น สรีระก็อันนั้นบ้าง, จีพเป็นอื่น
สรีระก็เป็นอื่นบ้าง, สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็นอีกบ้าง สัตว์
เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เป็นอีกบ้าง, สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อม
เป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มีบ้าง, สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็น
อีกก็หาไม่ได้ ย่อมไม่เป็นอีกก็หาไม่ได้บ้าง, บุคคลไม่ข้องแวะส่วนที่สุด
ทั้งสองนี้เสียแล้ว เป็นอันได้อนุโลมิกขันติ ในธรรมทั้งหลายอันมีสิ่งนี้
เป็นปัจจัยและอาศัยกันเกิดขึ้น.

อนึ่ง พระศาสดาย่อมทรงทราบบุคคลผู้เสพงาม ด้วยญาณ-
ญาณ คือ ทรงทราบบุคคลผู้เสพงามว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในงาม มี
งามเป็นที่อาศัย น้อมใจไปในงาม, ทรงทราบบุคคลผู้เสพเนกขัมมะว่า
บุคคลนี้เป็นผู้หนักในเนกขัมมะ มีเนกขัมมะเป็นที่อาศัย น้อมใจไปใน
เนกขัมมะ, ทรงทราบบุคคลผู้เสพพยาบาทว่า บุคคลผู้นี้เป็นผู้หนักใน
พยาบาท มีพยาบาทเป็นที่อาศัย น้อมใจไปในพยาบาท, ทรงทราบ

บุคคลผู้เสพความไม่พยาบาทว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในความไม่พยาบาท มีความไม่พยาบาทเป็นที่อาศัย น้อมใจไปในความไม่พยาบาท, ทรงทราบบุคคลผู้เสพถีนมิทระว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในถีนมิทระ มีถีนมิทระเป็นที่อาศัย น้อมใจไปในถีนมิทระ, ทรงทราบบุคคลผู้เสพอาโลกสัญญาว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในอาโลกสัญญา มีอาโลกสัญญาเป็นที่อาศัย น้อมใจไปในอาโลกสัญญา นี่เป็นฉันทะเป็นที่มานอนของสัตว์ทั้งหลาย.

[๒๗๕] ก็กิเลสอันนอนเนื่องของสัตว์ทั้งหลายเป็นไฉน.

กิเลสอันนอนเนื่องของสัตว์ทั้งหลาย คือ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิฏฐานุสัย วิจิกิจจานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย, กามราคานุสัย ของหมู่สัตว์ ย่อมนอนเนื่องในอารมณ์อันเป็นที่รักที่ยินดีในโลก ปฏิฆานุสัย ของหมู่สัตว์ ย่อมนอนเนื่องในอารมณ์อันไม่เป็นที่รักที่ยินดีในโลก, อวิชชาตกไปตามในธรรมสองประการนี้ ดังนี้ มานะ ทิฏฐิ และวิจิกิจฉา ซึ่งตั้งอยู่ร่วมกันกับอวิชชานั้น ก็พึงเห็นดังนั้น นี่เป็นกิเลสอันนอนเนื่องของสัตว์ทั้งหลาย.

[๒๗๖] ก็จิตของสัตว์ทั้งหลายเป็นไฉน ?

ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อนευชาภิสังขาร, เป็นภูมิน้อยก็ตาม เป็นภูมิมากก็ตาม นี่เป็นจิตของสัตว์ทั้งหลาย.

[๒๘๑] ก้อธิมุตติของสัตว์ทั้งหลายเป็นไฉน ?

สัตว์ทั้งหลายมีอธิมุตติแล้วก็มี มีอธิมุตติประณีตก็มี สัตว์ทั้งหลายผู้มีอธิมุตติแล้ว ย่อมสมาคมคบหาเข้านั่งใกล้กะสัตว์ผู้มีอธิมุตติแล้วเหมือนกัน, สัตว์ทั้งหลายผู้มีอธิมุตติประณีต ย่อมสมาคมคบหาเข้านั่งใกล้กะสัตว์ผู้มีอธิมุตติประณีตเหมือนกัน, แม้ในอดีตกาล สัตว์ทั้งหลายผู้มีอธิมุตติแล้ว ก็สมาคมคบหาเข้านั่งใกล้กะสัตว์ผู้มีอธิมุตติแล้วเหมือนกัน, สัตว์ทั้งหลายผู้มีอธิมุตติประณีต ก็สมาคมคบหาเข้านั่งใกล้กะสัตว์ผู้มีอธิมุตติประณีตเหมือนกัน, แม้ในอนาคตกาล สัตว์ทั้งหลายผู้มีอธิมุตติแล้ว ก็จักสมาคมคบหาเข้านั่งใกล้กะสัตว์ผู้มีอธิมุตติแล้วเหมือนกัน, สัตว์ทั้งหลายผู้มีอธิมุตติประณีต ก็สมาคมคบหาเข้านั่งใกล้กะสัตว์ผู้มีอธิมุตติประณีตเหมือนกัน, นี่เป็นอธิมุตติของสัตว์ทั้งหลาย.

[๒๘๒] อภัพสัตว์เป็นไฉน ?

สัตว์ทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องกั้น คือ กรรมกิเลส วิบาก เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ มีปัญญาทราม ไม่อาจเข้าสู่อสัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย เหล่านี้เป็นอภัพสัตว์.

[๒๘๓] ภัพสัตว์เป็นไฉน ?

สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องกั้น คือ กรรมกิเลส วิบาก เป็นผู้ที่มีศรัทธา มีฉันทะ มีปัญญาอาจเข้าสู่อสัมมัตต-

นิยามในกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านี้เป็นภัพสัตว์ นี่เป็นญาณในฉันทะ เป็นที่มานอน และกิเลสอันนอนเนื่องแห่งสัตว์ทั้งหลาย ของพระ-
ตถาคต.

๖๕. อรรถกถาอาสยานุสยญาณนิเทศ

[๒๗๑ - ๒๘๑] พึงทราบวินิจฉัยในอาสยานุสยญาณนิเทศดัง
ต่อไปนี้. บทมีอาทิว่า อิธ ตถาคโต เป็นนิเทศที่ท่านตั้งไว้ ๕ ส่วน.

ในบทเหล่านั้นบทว่า อาสยานุสยา - ฉันทะเป็นที่มานอน
และกิเลสอันนอนเนื่อง มีอรรถดังได้กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า จริตํ - จริต คือ กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ทำไว้แล้ว
ในชาติก่อน.

บทว่า อธิมุตฺติ ได้แก่ การปล่อยจิตไปในกุศล หรืออกุศล
ในชาตินี้.

บทว่า ภพฺพาภพฺเพ ได้แก่ ภัพสัตว์และอภัพสัตว์. ชื่อว่า
ภัพพะ เพราะอรรถว่าย่อมสมภพ คือ ย่อมเกิดในอริยชาติ เป็นคำ
กล่าวถึงปัจจุบันกาล. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าภัพพะ เพราะจักเป็น คือ
จักเกิด กล่าวถึงอนาคตกาล. อธิบายว่า เป็นภาชนะรองรับ. ภัพพ-

บุคคลเหล่านั้น ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยสมควรแก่การแทงตลอดอริยมรรค.
อภัพบุคคลตรงกันข้ามกับภัพบุคคลดังกล่าวแล้ว.

บทมีอาทิว่า กตโม จ สุตตาน์ อาสโย- ก็มันทะเป็นที่มา
นอนของสัตว์ทั้งหลายเป็นไหน? เป็นปฏิณิเทศ คือ เป็นการแสดง
ทวนบทนิเทศ.

ในบทเหล่านั้นบทว่า สสุสโต คือ เทียง.

บทว่า โลโก คือ อัตตา. สัตว์ทั้งหลายย่อมสำคัญว่า สรีระ
เท่านั้นสูญหายไปในโลกนี้ ส่วนอัตตานั้นแหละมีอยู่ในโลกนี้และโลก
อื่น. สัตว์ทั้งหลายกระทำความสำคัญว่า ตนนั้นแหละย่อมมองดูตน จึง
สำคัญว่าตนเป็นโลก คือ อัตตา. บทว่า อสสุสโต คือ ไม่เทียง.
สัตว์ทั้งหลายสำคัญว่า อัตตาย่อมสูญหายไปพร้อมกับสรีระนั่นเอง. บทว่า
อนุตวา- โลกมีที่สุด คือ สัตว์ทั้งหลายยังฉกฉวยให้เกิดในกสินเล็กน้อย
แล้วสำคัญว่า จิตมีกสินเล็กน้อยนั้นเป็นอารมณ์เป็นอัตตามิที่สุด. บทว่า
อนนุตวา- โลกไม่มีที่สุด คือ สัตว์ทั้งหลายยังฉกฉวยในกสินไม่มีประ-
มาณ ให้เกิดแล้วสำคัญว่า จิตมีกสินไม่มีประมานนั้นเป็นอัตตาไม่มีที่
สุด. บทว่า ตัม ชิวํ ตัม สริริ คือ ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น
ได้แก่ ชีพและสรีระก่อนนั้นนั่นเอง. บทว่า ชิวํ คือ อัตตา เป็น
นปฺงสกลิงค์ เพราะลิงควิปลาส. บทว่า สริริ ได้แก่ ขันธบัญญัติ

เพราะมีสภาพเป็นกอง. บทว่า อญฺญํ จิวั อญฺญํ สรีริ จิพฺเป็นอื่น สรีระก็เป็นอื่น คือ จิพฺเป็นอย่างหนึ่ง จันทรบุญจก็เป็นอย่างหนึ่ง.

บทว่า โหติ ตถาคโต ปรมุรณา - สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็นอีก คือ จันทรบุญไปในโลกนี้เท่านั้น สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วยังมีอยู่ไม่สูญไป. ในบทว่า ตถาคโต นี้ อาจารย์บางพวกกล่าวว่าเป็นชื่อของสัตว์. แต่บางพวกกล่าวว่าบทว่า ตถาคโต คือ พระอรหันต์. สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้เห็นโทษในฝ่ายว่าไม่มี จึงถือเอาอย่างนี้.

บทว่า น โหติ ตถาคโต ปรมุรณา - สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็นอีกก็หาไม่ คือ แม้จันทรบุญไปในโลกนี้เท่านั้น, สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วก็หาไม่ ไม่พินาศไป ไม่ขาดสูญไป สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ เห็นโทษในฝ่ายที่มีอยู่ จึงถือเอาอย่างนี้.

บทว่า โหติ จ น จ โหติ - สัตว์ตายไปแล้วเป็นอีกก็มี ไม่เป็นอีกก็มี คือ สัตว์เหล่านี้เห็นโทษในการกำหนดเอาแต่ฝ่ายหนึ่ง - แล้วถือเอาทั้งสองฝ่ายเลย.

บทว่า เนว โหติ น น โหติ - สัตว์ตายไปแล้ว เป็นอีกก็ไม่มี ไม่เป็นอีกก็ไม่มี คือ สัตว์เหล่านี้เห็นการถึงโทษทั้งสองในการกำหนดสองฝ่าย จึงถือเอาฝ่ายปฏิเสธสิ้นเชิงว่า เป็นอีกก็ไม่มี ไม่เป็นอีกก็ไม่มี.

ต่อไปนี้เป็นนัยแห่งอรรถกถาในนิเทศนี้ ท่านกล่าวถึงประเภท
แห่งทิวฏฐิด้วยอาการ ๑๐ มีอาทิว่า สุตโต โลโกติ วา ดังนี้.

ในบทเหล่านั้นบทว่า สุตโต โลโก - โลกเที่ยง คือ เป็น
ทิวฏฐิที่เป็นไปด้วยอาการยึดถือของผู้ที่ถือว่า จันทรัญญะเป็นโลกแล้ว
ยึดถือว่าโลกนี้เที่ยง ยังยืนเป็นไปตลอดกาล.

บทว่า อสุตโต - โลกไม่เที่ยง คือ เป็นทิวฏฐิที่เป็นไปโดย
อาการถือว่าสูญของผู้ยึดถือโลกว่าทำลายสูญ.

บทว่า อนุตวา - โลกมีที่สุด คือ ทิวฏฐิเป็นไปโดยอาการของ
การถือเอาว่าโลกมีที่สุดของผู้ถือรูปธรรมและอรูปธรรมในภายในสมบัติ
ของผู้เข้าถึงได้เล็กน้อยประมาณเท่ากระดิ่ง หรือประมาณเท่าถ้วยว่า
โลกนั้นแหละมีที่สุดด้วยการกำหนดคณ. ทิวฏฐินั้น เป็นสัสสตทิวฏฐิบ้าง
อุจเฉททิวฏฐิบ้าง. ทิวฏฐิอันเป็นไปโดยอาการถือเอาว่า โลกไม่มีที่สุด
ของผู้ถือรูปธรรมและอรูปธรรมอันเป็นไปแล้วในภายในสมบัติ ของผู้
เข้าถึงนั้น ผู้ได้กสิณไพบูลย์ว่า โลกแลไม่มีที่สุดด้วยกำหนดคณ.
ทิวฏฐินั้นเป็นสัสสตทิวฏฐิบ้าง เป็นอุจเฉททิวฏฐิบ้าง.

บทว่า ตัม ชิวํ ตัม สรรี - ชีพก็อันนั้น สรรีระก็อันนั้น คือ
ทิวฏฐิอันเป็นโดยอาการยึดถือความสูญว่า เมื่อสรรีระสูญแม้ชีพก็สูญ

เพราะถือว่าชีพของสรีระนั้นแหละ มีการแตกไปเป็นธรรมดา. ในบทที่สองทักขิเป็นไปโดยอาการคือความเที่ยงว่า แม้เมื่อสรีระสูญชีพก็ไม่สูญ เพราะถือว่าชีพอื่นจากสรีระ.

ในบทนี้มีอาทิว่า โหติ ตถาคโต มีความดังต่อไปนี้.

ผู้ถือว่า สัตว์ตายไปแล้วย่อมเป็นอีก เป็นสัตสสตทักขิที่ ๑

ผู้ถือว่า ไม่เป็นอรก เป็นอุจเจททักขิที่ ๒.

ผู้ถือว่า เป็นอีกก็มี ไม่เป็นอีกก็มี เป็นเอกัจจสสัตสสตทักขิที่ ๓.

ผู้ถือว่า เป็นอีกก็หาไม่ได้ ไม่เป็นอีกก็หาไม่ได้ เป็นอมราวิกเขป-
ทักขิที่ ๔.

ศัพท์ว่า อติ เป็นศัพท์แสดงทักขินิสัยดังกล่าวแล้ว.

บทว่า ภวทักขิสนุนิสิตตา วา สตตะ โหนติ วิภวทักขิ-
สนุนิสิตตา วา - สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้อาศัยทักขิในภพก็มี อาศัยทักขิ
ในความปราศจากภพก็มี ความว่า ความเที่ยงท่านกล่าวว่า ภพ ทักขิ
เกิดด้วยสามารถความเที่ยง ชื่อว่า ภวทักขิ. อธิบายว่า บทว่า ภโว
คือ ทักขิ. ความสูญท่านกล่าวว่า วิภวะ. ทักขิ เกิดด้วยสามารถความ
สูญ ชื่อว่า วิภวทักขิ. อธิบายว่า บทว่า วิภโว คือ ทักขิ ๑๐
ดังกล่าวแล้วย่อมมีเป็น ๒ อย่าง คือ ภวทักขิ ๑ วิภวทักขิ ๑. ใน
ทักขิ ๒ เหล่านั้นสัตว์ทั้งหลายอาศัยทักขิหนึ่ง ๆ ไม่เห็นแล้วจึงติดอยู่.

วาศัพท์ในบทนี้ว่า เอเต วา ปน อุโห อนุเต อนุปคम्म

- บุคคลไม่ข้องแวะที่สุดทั้งสองนี้ เป็นสมุจจยัตถะ คือ มีอรรถว่าประ-
มวลมา คุณในบทมีอาทิว่า อคฺคิโต วา อุตฺกโต วา มิฏฺเฐทา วา-
จากไฟก็ดี จากน้ำก็ดี จากการทำลายไมตรีก็ดี. อธิบายว่า ไม่ข้อง-
แวะ คือ ไม่คิดทั้งสองฝ่ายด้วยสามารถสัตตทิกฺขุ และอุจฺเจททิกฺขุ
ดังกล่าวแล้วนั้นแล้วละเสีย. วา ศัพท์ใน บทว่า อนุโลกา วา ขนฺติ
เป็นวิกัปิตถะ - มีอรรถกำหนด.

บทว่า อิหปฺปจฺยตาปฺปิจฺจสมฺปฺปนฺเนสุ - ในธรรมทั้งหลาย
อันมีสิ่งนี้เป็นปัจจัยและอาศัยกันเกิดขึ้น ความว่า ปัจจัยแห่งขราและ
มรณะเป็นต้น ชื่อว่า อิหปฺปจฺย. อิหปฺปจฺยนั้นแหละ ชื่อว่า
อิหปฺปจฺยตา. หรือการประชุมอิหปฺปจฺยทั้งหลาย ชื่อว่า อิหป-
ปฺปจฺยตา. อนึ่ง พึงแสวงหาลักษณะในบทนี้โดยศัพทศาสตร์. ธรรม
ทั้งหลายเกิดร่วมกันและโดยชอบ เพราะอาศัยปัจจัยนั้น ๆ ชื่อว่า
ปฺปิจฺจสมฺปฺปนฺนํ. ในธรรมทั้งหลาย เพราะความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย
นั้นและอาศัยกันเกิดขึ้นเหล่านั้น.

บทว่า อนุโลมิกา คือ ชื่อว่า อนุโลม เพราะเป็นธรรม
สมควรแก่โลกุตรธรรมทั้งหลาย.

บทว่า ขนฺติ คือ ญาณ. ญาณชื่อว่า ขันติ เพราะความอดทน.

บทว่า **ปฏิลทฐา โหติ** - เป็นอันได้ คือ เป็นอันสัตว์ทั้งหลาย
ได้บรรลุแล้ว. การเข้าไปอาศัยความที่ขันติเป็นอทิปปัจจยเป็นของสูญ
ย่อมมิได้โดยความเห็นอย่างยิ่งของผล ด้วยความเห็นอย่างยิ่งของปัจจย
เพราะปัจจุบันธรรมทั้งหลายเป็นไปสืบเนื่อง ในเพราะความพร้อม.
เพริยแห่งปัจจย ความเข้าไปอาศัย ความที่ขันติเป็นของเที่ยงในธรรม
อันอาศัยกันเกิดขึ้น ย่อมมิใช่การเห็นความเกิดขึ้นแห่งปัจจุบัน-
ธรรมทั้งหลายใหม่ ๆ ในเพราะความพร้อมเพริยแห่งปัจจย การเห็น
ชอบอันเป็นไปแล้วว่า ไม่สูญ ไม่เที่ยง โดยการเห็นธรรมอันอาศัยกัน
เกิดขึ้น คือ ปฏิจสมุปบาท ไม่เข้าไปใกล้ที่สุดสองอย่างเหล่านี้ พึง
ทราบว่ อนุโลมิกขันติ คือ ขันติอันสมควร ด้วยประการฉะนี้ เป็น
อันท่านกล่าวถึงสัมมาทิฏฐิอันเป็นปฏิบัติต่อกฎทั้งสองนั้น.

บทว่า **ยถาภูตํ วา ญาณ** - ยถาภูตญาณ คือ ญาณที่นำไป
ตามความเป็นจริง คือ ตามสภาพที่เป็นจริง. แม้ญาณที่เป็นไปในบท
นั้นท่านก็กล่าวว่า **ยถาภูตญาณ** โดยโวหาร อันเป็นวิสัย. ในนิทเทสนี้
ท่านประสงค์เอาวิปัสสนาญาณ อันมีสังขารเบกขาญาณเป็นที่สุด. แต่
ภายหลังท่านกล่าวภยคุปฏฐานญาณว่า ยถาภูตญาณทัสนะ. หรือควร
สัมพันธ์ว่า ยถาภูตญาณ เป็นอันสัตว์ทั้งหลายได้แล้ว.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ ครั้นแสดงสันดานสัตว์อันมิจนาทิฏฐิ
อบรมด้วยบทมีอาทิว่า **สสุตโต โลโก** อันสัมมาทิฏฐิอบรม ด้วยบท

มีอาทิว่า เอเต วา ปน ที่สุดสองอย่างเหล่านี้แล้วแสดงสันดานสัตว์
อันอกุศลที่เลื้อและกุศลที่เลื้ออบรมแล้วด้วยบทมีอาทิว่า กาม์ เส-
วนุตตมฺเณว - บุคคลผู้เสพกาม - ในบทนั้นพึงประกอบว่า พระตถาคต
ทรงทราบบุคคลผู้เสพกาม.

บทว่า เสวนุตตมฺเณว คือ ผู้เสพด้วยการประพุดเนื่องๆ.

ชื่อว่า กามครุโ เพราะมีกิเลสกามหนักด้วยเสพมาในปางก่อน.

ชื่อว่า กามาสุโย เพราะน้อมกามในสันดานเป็นที่อาศัย.

ชื่อว่า กามาธิมุตโต เพราะน้อม คือ คิดในกามด้วยอำนาจ
สันดานนั้นแหละ. แม้ในบทที่เลื้อก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

คำว่า เนกขัมมะ เป็นต้น มีอรรถดังได้กล่าวแล้ว. พึงทราบ
ว่า อกุศลที่เลื้อ ท่านถือเอาด้วยกิเลส ๓ อย่างมีกาม เป็นต้น. กุศลที่
เลื้อท่านถือเอาด้วยคุณธรรม ๓ อย่างมีเนกขัมมะ เป็นต้น. พระสารี-
บุตรเถระแสดงสันดานที่ท่านกล่าว ๓ อย่าง ว่าเป็นกิเลสอันนอนเนื่อง
ของสัตว์ทั้งหลาย.

ส่วนในนิทเทสนีมีนัยแห่งอรรถกถาดังต่อไปนี้. บทว่า อิติ
ภวทิสฺสนุสฺสิตา วา - สัตว์ทั้งหลายอาศัยทิวาในภพด้วยอาการอย่าง
นี้ คือ อาศัยสัตสตทิวาอย่างนี้. จริงอยู่ ในที่นี้ท่านกล่าวสัตสตทิวา
ว่าเป็น ภวทิวา. และกล่าวอุจเจททิวาว่าเป็น วิภวทิวา. เพราะ

สัตว์ผู้มีทิวฏฐิทั้งหลายเหล่านี้ทั้งหมดอาศัยทิวฏฐิ ๒ อย่างเหล่านี้แหละ เพราะท่านสงเคราะห์ทิวฏฐิทั้งหมดเข้าด้วย สัสสตทิวฏฐิ และอุจเฉททิวฏฐิ. แม้ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า °

ดูก่อนกิจจานะโดยมากสัตว์โลกอาศัยทิวฏฐิ

๒ อย่างนี้ คือ ความมีอยู่ ๑ ความไม่มีอยู่ ๑.

ในสองบทนี้ บทว่า อตฺถิตา - ความมีอยู่ ได้แก่ สัสสตทิวฏฐิ.

บทว่า นตฺถิตา - ความไม่มีอยู่ ได้แก่ อุจเฉททิวฏฐิ. นี่เป็นฉันทะ เป็นที่มานอน ของสัตว์ทั้งหลายผู้เป็นปุณฺชนอาศัยวัฏฏะ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ เมื่อแสดงกิเลสอันนอนเนื่องของสัตว์ ผู้บริสุทธิ ผู้อาศัยวัฏฏะ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า เอเต วา ปน อุโภ อนุเต อนุปคฺคฺม - ไม่เข้าไปใกล้ที่สุดสองอย่างเหล่านี้. ในบทเหล่านั้น บทว่า เอเต วา ปน ก็คือ เอเต นั่นเอง. บทว่า อุโภ อนุเต คือ ที่ที่สุดสองอย่าง ได้แก่ สัสสตทิวฏฐิและอุจเฉททิวฏฐิ. บทว่า อนุปคฺคฺม คือ ไม่เกี่ยวข้อง. บทว่า อิหปฺปจฺจยาปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ รมฺเมสุ คือ เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัยและในธรรมทั้งหลายอันอาศัยกัน เกิดขึ้น. บทว่า อนุโลมิกา ขนฺติ - อนุโลมิกขันติ คือ วิปัสสนา-ญาณ. บทว่า ยถาภูตํ . ฅาณํ คือ มรรคญาณ. นี่ท่านอธิบายไว้ว่า ๑. ตี . นี. ๑๖/๔๓.

วิปัสสนาใดเป็นอันได้แล้ว เพราะไม่ข้องแวะส่วนสุดทั้งสอง คือ สัสสต-
ทัญญูและอุจฺเจททัญญูในปฏิจสุมุบาทและในธรรมอันอาศัยกันเกิดขึ้น,

และมรรคญาณใดอันได้แล้ว ยิ่งไปกว่าวิปัสสนานั้น. นี่เป็นฉันทะเป็น
ที่มานอนของสัตว์ทั้งหลาย. นี่เป็นที่มานอน คือ มรรคญาณ นี่เป็นที่
อยู่ของสัตว์ทั้งหลาย แม้ทั้งหมดที่อาศัยวิญญะและอาศัยวิวิญญะ. นี่เป็น
อรรถกถาที่พวกอาจารย์เห็นพ้องด้วย.

ส่วนอาจารย์วิคิตฺตทวาทิแสดงว่า ชื่อว่ามรรคทำลายที่อยู่ไป.
ท่านยังพูดว่า มรรคเป็นที่อยู่. ควรถามอาจารย์ผู้นั้นว่า ท่านเป็นผู้
กล่าวว่ามรรคเป็นที่อยู่ของพระอริยเจ้า หรือมิใช่. หากอาจารย์นั้น
ตอบว่า เราไม่ได้เป็นผู้กล่าว. ควรบอกว่า ท่านไม่รู้ เพราะท่านไม่
ได้กล่าว. หากตอบว่า เราเป็นผู้กล่าว. ควรบอกว่า นำพระสูตรมาซิ.
หากนำมาได้ ก็เป็นการดี. หากนำมาไม่ได้ ควรนำมาเองว่า ทสฺยเม
ภิกฺขเว อริยวสา, เย อริยา อวสึสุ วา อวสฺนฺติ วา อว-
สึสุสฺนฺติ วา° - ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระอริยเจ้าทั้งหลายเหล่า
อยู่แล้ว กำลังอยู่ หรือจักอยู่. อริยวสะเหล่านี้มี ๑๐ อย่าง ดังนี้.

ความจริง พระสารีบุตรเถระแสดงสูตรมีว่าเป็นที่อยู่ของมรรค. เพราะ
ฉะนั้น นั่นเป็นการกล่าวถูกต้องแล้ว. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้

อาสยะนี้ของสัตว์ทั้งหลาย ทั้งทรงรู้แม้ในขณะที่เป็นไปไม่ได้ของทวิภู
เหล่านี้และวิปัสสนาญาณ มรรคญาณอีกด้วย. เพราะฉะนั้นแหละท่าน
จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **กัมมํ เสวณุตํ ยะว ชานาติ - พระตถาคตย่อม**
ทรงทราบบุคคลผู้เสพกาม.

พึงทราบอธิบายในอนุสยนิเทศดังต่อไปนี้. บทว่า **อนุสยา**
ชื่อว่าอนุสย เพราะอรรถว่ากระไร ? เพราะอรรถว่าการนอนเนื่อง
อะไรเล่าชื่อว่านอนเนื่อง ? กิเลสที่ยังละไม่ได้. จริงอยู่ กิเลสเหล่านี้
ย่อมนอนเนื่องในสันดานของสัตว์นั้น ๆ เพราะอรรถว่ายังละไม่ได้
เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **อนุสย.**

บทว่า **อนุเสวติ -** ย่อมนอนเนื่อง คือ ได้เหตุอันสมควรแล้ว
จึงเกิด. เมื่อเป็นเช่นนี้พึงมีคำพูดว่า การกล่าวว่า อาการที่ยังละไม่ได้
ชื่อว่าเป็นสภาพแห่งอนุสย และอนุสยนั้นย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ไม่ถูก.
เพราะอนุสยเกิดขึ้นไม่ได้. คำตอบมีดังนี้ **อนุสยมิใช่อาการที่ยังละ**
ไม่ได้ แต่ท่านกล่าวถึงกิเลสที่มีกำลัง เพราะอรรถว่ายังละไม่ได้
ว่าเป็นอนุสย.

อนุสยนั้น สัมปยุตด้วยจิต มีอารมณ์ มีเหตุ เพราะอรรถว่า
เป็นไปกับปัจจัย เป็นอกุศลโดยส่วนเดียว เป็นอดีตบ้าง อนาคตบ้าง
ปัจจุบันบ้าง เพราะฉะนั้น การกล่าวว่าอนุสยเกิดขึ้นจึงถูก. ข้อกำหนด

อันนี้ท่านกล่าวไว้ในอภิสมชกกา โดยตั้งคำถามก่อนว่า **ปัจจุปปนเน**
กิเลส ปชหติ^๑ บุคคลย่อมละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบันได้ หรือ
กล่าววิเศษนาว่า **ถามคโต อนุสย ปชหติ**.^๒ ผู้มีกิเลสมีกำลัง
ก็ละอนุสยได้ซิ เพราะความที่อนุสยเป็นกิเลสมีอยู่ในปัจจุบัน.

ในบทกษณีย์แห่งโมหะในอภิธรรมสังคณี ท่านกล่าวความที่
โมหะเกิดกับอกุศลจิตว่า อนุสย คือ อวิชชา ปริยภูฐาน คือ อวิชชา
ลิม คือ อวิชชา อกุศลมูล คือ อวิชชา ในสมัยนั้นอันใดนี้ชื่อว่าโมหะ
มีในสมัยนั้น.^๓ ในกถาวัตถุ^๔ ท่านกล่าวไว้ว่า อนุสยเป็นอภัยากฤต
เป็นเหตุกะ ไม่ประกอบด้วยจิต วาตะทั้งหมดถูกปฏิเสธ. ในอุป-
ปชชนวาระ วาระใดวาระหนึ่งแห่ง ๗ วาระ ในอนุสยขมก ท่านกล่าว
บทมีอาทิว่า **กามราคานุสยเกิดแก่ผู้ใด. ปฏิฆานุสยย่อมเกิดแก่ผู้**
นั้น.^๕ เพราะฉะนั้น พึงทราบวาทว่า **อนุเสนติ** ที่ท่านกล่าวว่า
อนุสยได้เหตุอันสมควรแล้วย่อมเกิดได้ดังนี้จึงถูกต้อง ด้วยกำหนดแบบ-
แผนนี้. แม้คำที่ท่านกล่าวว่า **จิตตสมุปยุตโต สารมมโน - อนุสย**
นั้นสัมปยุตด้วยจิต มีอารมณ์ดังนี้จึงเป็นอันกล่าวดีแล้ว. เพราะอนุสย
นี้ เป็นอกุศลธรรม สัมปยุตด้วยจิตสำเร็จแล้ว ฉะนั้น ในที่นี้ควร
ตกลงกันได้.

๑. พ. ป. ๓๑/๖๕๘.   ๒. พ. ป. ๓๑/๖๕๕.   ๓. อภิ. ตี . ๓๔/๓๐๐.

๔. อภิ. กถา. ๓๓/๑๔๓๒.   ๕. อภิ. ขมก. ๓๘/๑๕๖๒.

ในบทมีอาทิว่า **กามราคานุสัย** มีความดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **กามราคานุสัย** เพราะกามราคะนั้นเป็นอนุสัยโดยสภาพที่ละไม่ได้. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. อนึ่ง **กามราคานุสัย** ในที่นี้ เป็นโลภะเกิดขึ้นด้วยสามารถอารมณ์ในกามาวจรธรรมที่เหลือ น่าพอใจด้วยเกิดร่วมกันในจิตสหระคด้วยโลภะและด้วยอารมณ์.

อนึ่ง **ปฏิฆานุสัย** เป็นโทสะเกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกันในจิตที่สหระค ด้วยโทมนัส ด้วยอำนาจอารมณ์ และด้วยสามารถแห่งอารมณ์ในธรรมเป็นกามาวจรที่เหลืออันไม่น่าพอใจ.

มานานุสัย เป็นมานะเกิดขึ้น ด้วยสามารถเกิดร่วมกันในจิตสหระค ด้วยโลภะอันปราศจากทัญญู ด้วยอำนาจอารมณ์ และอำนาจอารมณ์ในธรรมเป็นกามาวจรที่เหลือ และในธรรมเป็นรูปาวจรอรูปา-วจรอันเว้นทุกขเวทนา.

ทิฏฐานุสัย เกิดในจิตสัมปยุต ด้วยทัญญู ๔.

วิจิกิจฉานุสัย เกิดในจิตสหระค ด้วยวิจิกิจฉา.

อวิชขานุสัย เกิดด้วยสามารถแห่งสหชาตธรรมในอกุศลจิต ๑๒ ด้วยอำนาจอารมณ์ ทัญญู วิจิกิจฉา โมหะ แม้ ๓ อย่างเกิดขึ้น ด้วยสามารถอารมณ์ในเตฏฐมิกธรรมที่เหลือนั้นแหละ.

ภวราคานุสัย แม้เกิดในจิตปราศจากทัญญู ๔ ท่านก็ไม่กล่าว

ด้วยอำนาจสหชาติ คือ การเกิดร่วมกัน. แต่ท่านกล่าวถึงโลกะเกิด
ในรูปาวจรธรรม และอรุปาวจรธรรม ด้วยอารมณ์เท่านั้น.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงฐานะกิเลสอันนอนเนื่อง
ของอนุสัยตามที่กล่าวมาแล้ว จึงกล่าวบทมีอาทิว่า ยัม โลเก ดังนี้.

ในบทเหล่านั้นบทว่า ยัม โลเก ปิยรูป - อารมณ์ที่น่ารักใน
โลก คือ อารมณ์ที่มีสภาพน่ารักแต่กำเนิด ที่น่ารักในโลกนี้.

บทว่า สาทรูป - อารมณ์ที่น่ายินดี คือ อารมณ์ที่น่ายินดีแต่
กำเนิด อันมีความชื่นชมเป็นปทัฏฐาน.

บทว่า เอตถ สุตตานัม กามราคานุสโย อนุเสติ - กามราคา-
นุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมนอนเนื่องในอารมณ์นี้ คือ กามราคานุสัย
มีสภาพยังละไม่ได้ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมนอนเนื่องในอารมณ์ที่น่า
ปรารถนา. อนึ่ง ธรรม คือ กามาวจร ท่านประสงค์เอาในบทนี้ว่า
ปิยรูป สาทรูป .

เหมือนอย่างว่า คนดำนํ้า ทั้งข้างล่างข้างบนและโคยรอบก็เป็น
นํ้าทั้งนั้น ฉนฺได. ชื่อว่าราคะเกิดในอวิชฺฐารมณํ ก็ฉนฺนํ เป็นความ
ประพฤติเป็นอาจิณของสัตว์ทั้งหลาย. การเกิดปฏิฆะในอนวิชฺฐารมณํ ก็
เหมือนอย่างนั้น.

บทว่า อิติ อิมสุ ทวีสุ ฐมฺเมสุ - ในธรรมสองอย่างเหล่านี้

ก็อย่างนี้ คือ ในธรรมเป็นอิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์สองอย่าง ก็อย่างนั้น.

บทว่า อวิชา อนุปติตา - อวิชาตกไปตาม คือ อวิชา-
สัมปยุตด้วยกามราคะและภีชะตกไปตาม คือ ไปตามด้วยสามารถทำให้
เป็นอารมณ์. ปาฐะ ท่านตัดบทเป็น อวิชา อนุปติตา อนุคตา
ก็มี.

บทว่า ตเทกฺกุโ - ตั้งอยู่ร่วมกันกับวิชานั้น คือ ตั้งอยู่
โดยความเป็นอันเดียวกับวิชานั้น ด้วยตั้งอยู่เป็นอันเดียวกัน เพราะ
เกิดร่วมกัน.

บทว่า มาโน จ ทิฏฺฐิ จ วิจิจฺฉา จ ได้แก่ นานะ ๕
ทิฏฺฐิ ๖๒ วิจิจฺฉา ๘. โยชนาแก้วว่า มานะ ทิฏฺฐิ วิจิจฺฉาตั้งอยู่ร่วม
กันกับวิชานั้น.

บทว่า ทญฺฐพฺพา - ฟังเห็น คือ ฟังดู ฟังตามลงไป. ทำทั้ง
๓ ร่วมกันให้เป็นพหุจนะ. อนึ่ง ภวราคานุสสัยในนิตเทสนี้ ฟังทราบ
ว่า ท่านสงเคราะห์ด้วยกามราคานุสสัย.

[๒๘๐] ฟังทราบวินิจฉัยในจรีตนิทเทส ดังต่อไปนี้. เจตนา
๑๓ เป็นปัญญากิสังขาร. เจตนา ๑๒ เป็นอปัญญากิสังขาร. เจตนา ๔
เป็นอานัญชากิสังขาร.

ในบทเหล่านั้น กามาวจรเป็นปริตตภูมิ. นอกนั้นเป็นมหาภูมิ.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่ ในอภิสังขาร ๓ เหล่านี้ อภิสังขาร
อย่างใด มีวิบากน้อย เป็นปริตตภูมิ. มีวิบากมากเป็นมหาภูมิ.

[๒๘๑] พึงทราบวินิจฉัยในอริยมุตตินิเทศ ดังต่อไปนี้.

บทว่า สหุติ ได้แก่ มีอยู่.

บทว่า หีนามุตติกา - มีอริมุตติแล้ว คือ มีอชยาศัยลามก.

บทว่า ปณฺฑิตามุตติกา - มีอริมุตติประณีต คือ มีอชยาศัยงาม.

บทว่า เสวนุติ - ย่อมเสพ คือ อาศัย เกี่ยวข้อง.

บทว่า ภษนุติ - ย่อมคบ คือ ห เข้าไปนั่งใกล้.

บทว่า ปยิรฺรุปาสนุติ - เข้าไปหา คือ ไปหาบ่อย ๆ.

หากว่า อาจารย์และอุปัชฌาย์ เป็นผู้ไม่มีศีล. อันเตวาสิกและ
สัทธวัหาริก เป็นผู้มีศีล. เขาจะไม่เข้าไปหาแม้อาจารย์และอุปัชฌาย์
ของตน. จะเข้าไปหาภิกษุผู้สมควรเช่นกับตนเท่านั้น.

หากว่า อาจารย์และอุปัชฌาย์ เป็นภิกษุสมควรคือมีศีล ภิกษุ
นอกนั้นไม่สมควร. ภิกษุเหล่านั้นก็จะไม่เข้าไปหาอาจารย์และอุปัชฌาย์
จะเข้าไปหาภิกษุผู้มีอริมุตติแล้ว เช่นกับตน.

อนึ่ง การเข้าไปหาอย่างนี้มีได้มีแต่ในบัดนี้เท่านั้น. พระสารี-
บุตรเถระเพื่อแสดงว่า แม้ในอดีตและอนาคตกัมี จึงกล่าวบทมีอาทิว่า
อดีตมฺปิ อทุธานํ - กาลอันยาวนาน แม้ล่วงแล้ว.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อติตมปิ อทุธาน** คือ ในอดีตกาล.
บทที่เหลือ มีอรรถาธิบายทั้งนั้น. ถาว่า ผู้ทุศีลเสพผู้ทุศีล. ผู้มีศีลเสพ
ผู้มีศีล. ผู้มีปัญญาทรามเสพผู้มีปัญญาทราม. ผู้มีปัญญาเสพผู้มีปัญญา
ใครกำหนดไว้. ตอบว่า ชาติแห่งอริยาศัยกำหนดไว้.

พึงทราบวินิจฉัยในภพพาภัพพนิกเทศ ดังต่อไปนี้. พระสารี-
บุตรเถระเพื่อแสดงสิ่งที่ควรทำก่อนแล้วแสดงสิ่งที่ควรถือเอาในภายหลัง
จึงแสดงอภัพสัตว์ก่อน นอกลำดับแห่งอุทเทศ. แต่ในอุทเทศ ท่าน
ประกอบ ภัพพ ศัพท ก่อน ด้วยสามารถลักษณะนิบาตเบื้องต้นแห่งบท
ที่น่านับถือและบทมีอักษรอ่อนในวันทวสมาส.

[๒๘๒ - ๒๘๓] บทว่า **กมุทวารณ** ด้วยธรรมเป็นเครื่อง
กั้น คือ กรรม ได้แก่ อนันตริยกรรม ๕ อย่าง.

ชื่อว่า **สุมนุนาคตา** - ประกอบแล้ว คือ มีความพร้อมแล้ว.

บทว่า **กิเลสวารณ** - ด้วยธรรมอันเป็นเครื่องกั้น คือ กิเลส
ได้แก่ นียตมิจฉาทิฏฐิ. ทั้งสองบทนี้ ชื่อว่า **อวารณะ** เพราะกั้นสวรรค์
และมรรค. แม้กรรมมีการประทุษร้ายภิกขุณีเป็นต้น ท่านก็สงเคราะห์
ด้วยธรรมเป็นเครื่องกั้น คือ กรรมนั้นแหละ.

บทว่า **วิปากวารณ** - ด้วยธรรมเป็นเครื่องกั้น คือ วิปาก
ได้แก่ อเหตุกปฏิสนธิ. เพราะการแทงตลอดอริยมรรค ย่อมไม่มีแม้

แก่ทุเหตุกะ. ฉะนั้น พึงทราบว่ แม้ปฏิสนธิเป็นทุเหตุกะ ก็เป็นธรรม
เครื่องกัน คือ วิบากนั้นแหละ.

บทว่า **อสุสฺสทา** - เป็นผู้ไม่มีศรัทธา คือ ไม่มีศรัทธาใน
พระพุทธเจ้าเป็นต้น.

บทว่า **อจฺจนฺติกา** - ไม่มีฉันทะ คือ ไม่มีฉันทะในกุศล คือ
ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำ. พวกมนุษย์แคว้นอุตตรกุรุเข้าไปสู่ฐานะไม่มี
ความพอใจ.

บทว่า **ทุปฺปญฺญา** - มีปัญญาทรม คือ เสื่อมจากภวังคปัญญา.
อนึ่ง แม้เมื่อภวังคปัญญาบิรุณห์ ภวังค์ของผู้ใด ยังไม่เป็นบาทของ
โลกุตระ แม้ผู้นั้นก็ยังชื่อว่าเป็นผู้ปัญญาอ่อนอยู่นั้นแหละ.

บทว่า **อภพฺพา นิยามํ โสภกมิตฺตํ กุสเลสุ ฐมฺเมสุ สมฺมตฺตํ** -
ไม่อาจเข้าสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย คือ ไม่อาจเข้าสู่
อริยมรรค กล่าวคือ สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย. เพราะอริย-
มรรคเป็นสภาวะโดยชอบ จึงชื่อว่า สัมมัตตะ. อริยมรรคนั้นแหละ
เป็นสัมมัตตะในการให้ผลในลำดับ. หรือว่า ผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ
มีปัญญาทรม ไม่อาจเข้า คือ เข้าไปสู่สัมมัตตนิยามนั้น เพราะตนเอง
เป็นผู้ไม่หวั่นเอง.

บทมีอาทิว่า **น กมฺมวารเณน** พึงทราบโดยตรงกันข้ามกับบท
ดังกล่าวแล้วนั้นแหละ.

จบ อรรถกถาอาสยานุสยญาณนิตเทส

ยมกปาฏิหาริยญาณนิเทศ

[๒๘๔] ยมกปาฏิหาริยญาณของพระตถาคตเป็นไฉน ?

ในญาณนี้ พระตถาคตย่อมทรงทำยมกปาฏิหาริย์ ไม่สาธารณะ ด้วยหมู่พระสาวก คือ ท่อไฟพุ่งออกจากพระกายเบื้องบน สายน้ำพุ่งออกจากพระกายเบื้องล่าง ท่อไฟพุ่งออกจากพระกายเบื้องล่าง สายน้ำพุ่งออกจากพระกายเบื้องบน, ท่อไฟพุ่งออกจากพระกายเบื้องหน้า สายน้ำพุ่งออกจากพระกายเบื้องหลัง ท่อไฟพุ่งออกจากพระกายเบื้องหลัง สายน้ำพุ่งออกจากพระกายเบื้องหน้า, ท่อไฟพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องขวา, ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระกรรณเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระกรรณเบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระกรรณเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระกรรณเบื้องขวา, ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องขวา, ท่อไฟพุ่งออกจากจะอยพระอังสาเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากจะอยพระอังสาเบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากจะอยพระอังสาเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากจะอยพระอังสาเบื้องขวา, ท่อไฟพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องขวา, ท่อไฟพุ่งออกจากพระปรัศว์เบื้องขวา

สายน้ำพุออกจากพระปรัศว์เบื้องซ้าย ท่อไฟพุออกจากพระปรัศว์เบื้อง
ซ้าย สายน้ำพุออกจากพระปรัศว์เบื้องขวา. ท่อไฟพุออกจากพระบาท
เบื้องขวา สายน้ำพุออกจากพระบาทเบื้องซ้าย, ท่อไฟพุออกจาก
พระบาทเบื้องซ้าย สายน้ำพุออกจากพระบาทเบื้องขวา. ท่อไฟพุออก
จากพระองคฺคิ สายน้ำพุออกจากระหว่างพระองคฺคิ ท่อไฟพุออกจาก
ระหว่างพระองคฺคิ สายน้ำพุออกจากพระองคฺคิ, ท่อไฟพุออกจาก
พระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ สายน้ำพุออกจากพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ, ท่อไฟ
พุออกจากขุมพระโลมา สายน้ำพุออกจากขุมพระโลมา (พระรัศมี
แผ่ช้านออกจากพระสรีรกายด้วยสามารถ)แห่งวรรณะ ๖ คือ สีเขียว
สีเหลือง แดง สีขาว สีแสด สีเลื่อมประภัสสร พระผู้มีพระภาคเจ้า
เสด็จจรงกรม พระพุทฺธนิมิตประทับยืน ประทับนั่ง หรือทรงไสยาสน์,
พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับยืน พระพุทฺธนิมิตเสด็จจรงกรม, ประทับนั่ง
หรือทรงไสยาสน์, พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่ง พระพุทฺธนิมิตเสด็จ
จรงกรม ประทับยืน หรือทรงไสยาสน์, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงไสยาสน์
พระพุทฺธนิมิตเสด็จจรงกรม ประทับยืน หรือประทับนั่ง, พระผู้มี-
พระภาคเจ้าเสด็จจรงกรม ประทับนั่ง หรือทรงไสยาสน์ พระพุทฺธนิมิต
ประทับยืน, พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จจรงกรม ประทับยืน หรือทรง
ไสยาสน์, พระพุทฺธนิมิตประทับนั่ง, พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับยืน
ประทับนั่ง หรือเสด็จจรงกรม พระพุทฺธนิมิตทรงไสยาสน์ นี่เป็น
ขมกปาฏิหาริยญาณของพระตถาคต.

๗๐. อรรถกถายมกปาฏิหิรณณนิเทศ

[๒๘๔] พึงทราบวินิจฉัยในยมกปาฏิหิรณณนิเทศดังต่อไปนี้.

บทว่า อสาธารณํ สาวกเกหิ- ยมกปาฏิหาริย์ไม่ทั่วไป ด้วยสาวกทั้งหลาย ความว่า ในสาธารณณนิเทศที่เลืือท่านไม่กล่าวไว้ เพราะไม่มีโอกาสด้วยคำอื่น แต่ในนิเทศนี้ พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ เพราะไม่มีคำอื่น.

บทว่า อุปริมกายโต- จากพระกายเบื้องบน คือ จากพระศรีระเบื้องบนแห่งพระนาภี.

บทว่า อคฺคิกฺขนุโธ ปวตฺตติ- ท่อไฟพุ่งออก คือ เมื่อเข้าฌานเป็นบาทมีเตโชกสณเป็นอารมณ์ ครั้นออกแล้วคํานึงว่า ขอเปลวไฟจงพุ่งออกจากกายเบื้องบน แล้วทำปริกรรม อธิฐานว่า ขอเปลวไฟจงพุ่งจากกายเบื้องบน ด้วยอธิญาญาณ เปลวไฟจะพุ่งขึ้นจากกายเบื้องบนพร้อมกับอธิฐาน. ในนิเทศนี้ เปลวไฟนั้น ท่านกล่าวว่า ชนฺธํ เพราะอรรถว่าเป็นกอง.

บทว่า เญจิมฺมกายโต- จากพระกายเบื้องล่าง คือ จากพระศรีระเบื้องล่างจากพระนาภี.

บทว่า อุทกธารา ปวตฺตติ- สายน้ำพุ่งออก คือ เมื่อเข้าฌานเป็นบาทมีอาโปกสณเป็นอารมณ์ ครั้นออกแล้วคํานึงว่า ขอสายน้ำจงพุ่งออกจากกายเบื้องล่างแล้วทำปริกรรม อธิฐานว่า ขอสายน้ำจงพุ่ง

ออกจากกายเบื้องล่าง ด้วยอภิญญาญาณ สายน้ำจะพุ่งออกจากกายเบื้องล่างพร้อมกับอธิฐาน. แม้ในบททั้งสอง ท่านกล่าวว่า พุ่งออกโดยไม่ขาดสาย. ภวังคจิต ๒ ดวง ย่อมเป็นไปในระหว่างอธิฐานและการคำนึง เพราะฉะนั้นแหละ กองไฟและสายน้ำ จึงพุ่งออกเป็นคู่ ไม่ปรากฏระหว่าง. ก็กำหนดภวังคจิตไม่มีแก่สาวกเหล่าอื่น.

บทว่า **ปฐุมิกายโต** - จากพระกายเบื้องหน้า คือ จากข้างหน้า. **ปัจฉิมิกายโต** - จากพระกายเบื้องหลัง คือ จากข้างหลัง.

บทมีอาทิว่า **ทกฺขิณอกฺขิโต วามอกฺขิโต** - จากพระเนตรเบื้องขวา จากพระเนตรเบื้องซ้าย เป็นปาฐะสมาส มิใช่ปาฐะอื่น. ปาฐะว่า **ทกฺขิณนาสิกาสโตโต วามนาสิกาสโตโต** - จากพระนาสิกเบื้องขวา จากพระนาสิกเบื้องซ้ายดังนี้ เป็นปาฐะดี. พระอาจารย์ทั้งหลายกล่าวทำเป็นรัสสะบ้าง.

ในบทว่า **อํ สญฺญโต** - จากจะงอยพระอังสนี้ มีความดังนี้. ชื่อว่า **ญฺเฐ** - จะงอย เพราะอรรถว่าสูงขึ้น คุยอด. จะงอย คือ อังสนั่นเอง ชื่อว่า **อํญฺเฐ**.

บทว่า **องฺคุลฺลฺงฺคุเลหิ** คือ จากพระองคุลีฯ

บทว่า **องฺคุลนฺตริกาทิ** คือ จากระหว่างองคุลี.

บทว่า **เอเกกฺโสมโต อคฺคิกฺขนุโ** ปวตฺตติ, **เอเกกฺโสมโต อุตฺถารา ปวตฺตติ** - ท่อไฟพุ่งออกจากพระโลมาเส้นหนึ่งๆ. สายน้ำ

พุ่งออกจากพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ. ท่านอธิบายว่า ท่อไฟสายน้ำพุ่งออกเป็นคู่ ๆ จากพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ เพราะถือเอาพระโลมาทั้งหมดด้วยคำพูดซ้ำ ๆ. ในบทแม่ทั้งสอง.

แม้ในบทว่า โลมภูโปโต โลมภูโปโต อคฺคิกฺขนุโธ ปวตฺตติ,
โลมภูโปโต โลมภูโปโต อุทกธารา ปวตฺตติ - ท่อไฟพุ่งออกจากขุมพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ. สายน้ำพุ่งออกจากขุมพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ในหลาย ๆ คัมภีร์ ท่านเขียนไว้ว่า ท่อไฟพุ่งออกจากพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ. สายน้ำพุ่งออกจากขุมพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ. ท่อไฟพุ่งออกจากขุมพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ. สายน้ำพุ่งออกจากพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ. บทแม่นั้นก็ถูกต้อง. แต่ปาฐะก่อนดีกว่า เพราะแสดงความสุขยิ่งนักของปาฏิหาริย์.

บทว่า จนนํ วรรณํ - พระรัศมีแผ่ชานออกจากพระวรกาย
ด้วยสามารถแห่งวรรณะ ๖. สัมพันธ์กันอย่างไร ?

ท่านกล่าวถึงสรีราพพ ด้วยบทไม่น้อยมีอาทิว่า อุปริมกาโต.
ด้วยเหตุนี้ การสัมพันธ์ด้วยสรีราพพ ย่อมเป็นไปได้. ฉะนั้น
ท่านจึงกล่าวว่า รัศมีทั้งหลายแห่งวรรณะ ๖ อันเป็นสรีราพพ ย่อมพุ่งออกเป็นคู่ ๆ ด้วยความสัมพันธ์ถ้อยคำ และด้วยอริการแห่งขมกปาฏิหาริย์. อนึ่ง ด้วยความสัมพันธ์แห่งฉกฺขวิภักติ พึงปรารภนาปาฐะ

ที่เหนือว่า **รศฺมิโย** เป็นแน่แท้. (คือให้เพิ่มบว่า **จณฺณํ วัณฺณณํ** **รศฺมิโย**).

บทว่า **นิลฉฺว** - สีเขียว คือ มีสีเหมือนดอกผักตบ.

บทว่า **ปิณฑฉฺว** - สีเหลือง คือ มีสีเหมือนดอกกระถินการ์.

บทว่า **โลหิตฉฺว** - สีแดง คือ มีสีเหมือนแมลงค่อมทอง.

บทว่า **โอทาทฉฺว** - สีขาว คือ มีสีเหมือนดาวประกายพริ้ว.

บทว่า **มณฺชิฏฺฐฉฺว** - สีแสด คือ มีสีแสดอ่อน.

บทว่า **ปภสฺสฉฺว** - สีเลื่อมประภัสสร คือ มีสีเลื่อมประภัสสรตามปกติ. สีเลื่อมประภัสสรแม้ไม่มีต่างกัน. เมื่อกล่าวถึงวรรณะ ๕ รศฺมิใด ๆ รุ่งเรือง รศฺมินั้น ๆ เป็นประภัสสร.

จริงอย่างนั้น เมื่อพระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์ รศฺมิสีเขียว ย่อมชานออกจากที่สีเขียวแห่งพระเกศา พระมัสสุ และพระเนตร ด้วยกำลังแห่งยมกปาฏิหาริญาณนั้นแหละ, ด้วยอำนาจรศฺมิสีเขียวทอ้งฟ้า ย่อมเป็นดุจกระจายไปด้วยผงดอกอัญชัญ ดุจดาดายไปด้วยกลีบดอกผักตบ และดอกอุบลเขียว ดุจก้านตาลแก้วมณีถ่วงลงมา และดุจแผ่นผ้าสีครามที่เขาจึงไว้.

รศฺมิสีเหลือง ย่อมชานออกจากพระฉวี และจากที่สีเหลืองแห่งพระเนตร, ด้วยอำนาจแห่งรศฺมิสีเหลือง ทิศาภาค ย่อมรุ่งโรจน์

คุณหรั่งออกซึ่งน้ำสีทองคำ คุณคสีออกซึ่งแผ่นผ้าทองคำ และคุณเคลื่อน
กล่นไปด้วยผงหญ้าฝรั่น และดอกกรรณิการ.

รัศมีสีแดง ย่อมช่านออกจากพระมังสะแลพระโลหิต และ
จากที่สีแดงแห่งพระเนตร, ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีแดง ทิศาภาค ย่อม
รุ่งโรจน์คุณย่อมด้วยผงชาด คุณหรั่งออกซึ่งน้ำสีครั้งที่สุกปลั่ง คุณจงด้วย
ผ้ากัมพลสีแดง และเคลื่อนกลาดไปด้วยดอกไม้อีสแดง คือ ออกชัยพฤกษ์
ดอกทองหลาง และดอกชะบา.

รัศมีสีขาว ย่อมช่านออกจากพระอัฐิ พระทนต์ และจากที่
สีแดงของพระเนตร, ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีขาว ทิศาภาค ย่อมรุ่งโรจน์
คุณกระจัดกระจายด้วยสายน้ำมันอันหลออกจากหม้อเงิน คุณลาด
เพดานด้วยแผ่นเงินไว้ คุณก้านตาลเงินหล่นลงมา และคุณดาบ
ด้วยดอกไม้อีส ดอกมะลิวัลย์ ดอกโกมุท ดอกไม้อย่างทราย ดอกมะลิ
และดอกมะลิซ้อน.

รัศมีสีแดง ย่อมช่านออกจากที่สีแดงอ่อน มีฝ่าพระหัตถ์และ
ฝ่าพระบาทเป็นต้น, ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีแดง ทิศาภาค ย่อมรุ่งโรจน์
คุณงวไ้ด้วยดาบข่างแก้วประพาพ และคุณเคลื่อนกลาดด้วยจันสำหรับ
อาบสีแดง และดอกคำ.

รัศมีสีเลื่อมประภัสสร ย่อมช่านออกจากที่สีเลื่อมประภัสสร
มีพระอุณาโลม พระท้าวและพระนขาเป็นต้น, ด้วยอำนาจแห่งรัศมี

สีเลื่อมประภัสสร ทิศาภาค ย่อมรุ่งโรจน์ดูเต็มด้วยกลุ่มดาวประกายพริก
และเต็มด้วยเครื่องครอบด้วยสายฟ้าเป็นต้น.

ด้วยบทมีอาทิว่า ภควา จงกมติ - พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จ
จงกรม ท่านกล่าวเพื่อแสดงว่า พระอิริยาบถต่าง ๆ ของพระผู้มีพระ-
ภาคเจ้า และพระพุทธรูปนิรมิตทั้งหลายย่อมมีด้วยขมกปาฏิหาริญาณเท่านั้น.
เพราะพระอิริยาบถของพระพุทธรูปนิรมิตเหล่านั้น ย่อมเป็นไปเป็นคู่.
พิจารณาว่า พระพุทธรูปนิรมิตมีมาก เพราะเหตุไร จึงทำเป็นเอกวจนะว่า
นิมมิโต เป็นต้นเล่า. ตอบว่า เพื่อแสดงอิริยาบถต่าง ๆ ของพระพุทธร-
ูปนิรมิตองค์หนึ่ง ๆ ในบรรดาพระพุทธรูปนิรมิตทั้งหลาย.

เมื่อกล่าวเป็นพหุวจนะ พระพุทธรูปนิรมิต แม้ทั้งหมดก็เป็น
เหมือนมีพระอิริยาบถต่าง ๆ กันในคราวเดียว. แต่เมื่อกล่าวเป็นเอก-
วจนะ ในบรรดาพระพุทธรูปนิรมิตองค์หนึ่ง ๆ ย่อมปรากฏว่า มีพระ-
อิริยาบถต่าง ๆ. เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงเป็นเอกวจนะ. แม้พระ-
จุลบันถกเถระ ก็นิรมิตภิกขุมีอิริยาบถต่าง ๆ. ตั้งพันรูป, การเวียน
พระจุลบันถกเถระเสียแล้ว นิมิตรูปต่าง ๆ ของพระสาวกเหล่าอื่นมีอิริ-
ยาบถต่าง ๆ ด้วยการคำนึงครั้งเดียว ย่อมไม่สำเร็จ. เพราะพระพุทธร-
ูปนิรมิตทั้งหลาย ย่อมมีฤทธิ์เช่นเดียวกัน เพราะมิได้กำหนดไว้. พระ-
พุทธรูปนิรมิตทั้งหลาย ย่อมทำสิ่งที่ผู้มีฤทธิ์ทำได้ในการยืน การนั่ง เป็นต้น
ก็ดี ในการพูด การนั่ง เป็นต้นก็ดี. การทำไม่เหมือนกัน และทำกิริยา

ต่าง ๆ กัน ย่อมสำเร็จด้วยการคำนึงต่าง ๆ กัน แล้วอธิฐานว่า พระพุทธรูปนิมิตประมาณเท่านี้ จงเป็นเช่นนั้น. พระพุทธรูปนิมิตประมาณเท่านี้ จงทำสิ่งนี้. ส่วนการนิมิตหลาย ๆ อย่าง ย่อมสำเร็จแก่พระตถาคต ด้วยการคำนึงอธิฐานครั้งเดียวเท่านั้น. พึงทราบในการนิมิตต่อไฟและสาขน้ำ และในการนิมิตวาระต่าง ๆ ด้วยประการฉะนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ภควา จงุมติ คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จจงกรมในอากาศหรือบนแผ่นดิน. บทว่า นิมุมิโต ได้แก่ รูปพระพุทธรูปเจ้าที่นิมิตด้วยฤทธิ์. แม้บทว่า ตัญญติ วา- พระพุทธรูปนิมิตประทับยืน เป็นอาทิ ได้แก่ ประทับยืนในอากาศหรือบนแผ่นดิน. บทว่า กปะเปติ- ย่อมสำเร็จ คือ กระทำ. แม้ในบทมีอาทิว่า ภควา ตัญญติ - พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับยืน ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

จบ อรรถกถาขุททกปิฎกนิกาย

มหากรณาสมาปตติญาณนิตเทศ

[๒๘๕] มหากรณาสมาปตติญาณของพระตถาคตเป็นไฉน ?

พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลาย ผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นอยู่ด้วยอาการเป็นอันมาก จึงทรงแผ่พระมหากรณาไปในหมู่สัตว์ คือพระ-

ผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลาย ผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงเห็นอยู่ว่า โลกสันนิวาสนไฟ
ติดโชนแล้ว จึงทรงแผ่พระมหากรุณาไปในหมู่สัตว์ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงเห็นอยู่ว่า โลกสันนิवासยกพลแล้ว...โลกสันนิวาส
เคลื่อนพลแล้ว...โลกสันนิวาสเดินผิดแล้ว...โลกอันขรानาเข้าไป
มิได้ยั่งยืน...โลกไม่มีที่ต้านทาน ไม่เป็นใหญ่...โลกไม่มีอะไรเป็น
ของตน จำต้องละทิ้งสิ่งทั้งปวงไป...โลกพร่องอยู่เป็นนิตย์ ไม่รู้จักอึด
เป็นทาสแห่งตัณหา...โลกสันนิวาสไม่มีที่ต้านทาน...โลกสันนิวาส
ไม่มีที่เร้น...โลกสันนิวาสไม่มีที่พึ่ง...โลกสันนิวาสไม่มีที่พึ่งของใคร
...โลกสันนิวาสฟุ้งซ่าน ไม่สงบ...โลกสันนิวาสมีลูกศร ถูกลูกศรเป็น
จำนวนมากเสียบแทงแล้ว ใครอื่นนอกจากเราผู้จะถอนลูกศรทั้งหลาย
ของโลกสันนิวาสนั้น เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสมีความมืดคืออวิชชา
ปิดกั้นไว้ ถูกใส่เข้าไปยังกรงกิเลส ใครอื่นนอกจากเราซึ่งจะแสดงธรรม
เป็นแสงสว่างแก่โลกสันนิวาสนั้น เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสตกอยู่ใน
อำนาจอวิชชา เป็นผู้มืด อวิชชาหุ้มห่อไว้ ยุ่งคั่งเส้นด้าย พันกัน
เป็นกลุ่มก้อน นุ่งนังคังหญาปล้อง หญาฆงกระด้าย ไม่ล่วงพ้นสงสาร
คือ อุปายทุกคติและวินิบาต...โลกสันนิวาสถูกอวิชชามิโทษเป็นพิษแทง
ติดอยู่แล้ว มีกิเลสเป็นโทษ...โลกสันนิวาสรกชกด้วยราคะโทสะและ
โมหะ ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยสาวรกชกให้แก่โลกสันนิวาสนั้น เป็น
ไม่มี...โลกสันนิวาสถูกกองตัณหาสวมไว้...โลกสันนิวาสถูกข่ายตัณหา
ครอบไว้...โลกสันนิวาสถูกกระแสตัณหาพัดไป...โลกสันนิวาสถูกตัณหา

เป็นเครื่องคล้อง คล้องไว้ ... โลกสันนิวาสนั้นไปเพราะตัณหา...
โลกสันนิวาสนั้นเดือดร้อนด้วยความเดือดร้อนเพราะตัณหา .. โลกสันนิวาสนั้น
เร่าร้อนด้วยความเร่าร้อนเพราะตัณหา ... โลกสันนิวาสนั้นถูกกองทักขณธรรม
ไว้ ... โลกสันนิวาสนั้นถูกขันธ์ทักขณธรรมไว้ ... โลกสันนิวาสนั้นถูกกระแสทักขณธรรม
พัดไป... โลกสันนิวาสนั้นถูกทักขณธรรมเป็นเครื่องคล้อง คล้องไว้ .. โลกสันนิวาสนั้น
ชานไปเพราะทักขณธรรม ... โลกสันนิวาสนั้นเดือดร้อนด้วยความเดือดร้อน
เพราะทักขณธรรม ... โลกสันนิวาสนั้นเร่าร้อนด้วยความเร่าร้อนเพราะทักขณธรรม ... โลก
สันนิวาสนั้นไปตามชาติ... โลกสันนิวาสนั้นชานไปเพราะชรา ... โลกสันนิ-
วาสนั้นถูกพยาธิครอบงำ ... โลกสันนิวาสนั้นถูกมรณะทำหั้น ... โลกสันนิวาสนั้น
ตกอยู่ในกองทุกข์ ... โลกสันนิวาสนั้นถูกตัณหาชักไป โลกสันนิวาสนั้นถูก
กำแพงคือชราแวดล้อมไว้ ... โลกสันนิวาสนั้นถูกบ่วงมัจจุคล้องไว้ ... โลก
สันนิวาสนั้นถูกผูกไว้ด้วยเครื่องผูกเป็นอันมาก คือเครื่องผูกคือราคะ โทสะ
โมหะ มานะ ทักขณธรรม กิเลส ทุจริต ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยแก้
เครื่องผูกให้แก่โลกสันนิวาสนั้น เป็นไม่มี ... โลกสันนิวาสนั้นเดินไปตาม
ทางแคบมาก ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยชี้ทางสว่างให้แก่โลกสันนิวาสนั้น
นั้น เป็นไม่มี ... โลกสันนิวาสนั้นถูกความกังวลเป็นอันมากพันไว้ ใคร
อื่นนอกจากเราผู้จะช่วยตัดความกังวลให้แก่โลกสันนิวาสนั้น เป็นไม่มี...
โลกสันนิวาสนั้นตกลงไปในเหวใหญ่ ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยนำโลก
สันนิวาสนั้นให้ขึ้นพ้นจากเหวเป็นไม่มี ... โลกสันนิวาสนั้นเดินทางกันดาร

มาก ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยให้โลกสันนิวาสนั้นข้ามพ้นทางกันดาร
ได้ เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสเดินทางไปในทางสารวัฏใหญ่ ใครอื่น
นอกจากเราผู้จะช่วยให้โลกสันนิวาสนั้นพ้นจากสังขารวัฏได้ เป็นไม่มี...
โลกสันนิวาสกลิ้งเกลือกอยู่ในหล่มใหญ่ ใครอื่นนอกจากเราผู้ช่วย
หลุดโลกสันนิวาสนั้นให้พ้นจากหล่มได้ เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสร้อนอยู่
บนเครื่องร้อนเป็นอันมาก ถูกไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ ชาติ
ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสครอบงำไว้
ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยดับไฟเหล่านั้นให้แก่โลกสันนิวาสนั้นได้
เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสทรมานทรมาย เดือดร้อนเป็นนิตย์ ไม่มีอะไร
ต้านทาน ต้องรับอาชญา ต้องทำตามอาชญา...โลกสันนิวาสถูกผูก
ด้วยเครื่องผูกในวัฏฏะปรากฏอยู่ที่ตะแลงแกง ใครอื่นนอกจากเราผู้จะ
ช่วยโลกสันนิวาสนั้นให้หลุดพ้นได้ เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสมีที่พึง
ควรได้รับความกรุณาอย่างยิ่ง ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยต้านทานให้
แก่โลกสันนิวาสนั้น เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสถูกทุกข์เสียบแทงบีบคั้น
มานาน...โลกสันนิวาสติดใจกระหายอยู่เป็นนิตย์...โลกสันนิวาสเป็น
โลกบอด ไม่มีจักขุ...โลกสันนิวาสมีนัยน์ตาเสื่อมไปไม่มีผู้นำ...โลก
สันนิวาสเล่นไปสู่ทางผิด หลงทางแล้ว ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยพา
โลกสันนิวาสนั้นมาสู่ทางอริยะ เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสเล่นไปสู่ห้วง
โมหะ. ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยหลุดโลกสันนิวาสนั้นให้ขึ้นจากห้วง
โมหะ เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสถูกทักขิ ๒ อย่างกลุ่มรวม. ...โลก

สันนิวาสนิปฏิบัติผิด้วยทุจริต ๓ อย่าง...โลกสันนิวาสนเต็มไปด้วยกิเลส
เครื่องประกอบ ถูกกิเลสเครื่องประกอบ ๔ อย่างประกอบไว้...โลก
สันนิวาสนถูกกิเลสผูกไว้ด้วยเครื่องผูก ๔ อย่าง...โลกสันนิวาสนถื้อมันด้วย
อุปาทาน ๔ ...โลกสันนิวาสนขึ้นสู่คติ ๕ ...โลกสันนิวาสนกำหนดอยู่ด้วย
กามคุณ ๕ ...โลกสันนิวาสนถูกนิวัตร ๕ ทับไว้...โลกสันนิวาสนวิเวก
กันอยู่ด้วยมูลเหตุวิเวก ๖ อย่าง...โลกสันนิวาสนกำหนดอยู่ด้วยกอง
ตัณหา ๖ ...โลกสันนิวาสนถูกทักขณ ๖ กลุ่มรวมแล้ว...โลกสันนิวาสนชาน
ไปเพราะอนุสัย ๗...โลกสันนิวาสนถูกสังโยชน์ ๗ เกี่ยวคล้องไว้...
โลกสันนิวาสนพัวพันเพราะมานะ ๗ ..โลกสันนิวาสนเวียนอยู่เพราะโลก
ธรรม ๘ ...โลกสันนิวาสนเป็นผู้ดิ่งลงเพราะมิจจิตตะ... ๘ ...โลกสันนิวาสน
ประทุษร้ายกันเพราะบุรุษโทษ ๘ ...โลกสันนิวาสนมุ่งร้ายกันเพราะ
อาฆาตวัตถุ ๘ ...โลกสันนิวาสนพองขึ้นเพราะมานะ ๘ อย่าง...โลก
สันนิวาสนกำหนดอยู่เพราะธรรมอันมีตัณหาเป็นมูล ๘ ...โลกสันนิวาสน
ข้อมเศร้าหมองเพราะกิเลสวัตถุ ๑๐...โลกสันนิวาสนมุ่งร้ายกันเพราะ
อาฆาตวัตถุ ๑๐ ...โลกสันนิวาสนประกอบด้วยอกุศลกรรมบถ ๑๐ ...โลก
สันนิวาสนถูกสังโยชน์ ๑๐ เกี่ยวคล้องไว้...โลกสันนิวาสนเป็นผู้ดิ่งลง
เพราะมิจจิตตะ ๑๐ ...โลกสันนิวาสนประกอบด้วยมิจจาทักขณมีวัตถุ ๑๐ ...
โลกสันนิวาสนประกอบด้วยสักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๑๐...โลกสันนิวาสนต้อง
เนิ่นช้าเพราะตัณหาเครื่องให้เนิ่นช้า ๑๐๘ พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลาย

ผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นว่า โลกสันนิวาสนุกทิจฺจุ ๖๒ กลุ่มรวม
จึงทรงแผ่พระมหากรุณาไปให้หมู่มสัตว์ว่า ก็เราแต่เป็นผู้ข้ามได้แล้ว แต่
สัตว์โลกยังข้ามไม่ได้ เราเป็นผู้พ้นไปแล้ว แต่สัตว์โลกยังไม่พ้น
ไป เราทรมานได้แล้ว แต่สัตว์โลกยังทรมานไม่ได้ เราสงบ
แล้ว แต่สัตว์โลกยังไม่สงบ เราเป็นผู้เบาใจแล้ว แต่สัตว์โลกยังไม่
เบาใจ เราเป็นผู้ดับรอบแล้ว แต่สัตว์โลกยังไม่ดับรอบ ก็เรา
เป็นผู้ข้ามได้แล้ว จะช่วยให้สัตว์โลกข้ามได้ด้วย เราเป็นผู้พ้นไปแล้ว
จะช่วยให้สัตว์โลกพ้นไปด้วย เราทรมานได้แล้ว จะช่วยให้สัตว์โลก
ทรมานได้ด้วย เราเป็นผู้สงบแล้ว จะช่วยให้สัตว์โลกสงบด้วย เรา
เป็นผู้เบาใจแล้ว จะช่วยให้สัตว์โลกเบาใจด้วย เราเป็นผู้ดับรอบแล้ว จะ
ช่วยให้สัตว์โลกดับรอบด้วย พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลาย ผู้ตรัสรู้แล้ว
ทรงพิจารณาเห็นดังนี้ จึงทรงแผ่พระมหากรุณาไปในหมู่มสัตว์ นี่เป็น
มหากรุณาสมบัติคุณของพระตถาคต.

๗๑. อรรถกถาหากรุณาญาณนิตเทศ

[๒๘๕] พึงทราบวินิจฉัยในมหากรุณาญาณนิตเทศดังต่อไปนี้
บทว่า พหุเกหิ อากาเรหิ - ด้วยอาการเป็นอันมาก คือ ด้วยประการ
๘๕ อย่างซึ่งจะกล่าวในบัดนี้

บทว่า **ปสฺสนฺตานํ** - ทรงพิจารณาเห็นอยู่ คือ ทรงตรวจตราอยู่ ด้วยญาณจักขุและด้วยพุทธจักขุ.

บทว่า **โอกมฺมตี** - ทรงแผ่ คือ ทรงหยั่งลง ทรงเข้าไป.

บทว่า **อาทิตฺโต** คือ อันไฟติดโชนแล้ว ด้วยสภาพความเร้าร้อนจากการถูกเบียดเบียนด้วยทุกขลักษณะ. พึงทราบวาท่านกล่าวว่า **อาทิตฺโต** ด้วยสามารถทุกขลักษณะแห่งสังขธรรมทั้งปวง เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ยถาจิจํ ตํ ทุกขํ °- สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ และด้วยสามารถทุกขลักษณะครั้งแรก เพราะถูกทุกข์บีบคั้น และเพราะพระกรุณาเป็นรากฐาน. จักกล่าวความเป็นของร้อนด้วยราคะเป็นต้นข้างหน้า.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อาทิตฺโต** คือ ร้อนด้วยราคะเป็นต้นนั้นแหละ, ส่วนข้างหน้า พึงทราบวาท่านกล่าวอีกด้วยสามารถการเพ่งเล็งถึงอรรถว่าไม่มีอะไร ๆ อันดับความร้อนคือราคะนั้นได้.

บทว่า **โลกสฺสนฺนิวาโส** - โลกสันนิวาส ได้แก่ เบญจจันท์ชื่อว่า **โลก** ด้วยอรรถว่าสลายไป. ชื่อว่า **สันนิวาส** เพราะเป็นที่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจค้นหาและทักขุ. ที่อาศัยคือโลกนั้นแหละ. ชื่อว่า **โลกสันนิวาส**. แม้หมู่สัตว์ก็ชื่อว่า **โลกสันนิวาส** เพราะ

เป็นที่อาศัยของสัตว์โลก ที่เรียกกันว่า สัตว์ เพราะอาศัยขันธสันดาน อันเป็นทุกข์. แม้โลกสันนิวาสนั้นก็เข้าไปกับด้วยขันธเหมือนกัน.

บทว่า อุตฺตโต-โลกสันนิวาสยกผลแล้ว คือ ทำความ พยายาม ทำความอุตสาหะ เพราะชวนชวายเป็นนิจในกิจหลายอย่าง. อธิบายว่า มีความชวนชวายในสรรพกิจทั้งหลาย. หรือประกอบด้วย ความพยายาม คือ ชวนชวาย.

บทว่า ปยาโต-โลกสันนิวาสเคลื่อนผลแล้ว คือ เริ่มจะไป ตายด้วยถึงความไม่มั่นคงดุจแม่น้ำซึ่งเกิดจากภูเขา.

บทว่า กุมฺมคฺคฺ ปฏิปนฺโน โลกสันนิวาสเดินผิดแล้ว คือ เดินทางผิดอย่างเลวร้าย. ส่วนข้างหน้าท่านกล่าวต่างกันด้วยบทต่าง ๆ ว่า วปฺลปฺกฺขฺนโต-เล่นไปผิดทาง

บทว่า อุปฺนียติ-โลกอันชรานำเข้าไป คือ อันชรานำเข้าไป หามรณะ. เพราะท่านกล่าวชราว่า อายุโน ตํ หาน^๑-ความเสื่อมแห่ง อายุ.

บทว่า อทฺฐโว-มิได้ยั่งยืน คือไม่มั่นคง ไม่เป็นอย่างนั้น ตลอดกาลเพราะไม่ยั่งยืน ฉะนั้น บทว่า อทฺฐโว นี้ กล่าวถึงเหตุ ของบทก่อนว่า อุปฺนียติ-อันชรานำเข้าไป. ด้วยบทนี้ ท่านกล่าวถึง ๑. ตี . นี. ๑๖/๖.

ชราทุกข์พร้อมด้วยเหตุ. วิญญูชนทั้งหลาย ครั้นเห็นชราทุกข์นั้นแล้ว แม้จะ ไม่มีความเสื่อมเพราะชรา ก็ออกบวช.

บทว่า **อตาโณ** - โลกไม่มีที่ต้านทาน คือ ไม่มีความสามารถ ที่จะต้านทาน คือรักษาไว้ได้ อธิบายว่า ไม่มีเครื่องป้องกัน.

บทว่า **อนภิสฺสโร** - ไม่เป็นใหญ่ คือ ไม่มีความสามารถที่จะ ปลอดภัย เพราะขาดผู้ช่วยเหลือ อธิบายว่า ไม่มีเพื่อน เพราะไม่ เป็นใหญ่ ฉะนั้น บทว่า **อนภิสฺสโร** นี้ เป็นคำกล่าวถึงเหตุของ บทก่อนว่า **อตาโณ**. ด้วยบทนี้ ท่านกล่าวถึงทุกข์เกิดจากความพลัด พრაจากของที่รัก พร้อมด้วยเหตุ. วิญญูชนทั้งหลาย ครั้นเห็นทุกข์ เกิดจากความพลัดพราจากของที่รักนั้น แม้จะยังไม่มีการเสื่อมจากญาติ ก็ออกบวช.

บทว่า **อสุตโก** - ไม่มีอะไรเป็นของตน คือ ไม่มีสิ่งของเป็น ของตน.

บทว่า **สพฺพํ ปหาย คมนิยํ** - จำต้องละทิ้งสิ่งทั้งปวงไป คือ สัตว์โลกจำต้องละทิ้งสิ่งทั้งปวงที่กำหนดว่าเป็นสิ่งของของตนไป. เพราะ จำต้องละทิ้งสิ่งทั้งปวงไป, ฉะนั้น บทนี้เป็นบทกล่าวถึงเหตุของบทก่อน ว่า **อสุตโก**. ด้วยบทนี้ ท่านกล่าวถึงมรณทุกข์พร้อมด้วยเหตุ. วิญญูชนทั้งหลาย ครั้นเห็นมรณทุกข์นั้นแล้ว แม้จะยังไม่มีความเสื่อม

จากโกะก็ออกบวช. ในที่อื่นท่านกล่าวว่า **กมุทสุตกา** **มาณว** **สตุดา**^๑-
คู่ก่อนมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน. ส่วนในที่นี้ และใน
รัฐपालสูตร ท่านกล่าวว่า **อสุตโก** **โลโก**^๒ - โลกไม่เป็นของตน
หากถามว่า บทนั้นถูกต้องอย่างไร? ตอบว่า ท่านกล่าวว่า **อสุตโก** - ไม่
เป็นของตน หมายถึงละไป. ส่วนกรรมไม่ละไป. เพราะฉะนั้น ท่าน
จึงกล่าวว่า **กมุทสุตกา** - สัตว์มีกรรมเป็นของตน. อนึ่ง ในรัฐपाल-
สูตรนั้นแหละ ท่านกล่าวบทนี้ไว้อย่างนี้ว่า **ตุวั ปน ยถากมัม**
คมิสฺสสตี^๓ - ท่านจักไปตามกรรม.

บทว่า **อูโน** - โลกพร่อง คือ ไม่มีเต็ม.

บทว่า **อติตุโต** - โลกไม่รู้จักอ้อม คือ ไม่พอใจด้วยปรารถนา
ยิ่ง ๆ ขึ้น. บทนี้เป็นบทกล่าวถึงเหตุแห่งความพร่อง.

บทว่า **ตณฺหาทาโส** - เป็นทาสแห่งตัณหา คือ เป็นทาสแห่ง
ตัณหา เพราะเป็นไปในอำนาจของตัณหา. บทนี้เป็นคำกล่าวถึงเหตุ
แห่งความไม่อ้อม. ด้วยบทนี้ ท่านกล่าวถึงพยาธิทุกข์ พร้อมด้วยเหตุ
ด้วยอวิชชาถึงโรค คือความอยาก. วิญญาณทั้งหลาย ครั้นเห็นพยาธิทุกข์
นั้นแล้ว แม้จะยังไม่มีความเสื่อมจากพยาธิก็ออกบวช.

บทว่า **อตายโน** - โลกสันนิวาสนไม่มีที่ด้านทาน คือ ไม่มีการ
ป้องกัน เพราะไม่มีที่ด้านทานแม้จากมูลเป็นต้น หรือไม่พึงได้ความ
ปลอดภัย.

๑. ม. อ. ๑๔/๕๘๑. ๒. ม. ม. ๑๓/๔๔๖. ๓. ม. ม. ๑๓/๔๔๕.

บทว่า **อเลโณ** - โลกสันนิวาสนไม่มีที่เร้น คือ ไม่มีที่ลับเพื่อจะเกี่ยวข้อง คืออาศัยอยู่ได้ และไม่ทำกิจคือความเร้น แม้ของผู้ที่ติดแน่น.

บทว่า **อสรโณ** - โลกสันนิวาสนไม่มีที่พึง คือ ไม่นำภัยของผู้อาศัยออกไป ไม่ทำให้หมดภัย.

บทว่า **อสรณัญญโต** - โลกสันนิวาสนไม่เป็นที่พึงของใคร อธิบายว่า ชื่อว่า **อสรโณ** เพราะไม่มีการเกิดในเมืองของตน. ชื่อว่า **อสรณัญญโต** เพราะไม่เป็นที่พึงได้ตลอดกาลที่เกิดนั่นเอง.

บทว่า **อุทฺธโต** - โลกฟุ้งซ่าน คือ โลกมีความพร้อมด้วยอกุศล เพราะเกิดความฟุ้งซ่านในอกุศลทั้งปวง และเพราะมากไปด้วยอกุศลเกิดในสันดานสัตว์ ชื่อว่า ฟุ้งซ่าน ด้วยอุทฺธจะนั่น.

บทว่า **อวุปสนฺโต** - โลกไม่สงบ คือ ไม่สงบ เพราะประกอบด้วยอุทฺธจะอันมีลักษณะไม่สงบ เปรียบเหมือนมฤคหฺมุนเคว้ง. บทว่า **โลโก** มาแล้ว ในฐานะ ๔ มีอาทิว่า **อุปนียติ โลโก** และในฐานะ ๕ ว่า **อุทฺธโต โลโก**, มาแล้ว ในบทที่เหลือว่า **โลกสนฺนิวาโส**. แม้ในบททั้งสองนั้น ก็เป็นโลกอย่างเดียวกัน.

บทว่า **ตสฺสโล** - โลกสันนิวาสนมีลูกสร คือ เป็นไปกับด้วยลูกสรมีรากจะเป็นต้น ที่ชื่อว่า **ลูกสร** เพราะให้เกิดความบีบคั้น เพราะเจาะเข้าไปในภายใน และเพราะนำออกยาก.

บทว่า วิทุโธ - ถูกลูกศรเสียบแทงแล้ว คือ มฤตเป็นต้น
บางครั้งถูกผู้อื่นแทง, แต่โลกคือหมู่มสัตว์นี้ ตนเองเท่านั้นถูกแทงตลอด
เวลา.

บทว่า ปุณฺณสุเลหิ - ลูกศรจำนวนมาก คือ ถูกลูกศร ๗ ลูก
ที่ท่านกล่าวไว้ว่า ลูกศร ๗ ลูก คือ ลูกศรคือราคะ ๑ ลูกศรคือโทสะ ๑
ลูกศรคือโมหะ ๑ ลูกศรคือมานะ ๑ ลูกศรคือทิฏฐิ ๑ ลูกศรคือกิเลส ๑
ลูกศรคือทุจริต ๑.

บทว่า ตสฺส คือ ของโลกสันนิวาสนั้น.

บทว่า สลฺลภานํ อุทฺธตา - ผู้จะถอนลูกศรทั้งหลาย คือ บุคคล
ผู้จะถอนลูกศรเหล่านั้นจากสันดานสัตว์.

บทว่า อญฺญตฺร มยา คือ เวนฺรเรา. สาวกเหล่าใด ของ
พระผู้มีพระภาคเจ้าถอนลูกศรได้, เพราะสาวกเหล่านั้น ถอนได้ตาม
คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้านั่นเอง จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
เท่านั้นถอนได้.

บทว่า อวิชฺชนฺธการาวโร - โลกสันนิวาสนีความมืดคือ คือ
อวิชชาปิดกั้นไว้ ชื่อว่า ความมืดคืออวิชชา เพราะอวิชชานั้นแหละ
ทำ ความมืดด้วยปกปิดความเห็นสภาวะธรรม, อวิชชานั้นแหละ
ชื่อว่า ความมืดคืออวิชชา ปิดกั้นไว้ เพราะมีเครื่องปกปิดด้วย
ห้ามการหยั่งลงสู่ภาวะธรรม.

บทว่า **กิเลสพลฺลขรปฺกฺขิตโต** - ถูกใส่เข้าไปยังกรงกิเลส คือ
ชื่อว่า **กรงกิเลส** เพราะกิเลสสนั่นแหละเป็นกรง ด้วยปิดการเข้า
ถึงกุศล, ถูกใส่ คือ ให้ตกไปในกรงกิเลส อันมีอวิชชาเป็นแดนเกิด.

บทว่า **อาโลภํ ทสฺสตา** - จะแสดงเป็นแสงสว่าง คือ มีปกติ
เห็นแสงสว่าง คือปัญญา ชื่อว่า จะแสดงการเห็นแสงสว่าง ด้วยปัญญา

บทว่า **อวิชฺชาโค** - โลกสันนิวาสดกอยู่ในอำนาจอวิชชา คือ
เข้าไปสู่อวิชชา, มิใช่เพียงปิดกั้นด้วยอวิชชาอย่างเดียว, ที่แท้เข้าไป
ภายในฝักของอวิชชา จดไปในที่รกชัฏ. เพราะเหตุนี้ จึงแปลกจาก
บทก่อน.

บทว่า **อณฺฏทฺฐโต** คือ เกิดในฟองเหมือนอย่างว่า สัตว์
บางพวกเกิดในฟอง ท่านเรียกว่า **อณฺฏทฺฐตา** จันใด. โลกนี้ ท่าน
เรียกว่า อณฺฏทฺฐโต เพราะเกิดในฟองและฝัก ของอวิชชา

บทว่า **ปริโยนทุโส** - อันอวิชชาหุ้มห่อไว้ คือ ถูกหุ้มห่อ
ผูกพันไว้ด้วยฟองและฝัก คือ อวิชชาโคครอบ.

บทว่า **ตณฺหาकुลาโต** คือ ยุ่งจุ้งเส้นด้าย เหมือนอย่างว่า
เส้นด้ายของช่างหูกเก็บไว้ไม่ดีถูกหนูกัด ย่อมยุ่งเหยิงในที่นั้น ๆ เป็น
การยากที่จะตีราคาให้สมควรค่า หรือสมราคาว่า นี้ มีราคาเท่านี้ มีค่า
เท่านี้ จันใด. สัตว์ทั้งหลายก็ฉนั้นนั้น เป็นผู้พลาดพลั้ง ยุ่งยากวุ่นวาย
ในปัจจัยการ ย่อมไม่อาจทำปัจจัยการให้ตรงได้. ช่างหูกผู้ตั้งอยู่ใน
ความชำนาญเฉพาะตน ก็สามารถทำเส้นด้ายให้ตรงได้. แต่สัตว์อื่น

เว้นพระโพธิสัตว์ ชื่อว่า สามารถจะทำปัจจัยการให้ตรงได้ โดย
ธรรมดาของตนย่อมไม่มี. อนึ่ง เหมือนอย่างว่า เส้นด้ายที่ยุ่งช่างหูก
เอาไปคลุกน้ำข้าวแล้วย่ำก็จะเกิดติดเนื่องกัน และพันกันเป็นปม ฉนั้น
ใด. โลกนี้ ก็ฉนั้นนั่น ครั้นพลาดในปัจจัยทั้งหลาย ไม่อาจทำปัจจัย
มูลหลายให้ตรงได้ ย่อมเกิดคำพันเป็นปมด้วยอำนาจทิฏฐิ ๖๒. สัตว์
บาลจำพวกเหล่าใดอาศัยทิฏฐิทั้งหลาย สัตว์เหล่านั้นไม่อาจทำปัจจัยให้
ตรงได้.

บทว่า **คุลาคุณฺธิกาโต** - พันกันเป็นกลุ่มก้อน คือ เป็นคุ
กลุ่มก้อน. ด้ายคลุกน้ำข้าวของช่างหูก ท่านกล่าวว่า เป็นกลุ่มก้อน.
อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า รั้งนก ชื่อว่า คุลา ความยุ่งยากแม้ทั้งสองนั้น
ยากที่จะทำค่าหรือราคาให้เท่ากันได้.

บทว่า **มฺหุชปฺพพฺภูโต** - มุ่งนั่งค้งหญาปล้องและหญำมุง
กระด่าย คือ เป็นคุหญาปล้องและหญำมุงกระด่าย เกิดเป็นเช่นกับ
หญาปล้องและหญำมุงกระด่าย. ทูบหญาเหล่านั้นทำเชือก ในเวลา
เชือกขาดถือเอาเชือกที่ตกไปในที่ใดที่หนึ่งแล้ว ยากที่จะตีราคาหญา
เหล่านั้นให้มีค่าหรือมีราคาเหมาะสมว่า นี่ มีค่าเท่านี้ มีราคาเท่านี้.
ช่างตั้งอยู่ในความเป็นผู้ชำนาญเฉพาะตน ก็พึงสามารถทำให้หญำนั้น
ตรงได้. แต่สัตว์อื่นเว้นพระโพธิสัตว์ ชื่อว่า สามารถจะทำปัจจัยการ
ให้ตรงได้ตามธรรมดาของตนย่อมไม่มี ฉนั้นใด. โลกนี้ ก็ฉนั้นนั่น ไม่

สามารถจะทำปัจจัยการให้ตรงได้ เกิดเป็นเครื่องร้อยรัดด้วยอำนาจ
ทฤษฎี ๖๒ ย่อมไม่พ้นอบาย ทุกคติ วินิบาต สงสารไปได้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อปาโย ได้แก่ นรก กำเนิดเดิรฉาน
เปตติวิสัย อสุรกาย. ทั้งหมดนั้น ท่านเรียกว่า อบาย เพราะไม่มี
ความเจริญ คือ ความรู้.

อนึ่ง ชื่อว่า ทุกคติ เพราะเป็นทางไปของทุกข์.

ชื่อว่า วินิบาต เพราะความสุขตกไปจากกาย. ส่วนสงสาร
นอกนี้ ท่านกล่าวว่า

ขนฺธานญจ ปฏิปatti ธาตุอายตนาณ จ
อพฺโพจุฉินฺนํ วตฺตมานํ ตํ สาโร ปวฺจุจติ.

ลำดับแห่งขั้น ธาตุ อายตนะ ยังไม่

ขาดสาย ยังเป็นไม่อยู่ ท่านเรียก สงสาร ดังนี้.

ไม่ล่วงเลยสงสารนั้นแม้ทั้งหมดไปได้. ที่แท้เมื่อยังถืออูติและปฏิสนธิ
บ่อย ๆ อย่างนี้ คือ จากอูติถือเอาปฏิสนธิ จากปฏิสนธิถือเอาอูติ ย่อม
หมุนเวียนในภพ ๓ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญานฐิติ ๗ ใน
สัตตาวาส ๘ จุจเรื่อที่ถูกกลมพัดไปในมหาสมุทร และจุโคที่ถูกเทียม
ด้วยยนต์ ฉะนั้น.

บทว่า อวิขฺวาวิสโทสสลฺลิตฺโต - โลกสันนิวาสถูกอวิชา
มิโทษเป็นพิษแทงติดอยู่ ชื่อว่าอวิชามิโทษ เพราะอวิชานั้นแหละ

เป็นโทษ เพราะยังชีวิตที่เป็นกุศลให้พินาศไปด้วยความเกิดแห่งอกุศล.
พินคือวิชานั่นแหละ. ชื่อว่า **อวิชามีโทษเป็นพิน** เพราะประทุษ
ร้ายสันดาน. ชื่อว่า **อวิชามีโทษเป็นพินแทงติดอยู่** เพราะติดทา
ไว้ด้วยอนุสัยกิเลส ปริยฐานกิเลสและทุจริตนั้นอย่างแรง.

บทว่า **กิเลสกถลัญโท** - มีกิเลสเป็นโทษ ชื่อว่า **กิเลสกถล**
เพราะกิเลสมีวิชาเป็นต้น เป็นมูล เป็นกลละ คือเปือกตม เพราะ
อรรถว่าจม. ชื่อว่า **กิเลสกถล** เพราะมีกิเลสนั้นเป็นดังเปือกตม.
เป็นอย่างนั้น.

บทว่า **รากโธสมหขญาชฎิโต** - โลกสันนิวาสรกชฎ ด้วย
รากะ โทสะ โมหะ คือ รากะ โทสะ โมหะ อันเป็นโลภะ ปฏิฆะ
และอวิชชา ชื่อ **ขญา** เพราะเกิดบ่อยๆ ทั้งเบื้องล่างเบื้องบนใน
อารมณ์มีรูปเป็นต้น จุจรกชฎ กล่าวคือ ข่ายกิ่งพุ่มไม้ไผ่เป็นต้น โดย
สภาพที่เกี่ยวข้องกัน. รกชฎด้วยความรัก คือ รากะ โทสะ และ
โมहनัน. อธิบายว่า โลกนี้ รกชฎ คือ ผูก ร้อยรัด ด้วยความ
รกรนั้นเหมือนไม้ไผ่เป็นต้น รกด้วยความรักของไม้ไผ่เป็นต้น.

บทว่า **ชฎิ วิชฎตา** - สะสาวรกชฎ คือ สะสาว ตัด ทำลาย
รกชฎนี้ สะสาวโลกอันเป็นไตรธาตุ แล้วตั้งอยู่อย่างนี้ได้.

บทว่า **ตณฺหาสงฺฆมาฏปฺปฏิมุกโก** - โลกสันนิวาธุกองค้นหา
สวมไว้ ชื่อว่า **กองค้นหา** เพราะค้นหานั่นและยังไม่ขาดสาย

ยังเป็นไปแล้ว ชื่อว่า กอง เพราะยังสืบต่ออยู่. ชื่อว่า กองค้นหา
สวมไว้ เพราะสวมเข้าไปภายใน ในกองค้นหานั้น.

บทว่า ตณฺหาชาเลน โอตฺถโณ - โลกสันนิวาสุถูกข่ายค้นหา
ครอบไว้ ชื่อว่า ข่ายค้นหา เพราะค้นหานั้นแหละเป็นข่าย โดย
ร้อยรัดไว้ตามนัยดังกล่าวแล้ว ในก่อน. โลกสันนิวาสุถูกข่าย คือ ค้นหา
ครอบปิดพันไว้โดยรอบ.

บทว่า ตณฺหาโสเทน วุญฺหติ - โลกสันนิวาสุถูกกระแสดค้นหา
พัดไป ชื่อว่า กระแสดค้นหา เพราะค้นหานั้นแหละเป็นกระแส โดย
คร่าไปในสงสาร, โลกสันนิวาสุถูกกระแสดค้นหานั้นพัดไป คือ คร่าไป.

บทว่า ตณฺหาสญฺโฆเนน สญฺญตฺโต - โลกสันนิวาสุถูก
ค้นหาเป็นเครื่องคล้อง คล้องไว้ ชื่อว่า ค้นหาเป็นเครื่องคล้อง เพราะ
ค้นหานั้นแหละเป็นเครื่องคล้อง เพราะคล้อง คือ ผูกสัตว์โลกไว้ใน
วิญญู. โลกสันนิวาสุถูกค้นหาเป็นเครื่องคล้องนั้น คล้องไว้ คือ ผูกไว้.

บทว่า ตณฺหาหุสเสน อนุสฺสโณ - โลกสันนิวาสข่านไปเพราะ
ค้นหาหุสสัย ชื่อว่า ค้นหาหุสสัย เพราะค้นหานั้นแหละเป็นอนุสสัย
โดยนอนเนื่องในสันดาน. โลกสันนิวาสข่านไป ตามไป ไปอย่าง
แรง ด้วยค้นหาหุสสัยนั้น.

บทว่า ตณฺหาสนฺตาเปน สนฺตปฺปติ - โลกสันนิวาสเดือดร้อน
ด้วยความเดือดร้อนเพราะค้นหา ชื่อว่า เดือดร้อน เพราะค้นหานั้น

แหละ ยังโลกให้เดือดร้อน ในกาลเป็นไป และในกาลแห่งผล. โลก
สันนิวาสนเดือดร้อน ด้วยความเดือดร้อน เพราะคณหานั้น.

บทว่า **ตณฺหาปริพาหน** **ปริทฺยหติ** - โลกสันนิวาสนเร้าร้อน
ด้วยความเร้าร้อนเพราะคณหา ชื่อว่า เร้าร้อนเพราะคณหา เพราะ
คณหานั้นแหละ มีกำลังเร้าร้อนมาก ด้วยความเร้าร้อนในกาลเป็นไป
และในกาลแห่งผลโดยรอบ. โลกสันนิวาสนเร้าร้อน ด้วยความเร้าร้อน
เพราะคณหานั้นโดยรอบ.

พึงประกอบบทมี **ทิจฺจิสฺสขมาภฺยาโย** - กองทิจฺจเป็น ไว้ด้วย
บทคณหานี้แหละ.

บทว่า **อนฺหโต** - โลกสันนิวาสนไปตามชาติ คือ เข้าไป

บทว่า **อนฺหุสฺสโ** - โลกสันนิวาสนชมชานไปเพราะชรา คือ เล่นไป

บทว่า **อภฺยโต** - โลกสันนิวาสนถูกพยาธิครอบงำ คือ ถูกบีบคั้น.

บทว่า **อภฺยโต** - โลกสันนิวาสนถูกมรณะห้าหั้น คือ ถูกกำจัด
ถูกทำลายอย่างหนักเฉพาะหน้า.

บทว่า **ทฺถุเข** **ปติจฺจโต** - โลกสันนิวาสนตั้งอยู่ในกองทุกข์ คือ
ตั้งอยู่อาศัยชั้นรูปฌกอันเป็นทุกข์ ด้วยเข้าใจผิดว่าเป็นสุข.

บทว่า **ตณฺหา** **อฺพฺพติโต** - โลกสันนิวาสนถูกคณหามัดไว้ คือ
ถูกคณหาบงกช. ด้วยว่าจักขุถูกร้อยไว้ด้วยเชือกคือคณหา แล้วมัดไว้
ที่หลัก คือ รูป. หูเป็นต้นถูกร้อยไว้ด้วยเชือกคือคณหา แล้วมัดไว้

ที่หลัก คือเสียงเป็นต้น. แม้โลกมีความพร้อมด้วยต้นหานั้น ก็ชื่อว่า ถูกมัดไว้นั้นแหละ.

บทว่า **ขราปการปริกขิตโต** - โลกสันนิวาสถูกกำแพง คือ ขราล้อมไว้ คือ ถูกขราอันเป็นกำแพงล้อมไว้หนีไปไม่ได้.

บทว่า **มจฺจุปาเสณ ปริกขิตโต** - โลกสันนิวาสถูกบ่วงมัจจุ คล้องไว้ ชื่อว่า ถูกมรณะอันเป็นบ่วงเพราะแก้ได้ยาก คล้องไว้.

บทว่า **มทาพนฺธนพฺทโธ** - โลกสันนิวาสถูกผูกไว้ด้วยเครื่องผูก เป็นอันมาก คือ ถูกผูกด้วยเครื่องผูกใหญ่เพราะแน่น และเพราะตัด ยาก.

บทว่า **ราคพฺนฺธเนน** - ด้วยเครื่องผูกคือราคะ ชื่อว่า **ราค- พฺนฺธนํ** เพราะราคะนั้นแหละ ผูกไว้ไม่ให้เคลื่อนไหวไปจากสงสารได้. ด้วยเครื่องผูกคือราคะนั้น. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **กิเลสพฺนฺธเนน** คือ ด้วยเครื่องผูกคือกิเลสที่เหลือ ดังที่ได้กล่าวแล้ว.

บทว่า **ทฺวาริตพฺนฺธเนน** คือ ด้วยเครื่องผูกคือทวาริต ๓ อย่าง ส่วนสุจริตเป็นเหตุแห่งการพันเครื่องผูก และเป็นเครื่องพันจากเครื่อง ผูก มีอยู่. เพราะฉะนั้น ไม่ควรถือเอาสุจิตนั้น.

บทว่า **พฺนฺธนํ โมเจตา-แก**เครื่องผูกให้ คือ แก่เครื่องผูก ให้แก่โลกสันนิวาสนั้น. ปาฐะว่า **พฺนฺธนา โมเจตา** บ้าง. ความว่า

พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 1118
แก้โลกสันนิวาสนั้นจากเครื่องผูก.

บทว่า มหาสมุทรปฏิบัติปุนโน - โลกสันนิวาสดินทางไปแคบ
มาก คือ เดินไปสู่ที่รัก คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิณฺณิ กิเลส
และทุจริต อันได้แก่ที่แคบมาก ด้วยการเบียดเบียนการเดินทางของ
กุศล.

บทว่า โอภาสํ ทสฺเสตา-ซีทางสว่างให้ คือ ให้แสงสว่าง
คือ สมาธิและปัญญาอันเป็นโลกียะ โลกุตตระ.

บทว่า มหาปลิโพเธน ปลิพุทฺโธ - โลกสันนิวาสดูกความ
กังวลเป็นอันมากพัวพันไว้ คือ ถูกเครื่องกั้นใหญ่ปกปิดไว้. หรือ
ฉาบไว้ด้วยเครื่องฉาบใหญ่.

อนึ่ง บทว่า ปลิโพโธ คือ ความกังวล ๗ อย่าง มีรากะ
เป็นต้น. อาจารย์บางท่านกล่าวว่า ความกังวล คือ ตัณหาและทิณฺณิ.
บทว่า ปลิโพธิ์ เจเตตา คือ ตัดความกังวลนั้น. บทว่า มหาปปาเต-
ในเหวใหญ่ ได้แก่ ในเหวคือคติ ๕. หรือในเหว คือ ชาติ ชรา
และมรณะ. ทั้งหมดนั้นชื่อว่า ปาตะเพราะขึ้นได้ยาก. บทว่า ปปตา
อุทฺธตา คือ ขึ้นพ้นจากเหวนั้น.

บทว่า มหากนฺตารปฏิบัติปุนโน - โลกสันนิวาสดินทางกัณดาร
มาก คือ เดินทางกัณดาร เพราะชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ
ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส. ทั้งหมดนั้น ชื่อว่า กัณดาร

เพราะก้าวให้พ้นไปได้ยาก. ช่วยให้ข้ามพ้นทางกันดารนั้น. ปาฐะว่า
กนฺตารํ ตเรตา บ้าง.

บทว่า มหาสํ สารปีปฺปิโน - โลกสันนิวาสนเดินทางไปสู่
สังสารวัฏใหญ่ คือ เดินทางไปสู่จันทรสันดานที่ยังไม่ขาด. บทว่า ตํ สาร
โมเจตา คือ ช่วยให้พ้นจากสังสารวัฏ. ปาฐะว่า ตํ สารํ โมเจตา
บ้าง. บทว่า มหาวิทุเค - ในหล่มใหญ่ ได้แก่ ในหล่ม คือ สังสาร
วัฏ. สังสารวัฏนั้นแหละ ชื่อว่า หล่ม เพราะออกไปได้ยาก. บทว่า
สมฺปรีวตฺติ - กลิ้งเกลือก คือ กลับไปมาหนักขึ้น. บทว่า มหา-
ปฺลฺเลเป - ในเปือกตม คือ กามใหญ่. กามชื่อว่า เปือกตมเพราะทำ
ให้จม. บทว่า ปลิปปโน คือ ดิด. ปาฐะว่า มหาปฺลฺเลปปลิปปโน
บ้าง คือ ดิดในเปือกตมใหญ่. บทว่า อพฺภาทโต - ครอบงำ คือ
ถูกอันตรายทั้งปวงครอบงำ. บทว่า รากฺคุคฺคา คือ รากะเป็นต้น
ชื่อว่า อคฺคิ เพราะอรรถว่าเผาผลาญ. ด้วยไฟคือรากะเป็นต้นนั้น. แม้ใน
บทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า อุนฺนิโต - โลกสันนิวาสนทรนทราย คือ ถูกจับนำไป.
อธิบายว่า ถูกชาติจับแล้วนำไปเพื่ออันตราย มีชราเป็นต้น. พึงเห็นว่า
ก อักษรในบทนี้ เพื่อเสริมความ. บทว่า หณฺณติ นิจฺจมตาณ-
เดือร่อนเป็นนิจ ไม่มีอะไรต้านทาน คือ ไม่มีผู้ต้านทาน ถูกบีบคั้น
เป็นนิจ. บทว่า ปตฺตทณฺโท - ต้องรับอาชญา คือ ได้รับอาชญาจาก
พระราชาเป็นต้น. บทว่า ตกฺกาโร - ต้องทำตามอาชญา คือ โจร.

บทว่า **วชฺชพฺพชนพฺพโช** คือโลกสันนิวาสดูกผูกด้วยเครื่องผูก คือ โทษมีราคะเป็นต้น. บทว่า **आमतनपज्जुप्पुज्जितो** - ปรากฏอยู่ที่ ตะแลงแกง คือ เข้าไปปรากฏยังที่ผูก คือมรรณะ. บทว่า **โกจิ พฺพชนโมเจตา** - ใครจะช่วยให้หลุดพ้นได้. ปาฐะว่า ใครจะช่วยให้พ้นจาก เครื่องผูกได้ก็มี. บทว่า **อนาโธ** - โลกสันนิवासไม่มีที่พึ่ง ชื่อว่า **อนาโธ** เพราะไม่มีที่พึ่ง คืออิสระ. หรือที่พึ่งอันเป็นอิสระด้วยตนเองไม่มี. บทว่า **ปรमการुण्यपฺปตฺโต** - ควรได้รับความกรุณาอย่างยิ่ง คือ ถึงความควร สงสารอย่างยิ่ง เพราะไม่เพียงพอในการห้ามชราเป็นต้น. บทว่า **ตายเตตา** - จะเป็นผู้ช่วยด้านทาน คือ ค้ำกัน. ปาฐะว่า **ตายิตา** ดีกว่า.

บทว่า **ทุกฺขาภิตฺตุนโน** - โลกสันนิวาสดูกทุกข์เสียบแทง คือ ถูกทุกข์ไม่น้อย มีชาติทุกข์เป็นต้นเสียบแทง เบียดเบียน ห้วนไหวยิ่ง. บทว่า **จิรฺรตฺตูปิพฺพิโต** - ถูกทุกข์บีบคั้นมานาน คือ ถูกทุกข์ เบียดเบียนเสียดสีมาตลอดกาลนาน.

บทว่า **คธิตो** - โลกสันนิวาสดิดใจ คือ อยากด้วยความติดใจ หรือผูกด้วยเครื่องผูก คืออกิขฌากายคันถะ. บทว่า **นิจฺจํ ปิปาสิโต** - กระหายอยู่เป็นนิจ คือ อยาก กระหาย เพื่อจะดื่ม เพื่อจะบริโภคนั้นแหละ คือค้นหา. ความกระหายไม่มีระหว่าง ชื่อว่า ความกระหาย คือค้นหา.

บทว่า **อนโช** - โลกสันนิवासเป็นโลกบอด ชื่อว่า บอด เพราะไม่มีปัญญาที่ชื่อว่าเป็นจักษุเพราะอรรถว่าเห็น. ปัญญานั้นแหละ ย่อม

เห็นสภาวะธรรม. บทว่า **อจกุขโก** - ไม่มีจักขุ ความเป็นผู้บอดนั้น ไม่มีในภายหลัง. ความเป็นผู้บอดนั้นนั่นเอง คือ เป็นผู้มีตาเหมือนไม่มีตา ย่อมมีตามปกติเช่นนั้นแหละ.

บทว่า **หตเตนฺโต** - โลกสันนิวาสมิตาเสื่อม ชื่อว่า มีตาเสื่อม เพราะไม่มีปัญญา ที่เรียกว่า **เนตร** เพราะมีสภาพนำไป. ท่านเรียกว่า **เนตร** เพราะนำอรรถภาพให้เห็นที่เสมอและไม่เสมอ. นำไปสู่ทางดี และไม่มีด้วยปัญญา. พระสารีบุตรเถระ เมื่อจะแสดงถึงความไม่มีเนตรของผู้ นั้น เพราะตาเสื่อม จึงกล่าว **อปริณายโก** ไม่มีผู้นำ. อธิบายว่า มีตาเหมือนไม่มี. ท่านอธิบายว่า ไม่มีผู้อื่นจะนำเขาไปได้.

บทว่า **วิปถปนฺนโต** - โลกสันนิวาสเล่นไปสู่ทางผิด ชื่อว่า ทางผิด เพราะทางผิดหรือทางไม่เรียบ. ชื่อว่า **เล่นไปสู่ทางผิด** เพราะเล่นไป คือ เข้าไป เดินไปผิดทาง. อธิบายว่า เดินไปสู่มีจกาทิฎฐิ คือ ทางผิด.

บทว่า **อณฺฐสาปฺรหุโ** - หลงทางแล้ว คือ หลง พลาดในทาง คือ ทางตรง อันได้แก่ มัชฌิมาปฏิปทา.

บทว่า **อริยปลํ** **อาเนตา** - มาสู่ทางอริยะ คือ นำเข้าไป ให้ถึงอัฐังคิกมรรค อันเป็นอริยะ.

บทว่า **มโหฆปนฺนโต** - โลกสันนิวาสเล่นไปสู่ห้วงโมหะ ชื่อว่า **โอฆา** เพราะยังสัตว์ผู้มีกิเลสให้จมลงในวัฏฏะ. ชื่อว่า **มโหฆา**

เพราะโอฆะใหญ่กว่าโอฆะปกติ. โอฆะเหล่านั้น มี ๔ อย่าง คือ กา-
โมฆะ ๑ ภโวฆะ ๑ ทิฏฐิฆะ ๑ อวิชฆะ ๑. ชื่อว่า มโหฬาร-
ขันโต เพราะและเข้าไปสู่โอฆะใหญ่เหล่านั้น. หรือว่า เล่นไปสู่โอฆะ
ใหญ่ คือ สังสารวัฏ.

บัดนี้ พึงทราบนัยที่แปลกจากนัยหนึ่ง. ในบทเหล่านั้น บทว่า
ทวิหิ ทิฏฐิคเตหิ - ถูกทักขิ ๒ คือ ถูกสัตตทักขิและอุจเจททักขิ
กลุ่มรวม.

ทิฏฐิคตะ ในบทนั้น คือทักขินั่นเอง อุจเจทมิอาทิวา ถูกคต
มุตตคต^๑ - อุตมุตต. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ทิฏฐิคต เพราะเพียงไป
ด้วยทักขิ เพราะไม่มีสิ่งที่ควรไป. ความเห็นนี้เป็นไปในทักขิทั้งหลาย
ชื่อว่า ทิฏฐิคต เพราะทักขิ ๖๒ หยั่งลงในภายในบ้าง. จริงอยู่ ทักขิ ๖๒
และทักขิ ๖๓ ก็เป็นทักขิ ๒ นั่นเอง คือ สัตตทักขิและอุจเจททักขิ.
เพราะฉะนั้น เมื่อจะทำทักขิทั้งหมดโดยย่อไว้ภายใน ท่านจึงกล่าว
ทวิหิ ทิฏฐิคเตหิ. บทว่า ปริยญฺชิตอ - ถูกทักขิ ๒ กลุ่มรวม คือ
ถึงความกลุ่มรวม ถึงความปรากฏ. อธิบายว่า ถึงความยึดอาจาระอัน
เป็นกุศล โดยไม่ให้เกิดขึ้น. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้มีอาทิวา

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์

บางพวก ถูกทักขิ ๒ กลุ่มรวม ย่อมติดอยู่ บาง

พวกย่อมเล่นไป ผู้มีจักขุย่อมเห็น.^๒

๑. อง. นวก. ๒๓/๒๑๕.

๒. พุ. อิติ. ๒๕/๒๒๗.

บทว่า ตีฬิ ทูจจริเทหิ คือ ด้วยกายทวาริต ๓ วาริต ๔

และมโนทวาริต ๓.

บทว่า วิปฺปญฺปนฺโน - โลกสันนิวาสนปฏิบัติผิได้แก่ ปฏิบัติผิคือ ปฏิบัติที่น่าเกลียด ชื่อว่า มิจฉาปฏิบัติ. บทว่า โยเคหิ ยุตุโต- โลกสันนิวาสนประกอบด้วยกิเลสเครื่องประกอบ ชื่อว่า โยคะ เพราะอรรถว่าประกอบไว้ในวัฏฏะ. หรือ ชื่อว่า โยคะ ด้วยอรรถดังนี้คือ ประกอบเปี่ยมด้วยโยคะเหล่านั้น.

บทว่า จตุโยคโยชิต - โลกสันนิวาสนุกกิเลสเครื่องประกอบ ๔ อย่างประกอบไว้ คือ ประกอบไว้ในวัฏฏะ ด้วยโยคะ ๔ เหล่านี้คือ กามโยคะ ๑ ภวโยคะ ๑ ทิฏฐิโยคะ ๑ อวิชชาโยคะ ๑. จุกโคถูกผูกไว้ที่เกี่ยว. รากะประกอบด้วยกามคุณ ๕ ชื่อว่า กามรากะ ฉันทรากะในรูปภพและอรูปภพ ความใคร่ในฉน, รากะสหรัคด้วยสัสสตทิฏฐิ ความปรารถนาด้วยอำนาจภ ชื่อว่า ภวรากะ. ทิฏฐิ ๖๒ ชื่อว่า ทิฏฐิโยคะ. ความไม่รู้ในฐานะ ๘ ชื่อว่า อวิชชาโยคะ. โอมะ ๔ เหล่านี้มีกำลังกล้า, โยคะ ๔ มีกำลังอ่อน.

บทว่า จตุหิ คณฺเหหิ - กิเลสเครื่องร้อยรัด ๔ อย่าง ชื่อว่า คันถะ เพราะร้อย คือผูกผู้มีกิเลสไว้ในวัฏฏะด้วยจติและปฏิสนธิ. คันถะมี ๔ อย่าง คือ อภิขฌากายคันถะ ๑ พยาปาทากายคันถะ ๑ สิล্পพตปรามาสากายคันถะ ๑ อิหังสัจจาภินิเวสากายคันถะ คือการยึดถือสิ่งนี้เป็นสัจจะ ๑.

ชื่อว่า **อภิขุณา** เพราะอรรกว่าเป็นเหตุเพ่งเล็ง. หรือเพ่งเล็ง
ด้วยตนเอง. หรือเป็นเพียงความเพ่งเล็งเท่านั้น. ได้แก่ โลกะนั้นเอง
ชื่อว่า **กายคันถะ** เพราะอรรกว่าร่อนนามกาย คือ ผูกไว้ในวัฏฏะ
ด้วยจुติและปฏิสนธิ. ชื่อว่า **พยาปาทะ** เพราะอรรกว่าเป็นเหตุเบียดเบียน
ปองร้ายให้ถึงความพินาศ. หรือยังความสุขอันเป็นประโยชน์แก่ความ
ประพฤตินั้น และรูปสมบัติเป็นต้นให้ถึงความพินาศ.

การยึดมั่นเชื่อก็คือว่า ความบริสุทธิ์มีด้วยศีล พรต หรือศีล
และพรตของสมณพราหมณ์ภายนอก มีด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า
ศีลพตปรามาส.

ชื่อว่า **อิทังสัจจาภินิเวส** เพราะอรรกว่าปฏิเสธแม้ภายิตของ
พระสัพพัญญู แล้วยึดถือโดยอาการมีอาทิว่า โลกเที่ยง นี่เท่านั้นจริง
อย่างอื่นเป็นโมฆะ. อธิบายว่า ร้อย คือ ผูกไว้ด้วยคันถะ ๔ เหล่านั้น.

บทว่า **จตุหิ อุปาทาเนหิ** - ด้วยอุปาทาน ๔ ชื่อว่า **อุปาทาน**
เพราะยึดถืออย่างแรง คือ จับมั่น. อุปาทานเหล่านั้น มี ๔ อย่าง
คือ กามอุปาทาน ๑ ทิฏฐอุปาทาน ๑ สิริลัพพตูปาทาน ๑ อัตตวาทุ
ปาทาน ๑. ชื่อว่า **กามอุปาทาน** เพราะถือมั่นกาม คือวัตถุ. อนึ่ง
ชื่อว่า **กามอุปาทาน** เพราะกามนั้นเป็นอุปาทาน. ชื่อว่า **ทิฏฐอุปาทาน**
เพราะทิฏฐินั้นเป็นอุปาทาน. ชื่อว่า **ทิฏฐอุปาทาน** เพราะยึดมั่นทิฏฐิ
อุตตรทิฏฐิ - ทิฏฐิอันหลัง ยึดมั่นปริมทิฏฐิ - ทิฏฐิมิในก่อน ในบทมีอาทิ

ว่า สุตโต อตฺตา จ โลโก จ^๑ - อัตตาและโลกเที่ยง. ชื่อว่า สิลฺลพ-
พตุปาทาน เพราะยึดถือศีลและพรต. อนึ่ง ชื่อว่า สิลฺลพพตุปาทาน
เพราะศีลและพรตนั้น เป็นอุปาทาน. ศีลของโคและพรตของโคเป็นต้น
เป็นอุปาทาน เพราะยึดถือว่าความบริสุทธิ์ย่อมมีได้ดังนี้. ชื่อว่า วาตะ
เพราะเป็นเหตุกล่าว. ชื่อว่า อุปาทาน เพราะเป็นเหตุถือนั้น. กล่าว
อะไร ? ถือนั้นอะไร ? กล่าวอัตตา. การถือนั้นวาตะของตน. ชื่อว่า อัตต-
วาทุปาทาน. หรือชื่อว่า อัตตวาทุปาทาน เพราะเป็นเหตุถือนั้นว่า
ตนเป็นเพียงวาตะว่าตนเท่านั้น. ทิฏฺฐิแม้ทั้งหมดเว้นทิฏฺฐิ ๒ อย่าง
เหล่านี้ ชื่อว่า ทิฏฺฐูปาทาน. ด้วยอุปาทาน ๔ เหล่านี้.

บทว่า อุปาเทยติ - ถือนั้น คือ ถือจัด. ปาฐะว่า อุปาเทยติ
ก็มี. ความว่า สัตว์โลกย่อมถือนั้น ๆ ด้วยอุปาทาน.

บทว่า ปญฺจกตีสมาวุโห - โลกสันนิวาสน์ขึ้นสู่คติ ๕ ชื่อว่า
คติ เพราะไป คือ เข้าไปใกล้ด้วยเหตุทำดีและทำชั่ว คือ ขันธ์ทั้งหลาย
พร้อมด้วยการปราภุ. โลกสันนิวาสน์ขึ้นสู่คติ ๕ เหล่านี้ คือ นรก ๑
กำเนิดเดียรัจฉาน ๑ เปตวิสัย ๑ มนุษย์ ๑ เทวดา ๑ อย่างแรง
ด้วยความกำเริบ.

บทว่า ปญฺจหิกามกุณฺเหิ - ด้วยกามคุณ ๕ ด้วยส่วนแห่งวัตถุ
กาม ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ.

๑. พ. ป. ๓๑/๓๕๔.

บทว่า **รชชติ** - ย่อมกำหนด คือ อาศัยโยนิโสมนสิการ
ย่อมกำหนดด้วยกามคุณเหล่านั้น เพราะทำให้ระคายเคือง. อธิบายว่า
ทำความเข้าใจดังนี้.

บทว่า **ปณฺจหิ นีวรณฺหิ** - ถูกนิวรณ์ ๕ ทับไว้ ชื่อว่า นีวรณ
เพราะข้อมกั้น คือ ครอบงำจิต. ถูกนิวรณ์ ๕ คือ กามฉันทะ ๑
พยาบาท ๑ ถีนมิทธะ ๑ อุทธัจจกุกกุจจะ ๑ วิจิกิฉา ๑ ทับไว้.

บทว่า **โธตุโธ** คือ ทับปิดไว้ข้างบน.

บทว่า **ฉหิ วิวาทมูลฺหิ** คือ ด้วยมูลเหตุวิวาท ๖ อย่าง.
ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มูลเหตุแห่งวิวาท
เหล่านี้ มี ๖ อย่าง. ๖ อย่าง เป็นไฉน ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้
เป็นผู้มักโกรธ มีความผูกโกรธไว้. ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ภิกษุใด เป็นผู้มักโกรธ ผูกโกรธไว้.
ภิกษุนั้น ไม่เคารพ ไม่ยำเกรง แม้ในพระศาสดา.
ไม่ทำให้บริบูรณ์ แม้ในพระธรรม แม้ในพระสงฆ์
แม้ในสิกขา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใดไม่เคารพ ไม่
ยำเกรงในพระศาสดา ไม่ทำให้บริบูรณ์ในพระธรรม

ในพระสงฆ์ในการศึกษา. ภิกษุที่ย่อมยังวิวาท
ให้เกิดในสงฆ์. วิวาทย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เป็น
ประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความไม่เป็นสุข
แก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความพินาศแก่ชนเป็นอัน
มาก เพื่อความไม่เป็นประโยชน์ เพื่อความทุกข์
แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หากพวกเธอพิจารณา
เห็นวิวาท เห็นปานนั้น เป็นมูลเหตุแห่งวิวาท
ในภายในก็ดี ในภายนอกก็ดี ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ในข้อนั้น พวกเธอพึงพยายามเพื่อละมูลเหตุแห่ง
วิวาทอันลามกนั้นเสีย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หาก
พวกเธอไม่พิจารณาเห็นวิวาท เห็นปานนี้ เป็นมูล
เหตุแห่งวิวาท ในภายในก็ดี ในภายนอกก็ดี.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในข้อนั้นพวกเธอพึงปฏิบัติ
เพื่อความไม่เกิดผลแห่งมูลเหตุแห่งวิวาทอันลามก
นั้นต่อไปได้. การละมูลเหตุแห่งวิวาท อันลามก
ย่อมมีได้ด้วยประการฉะนี้. ความไม่เกิดผลแห่ง
มูลเหตุแห่งวิวาทอันลามกนี้ ย่อมมีด้วยประการ
ฉะนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุ
เป็นผู้มีความลบหลู่ มักตีเสมอ. เป็นผู้มีความริษยา
มักตระหนี่. เป็นผู้โอ้อวด มักเจ้าเล่ห์. เป็นผู้มีความ
ปรารถนาลามก มักเป็นมิจฉาทิฐิ. เป็นผู้ที่มี
ทิฐิเป็นของตน มักมีความยึดมั่น มีความถือมั่น
มีการสละได้ยาก.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใดมีความยึด
มั่นทิฐิของตน เป็นผู้มีความถือมั่น มีการสละ
ได้ยาก. ภิกษุนั้นไม่เคารพแม้ในพระศาสดา ฯลฯ
ไม่เกิดผลต่อไป.^๑

ในบทเหล่านั้น บทว่า โกรโณ - มักโกรธ คือ ประกอบด้วยความ
ขัดเคือง อันมีอาการพุ่งเคืองเป็นลักษณะ.

บทว่า อุปนาหิ - ผูกโกรธไว้ คือ ประกอบด้วยอุปนาหะ
อันมีลักษณะไม่ปล่อยวาง.

บทว่า อหิตาย ทุกฺขาย เทวมนุสฺसानิ - เพื่อความไม่เป็น
ประโยชน์ เพื่อทุกข์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. วิวาทของภิกษุ
๒ รูป ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เป็นประโยชน์ เพื่อทุกข์แก่เทวดาและ
มนุษย์ทั้งหลายอย่างไร. เมื่อภิกษุ ๒ รูปวิวาทกัน จุจโนโกสัมพค-
๑. อัง. จก. ๒๒/๓๐๗.

ชั้นธกะ^๑ อันเตวาสิกของภิกษุ ๒ รูปเหล่านั้น ในวัดนั้นก็วิวาทกัน. ภิกษุสงฆ์ ภิกษุณีสงฆ์ผู้รับโอวาทของภิกษุ ๒ รูปนั้นก็วิวาทกัน. แต่นั้น อุปฐากของภิกษุ ๒ รูปเหล่านั้นก็วิวาทกัน. ครั้นแล้วเทวดาผู้อารักขามนุษย์ทั้งหลายก็แบ่งเป็น ๒ ส่วน. เทวดาผู้อารักขาธรรมวาทีที่เป็นพวกธรรมวาที. ที่อารักขาธรรมวาทีที่เป็นพวกอธรรมวาที. แต่นั้น ภูมิภคเทวดาผู้เป็นมิตรของอารักขเทวดาก็แตกกัน. เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เว้นพระอริยสาวก แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย โดยสืบ ๆ กันอย่างนี้ จนถึงพรหมโลก. อธรรมวาทีมากกว่าธรรมวาที. แต่นั้นสิ่งที่พวกมากถือจึงเป็นสัจจะ เพราะเหตุนี้ พวกมากกว่าจึงพากันสละธรรม ถือเอาธรรม. พวกอธรรมเหล่านั้น ยึดธรรมเป็นหลัก ย่อมเกิดในอบาย. การวิวาทของภิกษุ ๒ รูปอย่างนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เป็นประโยชน์ เพื่อทุกข์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

บทว่า **อชุตต** วา - ในภายในก็ดี คือ ในบริษัทภายในของพวกท่าน. บทว่า **พหิทฺธา** วา - ในภายนอกก็ดี คือ บริษัทของพวกอื่น. บทว่า **มกุจี** คือ ประกอบด้วยความลบหลู่ อันมีลักษณะลบหลู่คุณท่าน. บทว่า **ปลาตี** คือ ประกอบด้วยดีเสมอ อันมีลักษณะแข่งดี. บทว่า **อิสฺสุที** คือ ประกอบด้วยริษยา อันมีลักษณะ คือ ความริษยา มีสักการะเป็นต้นของผู้อื่น. บทว่า **มจฺจนี** คือ ประกอบด้วยมัจฉริยะ ๕
๑. วิ. มหา. ๕/๒๓๘.

มีอาวามัจฉริยะเป็นต้น. บทว่า สโร - โอ้อวด คือ เต็มไปด้วยความ
หลอกลวง. บทว่า มายาวิ - เจ้าเล่ห์ คือ ปกปิดความชั่วที่ตนทำ.
บทว่า ปาปิโจ - มีความปรารถนาลามก คือ เป็นผู้ทุศีลปรารถนา
ความชกย่องที่ไม่มี. บทว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิ ได้แก่ นัตถิกวาที - มีวาตะ
ว่าไม่มี อเหตุกวาที - ทิวาตะว่าไม่มีเหตุ อภิริยวาที - มีวาตะว่าไม่เป็นอัน
ทำ. บทว่า สันทิฏฺฐิปรามาสี คือ ลูบคลำทิฏฐิของตนเองเท่านั้น.

บทว่า อาชานคฺคาหิ. คือ ถือนั่น.

บทว่า ทุปฺปญฺนิสฺสคฺคิ คือ ไม่สามารถสลະสิ่งที่ตนถือได้.
ส่วนในขุททกวิภังค์ ท่านกล่าวถึงธรรมอย่างหนึ่งๆ ด้วยสามารถเป็น
ประธานว่า มูลเหตุแห่งวิวาท ๖ เป็นไฉน? คือ โภคะ ๑ มกฺขะ ๑
อิสสา ๑ สาถยยะ ๑ ปาปิฉา ๑ สันทิฏฺฐิปรามาสี - การยึดถือทิฏฐิ
ของตน ๑. นี้ คือ มูลเหตุแห่งวิวาท ๖ อย่าง.^๑

บทว่า จหิ ตณฺหากาเยหิ - ด้วยกองตัณหา ๖ คือ ด้วย
ตัณหา ๖ ดังที่กล่าวแล้ว คือ รูปตัณหา ๑ สัททตัณหา ๑ คันธ
ตัณหา ๑ รสตัณหา ๑ โสภณูปพัตตัณหา ๑ ธรรมตัณหา^๒ ๑ ในตัณหา
เหล่านั้น เพราะตัณหาอย่างหนึ่งๆ ย่อมมีไม่น้อย เพราะเกิดบ่อยๆ
ในอารมณ์แม้อย่างหนึ่งๆ เพราะมีอารมณ์มาก. ฉะนั้น ท่านจึงกล่าว
๑. อภิ. วิ. ๓๕/๕๕๑. ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๕๕๔.

ว่า ตรุหกายา - กองตัณหา เพราะประกอบ กาย ศัพท์ ด้วยอรรถ
ว่าหมุ่. แม่เมื่อกล่าวว่า ตัณหากายา ก็คือตัณหานั่นเอง.

บทว่า รหุชติ - ย่อมกำหนด คือ กำหนดยินดีในอารมณ์ด้วย
ตนเอง.

บทว่า นหิ ทิฏฐิคเตหิ - ด้วยทิฏฐิ ๖ ท่านกล่าวไว้แล้วใน
สัพพาสวสูตร. ในสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

เมื่อภิกษุมนสิการ โดยไม่แยบคายอย่างนี้

ทิฏฐิ ๖ อย่างใดอย่างหนึ่งย่อมเกิดขึ้น. คือทิฏฐิ

โดยความจริง โดยความมั่นคง ย่อมเกิดแก่ภิกษุ

นั้นว่า อตฺถิ เม อตฺตา - อัตตาของเรามีอยู่. ทิฏฐิ

โดยความจริง โดยความเชื่อถือได้ ย่อมเกิดแก่

ภิกษุนั้นว่า นตฺถิ เม อตฺตา - อัตตาของเราไม่มี.

ทิฏฐิ ฯลฯ ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นว่า อตฺตนา

อตฺตานํ สลฺขนาไม - เราจักอัตตาด้วยตนเอง.

ทิฏฐิ ฯลฯ ย่อมเกิดแก่ภิกษุนั้นว่า อตฺตนา

อตฺตานํ สลฺขนาไม - เราจักอัตตาด้วยอนัตตา.

หรือทิฏฐิ ฯลฯ ย่อมเกิดแก่ภิกษุนั้นว่า อนตฺตนา

อตฺตานํ สลฺขนาไม - เราจักอัตตาด้วยอนัตตา.

ก็อีกอย่างหนึ่ง ทิฏฐิย่อมมีแก่ภิกษุนั้น อย่างนี้ว่า

อตฺตาของเรานี้ใด เป็นอตฺตาที่ผู้กล่าว ผู้รู้ ย่อมเสวย
วิบากของกรรมทั้งหลาย ทั้งดีและชั่วในอารมณ์
นั้น ๆ ก็และอตฺตาของเรานั้นนั้น แน่นอน ยั่งยืน
เที่ยง มีอันไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่
เป็นความเที่ยงเสมออย่างนั้นนั่นแหละ."

ในบทเหล่านั้น บทว่า อตฺติ เม อตฺตา คือ สัสสตทิกฺขุ
ย่อมถือเอาความที่ตนมีอยู่ในกาลทั้งปวง.

บทว่า สจฺจโต เตตฺโต คือ โดยความจริง และโดยความ
มั่นคง. ท่านอธิบายว่า ด้วยความมั่นคงเป็นอย่างดีว่า อิํ สจฺจ -
นีเที่ยง.

บทว่า นตฺติ เม อตฺตา คือ เชื่อว่าอุจฺเจตทิกฺขุ เพราะถือความ
ไม่มีไม่เป็นในอตฺตานั่น ๆ ของสัตว์ที่มีอยู่. อีกอย่างหนึ่ง เชื่อว่า สัสสตะ-
ทิกฺขุ เพราะถือว่า แม้ทิกฺขุก่อน ๆ ก็มีในกาล ๓, อุจฺเจตทิกฺขุ เพราะ
ถือว่า ปัจจุบันเท่านั้นมี, อุจฺเจตทิกฺขุ เพราะถือว่า แม้ทิกฺขุหลังใน
อดีตและในอนาคตก็ไม่มี คุณทิกฺขุของเจ้าทิกฺขุที่ถือว่า "ถ้าท่านเป็น
มีความเห็นเกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุผล.

๑. ม. มุ. ๑๒/๑๒.

บทว่า อตฺตนา ว อตฺตานิ สญฺชานาติ คือ มีทิวฏฐิว่า เรา
ย่อมรู้จักอัตตานิ ด้วยตนนี้ เพราะถือว่า อัตตานิในชั้นโดยปกติ คือ
สัญญาชั้นนี้ แล้วรู้จักชั้นที่เหลือด้วยสัญญาชั้นนี้.

บทว่า อตฺตนา ว อนตฺตานิ - มีทิวฏฐิอย่างนี้ เพราะถือสัญญา-
ชั้นนั้นแหละ ว่าเป็นอัตตานิ. ถือชั้นที่เหลือ ๔ อย่างว่าเป็นอนตฺตานิ
แล้วรู้จักชั้นเหล่านั้นด้วยสัญญาชั้นนี้.

บทว่า อนตฺตาว อตฺตานิ คือ มีทิวฏฐิอย่างนี้ เพราะถือ
สัญญาชั้นนี้ ว่าเป็นอนตฺตานิ. ถือชั้น ๔ พวกนี้ ว่าเป็นอัตตานิ แล้ว
รู้จักชั้นเหล่านั้น ด้วยสัญญาชั้นนี้. ทิวฏฐิแม้ทั้งหมดก็เป็นสัสสตทิวฏฐิ
และอุจฺเจตทิวฏฐินั่นเอง.

ส่วนบทมีอาทิว่า วโท เวทยุโย - เป็นอาการของการยึดมั่น
ในสัสสตทิวฏฐินั่นเอง ในบทเหล่านั้น ชื่อว่า วโท เพราะอรรถว่า
กล่าว, ท่านอธิบายว่า ผู้ทำจิกรรม ชื่อว่า เวทยุโย เพราะอรรถ
ว่ารู้ ท่านอธิบายว่า รู้และเสวย รู้อะไร? รู้วิบากของกรรมดีและ
กรรมชั่ว ในอารมณ์นั้น ๆ.

บทว่า ตตฺร ตตฺร คือ ในโยนิ คติ ฐิติ นิवासและนิกาย
นั้น ๆ หรือในอารมณ์. บทว่า นิจุโจ คือ ไม่มีเกิดดับ. บทว่า ชุโว
คือ มั่นคงเป็นสาระ.

บทว่า สุตโต คือ เป็นไปตลอดกาลทั้งปวง. บทว่า อวิ-
ปริณามธมฺโม คือ ไม่ละภาวะเดิมของตน ไม่ถึงความมีประการ-
ต่าง ๆ ดังนี้.

บท สุตตีสํ ท่านกล่าว สุตตियो โดยโวหารว่า พระ-
จันทร์ พระอาทิตย์ สมุทรร แผ่นดินใหญ่ ภูเขา แสงสว่าง. เสมอ
ด้วยความเที่ยง ชื่อว่า สุตตีสํ . ทิฏฐิมืออย่างนี้ เพราะถือว่า จัก
ตั้งอยู่ตราบเท่าที่ความเที่ยงยังปรากฏอยู่.

แต่ในขุททกวัตถุวิภังค์ ท่านกล่าว ทิฏฐิ ๖ แปลกออกไป
อย่างนี้ว่า อตฺตาเสววิบากของกรรมดีและชั่วตลอดกาลนาน ในอารมณ์
นั้น ๆ. อตฺตานํไม่เกิด มิได้มี. อตฺตานํไม่เกิดแล้ว จักไม่มี. อตฺตา
เป็นของแน่นอน ยั่งยืน เที่ยง มีอันไม่แปรปรวนไปเป็นธรรมดา.
หรือว่า ทิฏฐิย่อมเกิดโดยความจริง โดยความมั่นคงแก่ภิกษุนี้* ด้วย
ประการฉะนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า น โส ชาโต นาโหสิ คือ อตฺตานํ
ชื่อว่าไม่เกิด เพราะไม่เกิดเป็นธรรมดา. อธิบายว่า มีอยู่ทุกเมื่อ. ด้วย
เหตุนี้ อตฺตาไม่มีในอดีต. จักไม่มีในอนาคต. เพราะอตฺตาใดเกิดแล้ว.
อตฺตานํได้มีแล้ว. และอตฺตาใดจักเกิดอตฺตานํก็จักมี ท่านกล่าวไว้
ดังนี้.

๑. อภ. วิ. ๓๕/๑,๐๐๔.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า น โส ชาโต นาโหสิ คือ อุตตานัน
ไม่เกิด มิได้มีแล้วแม้อันอดีต เพราะเกิดทุกเมื่อ. แม้อันอนาคตไม่เกิด
จักไม่มี. อนุสัยทั้งหลายมีอรรถดังได้กล่าวแล้ว.

บทว่า สตุตฺติ สญฺโฆชนฺเห - ถูกสังโยชน์ ๗ คล้องไว้ ท่าน
กล่าวไว้แล้วในสัตตกนิบาต. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังโยชน์ ๗ เหล่านี้.

สังโยชน์ ๗ เป็นไฉน ? อนุยสังโยชน์ ๑ ปฏิฆ-

สังโยชน์ ๑ ทิฏฐิสังโยชน์ ๑ วิจิกิจฉาสังโยชน์

มานสังโยชน์ ๑ ภวราคสังโยชน์ ๑ อวิชชาสัง-

โยชน์ ๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังโยชน์ ๗

เหล่านี้แล.^๑

ในบทเหล่านั้น บทว่า อนุยสญฺโฆชนํ ได้แก่ กามราค-
สังโยชน์. สังโยชน์เหล่านี้ทั้งหมดเรียกว่า สญฺโฆชน์ เพราะเป็นกิเลส
เครื่องผูก.

บทว่า สตุตฺติ มาเนหิ โลกสันนิวาสพฺพจฺฉินฺเพราะมานะ ๗
ท่านกล่าวไว้แล้วในขุททกวัตถุวิภังค์. จริงอยู่ ในวิภังค์นั้นพระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

๑. อญฺ. สตุตฺก. ๒๓/๘.

มานะ อติมานะ มานาติมานะ โอมานะ

อหิมานะ อัสมิมานะ มิจจามานะ.^๑

ในบทเหล่านั้น บทว่า มาโน - ความถือตัว คือ ดูบลำบากคล
ด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้ดีกว่าเป็นต้น แล้วเยื้องด้วยวัตถุในชาติเป็น
ต้น.

บทว่า อติมาโน - ดูหมิ่นท่าน คือ พยงเลยไปถึงว่า ไม่มีใคร
เช่นกับเราโดยชาติเป็นต้น.

บทว่า มานาติมาโน - ดูหมิ่นด้วยความทะนงตัว คือ เกิด
ถือตัวว่า คนนี้เมื่อก่อนเช่นกับเรา เดียวนี้เราดีกว่า คนนี้เลวกว่าเรา.

บทว่า โอมานะ - ถือตัวว่าเลวกว่าเขา คือ ถือตนว่าต่ำโดย
ชาติเป็นต้น คือ ถือตัวว่า เราเป็นคนเลวนั่นแหละ.

บทว่า อหิมานะ - ถือตัวยิ่ง คือ มานะว่าเราบรรลुสังขาร ๔
ซึ่งไม่มีผู้บรรลุเลย. อหิมานะนี้เกิดแก่ปุถุชนผู้มีศีลบริสุทธิไม่ประมาท
ในกรรมฐาน กำหนดนามรูปขันธ์สงสยโดยกำหนดปัจจัย ยกขึ้นสู่
พระไตรลักษณ์พิจารณาสังขาร ปรารภวิปัสสนา, ไม่เกิดแก่ผู้อื่น.

บทว่า อสุมิมาโน - ถือเรา คือ มานะว่าเรามีอยู่ในขั้นที่มีรูป
เป็นต้น. ท่านอธิบายว่า มีมานะเกิดขึ้นด้วยบทมีอาทิว่า อหิ รูป -
รูปเป็นเรา เราคือรูป.

๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๐๑๐.

บทว่า มิจฺฉามานโน - มานะผิ คือ มานะเกิดขึ้นด้วยบพมีอาทิ
ว่า ปาปเกน กมฺมายนนา - กัมมายนนะเกิดด้วยความลามก.

บทว่า โลกธมฺมา มีอรรถได้กล่าวแล้ว. บทว่า สมฺปรีวตฺตติ
- เวียนอยู่ คือ หมุนเวียนไปด้วยโลกธรรมอันเป็นเหตุ ด้วยความยินดี
ในโลกธรรม ๔. มีลาภเป็นต้น ด้วยความไม่ยินดี ในโลกธรรม ๔ มี
เสื่อมลาภเป็นต้น. อธิบายว่า ละภาวะปกติ. แม้ มิจฺฉตฺตา ก็มีอรรถ
ดังกล่าวแล้ว. บทว่า นิยุยาโต - ดิ่งลงแล้ว คือ แล่นไป อธิบายว่า
ครอบงำแล้ว.

บทว่า อภฺรหิ ปุริสโทเสหิ - เพราะบุรุษโทษ ๘ ในอภฺรห-
นิบาต ท่านกล่าวพร้อมด้วยอุปมา. ในขุททกวัตถุวิภังค์ ท่านกล่าวเว้น
อุปมา. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

บุรุษโทษ ๘ เป็นไฉน? ภิกษุทั้งหลายใน
ศาสนานี้โจทภิกษุด้วยอาบัติ, ภิกษุนั้นถูภิกษุ
ทั้งหลายโจทด้วยอาบัตีย่อมแก้ตัว ด้วยความไม่มี
สติว่า ผมนึกไม่ได้ ผมนึกไม่ได้. นี่เป็นบุรุษ
โทษข้อที่ ๑.

ข้อต่อไป ภิกษุทั้งหลายโจทภิกษุด้วยอาบัติ
ภิกษุนั้นถูภิกษุทั้งหลายโจทด้วยอาบัติ ย่อมขัด

โจทก์ว่า ไม่มีประโยชน์อะไรที่จะพูดกับท่านผู้โง่
ไม่ฉลาด, แม้ท่านก็สมควรที่จะพูดกับผมหรือ? นี่
เป็นบุรุษโทษข้อที่ ๒.

ข้อต่อไป ภิกษุทั้งหลายโจทภิกษุด้วยอาบัติ.
ภิกษุนั้นถูกภิกษุทั้งหลายโจทด้วยอาบัติ ก็รับ
อาบัติโจทก์ว่า แม้ท่านก็ต้องอาบัติข้อนี้ ท่านจงทำ
คืนก่อน. นี่เป็นบุรุษโทษข้อที่ ๓.

ข้อต่อไป ภิกษุ ฯลฯ พูดกลบเกลื่อน พูด
นอกเรื่อง ทำความโกรธโทสะและความไม่พอใจ
ให้ปรากฏ. นี่เป็นบุรุษโทษข้อที่ ๔.

ข้อต่อไป ภิกษุ ฯลฯ พูดแกว่งแขนใน
ท่ามกลางสงฆ์. นี่เป็นบุรุษโทษข้อที่ ๕.

ข้อต่อไป ภิกษุ ฯลฯ ไม่เชื่อสงฆ์ไม่เชื่อ
โจทก์เดินหลีกออกไปเสีย. นี่เป็นบุรุษโทษ

ข้อต่อไป ภิกษุ ฯลฯ คิดว่า เราไม่ได้ต้อง
อาบัติ, เราไม่ได้ต้องอาบัติก็หามิได้ แล้วนิ่งเสีย
ทำให้สงฆ์ลำบาก. นี่เป็นบุรุษโทษข้อที่ ๗.

ข้อต่อไป ภิกษุ ฯลฯ กล่าวอย่างนี้ว่า โธเอ๋ย
พวกท่านจะมานวายนักหนาอะไรกะผม. บัดนี้
ผมจะบอกคณิสสิกขาลาสีกอยู่แล้ว. ภิกษุนั้นก็สีก
แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า บัดนี้พวกท่านจงตั้งใจเถิด. นี้
เป็นนุรุษโทษข้อที่ ๘.^๑

ในบทเหล่านั้นบทว่า ปุริสโทสา คือ โทษของนุรุษ. ชื่อว่า
โทษ เพราะประทุษร้ายสันดานนุรุษ. บทว่า น สรามิ คือ ภิกษุนั้น
แก้ตัวปลดเปลื้อง ด้วยไม่มีสติว่า ผมจำไม่ได้ ไม่สนใจถึงกรรมที่ผม
ทำไป.

บทว่า โจทกั ยะว ปฏิปุรติ คือ ชัดได้โจทก์. ตั้งอยู่โดย
ความเป็นลืมหืมตอบ.^๒ บทว่า กิณฺหุ โข อญฺหํ คือ ท่านแสดงว่าประโยชน์
อะไรที่จะพุดกับท่านผู้โง่ไม่ฉลาด, ท่านไม่รู้วัตร ไม่รู้อาบัติ ไม่รู้การ
โจท. ทักถมว่า แม้ท่านก็ไม่รู้อะไร ๆ ยังอยากจะพุด.

บทว่า ปจฺจโรเปติ - ยกโทษขึ้น คือ กล่าวบทมีอาทิว่า แม้
ท่านแหละชื่อว่ายกโทษขึ้น คือ ปรับอาบัติ. บทว่า ปฏิกโรหิ - ทำคิน
ท่านแสดงไว้ว่า ท่านจงแสดงเทศนาคามินี คือ การแสดงอาบัติ ท่านจง
๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๐๑๗.

๒. ในสัมโมหะว่า ตั้งอยู่ด้วยความกล่าวอย่างจับใจ.

ออกจากกุฎฐานคามินี คือ ออกจากอาบัติ. แต่นั่นท่านตั้งอยู่ในความ
บริสุทธิ์แล้วจึงโจทผู้อื่น.

บทว่า **อญฺเณณญํ ปฏิจจติ** - พุดจากลบเคลื่อน คือ ปกปิด
เหตุอื่นด้วยเหตุอื่น หรือปกปิดคำพุดด้วยคำอื่น. โจทก์กล่าวว่า ท่าน
ต้องอาบัติแล้ว. ภิกษุนั้นกล่าวว่า ใครต้องอาบัติ ต้องอาบัติอะไร ๆ ต้อง
อาบัติในข้อไหน ต้องอาบัติอย่างไร. ท่านกล่าวอะไร ๆ เมื่อโจทก์กล่าว
ว่า อาบัติอะไร ท่านก็เห็นอยู่แล้ว. ภิกษุนั้นกล่าวว่า เราไม่ได้ยิน
แล้วเอียงหูเข้าไป.

บทว่า **พหิทฺธา กถํ อปฺนาเมติ** - พุดนอกเรื่อง คือ เมื่อ
โจทก์ถามว่า ท่านต้องอาบัติข้อนี้หรือ. ภิกษุกล่าวว่า ผมจะไปเมือง
ปาตลิบุตร. เมื่อโจทก์พุดซ้ำว่า ผมไม่ได้ถามถึงการไปเมืองปาตลิบุตร
ของคุณ. ผมถามอาบัติ. ภิกษุนั้นกล่าวว่า ต่อแต่นั้นผมจะไปพระราช-
มนเทียร. เมื่อโจทก์กล่าวว่า คุณจะไปพระราชมนเทียร หรือจะไป
เรือนพราหมณ์ก็ตาม. คุณต้องอาบัติแล้ว. ภิกษุนั้นกล่าวคำเป็นอาทิว่า
ผมจะได้เนื้อสุกรในที่นั้น พุดนอกเรื่องไป.

บทว่า **โกปํ** คือ ความโกรธ บทว่า **โทสํ** คือ ความประ-
ทุษร้าย. บทที่สองนี้เป็นชื่อของความโกรธนั้นแหละ.

บทว่า อปฺปจยฺ B> คือ อาการไม่พอใจ. บทนี้เป็นชื่อของ
โทมนัส.

บทว่า ปาตุกโรติ คือ แสดงประกาศ. บทว่า พาหาวิกุเขปํ
ภณฺติ คือ แกว่งแขนไปมาแล้วพูดคำไม่มียางอาย. บทว่า อนาทิยิตฺวา
ความว่า ไม่เชื่อถือด้วยความเคารพ ดูหมิ่น ไม่สนใจ.

บทว่า วิหเสติ คือ ให้ลำบาก รำคาญ. บทว่า อติพาพฺหํ
คือ หนักมาก เกินขนาด.

บทว่า มยิ พฺยวฏฺฐา คือ ถึงความขวนขวายในเรา. บทว่า
หีนายวตฺติตฺวา คือ เวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว คือ เป็นคฤหัสถ์.

บทว่า อตุตฺตมนา โหถ คือ พวกท่านจงตั้งใจเถิด ภิกษุ นั้น
กล่าวด้วยความประสงค์ว่า ท่านจงได้สิ่งที่ผมควรได้เถิด. ท่านจงอยู่ใน
ที่ที่ผมควรอยู่เถิด. ผมทำความผาสุกให้แก่พวกท่านแล้ว. บทว่า ทุสฺ-
สฺสติ คือ ประทุษร้าย.

บทว่า นวฺหิ อาฆาตวตฺตฺวฺหิ ด้วยอาฆาตวัตถุ ๕ ท่านกล่าว
ด้วยอาการเกิดในสัตว์ทั้งหลาย. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ไว้ว่า.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อาฆาตวัตถุ - วัตถุเป็น
เหตุอาฆาตกัน ๕ อย่างเหล่านี้. อาฆาตวัตถุ ๕ อย่าง
เป็นไฉน ?

ภิกษุผู้กล่าวหาว่า เขาได้ประพฤติกความ

พินาศแก่เรา ๑

เขาย่อมประพฤติกความพินาศแก่เรา ๑

เขจักประพฤติกความพินาศแก่เรา ๑.

เขาได้ประพฤติกความพินาศแก่ผู้เป็นที่รัก

เป็นที่ชอบใจของเรา ๑

เขาย่อมประพฤติกความพินาศแก่ผู้เป็นที่รัก

เป็นที่ชอบใจของเรา ๑

เขจักประพฤติกความพินาศแก่ผู้เป็นที่รัก

เป็นที่ชอบใจของเรา ๑

เขาได้ประพฤติประโยชน์แก่ผู้ไม่เป็นที่รัก

ไม่เป็นที่ชอบใจของเรา ๑

เขาย่อมประพฤติประโยชน์แก่ผู้ไม่เป็นที่รัก

ไม่เป็นที่ชอบใจของเรา ๑

เขจักประพฤติประโยชน์แก่ผู้ไม่เป็นที่รัก

เป็นที่ชอบใจของเรา ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อามาตวัตร ๕ อย่าง

เหล่านี้แล.^๑

ในบทเหล่านั้นบ่ว่า อามาตวตถุณี คือ เหตุแห่งความอาฆาต.

อนึ่ง ในบทว่า อามาตํ นี้ ได้แก่ ความโกรธ. ความโกรธ
นั้นแหละท่านเรียกว่า อาฆาตวัตถุ เพราะเป็นวัตถุแห่งความโกรธยิ่งๆ
ขึ้น. บทว่า อามาตํ พนฺธุติ คือ ผูก กระทำ ให้ความโกรธเกิด

อาฆาตวัตถุ ๕ แม้เหล่าอื่นที่ท่านกล่าวไว้ในนิทเทสว่า

เรามีได้ประพตติประโยชน์แก่เรา ๑ เขาย่อมไม่ประพตติ ๑ เขา
จักไม่ประพตติ ๑. เรามีได้ประพตติประโยชน์แก่ผู้เป็นที่รัก เป็นที่ชอบ
ใจของเรา ๑ เขาย่อมไม่ประพตติ ๑ เขจักไม่ประพตติ ๑. เรามีได้
ประพตติความพินาศแก่ผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของเรา ๑ เขา
ย่อมไม่ประพตติ ๑ เขจักไม่ประพตติ ๑^๑ ดังนี้ท่านสงเคราะห์เข้าด้วย
อาฆาตวัตถุ ๕ อย่างนี้เหมือนกัน.

บทว่า อามาติโต - มุ่งร้าย คือ เสียดสีกัน.

บทว่า นววิธมานะหิ - เพราะมานะ ๘ อย่าง. มานะ ๘ อย่าง
เป็นไฉน ? มานะ ๘ อย่าง คือ มานะว่าเป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่า
เลิศกว่าเขา ๑ เสมอเขา ๑ เลวกว่าเขา ๑ เป็นผู้เสมอเขาสำคัญตนว่า
เลิศกว่าเขา ๑ เสมอเขา ๑ เลวกว่าเขา ๑ เป็นผู้เลวกว่าเขาสำคัญตน
ว่า เลิศกว่าเขา ๑ เสมอเขา ๑ เลวกว่าเขา ๑. มานะ ๘^๒ อย่างเหล่านี้.

๑. พุ. มหา. ๒๕/๓๘๔.   ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๒๒.

พึงทราบความในบทนี้ดังต่อไปนี้. บทว่า **เสยฺยสุส เสยฺโย-**
หฺมสมฺมิตี มาโน - มานะว่า เป็นผู้เลศกว่าเขา สำคัญว่าเลศกว่าเขา
ย่อมเกิดแก่พระราชาและบรรพชิตทั้งหลาย. เพราะพระราชาย่อมทรง
ทำมานะนี้ว่า ใครเช่นกับเราด้วยแว่นแคว้น ทรัพย์หรือพาหนะมีอยู่.
แม้บรรพชิตก็ทำมานะว่า ใครเช่นกับเราด้วยศีลและธุดงค์มีอยู่.

บทว่า **เสยฺยสุส สทิสหฺมสมฺมิตี มาโนปิ** - แม้มานะว่า
เป็นผู้เลศกว่าเขา สำคัญว่าเสมอเขา ก็ย่อมเกิดแก่พระราชาและบรรพ-
ชิตเหล่านั้นเหมือนกัน เพราะพระราชาย่อมทรงทำมานะนี้ว่า อะไร
ของเราทำให้ต่างกับพระราชาอื่นด้วยแว่นแคว้น ทรัพย์หรือพาหนะ.
แม้บรรพชิตก็ทำมานะนี้ว่า อะไรของเราทำให้ต่างกับภิกษุอื่นด้วย
ศีลและธุดงค์เป็นต้น.

บทว่า **เสยฺยสุส หินฺนหฺมสมฺมิตี มาโนปิ** - แม้มานะว่า เป็น
ผู้เลศกว่าเขา สำคัญว่าเลวกว่าเขา ก็ย่อมเกิดแก่พระราชาและบรรพชิต
ทั้งหลายเหล่านั้นเหมือนกัน. เพราะแว่นแคว้น ทรัพย์หรือพาหนะ
เป็นต้นของพระราชาใดยังไม่สมบูรณ์. พระราชานั้นย่อมทรงทำมานะ
นี้ว่า เพียงเป็นความสุขของคำพูดว่า พระราชาของเราเท่านั้น. เราจะ
เป็นพระราชาได้อย่างไร. แม้พระบรรพชิตมีลาภสักการะน้อย ย่อมทำมานะ
นี้ว่า เพียงพูดกันเท่านั้นว่า เราเป็นธรรมกถึก เป็นพหูสูต เป็นมหา-

เถระ. เราเป็นธรรมกถึกได้อย่างไร เป็นพหูสูตร เป็นมหาเถระได้อย่างไร. ลากสักการะมิได้มีแก่เรา.

บทมีอาทิว่า สติสสุต เสยโยหมสุมีติ มาโน - มานะว่าเป็นผู้เสมอเขา สำคัญว่าเลิศกว่าเขา ย่อมเกิดแก่พวกอำมาตย์เป็นต้น. เพราะอำมาตย์ก็ดี ข้าราชการก็ดี ย่อมทำมานะนี้ว่า ใครเป็นราชบุรุษอื่น เช่นกับเราด้วยโกตะ ขานและพาหะเป็นต้นมีอยู่. อะไรของเราทำให้ต่างกับคนอื่น. หรือว่า เชื่อว่า อำมาตย์เท่านั้นของเรา. แม้เพียงของกินและเครื่องนุ่งห่มของเราก็มิมี. เราเป็นอำมาตย์ได้อย่างไรกัน.

บทมีอาทิว่า หีนสุต เสยโยหมสุมีติ มาโน - มานะว่าเป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญว่าเลิศกว่าเขา ย่อมเกิดแก่พวกทาสเป็นต้น. เพราะทาสย่อมทำมานะนี้ว่า ใครเป็นทาสอื่นเช่นกับเรา โดยฝ่ายมารดาหรือบิดามีอยู่. คนอื่นไม่สามารถมีชีวิตอยู่ได้ เกิดเป็นทาสเพราะเหตุท้อง. แต่เราเป็นผู้เลิศกว่าเพราะมาโดยเชื้อสาย. อะไรของเราทำให้ต่างกับทาสโน้น ด้วยความเป็นทาสแต่ทั้งสองฝ่าย เพราะมาโดยเชื้อสาย หรือเราถึงความเป็นทาสเพราะท้อง. แต่ฐานะเป็นทาสของเราในที่สุดมารดาบิดามิมี. เราจะเป็นทำได้อย่างไร. แม้คนชนหยากเยื่อและคนจันทาลเป็นต้น ก็ทำมานะนั้นเหมือนทา ฉะนั้น.

อนึ่ง ในบทนี้ มานะที่เกิดขึ้นว่า เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญว่าเลิศกว่าเขา เป็นมานะแน่นอน. อีกสองพวกนอกนี้ เป็นมานะไม่

แน่นอน. อนึ่ง มานะที่เกิดขึ้นว่าเป็นผู้เสมอเขา สำคัญว่าเสมอเขา เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญว่าเลวกว่าเขา เป็นมานะแน่นอน. อีกสองพวกนี้ เป็นมานะไม่แน่นอน. การทำลายกิเลสด้วยอรหัตมรรค เป็นมานะแน่นอน. การทำลายกิเลสด้วยโสดาปัตติมรรค เป็นมานะไม่แน่นอน.

บทว่า **ตณฺหามูลกา** - มีต้นหาเป็นมูลได้กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า **รหฺขติ** - กำหนดอยู่ อธิบายว่า มิใช่กำหนดด้วยราคะ อย่างเดียวเท่านั้น. ที่แท้กำหนดประกอบผูกพันด้วยอกุศลธรรมทั้งหมด มีต้นหาเป็นมูล เพราะเกิดแม้การแสวงหาเป็นต้น มีต้นหาเป็นมูล.

บทว่า **ทสฺหิ กิเลสวตฺถุหิ** - โลกสันนิवासเศร้าหมอง เพราะ- กิเลสวตฺถุ ๑๐ ประการ กิเลสวตฺถุ ๑๐ เป็นไฉน? กิเลสวตฺถุ ๑. เหล่านี้ คือ โลภะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ มานะ ๑ ทิฏฐิ ๑ วิจิ- กิจฉา ๑ ถีนะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อหิริกะ ๑ อโนตฺตปปะ ๑.^๑

พึงทราบในบทเหล่านั้นดังต่อไปนี้ กิเลสวตฺถุ คือ กิเลสนั้นเอง ที่ชื่อว่า **วตฺถุ** เพราะกิเลสเป็นที่อยู่ของสัตว์ผู้ไม่ใช่จิณาสพ เพราะตั้งอยู่ในโลภะเป็นต้น. ชื่อว่า **กิเลสวตฺถุ** เพราะกิเลสเหล่านั้นเป็นที่อยู่ของสัตว์ทั้งหลาย. อนึ่ง เพราะเลงหลาย แม้เกิดโดย ๑.อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๒๖.

ความเป็นอนันตรปัจจัยเป็นต้น ก็ชื่อว่า ย่อมอยู่เหมือนกัน. ฉะนั้น
จึงชื่อว่า กิเลสวัตถุ เพราะเป็นที่อยู่ของกิเลสทั้งหลาย.

ชื่อว่า โลภะ เพราะเป็นเหตุได้. หรือ ย่อมได้ด้วยตนเอง.
หรือเพียงได้เท่านั้น. ชื่อว่า โทสะ. เพราะเป็นเหตุประทุษร้าย. หรือ
ประทุษร้ายด้วยตนเอง. หรือเพียงประทุษร้ายเท่านั้น. ชื่อว่า โมหะ
เพราะเป็นเหตุหลง. หรือหลงด้วยตนเอง. หรือเพียงความหลงเท่านั้น.
ชื่อว่า มานะ เพราะสำคัญ. บทมี ทิฏฐิ เป็นต้น มีอรรถดังกล่าว
แล้ว. ชื่อว่า อหิริกะ เพราะไม่ละอาย. ความเป็นผู้ไม่ละอายนั้น.
ชื่อว่า อหิริกะ. ชื่อว่า อนัตตตัปปะ เพราะไม่เกรงกลัว. ความเป็น.
ผู้ไม่เกรงกลัวนั้น ชื่อว่า อนัตตตัปปะ. ในสองบทนั้น อหิริกะมี
ลักษณะไม่รังเกียจด้วยกายทุจริตเป็นต้น. อนัตตตัปปะมีลักษณะไม่ยินดี
ด้วยกายทุจริตเป็นต้น. บทว่า กิลิสฺสติ ย่อมเศร้าหมอง คือ เฝ้ามลายุ
เบียดเบียน

บทว่า ทสฺหิ อาฆาตวตฺตฺตฺหิ - โลกสันนิวาสมุ่งร้าย กัน เพราะ
อาฆาตวัตถุ ๑๐.^๑ อาฆาตวัตถุ ๕ กล่าวไว้แล้วในตอนก่อน ด้วยอาฆาต
วัตถุ ๑๐ ท่านกล่าวเพิ่มว่า อาฆาตย่อมเกิดในฐานะไม่สมควร. เพราะ
ความอาฆาตย่อมเกิดในฐานะอันไม่สมควร มีต่อและหนามเป็นต้น ไม่
จัดเข้ากับบทมีอาทิว่า อนตฺถํ เม อจฺริ เขาได้ประพฤติกความพินาศ
แก่เราแล้ว.

๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๐๒๗.

บทว่า ทสฺหิ อกุสลกมฺมปเลหิ - โลกสันนิวาสนประกอบด้วย

อกุศลกรรมมถ ๑๐ อกุศลกรรมมถ ๑๐ เป็นไฉน ? อกุศลกรรมมถ ๑๐^๑ เหล่านี้ คือ ปาณาติบาต ๑ อทินนาทาน ๑ กาเมสุมิฉาจาร ๑ มุสาวาท ๑ ปิสุณาวาจา ๑ ผรุสวาจา ๑ สัมผัสปปลาปะ ๑ อภิขณ ๑ พยาบาท ๑ มิจฉาทิฎฐิ ๑.

ในบทนั้นมีความดังนี้ ชื่อว่า อกุสลังมมมถ เพราะอกุศลกรรมเหล่านั้นเป็นทางแห่งทุกข์.

บทว่า สมฺมุนาคโต คือ มีความพร้อมพร้อม.

บทว่า ทสฺหิ สลฺลชฺเณหิ - โลกสันนิวาสนุกสังโยชน ๑.

คล่องไว. สังโยชน ๑๐ เป็นไฉน ? สังโยชน ๑๐^๒ เหล่านี้ คือ กาม-
ราคะ ๑ ปฏิฆะ ๑ มานะ ๑ ทิฎฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สัสสพตปราคาส ๑
ภววาคะ ๑ อิตสา ๑ มัจฉริยะ ๑ อวิชชา ๑.

บทว่า มิจฺจุตฺตา - โลกสันนิวาสดังตล เพราะมิจจัตตะได้กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า ทสฺวตฺตูกาย มจฺฉาทิฎฺฐิยา - โลกสันนิวาสนประกอบ
ด้วยมิจฉาทิฎฐิ มีวัตถุ ๑๐. มิจฉาทิฎฐิ มีวัตถุ ๑๐ เป็นไฉน ?
มิจฉาทิฎฐิ มีวัตถุ ๑๐^๓ คือ ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ๑ การบวชสรวง
ไม่มีผล ๑ การบูชาไม่มีผล ๑ วิบากอันเป็นผลของกรรมที่ทำดีทำชั่ว
๑. ที. ปา. ๑๑/๔๗๐. ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๒๕. ๓. อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๓๑.

ไม่มี ๑ โลกนี้ไม่มี ๑ โลกหน้าไม่มี ๑ มารดาไม่มี ๑ บิดาไม่มี ๑
โอปปาติกสัตว์ไม่มี ๑ สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ ทำให้
แจ้ง โลกนี้ โลกหน้า ด้วยอภิญญา แล้วรู้ด้วยตนเอง ไม่มีในโลก ๑.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ทสวตถุกา ชื่อว่า วัตถุ ๑๐ เพราะ
มีวัตถุ ๑๐.

บทว่า นตฺถิ ทิณฺณํ คือ รู้ว่า ชื่อว่า ทานที่ให้แล้ว ย่อม
มีผล, สามารถให้อะไร ๆ แก่ใคร ๆ ได้. แต่คนมีจกาทิฏฐิ ถือว่า วิกาก
อันเป็นผลของทานที่ให้แล้วไม่มี.

บทว่า นตฺถิ ยิณฺฺจํ คือ มหยาโค^๑ - การบวบสรบงอย่างใหญ่
ท่านเรียกว่า ยิณฺฺจํ , รู้ว่าการบวบสรบงนั้นสามารถให้ผลได้. แต่คน
มีจกาทิฏฐิ ถือว่า วิกากอันเป็นผลของการบวบสรบงนั้นไม่มี.

บทว่า หุตํ คือการทำมกคด้วยการบูชาต้อนรับ, รู้ว่าการทำนั้น
ให้ผล. แต่คนมีจกาทิฏฐิถือว่า ผลอันเป็นของการบูชานั้นไม่มี.

ในบทว่า สุกฺกทุกฺกฏานํ นี้ ได้แก่ กุศลกรรม ๑๐ ชื่อว่า
กรรมดี, อกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่ากรรมชั่ว. รู้ความที่กรรมเหล่านั้น
มีผล. แต่คนมีจกาทิฏฐิถือว่า วิกากอันเป็นผลไม่มี.

บทว่า นตฺถิ อโย โลโก คือ คนมีจกาทิฏฐิถือว่า ผู้ตั้งอยู่
ในโลกอื่นไม่มีในโลกนี้.

๑. มหยาโค ๕ คือ อสฺสเมโธ ปุริสเมโธ นิรคฺโค สมฺมาปาโธ วาขเปฺยโย

บทว่า นตฺถิ ปโร โลโก ถิเอวํ ผู้ตั้งอยู่ในโลกนี้ไม่มีในโลกอื่น.

บทว่า นตฺถิ มาตา นตฺถิ ปิตา ถิเอวํ หมายความว่ามารดาบิดามีอยู่ แต่คนมีจนาทิภูจฺจิ ถิเอวํ วิปากโร ๑ อันเป็นผลด้วยปัจจัยที่ทำให้มารดาบิดาเหล่านั้นไม่มี.

บทว่า นตฺถิ สตฺตา โอปปาติกา ถิเอวํ สัตว์ (โอปปาติกะ) จุติและเกิดไม่มี.

บทว่า สมฺมกฺคตา สมฺมาปฏิปนฺนา ถิเอวํ สมณพราหมณ์ ผู้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติปฏิบัติพาอันสมควรไม่มีในโลก.

บทว่า เย อิมญฺจ โลกํ ปรมญฺจ โลกํ สยํ อภิญฺญา ยสฺส จกฺกิตฺวา ปเวเทนฺติ ถิเอวํ พระพุทธเจ้าผู้เป็นพระสัพพัญญู สามารถรู้โลกนี้และโลกหน้าด้วยพระญาณอันประเสริฐด้วยพระองค์เอง แล้วทรงประกาศไม่มี.

บทว่า อนตฺตคฺคาหิกาย ทิฏฺฐยฺส - โลกสันนิวาสประกอบด้วย อันตคาหิกาทิภูจฺจิคือทิฏฺฐิถือเอาที่สุด. ชื่อว่า อันตคาหิกะ เพราะถือเอาส่วนสุดอย่างหนึ่ง ๑ มีอาทิว่าโลกเที่ยง. อีกอย่างหนึ่ง การถือเอาที่สุด ชื่อว่า อันตคาหะ. ชื่อว่า อันตคาหิกะ เพราะทิฏฺฐิมีการถือเอาที่สุด. ด้วยการถือเอาที่สุดนั้น. อันตคาหิกาทิภูจฺจินั้นท่านกล่าวไว้แล้ว.

บทว่า **อฏฺฐสตตฺตคฺคหปฺปญฺจสเทหิ** - โลกสันนิวาสด้องเน้น
ซ้ำเพราะตณฺหาเครื่องให้เน้นซ้ำ ๑๐๘. ชื่อว่า **อฏฺฐสตฺ**. ชื่อว่า
ปฺปญฺโจ เพราะให้เน้นซ้ำในสังสารวัฏ คือ ให้อยู่นาน. ตณฺหานั่นแหละ
เครื่องให้เน้นซ้ำ จึงชื่อว่า **คฺคหปฺปญฺโจ**. ตณฺหาเครื่องให้เน้นซ้ำ
หนึ่งร้อยท่านทำให้เป็นพหุจนะ เพราะตณฺหา มีมากโดยประเภทแห่ง
อารมณ์และด้วยการเกิดบ่อยๆ จึงชื่อว่า **คฺคหปฺปญฺจสตฺ**. ด้วยเหตุนี้
เมื่อควรจะกล่าวว่า **คฺคหปฺปญฺจสเทน** ด้วยความกลาดเคลื่อนของวจนะ
ท่านจึงทำนิตเทสเป็นพหุจนว่า **คฺคหปฺปญฺจสเทหิ**. พึงเห็นอรรถ
แห่งบทว่า **คฺคหปฺปญฺจสเทน** ด้วยตณฺหาเครื่องทำให้เน้นซ้ำร้อยหนึ่ง
คือ **อฏฺฐสตฺ - ๑๐๘**. พึงทราบว่า ท่านถือเอา ๑๐๐ เท่านั้น เพราะ
ทำ ๘ เป็นอัปโพหาริก คือ มีเหมือนไม่มี. บทว่า **คฺคหวิจฺจิตานิ** มา
ในขุททกวัตถุวิงค์. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ตณฺหาวิจฺจิต ภายใ ๑๘ ภายนอก ๑๘ รวม

เป็นตณฺหาวิจฺจิต ๓๖ อดีต ๓๖ อนาคต ๓๖ ปัจจุบัน

๓๖ รวมเป็นตณฺหาวิจฺจิต ๑๐๘.°

อนึ่ง ในขุททกวัตถุวิงค์นี้ท่านกล่าวตณฺหาเป็นเครื่องให้เน้นซ้ำ
ว่า ตณฺหาวิจฺจิต. อธิบายว่า ความเป็นไปแห่งตณฺหา เพราะประพฤติ
อยู่ในตณฺหา.

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๓๑.

บทว่า **อชฺชตฺตีกสฺส อุปาทาย** คือ หมายถึงชั้นปัญญจกภายใน. บทนี้เป็นฉฐวิวิฏคตฺถลงในอรรถแห่งทุตติยวิวิฏคตฺถ. ส่วนความพิสดารของบทนั้น พึงทราบโดยนัยดังกล่าวแล้วในนิเทศแห่งขุททกวัตถุวิภังคฺนํ. แต่ในนิเทศนี้ พึงทราบนัยอย่างอื่น. ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ๑ ภวตัณหา ๑ วิภวตัณหา ๑ มีรูปเป็นอารมณ์อย่างเดียว. อนึ่ง ตัณหา ๑๘ ในอารมณ์ ๖ มีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์. ตัณหามีอารมณ์ภายใน ๑๘ ภายนอก ๑๘ รวมเป็นตัณหา ๓๖. ตัณหาเหล่านั้นมีอารมณ์ในอดีต ๓๖ อารมณ์ในอนาคต ๓๖ อารมณ์ในปัจจุบัน ๓๖ รวมเป็นตัณหาวิจริต ๑๐๘.

บทว่า **ปปญฺจิโต** คือ ต้องเนิ่นช้า อยู่นานในอารมณ์หรือในสังสารวัฏ.

บทว่า **ทฺวาสนฺนุจฺฉิยา ทิฏฺฐิจิตฺเตหิ** - โลกสันนิวาสนุกทิกฺขิ ๖๒ กลุ่มรวม พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสทิกฺขิ ๖๒ ไว้ในเวยาकरणายิตในพรหมชาลสูตร เป็นไฉน? ทิกฺขิ ๖๒^๑ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในเวยาकरणายิต ในพรหมชาลสูตรมีดังนี้ คือ สัสสทวาทะ - วาทะว่าเที่ยง ๔, เอกัจจสัสสทวาทะ - วาทะว่าเที่ยง ๔, อนันตํนํติกวาทะ - วาทะว่ามีที่สุดและไม่มีที่สุด ๔, อมราวิกเขปิกวาทะ - วาทะปฏิเสธสิ้นเชิง ๔, อธิจฺจสมุปปํนิกวาทะ - วาทะที่เชื่อถือไม่ได้ ๒, สัณฺญิวาทะ ๑. อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๗๒.

- วาทะมีสัญญา ๑๖, อสัญญา ๖ - วาทะไม่มีสัญญา ๘, เนวสัญญา-
นาสัญญา ๖ - วาทะว่ามีสัญญาก็หาไม่ได้ ไม่มีสัญญาก็หาไม่ได้ ๘. อุจ-
เจทวาทะ - วาทะว่าสูญ ๗, ทิฏฐธम्मนิพพานวาทะ - วาทะว่านิพ-
พานมีในปัจจุบัน ๕. ส่วนความพิสดารในนิเทศนี้พึงทราบนัยดังกล่าว
แล้วในพรหมชาลสูตรนั้นแหละ.

บทว่า **อหฺยจฺมุหิ ติญฺโณ** - เราเป็นผู้ข้ามได้แล้ว. คือ เรา
เป็นผู้ข้ามโอะมะ ๔ หรือสมุทฺธ คือ สังสารวัฏได้แล้ว. บทว่า **มุคฺโค**
- เราเป็นผู้พ้นแล้ว คือ พ้นจากเครื่องผูกมึนราคะเป็นต้น. บทว่า **ทฺนฺโต**
- เราทราบได้แล้ว คือ หมดพยศไม่คืนรนแล้ว. บทว่า **สนฺโต** -
เราเป็นผู้สงบแล้ว คือ มีความเยือกเย็น. บทว่า **อสุสฺสฺสฺโต** - เราเป็น
ผู้เบาใจ คือ ได้ความปลอดโปร่งด้วยเห็นนิพพาน.

บทว่า **ปรินิพฺพุโต** - เราเป็นผู้ดับรอบแล้ว คือ ดับรอบด้วย
การดับกิเลส. บทว่า **ปโหมิ** คือ เราเป็นผู้สามารถ. บทว่า **โจ** เป็น
นิบาตลงในอรรถแห่งเอกังสะ คือ ส่วนเดียว.

ปเร จ ศัพท์ในบทนี้ว่า **ปเร จ ปรีนิพฺพุตาเปตฺ** เพื่อให้ผู้อื่น
ดับรอบด้วย พึงประกอบแม้ด้วยบทมีอาทิว่า **ปเร จ ตาเรตฺ** เพื่อให้
ผู้อื่นข้ามพ้นไปด้วย.

จบ อรรถกถาหากรุณาญาณนิเทศ

สัพพัญญุตญาณนิตเทศ

[๒๘๖] สัพพัญญุตญาณของพระตถาคตเป็นไฉน ?

ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้สังขธรรมและอสังขธรรมทั้งปวง มิได้มีส่วนเหลือ ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้ธรรมส่วนอนาคตทั้งหมด...รู้ธรรมส่วนอดีตทั้งหมด...รู้ธรรมส่วนปัจจุบันทั้งหมด...รู้จักุญและรูปทั้งหมดว่าอย่างนี้...รู้หูและเสียง ฯลฯ จมูกและกลิ่น ลิ้นและรส กายและโผฏฐัพพะ ใจและธรรมารมณ์ทั้งหมดว่าอย่างนี้ ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น.

[๒๘๗] ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้สภาพไม่เที่ยง สภาพเป็นทุกข์ สภาพเป็นอนัตตา ตลอดทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น...รู้สภาพไม่เที่ยง สภาพเป็นทุกข์ สภาพเป็นอนัตตาแห่งรูป ตลอดทั้งหมด...รู้สภาพไม่เที่ยง สภาพเป็นทุกข์ สภาพเป็นอนัตตาแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณตลอดทั้งหมด...รู้สภาพไม่เที่ยง สภาพเป็นทุกข์ สภาพเป็นอนัตตาแห่งจักขุ ฯลฯ แห่งชราและมรณะ ตลอดทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น.

[๒๘๘] ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้สภาพ
ธรรมที่ควรรู้อีกด้วยอภิญญาทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะ
อรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น... รู้สภาพที่ควรกำหนดรู้ด้วย
ปริญา... รู้สภาพที่ควรละด้วยปหานะ ... รู้สภาพที่ควรเจริญด้วย
ภาวนา ... รู้สภาพที่ควรทำให้แจ้งด้วยสังขนิริยาตลอดทั้งหมด... รู้
สภาพที่เป็นกองแห่งขันธตลอดทั้งหมด...รู้สภาพที่ทรงไว้แห่งธาตุตลอด
ทั้งหมด ... รู้สภาพเป็นที่ต่อแห่งอายตนะตลอดทั้งหมด... รู้สภาพที่
ปัจจัยปรุงแต่งแห่งสังขตธรรมตลอดทั้งหมด ... รู้สภาพที่ปัจจัยไม่ปรุง-
แต่งแห่งอสังขตธรรมตลอดทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะ
อรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น.

[๒๘๙] ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้กุศล
ธรรมตลอดทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้น
ไม่มีเครื่องกั้น... รู้กุศลธรรม อภัยกตธรรม กามาวจรธรรม
รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม โลกุตระธรรมตลอดทั้งหมด...รู้สภาพ
ที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ สภาพเป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย สภาพที่ดับแห่ง
นิโรธ สภาพเป็นทางแห่งมรรค ตลอดทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ
เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น.

[๒๙๐] ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้สภาพ
ปัญญาอันแตกฉานดีในอรรถแห่งอรรถปฏิสัมภิทา ตลอดทั้งหมด ฯลฯ

รู้สภาพปัญญาอันแตกฉานดีในธรรมแห่งธรรมปฏิสัมภิทา สภาพปัญญา
อันแตกฉานดีในนิรุตติแห่งนิรุตติปฏิสัมภิทา สภาพปัญญาอันแตกฉาน
ดีในปฏิภาณแห่งปฏิภาณปฏิสัมภิทา ตลอดทั้งหมด ...รู้อินทรีย์ปโรปริ-
ยัตตญาณ รู้ญาณในฉันทะอันมานอน และกิเลสอันนอนเนื่องของสัตว์
ทั้งหลาย รู้มกปาฏิหาริยญาณ รู้มหากรุณาสมาปัตติญาณ ตลอด
ทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มี
เครื่องกั้น.

[๒๕๑] ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้อารมณ์
ที่ได้เห็น ที่ได้ฟัง ที่ได้ทราบ ที่ได้รู้แจ้ง ที่ได้ถึง ที่แสวงหา ที่
เที่ยวตามหาด้วยใจ แห่งโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก แห่ง
หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ตลอดทั้งหมด
ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น.

บพทรรที่พระตถาคตไม่ทรงเห็นแล้ว ไม่มี
ในโลกนี้ อนึ่ง บพทรรน้อยหนึ่งที่ควรรู้ พระ-
ตถาคตไม่ทรงรู้แล้ว ไม่มี พระตถาคตทรงทราบยิ่ง
ซึ่งธรรมเป็นเครื่องนำไปทั้งปวง เพราะเหตุนี้
พระตถาคตจึงเป็นพระสมันตจักขุ - ผู้ทรงเห็นทั่ว.

[๒๕๒] คำว่า สมนุตจกขุ ความว่า ชื่อว่าสมันตจักขุ
เพราะอรรถว่ากระไร ?

พระพุทธญาณ ๑๔ คือ ญาณในทุกข์ ๑ ญาณในทุกขสมุทัย ๑ ญาณในทุกขนิโรธ ๑ ญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๑ ญาณในอรรถปฏิสัมภิทา ๑ ญาณในธรรมปฏิสัมภิทา ๑ ญาณในนิรุตติปฏิสัมภิทา ๑ ญาณในปฏิภาณปฏิสัมภิทา ๑ ญาณในความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ ๑ ญาณในจันตะเป็นที่มานอนและกิเลสอันนอนเนื่องของสัตว์ทั้งหลาย ๑ ญาณในยมกปาฏิหาริย์ ๑ ญาณในมหากรุณาสมบัติ ๑ สัพพัญญุตญาณ ๑ อนาวรณญาณ ๑ บรรดาพระพุทธญาณ ๑๔ ประการนี้ พระญาณ ๘ ข้างต้น เป็นญาณทั่วไปด้วยพระสาวก พระญาณ ๖ ไม่ทั่วไปด้วยพระสาวก.

[๒๕๓] ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า สภาพที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ พระตถาคตทรงทราบแล้วตลอดทั้งหมด ที่มีได้ ทรงทราบไม่มี ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น สภาพที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ พระตถาคตทรงเห็นแล้ว ทรงรู้แจ้งแล้ว ทรงทำให้แจ้งแล้ว ทรงถูกต้องแล้วตลอดทั้งหมดด้วยพระปัญญา ที่มีได้ทรงถูกต้องแล้วด้วยพระปัญญาไม่มี... สภาพเป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย สภาพเป็นที่ดับแห่งนิโรธ สภาพเป็นทางแห่งมรรค สภาพปัญญาอันแตกฉานดีในอรรถแห่งอรรถปฏิสัมภิทา สภาพปัญญาอันแตกฉานดีในธรรมแห่งธรรมปฏิสัมภิทา สภาพปัญญาอันแตกฉานดีในนิรุตติแห่งนิรุตติปฏิสัมภิทา สภาพปัญญาอันแตกฉานดีในปฏิภาณ

แห่งปฏิภาณปฏิสัมภิทา พระตถาคตทรงทราบแล้ว ทรงเห็นแล้ว ทรง
รู้แจ้งแล้ว ทรงทำให้แจ้งแล้ว ทรงถูกต้องแล้วตลอดทั้งหมดด้วยพระ-
ปัญญา ที่มีได้ทรงถูกต้องแล้วด้วยพระปัญญาไม่มี... ญาณในความยิ่ง
และหย่อนแห่งอินทริย์ ญาณในจันตะอันมานอนและกิเลสอันนอน-
เนื่องของสัตว์ทั้งหลาย ญาณในขมกปาฏิหาริย์ ญาณในมหากรุณา.
สมาบัติ พระตถาคตทรงทราบแล้ว ทรงเห็นแล้ว ทรงรู้แจ้งแล้ว
ทรงทำให้แจ้งแล้ว ทรงถูกต้องแล้วตลอดทั้งหมดด้วยพระปัญญา ที่มี
ได้ทรงถูกต้องด้วยพระปัญญาไม่มี... ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะ
อรรถว่า อารมณ์ที่ได้เห็น ที่ได้ฟัง ที่ได้ทราบ ที่ได้รู้แจ้ง ที่ได้ถึง
ที่แสวงหา ที่เที่ยวตามหาด้วยใจ แห่งโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก
พรหมโลก แห่งหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะ. พราหมณ์ เทวดาและมนุษย์
พระตถาคตทรงทราบแล้ว ทรงเห็นแล้ว ทรงรู้แจ้งแล้ว ทรงทำให้
แจ้งแล้ว ทรงถูกต้องแล้วตลอดทั้งหมดด้วยพระปัญญา ที่มีได้ทรงถูก
ต้องแล้วด้วยพระปัญญาไม่มี.

ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ไม่มีเครื่องกั้นในญาณ
นั้น.

บทธรรมที่พระตถาคตไม่ทรงเห็นแล้วไม่มีใน
โลกนี้ อนึ่ง บทธรรมน้อยหนึ่งที่ควรรู้ พระตถาคต
ไม่ทรงรู้แล้วไม่มี พระตถาคตทรงทราบยิ่ง ซึ่ง

ธรรมเป็นเครื่องนำไปทั้งปวง เพราะเหตุนั้น พระ-
ตถาคตจึงเป็นพระสมันตจักขุ.

จบ ญาณกถา

๓๒ - ๓๓. อรรถกถาสัพพัญญุตญาณนิทเทส

[๒๘๖ - ๒๘๗] พึงทราบวินิจฉัยในสัพพัญญุตญาณนิทเทส ดัง
ต่อไปนี้

พระสารีบุตรเถระถามว่า พระสัพพัญญุตญาณของพระตถาคต
เป็นไฉน ? แล้วแสดงอนาวรณญาณ - ญาณไม่มีสิ่งปิดกั้น กับด้วย
พระสัพพัญญุตญาณนั้นนั่นแหละ เพราะมีคติเสมอกันด้วยอนาวรณ-
ญาณนั้น.

จริงอยู่ อนาวรณญาณมิได้มีต่างหากจากธรรมดา. เพราะญาณ
นี้ญาณเดียวเท่านั้น ท่านกล่าวเป็น ๒ อย่าง คือประเภทแห่งอาการ
สัทธินทรีย์และสัทธาพละเป็นต้น. พระสัพพัญญุตญาณนั้นแหละ
ท่านกล่าวว่า อนาวรณะ เพราะไม่มีเครื่องปิดกั้น เพราะอันธรรมไร ๆ
หรือบุคคลไม่สามารถจะทำการปิดกั้นได้ เพราะธรรมทั้งปวงเนื่องด้วย
การคำนึง. แต่ผู้อื่นแม้คำนึงก็รู้ไม่ได้. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า
ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะเป็นไปในอารมณ์ทั้งปวง คือมน-

วิญญาน. สัพพัญญุตญาณนั้นนั่นแหละ เป็นอนาวรรณญาณ เพราะไม่มีอะไรขัดขวางในอารมณ์ทั้งหลาย คุจวชิราวุธของพระอินทร์. พระสัพพัญญุตญาณปฏิเสธความเป็นสัพพัญญุตตามลำดับ. อนาวรรณญาณปฏิเสธความเป็นสัพพัญญูคราวเดียว พระผู้มีพระภาคเจ้าอันบัณฑิตกล่าวว่า พระสัพพัญญู เพราะการได้พระสัพพัญญุตญาณ มิใช่การได้สัพพัญญุตตามลำดับ. บัณฑิตกล่าวว่า พระสัพพัญญู เพราะการได้อนาวรรณญาณ มิใช่การได้สัพพัญญูคราวเดียว.

บทว่า สพุพ ในบทนี้ว่า สพุพ สุขตมสุขตํ อนวเสถ์
ขานติ - พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้สังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งปวง
ไม่มีส่วนเหลือ เป็นบทถือเอาความไม่มีส่วนเหลือของธรรมทั้งปวงโดย
ชาติ.

บทว่า อนวเสถ์ - ไม่มีส่วนเหลือ เป็นบทถือเอาความไม่มี
ส่วนเหลือแห่งธรรมอย่างหนึ่ง ๆ ด้วยสามารถอาการทั้งปวง.

บทว่า สุขตมสุขตํ เป็นบทแสดงประเภท ๒ อย่าง. เพราะ
สังขตะเป็นประเภทหนึ่ง. อสังขตะเป็นประเภทหนึ่ง. ขันธบัญญัติเป็น
สังขตะ เพราะอาศัยปัจจัยปรุงแต่ง. นิพพานเป็นอสังขตะ เพราะไม่
ปรุงแต่งอย่างนั้น. ย่อมรู้สังขตะไม่มีส่วนเหลือโดยอาการมีความไม่เที่ยง
เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเป็นต้น. ย่อมรู้สังขตะไม่มีส่วนเหลือโดยอาการ

มีสุญญตนิมิตและอัปนิหิตนิมิตเป็นต้น. ชื่อว่า อนวสธ เพราะไม่มีสังขตะและอสังขตะเหลือ. บัญญัติแม่หลายประเภทย่อมเข้ากับฝ่ายอสังขตะ เพราะปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง. จริงอยู่ พระสัพพัญญุตญาณย่อมรู้บัญญัติแม่ทั้งปวงโดยประการไม่น้อย.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า สพุพิ เป็นบทถือเอาธรรมทั้งหมด. บทว่า อนวสธ เป็นบทถือเอาไม่มีอาสย.

บทว่า ตตฺถ อวฺรณํ นตฺถิ - ไม่มีเครื่องปิดกั้นในญาณนั้น ความว่า เครื่องปิดกั้นพระสัพพัญญุตญาณไม่มี เพราะไม่มีเครื่องปิดกั้นของในสังขตะและอสังขตะอันไม่มีส่วนเหลือนั้น. เพราะฉะนั้น พระสัพพัญญุตญาณนั้นนั่นแหละ จึงชื่อว่า อนาวรณญาณ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ เพื่อจะแสดงโดยประเภทแห่งอารมณ์หลายอย่างจึงกล่าวบทมีอาทิว่า อตีตํ - ธรรมส่วนอดีต.

ในบทเหล่านั้นบทว่า อตีตํ อนาคตํ ปจฺจุปฺปนํ - ท่านแสดงโดยประเภทของกาล.

บทมีอาทิว่า จกฺขุญฺเจว รุปาจ - ท่านแสดงโดยประเภทแห่งอารมณ์และวัตถุ.

บทว่า เอวํ ตํ สพุพิ - ธรรมทั้งหมดนั้นอย่างนี้ เป็นบทถือเอาโดยไม่มีส่วนเหลือของจักขุและรูปเหล่านั้น. ในบทที่เหลือก็อย่างนี้.

บทว่า ยาวตา ตลอดทั้งหมด เป็นบทถือเอาโดยไม่มีส่วนเหลือ
บทมีอาทิว่า อนิจจัญญ์ - มีสภาพไม่เที่ยง ท่านแสดงโดยประ-
เภทแห่งสามัญลักษณะ.

บทว่า อนิจจัญญ์ คือ มีอาการไม่เที่ยง. ในบทเช่นนี้ก็มียนัยนี้.

บทมีอาทิว่า รูปสุต ท่านแสดงโดยประเภทยังขั้น.

บทว่า จกขุสุต ฯลฯ ชรามรณสุต พึงประกอบโดยนัย
แห่งไปยาลที่กล่าวไว้แล้วในหนหลัง.

ในบทมีอาทิว่า อภิญญา - ด้วยอภิญญา ได้แก่ ญาณดังได้
กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแหละ.

บทว่า อภิญญัญญ์ คือ สภาพที่ควรรู้อย่าง. ในบทเช่นนี้ก็มียนัยนี้.

บทมีอาทิว่า ขนฺธานํ ขนฺธัญญ์ รู้สภาพที่เป็นเองแห่งขั้น
พึงทราบโดยนัยดังกล่าวแล้วในหนหลังนั่นแหละ

บทมีอาทิว่า กุสเล ธมฺเม - กุศลธรรมทั้งหลาย คือ เป็น
ประเภทด้วยสามารถแห่ง กุสลัตติกะ - หมวด ๓ แห่งกุศล.

บทมีอาทิว่า กามวจร ธมฺเม - กามาวจรธรรมเป็นประเภท
ด้วยสามารถแห่งธรรมเป็นไปในภูมิ ๔. แม้ในปาฐะเป็นพหูวนะว่า
สพฺเพ ชานาติ ย่อมรู้ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นปาฐะดี. แต่เพราะตก
ไปในกระแสแห่งเอกวจนะในคัมภีร์ ท่านจึงเขียนด้วยเอกวจนะ.

บหมีอาทิวา **ทุกขสุต** เป็นประเภทแห่งอารมณ์แห่งพุทธานุ
๑๔ อย่าง.

บหมีอาทิวา **อินทริยปโรปริยตเต ฌาณ** - อินทริยปโรปริ-
ยัตตญาณ หากถามว่า เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวมาน ๔ ไม่กล่าว
พระสัพพัญญุตญาณ. ตอบว่า เพราะมาน ๔ ที่ท่านกล่าวเป็นสัพพัญ-
ญุตญาณ. เมื่อกล่าวสัพพัญญุตญาณโดยประเภทแห่งอารมณ์ ก็ไม่ควร
กล่าวถึงญาณนั้น. อนึ่ง พระสัพพัญญุตญาณ ย่อมเป็นวิสัยแห่งพระ-
สัพพัญญุตญาณนั้นแหละ.

พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงภูมิแห่งพระสัพพัญญุตญาณ โดย
นัยดังกล่าวแล้วในกาจการามสูตรเป็นต้น จึงกล่าวบหมีอาทิวา **ยาวตา**
สเทวกสุต **โลกสุต** - แห่งโลกพร้อมทั้งเทวโลกตลอดทั้งหมด.

ในบทเหล่านั้น พึงทราบความดังต่อไปนี้ โลกพร้อมทั้งเทวดา
ชื่อว่า **สเทวกสุต**. พร้อมทั้งมาร ชื่อว่า **สมารกสุต**. พร้อมทั้ง
พรหม ชื่อว่า **สพฺรหฺมกสุต**. พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ ชื่อว่า
สสุสมณพฺรหฺมณียา. หมู่สัตว์พร้อมด้วยเทวดาและมนุษย์ ชื่อว่า
สเทวมนุสฺสายา.

บทว่า **ปชา** นี้เป็นคำกล่าวโดยปริยายของสัตว์โลก เพราะเป็น
ผู้เกิดแล้ว.

๑. อัง จตุกก. ๒๑/๒๔.

ในบทนั้นพึงทราบ การถือเอาถาวรเทพ ๕ ด้วยคำว่า พร้อมทั้งเทวโลก. ถือเอาถาวรเทพที่ ๖ ด้วยคำว่า พร้อมทั้งมารโลก. ถือเอาพวกพรหมมีพรหมกายิกาเป็นต้น ด้วยคำว่า พร้อมทั้งพรหมโลก. ถือเอาสมณพราหมณ์ผู้เป็นข้าศึกศัตรูของศาสนา และถือเอาสมณพราหมณ์ ผู้สงบ ผู้ลอยบาปแล้ว ด้วยคำว่า พร้อมทั้งสมณพราหมณ์. ถือเอาสัตว์โลก ด้วยคำว่า ปชา. ถือเอาสมมติเทพและมนุษย์ที่เหลือ ด้วยคำว่า พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์.

ในนิทเทศนี้ พึงทราบว่า ท่านถือเอาโอกาสโลกด้วย ๓ บท. สัตว์โลกด้วยสามารถหมู่สัตว์ด้วย ๒ บท. พึงทราบนัยอื่นต่อไป. ถือเอาอรุปาวจรโลก ด้วย สเทวก ศัพท. ถือเอาถาวรเทพโลก ด้วย สามารถ ศัพท. ถือเอาอรุปาวจรพรหมโลก ด้วย สพุรุมก ศัพท. ถือเอามนุษย์โลก หรือสัตว์โลกที่เหลือพร้อมด้วยบริษัท ๔ หรือสมมติเทพ ด้วย สสุสมณพราหมณ ศัพทเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ในนิทเทศนี้ ท่านยังความเป็น คือ ความรู้ มีอารมณ์ที่ได้เห็นแห่งสัตว์โลกทั้งหมดให้สำเร็จ โดยกำหนดอย่างอุกฤษฏ์ ด้วยคำว่า สเทวกะ. แต่นั้นพระสารีบุตรเถระ เมื่อจะกำจัดความสงสัยของชนทั้งหลายที่จะพึงมีปัญหาว่า มารมีอำนาจมาก เป็นใหญ่ในถาวรเทพ เป็นผู้มีอำนาจ. ย่อมรู้อารมณ์ที่เห็นแล้วเป็นต้น ขอมารนั้นหรือ จึงกล่าวว่า สามารถสุส - พร้อมทั้งมารโลก. พระ-

สารีบุตรเถระ เมื่อจะกำจัดความสงสัยของชนทั้งหลายที่จะพึงมีความสงสัยว่า พรหมมีอานุภาพมาก ย่อมแผ่แสงสว่างในหนึ่งพันจักรวาล ด้วย ๑ องคุลี. ย่อมแผ่แสงสว่างในหมื่นจักรวาล ด้วย ๒ องคุลี ฯลฯ ๑๐ องคุลี และย่อมเสวยสุขในฉนาคสมาบัติอย่างเยี่ยม. ย่อมรู้อารมณ์ที่ได้เห็นเป็นต้น ของพรหมนั้นหรือ จึงกล่าวว่า **สพฺรหฺมกสฺส** - พร้อมทั้งพรหมโลก.

แต่นั้นพระสารีบุตรเถระ เมื่อจะกำจัดความสงสัยของชนทั้งหลายที่จะพึงมีปัญหาว่า สมณพราหมณ์เป็นอันมากเป็นศัตรูของศาสนา จะรู้อารมณ์ที่เห็นเป็นต้น ของสมณพราหมณ์เหล่านั้นหรือ จึงกล่าวว่า **สสฺสสมณพฺราหฺมณียา ปชาย** หมู่สัตว์พร้อมด้วยสมณพราหมณ์. พระสารีบุตรเถระครั้งประกาศความเป็น คือ การรู้อารมณ์ที่เห็นแล้วเป็นต้น อย่างอุกฤษฏ์อย่างนี้ แล้วจึงประกาศความเป็น คือ การรู้อารมณ์ที่เห็นแล้วเป็นต้น ของสัตว์โลกที่เลื่อมด้วยกำหนดอย่างอุกฤษฏ์ อาศัยสมมติเทพและมนุษย์ที่เลื่อม. นี่เป็นลำดับอนุสนธิในนิทเทสนี้.

ส่วนพระโบราณจารย์กล่าวว่า บทว่า **สเทวกสฺส** คือ โลกที่เลื่อมพร้อมด้วยเทวโลก. บทว่า **สमारกสฺส** คือ โลกที่เลื่อมพร้อมด้วยมารโลก. บทว่า **สพฺรหฺมกสฺส** คือ โลกที่เลื่อมพร้อมด้วยพรหมโลก.

เพื่อเพิ่มสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดในภพ ๓ แม้ทั้งหมดอย่างนี้เข้าใน ๓
บทด้วยอาการ ๓ แล้วถือเอาโดยอาการ ๒ อีก พระสารีบุตรเถระจึง
กล่าวว่า สุตสมณพราหมณียา ปชาย สเทวมนุสฺสาย แห่งหมู่
สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์. เป็นอันท่านถือเอาไตร-
ชาคุณั้นแหละโดยอาการนั้น ๆ ด้วยบท ๕ บท ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า ทิฏฺฐํ - อารมณ์ที่เห็นแล้ว ได้แก่ รูปายตนะ.

บทว่า สุตํ - อารมณ์ที่ได้ฟังแล้ว ได้แก่ สัททายตนะ.

บทว่า มุตํ - อารมณ์ที่ทราบแล้ว ได้แก่ คันธายตนะ รสายตนะ
โผฏฐัพพายตนะ เพราะถึงแล้วจึงถือเอาได้.

บทว่า วิญฺญาตํ - อารมณ์ที่ารู้แล้ว ได้แก่ ธรรมารมณ์มี
สุขทุกข์เป็นต้น.

บทว่า ปคฺคตํ - อารมณ์ที่ได้ถึงแล้ว ได้แก่ อารมณ์ที่ถึงแล้ว
เพราะแสวงหา ก็ตาม ไม่แสวงหา ก็ตาม.

บทว่า ปริยสฺสิตํ - อารมณ์ที่แสวงหาแล้ว ได้แก่ อารมณ์ที่
แสวงหาแล้ว ถึงก็ตาม ไม่ถึงก็ตาม.

บทว่า อนุวิจฺจิตํ มนสา คือ อารมณ์ที่เที่ยวตามหาด้วยใจ.
พระสารีบุตรเถระแสดงบทนี้ด้วยบทนี้ว่า สพุพฺพ ชานาติ - รู้อารมณ์
ทั้งปวง.

รูปารมณโคมีอาทิวา นิล ปีต^๑ - เขียวเหลือง มาสู่คลองใน
จักรขุทวารของโลกพร้อมทั้งเทวโลกนี้ในโลกธาตุ หาประมาณมิได้
พระสัพพัญญูของพระตถาคตย่อมรู้รูปารมณทั้งปวงนั้นว่า สัตว์นี้เห็น
รูปารมณชื่อนี้ในขณะนี้แล้วเป็นผู้ดีใจ เสียใจ หรือเป็นกลาง เกิดแล้ว
ดังนี้.

สัทธารมณโคมีอาทิวา เกรสีทุโท มุทิงคสทุโท^๒ - เสียงกลอง
เสียงตะโพน มาสู่คลองในโสศทวาร, คันธารมณโคมีอาทิวา มุลคนุโธ
ตจคนุโธ^๓ - กลิ่นที่ร่าก กลิ่นที่เปลือก มาสู่คลองในฉานทวาร, รสา-
รณโคมีอาทิวา มุตรโส ขนฺธโร^๔ - รสที่ร่าก รสที่ลำคั้น มาสู่คลอง
ในชีวหาทวาร, โผฏฐัพพารมณมี ๓ ประเภท คือ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ
วาโยธาตุ มีอาทิวา กกุขหิ มุทก^๕ - แข็งอ่อน มาสู่คลองในกายทวาร
ของโลกพร้อมทั้งเทวโลกนี้ในโลกธาตุ หาประมาณมิได้. พระสัพ-
พัญญูของพระตถาคตก็ย่อมรู้อารมณนั้นทั้งหมดว่า สัตว์นี้ถูกต้อง
โผฏฐัพพารมณชื่อนี้ในขณะนี้แล้วดีใจ เสียใจ หรือเป็นกลาง ดังนี้
เหมือนกัน.

อนึ่ง ธรรมารมณโคมีประเภทเป็นสุขและทุกข์เป็นต้น มาสู่
คลองในมโนทวารของโลกพร้อมทั้งเทวโลกนี้ ในโลกธาตุ หาประมาณ

๑. อภิ. ตั . ๓๔/๕๒๑.   ๒. อภิ. ตั . ๓๔/๕๒๒.   ๓. อภิ. ตั . ๓๔/๕๒๓.

๔. อภิ. ตั . ๓๔/๕๒๔.   ๕. อภิ. ตั . ๓๔/๕๔๐.

มิได้. พระสัพพัญญูญาณของพระตถาคตย่อมรู้ธรรมารมณันั้นทั้งหมด
ว่าสัตว์นี้รู้ธรรมารมณฺ์ ชื่อนี้ในขณะนั้นแล้วดีใจ เสียใจ หรือเป็นกลาง
ดังนี้.

อนึ่ง มหาชนนี้แม่แสวงหาแล้วมิได้บรรลุก็มี. แม่แสวงหาแล้ว
บรรลุก็มี. แม่ไม่แสวงหาแล้วไม่บรรลุก็มี. แม่ไม่แสวงหาแล้วบรรลุ
ก็มี ชื่อว่าการไม่บรรลุทั้งหมดมิได้มีด้วยสัพพัญญูญาณแก่พระตถาคต.

พระสารีบุตรเถระกล่าวคาถามีอาทิว่า น ตสฺส เพื่อให้ความ
เป็นพระสัพพัญญูญาณสำเร็จโดยปริยายอื่นอีก.

ในบทเหล่านั้นบทว่า น ตสฺส อหุติญฺญมิตฺตํ กิณฺจ-
บพฺพธรรมํ ไร ๆ ที่พระตถาคตไม่ทรงเห็นแล้วไม่มีในโลกนี้ ความว่า บท
พฺพธรรมํ ไร ๆ แม้เพียงเล็กน้อย ที่พระตถาคตนั้นมิได้ทรงเห็นแล้วด้วย
ปัญญจักขุมิได้มีในโลกอันเป็นไตรชาตุนี หรือในปัจจุบันกาลนี้.

บทว่า อหุติ นี้เป็นบทอาขยาต เป็นไปในปัจจุบันกาล. ด้วย
บทนี้ พระสารีบุตรเถระแสดงเวลาที่พระตถาคตทรงรู้ธรรมทั้งปวงใน
ปัจจุบันกาล อนึ่ง ในบทนี้ ท่านใช้ ฐ อักษร เพื่อสะดวกในการประ-
พันธ์คาถา.

บทว่า อโธ ในบทนี้ว่า อโธ อวิญฺญาตํ เป็นนิบาต บอก
เนื้อความต่าง ๆ.

บทว่า **อวิญญาตํ** คือ ธรรมใด ๆ ที่พระตถาคตไม่ทรงรู้แล้ว
ในอดีตกาล. ตกปาฐะว่า **นาโหสิ** ไป. ในการถือเอาอตุลิต ศัพท์
เป็นอพยยศัพท์ แม้ตกปาฐะไปก็ใช้ได้. ด้วยบทนี้ พระสารีบุตรเถระ
แสดงธรรมที่พระตถาคตทรงรู้ธรรมทั้งปวง อันเป็นอดีตกาล.

บทว่า **อชานิตพฺพํ** - ธรรมที่ไม่ควรรู้ คือ ธรรมที่ไม่ควรรู้
อันเป็นอนาคตกาล จักไม่มี หรือไม่มี. ด้วยบทนี้ พระสารีบุตรเถระ
แสดงธรรมที่พระตถาคตทรงรู้ธรรมทั้งปวงอันเป็นอนาคตกาล. อ อักษร
ในบทนี้เป็นเพียงกริยาวิเสสนะ ของ **ชานนะ** คือ ความรู้.

พึงทราบความในบทนี้ว่า **สพฺพํ อภิญฺญาสิ ยทตฺถิ เหนยฺย**
- พระตถาคตทรงทราบยิ่ง ธรรมเป็นเครื่องนำไปทั้งปวง ดังต่อไปนี้.
พระตถาคตทรงทราบยิ่ง คือ ทรงรู้ ทรงแทงตลอดธรรมทั้งปวงเป็น
เครื่องนำไป คือ ความรู้ใน ๓ กาล หรือพ้นจากกาล ด้วยพระสัพ-
พุตญาณอันยิ่ง.

การถือ ๓ กาลและพ้นจากกาล ด้วย **อตุลิต** ศัพท์ ในบทนี้.
พึงทราบว่า **อตุลิต** เป็นอพยยศัพท์.

บทว่า **ตถาคโตะ เตน สมฺมตจกฺขุ** - ด้วยเหตุที่พระตถาคต
จึงเป็นพระสมันจักขุ ความว่า ชื่อว่า **สมันตจักขุ** เพราะมีญาณ
จักขุเป็นไปแล้วโดยรอบ คือ โดยประการทั้งปวง เพราะไม่มีที่ติดขัด
โดยกาลและโดยโอกาส. ด้วยเหตุตามที่กล่าวแล้วนั้น พระตถาคตจึง

เป็นพระสมันตจักขุ. ท่านอธิบายว่า เป็นพระสัพพัญญู. ด้วยบุคลา-
ธิฐานเทศนาแห่งกาลานี้ จึงสำเร็จเป็นพระสัพพัญญุตญาณ.

พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงพระสัพพัญญุตญาณ โดย
วิสัยแห่งพระพุทธานุภาพ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **สมนฺตจกฺขุติ เกณฺณฺเจน**
สมนฺตจกฺขุ บทว่า **สมนฺตจกฺขุ** ความว่า ชื่อว่า **สมันตจักขุ**
เพราะอรรถว่าอะไร? ความแห่งกาลา ในบทนั้นว่า ชื่อว่า **สมันต-**
จักขุ ในบทที่ท่านกล่าวว่า **สมนฺตจกฺขุ** เพราะอรรถว่าอะไร?
พระสารีบุตรเถระกล่าวอรรถแห่งบทนั้นด้วยบทมีอาทิว่า **ยาวตา ทฺว-**
ขสุส ทฺวขญฺโ ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า มีสภาพทน
ได้ยากแห่งทุกข์. จริงอยู่ สมันตจักขุ คือ พระสัพพัญญุตญาณ. สมดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า พระสัพพัญญุตญาณ เรียกว่าสมันตจักขุ.
เมื่อกล่าวถึงอรรถแห่งพระสัพพัญญุตญาณนั้น เป็นอันกล่าวถึงอรรถ
แห่งสมันตจักขุนั้นเอง. ญาณของพระพุทธรูปเจ้านั้นแหละ ชื่อว่า พุทธ-
ญาณ.

แม้บทมีอาทิว่า **ทฺวเข ญาณํ** - ญาณในทุกข์ ก็ย่อมเป็นไป
แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าโดยอาการทั้งปวง, เป็นไปแก่สาวกนอกนี้
เพียงเอกเทศเท่านั้น. อนึ่ง บทว่า **สาวกสาธารณานิ** - ทั่วไปแก่
พระสาวก ท่านกล่าวหมายถึงความมีอยู่แม้โดยเอกเทศคือบางส่วน.

บทว่า สพุโพ ฌาโต คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบทั้งหมด ด้วยพระญาณ. พระสารีบุตรเถระทำให้แจ้งโดยปฏิเสธรรตที่ท่านกล่าว ว่า อญฺฌาโต ทุภฺชญฺโง นตฺถิ - สภาพแห่งทุกข์ที่พระผู้มีพระภาค-
เจ้ามิได้ทรงทราบไม่มี.

บทว่า สพุโพ ทิฏฺฐโง - ทรงเห็นแล้วทั้งหมด คือ มิใช่เพียง ทรงรู้อย่างเดียวเท่านั้น ที่แท้ทรงทำคู้รู้ด้วยจักขุอีกด้วย.

บทว่า สพุโพ วิทิตฺโต - ทรงรู้แจ้งทั้งหมด คือ มิใช่เพียงทรง เห็นอย่างเดียวเท่านั้น ที่แท้ทรงทำให้ปรากฏอีกด้วย.

บทว่า สพุโพ สจฺจิกิตฺโต - ทรงทำให้แจ้งแล้วทั้งหมด คือ มิ ใช่ว่าเพียงทรงรู้แจ้งอย่างเดียวนั้น ที่แท้ทรงทำให้ประจักษ์ด้วยการ ได้พระญาณในญาณนั้นอีกด้วย.

บทว่า สพุโพ ผสฺสุติโต - ทรงถูกต้องแล้วทั้งหมด คือ มิได้ ทรงทำให้แจ้งอย่างเดียวนั้น ที่แท้ทรงถูกต้องด้วยอำนาจทรงประพจน์ ตามชอบใจบ่อย ๆ.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ฌาโต คือ ทรงรู้ด้วยลักษณะของสภาวะ-
ธรรม.

บทว่า ทิฏฺฐโง - ทรงเห็นด้วยสามัญญลักษณะ. บทว่า วิทิตฺโต - ทรงรู้แจ้งด้วยรส. บทว่า สจฺจิกิตฺโต - ทรงทำให้แจ้งด้วยอาการ ปรากฏ. บทว่า ผสฺสุติโต - ทรงถูกต้องด้วยเหตุไฉน.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ฌาโต - ทรงรู้ด้วยความเกิดขึ้นแห่งญาณ.

บทว่า ทิฏฺฐโ - ทรงเห็นด้วยความเกิดขึ้นแห่งจักษุ.

บทว่า วิทโต - ทรงรู้แจ้งด้วยความเกิดขึ้นแห่งปัญญา.

บทว่า สจฺจุทโต - ทรงทำให้แจ้งด้วยความเกิดขึ้นแห่งวิชา.

บทว่า ผลสุทโต - ทรงถูกต้องด้วยความเกิดขึ้นแห่งแสงสว่าง.

พึงทราบความพิสดารโดยนัยมีอาทิว่า สภาพที่ทนได้ยากแห่ง
ทุกข์. ทรงเห็นทั้งหมด. สภาพที่ทนได้ยากมิได้ทรงเห็นไม่มี และโดย
นัยมีอาทิว่า ที่เที่ยวตามหาด้วยใจแห่งโลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ ทรง
ทราบแล้วทั้งหมดที่ไม่ทรงทราบไม่มี. ท่านกล่าวคาถาอีกด้วยสรูปคาถา
ที่กล่าวไว้ครั้งแรก เมื่อสรูปคาถานั้นแล้วเป็นอันสรูปญาณด้วย.

จบ อรรถกาสัพพัญญุตญาณนิเทศ

อรรถกถาญาณกถา

อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ชื่อว่า สัทธัมมปกาสนี จบ